

अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ।
 कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥
 पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ।
 तं स राजा दशरथो गमिष्यति महायशाः ' ॥

इत्यादिना रामायणबालकाण्डकथानकेनाङ्गाधिपरोमपादस्य दशरथस्य च सख्य-
 वर्णनेन समकालवृत्तित्वनिश्चयेन रोमपादमहाराजप्रश्नोत्तरदातृपालकाप्यमुनेरपि दशर-
 थसमकालवर्तित्वमेव निश्चीयते । अत एवाग्निपुराणे भगवता व्यासेनापि पट्सप्तत्यधिक-
 द्विशत(२७६)मितेऽध्याये गजायुर्वेदः पालकाप्योपदेशरूप एव दर्शितः । अग्नि-
 पुराणस्य भगवद्वेदव्यासारचितत्वमावेदयन्त आधुनिकास्तु 'अष्टादशपुराणानां कर्ता
 सत्यवतीमुतः' इत्यापामरप्रसिद्धिप्राप्तिकोलिता एव न श्रद्धालुभिरादरणीयाः । 'दशर-
 थमहाराजप्रादुर्भावसमयस्तु चतुर्विंशत्वेतायुगः' इति

“चतुर्विंशे युगे रामो वसिष्ठेन पुरोधसा ।
 सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः” ॥

इति मत्स्यपुराणीयंसप्तचत्वारिंशाध्याये (२४२) श्लोकतोऽवगम्यते । इत्यमव-
 गतातिप्राचीनत्वस्यास्य ग्रन्थस्य पुस्तकचतुष्टयमस्माभिरासादितम् । तत्र—

(क.) संज्ञकम्—जयपुरमहाराजाश्रितायुर्वेदाध्यापककच्छवंशादिकाव्यकवयितृश्री-
 कृष्णशर्मणाम् ।

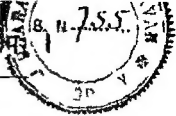
(ख.) संज्ञकम्—पुण्यपत्तनीयरानकीयपुस्तकागारस्थम् ।

(ग.) संज्ञकम्—कलकत्तानगरीयरानकीयपुस्तकागारस्थम् ।

(घ.) संज्ञकम्—जयपुरराष्ट्रान्तर्गतशकिरनगराधीशगुरुगोस्वामिश्रीयुतानन्दीलाल-
 शर्मणाम् ।

चतुर्कालभ्रष्टपठनपाठनकेऽस्मिन्ग्रन्थेऽशुद्धिद्भुष्टिबहुल्येऽप्यभिप्रायस्त्ववगम्यत एव ।
 इति निवेदयति भूतपूर्वनयपुररानकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकः संप्रति लाहोरस्थसं-
 स्कृतपाठशालाप्रथमाध्यापकः काव्यमालासंपादकश्च पण्डितशिवदत्तशर्मा ।

अथ हस्त्यायुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमः ।

तत्र प्रथमं महारोगस्थानम् ।

विषया
महत्वाचरणम्, वनचारिगजस्वायत्तीकर-
चिन्ताकान्तरौमपादनुपेण गौतमादिमुनि-
सामग्यवर्णनम्, प्रसङ्गाद्वादिगजतीरवर्ण-
नम्, गौतमादीन्प्रति रौमपादकृतपुरप्रद-
तस्ववरकथन वनचारिगजानां विविधदा-
नयने तत्प्रार्थना च । गजानयनार्थं गौतमा-
देप्रेषितदूतान्प्रति पालकाप्यमुनेर्गजानां च
दर्शनकथनम्, प्रसङ्गात्पालकाप्यस्य तदाथ-
मस्य च वर्णनम्, चम्पामयीपे रौमपादकृत
गजानयसु गौतमादीन्प्रति गजशिक्षणे रौम-
पादकृतप्रार्थना च । पालकाप्य प्रति रौमपा-
दकृततदीयजन्मनामगजप्रीतिशिक्षणादिप्रश्न-
वर्णनम् । प्रसङ्गादिर्घतपोमुनिदत्तशापविन्ता
कान्तगजान्प्रति ब्रह्मकृतभाविहस्त्यायुर्वेद-
विदुस्त्वत्तिरुथनवर्णनं प्रसङ्गाद्यक्षिणीकृतसाम-
गायनायमुनिधर्षणकथनं करेणुकृतसामगा-
यनमुनिसरेतोमूनशानवर्णनं तद्वर्णनप्रारणव-
र्णनं च । प्रसङ्गाद्विचारयानकथनं रुचिरायै
ब्रह्मदत्तशापस्य तया सह भार्गवसामगमस्य
च वर्णनम्, वयुक्कुरोपभगुणवर्ती प्रति मतङ्गी-
काशापस्य भाविहस्त्यायुर्वेदवेत्तृपालकाप्यमु-
न्युत्पत्त्यनन्तरं तत्कृतशापविमोक्षणस्य च कथ-
नम् । सामगायनकृतपद्मवाप्यमुनिजातक-
मौदिसस्कारकरणकथनम्, रौमपाद प्रति
पालकाप्यकृतस्वकीयगजसहितस्थितितप-
आचरणादिघनवर्तनकथनम्, प्रसङ्गाद्गजोत्प-
त्तिकथनम् । वनाद्ग्रामं प्रत्यानीतगजानां
व्याधुत्पत्तिहेतुकथनम्, पालकाप्यकृतरौम-
पादसमीपस्थितङ्गीकारो रौमपाद प्रति पाल-
काप्यकृतहस्त्यायुर्वेदानुवर्तनाशकरणं च ..
गजानां जलप्रवेशपृततैलसेकादिकथनम्,
चरनेजोवर्धकगुह्यतण्डुलदानसमयपरिमाणा

विषया
दिव्यन व्याधुत्पत्तिहेतुभक्ष्यपानीयवस्तु-
तत्समयपरिमाणादिकथनं च ... २
वनस्पगजानां पर्वतपतनादिपञ्चदशमरण-
हेतुकथनम्, आहारजादिसाल्यकथनम्, ब्रह्म-
दत्तदेववाहनत्ववृक्षभङ्गकृष्णाहारत्वबलवत्त्वनि-
रामयत्वादिकथनम् ... ३
एतद्वृष्यस्थमहारोगादिस्थानचतुष्टयक-
थनं प्रतिस्थानगताध्यायानां सान्तर्येदनाम-
सख्याकथनं समप्रग्रन्थगताध्यायस्यैकसम-
ष्टयकथनं च ... ४
गजानां प्रशसा गुणवर्णनं च, समरे गज
स्वजती दुर्गतिप्राप्तिकथनं गजाधिकार्यादीना-
मथानां स्वभावकथनं च ... ५
हस्त्यायुर्वेदाध्यायैर्वाशिष्यगुणवर्णनमध्ययना-
त्पूर्वं शिष्यकर्तव्योपवासनस्नानादिपूजनमवादि-
देवतोद्देश्यकहवनप्रकारवर्णनं च । आचार्य-
गुणवर्णनम्, आचार्यशिष्ययोः परस्परमन्य-
धाचरणेऽन्योन्यपापभुक्त्वकथनं हस्त्यायुर्वे-
दस्याथर्ववेदोपवेदत्वकथनं ब्राह्मणक्षत्रियवे-
दस्यकर्तव्याध्यापनयोग्यवर्णकथनं नास्तिवा-
दिशिष्याध्यापननिषेधकथनं च ... ६
गजरोगाणामाध्यात्मिकागन्तुकभेदद्वयक-
थनम्, पदसप्ततिमितवातिकरोगाणां नामकथ-
नम्, सप्तविंशतिमितपैतिकरोगाणां नामकथ-
नम्, द्वात्रिंशन्मितशैम्पिकरोगाणां नामकथनम्,
पञ्चदशरजजरोगाणां नामकथनम्, द्वाविंश-
तिमितसानिपातिरोगाणां नामकथनम्, च-
तुर्दशयातपित्तात्मकरोगाणां नामकथनम्, या-
तश्लेष्मसामुत्पयोदशरोगाणां नामकथनम्, या-
तरजसप्तरोगाणां नामकथनम्, श्लेष्मशो-
णितपित्तकफादिवर्षरोगाणां नामकथनम्,
आध्यात्मिकरोगाणां समष्टयकथ-

विषया.

नम्, आगन्तुकुरोगाणां नामसंख्याकथनं
समष्ट्यङ्गकथनं साध्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यरो-
गाणां नामकथनं, च

ज्वरोत्पत्तिकथनम्, प्रसङ्गदेवदानवयो-
र्युद्धकथनम्, देवानां स्वरक्षणार्थं शिवविष्णु
प्रति यमनवर्णनम्, शिवविष्णुसृष्टज्वर-
प्रज्वरपीडितदानवाणां स्वरक्षणार्थं ब्रह्माण
प्रति यमन त्वस्व ज्वरप्रज्वरपीडयिमुक्ति-
श्रवणा च । प्रसङ्गाज्ज्वरप्रज्वरयोः स्वरू-
पवर्णनम्, प्रसङ्गकृतद्वैतज्वरत्वकथनं मुत्सु-
लोकं प्रति ज्वरप्रज्वरयोः प्रेषणं च । ज्वर-
प्रज्वरपूर्वफलक्षणकथनम्

ज्वरस्य नवद्वयसारादिस्थानविशेषभेदेन
ज्वरामितापसारकादिनामाविशेषकथनम्, ग-
जत्थितज्वरस्य पाकल इतिनामतदवस्था-
र्थकथनं मनुष्यभिनयासंज्ञत्वकथनं च । ज्वरस्य
मनुष्यस्यपापजगत्संज्ञत्वयोर्हेतुकथनम्, पाक-
लस्य शुद्धयालादिदशभेदकथनम्, शुद्धया-
लादिदशविधपाकलस्य प्रत्येकमुपनिहितसंज्ञ-
णकार्यपरिहारादिकथनम्

स्कन्दरोगस्य शोषणमितिनामान्तरान्व-
र्थत्वान्तरायानादिभेदत्रयकथनम्, अन्तरा-
यामस्कन्दस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सितकृच्छ्र-
साध्यत्वकथनम्, वहिरायामव्यानिदस्कन्द-
स्योत्पत्तिनिदानसाध्यत्वकथनम्

पुराणकुरोगस्य पाण्डुरोगदतिनामान्तर-
कथनं वातपित्तकफसमग्रजैविध्यकथनं च ।
पित्तजपुराणकुरोगानामन्तरपाण्डुरोगस्योत्पत्ति
निदानचिकित्सितकथनम्, कफजकुरुरारि-
नामान्तरपाण्डुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा
तकथनं वातजग्रीहोदरनामान्तरपाण्डुरोग-
स्योत्पत्तिनिदानचिकित्सितकथनं च ...

आनादरोगस्यालाकित्यादिभेदपञ्चकथन-
नम्, अत्याशितस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
दिकथनं शुद्धासक्तभेदद्वयवातोन्मथिगाना-
हस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं तृतीयस-
क्तवातोन्मथितानाहस्योत्पत्तिनिदानसाध्य-
त्वकथनं च । धान्यानाहस्यं प्रदुष्टप्रदुष्टभे-
दद्वयकथनपूर्वकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं

अ०

विषया:

प्रदुष्टानाहस्यं बुधिक्षित्स्यतसत्त्वकथनं च ।
मृत्तिकाजगन्धानाहस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-

कथनं सनिपातानाहस्योत्पत्तिनिदानसाध्य-
त्वकथनं च

मूर्छायां द्वादशभेदकथनम्, अतिभोजन-
मूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं विदग्धभो-
जनमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं धान्य-
मूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं ज्वेदमूर्छो-
त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं वातमूर्छोत्पत्ति-
निदानचिकित्साकथनं पित्तमूर्छोत्पत्तिनिदान-
चिकित्साकथनं क्लेष्ममूर्छोत्पत्तिनिदानचि-

कित्साकथनं सनिपातमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकि-
त्साकथनं कारिमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं मार्गमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
मयमूर्छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं यवसमू-
छोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च

वातपित्तजादिसप्तविधशिरोरोगकथनम्,
वातिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
पैतिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं,
कफजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
रक्तजशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
सानिपातिकशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
कथनं कृमिशिरोरोगोत्पत्तिनिदानचिकि-
त्साकथनमभिधातजशिरोरोगोत्पत्तिनिदान-

चिकित्साकथनं च

त्रिशत्पादरोगाणां नामकथनं वनस्प-
जानां पादरोगोत्पत्तिहेतुकथनं प्राण्यगजा-
नां पादरोगोत्पत्तिहेतुकथनं च । पादरोगाणां
परीरसमुपागन्तुकभेदद्वयकथनं वदविधाय-
न्तुकपादरोगाणां नामकथनं त्रिशत्पादरौ-
गाणां प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं
साध्यासाध्यकृच्छ्रसाध्यज्वरपादरोगाणां ना-

मकथनं क्षारकर्मविधिकथनमग्निकर्मविधिक-
थनं च
अश्वविधव्यापद्गणकथनम्, तैलव्यापदुत्प-
त्तिनिदानचिकित्साकथनं सर्पिव्यापदुत्पत्ति-
निदानचिकित्साकथनं वसाव्यापदुत्पत्तिनिदा-
नचिकित्साकथनं क्षीरव्यापदुत्पत्तिनिदान-
चिकित्साकथनं मयव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकि-

विषयाः

अ०

विषयाः

अ०

त्साकथनं धान्यव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं वारिच्यपदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुपधाव्यापदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च

मन्यादिस्तविधशोफस्य नामोत्पत्तिस्थानकथनम्, शुद्धिशोफस्य वातजादिभेदपद्धतयः वातिकशुद्धशोफस्य स्वेदकर्मकथनं त्रिलेपनकथनं च । सप्तविधशोफस्य सान्तर्भेदमुत्पत्तिनिदानादिकथनमसाध्यशोफनामकथनं च स्वेदस्य वापीभङ्गाद्यनेकाधिपत्वकथनं

वापीभङ्गादिस्वेदस्य प्रत्येकमुत्पत्तिप्रकारगुणादिकथनं च । पाकलरोगस्य हवनदेवतार्चनप्राप्त्यभोजनगोक्षानादिभिः शान्तिकरणकथनं मन्त्रपठनादिभी राक्षसपिशाचादिभ्यो रक्षाकर्मकथनं नवप्रह्वयुद्देश्यकवलिदानकथनं भूतिकर्मविधिकथनं च । नेत्ररोगाणां नामसंख्यास्थानादिकथनं नेत्रजातिकथनं दृष्टिजातिकथनमसाध्यनेत्रस्वरूपकथनं प्रावारकयादिविंशतिनेत्ररोगाणां प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च

समाप्त चैतन्महारोगस्थानं प्रथमम् ।

अथ क्षुद्ररोगस्थानं द्वितीयम् ।

विषयाः

अ०

विषयाः

अ०

वमथुरोगस्य दोषजागन्तुकभेदद्वयकथनं दोषजवमथुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं छादप्रादुर्भावचिकित्साकथनमागन्तुकवमथुरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकृच्छ्राध्यासाध्यत्वकथनं च

अतीसाररोगस्य पक्वाशयसमुत्थामाशयसमुत्पन्नभेदद्वयकथनं द्विविधातीसारस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वलक्षणकथनं च

मदनजग्धकस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासूत्रपरिहारप्रकारादिकथनम्

तृणशोपीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुत्पत्तिसमकालपरिहारकथनं घृदस्यापरिहारत्वकथनं च... ..

कर्मातिनीतरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्

हस्तिशालांप्रति जिगमिषोरज्ञातमानस्य निषेधकरणकथनम्, विषदाहपुरुषस्य क्षणकथनं गजभक्ष्याग्रप्रणादेः सविपत्वाज्ञानार्थं पूर्वं भार्जववायसादिभ्यो प्राप्तदाकथनं सविपत्वादिभक्षणेन भार्जववायसादिचिष्टाकथनं च । सविपत्वादेरग्निजलप्रक्षेपतज्जन्यविकारादिकथनम्, सविपत्तैलदुग्धादीना स्वरूपकथनम्, गजगतविषस्य

निदानचिकित्साकथनं विषस्य मूलजादिभेदत्रयकथनं च

दूषीविषस्योत्पत्तिकार्यादिकथनम् त्वङ्मोसादिदशस्थानगतविषस्य प्रति-

१ स्थानं लक्षणसाध्यासाध्यत्वकथनम्, प्रसङ्गादिपाभिभूतगजभिन्नानां भूतानां सप्तवेगामनकथनं विपाभिभूतगजानां वेगप्रवागमन-

२ लक्षणकथनं साध्याविपाणां निदानमन्त्रीपधिभिः परिहारप्रकारकथनं च

३ दिग्धविद्वस्य निदानचिकित्सादिकथनम् सर्पदशनस्य दृष्टादिभेदत्रयकथनं सर्प-

कोपादिकारणपञ्चकथनं च । पद्मगाना भेदचतुष्टयकथनं प्रत्येक स्वरूपकथनं च । चतुर्विधपद्मगदशनस्य प्रत्येक निदानचिकित्सा-

५ मन्त्रपठनधकारादिकथनम्... .. स्फोटिकाद्या उत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं

साध्यासाध्यलक्षणकथनं च । प्रसङ्गात्पशून्प्राप्ते वीरिष्ठदत्तविषाभयकथनं गजानां स्फोटिकाकदाचिद्भावित्वकथनं सूतोत्पत्तिनिदान-

चिकित्साकथनं च... .. अपवाद्वद्वस्योत्पत्तिनिदानादिकथनम्

पूर्वावद्वस्य नामान्वर्थताकथनमुत्पत्तिकथनमरण्यगमनं विनाऽसाध्यत्वकथनं च । प्रस-

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

२६

२७

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

३५

विषया

अ०

विषयाः

अ०

द्वाद्द्विनारामवृक्षनदीसरोदिगाकाशादीना वग-
न्तादिपङ्क्तुभेदेन सौन्दर्यवर्णन करेष्वा
सह गजहृत्वन्यविद्यासादिवर्णन च ... १३
पञ्चविधविसर्पारोगस्योत्पत्तिनिदानकथन-
मसाध्यत्वकथन च... .. १४
हृदयस्फालीरोगस्योत्पत्तिनिदानकथनम-
साध्यत्वकथनम् १५
वातक्षणीरोगस्यान्वर्धनामताया दोषजा-
गन्तुकभेदद्वयस्य च कथनम्, द्विविधवाल-
क्षणीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासा-
ध्यत्वकथनम् १६
मेदूक्षणीरोगस्य दोषजागन्तुभेदद्वय-
कथन निदानोत्पत्तिचिकित्साकथनमुपेक्षणा-
त्प्राणहरत्वकथन च । हस्तप्रहरणरोगस्यो-
त्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वकथनम्
हस्तोन्मथितरोगस्योत्पत्त्यसाध्यत्वकथन
निदानपट्टभेदेन मरणदिनावधिकथन च १८
उदावर्तरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् १९
उत्कर्णकरोगस्योत्पत्तिकथन वातपित्तक-
फजभेदेन तन्निदानचिकित्साविशेषकथन च २०
वातगतरीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् २१
मन्याप्रहरणरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा-
यन विगतमन्याप्रहरकतव्यपृतपानादिकथन च २२
मदभ्यस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् २३
हृत्वात्पत्तिचिकित्साकथनम्... .. २४
बलक्षयोत्पत्तिचिकित्साकथनम् ... २५
श्लेष्माभिपन्ननिदानचिकित्साकथनम् ... २६
मुखद्वाराविशोधनस्य वनसामान्यानुद्योमि-
कचिकित्साकथनम् २७
तलनाशीरोगस्योत्पत्तिनिदानकथन तल-
वर्मकालप्रकारादिकथन च २८
तलकाशीरोगस्य चिकित्सादिकथनम्... २९
गलप्रहरणरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ३०
दृष्णादितनिदानादिकथन सिद्धार्थकरो-
गोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन च ३१
भूतग्रहप्रवेशसमयकारणादिकथन कामा-
ग्यातिवादिग्रहविद्याना प्रलेख लक्षण-
यन कानाख्यादिग्रहनिर्णयप्रदेशजपीडापरि-
हार्यत्वकथन सामान्यभूतग्रहप्रविष्टलक्षणक-

थन मन्त्रबलिपूजादिभिर्भूतग्रहपरिहारप्रका-
रकथन च... .. ३२
उन्मादस्य निदानचिकित्साकथनम् ... ३३
अपस्मारप्रहस्य निदानकथन नवप्रहो-
न्मादप्रहचिकित्साप्रकारेण वर्षस्यान्त प्रसा
धनकथन परतो निध्नतिक्रियत्वकथन च... ३४
वातकुण्डलीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकि-
त्साकथनमन्योक्तापरिहार्यत्वकथन च ... ३५
भारोन्नयननिदानचिकित्साकथनम् ... ३६
लुप्तरीरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्... ३७
पनकृमिरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ३८
उर क्षतरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ३९
शोणितान्द्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ४०
यवगण्डशिराभिघषादरोगस्योत्पत्तिनिदा-
नचिकित्साकथनमन्योक्तिशतपादरोगापेक्षयाऽ-
स्य कष्टदातृत्वकथनमुत्पन्नमात्रस्य साध्यत्व-
कथन बाष्पातिक्रमेऽसाध्यत्वकथन च ... ४१
चर्मकीलोत्पत्तिचिकित्साकथनम् ... ४२
बृद्धचिकित्साकथनम् ४३
अवसानहेतुचिकित्साकथनम् ४४
जठरकरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ४५
वात्स्ये गृहीतस्य पोषणप्रकारकथनम्... ४६
रान्निक्षिप्तरीरोगस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा
कथन तदुत्पत्तिसमकाल रक्षाप्रहादिहृत्पी-
डाकथन तन्निर्णयस्य मन्त्रपठनहृदयनाशन-
भोजनादिवर्णनकथन च ४७
मूत्रसहरीरोगस्य भित्तवत्साधनेकभेदक-
थन प्रलेख तदुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन
मिश्रवस्तरोगाध्यत्वकथन सनिपातसमुच्च-
स्यान्योक्तापरिहार्यत्वकथन च ४८
शूतिकापातसमुच्चव्यापनिदानचिकित्सा
कथनम् ४९
दन्तरोगस्य दोषजादिभेदचतुष्टयकथन
तत्सामान्यलक्षणकथन प्रत्येकमुत्पत्तिनिदान-
चिकित्साकथन सा यासाध्यलक्षणकथन च ।
दोषजदन्तरोगस्य वातममुच्छादिभेदकथन
प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन दन्तपा-
तनप्रकारकथन च ५०
चेनोग्रशनस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथन

विषया	अ०	विषया	अ०
मुक्ततत्सर्वलक्षणयुक्तस्य दशाहात्परमसाध्य- त्वकथनं च ५१	५१	नामकथनं प्रत्येक निदानकथनं वातादिहेतु- पञ्चकमदसाध्यस्य प्रत्येक चिकित्साकथनं च ... ६१	६१
क्षुद्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम्, क्षुद्ररोगस्य सपित्तवातजसकफवातजभेदद्व- यकथनमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं प्रसङ्गा- न्मदनोद्देश्यकद्वयोपादितप्रथमनिमित्तिप्र- कारकथनं च ५२	५२	कर्णवालज्जकृमीणां निदानचिकित्साकथनं साध्यासाध्यलक्षणकथनं च ६२	६२
शारदरोगस्य स्थूलादिभेदचतुष्टयकथनम्, स्थूलशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कृशशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं प्राकृतशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं लौहितशारदस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ५३	५३	कर्णरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ... ६३	६३
" मधुमाक्षिकादशनस्य निदानचिकित्सा- कथनम् ५४	५४	अभक्तच्छन्दोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनम् ६४	६४
छवीदोषस्यैकादशभेदनामकथनं प्रत्येक तदुत्पत्तिनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यत्वकथनं च ५५	५५	भक्तप्राप्तोपहृदनिदानचिकित्साकथनम् ६५	६५
भृत्तिकाया देशवर्णभेदेन गुणदोषकथनं धन्यानां मृद्वक्षणेऽपि नारोगताहेतुकथनं प्राम्नायाणां मृद्वक्षणे रोगोत्पत्तिहेतुकथनं मृद्व- क्षणजन्यरोगाणां निदानचिकित्साकथनं साध्यासाध्यलक्षणकथनं च ५६	५६	द्रोणीकशोफस्य वातजादिभेदपञ्चक- कथनम्, वातजद्रोणीकस्योत्पत्तिनिदानचि- कित्साकथनं पित्तजद्रोणीकस्योत्पत्तिनिदान- चिकित्साकथनं कफजद्रोणीकस्योत्पत्तिनिदा- नचिकित्साकथनं रक्तजद्रोणीकस्योत्पत्तिनि- दानचिकित्साकथनं सनिपातजद्रोणीकस्योत्प- त्तिनिदानचिकित्साकथनमुपेक्षणप्राणहरत्व- कथनं च ६६	६६
प्रहणीदोषस्य वातिकदिभेदनयकथनं वातिकप्रहणीदोषस्योत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं पैत्तिकप्रहणीदोषस्योत्पत्तिनिदानचि- कित्साकथनं कफजप्रहणीदोषस्योत्पत्तिनि- दानचिकित्साकथनं च ५७	५७	अतिपातस्य निदानचिकित्साकथनम् ... ६७	६७
आमस्योत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनमुपेक्ष- णाल्पचद्रसाध्यत्वासाध्यत्वकथनं च ... ५८	५८	गुल्मरोगस्य वातजादिपञ्चविधत्वकथनम्, वातजगुल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं पित्त- जगुल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कफजगु- ल्मोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं रक्तजगुल्मो- त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं सनिपातजगुल्मो- त्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ६८	६८
कोष्ठकृमिनिदानचिकित्साकथनम् ... ५९	५९	हृद्रोगस्य वातिकादिभेदनयकथनम्, वा- तिरुहृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं पैत्ति- कहृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं कफज- हृद्रोगोत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं च ... ६९	६९
चतुर्विधदौर्बल्यकथनं दशविधक्षयरोगस्य प्रत्येकमुत्पत्तिनिदानचिकित्साकथनं राजय- क्षादिमामान्तरकथनं तदन्यत्वंकथनं प्रस- ङ्गादसद्वत्तन्मोद्देश्यकशापकथनमस्य तज- न्यत्वादिकथनं च ६०	६०	गात्ररोगाणां वातिकदिभेदचतुष्टयकथ- नम्, वातिकगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं पैत्तिकगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं कफजगात्ररोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं सनिपातिकरोगोत्पत्तिनिदानचिकित्सा- कथनं च ७०	७०
मदसाव ग्रन्थि वातादिचतुर्दशहेतूनां समाप्तमेतद्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानम् ।		आगन्तुकगात्ररोगाणां पतनादिद्वादशहे- तुकथनं षडावाधद्विविधगात्रसङ्गतिनिदानादिक- थनमागन्तुकगात्ररोगचिकित्सादिकथनं च ७१	७१
		गात्ररोगाणां स्तम्भादिद्वादशभेदनाम- कथनं प्रत्येक लक्षणचिकित्साकथनं च ... ७२	७२

अथ तृतीयं शल्यस्थानम् ।

विषया	अ०	विषया	अ०
व्रणानामात्मयोन्यधिष्ठानाकृतिस्त्रावश- स्योपक्रमाणां भेदस्याकथनं त्रिविधयोनि- लक्षणकथनमष्टविधाधिष्ठानलक्षणकथनं शुद्धा- शुद्धद्विविधस्त्रावस्य वस्तुविशेषेण चतुर्विंशति- भेदलक्षणकथनं त्रिविधात्मन साध्यासाध्य- लक्षणकथनं द्विविधशल्यस्य लक्षणकथनमु- पक्रमपञ्चकस्य लक्षणकथनं पञ्चदोषाणां लक्ष- णकथनं लेपधूपरोपणादिप्रकारकथनं च ...		धातूनां नामकथनं च ५ अनुमतीलक्षणकथनं गर्भिणीलक्षणकथनं विस्तरेण गर्भधारणप्रकारकथनमवयवोन्द्रियो- त्पत्तिवृद्धिप्रकारकथनं पुत्रीपण्डोत्पत्तिवारण- कथनमवयवगतश्वेतकृष्णत्वादिहेतुकथनं वा- तपित्तकफप्रकृतिलक्षणकथनं भद्राद्यनेकजा- त्युत्पत्तिहेतुलक्षणादिकथनं च ८	
सिंहव्याघ्रादिनखजस्यामिश्रारविषादिजस्य च सद्यक्षतस्य प्रत्येक निदानकथनम् ...		१ शरीरस्थदन्तनखमर्मशिरास्थिसध्यादीनां स्थानसंख्याकथनं वातपित्तकफरक्षादीनां	
सद्यक्षतस्य चिकित्साकथनम्, सामान्य- तोऽरिष्टलक्षणकथनं वैद्य प्रति गच्छतो दूतस्य लक्षणादिकथनं वैद्यगमने शुभाशुभनि- मित्तातिथिनक्षत्रादिकथनमामच्छेदाकरणतद्वे- तुकथनं जाठराभिकृतपाचनप्रकारादिकथनं च पङ्कज्योपचारकथनम्		२ स्थानकथनं च ९ शस्त्रप्रणिधानप्रकारकथनमग्निप्रणिधानप्र- कारकथनं च १० स्तम्भयन्त्रणाप्रकारकथनं प्रतिकर्मक्रिया- कथनं चक्षुष्योग्यायोग्यवृक्षतत्पूजादिकथनं	
वातपित्तकफज्वणानां प्रत्येकमुपश्लि- ष्य कथनं व्रणानामेकोनविंशत्याकृतिकथनं सा- न्तर्भेद वस्तुविशेषनयकथनं च । पक्षापक्क- पच्यमानद्वययुग्मन्धीनां लक्षणकथनं चतुर्वि- ंशतिशङ्खोपक्रमकथनं च		३ यन्त्रनिर्माणप्रकारकथनं तद्गतदेवतोद्देश्यकपू- ४ जनहवनप्रकारादिकथनं च ११ एतच्छास्त्रस्य ब्रह्मण सकाशादुत्पत्तिक- थनमग्निमसिष्यपरम्पराकथनं च । बाह्यशरीर- जशल्यकथनं सशल्यलक्षणकथनमनेकविध- यन्त्रे स्थानविशेषगतशल्योद्धारप्रकारकथनं	
पृथिव्यादिषडभूतानां नामगुणक्रियाकथनं प्रत्येकजन्यवस्तुकथनं च । शरीरस्थसप्त- धातूनां नामकथनम्, वातपित्तकफकृत- शरीरक्रियाकथनम्, आहारोपचाराक्रियाकथ- नम्, स्वेदजादिवतुर्विधप्राणिनामन्तर्भेदक- थनम्, मृणादिषड्वस्तु- स्य चाऽऽनुकूल्ये विप्रतिपन्नत्वे च कार्य- भेदकथनम्, पङ्क्तानां नामगुणक्रियाकथनम्, निमित्तायुर्लङ्घितवृद्धशब्दस्तूनां प्रत्येकमन्त- र्भेदतन्मासगुणलक्षणक्रियाचिकित्सादिकथनम्, चतुष्पादाचिकित्साकथनमेतत्सर्वतस्य वैयत्न- कथनं च		५ मर्मविद्धस्यासाध्यत्वादिकथनं च १२ विश्वधिरोगस्य वातजादिभेदचतुष्टयकथ- नम्, वातजविश्वधिरोगोत्पत्तिनिदानचिकि- त्साकथनं पित्तजविश्वधिरोगोत्पत्तिनिदानचि- कित्साकथनं कफजविश्वधिरोगोत्पत्तिनिदान- चिकित्साकथनं सनिपातजविश्वधिरोगोत्पत्ति- निदानचिकित्साकथनं च १३	
कालस्य शुण्डिलवनिमेषादिप्रमादिनान्त भागानां नामकथनममीश्वरेच्छावशाजगदु- त्पत्तिकथनं गर्भोत्पत्तिप्रकारकथनं गर्भ- स्थस्य प्रतिमागमवयवोन्द्रियोत्पत्तिकथनं रधानभेदेन दन्तास्थीकथनं मातापितृज		व्रणस्य सान्तर्भेद शरीरागन्तुकभेदद्व- यकथनं प्रत्येक निदानचिकित्सासाध्यासाध्य- लक्षणकथनं च १४ नाडीम्रणस्रोतपत्तिनिदानकथनं सा वासा- ध्यलक्षणकथनं साध्यव्रणस्य शस्त्रामिश्रारक- ६ मांदिचिकित्साकथनं च १५ शरीरस्थमप्रशर्ताशराणां कण्ठादिस्थान- गतत्वेन विभागमल्यकथनं वातपित्तादि- श्रितयस्रोतित्वादेयस्रवातुवाहकशिराणां प्र- त्येक स्रवणकथनं रोगविशेषेण केयशिरा- धनं तथैविकादिकथनं च १६	

विषया	अ०	विषया.	अ०
दन्तनाडीनिदानचिकित्साकथनम् ...	१७	धनम्	२५
* दन्तचिकित्साकथनम्	१८	एकविंशतिल्लूतानां नामसंख्याकथनं मञ्च-	
शिराच्छेदप्रकारकथनं छेदधोर्वायोभ्य-		पठनादिपरिहारप्रकारकथनं च	२६
शिराकथनं च	१९	विषकीदोस्ततिनिदानचिकित्साकथनम्	२७
सप्तोत्तरशतमर्मकथनं तेषां स्थानप्रमाण-		न्यालदष्टनिदानचिकित्सासाध्यासाध्यलक्ष-	
कथनं छविपट्टककथनं च । सद्यःप्राणहरम-		णकथनं च	२८
र्मकथनं विलम्बप्राणहरमर्मकथनं तत्संख्या-		शरीरस्य हस्तमुखादिष्वदसभागकथनं	
कालावधिरूपेण च । वैगुण्यकर्ममैरूपेण		प्रतिभागयत्तप्रदेशानां नामसंख्याकथनं शरी-	
तेषां लक्षणादिकथनं च	२०	रगतसर्वप्रदेशानां समष्टयकथनं च ...	२९
शुनः सविषयत्वे कारणकथनं शुनोः प्राण-		दशविंशतिलाणां नामप्रमाणसंस्थानकथन-	
णादिजातिचतुष्टयतत्त्वक्षणकथनं च । श्वद-		मभिर्कर्मशतयोद्धरणसाधनानामपिणीनां च	
ष्टस्य वेगत्रयागमनकथनं तन्निदानचिकित्सा-		प्रत्येकं नामसंख्याप्रमाणसंस्थानकथनं च ...	३०
* कथनमसाध्यलक्षणकथनं च	२१	क्षारयोगप्रकारकथनम्	३१
विस्तरेण मर्मस्थानतन्नामचिकित्साकथनं		अस्थिमहस्य कारणभेदकथनं सङ्गापूर्वकं	
शस्त्रकर्मयोग्यायोग्यत्वादिकथनं च ...	२२	तन्निदानचिकित्सासाध्यासाध्यलक्षणकथनं च	३२
पुनश्च प्रकारान्तरेण मर्मस्थानतन्नामचि-		मृतगर्भायां लक्षणकथनं मृतगर्भस्य बहि-	
कित्साकथनम्	२३	निष्कासनच्छेदनादिप्रकारकथनं च	३३
* पुनश्च बालादिपाकलानामुत्पातिहेतुकथनं		हवनपूर्वकदन्तोद्धरणप्रकारकथनं दन्तानां	३३
प्रसङ्गातिपत्तादीनां स्थानकथनं च	२४	भेदसमवायिकथनं च	३४
पुनश्चामिदंरूपेण त्वत्वेपादिकचिकित्साक-			

समाप्तं चेद तृतीयं शाल्वस्थानम् ।

अथ चतुर्थमुत्तरस्थानम् ।

विषया:	अ०	विषया	अ०
स्वावरजस्रद्विविधेहस्यान्तर्भेदकथनं		शाल्ववर्मापयोधूमादीनां गुणदोषकथनं शान्-	
धृततैलापानयोग्ययोग्यकालकथनं त्रिविध-		सेवनशिर्रोन्नक्षणयोग्यकथनं दन्तनैत्राभ्यङ्ग-	
पीनीनां प्रमाणकथनं धृततैलापानकथनं च	१	योग्यकथनं च	१
विस्तरेण धृततैलापानस्यतुष्टयकथनेन		पुनश्च ज्वरस्य स्वसमतनवभेदकथनं	
योग्यायोग्यकालतत्कारणादिकथनं प्रतिदिनं		शार्ङ्गयोर्द्विषयत्वभेदकथनं ज्वरहृत्पानस्य कालप्र-	
धृततैलापानस्य जाल्ववर्मादिभेदेन गुण		कारादिकथनं दसामवाविधादीनां गुणकथन-	
दोषप्रमाणादिकथनं च	२	मृतपट्टकभेदेन ज्वरहृत्पानप्रकारकथनं सद्यः ज्व-	
उत्तममध्यमाधमाना गजानां हस्तिनीनां		हविधिकथनं बस्तिगुणकथनं पत्रमङ्गचलाति-	
च प्रत्येकं बलवर्मादिकथनं चतुर्विधाहारकथनं		बलवर्माकनैलविधिकथनं त्रिवृत्विधिकथनं च	४
भोज्यमध्यमेयानां प्रत्येकमन्तर्भेदतन्नामादि-		नवविधवस्तीनां दानप्रकारादिकथनम्	५
कथनं लेपस्योत्तरिकादिभेदप्रकारकथनं प्रत्येकं		हस्तिशाल्वानिर्माणयोग्यदेशशुभतिथिनिक्ष-	
* लक्षणकथनं गुदतण्डुलादीनां भक्षणप्रकारत-		त्रादिकथनमुत्तममध्यमाधमानां जस्थितियोग्य-	
त्परिमाण्णादिकथनं सुरापानजगुणदोषकथनं		शाल्वयामपिणाहादिकथनं श्रीध्मादिकादौ	
भेदकगुणदोषकथनं दधिदुग्धयोग्यगुणदोषकथनं		चित्तस्वत्विनिर्माणकथनं हवनवाक्षाणभोजना	

विषयाः	अ०	विषयाः	अ०
दिपूर्वक शालानिर्माणकथन च	६	क्षीरस्य सामान्यगुणकथनं गव्यमाहिपा-	४०
नस्यदानविधिकथनं दुर्ग्विरिक्तातिविरि-	७	यष्टभेदकथनं प्रत्येक तद्गुणकथनं च ...	२१
क्तसम्परिवारिकलक्षणकथनं च	८	श्रीगजोत्पत्तिकथनं प्रसङ्गादेवदानवयोर्यु-	
मासतुर्भेदेन भक्षणयोग्यशुष्काद्रव्यवस-	९	द्धकथनं मेघाभिधैरावणसुतं प्रति शिवदत्त-	
दानादिकथनम्	१०	वरकथनमापाङ्ग्या वैद्यकर्तव्यपूजाप्रकारक-	
मरणसूचकलक्षणकथनं तद्भेदेन मरणाव-	११	धनं गजारोहणादिकथनं च	२२
धिकथनं च	१२	विस्तरेण सर्पस्तैलाद्यनेकद्रव्यदानस्य	
दन्तकल्पनाप्रकारकथनं तद्योग्यायोग्य-	१३	प्रत्येक हेतुगुणकथनम्	२३
कालावस्थादिकथनमयोग्यकालावस्थयोर्दन्त-		क्षिग्भालिग्भातिक्षिग्भादीनां प्रत्येक	
कल्पनाकरणेऽसामान्यसनादिकथनं च । दन्त-		लक्षणकथनं विरिक्तदुर्ग्विरिक्तादीनां प्रत्येक	
जातिकथनं कल्पनाकरणयोग्यदन्तकथनं		लक्षणकथनं च	२४
प्रतिमौककरणकथनमुत्तमादिभेदेन तत्परिमा-		यवसस्य भेदद्वयकथनमाहारस्य भेदत्र-	
णादिकथनं च	१४	यकथनं देशस्य भेदत्रयकथनं प्रत्येक तल्लक्ष-	
रसवीर्यविपाकरूपं वातपित्तकफादीनां	१५	णादिकथनं च	२५
शामकौक्षीपकरसरूपं च	१६	वातप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरादिलक्ष-	
उत्तमादिभेदेनेक्षुदानपरिमाणकथनं तद्गु-	१७	णकथनं पित्तप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरादि-	
णादिकथनं च	१८	लक्षणकथनं कफप्रकृतिकस्य सत्वशरीरायुरा-	
पुनश्च विस्तरेण नस्यदानविधिकथनम्	१९	दिलक्षणकथनं च	२६
नेत्ररोगप्रभृतिविजयाभिधगुडिकानिर्माणप्र-		गव्यमाहिपायष्टविधमूत्रकरीषयो प्रत्येक	
कारकथनं रक्तपित्तदाहशामकवातकरणप्र-		गुणदोषकथनम्	२७
कारकथनं प्रपोंडरीकादिरसक्रियाकथनं नी-		लनुनस्योत्पत्तिकथनं मूलवीजादिभेदेन	
लमेपाभिधगुडिकाकरणप्रकारकथनं कल्पा-		मपुरातिक्तादितद्रसभेदकथनमनुपानभेदेन त-	
ञ्जनचूर्णोज्जनयोर्वधिकथनमनेकविधनेत्ररोग-		द्गुणदोषादिकथनं च	२८
निदानचिन्तिताकथनं च	२४	पिप्पलीशूबेरादिमिश्रितलवणदानप्रका-	
कालस्य सर्वत्तरायनादिविवक्षाभेदेनाने-		रकथनं तद्गुणादिकथनं च	२९
षविधत्वकथनमृतुपट्टकभेदेन पिण्डदानकथनं	२५	गजानामारण्यकादिभेदचतुष्टयकथनं प्र-	
मग्नपानादिदानज्ञानसेकादिप्रकारकथनं च...	२६	त्येक तल्लक्षणकथनं च । पाशुदानप्रकारकथनं	
भुक्तमान्नाय जलदाननिषेधायनरक्षिषिहेतु	२७	तद्गुणकथनं च	३०
प्रभ्रानां सहेतुकमुत्तरकथनम्	२८	रसरक्तमासादिसप्तधातुसमुत्पत्तिसप्तमादव-	
स्वशोदकक्षीरसर्पिरादीनामग्नपाचनमास-		स्थाकथनं प्रत्येक लक्षणकथनं सप्तमावस्था	
भृङ्गणादिक्रियाकथनम्	२९	प्राप्तस्य मरणागमनकथनं तत्कारणादिक-	
सीसीरकपानविधिरूपकथनम्	३०	थनं च	३१
उत्तममध्यमाधमभेदेन सुराया गुणदोष		ग्राहस्य नागतन्मूत्रभेदद्वयकथनं नागप्रा-	
कथनं सुरापानानन्तरकरणीयप्रतिपानविधि-		हस्योपपत्तिनिदानायाभ्यत्वकथनं तन्नुक्त्वाह-	
कथनमृतुपट्टकभेदेन गुडलवणादिमिश्रणकथनं		स्योपपत्तिनिदानचिन्तितादिकथनम् ...	३२
पञ्चलवणलक्षादिमिश्रितसुराया विशेषगुणाव-		जलजहस्तिस्वरूपकथनं तत्स्थानस्थजल	
हरणकथनं च	३१	पानादिना गजानां मरणागमनकथनमष्टमीच-	
गुग्गुलुविधानकथनमृतुपट्टकभेदेन तैला-	३२	तुर्द्वयमावास्यायामु नदीयज्ञविधानेन तदुद्देश्य-	
दिमिश्रितगुग्गुदानकथनं च	३३	कथनं तद्विधानादिकथनं च	३३

विषया	अ०	विषया	अ०
जलौकानां द्वादशजातिकथनं सविपत्ति विपभेदद्वयकथनं प्रत्येकमुत्पत्तिस्थानलक्षणा- दिकथनं च ३४		गजनीराजनाविधिकथनं तरवालकारणा- दिकथनं गजशान्तिवोग्यशुभतिथिनक्षत्र- सावित्रादिमुहूर्तकथनं गजशान्तिविधिकथनं विष्णुप्रजापत्यादिदेवतानां पूजाप्रार्थनाप्रका- रकथनं हवनकालिकमन्त्रपठनप्रकारकथनं गजरक्षणे विष्णुप्रजापत्यादीनां प्रार्थनाप्रका- रकथनं हवनकालिकविहिधमस्वरूपभेदेन गज- लिङ्गालादिकथनं च ३५	

समाप्तमिदमुत्तरस्थाने तुरीयम् ।

इति हस्त्यापुर्वेदाध्यायविषयानुक्रमः समाप्तः ।

पालकाप्यमुनिविरचितो
पालकाप्यापरनामधेयो गजायुर्वेदः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

पालकाप्यमुनिविरचितो .

हस्त्यायुर्वेदः ।

तत्र प्रथमं महारोगस्थानम् ।

तत्र प्रथमो वनानुचरिताध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

मत्स्यूहव्यूहविच्छेदकारणं गणनायकः ॥
जपति स्थिरसंपत्तिर्गजभक्तनिदर्शनः ॥ १ ॥
आमोदश्च प्रमोदश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥
अविघ्नो विघ्नहर्ता च हेरम्बो गणनायकः ॥ २ ॥
लम्बोदरो गजमुखो धूम्रकेतुर्गजाननः ॥
सर्वकार्येषु हेरम्बनामान्येतानि संस्मरेत् ॥ ३ ॥

अथ वनानुचरितमध्यायं व्याख्यास्यामः—

अङ्गानामधिपः श्रेष्ठः श्रीमानिन्दुसमद्युतिः ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ४ ॥
येनेयं पृथिवी सर्वा सशैलवनकानना ॥
चतुःसागरपर्यन्ता भुक्ता ह्यमिततेजसा ॥ ५ ॥
स रोमपादो नृपतिश्चक्रवर्ती महापशाः ॥
मेधावी धर्मवान्धीरो निर्जितारिः प्रतापवान् ॥ ६ ॥
* अङ्गदेशेष्वभूच्छ्रीमान्रोमपादो महीपतिः ॥
गजारोहणशक्तेव(?) घृतबुद्धिर्जितश्रमः ॥ ७ ॥

* अयमर्थश्लोकः कपुस्तके नास्ति । उत्तरार्धमात्रं लिखित्वा श्लोकसंख्याङ्क-
(७)स्तु लिखितः ।

१ क. °भक्तिनि° । २ क. °त्वज्ञो वदान्यः सर्वशास्त्रवित् ॥ ४ ॥ ३ ल.
ग. °के च धृ° ।

आसने काञ्चने दिव्ये नानारत्नविभूषिते ॥
उपविष्टो महीपालः प्रजामुत्सहिते रतः ॥ ८ ॥
तपसा भावितात्मा वै राजा राजीवलोचनः ॥

('अङ्गानाम्' इत्याद्येकान्वयम्)

गङ्गाया दक्षिणे तीरे ब्रह्मपिंगणसेविते ॥ ९ ॥
स्वर्गारोहणसोपानकृततीर्थकृतापहे (?) ॥
मातेव मुक्तिजनने पदन्यासकृताश्रमे ॥ १० ॥
शालतालतमालैश्च म्रियालैर्वज्जुलेश्रिते ॥
पुंनागाशोकवकुलेर्भूषिते चारुचम्पकैः ॥ ११ ॥
सहकाराङ्गुनाश्वत्थवरामलकजम्बुभिः ॥
कंदम्वोदुम्बरप्लक्षैर्नानावृक्षैश्च शोभिते ॥ १२ ॥
कमलोत्पलकहलारपुष्पगन्धाधिवासिते ॥
शुकफोकिलसारीभिः कोककेकारवै रुते ॥ १३ ॥
शीतमन्दसुगन्धेन मारुतेनोपसंस्कृते ॥
यक्षगन्धर्वनिलये सिद्धचारणसेविते ॥ १४ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वविद्यामुशोभितम् ॥
धर्मार्थज्ञानतत्त्वज्ञं तथा शक्रोपमं वृषम् ॥ १५ ॥
चन्दनागुरुकर्पूरदिग्धाङ्गुलिभिः सुकेशिभिः ॥
दिव्याभरणभूषाभिर्मणिनीभिश्च मोदितम् ॥ १६ ॥
पीनोन्नतस्तनभरक्षामाङ्गुलिभिर्मृगाक्षिभिः (?) ॥
सुकङ्कणरवोपेतैर्वीज्यमानं तु चामरैः ॥ १७ ॥
महाबला महाकाया कुञ्जरा वनचारिणः ॥
कथं वक्ष्या भवन्त्येते चिन्तयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥
इतिहासकथाः काव्यं श्रोप्यमाणं मनोरमम् ॥
श्रितं सुरगुरुप्रेतैः पुरोधोभिश्च मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥
सृस्तासीनं तु तत्रस्थं पौरजानपदैः सह ॥
मेरिता भाविविधिना दयाभरणभूषिताः ॥ २० ॥
जटामुकुटधर्तारो मोक्षद्वारपथानुगाः ॥
कन्दमूलफलाहाराः कौपीनवसनावृताः ॥ २१ ॥

१ स. ग. 'तीर्थे कृ'। २ ग. 'श्रमः' ॥ १० ॥ ३ स. ग. 'लेयते' । ४ स. भवन्तीति । ५ स. ग. श्रुतं । ६ स. ग. 'प्रसैः पु' । ७ क. 'ना दिव्याभ' ।

दण्डकमण्डलूपेता दीप्यमानाः स्वतेजसा ॥

यज्ञोपवीतसहिता अक्षमालाविभूषिताः ॥ २२ ॥

नाकवत्सुवर्णधारा महीवच्च सुमेखलाः ॥

पातालवत्तपोनन्तास्त्रिषु लोकेषु मध्यगाः ॥ २३ ॥

रविविम्बसमाकाराः षट्त्रिंशन्नपकोविदाः ॥

॥अपश्यन्नागताश्चम्पां मुनयः संशितव्रताः ॥ २४ ॥

('गङ्गापाः' इत्यादि कुलकम्)

† 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 2638 2639 2640 2641 2642 2643 2644 2645 2646 2647 2648 2649 2650 2651 2652 2653 2654 2655 2656 2657 2658 2659 2660 2661 2662 2663 2664 2665 2666 2667 2668 2669 2670 2671 2672 2673 2674 2675 2676 2677 2678 2679 2680 2681 2682 2683 2684 2685 2686 2687 2688 2689 2690 2691 2692 2693 2694 2695 2696 2697 2698 2699 2700 2701 2702 2703 2704 2705 2706 2707 2708 2709 2710 2711 2712 2713 2714 2715 2716 2717 2718 2719 2720 2721 2722 2723 2724 2725 2726 2727 2728 2729 2730 2731 2732 2733 2734 2735 2736 2737 2738 2739 2740 2741 2742 2743 2744 2745 2746 2747 2748 2749 2750 2751 2752 2753 2754 2755 2756 2757 2758 2759 2760 2761 2762 2763 2764 2765 2766 2767 2768 2769 2770 2771 2772 2773 2774 2775 2776 2777 2778 2779 2780 2781 2782 2783 2784 2785 2786 2787 2788 2789 2790 2791 2792 2793 2794 2795 2796 2797 2798 2799 2800 2801 2802 2803 2804 2805 2806 2807 2808 2809 2810 2811 2812 2813 2814 2815 28

गौतमं चाग्निवेश्यं च राजपुत्रं च बौष्कलिम् ॥ २५ ॥

काश्यपं मृगशर्षणं भारद्वाजं च सौत्रलम् ॥

काङ्क्षायनं च गार्ग्यं च रैभ्यं चैव बृहस्पतिम् ॥ २६ ॥

अरिमेदं च माण्डव्यं कुमुदं तं तथैव च ॥

याज्ञवल्क्यं हिरण्यं च भृगुं चाङ्गिरसं तथा ॥ २७ ॥

पैराशरमचूडं च मतङ्गं चोर्मिमालिनम् ॥

सारस्वतं सचयवनं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ २८ ॥

विश्वामित्रं वैशिष्टं च जमदग्निं च भार्गवम् ॥

भैरवस्त्यं च त्रिशङ्कुं च मरीचपत्रिसुपर्वेणम् ॥ २९ ॥

दीर्घं परिकरं काव्यं नारदं सुखन्दितम् ॥

एतान्पान्महाभागानागवान्मुरशासनात् ॥ ३० ॥

दृष्ट्वैव परमप्रीतो राजा विस्मयमागतः ॥

*प्रत्युत्थायाऽऽसनाक्षूणं स्थित्वा चाभ्यर्च्य तामृपः ॥ ३१ ॥

अधेष्णाऽऽसनदानेन पाद्येन च परंतपः ॥

स्तूपमानस्तु राज्ञा तैः कुशलं धर्मसमयम् ॥ ३२ ॥

* इतः पूर्वं 'घनकार्याणि लोकानां राजा सन्मन्त्रिभिः सह' इति ग. पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

† पुस्तकद्वये श्लोकार्धोत्तरमेव श्लोकाङ्क (२५) ज्ञानं कृतमतो ज्ञायते-‘पूर्वार्ध-
स्मरितः’ इति ।

+ अयमर्धश्लोकः 'क' पुस्तके नास्ति ।

† अयमर्धेश्लोकः 'क' पुस्तके, उत्तरार्धभूतः ।

१ ख. ग. समेखलाः । २ ख. वाकलिम् । ग. वाक्पतिम् । ३ क. च ॥ भृगुं
 चाद्विरसं चैव पुलस्त्यं पुलहं त^० । ४ ख. ग. पाराशरमरम्भूदं म^० । ५ ख. ग. वसिष्ठं ।
 ६ ख. ग. अगस्ति ।

विज्ञोय तान्रोमपाद उपविष्टो नृपस्तदा ॥

पप्रच्छ वदतां श्रेष्ठो सामात्यः सपुरोहितः ॥ ३३ ॥

*नयकारानतिश्रेष्ठानभिर्बोधैवमब्रवीत् ॥

पुरा मय सुरैः प्रीतिर्वरो दत्तो हि तोषितैः ॥ ३४ ॥

वाहनास्ते भविष्यन्ति वारणा दिग्गजान्वयाः ॥

अहं जिघृक्षुर्द्विरदान्वन्मोञ्जश्रुतविशारदाः ॥ ३५ ॥

†दर्शनेन यथोक्तेन प्रेक्ष्यतां(न्तां) हस्तिवारिणः ॥

अथ राज्ञो वचः श्रुत्वा विधिना गजचारिणः ॥ ३६ ॥

प्रेषयामासुर्वे घीरोस्ते राज्ञो हितकाङ्क्षिणः ॥

अन्वेपद्भिर्वने नागानथ दष्टं तु तैः पदम् ॥ ३७ ॥

अनुगन्तुं तदारब्धा मुदा परमया युताः ॥

वने यस्याऽऽश्रमपदं नानाद्रुमसमाकुलम् ॥ ३८ ॥

मयूरैः कोकिलाभिश्च रुतं मधुकैररपि ॥

शैलराजाश्रितं पुण्यं †लोहितं सागरं प्रति ॥ ३९ ॥

देवानां काननैस्तुल्यं क्रीडनं देवयोपिताम् ॥

यक्षगन्धर्वनारीणां तथैव चोरगयोपिताम् ॥ ४० ॥

आलयं सिद्धयक्षाणां दिव्यानां पक्षिणामपि ॥

सिद्धचारुसंलुप्तं किंनरोद्गीतिनादितम् ॥ ४१ ॥

मृगास्तत्र समं व्याघ्रैर्मित्रवत्संवसन्ति च ॥

तदाश्रमं प्रविष्टं हि तस्य यूथस्य तत्पदम् ॥ ४२ ॥

अपश्यंश्च मुनिं तत्र सामगायनमाश्रमे ॥

दिव्यज्ञानसमायुक्तं तपसा जितकिल्बिषम् ॥

श्रीमन्तं सौम्यवदनं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ४३ ॥

पुनस्ततो निनीपद्भिर्दष्टं यूथमेदृतः ॥

भद्रमन्द्रमृगैर्नागैरुपेतं हि मनोरमैः ॥ ४४ ॥

* अयमर्थश्लोकः 'ग' पुस्तके 'अहं जिघृक्षुः' इत्यतः प्राग्दर्शने ।

† 'अयं श्लोकः 'क' पुस्तके त्रुटिः ।

+ 'लोहितं लोहितत्वे स्यात्क्रीडनं पुंमि नञान्तरे ' इति मेदिनी ।

१ क. 'ज्ञातान्रोम' । २ ख. 'वायेरुम' । ३ ख. 'हितेपिभिः' । ४ ग.

°न्वनेषु वनचारिणः ॥ ३९ ॥ ५ क. 'न्यान्मुरभिः' । ६ ख. 'रासद्रुमौ हि' । ७ ग.

ग. 'था वै नाग' । ८ ख. ग. 'संलुप्तं' । ९ क. 'मयोऽयतः' । १० क. 'मैर्यै' ।

चार्चद्भीभिर्वशाभिश्च पोतैश्च मियदर्शनैः ॥
 मध्येऽपश्यन्गुनिं चैवं तत्रार्कसमतोजसम् ॥ ४५ ॥
 तपसा नियमैर्पुक्तं कृशदेहं क्रियान्वितम् ॥
 धृतिक्षमाम्भ्यां पुक्तं च तथा दमपरायणम् ॥ ४६ ॥
 *शरण्यं सर्वभूतानां जटावल्कलधारिणम् ॥
 पुक्तं परेण हर्षेण क्रीडन्तं सह वारणैः ॥ ४७ ॥
 फलभैर्धेनुकाभिश्च भ्रमरोद्गीतिशालिषु ॥
 नानापुष्पसमृद्धेषु हुमस्यण्डेषु तैः सह ॥ ४८ ॥
 कमलोत्पलरम्येषु विगाहन्तं सरःसु च ॥
 उत्पन्नेयं मतिस्तेषामनेनैतद्धि रक्ष्यते ॥ ४९ ॥
 कालं तं मृगयामामुर्पस्मिन्विरहितं भवेत् ॥
 अनेन मुनिना घूयमन्विष्यामो ययामुसम् ॥ ५० ॥
 अथ मध्याह्नकाले तु आश्रयं मुनिरागतः ॥
 क्रौंषिस्तस्य प्रयत्नेन कर्तुं शुश्रूषणक्रियाम् ॥ ५१ ॥
 सायाह्नकाले तु मुनिर्यूथमध्यं पुनर्गतः ॥
 एतत्सर्वं यथावत्तैरङ्गराजाय कीर्तितम् ॥ ५२ ॥
 तस्मै नरो बहिर्भोगास्तथाऽऽगोम्य न्यवेदयन् ॥
 मूर्ध्नि कृत्वाऽञ्जलिं भीता महीपास्थाय जानुभिः ॥ ५३ ॥
 दर्शनीयानि दीर्घाणि न द्रवन्ति महान्ति च ॥
 बहुमप्यष्टपूर्वाणि सत्त्वानि भुवि कानि च ॥ ५४ ॥
 सर्वसस्यविनाशं च राजन्कुर्वन्ति नित्यशः ॥
 तेषां देशहितार्थाय प्रतियत्नो विधीयताम् ॥ ५५ ॥
 ततस्तेषां वचः श्रुत्वा ग्रहार्थं कृतनिश्चयः ॥
 प्रस्थितो हृदि तं कृत्वा यः कालस्तैर्निवेदितः ॥ ५६ ॥
 श्रुत्वा महतीं सेनां नगर्यां निर्णयौ तदा ॥
 अचिरात्समनुप्राप्तस्तं देशं यत्र ते गजाः ॥ ५७ ॥

* अयं श्लोक. 'क' पुस्तके नास्ति ।

१ क. °भिश्च वश्याभि पो° । २ ग. °व शतार्क° । ३ क. °या देवप° ।
 ४ क. ऋषेत्त° । ५ क. °गम्यावदंस्तथा । मू° । ६ क. °णि भद्र° । ७ ख. ग.
 विधीयते ।

स ताञ्शापवेक्षप्राप्तान्गजाञ्चग्राह पार्थिवः ॥
 तस्मिन्काले यथारूपाते यूथं वद्ध्वा नृपेण तत् ॥ ५८ ॥
 चम्पासमीपमानीतं ततः पूज्याभिवाद्य च ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेनै नयकर्तुंस्तथाऽघवीत् ॥ ५९ ॥
 स्तम्भेषु च यथोक्तेषु स्थानग्रासे तथैव च ॥
 विधिना चै यथोक्तेन यूथमेतद्वि दम्पताम् ॥ ६० ॥
 प्रत्यब्रुवन्नङ्गराजं सर्वे ते नयकोविदाः ॥
 स्वकार्यमिदमस्माकं शेषं कार्यं विचिन्त्यताम् ॥ ६१ ॥
 चम्पाप्रवेशः क्रियतां राजन्स्वस्वमना भव ॥
 ते राजानि प्रविष्टे तु यूथं स्तम्भेष्ववन्धयन् ॥ ६२ ॥
 अथ शुश्रूषणां कृत्वा स निष्क्रम्याऽऽश्रमान्मुनिः ॥
 तं देशमभिसंप्राप्तस्त्वासीद्यस्मिन्स्थितं तु तत् ॥ ६३ ॥
 तस्मिन्नपश्यंस्तद्यूथं मनसा व्याकुलेन तु ॥
 आगतोऽन्वेयणं कर्तुं पुरा तिष्ठन्ति येषु च ॥ ६४ ॥
 ते देशेष्ववगादन्ते येषु चैव सरःसु च ॥
 अपश्यंस्तेषु सर्वेषु चम्पामम्पागतस्ततः ॥ ६५ ॥
 पदेन मुनिशार्दूलः शोचन्नेहेन हस्तिनः ॥
 अथ पूर्वनिर्णुक्तेस्तु तस्य चेष्टाचरैर्मुनेः ॥ ६६ ॥
 शुश्रूषणाद्या निस्त्रिलाश्रेष्ठा राज्ञाऽऽज्ञेऽनुकीर्तिताः ॥
 तत्राऽऽसीना महात्मानो यूथस्य नयकोविदाः ॥ ६७ ॥
 गौतमप्रमुखाः सर्वे सर्वभूतहिते रताः ॥
 तपोनियमेसंपन्नास्तेन यूथस्य मध्यगाः ॥ ६८ ॥
 ददधुर्पागपद्येन तस्मिन्स्तु गजमण्डले ॥
 श्रीमन्तं ब्राह्मणं कंचिज्जटिलं साधुसंमतम् ॥ ६९ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 कृष्णाजिनधरं युक्तमृषिमुग्रेण वर्चसा ॥ ७० ॥
 अपश्यन्मोक्षसंपन्नं प्रविष्टं हस्तिमण्डले ॥
 अधिन्तपंस्तु तान्सर्वान्स दृष्ट्वा वारणान्मुनिः ॥ ७१ ॥

१ ग. ग. °पशाप्राप्ता° । २ क. °न नागनेर्गुण° । ३ क. °स्थानं प्रा° ।
 ४ ग. ते । ५ ग. आरब्धोऽन्वे° । ६ रा. देशेष्ववगादन्ते । ७ क. °मुत्तमः ।
 ८ ग. °दिदं ॥ ६७ ॥ ९ क. °ममप्राप्ते तेन ।

आसीदुद्विग्ननेत्रश्च दीनानुपजगाम च ॥
 ज्ञातिवर्षं स ताभागान्ब्रणितान्दुःखपीडितान् ॥ ७२ ॥
 उपेत्य तान्सन्वयितान्संस्पृशन्परिनिम्बसन् ॥
 त्वद्मूलमङ्गाश्च बहूनादृत्य घणरोपणान् ॥ ७३ ॥
 संक्षुब्ध तेषां नागानां स ब्रणान्लिम्पति स्म तान् ॥
 कुद्मलान्पल्लवाश्चैव त्वचो मूलफलानि च ॥ ७४ ॥
 पवसानि विचित्राणि स तेभ्यः प्रददौ मुनिः ॥
 एकरात्रोषितं तत्र तन्त्रकारो यशस्विनः ॥ ७५ ॥
 तं मुनिं कर्म चैवास्य पञ्चछुर्विस्मितास्तदा ॥
 अनुकम्पसे गजान्केन कस्मादालिम्पसि ब्रणान् ॥ ७६ ॥
 इति तैः पृच्छ्यमानोऽपि न किञ्चित्प्रत्युवाच सः ॥
 अनतिव्याहृतास्तेन तत्र तै विस्मितास्तदा ॥ ७७ ॥
 तं मुनिं कर्म चैवास्य तद्वाज्ञे प्रत्यवेदयन् ॥
 तेषां श्रुत्वा वचो राजा महर्षिमभिगम्य तम् ॥ ७८ ॥
 अर्धेणाऽऽसनदानेन पाद्येन च महामुनिम् ॥
 मणिपातेन चाम्ब्यर्च्य ऋस्पृष्टोऽग्रे स्तुतिकौशलम् ॥ ७९ ॥
 सान्त्वयन्परिपञ्च्य विनयेन कृताञ्जलिः ॥
 भगवन्ज्ञातुमिच्छामि जन्म नाम श्रुतं च पत् ॥ ८० ॥
 दमनमतिरूपं च दयां प्रीतिं च हस्तिषु ॥
 इति तं परिपृच्छन्तं भूमिपालं कृताञ्जलिम् ॥ ८१ ॥
 मौनसंपदमास्थाय न किञ्चित्प्रत्युवाच सः ॥
 पृष्ट्वैन्पार्थिवश्चैवं ततो ब्राह्मणकाम्यया ॥ ८२ ॥
 अथास्मै धर्मवित्साधुः शशंताऽऽत्मानमात्मवित् ॥
 पुरा हि वारुणा राजन्कामगाः कामरूपिणः ॥ ८३ ॥
 चरन्ति मानुषे लोके देवलोके च पार्थिव ॥
 अधोत्तरे हिमवतो महान्पद्मोदपादपः ॥ ८४ ॥
 द्वे योजनशते राजलुच्छ्रितस्तद्वदापतः ॥
 ऋपिर्दीर्घतपा नाम तत्राऽऽसीत्सपरिमहः ॥ ८५ ॥

* 'सप्टा' इति तृचिन्तम् ।

१. क. 'श्च मता' । २. 'श्च सुता' । ३. 'नां ब्रणानालिम्प' । ४. क. तत्रकारो । ५. क. सः ॥ आन' । ६. स. ग. 'द्वाऽग्निस्तु' । ७. क. 'वान्ब्राह्मणश्चै' ।

न्यग्रोधं ते कदाचित्तु तमाजग्मुर्नेकपाः ॥
 निपेतुस्तस्य शाखायां सर्वे ते संहिता गजाः ॥ ८६ ॥
 अतिभारेण तेषां तु सा शाखा शतयोजना ॥
 विदारयन्ती तं देशं निपपात महीतले ॥ ८७ ॥
 ते चापि वारणाः सर्वे शाखामन्यां समाश्रिताः ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टस्तान्गजावपिरवर्षात् ॥ ८८ ॥
 भेददण्डोच्छ्रयाद्यस्मान्मम भग्नः परिग्रहः ॥
 विमुक्ताः कामचारेण भविष्यथ न संशयः ॥ ८९ ॥
 नराणां बाहनत्वं च तस्मात्प्राप्स्यथ वारणाः ॥
 अथान्तरिक्षान्महती राजन्वाणी विनिर्गता ॥ ९० ॥
 येः क्षयं दानवा नीतास्तान्मुक्त्वा ऋषिसत्तम ॥
 वाणीं श्रुत्वा शुभामेनामेवमाह महामुनिः ॥ ९१ ॥
 अथ ते वारणाः श्रुत्वा शौपमात्मापराधजम् ॥
 परं दैन्यमुपागम्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
 अथ तान्पूर्वमेवाऽऽह ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 मा कार्षुर्वारणाः शोकं न हि शक्यं तदन्यथा ॥ ९३ ॥
 कर्तुं यत्तेन मुनिना वचनं समुदाहृतम् ॥
 एतद्वाक्यं ततः श्रुत्वा प्रत्यूचुस्ते दिशां गजाः ॥ ९४ ॥
 अस्मोऽफमनुजानां तु गजानां ग्रामवासिनाम् ॥
 रोगाः प्रादुर्भविष्यन्ति विपमाद्यशनादिभिः ॥ ९५ ॥
 दिग्गजानां वचः श्रुत्वा प्रतुञ्जाच पितामहः ॥
 न विपादे मनः कार्यं व्याधीन्प्रति मतङ्गजाः ॥ ९६ ॥
 उत्पत्स्यत्यचिरेणाथ गजयन्धुर्महामुनिः ॥
 आपुर्वेदस्य वेत्ता वै मत्कृतस्य भविष्यति ॥ ९७ ॥
 तेषां रोगान्समुत्पन्नान्दनिष्यत्यौपधीवन्मात् ॥
 एवमुक्त्वा दिशो नागान्विससर्ज येथादिशम् ॥ ९८ ॥
 ततस्ते प्रपद्युः स्थानं स्वं स्वमेरावतादयः ॥
 दिग्वारणान्वधास्ते तु लोकं मानुषमागताः ॥ ९९ ॥

१ ग. मरीयाध्रयणे गस्मा० । २ ग. ० एता वाणी राजन्निनि० । ३ ग. वाणी-
 म्भ दु० । ४ क. शापमान्मपराधजम् । ५ क. ० स्मात्मान्मभे नूनं ग० । रा. ग. ० स्मात्
 मनु० । ६ ग. यमाम्गम् ।

विचरन्ति महीं कृत्स्नां पद्भिः सागरमेसलाम् ॥
 शतशो यूथसंख्याभिः प्रवृद्धाश्च सहस्रशः ॥ १०० ॥
 राजन्दिमवतः पार्श्वे महर्षिः सामगायनः ॥
 सागरं प्रति लोहित्यं तपस्तीव्रमतप्यत ॥ १०१ ॥
 तस्याऽऽश्रमपदाभ्यासमाजगाम यदृच्छया ॥
 सवृद्धबालं सुमहद्व्रजयूथं सयूथपम् ॥ १०२ ॥
 तं स्वप्ने धर्षयामास यक्षिणी कामरूपिणी ॥
 का न्वियं शयनात्तूर्णमुत्थितः स व्यचिन्तयन् ॥ १०३ ॥
 आश्रमादभिनिष्क्रम्य मुनिमूर्ध्नं चकार सः ॥
 तस्य सूत्रेण संसृष्टं तत्रैवेन्द्रियमश्र(स्त्र)वत् ॥ १०४ ॥
 कृत्वा शौचं यथान्पायं मुनिर्धर्मपरायणः ॥
 प्रविष्टमात्रे निलयं तस्मिन्स्तमृपित्तमे ॥ १०५ ॥
 दैवकारणसंपुक्तं तत्तु तद्वेतसाऽन्वितम् ॥
 अपिवद्धस्तिनी मूर्ध्नं ततो गर्भमधत्त सा ॥ १०६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥
 कथं करेणुस्तच्छुक्रं पीत्वा गर्भमधत्त सा ॥ १०७ ॥
 को हेतुः कारणं किं वा भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ॥ १०८ ॥
 गृणु सर्वं महाराज शुक्रं पीतवती च सा ॥
 गर्भं दधे यदर्थं च सा भूदेवं हि हस्तिनी ॥ १०९ ॥
 ब्रह्मणा विहिता मूर्ती रुचिरा नाम देवता ॥
 आदिकाले प्रजासर्गे विचिन्त्य भगवान्प्रभुः ॥ ११० ॥
 देवानां मानुषाणां च गन्धर्वाणां च रक्षसाम् ॥
 गृहीत्वा सोऽसृजत्तेजः स्वयं स्वायंभुवामिव ॥ १११ ॥
 तां दृष्ट्वा रुचिरां देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥
 इत्युत्तुरमितं प्राप्य विस्मयं सर्वपारगाः ॥ ११२ ॥
 रुचिरेत्यभिविरूपाता लोकेऽपि रुचिता त्रिषु ॥
 अचिन्तयित्वा सा देवान्प्रजापतिपुरोगमान् ॥ ११३ ॥

पौवनस्यैव गर्वाद्वा केवलं लीलयाऽपि वा ॥
 तत्रैव मुनिभिः ख्यातैः कीर्त्यमाना ययौ तदा ॥ ११४ ॥
 तां रुष्टो भगवान्ब्रह्मा जशाप वसुधाधिप ॥
 भविष्यति करेणुस्त्वं कदाचिद्ब्रह्मसुधातले ॥ ११५ ॥
 मम शापवशात्प्राप्तिं ब्रूहि नाथ क्षितौ कदा ॥
 इत्युक्त्वा ब्रह्मणः सा तु पादयोरपतत्तदा ॥ ११६ ॥
 तामुवाचाश्रुपूर्णाक्षीं प्रमदां विमदां शुभाम् ॥
 करेणुभावो मेदिन्यां मतङ्गान्ते भविष्यति ॥ ११७ ॥
 प्रभूय भार्गवाख्याते वसुवंशे^१ सुकन्यका ॥
 भविष्यति तदा मद्रे पुनः शापमवाप्स्यति ॥ ११८ ॥
 प्राप्तशापा वसुकुले जन्म कामयते यदां ॥
 उपायं चिन्तयेन्त्यत्र जन्मार्थं पश्चिमां गता ॥ ११९ ॥
 ततः शापाभिभूता सा प्रयाता सहसा भुवि ॥
 महर्षेर्भार्गवस्याथ मृगव्यालनिषेवितम् ॥ १२० ॥
 आश्रमं मुनिभिः श्रेष्ठैः शोभितं ब्रह्मनिःस्वनैः ॥
 ब्रह्मसन्निभं चित्रं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १२१ ॥
 शैलराजस्य पार्श्वस्थं मणिराजिविराजितम् ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं किनरोद्गीतिनादितम् ॥ १२२ ॥
 आकुलं यज्ञधूमैश्च स्वार्ध्यायैः स्वरसंयुतैः ॥
 पावकापीडसंकाशैरशोकस्तवकैरपि ॥ १२३ ॥
 शोभितं वृक्षस्रण्डैश्च नीलधाराधरोपमैः ॥
 कमलोत्पलनद्वैश्च सरोभिरुपशोभितम् ॥ १२४ ॥
 नानारूपैर्मुनिचपैः क्रतूनां शोभितं शुभम् ॥
 ददर्श तत्र धीमन्तं पावकोपमतेजसम् ॥ १२५ ॥
 सुवर्णस्तम्भवर्ष्माणं जटायुकुटधारिणम् ॥
 तं मेरुशिखराकारं त्रिपा विगतकल्मषम् ॥ १२६ ॥
 उवाच रदतां^२ श्रेष्ठं कृत्वा मूर्धनि सौऽज्जलिम् ॥
 ऋषीणां भार्गव श्रेष्ठ क्रोधस्यान्तः कथं भवेत् ॥ १२७ ॥

१ क. ख्याताः । २ क. इत्युक्त्वा ब्रह्मणा सा । ३ रा. °णाक्षीं प्र° । ४ रा. ग.
 °शे न क° । ५ क. भविष्यति । ६ ग. °न्तयंस्तत्र । ७ क. °ज्ञभूमि° । ८ रा. °ध्यायस्र° ।
 ९ क. शोभिनां । १० क. °रिणोम् ॥ तं । ११ क. ग. श्रेष्ठ । १२ ग. सोऽज्जलिम् ।

इत्युक्त्वा ब्रह्मणस्तस्य साऽपतत्पादयोस्तदा ॥
 सोऽध्रवीच्छोकसंतप्तमश्रुपूर्णपितेक्षणाम् ॥ १२८ ॥
 मा भैपीः केन च त्रस्ता कलुषा वा शुभानने ॥
 तामुवाच महामाज्ञो ह्यवस्थां चिन्तयंस्तदा ॥ १२९ ॥
 ददर्श सर्वं निर्वृत्तं दिव्यचक्षुः(१)समन्वितः ॥
 वसूनामुत्तमे वंशे जननं ते भविष्यति ॥ १३० ॥
 तत्र वर्षसहस्रं तु नीत्वा शापमवाप्स्यसि ॥
 एतत्ते कैयितं राजन्पुनश्चैनन्निगच्छते ॥ १३१ ॥
 गर्भं धत्ते यदर्थं तु साऽभूचेन च इस्तिनी ॥
 वसूनां कन्यका राजन्नाम्ना गुणवती किञ्च ॥ १३२ ॥
 देवगन्धर्वकन्याभिः सखीभिः सह शोभना ॥
 मातापित्रुमतेनैव विचचार महीतले ॥ १३३ ॥
 दर्शनीयानि पश्यन्ती वनान्युपवनानि च ॥
 निर्झरान्तरितः शैलान्युष्पवन्ति सरांसि च ॥ १३४ ॥
 अयाऽऽश्रमे मतङ्गस्य कदाचित्प्रविवेश सा ॥
 मनोहरत्वात्क्रीडन्ती *विस्मृता तत्र सा सखी ॥ १३५ ॥
 युक्ता दैवेन विधिना विचरन्ती मते स्वेताम् (२) ॥
 दृष्ट्वा लक्षणसंपन्नां रूपयौवनशालिनीम् ॥ १३६ ॥
 धर्मविप्रकरीं मत्वा शक्रेण प्रेषितां स्वपम् ॥
 ततः शशाप संक्रुद्धोऽऽनामसां वसुकन्यकाम् ॥ १३७ ॥
 भरण्या विचरस्यैका यस्मान्मानुषवर्जिता ॥
 तस्मादरण्यनिर्लेया क्रेणुस्त्वं भविष्यसि ॥ १३८ ॥
 मा भूदरण्यवासेऽपि(३) †नाऽऽप्स्यसे स्वस्य चेतसः (४) ॥
 अथ शापभयत्रस्ता पादयोरपतन्मुनेः ॥ १३९ ॥
 नापराधोऽस्ति मे ब्रह्मन्किमर्थं शप्तवानसि ॥
 ब्रह्मणो भवनाकारं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ १४० ॥

* 'विस्मृत्य तत्र सा सखी.' इति पाठस्तूचितः । * 'अनामसः' इति भवेत् ।

† 'यथा ते स्वस्थचित्ता' इति पाठस्तूचितः ।

१ ख. वै । २ क. कथिता । ३ ख. ग. 'नश्चेदं निग°' । ४ ख. तरसा ।
 ५ ख. स्नुताम् । ६ ग. 'जिते ॥ त°' । ७ क. 'ल्यो क°' । < क. चेतसा । ग.
 तेजसा ।

कौतूहलात्मविष्टाऽहं रमणीयं तवाऽऽश्रमम् ॥
 प्रसादं कुरु मे नाथ शापान्तेन ममानघ ॥ १४१ ॥
 गुणवत्या वचः श्रुत्वा मतङ्गो मुनिसत्तमः ॥
 उपसृत्य ततो ध्यात्वा ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ॥ १४२ ॥
 कृपया परयाऽऽविष्टः प्रत्युवाच स कन्यकाम् ॥
 मा स्म शोकं कृथा मद्मे भाव्योऽर्थस्त्वामुपागतः ॥ १४३ ॥
 भविष्यति हि ते पुत्रः सामगायनसंभवः ॥
 दीर्घकालं तपोवीर्यं मौनमास्थाय यो व्रतम् ॥ १४४ ॥
 भविष्यति गजैः सार्धं शीर्णपर्णाम्बुभोजनः ॥
 स्वयंभूः प्राग्ददौ यस्मै गजायुर्वेदमुत्तमम् ॥ १४५ ॥
 भविता त्रिषु लोकेषु तपोवीर्येण संस्कृतः ॥
 पालकाप्य इति ख्यातो मुनिर्वारणवान्धवः ॥ १४६ ॥
 तं प्रसूयाथ संवर्ध्य त्वं तु मूर्त्या पुनः स्वयम् ॥
 विस्मृत्य हस्तिनीभावं विशापा दिवमाप्स्यसि ॥ १४७ ॥
 इत्येवं मम भ्रातुस्ते संभवः परिकीर्तितः ॥
 अथ विज्ञाय तेजस्वी तमैतिक्रममात्मनः ॥ १४८ ॥
 आत्मनस्तेजसस्तस्यां भवायैव मनो दधे ॥
 मनसाऽनुगृहीतश्च गर्भस्तेन महात्मना ॥ १४९ ॥
 अवर्धयत्ततो माता सप्तमे समसूत तम् ॥
 हस्त्यायुर्वेदविदुषं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १५० ॥
 जातं मानुषरूपं तु दृष्ट्वा जातभयं तदा ॥
 कृत्वा विरावं तच्छूयं प्रदुद्राव समन्ततः ॥ १५१ ॥
 सा तु गर्भस्य मूलज्ञा करेणुः सुतमात्मनः ॥
 आदायाऽऽश्रममागम्य प्रोपच्छद्वाक्ष्णाय तम् ॥ १५२ ॥
 प्रतिशृणु तु तं प्रीतो महर्षिः सुतमात्मजम् ॥
 संस्काराज्जातकर्मादींश्चकारास्मै यथाक्रमम् ॥ १५३ ॥
 संस्कारे क्रियमाणे तु वागुवाचाशरीरिणी ॥
 कल्पे कल्पे गजानेप अमितौजा महायशः ॥ १५४ ॥

१ क. सत्कृतः । २ ख. °मभिः । ३ क. आत्मान° । ४ क. °हीताश्च ।
 ५ क. सप्तमे । ६ क. °रेणुन्तु त° । ख. °रेणुसुत° । ७ क. प्रपच्छद्वाक्ष्णाय । ख.
 प्रपच्छद्वाक्ष्णाय । ८ ख. तु । ९ क. असितौ° ।

पालयिष्यति धर्मात्मा रोगार्तान्मृशदुःखितान् ॥
 पालनाद्गजयूथस्य काप्यो गोत्रेण एव च ॥ १५५ ॥
 एवं दिव्यवचः श्रुत्वा श्रीमत्तस्तस्य धीमतः ॥
 पालकाप्य इति श्रीमान्नामधेयं चकार सः ॥ १५६ ॥
 पिताऽस्य साधून्संमान्य संतर्प्य मुनिवारणान् ॥
 वाग्भिश्चार्थप्रयुक्ताभिर्दिव्याभिर्ऋषिरब्रवीत् ॥ १५७ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुर्वने तस्मिन्नृपोत्तम ॥
 आश्रमादविदूराच्च धेनुका विचचार सा ॥ १५८ ॥
 विवर्धमानः पुत्रस्तं कामादनुचचार सा ॥
 तन्मां विद्धि महाराज प्रसूतं सामगायनात् ॥ १५९ ॥
 हैस्तिन्याश्च समुत्पन्नं विवृद्धं च सह द्विपैः ॥
 यदा विचरणे त्वासीत्सामर्थ्यं मे वने सतः ॥ १६० ॥
 मात्रा सहैव चात्राहं विचरन्कुञ्जरैः सह ॥
 गजपोतैः सह क्रीडन्नम्येषु गिरिसानुषु ॥ १६१ ॥
 नदीनिर्झरदुर्गेषु प्रस्थेषु च सरस्सु च ॥
 रम्येषु वनखण्डेषु गिरिर्मत्सवणेषु च ॥ १६२ ॥
 कमलोत्पलनद्वेषु पल्लवेषु सुगन्धेषु ॥
 समृद्धोऽहमतः सात्स्प्यं सुखं दुःखं च हस्तिनाम् ॥ १६३ ॥
 जानामि भक्ष्याभक्ष्यं च तथैवेद्भित्तुर्बृंहितम् ॥
 यदा यच्च निपेवन्ते प्रतिकार्यं च येन यत् ॥ १६४ ॥
 अरण्ये कुर्वते नागास्तत्सर्वं विदितं मम ॥
 एवं ममापि जानन्ति गजाः सर्वे प्रियाप्रियम् ॥ १६५ ॥
 भक्षं वा क्रीडनीयं वा तदुपाहारयन्ति मे ॥
 आश्रमस्थे महाराज मयि यूयमिदं त्वया ॥ १६६ ॥
 आनीय वद्धं दीनं तन्मार्गेणानुगतं मया ॥
 तद्दृष्ट्वा व्यसनप्राप्तं व्यसनेष्वनुकम्पया ॥ १६७ ॥
 मया राजन्यथाशक्ति यथावच्च चिकित्सितम् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मुनिमध्ये महामुनिम् ॥ १६८ ॥

१ क. टिप्पणीगतः 'पुत्रस्तामन्वगच्छत्स धेनुकाम्' । २ क. हस्तिनश्च । ३ ग. भवने । ४ क. ख. ग. 'प्रश्रव' । ५ ख. 'नीयां वा' । ६ क. 'पाहर' । ७ क. ग. दानं । ८ क. ख. ग. तं दृष्ट्वा ।

परं विस्मयमागम्य राजा प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥
 अपूर्वां भगवंश्चर्चामिमां श्रुत्वा तपोनिधे ॥ १६९ ॥
 जन्म धाद्य तव श्रुत्वा परं कौतूहलं हि मे ॥
 कथं भगवता चीर्णं वने सह मृगद्विपैः ॥ १७० ॥
 नदीनां पर्वतानां च समेषु विपमेषु च ॥
 काननेषु च रम्येषु हस्तिपूथैः समं विभो ॥ १७१ ॥
 कालो वा कोऽप्यतिक्रान्तः प्रभिन्नैर्वरवारणैः ॥
 वने विचरतः सार्धं तप उग्रं च कुर्वतः ॥ १७२ ॥
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं भगवंस्तद्वर्षीहि मे ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १७३ ॥
 शृणु सर्वं महाराज मया चीर्णं यथा वने ॥
 हस्तिपूथेन महता सार्धं धर्ममवेक्ष्य च ॥ १७४ ॥
 कालश्चरति नो यावेच्छीर्णपर्णान्मुभोजिनः ॥
 भ्रमद्भ्रमरसंघेषु बहुपुष्पेषु शांखिषु ॥ १७५ ॥
 सहकारैः सतिलकैः पुंनागार्जुनकैसरैः ॥
 अशोकैश्चम्पकैश्चापि कमलेन्दीवरैस्तथा ॥ १७६ ॥
 शालतालतमालैश्च परिशोभितराजिषु ॥
 अतिमुक्तकनद्धेषु तरुखण्डेषु निस्पशः ॥ १७७ ॥
 स्थितिर्मे वारणैः सार्धं मुष्टकुण्ठान्ते नवे दिवा ॥
 प्रसन्नशीततोषेषु क्रीडता पद्मगन्धिषु ॥ १७८ ॥
 सरस्सु कलमैः सार्धं पीतं च सलिलं मया ॥
 शाङ्खलानि वनान्तेषु मणिवर्णानि भूमिषु ॥ १७९ ॥
 पुलिनानि नदीनां च पर्वतानां च सानुषु ॥
 निवातानि प्रवातेषु वनानि चरितानि च ॥ १८० ॥
 सेविताः पादपाः फुल्ला भेदगन्धाधिवासिताः ॥
 अकर्दमा वनोद्देशा वर्यास्त्वल्पहुमास्तथा ॥ १८१ ॥
 सेविता वारणैः सार्धं स्थलप्रायाः सुखं मया ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ १८२ ॥

१ क. तपोनिधेः । २ क. ख. °वत्सीर्ण° । ३ ख. शालिषु । ४ ख. °पि
 मुकुले° । ५ क. ख. क्रीडिता । ६ ख. मन्दग° ।

त्रीणि पञ्च च वर्षाणि मया चीर्णं सह द्विपैः ॥
 हृष्टेन मनसा राजन्मयाऽऽख्यातं ततो हितम् ॥ १८३ ॥
 अथ संपूज्य तं राजा प्रसन्नमनसं मुनिम् ॥
 गजार्थं चोदयामास विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १८४ ॥
 कैऽरण्ये व्याधयो नागानुपघ्नन्ति स्पृशन्ति च ॥
 ग्रामाणां व्याधयो ये च तान्ममाऽऽख्याहि पृच्छतः ॥ १८५ ॥
 इत्युक्तो भूमिपालेन पालकाप्यस्ततो मुनिः ॥
 हेतुमत्पुष्कलायं च वाक्यं राजानमब्रवीत् ॥ १८६ ॥
 वने निबोध मे हेतुमारोग्ये वनचारिणाम् ॥
 मधुगन्धिष्वरण्येषु करेणुसहिता गजाः ॥ १८७ ॥
 चरन्ति विविधं शष्पं स्वच्छन्देन यथामुखम् ॥
 स्वग्वल्लीफलेभङ्गाश्च पल्लवान्विविधानपि ॥ १८८ ॥
 फपायं फटुकं चैव तिक्तं लवणमेव च ॥
 अम्लं च मधुरं चैव रसानेतान्मतङ्गजाः ॥ १८९ ॥
 पथर्तुं चोपसेवन्ते प्रविभागेन पार्थिव ॥
 वर्जयन्ति क्षरण्येषु वृक्षभङ्गं घनरामे ॥ १९० ॥
 हेमन्ते चापि मातङ्गा निदाघे भक्षयन्ति च ॥
 शङ्खकीर्णिकारं च कोविदारमुदुम्बरम् ॥ १९१ ॥
 पुष्पं न्यग्रोधवृक्षं च पवसं चोदकं तथा ॥
 वर्षास्वरण्ये सेवन्ते जाङ्गलं स्थलजं च तत् ॥ १९२ ॥
 हेमन्ते स्थलजं चापि भक्षयन्ति मतङ्गजाः ॥
 ते स्वैरं वृणुगुष्टास्तु स्वच्छन्दातपसेविनः ॥ १९३ ॥
 मर्द्यां चैव मनोज्ञायां रमन्ते धेनुकामुताः ॥
 गच्छन्ति म्रैथुनं स्वैरं गर्भं चैवाऽऽदधत्यपि ॥ १९४ ॥
 समेऽभिकामं चरतामुदकं पिबतां तथा ॥
 स्वपूयजातिः सार्धं च विहारमुपसेविनाम् ॥ १९५ ॥
 कामं च *सेव्यमानानां शय्यास्थानं तथाऽंशनम् ॥
 † निर्वाणं पांशुघातं च परिव्यञ्जनमेव च ॥ १९६ ॥

* 'सेवमानानाम्' इति तूचितम् । † 'निर्वाणमलंगमने निर्वृती मज्जमज्जने' इति मेदिनी ।

१ क. करण्यै । २ क. स. °उभङ्गाश्च । ग. °उभागाश्च । ३ क. समभिकामं चरिता° ।

स्वप्राज्ञागरणाच्चैव न व्याधिरुपजायते ॥
 तेऽरण्याद्ग्रामयानीता भयशोकसमन्विताः ॥ १९७ ॥
 उद्विग्ना वधवन्धाम्पां शोचन्तो धेनुभिर्विना ॥
 तीक्ष्णाभिर्वाग्भिरुग्राभिस्तथैव भृशमर्दिताः ॥ १९८ ॥
 अकामाशनयानैश्च योज्यमाना मतङ्गजाः ॥
 दुस्थानशयनाम्पां च कर्मभिश्चातिपीडिताः ॥ १९९ ॥
 स्वधोनिम्पो निरोधाय भवन्ति भृशमातुराः ॥
 साध्वैर्याप्यैस्त्वसाध्वैश्च व्याधिभिश्च शरीरजैः ॥ २०० ॥
 ततोऽहमिह संप्राप्तस्त्वयाऽऽनीतेषु हस्तिषु ॥
 विज्ञप्तो गौरवैरर्थैस्तथैवाऽऽमन्त्रितस्त्वया ॥ २०१ ॥
 बन्धुस्नेहाच्च नागानां त्वया दृष्टोऽस्मि पार्थिव ॥
 इति श्रुवाणं तं विप्रं गजशास्त्रविशारदम् ॥ २०२ ॥
 विज्ञायागोचरैरर्थैर्न्यमन्नपत सान्त्वयन् ॥
 मम त्वनुग्रहार्थं च वासेऽस्मिन्निक्रयतां मतिः ॥ २०३ ॥
 ऋषिभिश्च स तैः सर्वैर्याच्यमानो वृषेण च ॥
 बन्धुस्नेहाच्च नागानां तत्र वासे मनो दधे ॥ २०४ ॥
 आश्रमं कारयामास चम्पाभ्यासे च पार्थिवः ॥
 अप्सरोभिः समाकीर्णं दम्यमानगजाकुलम् ॥ २०५ ॥
 वासाप कृतबुद्धिश्च मुनिमध्ये महामुनिः ॥
 वारणानां हितार्थाय राजानमिदमब्रवीत् ॥ २०६ ॥
 अण्डे किल समुत्पन्ना वारेणाः पौर्वकालिकाः ॥
 तच्चाण्डं तैजसं प्रोक्तमतः क्रीडन्ति पांशुभिः ॥ २०७ ॥
 मार्तण्डकायशकलेस्तदण्डमभवत्किल ॥
 तस्मादैरावतः श्रीमानुत्पन्नः प्रथमो गजः ॥ २०८ ॥
 पुण्डरीकादयः पश्चात्कपालशकलेऽभवन् ॥
 तैजसां तनुमिच्छन्ति नागानां भूतचिन्तकाः ॥ २०९ ॥
 तच्चाण्डमर्कतनुर्जेजार्तं तन्मयमेव च ॥
 समानजन्मपोनित्वादिह तस्मान्मतङ्गजाः ॥ २१० ॥

१ ख. °तान् ॥ १९७ ॥ २ क. शोचते । ३ क. °स्थानाश° । ४ क. °धैवमभिन° । ५ क. दृष्टोऽस्मि । ६ क. न सानेस्मि° । ७ क. पार्थिव । ८ ग. °ना वचनम्° । ९ क. °रणायोर्यका° । १० ख. तु । ग. तु ।

पांशुकर्दमतोपैश्च ततः क्रीडन्ति हर्षिताः ॥

*धातुप्रसादं क्षिप्रं तु क्रीडतां जायतेऽधिकम् ॥ २११ ॥

धातुप्रसादादारोग्यमारोग्याद्बलमेव च ॥

बलाच्च सर्वरोगाणां निवृत्तिः स्यादतः परम् ॥ २१२ ॥

विशेषेण रणे तस्माद्भजस्कन्धहता नराः ॥

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति येऽपि स्युः पापयोनयः ॥ २१३ ॥

जन्मप्रभृति संतप्ता भास्करस्यापि तेजसा ॥

अतः सलिलमिच्छन्ति दह्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ २१४ ॥

हस्तिनामुदकं प्राणास्तद्वृत्तिस्तत्परायणाः ॥

तस्मात्सलिलमेतेषां कामतोऽनुप्रसादयेत् ॥ २१५ ॥

आयोजनशतं सार्धं विचरन्तोऽपि कुञ्जराः ॥

निर्वहन्ति न सीदन्ति सलिलेनैव केवलम् ॥ २१६ ॥

यदा न परिपिच्यन्ते कर्दमोदकशीकरैः ॥

भवन्ति कुष्ठिनोऽन्धाश्च हस्तिनस्तेन हेतुना ॥ २१७ ॥

सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः ॥

हस्ताभ्यां परिगृह्णाऽऽदौ सप्त सामान्यगायत ॥ २१८ ॥

गायतो ब्रह्मणस्तस्य समुत्पन्ना मतङ्गजाः ॥

तस्माद्वितार्थं देवानां यज्ञानां रक्षणाय च ॥ २१९ ॥

ततो निमित्तं नागानां सृष्टिर्धर्मात्मिका स्मृता ॥

निबन्ध्यास्तावदेवैते यावच्छक्वास्तु पोषितुम् ॥ २२० ॥

बधबन्धपरिक्लेशैर्ये तु ताम्पन्ति नित्यशः ॥

न च पुष्पन्ति यातङ्गा दुःस्वशोकसमन्विताः ॥ २२१ ॥

कुलं राज्ञो दहन्त्येते मानिता निर्दहन्त्यरीन् ॥

तस्मात्प्रयत्नः कर्तव्यो ग्रहणे पोषणे सदा ॥ २२२ ॥

राज्ञां हि विजयो नित्यं वारणेषु प्रतिष्ठितः ॥

* अस्नातपीतभुक्तेषु वारणेषु नराधिपः ॥ २२३ ॥

ने स्नानमोजने कुर्याच्चदीच्छेद्भृतिमात्मनः ॥

नवग्रहे च मातङ्गे क्षीणे वृद्धे तथाऽऽतुरे ॥ २२४ ॥

* 'धातुप्रसादः' इति तूचितम् ।

१ ख.ग. 'प्रदापये' । २ क. विवहन्ति । ३ क. कन्दमो । ४ क. 'न्ध्यास्तव दे' । ५ क. पोषितुम् । ६ क. पुस्तकटिप्पण्याम्-तस्मादभुक्तपीतेषु न भुञ्जीत नराधिपः ।

यन्नतो रक्षणं कुर्यात्स्वयमन्वेपणं तथा ॥
 अन्नपानैश्च विविधैर्विचित्रैर्घृतैरपि ॥ २२५ ॥
 स्थानेषु तु विचित्रेषु योज्यमानास्त्वया गजाः ॥
 निर्वृत्ताश्च भविष्यन्ति सुखं प्राप्स्यन्ति च क्रियाम् ॥ २२६ ॥
 भविष्यन्ति च ते नित्यं युद्धेषु विजयावहाः ॥
 तस्मादिह महीपाल कुरु हस्तिषु मन्मतम् ॥ २२७ ॥
 *विधाप्रतिविधानैश्च पवसेः पल्लवैरपि ॥
 मच्छास्त्रे वर्तमानस्य बलवन्तो निरामयाः ॥ २२८ ॥
 दीर्घमायुरवाप्स्यन्ति गजास्तव विशां पते ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २२९ ॥
 इति पुरुषवराय सम्यगाह
 मुनिगणमध्यगतः स चाऽऽत्मनः स्वरूपम् ॥
 वदन्ति मुनयो वरं स्वजन्म
 नाम श्रुतमखिलं च संगतिम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 वनानुचरितो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 अरण्येषु चिता नागास्तृणौषधिफलाशनाः ॥ १ ॥
 बल्लीमूलस्वगाहोरा भक्षयन्ति कङ्गरान् ॥
 स्वच्छन्दतः पांशुघातान्निपेवन्तश्च कर्दमान् ॥ २ ॥
 सेव्यमानाश्च सलिलं प्रकपेन्तश्च पविनीम् ॥
 वृक्षभङ्गान्निपेवन्ते सहिताश्च करेणुभिः ॥ ३ ॥

* 'विधा गजासने रुद्धौ प्रकारे वेतने विधौ' इति मेदिनी ।

† त्रिष्वपि पुस्तकेषु 'न्मन्यति' इति पाठ उपलब्धः ।

१ क. निर्वृत्ताश्च । २ क. विधिप्र० । ३ ख. 'वेदे प्र०' । ४ ख. ग. आङ्गो ।
 ५ ख. ग. 'प्येऽप्युचि०' । ६ ख. 'हारी भ०' । ७ ग. 'शुवाता०' । ८ क. 'पविनाम्' ।
 ९ क. वृक्षाभ० ।

मुखाहारप्रचोरास्तान्वनवासमुखोचितान् ॥
 अरण्याद्ग्राममानीतान्कथं सम्पगुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 भोजनै रसपानैश्च यवसेनोदकेन च ॥
 कथं न जायते व्याधिरिति भुक्तेन दन्तिनाम् ॥ ५ ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि गजानां कुशलो ह्यसि ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 बद्धाः सन्तस्तु मातङ्गा वने स्वैरमुखोचिताः ॥
 अपि दीर्घायुषो भूत्वा दुःखैः शारीरमानसैः ॥ ७ ॥
 न सर्व एव राजेन्द्र प्राणान्धारयितुं क्षमाः ॥
 या वने निवृत्तिस्तेषां सा पुनर्जन्मनामसौ ॥ ८ ॥
 न जातिजं नान्वयजं न प्रचारवनोद्भवम् ॥
 लक्षणं महदल्पं वा शुद्धं संकीर्णमेत्य च ॥ ९ ॥
 आघातवधबन्धेभ्यः प्राणान्धारयितुं क्षमाः ॥
 तस्माद्वैद्यैर्महामन्त्रिर्वधाशास्त्रोपचारतः ॥ १० ॥
 बन्धने प्राणसंदेहे परिरक्षयाः प्रयत्नतः ॥
 राज्ञा चैषां च कर्तव्यो दयापूर्वमनुग्रहः ॥ ११ ॥
 उदितो वनवासे यस्तस्यालभेन दन्तिनाम् ॥
 दोषाः कुप्यन्त्यसात्पत्वादपूर्वस्पेह भोजनात् ॥ १२ ॥
 पुष्कलां वा विधां लब्ध्वा पुनस्तान् लभन्ति चेत् ॥
 लाभालभेन नागानामपोगाच्च महीपते ॥ १३ ॥
 अभोजनादत्यशनादुःस्थानशयनादपि ॥
 अकामाशनपानाच्च बन्धेन च वधेन च ॥ १४ ॥
 लवणस्यातिपोगाच्च तथा ह्यलवणेन च ॥
 एतैस्तु रोगां जायन्ते दोषकोपसमुद्भवाः ॥ १५ ॥
 वातिकाः पित्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 तस्मादरण्यादानीतान्नागान्त्वसम्पगुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 सौरेरुष्टैर्मनुष्यैश्च वाहयेदुदकं तृणैः ॥
 द्रोणीभिश्चक्रपुक्ताभिः पाययेच्च मतङ्गजान् ॥ १७ ॥

जलयन्त्रैश्च शीतेन जलेन परिपेचयेत् ॥
 आकर्ण्यूलत्सलिलैः प्रांतरेतान्प्रवेक्षयेत् ॥ १८ ॥
 शीतसात्म्यतया नित्यमेवे हि वनजं मुखम् ॥
 न स्मरन्ति महाराज ग्लान्यादिशोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 दिवाऽर्धग्रहरे शोपे मृदुभूते दिवाकरे ॥
 तस्मादुत्तार्य सलिलाद्यन्तैरुत्तारयेद्भजान् ॥ २० ॥
 ततः स्तम्भनिबद्धानां शतधौतेन सर्पिषा ॥
 सर्वसेकः प्रदातव्यो वारणानां नराधिप ॥ २१ ॥
 दिनान्ते त्वरितं दद्यात्सर्पिषा सह यावकान् ॥
 वर्जयित्वा शरद्वीष्मौ सेकांस्त्रीन्सार्वकालिकान् ॥ २२ ॥
 ऊर्ध्वं कृताभिपेकेभ्यो दद्याद्यावदभीप्सितम् ॥
 गजस्पोक्तेन विधिना सेकांस्तेलेन पाक्षिकान् ॥ २३ ॥
 कालेन यन्ता नागस्य हरेदम्बु शनैः शनैः ॥
 निरुद्धांश्च ततो नागान्स्थापयेद्ब्रह्मघातले ॥ २४ ॥
 नीरुजं तु ततो नागं वैद्यः सम्यगुपाचरेत् ॥
 यथा दीपा न कुप्यन्ति तथा तेषां विशेषतः ॥ २५ ॥
 वेक्ष्यते हि यथा तेषां ग्रहणी दीप्तिमाप्नुयात् ॥
 कर्बुरैर्वेणुभागैः पल्लवैर्यवसैस्तथा ॥ २६ ॥
 मृणालेक्ष्वावशेषैश्च तथाऽन्यैर्मधुरैरपि ॥
 ग्रहणीमुचितामेतैर्निरुणद्धि न मारुतः ॥ २७ ॥
 यथाऽग्निवर्ष्मवयसां योगवित्समुपाचरेत् ॥
 शय्यायां न यदा गच्छेत्मुखं निद्रां मतङ्गजः ॥ २८ ॥
 तदा तस्मै प्रदातव्या गुडमिश्रास्तु तन्दुलाः ॥
 पलं पलं बंधयेत् पावच्च कुडवो भवेत् ॥ २९ ॥

* 'त्सलिले' इत्युचितम् ।

१ ख. प्रारतेता° । २ ग. ख. स्तम्भे नि° । ३ क. ख. दिनान्तरे तं यवो

दद्यात्प्राज्येन सर्पिषा सह । ख. पुस्तके शोधितः पाठः द्विदिनान्तरितं पश्चाद्दद्यात्प्रा-

ज्येन सर्पिषा । ४ ग. काले नियन्ता । ५ ग. ताच्चिरुद्धांस्ततो । ६ क. विवक्ष्यते ।

७ ख. 'विशैश्चैव त°' । ८ ख. ग. 'रसैः । अ°' । ९ क. ग. 'मेति निरु°' ।

१० क. प्रकर्तव्या । ११ ख. वर्धयेत् ।

- ततो द्विगुणिता वृद्धिस्तन्दुलानां गुडस्य च ॥
 अतस्त्रिगुणितं देयं दद्याद्वाऽपि चतुर्गुणम् ॥ ३० ॥
 अनेन क्रमयोगेन वर्धयेदासमाप्तिः ॥
 तन्दुलान्गुडसंपुक्तानुपनाह्य प्रदापयेत् ॥
 तेनास्य दीप्यते बद्धिर्वलं तेजश्च जायते ॥ ३१ ॥
 * तन्दुलाल्लवणं चैव उपनाह्य प्रदापयेत् ॥
 एतेन वर्धते बद्धिर्वलं तेजश्च जायते ॥ ३२ ॥
 तन्दुलान्मूत्रसंमृष्टानुपेनाह्य प्रदापयेत् ॥
 † एतेन वायुर्ग्रहणीमुचितां निरुणद्धि न ॥ ३३ ॥
 कुरुमापमेदकं चैव गुडयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 एतेन दीप्यतेऽस्याग्निर्वलं तेजश्च वर्धते ॥ ३४ ॥
 + ग्रहणीं वर्धते तेन न च वायुः प्रबाधते ॥
 ओदनं चापि युक्तिज्ञः क्रमशो दापयेद्भिषक् ॥ ३५ ॥
 चतुर्भागं तथाऽर्धं च पादहीनं तथा समम् ॥
 क्रमेणानेन नागानां सर्वद्रव्याणि दापयेत् ॥ ३६ ॥
 घृतस्निग्धं गुडपुतं प्रातर्भुञ्जीत वारणः ॥
 सायं लवणतैलाभ्यां यथाकालमवेक्ष्य च ॥ ३७ ॥
 दद्यात्पौनीषपीताय विदाहः स्यादतोऽन्यथा ॥
 गोमूत्रक्षीरमद्यानि दीपनीयानि यानि च ॥ ३८ ॥
 दधि सौवीरकं चैव मेदकं च महीपते ॥
 अपीतायाम्बु देयानि श्लेष्मा कुप्येत्ततोऽन्यथा ॥ ३९ ॥
 मध्यंदिने तु सगुहं सक्तु द्रोणेन संमितम् ॥
 उदमन्थं पिवेद्दोष्ये रात्रिपर्युषिते जले ॥ ४० ॥
 काले जलावगाहं च † यथार्तुं समुपाचरेत् ॥
 यदा स्थिराग्निः संपन्नः सुविशुद्धमुखो गजः ॥ ४१ ॥

* अयं श्लोकछुटितः कपुस्तके । † अयं सार्धश्लोकोऽपि कगपुस्तके छुटितः ।

+ कगपुस्तके, इतःपूर्वं 'उपनह्यान्यथा स्निग्धान्गोघृमाश्चापि दापयेत्' । इत्युपलभ्यते ।

† 'यथर्तु' इत्युचितम् ।

१ क. 'लाननमूत्र' । २ क. 'पनहं प्र' । ३ ग. 'तदायुर्वर्ध' । ४ क. 'प्रबोधयेत्' । ५ क. 'त्वानाय पो' । ६ ग. 'नि दापयेद्दीपनानि च' । ७ क. 'तायां तु दे' ।

अकामाशनपानेषु प्रक्षप्तो विधिवद्भवेत् ॥
 प्रकृतिं चास्य विज्ञापयधर्तुं स्नेहमाचरेत् ॥ ४२ ॥
 विधानं वाऽस्य कातरूपेण स्नेहदाने प्रवक्ष्यते ॥
 परमाणुः(ः) सुसूक्ष्मानुभावग्राह्यो न चक्षुषा ॥
 यदभेद्यतमं लोके परमाणुः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 जालान्तरगते भानौ यदणीषो रज्जो भवेत् ॥
 तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रसरेणुः स विज्ञेयः परमाण्वष्टभिर्मितः ॥
 त्रसरेण्वष्टकं चापि रथरेणुरुदाहृतः ॥ ४५ ॥
 रथरेण्वष्टकं चापि बालाग्रं समुदाहृतम् ॥
 बालाग्रकोटयश्चाष्टौ लिङ्गा सा समुदाहृता ॥ ४६ ॥
 लिङ्गाभिरष्टाभिर्पूका पूकास्त्वष्टौ पवो मतः ॥
 अङ्गुलं स्याद्यवाश्चाष्टौ पादोऽर्त्तनेः षडङ्गुलेः ॥ ४७ ॥
 चतुर्विंशङ्गुलोऽर्त्तनिर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥
 द्वौ वितस्ती भवेत्किण्कुर्द्वौ किण्कू धनुरुच्यते ॥ ४८ ॥
 *धनुः क्रोशः सहस्रं तु गव्यूतिर्द्विगुणं स्मृतम् ॥
 गव्यूतानि तु चत्वारि योजनं कर्म योगिकम् ॥ ४९ ॥
 एतया संख्यया नागान्मापयेद्विपजां वरः(ः) ॥
 हस्त्यागाराणि वीरीश्व गजदन्तांश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥
 गजानां विनैयार्थं च यो क्रिया समुदाहृता ॥
 प्रमाणमेतद्विहितं सर्वैस्तु नयकोविदैः ॥ ५१ ॥
 सन्तुलिङ्गास्तत्प्राप्त्यष्टौ सर्वेषु स्यात्प्रमाणतः ॥
 पवः स्यात्सर्पपास्त्वष्टौ चत्वारः काकिनी पवाः ॥ ५२ ॥
 मायश्चतस्रः काकिन्यश्चतुर्मापस्तु शाणकः ॥
 सुवर्णस्तु चतुःशाणः पलं स्यात्तु चतुर्गुणम् ॥ ५३ ॥

* 'धनुःसहस्रं क्रोशः स्यात्' इत्युचितम् ।

१ क. ख. प्रवेक्ष्यते । ग. प्रवक्षते । २ क. यदा भेद्यतमा । ३ ग. ०कं वंशी
 रेखारे° । ४ ग. रेखारेण्वष्टकं । ५ क. लिप्या । ख. ग. लिप्या । ६ क. लिप्याभि° ।
 ख. ग. लिप्याभि° । ७ क. °युधिका° । ८ क. °रत्ने प° । ९ क. ख. °स्तीभि° ।
 १० क. क्रोशसहस्रं । ख. क्रोशं सहस्रं । ११ ख. हस्त्याग° । १२ क. वाराश्च ।
 १३ क. विजयार्थं । १४ क. ख. च यत्कृया समुदाहृतम् ।

चतुष्पलस्तु कुहवः प्रस्थः स्यात्तच्चतुर्गुणः ॥
 आढकं ते तु चत्वारो द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥ ५४ ॥
 मानिका स्याच्चतुर्द्रोणाः स्वारी स्यात्तच्चतुर्गुणा ॥
 विशेषेण प्रवक्ष्यामि रसानां शृणु याधिव ॥
 पञ्चकोढविकं प्रस्थं रसानामिति निर्दिशेत् ॥ ५५ ॥
 पदन्तरिक्षात्स्रवति पर्वताद्वा जलं पुनः ॥
 अर्धन्नपोदशपलं तोषप्रस्थं विनिर्दिशेत् ॥ ५६ ॥
 स्नेहं भक्तं च नागानां विधिज्ञस्तेन दापयेत् ॥
 एतत्प्रमाणमारूपातं कृत्स्नमानस्य भूमिष ॥ ५७ ॥
 नवारत्न्युच्छिद्रतो नागस्तथैवेकादशापतः ॥
 *नाहतो द्वादश तथा सोऽत्यराल इति स्मृतः ॥ ५८ ॥
 अष्टारत्निर्दशापामस्त्वेकादश च नाहतः ॥
 अराल इति विज्ञेयो न स कर्मसु पूजितः ॥ ५९ ॥
 अत्युच्छिद्रतत्त्वाद्वावेतो ग्रहणे परिवर्जितौ ॥
 वारणौ नृपशार्दूल नयशिक्षाविशारदेः ॥ ६० ॥
 सप्तोत्सेधो नवायामो दश यः परिणाहतः ॥
 सप्तद्रोणात्स भोज्यः स्याद्यथाग्न्यपि च युक्तितः ॥ ६१ ॥
 आपामेऽष्टौ पद्भुत्सेधो नवारत्निश्च नाहतः ॥
 पद्भुद्रोणानि स भोज्यः स्यादग्निपुक्तो मतङ्गजः ॥ ६२ ॥
 पञ्चोच्छिद्रतोऽष्टौ नाहेन सप्त चाप्यापतस्तु यः ॥
 पञ्च द्रोणानि भोज्यः स्याद्यथाग्न्यपि च युक्तितः ॥ ६३ ॥
 चतुरुच्चः षडायामः सप्तारत्निश्च नाहतः ॥
 चतुर्द्रोणं तु तस्यापि भोजने विहितं नृप ॥ ६४ ॥
 एतां मात्रां समं नागं यथावद्भोजयेद्विपक् ॥
 न्यपरत्निश्चैव यो नागो ह्यरत्निश्चैव यो भवेत् ॥
 * त्रीणि द्वे युक्तितो नागं द्रोणान्पाहारयेद्विपक् ॥ ६५ ॥
 पावन्तोऽरत्नपस्तूर्ध्वं कुञ्जरे स्थुः प्रमाणतः ॥
 द्रोणानि भोज्यास्तावन्ति द्रोणारूपं विद्वच्चरन्ति ॥ ६६ ॥

* नाहः परिणाहवद्विशालतावाची ।

१ क. द्रोणस्यार्धतुलाढकः । २ क. नहीया° । ३ ख. पद्भुत्सेधौ । ४ ग. चतुरुर्ध्वः । ५ क. नाश ।

मधुरं लवणं चाऽऽम्लं कषायं रसमेव च ॥
 दद्याद्विपलिकारत्नि नागस्य प्रथमे विधौ ॥ ६७ ॥
 कर्पश्च कटुकस्याथ तिक्तस्य च कर्पद्वयम् ॥
 भागवृद्ध्या क्रमः कार्पौ पावत्सम्पक्वप्रतिष्ठिताः ॥ ६८ ॥
 स्थिरसात्म्यस्य नागस्य भुविशुद्धमुखस्य च ॥
 पलानि षष्टिर्मधुरः पिण्डः स्यात्परिमाणतः ॥ ६९ ॥
 तिक्तस्य स ततोऽर्धं स्यात्ततोऽर्धं कटुकस्य च ॥
 कषायस्य ततः षष्टिस्तथैव लवणाम्लयोः ॥ ७० ॥
 यथाक्रमं पलानि स्युः सप्पारत्निप्रमाणतः ॥
 मात्रया *हीनता द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् ॥ ७१ ॥
 मात्रापाश्चात्तियोगेन व्यापत्संजायते भृशम् ॥
 बेलिने भेषजं क्षुण्णं प्रदेयं कवलीकृतम् ॥ ७२ ॥
 तथैव रोगक्षिप्रेभ्यः कथितं भेषजं भवेत् ॥
 आर्द्रस्य भेषजस्यैतत्प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥
 शुष्कस्य द्विगुणा वृद्धिर्भवत्तस्यापि भूमिष ॥
 हस्तिनीष्वेवमेव स्याद्यथा नागेषु कीर्तितम् ॥ ७४ ॥
 मध्यमस्य प्रमाणेन चोत्तमा हस्तिनी भवेत् ॥
 अजलं हस्तिनो भक्ष्यं भक्षयन्ति यतस्ततः ॥ ७५ ॥
 उभयोः कालयोस्तस्माद्रूपज्वं दापयेद्विषक् ॥
 पेण्याणां विंशतिपलद्रव्याणां द्रोणसंख्यया ॥ ७६ ॥
 क्वाथानां चतुर्गुणा वृद्धिर्द्रोणं त्वादकसंमितम् ॥
 प्रतिवापश्च पेण्याणां द्रव्याणामष्टभागवान् ॥ ७७ ॥
 स्नेहप्रमाणं द्रोणं तु मितमर्धाढकं भवेत् ॥
 षडङ्गं प्रतिपाने च मेदकेष्वेतदेव च ॥ ७८ ॥
 एतदेव प्रमाणं तु नागानामनुवासने ॥
 एतदेवानुभक्ते स्याद्विगुणौदकतेलके ॥ ७९ ॥

* 'हीनया' इति तु वरम् ।

१ रापुस्तके शोषितपाठः—तिक्तस्य च तदर्धं । २ क. यद्वा । ३ क. बलिनो ।
 ४ ग. भूमिषः । ५ क. स. चोत्तमा । ६ क. पेक्ष्यमाणां विंशतियत्पल° । ७ ग.
 स. °नां तु पुनर्वृद्धि° । ८ क. °र्वाष्टकं ।

निरुद्धाणां तु संपोगे द्रोणे द्विकुडवो भवेत् ॥
 चूर्णार्धिकुडवो द्रोणे संपोगार्धं विधीयते ॥ ८० ॥
 अनुवासनया मात्रा सा देया सर्वसेचने ॥
 स्यादरत्नेदशपला गैरिकस्यानुपेचने ॥ ८१ ॥
 मुला पलशतं भागे विंशतिः सा प्रमाणतः ॥
 सममेतेन यवसं भारः स्याद्द्रोणसंख्यया ॥ ८२ ॥
 आर्द्रस्य यवसस्यैतत्प्रमाणं समुदाहृतम् ॥
 शुष्काणां च लघूनां च वृक्षाणां च महीपते ॥ ८३ ॥
 ततः स्याद्विगुणो भागो ये चान्ये लघवो हुमाः ॥
 गर्भितानां पुनर्विद्धि त्रिभागोनं प्रदापयेत् ॥ ८४ ॥
 फलितानां तृणानां तु अर्धभागं प्रदापयेत् ॥
 गात्रसेके च तैलस्य द्रोणो द्विकुडवं भवेत् ॥ ८५ ॥
 तथेवोत्तरपानेषु द्रोणे स्यात्प्रस्थसंस्थितम् ॥
 भवेत्कौडविकोरैर्निर्नागस्योत्तरवस्तिषु ॥ ८६ ॥
 श्रोतसोः कटपोश्चैव कुडवं कुडवः पृथक् ॥
 अनुपेके च तैलस्य द्रोणे द्वे कुडवं भवेत् ॥ ८७ ॥
 मेपीचूर्णार्धिकुडवं घृतस्य कुडवं तथा ॥
 शिरसो ब्रक्षणे दद्यात्कृतोपशमने दितम् ॥ ८८ ॥
 उत्कृष्टक्षयभागेषु कुडवार्धं विधीयते ॥
 दीपतैले च कुडवं प्रमाणे विद्धि पार्थिव ॥ ८९ ॥
 अण्डफोशशिरोभ्यङ्गे कुडवं च प्रमाणतः ॥
 पोगाद्विगुणमेवाऽऽहुः सर्पिः क्षीरं प्रमाणतः ॥ ९० ॥
 द्रोणे दशपलं श्लेपं गुडस्य लवणस्य च ॥
 भुक्तस्त्रेहप्रमाणेन मूत्रसौवीरके तथा ॥ ९१ ॥
 मूत्रं सौवीरकादर्थं मात्रायोगं प्रदापयेत् ॥
 दधिमेदकदुग्धानां मद्यस्य च नराधिप ॥ ९२ ॥
 द्रोणं प्रमाणतो श्लेपं द्याढकं तु तथैव च ॥
 मृगाणां महिषादीनां जाङ्गलोदकपक्षिणाम् ॥ ९३ ॥

† 'अनुवासे तु या मात्रा' इति पाठो भवेत् ।

१. क. 'र्णधिकु' । २ ग. द्रोणे । ३ क. 'त्रिनाग' । ४ ग. 'वः स पृथक्' ।

५ क. 'कोशे शि' । ६ क. कुडवम् ।

पलान्मांसस्य पञ्चाशज्ज्ञेयानि द्रोणसंख्यया ॥
 स्नेहस्य कुडवश्चात्र दध्नश्चार्धदिकं भवेत् ॥ ९४ ॥
 द्रोणत्रिकटुकस्यापि रससंस्कारतः परम् ॥
 दध्ना पलसंयुक्तं गुडपिण्डसमं घृतम् ॥ ९५ ॥
 पूर्वाह्णे भोजयेन्नार्गं प्रतिपीतमतन्द्रितः ॥
 भुक्त्वा सौ तु पिवेद्वाऽपि पीत्वा मुञ्जीत वा रसम् ॥ ९६ ॥
 मांसस्नेहरसैर्धुक्तं सापाह्णे भोजयेत्ततः ॥
 निष्पावमात्रो नागानां कल्कस्तीक्ष्णाञ्जनस्य च ॥ ९७ ॥
 अर्घ्यं मध्यमस्यापि मृदुनो द्विगुणं भवेत् ॥
 कल्काञ्जनात्पादहीनं ज्ञेयं चूर्णाञ्जितं तृप ॥ ९८ ॥
 भेषजानां दशपलं द्रोणं चूर्णस्य दापयेत् ॥
 पलानि विंशतिं चैव चत्वारि च नराधिप ॥ ९९ ॥
 रसप्रस्थस्तु विज्ञेयो भिषजानावचारणे ॥
 माषाणां द्वादश द्रोणीं तुलामारोप्य धारयेत् ॥ १०० ॥
 सममेतेन पयसो भारः स्याद्द्रोणसंख्यया ॥
 अतः परं तु गतयः श्वेदक्ष्यन्ते यथाबलम् ॥ १०१ ॥
 श्रेष्ठमध्यजघन्यानां गजानामनुपूर्वशः ॥
 परं तु विद्यादध्वानं श्रेष्ठस्य दशयोजनम् ॥ १०२ ॥
 मध्यमस्य परं विद्यादध्वानं सप्तयोजनम् ॥
 परं जघन्यस्य पुनः पञ्चयोजनमुच्यते ॥ १०३ ॥
 विनीतानां यथाशास्त्रं गतयश्चैव पार्थिव ॥
 सप्त पञ्च च चत्वारि विनीता या हि धेनुकाः ॥ १०४ ॥
 एतद्विधा प्रमाणं स्यान्मानोन्मानं च हस्तिनाम् ॥
 क्रमयोगात्क्रियायुक्तया ऋतुयोगास्तथैव च ॥ १०५ ॥
 सत्त्वप्रकृतिसात्स्थानां विशेषो वयसस्तथा ॥
 परिवारेण फात्स्न्येन वक्ष्यते राजसत्त्वम् ॥ १०६ ॥
 यः प्रमाणं न जानाति मानोन्मानं च तत्त्वतः ॥
 वयःप्रकृतिसात्स्थानां वर्ष्मणां च यथातथम् ॥ १०७ ॥

* 'ऋतुयोगात्तथैव च' इति तु स्यात् ।

१ ग. द्रोणे त्रि० । २ क. तु । ३ क. निष्पावमात्रे । ४ क. रा. ग. प्र-
 शन्ने । ५ म. ग. °नां नागाना० ।

विधाया यवसस्यापि स्नेहादीनां तथैव च ॥
 अभ्यञ्जनाञ्जनादीनामन्नः कर्मसु मुञ्चति ॥ १०८ ॥
 मानोन्मानप्रमाणानां विज्ञाता श्रेष्ठ उच्यते ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०९ ॥ ३३८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महासेगस्थानेऽन्न-
 । समाचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यमुपस्थितम् ॥
 कृताञ्जलिरिदं वाक्यमब्रवीद्वदतां वरः ॥ १ ॥
 भगवन्गुणमाहात्म्यं सर्वं तव तपोमयम् ॥
 मातुश्च तव दिव्यत्वं पितुश्च विपुला गुणाः ॥ २ ॥
 कर्धतं भवतः सर्वमेतदेवमशेषतः ॥
 विस्मितेनाग्निवेशेन गौतमेन तैर्धार्पिभिः ॥ ३ ॥
 यथा त्वं पवनाहारः शीर्णपर्णाम्बुभोजनः ॥
 वने विचरेवाग्निसार्धं प्रभिन्नेर्वरवारणैः ॥ ४ ॥
 श्वतस्त्वां विनपाधानादिमं पृच्छामि हस्तिषु ॥
 त्वं हि तेषां विजानासि सहवासेन चेष्टितम् ॥ ५ ॥
 पृथिव्यां वननागानां किं त्वमेकश्चित्सकः ॥
 अपान्येऽपि चिकित्सन्ति त्वत्समा वारणान्वने ॥ ६ ॥
 ततः श्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 न स्पृशन्ति वने रोगास्त्रिस्थूणप्रभवा गजान् ॥ ७ ॥
 विनोत्तेऽत्र समानीतोः प्राजनैरद्वकुशैरपि ॥
 वधबन्धपरिक्लिष्टाश्चिन्तयन्तो वनानि च ॥ ८ ॥
 रोगास्तान्संश्रयन्तीह सागरं सरितो यथा ॥
 वनेषु चरतां तेषां न भवन्त्यामया नृप ॥ ९ ॥

* 'भवता' इति तूचितम् ।

† इतः श्लोकत्रयं कपुस्तके नास्ति ।

१ ख. 'स्थितः ॥ कृ०' । २ क. ख. विस्मिते० । ग. श्रमिमे० । ३ ख. ग.
 तपार्पिभिः । ४ क. ख. ग. विचरणा० । ५ ग. 'नात्ते आममा०' । ६ ग. 'ताः स्वन०' ।

केवलं पञ्चदश च वने मरणहेतवः ॥
 ये मया बहुशो दृष्टाश्चरता सह हस्तिभिः ॥ १० ॥
 गजानां विविधैर्द्रव्यैर्ये चाप्यागन्तवो व्रणाः ॥
 न भवन्ति वने सौरुपात्कामतश्छन्दतः सदा ॥ ११ ॥
 तत्र शृणु महाराज हेतून्मृत्युषु हस्तिनाम् ॥
 पर्वतात्पतनं पङ्क्तो विपवल्ली जराऽनलः ॥ १२ ॥
 कूपः प्रतिगजो ग्राहो विशुल्लब्धो भुजंगमः ॥
 अलङ्घ्यमस्तथा व्याहो बाल्ये मातुर्विवर्जनम् ॥ १३ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव हेतुभिर्वारणा वने ॥
 म्रियन्ते न हि नागानां त्रिस्थूणाज्जायते त्रयम् ॥ १४ ॥
 अङ्गराजस्ततो भूयः पालकाप्यं तु विस्मितः ॥
 वचनं प्रत्युवाचेदं शिष्यभावादशङ्कितः ॥ १५ ॥
 भगवन्किं वनस्थानां न सन्ति पवनादयः ॥
 नागानां त्रिविधा दोषा न चैते सप्त धातवः ॥ १६ ॥
 ततः श्रोवाच भगवानुत्तरं विदितोत्तरः ॥
 पालकाप्यस्ततो दृष्ट्वा सहवासं च हस्तिनाम् ॥ १७ ॥
 सात्म्प्यं नाम महाराज यथेवाऽऽत्मा तथा स्मृतम् ॥
 तत्तेऽहं संभवक्ष्यामि सह तैरात्मनो गुणैः ॥ १८ ॥
 तच्च जन्मसमाचारैः प्रदृष्टेन्द्रियमानसैः ॥
 न दूषयति वातादीन्दोषान्सत्ततसेवया ॥ १९ ॥
 ते चादुष्टा न रोगाय भवन्ति वनहस्तिनाम् ॥
 आहारोचारयोगो हि सात्मीभूतो गुणावदः ॥ २० ॥
 तत्राऽऽहारात्मकं सात्म्प्यं वृक्षमङ्गलास्तृणानि च ॥
 त्वग्मूलं पादपानां च बाल्ये मातुः पपो जलम् ॥ २१ ॥
 एतदाहारजं सात्म्प्यं प्रोच्यते वनहस्तिनाम् ॥
 जलपांशुप्रमाथीनां शयनस्थानकर्मणाम् ॥ २२ ॥
 विद्वाराहारचेशानां स्ववशेनोपसेविनाम् ॥
 एतदाचारजं सात्म्प्यं प्रोच्यते वनहस्तिनाम् ॥ २३ ॥
 श्रुत्वा चेदं ततो वाक्यं पुनः श्रोवाच पार्थिवः ॥
 यद्येते नृणमात्रेण भगवन्मृत्स्तिनो गजाः ॥ २४ ॥

हन्त तेनैव पुष्पन्तां तद्धि तेषां सुखावहम् ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्पो महामुनिः ॥ २५ ॥
 अनुनेतुं नरपतिं हेतुभिः स्पष्टलक्षणेः ॥
 न संशयस्तृणप्राणास्तृणसात्म्यास्तृणप्रियाः ॥ २६ ॥
 मृगाः सर्वे वनचरा विशेषेण तु हस्तिनः ॥
 कारणेन च येनैषां केवलं न तृणं हितम् ॥ २७ ॥
 शेषांश्च वनजा भक्ष्या ग्राम्याणां तन्निबोध मे ॥
 निरवग्रहता राजन्दन्तिनां परमं सुखम् ॥ २८ ॥
 ये च तस्या गुणास्तेषां तन्मे निगदतः शृणु ॥
 यदीदृते तत्कुरुते सर्वयन्यन्मतङ्गजाः ॥ २९ ॥
 विहाराहारचेष्टासु स्वतन्त्रो निरवग्रहः ॥
 तस्याभिप्रायसंवृत्तेः प्रीतिः प्रीतिर्ध्रुवं बलम् ॥ ३० ॥
 बलिनो दीप्यतेऽस्याग्निर्दीप्ताग्नेर्धातवः समाः ॥
 धातुसात्म्याश्च रोगाणां सर्वेषामपकर्षणम् ॥ ३१ ॥
 गजानामुदकं राजन्प्राणानाहुर्मनीषिणः ॥
 विशेषेण तु नागानां प्रायेण जलशौषधम् ॥ ३२ ॥
 अतो वनगजा राजन्नष्टरोगास्तृणोदकैः ॥
 एतत्सर्वं विषयेस्तमाहाराचारकर्मसु ॥ ३३ ॥
 ग्राममानीतमात्राणां जायते वनहस्तिनाम् ॥
 ततः स्वच्छन्दचेष्टानां निवृत्त्या तेष्यते मनः ॥ ३४ ॥
 वर्धते च मनोदुःखं न बलं नाग्निर्जं बलम् ॥
 तेषामग्निप्रहीणानामसात्म्यस्य च भोजनात् ॥ ३५ ॥
 जायन्ते धातुवैयम्याद्विकारा दोषसंभवाः ॥
 तेषां तु क्थबन्धाम्बां लाभालाभाश्च भोजनात् ॥ ३६ ॥
 अशय्यादुःखशय्याभ्यां धेनुकानां च वर्जनात् ॥
 प्ररोधात्तततं स्थानात्कीमचारनिवारणात् ॥ ३७ ॥
 ग्रामवासोऽप्यनुद्विग्रास्तेऽप्यरोगा मतङ्गजाः ॥
 अयं तु सुमहान्हेतुर्गजानां वनवासिनाम् ॥ ३८ ॥

१ क. वेक्लेन । २ क. °पा वनगजा । ३ क. ग्रामाणां । ४ क. तस्य ।
 ५ क. यद्वाहते । ६ क. °प्यमानशि° । ७ क. स. धातुः सा° । ८ क. गजवना ।
 ९ क. °र्धसं विहा° । १० क. तृप्यते । ११ क. °त्वामाश्च रतिवा° ।

आरोग्ये चाप्रमोदे च तृणैरेव बलार्जने ॥
 आदिसर्गे हि करिणः स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३९ ॥
 देवानां वाहनार्थाय वारणाः प्रतिगच्छत ॥
 वृक्षभङ्गनृणादारा बलवन्तो निरामयाः ॥ ४० ॥
 विचरिष्यथ रम्येषु वनेष्विति महात्मना ॥
 स वरो ब्रह्मणा दत्तो देवप्रीत्या महीपते ॥
 वर्तते च न रोगेषु वत्स्यस्यपि च नित्यशः ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः—

अथ तु वनरत्नानां पोतकापोतिकानां
 रतिकरकलभानां धेनुकानां तथैव ॥
 श्रमगुरुनयनानां कामिनीनां द्विधाऽपि
 श्रपति वनचराणां नैव कार्यं गजानाम् ॥ ४२ ॥
 बहुलकमलखण्डेष्वाल्म्यतोयेषु नागा
 विपुलतरुलताभिर्गुदतीरेषु चैव ॥
 कुमुदकुवलयैर्भूषितामेषु(?)राज-
 न्मुखतरुमवगाह्य श्लिष्टमांसा भवन्ति ॥ ४३ ॥
 न रसघृतगुणैर्वा भोजनानां गुणैर्वा
 गुडलवणगुणैर्वा पुष्टिमिच्छन्त्यरूप्ये ॥
 अथ वनमृगतीक्ष्णैर्नादिता नागसिंहा
 वनगुणफलपुष्पैः पुष्टदेहा नरेन्द्र ॥ ४४ ॥ ३८२ ॥
 अविपिननिजकुञ्जाकर्षिता रोगयुक्ताः
 पुनरपि निरुजस्ते सिद्धसंघोषदेशात् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने (सात्म्या)
 सात्म्यार्चानश्रयो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरेकाग्रं महर्षिममितौजसम् ॥
 हांस्तशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पत्तया प्रोक्तं निसिलं सात्म्पनिश्चयम् ॥
 जायन्ते दन्तिनां रोगा ह्यसात्म्यादिति निश्चितम् ॥ २ ॥
 तेषां तत्त्वेन विज्ञातुं परिमाणं महामुने ॥
 अहमिच्छामि धर्मेन व्याधीनामखिलेन हि ॥ ३ ॥
 अध्यायानां तथा तेषां परिमाणं च वेदितुम् ॥
 ये चाप्यागन्तवो रोगास्तथा ये चापि मानसाः ॥ ४ ॥
 तेषां तत्त्वेन विज्ञानं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा, पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
 संग्रहं शृणु मे राजन्स्य शास्त्रस्य तत्त्वतः ॥
 रोगाणां चैव सर्वेषामध्याया ये च संख्यया ॥ ६ ॥
 स्थानानि च पथा विद्याद्विभक्तान(न्य)नुपूर्वशः ॥
 वारणानां चिकित्सार्थं शृणु मे सर्वमेव तत् ॥ ७ ॥
 वनानुचरितोऽध्यायः प्रथमस्तत्र संख्यया ॥
 द्वितीयोऽन्नसमाचारस्तृतीयः सात्म्पनिश्चयः ॥ ८ ॥
 चतुर्थः संग्रहाध्यायः शास्त्रस्यास्य विनिश्चयः ॥
 गजरक्षणविन्यासः शिष्योपनयनं ततः ॥ ९ ॥
 तथा रोगविभक्तिः स्याज्ज्वरोत्पत्तिरतः परम् ॥
 *पालकास्तु ततो ज्ञेया दश तावदायतः शृणु ॥ १० ॥
 श्वद्वौ बालश्च विज्ञेयस्तृतीयश्चापि पक्षलः ॥
 मृदुग्रहश्चतुर्थश्च पञ्चमः कुकुटः स्मृतः ॥ ११ ॥
 षष्ठं तु तं विजानीयादेकाङ्गग्रहसंज्ञितम् ॥
 प्रसुप्तः सप्तमो ज्ञेयः कृटश्चाप्यष्टमो भवेत् ॥ १२ ॥
 नवमः पुण्डरीकारूपो महापालक एव च ॥
 दशमः परिसंख्यातः पाकलेष्वेकसंख्यया ॥ १३ ॥
 अतः स्कन्दान्विजानीयाधीनेव तु विनिश्चयात् ॥
 अन्तर्बहिःश्याप्यायामो व्याविद्धस्कन्द एव च ॥ १४ ॥

* 'पालका' इति पाठ एव साधीयान् । अत एवामे पाठस्याध्यायेऽपि 'पन-
 तीति पाकल' इति व्युत्पत्तिर्दिशिता ।

१ क. विन्यादि° । २ क. रोगविभक्तः । ३ क. °हमिज्ञानम् ॥ प्र° ।
 ४ क. °य. कुट° ।

पाण्डुरोगास्त्रयो ज्ञेयाः पुराणकृशसंज्ञिताः ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाश्चैव संख्यया ॥ १५ ॥
 पञ्चानाहास्ततो ज्ञेयास्त एव भेदसंख्यया ॥
 अत्याशितोऽथ प्रथमस्त्वेक एव विनिश्चितः ॥ १६ ॥
 त्रिविधं तु विजानीयाद्वातोन्मथितसंज्ञितम् ॥
 वातोपरुद्ध एवात्र ज्ञेयः संसक्त एव च ॥ १७ ॥
 असंसक्तश्च विज्ञेयस्त्रयस्त्रिविधलक्षणाः ॥
 धान्यमदुष्टं जानीयाद्विविधं परिसंख्यया ॥
 अदुष्टं चाप्रदुष्टं च जानीयात्तं नराधिप ॥ १८ ॥
 ततः स्यान्मृत्तिकाजग्धः सान्निपातिक एव च ॥
 इत्यानाहाः समुद्दिष्टाः शृणु मूर्छास्ततः परम् ॥ १९ ॥
 अत्यर्थभोजनान्मूर्छां विदग्धाश्चैव भोजनात् ॥
 धान्यमूर्छां ततो ज्ञेया स्नेहमूर्छां ततः परम् ॥ २० ॥
 वातात्पित्तात्कफाश्चैव संनिपातात्तथैव च ॥
 उदकान्मार्गमूर्छां च मद्यमूर्छां च कीर्तिता ॥ २१ ॥
 यवसाह्वाऽपि विज्ञेया मूर्छा सा द्वादशी भवेत् ॥
 इत्येता द्वादश प्रोक्ता मूर्छाः पार्थिवसत्तम ॥ २२ ॥
 शिरोरोगास्त्वतस्त्वन्ये सप्तैव परिसंख्यया ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥ २३ ॥
 शोणिताज्जायते चान्यः कृमिजस्त्वभिघातजः ॥
 पादरोगास्ततो ज्ञेयास्त्रिंशत् परिसंख्यया ॥ २४ ॥
 उत्कारकी ततः पूर्वं कारकी तदनन्तरम् ॥
 नाडीजातस्तृतीयः स्यात्ततः संराष्ट्र एव च ॥ २५ ॥
 गन्धभेदं ततो विद्यात्पूयकेशं ततः परम् ॥
 विष्ठावकस्ततस्त्वन्यः केशग्रन्थिः सविप्लुतः ॥ २६ ॥
 समन्तकेशश्च भवेत्कचकेशश्च कीर्त्यते ॥
 कदम्बपुष्पो विज्ञेयः सफुल्लोऽथ कुठारकः ॥ २७ ॥

१ ख. वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लेष्मिकश्चैव संख्यया । २ क. °अनां हस्त° ।

३ क. इत्याहाराः । ४ ख. विद्यात्पू° ।

कुल्लपादरक्ततो ज्ञेयस्तथा भिन्नस्त्रोऽपरः ॥
 स्फुटितेर्दनुं दन्तैः(?)श्च त्वन्येवाऽपि न सैर्भवेत् ॥ २८ ॥
 शरन्नद्धोऽथ विज्ञेयो +दधुकेशस्तथैव च ॥
 †प्रगुल्मकेशो गम्भीरस्तथा चर्मतलोऽपरः ॥ २९ ॥
 क्षतो निर्मूलितश्चैव तथा केशः सलोहितः ॥
 स्थाण्वाहतः क्षीणतलस्त्रिंशो चाम्पन्तरीकृतः ॥ ३० ॥
 निष्पिष्टो मांसकेशश्च तथा स्थानरतोऽपरः ॥
 इत्येष पादरोगाणां संग्रहः समुदाहृतः ॥ ३१ ॥
 व्यापदां तु पुनः संख्यां कीर्त्यमानां निबोध मे ॥
 व्यापदं विद्धि तैलेन सर्पिषा तदनन्तरम् ॥ ३२ ॥
 तृतीयां वसया विद्याच्चतुर्थीं पयसा तथा ॥
 †धान्याच्च पञ्चमीं विद्यान्मद्यात्पष्ठीमथापि वा ॥ ३३ ॥
 उदकाद्दुपधान्याच्च व्यापदोऽष्टाविति स्मृताः ॥
 शोफानां संग्रहश्चात्र सप्तानां संग्रहश्चक्षते ॥ ३४ ॥
 मन्याशोफश्च विज्ञेयः सगदाशोफ एव च ॥
 द्रोणीकशोफश्चाप्यन्यो व्यवच्छिन्नस्तथैव च ॥ ३५ ॥
 शाल्मलीस्कन्धशोफश्च फदलीस्कन्ध एव च ॥
 शुद्धशोफश्च विज्ञेयः सप्तमः परिसंख्यया ॥ ३६ ॥
 †संग्रहस्त्वक्षिरोगाणामत ऊर्ध्वं प्रचक्षते ॥
 प्राचारकी तु प्रथमस्त्वौदकी तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥
 अण्डाक्षस्त्वथ फाचाक्षो नाभमेक्षी तथैव च ॥
 प्रतिनुभस्ततो ज्ञेयो निष्येपहत एव च ॥ ३८ ॥
 विदुर्निष्पातदन्तश्च विदुर्द्वारिहतस्तथा ॥
 कम्पापरिमतस्त्वन्य*श्चर्मक्षिष्टस्ततः परम् ॥ ३९ ॥

* 'अनुद्धतेः' इति त्वग्रे । † 'शरन्नद्ध' इति त्वग्रे लिख्यते । + 'दधुकेश' इति त्वग्रे ।
 † 'प्रगुल्मकेश' इति त्वग्रे । † 'तथा चान्यः क्षरीकृतः' इत्येष पाठ उच्यते उत्तर-
 ग्रन्थानुरोधात् । † अग्रे व्यापदध्याये प्राञ्चघन्यापन्निरूपिता, ततो धान्यव्यापन् ।
 * 'दुपधाना' इति तु वरम् 'उपधान्यापदो वर्णनात् । † 'संग्रहस्ततः' इति तु युक्तम् ।
 † अष्टादशस्य शोफभिकित्सितस्य, एकोनविंशत्याक्षिरोगचिकित्सितस्य, मध्ये स्वेद-
 शान्तिरक्षाध्यायावपि स्तः । * अग्रेऽक्षिरोगाध्याये तु 'वर्माक्षिष्ट' इत्युपलब्ध्यते ।

१ क. प्रगुल्मकेशो । २ रा. निष्पाच । ३ क. स्मृतः । ४ रा. प्रचक्षते

*श्रोतोन्धो बुद्धदी चैवाक्षिपाकस्तथैव च ॥
 +पाटलाख्यश्च विज्ञेयो †दण्डाख्यश्च ततः परम् ॥ ४० ॥
 मुञ्जोऽथ मुञ्जजालश्च लोहिताक्षस्तथैव च ॥
 पिटकाक्षश्च विज्ञेय इत्येते विंशतिः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 इत्येतत्प्रथमं स्थानं महारोगाभिसंज्ञितम् ॥
 एतच्छतं तु रोगाणामष्टौ चैव नराधिप ॥ ४२ ॥
 कीर्तितं ते मया सम्यग्यथौबदनुपूर्वशः ॥
 अध्यायाश्चात्र संख्याता अष्टादश महीपते ॥ ४३ ॥

अथातः क्षुद्ररोगाणां स्थानं सम्यक्प्रवर्तते ॥
 वमथुः प्रथमस्तत्र स चापि द्विविधः स्मृतः ॥ ४४ ॥
 आगन्तुर्दोषजश्चैव दोषजः स चतुर्विधः ॥
 वातजः पित्तजश्चापि कफजः संनिपातजः ॥ ४५ ॥
 ततः परमतीसारो द्विविधः परिकीर्तितः ॥
 पक्षाशयसमुत्थस्तु तथैवाऽऽमाशयोद्भवः ॥ ४६ ॥
 स च दोषविभागेन चतुर्धा परिकीर्तितः ॥
 पुनश्च सप्तधा भिन्नो दुष्टधान्यादिभेदतः ॥ ४७ ॥
 एवमेकादशविधस्त्वतीसारो विभागतः ॥
 मदनारूपस्फुरणैः शोपी कर्मातिनीत एव च ॥ ४८ ॥
 विपाशितस्ततो दूषी सर्पार्तः स्फोटिकी ततः ॥
 दिग्धविद्धोपवादाख्यः पूर्वोवद्धोऽथ एव च ॥ ४९ ॥
 विसर्पो हृदयस्काली *बलक्षणी तथैव च ॥
 पाण्डुधा मेहनक्षणी तेस्माद्वस्तग्रहोऽपरः ॥ ५० ॥
 हस्तेनोन्मथितं विद्याद्विभागः पद्धिस्ततः ॥
 प्रथमः सप्तरात्रेण प्राणांस्त्यजति वारणः ॥ ५१ ॥

* 'श्रोतोन्धः' इति लूचितम् । + 'पाटलाक्ष' इति त्वग्रानुरोधेन । † 'दण्डाक्ष'
 इति त्वग्रे । * 'बलक्षणी' इत्यग्रे ।

१ क. 'ताख्यस्त' । २ क. 'था वेदानु' । ३ ख. 'कर्माभिनी' ।
 ४ क. 'दूषा' । ५ सर्पति । ६ क. 'टिका त' । ७ क. 'पूर्वो विद्धोऽथ' । ८ क. 'सः' ।
 ९ क. 'तेस्माद्वस्तग्रहापरः' ।

अष्टरात्रेण चाप्यन्यो नवरात्रेण चापरः ॥
 एकश्च दशरात्रेण प्राणानादाय गच्छति ॥ ५२ ॥
 एकश्चेकादशं प्राप्य द्वादशीमपि चापरः ॥
 इत्येष षड्विधः शोको हस्तोन्मथितसंज्ञितः ॥ ५३ ॥
 उत्कर्णको वातगतिर्मन्यास्तम्भो मदक्षयः ॥
 कृशस्तथा बलक्षीणः श्लेष्माभिः^१ स्निग्ध एव च ॥ ५४ ॥
 सारम्भानुलोमिकश्चैव तलकाशी ततः परम् ॥
 गलग्रहश्च विज्ञेयो व्याधिः सिद्धार्थकस्तथा ॥ ५५ ॥
 भूतग्रहस्त्वथो वातकुण्डली भारपीडितः ॥
 उन्मादापस्मृती लुप्त उदावर्तः प्रगुल्मिकः ॥ ५६ ॥
 पत्रकृमिस्ततो ज्ञेय उरसि क्षत एव च ॥
 शोणितगण्डी समाख्यातो यवगण्डशिरास्त्वतः ॥ ५७ ॥
 चर्मकीलो जठरको बालानां चैव रक्षणम् ॥
 अवसन्नस्ततो ज्ञेयो रात्रिभिन्नस्तथापरः ॥ ५८ ॥
 मूत्रसङ्गास्ततो ज्ञेयाः पथेव परिसंख्यया ॥
 भिन्नवस्तिश्च विज्ञेयो गाढमूत्री तथैव च ॥ ५९ ॥
 परिमूत्री तथैवान्यः पिष्टमेही च वारणः ॥
 ततः शोणितमेही च तथाऽन्यो जातशर्करः ॥ ६० ॥
 इत्येते षट्समुद्दिष्टा मूत्रसङ्गा यथाक्रमम् ॥
 अघातः स्रुतिकारोगा सप्तामी रदनामयाः ॥ ६१ ॥
 देवागन्तुजरायोगसप्तव्यस्तदोपजाः ॥
 चेतोभ्रंशस्तथा शोक्तः शूलद्विषममेव च ॥ ६२ ॥
 सत्वारः शारदाश्चैव जलगण्डस्ततः परम् ॥
 शीतस्कन्धश्च विज्ञेयो मल्लिकादष्ट एव च ॥ ६३ ॥
 एकादश च्छवीक्षोपा मृत्तिकाध्याय एव च ॥
 कृमिकोष्ठश्च विज्ञेयः क्षयश्चापि सुदुर्लभः ॥ ६४ ॥
 क्षयो दशविधश्चैव दीर्घक्यं च चतुर्विधम् ॥
 धातुदोषक्षयात्क्षीणश्चत्वारोऽन्येऽपि दुर्बलाः ॥ ६५ ॥

१. श्लेष्माभिष्यत् इति त्वग्रे ।

प्रकृत्या दुर्बलश्चैव व्याधिना दुर्बलोऽपरः ॥
 अत्यूषधोपयोगाच्च चेतुर्थे वयसि स्थितः ॥ ६६ ॥
 संग्रहः संग्रहाश्चान्ये प्रभिन्नानां प्रचक्षते ॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्संनिपातात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 कृमयः कर्णवालोत्था कर्णरोगास्ततः परम् ॥
 अभक्तच्छन्दो ग्रासोपरुद्धो द्रोणीकपञ्चकम् ॥ ६८ ॥
 अतिपातस्ततश्चान्यत्तथा स्याद्गुल्मपञ्चकम् ॥
 वातपित्तकफैर्गुल्माः संभवन्ति त्रयविभिः ॥ ६९ ॥
 शोणितज्जापते चान्यः संनिपातात्तथैव च ॥
 हृद्रोगाश्च ततो ह्येषा वातपित्तकफात्मकाः ॥ ७० ॥
 अतश्च गात्ररोगाः स्युश्चत्वारः संप्रकीर्तिताः ॥
 वातात्पित्तात्कफाच्चैव संनिपातात्तथाऽपरः ॥ ७१ ॥
 आगन्तुगात्ररोगाश्च पठेवैते प्रकीर्तिताः ॥
 इत्येतत्पुद्गरोगाणां स्यान् सम्यक्प्रकीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 इह समतिरध्यायाः सचतुःपष्टिरिष्यते ॥
 सर्वेषामेव रोगाणां रोगज्ञानं प्रचक्षते ॥ ७३ ॥
 साध्यासाध्यत्वयाप्यत्वादुत्पत्तिश्च सलक्षणा ॥
 तथा ये मानसा रोगास्तथैवाऽऽगन्तवश्च ये ॥ ७४ ॥
 तेषां यः संविभागस्तु यथावत्संप्रवक्ष्यते ॥
 प्रथमे च द्वितीये च स्थाने सम्पङ्कनराधिप ॥ ७५ ॥

ज्ञान्यारुण्यं नृत्तपिण्डं स्थानरुण्यतः प्रचक्षते ॥
 संग्रहः क्रमयोगेन शृणु तन्मे नराधिप ॥ ७६ ॥
 प्रथमं द्विवर्णीयोऽत्र सद्यःक्षतमतः परम् ॥
 पठत्ययोपचारोऽत्र त्रयोपक्रमलक्षणः ॥ ७७ ॥
 द्वादशोपक्रमो गर्भामनाध्यापस्ततः परम् ॥
 गर्भावक्रान्तिरस्मात्स्याच्छरीरनिचयस्तथा ॥ ७८ ॥
 शस्त्राग्निपञ्चमणिधी शल्योद्धरणविद्रुधी ॥
 व्रणनाडी शिराव्यूहव्याधिर्नाडी च दन्तजाः ॥ ७९ ॥

अधिदन्तशिराच्छेदमर्मैरण्डास्तथाऽवुंदाः ॥
 मर्मविद्धो दोषगतिर्दग्धं लूताः सकीटकाः ॥ ८० ॥
 व्यालाः प्रदेशाः शैघ्राणि क्षारो भग्नचिकित्सितम् ॥
 मूढगर्भापनपनं दन्तोद्धरणमेव च ॥ ८१ ॥
 त्रयद्विशदिहाध्यायाः शल्पस्थाने प्रकीर्तिताः ॥
 तृतीयं स्थानमेतच्च योगांश्चात्र निबोध मे ॥ ८२ ॥
 भग्नं धृष्टं क्षतं दग्धं विद्युत्क्षारतुपारतः ॥
 संतापोऽर्कामितश्चेति पङ्क्तिर्धं पद्मपद्माः ॥ ८३ ॥
 वातपित्तकफेभ्योऽसृग्भेदः संतापवस्तथा ॥
 दोषैः समस्तेर्व्यस्तैश्च चतुरो विद्रधीन्विद्धुः ॥ ८४ ॥
 मूढगर्भश्च शल्पं च तथा पश्चाधिदन्तकः ॥
 व्योलैरण्डावुंदा लूता कीटचूर्णे विचूर्णितः ॥ ८५ ॥
 अष्टाविंशतिरित्येते रोगाः शल्पसमाश्रयाः ॥
 तृतीयं परिसंख्यातमिति स्थानं नराधिप ॥ ८६ ॥

चतुर्थमुत्तरं स्थानमत ऊर्ध्वं प्रचक्षते ॥
 एतद्व्याणां स्थानानां परिवाराभिसंज्ञितम् ॥ ८७ ॥
 स्नेहपानं प्रथमतस्त्वन्नपानविधिस्तथा ॥
 अथ स्नेहविकल्पश्च वस्तिर्द्विरतः परम् ॥ ८८ ॥
 स्थानाध्यापस्ततो ज्ञेयो नस्पदानमतः परम् ॥
 भक्षणानि च जानीयाद्यवसाध्याय एव च ॥ ८९ ॥
 रसदीर्घविपाकश्च शोभाश्चापि ततः परम् ॥
 आयुर्ज्ञानं वयोज्ञानं नक्षत्रारिष्टमेव च ॥ ९० ॥
 अरिष्टं गुग्गुलीः कल्पपिण्डगुग्गुलुमेव च ॥
 लाक्षाप्रदानं लाक्षा च मुरायाः संप्रयोजितम् ॥ ९१ ॥
 संपदोऽशितपीतस्य सौवीरकविधिस्ततः ॥
 लवणानां तपाऽध्यायः क्रमेण परिकीर्तितः ॥ ९२ ॥
 प्रतिपानं मदावस्थाः क्वलात्कवले रतः ॥
 व्यापत्तिः क्षीरदानस्य दूताः श्रीगजसंभवाः ॥ ९३ ॥

किमर्थं हेतुप्रकृतिः प्रतिकर्मसमाह्वयः ॥
 दुष्टदोषपरीक्षा च करीषाध्याय एव च ॥ ९४ ॥
 सुमनोदुर्मनोज्ञानं मदकृमिनिवर्तनम् ॥
 कल्पनाश्वाय दन्तानामिक्षुदानमतः परम् ॥ ९५ ॥
 लघुनारोग्यलवणं पांशुदानानि चाप्यथ ॥
 कार्पाकार्यविधिस्तस्मादनुचर्या प्रकीर्तिता ॥ ९६ ॥
 चूर्णोरिष्टं ततो ग्राहो जलहृस्ती जलौकसः ॥
 विचित्रविधिसंभागो लवणाध्याय एव च ॥ ९७ ॥
 गन्धज्ञानं ततो राजन्कटवस्तिस्तथैव च ॥
 वनाध्यायस्ततो राजन्नस्मिंश्शास्त्रे प्रकीर्तितः ॥ ९८ ॥
 उपसर्गविधिश्चान्ते पञ्चस्रमिति स्मृतम् ॥
 ऊनपञ्चाशदध्याया रोगाः पञ्चदश त्वमी ॥ ९९ ॥
 वस्तिव्यापत्तयोऽप्यष्टौ कवलव्यापदेव च ॥
 लघुनव्यापदेका च तस्य मूर्ध्नि विरेचने ॥ १०० ॥
 दोषद्वयं स्यात्कटुभुग्ग्रहावथ जलद्विपः ॥
 गोत्रातङ्का च निर्दिष्टा इत्येतस्मिन्नराधिप ॥ १०१ ॥
 परिवार इति ख्यातं स्थानमुत्तरसंज्ञितम् ॥
 स्याच्छास्त्रेऽध्यायपिण्डोऽस्मिन्नेकसप्ततिकं शतम् ॥ १०२ ॥
 शतत्रयं च रोगाणां प्रोक्तं पञ्चदशोत्तरम् ॥
 दश द्वे च सहस्राणि श्लोकानां च नराधिप ॥ १०३ ॥
 इत्येष संग्रहः प्रोक्तः शास्त्रस्यास्य समासतः ॥
 विस्तरेण यथाशास्त्रं तथा सम्पक्मर्चक्षते ॥ १०४ ॥
 स्फन्दां चिकित्सते मूलं सिद्धिः केर्मोश्रया स्मृता ॥
 प्रमाणं च प्रयोगश्च कालश्च विहितस्त्वह ॥ १०५ ॥
 तस्मान्मूलं चिकित्सायाः पैठितार इदोच्यते ॥
 प्रोच्यते शास्त्रतत्त्वज्ञेरेतैत्साङ्गमसंशयम् ॥ १०६ ॥
 अधीयते चिकित्सां ये केवलामपरिग्रहम् ॥
 न ते विकाराज्ज्ञानन्ति ये भवन्त्यवदुश्रुताः ॥ १०७ ॥

१ क. °दोषापरीक्षा च । २ क. °हस्तिज° । ३ च. °स्मिन्नये । ४ क. मूर्धवि° । ५ ख. गात्रातङ्की । ६ क निर्दिष्ट । ७ ग. मतम् । ८ ख. °चक्ष्यते । ९ क. कर्मसमा । १० क. विहितस्त्वया । ११ ख. परिचार । १२ क. °तत्संगम° ।

सांघ्राहिकं वा कवलं तथा वातानुलोमिकम् ॥
 पद्मा पचति भुक्तं च स्यादधोभागिकं च यत् ॥ १०८ ॥
 अनुवासं निरुहं वा तथैवोत्तरवस्तिकम् ॥
 सैहिकं वा विरेकं वा तथा शीर्षविरेचनम् ॥ १०९ ॥
 प्रमाणमुपचारं वा ये न जानन्त्यबुद्धयः ॥
 किं करिष्यन्ति ते मूढाः समरेष्विव मीरवः ॥ ११० ॥
 अनिष्टे त्विदं देयमिदं देयं च निर्वृते ॥
 किंतु प्रतिनये देयं किंचिद्विज्ञनपेष्विह ॥ १११ ॥
 इमे वातसमुत्थाना इमे वा रक्तसंभवाः ॥
 संसृष्टा व्याधयो ये च ये च स्युः सांनिपातिकाः ॥ ११२ ॥
 तानविज्ञाय ये कुर्युः कर्म तेषां न सिध्यति ॥
 उत्तरं त्वेनधीयाना न तान्कर्मसु योजयेत् ॥ ११३ ॥
 कर्मज्ञं निखिलज्ञं च सिद्धिषु प्रतियोजयेत् ॥
 यस्तु रोगमविज्ञाय भिषक्कर्म प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥
 तस्ये मिथ्याप्रयोगेण व्याधिर्वर्धेत दन्तिनाम् ॥
 शास्त्रज्ञो वाऽप्यकर्मज्ञः कर्मज्ञो वाऽप्यशास्त्रवित् ॥ ११५ ॥
 उभौ तौ गौर्हितौ वेद्यावर्धवेदधरो स्मृतौ ॥
 भैषज्यं योगविहितममृतत्वाय कल्पते ॥ ११६ ॥
 तदेवायोगविहितं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥
 परिवारे तु कुशलश्चिकित्सितविशारदः ॥ ११७ ॥
 कर्माभिज्ञः फलीनश्च स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ॥
 योगभैषज्यकुशलः शस्त्रकर्मविशारदः ॥ ११८ ॥
 दृष्टोपचारः स्मृतिमान्सोऽप्युत्तम इति स्मृतः ॥
 विशेषेणपरतन्त्रेभ्यो बृह्दीपादनसूचकः ॥ ११९ ॥
 संशयं परिपृच्छेच्च यथावितथशास्त्रिषु ॥
 ऊहापोहार्थयुक्तश्च जानीते सर्वमेव यः ॥
 स तु श्रेष्ठश्च पूज्यश्च देवानामिव वासवः ॥ १२० ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

१ क. किं वा विभिन्नये० । २ क. तान्विज्ञाय । ३ क. च । ४ क. त्वद-
 धीयानां । ५ क. °स्य सिद्ध्या प्र० । ६ क. कर्मनो । ७ ग. गौर्हितौ । ८ ख. ग.
 कर्मज्ञश्च । ९ ग. °यादन्यन० ।

पद्वक्षितं तद्विधिनैव कुर्व-

ञ्शास्त्रानुगं मार्गमेवेक्षमाणः ॥

सिद्धिं मिपगच्छति कर्म चास्य

न विक्रियां गच्छति वै कदाचित् ॥ १२१ ॥

तस्माद्विपग्यो गुरुवासखिन्नः

समाप्ततन्त्रश्च विचक्षणश्च ॥

स हस्तिनामर्हति कर्म कर्तुं

पूज्यश्च नित्यं स नृपेण धीमान् ॥ १२२ ॥ ५०४ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने मंहापाठे महारोग-

स्थाने शास्त्रसंग्रहो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म गृच्छति ॥

गजाः सर्वबलश्रेष्ठाः पार्थिवानां जयप्रदाः ॥ १ ॥

तेषामभितसत्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ॥

बलसारविधिज्ञेन नृपेण विजिगीषुणा ॥ २ ॥

यथा तन्मे द्विजश्रेष्ठ वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ३ ॥

ततः श्रोवाच्च भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥

प्रत्यक्षदेवता नागा देवजात्पा येतस्त्वतः ॥ ४ ॥

स्वामिनश्च भवन्त्येते यस्मात्प्रोक्तास्तु भूमिदाः ॥

राजारूढो गजो भाति गजस्थः शोभते नृपः ॥ ५ ॥

उभयोरवशिषत्वाद्वाज्ञामात्मसमा गजाः ॥

क्षुधितास्तृपिताश्चापि व्यापत्सु महतीषु च ॥ ६ ॥

न त्यजन्ति नृपं यस्माद्धान्धवास्तेन वारणाः ॥

विनंप्रग्रहणे शिष्या भृत्याश्छन्दानुवर्तनात् ॥ ७ ॥

विक्रीताश्च मदत्ताश्च यान्ति तूष्णीं तु दासवत् ॥

विनये ऋपिमिस्तुल्याः क्रुद्धा नागास्तु राक्षसाः ॥ ८ ॥

निद्रिशार्दधिकत्वाच्च शस्त्रं नागा महीपते ॥

स्वयं रक्षन्ति शुध्यन्ति वदन्ति रणमूर्धनि ॥ ९ ॥

प्राणास्त्यजन्ति कृच्छ्रेण श्रेष्ठाङ्गास्तेन वारणाः ॥
 प्राकारगोपुराट्टालकपाटोद्धाटनादिषु ॥ १० ॥
 भञ्जने मर्दने चैव नागा वज्रोपमाः स्मृताः ॥
 स्वसैन्यं परिरक्षन्ति परसैन्यं द्रवन्ति च ॥ ११ ॥
 घंटाभिर्रचिता नागाः प्राकारा इव दुर्जयाः ॥
 सहसैवाऽऽगतं सैन्यं घंटास्था वारणाः पुनः ॥ १२ ॥
 दौर्पिताः प्रतिरुन्धन्ति सेतुबन्ध इवार्णवे ॥
 सहस्रोत्पतिते कार्ये नागारूढो महीपतिः ॥ १३ ॥
 एकाङ्गविजयं कुर्यादेकाङ्गविजयः कुतः ॥
 कैल्पितः सिक्षितः झूरः झूराकूटः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
 जयत्येकोऽपि मातङ्गः पट्सहस्राणि वाजिनाम् ॥
 यथा स्वकर्मवच्छीघ्रं प्राप्य मन्दरपर्वतम् ॥ १५ ॥
 भ्रमवेगा निवर्तन्ते तथाऽश्वाः प्राप्य कुञ्जरम् ॥
 यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत्पितृहा मातृहा तथा ॥ १६ ॥
 तथा कन्यानृतश्चैव स्त्रीहन्ता गुरुतरुगः ॥
 क्षत्रियो यां गतिं गच्छेद्युद्धे हृष्टपराङ्मुखः ॥ १७ ॥
 तां गतिं प्रतिपद्येत् यो नागं समरे त्पजेत् ॥
 एकशक्तिमहारेणं द्विपतेऽश्वो नरोऽपि वा ॥ १८ ॥
 सहेत शक्तिघातानां शतं युद्धेषु वारणः ॥
 शरजालाश्रितमुखः कोऽन्यः शक्तः परं गजात् ॥ १९ ॥
 हन्तुं प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुञ्जरान् ॥
 निशायां नष्टचन्द्रायां समन्तादग्निदीपने ॥ २० ॥
 मर्दने परसैन्यानां कोऽन्यो नापात्परः सहेत् ॥ २१ ॥
 मोक्षात्परा गतिर्नास्ति नास्ति वेदात्परा श्रुतिः ॥
 नास्ति कृष्णात्परं भूतं नास्ति यानं गजात्परम् ॥ २२ ॥
 पृथिव्या भूषणं मेरुः शर्वया भूषणं शशी ॥
 नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां भूषणं गजाः ॥ २३ ॥

* 'रक्षिता' इति तु युक्तम् ।

१ क. नागव० । २ क. घण्टाभि० । ३ क. घण्टास्थाः । ग. घटस्थाः ।
 ४ म. ग. दर्पितः । ५ रा. ग. कल्पितः । ६ म. स्वकर्मवच्छीघ्रं । ७ क. म.
 ण मृत्यु० । ८ क. पृथिव्या ।

तत्सौख्यं यत्र संतोषस्तद्राष्ट्रं यत्र पार्थिवः ॥
 तन्मित्रं यत्र विश्वासस्तत्सैन्यं यत्र कुञ्जराः ॥ २४ ॥
 शीलात्तु शोभते रूपं चारित्र्याच्छोभते कुलम् ॥
 पुष्पितं शोभतेऽरण्यं शोभते सैगजं बलम् ॥ २५ ॥
 विभूतेर्भूषणं ज्ञातिः कुलानां भूषणं धनम् ॥
 मदिरा भूषणं स्त्रीणां सैन्यानां भूषणं गजाः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः—

नासौ व्ययो यत्र गुणे न लोभो नासौ बुधो येन तपो न तप्तम् ॥
 नासौ पुमान्यत्र हिता न भार्या नासौ नृपो यस्य हिता न नागाः ॥ २७ ॥
 यद्वद्वनमसिंहं तु यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ॥
 यद्वच्छौर्यमशक्तं तु तद्वत्सैन्यमकुञ्जरम् ॥ २८ ॥
 यतः सत्यं ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो धनम् ॥
 यतो रूपं ततः शीलं यतो नागास्ततो जयः ॥ २९ ॥
 शरतोमरचक्रैस्तु नागस्कन्धाहता नराः ॥
 क्षणात्स्वर्गं तु गच्छन्ति तस्मात्स्वर्गोपमा गजाः ॥ ३० ॥
 प्रासादाशनशय्यासु निषण्णाः शिविकासु च ॥
 बहन्ति प्रमदा राजकुक्ष्यानेषु वनेषु च ॥ ३१ ॥
 क्रीडासु च नरेद्राणां जले पुष्पितपद्मे ॥
 स्नापयन्ति गजा हस्तेर्लग्नपुष्करपुष्करैः ॥ ३२ ॥
 त्रियोऽवतारयन्त्येते मृन्मया इव निश्चलाः ॥
 नास्ति हस्तिसमो बन्धुर्नास्ति हस्तिसमः सत्त्वा ॥ ३३ ॥
 नास्ति हस्तिसमो योधो नास्ति हस्तिसमो रिपुः ॥
 नास्ति हस्तिसमः कांथो नास्ति हस्तिसमो बली ॥ ३४ ॥
 वारणेषु तु सामर्थ्यं विशेषेणैह दृश्यते ॥
 त्रयाणामपि सैन्यानां विद्यन्ते नैव ते गुणाः ॥ ३५ ॥
 दृश्यन्ते ये सदा राजन्हीनेष्वपि हि दन्तिषु ॥
 चन्द्रहीना यथा रात्रिः सस्यहीना वसुंधरा ॥ ३६ ॥
 गजहीना तथा सेना विस्तीर्णाऽपि न शोभते ॥
 एते चान्येऽपि बहवो वारणानां गुणाः स्मृताः ॥ ३७ ॥

तस्मात्प्रयत्नतो रक्षेत्स्वपुत्रानिव नित्यशः ॥
 तेषामभितसत्त्वानां कर्तव्यमनुपालनम् ॥ ३८ ॥
 प्रोच्यन्ते पादशा युक्ता गजरक्षाधिकारिणः ॥
 धार्मिकाः शुचयः सर्वे श्रुतवन्तो विमत्सराः ॥ ३९ ॥
 सत्त्वाभिजनसंपन्नाः सर्वेव्यसनवर्जिताः ॥ ४० ॥
 गजभर्तृहिते युक्ताः समयज्ञाः प्रियंवदाः ॥
 जस्तादवलसंपन्नाः कृतज्ञा लोभवर्जिताः ॥ ४१ ॥
 मौलास्त्वैहार्पदक्षाश्च ज्ञातिपक्षहिते रताः ॥
 नृपदेशस्य कर्तारस्तत्प्रियान्वेषिणः सदा ॥ ४२ ॥
 मङ्गलपनामधेयाश्च प्रगल्भा वाग्विशारदाः ॥
 गजाधिकारिणः कार्या गजकर्मविशारदाः ॥ ४३ ॥
 हस्त्यध्यक्षवशे युक्ता भिपजां च विशेषतः ॥
 भोजनस्थानशयननिर्वाणगमनेषु च ॥ ४४ ॥
 द्रष्टव्याः सह वैद्येन शश्वतैरपि वारणाः ॥
 यस्य यत्करण्यं तु तन्निवेद्य महीपते ॥ ४५ ॥
 गजाध्यक्षेण तु पुनः कार्यं च भिपजा सह ॥
 भिप्राश्वनीतो मेधावी ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिमान् ॥ ४६ ॥
 नृपतुल्यः मियाभापी महाभोगपरिग्रहः ॥
 वाग्मी प्रगल्भः क्षान्तात्मा धृतिमान्धार्मिकः शुचिः ॥ ४७ ॥
 मौलोऽनुरक्तो मधुरः कुलीनश्च प्रशस्यते ॥
 शब्दार्थन्यायकुशलः शुचिर्मौलो निरामयः ॥ ४८ ॥
 गणितव्यवहारज्ञो गजामात्यः प्रशस्यते ॥
 गजाध्यक्षोऽतिमतिमाश्रयः सृजितेन्द्रियः ॥ ४९ ॥
 विनीतः सत्यसंघश्च वयस्यः प्रतिपत्तिमान् ॥
 गजाजीवी गजानां तु हितकार्ये रतः सदा ॥ ५० ॥
 स्वामिभक्तः शुचिर्दक्षो धार्मिकश्च प्रशस्यते ॥
 रहस्यवित्प्रियः गूरो धृतिमान्मृदुदेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

* 'गरीयसः' इति कपुस्तकटिप्पणी ।

सुशरीरस्वरोगश्च यन्ताऽङ्कुशविभागवित् ॥

निमित्तोत्पातकुशलश्रिकित्सितविशारदः ॥ ५२ ॥

इष्टश्च कुशलोत्साही गजमर्तुहिते रतः ॥

ईदृग्वधगुणोपेतो महामात्रः प्रशस्यते ॥ ५३ ॥

ब्राह्मणः शीलसंपन्नो यज्ञकर्मसु निष्ठितः ॥

स एवात्पाभिपेक्षी (?) नामाटोढा तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥

एवंविधगुणोपेतैः परस्परहितैषिभिः ॥ ५५ ॥

गजौष्टङ्कुलिकैर्वैद्यैर्महामात्रैर्षोर्षिभिः ॥

अवेक्ष्यमाणा वर्धन्ते बलवन्तो निरामयाः ॥ ५६ ॥

महद्व्रमनसो मत्ता कामिनः सुखिनो गजाः ॥

शुभव्यञ्जनसंपन्ना भवन्ति वृषकामदाः ॥ ५७ ॥

विधापाऽऽसवपानं तु स्थानशय्यास्वधिष्ठिताः ॥

यस्य नागास्तु कुशलैश्चिन्त्यन्ते गजचिन्तकैः ॥ ५८ ॥

नित्यं कुद्वैर्व्यसनिभिरुर्वेद्युर्द्विबहिष्कृतैः ॥

गजकर्मस्तु कुशलैर्ज्ञातिपक्षविरोधिभिः ॥ ५९ ॥

मेमादकृद्भिः पिशुनैरसंवद्वप्रलापिभिः ॥

तस्य राज्ञः क्षयं यान्ति गजाः सपरिवारयाः ॥ ६० ॥

असम्पवपाल्यमानास्तु क्षुद्रन्धवधपीडिताः ॥ ६१ ॥

तत्र श्लोकाः—

जगद्धितार्थं जगतः प्रणेत्रा सृष्टा गजेन्द्राः प्रथितप्रतापाः ॥

तेषां हितान्वेषणतत्परस्तु यः पार्थिवस्तस्य जपोऽग्रहस्ते ॥ ६२ ॥

† कुतर्हिता न प्रतिल्लीर्षेर्ज्ञं इयाश्चप्रतिप्रतिर्हितास्तु ॥

तथाऽपि नागैः पिल ताज्जिहत्य देवा जयं प्रापितवन्त एव ॥ ६३ ॥

गजेन्द्रवीर्यैः क्षितिपः क्षितीशान्सुदृष्टुदीर्घान्दपचित्तसंघैः ॥

हन्यात्मसद्यैव विबुर्वतस्तान्तिहो यथा क्षुद्रमृगान्वनस्थान् ॥ ६४ ॥

* गजरसाधिकारी, गजाधिकारी, वैद्यः, गजामात्यः, गजाध्यक्षः, गजानीवी, महामात्रः, आरोहा, एवमष्ट कृत्यानि—इति कपुलकटिप्पणी । † 'मुरारिनाः' इति कदानित्त्वात् । ‡ सत्त्वा इति सत्वरथा इति वा स्थान् ।

१ ग. *वाऽऽत्मापे* । २ क. *नाष्टाहु* । ३ क. प्रवेद्यमाणा । ४ ग. सुपिनो । ५ क. प्रसाद* । ६ क. अमग्नहात्माना । ७ क. टिप्पणीगतः 'इत्यादि पूर्व एनिपूर्वभेदा रथाध्यक्षतिप्रतिर्हिताभ' इति । ८ ग. क्षितिपं । ९ क. *न्मिरा य* ।

हयाश्च भूमावपि वर्तमानाः कृतं गजं प्राप्य विनाशमीयुः ॥
 रथाश्च वाताभिहता इवाब्दाः क्षणेन नाशं समरे प्रयान्ति ॥ ६५ ॥
 स्वाधीनकेनापवैता गजेन बलोपपन्नेन हृद्वेन्द्रियेण ॥
 निःसंशयं पत्तिगणोऽपि राजन्क्षणेन मृत्योर्विशतां स यापात् ॥ ६६ ॥
 तस्माद्रजेन्द्राः परिरक्षणीयाः स जीवितं चातिशयेन राज्ञाम् ॥
 नान्योऽस्ति हेतुर्जयतः पृथिव्यां मुक्त्वोरुवीर्यातिशयप्रभावान् ॥ ६७ ॥ ५७० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने गजरक्षणवि-
 न्यासो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

६

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शिष्योपनयने विधिम् ॥
 पैशुंगैर्पादशो यश्च शिष्यः स्यादिति पार्थिवः ॥ १ ॥
 तत्र शिष्यस्तु कर्तव्यः कामक्रोधविवर्जितः ॥
 शास्त्रार्थकर्मतत्त्वज्ञः कुलशीलगुणान्वितः ॥ २ ॥
 मेधावी स्मृतिमान्दक्षः शूरोदारः मित्रवदः ॥
 ऊहवान्कर्मविच्छक्तः शुश्रूषुरशठः शुचिः ॥ ३ ॥
 हृष्टैवमादिभिर्भुक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ॥
 सुहूर्ते तिथिनक्षत्रप्रशस्ते गुरुरादितः ॥ ४ ॥
 शुक्लवासाः सशिष्यस्तु सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
 प्रागुदीचीं दिशं गत्वा नातिदूरोदके नृप ॥ ५ ॥
 शुची देशे लिखेद्भोजनश्रुतिविशतपरिचयम् ॥
 मण्डलं पूर्णकुम्भेस्तु दध्मैः पुष्पैः सुशोभितम् ॥ ६ ॥
 तस्य मध्ये समिद्रिस्तु ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥
 दिग्देवान्दिग्गजान्श्चैव विविधैस्तन्दुलैर्लिखेत् ॥ ७ ॥
 ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं चन्द्रसूर्यां ग्रहान्चलान् ॥
 ऋषींश्च स्कन्दसहितांश्चाप्सरोरगगुह्यकान् ॥ ८ ॥

* नाप्यवता इति तूचितम् । † ग्रहनलान् इति स्यात् ।

१ क. 'भिहिता इवाष्टाः क्ष' । २ क. नाशे । ३ क. बलोपपत्तेन । ४ क. हृद्वेन्द्रि-
 ५ ख. 'वात् ॥ ६७ ॥ ६ क. समीपस्तु । ७ क. ग्रहं चलात् । ८ क.
 ख. 'रोल्ल' ।

लिखितेषु यथान्यायं धूपमाल्यानुलेपनैः ॥

सर्वाङ्गैः सर्वसत्त्वैश्च वलिं विधिवदाचरेत् ॥ ९ ॥

कृत्वा सर्वमशेषेण जुहुयाद्धव्यवाहनम् ॥

मन्त्रेणानेन निपतं सर्पिषा निपतो गुरुः ॥ १० ॥

ॐ भवाय स्वाहा । भूर्भुवः स्वाहा । अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । रुद्राय स्वाहा । सेनान्ये स्वाहा । वलाय स्वाहा । बैलाङ्गाय स्वाहा । वलाधिपतये स्वाहा । शक्तिधराय स्वाहा । शिखिकण्ठप्रियाय स्वाहा । कुक्षुघण्टाप्रियाय स्वाहा । मयूरध्वजाय स्वाहा । व्रह्मणे स्वाहा । नारायणाय स्वाहा । रुद्राय स्वाहा । विश्वाय स्वाहा । यमाय स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । धनदाय स्वाहा । सूर्येभ्यः स्वाहा । वसुभ्यः स्वाहा । शैलेभ्यः स्वाहा । *नन्दिभ्यः स्वाहा । महाकालाय स्वाहा । देवेभ्यः स्वाहा । नदीभ्यः स्वाहा । अनिलाय स्वाहा । धर्माय स्वाहा । समुद्राय स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा । विदिग्भ्यः स्वाहा । विश्वाय स्वाहा । इति—

हुत्वाऽग्निं विधिवच्छिष्यमाज्येनाभ्यञ्जयेद्गुरुः ॥

कृतप्रणामो देवेभ्यस्तिवदं श्राव्यस्ततो नृप ॥ ११ ॥

न शठेनानृशंसेन न लुब्धेन न स्रयिना ॥

न निघुरेणानृजुना तथैवोनलसेन च ॥ १२ ॥

अपापेनार्पशीलेन क्रुद्धुम्वस्यानुकम्पिना ॥

भवितव्यं त्वया वत्स नित्यमाचार्यसेविना ॥ १३ ॥

तदेवमनुवृत्तस्य वत्साध्ययनभोजनैः ॥

यदि शास्त्रं गुरुः कुर्यात्स शिष्यमलभ्राग्भवेत् ॥ १४ ॥

गुरोरपि प्रवृत्तस्य विद्याभ्राह्मलादनादिभिः ॥

यदि शिष्योऽन्यथा कुर्यात्स गुरोः पापमृच्छति ॥ १५ ॥

एवमेव यथाकालं विद्यामादाय कृत्स्नशः ॥

आचार्येणाम्यनुज्ञातस्ततस्त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

ततो राजानमासाद्य राज्ञा चाम्पार्यसेन च ॥

पुत्रेष्विव सदा स्नेहः कर्त्तव्यो हस्तिषु त्वया ॥ १७ ॥

* कपुस्तके इत आरभ्य दिग्भ्यः स्वाहा इत्यन्तः पाठो नास्ति ।

१ ख. भूर्भुवाय । २ क. चण्डाया । ३ क. शिखिकण्ठप्रियाय । ४ रा. °हा । य° । ६ रा. °वा नाल° । ७ क. अपानेना° ।

*अमुष्याणा(१)भवेचनां देहीत्यवदतामपि ॥

कर्तव्यस्ते सदा स्नेहः कुञ्जराणां विशेषतः ॥ १८ ॥

यः सम्यक्पश्यतो राज्ञः स्वामिनां चारुवृत्तिभिः ॥

उपेक्षति गजान्वैद्यः स त्वज्ञः पापमश्रुते ॥ १९ ॥

एतदेव विपर्यस्ता यदि राजा न पश्यति ॥

सम्यक्प्रवृत्तमाचार्यं दानयानपरिग्रहेः ॥ २० ॥

पिण्डस्तु नोपजीव्यस्ते वारणानां कदाचन ॥

अवध्यायन्ति तं नागा यः पिण्डमुपजीव्यति ॥ २१ ॥

यथैव नागाः क्षीयन्ते नागवत्क्षीयते हि सः ॥

गजज्ञापाभिभूतस्य नश्यन्ते संचया शृङ्गे ॥ २२ ॥

तस्मात्सदाऽनुकम्पैव कर्तव्या वारणेष्विह ॥

क्षुत्तान्तदीनमीतानां मत्तानां पुधि रक्षणम् ॥ २३ ॥

विधेयं ब्रह्मणा सृष्टा नागानां हितमिच्छता ॥

मङ्गलया च पवित्रा च धर्मोपशसां निधिः ॥ २४ ॥

गान्धर्वः सामवेदस्य उपवेदो यथा स्मृतः ॥

स्मृतिर्यथा चोपवेद ऋग्वेदस्पेह पठ्यते ॥ २५ ॥

नाट्यं यथोपवेदश्च यजुर्वेदस्य पार्थिव ॥

तथोपवेदोऽथर्वाणश्चिकित्सितमिह स्मृतम् ॥ २६ ॥

ब्राह्मणस्त्वथ 'वर्णादींतीनिध्यापयितुमर्हसि' ॥

द्वौ क्षत्रियस्तथा 'वैश्यमेकमध्यापयेत्सदा ॥ २७ ॥

गुणवत्स्वपि शृङ्गेषु मा बुधं कर्तुमर्हसि ॥

एषा ह्यनुपमा विद्या वेदवेदाङ्गसंमिता ॥ २८ ॥

विद्यानामुपसत्त्वाय कथयेन्न ह्यसाधवे ॥

†अश्रद्धयानो ये च स्पुर्नास्तिका येऽभ्यसूयकाः ॥ २९ ॥

तेषां विद्या न कथयेद्ये च विद्यावमानिनः ॥

• आचार्यस्त्वेव कथयेद्विज्ञानकुशलेष्वपि ॥ ३० ॥

नापुत्राय प्रदातव्या नाशिष्यायाहिताय वा ॥

अश्वान्गां रजतं चैव सुवर्णं वाऽपि दक्षिणाम् ॥ ३१ ॥

* 'अमुस्यानाम्' इति भोक् । † 'वर्णांशोन्' इति तूचिनम् । ‡ 'मर्हसि' इति सामञ्जसम् । * वैश्य एव इति तूचिनम् । † अश्रद्धयाना इति तु वरम् ।

१ रा. 'मत्ताना' । २ रा. 'क्षुत्तान्तदीन' । ३ व. 'विद्या' ।

न प्रयच्छेत्तु विचार्यो न तस्मै कथयेद्विपक् ॥
 एवमुक्त्वा तु तं शिष्यमाचार्यस्तर्पयेद्विजान् ॥ ३२ ॥
 पुष्पानुलेपनैर्धूपैर्मक्षपानात्रमोजनैः ॥
 भक्तौद्विजवरैस्तत्र देवतैश्च सुपूजितैः ॥ ३३ ॥
 यच्छेषमुपभोक्तव्यमिति शिष्यक्रमः स्मृतः ॥ ३४ ॥ ६०४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 शिष्योपनयनो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अङ्गश्चाध्यायः श्रीमान्बुद्ध्या परमया पुतः ॥
 कृतजाप्यमृपिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 यत्पूर्वं संग्रहाध्याये त्वया प्रोक्तं महामुने ॥
 विभक्तिरिति रोगाणां तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 आध्यात्मिकागन्तुभेदा द्विविधा व्याधयः स्मृताः ॥ ३ ॥
 आध्यात्मिका दोषजाश्च मानसाश्च प्रकीर्तिताः ॥
 आगन्तवोऽपि विज्ञेया आधिभूताधिदेविकाः ॥ ४ ॥
 यस्माद्विभजते तांस्तु वातपित्तकफात्मिकात् ॥
 रक्तजागसानिपातांश्च द्वित्रिजान्मानसांस्तथा ॥ ५ ॥
 † आगन्तुश्चापि जानीयेविधौधौतिकदेविकान् ॥
 साध्यानि साध्यान्वस्थांश्च कृच्छ्रसाध्यांश्च भेदतः ॥ ६ ॥
 तस्माद्रोगविभक्तेश्च नाम्ना रूपाती नराधिप ॥
 तत्राऽऽदौ वातिकान्वक्ष्ये पैद्सप्तविमितान्गदान् ॥ ७ ॥
 घालः पाण्ड्यामयी च स्यादांनाद्यः सर्व एव च ॥
 मूर्छाश्च पञ्चात्पेशनाविदग्धाहारधान्यजाः ॥ ८ ॥
 वातिकी मार्गमूर्छा च शिरोरोगाश्च ये स्मृताः ॥
 पादरोगा दशोत्कार(ः)कार(रो)नाडीभवोऽपरः ॥ ९ ॥

* 'कफात्मकान्' इति भवेत् । † आगन्तुश्चापि जानीयादाविधौधौतिकान् ।
 इति भवेत् । ‡ 'साध्यान्वाध्यांश्च' इति भवेत् । * 'दानादाः' इत्येव वक्तुम् ।

१ ग. 'याद्वोधि' । २ ग. 'वातिकानिमान्गदान्' । ३ क. 'त्यसना' ।

*सराष्ट्रो नसभेदश्च कदम्बाक्षः सुफुल्लकः ॥

फुल्लो भिन्ननखश्चानुद्धतः स्याणुहतानुपत् ॥ १० ॥

धान्योपधाम्प्यां व्यापत्ती शोफश्चाक्षिरुगौदकी ॥

अण्डाक्षो नायंप्रेक्षी छर्चतीसारसंज्ञितो ॥ ११ ॥

वृणशोपी विसर्पश्च मेदूक्षणी च निश्चिता ॥

हस्तोन्माथाश्च फहुदावर्त उत्कर्णकोऽपि च ॥ १२ ॥

ग्रहणीदोषनामा वै आमरोगस्तथैव च ॥

तथा वातगतिर्यश्च मन्यास्तम्भो मेदक्षयः ॥ १३ ॥

कृशो बलक्षपश्चोरक्षतो जठरकस्तथा ॥

गाढमूत्री च विज्ञेयैः सूतिकादशनामयौ ॥ १४ ॥

प्राकृतः शारदो यश्च सप्तधातुक्षयास्तथा ॥

प्रकृत्या व्याधिभिश्चापि दुर्बलश्चोपधेरपि ॥ १५ ॥

तथौ प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो हृद्रात्रगामयौ ॥

व्रणस्योपद्रवो यश्च विद्रधिश्चाधिदन्तिकः ॥ १६ ॥

फटस्रोतो निरोधश्च गात्रातङ्गीति वातिकाः ॥

वक्ष्यन्ते पैत्तिकाः सप्तविंशतिस्तत्र पाण्डुरुकू ॥ १७ ॥

मूर्छां पित्ताम्बुमद्यैर्पा शिरोरोगः कुठारकः ॥

मेघव्यापत्तया शोफो वमधुः सातिसारकः ॥ १८ ॥

विसर्पोऽतः परं मेदूक्षणी सिद्धार्थकश्च यः ॥

परिमूत्री रुदनरुग्रीवो यः शारदस्तथा ॥ १९ ॥

पित्तप्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मो हृद्रात्रजे रुजौ ॥

उपद्रवो व्रणस्यापि तथा विद्रधिरेव च ॥ २० ॥

नश्य(स्य) धूमप्रधमनैर्दोषो लशुनजा विषत् ॥

फवलव्यापदित्येते पैत्तिकाः संश्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

श्लेष्मिकाश्चैव वक्ष्यन्ते द्वात्रिंशत्संख्यया गदाः ॥

शुद्धस्तथा पाण्डुरोगो मूर्छां च कफसंभवा ॥ २२ ॥

* सराष्ट्रो' इत्यग्रे । † 'स्याणुहतात्तु यत्' इति स्यात् ।

१ क. स. 'नुपत्तः स्या' । २ क. धान्योपधाम्प्यां । स. धान्योप्यधाम्प्यां । ३ स. 'दावर्ता उ' । ४ क. स. महक्षयः । ५ क. 'य स्तनिका' । ६ ग. शारदोपश्च । ७ ग. 'थाऽर्द्रभि' । ८ ग. पाण्डुक. । ९ क. मेघव्या' । ग. मेघव्यापात्त' । १० क. श्लेष्मका' ।

शिरोरोगौ तथा द्वौ च कफकृत्कृमिसंभवौ ॥
 दध्नुमांसात्मकौ केशौ घृतेन वसया तथा ॥ २३ ॥
 व्यापत्क्षीरेण चाप्यन्या शोफश्चाप्यथ बुद्बुदी ॥
 पटलाक्षस्तथा मुञ्जच्छर्द्यतीसारसंज्ञितौ ॥ २४ ॥
 विसर्पो मेहनक्षणी *श्लेष्माभिष्यन्नरुक्ततः ॥
 पिष्टमेही दन्तरोगो यश्चोक्तः स्थूलशारदः ॥ २५ ॥
 उद्गमः कृमिकोष्ठश्च प्रभिन्नः कर्णवालजः ॥
 तथा द्रोणीकशोफश्च गुल्मो हृद्रात्रजामयौ ॥ २६ ॥
 व्रणोपद्रवजश्चान्यो विद्रधिश्च कफात्मकाः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रक्तात्पञ्चदशामयान् ॥ २७ ॥
 शिरोरोगः प्रगुल्मी च गम्भीरो लोहितांहिजः ॥
 क्षा(क्ष)रीकृतोऽथ निष्पिष्टः शोफो रक्ताक्ष एव च ॥ २८ ॥
 मेदूक्षणी क्षीरमेही तथा लोहितशारदः ॥
 ततः प्रभिन्नो द्रोणीको गुल्मश्चाग्रेरुपद्रवः ॥ २९ ॥
 इत्येते रक्तजाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते सान्निपातिकाः ॥
 विंशतिर्द्व्यधिकास्तेषामयमादौ मृदुग्रहः ॥ ३० ॥
 ततो मूर्छा शिरोरोगः कचकेशश्च पार्थिव ॥
 शोफः प्रावारकी मुञ्जजालो वमथुरेव च ॥ ३१ ॥
 अतिसारो मदनको विसर्पो मेदूवैकृतिः ॥
 तैलकाश्यश्मरीकश्च दत्तरोगः किलासिता ॥ ३२ ॥
 तथा प्रभिनो द्रोणीको गुल्मो गात्रामयस्तथा ॥
 उपद्रवो विद्रधिश्चेत्युक्ता वै सान्निपातिकाः ॥ ३३ ॥
 वातपित्तात्मका रोगा वक्ष्यन्ते ते चतुर्दश ॥
 पक्वलो वहिरार्षामः स्नेहमूर्छा च पार्थिव ॥ ३४ ॥
 रूपाकेश(ः)समन्तश्च तथा चर्मैतिलश्च यः ॥
 तैलव्यापत्तया विंशुन्माली छिद्योऽथ वर्त्मनः ॥ ३५ ॥

* 'श्लेष्मावसन्न' इति भवेत् ।

- १ क. मेहनक्षणी । २ क. 'अप्यन्नरु' । ग. 'अभिन्न' । ३ क. मेदूक्षणी ।
 ४ क. स्व. तदः का । ५ क. किलासिता । रा. किलासिता । ग. किलासिता ।
 ६ क. उपद्रवा । ७ क. 'यासः स्ने' । ८ क. रा. रूपाकेश । ९ रा. 'र्मन्त' ।
 १० क. विंशुन्मालाहिद्यो ।

पिटिकाक्षश्च शूलश्च मृत्तिकाऽथ कफक्षयः ॥
 अतिपात इति प्रोक्ता वातपित्तसमुद्भवाः ॥ ३६ ॥
 वातश्लेष्मसमुत्थाना वक्ष्यन्ते षोडशाऽऽमयाः ॥
 मद्युप्तोऽथ महाख्योऽन्यैः स्कन्दो मूर्छा नृणोद्भवा ॥ ३७ ॥
 कारकपुदकजा व्यापत्प्रोक्ता यश्च गलग्रहः ॥
 जरया दत्तरोगश्च शूलोऽन्यो दन्तशूल्यपि ॥ ३८ ॥
 नृणपुष्पी क्षीणपित्तो दुर्बलो वयसा च यः ॥
 अमक्तच्छन्दोऽशसोपरोधो मेदउपद्रवः ॥ ३९ ॥
 इति वातकफोत्पन्नाः सप्तेमे वातरक्तजाः ॥
 केशग्रन्थिश्च शोफश्च वातकुण्डलिकाऽपि च ॥ ४० ॥
 रक्ताण्डी यवगण्डी च चर्मकीलो विसर्पिणी ॥
 इत्युक्ता वातरक्तोत्था श्लेष्मशोणितजास्त्रयः ॥ ४१ ॥
 दहुकी च महादहुरन्या मण्डलिकीति च ॥
 त्रयोऽन्ये पित्तकफजाः स्रोतोन्धः पिटकी तथा ॥ ४२ ॥
 वातक्षय इति प्रोक्ता वातामृक्पित्तजावुभौ ॥
 पाफलः पुण्डरीकारूपस्तथा विष्ठावकोऽपरः ॥ ४३ ॥
 त्रैषः कफामृक्पवनाद्वक्ष्यन्तेऽथाक्षिपाकरुक् ॥
 यवगण्डः कर्णरोग इत्येतेऽपि प्रकीर्तिताः ॥ ४४ ॥
 पित्तामृक्कफसंभूता स्यादेकेव विचर्चिका ॥
 भूतानिलात्मकाः षट् च तत्राऽऽदौ फुकुटः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 तथेकाङ्गग्रहः कूटश्चान्तरायय एव च ॥
 हस्तग्रहोऽथ रात्र्यन्ध इत्यमी कीर्तिताः क्रमात् ॥ ४६ ॥
 मानसास्तत्र पञ्चैको भयातीसारसंक्षितः ॥
 पूर्वावद्धोऽथ हृच्छाली तथा भ्रंशश्च चेतसः ॥ ४७ ॥
 संतापदग्ध इत्येवमुक्ताश्चाऽऽध्यात्मिका गदाः ॥
 सर्वे पिण्डेन विरूपाता द्वात्रिंशश्च शतद्वयम् ॥ ४८ ॥

* अन्यो व्याविद्धनामा ।

† शान्तरायाम् इति भवेत् ॥

१ रा. मूलश्च । २ क. त. 'त्यतः स' । ३ क. रा. श्रोतोन्धः । ४ क. म.
 पट्नी । ५ क. विष्णुसोऽपरः । ६ क. कफामृक्पवनाद्वक्ष्यन्तेऽथाक्षिपाकरुक् ।
 ७ क. हस्त्यम् ।

आगन्तवोऽथ वक्ष्यन्ते न्यशीतिः सर्व एव ते ॥
 त्रयः स्युर्देविकास्तत्र विद्युत्पाताहतोऽक्षिरूक् ॥ ४९ ॥
 दन्तरोगोऽथ दग्धोऽन्यो विद्युत्तेवेति देविकाः ॥
 दश ग्रहौत्तमास्तत्र प्रग्रहोऽप्यववाहुकः ॥ ५० ॥
 मृगाक्षो रतिकश्चैव प्रतारः स्वपित्विस्तथा ॥
 प्रमर्दनोऽथ काम्याक्षो वाणिजस्थविराविति ॥ ५१ ॥
 नेवेते पृथगुन्मानो दशमः परिकीर्तितः ॥
 अवशिष्टास्ततश्चोर्ध्वं रोगान्वक्ष्यामि संप्रतिम् ॥ ५२ ॥
 अभिघातः शिरोरोगः शरनद्धः क्षतश्च यः ॥
 निर्मूलेन स्थाणुहतस्तथा क्षीणतलोऽपि च ॥ ५३ ॥
 शोफः काचः प्रतिनुओ निष्पेपहत एव च ॥
 संतापोऽतीतमुक्तो य ऊष्मापरिगतश्च यः ॥
 दण्डाक्षदृष्टतीसारो विपातो दग्धदूषितः ॥ ५४ ॥
 सर्पातिः स्फोटकाश्चापवादवेन्द्रो विसर्पेरूक् ॥
 घलमेहनयोः क्षाण्यो योऽवसन्नश्च कीर्तितः ॥ ५५ ॥
 भिन्नवस्तिर्दन्तरोगो लुप्तः शीतादितस्तथा ॥
 मक्षिकादष्टमर्माभिनीतो पौदश चाप्यमी ॥ ५६ ॥
 स्तब्धं निःस्वातं निष्पिष्टं विहतं व्याहतं तथा ॥
 स्रं(गु)नं संकुचितं भग्नं म्लानमावेष्टितं तथा ॥ ५७ ॥
 निर्वे(श्चे)ष्टितं शोषितं च तथैवोन्मथितं च यत् ॥
 भ्रष्टं छिन्नं कृपुतं वा संपादावाधा गात्रसंश्रयात् ॥ ५८ ॥
 सद्यःक्षतं देहभङ्गो घृष्टं दग्धं चतुर्विधम् ॥
 अग्निसारतुपारकर्मदग्धं ततः परम् ॥ ५९ ॥
 शैल्यैर्षश्च विनिष्पिष्टो यो व्यालेरण्डकावपि ॥
 ल्लेता कीटावचूर्णश्च व्यापदोऽष्टौ च वस्तिजाः ॥ ६० ॥

१ ख. °त्पातह° । २ क. °हात्मिका° । ३ क. रतिकाश्चै । ४ क. °क्षो
 वणि° । ५ क. नेवेते । ६ क. ख. °शिष्टां तत° । ७ क. ख. सप्ततिः । ८ ख.
 निर्मूलेत । ९ क. °र्पातिस्फो° । १० क. °बद्धवि° । ११ क. नि. ग्वादितं । १२ क.
 विहितं व्याहतं । १३ क. सनं । १४ ख. स्यादवाधा । १५ क. शल्यैर्धर्षवि° ।
 १६ ख. लूताः ।

द्वौ ग्राहौ जलहस्ती चेत्यागन्तव उदाहृताः ॥
 शतत्रयं विमज्ज्योक्तमिति पञ्चदशोत्तरम् ॥ ६१ ॥
 तेष्वाध्याश्र बोद्धव्याः शृद्धः कूटश्च पाकलः ॥
 स्कन्दो द्वावथ संसक्तः संपातानाह एव च ॥ ६२ ॥
 शिरारोगोऽथ संराष्ट्रो विष्टावो ग्रन्थिविष्टुतः ॥
 समन्तोऽथ कुठाराल्पस्तथा स्थानरतोऽपि च ॥ ६३ ॥
 विद्युन्निपातदग्धः स्याद्रूप्मापरिगतश्च यः ॥
 संनिपातविसर्पश्च विसर्पः क्षतजस्तथा ॥ ६४ ॥
 पूर्वापवादबद्धौ च हृदयस्फाल्पतः परम् ॥
 हस्तोन्माथाश्च पटपि योऽवसन्नश्च कीर्तितः ॥ ६५ ॥
 भिन्नवस्तिरतो ज्ञेयो दन्तरोगश्च दैविकः ॥
 अक्रिया विक्रिया दैवी विविधारिष्टसंयुता ॥ ६६ ॥
 असाध्याः स्फुरतोऽन्येऽपि रोगा ये चाऽऽयुषः क्षये ॥
 इत्यसाध्यास्ततो याप्याः कचकेशः कैदम्बकः ॥ ६७ ॥
 सुकुलुश्चाप्यकुलुश्च यवगण्डशिरास्तथा ॥
 तलकासी ततश्चोक्तो वयःप्रकृतिदुर्वलौ ॥ ६८ ॥
 गौत्रातद्धी ततोऽन्येऽपि साध्याः सन्त उपेक्षिताः ॥
 याप्याः स्युः कृच्छ्रसाध्याश्च रोगा ह्येवं विनिश्चये ॥ ६९ ॥
 समस्तलिङ्गा ये जाता जाता ये गुरुवेदनाः ॥
 भर्मस्था दुरधिष्ठानाः स्थोनसंविपसाश्च ये ॥ ७० ॥
 आरिष्टलक्षणा ये च ये महारोगरुक्तमाः ॥
 इत्यसाध्याश्च याप्याश्च कृच्छ्रसाध्याश्च कीर्तिताः ॥ ७१ ॥
 सात्स्यानुलोमिकं चैव तथा बालचिकित्सितम् ॥
 उपसर्गं च जायन्ते रोगाः सर्वत्र एव ते ॥ ७२ ॥
 दन्तरोगादभिर्जं च दन्तशल्यमितीक्ष्यते ॥
 मृदाजीर्णमृदानाहादभिर्जं च यतस्ततः ॥ ७३ ॥

१ क. स. 'त्यागतं व । २ क. शुद्धाः । ३ क. 'पातं वि' । ४ स.
 'सर्पस' । ५ क. हृदयः स्फालतः । ६ क. कचम्बकः । ७ क. गतंत्राकी । ८ स.
 ग. 'वं विधाश्च ये । ९ स. स्यासंनविपमा । १० क. साध्याश्च । ११ क. 'तं
 यतस्तस्य ।

पाप्या (अ) भी तु संख्याता विभक्ता रोगसंग्रहे ॥
 उपक्रमविशेषेण निर्दिष्टाश्च पृथक्पृथक् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ७४ ॥ ६७५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
 रोगविभक्तिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

तपस्प्रे स्थितं विभं वेदविद्याविशारदम् ॥
 मुनिं परमदुर्धरं शिष्यमण्डलमध्यगम् ॥ १ ॥
 चम्पाधिपो नरपतिस्तदा पृच्छति संशयम् ॥
 भगवन्किंचिदारुणाहि संशयो मे द्विजोत्तम ॥ २ ॥
 ज्वरः कथं समुत्पन्नः कस्मिन्वा कारणान्तरे ॥
 ज्वराभिभूताश्च कथं नश्यन्ति प्राणिनो भुवि ॥ ३ ॥
 वारणा वाजिनश्चापि ये चान्ये मृगपक्षिणः ॥
 तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतानि च ॥ ४ ॥
 प्राणेश्वरो विप्रमुज्यन्ते ज्वरेणाभिभूतानि च ॥
 ऐतच्च परमं दुःखं मानसं संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
 मृत्योर्वशे वर्तमानं दृष्ट्वा तु कृपणं जगत् ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि ज्वरस्योत्पत्तिलक्षणम् ॥ ६ ॥
 विज्ञानं चाप्यशेषेण पूर्वरूपाणि यानि च ॥
 एवमुक्तः स शिष्येण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 देवानां दानवानां च युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥
 तत्र देवा न तिष्ठन्ति दानवानां महादवे ॥ ८ ॥
 ततो विश्वेश्वरं देवं नीलकण्ठं वृषध्वजम् ॥
 ईशानं सर्वभूतानां वरदं शरणं गताः ॥ ९ ॥
 प्रभवं सर्वभूतानां देवं च पुरुषोत्तमम् ॥
 तौ देवौ सूर्यसंकाशौ क्रुद्धौ परमदारुणौ ॥ १० ॥
 दानवानां विनाशाय रुद्रः स्म खलति ज्वरम् ॥
 द्वितीयं सृष्टवान्विष्णुः प्रज्वरं घोरदर्शनम् ॥ ११ ॥

तौ सृष्टावग्निसंकाशौ दैत्यानीके विचेरतुः ॥
 ज्वरश्च प्रज्वरश्चोभौ कालान्तकयमोपमौ ॥ १२ ॥
 रुद्रनारायणमयो दिव्याग्निरिव दारुणौ ॥
 अग्न्यशनिसमस्पर्शौ ब्रह्मलोकेऽप्यनुत्तमौ ॥ १३ ॥
 न शक्यमसुरैः स्यातुं मुहूर्तमपि संपुगे ॥
 कृशा विवर्णाः शिथिला मुक्तायुधरथध्वजाः ॥ १४ ॥
 वेपमाना विमनसो निरुत्साहाः सुदुःखिताः ॥
 भयार्ता मरणत्रस्ता ब्रह्माणं समुपस्थिताः ॥ १५ ॥
 मसीद भगवन्देव ज्ञानुमर्हसि सुव्रत ॥
 रुद्रनारायणावेतौ संहरन्तौ तु दानवान् ॥ १६ ॥
 क्रुद्धौ परमदुर्धरौ तेजसामूहतौ भृशम् ॥
 भगवन्गतिरस्माकं गतिरन्या न विद्यते ॥ १७ ॥
 त एवमुक्तौ भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥
 दानवानाह सुप्रीतः स्वस्पी भवत विज्वराः ॥ १८ ॥
 ज्वरमुक्तास्तु ते सर्वे प्रणेषुः शिरसा प्रभुम् ॥
 तौ तु कालान्तकसमौ ज्वरौ संहरतः प्रजाः ॥ १९ ॥
 प्रभुस्तौ व्यसृजन्नाश्च जङ्गमस्थावरेषु च ॥
 रुद्रनारायणमयो कोपाम्नी त्वतिदारुणौ ॥ २० ॥
 औशीविपमिवात्युग्रं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 कालान्तकसमं क्रुद्धं देवतैरपि दुस्तरम् ॥ २१ ॥
 पृथिव्यां यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ॥
 स्पर्शादेव विनश्यन्ति क्षणं विष्णुदिवाम्बरे ॥ २२ ॥
 ऋते मनुष्याद्राजेन्द्र नान्यो विपहतो ज्वरम् ॥
 तेजोधिका मनुष्यास्तु सहन्ते तेन ते ज्वरम् ॥ २३ ॥
 एष घोरो महान्याधिज्वरः पाकलसंज्ञितः ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपाणि यानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४ ॥
 अनवस्थितगात्रश्च बहुशश्च विजृम्भते ॥
 शरीरगौरवं चैव हृष्टरोमा च जायते ॥ २५ ॥
 घ्यापते दुर्मनाश्चैव यवसं नाभिनन्दति ॥
 पर्येशुः परिमूत्री च शय्यापां कुरुते मनः ॥ २६ ॥

एतद्भवति विज्ञानं श्रद्धीते पाकलेन नु ॥

नामभिर्वहुभिस्तेस्तेः सर्वग्राणिषु कीर्त्यते ॥ २७ ॥

कारणैर्वहुभिः मोक्तो दन्तिनां पाकलो भवेत् ॥

रुद्रविष्णुमयं तेजो द्वादशादित्यवर्चसम् ॥ २८ ॥

प्रलयः सर्वभूतानां तस्मान्नित्यं व्यवस्थितः ॥

एषा ज्वरसमुत्पत्तिर्यथावत्संप्रकीर्तिता

पृच्छतस्ते महाराज यथावदनुपूर्वशः ॥ २९ ॥ ७०४ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहापाठे महारोगस्थाने ज्वरो-

त्पत्तिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महामाहौर्नयकारैर्महात्मभिः ॥

सहोपविष्टं शालायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

पौकला *पेऽन्वये ब्रह्मस्त्वपोक्तास्तान्प्रचक्ष्व मे ॥

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

पौकलाग्र्यु मे राजन्सनिरुक्तान्तसंभवान् ॥

रुद्रस्य क्रोधजो ह्येष (नामभिर्वहुभिर्ज्वरः ॥ ३ ॥

अन्तकः सर्वभूतानां क्षयं नयति दारुणः ॥

अनाविष्टेन तेनेह कश्चित्प्राणैर्विमुच्यते ॥ ४ ॥

अन्तकाले विशत्येष) जङ्गमाजङ्गमं जगत् ॥

ततः—एष एक एव खलु भो ज्वरो नरेषु हयेष्वभितापः, खरेषु खोरकः, गोष्वीश्वरः, लष्टेष्वलसकः, व्याडेष्वाक्षिकः, प्रलापकोऽजादिषु, सरीसृपेषु कृष्णीपः, हारिद्रको महिषेषु, मृगरोगो मृगेषु, पक्षिष्ववतापः पतङ्गेषु श्वनस्त्वै-लर्कः, मस्त्येष्विन्द्रमदः, गुल्मेषु गुच्छकः, ओषधिवनस्पतिषु उपोतिष्कः, मौल्येषु पर्वकः, ऋषभको नलिनीपु, धान्येषु चूर्णकः, ललः कोद्रवेपु, मधूकः शाकेषु, भूम्याभूषरः, अप्सु नीलिका, गजेषु पाकलः ।

* 'संग्रहाध्याये' इत्यर्थः प्रतिभाति । † धनुराकारचिह्नमध्यगतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. ख. पालकाप्यन्वयो ब्र० । २ क. ख. पालकाग्र्यु० । ३ क. °प्वसलकः । ग. °प्वलकसः । ४ क. ग. कुष्णीप । ५ क. °स्त्वलकः । ६ क. साल्येषु ।

रुजतीति रोगः । पचतीति पाकलः । ज्वरपतीति ज्वरः । कलपति
लोकमिति कालः । मृदातीति मृत्युः ।

एवमेतस्मादीश्वराभ्यानाविधिरूपसंभवनामकर्मण आशीविषाग्न्यशनिनिपात-
कल्पात्पाकलसंज्ञकान्त्रित्यमेव भेतव्यम् । महानेप व्याधिर्पत्नेनोपचर्यः । नैन-
मन्ये प्राणिनो विपहन्ते, ऋते मनुष्येभ्यः ।

गजास्त्वन्तरोष्मस्वेदत्वाच्च सहन्ते, ज्वरं, बहलमांसमेदस्त्वाच्च । पुरुषास्तु
वहिःशरीरगतत्वादूष्मणो विपहन्ते ज्वरमूष्मलक्षणम्, तनुमांसमेदस्त्वाच्च ।
अल्पदोषमृदुभूतं वा द्विरदाः । न चैषामन्येषामिव प्राणिनामूष्मा लक्षणम् ।

सन्निदानलक्षणो ह्येष नागानां दशधा संज्ञितः । तद्यथा—शुद्धः, बालः,
पक्वः, मृदुग्रहः, कुक्कुटः, एकाङ्गग्रहः, प्रसुप्तः, कूटः, पुण्डरीकः, महापाकलश्चेति ।

तत्राऽऽदित एव तावच्छुद्धपाकलविकारं वक्ष्यामः—

स खलु भो दधिगुडतिलपल्लमत्स्याहारात्, आनूपवृणयांसरसभोजनात्,
अव्यापामात्, तथा शिशिरजलनिपेवणात्, दिवास्वप्नात्, अतिस्लिग्धमधुरा-
म्ललवणभोजनात्, विशेषतः कफजननेभ्यः, श्लेष्मा प्रवृद्धः स्थानात्स्थानम-
तिवर्तमानः शिराधमनीभ्यः सर्वशरीरमभिप्रपद्यमानः शुद्धपाकलमभिनि-
र्वर्तयति ।

तस्य लक्षणानि—नीलिमा इयामत्वं जघननिष्कोशपेचकेपुं, कफाच्च निद्रां
जायते, प्रसुप्तत्वमोघमातत्वं हृष्टरोमस्तब्धत्वम्, लाङ्गुलश्रवणहस्तचेष्टास्तु निरु-
त्साहत्वम्, प्रेधमानम् । निमीलनं चाक्ष्णोः, स्थूलोच्छ्वसनम्, गम्भीरमभिस्वन-
नम्, अव्यञ्जनम्, मक्षिकाणामरक्षणम्, अविज्ञानम्, सलिलद्वेषः, गात्रनिः-
सङ्गः, पांशोरग्रहणम्, दन्तस्य चावधमनम्, मित्रपुरीषता, स्थूलाश्रुप्रस्रवणम्,
हस्ततः कफप्रसेकः, मुखाच्च लालास्रावः, मर्द्यां विनिक्षिप्तकापोऽयं निपीदति
च, अक्ष्णोः प्राग्भागे चौष्ण्यमन्यत्र शैत्यम्, न च पवसमभिलपति, मत्तव-
त्कोशकटप्रस्रावी भवति, प्रस्तब्धहस्तो निरीह इव, सर्वगात्राणां दुर्गन्धिः,
स्तब्धाङ्गुलिः, इयावमुस्रोष्ठः, इयामनयननखः, स्तब्धाङ्गुः, शुद्धकफोत्पत्तिः, तं
शुद्धपाकलमित्पाचक्ष्महे ।

स गजस्तेनाभिभूतो हृदये श्लेष्माणि प्राप्य एकरात्रं वा त्रिरात्रं वा जीवति ।
नैव चतुर्थी रात्रिमभिनिवर्तत इति ।

तत्र श्लोकः—

१ ख. कुक्कुटः । २ क. ख. °निवर्तयति । ३ ख. °द्रा च जा° । ४ क.

°माधानत्वं । ५ क. प्रधानम् ।

शुद्धात्किंफात्समुत्पन्नं शुद्धपाकलमादितः ॥

मत्याचक्षीति मेधावी लिङ्गैरेतेः समन्वितम् ॥

(इति) शुद्धपाकलः (लहेतुलक्षणासाध्यत्वानि) ॥

अथातो बालपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः—

स खलु भो रुक्षलघुशिशिरविशदकटुकपाथितक्तविषमविरुद्धभोजनात्,
दुःस्थानशयनात्, रात्रिजागरणात्, अतिगुरुभारहरणात्, व्यायामव्यवायात्,
अध्वगमनात्, क्षयात्, मनःसंतापात्, ऋतुविपर्यासात्, लब्धनात्, अतिव-
न्धनात्, मूत्रपुरीषधारणात्, मादृषि च प्रकुप्यति पवनः । स प्रकुपितः कर्च-
रणनयनवदनकर्णलाङ्गुलकुक्षिपक्षस्कन्धजघनमेहनशिरसामन्यतममासाद्याङ्गै
सर्वाङ्गानि वा दृहीत्वेयैः न्विकारानापादयति ।

तत्र करगते मारुते—नावमृशति नोन्मृशति, न हस्तं संकोचयति, न
प्रसारयति, न निर्धमति । चरणगते—पुगपदेकैकशो वा गात्राणि परं स्तम्भ-
यति । (नयनगते—न संवर्तयति,) नोन्मीलयति, न संमीलयति, न
स्वपिति नेत्राम्ब्याम् । मुखे दृहीतो—नास्ति किञ्चित् । कर्णगते—स्तब्धकर्णो
भवति । लाङ्गुलगते—लाङ्गुलवंशं स्तम्भयति, लाङ्गुलं शूलं च कुरुते । कुक्षि-
पक्षगतश्च—आध्यानाटोपसंकोचनपक्षघातात्निर्वर्तयति, शूलं कुरुते । स्कन्ध-
गते—न निर्णमति, नोन्नमति, नावनमति, मन्ये स्तम्भयति । जघनगते—
मूत्रपुरीषसङ्क्रान्तापादयति । मेहनगते—मेहनं स्तम्भयति, मेहनं च शूलं कुरुते,
रक्तमूत्रं वा प्रवर्तयति । शिरोगते—स्तब्धोन्नतशिरोग्रीवो भवति । पूर्वभागमा-
श्रितः—तदाश्रयां क्रियां विरोधयति, सूष्टमपि च न तत्र मर्ययति । सर्वाङ्ग-
गतः—सर्वानेवाङ्गप्रदेशानन्तर्बहिश्च प्रस्तम्भयति, ततो मज्जः प्रस्थापयति
निमीलयति, अश्रूणि प्रवर्तयति, न स्थानस्तम्भयामासु मनो धत्ते कृच्छ्रवात-
मूत्रपुरीषश्च भवति । भोजनकवलकुवलपल्लवाहारद्वेषी वेदना चास्य सुखदुःखा-
न्वपाद्यामिश्री भवति । रुक्षत्वकरचरणादिषु प्रकुपितो बालचेष्टेव क्रमादभिवर्धते
यावत्सर्वाङ्गगतो भवतीति यस्मात्, तस्मात्—तं बालपाकलमित्याचक्ष्महे ॥

स खल्वेव लिङ्गबाहुल्यात्क्षीणदुर्बलबालदृष्टानां कृच्छ्रप्रतीकारो भवति ।

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुलके नास्ति ।

१ क. °नादुत्पानाच्छयनात् । २ क. °मान्कारा° । ३ क. मुखेन । ४ क.
कर्णते । ५ क. लाङ्गुलशूल । ६ क. निर्णयति । ७ क. शूल । ८ क. °णवा° ।
९ ख. °कास्तरो ।

तं सुरक्षितं रक्षासु विहितस्थानशयनस्तम्भं रक्षोघ्नभोजनमुपमाज्याहुतिवलि-
कर्मप्रापश्चित्तपुरस्कृतं चिकित्सितमुपक्रमेत । ततो वायुनिग्रहणार्थं यं यं वायु-
र्यद्वाति प्रदेशमनेकपस्प, तं तं तप्तस्नेहादिभिरुपक्रमेत । तत्राप्यं विशेषः—
मत्स्पांश्च शकुलिनो बहूनिःशकलीकृत्य तैलोदकेन विपाच्य बलाकाशिखि-
रोदितचर्मिणां वा सुसंस्कृतेन युक्तं रसं विपाच्य मांसं सलवणीकृत्य कालक-
न्दकोलविदारीपिप्पलीमरीचकल्कमिश्रं पूषं कारयेत्, तं पाययेदशेषपन्यथा-
नुकूल्यं तम् । भोजनमपि चास्मे मत्स्यमांसरससुसंस्कृतं दापयेत् । तेनापगत-
दोषो भवति । स सल्वेय तेनैव कल्पेन बिल्वाम्रिमन्यश्रीपर्णीवरुणकपाटलीनां
मूलानि समाहृत्य संछिद्य प्रक्षाल्य वाराहमांसेनैकत्वं कृत्वा सलिले विपाच-
येत् । भोजनं चोपहारयेत् । तेनास्य शकृच्छुष्यति वायुश्च शुद्धं प्रपद्यते पथा-
वत् । अथवा बदराम्लवेतसमांसपेशीकाश्च दध्यम्लयुक्ताः प्रभूतलवणीकृताः
सलिलेन विपाचयेत् । तस्मिन्नपहृते बिल्वमात्रं पिप्पलीकल्कं समावाप्य शीती-
कृतं तथैव रसं पाययेत् । द्विपञ्चमूलवरुणकनिष्काथे वराहमांसमुपसाध्य रसं
तं त्रिकटुकविदारीचूर्णमिश्रं सत्तैलं लवणीकृत्य पानभोजनयोर्दद्यात् । तेनास्य
कर्कर्णलाङ्गूलकोष्ठस्कन्धशिरोग्रीवाग्रात्रात्परगतश्चानिलः प्रशान्तिमुपगच्छति ।
कर्णिकारोरुबूकशाककरवीराणां पत्राणि बृहती च समूलपत्रस्कन्धां संक्षुद्य
तिलपिष्टयुक्तां महास्थाल्यां वा लोह्यां क्वाथयित्वा विधिवत्तैलाम्पक्तस्य नाडी-
स्वेदं कुर्यात् । ततोऽस्य मूत्रं प्रवर्तयेत्, गात्राणां च मार्दवमुपजायते, व्याधिश्च
नश्यति, अरुक्शरीरश्च भवति । अथवा बिल्वसुरसैरण्डपत्रैश्च सह तिलचूर्णैर्ब-
दराम्लदधिस्थल(त्थ)शूकरमांसैर्नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतैरेवौषधैः सार्धं मांसं
संस्कारयेत् । सुसंस्कृतैश्चैनं भोजयेत् । रसं चैनं पाययेत् । शाल्योदनं च
भोजयेत् । ततः प्राणोऽस्य वर्धते, व्याधिर्निवर्तते । भवत्यपि च शीमं स्वस्थी ।
कृतस्वेदस्यास्य च शीतीकरणं विदध्यात् । (†उशीरोत्पलपद्मपत्रैर्दधिभिः
प्रदेहं कुर्यात् । भूयश्च भरिचपिप्पलीभिर्घृतमण्डं विपाच्य तेन सर्वसेकं विद-
ध्यात्) पयस्याट्छर्पकपैतकिणिही^१बृहन्मरीचानां निर्युदे पादावशिष्टे तैलं
विपाच्य विधिवदनुवासनं विदध्यात् । ततः क्षिप्ततरमेव स्वस्थो भवति । महा-

* 'गात्रापर' इत्येव साधुः । † धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपादः कपुलके नास्ति ।

+ तृवत्स्थाने त्रिवृत्साधुः ।

१ क. 'तं भवति र' । २ क. 'स्तम्भ' । ३ क. 'वायुं गृह्णा' । ४ क. 'ते
सप्त' । ५ ख. 'कुशलिनी' । ६ ख. 'चोपाहरेत्' । ७ ख. 'सलिले' । ८ क. 'समवाप्य' ।
९ क. 'लोह्या' । १० ख. 'ग. 'ति, नीर' । ११ क. 'पक्वश्चेति कि' ।

पञ्चमूलं विल्वफलपत्राणि तरुणान्याम्रातकस्याऽऽढक्याश्च पत्रभङ्गाञ्शता-
 वर्षा विदार्याश्च मूलैर्भद्रमुस्ताशाकफलानि च निष्कवाथ्य तत्र वराहमहिषयोः
 प्रभूततैलं रसं कृत्वा स्वर्जिकालव्रणाम्भ्यां संस्कृतं पाययेत् । तेनैव चैनं भोज-
 येत्, सद्यः सुखी भवति । अथ वदरामलकयोनिष्कायस्य त्रीन्भागान्दध्नाष्टच-
 तुर्थमम्लस्य तैलभागं पञ्चमं चात्र कृत्वा पिप्पलीमरिचयोश्च कल्केन मूषं
 विपाच्य व्यक्तलवणीकृतं दद्यात् । भोजयेच्च वारणं व्याधिप्रशमनार्थम् ।
 (*अथवा यवगोधूमतिलकल्कतर्कायुंरूपूकार्कभङ्गैः शार्ङ्गैः(?)रुल्कयुक्तेर्जलेनैव
 नाडीस्वेदं कुर्यात् । पृष्टिपण्यैश्चमतीफणिज्जकमेपशृङ्गीमुस्तानां निष्काये रोहि-
 तमत्स्यस्य कृष्णमत्स्यस्य च वा रसं पाययेत् । भोजयेच्चैनं व्याधिप्रशमनार्थं)
 विधीयते । निवातस्थस्य स्वभ्यक्तं चैनं नाडीस्वेदपिण्डस्वेदैरुपकमेत । विपाणिकां
 चार्कपर्णीं त्रिकटुकं चित्रकं प्रियङ्गुं च गुग्गुलुतगरफणिज्जकफलानि च सूक्ष्म-
 चूर्णानि कृत्वा नस्यं प्रथमनं दद्यात्, कर्णिकारोरुवूकाशोकचदरकरवीरसदिर-
 शल्लकीनीपासनमुस्तमधुशिग्रुवेषुकपित्थविल्वपाटलाधातकीवासन्तीश्रीपर्णीसु-
 मनामुरसानवमालिकास्फोतापञ्चमूलवलानागबलाद्विपुनर्नवाचूर्णकानां बृह-
 त्पाश्च पत्रभङ्गान्संक्षुच द्विहस्तपरिणाहं चतुर्हस्तावगाढमवेदं दृढकूलं स्वान-
 पित्वा पत्रभङ्गानेतान्प्रक्षिपेदुत्तरोदके । ततोऽग्निवर्णैरपोगुदैरुष्णीकृत्य तदुदकं
 हस्तिनं तैलेनाभ्यज्य गोण्या प्रतिच्छाद्य स्वेदयेत् । अथवा हस्तिप्रमाणमवेदं
 कारयित्वा पूर्वबहुष्णेनावगाह्य स्वेदयेत् । भूयश्चैनं रोहितमत्स्यमहिषोजहारण-
 वराहाणामन्यतमस्य रसेन झेहकल्कलवणयुक्तेन भोजयेत् । सर्वाश्च क्रिया
 निवातस्थस्याभ्यक्तस्य कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

फणो ह्येव भृशं व्याधिर्वारणप्राणनाशकः ॥

उपाचरेद्यथाशास्त्रं यत्नतो बालपाकलम् ॥

इति बालपाकलहेतुलक्षणचिकित्सतम् ।

अथातः एकलपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
 न्पालकाप्यः—

अथ यदा द्विरदः श्वेताम्लभारलवणकटुतिक्तफपायरूसाहारप्रसक्तोऽपोग-

* धनुरासारमध्यगतपाठः कपृन्ते नाम्नि ।

१ ग. °वटुं द° । २ क. ग. °वटुं वा° । ३ क. °यानाह° । ४ क.
 अथवा । ५ क. रा. शुद्धाम्ल° ।

व्यायामव्यवायप्रवातोष्णस्थानशयनपरिसरणचेष्टारतः, तस्य वातपित्ते प्रकुपिते
दृढयमुपागम्य दृढमुद्धान्तं पकलं नाम पाकलमभिनिर्वर्तयतः ॥

स तेनाऽऽविष्ट आटोपितकरनपनकर्णवाल्धिर्मुहुर्मुहुः कर्णौ स्फोटयति निश्च-
सिति विजृम्भते संवीजते । सगदे विक्षिपति संरमते गुडुगुडायते, अश्रूणि मुञ्चति
क्वलाभिनन्दी भवति । तं पुनर्निरस्यति पुनर्भक्षयितुमिच्छति । तं पुनरुत्सृजति
(कुंध्यति विकूजति) विधुनोति शरीरम्, प्राकारश्चतटवृक्षकपाटकुंड्यबल्मीक-
स्तम्भादीन्हन्तुमिच्छति, पुरुषपशुहयरथगजयानशकटादीनि च । विशेषतश्च
वैद्यमभिकुंध्यति । यन्तृपरिकर्मभिश्च नियन्तुं शक्यते वाग्दण्डाङ्कुशयन्त्रप्रतोद-
ननिर्भर्त्सनैः । पकल इति कोपः । तेनोपसृष्ट इति पकलसमेतैर्लिङ्गैरुपलभ्य
पकलपाकलं चिकित्सितमुपक्रमेत त्वरमाणः ॥

पयः पञ्चमूर्ल्लगृतमुपाहृत्य सुखोष्णं बदरमिश्रं सलवणं पाययेत् । अथवा
वचाविस्वजगृह्णीम्पां ब्राह्मवसया सह गृतं पयः सौवर्चलेन फपालभृ-
ष्टेन सह संयोज्य पाययेत् । अथवा मूर्वापिचुमन्दमवाक्षीगिरिकर्णिकामू-
लानि ब्राह्मीहरितकीकपित्थेन च संक्षुच्य पयसाऽऽलोढ्य सह तिलचू-
र्णेन पाययेत् । अथवा—सप्तकृत्वो भृष्टान्यष्टौ लवणानि सामुद्रविटसै-
न्धवसौवर्चलौद्धिदयवक्षारारामकघटीलवणानि सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा प्रसन्नया
सह संयोज्य पाययेत् । आध्मांतं शोणितमेहनमतिजातं कृच्छ्रमूत्रिणं
चैतेन योगेन चिकित्सयेत् । दन्त्यामलकगवाक्षिकाकालातृवृच्छह्निनी-
नीलिकाफलपिप्पलीः संक्षुच्य गोमूत्रे रात्रिपर्युषितं पाययेत् । ततः
पीतृवैव सपुरीषे वातपित्ते निरुहति । विरक्तं चैनं कालाविदारीसुवहा-
गोलोमीकाथेन स्वेदयेत् । नीपश्वेताकिर्णिहीनलसुरसावंशाकर्णां पत्राणि यव-
कोलकुलत्थनिष्पावाढकीसणमूलकबीजानि +दधिनि शिशिरे जले निष्काढ्य
ससौवर्चलेनाऽऽस्थापनं विधिवदधात् । अथ वा दधि लवणमधुमधूकपयस्याम-
रस्पवसाभिः गृताभिरास्थापयेत् । ततः प्रत्यागतास्थापनमपहतदोषगुप्तमुष्णे-
नेव वारिणा पानपरिपेकेरुपचरेत् । ततस्तं घृतेनाभ्यज्य कुकुटान्कदलीक-
न्दकैः सह प्रसाध्य पृष्ठं मन्ये च स्वेदयेन्नागस्य । मुस्तामरिचदेवदारुविडङ्गा-

+ 'दधनि' इति सूचितम् ।

१ क. 'मुपग' । २ क. ख. 'निर्वर्तयतः' । ३ क. संसरन्तो गुडगु' । ४ क.
तं तु न निर' । ५ क. 'कुड्यं च व' । ६ क. 'तोदेन नि' । ७ ख. 'लः' । तमे' ।
८ क. ख. 'लमृत' । ९ क. ख. सृतं । १० क. 'ध्यानशोणितं मे' । ११ क.
विचिन्तयेत् । १२ ग. 'गिहिङ्गुल' । १३ क. मृताभि' ।

जगृद्धीभिः सह पयः शृतशीतं तृष्टचित्रककल्कसंयुक्तं पायपेदामाशयविशुद्ध्यर्थम् । अथवा गोपगुन्द्रामेपगृद्धीनिम्बत्वग्गोमतीतृष्टद्विदङ्गचित्रकैः पयः साधयित्वा पापितो नागो विशुद्धकोष्ठो भवति । अथवा स्रग्मैलासर्पपेफणिज्जकक-
दफललश्चनविदङ्गमरिचवचापटोलक्षुद्रमत्स्यपिप्पलीकुलत्थकुक्रुयाण्डादीनां
निर्युहं पादावशिष्टमवतार्य परित्साव्य पुनर्महिषमांसवसास्थूलात्रैः सह विपाच्य
पायपेदोभोजयेच्च वारणम् । भूयश्च शतपत्रंविदुलामलकोदुम्बराशमीजम्बुकपित्त-
पुत्रश्रेण्यश्मन्तकानि संक्षुच त्रिरात्रमांसवमांसनुयाद्वोम्ने । ततश्चैनं पायपेत्पा-
नानि पञ्च पञ्चरात्रम् । लामज्जकोशीरहरीतकीशतपुष्पप्रियङ्गुरोधमधुककद्-
फलानां चूर्णैरासवं कृत्वा विधिवत्सप्तरात्रादूर्ध्वमष्टौ पानान्यष्टाहं दद्यात् । ततोऽ-
नुलोममारुतोऽपेहृतपित्तः स्वस्थो वारणो भवति । ततश्चास्य शतावरीस्फूर्जक-
फणिज्जकमेपगृद्ध्याटरूपककोविदारनिम्बार्कनीपपटलीकुटजकपित्तशक्रपवपु-
नर्नवाप्तोमवल्कान्कल्पयित्वा तिलचूर्णेन सह निष्काच्य नाडीस्वेदं विधिवत्कु-
र्यात् । सपत्रेण चैनं निष्कायेन स्वेदयेत् । ततश्चैनं गोधापारसेन मागधी
किराततित्तैकटुकपापयुक्तेन भोजयेत् । मरिचपिप्पलीचूर्णेन श्लक्ष्णीकृतेन
श्वाविच्छल्यकयोर्वारिरसं पायपेत् । भूयश्च तैरेव मांसैर्भोजयेत् ।

तत्र श्लोकः—

द्विदोषकोपात्सलु पकलोऽयं वाताच्च पिताच्च भवेदुदीर्णात् ॥

स्निग्धं च तिक्तं च सदाऽस्य कार्यं पानं च भोज्यं च चिकित्सकेन ॥

इति पकलपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अपातो मृदुग्रहपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भग-
वान्पालकाप्पः ।

पदा तु सलु वारणो व्यापाममुष्णोऽतिमात्रं कारितो भवति । अतिगुरुमा-
रस्त्रिजोऽध्वकर्मणि वा योक्ताऽधिष्ठितोऽतिमात्रं बलहीनो वातलान्याहार्यते ।
अथवा क्षीणः प्रक्षीपमाणधातुर्वा कथंचित्सात्प्यविरोधीति वा सेवते । सञ्चितं
चातिमात्रं पिबति फल्यं दुष्टामगन्धं निवातस्थानशर्यासनमुसं न लभते
लागतिं वा । कथंचित्तस्य वायुर्विमार्गमापन्नो व्यापादयति फफपित्ते रसादीन्वा
धातूनस्य देहे । स तु तानिमित्तं व्यापन्नेऽन्यतरास्मन्यातो मृकतो चापि विष-
यस्तायां श्रेष्मोर्पल्लवातधातुः । पित्ते च विमार्गगते प्रक्षीपते श्वसिति च्छर्द-

१ क. °शृङ्गाभिः । २ क. °पकाजककः । ३ क. °त्रवदरामः । ४ क. °नि-
पयरा । ५ क. °कोलोदी । ६ स. °पहः । ७ क. °ऊकः । ८ स. °ति ।
नागान्ये । तापाघातः । अयमाक्षी ।

यत्प्रीक्ष्यं वमधुम्, यवसकवलकुवलपल्लवं च नाभिनन्दति, न मृदुग्रहाभिभूतः
स्वपिति, ध्यापति गुरुमतिकः । गात्राणि च निरस्पति स्निग्ध इव दुर्मना
विकर्षति पूर्वकायम्, कृशश्च हारिद्रवर्ण इव दृश्यते । कथंचित्कवलमेकं द्वौ वा
असते परं श्रीन्, असित्वा श्लेष्मणा रक्तेन वा सह निरस्पते । शनैः शनैः
क्षीयत इति मृदुग्रहः । तं राजयहमेत्याहुः । केचिद्दृष्टीतमात्रमेवोपक्रमेत, उमे-
सितो हि न शक्यश्चिकित्सितुमिति ॥

काश्मर्यमिषङ्गुमेदकीच संक्षुद्य शीतेन वारिणा संयोज्य परिस्त्राव्यं
द्रोणमात्रं कपायं पावद्वा साधु मन्यते, तावत्तन्मधुसंयुक्तं पापयेत् । वमधुप्रश-
मनार्थं सोभाञ्जनकाजशृङ्गीविल्वानि संक्षुद्य मधुना संयोज्य भोजयेत् । वमधु-
प्रशमनार्थं कर्णिकारस्वकशल्लकीबीजमृणालिकातालीतपत्रमिषङ्गुविदारीकन्दह-
रीतकीवर्बरतृणानि संक्षुद्य मधुना संयोज्य भोजयेत् । वमधुनाशनो भूपश्चैष
माणः—कर्णिकारादिरकेसारसंयुक्तः समधुर्वमधुमुपहन्ति । अपवा शाङ्गेष्टावि-
ल्वतिन्दुकीमधुरसानां मूलेः कपायं कृत्वा मधुसंयुक्तं पापयेत्, वमधुप्रशमना-
र्थम् । तस्य प्रशान्तवमथोरभ्यञ्जनस्नेहनसेचनस्वेदनवृंहणानि योगतः कुर्यात् ।
काम्बोजीकसेरुकोशीरनालिकाविशमृद्दीकानां निष्कायेन सार्पिमण्डं विपाच्य
तेन स्नेहेन विधिवदनुवासनं दद्यात् । यववदरचूर्णानां मधुसंयुक्तं द्रोणमात्रं तु
भोजयेत् । निस्तुर्पास्तु मायान्दध्युदधिदम्बलसिद्धान्तर्पिणा प्रभूतेन युक्तान्तल-
वणान्भोजयेत् । वेषुपर्णांशिनमथेनं कृशरां सुस्निग्धसलवणां भोजयेत् । सायं
चेनं वाराहेण मांसेन सुस्निग्धेन सुलवणेन भोजयेत् । अपवा स्तरेफरभतुराग-
शशफल्लवंगोरभ्रशकराणां मांसैर्दधिमस्तुसुरासौवीरकघृतमण्डेषु रसं कृत्वा पाप-
येत् । एतेषामेव पयोपपत्त्या वेसवारेभोजयेत्सर्पिष्कैः । कङ्कपवगोधूमचूर्णानि
तिलमापयोश्च निस्तुपयोः कृत्वा तेषां नव भागान्दशमं पिप्पलीगृङ्गवेरपोश्च-
र्णभागमेतानि विधिवत्पपसि पक्त्वा मधुघृताभ्यां सह भोजयेत् । शृङ्गाटकोशी-
रशतावरीमूर्वाविशमृणालविदारीकशिरुकाः पपसि समावाप्य दधि जातरसं
कृत्वा सौवीरकघृतमण्डेषु वदरक्षोदमिश्रेषु च्छाममृगमांसं साधयित्वा रसं पाप-
येत् । मांसेन चेनं भोजयेत् । विल्वतिन्दुकीघोण्टायलकरुलानि मिषङ्गुकुभा-
शोषवल्लीनां त्वक्चूर्णैरारुणुपात् । आसवं तं मांसस्थितं जातप्रमाणमासापंभो-
जनादष्टभागं दद्यात् । काचमाचीपत्रफणिज्जकाश्मन्तफलचूर्णैश्च नस्यप्रध्या-
यने कुर्यात् । श्वगृगालसरनकुलानां मांसोष्मणा स्कन्धे स्वेदं कुर्यात् । एकस्य

१ क. °द्वा सामधु मन्येन । तावत्तन्मध्ये सं । २ क. °तुर । ३ क. स.
°गुनपा° । ४ स. हृन्वेस्वेदं ।

द्वयोः सर्वेषां वा यथोपपत्त्या, अजस्य सर्वश्वेतस्य सर्वलोहितवर्णस्य वा
पिङ्गलस्य शुनस्तरक्षोर्वा रोहितकृष्णमत्स्ययोर्वा हृदयेन सवृतेन धूपमेव ।
मूपर्कस्य क्षारकायस्य वा लावककाकयोर्वा मेदसा नेत्रयोरञ्जनं धूपनं च
कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

दुश्चिकित्स्यतयो द्यौष पाकलः प्राणनाशनः ।
मृदुग्रहः समारूपातो राजयक्ष्मा मुदारुणः ॥
मृदु पूर्वं दृढीत्वैष कमाद्भवति दारुणः ।
यस्मात्क्षपयति प्राणांस्तस्मादेव मृदुग्रहः ॥
जीवेत्स चतुरो मासान्पृष्ठौ वाऽपि जीवति ।
जीवेत्संवत्सरं वाऽपि न च रोगात्ममुच्यते ॥
शान्तिस्वस्त्ययनेर्धूपैरभ्यङ्गैः पानभोजनैः ।
नस्यग्रध्मापनैः स्वेदैः सुप्रयुक्तैस्तु साध्यते ॥
य एतं साधयेद्द्वेद्यः पाकलं तु मृदुग्रहम् ।
स भिषग्दानपूजाभिः पूज्यस्तु सततं नृपैः ॥
इति मृदुग्रहः (हृपाकलहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ।

अथातः कुक्कुटपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः ।

स यदा वारणः पुरप्रमर्दनादिभिः कर्मभिरतियोगेन पीडितोऽतिमात्रं वात-
प्रकोपकरमाहारमलवणमस्त्रेहमतिष्ठान्तो भोज्यते इत्यते वध्यते वा गार्ढं तस्य
व्याध्यामादतिमात्रमभिरूक्षकद्रुकवायादाहस्य वातः प्रकुपितोऽत्यर्धमेतानि
लिङ्गानि दर्शयति—

प्रवेपते ग्रहप्यति पतति परिवर्ततेऽश्ववत्, नदति ताडयते घपोयति शिर-
सा भूमितलमाहन्ति, कूजति निःश्वसिति, संरक्तपनः प्रेक्षते, अग्नीलिकाभ्यां
घरणितलमाहन्ति, ललाटेन वा, *तिष्ठते, कुण्डलीकरोत्पात्मानं समन्तात्परि-
कपेति, व्याददाति मुहुर्मुहुर्मुसम्, अतिसायते, मत्त इव भवति भूतोपगृष्ट इव

* स्योपाख्यायां प्रकाशने वा तद् ।

१ क. 'कस्यासा' । २ क. या याचक' । ३ क. पाठकः । ४ क. एवं ।
५ क. पुरः प्र' । ६ क. ध्यापयति । ७ रा. 'तेनातिष्ठ' । ८ रा. अनिसर्पिते ।

च लक्ष्यते घ्यापति कुप्यति, कुकुट इव कूजतीति कुकुटपाकलः । तं वैद्य एतैर्लिङ्गैरुपलभ्य कुकुटपाकलशब्दीति विज्ञाय चिकित्सितमुपक्रमेत—

यवक्षारसमुद्रलवणवदरविडङ्गहरिद्रामरिचपिप्पलीः समभागाः संकुट्य दधिमधुघृतसंपुक्तान्पोडश कवलान्भोजपेचयाग्निवर्ष्म विभज्य वारणम् । अथाकोरुबूकवत्सकतकोरीशोभाञ्जनकाढकीनां मूलफलपत्राणि संहृत्य मधुरसापाठाचित्रकांशुमतीपृश्निपर्णीनां च मूलानि कुटजनीपनिर्गुण्डीनां फलानि संक्षुद्य सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारकुलत्थाम्लदधिमस्तुसौवीरकैः सह संयोज्य भोजनापोपाहरेत् । (*अथवा न्यग्रोधाढकपुरुबूकपाटलीकर्पासीनां मूलफलपत्राणि संहृत्य मधुरसापाठाचित्रकांशुमतीपृश्निपर्णीनां च मूलानि कुटजनीपासनशल्लुकीनां फलानि संक्षुद्य सैन्धवसामुद्रविडयवक्षारैः संयोज्य नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतेषां च पत्रभङ्गेन सुखोष्णेन स्वेदयेत्) । कुकुटस्य कृष्णमत्स्यस्य वा रुधिरेशाञ्जनधूपनम् । पञ्चाङ्गस्य निम्बस्य वा मुखे शिरसि शरीरे च कृत्वा नक्तमालफलश्वेतसर्पपकुलत्थहिङ्गवजाजी(व)वर्वरतृणाश्वगन्धापूतिगन्धार्कविपाणिकाकौशिकैः सह वानररुधिरैर्धूपयेत् । भद्रमुस्ताकाश्मर्यकुस्तुम्बुरी(रु)सुरसपत्रविडङ्गैस्तैलं विपाच्य विधिवदनुवासनं कुर्यात् । सर्पनिर्मोकवानररोमकुकुटमेदोभिरजाघृतसंयुक्तैर्धूपयेत् । काकमाचीपत्रफणिज्जकाश्मर्यकट्फलचूर्णश्च नैस्यं प्रथमनं कुर्यात् । अञ्जनं यवक्षारं काककुकुटयो रुधरेण शिरीषफलसंयुक्तेन कुर्यात् । अतसीशीतशिवाकृष्णकन्दाहरितालमनःशिलासुवर्णपुष्पीमहाकन्दासर्जरसैः सूर्यसंकरणीकैरातमूलनलद्वोरकसंयुक्तैः पुराणघृतेन संयोज्य धूपयेत् । आमोक्षाचैर्न व्याधिमुष्णेनाम्बुना कम्बलैः श्रतिच्छाद्य विना शिरसा योगतः स्वेदयेत् । विल्वफलानि सलवणानि निम्बपत्रपरिवेष्टितं च पिण्याकं भोजनकाले कवलान्दद्यात् । अथवा यवैनालक्षारं सप्तकृत्वः परिमृतं सौवीरकं दधि चेत्येतेषामेकैकस्पाऽऽढकमुपकल्प्य संयोज्य पाययेत् । भूयश्च मत्स्परसं मपूररसं पाययेत् ॥

तत्र श्लोकौ—

गजग्राणहरो ह्येव व्याधिः कुकुटपाकलः ।

अनेन विधिना राजन्यथोक्तेन प्रशाम्यति ॥

* धनुराकारविहद्वयान्तर्गतपाठो नास्ति कपुल्लके ।

१ क. 'पालकः' । २ क. 'हानं घृ' । ३ क. 'र. नदयं' । ४ क. 'ल्यु' ।

५ क. 'सूर्यकणर' । ६ क. 'वसा' । ७ क. 'र. रित्थुनं' । ८ क. 'पालकः' ।

य एनं साधयेद्वैद्यः कष्टं कुक्कुटपाकलम् ।

पूजयेत्तं सदा राजा ब्रह्माणमिव वासवः ॥

इति कुक्कुटपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथात एकाङ्गग्रहपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

इह सलु भो वरुणग्रहो नाम देवाद्ववति दोषादित्येके । तस्य देवादुत्पन्नस्य सावत्कारणं द्रुमः । अथ यदा नगनदीनदसरस्तडागपल्वलादीनां तीर्थेष्वंशि-
वेष्वज्ञातनामकर्ममर्मस्वदृष्टपूर्वपूदकेषु हस्तिनं वरुणानुचरसेवितेष्वकृतनदीपद्मेषु
नैगवन्धनेषु पापयन्त्यवगाहयन्ति वा हस्तिजीविनः प्रमादान्मोहादज्ञानाद्वा,
तदा वरुणस्तेनाभिभूयते । अथ वा देवसायत्तनपासृण्ण्यवसथाश्रमभञ्जनाव-
मर्दनाच्छून्यागारचतुष्पयमहानदीसंकटनिर्झरनिकुञ्जेषु सुदारुणेषु (*महाप-
थनगरसंगमपथेषूग्रदारुणेषु) तिथिनक्षत्रेषु श्मशानपरिर्वासाद्भवति । अथवा
मन्त्रयोगादुग्रसिद्धचारणमातङ्गशाकिनीन्द्रजालिकशबरवर्यरादिभिरेवंविधैरन्यैश्च
मापाविभिरुपहारार्थं यत्नतस्तथा भवति । भवति च भूतपिशाचपक्षराक्षसनिरी-
पणात् । तस्यैवं देवादुत्पन्नस्य निदानमुपवक्ष्यामः—

हस्तगात्राणामन्यतममङ्गं न शक्नोति संकोचयितुमुत्क्षेप्तुमासितुं परिकु(क)टुं
वा बद्ध इव भवति, निःश्वसिति (*भ्रमति परिणमति) संकुचति नदति
ध्यायति पर्यश्रुनयनः, तस्यैकाङ्गग्रहणादेकाङ्गग्रहणपाकल इत्याख्यातः । तस्य
स्थले जले वा निपण्णस्य निवृत्तं चिकित्सितम् । अथापि यन्तारमिति विचिन्त-
यन्धावति स्थलाज्जलाद्वा । यदा च कमलकुमुदकुवलयतामरसकलहारोत्प(*ला-
नामन्येषां वा ज)लजातानां कुसुमानां समानगन्धः, तदाऽप्यस्य निवृत्ता प्रति-
क्रिया । प्रकृतिस्यगन्धस्यापि सतो यदि (*भवति) हरितालदिल्लुलमनः-
शिलानामन्यतमेन सवर्णता, तदाऽप्यस्य निवृत्तः प्रतीकारः । अविवर्णस्यापि
विगन्धस्य प्रभावतः करगात्रापरोदीनां व्यापाराणां पक्षस्तनस्तब्धस्यापि
सतोऽङ्गस्य प्रतीकारं वक्ष्यामः—

स्वस्तिकापूपसंपावपूषोष्ठापिकापरमान्नगन्धधूपसंयुक्तानि स्पलजलजानि
कुसुमान्यादृत्य सौवर्णान्स्वस्तिकांश्चोपहृत्य कन्याः संतोषयित्वा कृतमङ्गला भर्तते
वाससी परिहृता नद्या बलिमुपहरेत्सन्तर्पणैः । वैद्यश्चाप्युपवासं (स) प्रपतोऽ-

* 'घनुरागारनिद्वचतुष्टयान्गर्जनशब्दः कपुलके नास्ति ॥

१ र. °प्विशेष° । २ क. नागवन्धेषु । ३ क. °वासद्° । ४ ग.
°पि यागार° । ५ क. °वृत्त° । ६ क. °राज्या° । ७ ग. °हन्या° ।

इतवासास्तत्र यथोक्तमुपहृत्याग्निं प्रागुत्तराग्रैर्देवैर्हस्तिनीसमीपे स्थण्डिलं परि-
स्तीर्योदुम्बरशाखाभिः कुसुममालाभिश्च परिवार्य तत्रौदुम्बरीभिः समिद्धिर्वाह्निं
प्रज्वालय सौवर्णस्वस्तिकादिभिरर्चयित्वा गोदधिमधुघृततिलैर्वरुणाय हुत्वा
प्रसन्नां मेरेयं सीधुमुपहृत्य वालं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयित्वा वैद्यः प्राङ्मुखो
रात्रौ यज्ञेयानेन जुहुयात्—‘नमोऽस्तु वरुणदेवाय सह नदीभिः स्वाहा ।
नमोऽस्तु पाशेभ्यो नागेभ्यो ग्रहेभ्यः स्वाहा । स्वस्त्यस्तु ते हस्तिने स्वाहा’
हुत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य हस्तितीर्थे वालं वरुणापोपहरेत् । सीधुं मेरेयं
प्रसन्नां मुरामुहृत्य वालं रात्रौ कृताञ्जलिर्वैद्यः प्रयतो हस्तितीर्थीभिमुखो मन्त्र-
मिमं धूयात्—

इन्द्रेण दत्तां पृथिवीं राजा पाति स्वकर्मणा ।
तमिन्द्रं पार्थिवं देवा गोपायन्ति सवाहनम् ॥
येनैष धर्षितो हस्ती तं क्रुद्धः पृथिवीपतिः ।
शक्तो निर्वैपयं कर्तुमिन्द्रदत्तो न संशयः ॥
मुक्ते ग्रहेण मातङ्गे पूजां राजा करिष्यति ।
तस्मान्मुञ्चतु मातङ्गं मा हिंसीष्ट (स्त्वं) नमोऽस्तु ते ॥
रक्षोभिस्तु गृहीतानां ददाति पिसितौदनम् ।
गन्धर्वकिनरेभ्यस्तु गीतवादित्रनिःस्वनम् ॥
नागेभ्योऽपि नृपो दद्यादधि कुलमापमोदनम् ।
इति त्रिरुक्त्वा^१ भूयश्चिकित्सितुमुपकमेत् ॥

कालकन्दाविदारीकुम्भीकानि तिलपिष्टं च सहोत्काध्य नाडीस्वेदं कुर्यात् ।
अथवा नीलोत्पलकुमुदशृङ्गाटककसेरुकशालकशोबालनलिनकुवलयपानि निष्काध्य
नाडीस्वेदं कुर्यात् । उदकयोः हृत्पलकन्दैश्च घृतेन संसृज्य धूपयेच्छ्रो(त्रो)तोभ्यः ।
अथवा मत्स्यकच्छपकुण्डेः सघृतैर्यवदिह्नुभिर्धूपयेत् । जलचराणां च सत्त्वानां
शिथुमारादीनां रसेन भोजयेत् । अथवाऽजगरमकरचर्मिराजीरसेन भोजयेत् ।
जलचराणां च पक्षिणां यथालाभं रसेन भोजयेत् । अयोगुदेरुष्णमम्भः पापयेत् ।
आव्याधिप्रमोक्षाच्च वेष्टनलङ्घनप्रसारणचङ्कमणानि शनैः शनैः कारयेत् ।
नदीं चैनं न गमयेदिति ॥

तत्र श्लोको—

^१ इति त्रिरुक्त्वाऽसी भूय इति पाठः कदाचिद्भोत् ।

१ क. °ज्ञां सुरा° । २ क. °मिन्द्रपा° । ३ क. शक्तो । ४ क. °कुम्भि-
पानिः° । ५ क. °न्यायुत्प° । ६ क. °न निग° ।

वरुणं प्रतिपाद्यैवं क्रियाः कुर्वन्पथाविधि ।

मोक्षयेत्कुशलो वैद्यो वारणं वरुणग्रहात् ॥

संजातबलमांसं तमेकाङ्गादितपाकलात् ।

राज्ञः संदर्शयेद्वैद्यश्चन्द्रं मुक्तमिव ग्रहात् ॥

(इति) एकाङ्कग्रहः (हहेतुलक्षणचिकित्सितानि) ॥

अथातः प्रमुष्णपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्पालकाप्यः ॥

अथ पदा वारणस्य क्षारलवणकटुतिक्तकपायरक्षाहाराद्वायुः प्रकुपितः
कफपित्तौ युगपद्व्यापादयति । ततोऽस्य दीप्ताग्नेरुदराग्निरतीव भक्ष्यभोज्यपेय-
लेह्याद्यैराहारैर्दत्तैर्न वृष्यति, भृशमभ्राति, स्वयं च भोजनाभिनन्दी भवति,
तृणमप्यत्यर्थमस्ति । ततोऽस्य मांसमुपचीयते, श्लेष्मा मेदश्च वर्धते । तत्र
तन्द्धानिद्राक्लमालस्यान्यस्य जायन्ते । स च शिथिलबलो विपुलतरमांसमेद-
स्त्वात्कृच्छ्रेण गच्छति । स्वल्पमपि च शीतं बहु वेत्ति, मुत्सायते चोष्णमत्य-
र्थम् । मेदलिङ्गानि दर्शयति, न च भाद्यति । विष्टब्धचक्षुः स्वप्नशीलः शय्या-
भिकामो गम्भीरवेदी । इत्येतैर्लिङ्गैरुपपन्नं दृष्ट्वा प्रमुष्णपाकलोपसृष्टं वारणं विन्चा-
(द्या)त् ॥

तस्य साधनमुपदेक्ष्यामः—कार्श्यमस्य विधीयते, न स्थौल्यम् । यवान्
कोद्विबान् चास्मै भोजनं दद्यात् । कुटजपिचुमन्दैपिण्डांस्त्वग्भिः समुद्गान्साध-
यित्वा खदिरसारनिष्काथेन सह श्वाविन्मांसरसेन भोजनमस्मै दद्यात् । वैष्णु-
वैतसपत्राणां पत्रभङ्गान्श्च भोजयेत् । तस्मिन्परिणते च माहिपरसमनुपानं
दद्यात् । ततो भद्रदारुवचाभयाकृष्णकन्दाशृगालिकानक्तमालत्वग्दरीतकीम-
धुरसात्तिकरसो(सा)भिः संचूर्णिताभिरासवान्कृत्वा मधुसंयुक्तं मासस्थितं
पायपेद्विरदम् । करवीरोरुबूककर्णिकारं बृहत्पौ च तिलपिष्टं च सहोत्काथ्य
नाडीस्वेदं कुर्यात् । निम्बकुटजखादिरत्वचं मधुसंयुक्तं (कां) भोजयेत् । सक्तु-
द्रोणं चैनमुदमन्थं मधुसंयुक्तं पाययेत् । लघुहैरहनि स्वभ्यक्तस्याधोद्धं मर्दयेत् ।
मृदिताङ्गस्य चाभ्यङ्गमनु प्रतिशय्यां वातातपसेवां च यथायोगं योजयेत् । पाठा-
चन्दनहरिद्राद्वपभद्रदारुमहापञ्चमूलेः सह मापान्विपाच्य सप्तपर्णत्वचा सह
संक्षुद्य विधिवत्कारयेत् । किष्कौदुम्बरककुमधवनिम्बाप्राजकर्णानां निष्काये
मण्डोदकं स्यात् । वचारोधप्रियङ्गुलागज्जकोशीरहरतिर्कीथुण्डीभल्लातकमरिच-

१ क. मन्दलिङ्गानि । २ क. °न्दत्वग्भिण्डां° । ३ क. मधुरसंयुक्तं । ४ ग.
°त् । तिल° । ५ ग. °कीनिर्गुण्डोम° ।

पिप्पलीफणिज्जकशतपुष्पातगैरलानां सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तस्मिन्मण्डोदके
किण्वेनानेन चूर्णेश्चाऽऽसवं कृत्वा मांसस्थितं पापपेद्दिरदम् । एतत्पानं पूर्वोक्तेन
प्रमाणेन । एवमेतैरुपक्रमविधिविशेषैर्नश्यति प्रमुषपाकलः ॥

तत्र श्लोकौ—

कफपित्तसमुत्पत्तु पाकलः पृथिवीपते ।

तिक्तैः कपायैः कटुकैश्चिकित्सेन्मतिमान्मिषक् ॥

प्रमुषपाकलं चैनं विधिनाऽन्येन पार्थिव ।

साधयेद्यो भिषक्सम्यक्स पूजामामुयादिति ॥

इति प्रमुषपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्सितानि ।)

अथातः कूटपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह (भग-
वान्) पालकाप्यः ।

तत्र गजस्पाभीक्ष्णशो रुक्षान्नपवसकवलकुबलतिक्तकटुकपापलघुविषमरुक्ष-
वह्मन्नभोजनात्, अथवाऽतिगुरुभारहरणतरणविलङ्घनात्कुप्पत्यनिलः । तदा-
त्मकश्च कूटः । कूटो नामाऽऽशुघातनम् । आशुघातनाद्द्विरदानाम् । तस्मात्—
कूटपाकलमित्याचक्ष्महे ।

तत्संप्रयोगाद्द्विरदः स्तब्धकरचरणनपनकर्णलाङ्गुलः पतत्पशनिहत इव,
धरणिर्गतहरिणशिश्नुरिव कूटेनाभिहतो म्रियते । क्षिप्रमेव निपतनाच्चास्य न
निदानोपलब्धिः ।

अथ चैनमेतेषु कालेषु भजते । स्तम्भोपाश्रयणं प्रतिपानकाले कल्पनाक-
ल्पनवीथी विनपक्रिया, अवगाहस्थानाध्वगमनादिकालेषु ।

तत्राल्पबुद्धयो द्विरदमवनिपतित्तमवेक्ष्य मन्यन्ते लक्षणाभावाद्विषपरिगत
इति केचित् । ग्रहेणायं ग्रहीत इत्यपरे मूढा मिथ्याज्ञानात् । सनिदानौ हि
तौ, अपमनिदानश्चाचिकित्स्यश्चेति ।

तत्र श्लोकः—

पथा हि हन्यात्कूटेन मृगशावं वनेचरः ॥

तथा वातात्मको नागं हन्ति वै कूटपाकलः ॥

इति कूटपाकलः (लहेतुलक्षणचिकित्स्यत्त्वानि) ॥

अथातः पुण्डरीकपाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह
भगवान्पालकाप्यः ॥

१ क. 'चूर्णं कृ' । २ स. मासस्थितं । ३ स. 'गता ह' । ४ क. कपाटेषु ।

५ ग. कल्पनवी° ।

इह खलु भो नवमः पुण्डरीको नाम पाकलः संभवति रुक्षकटुकपापक्षार-
तित्तलवणतीक्ष्णोष्णाम्ललघुविषमभोजनात्तस्य भारुतः कुपितो रक्तं पित्तं च
शरीरे समन्ताद्विक्षिपति । ततोऽस्य लिङ्गानि दर्शयति—

करचरणजघनोदरोरुष्टपाश्वर्ण्डकोशमुखशिरोग्रीवाङ्गुलिलङ्गुलेषु यत्र वा
तत्र देशेष्वसितहरितनीलपीतरक्तारुणानामन्यतमवर्णानि कृष्णपर्यन्तानि मण्ड-
लानि प्रादुर्भवन्ति भृशवेदनानि सोष्माप्यग्निदग्धानीव विसर्पेणि पुण्डरीकप-
त्रप्रतिमानि यतः, तत एव पुण्डरीकपाकलो विसर्पः ।

तेनोपसृष्टो वारणः कर्दमेन पांशुभिर्वा विकिरति मण्डलानि बहुश उष्ण-
द्वेपी संमीलितनयनः कूजति निःश्वसति दह्यमानः ।

तस्य पूर्वं पवनमेवोपशमयेत्, प्रवर्तकत्वाद्योपायाम् । पित्तमप्याश्रयगतित्वा-
त्तीक्ष्णत्वाच्च । तस्यावगाहावसेकपानानि निवर्तयेत् । प्राणधारणामात्रं सुखो-
दकमलपार्ष्ण्यं देयम् । सर्पिषेवाम्यङ्गो वृतमण्डने वा बहुशः शशस्तः । परिपे-
कश्चास्य सुरपा कार्यः । अथवाऽतसीकर्पासीशतपुष्पोरुवूकाटरूपकतर्कारी-
सुरसाकरवीरभङ्गनिष्कायेनाभ्यज्य परिपेचयेत् । अथवा सुमनासुरसातर्कार्प-
हिसैसारङ्गेष्टादीर्धवृन्ताकपत्रभङ्गनिष्कायेन स्वभ्यक्तशरीरं परिपेचयेत् । अथ-
वाऽऽढक्याटरूपकारलुपाटलीकर्पासीकरवीरोरुवूकपुनर्नवास्फूर्जार्कपत्रभङ्गानि-
ष्कायेनाभ्यज्य परिपेचयेत् । अभ्यङ्गपरिपेकेऽच्छविं प्रसाद्य ततः कुटकीजस-
दिरनिम्बत्वचः क्षोदयित्वा गोमूत्रे त्रिरात्रपर्युपितानुभयकालं त्रीन्नीन्कवलान्पि-
त्तनिर्हरणार्थम्, (*अथवाऽश्मन्तकवचारग्वधघन्वनेस्तेनैव विधिना भोजयेत्पि-
त्तनिर्हरणार्थम्, अथवा—अश्मन्तकार्जुनविल्वत्वचः संक्षुद्य गोमूत्रे त्रिरात्रप-
र्युपिताः, अथवा—चारुककुम्भवरुणककदम्बसर्जभस्त्रातकानां त्वचस्तेनैव विधिना
भोजयेत्पित्तनिर्हरणार्थम् । एतेनैव कल्पेन चन्दनलकुचसोमवलकधवारग्वधत्वच-
स्तेनैव विधिना भोजयेत्पित्तनिर्हरणार्थम् ।) एवमेवाऽऽरग्वधदन्तीधारुकुम्भीक-
त्वचः क्षोदयित्वा गोमूत्रे रात्रिपर्युपिता भुक्त्वा वारणः पित्तं निरुहति फेदकी-
सुरसाकुठेरकेन्द्रीवरपत्रैः सह कृष्णीतलान्पयसा पिष्ट्वा कल्केन मण्डलानि
भ्रक्षयेद्भुजापहरणार्थम् । वर्णप्रसादनार्थं च तरुणोदुम्बरतगरकृष्णातिलान्ती-
रेण पिष्ट्वा तैर्घृतसंयुक्तैः प्रलेपयेत् । मांसीकाकमाचीपत्रकमञ्जिष्ठाकल्कं सलि-

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः संपुस्तके नास्ति ।

१ क. देहेष्व० । २ क. सोष्मणोऽग्नि० । ३ क. विसर्पिणि । ४ क. पूर्वमे० । ग.
सर्वमे० । ५ क. निवर्तयेते । ६ क. °साशङ्गिष्टा० । ७ क. °रूपार० । ८ क.
°स्फूर्जार्प० । ९ क. °ता उभ० । १० क. मण्डलेन । ११ क. °म् । सर्वमे० ।

लेनाऽऽलोह्य मण्डलानि भक्षयेत् । उरुबुकेदुदीकरञ्जद्वयशिरीषाणां धीजैः
कल्कपिष्टैस्तैलं विपाच्य प्रसन्नया सह संपोष्य मण्डलानि भक्षयेत् । शालीनां
पट्टिकानामोदनं मयूरक्रौञ्चहंसवलाकानां वाऽन्यतमस्य रसेन भोजयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

अभ्यङ्गेनृपवर संचनैः प्रदेहैः पानैश्च प्रशमयुपैति पुण्डरीकः ॥

वैद्येन प्रथितगुणेन साध्यमानो दीप्ताग्निः सलिलघटैरिवावसिक्तः ॥

इति पुण्डरीकपाकलः (लहेतुलक्षणाचिकित्सतानि) ॥

अथातो महापाकलचिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवा-
न्यालकाव्यः ॥

अथ पदा वारणो नवान्नस्निग्धमधुरघनगुरुशिशिरगुडदधितिलपल्लजल-
चराननूपमांसरसतृणफवलकुवलपल्लवाहारोऽत्यर्थं सुखितत्वादव्यापामशीलः
सहसा ध्रुवजलवितरणानि विनयनस्थानानि कार्षते । तस्य वायुः प्रकुपितः
कफमादाय हृदयं संपीड्य तिष्ठन्पार्श्वयोः कृच्छ्रां वेदनां जनयति ।

स तथा स्वनति जलद इव गम्भीरम्, अतिसार्यते श्लेष्पवत् । असहमानश्च
तां रुजं प्रवृद्धपादप इवोन्मूलितः पतति, हठेन पुनश्चोत्तिष्ठति, तदादीन्प्रति-
हन्ति, निष्पिनष्टि च करं भूमौ, हृदयपीडितश्च । तं वातकफात्मकं महापाकलं
विद्धि । हृदयग्रहणान्महापतनान्महापाकलमिति पाहुः ।

भैषज्यविधिरस्य शमीतिन्दुकपादकीत्रिल्वगृद्धाटकैश्च मत्स्यरसं साधुसिद्धं
भोजनाय पानाय चास्मै दद्यात्, ततो नश्यतः कफपवनौ । पयश्चैकान्तरमेभि-
रेवौपयैः शृतं पापयेत् । अनुलोमो भवति तेनास्य वायुरुद्धतः । सिद्धं चास्मै
दध्ना सहरिद्रकमोदनं घृतस्निग्धं सलवणं भोजनाय दद्यात् । तालपर्त्री
गोस्तनिकां नागवलां गवेधुकां च क्षुण्णां मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । मधु-
लाजाश्च भोजनम् । तरुणाभिकवार्ताकीनक्तमालफलानि च क्षुण्णाः (नि
सक्षौद्राणि भोजयेत् । तेनास्य कफपवनौ नश्यतो युगपत् । जम्बूशल्लक्योर्वा
किसलघानि च क्षौदयित्वा मधुमिश्राणि भोजनाय दद्यात् । हरिद्राकुशमूलल-
श्चनविडङ्गेन्द्रयककुष्ठानि क्षौदयित्वा) मधुमिश्राणि भोजयेत् । सपत्राश्च

* घनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. सेननप्रमेहैः । २ क. °रितीय सित्तः । ३ क. °त्रिप्रपउउनयनयच° ।

४ क. °मस्या° । ५ क. °भिरिवी° । ६ क. भोजनं ।

शाकवल्लीक्षुण्णान्मधुमिश्रान्कवलान्दद्यात् । (*अथवाऽश्मन्तकमुष्क)कोदु-
म्बरपुष्पाणां त्वचः कल्पयित्वा गोक्षुरकमधुरसाजीवन्तीविल्वानि कुरुविन्दं वा
क्षोदयित्वा काथयेत् । तेन काथेन तैलं पक्त्वा नागमनुवासयेत् । अश्वाश्चतर-
सरोष्ट्रमहिषाणां गांसरसैः पानभोजनमुपहरेत् । तेनास्य नश्यतः कफपवनौ ।

तत्र श्लोकाः—

इत्येते नृपवर पाकला दशोक्ता भैषज्यैः सह सनिदानसंभवास्ते ।
तत्र द्वौ परममुदारुणावसाध्यौ यः शुद्धो भवति हि कूटपाकलश्च ॥
अष्टानामिह हि चिकित्सितं मयोक्तं सर्वं ते नृपवर मृत्युदण्डकल्पाः ।
यो देशप्रकृतिवपःप्रमाणसात्त्व्यान्यापुश्च प्रतिगजमीक्ष्य शास्त्रचक्षुः ॥
नागानां ज्वरमुपहन्ति पाकलाख्यं कर्मज्ञः स भवति राजहस्तिवैद्यः ॥
एतान्यो भिषगिह साधयेत्स पूज्यो वेदज्ञैरिव हवनेषु वज्रहस्तः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने
पाकलाध्यायोऽष्टमः (नवमः) समाप्तः ॥ ९ ॥

अङ्गराजो महामातः कुवेरसमविक्रमः ॥

हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्पत्त्वया श्रोतं रोगज्ञानं सलक्षणम् ॥

तत्र मे संशयः कश्चित्तं मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

शुद्धश्लेष्मसमुत्पन्नः शुद्धपाकलमादितः ॥

मात्रभागोष्णः कथं तेन पश्चाद्भवति शीतलः ॥ ३ ॥

नै चोष्णलक्षणस्तेषां हस्तिनां जायते ज्वरः ॥

कथं साध्यश्च बालोऽत्र कूटश्चैव न सिध्यति ॥ ४ ॥

समानदोषैर्विप्रेन्द्र तापुभावपि कीर्तितौ ॥

पकलः पुण्डरीकश्च वातपित्तोद्भवावुभौ ॥ ५ ॥

विकारेण विरुध्येते चिकित्सायां तथैव च ॥

शनैः क्षीयेत वा केन हेतुनाऽप्य मृदुग्रहः ॥ ६ ॥

कथं च भूतसंछिद्यो दुष्टः कुकुटपाकलः ॥

देवाच्च केचिदिच्छान्त दोषतश्चापरे जनाः ॥ ७ ॥

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

† नवम इत्येव युक्तम् । यद्वाऽयमध्यायसमाप्त्युल्लेख एव प्रामादिकः, प्रथम-
स्थानेऽष्टादशाध्यायप्रतिज्ञाविरोधात् ।

१ क. यादृशः प्रकृतिवयोऽप्रमा° । २ ग. तवोक्तल° ।

एकाङ्गग्रहसंज्ञस्तु पाकलो मुनिसत्तम ॥
 दृश्यते भूतसंहृष्टो दोषतश्च न दृश्यते ॥ ८ ॥
 घटस्त्वेन (?)संयुक्तः कथं तीक्ष्णोर्द्वानलः ॥
 सारवन्धोपलक्षश्च प्रसूतः पाकलो भवेत् ॥ ९ ॥
 महापाकलसंज्ञश्च श्लेष्मणोपचयाद्भवेत् ॥
 न चाऽऽदौ क्रियते कस्मात्प्रतीकारः कफस्य वै ॥ १० ॥
 महत्त्वं चैव यत्तस्य तन्मे संसितुमर्हति ॥
 एतान्सपरिहारान्मे सनिरुक्तान्संभवान् ॥ ११ ॥
 तत्त्वेन निखिलान्प्रश्नान्गूढार्थान्वक्तुमर्हति ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥
 शृणु राजन्बहिर्गतो यन्मां पृच्छसि संशयम् ॥
 नाभेरुपरि पित्तस्य स्थानं हृदयमाश्रितम् ॥ १३ ॥
 नाभेः पश्चिमभागे तु स्थानं वायोर्निगद्यते ॥
 श्रोक्तान्यामाशयः पूर्वोण्युरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ १४ ॥
 स्थानान्येतानि राजेन्द्र श्लेष्मणो विद्धि दन्तिनाम् ॥
 तेन शुद्धाभिभूतस्य स्थानात्पित्तं तु विच्युतम् ॥ १५ ॥
 श्लेष्मणा पश्चिमं भागं नीयते सह वायुना ॥
 ततः श्लेष्मानिलौ तत्र शीतलं कुरुष्वो गजम् ॥ १६ ॥
 प्राग्भागे चोष्णताऽप्यस्य सा तु पित्तस्य वीर्यतः ॥
 कदाचिदेङ्गप्रत्यङ्गं यदा गच्छति मारुतः ॥ १७ ॥
 तेन कालेन राजेन्द्र युज्यते तस्य श्वेजम् ॥
 तेन सिध्यति घालोऽयं कूटे हेतुः प्रेवक्ष्यते ॥ १८ ॥
 कूटे निदानं वातस्तु सर्वदेहाद्विमुच्यते ॥
 सहसा हृदयं गच्छेद्भृद्रवश्चापि पातयेत् ॥ १९ ॥
 हृदयग्रहणादाशु कूटस्तेन न सिध्यति ॥
 वृषानो वायुः प्रकुपितो ह्यपानसहिती वृष ॥ २० ॥
 पित्तमाक्षिप्य जनपेत्पकलं कोपमाश्रितम् ॥
 गुरुस्थानोपरोधाच्च रौद्रकर्मा भवेद्भक्तः ॥ २१ ॥

१ ग. 'संहृष्टो' । २ ग. 'ववरत्वेन' । ३ क. 'दनानिलः' । ४ क. ग. पञ्च-
 फेरः । ५ क. 'वार्धन' । ६ क. 'दक्षं प्र' । ७ क. 'श्वेजते' ।

इत्येष पक्वले हेतुः पुण्डरीके प्रवक्ष्यते ॥
 मारुतः कुपितः पितं कोपयेन्मनुजाधिप ॥ २३ ॥
 पित्तं च रक्तसहितं त्वग्दूषयति दन्तिनाम् ॥
 तस्माद्वाताधिकश्रायं त्वचि कोपेन लक्ष्यते ॥ २३ ॥
 मारुतः कुपितो देहे कारणैः पूर्वकीर्तितैः ॥
 रक्तं मांसं च मेदोऽस्य मज्जां शुक्रं च दन्तिनाम् ॥ २४ ॥
 यस्मात्क्रमात्क्षपयति तेनैव क्षीयते शनैः ॥
 श्रमाभिभूतो योऽत्यर्थं पेशलं न लभेत चेत् ॥ २५ ॥
 समानः कुपितस्तस्य शणाशनौ प्रदूषयेत् ॥
 व्यानोदानौ च संदूष्य कुर्यात्कुक्कुटपाकलम् ॥ २६ ॥
 शरीराणां च भूतानां विपर्ययस्ततो भवेत् ॥
 विपर्यस्तेषु भूतेषु भवेद्भूतोपमृष्टवान् ॥ २७ ॥
 तस्माद्भूतोपमृष्टोऽयं दुष्टः कुक्कुटपाकलः ॥
 स्प(ष्ट)ष्टस्य दारुणैः पाशैर्नागस्य मनुजाधिप ॥ २८ ॥
 पीड्यमानः(नं)शनैः पाशैर्वन्तिपित्तं च कुप्पति ॥
 तेनाऽऽदौ दैविको भूत्वा पश्चादोषेण लिप्यते ॥ २९ ॥
 आदानं चैवमेवास्य दोषाणां संप्रकीर्तितम् ॥
 पित्तादानैर्गजे पित्तं वृद्धमाग्निं विवर्धयेत् ॥ ३० ॥
 तीक्ष्णज्योतिः स भवति सरदत्वं च गच्छति ॥
 ततः शृंगिरमांसत्वाद्वायुर्नागस्य कुप्पति ॥ ३१ ॥
 श्लेष्माणं कोपयेत्पश्चाद्विकारेः श्लेष्मिकेस्ततः ॥
 वातेन संचितः श्लेष्मा बठरं कुरुते गजम् ॥ ३२ ॥
 ॥ यदा बठरो नागः सदसा कर्म कार्यते ॥
 समानः कुपितः प्राणः पश्चाद्दूषयते कफम् ॥ ३३ ॥
 क्रियते हेतुनाऽनेन कृशत्वेन प्रतिक्रिया ॥
 मारुतः कफमादाय हृदयं संयतो यतः ॥ ३४ ॥
 करोति महतीं पीडां तेनायं पाकलो महान् ॥
 वातोऽत्र कारणं यस्मात्तेन वातप्रतिक्रिया ॥ ३५ ॥

१ ख. °र्वन्ति पि° । २ क. विवृद्धयेत् । ३ ख. संभवति । ४ ग. शुचिर° ।

५ क. संश्रितो ।

कर्तव्या नृपशार्दूल पालकाप्यमतानुग ॥

महारोगो यतश्चायं पतनाच्च महद्गपम् ॥ ३६ ॥

उभयत्र महत्त्वाच्च महापाकलसंज्ञितः ॥

सुरंशापाद्रजेन्द्राणामन्तःस्वेदितुर्मादितुम्(?) ॥ ३७ ॥

न चोष्मलक्षणस्तेषां दन्तिनां जायते ज्वरः ॥

तेनोष्मलक्षणस्तेषां ज्वरः समनुकीर्तितः ॥ ३८ ॥ ७४६ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने ज्वर-

हेतुविनिश्चयो नामाध्यायो 'दशमः (नवमः)' ॥ ९ ॥

अथ दशमाध्यायः ।

अथातः स्कन्दाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अङ्गाधिपतिः पालकाप्यमागतमभिवाच्य भ्राजन्निरुत्थापोवाच रोमपादः—
“स्कन्दा नाम ये व्याधयस्ते किमात्मानः कति कथं वा संभवन्ति कथं वा
साध्याः स्युः” इति ॥

स एवमुक्त उवाच पालकाप्यः—स्कन्दा नामावस्कन्दनाज्जीवितस्य ।
शोषणं स्कन्दनमित्यनर्थान्तरम् । तस्मात्स्कन्दा इत्युच्यन्ते । शरीरापेतना-
च्चापतनकाः । शृङ्गात्संजायते वातात्संपित्ताच्च कफाच्च वातैः सहिताश्रयः
स्कन्दा भवन्ति । तेऽन्तरायाम—बहिरायाम—व्याविद्धस्कन्दा इति त्रयः ।
तेषामेकः कृच्छ्रसाध्योऽन्तरायामः । बहिरायाम—व्याविद्धस्कन्दो द्वावसाध्यौ ॥

तत्रान्तरायामस्योत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं च वक्ष्यामः ।

स तित्तकटुकषायरसोपयोगात्, व्यायामव्यवायात्, अत्यध्वगमनाच्च विप-
मविरुद्धरूक्षाशनात्, अध्यशनादपि च विषयासान्मनसश्चोपतायात्, यवसानां
च विषमगिरिजशृङ्गाणामुपयोगात्, वधबन्धाभ्याम्, मिथ्याभिधातात्मतिह-

+ यद्यपि पुस्तकत्रये 'दशमः' इत्येव पाठ उपलभ्यते, तथाऽपि 'नवमः' इत्येव
युक्तम्, अस्याध्यायस्य पाकलरूपज्वरहेतुविनिश्चयत्वात्, पाकलाध्याय—स्कन्दाध्याय-
योर्मध्येऽस्य पृथक्संग्रहाध्यायेऽपरिगणितत्वाच्च । यद्वाऽग्रे खेद—शान्तिरक्षाध्याययो-
रिवात्राध्यायसंख्याङ्काभाव एव । अत्रोल्लेखस्तु प्राज्ञेन कृत इति प्रतिभाति ॥

१ क. 'रसाया गजे' । २ क. 'मादिवाग्' ॥ ३७ ॥ ३ क. 'चोष्मा ल' ।

४ क. 'स्कन्द इत्युच्यते । ५ ख. 'पतनाच्चापतान' । ६ ख. 'सहिताश्रयः ।

७ ख. 'त्यत्तिनि' ।

स्त्यभिघातान्मदबलक्षयादुपधामिंश्च योगतः कुपितः पवनः सर्वोद्धमनुसृतस्ते-
भवस्कन्दयति ॥

ततो विनमति, संकुचति कूजति विजृम्भते (*प्रवेपते) भ्रमति पतति
निःश्वसिति परिवर्तते नदति ताडयति घ्वापयति, शिरसा भूमिं गच्छति,
निस्तब्धताम्रनयनः परिशुष्कताल्बोष्ठमुस्तः कृच्छ्रावस्थो वायुना पीड्यमानह-
ृदयशरीरग्रीवागान्नापरः, ततः पुनश्चाष्टीवाम्प्यां गतो भूमिम्, उरो निर्भुजति,
शिरो विधुनोति चैकपक्ष इव हतः, स्पन्दति नयनमेकम्, सूके कपोलमोष्ठं वा,
घुरुघुरापमाणकण्ठः पुनश्च नष्टसंज्ञः पुनर्मृदुवेगः पुनश्च बलवत्पीड्यते । तस्यैते-
र्तिदानैरन्तरायामं निष्केवलं वातजमभिसमीक्ष्य चिकित्सितमुपकमेत ॥

स तु कदाचित्सिध्यतीति कृत्वा तस्य चिकित्सितं वक्ष्यामः ।

एलायुग्मभतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकीः

सृक्कावोरफवोचपत्रतगरैः स्थौणेयजातीरसाः ।

शुक्तिर्व्याघ्रनखाभराह्वमगरुः श्रीवासकं कुङ्कुमं

चण्डागुग्गुलुदेवधूपस्तपुराः पुन्नागनागाह्वयः ॥

एलादिको वातफसौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्डूपिटकाकोठनाशनः ॥

इत्येलादिगणः ।

ततः शौभाञ्जनकमूलैः सर्वगन्धैः सहिजुपवधृतैर्धूपयेत्, फरकर्णगुदनाभि-
मस्तककटनिर्माणानि सर्वच्छिद्राणि बहुना, बहुशः सर्वं वाऽपि शरीरम् । ततः
पुनर्नवाग्निमन्थपूधिकातर्कारीवरुणकमधुशिग्रोहिपहिंसातिलचूर्णान्पुरुबूकसा-
रिवांशुमतीष्टाश्रपर्णावृहतीद्वयवरुणकैतिन्दुकभद्रोदुम्बरीवृषादनीः काय-
यित्वा कम्बलप्रतिच्छन्नशरीरस्य परिपेकं बहुशो विदध्यात् । ततः पञ्च-
मूलाभ्यां वसुकर्वासरपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीकपित्यदेवदारुयवर्वचागृद्धवे-
रगोधुरकसारिवाचित्रकान्समसलिले दुग्धे विपाचयेत् । ओषापं चात्र दद्यात् ।
विल्व(*वृतशालिपिष्टान्पुपसंहृत्य परिस्राव्य विधिघत्पाचयेत् । ततः शण्मू-
लादकीमधुशिग्रूणां बीजानि) कर्पासास्थीनि तिलयवातसीमापसर्पदेवदारुधू-

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ स. 'मिश्रायो' । २ क. 'स्तदव' । ३ क. घ्वापयति । ४ क. 'शरीरो
ग्रो' । ५ क. विषयं च नि' । ६ क. 'गुदानाभिमलकनि' । ७ क. स. 'कटि-
पट्टक' । ८ स. 'वसाशृ' । ९ क. आदाय ।

ध्वीकादधिमस्तुमुरासौवीरकयवोदकेषु किण्वतण्डुललवणचूर्णानि शक्षिष्य घृत-
तैलवसाभिश्च पाचयित्वा दर्वीप्रलेपेन पिण्डस्वेदेन वस्त्रोपनद्धेन स्वेदयेत् । एतैरेव
सुसोष्णैर्गजं लिम्पेत्सशिरस्कं निवातस्थम् । भूपश्च बलातिबलांश्चमत्युरुवूक-
कपित्थवृहतीद्वपतिन्दुकमद्रोदुम्बरीमंडम्बु(?) चाङ्गेरी द्वे विभे शतावर्ष-
हिंसापेहिवातातर्कारीवरुणेदगजलकुचमूलानि यवकोलकुलत्पनिष्पावाढकीश-
णबीजानि श्रीपर्णीपत्रमूलफलाग्निमन्यपाटल्युमौ गुन्द्री क्षुरकं च वसुकं वशि-
रांश्च संहृत्य समसलिले दुग्धे विपाचयेत् । सिद्धावशेषमपहृत्य पुनर्वराहजन्म-
त्स्यशिशुमारशशकवसाभिः सह काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्पभकलिङ्गाक्षीमा-
पपर्णीमधुकतालपर्णीशुकनासाकल्कैस्तैलं घृतं वा पाचयेत् । तत्साधुसिद्धम-
पहृत्य भक्तपोदशभागममाणं पानीयं पाययेत् । यवसानि च यथोक्तानि वात-
प्रशमनानि दद्यात् । एतेनोपक्रमेण मुच्यतेऽन्तरापामात् । बलवान्प्रहृष्टमना
निरामयश्च भवति वारणः ॥

इत्यन्तरापामस्कन्दः ॥

बहिरापामो नाम स्कन्दः पित्तसंसृष्टान्मारुताद्भवति । स प्रत्यारूपेणोऽसाध्य-
त्वात् ॥

निदानमस्य वक्ष्यामः—

(स पक्षेणैकेनावसीदति, विवृणोति चक्षुः, समुत्थैकगात्रः समुद्रतशिरो-
ग्रीवस्तिर्यगापम्यते रज्जुमवलम्ब्यतेऽवसीदन्नूर्ध्वमुच्छसिति । स बहिरापाम-
स्कन्दो नाम प्राणहरो व्याधिः ॥

इति बहिरापामस्कन्दः ॥

व्याविद्धस्कन्दो नाम प्राणहरस्तिर्यग्योनिषु दृश्यते । (स) श्लेष्मसंसृष्टा-
न्मारुताद्भवति । स प्रत्यारूपेणः ॥

निदानमस्य वक्ष्यामः—अवनम्यमानः शिरोधरा पीडयति । हत्वा वक्षः)
संभज्यत इव उन्नमन्मध्ये जघनमुत्क्षेपुकामः पतति भूमौ, असौ गम्भीरमन्तः
स्तनति निःश्वसिति निस्तब्धताम्रनयनः स्थूलं निःश्वसिति विसंज्ञकरूपः ॥ स
व्याविद्धस्कन्दाभिभूतः प्रजहाति प्राणानिति ॥

तत्र श्लोकाः—

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. गरुडाम्बु° । ग. गरुडचुना° । २ क. °जशि° । ३ क.
°ल्लघाननो नि° ।

असाध्यरूपौ द्वौ स्कन्दौ तयोर्पत्नो न विद्यते ।

अन्तरापाम एकस्नु सोऽपि सिध्यति वा न वा ॥

तयप्रपन्नो यत्नेन चिकित्सितुमुपाचरेत् ।

पथोक्तेनोपचारेण शास्त्रार्थकुशलो भिषक् ॥

अशनिरिव तद्धन्महेन्द्रमुक्तो दहति तृणानि यथाऽनलः प्रदीप्तः ।

द्विरदमपि तथा हिनस्ति रोगो नृपवरं मूर्खमिषकृतप्रयोगः ॥ इति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजापुर्वेदमहामवचने महारोगाधिकारे स्कन्दाध्यायः

*एकादशः (दशमः) ॥ १० ॥

अथैकादशाध्यायः ।

अथ कदाचित्पालकाप्यमागतमभिवाच्योपविष्टमुवाचाङ्गराजो रोमपादः—
'पुराणकृश इत्युपदिष्टः संग्रहाध्याये पूर्वं भगवता, स कथम्' इति ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—पुराणकृशः, पाण्डुरोगः, इत्यनर्थान्तरम् । ते प्रयत्निभिर्दोषैः संभवन्ति ब्रातपित्तकफैः, तत्र पित्तसंभवमेवाऽऽदौ वक्ष्यामः ॥

स गजो जीर्णजीर्णविदग्धभोजनादम्ललवणमापादाहारादत्युष्णाध्वगमनात्परिश्रान्तनिर्वाणात्सहसा पित्तमुदीर्णं वायुः समन्ताच्छरीरे विधुनोति ॥

ततः स भवति कृशः पाण्डुः, अलसः, नात्राभिलाषी, ध्यानशीलः । तं पुराणकृश इति ह्रमः पाण्डुरोगम् ॥

तस्य पित्तोद्धृतस्य शान्त्यै हरिद्रावृहत्याौ मरिचपिप्पलीविडङ्गानि समभागानि लवणयुतानि चार्धभागानि कृत्वा स(१) कुङ्गोमयेन कवलान्मोजयेद्भजम् । पूतीकरञ्जनक्तमालेन्द्रपद्मदेवदारुहरितीकीप्रियङ्गुसप्तपर्णनिम्बमुस्ताशृङ्गवेरमिति सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गोमूत्रेण त्रिरात्रपर्यपितं स्थितं पापयेत् । ततस्तं पीत्वैव प्रणुदति पित्तसंभवं पुराणकृशम् । पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीत्रिफलाचित्रकैः सह सिद्धं मुद्गयूषं सर्पिषा सुसंस्कृतं पापयेत् । नैव चैनं भोजयेत्पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थम् ॥

* यद्यपि त्रिप्पलि पुस्तके 'एकादशः' इत्येव पाठः, तथाऽपि 'दशमः' इत्येव पाठो युक्तः शास्त्रसंग्रहाध्यायेऽस्य दशमत्वेनोपन्यासस्य फलितत्वात् ॥

१ ग. स्कन्दावतर्यामी निगद्यते । २ क. 'जीर्ण' । ३ क. संभवति । ४ क. 'नि सल' । ५ क. तेनैव ।

इति पौष्टिकः पाण्डुरोगः ॥

अथ कफसंभवं कर्तुंसारं नाम पाण्डुरोगं वक्ष्यामः ।

स यदा वारणस्य स्निग्धमधुराम्ललवणयोजनात्, आनूपमांसयवसमभक्षणात्, अजीर्णादत्पशनात्, शीतसलिलावगाहात्, संचितः श्लेष्मा स्थानाच्च्युतं कोष्ठे सादयत्पग्निम् ॥

संभवत्पलसो नीलवर्णः सर्वोहारद्वेषी परिदृष्टरोमा वमति गुरुमक्षिकः, ओष्मातकोष्ठः ॥

तस्य गृह्णवेरमरिचपाठाटरूपककटुकरोहिणीन्द्रयवहरिद्राद्वयतेजोवत्यति-
विषाणि संक्षुध्य सत्तोद्रान्कवलान्मोजयेत् । शिरापामलकपोस्तवचा मञ्जिष्ठापि-
प्पलीगृह्णवेरमधुकमरिचामलकचूर्णानि मधुमिश्राणि भोजयेत् । मैरेयं च प्रति-
पानं दद्यात् । मुद्गयूषेण चैनं संस्कृतेन शाल्योदनं भोजयेत् । वेणुशिरापयोश्च
पत्राणि व्यर्णिपादं कुरुविन्दकं च यवसं कर्तुंसरिव्याधिप्रशमनार्थं दद्यात् ॥

इति श्लेष्मिकपाण्डुरोगः ॥

अथ तपनमेरीचिसंतप्तज्ञो मातङ्गो यदा पथि प्रपीडितो नापगतस्वेदः
सलिलं तथैवोष्णशरीरः सहसा पीतवान्, स पाण्डुरोगमृच्छति । वातजं तं
ग्रीहोदरमिति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

संमूर्च्छति, अवलीयते, विभ्रमति, समुच्छृंसति, सीदति, परिपूर्णोदरो विपै-
न्नग्रहणीको घ्यानशीलो दुर्मेना निरुत्साहो गुरुमक्षिकः कुशो विवर्णो भवति ।
तमेवमवस्थं दन्तिनमभिसमीक्ष्य क्लिन्नं चिकित्सितमुपक्रमेत ॥

ततो मरिचगृह्णवेरहरीतकीमांसीमेपगृह्णीकरवीरमूलेः सह स्वण्डशः कल्प-
पित्वा कृष्णसर्पमासुनुपात् । तन्मांसं गोमूत्रेण सतश्चैनं पापयेत्पञ्चरात्रम् ।
जीर्णे च भोजयेद्यथोक्तैर्यवसैराव्याधिषु मोक्षान्नान्यदेयम् । अथवा त्रिकटु-
करोहिणीपाठातिविषामुरसाशतावरीतिन्तिन्दीकमहापञ्चमूलविडङ्गाटरूपकहिङ्गु-
सौवर्चेलानि क्षौदयित्वा ततश्चतुर्भोगावांशष्टमवतार्ये काथं मधुमत्स्पोण्डकाशके-
रायुक्तं पुनः पाचयेत् । तच्च सान्द्रमवतार्यं ततश्चैनं पापयेत् । ततः प्रणष्टव्या-
धिरुत्साही बलवर्णवानिराम्यश्च भवति वारण इति ॥

तत्र श्लोकौ—

भिपगिह तु यथोक्तमेनमेवं विधिमनुसृत्य करोति पश्चिकित्साम् ।

स भवति सततं त्रुपेण पूज्यो निपतमतिः कुशलः परीक्ष्यकारी ॥

१ क. प्रवक्ष्यामः । २ क. °रुमासि° । ३ क. अध्यात । ४ क. °पाट-
लाट° । ५ क. °धुम° । ६ क. °मारिचसं° । ७ °पत्रग्र° । ८ क. °र्णेऽथ भो° ।

इति दोषसमुद्भवा गजानां वृषवर कोष्ठगता हि पाण्डुरोगाः ॥
 समुपेक्षितवैद्यहीनयोगात्रिषु मासेषु भवन्ति ते ह्यसाध्याः ।
 इति श्रीपालकाप्ये इस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने पाण्डुरोगाध्यायो
 द्वादशः (य एकादशः) ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायः ।

अङ्गराजो महाभान्नश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥
 महाभभावमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 आनाहाः कति ते दृष्टा आनाहन्ते तु पैर्गजाः ॥
 विज्ञानं तु कथं विद्यार्थिकच तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥
 पृष्ट एवं ममाऽऽचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥
 भगवन्सर्वे एवैतज्ज्ञानुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 स पृष्टस्तत्र संपश्नमङ्गराजेन धीमता ॥
 एवमेवानुपूर्वेण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 आनाहास्त्विह चत्वारो दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयाः ॥
 तांस्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संनिपाताच्च पञ्चमम् ॥ ५ ॥
 भर्त्साशितः स्यादानाहो वातोन्मथित एव च ॥
 मृत्तिकाधान्यदोषाभ्यां संनिपाताच्च षष्ठ्यम् ॥ ६ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिविधं भेदमागतम् ॥
 शुद्धश्च वातोन्मथितो यथावदिति निश्चयः ॥ ७ ॥
 संसक्तं सं विजानीयादसंसक्तं तथैव च ॥
 घान्यप्रदुष्टं जानीयाद्विविधं भेदसंरूपया ॥ ८ ॥
 प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च स्युरष्टौ भेदसंरूपया ॥
 विज्ञानमेपां वक्ष्यामि सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥

* यद्यपि विष्वपि पुस्तकेषु 'द्वादशः' इत्येवोपलभ्यते, तथाऽपि प्राक्तनग्रन्थाध्याये पाण्डुरोगाध्याय एकादशत्वस्यैव धननात् 'एकादशः' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१ क. रा. अनाहाः । २ क. अनाहन्ते । ३ क. ग. विद्यार्थिक° । ४ क. एवं समा° । ५ ग. °वैर्गजाः । ६ क. अत्याशितः । ७ ग. पञ्चमम् । ८ ग. निश्चितः ।

तत्रात्पाशितमेवाऽऽदौ कथ्यमानं निबोध मे ॥
 पदा ह्यत्पाशितो नागस्तृणेन विधयाऽपि वा ॥ १० ॥
 तृपार्तेः स पिबेच्छोभात्पानीयमतिमौत्रतः ॥
 तत्पीतस्याप्रमाणेन तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥ ११ ॥
 ततश्चाऽऽध्मातनिष्कोशः स्थूलं श्वसिति शूलवान् ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च मन्दवातस्तथैव च ॥ १२ ॥
 अत्पाशितं तु जानीयादानाहं गाढवेदनम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 अजं च यवसं चास्मै न दद्याद्भुभयं भिषक् ॥
 तक्षिणाश्चैवास्य कवलान्निभमेव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 शृङ्गवेरकरञ्जौ च हरिद्वे चित्रकं वचाम् ॥
 सिद्धार्थकमतिविषां हिङ्गुं चात्र प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 स्वर्जिका च यवसारं पञ्चैव लवणानि च ॥
 शौभाञ्जनकमूलानि कुष्ठं चात्र प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं विडङ्गं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 उद्धत्स्वले क्षोदयित्वा शृद्धे निक्षिप्य भाजने ॥ १७ ॥
 मृदितान्गोमयेनास्मै कवलान्दापयेद्विषक् ॥
 तेनोपरुद्धभुभयं शकृन्मूत्रं च वारणः ॥ १८ ॥
 भक्षितेन यथामार्गं क्षिप्रमेव निगृहति ॥
 लण्णोदकं च पानार्थं परिपेकाय दापयेत् ॥ १९ ॥
 शीतं संतप्तगाढोष्णमम्बु पाने विवर्जितम् ॥
 पेयमर्धावशेषं स्यात्कथितं पादशोषितम् ॥ २० ॥
 अत्युष्णं नैव दातव्यं कथितं नातिशीतलम् ॥
 कर्वाष्णं कफवातघ्नं शर्तिं पित्तावेनाशनम् ॥ २१ ॥
 एतदेव त्रिदोषघ्नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 तैलेन सेचयेच्चास्य सर्वमात्राणि दन्तिनः ॥ २२ ॥
 र्वेदाम्यङ्गः प्रदेहः स्यात्तैलेन श्लेष्मवातहा ॥
 सद्योम्यङ्गो गुरुतरः कान्दोषं वलं प्रति ॥ २३ ॥
 शरीरानुगतः स स्यादनुपानसमो गुणैः ॥
 विज्ञाय विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ २४ ॥

१ क. °शिनो नागास्तृ° । २ क. °मानत । ३ ग. निगृहति । ४ क. स्वेदोऽम्यङ्गः । ४ क. °दोषव° ।

इति दोषसमुद्भवा गजानां नृपवर कोष्ठगता हि पाण्डुरोगाः ॥
समुपेक्षितवैद्यहीनयोगात्रिषु मासेषु भवन्ति ते ह्यसाध्याः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपाण्डुर्वेदमहाप्रवचने पाण्डुरोगाध्यायो
द्वादशः (य एकादशः) ॥ ११ ॥

अथ द्वादशाध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥
महाप्रभावमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
आनाहाः कति ते दृष्टा आनाहन्ते तु यैर्गजाः ॥
विज्ञानं तु कथं विचार्यैकं तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥
पृष्ट एवं ममाऽऽचक्ष्व पथावदनुपूर्वशः ॥
भगवन्सर्वे एवैतज्ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
स पृष्टस्तत्र संपश्नमङ्गराजेन धीमता ॥
एवमेवानुपूर्वेण पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
आनाहास्त्विह चत्वारो दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयाः ॥
तांस्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संनिपाताच्च पञ्चमम् ॥ ५ ॥
अतः पाशितः स्यादानाहो वातोन्मथित एव च ॥
मृत्तिकाधान्यदोषाभ्यां संनिपाताच्च षष्ठमः ॥ ६ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिविधं भेदमागतम् ॥
शुद्धश्च वातोन्मथितो यथावदिति निश्चयः ॥ ७ ॥
संसक्तं तं विजानीयादसंसक्तं तथैव च ॥
धान्यप्रदुष्टं जानीयाद्विधं भेदसंख्यया ॥ ८ ॥
प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च स्युरष्टौ भेदसंख्यया ॥
विज्ञानमेपां वक्ष्यामि सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ९ ॥

* यद्यपि त्रिष्वपि पुरुषेषु 'द्वादशः' इत्येकोपलभ्यते, तथाऽपि प्राक्तसंग्रहाध्याये
पाण्डुरोगाध्याय एकादशत्वस्यैव ध्वननान् 'एकादशः' इत्येव पाठः समीचीनः ।

१ क. ग. अनाहाः । २ क. अनाहन्ते । ३ क. ग. विचार्यैकं । ४ क.
० वं सप्ता० । ५ ग. ० र्वमेवै० । ६ क. अत्याशिनः । ७ स. पञ्चमम् । ८ ग. निश्चितः ।

तत्रात्पाशितमेवाऽऽदौ कथ्यमानं निबोध मे ॥
 पदा ह्यत्पाशितो नागस्तृणेन विधयाऽपि वा ॥ १० ॥
 मृपार्तः स पिबेच्छोभात्पानीपमतिमौत्रतः ॥
 तत्पीतस्याप्रमाणेन तस्य रूपाणि लक्षयेत् ॥ ११ ॥
 ततश्चाऽऽध्मातनिष्कोशः स्थूलं श्वसिति शूलवान् ॥
 अल्पमूत्रपुरीपश्च मन्दवातस्तथैव च ॥ १२ ॥
 अत्पाशितं तु जानीयादानाहं गाढवेदनम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ १३ ॥
 अन्नं च यवसं चास्मै न दद्यादुभयं भियक् ॥
 तक्षिणाश्चैवास्य कवलान्निभमेव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 शृङ्गदेरकरक्षौ च हरिद्रे चित्रकं वचाम् ॥
 सिद्धार्थकमतिविषां हिङ्गुं चात्र प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 स्वर्जिकां च पवक्षारं पञ्चैव लवणानि च ॥
 शौभाञ्जनकमूलानि कुष्ठं चात्र प्रदापयेत् ॥ १६ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं विडङ्गं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 उदूतले क्षोदयित्वा शुद्धे निक्षिप्य भाजने ॥ १७ ॥
 मृदितान्गोमयेनास्मै कवलान्दापयेद्विपक् ॥
 तेनोपरुद्धमुभयं शकृन्मूत्रं च वारणः ॥ १८ ॥
 भक्षितेन ययामार्गं क्षिप्रमेव निरूहति ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिपेकाय दापयेत् ॥ १९ ॥
 शीतं संतप्तगाढोष्णयम्बु पाने विवर्जितम् ॥
 पेयमर्घावशेषं स्यात्कथितं पादशोपितम् ॥ २० ॥
 अत्युष्णं नैव दातव्यं कथितं नातिशीतलम् ॥
 कफोष्णं कफवातघ्नं शीतं पित्तविनाशनम् ॥ २१ ॥
 एतदेव त्रिदोषघ्नं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥
 तैलेन सेचयेच्चास्य सर्वगात्राणि दन्तिनः ॥ २२ ॥
 र्वेदाम्यङ्गः प्रदेहः स्यात्तैलेन श्लेष्मवातहा ॥
 सद्योम्यङ्गो गुरुतरः कालदोषं बलं प्रति ॥ २३ ॥
 शरीरानुगतः स स्यादनुपानसमो गुणैः ॥
 विज्ञाय विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ २४ ॥

१ क. 'शिनो नागास्तृ' । २ क. 'मानत' । ३ ग. 'निरूहति' । ४ क.
 'स्वेदोऽभ्यङ्गः' । ४ क. 'दोषघ्न' ।

अकर्मणे जले चैनमवंगाह्य भ्रमार्जयेत् ॥
 प्रत्युद्धतं स्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥ २५ ॥
 प्रसन्नां पापयेज्जातां पञ्चभिल्वणैः सह ॥
 वातस्य चाऽऽनुलोम्यार्थं ग्रहणीदीपनाय च ॥ २६ ॥
 एतां प्रसन्नां लवणैः पीत्वा भवति निवृत्तः ॥
 अथैनमनुपूर्वेण मुद्गयूषेण भोजयेत् ॥ २७ ॥
 पूर्वं भुक्तं चतुर्भागमर्घस(भ)क्तं ततः पुनः ॥
 क्रमशो दापयेद्भक्तं चतुर्भागमेव च ॥ २८ ॥
 समग्रं भोजयेत्पश्चाच्छालीनामोदनं मृदुम् ॥
 एतेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥ २९ ॥

इत्यस्याशितानाहः ॥

तथैव वातोन्मथितं विद्यान्निविधमेव तु ॥
 शुद्धश्च वातोन्मथितः संसक्तोऽसक्त एव च ॥ ३० ॥
 अजीर्णाद्व्यपनाद्वायोः सर्वे कोपात्प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र शुद्धं प्रथमतः कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ ३१ ॥
 यदा तु भोज्यते नागो विषमं परिचारकैः ॥
 क्लमत्पर्यमशनं यवसं वाऽप्ययोगतः ॥ ३२ ॥
 विषमोदकपानाच्च विषमाग्निः प्रजायते ॥
 तेन कोष्ठगतो वायुः सहसैव प्रकुप्यति ॥ ३३ ॥
 तेनाऽऽध्मानं च गृहं च वेदना घोषजायते ॥
 प्रतिनम्याभिनमति चोन्नम्यावनमत्यपि ॥ ३४ ॥
 तुङ्गी करोति गात्राणि वेष्टते चतुरः स्थितः ॥
 विष्टभ्य च पुनर्धर्माति गात्रं गात्रेण संस्पृशेत् ॥ ३५ ॥
 एवं शुद्धं विजानीयाद्वातोन्मथितसंज्ञितम् ॥
 आनद्धं द्वे पदे शेते नयेत्स्थूलोच्चये नतम् ॥ ३६ ॥
 निपक्तस्य च निष्कोशी पथ्यां संगार्जयेत्ततः ॥
 सोऽपु चैनं परिश्रुद्यात्पाणिभिः प्रपदेस्तथा ॥ ३७ ॥
 वातपित्तकफमायः प्रकोपोऽन्योन्यसंश्रयः ॥
 आमपक्वसमुत्पद्यते भिषक्तमुपलक्षयेत् ॥ ३८ ॥

दोषाणामपि चान्पेषां वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 नेकदोषसमुत्था हि प्रापेणोत्पद्यते रुजा ॥ ३९ ॥
 दोषान्समीक्ष्य शृद्धांश्च संस्पृष्टांश्चेत्युपाचरेत् ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिषेके च दापयेत् ॥ ४० ॥
 समीक्ष्य सर्वसेकश्च तैलेनानन्तरं भवेत् ॥
 पित्तुमन्दस्य पत्राणां मृदूनां मुष्टिमाहरेत् ॥ ४१ ॥
 लशुनस्य च बीजानां नालिका संमिता भवेत् ॥
 नालिका स्याद्विडङ्गानां हरिद्रापाश्च नालिका ॥ ४२ ॥
 वचाया नालिका देवा पिप्पलीनां च नालिका ॥
 क्षुण्णान्पुटूस्त्रे दद्यात्पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥ ४३ ॥
 पित्तुमन्दस्य पत्राणि लशुनं विश्वमेव च ॥
 विडङ्गं चित्रकं चैव हरिद्रे द्वे च चूर्णयेत् ॥ ४४ ॥
 कवलान्दापयेत्तस्मै पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥
 तेन वातमुदावर्तं वातगुल्मं च संहतम् ॥ ४५ ॥
 अनुलोमं जनपतिं विशुद्धं च प्रमेहति ॥
 मृदुसंभोगतां गच्छेदनाहाश्च प्रमुच्यते ॥ ४६ ॥
 आरोग्यमपवा देवं वातानाहोपशान्तये ॥
 फटुतिक्तफपायास्तु बद्धन्स्पनिलकोपनात् ॥ ४७ ॥
 दृष्टं तुर्यपरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्यगुणान्तरम् ॥
 संयोगसिद्धान्येतानि भेषजानि महीपते ॥ ४८ ॥
 न विशेषं पेरीक्षन्ते द्रव्याणां रसवीर्यतः ॥
 यथोक्तेर्भेषजैरेतैः क्रियां कुर्वीत दन्तिनाम् ॥ ४९ ॥
 प्रतिपानं प्रसम्भां च पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥
 तेनासौ वारणः सौर्यं लभते पृथिवीपते ॥ ५० ॥
 इति शृद्धवातोन्मथित आनाहः ॥

*संसक्तभक्तो यस्तं तु कीर्त्यमानं निबोध मे ॥
 भुक्तेऽजीर्णे यदा नागो भोज्यते विषमाशनम् ॥ ५१ ॥
 संसक्तभक्तस्तेनाऽऽशु जायतेऽजीर्णभोजनात् ॥
 अपानमाणसहितस्तदा मार्गं रुणद्धि सः ॥ ५२ ॥

• संसक्तमुक्त इति स्थान् ।

छिन्नपातं च पतति तत्रोत्पाय निपीदति ॥
 संरम्भं कुरुते चापि मूत्रं न लभते गजः ॥ ५३ ॥
 न चातिसार्यते नागो निरोधाद्वातमूत्रयोः ॥
 उदानस्य प्रकोपेण स्थूलं श्वसिति वारणः ॥ ५४ ॥
 संसक्तेन विकारेण न स जीवति तादृशः ॥

इति संसक्तभक्तानाहः ॥

अत ऊर्ध्वमसंसक्तं कीर्तयिष्यामि तं गृणु ॥ ५५ ॥
 कटुतिक्तकपायं च विषमं रूक्षमेव च ॥
 लभते चाभियोगेन भोजनं पयसं जलम् ॥ ५६ ॥
 क्रमेण भक्ष्यभोज्यैस्तु कोष्ठे व्यापद्यतेऽनिलः ॥
 स्थूलं श्वसिति निष्कोशौ पीनौ च भवतोऽधिकम् ॥ ५७ ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च स भवेद्वाटवेदनः ॥
 अपराभ्यां निपीदेष्व वेदनातो मुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥
 पुरीषं कठिनं स्वल्पं वातमिश्रं निरुहति ॥
 एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ५९ ॥
 स्थूलोच्चयेन वा नद्धं धनुषां द्वे शते नयेत् ॥
 निपण्णस्य च निष्कोशौ पथ्यामेव विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
 साधु चैनं परिक्षुन्द्यात्पार्ण्यभिः प्रपदैस्तथा ॥
 तीक्ष्णांश्चैवास्य कवलान्क्षिप्रमेव प्रदापयेत् ॥ ६१ ॥
 शृङ्गवेरं विडङ्गानि हरिद्रे चित्रकं तथा ॥
 तालीसपत्रं कुष्ठं च गरिचं हस्तिपिप्पली ॥ ६२ ॥
 उदूखले क्षोदापित्वा शृद्धे नितिप्य भाजने ॥
 कवलान्दापयेत्तस्मै पञ्चभिर्लवणैः सह ॥ ६३ ॥
 तेन वातमुदावर्तं सपुरीषं निरुहति ॥
 क्षोदितं भेषजं दद्यादौषधं कथितं पुनः ॥ ६४ ॥
 एभिरेवौषधैः सर्वैः पयश्च परिसाधितम् ॥
 आनाहस्य प्रशान्त्यर्थं सुखोष्णं प्रतिपाययेत् ॥ ६५ ॥
 सौवर्चलयुतां वाऽपि प्रसन्नां दधिप्रस्तुना ॥
 मूत्रं सौवीरकं वाऽपि लवणैः पञ्चभिः सह ॥ ६६ ॥

यवनिष्काद्यमथवा क्रमशः संपदापयेत् ॥
 न चेत्प्रकृतिमाप्नोति द्रव्याणीमानि योजयेत् ॥ ६७ ॥
 मदनस्य बृहत्पोथ फलानि लभ्यन्ते तथा ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं गोपितं सैन्धवं वचाम् ॥ ६८ ॥
 सिद्धार्थकांश्च संहृत्य श्लक्ष्णं हृदि पी(पे)पयेत् ॥
 (*बिल्वमात्रेण कल्केन श्लक्ष्णं वचं प्रलेपयेत् ॥ ६९ ॥
 हस्तिपेचकमानेन वर्ति पापौ प्रवेशयेत् ॥)
 तेन वातमुदावर्तं सुपुरीषं निरुहति ॥ ७० ॥
 किं वा निरुहयेदेनं निरुहेणानुलोमिना ॥
 एवं संहृत्य संभारमानद्धं वारणं भिषक् ॥ ७१ ॥
 शृङ्गवेरं वचां कुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ॥
 सर्पपाञ्चशतपुष्पां च सैन्धवं भद्रदारु च ॥ ७२ ॥
 मदनस्य फलेः सार्धं श्लक्ष्णं हृदि पी(पे)पयेत् ॥
 पञ्चमूले तथा द्वे च स्थाल्यां प्रक्षिप्य पाचयेत् ॥ ७३ ॥
 ततो रसं परित्नाभ्य पयसा सह पाचयेत् ॥
 यदि सिद्धं विज्ञानीयात्तदेनमवतारयेत् ॥ ७४ ॥
 सिद्धं कल्केन संयोज्य सुखोष्णं लवणीकृतम् ॥
 निरुहं दापयेत्तस्मै यथोक्तं वस्तिकर्मणि ॥ ७५ ॥
 अरतिपरिमाणेन द्वौ त्रीन्प्रस्थान्प्रमाणतः ॥
 एतत्प्रमाणं कर्तव्यं निरुहे वारणं प्रति ॥ ७६ ॥
 शुद्धस्यैवं क्रियां चैनां समीक्ष्य प्रतिकारयेत् ॥
 निरुहस्य विधानेन पिण्डो वर्तिस्तेथा हतिः ॥ ७७ ॥
 आनाहेषु तु सर्वेषु हितमाहुर्निरुहणम् ॥
 तेन वातमुदावर्तं सुपुरीषं निरुहति ॥ ७८ ॥
 छष्टमूत्रोऽप्यनिर्वाही शुद्धः श्लेष्माऽतिसार्यते ॥
 गुह्यचिकायाः क्षारेण बिल्वकाथं तु मूर्च्छितम् ॥ ७९ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं तमेनमनुपोषयेत् ॥
 एतेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥ ८० ॥

*धनुराकारमध्यगतपाठः कपुत्सके नास्ति ।

१ क. यदसिद्ध । २ क. *स्तथादतः । ३ क. *हताम् । ४ क. *वर्हा
शु । ५ क. *पाचये ।

उष्णोदकं च पानार्थं तैलसेकस्त्वपापरम् (:) ॥
 शुद्धानाहविधिश्चात्र क्रमशः कीर्त्यते बुधैः ॥ ८१ ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां च पञ्चभिर्लेवणैः सह ॥
 एतेन सौख्यं लभते वारणः पृथिवीपते ॥ ८२ ॥

इत्यसंसक्तानाहः ॥

धान्योपेतं तु जानीयाद्विविधं परिसंख्यया ॥
 प्रदुष्टं चाप्रदुष्टं च अप्रदुष्टमिमं गृणु ॥ ८३ ॥
 पार्त्तिकचिदिह पक्वं तु धान्यं भुञ्जीत वारणः ॥
 पपावत्तदपक्वं तु सधः स्नायात्कदाचन ॥ ८४ ॥
 तैदेवर्छति स व्याधिस्तस्मात्तत्पशनक्रिया ॥
 धान्यं यदा तु दारितं सस्त्रेहं वा विधां पुनः ॥ ८५ ॥
 लभते वाऽतियोगेन जलं वाऽपि पिवेत्तथा ॥
 तस्यातिमान्नयोगेन मन्दाग्निरुपजायते ॥ ८६ ॥
 आनाहो वाऽतिसारो वा तस्याभोत्पशनं स्मृतम् ॥
 त्रयश्च ग्रहणीदोषाः कफपित्तानलात्मकाः ॥ ८७ ॥
 तथाऽऽनाहोऽतिसारश्च वेसें स्वन्योन्यहेतवः ॥
 तैषामग्नवले हीने वृद्धिर्दृष्टे परिक्षयः ॥ ८८ ॥
 प्राणिनामग्निरेवाऽऽपुः स रक्ष्यो जीविताधिभिः ॥
 अपक्वं चापि पक्वान्नं दीप्ताग्निर्मापि नाशयेत् ॥ ८९ ॥
 एवं हि वारणो भुक्त्वा धान्योपहतमृच्छति ॥
 धान्येनोपहृतो वायुर्धान्योपहत उच्यते ॥ ९० ॥
 आद्योपपत्तिं निष्कोशौ पुरीषं चास्य भिद्यते ॥
 प्रेष्टव्यं हस्तं ग्रह्यायेन्नित्यं चैव विजृम्भते ॥ ९१ ॥
 रुद्धंस्तत्र पुरीषश्च मन्दवातस्तथैव च ॥
 एतद्वि तस्य विज्ञानमस ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ९२ ॥
 पक्वान्नं यदि वाऽपक्वमुभयं नैव भोजयेत् ॥
 निरुद्धमक्तं तं नागं यवसेनोपचारयेत् ॥ ९३ ॥

उष्णोदकं च पानार्थं शकृद्यावन्न वंध्यते ॥
 एवमप्यस्य निर्दिष्टं देशकालवलं प्रति ॥ ९४ ॥
 स्वयमप्यत्र भिषजा तर्क्यं बुद्धिमता भुवि ॥
 स्थूलोक्षयेन वा नदं धनुषां द्वे शक्ते नयेत् ॥ ९५ ॥
 निष्कोशक्षोदनं चास्मे सम्पक्षुर्याच्चिकित्सकः ॥
 वचा हरिद्रा लघुनं पिप्पली भरिचानि च ॥ ९६ ॥
 करञ्जबीजं तेजोह्वां गृह्णवेरं फणिञ्जकम् ॥
 गण्डीरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 सालीसपत्रकं कुष्ठं शतपुष्पा पवानिका ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं कवलं तस्य दापयेत् ॥ ९८ ॥
 तेनोपरुद्धं धान्यं हि सपुरीषं निरुहति ॥
 विपाच्य लवणं चास्य गजस्थाऽऽरोग्यसंज्ञितम् ॥ ९९ ॥
 इमं संभृत्य संभारं सुविभक्तं यथाविधि ॥
 सैन्धवं काचलवणं लवणं रोमकं तथा ॥ १०० ॥
 तथैव पावशूकं च सामुद्रलवणं विडम् ॥
 तथैव काचलवणं तथैवोत्पलपत्रकम् ॥ १०१ ॥
 सुवर्चिकाऽपि या मुख्या यवक्षारं तथैव च ॥
 तथैव देयाः पिप्पल्याः पाठा कटुकरोहिणी ॥ १०२ ॥
 विभीतकहरीतक्यौ गृह्णवेरं च हिङ्गु च ॥
 सारिवाऽतिविषा मुस्ता त्रिफलेन्द्रयशस्तथा ॥ १०३ ॥
 वृक्षाम्लं मरिचं चैव तथार्चोऽऽम्राम्लवेतसौ ॥
 बालबिल्वं च कुष्ठं च विडङ्गं हस्तिपिप्पली ॥ १०४ ॥
 एतत्संहृत्य संभारं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥
 दधिर्मण्डेन संयोज्य घृतैर्मण्डेऽपि पाचयेत् ॥ १०५ ॥
 अप्येनं दधिर्मण्डेन पुनरालोढ्य पापयेत् ॥
 प्रसन्ना वाऽपि या मुख्या तया वाऽऽलोढ्य पापयेत् ॥ १०६ ॥
 तेन फोष्ठगतं भक्तमेकरात्रानिरुहति ॥
 प्रतिपानं च सेकश्च क्रमात्सारम्यं च भोजनम् ॥ १०७ ॥

१ क. बुध्यते । २ क. शक्तेन यन् । ३ क. हिङ्गुकम् । ४ स. °चाऽऽम्ला-
 म्ल° । ५ ग. °सौ ॥ मलं वि° । ६ क. °विषाण्डे° । ७ क. °तमाण्डेन पा° ।

एतेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥
 विज्ञाय विगतानाहं निवृत्तशकृतं गजम् ॥ १०८ ॥
 अकर्दमे जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥
 प्रत्युद्धतस्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥ १०९ ॥
 प्रसन्नां पापयेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 वातानुलोमनार्थं च ग्रहणीदीपनाय च ॥ ११० ॥
 तथा स लभते सौख्यं तस्मादेनां प्रमाणतः ॥
 अथास्मै दापयेद्भुक्ते वोऽनुपूर्वेण हस्तिनः ॥ १११ ॥
 इत्थमदुष्टानाहः ।

अपातः संप्रवक्ष्यामि दुश्चिकित्स्यतमस्य तु ॥
 अनाहस्य मपञ्चं ते संयदुष्टस्य लक्षणम् ॥ ११२ ॥
 धान्यं परिणतं पक्वं शुष्कं वा यदि भक्षयेत् ॥
 पक्वां चाप्यकुशलैर्भोज्यते विविधै रसैः ॥ ११३ ॥
 अल्पम्बुपानयोगाच्च जायन्ते चाऽऽमयाः क्रमात् ॥
 भवाहिका तथा गूलमाघ्मानं कृच्छ्रमूत्रता ॥ ११४ ॥
 पुरीषं ग्रथितं चास्य मन्दवातश्च जायते ॥
 पीड्यते चातिसारेण वातगुल्मश्च बाध्यते ॥ ११५ ॥
 स कृशो दुर्बलो नागो हरिद्वर्णप्रदर्शनः ॥
 अतीसारेण दुःखार्तो ध्यायत्यपि च कुञ्जरः ॥ ११६ ॥
 पादमभ्युद्धरेत्कृच्छ्राद्वात्रैश्च गुरुभिर्भवेत् ॥
 निक्षिप्य हस्तं विप्रनाः गूलार्तः संनिपीदति ॥ ११७ ॥
 दुश्चिकित्स्यः स विज्ञेयो महारोगो मृदुग्रहः ॥
 तस्मै न दापयेत्पक्वमामं चापि कदाचन ॥ ११८ ॥
 निरुद्धभक्तं तं नागमुपलभ्य भिषग्वरः ॥
 यवसेनैव शुद्धेन मातङ्गं समुपाचरेत् ॥ ११९ ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं शकृद्यावन्न बाध्यते ॥
 अथैनं कवलांस्तीक्ष्णान्तिप्रमेवाभिहारयेत् ॥ १२० ॥
 वचां हरिद्रां लथुनं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 कुष्ठं तेजोवतीं चात्र दद्यादतिविपां तथा ॥ १२१ ॥
 कटुर्का सर्पपान्निहङ्गं पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि सुरामण्डेन पापयेत् ॥ १२२ ॥

तेन प्रदुष्टधान्यं तु संपुरीषं निरूहति ॥
 पश्च कोष्ठगतो वायुस्तस्माच्च परिमुच्यते ॥ १२३ ॥
 पिप्पलीं मरिचं दिङ्गुं शृङ्गवेरं फेणिज्जकम् ॥
 गण्डीरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १२४ ॥
 तगरं चैव कुष्ठं च दाडिमद्वयमेव च ॥
 कृष्णकांशुमतीं तेजोमूर्वां तित्तिडिकां तथा ॥ १२५ ॥
 पथ्याजां क्षिग्धकोष्ठं च चित्रतन्दुलमेव च ॥
 सुरसान्तरेवकं च चन्द्रपादी तथैव च ॥ १२६ ॥
 उदूखले क्षौद्रपित्वा शुद्धे निभिष्य भाजने ॥
 आलोढ्य चूर्णमेतच्च लवणैरष्टभिस्तथा ॥ १२७ ॥
 नागाय दापयेद्वैधः शूलानाहप्रशान्तये ॥
 विज्ञाप विगतानाहं विशुद्धशकृतं गजम् ॥ १२८ ॥
 प्रसन्ना पापघेज्जातां पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 भोजनं तु क्रमाच्चास्मै शुद्धानाहविधौ यथा ॥ १२९ ॥
 अनेन क्रमयोगेन नागः संपद्यते सुखी ॥

इति संप्रदुष्ट आनाहः ॥

अथातो मृत्तिकाजग्धस्त्वानाहः संभवक्ष्यते ॥ १३० ॥
 पूर्वमेवाभिवृष्टायां गन्धमाग्राय वारणः ॥
 पृथिव्या दौहिदीभूतो भुक्त्वा तामतिमात्रतः ॥ १३१ ॥
 विकारी जायते नागस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 पुरीषभेदः)स्तम्भश्च तथाऽऽध्मानं च दाहणम् ॥ १३२ ॥
 यवसं नाभिलपति ग्राह्यमाणं पुनः पुनः ॥
 अन्नं चापि तथा विद्यान्मृत्तिकाद(ज)ग्धसेवितम् ॥ १३३ ॥
 मृत्तिका भक्षिता येन भवेत्पकाशयं गता ॥
 तस्थामपरिजीर्णापामन्नमश्राति वारणः ॥ १३४ ॥
 ओदनो वा यदा मुक्तो भवेत्पकाशयं गतः ॥
 तस्मिन्परिणते भुक्ते यदि स्वादति मृत्तिकाम् ॥ १३५ ॥
 स विकारी भवेत्तेन तथा मुक्तेन वारणः ॥
 विकारमभिजानीषाद्यथोक्तं कुशलो भिषक् ॥ १३६ ॥

१ क. पुरीषं निरूहति । २ क. फडंगिरम् । ३ ग. मण्डीरं । ४ क. शिग्याद्कोष्ठं । ५ क. "रनकं" । ६ क. तथा । ७ क. "भिमृष्टा" । ८ क. दौहिदी ।

मृत्तिका भक्षिता राजन्भवेदामाशयस्थितः (ता) ॥
 तस्यामपरिजीर्णायामन्नमश्नाति वारणः ॥ १३७ ॥
 विधा वा यदि वा भुक्त्वां ह्यामाशयगता भवेत् ॥
 अजीर्णायां तु तस्यां च पदि स्वादति मृत्तिकाम् ॥ १३८ ॥
 विकारी तेन भवति तथा भुक्तेन वारणः ॥
 कोष्ठप्रदोषो भवति पुरीषं चास्य भिद्यते ॥ १३९ ॥
 तेन चाऽऽनद्यते नागस्तथा स्तम्भश्च जायते ॥
 आमं च तस्य पक्वं च मुक्तमन्नं न पच्यते ॥ १४० ॥
 तं नागं दिवसं सर्वं ग्रासेन परिवर्जयेत् ॥
 पानीयं पापयेत्तप्तमवगाहं न लम्भयेत् ॥ १४१ ॥
 हस्तेऽस्य वन्धयेच्छङ्खुं शय्याभागं च कारयेत् ॥
 हस्तिलिण्डेन शृङ्गेण तन्मूत्रेणावसेचयेत् ॥ १४२ ॥
 अथ तिकौपथेभूयो मृत्तिकामभिसंयजेत् ॥
 ततोऽस्मै स्वादिभुं दद्यान्मृत्तिकाया निरूहणे ॥ १४३ ॥
 शाकवल्लीं गृह्णीं च मृगनामाट्छपकम् ॥
 आस्फोतां लथुनं चापि पटोलं चात्र दापयेत् ॥ १४४ ॥
 फणिज्जकं च शैरेयं द्वौ करञ्जौ तथैव च ॥
 दद्यात्तथा वल्गुजकां शौभाक्षनकमेव च ॥ १४५ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शृङ्गे निक्षिप्य भाजने ॥
 गोमयेनाथ संयुज्य कवलानस्य दापयेत् ॥ १४६ ॥
 तेनास्य दौहदोषैति न च स्वादति मृत्तिकाम् ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरूहणे ॥ १४७ ॥
 हरिद्रे त्रिफलां पाठां तथा मधुरसामपि ॥
 करञ्जबीजं तेजोह्वां गृह्णवेरं च हिङ्गुच ॥ १४८ ॥
 पटोलां च विशेषेण निम्बं कटुकमत्स्यकान् ॥
 कोलानिशाविडङ्गानि तथैवेन्द्रपवानपि ॥ १४९ ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरिचं चित्रकं तथा ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा हस्तिमूत्रेण संयजेत् ॥ १५० ॥

प्रसन्नया वा संसृज्य पञ्चभिल्वणैः सह ॥
 तथैव प्रतिनीताय कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १५१ ॥
 आध्मायमानं वातेन मृदा धान्येन वा पुनः ॥
 साधयेत्सर्वमेतेन भवेद्योऽत्पाशितो गजः ॥ १५२ ॥
 क्षीरेण यवनालानां सर्षपान्प्रति पाचयेत् ॥
 तान्पिप्पलीभिः संसृष्टान्सामुद्रलवणेन च ॥ १५३ ॥
 शृङ्गवेरकरञ्जानि तत्रैकघ्नं समापयेत् ॥
 स्त्रमूत्रेण संसृष्टमश्वमूत्रेण वा पुनः ॥ १५४ ॥
 तं मूर्च्छयित्वा क्षारेण गुरुपया वा प्रसन्नया ॥
 सौवीरकेण संसृज्य गवां मूत्रेण वा पुनः ॥ १५५ ॥
 दधिमण्डेन वा युक्ते वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥
 यथा द्रोणप्रमाणेन निरुहं दापयेद्विषकू ॥ १५६ ॥
 स तेन मृत्तिकाजर्घ्यं सपुरीषं निरुहति ॥
 ये च कोष्ठगतौ वातास्तेभ्यश्च परिमुच्यते ॥ १५७ ॥
 तैलेन तेचपेक्षास्य सर्वगान्नाणि हस्तिनः ॥
 उष्णोदकं च पानार्थं परिपेकाय दापयेत् ॥ १५८ ॥
 विज्ञाप विगतानाहं विधुद्वशकृतं गजम् ॥
 अकर्दमे जले चैनमवगाह्य प्रमार्जयेत् ॥ १५९ ॥
 मत्सुद्रतं स्थानगतं निवृत्तं वारणं ततः ॥
 प्रसन्नां पाययेज्जातां पञ्चभिल्वणैः सह ॥ १६० ॥
 वातानाम(मा)नुलोमा(म्या)र्थं ग्रहणीदीपनाय च ॥
 अथास्मै दापयेद्भक्तमानुपूर्वे(र्व्ये)ण हस्तिने ॥ १६१ ॥
 एतया क्रियया नागस्तथा संपद्यते सुखी ॥
 इति मृत्तिकाजर्घ्यं आनाहः ॥
 आनाहः संनिपाताय अत ऊर्ध्वं प्रेवक्ष्यते ॥ १६२ ॥
 अतिमात्रं तु भुक्तेन भोज्येन यवसेन च ॥
 स्नेहेन चातिमात्रेण तथा मृत्तिकायाऽपि वा ॥ १६३ ॥
 आनाह्यमानः स्तनति मृदङ्ग इव ताडितः ॥
 न च वातानुलोमित्वं तथा प्राप्नोति वारणः ॥ १६४ ॥

१ क. °त्तिकां ज° । क. °त्तिकां जम्भसपुरीषां नि° । २ ग. °तालेम्यले° ।

३ क. °क्त आनु° । ४ क. स. °ग्वथाऽऽना° । ५ क. प्रचक्षते । ग. प्रचक्ष्यते ।

भक्षितं चास्य पीतं च न गच्छति जरां तथा ॥
 वायुस्तस्य विमार्गस्थो हृदयं परिधावति ॥ १६५ ॥
 एवं निरुद्धहृदयो न स जीवति तादृशः ॥
 सर्वानाहेषु तैलेन सर्वसेकं प्रदापयेत् ॥
 अजीर्णजं वर्जयित्वा दध्नसेकं प्रदापयेत् ॥ १६६ ॥

तत्र श्लोकाः—

आसामकाङ्क्षा गुरुगात्रता च स्तम्भस्तथा मूत्रपुरीषयोश्च ॥
 द्वेषश्च *कल्पाभिनवावगाहः (हे) भवन्त्यजीर्णस्य तु लक्षणानि ॥ १६७ ॥
 (†शुद्धं शकृन्मूत्रमनाविलं च आसामकाङ्क्षाऽगुरुगात्रता च ॥
 प्रीतिश्च शय्याभिनयेऽवगाहे भवन्ति जीर्णस्य तु लक्षणानि ॥ १६८ ॥)
 यत्कृष्णवर्णं त्वथ फेनिलं च दुर्गन्धमम्लं बहुदोषयुक्तम् ॥
 द्रवं सशूलं च स्वरं पुरीषं विभिन्नमल्पं च भवेदपक्वम् ॥ १६९ ॥
 तथा भवेच्छूलेष्मविवाजितं यत्स्निग्धं सवर्णं यवसेनैव ॥
 सपाण्डुवर्णं धनमद्रवं च तत्पक्कलिङ्गं शकृदुद्दिशन्ति ॥ १७० ॥

अत्र द्वौ न खलु चिकित्सितुं हि शक्या-

वानाहौ वृषवर सक्तसंनिपातौ ॥

पण्यां तु प्रतिपदमीरिता चिकित्सा

शास्त्रोक्तं विधिमनुसृत्य विस्तरेण ॥ १७१ ॥ ९१७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थान आनादा-
 ध्यायःषोडशः (यो द्वादशः) ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तममिततपसममलघुतिमाश्रमस्थमिन्दुकान्तिसदृशवपुषं पाल-
 काप्यं पादपोरुपसंश्लिष्य रोमपादोऽष्टच्छत्—‘कथमेषां महाबलजववीर्यसत्त्वानां
 परवलप्रमापिनां हस्तिनां मूर्छाः संभवन्ति’ ॥

अथोवाच भगवान्पालकाप्यः—इदं खलु भो द्वादश मूर्छाः संभवन्ति ।

* ‘तल्पाभिनयेऽवगाहे’ इति, ‘तलेऽभिनवावगाहे’ इति वा पाठः स्यात् ।

† कपुलके नुदितम् ॥

१ क. सर्वमेवं । २ क. अजीर्णं वर्जयित्वा तु ॥ ३ क. रा. श्लोकः । ४ ग.
 विच्छिन्नः । ५ क. रा. अनुश्रित्य ।

तद्यथा—अ(ति)भोजनात्, (अति)विदग्धभोजनात्, आमघान्योपयोगात्, स्नेहात्, वातात्, पिचात्, कफात्, संनिपातात्, उदकात्, मार्गगमनात्, मद्यात्, यवसाचेति ।

तत्र—अतिभोजनात्कृशस्य सहसा हस्तिनो मूर्छा भवति । ततो निस्त-
ध्वाक्षोऽवसीदति स्तम्भमाश्रयति निःश्वसिति कण्ठेन तिनिति (?) नापते न
शक्नोति स्थातुं कुतो गन्तुम् । निपीदत्यपराभ्याम् । तस्यैतैर्लिङ्गैरतिभोजनस-
मुत्थां मूर्छां विद्यात् ॥

तं पिप्पलीमरिचंचव्याजमोदपिप्पलीमूलविश्वमेयजविडङ्गतेजोवतीपाठाकुटज-
चित्रकसूक्ष्मसर्पपाटलीलशुनवचाहिङ्गुसौवर्चलानां गोमूत्रे कथितानां काथं
पादावशेषमवतार्य सुखोष्णं पाययेत् । प्रतिपानं च सलवणां सुरां विशुद्धको-
ष्ठाय दापयेत् । ततः संपद्यते सुखी ।

इत्यतिभोजनमूर्छा ।

अथ विदग्धभोजनोत्पन्नायां मूर्छायां—निपतति, उत्पतति, परिधावति,
परिवर्तते, प्रवेपते, भूमौ चक्रवङ्गमति ।

तस्मै मरिचगृङ्गवेराटरूपकविल्वारग्वधदन्तीगण्डीरपिप्पलीभिर्गोमयसंयु-
क्ताभिः कवलान्दद्यात् । प्रसन्नां च पञ्चलवणसंयुक्तां प्रतिपानं दद्यात् ।

इति विदग्धभोजनमूर्छा ।

रसं मद्यं वा पीत्वा स यदा धान्यमामयत्यर्थं भक्षयेत् । ततोऽस्य मूर्छा
जायते ।

स तथा भूमौ चक्रवत्परिवर्तते, निःश्वसिति, आटोपितश्च व्याददाति मुहुर्मु-
हुर्मुखं स्वं निरीक्षत उत्फुल्लपर्यश्रुनयनः ।

तमेवमवस्थं दन्तिनप्रवेक्ष्य यवभस्मपरिस्तुतामर्धसौवीरकां सप्तपिण्कां सस्व-
जिकां पञ्चलवणसंयुक्तां प्रसन्नां पाययेत् । हिङ्गुकुटजपाठाटरूपककटुरोहिणी
द्वे हरिद्रे तेजोवतीवचाविडङ्गसुरसाशिशुतिन्दुकमूलविल्वमूर्वापूतिकातिविपा-
न्धोदपित्वा तस्य सप्तलवणान्कवलान्दद्यात् । अथवा पिप्पलीहिङ्गुसर्पकुटज-
पाठाटरूपककटुरोहिणीविडङ्गेन्द्रयवातिविपाः संसृज्य कवलान्भोजयेत् । ततः
संपद्यते सुखी । प्रसन्नां च लवणसंयुक्तां पाययेत् ।

इति धान्यमूर्छा ।

अथ स्नेहमूर्छा । यस्तु केवलं यवसेनैव पुष्टः सहसा रूक्षशरीरः स्नेहं पिबति
तस्य स्नेहमूर्छा जायते ।

स दुर्मनाः, अतिपीड्यमानहृदयो भोक्तुं नेच्छति, गम्भीरवेदी मन्दाग्निरप्रसृष्ट-
मूत्रपुरीषो निपीदति शीतेच्छुः, स्वप्नभूषिष्ठः शय्याभिनन्दी ध्यापत्यानन्द-
कुक्षिः, प्रवेपते ।

ततोऽस्मै वटप्ररोहाणां शाकवल्लीगुहूचीधुष्णानां मधुमिश्रान्कवलान्द-
द्यात् । जम्बुशल्लकपर्जनानां किश(स)लयानि मधुयुक्तानि भोजयेत् । कपापट्ट-
क्षाणां सक्षौद्रान्कवलान्भोजयेत् । यवधानानां मधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् ।
अथवा दृष्टमूत्रपुरीषेऽवसीदन्यायः शीताभिः(ः)नन्दी वा भवति । तं सक्षीरपिप्प-
लीकं मुद्रयूषं पापयेत् । तेनैव चैनं भोजयेन्मृदुशाल्योदनमिति ।

इति स्नेहमूर्छा ॥

अनशनात्पशनविपमाशनाच्छनैर्धान्यपवससलिलैर्तृणां विपर्ययादकस्माद्वा
कुप्यति पवनः । स जनयति मूर्छाम् ॥

अधानेन प्रतिहतगतिस्तिर्पगूर्ध्वं चोत्पतति, हृदयमवपीडयति, शूलमुपजन-
यति, उदरमाघ्मापयति, स वेदनार्तः सर्वेभ्यः सत्त्वेभ्यः कुप्यति, छिन्नपातं च
पतति, वृक्षतटभित्तिप्राकारादीन्हन्तुमिच्छति ॥

तं प्राचीनबन्धसंयुक्तं सर्वगन्धैः सहिजुयवघृतैर्धूपयेत् । वरुणविल्वातिविपा-
हिजुपत्रीलघुनवचाः संधुच विल्वपत्राणि च पेरिक्षिप्वा कवलान्दापयेत् । भूषश्च
हिजुसौवर्चलसर्पपिप्पलीः क्षोदयित्वा कवलान्दद्यात् । उष्णोदकं च पापयेत् ।
पञ्चलवणसंयुक्तां च मुरां दद्यात् । मुद्रकुलत्पयोः पञ्चमूलपोर्ध्वयोर्धूपं कुण्डर-
ससंयुक्तं पापयेत् । ततः स्वस्थो भवति ॥

इति वातमूर्छा ॥

उष्णाध्वगमनादुष्णसलिलपानादतिमात्रलवणोपयोगाद्विषमविरुद्धविदग्ध-
भोजनात्, अम्लोष्णतीक्ष्णोपयोगात्पित्तं प्रकुपितं मूर्छां जनयति ॥

स पाण्डुवर्णः, परिदह्यते संतप्ताङ्गः, पतति अर्मात श्वसिति वेपते भ्रूशमस्व-
स्पर्शरीरः ॥

तं प्रभूतेन शीतसलिलेन सेचयेत् । छापास्थं तालवृन्तैर्वीजयेत् । यवलाज-
परागतर्पणं च प्रभूतशर्करं पापयेत् । हृष्टवालिकेशुरकैर्मत्स्यपिडकापुत्तान्कव-
लान्दद्यात् । हरिद्रेन्द्रयवनिम्बपत्रामलकानि फाणितसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् ।

१ क. 'प्रमृष्ट' । २ क. 'न्दी ध्याय' । ३ क. 'जम्बू' । ४ ग. 'धान्यान्मधु' ।
५ ख. 'तं क्षारपि' । ६ क. 'लज्जितानां विपर्ययाद' । ७ क. 'स जयति मूर्छाऽभिधाने' ।
८ क. 'ते प्राची तं व' । ९ क. 'त् । वि' । १० स. 'परिक्षिप्वा ।

औदकानि च यवसानि मधुरवीर्याणि समृणालानि शर्करासंपुक्तानि भोजयेत् ।
व्याधिशैथिल्ये च पायधेदासवम् । ऐणतित्तिरिलावकानां च मांसरसं पायये-
द्भोजनार्थम् । ततः सुखी भवति पित्तमूर्छातिशय नागः ॥

इति पित्तमूर्छा ॥

यदा च मधुररसवीर्यविपाकभूयिष्ठमाहारयति तदा श्लेष्मा प्रकुपितो हृदय-
मवपीड्य मूर्छां जनयति ॥

स भवति नीलवर्णः प्रहृष्टरोमा शीतद्वेपी, उष्णाभिकाक्षी गुरुगात्रः ॥

तं कपित्थान्नयोर्मूलककल्कं पयसाऽवलोक्य पाययेत् । सर्जार्दुनेन्द्रपवधवनि-
म्बगण्डीरारग्वधानैस्क्षुद्य सक्षौद्रकान्कवलान्दद्यात् । पापवेलिकोवेत्राग्निम्बप-
त्रपटोलैः सह सिद्धान्मुद्गान्भोजयेत् । पापयेन्मैरेयम् । आहारे च दापयेच्चूर्णं
पादं शिरीषपल्लवाश्चेति ॥

इति श्लेष्ममूर्छा ॥

यदा तु कफपवनपित्तानां संनिपातान्मूर्छति ॥

स विभ्रान्तस्ताम्रो राजीवनयनः प्रेक्षवत्करभ्रोताः पीतनीलहरितश्याम-
वर्णः स्तब्धरोमा स्वरच्छविर्हारिद्रमूत्रोऽनन्नाभिलाषी भृशमस्वस्यशरीरः कफ-
पवनपित्तमूर्छानां लिङ्गानि दर्शयति । यन्तारमभिकुध्यति ॥

तस्येदं निदानमभिसमीक्ष्यं त्रिवृच्चित्रकविडङ्गचूर्णानि, आमलकरसं च पय-
साऽऽलोक्य पाययेत् ॥ बिल्वफलसुरसाहरिद्रात्रिकलायहौषधीभिः कथनैस्तिद्वं
रक्तशालिपत्राङ्गं सर्पपतैलेन धूपितां पाययेत् ॥ परिणामे च मृगमहिषरसेन
भोजयेत् । ततः स्वस्थो भवति ॥

इति संनिपातमूर्छा ॥

यदा तु घर्माभिसन्नशरीरः, तथैवाभिगतोष्मा सलिलमवगाहते स संनिरुद्ध-
स्वेदोष्मा सहसा मूर्छति ॥

स भिन्नविवर्णपुरीषमल्पाल्पं मुञ्चति । प्रहृष्टरोमा बहुशः प्रमैहति परिपू-
र्णनिष्कोशः, दुर्मनाः स्थातुं न शक्नोति, स्थूलोच्छ्वासी भवति ॥

तस्मै कुमुदकसेरुकोत्पलविसमृणालपनसानि पक्वानि, यानि चान्यानि
शीतलानि मधुररसवीर्यविपाकान्यार्तवानि यवसानि तानि च शर्करोपहि-

* 'कथनसिद्धा' इति पाठः स्यात् ।

१ क. उदकानि । २ क. 'न्संकुट्य स' । ३ क. 'चूर्णपादं' । ४ क.
कफवत्पित्तानां । ५ क. अश्रवेत्क' । ६ क. 'त्रोजताभि' । ७ क. ख. ग. 'दय
तृव' । ८ ख. कथनं सि' । ९ क. 'वात्रं स' । १० क. 'ति स्थलो' ।

तानि दापयेत् । सक्तुमन्यं शर्करागुहघृतवदरसंयुक्तं पापयेत् । सेचयेच्च विमलशिशिरसलिलपूर्णैर्नवघटैरन्तर्मत्स्पर्णिकैश्च केवलैर्भोजयेत् । पीलुपनस-
मोचनालिकेरपिपालदाडिममृद्वीकाः सलिलैः संक्षुद्य रात्रिपर्युषितं फाणितसं-
स्कृतमेतत्प्रातः पानं पापयेत् । मव्यपारापतमोचकाशीतकानि संक्षुद्य सलिले
रात्रिपर्युषितमेतत्पानं पापयेत् । रसं च पापयेन्मृगस्य । महिषस्य वा रसेन
भुक्त्वा प्रणुदति वारिमूर्छाम् ॥

इति वारिमूर्छा ॥

सहसाऽतिप्रसक्तस्यातिमात्रयोगादध्वनो मार्गमूर्छा भवति ॥

स तया शूनस्तब्धोष्णगुरुगान्त्रोऽज्ञानभिलापी स्वप्रकामो भृशमस्वस्थश-
रीरः ॥

तस्य सर्पिया सर्वसेक इष्यते । ततः सुखोष्णेन सलिलेन परिपिच्य तिल-
सर्पपपवचूर्णैरुत्कारिकां दध्ना सुरया वा पैकां (क्त्वा) तया सुखोष्ण्या प्रलि-
म्पेत् । मधुफाणितयुक्तानि चास्मै विसृणालानीक्षुवेणुपत्राणि च दद्यात् ।
द्विहस्तमात्राश्रयणं मृदुपांश्चलं सुखशयनमसंवाधं कृत्वा पक्षात्पक्षं निपादयेत् ।
ततः फाणितसंस्कृतां प्रसन्नां पापयेत् । जीर्णमत्स्परसेन कुक्कुटरसेन वा भोज-
येत् । पानं च दद्यात् ॥

इति मार्गमूर्छा ॥

मद्यं स्थानदोषान्वितमतिवृत्तमजातं विषन्नं वा पीतवती मद्यमूर्छा भवति ॥

स तया वैमति निमीलत्युन्मीलपति, अवलीयते विज्रमति परिदहति मुद्यति
संतसाङ्गः ॥

तमेवमवस्थं दन्तिनमभिसमीक्ष्य विमलशिशिरसलिले निष्कृद्धमे सुतीर्थं
हृदे शीतच्छापोपगूढे सतीरपादये विगाहयेत् । इवांरुविसृणालविदारीदाडि-
मदधिरपकसेरुकमातुलुङ्गमरिचसौवर्चलसंयुक्तान्केवलान्भोजयेत् । अतसीयमचू-
र्णैर्दधिमस्तृक्षसिद्धां सपञ्चलवणामम्लां यवागूं मांसरससुसंस्कृतां पापयेत् ।
सपञ्चलवणां च प्रसन्नां दद्यात् । दापयेच्च वेजगुहसमत्स्पर्णिकोपनाहं कुक्कुट-
संयुक्तेन मुद्गयूपेण भोजयेत् । ततः संपद्यते सुसी ।

इति मद्यमूर्छा ।

कुपवसमविशुद्धदेशजं क्रिमिजुष्टं स्थानदोषान्वितं वा यवसं भुक्तवती
नागस्य यवसमूर्छा भवति ।

स तथा पीडितः स्तब्धकुक्षिः शूलार्तोऽभिवर्तते, निपीदति, वेपते, मुहुर्मुहुर्मुखं व्याददाति ।

ततस्तं त्रिफलासैन्धवविट्कृष्णोपगोमपसंयुक्तान्कवलान्भोजयेत् । प्रियङ्गुलोध्रमधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । दावीकैन्दं दर्भमूलं समंङ्गां मधुरतां पाठां हिङ्गुवृहस्पौ च काथयित्वा परिस्नान्य रात्रिस्थितमासवं मधुसंयुक्तं पाययेदिति । यवसाध्यायभोक्तानि यवसानि विचित्राणि दद्यात् । अत्रैरक्षपानभोक्तैश्च भक्तैर्विविधैर्वृहयेदिति ।

तत्र श्लोकः—

सहोत्पत्तिनिदानास्ता मूर्छा द्वादश कीर्तिताः ।

सोपक्रमविधानाश्च तव पार्थिव पृच्छतः ॥

इति यवसमूर्छा ।

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहामवचने महारोगस्थाने मूर्छाध्यायश्चतुर्दशः (त्रयोदशः) ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आङ्गो हि वै रोमपादो हस्तिशालास्थं भगवन्तं पालकाप्यमभिवन्द्योवाच— 'भगवन्गजानां शिरोभितापाः कथं संभवन्ति, कति, कथं च साध्यन्ते तन्मे व्याख्यातुमर्हसि' ।

इत्युक्त उवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो वारणानां सप्त शिरोरोगाः संभवन्ति । तद्यथा—वात-पित्त-कफ-रुधिर-संनिपातात्, कृमिभ्योऽभिधाताच्चेति ।

तत्र रूक्षविषमलघुकटुकपायतिक्तभोजनैरनिलः प्रकुपितः शिरोऽवपीड्यतिष्ठन्शिरोभितापं जनयति ।

स स्तब्धसगर्दमन्यासपृष्ठशिरोग्रीवानयनः समुन्नद्धोत्तमाङ्गो भवति भ्रमति चास्प दृष्टिराविला, कर्णस्तम्भः शिरोदाहो मुखशोषश्च भवति, छर्दपति, मूर्छा चास्प भवति, तृष्णा चात्यर्थेनेत्रप्रस्तावो वक्त्रस्तम्भः शिरो विधुनोति दहति रुजति कूजति वेपते करास्पयोरजसं रूक्षविशददुर्गन्धो विवर्णं नीलं हारिद्रवर्णं प्रस्रवति दोषम् ।

१ क. 'रूक्षदोष' । २ क. 'कन्दद' । ३ क. 'मङ्गामधुरमांसे पा' । ४ क.

अङ्गो । ५ ख. 'पयल' । ६ क. 'दनम' ।

तस्मै वंसापानं दद्यात् । (*प्रघ(ग)मनं चास्य गरिचप्रस्थेन पिप्पल्यध्र-
स्थेन पृथ्वीकाप्रस्थेन देवदारुगृद्धवेरसैन्धवैश्च द्विपलिकैरेकैकशः पिष्टैः कुर्या-
त्सप्ता)हम् । यथायोगं वा प्रक्षालनमपि च करस्य प्रसन्नया चिरस्थितया
गुग्गुल्वगुरुमधूच्छिष्टघृतैश्च निवातस्यस्य धूप इष्टः । पुनर्नवातसीशणवीजमु-
स्ताकाशमयेप्रिद्धपैन्पयसि साधयित्वा वस्त्रोपनद्धेन पिण्डस्वेदेन स्वेदयेदुत्तमा-
ङ्गम्, सगदां सफलग्रीवां(वा)श्च बहुशः । प्रपौण्डरीकहरिद्रामनःशिलालोभैश्च
तेलं विपाच्य नस्यं दद्यात् । यवसानि पथोक्तानि वातप्रशमनानि च दद्यात् ।
पापसं सघृतशकरं भोजयेत् । एतेनोपक्रमेण नश्यति वातिकः शिरोरोगः ।

इति वातिकः शिरोरोगः ॥

तीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारकटुकविषमविरुद्धभोजनादुष्णे व्यापामाध्वगमन-
स्थानशपनैः पित्तं प्रकुपितं शिरोऽवपीड्य तिष्ठन्शिरोभितापं जनयति ॥

स भवति परिशृण्कताल्वोष्ठमुखः परिदृष्टरोमा पर्यंशुनयनः । (* शिरस्ता-
पाचास्य कटश्रोतोभ्यां प्रभेदः प्रवर्तते । कराचास्य हरिद्रवर्णः स्रवति दोषः,
पच्यते चास्य मुखम्, स्वप्रकामश्च भवति, उष्णशिराः, निमीलिताक्षः, परिशृ-
नान्तनयनः,) शिरो विधुनोति (*क्षितितलमभिगम्य, दन्ताभ्यां भूमिं
विलिखति, छविश्चास्य भवत्यत्यर्थमुष्णा । तमेतेलिङ्गैः पित्तसमन्वितं शिरोभि)
तापं विद्यात् ॥

तस्य पूर्वोक्तं विधिं कारयेत् । सपिप्पानं च यथायोगं सर्वकालं नागस्य
सेकं कुर्यात् । मेदाच्छिन्नरुहापटीमधुकमिषङ्गुपिप्पलीः श्लक्ष्णचूर्णोक्त्य नस्य-
प्रधमने कुर्यात् । करप्रक्षालनमपि च ययसा सृ(गृ)तशीतेन कुर्यात् । चन्दन-
गृद्धवेरोशीरपत्रकप्रपौण्डरीकनलदनालिकावालकवञ्जुलवेतसतृणंशून्पगुन्द्राणां
मूलानि हयदि पी(पे)पयित्वा कल्कं पयस्यालोड्य शिरः प्रलिम्पेत् । पयस्या-
जम्बूमधुकविदारीछिन्नरुहामेदाककटगृद्धीतालपत्रीक्षीरेण पिष्ट्वाऽन्तरिक्षेणा-
म्भसा (*पयसा च घृतं विपाच्य नस्यं दद्यात् । क्षीरेणश्च ये वृक्षा मधुरक-
पापाः, तेषां त्वग्रसेनाऽऽमलकीनां च घृतमण्डं विपाच्य नस्यं दद्यात् । पोपस्यं)
च घृतयुक्तं भोजयेत् । यवसानि च मधुररसवीर्याणि दापयेच्छिरोभितापमशा-
न्त्यर्थम् ॥

इति पित्तिकः शिरोरोगः ॥

* धनुराकाराचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. वपापा° । २ क. °यद्गुपय° । ३ क. °लम्बु° । ४ क. °णमूल्यगु° ।
५ क. °क्षीरेण वि° । ६ ग. पायसां ।

यदा तु वारणो मधुरशिशिरस्निग्धघनविषमविरुद्धभोजनोऽव्यापामशीलः,
तस्योत्तमाङ्गगतः कफः शीर्षाभितापं जनयति ॥

तस्य च करवदनाभ्यां कफः परिश्र(स्त्र)वति, स संनिमीलित (*नपनो
गुरुदृष्टिः कृच्छ्रेणोन्मीलयति स्वप्नपरः कूजति वेपते नदति निर्पाणेनावनम्य-
भूमिं दन्ताभ्यां विलिखति, शीतद्वेषी, उष्णाभिलाषी । त) मेतैलिङ्गैः श्लेष्म-
विका (* रजं शिरोभितापं विधात् ॥

तस्मै तैलपानमभ्यङ्गं च यथायोगं दद्यात् । सुखोष्णेन तैलेन परिपेचयेद्दुरः-
शिरःस्फन्धकण्ठस्य दावितोननिर्पाणावग्रहगुहाभार्गपतस्थानानि बहुशः ।
गुग्गुलं तगरं पिप्पलीं स्वे(श्वे)तसर्पं पिप्लुं श्लक्ष्णचूर्णोक्तस्य प्रथमं कुर्यात् ।
करप्रक्षालनं सुखोष्णेन वारिणा कुर्यात् । अपाश्वगन्धातसीकिण्वपिण्याकमुद्ग-
चूर्णसैन्धवानि गोवा(व)राहाजवसाभिस्तैलघृताभ्यां च पाचयित्वा वस्त्राव-
नद्धेन पिण्डस्वेदेन स्वेदयेत् । यवपटोलकिराततित्तकांशुमतीश्यामातेजोवती-
विडङ्गपिप्पलीपिप्पलीमूलनिदिग्धिकाभवकमूलमूलेः कल्कपिष्टैस्तैलं विपाच्य
नस्यं दद्यात् । पृथ्वीकोरुबूकविडङ्गवृहतीफलेजुदैः सूक्ष्मचूर्णोक्तैः सप्तर्षिकै-
र्धूपं दद्यात् । एतैरेवौषधैस्तैलं विपाच्य नस्यं दद्यात् । यवसानि च गिरिज-
शृङ्गाणि कफप्रशमनानि च दद्यात् ॥

इति कफजः शिरोरोगः ॥

यदा तु रुधिरं पित्तप्रकोपहेतुभिः प्रकुपितं शीर्षाभितापं जनयति ॥

तदा निमीलिताक्षः परिशूनान्तनपनः, सरक्ता च लाला इस्तात्प्रवर्तते ।
पित्तलिङ्गं प्रापः, घ्यानशीलः ॥

तस्य स्रक्कभृङ्गराजतगरफणिज्जकेषु सुरामण्डयुक्तेषु तैलं विपाच्य नस्यं
दद्यात् । पिण्डस्वेदेन च स्वेदयेत् । अर्कपत्रभङ्गानि कापेन च स्वेदयेत् । लोभ-
मधूकसस्त्रिप्रानीलिकाभिः सूक्ष्मचूर्णोक्तैः प्रथमं कुर्यात् । करप्रक्षालनं
चास्य स्र(शृ)वशीतेन यवसा मृद्धीकाशर्कराचूर्णसंस्पृष्टेन कारयेत् । यवसानि
यपोक्तानि च दापयेत् ॥

इति रक्तजः शिरोरोगः ॥

अथ वातपित्तरुधिरकफानां समस्तानि लिङ्गानि दर्शयति, तदा सांनिपातिकं
शीर्षाभितापं विधात् । तस्य मत्स्याख्येयस्याप सतः पुरुषकारमाधान्पादवेष्ट्यं

* मरुताकारनिहान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. °तानि° । २ क. °गप्त° । ३ क. °दिङ्गः प्रा° । ४ क. शीर्षा-
भितापं । ५ क. °वस्यान्या° ।

(३यं) व्याधिप्रमोक्षपरेण भवितव्यमित्येतां दुर्द्धि पुरस्कृत्य चिकित्सितुमारभते तस्य पूर्ववत्पवनमेवाऽऽदावुपक्रमेत । स हि सर्वत्रानुपहतगतिः कफपित्तासृक्प्रवर्तकः प्राणो विचारी । ततः पित्तं दहति पचति तीक्ष्णतरमग्निरिव यत्नेनोपचर्यम् । रुधिरमप्यभिघातं सदुष्टमाहारदूषितं च पित्तवदुपचर्यम्, कदाचिद्वि सर्पति विसर्पवत्, कफस्तु घनगुरुशिशिरो विसर्पिभावान्संधिशिरास्त्रापूनवपीड्य प्राणो परोधं कुरुते । तस्माद्वातपित्तकफरक्तश्लेष्मणां चिकित्सां कुर्यात् । उल्वणं वा व्याधिं प्राणहरमभिसमीक्ष्य दोषमसंज्ञान्तः शमयेत् । गौरवं जाड्यतां वाऽऽपादयति । तस्मादन्तेऽसावप्यवश्यं चिकित्स्य इति ॥

यस्त्वत्पर्यं दूष्यत्याकुञ्चति वेषते दन्ताभ्यां भूमिं स्पृशति विधुनोति वृंहते । तमेतैर्लिङ्गैः सांनिपातिकं शिरोभितापं विधात् ॥

तस्मै सर्पिस्तैलवसापानं दद्यात् । श्वेतसर्षपपिप्पलीपयोवृताभ्यां त्रिग्धेन पिण्डस्वेदेन स्वेदं कुर्यात् । द्विपञ्चमूलकुलत्थयववदरशतावरीश्वदंष्ट्रीशीरबलातिविपावसुकनिष्पावकाश्मर्याग्रिमन्धनिष्काथेन घृतमण्डं विपाचयेत् । तत्रावापमनन्तागिरिकार्णिकेन्द्रयवशुकनासातालपत्रीवीजानि वा क्षुद्रसहानां फल्केन ततो विपाच्य संम्यग्प्रस्तः कर्माभ्यञ्जनं च कुर्यात् । सदाहरिद्रामेदफलेष्टपमोदानीवचाहरिद्राद्वयश्रीपर्णीगोचन्दनीटिदूकहिङ्गुहरितालमनःशिलास्तुङ्गकंव-शपत्राणि दैन्तौ च पिष्ट्वा सर्जरसेन शोनाककाष्ठमुपलिप्य क्षौमवाससा वार्ति-
(तिं) छापायां (ः)शोर्पापत्वा धूपमेनं पाययेत् । दिव्येऽम्भसि दग्धि च सिद्धं मधुराणां लावकानां वा रसं) पाययेत् । भोजयेच्च वारणं यवसानि, विचित्रा-
प्यार्तवानि च भोजयेत्, सांनिपातिकशीर्षाभितापप्रशान्त्यर्थम् ॥

इति सांनिपातिकः शिरोभितापः ॥

अथ यदा तु मधुराम्ललवणयवसकुलकवलभोजनादनुविपर्यासाद्वा निशाजागरणात्, स्थलस्य चातिप्रसक्तसोपयोगाच्च दुष्टपानीयपानाद्वा कफरु-
धिरे प्रकुप्यतो हस्तिनः । ते प्रकुपिते ऊर्ध्वमागम्य शिरोऽवष्टम्ब्य कृमींश्शिरसि जनयतः । ततस्ते नागस्य कृमिजं शिरोभितापं जनयन्ति ॥

शिरसि तेन दोदूषमा(ः)नः स(श)रमाकारतटवृक्षशृङ्गकपाटकुड्यबल्मीकस्त-
म्भादींश्शिरसा हन्तुमिच्छति, बहुशश्च व्याददाति मुसम्, पुनः पुनर्वृंहति

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुलके नास्ति ॥

१ क. °तिसितमा° । २ क. °वानस्य दु° । ३ क. °त् । श्लेष्मस° । ४ क. सम्यग्प्रस्तः । ५ क. °लजिवृ° । ६ क. °गोरोचन्दना । स. °गोचन्दना । ७ क. दत्त्वा । ८ क. °रोविष्ट° ।

विधुनोति शिरोऽभीक्ष्णम्, निम्बसतश्चास्य कराभिपतन्ति क्रमयः श्लक्ष्णरोमाः)णः
कफरुधिरसंभवमायाः, शिरसि ताडितश्च सुखायते । तं कृमिप्रचयकृतं शीर्षो-
भितापं विधात् ॥

तस्मै शृङ्गवेरकुटजकुष्ठमरिचातिविषापिप्पलीभिः सवाताकसर्पपाभिः श्लक्ष्ण-
पिष्टाभिर्नस्पर्धमनं कुर्यात् । करप्रक्षालनं चास्य प्रसन्नया । भद्रदारुमरिच-
शृङ्गवेरपिप्पलीतरलसर्पचित्रकसैन्धवैर्धूपनं कुर्यात् । अथवा त्रिकटुककरञ्ज-
निम्बपत्रामलकचित्रकविभीतकहरिद्रामिधूपनं कुर्यात् । बृहतीफलकासीसकुष्ठ-
सुवर्चिकारविडङ्गरसोनगिरिकार्णिकापिचुमन्दमूलहिङ्गुवचैलाफणिज्जकमरिचैर्गोमू-
त्रपिष्टैस्तैलं पक्त्वा सुखोष्णं नस्पर्ध दद्यात् । अथवा हरिद्रामार्कवतगरकुष्ठव-
चापुनर्नवैः कलकपिष्टैस्तैलं पक्त्वा सुखोष्णं नस्पर्ध दद्यात् । जाङ्गलैश्च यवसै-
स्तिकतकटुप्रापैः पिचुमन्दपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरपुक्तैः सिद्धैर्मुद्गैर्मधुघृतसंस्पृष्टैर्भोज-
नपानपोरुपचर्पमाणः प्रणुदति कृमिजां रुजं शिरोभितापः ॥

इति कृमिजः शिरोभितापः ॥

अथातोऽभिधातजः शिरोरोगः । स लोष्टाश्मश्रुशलाङ्कुशप्राजनदण्डवृक्षशा-
खाभिः प्रतिहस्त्यभिधाताद्वा शिरोभितापः संभवति ॥

ततः प्रस्तब्धकरकर्णचरणो ध्यानपरः शूननयनमुखशिरोग्रीवास्कन्धपूर्व-
कौपसगदावितानावग्रहकटो नाति किंचिदपि दुर्मेनाः ॥

तस्य सर्वसेको घृतमण्डेनेष्टः । विमलशिशिरसलिलावगाहः, प्रदेहश्च पत्रो-
शीरमधुकमज्जिष्ठादेवदारुसुनिपण्णकेलातमारवञ्जुलोत्पलतामरसविमृणालफ-
ह्लारपपस्याककैटशृङ्गीप्रपौण्डरीकवर्धमानकवेतससरलगुन्द्राक्षीरपृक्षत्वक्शतपु-
ष्पाहीवेरचन्दनसारिवालोपपञ्चकुस्तुम्बुकेशैलेयामलकर्मासीव्याघ्रनखपरिपेला-
भयाहरेणुकादेवदारुशितकर्णकैः क्षीरपिष्टैर्घृतप्रदिग्धैर्वहुशः प्रलेपयेत् । स्थानं
च सुशीतलं गोमपोपलिप्तं कालर्तुमुमनोभिः प्रकीर्णम् । शिरसि मध्ये च वारि-
परिपूर्णां दत्तपः सवेष्टुः । यवसैश्च मृदुभिरार्तवैर्हस्तिवृंहयेत् । रसैश्च क्षिग्धम-
धुरैर्जाङ्गलैर्मत्सजैर्भोजयेदिति ॥

तत्र श्लोको भवतः—

शिरोभितापा नागानां प्रापशो वातसंभवाः ॥

कफशोणितपित्तानां वायुरेव प्रवर्तकः ॥

१ क. °लीशु° । २ क. °कायसंग° । त. °कायः स° । ३ क. °शिराव° ।
४ क. °न्द्राक्षार° । ५ क. त. °पुष्पीही° । ६ क. त. °स्तैले° ।

मूले छिन्ने हताः शाखा भवन्ति हि तदाश्रयाः ॥

तस्माद्वातप्रतीकारः सदा कार्यश्चिकित्सकैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने शिरो-
रोगाध्यायः पञ्चदशः (यश्चतुर्दशः) ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाध्यायः ।

रोमपादो महातेजा दृष्ट्वा पादानुरागजान् ॥

हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्केन जायन्ते पादरोगाः पृथग्विधाः ॥

संख्यया कति ते प्रोक्ताः किञ्च तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥

स्वशरीरसमुत्पानाः केन वा धनचारिणाम् ॥

पादरोगा न जायन्ते तस्मादाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३ ॥

स एवमङ्गराजेन पृष्टो मधुरया गिरा ॥

वचनं प्रत्युवाचेदं पालकाप्यो महामुनिः ॥ ४ ॥

प्रमाणं पादरोगाणां सनिदानं चिकित्सितम् ॥

केचिदेषां दशेच्छन्ति केचिदिच्छन्ति विंशतिम् ॥ ५ ॥

इह त्रिंशतमिच्छन्ति पादरोगांश्चिकित्सकाः ॥

नामतस्तान्मवक्ष्यामि सलिलान्सचिकित्सकान् ॥ ६ ॥

सत्रोत्कारकी प्रथमः कारकी तदनन्तरम् ॥

नाडीजातस्तृतीयः स्यात्ततः संराष्ट्रकेशकम् ॥ ७ ॥

नरभेदं ततो विद्यात्पूयकेशस्ततः परम् ॥

विप्लावकैस्ततस्त्वन्यः केशग्रन्थिः सविमुक्तः ॥ ८ ॥

समन्तकेशश्च भवेत्कचकेशश्च फीर्ष्यते ॥

फदम्बपुष्पो विज्ञेयः सफुल्लोऽथ कुठारकः ॥ ९ ॥

फुल्लपादस्तेषां ज्ञेयस्ततो भिन्नस्तोऽपरः ॥

स्फुटितश्चानुद्वतश्च तथाऽन्योऽपि नस्यो भवेत् ॥ १० ॥

* 'चिकित्सितान्' इति तूच्यते । † 'सविमुक्तः' इत्येव पाठः साधुः, अग्नि-
मग्न्यानुरोधात् ॥

१ क. छिन्नो हतः शा° । २ क. °द्वाने प्र° । ३ क. °कस्त्यत्° । ४ क.
सफुल्लो° । ५ क. °स्ततो ज्ञे° । ६ क. °नुचद्वत् ।

शरनद्धोऽथ विक्षेपो दंष्ट्रुकेशश्च दन्तिनः ॥
 मृगुलिमकेशो गम्भीरस्तथा चर्मतलोऽपरः ॥ ११ ॥
 क्षतो निर्मूलितश्चैव तथा केशः सलोहितः ॥
 स्थाण्वाहतः क्षीणतलस्तथा चाभ्यन्तरीकृतः ॥ १२ ॥
 निष्पिष्टो मांसकेशश्च तथा स्थानरतोऽपरः ॥
 इति रोगसमुद्देशः कीर्तितः पृथिवीपते ॥ १३ ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि गजानां वनवासिनाम् ॥
 पादरोगा न जायन्ते स्वशरीरोत्थिता यथा ॥ १४ ॥
 प्रकृतिः परिसर्पा हि वनेषु वनचारिणाम् ॥
 न तिष्ठति ततस्तेषां शोणितं तलसंधिषु ॥ १५ ॥
 पवनः प्रकृतिं याति श्लेष्मा चैषां विशुध्यति ॥
 पित्तं प्रसन्नतां याति ततो गच्छति भूमिषु ॥ १६ ॥
 पादरोगा न जायन्ते तेनेह वनचारिणाम् ॥
 ग्राम्याणां पारवश्यत्वादालनेष्वेव तिष्ठताम् ॥ १७ ॥
 प्रायः पादा विनश्यन्ति सततं स्थानसेवया ॥
 सप्तर्षीं तु दक्षां प्राज्ञान्वपोतीर्तांस्तु वारणान् ॥ १८ ॥
 पादरोगाः प्रवाच्यन्ते विशेषेणैव पार्थिव ॥
 व्याप्य सर्वशरीरं हि शिराः सर्वाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 सहिताः स्नायुजालेन चरणेषु प्रतिष्ठिताः ॥
 गुलिफास्थिसमूहश्च यस्मात्पादेषु दन्तिनाम् ॥ २० ॥
 रोगा ये तत्र जायन्ते तस्मात्ते दारुणाः स्मृताः ॥
 इति त्रिंशदिमे प्रोक्ता द्विविधा रोगसंख्यया ॥ २१ ॥
 स्वशरीरसमुत्थाश्च भवन्त्यागन्तवस्तथा ॥
 तेषामपि विभागं तु क्रययोगात्मचक्षते ॥ २२ ॥
 तत्र निर्मूलितनखः क्षतः (१) क्षीणतलस्तथा ॥
 स्थाणुनाऽभिहतश्चैव शरनद्धश्च यो भवेत् ॥ २३ ॥
 उत्कारकी स्थानरतो विनिष्पिष्टतलस्तथा ॥
 अनुद्धतनखश्चैव स्युरेते शास्त्रनिश्चयात् ॥ २४ ॥

* 'चान्यः क्षरीकृतः' इति पाठ उचिनः, अग्रिमग्रन्यानुरोधात् ।

नवैवाऽऽगन्तवो रोगाः शेषाः स्युर्दोषसंभवाः ॥
 अत ऊर्ध्वं चिकित्सां च लक्षणं च प्रवक्ष्यते ॥ २५ ॥
 तत्र चोत्कारकीलिङ्गं वारणस्य प्रवक्ष्यते ॥
 यथानिमित्तं मातङ्गः पादव्याधिं नियच्छति ॥ २६ ॥
 वृणमूत्रपुरीषाणां पाङ्गूनां कर्दमस्य च ॥
 उत्करे तिष्ठति यदा सततं कथिते गजः ॥ २७ ॥
 तेनास्य पलिपादेषु पवनः परिकुप्यति ॥
 दारुणं लभते तेन पादरोगं मतङ्गजः ॥ २८ ॥
 नाड्यो वातेन जायन्ते केशा वा भृशदारुणाः ॥
 दुःखितस्तेन मातङ्गः स्थाने न लभते सुखम् ॥ २९ ॥
 दन्तिनो नखमूलेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥
 श्लेष्मणा सहितस्तेन कण्डूस्तस्यापेजायते ॥ ३० ॥
 (*ततः कण्डूयतेऽत्यर्थं करेण सततं करी ॥
 तेनावच्छेदनात्केशकारकी नाम जायते ॥ ३१ ॥)
 स्वशरीरसमुत्थानाः काष्ठलोष्टक्षतादपि ॥
 न साध्यन्ते यदा वैद्यैर्ब्रूणाः पादेषु दन्तिनाम् ॥ ३२ ॥
 विसर्पन्ति ततस्तेषां गतयस्तलसंधिषु ॥
 नाडीजात इति ब्राह्मः पादरोगं गजस्य तम् ॥ ३३ ॥
 कदम्बपुष्पसंस्थानैः कुठारसदृशैस्तथा ॥
 र्वङ्गुलिभिः कचगुल्मैश्च यदा पादाः समन्ततः ॥ ३४ ॥
 द्विरदस्य प्रभिद्यन्ते समन्ताद्वाटवेदनैः ॥
 संराष्ट्रकेशं पवनाज्जानीयात्तं नरेश्वरः ॥ ३५ ॥
 श्लेष्मशोणितपित्तानां दोषमन्यतमं यदा ॥
 संगृह्य पवनो दुष्टो नखमध्येषु तिष्ठति ॥ ३६ ॥
 तदा भित्त्वा नखान्केशा जायन्ते भृशदारुणाः ॥
 इत्पुक्तं नखभेदस्य शास्त्रयोगेन लक्षणम् ॥ ३७ ॥
 यदा प्रदुष्टः पवनः पित्तमादाय तिष्ठति ॥ ३८ ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु विद्वानस्य शिस्तस्य च ॥
 यदा संजायते केशो जायमानश्च पच्यते ॥ ३९ ॥

*धनुराकारमध्यस्थपादो 'ग' पुस्तके प्रुटिनः ॥

अजस्रश्र(स्त्र)वणाच्चास्य पूयकेशत्वमिष्यते ॥
 इत्थेत्तल्लक्षणं श्रोतं पूयकेशस्य दन्तिनः ॥ ४० ॥
 नखान्तराणि सर्वाणि तलाः सतलसंघयः ॥
 पच्यन्ते सहसा यस्य विसर्पन्ति च सर्वशः ॥ ४१ ॥
 पुनश्चैवोपरोहन्ति भिद्यन्ते च पुनः पुनः ॥
 केशो विष्ठावकश्चैप पित्तासृग्वातसंभवः ॥ ४२ ॥
 विद्युता यस्य लक्ष्यन्ते केशैश्च तलसंघयः ॥
 (*सग्रन्थिभिर्वातरक्तोत्केशग्रन्थिः सविद्युतः ॥ ४३ ॥
 कुपितः पित्तमादाय यदा तिष्ठति मारुतः ॥
 तलसंधिषु नागस्य तेन केशोऽस्य जायते ॥ ४४ ॥
 सरुजः सपरीदाहः क्षिप्रपाकी विसर्पकः ॥
 पच्यन्ते सहसा तस्य समन्तात्तलसंघयः ॥ ४५ ॥
 समन्तकेशं जानीयान्नागस्य भृशदारुणम् ॥
 तत्र यस्य विमुच्यन्ते न स शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ ४६ ॥
 मोहपोः पलिहस्ते च विक्रान्तशशिखाम् च ॥
 संनिपातोद्भवैः केशैर्मयूरशिखसंस्थितैः ॥ ४७ ॥
 दीर्घैः प्रविरलैः कुण्णैः श्वेताग्रैर्वोऽपि रोमभिः ॥
 मिश्रैर्दारुणपर्यन्तैः कचकेशः स उच्यते ॥ ४८ ॥
 एतेष्वेव प्रदेशेषु रूक्षः परमदारुणः ॥
 वातजो लक्ष्यते केशः कदम्बकुसुमाकृतिः ॥ ४९ ॥
 कदम्बकेशं तं विद्यान्नागस्य भृशदारुणम् ॥
 पलिपादे च कूर्मे च मोहपोः पलिहस्तयोः ॥ ५० ॥
 विक्रपोरपि यस्य स्यात्केशैः फुल्लैः सवेदनैः ॥
 शतध्रुवे च दृश्यन्ते वृत्ताः पादाः समन्ततः ॥ ५१ ॥
 सफुल्लमिति तं विद्यात्केशं वातसमुद्भवम् ॥
 गजस्य कुपितं पित्तं यदा पादेषु तिष्ठति ॥ ५२ ॥
 कुक्षारारूपस्तदा रोगः पादजो वाधते द्विषम् ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु मांसं समुपचीयते ॥ ५३ ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयमध्यगतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. कोशो । २ ख. °कान्केश° ।

कुठाराकृतिसंस्थानस्तेन केशोऽस्य जायते ॥
 सरुजः सपरीदाहः क्षिप्रपाकी विसर्पकः ॥ ५४ ॥
 कुठारपादमित्याहुस्तं रोगं पादजं पुनः ॥
 गात्रापरेषु मुख्यं गजस्य तलसंघपः ॥ ५५ ॥
 स्फुटिता यस्य लक्ष्यन्ते फुल्लपादः स वातिकः ॥
 दन्तिनो नखमूलेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥ ५६ ॥
 तदा नखा विपाच्यन्ते भिद्यन्ते च स मारुतः ॥
 एष भिन्ननखो नाम पादरोगो विनिश्चितः ॥ ५७ ॥
 अप्रतिक्रियया यस्य दन्तिनः स्फुटितो नखः ॥
 शुष्कतपनिलसंदुष्टः सौऽनुद्धतनखो भवेत् ॥ ५८ ॥
 यदा निर्भिद्यते पादेः शरशक्तपृष्ठितोमरैः ॥
 शरनद्धं तदा नागः पादव्याधिं नियच्छति ॥ ५९ ॥
 मोहसंदानभागेषु दद्रवः श्लेष्मसंभवाः ॥
 कण्डूमत्स्यो बृहत्पश्च जायन्ते यस्य दन्तिनः ॥ ६० ॥
 काष्ठलोष्टादिभिस्ताश्च यदा संपीड्य घर्षति ॥
 दद्रुकेशः स विज्ञेयस्तेन लिङ्गेन दन्तिनः ॥ ६१ ॥
 प्रगुल्मिकेशा जायन्ते गजे शोणितसंभवाः ॥
 विक्रयोः मोहयोश्चैव तथैव पलिहस्तपोः ॥ ६२ ॥
 विस्तीर्णा रक्तपर्पन्ताः कृष्णान्ता मृदवः स्थिराः ॥
 प्रगुल्मिकेशाः शीघ्रन्ते यदा दोषेण दन्तिनः ॥ ६३ ॥
 तेषु मूलेषु गम्भीरास्तद्धि गम्भीरलक्षणम् ॥
 यदा प्रकुपितं पित्तं मारुतश्चैव दन्तिनः ॥ ६४ ॥
 तलसंधिषु मुख्यं जनयेत्परिपोटनम् ॥
 तं चर्मतलमित्याहुः पादरोगं चिकित्सकाः ॥ ६५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि क्षतकेशस्य लक्षणम् ॥
 प्राजनेः स्वाणुना लोष्टैरारया वाऽपि विक्षते ॥ ६६ ॥
 केशा यत्रोपलक्ष्यन्ते पादरोगः स हि क्षतः ॥
 स्तलनादभिधाताद्वा यदा निष्कृत्यते नखः ॥ ६७ ॥
 तं तु निर्मूलितं विद्यात्पादरोगं चिकित्सकः ॥
 यदा प्रकुपितो वायु रक्तमादाय तिष्ठति ॥ ६८ ॥

दन्तिनां मोहदेशेषु विकानस्त्रिशिसासु च ॥
 तेन केशा विवर्धन्ते तत्र शोणितसंभवः ॥ ६९ ॥
 शोणितक्षरणाच्चैर्पां रक्तकेशत्वमिष्यते ॥
 वनपर्वतदुर्गेषु चरतां दन्तिनां यथा ॥ ७० ॥
 स्थाणुना भिद्यते पादः स तु स्थाण्वाहतो भवेत् ॥
 लोष्टाश्मकण्टकाकीर्णा यदा संचार्यते महीम् ॥ ७१ ॥
 शराधानवर्ती वाऽतितप्तं वा बहुशो गजः ॥
 तस्य तेनोपत्तापेन दुष्पन्ति तलसंघयः ॥ ७२ ॥
 क्षीयन्ते च तला गाढं स तु क्षीणतलो भवेत् ॥
 प्रतिघ्नतो यदा यातुस्तिष्ठत्याक्रम्य शर्कराः ॥ ७३ ॥
 मन्दं गच्छति पर्यश्रुः पथि क्षीणतलो गजः ॥
 तस्य क्षीणतलस्येह तलेभ्यः पूयशोणिते ॥ ७४ ॥
 क्षरतः स तु विज्ञेयः पादरोगः क्षरीकृतः ॥
 विनिष्पिनष्टि यः क्रुद्धो मुहुः पादतलं गजः ॥ ७५ ॥
 शर्कराशरधानेषु लोष्टाश्मगहनेषु च ॥
 तस्य पार्णिप्रदेशेषु शोणितं संप्रदुष्यति ॥ ७६ ॥
 मद्बुधं जनयेद्याधि गजस्य भृशदारुणम् ॥
 निष्पिष्टतलमित्पाहुः पादरोगं चिकित्सकाः ॥ ७७ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मांसकेशस्य लक्षणम् ॥
 नखान्तरेषु सर्वेषु विकानस्त्रिशिसासु च ॥ ७८ ॥
 यदा संजायते केशो मांसं प्राप्नोति सुदारुणः ॥
 गम्भीरमूलकठिनो बहुलो गुरुवेदनः ॥ ७९ ॥
 मांसकेशः स विज्ञेयः पादरोगश्चिकित्सकैः ॥
 क्रोधाद्गपाद्वा यातुङ्गं यदा तु परिचारकाः ॥ ८० ॥
 न नयन्पयगाहं च शय्यापां नापि नाध्वनि ॥
 स्थान एव निवृद्धस्य कवलं पल्लवं जलम् ॥ ८१ ॥
 वृणं चैव प्रयच्छन्ति विधां च लवणानि च ॥
 तस्य कुप्यति पादेषु चिरस्थानेन मारुतः ॥ ८२ ॥
 स्फुटन्ति सर्वतश्चास्य तलाः सतलसंघयः ॥
 नखान्तराणि भिद्यन्ते मोहौ निर्भुजतस्तथा ॥ ८३ ॥

तं स्थानरतमित्याहुः सततं स्थानसेवया ॥

इति त्रिंशदिमे प्रोक्ताः पादरोगाः सलक्षणाः ॥ ८४ ॥

चिकित्सितं यथा चेपां विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥

शस्त्राग्निसारचूर्णानि धावनालेपनानि च ॥ ८५ ॥

स्नेहनं चोन्मेषेक्षा च क्रियाधिष्ठानमष्टधा ॥

कुठारपादः स्थानरतः केशग्रन्थिः सविभुतः ॥ ८६ ॥

समन्तकेशः संराष्ट्रकेशो विष्ठावकश्च यः ॥

असाध्याः पादरोगाः स्युः पठेते शास्त्रनिश्चयात् ॥ ८७ ॥

अत ऊर्ध्वं तु पाप्मांश्च साध्यांश्च शृणु पार्थिव ॥

कदम्बपुष्पः संकचः प्रफुल्लः फुल्ल एव च ॥ ८८ ॥

चत्वार एते पाप्माः स्युः पादरोगा नरेश्वर ॥

नखभेदो भिन्ननखो निर्मूलितनखस्तथा ॥ ८९ ॥

स्खलितश्चानुद्धतश्च कृच्छ्रसाध्यास्तु ते स्मृताः ॥

पूयकेशः प्रगुल्मी च रक्तकेशश्च पार्थिव ॥ ९० ॥

एतेऽपि दुश्चिकित्स्यास्तु मांसकेशश्च यः स्मृतः ॥

स्खलितो नखभेदश्च केशो भिन्ननखश्च यः ॥ ९१ ॥

उत्कारकी सगम्भीरः साध्याः पञ्चाग्निकर्मणा ॥

कारकी दहकेशश्च मांसकेशश्च पार्थिव ॥ ९२ ॥

प्रगुल्मी चेति चत्वारः सारसाध्याधिकित्सकैः ॥

क्षतो निर्मूलितश्चैव पूयकेशः सलोहितः ॥ ९३ ॥

नाडीजातश्च विज्ञेयः शरनद्धश्च यो भवेत् ॥

स्थाण्वाहतश्च समेते साध्याः स्युः शस्त्रकर्मणा ॥ ९४ ॥

क्षरीकृतः क्षीणतलस्तथा चर्मतलश्च यः ॥

निष्पिष्टतल इत्येते चत्वारः पृथिवीपते ॥ ९५ ॥

अप्रमत्तेन भिषजा साध्याः स्पुर्मूलकर्मणा ॥

असाध्याश्चैव पाप्माश्च साध्याश्चैव यथा यथा ॥ ९६ ॥

कीर्तिवाः पृथिवीपाल चिकित्सितमतः शृणु ॥

द्वावेतौ सदजौ रोगौ सुफुल्लः फुल्ल एव च ॥ ९७ ॥

१ क. 'नतरमि' । २ स. ग. 'तं तथाऽप्येषां' । ३ क. प्रवक्ष्यते । ४ क. पात्र वक्ष्या च । ५ क. सवचः । ६ क. 'नुत्तश्च । ग. 'नुद्धत' ।

एतयोः स्वेदनं कार्यमभ्यङ्गश्चैव नित्यशः ॥
 फदम्बपुष्पकेशश्च फचकेशश्च यो भवेत् ॥ ९८ ॥
 घृतं लवणसंयुक्तं नित्यमभ्यञ्जनं हितम् ॥
 गोमूत्रं वाऽश्वमूत्रं च सरभूत्रं तथैव च ॥ ९९ ॥
 त्रिफलासोमवल्कानां निष्कायः पादधावनम् ॥
 भल्लातकानां तैलं च तिलतैलं घृतं वसा ॥ १०० ॥
 पादरोगेषु नागानां स्नेहनं हितमुत्तमम् ॥
 भ्रियङ्गुतगरं कुष्ठं तेजोह्वा रजनीद्वयम् ॥ १०१ ॥
 वचासैन्धवसंयुक्तं घृततैलसमन्वितम् ॥
 सर्वेषां पादरोगाणां केशशातनमुत्तमम् ॥ १०२ ॥
 (*सर्पपाशित्रको दन्ती श्वेता कटुकरोहिणी ॥
 महावृक्षार्कयोर्मूलं भल्लातकफलानि च ॥ १०३ ॥
 लवणानि हरिद्रे च कोशातकपाः फलानि च ॥
 पिचुमन्दपलाशानि त्रिवृता श्वेतसर्पपाः ॥ १०४ ॥
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि केशशातनमुत्तमम् ॥)
 गुग्गुलं तिम्बपत्रं च ज्यूपणं च तिलैः सह ॥ १०५ ॥
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि केशशोधनमुत्तमम् ॥
 विपन्नाऽतिविषा कुष्ठं सर्पपाः सुरदारु च ॥ १०६ ॥
 त्रिवृद्वन्त्यार्कभल्लातमूलानि च शणं तिलः ॥
 अतसी च पटोलं च प्रत्येकं केशशोधनम् ॥ १०७ ॥
 अतसी (* किष्कमेरुण्डसुरा क्षारतिलात्वचम् ॥
 महावृक्षार्कयोर्मूलं पिष्ट्वा भल्लातकानि च ॥ १०८ ॥
 मधुशिशुफलैः सार्धं पादरोगेषु शोधनम् ॥
 कासीसं) सैन्धवं कांस्यं तथा नीली रसाञ्जनम् ॥ १०९ ॥
 सौराष्ट्र मधुकं चैव पादरोगेषु रोपणम् ॥
 धौण्टाफलानि त्रिफला निचुलानां फलानि च ॥ ११० ॥
 तलरोगेषु नागानां स्थिरीकरणमुत्तमम् ॥
 गोजीत्वचोऽश्वकर्णश्च सोमवल्कधनंजयो ॥ १११ ॥

* धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. ख. °नि तृवृ° । २ क. °कं कोश° । ३ ख. °तसीकि° । ४ क. °राष्ट्रम° । ५ क. ख. घोटफ° ।

कल्कपिष्टानि सर्वाणि तलस्तम्भनमुत्तमम् ॥
 सोमवलकस्य सर्जस्य ककुभादमन्तकस्य च ॥ ११२ ॥
 (* भल्लातकोदुम्बरपोस्तथाऽश्वत्थकदम्बयोः ॥
 आघ्रातकाश्वकर्णं च कुम्भीं च क्वापयेज्जले ॥ ११३ ॥)
 पादावशिष्टं कथितं पुनरेवाप्यधिश्रयेत् ॥
 किरातमूलं कासीसं हरिवालं रसाञ्जनम् ॥ ११४ ॥
 तथा सर्जरसं दद्याद्रोहिणीचूर्णमेव च ॥
 अपहृत्य च निर्दग्धमपः कुम्भे निधापयेत् ॥ ११५ ॥
 ततस्तेन कपायेण व्रणं नागस्य क्षालयेत् ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि क्षारकर्मविधिं श्रेष्ठम् ॥ ११६ ॥
 पालाशं क्षारमादाय मुष्ककस्य धवस्य च ॥
 कुटजेद्भुदं चाराणां क्षारमारग्वधस्य च ॥ ११७ ॥
 कैलशं च साम्रपणं क्षारं सौगन्धिकस्य च ॥
 रौध्रकं चिरविल्वं च शैरीषं कतकं तथा ॥ ११८ ॥
 एतान्क्षारान्समाहृत्य हस्तिमूत्रेण संसृजेत् ॥
 संसृजेच्चाश्वमूत्रेण गवां मूत्रेण चैकशः ॥ ११९ ॥
 पुनः पुनः समासिञ्चेद्यथा स्यात्सुपरिश्रु(स्तु)तम् ॥
 परिश्रु(स्तु)तं तु तं क्षारं सुप्रसन्नं ततो भिषक् ॥ १२० ॥
 अपः कुम्भे दृढे धीरः शनैर्यन्दाग्निना पचेत् ॥
 सुप्रसन्नं ततो वैद्यः समन्तात्परिघट्टयेत् ॥ १२१ ॥
 अनामं चाप्यदग्धं च दर्वीलेपमथोद्धरेत् ॥
 अधोमये सापिधाने कलशे रजतग्रभे ॥ १२२ ॥
 तस्मिन्क्षारं समावाप्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
 पूर्वोक्तेन कपायेण सुखोष्णेनाथ धावनम् ॥ १२३ ॥
 तं कपालिकया गाढं तीक्ष्णया परिघट्टयेत् ॥
 सम्पक्वक्षालितं केशं कृत्वा निरुदकं ततः ॥ १२४ ॥

* धनुराकारचिह्नान्तर्गतपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. अपहृत्य । २ ग. शृणु । ३ क. °द्वारा° । ४ क. कालंबुकं ।
 ५ क. रौध्रकं । ६ क. °स्मिन्शीरं ।

क्षारागदेन योगज्ञस्तेनैव प्रतिसारयेत् ॥

(॥पक्वजाम्बवसंकाशमविश्रा(क्षा)वि यदा भवेत् ॥ १२५ ॥

सम्यग्दग्धतलं विद्यादन्यथा तु विगर्हितम् ॥

कौतकं पञ्चलवर्णं यवक्षारस्तथैव च ॥ १२६ ॥

एतानि दग्ध्वा क्षारं तु पूर्वकल्पेन साधयेत् ॥)

तगरं पञ्चलवर्णं हरितालं मनःशिला ॥ १२७ ॥

एतत्समुद्धृतं सर्वं इस्तिमूत्रेण संछजेत् ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन क्षारयोगः प्रशस्यते ॥ १२८ ॥

श्रेण्काक्षं काश्चेनक्षीरं दन्ती लाङ्गलकीं तथा ॥

साधयेत्पूर्ववत्क्षारं ततः सम्यग्विचक्षणः ॥ १२९ ॥

हरितालं सुधाचूर्णं तथैव कटशर्कराम् ॥

अणानालेपयेद्देभिः पूर्वक्षारेण साधितान् ॥ १३० ॥

रोहस्पेवं व्रणो लिप्तो न च रुढः प्रभिद्यते ॥

(॥कासीसं हरितालं च कांस्पनीलीमुराष्ट्रजम् ॥ १३१ ॥

मनःशिलां च संभृत्य समभागानि पेपयेत् ॥

तं कल्कं निपुणं पिष्ट्वा व्रणं तेनोपलेपयेत् ॥ १३२ ॥

रोहस्पेवं व्रणो लिप्तो न च रुढः प्रभिद्यते) ॥

धृ(त्रि)दृष्टाङ्गलकी दन्ती मधुकं केसरं तथा ॥ १३३ ॥

कृष्णकन्दां तालपत्रीं समभागानि पेपयेत् ॥

कल्कपिष्टैः स्नुतैः सम्यग्घृतं धीरो विपाचयेत् ॥ १३४ ॥

एतेन सर्पिषाऽभ्यक्तः पादः स्थैर्यं निपच्छति ॥

अस ऊर्ध्वं तु नागानामग्निकर्म प्रवक्ष्यते ॥ १३५ ॥

तस्माग्निकर्म शास्त्रज्ञैश्चतुर्विधमिहोच्यते ॥

स्नेहस्तप्रेष्टिका लोहं चतुर्थी प्रोच्यते शिला ॥ १३६ ॥

योजयेत्तु यथायोगं बलावलम्बवेक्ष्य च ॥

मृद्वग्निसाध्या ये रोगास्तेषु स्नेहः प्रशस्यते ॥ १३७ ॥

मध्याग्निसाध्या ये तांस्तु दृष्टकाभिः प्रसाधयेत् ॥

तीक्ष्णाग्निसाध्या ये केशास्ताल्लोहेन प्रसाधयेत् ॥ १३८ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपादो गुपुस्तके नुदितः ।

१ क. क्षारागदेन । २ ख. शुकाख्यां । ३ क. 'अने स्ती' । ४ ख.

°पिष्टैस्तु तैः ।

अतितीक्ष्णाग्निंसाध्यास्तु शिलाभिः साधयेद्विपक्व ॥

(* एतेन कर्मयोगेन यथाव्याधि प्रयोजयेत् ॥ १३९ ॥

इष्टकां चैव लोहं च तत्रां चैव शिलां विपक्व) ॥

प्रयोजयेद्यथायोगं वयो धलमवेक्ष्य च ॥ १४० ॥

मासात्तु कार्तिकादूर्ध्वं निवृत्ते शुष्ककर्म ॥

हेमन्तस्याऽऽगमे कुर्यात्तलकर्म विचक्षणः ॥ १४१ ॥

उद्धृतं चावधृतं च मृत्तिकानुगतं च यत् ॥

स्फुटितं दुष्टमांसं च शस्त्रेस्तीक्ष्णैर्विशोधयेत् ॥ १४२ ॥

रक्तस्रावं न कुर्वीत न चातिक्षणयात्तलम् ॥

शनैः शनैस्तलः शोष्यो यावत्तु मृदुतां व्रजेत् ॥ १४३ ॥

अग्निकर्मविधिः कृत्स्नो यथावदुपदेक्ष्यते ॥

तप्तैरपोभिरुत्तानं तलं सम्पक्वशनैर्दहेत् ॥ १४४ ॥

फालंजम्ब्वोष्टदर्वीभिर्पयादोपमुपक्रमेत् ॥

जम्ब्वोष्टेरेव गम्भीरान्दाहयेदग्निकर्मवित् ॥ १४५ ॥

इष्टकाभिस्ततः स्वेदः कार्यः केशेषु हस्तिनाम् ॥

वातिकेषु च रोगेषु श्लेष्मणा कठिनेषु च ॥ १४६ ॥

रत्निमात्रां चतुरस्रां शिलां भूमौ निस्वात(न)येत् ॥

उत्तं धेनार्जुलान्यष्टावग्निवर्णां च कारयेत् ॥ १४७ ॥

मृदा पालीं समन्ताच्च शिलायां कारयेद्विपक्व ॥

शिलां तां स्वादिरैः काष्ठैः मृतस्रां कारयेत्ततः ॥ १४८ ॥

अपनीयाऽऽशु तत्राग्निसौपधानि समावपेत् ॥

गुहं तैलं वेसां मापाञ्जरीवेष्टं च सगुग्गुलम् ॥ १४९ ॥

तिष्ठेत्पुरा प्रकथितं रोधे मुधुहरीतकीम् ॥

शृङ्गालिकां महागुन्द्रां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १५० ॥

एकीभूते तु संभारे तस्मिन्प्रकथिते विपक्व ॥

स्थापयेत्पादमेकैकं यथावत्सुप्रतिष्ठितम् ॥ १५१ ॥

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ।

१ ख. इष्टिकां । २ क. चामधूमं । ३ क. ख. रक्तपावं । ४ क. °लज्ज-
मोष्ट° । ग. °लज्जघोष्ट° । ५ क. जृम्बोष्टै° । ग. जङ्घोष्टै° । ६ ख. इष्टिका° ।
७ क. ख. चतुरस्रां । ८ क. °झुलीन्य° । ९ क. समां । १० ख. ग. शृङ्गालिकां ।

मात्राममार्णं कालं वा ह्रस्वासरमयापि वा ॥
 एष मात्राविधिः प्रोक्तस्त्वग्निदाहे वृषोत्तम ॥ १५२ ॥
 अङ्घ्रिभं वाऽप्यपोढं च ताम्रबिल्वसमप्रमम् ॥
 सम्यग्दग्धतलं विद्यादन्यथा तु विगर्हितम् ॥ १५३ ॥
 गोमेदकसवर्णाश्च मधुवर्णाश्च ये तलाः ॥
 पक्तालु(ल)सवर्णाश्च समरक्तास्त्ववेदनाः ॥ १५४ ॥
 अनुजतास्त्वकुल्माषा भम्भीराः कठिनाः स्थिराः ॥
 भवन्ति सुखसंस्पर्शाः सम्यग्दग्धा यदा तलाः ॥ १५५ ॥
 सुप्रकृढास्तलाः सम्यगुत्तिष्ठन्ति समन्ततः ॥
 देहत्पि च निःशङ्कं समेषु विषयेषु च ॥ १५६ ॥
 इति सम्यक्प्रदग्धानां कीर्तितं लक्षणं मया ॥
 तलानामाम्रदग्धानामुत्तमं शृणु लक्षणम् ॥ १५७ ॥
 आम्रदग्धेषु पादेषु विकारो नोपशाम्यति ॥
 स्रवन्ति सततं रक्तं पाण्डुरा मृदवस्तलाः ॥ १५८ ॥
 आम्रदग्धं विदित्वैवं पुनः कर्म विधीयते ॥
 अतिदग्धस्य विज्ञानमतः शृणु महीयते ॥ १५९ ॥
 अतिदग्धास्तु मुच्यन्ते संधिभ्यः सहसा तलाः ॥
 नस्त्राश्चापि विशीर्यन्ते स्फुटन्ति च समन्ततः ॥ १६० ॥
 आश्रा(स्त्रा)वः पिच्छिलो रक्तस्तलेभ्यस्तस्य गच्छति ॥
 स्पातुं न शक्नोति गजो रक्तमूत्री च जायते ॥ १६१ ॥
 वमत्पभीक्ष्णं वमथुं सततं च प्रमेहति ॥
 प्राणांस्त्यजति वा नागो न स कर्मणि कल्पते ॥ १६२ ॥
 नातिदग्धं तलं कुर्यान्नाऽऽम्रदग्धं च कारयेत् ॥
 निर्वापणं प्रवक्ष्यामि दग्धानां हितमुत्तमम् ॥ १६३ ॥
 सुरा सौवरिकं तक्रमम्लं दधि पयस्तथा ॥
 क्षीरवृक्षकषायो वा देयः शीतो घृतान्वितः ॥ १६४ ॥
 अग्निकर्मसु सर्वेषु शीतीकरणमिष्यते ॥
 वर्गः कषायमधुरः सार्षपा शीतलो हितः ॥ १६५ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं यरिवं रक्तचन्दनम् ॥
 उशीरं पद्मकं लोधं मञ्जिष्ठा मुनिपण्णकम् ॥ १६६ ॥

मधुकं क्षीरशुक्राश्च सोमवल्कार्जुनावुभौ ॥
 नलवञ्जुलमूलानि पयस्या चोत्पलानि च ॥ १६७ ॥
 पपसा कल्कपिष्टानि घृतेन सह योजयेत् ॥
 अधिकर्मक्षतान्पादान्गजस्याऽऽलेपयेद्विषकृ ॥ १६८ ॥
 नलिकानलमूलानि शालूकानि विशानि च ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं लोधमुत्पलमेव च ॥ १६९ ॥
 समभागानि सर्वाणि सलिले परिवासयेत् ॥
 एतैः शीतकपायैस्तु पादनिर्वापणं भवेत् ॥ १७० ॥
 वारकुम्भीकवृक्षाणां त्वचमारग्वधस्य च ॥
 नदीजम्बोश्च मूलानि नलिकाया नलस्य च ॥ १७१ ॥
 समभागानि सर्वाणि सलिले परिवासयेत् ॥
 एते शीतकपायाः स्युर्दाहनिर्वापणाः स्मृताः ॥ १७२ ॥
 उपरूढेषु पादेषु स्थिरता जायते यथा ॥
 तथा वक्ष्यामि राजेन्द्र तलानां हितमुत्तमम् ॥ १७३ ॥
 धावने त्रिफला कार्या चूर्णं वाऽस्या महीपते ॥
 तिलतैलसमायुक्तं स्थिरीकरणमुत्तमम् ॥ १७४ ॥
 पिण्डीतकस्य बीजानि चूर्णीकृत्य त्वचा सह ॥
 लेपस्तेलेन संयुक्तस्तेनास्य फटिनास्तलाः ॥
 शंकरा काष्ठदी(ही)नायां वीथ्या(थ्या)नागं विचारयेत् ॥ १७५ ॥

तत्र श्लोकी—

धावनेः स्नेहनेश्चूर्णेश्चर्मकोशेश्च तांस्तलान् ॥
 पादरोगप्रशान्त्यर्थं सदा रक्षेत बुद्धिमान् ॥ ७६ ॥
 क्रियामष्टविधामेनां सम्यक्शास्त्राणि निश्चितम् ॥
 प्रयुङ्क्ते यो यथापोगं स भिषक्त्रेष्ठ उच्यते ॥
 इत्यत्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ७७ ॥ ९९४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाभूषणे महारोगस्थाने
 पादरोगाध्यायः षोडशः (पञ्चदशः) ॥ १९ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः, इति ह स्माऽऽह भगवान्पाल-
काप्यः । इह खल्वष्टौ व्यापदोऽस्य भवन्ति । तद्यथा—तैलघृतवसाक्षीर-
सुराधान्योदकोपधाभ्यः पक्वामाभ्यां च व्यापद्यते ग्रहण्ययोगातियोगवियो-
गेभ्यः ॥

तत्र विरुद्धरसवीर्यविपाकगुणभेदजानां प्रदानमयोगः । अतिमात्रं प्रदानम-
तियोगः । कफपवनरुधिरपित्तानां प्रकुपितानां वृद्धिकरणं वियोगः । यथा-
वपःप्रकृतिवर्णसत्त्वसात्त्वदेशकालर्तुमात्राप्रदानं योगः ॥

एवमयोगातियोगवियोगैर्व्यापदामुत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं वक्ष्यामः ॥

तत्र रूक्षोऽत्यर्थमजीर्णो कुशोऽतिव्यापामकशितः पित्तप्रकोपि वा तैलं
पापितः सहसा तैलव्यापदमृच्छति । तस्य दुर्बलाग्रेरुदरस्थः स्नेहः शरीरमनु-
सृत्य व्याधिं जनयति ॥

कष्टां हृदयपीडां वेपथुं शूलमाध्मानं मुखशोषं प्राणहानिमुदावर्तं च जनयति ।
ततः गूनान्तनयनः, सस्थूलोच्छ्वासो बालमूर्ध्वमुदस्पति कृच्छ्रेण रुधिरमल्पाल्पं
च बहुशः पुरीषमुत्सृजति कूजति परिहृण्यति म्लानपेचकश्च भवति ॥

तस्यैवं तैलव्यापन्नस्य चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—पपस्तृ(स्त्रि)द्विद्विचित्र-
कबिल्वैः सह स्र(गृ)तं सुखोष्णमेनं पाययेत् । अथवा—पलाशभस्म परिश्रा-
(त्वा)व्य पिप्पलीचित्रकहिङ्गुभिः सूक्ष्मचूर्णोद्धतैः पाकादधोदकां सुरां पाययेत् ।
अथवा—अर्कपलाशानां मूलरसं मस्तुना सुरया वा पाययेत् । त्रिफलाविड-
डानि वा कार्यं वा सफाणितं पञ्चलवर्णं पाययेत् । बृहत्पौर्वा फलानि मदन-
लघुनकुटतमरिचे लवणपिप्पलीभिर्गोमूत्रपित्ताभ्यां सम्येकपाले पाचयित्वा प्रस-
न्नाया सह पाययेत् । मदनबृहतीनां फलानि लवणलघुनानि च पिष्ट्वा क्षौमवस्त्रं
मलिप्य वातं गुदे श्लिष्यात् । ततो निरूहच्युतदोषैः सुविशुद्धहृदयः सुख-
कोष्ठो भवति । एषा चतसृष्वपि स्नेहव्यापत्सु निरूहवर्तिरिष्टा पुंरीपसंवर्तना-
र्थम् । अथत्यसोमवल्कोदुम्बरपुष्पाणां त्वचं संक्षुच्य द्रवन्तीपिप्पलीमधुसंपुक्ता-
न्कवलान्दद्यात् । क्रमेणाभ्यङ्गं लघुगमनं च सर्वव्यापत्सु कारयेत् । उष्णो-

१ ख. °त्सितमध्यायं व्या° । २ क. °त्यत्तिनि° । ३ क. शूलाध्मानं ।

४ क. °वा प° । ५ ग. °म्यनपाच° । ६ क. °पः स वि° । ७ ख. पुरुष° ।

दकं च स्नानपानार्थं दद्यात् । जीर्णावस्थितपुरीषं चावगाहयेत् । *जूर्णपादक-
दम्यशिरीषकरिरजम्बूशल्लुक्यरिमेदकसेरुककुरुविन्दानामन्यतमं भोजयेत् ।
सपञ्चलवर्णां प्रसन्नां पापयेत् । क्रमशश्च शालीनामोदनं मुद्गपूषेण सह
भोजयेत् ।

इति श्रीपालकाप्ये तैलव्यापत् ॥

फफोपचितदेहः समुपचितमांसमेदाः सर्पिः पायितः सर्पिर्व्यापदमृच्छति । स
फोष्ठसंलीनं विष्टम्प शीनसर्पिरवसीदति कफं प्रकोपयति ॥

ततोऽस्य हृदयं पीड्यते । न शक्नोति स्थातुम्, नाभिलपति यवसकवलकुव-
लपल्लवभोजनानि । स उपदिग्धकरनयनपेचकः संसृजति गात्रं गात्रेण, जलप-
न्नवद्यातिसार्यते, स्थूलाधुरमगल्भश्च भवति ॥

तस्मै निम्बपत्रत्वक्पटोलानि मधुककरक्षमधुशिशुपुतीकाटरूपकान्, क्षौद-
पित्वा सपञ्चलवणाक्लवलान्दद्यात् । ततः सपुरीषं सर्पिर्निरुहति । अथवा—
अरुशिशुकरक्षकरघाटापाटलानिम्बदन्तीं द्रवन्तीं च संक्षुण्णान्सपञ्चलवणा-
न्कवलान्दद्यात् । यवमुद्गकुलत्थमापवदरशणाटकीनां बीजानि निम्बवदरका-
श्मर्यफाणि च द्विपञ्चमूलाम्नां सह काययित्वा सपञ्चलवणं काथं पापयेत् ॥

इति सर्पिर्व्यापत् ॥

वसाव्यापदमिदानीं वक्ष्यामः । गात्रस्तेम्भव्यापामव्यवापकृते मदबलक्षये
भ्रमविहितानां क्षये वा विच्युतोऽस्के वातप्रकोपे वा वसा नागेभ्यो दीयते गोम-
हिपवराहाजमत्स्यानामन्यतमस्य । चेन्मांसस्नेहविरहितस्यापोगातिपोगवियो-
गैर्दीपते, ततोऽस्य व्यापदं जनयति ॥

एत भवति निमीलितक्षः, उपदिग्धपेचकरनयनः, पर्यश्रुः, भिन्नपुरीषः,
स्थातुं न शक्नोति, अवसीदति ॥

तस्यैवं वसाव्यापन्नस्य पूतिकार्ककरवीरदन्तीनृ(त्रि)वृचित्रकान्क्षौदपित्वा
निष्कार्थं सपञ्चलवणं पापयेत् । अथवा—अर्ककटुरोहिणीविश्वभेषजपिप्पली-
मूलदेवदारुहस्तिपिप्पलीविडङ्गदन्तीचित्रकानिष्कार्थं सपञ्चलवणं पापयेत् ।
त्रिफलाविडङ्गैः सह संक्षुद्य सक्षौद्रान्कवलान्पुरीषसंवर्तनार्थं दद्यात् । अथवा क्षीर-
वृक्षाणां मधुकारिमेदयोस्त्वचः संक्षुद्य मधुसंयुक्तान्कवलान्दापयेत् । जीर्णै-

* 'क' पुस्तके तु 'जूर्णपाद' इति, गपुस्तके तु 'उष्णपाद' इति पाठः । द्वयो-
रपि पुस्तकयोरग्रे तु 'जीर्णपाद' इत्युपलभ्यते ।

१ क. °हः सर्पिः । २ क. कोष्ठे सं° । ३ क. ख. शीतस° । ४ क.
°लभो° । ५ ख. °वृत्तिशु° । ६ क. °स्तम्भे व्या° ।

सैक्षौद्रपिप्पलीकेन मुद्गयूषेण भोजयेत् । यवसानि यथोक्तानि दद्यात् । ततः स्वस्थो भवति ।

इति वसाव्यापत् ॥

अथ यदा वातशोणितपित्तानां विकारैः पीड्यमानस्य दन्तिनः क्षीरपानमनुविधेयं भवति तदा, जीर्णे कफप्रकोपे वा पयः पीत्वा क्षीरव्यापदमृच्छति ।

ततः कुष्ठकिटिभद्रकिलासपिटकोद्गमाः प्रादुर्भवन्ति, कण्ठश्च परिदृष्टरोमानं संवीजति विरिच्यते मुसप्रसेकश्चास्य भवति ॥

तस्मै वरुणतिन्दुकोदुम्बरान्मधुसंयुक्तान्कबलान्दद्यात् । अथवा द्राक्षाप-ष्टीमधुसंयुक्तान्कबलान्दापयेत् । पञ्चकमोचरससमङ्गानां वा मधुसंयुक्तान्कबलान्भोजयेत् । प्रसन्ना भूतिपाने च भोजनं मुद्गयूषोदनं दद्यात् । जीर्णपादं शिरीषपल्लवांश्च यवसं दद्यात् । एतेन प्रतीकारेण क्षीरव्यापदो मुच्यते द्विषः प्रकृतिस्थशरीरस्तेजस्वी बलवांश्च भवति ॥

इति क्षीरव्यापत् ॥

स्वस्थवृत्तेर्विकारोपशमनार्थं वा यदा सुरा वारणाय प्रदीयते, द्राक्षागुडतैल-लवणसंयुक्तां केवलां वा प्रसन्नाम्, अथवाऽपि सुरामेजातां तरुणीं स्थानदीपान्वितां विपन्नां वा पीतवतो व्यापदुद्भवति ॥

ततः प्रेमिलयति, उन्मीलयति, अवलीयते, अत्यर्थं दह्यते, प्रमेहति, "संवीजति वेपते वमति कूजति परिदृश्यति, अवसीदति च वारणः ॥

गजमवेक्ष्य च्छायास्थं तमेवंगतं विश(?)मृणालोत्पलचन्दननलवेतसमूलैर्जम्बूकिशलयैश्च कर्दमोशीरपञ्चकशतपुष्पामञ्जिष्ठाभिः श्लक्ष्णपिष्ठाभिः प्रलेपयेत् । शरीरं सशिरस्कमानस्त्रेभ्यो जलाद्रैर्वलैः प्रतिच्छाद्य व्यजनेर्वीजयेच्छायास्थितम् । ततः स्वस्थो भवति । दाहस्य चास्योपशमो भवति । पारावताम्रदधित्थदाडिमा-न्नातकवदरपरूपकभव्यलकुचशृङ्गीकामातुलुङ्गानि घटेषु सलिललुप्तानि वासपेद्रा-त्रिम् । ततः परिश्रा(स्ना)व्य संज्ञर्करासोवर्चलजरिकं प्रतिपानं पाययेत् । अम्लवेतसवेत्रफलानि तिन्तिडीकफलानि गुडवदररसेरन्यैर्वाऽप्येवंप्रकारैर्वृक्ष-मद्भुवल्लीकदंगरैर्भोजयेत् । अम्लां वा यवौगूं रसमांससंस्कृतां सपञ्चलवणां पाययेत् । सुरां वा सपञ्चलवणामधोदकां वा पाययेत् । पिप्पलीमरिचलव-

१ ख. ग. "ससारपि" । २ क. संजीवति । ३ क. वा समधुयु" । ४ क. प्रतिपानं । ५ क. "मराजतां । ६ प्रलीयतेऽत्यर्थमुन्मी" । ७ क. संजीवति । ८ क. गतविशं । ९ क. सर्वश" । १० ख. "वागूर" ।

णान्वितेन ताम्रचूडवर्दिणरसेन भोजयेत् । एतेनोपक्रमेण सुराव्यापदो मुच्यते द्विरदः ॥

इति मद्यव्यापत् ॥

धान्यव्यापदमिदानीं वक्ष्यामः । एकं चाऽऽमं चातिमात्रमजीर्णार्घ्येस(श)न-
समशनेषु भोजितो धान्यव्यापदमृच्छति ॥

तस्यातिसारः प्रवर्ततेऽतिमात्रं दुर्गन्धिरामाशपादामः, पकाशपाद्विदग्धः ॥

तस्यैवमुत्पन्नव्यापदः सर्वधान्यानि प्रतिपेययेत् । कवलं यवसैरेव वर्तयेत् ।

(*ततोऽस्याऽऽरग्वधत्रिकटुकचित्रकचिल्वगण्डीराटरूपकदन्तीसर्पपांश्च क्षोद-
पित्वा गोमयसंपुक्तान्प्रयच्छेत्कवलान्सक्तुभिर्वा । ततः संपद्यते सुस्ती ॥

इति धान्यव्यापत् ॥

अथ वारिव्यापदं वक्ष्यामः । अश्रान्तः सहसा पिपासितोऽतिमात्रं सदोषं
शाटार्थमयोगतः पीतं पानीयं व्यापदमृच्छति ॥

तस्यातिसारोऽतिमात्रमुदकपन्नवत्प्रवर्तते । जठरमाध्मापते वातवस्तिरिव
सर्वतः पूर्णम् ॥

तस्मै कटुकनिम्बपत्रामलककरञ्जफलत्रयदाडिमाजमोदाविडङ्गभिपद्भुदिरद्रा-
तेजोवती)पाठासूक्ष्मसर्पपतगरकुष्ठैलाचव्यांशुमतीदन्तीगण्डीरचित्रकदेवदारुविन्द्र-
यवाजाजिगजपिप्पलासर्जश्रीविष्टकाहंजुवचासेन्धवसुवाचिकायवक्षारविडसौवर्चल-
रोमफाणि सपिप्पलीमरिचगृङ्गवेरचव्याजमोदानि सूक्ष्मचूर्णीकृतानि मसन्नया
पापयेत् । तृणैरेव प्राणं ग्रहणीं च वर्धयेत् । ततः संपद्यते सुस्ती ॥

इति वारिव्यापत् ॥

परिचारकैरज्ञानाद्वाऽतिलोभादतिसिद्धमसिद्धं वा पर्युषितं वा भोजितवतः
संवत्सरस्मितं सदोषं स्थानदोषान्वितं वा यवसं भक्षितवत उपघाभिर्वा, अवि-
धिप्रयुक्ताभिरयोगतो मद्यमकाले त्वरया पीतवतोऽस्त्रेहलवणां विधिविहितानां वा
विधां प्रयोगातिपीगवियोगैरुपयुक्तवतो दुःसंप्रयुक्तेरुपगैरतिप्रसक्तिवन्तै(द्वि)र्वा
व्याधिरप्रतिक्रियया वैचापराधाद्वा मदैप्रकृत्याऽवस्थामपानानुचितपानपिण्डप्र-
योगाद्वा शास्त्रप्रयोगस्योपरोधाद्वा भवत्युपधाव्यापत् ॥

तस्यानाहोऽत्यर्थं भवति । तृष्णा चातिमात्रम्, मुखपरिशोषः, पुरोपभेदः,

* धनुराकारचिह्नमध्यस्थः पाठः कपुस्तके ज्ञातः ॥

१ क. 'ध्यमन' । २ क. 'दराम' । ३ क. ख. 'कृत्यानिप्र' । ४ क.
'योगातियोगै' । ५ क. 'दनप्र' । ६ क. पुरुषभेदः ।

तत्र—मन्याशोफो मन्ययोर्भवति । सगदाशोफः सगदयोर्भवति । द्रोणीक-
शोफ उरोद्रोण्याम् भवति ।) अवच्छिन्नशोफोऽण्डकोशे (ःपायो नाम्नां च
भवति । गात्रशोफो गात्रापरयोर्भवति । शाल्मलीस्कन्धशोफो बाह्वन्तरे भवति ।
कदलीस्कन्धशोफः स्कन्धे भवति ॥

तत्र यौ कदलीशाल्मलीस्कन्धशोफौ स्वनामसंस्थानौ भवतः । केचित्
'कण्ठवाह्नेश्च' इति ब्रुवते । तावसाध्यौ । शुद्धशोफो ग्रीवापार्श्वयोर्वंशे च सर्व-
काये वा भवति । द्वावसाध्यौ मन्यावच्छिन्नशोफौ भवतः, द्रोणीकः प्रायशः ।
एवमेते त्रयो मन्यावच्छिन्नद्रोणीकशोफाः प्रायश एकाकारा भवन्त्युपक्रमतः ।
अभिपन्न(ण्ण)स्य च्छवीमाध्मापयन्ति कण्ठं च विविधां जनयन्ति ॥

स एष मन्याशोफः सलिलमिवाभिवर्धते मृदुश्चलश्च भवति । तद्यथा मनुष्या-
णामिन्द्रियसंवि(नि)रोधात्, क्षीरेक्षुगुडदधितिलपल्लमत्स्यानूपमांसरसभोजना-
देव्यायामशीलानां कण्ठाश्रया गलगण्डका नाम प्रादुर्भवन्ति, एवमेव खलु
नागानां स्नायुमज्जाभिपन्ना(ण्णा)नां छवीमाध्मापयन्ति । तदेवं स्नायुमज्जा-
ध्माने कण्ठभूते द्विविधा प्रतिक्रिया चेपां भवति—अन्तःप्रतिक्रिया, बाह्यप्र-
तिक्रिया चेति ॥

तत्र श्लोकः—

महांश्चा(प्य)व्यभिचारी च प्राणांश्चापि रुणद्धि वै ।

तस्माद्यत्नेन कुशलस्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

यस्तत्र शुद्धशोफः स पटुधो भवति ॥

यः सर्वश्वयधुभूतस्तं निरीक्ष्य यथाविधि ।

शुद्धशोफं तु विज्ञाय भिषकर्म समाचरेत् ॥

तस्य भेदा वातपित्तकफशोणितसंनिपातेभ्य आगन्तवश्चेति । एषामुत्पत्ति-
निदानं चिकित्सितं च पृथक्पृथग्विभागेन वक्ष्यामः ॥

तत्रातिप्ररोधदौर्बल्याद्दुःस्थानशयनात्कटुकपापकृष्णभोजनादतिकर्मसेवनाच्च
प्रकुप्यति पवनः । स कुपितो मृदु चञ्चलं च शोफं जनयति हस्तिनः । स
सर्वाङ्गसंचारी स्थानात्स्थानविसर्पो शीतस्पर्शे शीते विवर्धते, उष्णे विलीयते,
रूक्षामश्च भवति ॥

* धनुराकारमध्यगपाठः कपुस्तके न ।

१ क. °दल्यवायानां शी° । २ क. °माध्याप° । ३ ग. कण्ठूते । ४ क.
अतः । ५ क. °कित्सकम् । ६ क. सर्वाङ्गचारी ।

तेन मुह्यति भ्रमति, व्याददाति मुखं गजः, स्तव्यगात्रो माढमूत्रपुरीषो भोजनकवलकुवलद्वेषी च भवति ॥

तस्मै तैलपानमभ्यर्क्षं च दद्यात् । (*ततः शृङ्गवेरशयोनाकसोमवल्कपिप्पलीचित्रककुटजकरवीरार्कखदिरकुष्ठतालीसपत्रैश्चैनं कल्कपिष्टैर्वह्नुलमनुलेपयेत् ।) अथवा—तिलपिष्टलवणतन्दुलक्रिण्वैस्तक्रदध्यम्लसिद्धै रात्रिपुष्पितैः प्रलेपयेत् । अथवा—जलचरसत्त्वानां मांसमेदःकदम्बवल्लीवदरमण्डैस्तक्रदध्यम्लसिद्धैः सुसोष्णैरानखैभ्यः प्रलेपयेत् । अथवा—स्पोनाकतालपत्रीमेपशृङ्गावंशपत्रिकाकाशमर्यकुलिङ्गाक्षीपाटलीविल्वारग्वधशोभाञ्जनकधुद्रसर्पपैश्वर्णीकृतैस्तक्रदध्यम्लोत्काधितैः प्रलेपयेत् । शुकनासाकाकादनीवरुणकमुवहातिलपिष्टावलातिवलाशोभाञ्जनकबीजधुद्रसर्पपैश्वर्णीकृतैस्तक्रदध्यम्लसिद्धैः सुसोष्णैः प्रलेपयेत् । सामुद्रलवणवदरशतपुष्पाहरिद्राद्वयपुनर्नवाधत्तूरकपत्रचित्रकगृहधूपगोमांसैः पञ्चमूलकाथतक्रदध्यम्लसिद्धैः सुसोष्णैर्वह्नुलमनुलेपयेत् । सलवणवालुकया वा श्लेष्मान्तकसंसृष्टया प्रलेपयेत् । कुशरां वा पुक्तस्नेहलवणां कृत्वा तथैव सुसोष्णया प्रलेपयेत् । पूर्वाह्ने चैनं पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरचूर्णव्यामिश्रितां चिरस्थितां सपञ्चलवणां पापयेत्सुराम् । अश्वमूत्रं वा विहङ्गचूर्णसंयुक्तं पापयेत् । फोद्रवोदनं चैनं सर्पपक्कन्यामिश्रेण सौवीरकेण भोजयेत् । अथवा पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरकल्कसंसृष्टेन कुलत्परसेन भोजयेत् । पार्वतीपंचास्य यवसमुपहरेत् ॥

तत्र श्लोकौ—

क्रमेणानेन राजेन्द्र यस्तु कुर्यात्क्रियाविधिम् ।

शोकं तस्यापनयति भिषक्कर्मविशारदः ॥

प्रदेहैः स्वेदनाभ्यङ्गैः प्रयत्नैः पानभोजनैः ।

यस्तु कुर्याद्विषयस्तं स हन्यादिरदं वृष ॥

इति शुद्धशोफसामान्यभक्तिक्रियापर्यापः ॥

अथ शोफे वातिके स्वेदकर्म वक्ष्यामः । घटीमृत्तिकानाडीतापिकाफलपिण्डसलिललवणपापाणैः स्वेदयेत् । यथायोगं मुरसासुमनानिगुण्डीमधुशार्कोरुचकवंशतर्फीसीकुलिङ्गाक्षीपत्रभङ्गैस्तिलपिष्टलवणासंयुक्तैर्महास्थाल्यां कार्यापत्वा निवाते देशे तैलाम्यक्तशरीरं नाडीस्वेदेन स्वेदयेत् । एतेनैव च कल्केन मूत्रैः सरकरभतुरगमहिषाश्वतरवराहाणां स्वेदः कार्यः । अथेषामन्यतमस्य मांसै-

* धनुराकारमध्यमपाठः कपुलके न ॥

१ व °श्रृण्वि° ।

स्तिलपिष्टलवणसंयुक्तेर्नाडीस्वेदं कुर्यात् । एतेषामेवास्थिभिरस्थिस्वेदः, पुरीषैः
पुरीषस्वेदः । सर्वश्वपथूनां चोपशमनापास्थिमांसशकृत्स्वेदाः प्रदातव्याः ।
पित्तशोणितात्मकेन प्रयोज्याः पर्यवसाने वा प्रयोक्तव्याः ॥

तत्र श्लोकौ—

इति व्याधिप्रशमनाः सर्वेषां हस्तिनां हिताः ।

अस्थिमांसशकृत्स्वेदा मूत्रस्वेदाश्च कीर्तिताः ॥

वृषणौ हृदयं नेत्रे स्वेदयेन्मृदु वा न वा ।

नित्यसूक्ष्मपरीतानि स्थानान्येतानि तेजसः ॥

भूयः स्विन्नशरीरस्य हरिद्राजमोदकुष्ठवचालथुनसैन्धवपिप्पलीमरिचविल्व-
मृद्धीकाशतपुष्पादेवदारुष्टुष्वीकौभिर्दधिमस्तुपिष्टाभिः सततं वातशोफमनुलेपनं
कारयेत् । पूर्वाह्णे चैनं विल्वाम्रिमन्यश्रीपर्णावरुणकपाटलानिपूहपकं तृ(त्रि)-
ष्टस्नेहं पापयेत् । जीर्णे स्नेहे चास्य जाङ्गलं मृदु हंरितं पवसमुपहरेत् । शाक्यो-
दनं चैनं भोजयेत् । भोजनार्थमपि चास्य मत्स्यमांसं मुसत्स्कृतं दापयेत् ।
वाराहं वा रसं युक्ताम्ललवणस्नेहं दद्यात् । रसं वा कौलत्थं युक्तस्नेहलवणं
दद्यात् । करीषेण चास्य शय्याभागं प्रकल्पयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

एतेन क्रमयोगेन श्वयथुं पवनात्मकम् ।

साधयेत्कुशलो वेद्यो दृष्टकर्मो विचक्षणः ॥

इति वातशोफः ॥

अथाम्ललवणकटुकविदग्धातिमोजनानुष्णोपयोगेभ्यः पित्तं प्रकुपितं शोफ-
मुष्णमहातमः पादयति ॥

स पाण्डुरुष्णगात्रः शूनश्च भवति वारणः सर्वाङ्गाणि चास्य दोषधातुमको-
पात्मभिद्यन्ते, तेन वेदनातीं मुहुर्मुहुर्मुखं व्याददाति स्तम्भमाश्रयति श्वसिति
परिधमति वमथुं हस्तेन दृष्टीत्वा श्वयथुमभिपिञ्चति वमति, न स्थानशय्यासु
शर्मोपगच्छति । परिदुर्मना पवसकवलकुवलभोजनं च नाभिनन्दति । दह्यते
चात्पर्यम् । स दह्यमानः स्थानान्यन्यानि गच्छति सलिलाभिकाङ्क्षी, कर्ण-
तालाभ्यां मन्दं परीवीजति शीतमभिनन्दति, उष्णद्वेपी रात्रौ मुसनिद्रश्च
भवति ॥

तस्मै त्रिकलापुक्तं सार्वेष्णानं दद्यात् । प्रपौण्डरीकलथुनोरुबूकहंसपाद्यति—

* 'मुष्ण महान्तं संपादयति' इति पाठः स्यात् ॥

१ क. तेजसा । २ क. 'कादिभि' । ३ क. रहितं । ४ क. परिचीयते ।

विपाः कल्कपिष्टाः शृगालमकरशिथुमारशशकभांसैः स्नेहं पाचयित्वा मलेप-
येत् । अथवा मपोण्डरीरुदेवदारुपत्रोत्पलकुमुदकहलारमुनिपण्णककुवलयता-
मरसैः क्षीरपिष्टैर्वृतपुक्तैः मलेपयेत् । चन्दनोशीरसारिवाकुशमूलधत्तूरैः क्षीर-
पिष्टैः सर्पिःस्निग्धैः मलेपयेत् । अथवा—पत्रकोशीरमधुकगृह्णाटकेक्षुवालिका-
नलनलिनकुमुदकदलीमूलैः कुवलयकरवीरोत्पलकहलारवर्धमानकवेतसक्षीरवृ-
क्षमुनिपण्णकैः क्षीरपिष्टैर्दधिसंपुक्तैः सततमनुलेपनं कारयेत् । शिरस्थांश्च
यथायोगं नवान्कुम्भान्वारिपूर्णान्परिश्चा(स्त्रा)वयेत् । जलद्विंश तालवृन्तै-
र्वीजयेत् । पूर्वह्नि चैनं मधुशर्करातुगाक्षीरीकाकोल्यादिसिद्धं सर्पिः पापयेत् ।
गात्राप्यस्याभ्यञ्जयेत् । पिचुमन्दमेलककुशगङ्गुलपारग्वधपडोलीशतावरीमृद्री-
काश्च संदृत्य जलद्रोणेऽपि विपाच्य चतुर्भागावशिष्टं काथं सशर्करं पापयेत् ।
शाल्योदनं लावतित्तिरिक्करकुंकुटकपिञ्जलानां रसेन घृतपुक्तेन भोजयेत् ।
पृष्टिपण्यंश्चमत्तीफणिज्जकसारिवानिर्पूहपक्केन वा मुद्गपूषेण घृतस्निग्धेन भोज-
येत् । स्थानं चास्य शीताभिरग्निः सेचयेत् । नानाविधसुरभिकुसुमोपकीर्णां
च शालां कारयेत् । यवसान्यस्मै हरितमृदूनि मधुरविपाकानि दद्यात् । बहि-
श्चास्य शालायाः शय्याभागं कारयेत् । न वाचं कटुकां ब्रूयात् । न चैनं
प्राजनाद्दुःशयणैरभिहन्त्यात् । मनश्चास्य वंशवीणादिभिर्गीतघोषैश्च प्रसादयेत् ।
वाद्यणानि सामानि पाठयेत् ।

तत्र श्लोकः—

तीव्रो ह्येव भृशं व्याधिः श्वयथुः पित्तसंभवः ।

तस्माद्यत्नेन वैद्यस्तु रोगमेनं प्रसाधयेत् ॥

इति पित्तशोकः ॥

अथ शिशिरमधुभोजनादतप्तोष्णद्व्यापायाच्च कफः संप्रवृद्ध आध्मातमिव
कठिनघनशीतसूक्ष्मविपुक्तं श्वयथुमुपजनयेति ॥

॥ पाण्डुः शीतः स्निग्धो महान्कठिनश्च भवति । ततस्तेन व्याप्तः संभवति
गण्डुभिः स्निग्धसंस्थानैः स्त्वधगात्रोऽग्रदृष्यद्रोमा स्वप्रशीलश्च भवति वारणः ।
तस्य कण्ठरत्यर्थं भवति । उष्णमभिनन्दति । शीतद्वेषी भोजनं नाभिनन्दति
गम्भीरवेदी च भवति ॥

तस्य चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । कटुतिक्तकपायत्तीक्ष्णोष्णानि भोजनानि

१ य. °मुदिनीम् । २ य. °कुषुट् । ३ क. शालानां । ४ य. °तिरोगा° ।

५ य. °यन्ति । स ।

दद्यात् । गृद्धवेरहरिद्राद्वयपिप्पलीविडङ्गदिङ्गुपुनर्नवाकल्कपिटैः सलवणैस्तैला-
भ्यक्तं प्रलेपयेत् ॥

प्रलेपश्च पिप्पलीगृद्धवेराजमोदकुष्ठतगरदेवदारुवचातालीसपत्रहरिद्रातिवि-
पाचविका(भिः) हस्तिमूत्रश्लक्ष्णपिष्टा(भिः) शुकसंयुक्तान(भिः) कार्याः(यैः) सप-
त्रलवणमरिचपिप्पलीगृद्धवेराजमोदचित्रकविडङ्गवचाशुद्धूय(प)हरिद्रामिः प्रले-
पयेत् । अथवा—अर्कवरुणकरवीरतीक्ष्णगन्धालवणैस्तैलाभ्यक्तं प्रलेपयेत् ।
स्वेदैश्च पूर्वोक्तैः स्वेदयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

कवलैः कटुकैस्तीक्ष्णैस्तथा तीक्ष्णैश्च भोजनैः ।

प्रच्छन्नैः स्वेदनैश्चैव कफशोफं प्रसाधयेत् ॥

इति कफशोफः ॥

सांनिपातिकशोफश्च सर्वशोफसामान्यलिङ्गान्वितो भवति । तस्य सर्वशोफ-
सामान्यप्रतिक्रियां कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

एतैरेवोपधैः सर्वैः श्वयथुं सांनिपातिकम् ॥

साधयेत्कुशलः सम्यग्पथापोगं विकित्सकः ॥

इति सांनिपातिकशोफः ॥

अथ रूक्षोष्णाम्ललवणकटुकतीक्ष्णरसातियोगादुष्णे चातिमात्राध्वकर्मप्रयो-
गादतिकर्मसेवनाच्चास्रकप्रकुपितं हस्तिनः सुकुमारं स्निग्धं महान्तं शोफं सौष्माण-
मुपजनयति ॥

तेन स गजः शूनो रक्ताभश्च भवति, उष्णद्वेषी सलिलग्रासं नातिप्रसक्तमुपे-
शुङ्के । पित्तशोफलिङ्गान्वितश्च भवति ॥

तस्मै मधुरमृदुशीतस्निग्धानि भोजनानि दद्यात् । प्रलेपैश्च पूर्वोक्तैः शीतैः
प्रलेपयेत् । अथवा किंशुकपियालसर्जितिन्दुकीनां त्वग्भिः कल्कपिष्टाभिर्घृतगु-
दयुक्ताभिः प्रलेपयेत् । (॥एतां त्वचं संस्कृत्य कृतवेधनत्वचा सम्यक्संक्षुद्य
द्विगुणेनाम्भसा सहाधिश्रयेत् । अर्धावशिष्टेन चानेन कायेन घृतं पक्त्वा तेन
पानमभ्यङ्गं च दद्यात् । पूर्वमेव घृतेनाभ्यज्य शोणितमीक्षणं च कुर्यात् ।
मोक्षितशोणितस्य च पलाशसर्जार्जुनतिन्दुकपसनमधूकामलकविभीतकतिनिस-

* धनुराकारमध्यस्थपाठः कपुस्तके न ॥

१ क. सर्वस्य शो° । २ क. पूर्वैः । ३ क. 'रसनियो° । ४ क. सोष्मणाऽ-
नुप° । ५ क. शून्यो । ६ क. 'पशुङ्के ।

(श)पिपालानां त्वग्निः कल्कपिष्टाभिः प्रलेपनं कारयेत् ।) हरिद्राष्टहधूमल-
थुनसैन्धवपिप्पलीमरिचगृद्धवेरतगरसर्पपकुष्ठद्वितीफलैः प्रैतिचूर्णनं कारयेत् ।
विश्रा(स्त्रा)व्यमौणे रक्ते शाल्योदनं मुद्रयूपेण घृतस्निग्धेन भोजयेत् । क्षीरिणां
च वृक्षाणां कदंगराण्यौदकानि च यवसानि मधुररसान्वितानि मृदुहरितान्य-
नूपजानि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

एवं रक्तात्मजे कर्म श्वयथौ परिकीर्तितम् ।

यच्च पित्तात्मजे प्रोक्तं कार्यं तदपि भेषजम् ॥

इति रक्तशोकः ॥

अथ वक्ष्यामि वै शोकमुत्पन्नं वातशोणितात् ॥

विशेषेणोपलक्ष्येत स गात्रेष्वपरेषु च ॥ १ ॥

अम्लादिभोजनाद्ग्रीवपादुष्णादत्यन्तभोजनात् ॥

अकस्मात्सततस्थानाद्गात्रविसोभणकमात् ॥ २ ॥

पतनाद्यैश्च नागानां कुप्येते वातशोणिवे ॥

शोकः संजायते तेन तस्मात्तु गुरुवेदनाः ॥ ३ ॥

पादस्तम्भश्च नागस्य संधिविश्लेष एव च ॥

अत्यर्थं चैव दीर्घत्वं न चाऽऽहाराभिनन्दनम् ॥ ४ ॥

विद्यात्तस्य तु नागस्य शोकमस्थिसमाश्रयम् ॥

रक्तो वा यदि वा श्यामः शोकः समुपजायते ॥ ५ ॥

तेनातिवेदना चाऽपि स तु मांसाश्रयो भवेत् ॥

प्रपौण्डरीकं कटुर्का सारिवे द्वे तथैव च ॥ ६ ॥

मज्जिष्ठा त्रिफला चैव पयसा सह पी(वे)ययेत् ॥

ततो घृतविमिश्रेण शोकं कल्केन लेपयेत् ॥ ७ ॥

गोधूमचूर्णमथवा संछट्टं पयसा सह ॥

अजाक्षरिणे संपुक्तं तस्य लेपं तु कारयेत् ॥ ८ ॥

(*तालीसपत्रं मांसी च दाढियं कुष्ठमेव च ॥

द्वे हरिद्रे पृथक्पर्णौ मज्जिष्ठा पञ्चकेसरम् ॥ ९ ॥

* धनुराकारमध्यम्पपाठ कपुम्ते न ।

१ क. प्रतिचूर्ण । २ क. °माण रक्तशा° । ३ स. ग. पित्तात्मके । ४ क.
यस्मात्तु । ५ क. रोगाश्रयो । ६ ग. पाययेत् ।

अजमोदा विडङ्गानि दन्ती चापि शतावरी ॥
 नीलोत्पलानि द्राक्षा च विशल्पा देवदारु च ॥ १० ॥
 गरिचानि च पिष्टानि घृतेन सह पाचयेत् ॥
 पानमभ्यञ्जनं चैव सर्पिषा तस्य कारयेत् ॥ ११ ॥)
 पिप्पली सैन्धवं चैव वृ(त्रि)वृद्धगन्धा तथैव च ॥
 पी(पे)पयेत्कल्कपिष्टानि गोमूत्रेण तु संसृजेत् ॥ १२ ॥
 सैन्धवेनाथ तं भूयो लवणेनैव चूर्णयेत् ॥
 विरेचनीयं देयं स्यान्नागं विज्ञाप वर्ष्मतः ॥ १३ ॥
 विरिक्तमथ विज्ञाप च्युतदोषमनेकधा ॥
 (*संस्कृतैर्यत्स्यमांसैश्च यवागूं पाययेत्ततः ॥ १४ ॥
 मत्स्यमांसरसैश्चैव तं नागमनुपाययेत् ॥
 नित्यं पाने च सेके च देयमस्मै सुखोदकम् ॥ १५ ॥)
 †पिप्पल्याः सारिचा चैव त्रिफला देवदारु च ॥
 मृद्धीकाश्चापि संहृत्य कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥ १६ ॥
 घृतमण्डे समालोड्य पाचयेन्मृदुवह्निना ॥
 वातशोणितशान्त्यर्थं कार्यं तेनानुवासनम् ॥ १७ ॥
 अथवा स्थापनं कार्यं रोगशान्त्यर्थकारणम् ॥
 पाप्पस्यैव क्रिया प्रोक्ता वातशोणितशोफजा ॥ १८ ॥
 इति गात्रजशोफः ॥

अथाऽऽगन्तुशोफः । शरशक्त्यसितोमरपरश्वधपरशुभिण्डिपालदण्डदन्तमा-
 जनानामभिघातादत्पायतचिरनिबन्धनाद्बृष्टदष्टाग्निदग्धाश्मलोष्ठाभिघातान्मि-
 थ्याहास्त्रोपपन्नादेवसर्पिभिर्नयैश्चाभिघातैर्वाङ्गानां श्वयधुरभिर्निर्जले ॥

तस्य पित्तश्वयधुवद्वेदना लिङ्गमिति निर्दिशेत् ॥

चिकित्सितं चास्य स्नेहपानभोजनाभ्यङ्गणरिपेकमदेहैः कार्यम् । पूर्वोद्दिष्टः
 क्रियापथश्च । शोणितमोक्षणं च पित्तश्वयधुंचिकित्सितं कुर्यात् । व्रणं चास्य
 द्विव्रणीपोपचारेणोपक्रमेत् ॥

भवति चात्र श्लोकः—

* घनुराकारमध्यगतः पाठः कपुस्तके न । † इतः पूर्वं कपुस्तके 'सैन्धवेनाथ
 संभूयो लवणेनैव चूर्णयेत्' इत्यधिकः पाठः ।

१ क. °नाभि° । २ क. °भिवर्धते । ३ ख. °शुवचिकि° । ४ क. ख.
 मणश्चास्य ।

पित्तशोफे मया राजन्यदुक्तं लिङ्गमेवजम् ॥

तत्सर्वं यत्नतो विद्यादभिधाते चिकित्सकः ॥

इत्यागन्तुशोफः ॥

श्वयथुर्विषसंलुष्टो यस्य नागस्य जायते ।

(*तस्य मञ्जौपधैः कार्यः पूर्वोद्दिष्टैः क्रियापथः ॥ १ ॥

क्षीणशोणितमांसस्य श्वयथुर्यस्य जायते ।)

यथाऽग्निवृंहणं तस्य सम्यग्भवति साधनम् ॥ २ ॥

मन्यागतं श्लेष्मशोफं सान्निपातिकमेव च ॥

वातावेच्छन्नशोफं तु स्वेदः पूर्वं समाचरेत् ॥ ३ ॥

अनन्तरं प्रैच्छ(प्रोच्छ)यित्वा प्रतिसंचूर्णयेत्ततः ॥

पानभोजनमप्यस्य लवणाम्लं विवर्जयेत् ॥ ४ ॥

आहारैस्तिक्तकटुकैः कषायैः समुपक्रमेत् ॥

पार्श्वोण्डकोशं नाभिं च येन संछाद्य तिष्ठति ॥ ५ ॥

कफवातात्मकस्तेन शोफोऽवच्छिन्नसंज्ञितः ॥

अतःपरमसाध्यान्वक्ष्यामः ॥

तत्र शुद्धमन्याकण्ठगलकपोलनाभिमेतद्जनयनपेचकाण्डकोशसगदाष्टीद्वयेषु यस्य शोफ उरपद्यते न च यस्य सकवलकुबलभोजनान्पभिनन्दति, उत्पन्नारिष्टश्च वारणः, तमसाध्यं विद्यात् । तेषां प्रदेशैकविभागजीवोत्सर्गकालप्रमाणं लक्षणज्ञानं च पृथक्पृथग्विभागतः सामान्येन चारिष्टज्ञाने वक्ष्यते ॥

तत्र श्लोकः(काः) —

रिष्टमात्रं तु मातङ्गं दृष्ट्वैव परिवर्जयेत् ॥

साध्यं तु साधयेद्वैद्यः शास्त्रोद्दिष्टेन कर्मणा ॥

विभ्रा(स्त्रा)व्यप्राणश्वयथोर्जलं यस्मात्प्रवर्तते ।

कदलीस्कन्धशोफं तु तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥

विधाकवलपासानामद्वेष्टा दृष्टमानसः ।

सम्यग्जानाति संज्ञां च (*तादृक्शोफोऽपि सिध्यति ॥

† कदलीस्कन्धश्चेति निरायतः ।

शोफस्तत्प्रतिरूपेण कदलीस्कन्धं विदुः ॥

*धनुराकारमध्यस्थ, पाठो नास्ति कपुस्तके । † द्वयोरपि ख. ग. पुस्तकयो-
रक्षरपञ्चकं नृदितं नोपलभ्यते ।

१ क. °वच्छिन्न° । २ क. प्रयाच्छित्वा । ग. पृच्छयित्वा । ३ क. °देशैर्विभा° । ४ क. वक्ष्यन्ते ।

यस्य क्षीणस्य नागस्य) शोफो भवति पादतः ।
 विच्छिन्नः कठिनो रूक्षः शुद्धं रक्तं श्र(स्त्र)वत्पि ॥
 न चात्पथं विपहतं शीतमुष्णं च वारणः ।
 शाल्मलीस्कन्धशोफं तु तमसाध्यं विनिर्दिशेत् ॥
 उत्पद्य च विगच्छेद्यो विगत्य पुनरेति च ।
 कपोलपापुमन्यांस्तु शोफः सोऽपि न जीवति ॥
 एकाङ्गं सू(शू)पते यस्य न च स्त्रादितुमिच्छति ।
 स्थाने स्तम्भवलश्च स्यान्न स जीवति तादृशः ॥
 यस्य मन्ये च नाभिश्च जघनं मेढ्रमेव च ।
 पेचकश्चापि वर्धन्ते न स जीवति तादृशः ॥
 अण्डकोशः सनाभिस्तु यस्य वर्धेत वेगतः ।
 ऊरुश्चासौ च सहसा विगत्य प्रतिपद्यते ॥
 सगदे च यदा प्राप्तः स शोफो यस्य हस्तिनः ।
 तदा तेन स शोफेन मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 (*क्षीणशोणितमांसस्य वर्धमानस्य हस्तिनः ।
 अष्टीव्यः सहसा सोऽपि मासादूर्ध्वं न जीवति ॥)
 मन्ययोर्धस्य लक्ष्येत श्वयधुर्जलचञ्चलः ।
 दौर्मनस्यं च सहसा सोऽष्टरात्रं न जीवति ॥
 अश्मना सह तुल्यस्तु श्वयधुर्जायते नृप ।
 वद्वक्षणी वस्तिमाश्रित्य (*शहरागसमन्वितः ॥
 वर्धते चापि जलवत्समन्ताद्बहुवेदनः ।
 नवादाद्वारणस्तेन शोफेनाऽऽतो विपद्यते ॥
 कर्णसंधि समाश्रित्य) श्वयधुर्यस्य जायते ।
 वेदनामादबहुलो विवृद्धिमुपगच्छति ॥
 ग्रासं न सेवतेऽत्यर्थं मुहुरुद्विजते द्विपः ।
 प्राप्तशोफः स मातङ्गो दशाहं नातिवर्तते ॥
 भूपिष्ठं यस्य गात्रेषु शोफो नागस्य जायते ।
 अग्निदग्धनिभैः स्फोटैः समन्तादैचिरस्थिरेः ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पादो नास्ति कपुनके ॥

श्वयथुस्तस्य नागस्य विसर्पति समन्ततः ।

अथवा नीलरक्ताग्नौ श्वेतैर्वाऽपि समन्ततः ॥

यवोदकप्रकाशैश्च साश्वा(स्त्रा)वैर्वहुवेदनैः ।

ततस्तला विशीर्षन्ते विक्रापार्णनखैः सह ॥

तमीदृग्लक्षणं नागं भिषग्विद्याद्गतायुषम् ।

इष्टिकाप्रतिसंकाशः श्वयथुर्गुरुवेदनः ॥

*वङ्क्षणे रसिरन्ध्रे च सोऽपि कष्टतरः स्मृतः ।

इति शोफाः समारूपास्त ये न शक्याश्चिकित्सितुम् ॥

न तानुपचरेज्जाताः शोफान्दृष्ट्वा चिकित्सकः ।

अथ विलापनम् ॥

करवीरतगरकुष्ठकिरातकलाङ्गुलीगवेधुकशाल्मलीजाङ्गलकपित्थाङ्गोष्ठवि-
स्वहरिद्राद्वयपुनर्नवामलकालौकाकादनावाण्टि(ति)-न्दूकमद्रदारुसरलराम्ना-
म्रियङ्गुशतपुष्पाभिप(ः)कल्कपिष्टाभिर्वहलमनुलेपयेत् । एतैरेव सुखोष्णैः क्षार-
लवणकिण्वसंयुक्तैः पाचनभेदनानि योगवित्कुर्व्यात् । वर्धमानानां शोफानां यथा-
योगं चतुर्विधैः शङ्खैर्व्रीहिमुखोत्पलपत्रकुठारकवत्सदन्तैश्च रक्तमपनयेत्, जल-
कालानुगृह्णैर्वा । साङ्गैः पित्तविहङ्गलवणचूर्णैश्च प्रतिचूर्णनं कारयेत् । वातकोपस-
मुत्पे पित्तसमुत्पे पिप्पलीसैन्धवलवणैः समभागसंयुक्तैः प्रतिचूर्णनं कारयेत् ।
विश्वा(स्त्रा)भ्य चैनं घृतेन शतधीतेनाभ्यञ्जयेत् । कटुकरोहिणीमरिचलवण-
चूर्णैः सर्पपमिश्रैः कफात्मकमवचूर्णयेत् । एतैरेवौषधैर्यथोक्तैः सान्निपातिकमु-
पाचरेत् ॥

तत्र श्लोकः—

करोति शिथिलं शोफं दोषं च समुदस्यति ।

दाहस्य चाऽऽयति इन्ति तस्माद्दु(द्र)क्तं प्रमोक्षयेत् ॥

अनेनोपक्रमेणैते शोफाः प्रशान्तिमुपगच्छन्ति । इत्येतेषु षट्सु शोफेषु
यथासारम्यप्रकृतिदेशकालबलावलं वयश्चावेक्ष्य शोणितमोक्षणं कुर्यात् ॥

शोणिते वर्धते चैव बलं तेजश्च वर्धते ।

शोणिते क्षीयमाणे तु क्षीयन्ते सप्त धातवः ॥

* 'वङ्क्षणोरसि' इति स्यात् ।

देहिनां शोणितं विद्धि प्राणायतनवर्धनम् ।

मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥

ये चैषां प्रलेपा उद्दिष्टाः, तैश्च यथायोगं यथादोषं वारणामासुस्नस्नेभ्यः प्रलेपयेत् । शस्त्रकर्षोपजातांश्च व्रणान्प्रभेदनसमुत्पांश्च द्विव्रणीयोपचारेणोपक्रमेत । शोफानां च शैथिल्यं दोषाणामपकर्षणं दाहोपशमश्च भवति रक्तमोक्षात्, तस्माच्छोणितमोक्षणं कुर्यात् । द्रोणीकशोफस्य निदानं लक्षणं चिकित्सितं च स्थाने द्वितीये वक्ष्यामः । तत्र श्लोकाः—

शोफस्य द्विविधा सिद्धिरिति मे निश्चिता मतिः ।

विलीपते वाऽप्यङ्गे च ^१व्रणीभूत्वाऽथ शाम्यति ॥

तस्मादालेपनैः स्वेदैः प्रच्छन्नाभ्यञ्जनैरपि ।

अनुगन्तुं शनैः सम्यक्प्रपंतेत चिकित्सितुम् ॥

आहारांश्च विहारांश्च यथास्वं च क्रियापथम् ।

शोफानां नाशने राजन्यपाशास्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अधिकारस्तु कर्तव्य आत्मनः सिद्धिमिच्छता ।

असाध्यं वर्जयेच्चैव साध्यं च समुपाचरेत् ॥

अल्पो वृत्तश्च कठिनो ग्रन्थिरित्यभिधीयते ।

पृथुदीर्घश्च शोफः स्याद्विद्रधिर्गजकुम्भवत् ॥

इति शोफाः समुद्दिष्टा ये न शक्याश्चिकित्सितम् ।

न तानुपक्रमेत्प्राज्ञः शोफान्दृष्ट्वा चिकित्सकः ॥

दहते पैत्तिकः शोफश्चली भवति वातिकः ।

श्लेष्मणां तु स्थिरीभूतः समाध्मातश्च शीतलः ॥

संघृष्टः सर्वरूपेण सान्निपातस्य लक्षणम् ।

योगवाही परं वायुः संयोगाद्बुभयार्थकृत् ॥

दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात् ।

गतिर्वातं विना नास्ति गौरवं न कफाहते ॥

न च पिच्छाहते पाको विसर्पो वाऽपि विपत्ते ।

इत्यग्रवीत्यालकाप्यो रात्राऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

शोफाध्यायोऽष्टादशः (यः सप्तदशः) ॥ १७ ॥

^१ 'व्रणीभूय' इति तु युक्तम् ॥

१ ग. °यत्नेन नि° । २ क. °च्छति ॥ अ° । ३ क. गृक्षश्च । ४ क. श्लेष्मण ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

भूपोऽङ्गराजः प्रोवाच पालकाप्यम्—‘भगवन्प्रे त्विमे द्विरदपतथो वातेश्चे-
प्पविकारैः सगदामन्यास्तम्भद्रोणीकावच्छब्दगात्रापरहस्तप्रहोत्कर्णकस्तम्भा-
दिभिः पीड्यन्ते बहुविधवेदनागुरुत्वादुश्चिकित्स्या दृश्यन्ते तेषामुपशमनार्थं
कतिविधः स्वेदः, कः स्वेदोपचारः, तथा रक्तपित्तविकारे वक्रविकारेषु बहुवि-
धोपयोगाच्छीतक्रियाविधिश्चेह भगवता विकल्पिताः, तेषां कथमसम्पत्स्विन्ना-
तिस्विन्नानां लक्षणं विज्ञेयं भवति । कथं स्वेद्याश्च हस्तिनो विज्ञेयाः । कः स्वेद-
कालः, के च ते स्वेदगुणाः । एतत्सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो(ना)गानामनेकविधाः स्वेदाः ।
तद्यथा—वापीस्वेदः, भङ्गस्वेदः, शं(सं)क्रस्वेदः, फालस्वेदः, पिण्डस्वेदः, नाडी-
स्वेदः, स्नेहस्वेदः, पुराणस्वेदः, कूपस्वेदः, घटीस्वेदः, अस्थिस्वेदः, मांसस्वेदः,
मृत्तिकास्वेदश्चेति । तेषामुपचारं वक्ष्यामः ॥

तत्र वापीस्वेदः वापीमपि विधायाऽऽयामविस्तारयेथाहस्तिमयाणां सुखावतारां
दृढतरां खानयेत् । तामिष्टकाभिर्दृढतटीं कारयेत् । एतामच्छिद्रां बन्धयेत् । सुधो-
पलिप्तां कृत्वा तत्र तोयं प्रक्षिपेत् । संपूर्णतोयामग्निवर्णंश्च लोहगुहपापाणैः पानीयं
तापयित्वा वारणं श्वघण्टुपीडितमवगाह्य पत्रभङ्गानेतान्प्रक्षिपेत् । अशोककरवी-
रवशिरवसुकान्तखण्डशः कल्पयित्वा शल्लकीभवकनिर्गुण्डीमधुकवासन्तीवृहत्पं-
थमतीष्टिषणीं गोकुरफशोभाञ्जनकमधुशिर्मुसुरसारोहीतकार्कविल्वामिमन्यवर्षा-
भूद्वपशतावरीकुवेराक्षपपेदिवातारलुककुलिङ्गाक्षीनीपासनधातकीकार्णिकारकपि-
त्यास्कोताश्वकर्णनवमालिकापाटलाश्रीपर्णास्तदिरारग्वधादरूपकाजकर्णतर्कारी-
शौर्यकाश्मन्तकपलाशटिण्डु(तिन्दु)कानाम्, एवमादयो ये—घान्प्रे वातघ्ना वृक्ष
गणाः, तेषां च पत्रभङ्गैस्तिष्ठपिष्टलवणकिण्वसंपुक्तैः सुस्रोण्णैर्वारणमभ्यञ्ज्य
वाप्यां परिपेचयेत् । ततो यथायोगं स्वेदयेत् । लोहगुहपापाणांश्च भूपो भूपोऽ-
ग्निवर्णान्कृत्वा, स्विद्यमाने मातङ्गे वाप्यां प्रक्षिपेत् । तस्मादेव वापीस्वेदः ॥

एतानेव पत्रभङ्गान्कपालभृष्टान्कृत्वा तत्र बालुकाः प्रक्षिपेत् । तत एवमेव
च पत्रभङ्गान्कपालभृष्टबालुकागर्भान्मुसोष्णान्कृत्वा पाणिभ्यां पुनः पुनः परि-
मार्जयेत्स्वेदयेत् । ततोऽभ्यञ्ज्य सगदामन्योरःकण्ठगलरूपेलगात्रस्तम्भान्य-
थायोगं वा लिप्त्वा भङ्गस्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेव भङ्गस्वेदः कार्यः ॥

१ ग. °तदोषैर्विकृता° । २ क. °दृवे° । ३ ग. °तत्क्रिया° । ४ क. °मृत्तिर° ।

५ क. °मन्मथ वा° ।

गोवराहाजानां मूत्रपुरीषाणि पयसाऽऽलोह्य पूर्वोक्तांश्च पत्रभङ्गानाहृत्य काथयेत् । ततः स्तैस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंपुक्तैः स्वेदयेत् । वातश्लेष्मविकारेष्वव-
(वि)च्छिन्नस्वेदयोगाः पूर्वोक्तद्रव्यसंपुक्ताः पत्रभङ्गाः स्वेदोपचारवद्भवन्ति ।
गोजाविखरोट्टमहिषाणां मूत्रपुरीषाणि पयोदधिपत्रभङ्गविमिश्राणि सुस्रोष्णानि
कृत्वा वारणमभ्यज्य बहलमनुलेपयेत् । सगदावच्छिन्नमन्यास्तम्भोत्कर्णक-
द्रोणीकशोफांश्च पिण्डस्वेदवदुपचरेत् । उपचारमन्तं संकरस्वेदेन स्वेद-
येयुः । तस्मादेप संकरस्वेदः कार्यः ॥

अपुस(प)शणमूलकैरण्डबीजानि सिद्धार्थकतिलपिष्टलवणकिण्वमाषाणां
चूर्णानि सुरया पयसा वा सार्धं कृत्वा तेन सुस्रोष्णेन वारणमभ्यज्य बहल-
मनुलेपयेत् । ततः पदान्तरितं कृत्वैरण्डार्कपत्रैः परिच्छाद्य तमग्निवर्णैः फालैः
समन्तात्परिवारयन्ततः कटिचरणगात्रापरस्तव्याङ्गानि च यथायोगं फाल-
स्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेप फालस्वेदः कार्यः ॥

मापातसीतिलपिष्टलवणकिण्वपवकोलकुलस्थगोधूममूलकैरण्डशणकपौसी-
बीजानि अपुससर्पसरलभद्रदासकुष्ठतगरशतपुष्पायष्टीमधुकरास्त्राश्च संभृत्य
पानि चान्यानि द्रव्याणि वातग्रानि, तेषां मूलानि कल्कपिष्टानि कृत्वा
सर्पिस्तैलवसामज्जाभिः संयोज्य पाचयेत्, ततस्तं वारणमभ्यज्य वातश्लेष्मवि-
कोरेषु यथायोगं पिण्डस्वेदेन स्वेदयेत् । तस्मादेप पिण्डस्वेदः कार्यः ॥

महोष्णाल्पां लौह्यां वा पूर्वोद्दिष्टान्पत्रभङ्गांस्तिलपिष्टलवणकिण्वसंपुक्तान्द-
ध्यम्लेन संयोज्य काथयेत् । ततो वारणमभ्यज्य नाडीस्वेदेन स्वेदयेत् । नाडीं
च वैष्णवदलैः कृत्वा यथाव्याधिप्रदेशमानां वाससा वेष्यित्वा तद्वदुक्तमापचू-
र्णमालसां भूयो बह्वपरिवेष्टितां कृत्वा यथायोगमितस्ततः संचारयत(न्त)ः मोहा-
ष्टीव्योपस्कारान्सफलकन्यास्थजठरलाङ्गूलकरगात्रापरशोफस्तम्भं च नाडीस्वे-
देन स्वेदयेयुः । तस्मादेप नाडीस्वेदः कार्यः ॥

तत्र संस्कृतासंस्कृतैः स्नेहद्रव्यरसैरानुषौर्दकीनां च सत्त्वानां मांसरसवेस-
वारैः कूपे द्रोण्यां वाप्यां (ऋवातहरपत्रभङ्गव्यामिश्रितैः सुस्रोष्णैः पाणिभ्यां
परिमार्जयन्तो यथायोगं स्नेहस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

खरकरभतुरगमहिषाश्चतरवराहाणां मूत्रपुरीषाणि पत्रभङ्गव्यामिश्राणि

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °क्तांश्चात्र भ° । २ क. °त्कर्णक° । ३ क. ग. °मतं सं° । ४ क.
म. °गं फल° । ५ क. °पासनी° । ६ क. °हावात्यं लोल्यां वा° । ७ त. °लितो
य° । ८ क. °दकानां ।

कृत्वा किण्वलवणतिलपिष्टसंपुक्तैर्दध्यम्लकथितैः सुखोष्णैर्वारणमभ्यज्य यथा-
योगं पिण्डस्वेदवद्वपचारयन्तः पुरीपस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पूर्वोद्दिष्टांश्च पत्रभङ्गान्संहृत्यौदकानां च पत्रभङ्गानां मारचतुष्टयमुदूखले
शोदयित्वा दुग्धे पाचयेत् । वस्त्रे बहुले प्रक्षिप्य प्रियङ्गुशालिगोधूमबीहियवात-
सीकुलत्थनिष्पावानां चूर्णानि पयसाऽऽलोह्य कुप्यं । ततोऽग्निवर्णं कृत्वा
पिण्डस्वेदवद्वपचारयन्तः कुप्यस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

घटीस्वेदेऽप्यग्निवर्णां घटीं कृत्वा स्वभ्यक्तं ततः पूर्वोद्दिष्टैर्द्रव्ययोगैर्बहुलमनु-
लिप्य नागं पटावेच्छवान्तरितं फालस्वेदविधिवद्वपचारयन्त्यथायोगं घटीस्वेदेन
स्वेदयेत् ॥

पूर्वोद्दिष्टानां च स्वरकरभसत्त्वानां तुरगमहिषाश्वतरवराहाणामस्थीनि कल्क-
पिष्टानि कृत्वा तिलपिष्टलवणकिण्वदध्यम्लार्कसंपुक्तैर्वाऽभ्यज्य बहुलमनुलेप-
येत् । ततः पटान्तरितं कृत्वा फालस्वेदविधिमुपचारयन्तो यथायोगमस्थिपि-
ण्डस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पिण्डस्वेदवत्तेयामेव सत्त्वानां मांसानि संहृत्य सुखोष्णैर्मांसपोटलैः पूर्ववि-
धिवद्वपचारयन्तो यथायोगं मांसस्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

पूर्वोक्तैः पत्रभङ्गैर्मृत्तिकां संयोज्य वारणमभ्यज्य यथायोगं पिण्डस्वेदवद्वप-
चारयन्तो मृत्तिकास्वेदेन स्वेदयेयुः ॥

तत्र श्लोकाः—

तत्रानेकविधः स्वेदः सोपचारः प्रकीर्तितः ।

यथाशास्त्रं यथाव्याधि प्रयुञ्जानस्य सिध्यति ॥

यस्त्वेतान्विपरीतास्तु कुर्यात्स्वेदान्नराधिप ।

न सिद्धिमाप्नुपाद्वैद्यो व्यापादयति वारणम् ॥

तस्मादेतच्छ्रुतवत्ता तथा नीर्णेन भेषजम् ।

बन्धुस्नेहोपयुक्तेन कर्तव्या वारणे क्रिया ॥

एवं स्वेदविधिज्ञश्च प्रयोगज्ञश्च यो भवेत् ।

वरिष्ठश्चैव वैद्यानां पूजनीयः सदा भवेत् ॥

समासाच्च पञ्च स्वेदास्तेषां भेदाद्यपोदश ॥

अतः परं स्वेदगुणान्वक्ष्यामः । शरीरमादेवकरो मूर्धं प्रस्तम्भयति, स्तब्धं
विलापयति ग्रन्थिभेदः शोफदरो वातानुलोमनकरः क्रियासु सर्वासूतमः पाच-
नीयेषु पाचनकरः, सर्ववातकफव्याधिहरश्चेति । यथा काष्ठमग्नेहयोगेन

स्विद्यमानं विनाशं न गच्छति, तथाहि शरीरं द्रव्यरसेषुक्तं स्नेहयोगेन स्विद्यमानं विनाशं गच्छति । यथा स्विद्यमानमस्निग्धं काष्ठं विनाशं गच्छति, तथाहि शरीरं स्विद्यमानमस्निग्धं विनाशं गच्छति । तस्माद्रूपो भूपोऽभ्यक्तं नात्युष्णो नातिशीतले काले पूर्वाह्ने वारणं स्वेदयेत् । यथा च दोषाः स्नेह-स्वेदैः प्रद्रव्यभूताः श्रोतोमुखमापन्नाः शस्त्रैरपि हार्या भवन्ति ॥

यदा स्वेदेन स्विन्नगात्रं परिस्पन्दनमनवस्थितं मार्दवं लघुता वेदनारोगनि-ग्रहश्चेति, तं सम्यक्स्विन्नमिति विद्यात् ॥

छविस्फोटनं दाहं शोफं मांसपाकः शोणितमो(मे)हित्वं रोमवालाश्च शीर्षन्ते शय्याभिनन्दी नाभिनन्दति, तृष्णा मूर्छा चास्य भवति, तमेतैर्लिङ्गैरति-स्विन्नं विद्यात् ॥

न विकारप्रशमः, दोषान्मच्यवन्ते च्युता वा सीदन्ति, तीव्रा च वेदना गात्राणां परं मार्दवं गुरुगात्रगमनं चेति तमस्विन्नं विद्यात् ॥

तस्मादस्विन्ने हितं शयनविचारयेत् । दुःस्विन्ने न व्याधेरुपशमो भवति । अतिस्विन्ने च प्रदेहः । पञ्चकिंजल्कोशीरक्षीरवृक्षकपायैः पयोदधिमधुसंपुक्तैः सचन्दनैः शीतैश्चान्यैश्च शतघोतेन सर्पेपाऽभ्यज्य नागं परिपेचयेत् । शीतश्च प्रदेहैः कर्दमोशीरसंपुक्तैः सशिरस्कमा नखं बहलमनुलेपयेत् । शिरस्यांश्चोदकुम्भान्परिस्त्रावयेत् । यवसकुवल्भक्तानि शीतानि दापयेत् । स्थानं च मृशीतं वा प्रवातं क्षुपात् । पित्तमूर्छायां यदुक्तं तत्सर्वं योजयेत् । अस्विन्ने पुनः स्वेदे च यथेच्छं विधिवद्विपक्षुपात् । शोणितमोक्षणं च पित्तिकोत्तरं वारणं मेदुरिणं स्थूलैश्चट्टासं धातुक्षीणं मण्डलिदष्टं विपजग्धं लालाश्रा(स्त्रा)विणं कृमिकोष्ठिन-मतिनीतं च हस्तिनीं गर्भिणीं यदुर्घृण्णांश्च विकाराज स्वेदयेयुः । तथाऽभि-घातसमुत्पन्नः श्वयधुः प्रमादात्स्वेदकारणात्, गात्रस्तम्भो विह्वलगमनं चेति तं निष्कम्पं विज्ञाय ततः शीतैः प्रदेहैरुपक्रमेत् ततः शोणितविश्रा(स्त्रा)वं वापी-स्वेदं वा यथायोगं पुनर्दद्यात् ॥

यदा तु कफपवनसमुद्भवेन व्याधिना पीड्यते नागः, तदाऽस्य तीक्ष्णोष्ण-कटुपत्रमङ्गल्यामश्रेण तोयेन स्वेदः परिपेकश्च कार्यः । तस्माद्व्याधिप्रशमे स्वेदपरिपेकोपचारादत्यर्थं वारणस्य पित्तमुदीर्यते । तस्य लक्षणं वमधुर्मुहुर्मु-हुरतिमात्रं परिक्षिपति परिदह्यते मारुतेर्वीज्यमानः प्रसादमुपगच्छति । एवं स्वेदः परिपेकश्च शीतलश्च कार्यः । ततः संपद्यते सुखी वारणः ॥

तत्र श्लोकः—

व्याधिप्रशमनाः सर्वे) सर्वेषां हस्तिनां हिताः ।

कालं देशं च विज्ञाय ततः स्वेदं प्रयोजयेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थाने

*स्वेदाध्यायः ॥

भूपोऽङ्गराजः पप्रच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥

भगवन्दन्तिनां ह्येते पाकला दश कीर्तिताः ॥ १ ॥

उपसर्गेण जायन्ते सर्वजास्त्विति मे मतिः ॥

वज्राशानिसमस्पर्शाः पाकलाश्च महामुने ॥ २ ॥

आशुकारितराश्चैव सदाप्राणहराश्च ते ॥

पाकलेनाभिभूतस्य वारणस्य महामुने ॥ ३ ॥

रक्षोभैर्भोजनैर्गुप्तं बलिहोमक्रियादिभिः ॥

पुरस्कृत्य तत्तथापि क्रियां कुर्वीत शास्त्रवित् ॥ ४ ॥

इति प्रोक्तं भगवता पाकले बालसंज्ञके ॥

तत्सर्वमखिलेनेह वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

इमं विधिं प्रकुर्वीत श्रेयोर्थे भिषजां वरः ॥ ६ ॥

सामान्यपक्षं निर्वर्त्य भूयः सुप्रपतो भिषक् ॥

रत्नेर्बोजैः फलेः पुष्पैर्देवानभ्यर्च्य पत्नतः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ॥

श्वेतां वा कपिलां वाऽपि सवर्त्सां गायलंकृताम् ॥ ८ ॥

श्वेतचन्दनदिग्घाङ्गीं श्वेतमाल्यविभूषिताम् ॥

रौप्यशृङ्गीं स्वर्णसुरीं सवर्त्सां कांस्यदोहिनीम् ॥ ९ ॥

आरोग्यकरिणीं वैद्यो ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ॥

देवताभ्यर्चनेनैव ब्राह्मणानां तथाऽऽशिषा ॥ १० ॥

क्षिप्रं प्रमुच्यते रोगाद्वारणो नात्र संशयः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रक्षाकर्मविधिं च ते ॥ ११ ॥

श्वेतां प्रतिशिरां चैव श्वेतामपि वचां तथा ॥

दन्ते निबन्धयेद्द्वैद्यो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ १२ ॥

* अयमध्यायः प्रायः शोकाध्यायाद्गम्यतः, अतो नास्य पृथग्यज्जनेति प्रतिभाति ॥

धृतिः स्मृतिश्च मेधा च रक्षा शान्ति स्त्वमेव च ॥
 (*त्वं सिद्धिस्त्वं जया लक्ष्मीः श्रीस्त्वं दुर्गा सरस्वती ॥१३॥
 ग्रहणरूपाणि पानीर्ह भूमौ दिवि चराणि च ॥
 तेषां तु प्रतिघातार्थं रक्ष त्वं वारणं सदा ॥ १४ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि बलिकर्मविधिं शुभम् ॥
 भवेदहतसंवीतो वैद्यः सुमयतः शुचिः ॥ १५ ॥
 सर्वगन्धैश्च माल्यैश्च रत्नैर्वोजैः फलेरपि ॥
 मस्तकेऽभ्यल्पपिच्छाभि(?)र्मधुना पापसेन च ॥
 घृतेन भर्जितैर्दध्ना शुष्कैर्मांसेस्तथैव च ॥
 संपावमाल्यमैरेपैः सुरपां तु बलिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 (सामान्यपद्मं निर्वर्त्य भूपस्तु प्रपतो भिषक् ॥
 रत्नैर्वोजैः फलैः पुष्पैः पूर्णान्प्रतिसरान्वितान् ॥ १८ ॥
 चतुरः कलशांश्चैव वारिपूर्णान्सर्वजोजन (?) ॥
 वारणस्य तु दन्ताभ्यां स्वावरोहप्रदक्षिणेत् (?) ॥ १९ ॥
 भूपो निवेशयेद्वैद्यो मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
 देवराक्षससर्पाश्च पिशाचा गुह्यकास्तथा ॥ २० ॥
 निशाचराटवेयाश्च नित्यं तु रक्षन्तु वारणम् ॥
 नवग्रहा जलधरा दानवाः पर्वतास्तथा ॥ २१ ॥
 अन्तरिक्षगता ये च मुनयो वनदेवताः ॥
 ओषध्यो ग्रहनक्षत्रा गजं रक्षन्तु देवताः ॥ २२ ॥
 व्याधिप्रशमनं नित्यं कुर्वन्तु द्विरदाप च ॥
 दीर्घमायुर्वलं वीर्यं प्रदिशन्त्विह पूजिताः ॥ २३ ॥)
 एवं कृत्वा विधिं सर्वं व्याधिप्रशमनं हितम् ॥
 रक्षोग्रं भोजनं दद्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ २४ ॥
 पुरोडाशं यथा देवा आज्यं वा हुतभुग्यथा ॥
 तथा पवित्रं रोगग्रं भोजनं मुहूर्त्वं वारण ॥ २५ ॥
 भोजयित्वा यथान्पायं प्रदेशकुशलो भिषक् ॥
 तत्सर्वं विधिवत्कार्यं यदुक्तं वारणग्रहे ॥ २६ ॥

* घनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठो गपुस्तके ॥

१ क. °ह दिवि भूमौ चरणं तथा । ते° । २ क. °जिनो दक्षा° । ३ क. °या बलिभिर्भवे° । ४ क. ज्ञात्वा ।

(ऋत्विं च कलशांश्चैव सर्वास्तोषे विनिसिपेत् ॥
 कृतेनानेन विधिना पाकलान्तु विमुच्यते ॥ २७ ॥
 औषधानां च सर्वेषां मन्त्रं वक्ष्यामि भूपते ॥
 पत्तिकचिदौषधं नस्ये पाने च कवले तथा ॥ २८ ॥
 मलेपने च देयं स्यात्तत्सर्वमभिमन्त्रयेत् ॥
 रसायनमिवर्षाणाममराणामिवामृतम् ॥ २९ ॥
 सुधेवोत्तमनागानां मैषज्यमिदमस्तु ते ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण सर्वमेवामिमन्त्रितम् ॥ ३० ॥)
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भूतिकर्मविधिं शुभम् ॥
 रोगिणेऽरोगिणे वाऽपि भूतिं दद्याद्रूपम्वरः ॥ ३१ ॥
 पवित्रान्तर्वरोगप्राञ्जृणु सत्पान्गुणानिमान् ॥
 न राक्षसा न गन्धर्वा न पिशाचा न चौरगाः ॥ ३२ ॥
 न यक्षा न च भूतानि रुद्रा रौद्रास्तु देवताः ॥
 हिंसात्मकास्तथा चान्ये क्षराद्या व्याधयस्तथा ॥ ३३ ॥
 क्रुधा धर्षयितुं शक्ता भूत्या नागं विभूषितम् ॥
 कपोलपोस्तथा कुम्भे निर्पाणे दन्तवेष्टयोः ॥ ३४ ॥
 पक्षयोः प्रतिमाने च कक्षायां वंशपोरपि ॥
 द्विपस्येतेषु चाङ्गेषु देयं भस्म सदा बुधैः ॥ ३५ ॥
 व्याधिताव्याधिता वाऽपि भूषिता भस्मना सदा ॥
 सुखं निद्रां निषेवन्ते निर्विशङ्का मत्तङ्गजाः ॥ ३६ ॥
 यथा हि शशिनं दृष्ट्वा पशं संकोचमृच्छति ॥
 भूत्या विभूषितान्दृष्ट्वा ग्रहास्तद्वन्महीपते ॥ ३७ ॥
 तदेव पशं सूर्यस्य विकसेद्दि यथोदये ॥
 तथा ग्रहा गदाश्चापि दृष्ट्वा नागं विभूषितम् ॥ ३८ ॥
 पूजिता मुनिमिर्नित्यमारोग्यवल्लवर्धिनी ॥
 सौमनस्यकरी चैव भूतिर्देया हितार्थिना ॥ ३९ ॥
 अभिमन्त्र्य महाराज मन्त्रेणानेन मैत्रिणा ॥
 भूतिरक्षा शुभा मेध्या स्मृतिर्मेधा धृतिः श्रुतिः ॥ ४० ॥

* घनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

श्रीर्हीः कान्तिः क्षमा दुर्गा पार्वती पुष्टिरुत्तमा ॥

स्वाहा शान्तिः सुधा चैव लोकधात्री त्वमेव हि ॥ ४१ ॥

अम्बिका हसते नित्यं भूतराक्षससेविते ॥

श्मशाने भस्मलिप्ताङ्गः क्रीडते वृषभध्वजः ॥ ४२ ॥

वृतः सर्वैर्महाभूतैः सत्यं भूतैव तेजसः ॥

अनेन सत्यवाक्येन वारणं रक्ष सर्वतः ॥ ४३ ॥

वृक्षत्वाच्च ततस्तेन भूपथेद्वारणं सदा ॥

पूर्वोक्तेष्वेव भागेषु वैद्यः सततमुत्थितः ॥ ४४ ॥

स्वस्थं तु रोगिणं चैव तस्मान्नित्यं विभूषयेत् ॥

शालाद्वारे तथा स्तम्भे शय्याभागे तथैव च ॥ ४५ ॥

आरोग्यकरणी नित्यं भूतिर्देया हितार्थिना ॥

सततं च प्रकुर्वीत शान्तिं स्वस्त्यपनानि च ॥ ४६ ॥

गुणा ये कीर्तिता भूत्यास्तांस्तेवैव ललक्षयेत् (?) ॥

पाकलेषु पथोद्दिष्टं भेषजं पत्किपाविधौ ॥ ४७ ॥

तत्सर्वं यत्नतः कुर्यादेवं रोगात्प्रमुच्यते ॥

सर्वेष्वेव तु रोगेषु नित्यं शान्तिं प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥ १०४२ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदप्रवचने महारोगस्थाने

*शान्तिरक्षाध्यायः ॥

अथ कदाचिद्भजशरणमभिगतमृपिवरमनलसदृशवपुमभिवाद्यार्घ्यं तस्मै प्रदायाद्भो रोमपादः पप्रच्छ पालकाप्यम्—भगवन्विपुलवल्सत्त्वशरीरवर्ष्मप्रमाणानां गिरिशिरसरजलदनिचपवपुषां गजानाम् 'नपनविनाशात्सर्वविनाशः' इति कृत्वाऽनुमान्य प्रचोदयामि भगवन्तम्—इच्छामि विज्ञातुं कति कथं वा भवन्ति नेत्ररोगाः साध्या असाध्या याप्याश्चेति ॥

अथ ऋषिरुवाच—राजन्विशतिरिदं गजानां नेत्ररोगा भवन्ति । ते द्विधा—दोषसंभवा आगन्तव्यश्चेति । तेषां संख्यां निदानं संभवं च श्रोतुमर्हति भवान् ॥ तत्र स्वप्रातिभाराध्वगमनाद्वधवन्धनैः शिरसि ताडनादतिकर्मतः प्रतिसूर्य-

* एषोऽध्यायः प्रायः पाकलाध्यायशेषभूतः । अतः संग्रहाध्यायेऽस्य गणना न कृता । अत्रास्य लेखकलं न स्पष्टम् ॥

१ क. कीर्तिः । २ क. पुष्टिर्वर्धनी । ३ क. भूत्ये । ४ क. °वउ° । ग. °वन्स° । ५ क. °तुमिच्छत्यर्ह° ।

स्थानाध्वगमनाद्विद्युन्निपातदर्शनादीनामिदं दर्शनादभिधात्तादनशनादत्यशनाद्वि-
पमविरुद्धरक्तभोजनाद्वातरुधिरकफपित्तसंनिपातप्रकोपात्पादुर्भवन्ति नयनरोगा
गजानाम् । (*तेषां नामानि तद्यथा—श्रावार्की, औदकी, अण्डाक्षः, काचाक्षः,
नायंपेक्षी, श्रतिनुन्नः, निष्पेपहतः, विद्युन्निपातहतः, विद्युद्धारिहतः, ऊष्मापरि-
गतः, वर्त्मछिष्टः, श्रो(स्रो)तोन्धः, बुहुदः, अक्षिपाकः, पटलाक्षः, दण्डाक्षः,
मुञ्जः, मुञ्जजालः, लोहिताक्षः, पिटकाक्षश्च, इत्येते विंशतिश्चक्षुरोगाः प्रोच्यन्ते
गजानाम् ॥

ते पटलाश्रयाः—वर्त्मभागसंधिभागशुक्लभागकृष्णभागदृष्टिभागसर्वे नयना-
श्रिताश्चेति । तत्र—बुहुदी पटलाक्षः श्रावार्की वर्त्मछिष्टः पिटकाक्षो वर्त्मा-
श्रिताः । मुञ्जमुञ्जजालौदकीरक्ताख्याः संध्याश्रिताः । शुक्लभागाश्रितोऽ-
ण्डाक्षः । काचाक्षनायंपेक्षिणौ कृष्णभागाश्रितौ । विद्युद्धारिहतोऽष्मापरिगत-
श्रो(स्रो)तोन्धा इति दृष्ट्याश्रिताः । अक्षिपाकविद्युन्निपातहतदण्डाक्षप्रतिनु-
न्नानप्येपहताः सर्वे नयनाश्रिताः ॥

अतः परं नेत्रजातिदृष्टिजात्यसाध्यासाध्यनयनव्याधिनिदानसाधनानि
व्याख्यास्यामः ॥

तत्र कलविद्धमणिमाजोरवराहवायसवानरनकुलविश्वदाक्षपरिदग्धविच्छिन्न-
पिङ्गलाक्षऋक्षद्वयक्षहुताशनासिःप्रभृतयो नेत्रजातयेः ॥

विस्तीर्णसूक्ष्मविच्छिन्नतिर्यग्ध्वान्धोगतवृत्तानुवृत्तप्रभृतयो दृष्टिजातयः ॥

तत्र—सितमसितं नीलं विगतोष्माश्रुनिर्भग्ननिः(ः)स्रवतारकाण्यसाध्यान्य-
क्षीणि भवन्ति ॥

तत्र श्रावार्कया उत्पत्तिं निदानं चिकित्सितं च वक्ष्यामः ॥

विपमविरुद्धकपापभोजनात्पित्तसूर्याध्वगमनाच्छिरसि च मिथ्यादण्डाद्कु-
शाभ्यां ताठनान्निःसारतया वा नेत्राणां पवनः स्थानाद्भुतः कफपित्ते हर्षभा-
पादयति नयनयोः । तस्य चक्षुः प्रावृणुते तेन श्रावार्की ॥

तेस्या निदानम्—स्वरकठिनरक्ता कण्डूपिच्छिलपरिश्रा(स्ता)वि च नयनं
भवति । अथ च नयनं सलिलवत्पयं भवति ॥

*धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुलके ॥

१ त. °पातानुप्र° । २ र °सर्वे न° । ३ र. °दृष्टिपिटकास्या व° ।

४ क. °जातिदृष्टि जात्य साध्यामाध्ये नयनव्याधिनिदान सा° । ग. °नानि दृष्टि
जात्यं साध्यासाध्ये नयनव्याधिनिदान सा° । ५ म °य ॥ अति° । ६ क. तस्य ।

भैषज्यमस्य—पूर्वापरपरिक्षिप्तस्याविलस्य दन्त(न्ता)लानि तस्य *दन्तोद्दो-
नेऽतिवदस्य चतुर्भिर्विद्विशैर्नेत्रं निर्वृत्य नेत्रमांसचयं शलाकया विद्ध्वा शस्त्रेण
च्छिद्य्वा दोषापचयमपनयेत् । ततश्चैनं सैन्धवचूर्णेन मधुसर्पिर्म्यां पूरयित्वा
वक्षपट्रेन वध्रीपाश्याहम् । न्यहात्परं चास्य मुक्तेनेत्रस्योदुम्बराभ्यङ्गमन्तका-
वटप्ररोहाजुनधानीत्वग्भिः सह कदलीफलशालूकानि संक्षुद्य सलिले रात्रिं वास-
येत् । ततः परिपेकं कुर्यात् । अथवा म्रियद्भुमज्जिष्ठादेवदारुत्रिफलाक्षीरेणाऽऽ-
प्येन संपोष्य वक्षपरिशु(स्यु)तमाश्रोतनं कारयेत् । अथवा त्रिफलारोधमधुकम-
त्स्यण्डिकैरान्तरिक्षोदकसंयुक्तैरेवाऽऽश्रोतनम् । अथवा—चतुरङ्गुलमूलेऽङ्गुलजफलेः
सह कल्कपिष्टैरजाक्षीरसंयुक्तैर्धृतमण्डं विपाच्य नस्यं तपणं चाक्ष्णोः कुर्यात् ।
(†ततो दृष्टिशुद्धिः, व्याघेरुपशमश्च भवति । अथवा—दन्तीङ्गुदीवेणुनलश-
रीपश्यामाश्वेतासमुद्रफेनवेदूर्यशङ्खकाचसर्जरसैः सह पेययेत् । ततः सर्पिः-
क्षौद्रसंयुक्तैरञ्जयेत् । मुद्गैर्वा चातीते निर्वापणार्थमक्ष्णोः परिपेकं पयसा कुर्यात् ।)
अथवा—म्रियद्भुतगरहरीतकपामलकविभीतकहरिद्राशङ्खिनीश्वेतानलमूलानि
कल्कपिष्टान्पाजेन पयसाऽञ्जनम् । एतेनाक्षिणी प्रकृतस्थे भवतः ॥

इति शिवारकी ॥

विषमविरुद्धशिशिरगुरुकटुकपायरूक्षभोजनात्, व्यायामात्, व्यवायात्,
अत्यध्वगमनात्, गुरुभारहरणतरणविहरणात्, अतिभोजनाच्च कुप्यति पवनः
करिणः । (परिकुपितः सः) तस्य शिराभिरूष्वं प्रपन्नोऽसं विकारमोपाद-
यति ॥

ततो वार्यच्छफेनिलमजस्रं श्र(स)वति, अक्षि च रूक्षश्यावाभ्रवर्णं भवति ।
तम् “ओदकी” इत्याचक्ष्महे ॥

तस्य प्रशमनार्थं बृहतीमूलोक्षीरकल्कसंयुक्तं पयो निक्षिप्य दधि कृत्वा
तन्मग्न्यात् । अथोदधृत्य नवनीतं मज्जिष्ठारोहिणीयुनर्नवाहरिद्राभिः सह सम्य-
क्पाचयेत् । सिद्धं शीतीभूतं तन्नेत्रयोः सततं परिपेचनं नस्यं च सम्यग्दद्यात् ।
त्रिफलामधुरोधशणवीजहरिद्राप्रपोण्डरीकैरन्तरिक्षोदकसंयुक्तैः परिपेकं कुर्यात् ।
परिपेकेणानेन नीरोगनयनो दृढदृष्टिश्च भवति वारणः । अथवा हस्तिनं यज्ज-
पित्वा त्रिभिर्दिवसैर्नयनं निर्वृत्य मांसोपचयं बद्धिशेनोत्सिप्य शलाकया विद्ध्वा

* ‘दन्तोपान्तेऽतिवदस्य’ इति भवेत् । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

१ ख. ‘हानोऽति’ । २ क. ‘मूलैः स’ । ३ क. ‘न्याज्येन । ४ क.
‘मायाति । ५ ख. ‘जिष्ठां रो’ ।

ततोऽस्य दृष्टिभार्गं वर्जयित्वा सैन्यवचूर्णेश्च सूक्ष्मपिष्टैः पूरयित्वा मधुसापि-
म्यामवस्थापयेत् ॥

इत्यौदकी ॥

शीतकषापकटुतिक्तरूक्षभोजनात्, रात्रिजागरणादिभिः प्रकुप्यति पवनः ।
स प्रकुपितो नेत्रयोरापन्नः करनयनमुखेभ्यः श्रा(स्त्रा)वपति प्रसक्तमुष्णमम्भः ॥
तेनाक्षि दर्शनं न कुरुते । कुकुडाण्डसंस्थानां च नीलपीतश्यामवर्णानामन्य-
तमेन युक्तां पिष्टिकां जनयति । राजिभिश्च हरितश्यामाभिरावृतनेत्रो भवति ।
तम् 'अण्डाक्षम्' इति विकारं विद्यात् ॥

चिकित्सितमस्य—तं च पटलमेभिरौषधैरनुलिप्य पिप्लुपद्मकमधुकताली-
सपत्रकालानुसारीरोधैः कल्कपिष्टैः क्षीरमासिच्य कलसे व्यवस्थाप्य (*रजन्पां
प्रातः प्रमथ्य नवनीतमुद्धृत्य चन्दनह्रीवेरमधुककालानुसारीकल्कैः सार्धं पचेत् ।
साधुसिद्धमपहृत्य शीतीभूतं नेत्रयोस्तर्पणम् । ततोऽस्य मापपिष्टेन समन्तात्साधु
परिचार्यं वाक्सहस्रं सार्धं वाऽक्षि(क्ष)णि क्षीरपरिपेचनं कुर्यात् । अथास्योदुम्ब-
रशिलाटूनि मधुकरोधमपौण्डरीकहरिद्रात्रिकलाभिर्जर्जरीकृत्य नवघटे स्थित-
मान्तरिक्षोदकेन रात्रिपर्युषितेन च नेत्रयोः परिपेचनं कुर्यात् । एतैरुपक्रमवि-
शेषैरण्डाक्षः प्रशममुपगच्छति ॥

इत्यण्डाक्षः ॥

अथ गुरुभारगमनवधवन्धप्रतिसूर्यस्थानाध्वगमनादश्मलोष्ठशराधानवतां
पथा मर्दनाद्वा मिथ्या शिरसि दण्डाद्गुशाम्यामभिघातादतिप्रवातस्थानाद्रक्त-
पवनकफपित्तसंनिपातानां प्रकोपात्पर्यश्रुता भवति ॥

अथ नयनमनिलदोषात्परिशुष्कवर्त्मरक्तरूक्षपर्यन्तं घृण्यमाणमिव शर्क-
राभिर्मन्दोष्माश्रु विद्यजति । भवति च शिशिरजलनिपेवणादतिगुरुवेदनम्,
पित्तोपद्रवात्परिदह्यते नयनमग्निपरिगतवद्भवति । भवति च पीतरक्तारुणानां
वर्णानामन्यतमवर्णम्, विद्यजति तोषमुष्णमजस्रम् । सूर्योदये बलवती चास्य
वेदना भवति । रक्तोपद्रवाद्रक्ताभिष्यन्दि च भवति । कफोपद्रवान्नयनं मलम्वत
इव शून्यपर्यन्तं शिशिरपिच्छिलपरिश्रा(स्त्रा)वि गुरुदृष्टि पाण्डुतारकं पटल-

* कपुस्तके घनुराकारमभ्यस्यः पाठच्छटितः । प्रत्युत विद्युद्गारेहतप्रकरणम्भ्यः
'बहिरक्षोः'—इत्यादि, 'भोजयेच्चैनं मृगवराहं कुष्टमहिपमास्रसप्तसुकं शाल्योदनं'
इत्यन्तः पाठोऽस्ति ।

विकारि भवति । नागस्य सर्वदोषोपद्रवात्सर्वलिङ्गमनुपक्रमाच्चास्य दृष्टिरुप-
न्यते काचपटलाभ्यां तं 'काचारूपम्' इत्याचक्ष्महे ॥

चिकित्सितमस्य—तं निवातमगारं प्रवेश्य शीतकपायशीतपटेन प्रच्छन्न-
यनमवस्थापयेत् । अथाजस्रं परिपेचनैर्विगतनयनोष्मणश्चास्य कुर्यादेतेन विधि-
नाऽञ्जनम् । लथुनसमुद्रफेनसैन्धववृद्धतीपिप्पलीः पृथक्पृथक्पेपयित्वा मधुकफ-
पिञ्जकरसकान्सनीलामलकगोपितैर्मधुसंपुक्तैरर्धमासस्थितमौदुम्बरे पात्रे सूक्ष्म-
पिष्टां गुलिकामक्षमात्रां कृत्वाऽञ्जनमभीक्ष्णशः कुर्यात् । अथवा—श्रो(लो)-
तोञ्जनसैन्धवविट्कृद्हरिद्रामधुसंपुक्तश्रेष्ठमञ्जनमुपदिशेत् । उच्छन्नहृदप्रच्छदस्य
काचपटलस्य शस्त्रेण लेखनं कृत्वा शतघोतेन घृतेन पूरयेत् । अथ विशुद्धन-
यनमुपच्छदव्रणं चैनमनुपेचयेत् । ततः पञ्चमूलपोनिष्कायेन मधुरगणविपकेन
सर्पिर्मण्डेन भोजयेत् । अथैनं मृगसिचिरिलावकानां मांसरसेनाऽऽव्याधिप्रमोक्षा-
च्छालपोदनं भोजयेत् । अथ वैद्यो द्विरदं प्रसन्ननयनमुपच्छदव्रणं दर्शयेन्नरेन्द्राय ॥

इति काचाक्षः ॥

अथ नायंप्रेक्षी । रात्रिजागरणादत्यध्वगमनादतिभारोद्वहनात्सलिलतरणा-
त्क्षयाच्च रेतसः, दौर्बल्यादतिप्ररोधाच्च कटुकपायविषमविरुद्धभोजनाच्च वातः
प्रकोपमापन्नो नयनवहा शिरा निरुणद्धि ।

ततोऽस्य दृष्टिः प्रच्छाद्यतेऽस्वच्छरूपा च भवति । उच्चैः पादोन्विहरति ।
संज्ञपा यातारमनुव्रजति । नायं प्रेक्षत इति नायंप्रेक्षी ।

अथास्य भेषज्यम्—तगरमधुकचन्दनैर्घृतमिश्रैर्घृपयेत् । पर्यागतान्यामल-
कानि पिष्ट्वा क्षीरं च कलसे समावाप्य दधि जातरसं प्रमथ्य नवनीतमुद्घृत्य
पचेत् । चन्दनह्रीवैरमधुककालानुसारीहरिद्रामञ्जिष्ठारोहिणीपुनर्नवाकलैः
साधुसिद्धमपहृत्यानुपेचनं कुर्यात्, नस्यकर्म च । तस्य च मधुघृतसमभाग-
संपुक्तं त्रिकटुकमधुकपिष्टमञ्जनं भासास्थिकेशकांस्परजतकुकुटाण्डकपालान्यै-
कघ्यं कृत्वा पेपयेत् । ततः शुद्धताम्रकपाले निहितं पिहितमन्तर्धूमां मिषीं
कारयेत् । ततस्तया वाजिमूत्रपिष्टया विहितमञ्जनं साधयेन्नायंप्रेक्षी वारण इति ।

तत्र श्लोकः—

एतेन विधिना वैद्यः पटुर्लघुपराक्रमः ।

साधयेद्दृष्टकर्मा च नापयेद्दृष्टपाख्यमामयम् ॥

इति नायंप्रेक्षी ॥

प्राजनाद्दुःशशलाकाकाष्ठाभिधावादनैकण्ठ्यनात्यतितोदनाच्च प्रतिनुनः
शार्दुर्भवति ।

तस्य लक्षणम्—कलुषपर्यश्रु रक्ततारकं परिगूणान्तं गुरुप्रेक्ष्यं नयनं भवति ।
भिन्ने प्रथमे पटले नयनपरितोषः, ततः श्रा(स्त्रा)वः, श्यावता गुरुत्वमुष्णता
च भवति । द्वितीयस्य चानुपटलस्य भेदे पिच्छिलर्फेनोदकवर्णपरिश्रा(स्त्रा)वः ।
तृतीये सवेदनं पीतारुणत्वं च । चतुर्थे पटलेऽत्यन्तवेदना रुधिरश्रा(स्त्रा)वो
नयनविनाशश्च भवति ।

तत्र श्लोकाः—

प्रथमे नेत्रयो राजन्तरागं तीक्ष्णवेदनम् ।
सम्यक्प्रच्छाद्य दृष्टिं वा भूयश्चास्य भवर्तयेत् ॥)
सर्वत्र च परीदाहः श्वयधुः संनिमीलनम् ।
वेदना दृष्टिनाशश्च परिभायश्च लक्ष्यते ॥
द्वितीये पटले भिन्ने कृच्छ्रसाध्यं विनिर्दिशेत् ।
तृतीये पटले भिन्ने पाप्यमत्र विनिर्दिशेत् ॥
चतुर्थे पटले भिन्ने असाध्यं संप्रचक्षते ।
सर्वत्रं शुक्रमुत्पन्नमसाध्यं तु प्रकीर्तितम् ॥

सर्वत्र विकित्सितम्—अस्य श्लोकपा विवृत्य नयनं मधुसर्पिभ्यां पूरयेत्,
घृशः क्षीरवृक्षाणां त्वग्भर्जर्जरीकृताभिर्निशि पर्णुषिताभिर्नैवं फलसं प्रपूर्य
तस्मिन्कलसे क्षीरयासच्य द्वितीयेऽह्नि मथीयात् । निष्पन्नं नवनीतमुद्धृत्य
तच्छतघृतं कृत्वाऽनेन मधुमुक्तेनाभ्यक्षयेत् । अक्षिपरिपेकश्रास्त्राजाक्षीरशर्क-
रोदकेः शीतैः प्रपीण्डरीरुमधुकापप्रजरोधोक्षीरमज्जिष्ठाभिश्चान्तरिक्षोदकपर्णुषि-
ताभिः परिपेकयेत् । पुशमूलामलकांतलमाज्जिष्ठोक्षीरकल्मेक्षदिरालेपयेत् ।
भाजेन पयसा भद्रदारुमुस्ताप्रपीण्डरीकमधुकेष्टुतं सिद्धं तर्पणं नस्यं च दद्यात् ।
तरुणोदुम्बरमधुकदेवदारुमाज्जिष्ठावन्दनकालानुसायाकल्मेक्षमधुसंयुक्तेरञ्जनम् ।
अथ शुक्रता विन्दुर्वा स्यात्, पाश्चिमधुघृतसैन्यवैलेखनं शस्त्रेण वा ॥

तत्र श्लोकः—

प्रतिनुलमिमं व्याधिमागन्तुं नेत्रसंभवम् ।
साधयेत्कुशलो यः स पूजामर्हति पार्थिवात् ॥
इति प्रतिनुत्रो नाम नेत्ररोगः ॥

परमार्णमित्तततरुतर्हत्तमक्षिनिष्पेदतमित्याचक्षते ॥

तस्य निदानम्—उष्णाश्रुश्रा(स्त्रा)वः, श्वयधुवेदना दाहो गुरुत्वं रक्तता
संनिमीलनं चाक्ष्णोः ॥

तस्य सिताजकर्णप्रपौण्डरीकमधुककालानुसारोऽपैः क्षीरेणाऽऽजेन संयो-
ज्यावश्रोतनम् । हतोष्मणश्चास्य मधुसैन्धवसंयुक्तेन नवनतिनाञ्जनमिति समानं
पूर्वेण । पयसश्च परिपेकः । गोजशकृत्काण्डशः कल्पितं पालाशपत्रपरिवेष्टितं
वह्निसिद्धमञ्जनं कुर्यात् । वटप्ररोहचन्दनदेवदारुहरिद्राप्रपौण्डरीकसारिवारोहि-
णीकालानुसार्योशीरपिट्टैर्मधुसंयुक्तेरञ्जयेत् । रसाञ्जनतरुणौदुम्बरमधुकसितक-
र्णकैः पिट्टैः क्षौद्रघृतसमन्वितैरञ्जयेन्निष्पेपहतम् ॥

तत्र श्लोकः—

निष्पेपहतमित्पाहुर्वारणं तु चिकित्सकाः ।

ययोक्तैसाधुकारी च सिद्धकर्मा सुपूजितः ॥

इति निष्पेपहतरोगः ॥

अशनेः संनिपातनिरीक्षणाद्विषस्य व्यापद्यते दृष्टिः । मांसपेशी च निष्ट-
व्यता च भवति तं प्रत्याख्येयं 'विद्युन्निपातहतम्' इत्याचक्ष्महे ॥

तत्र श्लोकः—

विद्युन्निपाततश्चक्षुर्हतं यस्य तु हस्तिनः ।

असाध्यमिति तं विद्यादृष्ट्वा च परिवर्जयेत् ॥

इति विद्युन्निपातद्वयः ॥

अथाङ्गपतिरवेक्ष्य द्विरदानश्रुपरिगतलोचनान्पककटककर्णकपोलोष्ठप्रतिमान्भ-
गवन्तमुवाच पालकाप्यम्—'भगवन्को नामायं व्याधिः, किमात्मकः, कथं
वोत्पद्यते, किं वाऽस्य लक्षणं चिकित्सितम्' इति ॥

अथ ऋषिरुवाच—'राजन्विद्युद्धारिहतो नायैष व्याधिर्वातपित्तात्मकः शीता-
भितापमभवः परिकर्मापचारात्प्रादुर्भवति । तस्याभितापसंस्थानघर्माध्वगमनभा-
रवहनाग्रितपनमुष्णे चातिकर्मप्रयोगात्, गजसंनिपाताच्च स्नेहावसितस्य घर्मा-
वस्थापनमतिकर्मप्रयोगशारदस्येति ॥

तत्रैवमादिभिस्तप्तो गजः क्लाम्यति, करवदनाभ्यां वमयुमुत्सृजति, परिवी-
जते दंशमशकावृत इव व्यक्तश्रवणकरलाङ्गुलैः ॥

'तथाविधमवेक्ष्य द्विरदं वैद्यस्यानस्थं यक्ष्यापक्ष(?)मुभयतो लब्ध्वाऽऽजानम-
नुवर्तयेत् । अथैनं विगतवमयुक्कृममवेक्ष्योत्थोप्य शिंशिरपट्टज्जवालुकापांशुभिरव-
कीर्णं प्रकामं जलकुवलकदर्पहरणेपूत्सृजेत्, हरितं च तृणमुपाहरेत् । अथैनं
विगतश्रममवेक्ष्य सलिलमवगाहयेत् । तत्र चैनमनुवृत्तं तृणैर्कूर्चान्दुकराष्टकव-

१ क. क्षीरेणाऽऽजेन । २ क. 'क्तमधु' । ३ क. 'धिर्वर्तते पि' । ४ क.
पक्ष्मयक्ष्म मु' । ५ क. 'त्याय शि' । ६ क. 'णवर्चोदुक' ।

लकुवलानामन्यतमेनोद्घृण्य सुप्रक्षालितशिरसं व्यपगतोष्माणमानपेत्स्थानम्,
मतिच्छादयेच्च कवलैरिति । अत्र श्लोकः—

अवेक्षितव्या द्विरदाः सततं परिकर्मभिः ॥

बन्धुस्नेहेन संयुक्तैर्हृदयैः क्लमवाजितैः ॥

तत्र केचिदभितप्तमज्ञानत्वराम्यां द्विरदमवगाहयन्ति सलिलम् । ततोऽस्य
स्वेदनिरोधात्सलिलपानादूष्मणश्चाप्रमोक्षाद्भ्रमपरिगतदेहत्वादनिलः प्रकुप्यति ।
अथ पवनकोपाच्छेदोपप्रकोपः । तत्राज्ञेयत्वात्पिचरक्तमादापानिल ऊर्ध्वमा-
गत्य शिरः संतापयति । तत्संतापादश्रुगमनमवगूहनं च नेत्रयोर्भवति । कटव-
दनकर्णकरगुहाभागपाकः, तस्य मुकुमारप्रदेशपाकश्च स्यात् । प्रस्तब्धकरक-
र्णप्रतिमानः पर्यश्रुरत्यर्थं भवति । तस्य यदा नेत्रयोः पटलमुत्थितं बहलमन-
ल्पपरिदोषमनश्रु विगतोष्म च भवति, (तदसाध्यं विद्यात् । विपर्यये साध्यम् ।
अथ प्रदेशानामस्यैकरात्रं द्विरात्रं त्रिरात्रं वा जूनभावः स्तम्भश्च भवति) तृती-
यचतुर्थयोरद्वयोः स्फोटोद्भ्रमस्त्वग्भेदश्च भवति ॥

अत ऊर्ध्वं तत्र च साध्यमुपाचरेत्, सात्त्विकसत्त्वदेशकालवयःप्रकृतिविधिज्ञो
वैद्य एभिरुपक्रमैः—तं निवातमगारं प्रवेश्य दधिमस्तुसौवीरकमृदितेन सर्पि-
पाऽभ्यज्य ततः पर्युपितजलपूर्णांश्चन्दनोशीरसारिवाकिंजल्कसंयुक्ताञ्जिरसि
घटान्क्षोतयेत् । पद्मफरोभमधुकमृद्वीकोशीरशर्करामञ्जिष्ठाचन्दनसारिवामपौ-
ण्डरीकह्रीवैरतगरपत्रामलकविभीतकहरीतकीसितकाणिकानां शीतकपापपरि-
पित्तनयनं भाक्सूर्योदयाज्जलमवगाहयेत् । तत्र चैनमनुवृत्तं यथाकालं सुखम-
वस्थाप्य पुनरुक्तार्थं बहिरङ्गोस्तिलकरवीरामलकचन्दनकशेरुकविशमृणालो-
त्पलसारिवामधुकनलवज्जलकुमुदकहलारतामरसमञ्जिष्ठाप्रपौण्डरीकह्रीवैरतगर-
पत्रैलालोभोशीरमांसीक्षीरीणां त्वग्भिः क्षीरपिष्टाभिरालिप्तनयनं पूर्वोक्तेन सर्पि-
पाऽभ्यज्य प्रच्छन्ननयनमवस्थापयेत् । प्रदापयेच्चास्मै भव्यपारापतमृद्वीकापन-
सदाहिमामलकलकुचपरूपकपीलुपियालवदरराजादनसंयुक्तं शकुन्मन्यं सशर्करं
यानि चान्यानि शीतानि तेषां त्वग्रसेः कसेरुकोत्पलविसमृणालेक्षुशालिकाः
सर्वे च यवसमोदकं मत्स्यण्डिकागर्भमाहारयेत् । तैश्च प्रदेहः । अथवा—वेत-
सार्जुनकदम्बोशीराजकर्णक्षीरवृक्षतिलकरवीरोत्पलपद्मकल्कैः सघृतः प्रदेहः ।
अथ विगतोष्मणः सर्पिषा मधुना चाञ्जनं कार्यम् । अजाक्षीरेण शण्वोजमधु-
सर्पिषुक्तेन पूर्वोक्तैश्चोपधैः सू(श्रु)तशीतैः परिपेकः सदा भवेत् । तत्र दृष्टिविगतो-

* धनुराकारमध्यस्थः पादः कपुस्तके न ॥

१ क. °सं विग° । २ क. °मधु सौ° । ३ क. °पेकयेत् ।

ष्माणं व्रणीभूतां द्विव्रणीयवदुपाचरेत् । नेत्रयोश्चास्य पटलचिकित्सा कार्पा ।
अथ विशुद्धनयनमुपरूढव्रणं चैनमुपसेचयेत् । नस्यं देयं चास्य पञ्चमूलद्वयनि-
ष्कायेन मधुरगणविपकेन सार्पिर्मण्डेन । भोजयेच्चैनं मृगवराहकुक्कुटमहिपमांसर-
ससंपुक्तं शालपोदनमाव्याधिप्रमोक्षात् । अथ वैद्यो द्विरदं प्रसेनत्वग्रोमनपनं
समुपरूढव्रणं दर्शयेन्नरेन्द्राप, इति ॥

तत्र श्लोकः—

विद्युद्वारिहतं नाम पित्तानिलसमुद्भवम् ।
साधयेन्नेत्ररोगं यः पूज्यः स्यात्स भिषग्वरः ॥
इति विद्युद्वारिहतः ॥

यथि तक्षयांशुवालुकोपलवति बलवदूष्मपरिगतसर्वशरीरस्य वार्यलभमा-
नस्य स्वेदोऽन्तर्गतो नेत्रावरोधी भवति। तमावृतदृष्टिमसाध्यम् 'ऊष्मापरिग-
तम्' इत्याचक्ष्महे ॥

तत्र श्लोकः—

ऊष्मापरिगताविष्टमक्षि नागस्य दूषितम् ।
तदृष्ट्वा वर्जयेद्वैद्योऽसाध्यमित्येव शास्त्रवित् ॥
इत्यूष्मापरिगतः ॥

तीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारकपापकटुकविषमविरुद्धभोजनाद्य वातपित्ते प्रकु-
पिते हस्तिनस्तस्य शिराभिरूर्ध्वमागत्याक्षि छेदयतः, तत् 'वर्त्मछिष्टम्' ॥

तस्य विज्ञानं श्रवणपाको दूषिकोद्गमश्च भवति वर्त्मनः ॥

तस्य साधनमुपदेक्ष्यामः—काशमर्षोशीररोधकशर्कराद्राक्षादाहद्विराभि-
रञ्जनम् । पयसो वाऽऽश्रोतनम् । त्रिफलां च मधुसंयुक्तामञ्जनं कुर्यात् । भैष-
ज्यविधिरस्य व्याख्यातः ॥

तत्र श्लोकः—

अनया क्रियया युक्तं वर्त्मछिष्टं यथाविधि ।
साधयन्तिस्त्रिमाप्नोति कर्मस्रजविशारदः ॥
इति वर्त्मछिष्टम् ॥

मधुराम्ललवणभोजनाच्छ्रो(त्स्रो)तसा कफपित्तसंभवेन पवनोत्पीडितेनानि-
मिपतोऽधिकं छाद्यते दृष्टिः ॥

पकं चाश्रु(स्रु)मश्र(स)वति तं 'श्रो(स्रो)तोन्धम्' इत्याचक्ष्महे ॥

चिकित्साऽप्यस्य—न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुक्षमेपशृङ्गीकुमुदनलिनोत्पलाशकु-

सुमसारिवामधुकचन्दनैः क्षीरसिद्धं घृतं नेत्रयोस्तर्पणं नस्यं च सम्पदद्यात् ।
अथस्ताम्ररजतकनकमधुकस्फटिकतरुणोदुम्बरकतकामलकमधुसर्पिर्भिरञ्जयेत् ।
पयसा च परिपेकः । इति ॥

तत्र श्लोकः—

योगमानेन यः कुर्यात्परिपेकाञ्जनादिकम् ।

नस्याञ्जनक्रिपां वैद्यः स श्रो(स्रो)तोन्धं निवर्तयेत् ॥

इति श्रो(स्रो)तोन्धः ॥

स्निग्धमधुरगुरुशिशिरगुडदधितिलपल्लमत्स्यमांसभोजनादव्यापामाच्च कफः
मृद्विद्विमाप्नोति ॥

स नेत्रयोरापन्नः पिष्टिकाभिरावृणोति वर्त्मनी जलबुद्बुदाकाराभिः, तं
'बुद्बुदी' इत्याचक्ष्महे विकारम् ॥

तस्य भेषज्यम्—आवारक्युक्तेन विधानेन पन्नपित्वा तथैव विडिशेन नेत्रं
विवर्त्य मार्कवरसेन बुद्बुदमाश्रोत्यामीक्षणशः शस्त्रेण च्छेदयेत् । ततः प्रपीण्डरीक-
मधुकचन्दनोशीरशीतशिवागुरुकालानुसार्पासुनिपण्णकैर्वा पक्वं घृतं नस्यं दद्या-
त् । तर्पणं च नेत्रयोः समुद्रफेनशङ्खनाभिर्शर्कराभिर्मनःशिलायुक्ताभिरञ्जयेत् ।

तत्र श्लोकः—

इत्येष बुद्बुदी नाम य एनं साधयेद्भिषक् ।

शास्त्रोद्दिष्टेन विधिना स भवेत्साधुपूजितः ॥

इति बुद्बुदी ॥

अथ यदाऽत्यर्थं रूक्षाहारो जाङ्गलपवसोपसेवी, उष्णोऽध्वानमभिमपद्यते ।
तदाऽस्य वायुरुर्ध्वगतः श्लेष्मपित्तशोणितान्यादापाह्णोर्वेदनामत्यर्थं करोति ॥

न च पवसमभिलपति, तम् 'अक्षिपाकम्' इत्याहुः । तद्यदि शोणितं पूर्णं
वा श्र(स्र)जति, तस्य तदा सिद्धिर्न विद्यते । विपर्यये तु शुद्धजलश्रावी(स्त्रावि)
साध्यम् ॥

अथास्य निवातस्थस्य क्रियारम्भः कर्तव्यः । ततोऽस्य मज्जिष्ठां विश्वभे-
पजं रोहिणीं च पिष्ट्वा तैलं विपाच्यते । तेन तैलेन नस्यकर्म कुर्यात् । तस्य
पिप्पलीसैन्धवश्यामाककुलत्पहरेणुकैलारोभागरुचन्दनानि समभागानि पयसा
संपोष्य सर्पिः पाचयेत् । तेनास्य तर्पणं नस्यकर्म च कुर्यात् । तस्य पिप्प-
लीसैन्धवश्यामाककुलत्पादीनि समभागानि पिष्ट्वा मधुसर्पिणा युक्तमेतदद्याद-
ञ्जनम् ॥

तत्र श्लोकौ—

असाध्यः शोणितश्रा(सा)वः पूयं वा श्र(स)वते यदि ।

न तत्र कुर्याद्वैषम्यं तत्र सिद्धिर्न विद्यते ॥

विपरीते तु कर्तव्या क्रिया गजहितैषिणा ।

यथोक्तौषधकल्पेन सोपचारः शयनतः ॥

इत्यक्षिपाकः ॥

त्रिगुणधुरघनगुरुशिशिरलवणाम्लातिभोजनादव्यायामादानूपवृणकवलकु-
-वलभक्षणाच्च शृङ्खलः श्लेष्मा *मारुतोद्भूतश्चक्षुरापन्नः श्वेतपटलत्वाय कल्पते । तं
'पटलाक्षम्' इति विधात् ॥

तस्योपक्रमम्—त्रिफलात्रिकटुकलोध्रैलवालुकैः ससैन्धवैर्मधुमिश्रैरञ्जयेत् ।
इडुदाश्मन्तककतकफलमनःशिलासमुद्रफेनशङ्खनाभिसमुद्रमण्डूकीविद्रुमताम्रक-
नकरजतमणिभिरञ्जनम् । उत्सन्नदृढमृदुपटलस्य चास्य सैन्धवलवणसूत्रै-
-लैस्वनम् । तेनासिद्धौ वर्त्मोद्घृत्य विडिशैर्यथावच्छेदेण पटलमथेन छेदयेत् ।

तत्र श्लोकौ—

विवर्त्य नेत्रे नागस्य पूर्वं सम्पग्वित्तानयेत् ।

एनं सामुद्रपत्रैस्तं विडिशैश्च ततो लिखेत् ॥

पूरयेन्मधुसर्पिर्म्यामथैनं वस्त्रसंवृतम् ।

सप्तर्षिस्त्यक्तं चाक्षि पूरयेदञ्जपेत्ततः ॥

इति पटलाक्षः ॥

अथाभिधातादूर्ध्वं तिर्यग्वाराजिदण्डाकृतिर्नयनमावृत्य तिष्ठति । तमन्ये
'दण्डाक्षम्' आहुः । 'नीलिका(क्ष)म्' इत्यपरे ॥

तस्य पूर्ववद्विवर्त्य नयने विडिशेनोत्क्षिप्य शलाकया विद्ध्वाऽऽध्वेणापहरेत् ।
पञ्चमूलयोर्निष्काथेन मधुरगणविषकेन पयसा च घृतं पक्त्वा नस्यकर्म तर्पणं
चास्य कुर्यात् । समुद्रफेनशङ्खसैन्धवसर्जनिर्पासैर्मधुसर्पिर्धुक्तेरञ्जनं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

अञ्जनानि यथोक्तानि तर्पणालेपनानि च ।

अवस्थामप्य विज्ञाय तत्र कर्म समाचरेत् ॥

इति दण्डाक्षः ॥

* 'मारुतोद्भूतः' इति भवेत् ।

अथ पदाऽत्यर्धगुरुभोजनात्प्रवृद्धश्लेष्मा मारुतोद्धूत ऊर्ध्वं तमादाप नेत्रा-
नुसारगतिभिः शिराभिरनुनीतः श्वेतसूत्राकृतिना सूक्ष्मेण कृमिणा नयनमावृतं
करोति । तदा 'मुञ्जः' इत्युच्यते कफकृतो व्याधिः ॥

तस्य लक्षणम्—वेदना श्वय्यू रक्तताम्रश्रा(सा)वो नेत्रस्याप्रतिक्रिपया
श्वेतमावः । प्रथमे पटले विचरल्लक्ष्यते सूत्रमन्तर्भाषिगतमिव व्यक्ताव्यक्तोऽनव-
स्थितः । द्वितीये पटले नातिविचारी स्थूलतरः । तृतीये पटले रैकासितहा-
रिद्राणां वर्णानामन्यतमं भजतेऽसाध्यः । चतुर्थे पटले गते मुञ्जे दृश्यते नयन-
मग्निपरिगतवत्ताम्रराजिभिरावृतं भवति । प्रापशः सर्वेषामेव चतुष्पदानां दृष्टि-
हरः । न शस्त्रादृतेऽस्य सिद्धिरस्ति ॥

तस्य गात्रापरपरिक्षिप्तस्यालानितस्य दन्तोदान्त्यं निवृहीतस्यापयामितस्य
नयनं बिडिशौर्विवर्त्य ब्रीहिमुखेन शस्त्रेण सूत्रवेष्टितेन तिलमात्रावशिष्टेनार्धपव-
विस्तारेण दृष्टिभागं वर्जयित्वाऽपाङ्गभागस्य सूत्रवच्चलितं कृमिं संवरन्तमभितः
मथमत एव विध्येत् । पक्ष्माणि वा विशति । शतं वाऽप्यनुवेष्टति, मुखं वा
भजति किंचिदुपहृतम् । वडिशेनोद्धरेन्मुञ्जम् । सम्पत्तिवद्मेव विद्यात् । (१) त-
तस्तमुष्णोदकपूर्णे सुवर्णपात्रे प्रक्षिप्य संवरन्तं राक्षो दर्शयेत् । सप्तरात्रादूर्ध्वं
दृष्टिद्वयं पिबति च, तमसाध्यं विद्यात् । (२) क्षते शस्त्रविधौ बहुशः परिपेचये-
न्नयनमासवेन मधुना । पञ्चपुक्तप्राच्छाद्य मुखं वाससा निवातस्थं स्नेहपानैर्धूप-
नैश्चोपक्रमेत् । सर्जार्जुनफदम्बपुष्पहिङ्गुसर्वगन्धसर्जरसैर्घृतसंपुक्तैर्धूपयेत् । पया-
क्रमं मधुपर्णीतैलपर्णीपृथक्पर्णीभिस्तैलं पक्त्वा प्रातः स्नेहं भोजयेत् । एनं च
पौपयेत् । शिरश्चास्य शृतेनैव स्नेहेनावसिञ्चेत् । गिरिकर्णिकामूलपिप्पलीसै-
न्धवैः पिष्टैर्मधुसंपुक्तैरक्षयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

विधिना नेत्रमुञ्जे तु क्रियाभिः समुपाचरेत् ।

क्षिप्तं प्रमुच्यते रोगात्प्रकृतिस्थश्च जायते ॥

इति मुञ्जः ॥

अथ पदां गजनयनमुपहतमतीव कफपवनपित्तानामन्यतमेन शोषेण सर्वेषां
विविधवर्णैः शबलैर्वा सितासितनीलपीतारक्तारुणैर्वा कृमिभिश्चितम्, तदा 'मुञ्ज-
जाल' इत्युच्यते ॥

† 'दन्तोपान्तं' इति भवेत् । * धनुराकारमध्यस्थः पाठः कपुस्तके न ।

१ क. 'द्भूतमा' । २ क. रक्तसि' । ३ क. यक्ष्माणि । ४ क. पाचयेत् ।

५ क. ख. सूतेनैव । ६ क. यथा ।

तत्र वातात्परुषाः श्यावाः, पित्ताद्धरितनीलीपीताः, कफाच्छेताः, शोणिता-
द्रक्तारुणाः, संनिपाताद्बहुविधवर्णाः शबला वा राजिमन्तो भवन्ति ॥

तत्र नीलासितपीतारुणहरितरक्तानां चिकित्सा नास्ति । सप्तरोत्रस्थितैः
कृमिभिः श्वेतोपलवदक्षि भवति, तदप्यसाध्यम् । परिशिष्टानामस्ति चिकित्सा ॥

मुञ्जजालेऽपि मुञ्जविधिः कार्यः । क्षीरदधिपलसिन्दुवारमूलकवीजामलक-
कालिकानिर्गुण्डीरोहि तकमत्स्यैः कथितैः सुखोष्णैर्घृतमण्डाम्यक्तं शिरः प्रलि-
म्पेत् । मधुसंसृष्टं तन्दुलोदकं पाययेत् । हरेणुकैलामेपगृद्धीरोधागुरुदेवदारुश्वे-
तापिप्पलीभिरामलकरससंयुक्ताभिर्घृतमण्डं विपाच्य नस्यं तर्पणं च नेत्रयोः
कुर्यात् । (*मेपगृद्धीश्वेतपाकीतगरहरेणुकाशिमुनीलिकागिरिकर्णिकाञ्जलिका-
रिकाश्वेताश्यामामूलानि सलिलेन पिष्ट्वाऽञ्जनं कुर्यात् ।) हरिद्राद्वपनिम्बपत्र-
मञ्जिष्ठाहरितालमनःशिलामापपर्णाभिस्तेलं पक्त्वा नस्यं दद्यात् । मधुकमधू-
च्छिष्टरोध्रमञ्जिष्ठाभनःशिलाजतुकुकुटमेदोभिः पानार्थं धूपः कार्यः । लघुनाञ्ज-
नपिप्पलीफणिज्जकरसकांस्थनील्यामलकरसगोपितैर्यथासंख्यं पृथक्पृथक्पिष्ट्वा
कृमिनाशनमञ्जनमिति ॥

तत्र श्लोकः—

इमं विधिं विधिज्ञस्तु यः कुर्यात्सुसमाहितः ॥

यथासाधु समुद्दिष्टं मुञ्जजालात्स योचयेत् ॥

इति मुञ्जजालः ॥

उष्णाम्ललवणकटुकगुरुरूक्षान्नभोजनादतिव्यापामांश भवति रुधिरं कुपि-
तम्, तदाऽनीलावधूतमूर्ध्ववहाः सिराः मयन्नं निरुणद्धि चक्षुः । तेनास्य नयने
राज्यः सपरिश्रा(त्ता)वा भवन्ति । शूनवर्त्मनी चाक्षिणी भवतः । तं 'लोहिता-
क्षम्' इत्यचक्षते गजस्य नयनविकारम् ॥

तस्य साधनम्—लोध्रमधुकमपोण्डरीककल्कैः समस्तैरेवाऽऽश्रोतनम् ।
अञ्जनं मधुघृताभ्यां कारयेत् । घृतमण्डेन नस्यं कुर्यात् । स्थानं सुशीतलम् ।
वारिपूर्णाश्च घटाः शिरसि वंशे च परिश्रा(त्ता)व्याः । इति ॥

तत्र श्लोकः—

घृतपानैस्तथाऽभ्यङ्गेः स्निग्धेश रसभोजनेः ।

यवसैर्मधुरैश्चैव लोहिताक्षं प्रसाधयेत् ॥

इति लोहिताक्षः ॥

* 'धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तो ॥

१ रा. °रात्रिस्ति° । २ रा. °निन्विष्° ।

वातपित्तप्रकोपादजीर्णाम्लविदग्धरूक्षाहारस्पोर्ध्वमेवानुश्रित्य पिटका भव-
न्त्युष्णा नेत्रानुगताः, तस्मिन्नुन्मीलयितुमशक्तः । अर्धाक्ष्णोर्वा पश्येत् । तं
'पिटकाक्षम्' इत्याहुः ॥

तस्य चिकित्सितम्—मधुसैन्धवाभ्यां लेखनम् । श्रीपर्णाविरुणानि चोबूखले
क्षोदयित्वा तस्मिन्विश्रा(स्त्रा)व्य तोयमजाक्षीरयुक्तः परिपेकः । मधुसैन्ध-
वक्षप्यादुरोधैरञ्जनम् । तस्येदं भैषज्यम्, मधुसर्पिर्भ्यामञ्जनम्, घृतमण्डेना-
भ्यङ्गः शिरोनपनस्य । पानभोजनानि नस्य कर्म च कुर्यात् । निवाते स्थाने
शैट्या वाऽस्य करीपेण सुस्नामसंवाधाम्—इति ॥

इति पिटकाक्षः ॥

तत्र श्लोकाः—

बेलं हि मूलं राज्यस्य चतुरङ्गमिहोच्यते ।
तत्रापि च गजाः श्रेष्ठाः विज्ञातव्या नराधिप ॥
तेषामिन्द्रियरक्षार्थं पलं कुर्याद्विचक्षणः ।
इन्द्रियाणां हि सर्वेषां चक्षुरेवोत्तमं स्मृतम् ॥
अन्धत्वात्सर्वनाशः स्याद्द्वारणानां विशेषतः ।
तस्मात्सर्वात्मना कार्यमुत्तमेन्द्रियरक्षणम् ॥
इत्यक्षिरोगा विधिवत्सन्निदानचिकित्सिताः ।
पृच्छते रोमपादाय विंशतिः परिकीर्तिताः ॥
महारोगमिति मया यत्ते स्थानं प्रकीर्तितम् ।
तत्समाप्तमिहाध्याये प्रथमं शास्त्रनिश्चयात् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महारोगस्थानेऽक्षिरोगाध्याय

॥एकोनविंशः (पौष्ट्यादशः) ॥ १८ ॥

समाप्तं चैतन्महारोगस्थानं प्रथमम् ॥

॥ 'एकोनविंशः' इति त्वसंगतमेव प्रतिपाति, पूर्वं संग्रहाध्याये प्रथमस्थानेऽ-
ष्टादशानामेवाध्यायानां परिगणितत्वात् । असद्वतो ज्वरहेतुविनिश्चय—स्वेद—शान्ति-
रसाध्यायानामधिकानां सत्त्वेऽपि 'ज्वरहेतुविनिश्चयाध्याये संख्याङ्कोल्लेखः, स्वेदशान्ति-
रसाध्याययोर्न' इत्यत्र विनिगमकमाभावात् ।

१ क. 'नुमृत्य' । २ क. 'तन्निमील' । ३ क. 'शय्यायां' । ४ क. 'न.
श्लोकः—' । ५ क. 'वर्ति' । ६ क. 'मूत्र' ।

अथातः क्षुद्ररोगस्थानं द्वितीयमारभ्यते ।

अथ वमथुरोगाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

वारणानां वमयवः संभवन्ति कथं मुने ॥ १ ॥

साध्यासाध्यं चिकित्सां च लक्षणं तद्वहीहि मे ॥

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

वमयुर्द्विविधो ज्ञेयो दोषैरागन्तुरेव च ॥

भवेदामाशयस्यानात्सर्वा छर्दिर्नराधिप ॥ ३ ॥

हृदये पार्श्वयोः कुक्षौ पीडा वातेन जायते ॥

फेनिलं छर्दयत्पार्तो नीलं श्यावं च भूरि च ॥ ४ ॥

आदौ विरेचनं कार्यमस्य लब्धनमेव च ॥

अधोभागीकृते दोषे छर्दिराद्य निवर्तते ॥ ५ ॥

मधुना क्षमपाचूर्णं भोजयेच्छर्दिनाशनम् ॥

सृष्टिग्नैर्जाङ्गलसैः फौलत्पैश्चैव भोजयेत् ॥ ६ ॥

अनेन विधिना राजंश्छर्दिर्नश्यति वातिकी ॥

(*अम्लमुष्णं च नीलं च हरितं पीतकं तथा ॥ ७ ॥)

पित्तात्मच्छर्दयत्पार्तो मुहुर्भवति दुर्मनाः ॥

दाहोऽस्य हृदये कण्ठे शरीरे चोपजायते ॥ ८ ॥

चन्दनामलकानां च रसं क्षौद्रेण पापयेत् ॥

पिप्पलीचूर्णमुद्रं च मधुना सह भोजयेत् ॥ ९ ॥

जम्बूप्रवालमरिचं यष्ट्याहं नीलमुत्पलम् ॥

क्षौदमित्वा कषायं च शीतलं पापयेद्भजम् ॥ १० ॥

शर्करापातकीचूर्णं तथा यष्ट्याहमुद्रयोः ॥

समालोह्याय मातङ्गं पापयेत्तन्दुलाम्बुना ॥ ११ ॥

सहस्रासं घनं श्वेतं कफाद्रमति पिच्छिलम् ॥

हृष्टरोमा सलवणं क्षौद्रेण सह भोजयेत् ॥ १२ ॥

(†सव्योषं त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण सह भोजयेत् ।)

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुलके । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव सपुलके ॥

१ क. श्यावं । २ क. नन्दना° । ३ क. °णं क्षौद्विद्विभोजनम् । स° ।

दधित्थं पिप्पलीं चैव मरिचं च प्रदापयेत् ॥
 जम्बूप्रवालमरिचं यष्ट्याह्नं नीलमुत्पलम् ॥ १३ ॥
 पिण्डोऽयं मधुना सार्धं क्षौद्रेणैव दुरालभाम् ॥
 शिरीषपल्लवान्धुण्णान्युक्तांस्त्रिकटुकेन च ॥ १४ ॥
 मधुना भोजयेन्नागं क्षिप्रं वमथुनाशनम् ॥
 मदिरां मधुसंछृष्टां पाययेच्च चिरस्थिताम् ॥ १५ ॥
 कपायं कटुकं तिक्तं कारयेत्पानभोजनम् ॥
 संनिपातोद्भवः सर्वैस्तुल्यलक्षणसाधनः ॥ १६ ॥
 कीर्तितो दोषजो ह्येष आगन्तुरथ वक्ष्यते ॥
 वृश्चिकं कृकलासं वा सर्पं शतपदीमपि ॥ १७ ॥
 भण्डूकं श्रवलाकं वा कीटानय विपान्वितान् ॥
 अज्ञानात्कवलैः सार्धं यदि भक्षयति द्विपः ॥ १८ ॥
 जायते वमथुस्तस्य तेन जीवति वा न वा ॥
 जहाति सद्यः प्राणांस्तु भक्षयित्वोरगं द्विपः ॥ १९ ॥
 वारि लोहितसंसृष्टं विशुद्धं वाऽपि लोहितम् ॥
 यदि प्रच्छर्दयेन्नागो न स जीवति तादृशः ॥ २० ॥
 नीलं प्रच्छर्दयेद्धारि यदि तच्च सपिच्छिलम् ॥
 विपजग्धं वदन्त्येनं तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ २१ ॥
 पूतिकां च विवर्णां वा कृष्णां वा पूतिगन्धिकाम् ॥
 अजस्रं सवते धारां तमसाघ्यं विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥
 उष्णां प्रसवते लालां यवसं यदि स्वादति ॥
 अविवर्णाम्पूतिं च स तु शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ २३ ॥
 पलानि लवणात्पञ्च विंशतिं च रसाञ्जनात् ॥
 लामञ्जाच्च बृहत्पौश्व नागरात्सिन्दुवारितात् ॥ २४ ॥
 तन्दुलीयकमूलाच्च नागराद्रजनीद्वयात् ॥
 तेजोवत्याश्च कुष्ठाच्च रोधाच्चैवेल्बालुकात् ॥ २५ ॥
 पिप्पल्येलाहरेणुभ्यः प्रियङ्गुभ्यः कुटजटात् ॥
 अर्थाद्विकीयान्भागांस्तु षड्भूमाच्च संहरेत् ॥ २६ ॥
 सक्षौद्रं चूर्णयेत्तेषां नवे कुम्भे विनिक्षिपेत् ॥
 सजिह्वातालु सगदं मुखमेतैः प्रलेपयेत् ॥ २७ ॥

एतेनैव च चूर्णेन पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 वमथौ विपसंसृष्टे श्रेष्ठमेतद्धि भेषजम् ॥ २८ ॥
 निर्विषं वमथुं चैनं योगैरेमिरूपाचरेत् ॥
 शालिलेश्वररुजानां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २९ ॥
 ससौद्रं भोजयेत्पिण्डं युक्तं त्रिकटुकेन च ॥
 नागस्य वमथुः क्षिप्रं पिण्डेनानेन शाम्पति ॥ ३० ॥
 पटोलीं काचमाचीं च मुद्गैः सह विपाचयेत् ॥
 सतैललवणं यूपं पापयेद्भोजयेद्धि तम् ॥ ३१ ॥
 सारिवां गृह्णवेरं च द्वे सहे रोधमेव तु ॥
 प्रियङ्गुं चैव ससौद्रान्कवलान्भोजयेद्विपक् ॥ ३२ ॥
 तरुणान्याम्रपत्राणि दधित्यं दाडिमानि च ॥
 नीपानि मातुलुङ्गं च लकुचं यवसानि च ॥ ३३ ॥
 उदूसले क्षोदयित्वा वारणाप्य प्रदापयेत् ॥
 वमथुः कवलैरेभिः क्षिप्रं नागस्य शाम्पति ॥ ३४ ॥
 तिन्दुकानि प्रियालानि मृद्वीका विश्वभेषजम् ॥
 पारावतः श्वेतपाकी सीवीरं बदराणि च ॥ ३५ ॥
 एतत्संक्षुब्धं कवलं मधुयुक्तं विचक्षणः ॥
 छदिप्रशमनं हृद्यं द्विरदाप्य प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
 स्थूलानिक्षून्दिघा भित्त्वा विहङ्गैस्तान्प्रलेपयेत् ॥
 संवेष्ट्य दर्भश्चाद्गौरैरधूमेस्तान्विपाचयेत् ॥ ३७ ॥
 पक्वांस्तान्विधिवच्छीतान्संवेष्ट्य कवलान्भिपक् ॥
 दापयेन्मधुसंपुक्तान्हृद्यान्वमधुनाशनान् ॥ ३८ ॥
 हरिद्रामश्वकर्णं तु चतुर्णां क्षीरिणां त्वचः ॥
 सोमवल्ककपायांश्च मधुना सह योजितान् ॥ ३९ ॥
 कवलान्भोजितो नागो वमथुं प्रतिवाधते ॥
 उशीरं त्रिकटुन्मिश्रं पापयेच्च चिरस्थितम् ॥ ४० ॥
 शिलितित्तिरिभिर्लावैरपवाऽपि कपिञ्जलेः ॥
 पिप्पलीमरिचैर्युक्तं कटुकं कारयेद्रसम् ॥ ४१ ॥
 अनेन भोजयेन्नागं पुराणं पष्टिकौदनम् ॥
 यवसानि कपायाणि कवलं पल्लवानि च ॥ ४२ ॥

भोजितो वमयोर्नागः सहस्रासात्प्रमुच्यते ॥

अरोगः सुमनाश्चैव बलं चास्पोषजायते ॥

इत्ययवीत्यालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ४३ ॥ १०८५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये शुद्धरोगस्थाने प्रथमो
वमपुरोगाध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अपातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । इह खलु द्विविधोऽतीसारः—पकाश-
पसमुत्थः, आमारापसमुत्पन्नश्च । वातपित्तकफानां प्रकुपितानां समस्तानां
व्यस्तानां वा धान्यपवसजलानां दुष्टानामुपयोगात्, भयात्, अध्वगमनात्,
अतिस्नेहोपयोगात्, मृत्तिकाभक्षणाच्च ॥

तत्र दोषसमुद्भवो मृत्तिकोद्भवश्च दारुणतरो, शोषाः परे लघवः । अपाऽऽमं स्वरं
दुर्गन्धं पिच्छिलं श्लेष्मलं केनिलं वार्यच्छमयित्तार्यते । अतोऽन्यथा निरामं
लाघवं पवसाकाङ्क्षा वातमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गः सुप्रवाहत्वम् । रक्ताद्रक्तमति-
सार्यते । दोषान्वपादोपलक्षणान्वितम् । सन्नेहं स्नेहसमुत्पन्नम् । मृद्गलणात्समृ-
द्धद्वं परमदुर्गन्धि कृष्णाभयित्तार्यते । वारिजो वारिव्यापदा समानश्रंसनं(नः)
भवेत् । तथैव धान्यतृणाभ्यां धान्यतृणव्यापत्समानः । अध्वगमनादुपरिशूनो-
ष्णगात्रवदनप्रायो द्रवोष्णभूयिष्ठमत्तिसार्यते । भयात्पर्यश्रुफुल्लनयनः प्रापश-
स्त्वामान्वयमत्तिसार्यते । सर्वेषां परिश्रा(ला)वी, गोशकृत्, नाडीजातश्चेति
तिस्रोऽवस्थाः । स तु द्विविधः—शुद्धश्चाशुद्धश्च, स दोषश्चादोषश्च, सर्कामरक-
मिश्र, दुर्गन्धश्चादुर्गन्धश्च साध्यश्चासाध्यश्च ॥

तत्र वातात्—केनिलं सगुलं सशब्दमपिच्छिलमत्तिसार्यते । पित्तात्—
कृष्णं कपायोदकनिर्मं चोष्णमत्तिसार्यते (ःकृष्णा प्रापश्च भवति । कफात्—
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमत्तिसार्यते । संनिपातात्सर्वलिङ्गान्वितमत्तिसार्यते ॥

यस्तु दीनो यो विचेतनो दुर्गन्धमत्तिसार्यते) यश्चर्मोदकगन्धिः कुणपग-
न्धिर्वा स्तब्धकर्णलाङ्गुलकरनयनः कूजन्यनमति पवसकवलकुवलपल्लवाहार-

* धनुराकारमध्मस्थो नास्ति पाठः कपुल्लके ।

१ ख. ०ने वृद्धपाठे शु० । २ ख. अतो निपथा । ३ ख. ०मानः श्रं० ।

४ ख. ०गानो व० ।

द्वेपी निःस्तनति निरुहं प्रत्यग्रैर्हवालमाकर्षति व्याली गुरुमक्षिको वाताध्मातः
प्रवेपते प्रध्यापति निमीलति मदनजग्ध इव भवति स खल्वसाध्यः ॥

यस्तु तन्दुलोदकवर्णं हरिद्रोदकवर्णं वा स्निग्धं सविदाहं गोशकृद्वर्णं वाऽति-
सारपते, उत्साहवांश्चाऽऽहारेऽप्यन्नवाऽस्यारिष्टमुपलक्ष्यते तं विदितसमुत्थानं
निरुपद्रवं चिकित्सितमुपक्रमेत् ॥

तस्मै मधुरकपायं सांग्राहिकं दीपनीयगणसंस्कृतमुदकमल्पं देयम् । रौक्ष्या-
त्प्रवृत्ते पुक्त्या स्नेहनम् । स्नेहाद्विरुक्षणम् । भयात्सान्त्वनम् । अध्वगमनाद-
ध्वमूर्च्छाप्रोक्तैः, मूत्रक्षणांमृदानाहप्रोक्तैः, उपाचरेत् । एकस्य सांग्राहिकं पाच-
नम्, अपकस्य सांग्राहिकं शीतसलिलपरिपेकः कर्दमालेपश्च, न तु सलिलमव-
गाहयेत् । किं कारणम्—सलिलमुपयुञ्जनात्स्यादतीसारप्रवृद्धिहेतुरिति तस्मै
दूर्वामधूलिकां मेपपर्णीं च संकुट्य मधुना संयोज्य कवलान्दद्यात्प्रियङ्गुमधूकरो-
धगृह्णवेरारुत्वग्गण्डीरवालविल्वानि संकुट्य कवलान्पुरीषसंवर्तनार्थं भोजयेत् ।
पिप्पलीगृह्णवेररोधाम्बुषामिषदुपन्नकसमङ्गागोधातकीपुष्पाणि च संकुट्य शर्क-
रामधुसंयुक्तान्कवलान्दद्यात् । भव्यवदरदधित्यदादिममरूप(रुच)ककाशमर्प-
द्राक्षाभिः सह तरुणोदुम्बराणि कवलान्प्रयोजयेत् । तिन्दुकाटारूपकपलाश-
धवासर्नवारसर्जकानां क्वाथैः सिद्धं कोद्रवोदनं धातकीपुष्पनूर्णदधिसंस्तुष्टं भोज-
येत् । अथवा सोमवल्काशमन्तककदम्बसर्जत्त्वक्कपायैः सिद्धं पष्टिकौदनं मधुसं-
स्तुष्टं संयोज्य दध्ना जातरसेन चैनं गतोष्माणं तु शीतलं भोजयेत् । अथवा—
आढक्यौ द्वे कर्पासीकदम्बसर्जार्जुनमेपगृह्णीविल्ववालानां त्वचः समभागं
पिण्डमग्निदीपनं संवर्तनं च दद्यात् । स्वादुकपायत्वट्शूलप्रभङ्गान्सांग्राहिका-
न्दीपनीयान्मुसंस्कृतान्पानार्थं यथोक्तमुदकं दद्यात् । शाद्वलानि चास्मै पवसानि
मधुरकपायाणि दापयेत् । तत्राऽऽदावसाध्यलक्षणमुपदिष्टं सामान्यं च लक्षणं
चिकित्सितं समासतः । सांप्रतमतीसारानां पृथक्पृथग्ग्राजन्दोषसमुत्थानां लक्षणं
चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

वातात्सशब्दमल्लाल्पं केनिर्लं ग्रथितं बहु ।

आध्मातमामं पक्वं वा कृच्छ्रं तत्परिवर्तिकम् ॥

तस्पातिविपादिद्रुपवान्यजाजीवचाशतपुष्पावदरसौवर्चलसेन्धवैः पिण्डं
दद्यात् । सुतोदकं चानुपानं युज्यात् । पेयं च दध्ना धूस्तरेणोदनान्वितां वा
पवाग्नं सदादिमामल्यस्नेहां युक्त्या भोजयेत् ॥

१ 'प्रनिगृह' इति स्यात् ॥

पित्तात्पीतारुणं चोष्णं नृणामादाहार्तिवेदनम् ।

श्यावं तनु च दुर्गन्धं सारक्तं चातिसार्यते ॥

तस्य क्रिया बालकमुस्तातृ(त्रि)वृन्मापयणीमधूलिकामपौण्डरीकलोध्रविल्व-
पथ्यामलकदूर्वाद्व्याण्येतानि संहरेत् ॥

समभागानि संपोष्य जलद्रोणैस्त्रिभिः पचेत् ।

पादावशिष्टं शीतं तु शर्करामधुमिश्रितम् ॥

पाययेत्कुशलो वैद्यो ज्ञात्वा पित्तातिसारिणम् ।

परिणामे चास्य मृगवित्तिरिक्पिञ्जलमपूरमांसरसमच्छं साधयित्वा नाति-
स्निग्धेन रसेन शाल्योदनं भोजयेत् ॥

यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्पुपसेवते, स रक्तातिसारमृच्छति, स पित्तलिङ्गी,
अधिको गुदे दाहश्चोपपद्यत इति ॥

तत्र च्छागं पयो ययालामं वा सृ(शृ)तशीतं समधुशर्करं पानं भोजनं
हरितं मृदु चास्य यवसं शीतस्थानोपगूढं कर्दमानुलिप्तं पित्तवद्रक्तातिसारिणं
साधयेत् ॥

अथ—

फफाच्छेत्तं घनं स्निग्धं पिच्छिलं केनिलं गुरु ।

तन्द्रालस्पकरं शीतं पुरीषमतिसार्यते ॥

चिकित्सितमस्य—त्रिकटुपिप्पलीमूलचित्रकवचेन्द्रपवपाठातिविषाविल्वमूल-
वृद्धिद्वङ्गकरञ्जभयामलकानि काययित्वा चतुर्भागावशिष्टं सौवर्चल्लवणान्वितं
पापयेत् । परिणामे चास्य दधित्थदाढिमसर्जोश्मन्तकधानीकपापसिद्धं फोद्र-
वौदनं युक्त्या भोजयेत् । सुरां चिरस्थितां पाययेत् ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

हृतवः पूर्वमुद्दिष्टा र्षर्षा तैपु च तै तथा ।

अविरोधेन वर्तेत भयोद्विग्ने तु सान्त्वनम् ॥

यथोक्ताभिस्तीसारं क्रियाभिः साधयेद्विपक् ।

संग्राहयेच्च नागानां साध्यासाध्यविचक्षणः ॥

निदानं संमवं मात्रां मत्वा कालोचितानि च ।

प्रयोगं लक्षणं सिद्धिं क्रियामानमथापि वा ॥

प्रयुञ्जेद्यो पथायोगं स भिषक्श्रेष्ठ उच्यते ।

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहामवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
द्वितीयः सर्वातीसाराध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

कोरदूषेमेदनकैर्मूर्च्छां किं रूपमृच्छति ॥ १ ॥

वारणः कैश्च विज्ञेयो लिङ्गैः साध्यस्तथेतरः ॥

चोदितस्त्वेवमङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

कोरदूपान्मदनकान्यदि भक्षयति द्विषः ॥

हरितान्भक्षयेद्वाऽपि पिबेद्वा मदनौदकम् ॥ ३ ॥

तदिदं कोपयेच्छीघ्रं रक्तपित्तकफानिलान् ॥

स समुत्कृष्टदोषस्तु मूर्च्छां नापो निपच्छति ॥ ४ ॥

मूर्च्छितो वा निषण्णो वा वेपते परिदह्यते ॥

उत्पातुकामः पतति विह्वलत्रिव गच्छति ॥ ५ ॥

विन्पस्य ध्यायति करं पतन्योक्तुर्नवेति च ॥

गात्रापरपरिष्वक्तो वेदनार्तो हि वीक्ष्यते ॥ ६ ॥

नाभिनन्दति चाऽऽहारं लाला चास्य प्रवर्तते ॥

चक्षुरस्याविलं स्तब्धं न च बालेन बीजते ॥ ७ ॥

सर्वगात्राणि सीदन्ति न च वायुः प्रपद्यते ॥

न च मूत्रं पुरीषं वा आनद्धस्य प्रवर्तते ॥ ८ ॥

पित्तं चास्य प्रवर्तते श्लेष्मा रुधिरमेव च ॥

सारिष्टमपि तं दृष्ट्वा कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ ९ ॥

एवं मदनजग्धं तु विदित्वा कुशलो भिषक् ॥

ऋतुसारम्प्यं वयो देशं ज्ञात्वा कुर्यात्किपायिमाम् ॥ १० ॥

गोमयेन प्रदेहोऽस्य कर्तव्यः कर्दमेन वा ॥

शीतोदकावगाहश्च प्रवाते स्थापनं हितम् ॥ ११ ॥

एवं क्रियासमाक्रान्तो यद्यानाहो न शाम्यति ॥
 दधिमण्डमुशीरं च पिष्ट्वा गौरांश्च सर्षपान् ॥ १२ ॥
 तेनिरुहस्तु दातव्यो योऽवगाहः प्रवर्तकः ॥
 शकृच्छुद्धौ निरुहेण शीतो बस्तिरनन्तरम् ॥ १३ ॥
 पयो घृतं समधुकं क्षौद्रेण सह संयुजेत् ॥
 ततोऽस्मै दापयेद्भस्ति कोष्ठनिर्वापणं हितम् ॥ १४ ॥
 बदराण्यथ संक्षुच्य शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥
 तमस्मै दापयेत्पिण्डमजाजीमरिचैर्युतम् ॥ १५ ॥
 निर्वाणमेवं लभते मूर्छा चास्योपशाम्यति ॥
 तस्मादनन्तरमिमान्कवलान्दापयेद्भिषक् ॥ १६ ॥
 आम्रातकांस्तित्तिदीपं कपित्थानां शिलातुकम् ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा शर्कराचूर्णसंयुतान् ॥ १७ ॥
 तेनास्य मूर्छा श्वासश्च पिपासा चोपशाम्यति ॥
 हिङ्गुना सह संक्षुच्य मातुलुङ्गं सदाढिमम् ॥ १८ ॥
 तस्मै प्रदापयेत्पिण्डं शर्करामधुसंयुतम् ॥
 तेनाऽऽर्घ्यानं पिपासा च वेपथुश्चोपशाम्यति ॥ १९ ॥
 पियालार्जुनबीजानि द्राक्षाचूतफलानि च ॥
 आम्रातकं मातुलुङ्गं लकुचं पनसानि च ॥ २० ॥
 उत्तरोदकपुक्तानि संक्षुण्णानि उदूखले ॥
 शर्कराचूर्णसंयुतं पिप्पलीमरिचैर्युतम् ॥ २१ ॥
 तस्मै प्रदापयेत्पिण्डं तदा स लभते सुप्तम् ॥
 यद्येवं स सुखी न स्यादिदमन्यत्समाचरेत् ॥ २२ ॥
 खर्जूरान्यपनीपानि कुट्वात्पारापतैः सह ॥
 तमस्मै दापयेत्पिण्डं शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥ २३ ॥
 मुमना भवति ह्येव आरोग्यं च नियच्छति ॥
 यदा मनःस्थितः स्वस्थः कर्णवालकरो भवेत् ॥ २४ ॥
 असन्नचक्षुराहारं यथावदभिनन्दति ॥
 ततोऽस्मै मदिरा देया तरुणा द्रोणजित्ता ॥ २५ ॥
 शर्कराचूर्णसंयुता विधिवत्प्रतिपानिका ॥
 पञ्चभिर्लवणैर्युक्ता प्रतिपानं विप्रश्रिताम् ॥ २६ ॥

यद्येवं स सुखी न स्यादिदमन्यत्समाचरेत् ॥
 शृङ्गवेरं ह्यतिविषा पिप्पली कटुरोहिणी ॥ २७ ॥
 समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 प्रसन्नयाऽतिसंयोज्य शर्कराचूर्णसंयुतम् ॥ २८ ॥
 देयमेतत्प्रतीपानं क्षिप्रमेव सुखी भवेत् ॥
 वातानुलोमनं ह्येतद्रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ २९ ॥
 श्लेष्मप्रसादनं चैव विशुद्धं तु प्रमेहति ॥
 कषायं क्षीरवृक्षाणां भोजयेद्धारणं ततः ॥ ३० ॥
 पिशितेन शशानां च वेसवारं प्रकल्पयेत् ॥
 हस्तश्रवणवालैश्च यदा व्यजति वारणः ॥ ३१ ॥
 ततोऽस्मै भोजनं दद्याद्वितं प्राणाय वृंहणम् ॥
 लावतिक्षिरिमांसानि साधयेत्तण्डुलोदके ॥ ३२ ॥
 ततो रसमवश्ना(त्सा)व्य धूपयेद्दृष्टमात्रया ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेरेण प्रसन्नां मरिचैर्युताम् ॥ ३३ ॥
 दाहिमीफलसारेण सौवर्चलसमन्वितम् ॥
 संपुक्तं लवणं कृत्वा रसमस्मै प्रदापयेत् ॥ ३४ ॥
 शालीनां च पुराणानां पष्टिकानामथौदनम् ॥
 भोजयेत्तं यथाकालं तथा स लभते सुखम् ॥ ३५ ॥
 अथाऽऽसवादिमद्यं च तद्विषं प्रेतिपाययेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ३६ ॥ ११२१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मदनजग्धको नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिरभिवाद्योवाच भगवन्तं पालकाप्यम्—‘भगवन्त्यः प्राक्संप्रदे
 दृष्टस्तृणशोषी नाम व्याधिः, स कथं भवति, कथं स साध्यते ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो(स्) तृणशोषी नाम
 संभवति रक्तस्य मन्दाग्नेर्गहितपवसोपयोगात्, बाह्यतानामतिमात्रोपयोगात् ।

तद्यथा—काकादंनानीलीसिपीलुककालालङ्गुलीशुकनासानां मक्षणात्, मल्ला-
सकफलानां सविषकवलकुवलपल्लवोपयोगात्, सविषवल्लीतृणगुल्मपत्रलताप्रता-
नमक्षणाद्वा, अथवा सविपोरगकीटसंस्पर्शनात्, तल्लालाश्वासमूत्रपुरीषोप-
हत(*नृणानां परिचारकाज्ञानेन भोजनाद्वा, नानाविधकीटसंस्पर्शदोषोपहत)-
संस्थानविधिभिः परिचारकाज्ञानादभोजनाद्वा ॥

स विवर्णः प्रक्षीपमाणबलजवशरीरः श्वासी विजृम्भते, आध्मापते, गूल्यते,
य विह्वलति स्तब्धगूनपकजिह्वोष्ठसक्तताघ्रातः परिगूनान्तनयनः श्लेष्मसंसेक-
वान्, तस्य श्रावणदिःप्रवर्तनात्प्रजापते शोकश्च । स दुश्चिकित्स्यो भवति ।
कोऽस्य हेतुः—शोषच्छोदंषी मृदू चिकित्स्ये भवतः । विपरीते अन्यथा ॥

अतः संस्निग्धमधुरकपापैः कवलकुवलपवसोपचाररूपचरेट्टिपक् । अपि च—
पिप्पलीगृद्धवेररोधाम्बष्ठामिषड्पुष्यकसमङ्गाधातकीपुष्पाशोकरोहिणीकसेरुकाश्च
क्षोदयित्वा मधुना संयोज्य (कवलान्भोजयेत् । तन्दुलीयकमूलाधारग्वधशिरी-
षोरुषूकजीवन्तिकानि च क्षोदयित्वा मधुना संयोज्य) कवलान्दद्यात् । श्लेष्मा-
न्तकारग्वधत्वद्मूलकल्पपुष्पपत्राणि तन्दुलीयकमूलारग्वधोदुम्बराणां निष्कार्थं
तन्दुलोदकसंपुक्तं पाषयेत् । सल्लकी च मुस्ताक्षगोशीरचन्दनैर्गोमपसंपुक्तेः
प्रलेपः, गोमयेन च । फुटजकल्परिद्रानक्तमालसप्तपर्णीपिप्पलीसर्पपुगन्धार्य-
भागपुक्तानि चूर्णे कृत्वा मुखं संमार्जयेत् । सुक्ष्मपत्रोवाश्वत्थकर्णिकारशल्ल-
फीनां पल्लवानि भोजयेत् । अनुक्तानामप्येवंप्रकाराणां वृक्षपत्रभङ्गान्भोजयेत् ।
नृणशोषिमशमनार्थं भोजनं शालपोदनं मुद्रपूषेण घृतस्निग्धेन रसेन वा दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

उत्पद्यमानमेवाऽऽदी नृणशोषिणमुदरेत् ।

सोपद्रवोऽतिशूद्रो हि दुश्चिकित्स्यतमो भवेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये शुद्धरोगस्याने चतुर्थ-

स्मृणशोषी नामाध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कर्मातिनीतचिकित्सितमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

* पनुराशरमध्यस्थः पाठो नैव नपुम्लके ।

† पनुराशरमज्जम्भो नाम्नि पाठः नपुम्लके ।

१ क. "द्वितीयातिनीतः" । २ क. "तामः" । ३ ग. "शुद्धिः" ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । अथ यदा संयोनोपस्थानवर्तनवधव-
न्धहस्तिपुद्गनागरायणसांश्रामिककर्मयोगान्मूर्खमहामात्रापचाराद्वारणोऽतिमात्रं
वाह्यते, सान्त्वनप्रतिलम्भनानि यदा योक्ता त्वरया कर्मलोभात्प्रमादाद्वा न मय-
च्छेत्; तदा वारणः कर्मातिनीतशोपेणाभिभूयते ॥

स विवर्णच्छर्विच्छिन्नभिन्नपुरीषमभीक्ष्णं च मूत्रं रक्ताभं समुत्सृजति, उत्सा-
हतेजोववलणोपहतशरीरो भोजनयवसकवलपल्लवाभिनन्दी च न भवति ॥

तस्यैवं कर्मातिनीतव्याधिलुष्टस्याऽऽदौ सर्वकर्मप्रतिषेधं कुर्यात् । यथाकालं
चैनं कूलहरणं पांशुप्रमथनकर्दमहरणादिपूतृजेत् । ततश्चैनं प्रकुलकुमुदोत्पल-
पद्मवानीरकन्दलीकदलीवालुकोपशोभितपर्यन्तेषु हंसचक्रवाककुरुरकारणव-
कलहंससारसानुनादिततीरेषु सूर्याशुभिः संतप्तसलिलेषु सरःसु करेणु-
परिवृतं यथाकाममवगाहयेत् । ततश्च *वृक्षगुल्मलतावगूढेषु वातसहितभूमिभाग-
वनप्रदेशेषु मदवशाभिवारिणं यथोत्साहं प्रचारयेत् । मनःप्रसादनार्थं स्नेहदान-
विधिदृष्टेन चास्य विधिना स्नेहदानं कारयेत् । मुरां च सफाणितां दद्यात् ।
पष्टिकौदनं च ससर्पिष्कं भोजयेत् । यथाकालं यवसानि च मधुररसवीर्यविपा-
कान्पार्जवानि मत्स्यण्डिकागर्भाणि भोजयेत् । अभिनयप्रतिनये चास्य यथा-
कालं कारयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

यपोनुपानै रसभोजनैश्च साध्यं तदा वृक्षगणप्रदानैः ॥

उपक्रमेत क्रमशः प्रयत्नात्कर्मातिनीतं विधिवद्भजेन्द्रम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने कर्मा-
तिनीतो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आश्रमस्पृशपासीनं हस्तिशास्त्रविशारदम् ॥

हुताग्निकर्मृषश्रेष्ठं पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥ १ ॥

* 'वृक्षगुल्मलताप्रतानगूढे प्रवातातपररिते शोभनप्रदेशे सहसा वारणं' प्रत्य-
न्तरे वा पाठः—इति वपुस्तके टिप्पणी ॥

१ क. 'यतोप' । २ क. 'नीतिशो' । ३ क. 'कुसुमोत्प' । ४ क.
'मिषु भाव' । ५ क. अत्र । ६ क. स. 'र्माभिनी' । ७ क. स. 'र्माभिनी' ।

उदके पवसे चैव प्रतिपाने च भोजने ॥
 स्नेहे क्षीरे शरीरे च लक्षणं विपदूषिते ॥ २ ॥
 चिकित्सां चानुपूर्वेण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गुराजेन पालकाप्यस्ततोऽग्रवीत् ॥ ३ ॥
 नाज्ञातः प्रविशेच्छालां बालो वृद्धोऽथ भिक्षुकः ॥
 पाखण्डोन्मत्तबधिरा यत्तच्छन्दाश्च ये नराः ॥ ४ ॥
 व्याधितः क्षुद्रकर्मा वा पञ्चान्यः स्यात्तथाविधः ॥
 सर्वे ते प्रतिपेध्याः स्युर्हस्तिशालाप्रवेशने ॥ ५ ॥
 शत्रुभिः संप्रयुक्तास्ते योजयेयुर्विषं द्विपान् ॥
 क्रोधाद्गपाच्च लोभाद्वा संप्रदानैश्च योजिताः ॥ ६ ॥
 विषं प्रदद्युस्ते पापा गजानां देहनाशनम् ॥
 भक्ष्यमोज्यान्नपानेषु धूपने व्यञ्जनेषु च ॥ ७ ॥
 माल्यचूर्णाश्च विविधान्विपदिग्धानुवासितान् ॥
 भतः परं प्रवक्ष्यामि नरं पापं विषप्रदम् ॥ ८ ॥
 स्विद्यन्ति यस्य गात्राणि वेपथुश्चोपजायते ॥
 मुखं संधुष्यते चापि कृच्छ्राद्वाचं प्रपचते ॥ ९ ॥
 पृच्छथ्यमानस्तृणं काष्ठं नसैर्दन्तैर्दिद्यनत्पति ॥
 भूमिं विलिखते चापि रक्तणी लेदि चासकृत् ॥ १० ॥
 एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात्तरं पापं विषप्रदम् ॥
 तस्माद्भक्ताजितक्रोधानलुब्धाश्चानसूयकान् ॥ ११ ॥
 अनीकस्यान्महामात्रान्वेद्याश्चापि नियोजयेत् ॥
 विधाय रसपानान्नस्थानानि च विंशां पते ॥ १२ ॥
 शयनानि च नागानां तस्माद्गुप्तानि कारयेत् ॥
 सर्वतो ग्रासमुद्धृत्य धलिकर्म च कारयेत् ॥ १३ ॥
 परीक्षेत विधां चैव ततः शास्त्रविशारदः ॥
 मार्जारवापसश्वभ्यः पिण्डं पूर्वं प्रदापयेत् ॥ १४ ॥
 तत्र पश्येत्स्वरूपाणि पानि कुर्वन्ति दूषिताः ॥
 मग्नस्कन्धाः पस्वशा रक्तनेत्रा विचेतसः ॥ १५ ॥
 लालाफेनाविलमुखास्तान्विद्युर्विषदूषितान् ॥
 विष्किरैः पिशितैर्दृष्ट्वा ते न हृष्यान्त चर्हिणः ॥ १६ ॥

१ क. °भगवन्वक्तुमर्हति ॥ ए° । २ क. यथाऽन्यः । ३ क. स. प्रतिपेधाः ।

४ क. रक्षिणी ।

मुखेन नकुलो हन्ति तथैव मृगपक्षिणः ॥
 काककङ्कवकानां च न रुचिः स्यात्पिके तृप ॥ १७ ॥
 भोजनं स्याद्विवर्णं च मक्षिकाश्चापि मारयेत् ॥
 काकः क्षामस्वरं कुर्याच्चकोरोऽस्ति विरञ्जयेत् ॥ १८ ॥
 दीप्ते हुताशने चापि पिण्डं वैद्यो विनिक्षिपेत् ॥
 तत्र पश्येत्स्वरूपाणि पानि कुर्यात्तु दूषितः ॥ १९ ॥
 कृच्छ्रेण मज्जलत्यग्निः स्फुटं चिट्चिटापते ॥
 अग्निष्टधूमगन्धोऽग्निर्वाभावर्वक्ष जायते ॥ २० ॥
 मक्षिष्ठाभोऽथ कृष्णो वा धूमपातोऽपि वा भवेत् ॥
 विषोपसृष्टमित्येवं धीरः समुपलभयेत् ॥ २१ ॥
 उक्तमग्निगतं रूपं विपार्तानां च देहिनाम् ॥
 अथ तोपगतं रूपं दूषिते संभवक्षपते ॥ २२ ॥
 काली तु यदि गौरस्य च्छाया श्यामाऽथवा भवेत् ॥
 गौरी कालस्य वा छाया तज्जलं विपदूषितम् ॥ २३ ॥
 जन्तवो भत्स्यमण्डूका ये चान्ये जलचारिणः ॥
 तीरेषूद्वर्तिता यत्र तच्च तोषं प्रदूषितम् ॥ २४ ॥
 स्नेहे दुग्धे च पाने च विषयुक्ते नराधिप ॥
 पानि रूपाणि दृश्यन्ते तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ २५ ॥
 स्नेहः कालस्तु भवति हरिता दृश्यते सुरा ॥
 श्यावं च जायते दुग्धं विवर्णं च जलं भवेत् ॥ २६ ॥
 उपनीतं यदा तोषं नीलं पश्येश्वराधिप ॥
 विषोपसृष्टमित्येवं धीरस्तदुपलभयेत् ॥ २७ ॥
 उक्तं जले च पाने च स्नेहे धीरे च दूषिते ॥
 यवसस्यापि राजेन्द्र रूपाणीमानि लभयेत् ॥ २८ ॥
 श्यावं दग्धनिभं चैव यवसं यत्तु पार्थिव ॥
 विवर्णमथ दुष्टं वा क्लिन्नं वाऽपि तथा क्रमात् ॥ २९ ॥
 एवंलक्षणसंपुक्तं यवसं न प्रदापयेत् ॥
 निश्वासप्राणनयनैः सर्पाणां दूषिते द्विपे ॥ ३० ॥
 पानि रूपाणि दृश्यन्ते तानि वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 शक्रगोपकसंस्थानाः फाकाण्डकसमप्रभाः ॥ ३१ ॥

स्फोटो भवन्ति शीर्यन्ते वारणस्य समन्ततः ॥
 श्यावपिच्छिलदुर्गन्धा नीलस्रावाः सुदारुणाः ॥ ३२ ॥
 छविर्विशीर्यते चैव रोमाणि च नखानि च ॥
 प्रवेपते च कोपेन दृष्टिश्च परिहीयते ॥ ३३ ॥
 दह्यते च मुहुर्नागो निद्रा चैनं प्रबाधते ॥
 विकर्णे हस्तप्रोहाभ्यां तथा भूमौ निपीदति ॥ ३४ ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयाद्विपार्यं वारणं बुधः ॥
 ततश्चेनां क्रियां कुर्याद्भजस्य विषनाशनीम् ॥ ३५ ॥
 कपित्थमूलं कुष्ठं च सरलं सारिवा मधु ॥
 पैतदालेपनं श्रेष्ठं चूर्णं च विपद्बधिते ॥ ३६ ॥
 अथ प्रक्षालनं चास्य व्रणानामपि वक्ष्यते ॥
 अर्जुनं वैष्णवजाणि शिरीषं कंकुमं धवम् ॥ ३७ ॥
 करञ्जं करवीरं च सैन्धवं सिन्दुवारितम् ॥
 क्षौद्रेण सह संसृज्य जलमिश्रेण युक्तितः ॥ ३८ ॥
 तेन शीतकपायेण क्षालयेदन्तिनो व्रणान् ॥
 विल्वमर्घ्यं शिलाटुं च कपित्थं शिशुपाटलम् ॥ ३९ ॥
 सरलं चैव कुष्ठं च हरितालं पुनर्भवम् ॥
 शिरीषस्य च पुष्पाणि मालतीतरुणानि च ॥ ४० ॥
 एष सर्वोत्तमः श्रेष्ठो वारणांश्चापते विपात् ॥
 वत्सनाभं मुनाभं च ईश्वरां गन्धनाकुलीम् ॥ ४१ ॥
 पिप्पलीं गृह्णवेरं च दद्यात्पौटगलं तथा ॥
 कालाभ्यां सह सर्वाणि समभागानि पेययेत् ॥ ४२ ॥
 एष श्रेष्ठो भवेद्योगो वारणानां विपापहः ॥
 अविषं सविषं कुर्यात्सविषं चापि निर्विषम् ॥ ४३ ॥
 मरिचं मधुकं लोभ्रं पिप्पल्यः कुष्ठमेव च ॥
 अजाक्षीरेण संपुक्तं मृदा चैव समन्वितम् ॥ ४४ ॥
 वृद्धानामथ दुष्टानामुपभुक्तविपात्र ये ॥
 एषां योगोत्तमं दद्याद्धारिपिष्टं पृथक्पृथक् ॥ ४५ ॥

* 'सर्वागदश्रेष्ठो' इति पाठो भवेत् ।

१ क. कायेन । २ क. विकीर्णह° । ३ क. एतैराले° । ४ क. कुङ्कुमं ।
 ५ क. सिन्धुवा° । ६ स. शिलाटुं । ७ क. सर्वो मदः ।

एकं ऋणामजानां द्वौ त्रीणि दद्यात्स्वरोष्ट्रयोः ॥
 अभ्यस्येच्च तथा गोलान्स्थूलामलकसंभितान् ॥ ४६ ॥
 आलानस्तम्भशयने मारुते चोत्तरोदके ॥
 प्रग्रीवपक्षपरयो रूपं पर्यन्तदूषिते ॥ ४७ ॥
 शोफः स्याद्रोमकूपेषु कण्डूगान्त्रेषु जायते ॥
 यं यं च भजते देव्यं ह्यविस्तत्र विशीर्यते ॥ ४८ ॥
 एवं तस्य विपार्तस्य दृष्टा रूपाणि दन्तिनः ॥
 इमं प्रदापयेद्योगं विपयुक्तस्य पार्थिव ॥ ४९ ॥
 दध्ना घृतसमायुक्तं गोमयं भोजयेद्विषम् ॥
 विषं कोष्ठगतं हन्याच्छीघ्रमेव तु दन्तिनः ॥ ५० ॥
 ईश्वराङ्गं मरुक्षीरं हरिद्रे द्वे मृदं तथा ॥
 चन्दनं मेघशृङ्गां च पिबुमन्दं च संहरेत् ॥ ५१ ॥
 ततो जलविमृष्टं तु पापयेद्धारणं तथा ॥
 इत्येषा प्राणसंरक्षाऽभिहिता हस्तिनां पुरा ॥ ५२ ॥
 पालकाप्येन विधिवद्रोमपादाय पृच्छते ॥
 भूयोऽङ्गराज(ः) पप्रच्छ पालकाप्यं विशेषतः ॥ ५३ ॥
 विषोपयुक्तदेहस्य वारणस्य द्विजोत्तम ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च ब्रूहि लक्षणमेव च ॥ ५४ ॥
 ततः श्रुत्वाऽङ्गवृषतेश्वररङ्गाधिपस्य तत् ॥
 वाक्यं विरूपातपशसः प्रत्युवाच ततो मुनिः ॥ ५५ ॥
 पूर्वोक्तैः कारणैर्नागो यदा युञ्जे(ऽ)रूपा)द्विपे वृषः ॥
 लिङ्गैस्तदा विक्रियते सर्पदष्ट इव द्विपः ॥ ५६ ॥
 आक्षिणी चास्य रज्येते हनु विक्षिपते तथा ॥
 नेत्रे स्तब्धे भवेतां च तथा मन्ये च हस्तिनः ॥ ५७ ॥
 सस्तलाङ्गलकर्णश्च सस्तदस्तश्च लक्ष्यते ॥
 कुर्वन्नदत्यभीक्ष्णं च मुदुरुद्विजते तथा ॥ ५८ ॥
 श्रो(ऽ)स्रो)तोम्यश्चास्य सर्वेभ्यो रुधिरं संप्रवर्तते ॥
 मक्षिकाश्चापि मातङ्गो नावकर्षति दुर्मनाः ॥ ५९ ॥
 यस्मिन्नेतानि रूपाणि सारिष्टानि गृहीयते ॥
 लक्ष्यन्ते विपयुक्तस्य न स जीवति तादृशः ॥ ६० ॥

यदा स्तम्भश्च जिह्वायाः शून्यत्वक्चोपजायते ॥
 बहुश्लेष्मप्रसेकश्च सघोषश्च प्रवर्तते ॥ ६१ ॥
 विष्टम्भयति हस्तं च स्पन्दते चाक्षिणी तथा ॥
 गच्छन्मुहुः प्रस्वलते क्रिया तस्य प्रवर्तते ॥ ६२ ॥
 मेपशृङ्गीशलाटूनि व्याधिघातमुदुम्बरम् ॥
 तन्दुलीयकमूलं च श्लेष्मान्तकांश्च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 क्षुण्णान्येतानि सर्वाणि संयजेत्तन्दुलोदके ॥
 (* तं रसं मधुसंयुक्तं दापयेत्सप्तशीतलम् ॥ ६४ ॥
 कुट्भटं तथोशीरं सरलं सैलवालुकम् ॥)
 चन्दनं कटभीमूलमञ्जनं सितपर्वकम् ॥ ६५ ॥
 गोमूत्रे गोमये चैनं वासपेदसकृन्वृष ॥
 तेन प्रलेपं नागस्य विपदग्धस्य कारयेत् ॥ ६६ ॥
 श्यामाकं केन्दलीमूलं हरिद्रे द्वे च पेपयेत् ॥
 पाययेदधिसंयुक्तमुपयुक्तविषं द्विषम् ॥ ६७ ॥
 तगरं बदरीमूलं प्रियङ्गुं सतिरत्तचम् ॥
 तालीसपत्रं स्थूलैलां तथा द्वे तन्दुलीयके ॥ ६८ ॥
 बीजं ब्राह्मणिकापाश्च गुडं मच्छवसं हरेत् ॥
 सर्पिषा चैव दध्ना च क्षुण्णान्येतानि संयजेत् ॥ ६९ ॥
 सक्तुभिः सह संयोज्य पिण्डं नागाय दापयेत् ॥
 आ(स्ना)वयेत्तिन्दुकीक्षीरं निर्गुण्ड्याः क्षीरयोस्तथा ॥ ७० ॥
 क्षीरं समधुसर्पिण्कं तं द्विषं प्रति पापयेत् ॥
 पलाशबीजं श्वेतां च ग्रहधूमं पूननेवाम् ॥ ७१ ॥
 अरिष्टकं प्रियङ्गुं च हरिद्रां शतकर्णिकाम् ॥
 शिरीषस्य च बीजानि तन्दुलीयकयेव च ॥ ७२ ॥
 गोमूत्रपिष्टान्येतानि पाययेत्सह सर्पिषा ॥
 संयुक्तं सक्तुभिः पिण्डं विपातं भोजयेद्भजम् ॥ ७३ ॥
 अनेन सर्पिषा चास्य नस्यकर्म विधीयते ॥
 द्वे हरिद्रे समञ्जिष्ठे तरुणानन्तपल्लवान् ॥ ७४ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो अष्टः कपुस्तकात् ।

एकं तृणायजानां द्वौ त्रीणि दद्यात्सरोद्ध्योः ॥
 अभ्यस्येच्च तथा गोलान्स्यूलामलकसंमितान् ॥ ४६ ॥
 आलानस्तन्मशयने मारुते चोत्तरोदके ॥
 मग्नीवपक्षपस्यो रूपं पर्यन्तदूषिते ॥ ४७ ॥
 शोफः स्याद्रोमकूपेषु कण्डूगान्त्रेषु जायते ॥
 यं यं च भजते देन्यं छविस्तत्र विशीर्यते ॥ ४८ ॥
 एवं तस्य विपार्वस्य दृष्ट्वा रूपाणि दन्तिनः ॥
 इयं मदापयेद्योगं विषयुक्तस्य पार्थिव ॥ ४९ ॥
 दध्ना घृतसमायुक्तं गोमयं भोजयेद्विषम् ॥
 विषं कोष्ठगतं हन्याच्छीघ्रमेव तु दन्तिनः ॥ ५० ॥
 ईश्वराङ्गं मरुक्षीरं हरिद्रे द्वे मृदं तथा ॥
 चन्दनं मेपशृङ्गीं च पिचुमन्दं च संहरेत् ॥ ५१ ॥
 ततो जलविमृष्टं तु पापयेद्धारणं तथा ॥
 इत्येषा माणसंरक्षाऽभिहिता हस्तिनां पुरा ॥ ५२ ॥
 पालकाप्येन विधिवद्रोमपादाय पृच्छते ॥
 भूयोऽङ्गुराजः (:) पप्रच्छ पालकाप्यं विशेषतः ॥ ५३ ॥
 विषोपयुक्तदेहस्य वारणस्य द्विजोत्तम ॥
 साध्यासाध्यं चिकित्सां च ब्रूहि लक्षणमेव च ॥ ५४ ॥
 ततः श्रुत्वाऽङ्गवृषपतेश्वरुङ्गाधिपस्य तत् ॥
 वाक्यं विख्यातयशसः प्रत्युवाच ततो मुनिः ॥ ५५ ॥
 पूर्वोक्तेः कारणेर्नागो यदा युञ्जे(रुपा)द्विपे वृषः ॥
 लिङ्गैस्तदा विक्रियते सर्पदष्ट इव द्विपः ॥ ५६ ॥
 अक्षिणी चास्य रज्येते हनु विक्षिपते तथा ॥
 नेत्रे स्तब्धे भवेतां च तथा मन्ये च हस्तिनः ॥ ५७ ॥
 स्रस्तलाङ्गूलकर्णश्च स्रस्तहस्तश्च लक्ष्यते ॥
 कुर्वन्नदत्यभीक्ष्णं च मुहुरुद्विजते तथा ॥ ५८ ॥
 श्रो(स्रो)तोम्यश्चास्य सर्वेभ्यो रुधिरं संभवर्तते ॥
 मक्षिकाश्चापि मातङ्गो नावकर्षति दुर्मेनाः ॥ ५९ ॥
 यस्मिन्नेतानि रूपाणि सारिष्टानि महीपते ॥
 लक्ष्यन्ते विषयुक्तस्य न स जीवति तादृशः ॥ ६० ॥

यदा स्तम्भश्च जिह्वायाः गून्यत्वक्चोपजायते ॥
 बहुश्लेष्मप्रसेकश्च सघोषश्च भवर्तते ॥ ६१ ॥
 विष्टम्भयति हस्तं च स्यन्देते चाक्षिणीं तथा ॥
 गच्छन्मुहुः प्रस्खलते क्रिया तस्य भवर्तते ॥ ६२ ॥
 मेपशृङ्गीशलाटूनि व्याधिघातमुदुम्बरम् ॥
 तन्दुलीयकमूलं च श्लेष्मान्तकांश्च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 क्षुण्णान्पेतानि सर्वाणि संसृजेत्तन्दुलोदके ॥
 (*तं रसं मधुसंयुक्तं दापयेत्सुखशीतलम् ॥ ६४ ॥
 कुटञ्जटं तथोशीरं सरलं सैलवालुकम् ॥)
 चन्दनं कटभीमूलमञ्जनं सितपर्वकम् ॥ ६५ ॥
 गोमूत्रे गोमये चैनं वासयेदसकृन्नृप ॥
 तेन मलेपं नागस्य विषदग्धस्य कारयेत् ॥ ६६ ॥
 श्यामाकं केन्दलीमूलं हरित्रे द्वे च पेपयेत् ॥
 पापयेद्दधिसंयुक्तमुपयुक्तविपं द्विपम् ॥ ६७ ॥
 तगरं बदरीमूलं प्रियङ्गुं सदिस्त्वचम् ॥
 तालीसपत्रं स्पृष्टैलां तथा द्वे तन्दुलीयके ॥ ६८ ॥
 बीजं ब्राह्मणिकायाश्च गुहं मरुध्वसं हरेत् ॥
 सर्पिषा चैव दध्ना च क्षुण्णान्पेतानि संसृजेत् ॥ ६९ ॥
 सक्तुभिः सह संयोज्य पिण्डं नागाय दापयेत् ॥
 आ(स्ना)वपेत्तिन्दुकीक्षीरं निर्गुण्ड्याः क्षीरपोस्तथा ॥ ७० ॥
 क्षीरं समधुसर्पिष्कं तं द्विपं प्रति पापयेत् ॥
 पलाशबीजं श्वेतां च गृहधूमं पूनर्नवाम् ॥ ७१ ॥
 अरिष्टकं प्रियङ्गं च हरितां ज्ञातकार्णिकाय ॥

फवलस्तु प्रदातव्यो मधुगोपित्तसंयुतः ॥
 पृषतैणमयूराणां कुकुटानां च संस्कृतैः ॥ ७५ ॥
 रसैस्तं भोजयेन्नागं ससौवर्चलदाढिमैः ॥
 पित्तैः सशोणितैश्चैषां पिप्पलीमधुसंयुतैः ॥ ७६ ॥
 सविट्कृद्भवेत्कार्यमञ्जनं विषशान्तये ॥
 प्रादुर्भावो विषस्यैष त्रिविधस्य विशां पते ॥ ७७ ॥
 मूलजं दंष्ट्रजं चैव कृत्रिमं चेति पठ्यते ॥
 संस्कार्यस्य क्रिया(ः) सम्यग्मूलजस्य च कीर्तिताः ॥ ७८ ॥
 दंष्ट्रजस्य प्रवक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणं तथा ॥
 सर्पदष्टे नरश्रेष्ठ यथावत्प्रविभागशः ॥ ७९ ॥ १२०० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 विषपरीक्षाध्यायः पष्ठः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

जीर्णं विषघ्नोपधिभिर्हतं वा दावाग्निवातपशोपितं वा ॥
 स्वभावतो वा गुणविप्रहीणं विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥ १ ॥
 अपक्रष्टं गुणं पश्चात्स्वभावाद्देनु(तु)तोऽपि वा ॥
 तद्विषं विषतत्त्वज्ञैर्दूषीविषमिति स्मृतम् ॥ २ ॥
 दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्रातिभोजनैः ॥
 यस्माद्विषपते धातुं तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३ ॥ १२०३ ॥
 दूषीविषार्ति इतिः ~~~~~
 ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 सप्तमो दूषीविषनामाध्यायः ॥ ७ ॥

* क—स्वपुस्तकेयोरेतावानेवेदगेन पाठ उपलब्ध्येने । तत्र न निश्चितम्—यच्छ्रुतिः, 'इति दूषीविषार्तिः' इतिपाठो वा—इति ॥

१ क. प्रादुर्भावं । २ क. विषस्यैः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

यथा यथा हि देशस्थं विपं भवति दन्तिनः ॥
 तथा तथा भवत्येष दुश्चिकित्सो विशेषतः ॥ १ ॥
 न सुखं त्वग्गते वीर्यं विपं भवति दन्तिनः ॥
 सिराम्नाय्वास्थिमांसेषु संघौ चातिबलं भवेत् ॥ २ ॥
 तस्माद्भातिप्रविमृते विपे कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 तेषां विपेण दुष्टानां घातूनां लक्षणं शृणु ॥ ३ ॥
 फटिना भिन्नरोमा च त्वक्प्राप्ते लक्ष्यते छविः ॥
 काये तु शोफः फटिनो मांसप्राप्ते सवेदनः ॥ ४ ॥
 सिरागते ग्रन्थयः स्युः संस्पर्शेन सुखापते ॥
 स्नायुप्राप्ते विपे स्तम्भो गात्राणामुपजापते ॥ ५ ॥
 पतत्पस्थीनि संप्राप्ते मज्जस्थे तु मुदुर्मनाः ॥
 विवृताः संधपश्च स्युः सर्वसंविगते विपे ॥ ६ ॥
 शिरः प्राप्तं गच्छेत्कोष्ठं कोष्ठाद्गात्राणि गच्छति ॥
 एवं तदनुपूर्वेण सर्वान्धातून्वाप्नुयात् ॥ ७ ॥
 तस्मैदशस्थानगतं विपं मारयति द्विपम् ॥
 विस्मितस्तु ततो भूयो वृषतिः पृष्ठवान्द्विजम् ॥ ८ ॥
 यथा विपं मारयति यथा चैव निवर्तते ॥
 स्थाने स्थाने यथा रूपं भगवान्पाकरोतु मे ॥ ९ ॥
 पालकाप्यस्ततो भूपमङ्गराजं दयान्वितः ॥
 उपद्रवास्तु ये तेषां शृणु वेगान्तराणि च ॥ १० ॥
 तथैव देहमासाद्य प्राणान्हरति दन्तिनः ॥
 विपं पीतं तथा लीढं भक्ते स्नेहे तथाऽक्षते ॥ ११ ॥
 तथा सर्वेषु गात्रेषु प्रयुक्तं स्पर्शकर्मणि ॥
 क्षणेन क्षतमासाद्य देहे विकुरुते विपम् ॥ १२ ॥
 तन्मारयति भूतानि पश्यतामेव भूमिषु ॥
 अतश्च वेगमहाराज काश्यपेन प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

• 'सप्त वेगा महाराज काश्यपेन प्रकीर्तिताः' इति पात्रो भवेत् ।

१ क. 'तन्त्यस्थी' । २ क. 'स्मादंश' । ३ क. 'द्विपम्' ।

धारणेपु तु दृश्यन्ते त्रय एव हि केवलम् ॥
 अन्तःस्वेदा निसर्गेण तैजसौश्च यत्तस्ततः ॥ १४ ॥
 त्रिष्वेव विनिपात्यन्ते चतुर्थं नाऽऽप्नुवन्ति च ॥
 तस्मात्तेषां त्रयो वेगाश्चतुर्थो नोपपद्यते ॥ १५ ॥
 स्वेदक्षिन्नानथो दृष्ट्वा सेन्द्रान्देवगणान्पुरा ॥
 अन्तःस्वेदः कृतश्चापि वारुणेन महात्मना ॥ १६ ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां वेगानां लक्षणं शृणु ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वारणे लक्षणं भवेत् ॥ १७ ॥
 निद्रा प्रबाधतेऽत्यर्थं मुखेन निपतत्यपि ॥
 द्वितीयं विषवेगं तु जानीयाल्लक्षणैरतः ॥ १८ ॥
 निपीदत्यपराभ्यां तु मोहाभ्यां प्रपतत्यपि ॥
 तृतीयस्य प्रवक्ष्यामि वेगस्य नृप लक्षणम् ॥ १९ ॥
 विह्वलीभूतसर्वाङ्गो वारणः प्रपतेदुवि ॥
 पक्षात्पक्षमजस्रं तु मेघवद्बृंहते द्विपः ॥ २० ॥
 एभिलिङ्गैर्विजानीपाद्विपदसं मतङ्गजम् ॥
 एवं खलु महाराज ये ये वेगाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 तेषां विषेण दुष्टानां साध्यानां साधनं शृणु ॥
 स्वचीतानिन्द्रगोषांश्च गजातारवितारकैः ॥ २२ ॥
 कपिलायाश्च गोः पित्तं गोविषाणे निपातयेत् ॥
 तेन भेरीपताकाश्च ध्वजाग्राणि च लेपयेत् ॥ २३ ॥
 वाद्यान्पन्थान्यपि क्षिप्रं मलिगान्यथ घातयेत् ॥
 दद्याश्च विपपीताश्च विपविद्धाश्च वारणाः ॥ २४ ॥
 निशम्य वादनं तेषां दृष्ट्वा कृतां स्वस्फुनिर्विपाः(?) ॥
 शिरःस्त्रातो भिषग्वाऽपि स्वस्ति वारुण्य द्विजोत्तमान् ॥ २५ ॥
 दर्भान्शृङ्गान्दरितकानिःस्वाग्रांश्च चिकित्सकाः ॥
 तान्दक्षिणेन हस्तेन गृहीत्वा मुसयादितः ॥ २६ ॥
 इमं हि मुमनास्तूष्णीं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 मोदाहरेन्मन्त्रवरं पूर्वोद्दिष्टं स्वयमुवा ॥ २७ ॥

* 'दृष्ट्वा तांश्च स्युनिर्विपाः' इति पाठो यथारूपमिदमेव ॥

वामुकिस्तक्षकश्चैव विपमुग्रं हरन्तु ते ॥
 अनन्तश्चैव भगवान्विपं हरतु ते स्वाहा ॥ २८ ॥
 जले रुद्रो जले ब्रह्मा जले ब्रह्म सेनातनम् ॥
 जले वायुश्च सोमश्च निर्विपो भव कुञ्जर स्वाहा ॥ २९ ॥
 मच्चैर्हत्वा विपं तस्य वारणस्य चिकित्सकः ॥
 एतेषां तु पयालाभं पशूनां कारयेद्रसम् ॥ ३० ॥
 नकुलानां वराहाणां पृषतानां च युक्तिः ॥
 भक्षयित्वाऽथ मांसानि विपिणो भक्षयन्ति ये ॥ ३१ ॥
 औषधानि भिषक्तेषु शीघ्रमेवासिंहरेत् ॥
 प्रिप्लवो मरिचाश्चैव कल्पमैत्र (?) वृत्तं मधु ॥ ३२ ॥
 गोमयस्य रसेनैव भावयेन्पतिमान्भिषक् ॥
 सुन्निगधमेतद्रसकं विपदुष्टं मतङ्गजम् ॥ ३३ ॥
 कटुष्णं पापयेदेनं तेन संपद्यते सुखी ॥
 अनेनैव च मांसेन भोजयेद्द्वारणं भिषक् ॥ ३४ ॥
 पीत्वा तु रसकं नागस्तेजस्वी बलवान्भवेत् ॥
 न विपान्मरणं तस्य यदि जुष्टो महाविपैः ॥ ३५ ॥
 सर्वं विपं विपहते पीते तद्रसके गजः ॥
 विपेण कृपितं नागं तैलं दूराद्विवर्जयेत् ॥ ३६ ॥
 पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये घृतमेव प्रशस्पते ॥
 अत ऊर्ध्वं क्रिया यस्य नितिलेन प्रशस्पते ॥ ३७ ॥
 शीते पद्महृदे नागं दष्टं क्षिपं विगाहयेत् ॥
 अयं विपघ्नो दातव्यः पिण्डस्तस्यै चिकित्सकैः ॥ ३८ ॥
 द्वे हरिद्रे वचा चैव पिप्पली मरिचानि च ॥
 द्वौ करञ्जी सठी चैव बलामतिबलामपि ॥ ३९ ॥
 एतत्संस्तप्य संमारं गन्धं श्रेष्ठं च यद्घृतम् ॥
 वस्तमूत्रेण तत्सर्वं क्षोदयित्वा विचक्षणः ॥ ४० ॥
 अजानामथवाऽवीनां रक्तं क्षिप्रमुपार्जयेत् ॥
 रक्तद्वयेन तं पिण्डं भोजयेद्द्वारणं भिषक् ॥ ४१ ॥

पिण्डेन तेन नागस्य विपं क्षिप्तं प्रणश्यति ॥
 प्रलेपश्चास्य कर्तव्यः पश्चिनीमृत्तिकाघृतैः ॥ ४२ ॥
 इति प्रलेपः प्रथमो द्वितीयः संप्रवक्ष्यते ॥
 चन्दनं तगरोशीरं शिरीषस्य तु पल्लवाः ॥ ४३ ॥
 पानं पिण्डमजाक्षीरे विपमं स्पात्प्रलेपनम् ॥
 शीतलेन जलेनाथ संयुक्तं परिपेचनम् ॥ ४४ ॥
 मधुराः क्षीरिणश्चैव कपाया ये च पादपाः ॥
 तेषां त्वचः कार्पायित्वा श्रेष्ठं स्पात्परिपेचनम् ॥ ४५ ॥
 तिस्रकं राजवृक्षश्च शृङ्गकं पारिभद्रकम् ॥
 पाटलामश्वकर्णं च सोमवलकं तथा धवम् ॥ ४६ ॥
 वृक्षानेतान्समाहृत्य क(का)ण्डशः संप्रलेपयेत् ॥
 समभागांस्ततः कृत्वा दहेदग्नौ विचक्षणः ॥ ४७ ॥
 तद्रस्म लुपशान्तेऽग्नौ स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥
 प्रतीवोपश्च कर्तव्यो भस्मन्यस्मिन्नयं गणः ॥ ४८ ॥
 त्रिफलां त्रिकटुं चैव पञ्चैव लवणानि च ॥
 समभागानि सर्वाणि भस्मन्यस्मिन्समाचरेत् ॥ ४९ ॥
 एष क्षारोऽगदः श्रेष्ठो नारायणमतः शुभः ॥
 स्यावरं जङ्गमं चैव विपं हन्ति गजस्य तु ॥ ५० ॥
 यथा हि पश्चिनीपत्रे तोयविन्दुर्न तिष्ठति ॥
 एवमत्रागदे दत्ते मधुसर्पिःसमन्विते ॥ ५१ ॥
 न तिष्ठति विपं देहे सर्वथाऽपि च यद्रवेत् ॥
 त्रिकटुं त्रिफलां चैव पञ्चैव लवणानि च ॥ ५२ ॥
 रसयुक्तसमायुक्तं विपसृष्टमवोधनम् ॥
 त्रिवृता गृह्णवेरं च शितिपित्तसमायुतम् ॥ ५३ ॥
 अज्जनं प्रवरं दिव्यं विपसृष्टे मतङ्गजे ॥
 फुटुमागुरुसंयुक्तं नागपुष्पं सकेसरम् ॥ ५४ ॥
 उत्पलानि च मुरुपानि दद्यात्कुमुदमेव च ॥
 आलेपो विपदुष्टानां द्विपानां विपनाशनः ॥ ५५ ॥
 मृद्रीका शर्करा चैव सर्जराणि तथा यष्टु ॥
 तर्पणोदकसंयुक्तं द्विपानां विपनाशनम् ॥ ५६ ॥

विपन्नानि प्रवक्ष्यामि मांसानि मनुजाधिप ॥
 विषाणां यानि चोक्तानि अविरोद्धानि नित्यशः ॥ ५७ ॥
 कोकिलाश्च बलाकाश्च वर्तकाः सकपिञ्जलाः ॥
 कपोता वर्धमानाश्च ऊर्ध्वगाश्चैव ये स्वगाः ॥ ५८ ॥
 मयूरतित्तिरिलावाः पञ्चैव मनुजाधिप ॥
 अर्कानिलहता नित्यं विरुद्धगमनास्तथा ॥ ५९ ॥
 तस्मात्ते भोजने राजन्विषाणां समुदाहृताः ॥
 विषस्य प्रथमे काले जाङ्गलानि समाहरेत् ॥ ६० ॥
 शीतलानि च सेवन्ते ये चोष्णानि तथा मृगाः ॥
 मध्ये साधारणा राजन्विषाणां समुदाहृताः ॥ ६१ ॥
 विषस्य पश्चिमे काले संप्राप्ते प्राणनाशने ॥
 विषं तु हृदये येषां रक्तं च कलुषीकृतम् ॥ ६२ ॥
 सदा न जायते रक्तं मारुतेन समाहितम् ॥
 तेभ्यस्तु मत्स्यमांसानि वाराहाणि च दापयेत् ॥ ६३ ॥
 अदनानि तु वक्ष्यामि विधिवत्तेन भूमिप ॥
 शालपः पष्टिका व्रीहिपवगोधूममेव च ॥ ६४ ॥
 आहारार्थं विधीयन्ते गजानामिह नित्यशः ॥
 शारदाश्चैव ये मुद्गाः शालीनां तन्दुलास्तथा ॥ ६५ ॥
 सुस्विन्नमेतद्विषं ततः समवतारयेत् ॥
 तद्भक्तं संयजेत्सर्वं संयोज्य हविषा ततः ॥ ६६ ॥
 वैस्तमूत्रमजाक्षीरं शर्करां च रसाञ्जनम् ॥
 एवं घृतेन संयुक्तं कथितं पश्चिनीजलम् ॥ ६७ ॥
 एतद्भक्ते च पाने च दापयेत्सविये गजे ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६८ ॥
 चन्दनं तगरं चैव त्वगेलापत्रमेव च ॥
 म्रियद्गुणागपुष्पं च मांसी कुष्ठं सपत्रकम् ॥ ६९ ॥
 कुङ्कुमं च मृणालं च मुरतां सृक्कां शताह्वयाम् ॥
 सांसतां मुरसां हिङ्गु हरितालं मनःशिलाम् ॥ ७० ॥
 अष्टौ सिद्धार्थमुस्ताश्च विंशतिश्च हरेणुकाः ॥
 रोचना हरिवेरं च कुट्टनटमथापि वा ॥ ७१ ॥

कन्यायाः पुष्पयोगेन पेष्टव्या वारिणा सह ॥
 क्षणात्सर्वं विषं हन्ति सर्वपापप्रणाशनः ॥ ७२ ॥
 रक्षोघ्नः पुष्टिकामस्य सदा चन्द्रोदयः स्मृतः ॥
 आर्द्रस्य वेणोस्त्वक्चापि बीजं चाथ करञ्जयोः ॥ ७३ ॥
 मध्यमं च कपित्थस्य कुटुम्बं चाञ्जनं तथा ॥
 शिरीषपुष्पं दशमं गोपित्ते निप्रदापयेत् ॥ ७४ ॥
 अश्लेषाज्येष्वयोः कार्पो हृगदः कालको भवेत् ॥
 कारयेद्गुटिकां ग्राह्यः शृणु चास्य प्रयोजनम् ॥ ७५ ॥
 नस्यकर्मणि नागानां युञ्जीताऽऽलेपने भवेत् ॥
 सर्पाणां राजिलानां च विषं मण्डलिनां च यत् ॥ ७६ ॥
 गूढगर्भं करेणुर्षां तस्या योनिं प्रलेपयेत् ॥
 आलेप्य वा गुदं वाऽथ गुदे वर्ति प्रवेशयेत् ॥ ७७ ॥
 ततः प्रक्षयते क्षिप्रं हस्तिनी क्रिययाऽनया ॥
 न हन्यादुपयुक्तस्तु* ॥ ७८ ॥
 ॥
 श्लेष्णीकृतानेतान्यैधस्थानेषु योजयेत् ॥ ७९ ॥ १२८२ ॥
 इति श्रीपालकाप्यमुनिविरचिते हस्तपापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये
 क्षुद्ररोगस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ दिग्धविद्धो नाम नवमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 दन्तिनो दिग्धविद्धस्य किं कार्यमुपलभ्यते ॥ १ ॥
 चिकित्सां चाऽऽनुपूर्व्येण भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 एवं शृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 दन्तिनो दिग्धविद्धस्य चिराच्छू (त्स) भवति शोणितम् ॥
 विद्धो विवर्णो भवति शोणितं च विवर्धते ॥ ३ ॥

* इतोऽग्रे त्रुटितचिह्नभूता काकपदी कपुस्तके, तपुस्तके 'इतः किञ्चित्पक्तमस्ति' इति मूल एव लिखितं गैरिककरकं दृश्यते ।

लाला प्रवर्तते चास्य चक्षुषा च न पश्यति ॥
 शोफोऽस्य मृदुनिम्नेषु प्रदेशेषु विवर्धते ॥ ४ ॥
 गजस्य दिग्धविद्धस्य द्वयमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि यथा संपद्यते सुखी ॥ ५ ॥
 गात्रापरपरिक्षिप्तं नागं कृत्वा सुपन्नितम् ॥
 शल्पमुद्धृत्य नागस्य शोधनं तस्य कारयेत् ॥ ६ ॥
 सेचयेद्गारिणा वेधं प्रदेहेश्च प्रदेहयेत् ॥
 त्वचमामलकीनां च त्वदिरस्य घवस्य च ॥ ७ ॥
 समभागं ततः कुर्यात्समाहृत्य पृथक्पृथक् ॥
 स्वण्डशः कल्पयित्वा वै काथयेद्दिव्यवारिणा ॥ ८ ॥
 एतत्कार्थं परिश्रा(त्वा)न्य भेषजानि समावयेत् ॥
 सोमवलकं वर्चा श्वेतामोदकीपाटला तथा ॥ ९ ॥
 आस्फोतां वारुणीमूलं पयस्यां मधुकं यवान् ॥
 तथैवोत्पलकन्दाश्च भागाः स्युः कर्षसंमिताः ॥ १० ॥
 यथा जातः प्रदेहः स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 एवं सुशीतलं कृत्वा विधं तस्मानुलेपयेत् ॥ ११ ॥
 विषं हन्ति महीपाल क्षिप्तं च सुखमाप्नुयात् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि विषप्रशमनं हितम् ॥ १२ ॥
 चतुर्द्रोणे नु पयसि भेषजानि समावयेत् ॥
 पयस्या क्षीरकाकीली अमृता द्वे च सारिवे ॥ १३ ॥
 श्वेता च मुद्गपर्णी च माषपर्णी मृणालिका ॥
 कसेरुका ह्यनन्ता च जीवकर्षभकावुभौ ॥ १४ ॥
 कपिकच्छस्तथा देवा पिप्पली च महीपते ॥
 उदुम्बरसमं कलकं कारयित्वा पृथक्पृथक् ॥ १५ ॥
 तोषं दशाढकं दत्त्वा सर्पिषश्चाऽऽढकं तथा ॥
 आढकं शर्करायाश्च ततो मन्दाग्निना पचेत् ॥ १६ ॥
 यदोषघुक्ततोषं स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 सुशीतलमिदं कृत्वा पानं दद्याद्विषापहम् ॥ १७ ॥
 त्वचावुभे समानीय विदुलस्यार्जुनस्य च ॥
 क्षीरिणां पादपानां च कोविदारकदम्बयोः ॥ १८ ॥

एतत्प्रेकीर्तितं सर्वं ततो निशि निवासयेत् ॥
 ततः प्रक्षालयेद्देहो व्रणं शस्त्रेण शोधितम् ॥ १९ ॥
 उभे हरिद्रे मज्जिष्ठां मधूकं तगरं तथा ॥
 हरीतकीं प्रियङ्गुं च नाकुलीं कैदरीं तथा ॥ २० ॥
 गोपितं च सर्माशानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 एष चूर्णागदः श्रेष्ठो गजानां व्रणरोपणः ॥ २१ ॥
 एतैरेव पुनः स्वाङ्गैर्यथोक्तैः साधयेद्दृष्टम् ॥
 एतदभ्यक्ष्णं दद्याद्गजानां व्रणरोपणम् ॥ २२ ॥
 अथ दिग्धेन विद्धस्य व्रणः पुष्पति दन्तिनः ॥
 गतिर्यद्वाति दूरं च जायन्ते ग्रन्थयोऽधिकाः ॥ २३ ॥
 मांसानि च ग्रह्ण्यन्ति दन्तिनो विपवेगतः ॥
 तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ २४ ॥
 आमं विदाह्यमानं वा विपादि पक्वमेव वा ॥
 रोहन्तं निर्विकारं वा लिङ्गैरेतैर्विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 सवर्णं कठिनं कोष्णं भारिकं मन्दवेदनम् ॥
 आध्मानं सुस्थिरं स्निग्धमांमिदं पित्तभिलक्षणेत् ॥ २६ ॥
 विवर्णं नातिकठिनं सोष्म वेदनयाऽन्वितम् ॥
 विदह्यमानं जानीपाच्छिङ्गैरेतैर्विचक्षणः ॥ २७ ॥
 आमे विदह्यमाने च प्रच्छन्नं कारयेद्बुधः ॥
 जलौकालाबुगृह्णैर्वा शोणितं मोक्षयेत्ततः ॥ २८ ॥
 आध्मानममृदु स्निग्धं गुरु चोष्णं सवेदनम् ।
 अपक्वं तु भिषग्विद्यात्तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥ २९ ॥
 शीतलं शीर्णरोमाणं मृदु पाण्डुमवेदनम् ॥
 सुपक्वमभिविज्ञाय तत्र शस्त्रं निपातयेत् ॥ ३० ॥
 शस्त्रकर्म यथोक्तं तु यथाशास्त्रं समाचरेत् ॥
 छेद्यं मेद्यं च वेध्यं च विश्रा(त्ता)यं लेख्यमेव च ॥ ३१ ॥
 एतत्सर्वं भिषकुर्याद्विपार्तानां तु संनिधौ ॥
 तद्वैद्यश्चेन्न विचेरन्यथोशास्त्रं समाचरेत् ॥ ३२ ॥
 एष्यया तु समन्वेष्य गतिर्यत्राऽऽश्रिता यथा ॥
 पदं कुर्याद्यथोदिष्टं यथा दोषो न तिष्ठति ॥ ३३ ॥

व्रणे तु पूतिर्मांसानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ॥
 शुद्धं व्रणमदुर्गन्धमविवर्णमवेदनम् ॥ ३४ ॥
 उत्तानं स्थिरमन्तेषु प्रस्तब्धं च नराधिप ॥
 शून्यं श्वयथुदाहाम्यां निर्विकारं विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥
 दिग्धेनाभिहते नागे तथोष्ट्रस्त्रिजिनाम् ॥
 व्रणं बुध्येत मेघावी गोषु चाश्वतरेषु च ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ ३६ ॥ १३१८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये भृङ्गरो-
 गस्थाने दिग्धविद्धो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां सुमनस्कं महामुनिम् ॥
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 दुष्टाश्च विपपीताश्च दूषिताश्च मतङ्गजाः ॥
 संग्रामे दिग्धविद्धाश्च विपवेगप्रपीडिताः ॥ २ ॥
 पूर्वविधाश्च ये केचित्प्रोच्यन्ते हस्तिनो द्विज ॥
 सर्वेषां सविपाणां तु चिकित्सां वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 पञ्चभिः कारणैः सर्पा दशन्ति पृथिवीपते ॥ ४ ॥
 वक्ष्याम्युद्देशमात्रेण तद्ग्राह्यमनुमानतः ॥
 दशन्ति कुपिताः केचित्केचिदाहारकाक्षया ॥ ५ ॥
 भीताः केचिदशन्त्याश्च केचिदन्ये गृहच्छया ॥
 मृत्युभूता दशन्त्यन्ये विधानविहितान्गजान् ॥ ६ ॥
 त्रिविधं दंष्ट्ररूपं तु भुजङ्गेषु प्रकीर्तितम् ॥
 दष्टं दष्टनिपीतं च दष्टोद्भूतं तथैव च ॥ ७ ॥
 दंष्ट्रा तु कश्चिद्भुजगो व्यपक्रामति वेगतः ॥
 संक्रामेद्विपभागस्तु दष्टं तच्च विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥

१ क. "नातिह" । २ क. स. कुतिरोगस्थाने । ३ क. दष्टरूपं । ४ क. तु ।

५ क. दष्टा ।

दंष्ट्रा तु सर्पो पस्तत्रं पिबेदङ्गुनिपीडितम् ॥
 दष्टं तैत्तनुबोद्धव्यं विषभागस्तु संचरेत् ॥ ९ ॥
 दष्टा यदि विलम्बी स्यान्निपीतमिति तत्स्मृतम् ॥
 विषस्य भागो द्वावत्र अर्धभागश्च संचरेत् ॥ १० ॥
 दष्टा भृशं तु यः सर्पः क्षिप्रमेव भवर्तते ॥
 दंष्ट्रापातनिषेकेण कुरुते यत्र मोक्षणम् ॥ ११ ॥
 दष्टमुद्धर्तितं विद्यात्तत्र भागत्रयं ब्रजेत् ॥
 मात्राणां शतमात्रं तु तिष्ठन्त्पादंशमाश्रितम् ॥ १२ ॥
 ततः शरीरे क्रमते विषं वायुरिवाम्बरे ॥
 न ह्यत्र विहितं किञ्चित्सुखं दुःखं शरीरिणाम् ॥ १३ ॥
 तेषां तु खलु सर्वेषामुपसर्गः पृथग्विधः ॥
 वक्ष्याम्युद्देशमात्रेण तद्वाह्यमनुमानतः ॥ १४ ॥
 चतुर्विधास्तु निर्दिष्टाः पञ्चगा मुनिना पुरा ॥
 दर्वाकरा मण्डलिनो राजिलास्तु पताकिनः ॥ १५ ॥
 तेषां रूपाणि वक्ष्यामि वीर्यं चैव पृथक्पृथक् ॥
 दर्वाकरा महाभोगा दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १६ ॥
 शीघ्राः फणकराश्चण्डाः कृष्णसर्पादयः स्मृताः ॥
 क्षिप्रमेषां विषं काये कक्षाग्निरिव वर्धते ॥ १७ ॥
 वातिकं तु विजानीयाद्विषं दंष्ट्राश्रितं भिषक् ॥
 प्रशाम्यति तु तत्क्षिप्रं मञ्जैरन्येस्तथोपधैः ॥ १८ ॥
 तद्धि सत्त्वं विषं प्राहुः समर्पादिं मनीषिणः ॥
 अफणा मण्डलैश्चित्रैर्ये तु केचिद्भुजंगमाः ॥ १९ ॥
 एणीपदादयः सर्वे ते तु मण्डलिनः स्मृताः ॥
 तेषां मन्दं विषं भूत्वा ततो भवति दारुणम् ॥ २० ॥
 तत्र मन्त्रोपधैर्पत्नात्पैत्तिकं बाध्यते विषम् ॥
 अफणा दर्शनीयाश्च दीर्घराजिभिरावृताः ॥ २१ ॥
 श्वेतगन्धादयः सर्वे राजिलाः कीर्तिता नृप ॥
 विषं न वर्धते तेषां विषमं चोपलभ्यते ॥ २२ ॥

राजिलानां भुजङ्गानां विषं श्लेष्ममयं भवेत् ॥
 अफणास्त्वेकवर्णाश्च पञ्चगा ये पताकिनः ॥ २३ ॥
 राजिमद्भिः समं तेषां विषं समवतारयेत् ॥
 एषामन्योन्यसंसर्गात्प्रविभागाद्विशेषतः ॥ २४ ॥
 क्षापन्ते पञ्चगाः सर्वे ते च कृच्छ्रतमाः स्मृताः ॥
 आदर्शेनैव जानीयात्सर्पदष्टं मतङ्गजम् ॥ २५ ॥
 निमीलपति नेत्रे च ब्रजन्गान्नाणि कर्पति ॥
 अक्षिकूटे च वर्धते वर्त्मनी चापि दन्तिनः ॥ २६ ॥
 चिरं क्षतानि चाप्यस्य स्फुटन्ति सहस्रा वृष ॥
 निपीदत्यपराभ्यां च मोहाम्भ्यां प्रपतत्यपि ॥ २७ ॥
 स्तम्भे वद्धस्तु मातङ्ग आलनेन दृढेन च ॥
 उद्धभाति च दुःस्वार्तो दंशदेशं स्पृशत्यपि ॥ २८ ॥
 मन्दं भोजनमश्नाति यवसं मन्दमेव च ॥
 अधोगता भवत्यस्य दृष्टिर्नागस्य पार्थिव ॥ २९ ॥
 दर्वीकरापदष्टानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 अथ मण्डलिदष्टस्य गृणु रूपं नराधिप ॥ ३० ॥
 परिशृण्वेद्यदा दंशो धूप्यते परिदह्यते ॥
 निद्रा बलवती यस्य कम्पते च पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 पूतिमूत्रपुरीषश्च श्वपशुश्चाप्युदीर्यते ॥
 व्रणाश्चापि विदीर्यन्ते मृण्णा चेनं प्रबाधते ॥ ३२ ॥
 मृण्णातस्य च नागस्य लक्षणं परमवर्तते ॥
 निर्वाणं नीयते यत्र तं देशं प्रतिजिघ्रसि ॥ ३३ ॥
 आर्द्रं वा परिशृण्वं वा मृणामिक्षुमयापि वा ॥
 पिपासया समाक्रान्त आहारं नाभिमन्दति ॥ ३४ ॥
 अनेन विषवीर्येण क्षिप्रमेव विदीर्यते ॥
 एवं मण्डलिदष्टस्य लक्षणं च प्रकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
 राजीमतां विषं घोरं यदा देहे प्रवर्तते ॥
 श्वपशुर्हस्तकर्णेऽस्य लाला प्रस्यन्दते तदा ॥ ३६ ॥
 आटोषो लक्ष्यते चास्य विह्वलं चापि गच्छति ॥
 श्वेतमूत्रपुरीषश्च यथा दान्यस्तथा स्तनम् ॥ ३७ ॥

राजीमदृष्टनागानामेतद्भवति लक्षणम् ॥
 इति जङ्गममुदिष्टं विपं स्थावरमुच्यते ॥ ३८ ॥
 उष्णं रुक्षं तथा चाऽऽम्लं लघु तीक्ष्णं व्यवापि च ॥
 विदाहि चाऽऽशु विशदमेवं नवगुणं विषम् ॥ ३९ ॥
 पित्तं प्रकोपयत्यौष्ण्याद्दौक्ष्याच्च पवनं कफम् ॥
 सौक्ष्म्यादतिविदाहित्वात्सर्वधातुप्रदूषणम् ॥ ४० ॥
 (ऋगच्छत्पृथ्वं लघुत्वाच्च तीक्ष्णत्वान्मर्मभेद्यपि ॥
 आशु व्याप्नोति शीघ्रत्वाद्वैश्याच्च विसर्पति ॥ ४१ ॥)
 श्रो(स्त्रो)तोरोधि व्यवापित्वान्नवधोक्तं प्रभावतः ॥
 इति स्थावरमेतस्य शृणु साध्यस्य लक्षणम् ॥ ४२ ॥
 पुष्करं मधुसंकाशं शूनं वाऽप्युपलभ्येत् ॥
 दन्ताः श्यावा विवर्णाश्च नखाश्च नयने तथा ॥ ४३ ॥
 शीर्यन्ते चास्य रोमाणि दैह्यते च मतङ्गजाः ॥
 पक्ष्माणि चास्य शीर्यन्ते छविश्च परिपाच्यते ॥ ४४ ॥
 केशा वालाश्च शीर्यन्ते शिरोरोगश्च जायते ॥
 जिह्वा च लक्ष्यते कृष्णा कुत्सिता पृथिवीपते ॥ ४५ ॥
 रूपैरेतैर्विजानीपाद्विपपीतं मतङ्गजम् ॥
 छर्द्यतीसारसंमोहाः कम्पोऽतीव विजृम्भणम् ॥ ४६ ॥
 रक्तविश्रु(स्तु)ति साश्रुत्वं दृशोर्मेन्दाङ्गचेष्टितम् ॥
 रक्तमूत्रं पुरीपत्वं मेदूपेचकशूनता ॥ ४७ ॥
 इत्येतदन्यरूपाणामभावे विपलक्षणम् ॥
 स्थावरस्य विपस्पेतद्रूपं भवति पार्थिव ॥ ४८ ॥
 धूपस्य विपपुक्तस्य शृणु रूपं नराधिप ॥
 धूपश्चाग्निगतो ज्ञेयो न(नी)लो रक्तोऽथ पीतकः ॥ ४९ ॥
 जिघ्रन्मजस्तु तं धूपमतीसारेण पीड्यते ॥
 मात्रोद्वेष्टनमाप्नोति वेपते व्यथतेऽपि च ॥ ५० ॥
 वृंहितुं च न शक्नोति शब्दांश्चापि न वेत्ति सः ॥
 इति धूपेन दृष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ५१ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

भूम्यां ग्रासे च वक्ष्यामि दूषिते शृणु लक्षणम् ॥
 स्वेदेनैव तु जग्धस्य सर्वगात्रेषु हस्तिनः ॥ ५२ ॥
 स्फोटाश्चास्योपजायन्ते गात्रकण्डूस्तथैव च ॥
 अङ्गानि चाऽस्य सीदन्ति भूमिश्च विषदूषणात् ॥ ५३ ॥
 विषर्णो भवति ग्रासे लालाश्रा (स्त्रा) वी च वारणः ॥
 दुर्गन्धं वमथुं कुर्यान्न चेच्छति तृणाशनम् ॥ ५४ ॥
 भनवस्थितचित्तश्च कम्पते च मुहुर्मुहुः ॥
 विह्वलीकृतसर्वाङ्गो नागो न लभते सुखम् ॥ ५५ ॥
 विषोपघट्टपवसै रूक्षै रूपमिदं भवेत् ॥
 आघ्रातविषवातस्य शृणु रूपं नराधिप ॥ ५६ ॥
 विधुनोति शिरोऽस्यर्पं वमथुं च मुहुः सृजेत् ॥
 स्पन्दन्ते चास्य वाऽश्रूणि भवेदत्पर्पवेदनः ॥ ५७ ॥
 विह्वलाक्षो भवेदाशु लभते शर्म न कश्चित् ॥
 तदा संजातवातस्य निद्रा विशति पार्थिव ॥ ५८ ॥
 संरक्तनेत्रो लालावान्करवकोऽतिविह्वलः ॥
 वातेन संघुष्टस्य रूपमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ५९ ॥
 तोपस्य विषपुक्तस्य शृणु रूपं नराधिप ॥
 मत्स्पकच्छपमण्डूका पावन्तो जलचारिणः ॥ ६० ॥
 सर्वे म्रियन्ते राजेन्द्र निर्दग्धा विपतेजसा ॥
 मज्जरं तेजसं चाऽऽश्च यस्तु नागः पिबेज्जलम् ॥ ६१ ॥
 पीतमात्रेण तोषेन क्षिप्रं प्राणैर्विपुज्यते ॥
 पानीये विपसंघटे रूपमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 दिग्धविद्धस्य नागस्य शृणु रूपाणि पार्थिव ॥
 वर्णव्यापत्तिमाप्नोति प्रकुदश्चास्य जायते ॥ ६३ ॥
 फेशा बालाश्च शीपन्ते त्वक्चैवास्य विधूम्यते ॥
 आरोहकमेवज्ञाय जलं क्षिप्रं तु वाञ्छति ॥ ६४ ॥
 पीतोदके सुशीतस्य लाला प्रस्पन्दतेऽपि च ॥
 कृच्छ्राघ्नं मूत्रं कुरुते वेदना च मुहुर्मुहुः ॥ ६५ ॥
 शर्पा मृगयते गन्तुं स्तम्भमालम्ब्य तिष्ठति ॥
 दिग्धाविद्धस्य नागस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥ ६६ ॥

अम्पञ्जने प्रदेहे च दूषिते लक्षणं त्विदम् ॥
 तीव्रा कण्डूः सपिट्का क्षिप्रमस्योपजायते ॥ ६७ ॥
 मांसानि चास्य शीर्यन्ते छविः सुपरिपच्यते ॥
 शूलो गात्रेण भवति दुर्गन्धश्चोपजायते ॥ ६८ ॥
 अम्पञ्जने प्रदेहे च लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ विनयादपि सत्तमम् ॥ ६९ ॥
 सर्पदष्टस्य नागस्य किं रूपमुपलक्ष्यते ॥
 एतदिच्छामि विज्ञातुं भूहि चात्र चिकित्सितम् ॥ ७० ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 श्रूयतामानुपूर्व्येण यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७१ ॥
 दंशो विवर्णो भवति शोणितं च विदह्यते ॥
 देहेऽस्य शून्यभावस्तु दाहस्तु परिवर्धते ॥ ७२ ॥
 समन्ताच्च प्रतिस्तब्धः समाध्मातश्च लक्ष्यते ॥
 उष्णश्च स्पर्शो भवति मृदुभावं च गच्छति ॥ ७३ ॥
 विभ्रान्तचित्तस्तु गजः शिरः कम्पयते ध्रुवम् ॥
 क्रुद्धश्च हस्तमुत्क्षिप्य वारणं प्रपिनष्टि च ॥ ७४ ॥
 एतत्तु दर्शनं श्रेष्ठं दंशेषु विपनाशनम् ॥
 पदा शुद्धो भवेदंशः शोणितं च ध्रुवं भवेत् ॥ ७५ ॥
 इन्द्रगोपकवर्णाभिं मुक्तदोषमपिच्छिलम् ॥
 अथास्यौषधसंभारममुमस्य प्रकल्पयेत् ॥ ७६ ॥
 द्वे शते द्वे बृहत्पौ च शलुकं श्लक्ष्णमेव च ॥
 सहाश्वगन्धारोर्ध्रं च पिप्पली मधुकं तिलान् ॥ ७७ ॥
 आम्रपत्राणि पत्रानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 द्वौ भागौ च घृतस्थाय तथैको मधुनो भवेत् ॥ ७८ ॥
 हरिद्राचूर्णसंपुक्तं दद्याद्ब्रणमुखे भिषक् ॥
 ततः प्रदेहो देहे स्यादर्जुनं वञ्जुलं नलम् ॥ ७९ ॥
 उभे पाठे तथा श्वेता शुकनासा प्रियङ्गु च ॥
 सारिवामश्वकर्णौ तु सोमवलकं च दापयेत् ॥ ८० ॥
 शीर्यकं चैव शालुकं श्यामं काशमर्पमेव च ॥
 चतुरः क्षीरिणो वृक्षान्मधुकं चैव पाटलात् ॥ ८१ ॥
 गवेधुकां च कालां च तथा चोमे पुनर्नवे ॥
 जम्बू बिल्वं समङ्गां च समभागानि कारयेत् ॥ ८२ ॥

एतत्कल्कं सुषिष्टं वै घृतेन सह पोजयेत् ॥
 कर्दमेन समालोढ्य दंशशोफं प्रकल्पयेत् ॥ ८३ ॥
 लभते तेन निर्वाणं विषं चास्योपशाम्यति ॥
 लिप्तस्यानेन लेपेन पानमस्याचऽऽरेदिदम् ॥ ८४ ॥
 घृतद्रोणं तु पयसो निर्दोषस्याऽऽढकं भवेत् ॥
 पथीमधुकचूर्णस्य भवेत्तु कुडवद्वयम् ॥ ८५ ॥
 पिप्पलीनां च भागः स्यान्मरिचानां तथैव च ॥
 श्वेतायाः कुडवः कार्यो मुद्गपण्यास्तथैव च ॥ ८६ ॥
 मृणालं च पयस्यां च जीवकर्पभकाबुभौ ॥
 एलां चैव विडङ्गं च स्वार्जिकां परिपेलवम् ॥ ८७ ॥
 सर्वाणि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 अर्धमस्यो विडङ्गस्य सैन्धवस्य तथैव च ॥ ८८ ॥
 धवक्षारस्य भागः स्यात्सर्वमेतद्भवीकृतम् ॥
 पीत्वा सुखमवाप्नोति विपाथ परिमुच्यते ॥ ८९ ॥
 वातिकानां विधिः प्रोक्तः पित्तिके च प्रवक्ष्यते ॥
 अनन्तां च पयस्यां च मुद्गपर्णां तथैव च ॥ ९० ॥
 मृणालीं हंसपादीं च जीवकर्पभकाबुभौ ॥
 फाकोलीं क्षीरकाकोलीं मेदां छिन्नरुहां तथा ॥ ९१ ॥
 क्षीरशुक्लीं विदारिं च श्यामामतिविषां तथा ॥
 दधेक्षुवालीपुण्ड्रेक्षु मृद्वीकां च पक्ष्मपक्वम् ॥ ९२ ॥
 ततः पटोलकं चैव माषपर्णीं च दापयेत् ॥
 दुरालभां मधुरसां सारिवां श्वेतया सह ॥ ९३ ॥
 तथा फर्कटशृङ्गीं च समभागानि कारयेत् ॥
 मधुकं मरिचं चैव क्षवकं चैलया सह ॥ ९४ ॥
 तथा फर्कटशृङ्गीं च नागरं चैलवालुकम् ॥
 पीलुं करञ्जं मञ्जिष्ठां मेतद्दिगुणभागिकाम् ॥ ९५ ॥
 गवां मूत्रेण संपोष्य तथा गुप्तं निघापयेत् ॥
 एतत्सर्वं समालोढ्य घृतद्रोणे समावयेत् ॥ ९६ ॥
 मातृकस्याऽऽढकं दत्त्वा वारणं पाययेद्विषम् ॥
 एष श्रेष्ठोऽगदः कार्यः पित्तिके पाययेद्विषे ॥ ९७ ॥

प्रियङ्गुकास्तपाऽनन्तां समङ्गां धातकीं तथा ॥
 सुवर्णपुष्पीं दद्यात्तु दाडिमद्वयमेव च ॥ ९८ ॥
 द्राक्षारोधं च शालं च चन्दनं चात्र दापयेत् ॥
 एतत्संभृत्य संभारं सर्माशं तुलया धृतम् ॥ ९९ ॥
 अजामूत्रेण संसृष्टं गवां मूत्रेण पेपयेत् ॥
 अभयामलकाकाथं क्रापयेत्ताम्रभाजने ॥ १०० ॥
 ततो घृतं परिश्रा(स्त्रा)व्य ताम्बुलकांस्तत्र दापयेत् ॥
 ततः क्षौद्रेण संसृज्य पापयेदन्तिनं भिषक् ॥ १०१ ॥
 पीतोऽयमगदश्रेष्ठो हन्ति राजीमतो विषम् ॥
 अथान्यानगदान्कुर्पात्संनिपाते ततो भिषक् ॥ १०२ ॥
 संसृष्टं पापयेच्चैनं वातपित्तकफापहम् ॥
 तं पीतवन्तमनु च वारिणा सेचयेद्भजम् ॥ १०३ ॥
 स्थानं सुशीतलं कुर्याच्छीतैश्च परिपेचनम् ॥
 अञ्जनं च ततः कुर्याच्चेन चक्षुर्विशुष्यति ॥ १०४ ॥
 गिरिकर्णिकां श्वेतां च हरिद्रां सैन्धवं तथा ॥
 शिरीषबीजं लथुनं समभागानि कारयेत् ॥ १०५ ॥
 कर्चूरं च जले पिष्ट्वा गुटिकां संप्रदापयेत् ॥
 दर्वीकरेण दष्टस्य चक्षुषो हितमञ्जनम् ॥ १०६ ॥
 कालानुसारी मृद्वीका काश्मर्याऽथ शिरीषकम् ॥
 गुहूचीरससंपुक्तमञ्जनं गुटिकीकृतम् ॥ १०७ ॥
 एतन्मण्डलिदष्टानां चक्षुषां हितमञ्जनम् ॥
 स्थानं शीतं गृहं कुर्याद्दोमयेन प्रलेपयेत् ॥ १०८ ॥
 अथ चेत्कुञ्जरो वेगं तृतीयप्रतिवर्तते ॥
 इमं तत्र विधिं कुर्यात्क्षिप्रमेव विचक्षणः ॥ १०९ ॥
 तृ(त्रि)ष्टदन्ती च श्यामा च नागदन्ती प्रियङ्गवः ॥
 उदुम्बरसमान्कल्कान्सर्वाण्येव पृथक्पृथक् ॥ ११० ॥
 एतत्संभृत्य संभारं कुञ्जरं पापयेद्भिषक् ॥
 लवणाम्बुसमायुक्तं मृत्पात्रे विमले स्थितम् ॥ १११ ॥
 विरेचनं भिषग्दद्यादर्वीकरविपापहम् ॥
 कपापप्रतिसंपुक्तं राजीमत्सु विधीयते ॥ ११२ ॥

ततो विर(रि)क्तदोषं तु सेचयेद्धारणं भिषक् ॥
 श्रगदं पापयेच्चैनं पूर्वमुक्तं गजं ततः ॥ ११३ ॥
 शिरश्च पीड्यते चास्य कराच्छृण्वा प्रवर्तते ॥
 मुस्ताश्च लाला श्र(स्र)वति वमयुश्च मुहुर्मुहुः ॥ ११४ ॥
 इमं तत्र विधिं कुर्यात्सममेव विचक्षणः ॥
 *श्वेतां ज्योतिष्मतां पाठां सुवहामथ वारुणीम् ॥ ११५ ॥
 सुनन्दां लावनन्दां च विदुर्ज्ञं चाष्टमं भवेत् ॥
 एतानि समभागानि कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥ ११६ ॥
 (†आन्तरिक्षेण पयसा वाससा च परिश्रु(स्रु)ते ॥
 द्वाढकं त्र्याढकं वाऽपि तं रसं पापयेद्विषक् ॥ ११७ ॥)
 शिरो विरिच्यते तेन विषं चास्योपशाम्यति ॥
 द्वाढकं घृतमण्डस्य विर(रि)क्तशिरसस्तथा ॥ ११८ ॥
 अनुपेकं पुनः कुर्यात्ततः स लभते सुखम् ॥
 अञ्जनं च ततो दद्याद्येन संपद्यते सुखी ॥ ११९ ॥
 मनःशिलां त्रिकटुकं हरितालं रसाञ्जनम् ॥
 फतकं सैन्धवं चैव मधुकं च समं घृतम् ॥ १२० ॥
 शौद्रेण सह संयोज्य श्लेष्मणं हृदि †पेपयेत् ॥
 राजीमता तु दृष्टस्य गजस्य दित्तमञ्जनम् ॥ १२१ ॥
 अश्वकर्णकपायस्य कर्णिकारार्जुनस्य च ॥
 घृतीपं घृहतीवीजमेते भागाद्वयः समाः ॥ १२२ ॥
 अर्धभागस्तु रालायाः सुनन्दायास्तथैव च ॥
 शौद्रेण सह संयोज्य अञ्जनं सांनिपातिके ॥ १२३ ॥
 अथवाऽऽञ्जितमात्रस्य सेचयेद्धारिणा शिरः ॥
 कुर्यान्छिरस्पावाश्रातं प्रदेहेश्च प्रदेहयेत् ॥ १२४ ॥
 इत्येतत्सर्पदृष्टस्य लक्षणं सर्वािकत्तितम् ॥
 अङ्गराजस्ततो मूयः पालकाप्यं स्म शृण्वति ॥ १२५ ॥
 आञ्जते विषपीते च घृपगन्धानुवासिते ॥
 सत्रिपे कुक्षरे रूपं भगवन्बन्धुमर्हसि ॥ १२६ ॥

*लावनन्दान्तानां प्रथमान्तत्वं युक्तम् । † धनुराकारमग्न्यस्यो नाम्नि पाठः कपुस्तके ॥

१ स. °तः मुल° । २ स. पीपयेत् । ३ व. °तमुत्तमम् । ४ क. सत्रिपं ।

एवमुक्तस्तु भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 विपाञ्जितस्य नागस्य इदं भवति लक्षणम् ॥ १२७ ॥
 वेदना च विपार्तस्य पटलश्चोपजायते ॥
 अक्षिणी घर्षयेच्चापि हस्तेन कवलेन वा ॥ १२८ ॥
 दोषप्रच्छन्ननेत्रश्च विषवेगप्रपीडितः ॥
 नेत्राभ्यामथ हृन्ना(त्रो)भ्यां नागो न लभते सुखम् ॥ १२९ ॥
 हस्तं प्रष्टुं दुःस्वार्तो क्रोधमारभते मुहुः ॥
 वर्तमानि चास्य शीर्यन्ते वर्त्मशोफश्च जायते ॥ १३० ॥
 स्थानेनावस्थितस्यापि बन्धलो भवति द्विषः ॥
 प्रवेपते प्रव्यथते लाला चास्य प्रवर्तते ॥ १३१ ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि यथा संपद्यते सुखी ॥
 अञ्जनानि विपद्गानि यानि स्पुस्तैरथाञ्जनम् ॥ १३२ ॥
 सिञ्चन्मृतेन चैवैनं शीतलेन यथासुखम् ॥
 यथोक्तमगदं चैनं सर्पिःक्षीरसमन्वितम् ॥ १३३ ॥
 पापयेन्मधुसंयुक्तमनुपेकं च दापयेत् ॥
 कुर्याच्छिरस्यवाश्रोतं ततः संपद्यते सुखी ॥ १३४ ॥
 अपमेतेन संपेद्येद्योगेन मनुजाधिप ॥
 योगमन्यं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ १३५ ॥
 गृहीत्वा कृष्णसर्पस्य दुष्टादेवां शिरस्तथा ॥
 क्षिप्त्वा श्रो(त्रो)तोञ्जनं वाऽस्य ततो मृद्वग्निना पचेत् ॥ १३६ ॥
 तावत्तदञ्जनं पावत्तस्य भागोऽष्टमो भवेत् ॥
 *पिप्पली तन्दुला श्वेता पुराणामथ वारुणीम् ॥ १३७ ॥
 सुनन्दां पालनन्दां च विडङ्गं चाष्टमं तथा ॥
 बृहत्या रसनिर्घासे कपित्थस्य रसेऽपि वा ॥ १३८ ॥
 पिप्पु तु गुटिकां कृत्वा छापायां परिशोषयेत् ॥
 सुबद्धमञ्जयेन्नामं शनैर्न व्यपते यथा ॥ १३९ ॥
 मुहूर्तं स्थापयित्वा च घृतमण्डेन तर्पयेत् ॥
 चक्षुभ्यां स यदा पश्येत्पटलं विगतं भिषक् ॥ १४० ॥

* द्वयोर्द्वितीयान्तत्वं युक्तम् ।

१ क. विपाञ्जनस्य । २ क. °णी वर्धये° । ३ क. वर्ष्मणि । ४ क. वर्ष्मशो° ।
 ५ क. °सुखम् । ६ ख. °पश्येद्यो° ।

शर्करां मधुकं चैव धृतेन सह संयजेत् ॥
 अञ्जनं तेन कार्यं स्यात्ततः संपद्यते सुखी ॥ १४१ ॥
 आजस्य पयसः प्रस्थं कर्पशं मधुकस्य च ॥
 कर्पं किंशुकपुष्पाणां यवपुष्पं तथैव च ॥ १४२ ॥
 शर्करायाः पलं दद्याच्चवानां मसृतिं तथा ॥
 प्रस्थेन चान्तरिक्षस्य संयष्टं पाचयेच्छनैः ॥ १४३ ॥
 यदा तु परिपक्वं स्यादधेनमवतारयेत् ॥
 एतेन शीतलेनास्य चक्षुषोः परिपेचनम् ॥ १४४ ॥
 धनेन परिपेकेण नागः संपद्यते सुखी ॥
 विपाच्च मुच्यते क्षिप्रं चक्षुश्चास्य विशुध्यति ॥ १४५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विपपीतस्य लक्षणम् ॥
 गण्डो हस्तस्तथा तालुं मुखं च परिशुष्यति ॥ १४६ ॥
 मतिष्ठह्नाति वातं च दह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥
 न गृणोति च कर्णाभ्यां चक्षुषां च न पश्यति ॥ १४७ ॥
 मुखतः पुष्कराद्यास्य श्लेष्मा गच्छति पिच्छिलः ॥
 न च वेदपते गन्धं विपवेगमपीडितः ॥ १४८ ॥
 प्रस्थितश्चापि निर्वाणं गजः सत्त्वरजोधिकम् ॥
 जलं प्रवाह्यते क्षिप्रं गन्तारमविदन्नपम् ॥ १४९ ॥
 उदकस्पर्शनाद्येव नागः संपद्यते सुखी ॥
 तस्य पीतेन शीतेन लाला च स्पन्दते शनैः ॥ १५० ॥
 अञ्जनं च प्रदेह्य तथा चाप्यनुपेचनम् ॥
 आदालीनां प्रवालानि तथा कटुकमस्त्यकम् ॥ १५१ ॥
 सहदेवीं च तन्मात्रां दद्यात्सहचरं तथा ॥
 यवां सुद्रसदां चैव *समांशां तुलया धृतम् ॥ १५२ ॥
 धूपः स्यात्सदिराङ्गारेर्गुदेन च धृतेन च ॥
 धृतेन धूपेन्नागं विषं तेनोपशाम्यति ॥ १५३ ॥
 लोहं विषेण संयष्टं वारणो यदि जिघ्रति ॥
 विपम्राणकृतं विद्यात्स्य लिङ्गानि मे गृणु ॥ १५४ ॥

* 'समांशां तुलया धृतम्' इति कदाचिद्वेत् ॥

शिरस्तालु च शृङ्गाति दन्ते नेत्रेऽवतिष्ठति ॥
 गण्डश्चास्याग्रहस्तश्च प्रतिपा(मा)नं तथैव च ॥ १५५ ॥
 विवर्णं विपसंस्पृष्टं शूनं चैवोपजायते ॥
 शोषयत्पि देहं च नाभिनन्दति भोजनम् ॥ १५६ ॥
 करं धुनोति दुःस्वार्तो लाला चास्य प्रवर्तते ॥
 तस्य कर्म प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखी ॥ १५७ ॥
 कपित्थफलमज्जानां वार्ताकानां फलानि च ॥
 संसर्गाश्चापि(?) यत्पञ्च पृष्टिपर्णी हरीतकीम् ॥ १५८ ॥
 सिन्दुवारितमूलं च शैलुं चैव सपाटलाम् ॥
 विभीतकं सस्रदिरं वटं सोढुम्बरं तथा ॥ १५९ ॥
 लोभं ततः परं दद्यात्ततो देयाऽथ सारिवा ॥
 मधुकं च समं कृत्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६० ॥
 चूर्णं ग्रस्यमिदं कुर्याद्धारिकुम्भे समावपेत् ॥
 एतच्च पापयेन्नागं विपं तेनोपशाम्यति ॥ १६१ ॥
 अज्जनानि विपद्धानि पापयेच्चानुपेचनम् ॥
 मेहेने पेचके चास्य श्वयधुर्दारुणो भृशम् ॥ १६२ ॥
 अपानाच्छोणितं चास्य दृष्ट्वा तं वारिणोद्धते ॥
 मुहुर्मुहुः संकुचति कृच्छ्रान्मूत्रं च जायते ॥ १६३ ॥
 शय्याभागे च कुड्ये च कटिं स परिचर्यति ॥
 भवन्त्येतानि रूपाणि विपपुक्तेषु दन्तिषु ॥ १६४ ॥
 त्रिफलां च समं कृत्वा उशीरं चोत्पलानि च ॥
 मञ्जिष्ठां चैव रोध्रं च पिप्लुं पञ्चकं तथा ॥ १६५ ॥
 सिन्दुवारितमूलं च सकरञ्जं रसाज्जनम् ॥
 कुन्दुमं चेन्द्रगोर्पाथ सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १६६ ॥
 चूर्णान्येतानि संहृत्वा घृतद्रोणे समावपेत् ॥
 एतेन वस्तपो देयास्ततः संपद्यते सुखम् ॥ १६७ ॥
 वास्तिदानं पुरस्ताद्य वक्ष्यते राजसत्तम ॥
 प्रदेह्यैष्टतसंपुक्तेर्गुदं शूनं प्रलेपयेत् ॥ १६८ ॥

१ क. सिन्धुवा°। २ क. °या न सा°। ३ ग. °मिमं कु°। ४ ग. °चान्मात्रं।

५ क. कुमुदं।

अगदं पाययेच्चैनं सर्पिःक्षौद्रसमन्वितम् ॥
 अनया क्रियया नागः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ १६९ ॥
 पवसानि विपद्धानि रसं दुग्धं तथैव च ॥
 भोजनं च विपद्ग्नं स्पाद्ययोक्तं तस्य दापयेत् ॥ १७० ॥
 विमुक्तं विपदोपाभ्यां बललब्धं च वारणम् ॥
 स्नापयेन्मन्त्रपूर्वेण औषधैश्च विषापहैः ॥ १७१ ॥
 उत्तरस्या दिशो भागे धनदो यत्र देवता ॥
 मण्डलं पूर्वयालित्व चतुर्हस्तं समन्ततः ॥ १७२ ॥
 नामपुण्ययत्तं नागं नागराजान्समालिखेत् ॥
 अग्निं मज्जाल्य विधिना इमान्मन्त्रमुच्चातुपाहरेत् ॥ १७३ ॥
 भारद्वाजीये स्वाहा स्वाहा स्वाहेति ।
 निवेदयेद्वालिं चापि यथालाभेन बुद्धिमान् ॥
 मन्त्रपुक्ताश्च औषधो नवकुम्भे विनिसिपेत् ॥ १७४ ॥
 + सिद्धार्थेकास्त्वचं कुष्ठं विदारी शतपत्रिका ॥
 फटंकटा मित्रहस्ता सरलं देवदारु च ॥ १७५ ॥
 मिषङ्गं च समङ्गां च पतङ्गं रोचनावचाम् ॥
 मर्कटीं चापि वाराहीं सारिवां समनःशिलाम् ॥ १७६ ॥
 एतत्संभृत्य संभारं पञ्चगव्यसमन्वितम् ॥
 कुम्भेनैवेन कृष्णाङ्गैः सर्वबीजैरलंकृतैः ॥ १७७ ॥
 लाजाञ्जलिं विशुद्धानि सुवर्णं रजतं तथा ॥
 स्नापयेत्सर्वसंभारैर्वैद्यो गत्वा जलाशयम् ॥ १७८ ॥
 कुम्भैरुत्तिष्ठप्यमाणैश्च इमान्मन्त्रानुदाहरेत् ॥
 ब्रह्ममोक्तान्त्रिपिप्तोक्तानाम्रेषानथ वार(रु)णान् ॥ १७९ ॥

नमो ब्रह्मणे, नमो रुद्राय, नमो विष्णवे, नमः स्कन्दाय, नम आदित्येभ्यः,
 नमोऽग्नये, नमो वरुणाय, नम इन्द्राय, नमो देवचारणऋषिभ्यः, नमो देवेभ्यः,
 नमस्तेजःपतिभ्यः, नमो नागराजेभ्यः, नमः स्कन्देभ्यः, नमो नागमातृभ्यः ॥

एतेभ्यो हि नमस्कृत्वा इमां विद्यां प्रयोजयेत् ॥

तां ब्रह्मानुमन्यताम् । आगच्छेश्वररूप सहस्रबाहो सहस्रशीर्षो ब्रह्मा

* 'इमं मन्त्रमुपाहरेत्' इति पाठो भवेत् ॥ + प्रयमान्तत्वेन द्वितीयान्तत्वेन
 वा सारूप्येणैव पाठो योग्यः । † 'नमस्कृत्य' इति भवेत् ।

अक्षर पुर पुर दह दह इमं विषं हन हन लिहि मिलि मिदं द्रूपदेयं कम्पं करे
उद्धरे हर हर जल चल बल बल चुलु चुलु स्वाहा । सिध्यन्तु मे मन्त्राः । यदा—

स्नातं हुताग्निर्नागेन्द्रं कृतमण्डलं (*मुत्तमम् ।

अगदैस्तं प्रलिम्पेत्तु प्रशस्तैर्विषनाशनैः ॥ १८० ॥

नवैर्वस्त्रैः सुसंवीतं) स्रग्दामभिरलंकृतम् ॥

पूजितं सग्विणं नागं ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ १८१ ॥ १४९९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदः (*महाप्रवचने महापाठे द्वितीये

क्षुद्ररोगस्थाने सर्पदष्टो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि) स्फोटिकासंभवोद्भवः ॥

आगन्तुदोषसंपातादिदं यत्तत्प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

विसर्पाः स्फोटिकाफाराः शरावाकृतयस्तथा ॥

शिरास्त्वङ्मांसरक्तानि दूषयित्वा यदेव हि ॥ २ ॥

पिटकाः श्वपथुः कुष्ठः सविसर्पेविसर्पणः ॥

विसर्पवत्संसर्पत्सर्वेष्वङ्गेषु वर्तते ॥ ३ ॥

हस्तिनस्तद्विसर्पोऽयमुच्यतेऽग्निविपोषमः ॥

कृष्णरक्तारुणा धूम्राः कठिनाः पिच्छिला व्रणाः ॥ ४ ॥

अग्निदग्धनिभाः स्फोट्य जायन्ते रक्तदारुणाः ॥

बीजपूरकसंस्थानाः शरावाकृतयस्तथा ॥ ५ ॥

बलमीकाकृतयश्चैव नानासंस्थानचारिणः ॥

मण्डलैर्मन्दगैः कृष्णैर्दर्व्याकारैः सुसंस्थिताः ॥ ६ ॥

गम्भीरमध्यश्रा(स्त्रा)विण्णो दाहकन्थ्यो रुजात्मिकाः ॥

जिह्वाक्षिनाभिपृष्ठान्तःकण्ठकोष्ठशिराः स्तृताः ॥ ७ ॥

मर्मश्रो(स्त्रो)वस्सु घमनीवस्तिसंधिषु चैव हि ॥

असाध्याभिर्दिशेत्तांस्तु सर्वाङ्गेषु विचक्षणः ॥ ८ ॥

अन्यवर्णास्तु मर्मस्था व्रणवत्तांस्तु साधयेत् ॥

पिटिका सविषा जाता कृच्छ्रेणैव प्रशाम्यति ॥ ९ ॥

* धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °पाययित्वा य° । २ ख. सुसंस्थितिः ।

तथा तिथिषु गुर्वोपु जाता कृच्छ्रेण सिध्यति ॥
 उत्थिता सा तु सप्तादात्रिसप्तादान्तरेण वा ॥ १० ॥
 विमथ्य सर्वगात्राणि गजं प्राणैर्विमोचयेत् ॥
 लूताश्चानेन संस्थाना विसर्पस्फोटिकास्तथा ॥ ११ ॥
 काश्यपस्य मतं बुद्ध्वा मम चैव मतं तथा ॥
 मतिमान्कुशलो वेद्यो पयाशास्त्रमुपाचरेत् ॥ १२ ॥
 सर्पदष्टविकारोऽस्मात्प्रायेण न विशिष्यते ॥
 सर्पदष्टक्रियां सर्वां तस्मात्तत्रापि कारयेत् ॥ १३ ॥
 भृशं विक्रियते नागो विकारैर्विषदष्टवत् ॥
 हर्षहीनश्च भवति समुद्विग्नश्च वारणः ॥ १४ ॥
 तथाऽक्षिभ्यां विचित्तश्च विपार्त इव गच्छति ॥
 दुर्मना ध्यानभूयिष्ठः परिभ्रूमी भवत्यपि ॥ १५ ॥
 क्षिपत्यङ्गानि च मुहुः कदाचिद्गुरुमक्षिकः ॥
 सस्तलाङ्गूलहस्तश्च नस्यैववर्णमृच्छति ॥ १६ ॥
 आसद्वेपी च भवति स्तिमितो गुरुविक्रमः ॥
 रसादपो घातबो हि दोषाश्च पवनादपः ॥ १७ ॥
 पञ्चभूतात्मके देहे सर्वत्र रसपोषणाः ॥
 एवं विद्याद्विपक्तस्माद्भातुदोषाश्रयं विषम् ॥ १८ ॥
 दोषधातुषु दुष्टेषु गजः प्राणैर्विपुज्यते ॥
 विपोषयुक्तो दष्टश्च दिग्धविद्धोऽन्नपानतः ॥ १९ ॥
 शारीरागन्तुकोपान्ता हेतवः संप्रकीर्तिताः ॥
 धूपाञ्जनैस्तथा केचिद्बालसंस्पर्शदर्शनैः ॥ २० ॥
 दशधा बहुधा केचिद्बुद्धिभेदैः पृथग्विधैः ॥
 त्रिविधं शत्रुमिच्छामि तस्योत्पाताश्रतुर्विधाः ॥ २१ ॥
 तस्य सामान्यतो दृष्टाः क्रियाः शास्त्रविशारदैः ॥
 विषस्य कारयेत्प्राज्ञः सम्यग्दशतैस्तथोपधैः ॥ २२ ॥
 वशिष्ठेनाभयं दत्तं पशूनां च विपात्किञ्च ॥
 स्फोटिकासंभवात्प्राप्यश्रुतुश्चरणगामिनाम् ॥ २३ ॥
 तस्मात्कदाचिद्दृश्यन्ते स्फोटिका द्विरदेवपि ॥
 विपन्नैस्ताः प्रशमयेत्तस्माद्योगैर्मिषग्वरः ॥ २४ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरपतिसदृशं कनकेन्द्रनीलवज्रवैदूर्यविविधविमलमणिरुचिरवि-
चित्रप्रभाभिरुद्योतितरुचिरगात्रोऽभिगम्यानिलवलाभिधूतरुचिरकुसुमनिकर-
चितोपहारे बहुविधमृगविहगगणनिपेविते सर्वसत्त्वाभिगमनीये सुखोपविष्टमाश्र-
मेऽतिरमणीयेऽसितमृगाजिनवसनंतडिदनलदिनकरकिरणसदृशवपुषं भगवन्त-
मभिवाद्य पालकाप्यं विनयेन कृताञ्जलिरिदं प्रपच्छ रोमपादः—‘कथमयं पूर्वावद्धो
नाम व्याधिरुत्पद्यते, किं लक्षणम्, किं चास्य चिकित्सितम्’ इति ॥

ततः—शेवाच भगवान्पालकाप्यः—‘श्रूयतां महाराज यथा पूर्वावद्धः,
यच्चास्य चिकित्सितम् ॥

पूर्वावद्धो नाम ‘अवद्धः पूर्वं वयसि’ इति ‘पूर्वावद्धः’ इत्युच्यते । अपं तु
मानेसो व्याधिरूपः प्राणहरो गजस्य, ऋते मोक्षात्, अरप्यगमनाद्वाऽसाध्यः ॥

स तु मनस्वी प्राप्तेभ्यः प्रमाथी पदच्छाचारी वनमुखानां रसज्ञः ॥

अथ वसन्ते—परमानचित्तविविधमुरभिरुचिरकुसुमेषु सहकारवकुलतिलकवि-
हुलशालवञ्जुलतमालतालतालीसमिपालाङ्गोच्छिरीपकार्णिकारपाटलाकुरुवक-
करवीराकैशुकाशोकनवमालिकाकुन्देन्दवीराकैकिराततिन्दुकपुंनागनागचम्प-
कातिमुक्तशोभाञ्जनपारिजातकाम्नातकाश्मन्तकप्रियङ्गुवरुणककदम्बविविधतरु-
कुसुमनिकरसृगन्धाधिवासितेषु मत्तभ्रमन्मधुकरशृङ्गसारिकापरिवृतवर्हिणविवि-
धविहगगणनिनादितेषु करिवरकरचरणदशनविधूतबहुविधतरुकुसुमफलेषु
विकचपुष्पमैन्दमारुतोपगीतवृत्त्यमानलतामण्डितवनविवरभवनेषु बहुविधकुसु-
मगन्धाधिवासितेन दक्षिणपवनेनोदीर्यमाणमदना द्विरदवरा अलिफुलपटलानुना-
दितकपोलाः करेणुसंहिताः स्वच्छन्दतः स्थानशय्यासनसंहिता रसितमह्वेलित-
विहृतललितालङ्घितचुम्बितेक्षितकुपितमैसारितानेकरसा विविधतरुपत्रपुष्पक-
लमङ्गकवलकुवलपल्लवकन्दमूलपवसफलोपभोगा नानाविधानां नदीसरस्तडा-
गानां च विमलविपुलरुचिरसलिलप्रतिपूर्णानां स्रयांशुबोधितसारसानां हंसकुर-
रकारण्डवचक्रवाकसारसवकलावकामद्गुमाल्लिकारूपानुनादैरुपशोभितानां क-
मलकुमुदकुवलपालंकृतानां कचिह्नानां वसन्ते सुखमनुभवन्ति । स तेपामत्रे-
स्मरेत् ॥

तत्र श्लोकाः—

* ‘प्रसादित’ इति भवेत् ॥

वृक्षवल्लीलतागुल्मान्वारणैः परिघटितान् ।
 मन्दगन्धप्रलोभेन नैवं मुञ्चन्ति पट्टपदाः ॥
 तच्च नागवनं नागाह्वनात्रागवनं च तत् ।
 पुष्पैश्च मदगन्धैश्च वासपन्तीतरेतरम् ॥
 काचित्करेण संवेष्ट्य दन्तं नागस्य दन्तिनी ।
 आत्मनो मन्मथावस्थां शंसतीव मुविह्वलाम् ॥
 आदाय करिणी काचित्करेण करिणः करम् ।
 हस्तिनः क्ष्वेडितैर्भावान्कुरुते मदनातुरा ॥
 कामाग्निपरितप्तानि तान्पङ्क्तानि च वारणः ।
 पिपासंगमतोयेन निवारयितुमिच्छति ॥
 काचिन्नागस्य मातङ्गी पुरः स्थित्वा समन्मथा ।
 करोति करनिक्षेपं करिणः कामदीपनम् ॥
 विरकालमनस्य कोकिलस्य नवं रुतम् ।
 श्रुत्वा करेणुभिः सार्धं स्मरन्नागो न जीवति ॥
 वसन्ते चित्रपुष्पाणां सुगन्धानां नराधिप ॥
 वनानां संस्मरन्नागः प्राणांस्त्यजति दुःखितः ॥
 भ्रमद्भ्रमरसंघेषु कीकिलाकुलशालिषु ।
 लताशृङ्गेषु रम्येषु वनानां विवरेषु च ॥
 रतं यतिपयसा सार्धं विहितं च पृथग्विधम् ।
 एतेषां संस्मरन्नागः प्राणांस्त्यजति दुःखितः ॥

अथ (ग्रीष्मे —) कर्वादिनकरकिरणाभिसंतप्तमेदिन्यां निष्पीतरसास्वीप-
 धिषु गुरुशपदहनपरिगतमृगवृष्णिकाप्रतिनद्वेष्वरण्येषु, अनेकधृङ्गारावोन्मादित-
 मूलेष्वनेककोटरार्धनिःसृतभुजङ्गलेलिह्यमानशोलेषु तरुषु, धूपापमानास्विवाति-
 रौद्ररूपं बिभ्रतीषु दिक्षु, पिपासापहास्हेतोर्गिरिगुहाकृतावस्थितिषु (* तरुषु)
 फुरङ्गशावकेषु, वृक्षशालावलीनेषु नेकशो घर्माभितापसंभ्रमसंतप्तश्वापदेषु तरुवर्हि-
 णपरभृतशुकसारिकाविविधविहंगमणसंघेषु शास्त्राभृगुसर्वद्वारादमदिपरुहरिण-
 चमरवृषभशरभगवयेषु, अङ्गारचूर्णनिकरोपमौर्धनकरकिरणैर्दह्यमानशरीरेषूदक-

* पश्चात्पतित इव याति ॥

१ क. 'रेण सं' । २ क. 'ङ्गारावनादोला' । ख. 'ङ्गारीनादोला' ।
 ३ ख. 'मूल्येष्व' । ४ क. 'निःश्रित' । ५ क. 'शास्त्रिषु' । ६ ख. 'लंछिषु' ।
 ७ क. 'हगतगते सं' । ८ 'नद्वि' ।

मभिलपत्सु, सिद्धव्याघ्रद्वीपितरक्षुक्रक्षानेकम्पापदनिनादितासु सपटहास्त्व गिरि-
वरदरीषु, परिश्रुष्यमाणोदरासु गिरिनदीषु, प्रियविमयोगदुःखक्षीणास्त्व कामि-
नीषु, तदाऽतिरौद्रे काले हस्तिनो महानदीनां हिमस्पर्शविमलसुरभिसलिलनि-
चयपरिपूर्णेषु महाह्रदेषु सरःस्वपि च विविधकुसुमविसमृणालपुष्करबीजसंव-
र्तकोपभोगाः स्वच्छन्दतः करेणुकलमविष्कपोतकैरनेकधा परिचर्यमाणा आक-
र्षणविक्षोभणोन्यज्जनपरिप्लवनतरणसलिलपङ्कहारि(१)णवप्राभिघातक्रीडनविमर्द-
नरमणीयं विविधसुखमनुभवन्ति संलिलेषु, सूर्यरश्मिप्रबोधितेषु(?) मीनजा-
लसंगठितेषु मारुतेन कल्पितेषु पद्मपदोपगुञ्जितेषु रुचिरकनकचूर्णसदृशरजो-
विकीर्णेषु हरितमणिवर्णकर्कशनालेषु बालसूर्यवर्णपर्णेषु पद्मपण्डेषु करेणुकल-
मपोतिकाभिः सह विहरणक्रीडनपांशुहरणाहारशयनानां(?) चन्द्रप्रभदीपिकासु
च शर्वरीषु सुरभिकुसुमगन्धवद्मृदुशिशिरपवनैरनुवीज्यमानाः प्रत्यूषप्रदोषार्थ-
रात्रिषु विचरन्ति । ॥ तेषामनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

क्षोभयन्ति नदीमन्ये वमान्मिन्दन्ति चापरे ।
प्रियाभिः सहिताश्चान्ये चरन्ति कलमैः सह ॥
पङ्कचन्दनदिग्धाङ्गाः शाखाव्यजनवीजिताः ।
सरःसु शीततोषेषु चरन्ति सह धेनुभिः ॥
घोतमुक्तफलोद्गारेः करैः शीकरवारिभिः ।
धेनुभिस्तेऽभिपिच्यन्ते कामार्तास्तु मत्तङ्गजाः ॥
सूर्यरश्मिप्रतीकारं तेषां कुर्वन्ति धेनुकाः ।
उदण्डैः सहसोद्धतविशालोत्फुल्लपङ्कजैः ॥
एवं निदाघकालेषु क्रीडितानामनुस्मरन् ।
ग्रामे बद्धो महाराज न जीवति मत्तङ्गजः ॥

प्रावृषि च परमसुरभिसलिललुलितपृषतधरणितलगन्धानां कदम्बकेतकस्त-
जार्जुननीपवकुलशिलंभाजकर्णाम्भीरुकन्दलाधिवासितानां कुटजकुसुममहसित-
प्रदीपितवनपण्डानाम्, असितघनपटलसंछेन्ने गगनतले चातकदुर्दुरपरभृत-
शिखिगणानुनादिते, हरितशिष्ये(?) न्द्रगोपकालंकृतायां वसुमत्यां कन्या-
यामिव शुक्लपत्रसदृशवसनयाम्, उद्योतिततर्पणीयभूषणायाम्, सद्योतप्रदीपि-

* हरितशिष्येन्द्रगोप—इति पाठो भवेत् ।

१ क. ख. °सखण्डे° । २ क. °मुक्तं फ° । ३ क. °छन्नग° । ४ क.
°पनाय° ।

तासु रात्रिषु तेषां करेणुभिः सह रताननुस्मरन् । अपि च वर्षासु च वर्षति ।
 देवराजोऽहोरात्रं नदीषु फलुपफेनमुद्गमन्तीषु बहुयष्टिप्रभाभिर्वर्तिताभिर्वारिधा-
 राभिर्द्रवीभूते जीवलोके बहलजलतुमुलपवनविविधविस्तृतघननिचयपटुपटदभी-
 पणनिनादिते गते दिवानिशं प्रनष्टदिनकररजनीकरनक्षत्रग्रहतारागणे गगन-
 तले भिन्नाञ्जनशिलाश्यामघनपटलपटावमुण्ठितासु निशासु, अनेकविद्युज्ज्वा-
 लावभासितासु, अनेकविनिर्घाताशनिनिपातावभ्रसंचूर्णितविध्वस्ततरुशाखासु
 दिक्षु विमलरजतमण्डलसदृशीभिर्वारिधाराभिरभिमपिच्यमानेऽस्मिन्जीवलोके, तदा
 हस्तिनो मृदुपवनेरितपतितकेतकरजोनुरञ्जितासु शिखिकुलकैलापावशिष्टशि-
 लातलासु विविधकुसुमगन्धावासितासु व्यपगतदंशमशकमक्षिकाश्वापदसरीसृ-
 पासु, अनुवर्षासु प्रवरगिरिगुहासु यस्तुस्वमनुभूतम्, तदनुस्मरन् । एवमेतेषामनुस-
 खानां करेणुभिः सह रतानामनुस्मरन् । मध्यमवर्षासु स्तिमितजलधरशब्दे मधु-
 (सु)तवारिविद्युत्स्फोटितगर्जितशब्दैः प्रतिगजशङ्कया महष्टकरकर्णलाङ्गुलः
 प्रतिगर्जति मेघान्महदृष्टो महानदीनां फेनजलप्रवाहिणीनां परिमुक्तक्षेपु परि-
 वाहुप्रलम्बतृणाग्रेषु गर्जमानाकर्षणोन्मज्जनावकर्षणविक्षोभणावतरणान्सलिलेषु
 सह फान्ताभिरनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

विकीर्णवदनाः केचित्स्फुरन्तः क्रोधमूर्छिताः ।
 वमेषु करिणः शक्तास्तुलपन्तीव मेदिनीम् ॥
 घनीघजालव्यसनरजोध्वस्तदिवाकरे ।
 प्रनष्टग्रहनक्षत्रे तदागम(ग)नमण्डले ॥
 पूर्वाङ्कुरप्रतिच्छन्नां शकगोपकमण्डिताम् ।
 विविधैर्पवसैः कीर्णां सेवन्ते वारणाः स्पृलीम् ॥
 वह्निणोद्घुष्टकुक्षेपु नागानां विवरेषु च ।
 वृक्षभङ्गान्सकुवलान्स्वादन्ति विचरन्ति च ॥
 न तथा विविधैर्भक्ष्यैरन्नपानैर्न भोजनैः ।
 यथा तृष्टिर्भवत्पेषां वने तु वृणभोजनैः ॥
 पीडितोऽत्यर्थनिर्दिशैस्तोत्रहस्तेर्नैर्भृशम् ।
 स्मृत्वा वनमुत्सान्यायु प्राणांस्त्यजति कुञ्जरः ॥

† 'कलापावश्रितशिला' इति पाठो भवेत् ।

मेघोदकैः पूरितकन्दरस्य शैलस्य गम्भीरवनान्तरस्य ।

गुह्यामुत्सेष्वग्निशिखाप्रकाशाः सुवर्णपुष्पा इव मान्ति दीपाः ॥

वनेषु वर्षासु मनोहरेषु क्रीडन्ति नागाः सह घेनुकामिः ।

वद्मानतस्तान्स्मरतो वनानां मुखानि *खिन्नं समुपैति नाशम् ॥

शरादि च निर्भलगगनतलतारागणपरिवृतशिशिरशशिकिरणप्रकाशितासु
निशासु मुनिजलविमलहृदयसदृशीषु दिवसकैरकिरणविगतघनपटलकपाटोद्वा-
डितासु दिक्षु, वनराजिषु प्रफुल्लवाणासनसप्तपर्णकोविदारमण्डीरकुञ्जकवन्धुजी-
वकरुचिराधिवासितासु पर्वतवरकन्दरोदरदरीषु तमालमालामालितासु नाना-
विधवृक्षचन्दनलतोपगूढवल्लीकरपल्लवैर्मन्तरीकृतनिचुलपुष्पोपहार (".....")
शरादिपरस्परगहनानां प्रमुदितहरिणशार्दूलकुञ्जरवराहमहिषपृषतगवपत्नङ्गव-
मरासिंहशरभजम्बुकनिपेवितानां शरत्कालेवनानां प्रबुद्धवननलिनीकुमुदसौगन्धि-
कोस्पलकहलारविभूषितेषु श्वरवैदर्पमणिसदृशेषु जलाशयेषु मुनिसदृशेषु कलुष-
वर्जितेषु, तस्मिन्नातिमनोज्ञे काले हस्तिनो दिनकरकिरणप्रबोधितकमलमधु-
करविमलविधूतपतितकिञ्जल्ककेसररजोनुरञ्जितसलिलेषु मधुमदमुदितमधुकर-
कुटुम्बिनीशार्ङ्गारितमनोहरेषु मधुमदोपयुक्तापरकामिनीकपोलच्छदेन मण्डितेषु
नवनलिनीदलसंवीज्यमानजलचरपक्षिगणेषु कौञ्चचक्रवाककलहंसमृणालग्रीव-
कधार्तराष्ट्रमहाहंसमहापुत्रजीवञ्जीवचकोरकोपष्टिमहाकौञ्चपरिलुतदात्यूहसारस-
कुररकारण्डवकादम्बमद्गवादिक्कुरमल्लिकाक्षि(रूप)नीलग्रीवकरोहिणीकुटुम्बे-
दकप्रवालपादकवकवलाकानिपेवितेषु निरन्तरकुसुमसुरभिभिरावपातरजोधि-
वासितेषु सूर्यरश्मिप्रबोधितेषु कमलवनेषु मीनजालघटिततोषान्तेषु मारुतेन
तरङ्गितेषु दिव्यगन्धाधिवासितेषु पक्षिसंघसेवितेषु पशूपदोपचित्रितेषु विविधसु-
खमनुभवन्ति निवृत्ति(स)जलकलहाम्बु च विविधविहगनसमुत्सावलिखितपुलि-
नतलासु निर्दोषोपभुक्तास्विव कामिनीषु काशकुसुमाट्टहासासु महानदीषु मदज-
लविहारसंसिच्यमानकपोल(ल)व्रभाभिघातपांशुपङ्कहरणजलविशोभणसुसौन्दर्या-
सेवन्ते । स तेषामनुस्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

तेषां कपोलजीभूतधनष्टमदकारिमिः ।

विविधद्रुमपुष्पाढ्या वास्यन्ते वनभूमयः ॥

* 'खिन्नान्समुपैति नाशः' इति भवेत् ॥ † 'शरादि' इति पाठो भवेत् ।

१ क. दायाः । २ क. 'रक्ष' । ३ ख. 'खानासे' । ४ क. 'वोतनी' ।

कमलामलकैजलकपोण्डुरा वारणा नृप ।
 सरःस्वमलतोयेषु क्रीडन्ति सह धेनुभिः ॥
 कुमुदोत्पलसंछन्ना चक्रवाकनिकूजिताम् ।
 दिवाकरकरामर्षसंबुद्धामलपद्मजाम् ॥
 शुभतीर्थां शुभजलां हंसांसपरिवीजिताम् ।
 भजन्ते दीर्घिकां नागास्तत्कालसेवनसमाम् ॥
 निशाकरकरोद्योतभूषितासु समन्ततः ।
 उत्फुल्लको(क)मलोद्गन्धिगन्धवाहसुस्तासु च ॥
 शर्वरीष्वतिरम्यासु रमयन्ति वने प्रियासु ।
 पांशुना ह्यपदिग्धाङ्गाः केचिद्वनगजा नृप ॥
 एतेषां वनसौरूपानामन्येषां चानुचिन्तयन् ।
 ग्रामवद्भो महाराज न जीवति यतङ्गजः ॥

हेमन्ते वा तुपारनिपीडिताक्रान्तविटपपादपनिवासितानां गिरिदरीणां
 लोभलवलीमिपङ्कुसुमसिन्दुवाराधिवासितानां पांशुमय(१)वृक्षनदीतटहरणानां
 च हर्षादेवमादीनामुपवसि(१)जातपूर्णं बलसत्त्ववर्णमटजच(१)हर्षामर्षागजित-
 शृङ्गशरीरावदेन(१)विधावितपरिकीर्णानां अभिबोद्धतप्रगालितकपोलदानो-
 धपतितधाराभिलाषिमधुकरपिदपदकर्णसृष्टोपगीतानां हेमन्तकाले वनानां
 स्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

अस्मिन्नतो सापि(१) तुपारवर्षे(पेंः) तुणामलमैरुप(१)शोभितानि ॥
 वनानि देवोपवनोपमानि काशैर्दुक्कलेरिव संभृतानि ॥ १ ॥
 विमान्ति राजन्निविधेः सरांसि सिध्येस्तुपारेरिव विमकीर्णैः ॥
 क्वचिच्च बाष्पाकुलसंभृतानि मित्राणि पत्न्यैः परिकीर्णयन्ते ॥ २ ॥
 तुणानि हृद्यानि मनोरमाणि चरन्ति नागाः सद्विताः प्रियाभिः ॥
 क्वचित्सरःक्रीडविहङ्गसंघैः क्रीडन्ति नागा ह्यपनीयमानाः ॥
 करेणुकाभिः सह पोतकैश्च वने द्विरेफाकुलनादितेव ॥ ३ ॥

* 'शुद्धशरीरवेदनेन' इति कदाचिद्वेत् ॥

† 'शोभितानि' इति द्वयोरपि पुलकयोस्तुटितम्, तथाऽपि कपुस्तके पार्श्ववक्राक्षे
 मुटिपूरणाय लिखितमत्र लिखितम् ॥

१ क. 'नाकाभिः' । २ क. 'सिन्धुना' । ३ क. 'शुष्टय' । ४ क.
 'पूर्णन' । ५ त. 'दक्षेन' । ६ ग. 'र्णमुष्टो' ।

निवाततरुसंस्थाने रमणीयेऽतिपांशुले ॥
 रमन्ते जघनद्वारसकहस्ता करेणुषु ॥
 हिमसंस्पर्शपक्वानां क्रीडनाहरणानि च ।
 हस्तिनीभिश्च संहिता रम्येषु गिरिसानुषु ॥
 नागा गिरौ कचिच्चापि निर्जिताः परपूथपैः ।
 भ्रमन्ति देशान्देशेभ्यो यूथाद्यूपं वने गजाः ॥
 मदार्र्द्रगण्डाः कोपेन केचिद्राजन्मतङ्गजाः ।
 अभिमहारीर्विविधैरन्योन्यबलदोषिताः ॥
 पांशुनां ह्युपदिग्धाङ्गाः केचिद्वनगजा नृप ।
 करेणुभिः परिवृताः क्रीडन्ति वनसानुषु ॥
 एतद्वने सुखं राजन्मासैश्वर्यो वनद्विपः ।
 स्मरन् बद्धः सहसा क्षिप्रं त्यजति जीवितम् ॥

अथ शिशिरे हिमवृषितं सुखस्पर्शविमलसलिलकरेणुकलभविकपोतजं-
 ववनुकल्पानपोत(?)परिसरणसेवितेषु सरःसु लोधातिमुक्तकलहाप्रियङ्गुमालतीकु-
 मुदवारै(सितानि) तानि वक्त्रकलापापरिप्लवमल्लिफौक्षो(रूप)कुररहंसचक्रवा-
 कोपेतानि जलान्पवगाहमानाः करेणुभिः परिवृताः स्वच्छन्दतस्तृणकवलकुवल-
 पल्लवोपयोगानां हृदेषु चाधिकशिशिरसलिले प्राकर्षणविक्षोभणोन्मज्जनपरिप्ल-
 वनतरणानां स्मरन् ॥

तत्र श्लोकाः—

मदेन च जलं तेषां शीतलेन मृगन्धिना ।
 भान्ति मार्गाः सुकुसुमा द्विरेफेरनुनादिताः ॥
 कोचल्लता कुशोमता कूजद्वयरसंकुलाम् ।
 करेणुभ्यः प्रपच्छन्ति कामार्तास्तु मतङ्गजाः ॥
 यूथात्मवासिताः केचिन्नागान्ना(ना)गान्तरेर्वने ।
 यूथान्ते धेनुकाः प्राप्य प्लवन्ति तु यदृच्छया ॥
 मदार्र्द्रगण्डाः करिणः किञ्चित्कोपेन मूर्छिताः ।
 मतिद्विपानपश्यन्तो घ्नन्ति वृक्षान्सुदुस्तरान् ॥

* 'वासितानि' इति, 'वारितानि' इति वा पाठो भवेत् ॥

१ ख. रहिता । २ क. °ना ह्यप° । ३ क. °द्वनमु° । ४ क. °शिरहि° ।
 ५ ख. °जवनु° । ६ ख. °रिसुता° । ७ क. °काशाकु° ।

केचिन्नागानां स्य केचित् (?) मदार्र्द्रगण्डाः करिणो वनेषु ।

विषाणभात्रापरहस्तचालैर्निशङ्किताः संप्रति हन्ति वृक्षान् ॥

कुल्लान(शु)शाखाकृतकर्णपूराः केजिह्वनान्तेषु मनोरमेषु ।

दृष्टद्विरेफाकुलनादितेषु क्रीडन्ति नागाः सह धेनुकाभिः ॥

प्रतिगजविमर्दविजयप्राप्तैश्वर्या वने वनसुखानां विविधानां च विविधगजगाजै-
स्तताडनविकृतमुखानां स्मरणात्र निर्वाणमिह विन्दते । स जयति । स ग्रामानीतो
वधबन्धनतर्जनानि हठात्प्राप्नुवन् । अनु च कण्ठेनोन्नतमानो व्यापति संमीलि-
तनयनः करेण भूमितलमाहन्ति निषिद्धकरलाङ्गुलश्रवणमदः परिवीजयति
विमता न व्यतिचिकित्साय(?) भैक्ष्यं ग्राम्यं वाऽऽरण्यं(पयं) वा नाति क्षुधितः,
पिपासितोऽपि न पिबति सलिलम्, मनस्वितयाऽऽत्तस्य तत्प्राप्त्यर्थं न विद्यते
प्रतीकारः । सामादयोऽप्युपायास्तस्मिन् क्रमन्ते । पूर्वावद्धो नामैष व्याधिः ।
न हि स व्यक्तस्य(?) मनः प्रसादपितुमारण्यकस्य नागस्य वाचमत्र प्राप्तस्य ।
तस्मात्प्राप्तैश्वर्यं न ग्राहयेत् । द्विरदपतिप्रतिक्रान्तचस्वारिशद्वर्षमस्वाधिष्य-
याश्च(?) न भवन्तीति । तस्मिन्विद्यमाने मातङ्गे पक्षप्रपतनादोपभयाच्चेति ।
पक्षप्रपतनं शुभमप्यशुभमेव भवति । किं पुनः शुभं विद्यमाने मातङ्गे पूर्ववद्धे च ।
किं पुनः पक्षप्रपतनम् ॥

दृष्टमप्यशुभं तस्मात्पक्षप्रपतनं मया ।

दृष्टं फलेन त्रिगुणं पक्षप्रपतनं पुनः ॥

तस्माद्योरपि तयोरशुभाशुभयोर्मया ।

विसर्जनं किं तदिति मेमेहो यदि तच्छृणु ॥

सुभगाभिः सुरूपाभिर्हस्तिनीभिः समन्ततः ।

पूर्वावद्धं परिवृतं वारणेन्द्रं विवर्जयेत् ॥

अरण्ये शुभदं यावद्विपक्कालेषु त्रिष्वपि ।

शोक्षाद्वन्यस्य नागस्य पूर्वावद्धस्य किं पुनः ॥

हस्तिनीभिर्वनान्ते च कर्त्तव्यमिति मे मतिः ।

तत्र श्लोकाः—

वृत्तीयायां चतुर्थ्यां चेदशायां ग्राहयोर्द्विपमं ।

बाल्याद्विद्युत्कार्त्तान्कार्मण्यामप्राप्तं पञ्चमीं दशम् ॥

† तयोरपि पुस्तकयोः समान एव पाठः । * द्वितीयानहुवचनान्तत्वमेव युक्तम् ॥

१ क. °नोक्षीत° । २ क. लक्ष्यं । ३ क. °मारुण्यप्रकाश्यना° । ४ क. ख. °प्रपतनादोप° ।

५ क. ख. दृष्टम् । ६ ख. मेमेहो । ७ क. ख. °गृ। बाल्यादि° । ८ क. °क्तात्कार्म° ।

ते कर्म च प्रयोगाश्च परिक्रेशं च वारणाः ।
 सहन्ते न च दुष्यन्ति न स्मरन्ति वनानि च ॥
 प्राप्तेष्वर्षो हि पञ्चम्या दशार्पा परिगृह्यते ।
 यनस्विभावात्स क्षिप्रं प्राणास्त्यजति वारणः ॥
 यथा राज्यात्समुदिताद्दृष्टः सीदति पार्थिवः ।
 वनैश्वर्यात्तथा भ्रष्टः सोऽपि नागो विपद्यते ॥
 हिमसंस्पर्शशीतानां पक्वानां हरणानि च ।
 हस्तिनीभिश्च सहितो रम्येषु गिरिसानुषु ॥
 क्रीडनं यच्च सलिलाद्वर्तते च वनेषु च ।
 नदीनां च निकुञ्जेषु रतानि समनुस्मरन् ॥
 मृणालं वा विसं वाऽपि वृणं फुवलपल्लवम् ।
 मूलं वा पिप्पलं वाऽपि कान्तकाक्षुष्णकात्तया(?) ॥
 स्वमुखाश्चो(स्वा)दितं प्रीत्या स्वादुच्चारं च भक्षितम् ।
 करे गृहीत्वा यदत्तं मुखे च तदनुस्मरन् ॥
 सविलासैः करैर्यच्च रंहैः संन्याहितं शनैः ।
 न विश्रान्तस्य नागस्य वशाभिर्गिरिसानुषु ॥
 तनुपल्लवनालेन पुष्पोद्गारमुगन्धिना ।
 वनान्ते वाजितामात्रं शाखाभङ्गप्रवार्युना ॥
 पीतैः सुरभिनिःश्वासैः शीतशीकरवोरिभिः ।
 (*क्रीडितं करिणीभिर्वा) करैर्यच्च वनान्तरे ॥
 † मत्तद्विपोजगीतेषु पद्मोत्पलमुगन्धिषु ।
 बहुदोषैस्तु भवने तेषु वो शीतलेषु च ॥
 आसध्यमानं कान्ताभिर्दे(ः)वीभिर्दे(ः)वभक्तिभिः ।
 नानाधातुविचित्राभिरनुलिप्तं करेणुभिः ॥
 पद्मकेसरकैजलकैः पुष्पाद्यैर्वहुभिः शुभैः ।
 सत्यचूर्णैरवाङ्के यत्पौद्गभिजपिञ्जरकृतम् (?) ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः स्वपुस्तके । † 'मत्तद्विपोजगीतेषु' इति
 भवेत् । + पुस्तकद्वयेऽपीदमेव पाठः ।

१ क. मुद्धे । २ क. 'नैः । सवि' । ३ क. 'युवा ॥ पी' । ४ क. 'वायुभिः ।
 ५ क. ख. वा मुशी' ।

आसेव्यमानास्तस्याङ्गसेवार्थमनुकार्यितम् ।

* करिण्योत्त पुनः क्रीडां नरेन्द्रस्तेव कुर्वते ॥

सर्वत्र सुखरम्येषु यच्च पर्वतसानुषु ।

निपेवितं च यन्नावं वनकुक्षिषु ताण्डवम् ॥

सुस्नातो वनयूथानां करोत्क्षेपहतैर्जलैः ।

मनोरमैः शब्दवद्भिः समन्तामलपुष्करैः ॥

यच्च बहिर्ण(त्)त्पेन[†]..... ।

.....स्तैर्भुक्ताहम्बरगर्जितम् ॥

स्मृत्वा वनद्विपो बद्धः पूर्वावद्धो न जीवति ।

अनुकूलाच्च या सेवा गजयूथैः कृता वने ॥

अनुपुत्तैर्वारणस्य भुत्पैरिव वशानुगैः ।

कलभैर्धेनुकाभिश्च पोतिश्च प्रियदर्शनैः ॥

संकीर्णमृगदं(?) मन्दैर्नरं नरपतिर्यया ।

यच्च युद्धेष्वनेकेषु निर्जित्य प्रतिवारणान् ॥

गजयूथाधिपत्यं च स्पर्शस्वास्वादितो महान् ।

करेण सुकुमारेण स्पर्शातिशयभाजिना ॥

कामाग्रेर्वैत्तमयैर्वैक्षोभ्य जघनार्णवम् ॥

वस्त्राणां भटमृतरसस्पर्शांकृत्वाद्रंमहारसम् (?) ॥

कान्तवे(पे)प्सितसर्वात्मा हृदि मन्मथतादितः ।

कामैकहानिहृदयो ध्यानहर्षपरायणः ॥

मन्दमन्मथलीलाभिर्गतिभिः क्रमते सदा ।

फर्फशोदाममदनः किञ्चित्कार्कश्यमागतः ॥

यूथमध्यात्परित्यज्य नागकन्यां सुकेशिनीम् ।

मनोरमवनोद्देशमागत्य मदनातुराम् ॥

अनङ्गतशान्पङ्क्तानि प्रिया द्वेषु कुतोभयम् (?) ।

निर्वाप्यं यद्यनुकुरुते तच्च सर्वमफुल्लकं कथम् (?) ॥

* 'करिण्योऽत्र' इति भवेत् ॥ [†] मुक्तकद्वयेऽपि—'कोकौभितौसौ पाथिपमिव चित्या' इति लिखितमुपलभ्यते ॥

१ क. संपूर्ण° । २ क. ख. °रेणुसु° । ३ ख. °स्पर्शा कृत्वा म° । ४ ख. 'प्रतिकातनः'..... ।

(?)संछन्नं सरःसु विमलं जलं करेणुकरदत्तं हि ।

(?)पीतं पत्तुरभितोत्तरे विस्मरश्चलमादत्ते ॥

काममोहाभिसंतप्तः कृतान्तविधिर्नोचितम् ।

स्वपूथमिव मातङ्गो दृष्ट्वा ग्राम्या नु धेनुकाः ॥

सहसा ग्राममानीतो वारणः पदवासिकैः । (?)

प्रतिबद्धस्तु पाशेन नष्टचित्तोपलक्ष्यते ॥

एवं वनेषु बहुधा क्रीडितानामनुस्मरन् ।

रोमपाद महाराज न जीवति मतङ्गजः ॥

क्षुधितोऽप्यधिकं दृष्टः पूर्वावद्धो मतङ्गजः ।

न चात्ति किञ्चिदाहारं मनः सीदन्स्मरन्वनम् ।

*शोचते मनसस्तापान्कोष्ठे व्यापद्यतेऽनिलः ॥

ततो व्यापन्नमदनः पूर्वावद्धो न जीवति ।

ऋते मोक्षान्न तस्यास्ति मनसः संप्रसादनम् ॥

प्रत्यारूपेयो गजस्तस्मात्पूर्वावद्धश्चिकित्सकैः ।

अधर्मश्चातिहानिं च कृथा चापि परिश्रमः ॥

ग्राप्तेश्वर्यस्य नागस्य ग्रहणं न प्रशस्यते ।

प्रकृमपतने चापि तस्य दोषो महान्भवेत् ॥

माजापत्तेषु सर्वेषु ब्राह्मणैः पच्यते गजः ।

(?)बाधं गजानां तु रक्षेत्सर्वात्मना वृषः ॥

इह चान्यत्र च श्रेयो गजानां परिपालनात् ।

तथा सात्त्व्यं गजो यद्धो यत्नेन परिपालयेत् ॥

(?)कर्माद्वा यो न लक्षण्योमेतान्ब्राह्मणपरिवर्जयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

पूर्वावद्धो मानसो व्याधिरेष प्रत्यारूपेयः साधनं तस्य नास्ति ।

आगन्तुर्वा दोषजो वाऽपि रोगः साध्वीरोपः सद्यते सोपहर्ता ॥

वारिभाश्चत्राभिर्गीतवादित्रशब्दैः(?) †सद्यते तु मानं स मानुषाणाम् ।

* 'शोचतो मनसस्तापात्' इति भवेत् । † 'हानिश्च' इति भवेत् । § खपु-
स्तके नास्ति । * 'शारीरो यः साध्यते सोपहर्ता' इति भवेत् । * 'श्रित्रैर्गीत' इति
भवेत् । † 'साध्यं तद्वै मानसं मानुषाणाम्' इति भवेत् ।

१ क. साध्यं । २ ख. 'ग्राधपोनलक्षणोपेता' ।

आरण्यानां शङ्किनां वारणानां संतप्तानां नास्ति चित्तप्रसादः ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
पूर्वावद्धो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां विनीतात्मा महापशः ।
उपागम्याऽऽश्रमं रम्यं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
ये त्वया संग्रहाध्याये विसर्पाः यञ्च कीर्तिताः ।
तेषां हेतुं पतो भूतं भगवन्ब्रूतमर्हसि ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
ग्रीवाच्च भगवान्ग्रीतो हस्तिचारी महापशः ॥
तस्मै शृश्रूपमाणाय रोमपादाय धीमते ।
श्वपथुः सर्पनिपतः प्रस्थितो येन सर्वशः ॥
स्फोटितोर्युतत्वाद्यः* ।
विसर्पमेतैर्जानीयाद्भजं तं परमातुरम् ।
मारुताद्याः प्रकुपिता विशन्ति धेमनीं ततः ॥
मांसशोणितमागम्य शोकं कुर्वन्ति भैरवम् ।
स चाङ्गानि यथा गच्छेच्चैलशोपोऽनवस्थितः ॥
तदा भवेद्विसर्पश्च तस्य स्थानानि मे शृणु ।
संदानमा*मे कूर्मं च प्रायो विष्के गले तथा ॥
अष्टाङ्गं वक्रसंस्थश्च तत्पले जनये तथा ।
भागेष्वेतेषु नागानां श्वपथुः सर्वतोऽपि वा ॥
आशीविषस्येव गतिर्लक्ष्यते पावकस्य च ।
तद्वच्च समुदीर्णस्य विसर्पस्य समन्ततः ॥
संस्रव्यं प्रतिसंहर्तुं मन्दरोत्थो यथाऽनलः ।

† पुस्तकद्वयेऽपि श्रुतितम् ॥ * अनुकारामव्यस्यः पाठो भट्टः कपुस्तकात् ।

† 'संशक्तयः प्रतिसंहर्तु' इति भवेत् ।

१ क. विनीतात्मा । २ क. द्वनं । ३ क. अधतुः । ४ म. परमातुरम् ।

५ क. भमना । ६ रा. °धन. जो° ।

(?) सौक्ष्म्या इव त्वक्षतस्तद्वा द्विसर्पे इति क्रमः ।

आदानं च निदानं च तत्स्पर्शान्विनिबोध मे ॥

(?) हस्तछाया षट्पुकात्रं पानवापो निपेवते ।

प्रकृतिर्वातिफी यस्य तस्य वायुः प्रकुप्यति ॥

शिराभिः कुपितश्चापि शरीरं विप्रधावति ।

गात्रमन्यतमं प्राप्य विसर्पं कुरुते ततः ॥

मृदुश्चक्षुः शिरानद्गोऽऽ ।

प्रकुर्वन्वृद्धिमाप्नोति पिटकाभिः समन्वितः ॥

श्रा(स्त्रा)वमत्यर्थमल्पं च स्फोटः स्फटिकसंनिभाः ।

तेऽकस्मात्पुरुषभावि स्वरन्तो भेदमागताः ।

उष्णानि सविदाहानि साम्लानि च निपेवते ।

प्रकृतिः पैत्तिकी यस्य तस्य पित्तं प्रकुप्यति ॥

शिराभिः कुपितं चापि शरीरे विप्रधावति ।

गात्रमन्यतमं प्राप्य विसर्पापोपकल्पते ॥

अग्निदग्धोपमः स्फोटेः श्वयथुः श्रीयते ततः ॥

सदाहैः समहातीन्नेदनेः ।

मांक्षिष्ठापद्मसंकाशैः शिखिकण्ठनिभोऽपि च ।

भिन्नाङ्गननिभः सा च प्रियङ्गुसदृशोऽपि वा ॥

निःसवेद्यस्य गात्रेषु न स शक्यश्चिकित्सितुम् ।

अग्नेः समानकर्मत्वात्पित्तदोषसमन्वितम् ।

केचिदग्निविसर्पं तु पृथगाचक्षते जनाः ॥

यः स्निग्धमधुरं भोज्यं शीतमिधुं च सेवते ।

प्रकृतिः कफजा यस्य श्लेष्मा यस्य प्रकुप्यति ॥

शिराभिः कुपितं चापि शरीरं विप्रधावति ।

गात्रमन्यतमं प्राप्य शोफं कुर्वन्ति दन्तिनः ॥

मन्दस्वेदप्रस्रवणः कण्डूमानथ शीतलम् ।

स्वल्परोगो घनस्पर्शः शीतकाले विवर्धते ॥

चिरात्प्रच्यवते चापि चिराच्चैव प्रसिच्यते ।

महास्फोटसमायुक्तो विसर्पः श्लेष्मिकः स्मृतः ॥

§ अत्रापि पाठमुदितः । † इतोऽग्रे पाठो भ्रष्टः ॥

स्वैः स्वैस्तु कारणैर्दोषा पुणपत्कुपिता नृप-
दर्शयन्ति स्वलिङ्गानि तस्य शेषाणि लक्षयेत् ॥
विसर्पो मर्मजः सर्वो ह्यसाध्यः कीर्तितो बुधैः ।
संनिपातहतो भूतसाध्याचंसततौ(?) स्मृतौ ॥

तत्र श्लोकः—

संसर्गलिङ्गानि कफस्य वायोः पित्तस्य रक्तस्य च संनिपातम् ।
दोषोत्थितं चापि तथा विदित्वा क्रियां यथावद्विहितां हि कुर्यात् ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
चतुर्दशो विसर्पाध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्मृष्ट्वा वृच्छति ।
कीदृशो हृदयस्फा(*ली भगवन्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽथवीत् ॥
अल्पसत्त्वस्य नागस्य भयादुद्विग्नचेतसः ॥ २ ॥
हृदयस्फाल)नो व्याधिर्हृदयस्थान उरुपते ॥
अपूर्वाणां च रूपाणां गत्वा न त्वमदीपते(?) ॥ ३ ॥
द्विविधानां च घोषाणां भयात्सद्यः प्रणश्यति ॥
अरण्याद्वाममानीतो हृष्टा रूपाणि वारणः ॥ ४ ॥
सहसा वधबन्धाभ्यामकामाशनभोजनत् ॥
भीतो भवति मातङ्गो विदीर्णहृदयस्ततः ॥ ५ ॥
सान्त्वयमानोऽपि बहुधा संवीजस्येव राजिता ॥
उद्विग्नचित्तो विमना हन्ति हस्तेन मेदिनीम् ॥ ६ ॥
अधि धावति संतापः सर्वाङ्गे चास्य जायते ॥
नखेभ्यश्चैव सर्वेभ्यो भयाद्रक्तं प्रवर्तते ॥ ७ ॥
(?) ग्रहन्मन(?) इवाकर्षं प्रव्या(ख्या)ति गुरुमक्षिकः ॥
न वेत्ति द्विरदः संज्ञां दीनदृष्टिरवाङ्मुखः ॥ ८ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् । † 'सान्त्वयमानोऽपि' इति भवेत् ।

१ क. स्वैः स्वका° । २ स. °च वपवो स्मृ° । ३ क. °ते ॥ दुःखे° ।

४ क. °कारप्र° ।

पंक्सं नाभिलपति न तोयं नष्टचेतनः ॥

पतमाना नग[†].....प्रत्यारूपायाऽऽचरेत्क्रियाम् ॥९॥१५५०॥.

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

हृदयस्काली नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

बालक्षणीं सभेषजं सनिदानं प्रचक्ष्व मे ॥ १ ॥

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

बालक्षणी यदाऽऽगन्तुर्दोषजो वाऽपि जायते ॥ २ ॥

स बालक्षपणाद्याधिर्बालक्षणी निरुच्यते ॥

गुलिकास्थिसमूहश्च बहुशः सर्वतश्चलन् ॥ ३ ॥

यत्तद्विणतो बालधिस्तस्मात्संधिर्विधीयते ॥

छिन्नं वा कटुयुक्तं वा (*भक्षितं वा)पि दन्तिना ॥ ४ ॥

तैलपात्रे सुतप्ते तं सद्य एव निमज्जयेत् ॥

संपिष्टं यथितं वाऽपि वैलसंघृष्टमेव वा ॥ ५ ॥

यष्टिमधुकं चूर्णाक्तं ब्रक्षयेन्मधुसर्पिषा ॥

गाढबन्धाद्व्रणो यस्तु दण्डाघातेन वा भवेत् ॥ ६ ॥

अश्मलोष्ठप्रहारेण तस्य शीता क्रिया हिता ॥

क्षतो वाऽप्यवलम्बी वा यदि च्छेदनमर्हति ॥ ७ ॥

तं छित्त्वा तु भृशोष्णे तु तैलपात्रे तु भज्जयेत् ॥

कृमयो यदि बाले स्फुर्जाता भल्लातकैः सह ॥ ८ ॥

त्रिपाच्य सर्पपं तैलं घृणाष्टं क्षपयेद्द्वये ॥

पारापतमयूराणां कुक्कुटानां सकृद्रसम् ॥ ९ ॥

समभागं सलवणं साधनीयं प्रलेपनम् ॥

विटङ्गं चित्रकं किष्कं गोमूत्रं रजनीद्वयम् ॥ १० ॥

लवणं शृङ्गवेरं च शोधनीयं प्रलेपनम् ॥

(*सुरसाङ्गील्लजातीनां पत्राण्यारम्बधस्य च ॥ ११ ॥

† पुस्तकद्वयेऽपि श्रुतेतम् । * घनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. वयसं । २ स. प्रनश्ये । ३ क. °तस्तृण° । ४ क. बले सं° ।

(?)पां कां सलिङ्गेन पिष्ट्वाश मूर्ध्ना वै वेत्रवारुणी ॥

एतल्लवणसंयुक्तं शोधनीयं प्रलेपनम् ॥ १२ ॥

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि पिप्पली कटुरोहिणी ॥

दन्ती कृष्णा विडङ्गानि श्वेतार्कक्षीरयोपिताम् ॥ १३ ॥

कृमिघ्नं साधनीयं च कुर्याद्बाले प्रलेपनम् ॥

(?)साक्षामाशगृही च हरिवेरं सचन्दनम् ॥ १४ ॥

प्रलेपनमिदं कुर्याद्बालोपचयकारकम् ॥

अतस्तृणौदनं सर्पी राजन्कुर्यात्सभेषजम् ॥ १५ ॥

प्रपुन्नाङ्गं विडङ्गं च कासीसं समनःशिलम् ॥

ततस्तैलमिदं कार्यं व्रणाम्पञ्जनमुत्तमम् ॥ १६ ॥

पुनर्नवां पयस्यां च सहदेवीं शतावरीम् ॥

जीवन्तिकां वाजमाणां जीवर्कं चवकुं(कं) समा ॥ १७ ॥

सर्वहं च विशल्पां च सहदेवीं तथैव च ॥

सहां चैव हिणामूत्रे समभागानि कारयेत् ॥ १८ ॥

सद्यो व्रणे यथोक्ताभिः क्रियाभिः समुपाचरेत् ॥

कुर्यात्संवरणं चास्य मृदितेनातिचर्मणा ॥ १९ ॥ १९६२ ॥

तत्र श्लोकी—

उद्दिष्टाश्चोपदिष्टाश्च क्रियाः सम्यक्प्रकीर्तिताः ।

ऊहापोही च मेधावी बालक्षणीं प्रसाधयेत् ॥

कालातीतः क्रियाभिर्वाऽतिक्रियाभिरतोऽपि वा ।

अत्यन्तमक्रियाभिर्वा याति साध्योऽप्यसाध्यताम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्र-

रोगस्थाने बालक्षणी नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचेदं कृतजप्यं कृताञ्जलिः ॥

व्याचक्ष्व भगवन्व्याधिं मेदृक्षणीं सभेषजम् ॥ १ ॥

स कथं मेदृक्षणीति संज्ञया व्याधिरुच्यते ॥

तेन ससंभवं ब्रह्मन्सन्निरुक्तं प्रचक्ष्व मे ॥ २ ॥

१ प्रसादयेत् ।

- एवं पृष्टोऽङ्गराजं पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मेढ्रक्षणीं शृणु मया प्रोच्यमानं नृपोत्तम ॥ ३ ॥
 आगन्तुदोषजो वाऽपि मेढ्रक्षणीं प्रजायते ॥
 मेढ्रक्षणीति तत्राऽऽहुः क्षपणात्क्षरणात्कृतम् ॥ ४ ॥
 एष प्राणहरो व्याधिर्भवत्येवमुपेक्षणात् ॥
 तस्माद्यत्नेन संजातं चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥ ५ ॥
 ग्रहृष्टमेढ्रो हर्षेण धेनुकासमभिस्तुतः ॥
 (?)अमुक्ते वा(*मवापी तु) वार्यते यदि रेतसि ॥ ६ ॥
 अथवा मेढ्रमुद्यम्य धेनुकामभिघाततः ॥
 स्थाण्वश्मलोष्ठवल्लीषु निर्वोतोदपरासु च ॥ ७ ॥
 समानं पति बालुकाजलपांशुभिः ॥
 राजदण्डेन वा मेढ्रं शृणैर्वाऽप्यपचारकात् ॥ ८ ॥
 मत्तस्य वा प्रस्रवतः क्षिन्नमूत्रेण पच्यते ॥
 रक्तपित्तकफैर्वाऽपि दुष्टैर्वाऽपि समन्वितः ॥ ९ ॥
 अभिघाताङ्गणे वाऽस्य नीलं वा रक्तमेव वा ॥
 शूनं सवेदनं सीष्णं संहतं न च शक्यते ॥ १० ॥
 सर्वं वाऽप्येकदेशं वा शून्यं भवति नाहितम् ॥
 (†स्फुटिता)स्फुटितं वाऽपि व्रणे वा तत्र दृश्यते ॥ ११ ॥
 रेतसो निग्रहान्मेढ्रेऽपि टकाग्रन्धषोरपि ॥
 बाह्यते पीड्यते वाऽपि मूत्रं वा न प्रवर्तते ॥ १२ ॥
 मुक्तं वा प्रस्रवेन्नित्यं श्पाववर्णं च दृश्यते ॥
 दोषधातुप्रकोपेन निदानं ध्रुवतः शृणु ॥ १३ ॥
 विवर्णमुष्णनीलं च पीतं पित्तेन जायते ॥
 (‡ताम्रं सवेदनं सीष्णं कोपाद्रक्तस्य जायते ॥ १४ ॥)
 शूनं वाऽप्यरुणं वाऽपि कफेन कठिनं भवेत् ॥
 शीतस्निग्धं च शूनं च विसं वाऽत्यर्थवेदनम् ॥ १५ ॥

* खपुस्तके नास्ति पाठोऽयम् ॥

† खपुस्तके नास्ति । * कपुस्तके नास्ति पाठो धनुश्चिदीयमध्यगः ।

१ ख. °वर्तदेयप° । २ ग. वा । ३ क. °नजल.....° । ४ क. °भियातवणे ।

५ क. विसाल्यात्य° ।

म्लानं दातेन परुषं श्यावं चात्पथ्यवेदनम् ॥
 संनिपातात्तु दोषाणां सर्वलिङ्गानि लक्षणयेत् ॥ १६ ॥
 व्यक्तानि सर्वलिङ्गानि मेदूस्थानगतानि च ॥
 निष्कटुं तत्प्रवेष्टुं वा वेदनार्तो मतङ्गजः ॥ १७ ॥
 *..... ;

न शक्नोति प्रवेष्टुं वा निष्कटुं शूनमेहनम् ॥
 अथ कोशस्पमेदो वा मूत्रं कृच्छ्रेण मेदति ।
 निष्कट्टमिव शूनं हि मलम्बं चास्य दृश्यते ॥
 वेदनार्तश्च मातङ्गो वालुकापांशुकर्दमैः ।
 जलेन चाप्यवकिरेत्सततं बहुशो गर्जः ॥
 क्रिमयो वाऽस्य जायन्ते शीर्यन्ते वारि सर्वशः ।
 काला—वर्तनान्मेदूस्वादव्याधिना वृष ॥
 एतेर्निदानैर्जानीषान्मेदूक्षणां गजस्य च ।
 चिफत्सितमतस्त्वं च शृणु कीर्तयतो मम ॥
 उत्पन्नमात्रसंबन्धे नुतकां (?) ग्रावयेद्गजम् ।
 अमुक्तेष्वनुमुक्तेषु लिङ्गं शूनं भवेद्यदि ॥
 विमुक्तशुक्रो मातङ्गः सद्यः संपद्यते मुत्सी ।
 अत्पङ्क्तं यदि शूनं स्याच्छतधौतेन सर्पिषा ॥
 सर्पिर्मण्डेन वा मेदू बहुशः परिपेचयेत् ।
 प्रकृतेः सद्यते नास्य सर्वमेको विधीयते ॥
 क्षारवृक्षत्वचोभिर्वा सिद्धं मधुरकैर्धृतम् ।
 शतावर्षा च निष्काथे बलाभ्यां मधुकेन च ॥
 सम्पक्सिद्धं सद्गुग्धं च तदभ्यञ्जनमिष्यते ।
 उदुम्बरत्वक्कलेन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥
 त्वग्भिर्वा क्षीरवृक्षाणां सघृताभिः प्रलेपयेत् ।
 सर्जार्जुनेन्द्रवृक्षाणां सल्लकीसोमवल्कयोः ॥
 धवाश्वकर्णातिनिशत्वग्भिर्वा काथयेज्जलम् ।
 पादावशिष्टं संश्रा(सा)व्य मेदूक्षणां विलीयते+ ॥

*त्रुटितमिवाऽऽमाति ॥ + इतः परं मेदूक्षणाध्याये कियान्पाठस्तुतिः पुस्तक-
 द्वयेऽपीति ज्ञायते ।

म्लानं वातेन परुषं श्यावं चात्यर्थवेदनम् ॥
 संनिपाताच्च दोषाणां सर्वलिङ्गानि लक्षयेत् ॥ १६ ॥
 व्यक्तानि सर्वलिङ्गानि मेदूस्थानगतानि च ॥
 निष्कटुं तत्प्रवेष्टुं वा वेदनातीं यतङ्गजः ॥ १७ ॥

❖.....❖

न शक्नोति प्रवेष्टुं वा निष्कटुं शूनमेहनम् ॥
 अथ कोशस्यमेदो वा यूनं कृच्छ्रेण मेदति ।
 निष्कट्टमिव शूनं हि प्रलम्बं चास्य दृश्यते ॥
 वेदनार्तश्च मातङ्गो बालुकार्पाशुकदर्दमेः ।
 जलेन चाप्यर्वाकिरेत्सततं बहुशो गर्जः ॥
 क्रिमयो वाऽस्य जायन्ते शीर्षन्ते वारि सर्वशः ।
 काला—वर्तनान्मेदूस्वादाव्याधिना वृष ॥
 एतैर्निदानैर्जानीषान्मेदूक्षणां गजस्य च ।
 चिंकात्सितमतस्त्वं च गृणु कीतर्पतो मम ॥
 उत्पन्नमात्रसंबन्धे नुतकां (?) प्लावपेद्रजम् ।
 अमुक्तेष्वनुमुक्तेषु लिङ्गं शूनं भवेद्यदि ॥
 विमुक्तशुको मातङ्गः सद्यः संपद्यते सुखी ।
 अल्पङ्गं यदि शूनं स्याच्छतधौतेन सर्पिषा ॥
 सर्पिमण्डेन वा मेदूं बहुशः परिपेचयेत् ।
 प्रकृतेः सञ्जते नास्य सर्वमेको विधीयते ॥
 क्षारवृक्षत्वचोभिर्वा सिद्धं मधुरकैर्धृतम् ।
 शतावर्या च निष्काथे बलाम्यां मधुकेन च ॥
 सम्पक्विसिद्धं सदुग्धं च तदम्पजनमिष्यते ।
 उदुम्बरत्वक्कलेन घृतमिश्रेण लेपनम् ॥
 त्वाग्भवां क्षीरवृक्षाणां सघृताभिः प्रलेपयेत् ।
 सर्जार्जुनेन्द्रवृक्षाणां सल्लकीसोमवल्कपोः ॥
 धवाश्वकर्णतिनिशत्वाग्भवां कायथेज्जलम् ।
 पादावशिष्टं संश्रा(स्त्रा)व्य मेदूक्षणां विलीयते+ ॥

*त्रुटितमिवाऽऽमाति ॥ + इतः परं मेदूक्षणाध्याये क्रियान्पाठवृत्तिः पुस्तक-
 द्वयेऽपीति ज्ञायते ।

१ क. °जः ॥ तत्र रेखाश्च जा° । २ क. °तनना° । ३ ख. °के वाऽनु° ।

(?)† चणणिमूलं नृणपञ्चकं ससलकीवद्धं च बिल्वमूलम् ।
 आदित्यमल्लीमशिरोहिणीं च चूर्णं तिलानां च स प्रणुद्य*** ॥
 लौह्यां हृदायामथवाऽप्युखायां तस्याक्षिणी संप्रतिवार्यं सर्वतः ।
 स्वेदं च दद्याद्विरदस्य हस्ते स्वेदे हृते तस्य ततश्च नेत्रे ॥
 सिञ्चेदजायाः पयसा च वैद्यः प्रत्यञ्जनं चेक्षुरकस्य मूलम् ।
 घृतस्य मण्डनं मधुप्रपुक्तं तर्कारिवंशा**** पत्रभङ्गम् ॥
 दुःखं सशौभाञ्जनपत्रभङ्गं पिष्टं तिलानां च विपाच्य कार्पम् ।
 स्वेदा यथापूर्वमुदाहृतास्ते गोधूमसिद्धार्थककोरूपाः ॥
 व्रीहिस्तिलाः स्युर्वदरीफलानि***** ॥
 अक्षस्य भङ्गं च विपाच्य दुःखे स्वेदोऽस्य नाड्या प्रविचार्य नेत्रे ।
 धवस्तिलाः पाटलिपत्रभङ्गैस्तेनैव कलपेन तथैव कार्यः ॥
 स्वेदो गजस्य प्रविचार्य नेत्रमेरुण्डबिल्वार्कमयाग्निरुद्वैः ।
 मापास्वद्वग्वस्तिलपिष्टमिष्टं स्वेदस्तथैवाक्षिणीलीलितस्य ॥
 कार्प्यं यथा† *****विहितः ***** ॥
 अम्पक्तदेहस्य तु सर्वतोऽपि स्वेदो यथावत्प्रतिवार्यं नेत्रे ॥
 स्वेदेषु सर्वेषु तथैव कार्यं नेत्राञ्जनं स्यात्परिपेचनं च ।
 (*कटुत्रयं स्यात्कटुरोहिणी च सव्याग्रिकासेन्धवमित्यनेन ।
 चूर्णीकृतेनाऽऽद्यु गजस्य कुर्यात्प्रध्मापनं सम्पगतीव पथ्यम् ॥
 सर्वोपधीभिः) कटुकैश्च सर्वैर्हृद्यैश्च गन्धैश्च सर्पिषा च ।
 पुनः पुनस्तस्य करं गजस्य संधूपयेत्संप्रतिवी(वा)र्पं नेत्रे ॥
 घृतं पुराणं फवत्तैश्च(?) सेन्धवं नस्यं प्रदद्याद्विरदस्य वैद्यः ।
 तथा मुरां वाऽपि चिरस्थितां तु चिरस्थितां ॥ वामेववाच(?) ॥
 मृदूनि चित्राणि नृणानि कस्मै मुद्गोदनं चापि घृतप्रगाढम् ।
 दद्यान् कर्माणि च कारयेत् स्थानं च शय्या च यथासुखं भवेत् ॥१६१०॥

तत्र श्लोकः—

† इतः पूर्वं पुस्तकद्वयेऽपि हस्तग्रहणाध्याये क्रियान्पाठमुदित इति ज्ञायते ॥
 * पुस्तकद्वयेऽपि शुदितम् । † पुस्तकद्वयेऽपि शुदितम् ॥ * घनुराकारमध्यसो नास्ति
 पाठः रापुलके ।

१ क. °रोहणं च । २ ग. प्रणिगार्य । ३ क. प्रदेयं द्विर° ।

एवं क्रियाभिर्विधिवत्कृताभिर्हस्ति(स्त)ग्रहः क्षिप्रमुपैति शान्तिम् ।
 तेजो वपुष्येव च वीर्यपुष्टौ रोगप्रणाशात्क्रमशो भवन्ति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 सप्तदशो हस्तग्रहणाध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

पालकाप्य उवाच—

संचितैर्बहुभिर्दोषैः कौष्ठे वायुः समीरितः ।
 उन्मत्तानि कष्टपानि(?) हस्तोन्मथितसंज्ञकः ॥
 स द्युसाध्यो महाराज प्रपाणं चेद्बुधद्वि वै ।
 निदानानि पदेव स्पृष्टैर्न जीवति वारणः ॥
 आध्यायैत्येष मन्यास्थश्चेष्टया हस्तात्मसिच्यते ।
 सुरक्तो मधुरस्तीव्रो सुखाद्गच्छति हस्तिनः ॥
 प्रतप्तरूपो विमनाः करेणाऽऽहन्ति मेदिनीम् ।
 विलङ्घनं च बहुशः करोति च विघर्षणम् ॥
 एवमेतैर्विजानीपात्सप्तरात्राद्यथा गजः ।

(?) सज्जोस्त्वोव्यथपत्यर्थं नमन्ते शङ्खविद्वद्वत् ॥

(?) हस्तवालविस्तस्य † कूजति तिष्ठति ।

अष्टरात्रात्परं तस्य जीवितं नास्ति हस्तिनः ।
 इयावस्तव्यकरो रक्तं मिश्रं वमथुना सवेत् ॥
 प्रमेहति च यः शुक्रं नवाहात्स विनश्यति ।
 श्लेष्म मुरुधराङ्कुर्वन्करात्सर्वत्र हन्तिनः ।
 ऊर्ध्वं समुत्तिषेद्वस्तं मेहतीन्द्रियमेव च ॥
 दशरात्रात् प्राणांस्तु चतुर्थस्त्यजति द्विषः ।
 मूर्जिष्ठाभो गजो यस्तु तथौष्ठः पिट्काश्रितः ॥
 स्थानरक्ताग्रनयनो व्यथते च कुतश्च यः ।
 एकादशे च दिवसे पञ्चमो म्रियते गजः ॥

† पुस्तकद्वयेऽपि ध्रुतिम् ।

१ त. कौष्ठ्या° । २ क. °य दोषमन्ये तु श्ले° । ३ स. सुरक्तो । ४ क.
 °जिष्ठभागनय° । रा. °जिष्ठं भागनय° । ५ ग. °स्याम्° ।

नीलः श्यावः सितो रक्तस्तथा हस्तः सवेदनः ।

एकेन पश्यतक्षणः(?) स पष्ठो द्वादशाहिकः ॥

तत्र श्लोकः—

पढेते सनिदानाः स्युरसाध्याः कीर्तिता गजाः ।

हस्तोन्मथितसंज्ञस्य विकारस्य समासतः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यागुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने हस्तोन्मथितो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

त्वया यः संग्रहाध्याय उदावर्तः प्रकीर्तितः ॥

तस्य लक्षणमुत्पत्तिं चिकित्सां च प्रवक्ष्व मे ।

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

रौक्ष्याच्च विविधापासाद्विपमाच्चैव भोजनात् ।

अभोजनान्मनस्तापादुत्थानाच्छपनादपि ॥

वायुः प्रकुपितः स्थानानृदयं संग्रहापयेत् ।

(?) हृदयस्थलः कपात्तमत्रगे⁺.....तथा ॥

(?) गात्राद्यां लघूनवैव^३.....नेत्रेविष्टेनमदम् ।

कृच्छ्रं मूत्रं पुरीषं तु वैषम्यं जठरस्य च ॥

स संकुचितपक्षेण उरो विजयते स्फुटम् ।

कदाचित्स्वस्थदेहः स्यादस्वस्थश्च भवेत्पुनः ॥

तस्याभ्यङ्गे तथा पाने तैलं[†].....स्वरूकस्य वा ।

एरण्डनक्तमालस्य तैलं तच्छान्तपे हितम् ॥

विष्किरेर्जाङ्गुलेमांसैः^{*}..... ।

वस्तयो विहतास्तस्य सनिरुहानुवासनाम् ॥

पञ्चमूलं शृतं कोष्ठमाविकं वा पयः पिबेत् ।

ग्रहणीदीपनीयानि चूहणीयानि यानि च ॥

+ पुस्तकद्वयेऽपि समाना वृत्तिः । * पुस्तकद्वयेऽपि समानं वृत्तिम् । † पुस्तकद्वयेऽपि वृत्तिः समाना । * द्वयोरपि पुस्तकयोः समानमेव वृत्तिम् ।

तानि कार्याणि सर्वाणि रोगशान्तौ क्रमादिति ।

इति श्रीपालकाप्ये राजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे द्वितीये ध्रुव-
रोगस्थाने उदावर्तो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन् प एष-
उत्कर्णको नाम व्याधिः कथं भवति, किं चास्य विज्ञानं चिकित्सितं च
भवेत्’ इति ॥

अथ स उवाच पालकाप्यः पृष्ठोऽङ्गराजेन—इह सलुभो वारणानां वातपि-
त्तकफैः सर्वव्याधयः संभवन्ति । अत एव शरीरं धारयन्ति स्वेपु स्थिताः
स्थानेषु^१ कुपिताः, समधातुमविभक्ताः, कुपिताः स्वेपु स्थानेषु धाता(तून्)न्यू-
नातिरिक्तान्व्याधीजनयन्ति ॥

तत्र क्लृप्तालघुकटुकविषमतिक्तकपायभोजनादभिवातान्मध्याप्रयोगोद्धतघ-
त्वरि(?)केशादव्याधिर्विभागज्ञैः कृतैश्चोपकारैर्मनसश्चोपतापाहुः स्थानशयनाद्रा-
त्रिजागरणात्कुप्यति पवनः । स कुपितः कष्टं^२ वर्तलाङ्गुलमन्धाः स्तम्भयति ।
तं कोष्ठमघानि च स्वास्यनिश्चेष्टान्यङ्गान्यभिसमीक्ष्य द्रुपा(?)दुत्कर्णकं नाम
व्याधिं वातजं विकारं माणहरं नामस्य ॥

तस्य घृतवसार्तलैः सुस्रोष्णैः सर्वसेकः । वातहरगणसंपुक्तं स्वेदं कारयेद-
भ्यङ्गपरिमर्दनं च । तीक्ष्णोष्णाम्ललवणस्निग्धं हितं मितं भोजनं व्यायामस्य
मप्यप(?)सुखशय्यास्थानानि मनोनुकूलानि यवसानि च विदध्यात् । अथास्य
श्योनाकारिममन्पर्चिरावल्बपाठलाश्रीपर्णोर्विर्पाभूप्रभङ्गान्समानीप पयसा काप-
पित्वा घृतमण्डेन कृतमभ्यङ्गस्य नाडीस्वेदं विदध्यात् । सङ्गमदिपक्रौञ्चमपूरा-
णामन्यतमस्य मांसेन दयिमस्तुसंपुक्तामुष्णां यवागूं सुस्निग्धां सुव्यक्तलवणां
श्रातः पाययेत् । व्याधिरुत्कर्णकः पीतेन तेन विनश्यति । स्तूपस्वा(?)हिंसा-
गुद्गुचीचराश्वलेपु तैलं विपाच्याभ्यङ्गं कारयेत् । ऽनक्तकौञ्चकुष्ठप्लवमुद्गम^३ ।

* सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वत्र ‘उदावर्तनाम पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः’ इति वर्तते
तर्हि तत्पञ्चत्रिंशत्तमत्वं ग्रन्थारम्भेन, न तु द्वितीयस्थानारम्भेनः । ^१ ‘स्थानेष्वकु-
पिताः’ इति भवेत् । ^२ ‘वन्त्र’ इति भवेत् । ^३ ‘नक्तं’ इति स्यात् । ^४ ‘मद्गु’ इति
भवेत् ।

गूराणामन्यतमस्य द्वयोः सर्वेषां वा यथोपपत्त्या यवागूदधिपिप्पलीप्ररिचसुर-
भीकृतान्त्रेहसस्वात्ता(?)पाययेद्धारणम् । ततश्चैनं वाराहं वां रसं भूतैलेपयेत् ।
मात्रया जीर्णविशुद्धकोष्ठं भोजयेत् । अथास्य प्रवृत्तमूत्रस्य पुरीषयोर्हनुस्तम्भी
च भवति । प्रत्याख्येयः स्यादुत्पन्नारिष्टश्च वारणः । तस्मादग्निमिव वेश्मन्पु-
त्थितं सर्वपत्नेश्च शमयेत् व्याधिमुत्कर्णकम् ॥

तत्र श्लोकाः—

मेदःस्थाने स्थितः प्राणोऽपानो^१ स्थिसंस्थितः ।
समानो मांसमध्यस्थो व्यानो रेतसि संस्थितः ॥
उदानश्च भगवतु(?)मज्जस्थाने व्यवस्थितः ।
प्राणविप्रतिपत्तौ तु दुःखोच्छ्वासो भवेद्विषः ॥
चित्तविभ्रममूर्च्छा च शीतोच्छ्वासस्तथैव च ।
लाला प्रवर्ततेऽत्यर्थं क्षयश्चैव तथा भवेत् ॥
वेदनार्तश्च^२ जरे तथा श्वसिति वारणः ।
अवगण्डाश्च जायन्ते मूत्रसङ्गस्तथा परे ॥
शर्कराश्चैव जायन्ते तथा शुर्कानिरोधनम् ।
अप्रसृष्टस्य त्वस^३स्य तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
समानस्यातिकोपेन भोजनं नाभिनन्दति ।
अग्निदुर्बलप्राश्वैव वेदनार्तश्च वारणः ॥
आनाहाश्चापि जायन्ते हृद्रोगाश्च महीपते ।
शुल्माश्चैव तु विज्ञेया देहवार्पि(?) तथाऽपरः ॥
फुराश्चैव तु विज्ञेया घोरा प्राणविनाशनः ।
व्यान्विप्रतिपत्तौ तु घातुवैषम्यसंभवः ।
तस्याधिकं^४राश्चैव संभवान्त क्षये तथा ॥
छवीदोषाश्च जायन्ते शोफा अपि तथा परे ।
एकाङ्गमङ्गस्तम्भश्च संकोचो भङ्ग एव वा ॥
समकं नयनं भेदः स्वेदो वमथुरैव च ।
आक्षरोगाश्च जायन्ते ते तेषोक्ता एव च ॥
अपानश्चापि^५ससंभवस्तथा घनः ।
शूलं च गलगण्डं च^६ ॥

१ क. यातर° । २ क. °द्विसंस्थितः । ३ क. °वनिरो° । ४ क.
°करणाश्चै° । ५ क. यथोक्ता ।

इन्द्रियाणां निरोधात्स्यादुदावर्तश्च दारुणः ।
 शर्करावस्तिशूलं च सद्रोमूत्रपुरीषयोः ।
 इत्येव व्याधिनिर्देशो भेदाश्च बहवः स्मृताः ॥
 अथ श्लेष्मप्रकोपेण गौरवं स्तम्भ एव च ।
 श्वेताभासो भवेन्नागः कण्ठश्लेष्मस्य जायते ॥
 हृदयं पीड्यते वाऽस्य यवसं नाभिनन्दति ।
 भोजनस्य विपाकश्च क्षयश्चैव सथा भवेत् ॥
 अथ पित्तप्रकोपेण पीतगात्रो भवेद्द्विपः ।
 मृदुशीताभिलापश्च मूर्च्छा शोकश्च जायते ॥
 शोणितस्य प्रकोपेण पाण्डुरोगश्च जायते ॥
 दहवः कृमिकोष्ठश्च वपुर्विवर्ण्यमेव च ।
 एतान्येव तु सर्वाणि वातपित्तकफावृजाम् ।
 दोषाणां संनिपातेन प्राणादींश्चात्र लक्षयेत् ॥
 एवमेतदधिष्ठानं चेतनाधातुसंज्ञितम् ।
 अव्यक्ताश्चैव राजेन्द्र देवब्रह्मगुणार्जनम् ॥
 अधिष्ठानस्य गोप्ता तु *विज्ञतां चेन्द्रियेण तु ।
 जीव एव महाराज स्वगुणासंज्ञितो भवेत् ॥
 एते दात्वग्गणसंपुक्तो(?)देहिने विप्रभोजने ।
 प्राणापानौ च पञ्चा वा(?)भूत्वा वायुः शरीरिणाम् ॥
 विभक्तिं भगवान्प्रभुः ।

सर्ववातात्मकं विद्याज्जगत्स्यावरजद्रूपम् ॥
 मनोवाकायचेष्टासु विश्वरूपो हि मारुतः ॥
 तस्मात्सदाविहारैः—स्नेहनेवृंहणेर्हितैः ।
 प्राणानां रक्षणार्थं च कीर्ते यत्नं समाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 माहपाठ उत्कर्णको नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

* 'श्लेष्माऽपि' इति मीनू । * 'विज्ञाता' इति स्यात् ।

१ क. 'पक्ष जा' । २ क. 'गार्जन' । ३ क. एव ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अप्यन्यो महाराज व्याधिर्वातगतिस्तु यः ॥

प्रोच्यते वारणेन्द्राणां कंष्टः संज्ञाप्रणाशनः ॥

रुसैः कपायरुसैर्वा वातलैरुपसेवितैः ॥

रसैर्वातगतिर्विद्यान्योऽप्यमेन क्षणेन च ॥

(१) मस्तुवाच्यकस्माद्भानं घनेनोपवनेन वा ॥

तत्र खलु भो वातगतिव्याध्युपसृष्टस्य निदानानीमानि भवन्ति । तद्यथा—
अस्मात् पतति विह्वलति *गुह्यति स्तनति न विजानाति संज्ञाम्, प्रत्यर्थं वेद-
यति + प्रहीत्युक्तेनापि सर्पति निपीदत्युत्तिष्ठति क्षम्पमाणः कुह्यति स्तम्भं पर्येति
स्थूलोच्छ्वासश्चान क्षमेन(?) ते सर्वमिच्छति हन्तुमुन्मत्त इव भवति ॥

तस्यैवं वातगतिव्याध्युपसृष्टस्य प्रातरनाशितस्य *सुरा मसन्ना वात्पहिवात-
या(?) मनुद्वीरीसनयुक्ता दद्यात् । अथैनं *यवसा नकुलस्य मायसरिपपसङ्क-
टुकमत्स्यैः सघृतैर्धूपयेत् । भूपश्च सर्जरसमरिचहिङ्गुमनःशिलाभिः सघृताभिर्धू-
पयेत् । ततश्च कर्कटककटुकालाद्रूनदीमत्स्पशकलैः सघृतैर्धूपयेत् । अथवा
ह्रीवैरोशीरबिल्वस्पोनाकमांसीमक्षिष्ठाकुष्ठहिङ्गुलाभातगरतरुणाबिल्वैः सघृतैर्धू-
पयेत् ॥ मरिचमनःशिलासूक्ष्मैलाभिः पयसा श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽञ्जनं कुर्यात् ।
हिङ्गुमरिचशिलिपित्तैर्ऋतस्य प्रत्यञ्जनं कुर्यात् । तक्षाया(?) मिमन्थनक्तमा-
लपाटलीपत्रभङ्गाञ्जले काययेत् । दद्याद्वा त्रिरण्वतर्कारीमांसीमूलानि । ततश्च
च तुषं भवता(?) परिसाध्य तेन निक्वाथेन विधिवद्घृतं विपाच्य कुलत्परसेन
सह पापयेन्नागम् । उभयोः पञ्चमूलपोनिक्वाथेन मुद्रपूषं ह्रस्वोष्णं सघृतं पाप-
येत् । भोजयेच्च । ततश्चैनं यवसानि यथोक्तानि वातप्रशमनानि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

विविधैरुपक्रमैः शोषैर्वातगतिं समीक्ष्य मेधावी ।

भयत्नेनाणु चिकित्सितुमुपेक्षिहेति(?) मानदमिति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये शुद्ररोग-

स्थाने वातगतिर्नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

+ 'न्यामयेन' इति स्यात् । * 'गुह्यति' इति स्यात् । + 'एहीत्युक्तोऽपि न'
इति स्यात् । * द्वितीयान्ते स्याताम् । * 'यवसा' इति स्यात् ।

१ क. कष्टं संज्ञाप्रणाशनम् । २ ख. वातलैः । ३ क. 'स्माद्भानम्' ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरव्यग्रं पालकाप्यं द्विजर्षमम् ।
 विनयेनोपसंगम्य पप्रच्छ स कृताञ्जलिः ॥
 यथा मन्याग्रहो व्याधिः प्रादुर्भवति हस्तिनाम् ।
 साध्यः स च यथा वैचैस्तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 शृणु सर्वं विशेषेण व्याधिं मन्याग्रहं नृप ॥
 सादानं च निदानं च तथैव सचिकित्सितम् ।
 सहसा वा प्रसक्तं वा वर्णादानेन बाह्यते ॥
 धारतः प्लवतो वाऽपि सहसाऽकुशनिग्रहात् ।
 वने प्रतिगजस्तम्भकलादिभिरथापि वा ॥
 असम्यक्कार्यतो वाऽपि वारणस्य च वा वधम् ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा प्रकोपादनिलस्य च ।
 एवमादिभिरन्यैश्च सेचितैर्मन्ययोगतः ॥
 संतापाः श्वपथुस्तस्य वेदना चोपजायते ।
 मन्ययोः करिणः स्कन्धे ग्रीवायां चैव दन्तिनः ।
 तदाभयेन चेष्टन्तां निवृत्तिश्चास्य जायते ॥
 परिम्लानाक्षिवदनोऽपरगुह्यं च लक्ष्यते ।
 कृच्छ्रालालामहा—रनुपुङ्गे शनैः शनैः ॥
 तं सुखोष्णैस्त्रिभिः स्नेहैः प्रकाश्य परिपेचयेत् ।
 कर्तव्यं मर्दनं वापि मन्यादिष्वञ्जनादिभिः ॥
 केदुष्णैश्चापि निक्वापैः कार्यं तस्याभिपेचनम् ।
 तथा धूपोदकेर्वा—र्वसाभिः कारयेद्विपक्वं ॥
 कार्पो मत्स्यादिभिः स्वेदो यथा दोषमुपक्रमे ।
 ग्रीहीन्कङ्कण्यवान्मापान्गोघूमान्विपुलांस्त्रिजान् ।
 अतस्येण्डयोर्बोजान्यादकीर्णयोरपि ।
 मन्यास्तम्भे तु संश्लक्ष्य पञ्चमूलं च पेपयेत् ॥
 तं कल्कं तिलसंयुक्तं पी(पे)ययेत्कां च मारयेत् ॥

पूर्वकाये ततस्तस्य तेन कल्केन लेपयेत् ।
 वेदना श्वयथुः स्तम्भस्तेन शाम्यति मन्यपोः ॥
 शाल्योदनं ससर्पिष्कं भोजयेद्बभ्रुसंयुतम् ।
 मृदूनि हरितान्यस्मै यवसानि प्रदापयेत् ॥
 तैलं नस्ये घृतं पाने व्याधिमुक्ताय दन्तिने ।
 दद्यादथो क्रमात्तस्मै वलं मांसं विवर्धयेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे महापाठे द्वितीये
 क्षुद्ररोगस्थाने मन्याग्रहो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 मदक्षीणं हि मातङ्गं मद्यमाचक्ष्व पृच्छते ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 मदान्मनुजशार्दूल मातङ्गो नाभिषोऽज्यते ॥
 ग्रहर्पादितिमात्रं च व्यापामं कुरुते गजम् ।
 नदीतटनगानां च विहारात्परिधावनात् ॥
 श्रमादनशनाच्चापि क्षीयन्ते सर्वघातवः ।
 करात्फटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च परिश्रु(स्तु)तेः ॥
 मनसो विभ्रमाद्वर्षोदत्यन्तं कुरुते क्षयम् ।
 स क्षीणघातुर्विमनाः शोषमृच्छति वारणः ॥
 मदेन क्षीणघातुत्वान्मदक्षीणः स उच्यते ।
 तस्य दुग्धं शृतं गव्यं सघृतं पानमिष्यते ॥
 जीवकर्षभकाभ्यां च शृतं शर्करया सह ।
 द्वाभ्यां वा पञ्चमूलाभ्यां शृतं सघृतशर्करम् ॥
 पपो वा मधुकद्राक्षात्रिल्वैश्च सह साधितम् ।
 सफाणितं पिवेद्वाऽपि धारोष्णं वाऽपि संस्कृतम् ॥
 कुशरां सुशृतां भोज्यो दध्ना शाल्यन्नमेव च ।
 रसेन कृष्णमत्स्यस्य रोहितस्यापि वा गजः ॥

॥ पशुपतुं सुखसह्यं च सुखस्थानं च वारणः ।
 भवेत्सुखावलानश्च यथासुखपरिक्रमः ॥
 पेशलेर्मधुरैः स्निग्धैर्बृंहणीयैरुपाचरेत् ।
 मदक्षीणं शलं सम्यग्यवसैः पानभोजनैः ॥
 वक्ष्यते समदोषश्च मदोत्पत्तिविनिश्चयम् ॥
 मनीषिभिर्मदो दृष्टः स्वस्थश्चेत्तु हस्तिनाम् ॥
 सोपद्रवचिकित्सा च अभिज्ञेषु प्रपद्यते ।
 मदे व्यप(प)गते क्षीणं तं सम्यग्बृंहयेद्भजम् ॥
 इक्षुभिः शालिपादेन दूर्वया हरितैस्तुणैः ।
 पल्लवैः कुवलैश्चैतं तर्पयेद्विधिवद्विपक् ॥
 एवं पस्तर्पयेत्सम्यग्बृंहणीयैरुपक्रमैः ।
 समुद्रवसनां कृत्वा सै राजा वसुधां जयेत् ॥
 आरोग्या बलवन्तश्च वारणास्तस्य भूमिषु ।
 भवन्ति संधेयमदाः संग्रामे च जयावहाः ॥
 पोषेनैतेन राजेन्द्र यस्तु प्रक्रमते द्विपान् ।
 फालाः फालेषु भायन्ति वपोतीता अपि द्विपाः ॥
 ये च नष्टतुंका नागा ये चतुर्मुनिपोजिताः ।
 सुपुष्टाश्चापि ते राजन्मदं गृह्णन्ति वारणाः ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने महा-
 पाठे मदक्षीणो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वभूव राजा प्रथितः पृथिव्यां महाधिपः शक्रसमप्रभावः ।
 हुताग्निहोत्रं परमं मुनीनां सत्सत्यवेदव्रतधर्मपुक्तम् ॥
 स्रजा द्विपानां हितकाममूचे तं पालकाप्यं शिरसा प्रणम्य ।
 यः पोष्यमाणो विविधैः प्रयोगैर्नाऽऽप्यापते क्षीयत एव नागः ॥

* 'पशुतुं सुखसह्यं' इति भवेत् ॥

१ स्त. मदे वयं । २ क. स च राजा वसुधराम् । आ० । ३ स्त. ये चात्र
 सु० । ४ क. स्त. राज्ञा । ५ क. पोष्यमाणो ।

तस्य क्रमाप्यापनकारणं तु यथागमं मे भगवान्ब्रवीतु ।
 स एवमुक्तस्तु नराधिपेन भृशं घृनिश्चित्य मुनिर्वभाषे ॥
 महाभयाद्वापुशिराः कोपयति वृद्धा* ।
 तस्य प्रकोपाद्यवसानपानेनोऽऽप्यापते क्षीयत एव नागः ॥
 यत्क्षीयते तेन क्रशः स नागस्तस्यापि कार्यं कुशलेन शीघ्रम् ।
 वक्ष्याम्यहं तेन तु राजसिंहं कृष्णं बलं क्षीणविधिर्पथावत्* ॥
 विरेचनं तस्य तु सर्पिषेव शृद्धे च कोष्ठे त्वथ बृंहणं स्यात् ।
 मनःप्रसादं जनयेत्तदाऽस्य प्रीतिर्वलं चैव विवर्धतेऽस्य ॥
 मेहांश्च दद्यात्कवलानयास्मै* ।
 काकोलितर्कोपमृतात्मगुप्ताविदार्यपामार्गपुताभगन्धा ॥
 एरण्डमूलं त्वथ मुद्गपर्णी प्रतिस्वभावं नयति स्वर्मांसम् ॥
 समापपर्णी सहिरण्य* ।
कारा सपारिमद्रा त्वय शाल्मली च ॥
 आवर्तंसीन्वा(?) सहितोऽग्निमन्थस्तथाऽऽट्छपं सह कच्छुराभिः ।
 एवंप्रकाराणि च बृंहणानि सांकर्यपुक्तानि यथाक्रमेण ॥
 दद्याददाहीनि समीक्ष्य काले यथाग्निमात्रं कवलांस्तु मुख्यान् ।
 सधन्वनं शैलुशिरापकाभ्यां सभोरटां क्षीरविदारिकां च ॥
 प्राग्भोजने चोत्तरभोजने वा त्रीन्द्वौ तथेकं कवलं तु मुरूपे ।
 पलानि विंशत्यल(?)संख्ययाऽस्मै तथोत्तमे मध्यजघन्ययोश्च ॥
 नो क्षीरपानं सघृतं च देयं प्रागुत्थितस्थानगताप दद्यात् ।
 शाल्योदनं चैव घृतोदनं च तृतीयभागेऽहनि सत्त्वभोज्यम् ॥
 भूपस्तथा सात्त्व्यविश्वद्विहेतु परीक्ष्य नागं च दशैव काले ।
 मृदुः सुसिद्धं विशदं च भोज्यं शाल्योदनं सस्फुरितं च घातम् ॥
 फुलेचराणां जलचारिणां च सर्वाणि मांसानि हितानि राजन् ।
 स्याल्यं सुसिद्धानि घृतोत्तराणि भोज्यस्तथा दाढिमसाधितानि ॥
 कल्पे तु दत्ते द्विरदो* ।
दभोज्यः तदन्नशेषं च रसानुपानम् ॥
 आनूपसत्त्वोदकजाङ्गलानां मज्जावसाभिः खलु तस्य देया ॥

* एवदमे सपुस्तके नुतिचिह्नं वर्तते ॥ *पुस्तकद्वयेऽपि नुतिचिह्नं दृश्यते ।

ज्ञात्वा त्ववस्थासदृशं च काले कृशं विदित्वा भ्रमपीडितं च ।
 सदाहमूर्च्छाभ्रमयुक्तमेनं पादेषु गाढं परिगाढयेत् ।
 शोषं विधानं तु कृशेषु यत्स्यात्क्षयेषु तद्वक्ष्यति विस्तरेण ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामन्त्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 चतुर्विंशः कृशाध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ बलक्षीणमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । विराट्पृच्छति मपेक्षयेन्नित्यम् (?)
 न चापि तैलं न घृतं न दुग्धं न चापि मांसं न रसं त्यमन्य (?)
 मद्येन शुष्येतसकणैस्तृणैश्च ।
 भवद्वर्मासो बढरोऽतिमात्रं न च स्थिरः कर्मसु संयमत्तम् ।
 स हीयते यो द्विरदो बलेन तस्माद्बलक्षीण इति यदिष्टः ॥
 उत्साहतेजोबलविमयोगाद्वाधिः स्पृशत्येवमतीव कष्टः ।
 तैलं घृतं वा स तु सप्तरात्रं शुद्धं पिबेत्स्नेहविधौ पथोकम् ॥
 मायूरवाराहरसैर्यथावदैर्गैश्च लावैरथ कौकुटैश्च ।
 स्निग्धै रसेर्जाङ्गलजैश्च भोग्यः शाल्वोदनं तांश्च रसान्पिबेत्सः ॥
 सफाणिता वाऽपि पिबेत्प्रसन्नां चिरस्थितां चापि तथाऽऽसवं तु ।
 गृङ्गाटकीनीलुविशानि दूर्वा सफाणितं स्याच्चवतं विधेयम् ॥
 स्निग्धैश्च पथ्यैश्च रसैर्यथावत्संवर्धयेत्तस्य बलं द्विपस्य ।
 संजातवीर्यं बलसंप्रयुक्तं क्रमेण कर्माण्यपि कारयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामन्त्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 बलक्षीणो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः श्लेष्माभिपन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

(इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।) श्लेष्माभिपन्नाः संभवति स्निग्धमधुर-
 गुरुघनशिशिरपेशलाहारस्य दधितिलपल्लगुडविविधजलचरानूपमांसरसनक्र-

मकरशिथुपारकुंकुटकोरप्रमहिषवराहमांसरसभोजनावित्यं सुविहितान्वयपवस-
 फलकुवलपल्लवोपयोगादव्यायामादभ्यपरिसरणौ क्षीरवसामेदःसर्पिषामतिसेव-
 नाद्वा श्लेष्मा प्रवृद्धः सर्वशरीरमभिव्याप्य जनपति कुष्ठकिटिम(?) द्रुपटलक-
 ण्डूकिलासानि । तस्योष्णक्षीरकटुकलवणवित्तकपापाणि मक्ष्यभोज्यपेपले-
 खानि दद्यात् । अस्त्रेहलवणान्पवान्कोद्वान्मुद्रकुलत्यपोरेन्यत मस्य सूपेणामो-
 ज्यपवसानि चोष्णवीर्याणि यवसाध्यापीकानि दापयेत् । वद्ध्वासवकपायपा-
 नानि पथापोगं दद्यात् । त्वग्दोषाणां प्रवृद्धानां प्रच्छन्नच्छेदनलेखनदहना-
 हरणानि यथापोगं कुर्यात् । द्विजणीयोक्तेन विधिना यथाशास्त्रमुपाचरेत् ।
 (*सर्पपहरितालीकीसीसराष्ट्रिकारसाञ्जनमनःशिलाभिर्लवणगोमूत्रपुक्ताभिस्ति-
 लैलं पक्वं सर्वाभ्यङ्गं कारयेत् ।) व्रणविधिनाऽथोपक्रमेद्विधिवदिति ॥

तत्र श्लोकः—

व्यापामैः परिसरणैः क्रमेण धीर्पांस्तीक्ष्णोष्णैः कटुकपापवित्तकक्षैः ।

श्लेष्मैर्द्वैर्प रसभोजनैश्च हन्यादुद्धृत्तं कथनमेव वायुरन्तः परीक्ष्येत्(?) ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-

स्थाने श्लेष्माभिपन्नो नाम पाण्डिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ भगवन्ते पालकाप्यं रोमपादः पमच्छ—भगवन्वारणानां सुप्तद्वारवि-
 शुद्धानां चिकित्सितं व्याख्यातम् । नवग्रहाणां (मुंस्)द्वारणामनःसंतापवानाम-
 रण्याश्ममानीतानां चिकित्सा नोक्ता । तेषां कथं चिकित्सा भगवन्मनो मे
 मुह्यति यथा नु तेषां सात्त्वाणुलोमं भवति । तथा मे वक्तुमर्हसि ॥

ततः श्रोत्राव—भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो नवग्रहाणां नागानां
 ग्रामेषु भोजनस्थानशयनेषु च विविधदुःस्वपयानां मूषिषं व्याधयः संभवन्ति ।
 मूत्रसङ्गो मूछां गात्रस्तम्भयवगण्डगलग्रदवातगुल्माश्चान्ये च बहवः ॥

तेषां चिकित्सितम्—कन्दलीकन्दनालिकेरगृद्धाटककसेरुत्रिशमृणालशालू-
 फानि वनसात्त्वाणुलोमिकं मक्ष्यं दद्यात् । सल्लकीवारमयूकानां मूत्रान्यभि-
 घातसमुत्पन्नमसङ्गप्रशमनार्थं वनसात्त्वाणुलोमिकं च मक्ष्यं दद्यात् । धौदक-

* धनुराकारमध्यस्थपातः कपुलाके नास्ति । विमुलके नास्ति ।

१ क. °कुण्ड° । २ क. द्वाराणां म° । ३ क. कन्दली° । ४ क. मोव-
 कन्दलीरुच° ।

न्दभीरुं च पनसफलशतावरीगृह्णाटककसेरुकपञ्चवीजानि वनसात्म्पानुलोमिकं
भक्ष्यं दद्यात् । पवसान्पौदकानि विचित्राणि मृदूनि हरितानि वनसात्म्पानु-
लोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । भल्लातकमधुक्षीरकोमलकल्कं सकपोतनाद्युतं कोञ्चनव-
ग्रहणां मनःसंतापदं वा वनसात्म्पानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् । फदलीभल्लातक-
पारामधूकारिवदनामूलानि नवग्रहाणां वातगुल्मप्रशमनार्थं वनसात्म्पानुलो-
मिकं भक्ष्यं दद्यात् । अश्मन्तकपुष्पपनसशल्लकीचन्दनशिरीषिकामल्लातकम-
धूकप्रियालानां मूलानि श्वगण्डासारगलग्नहृदयमुवातश्लेष्मविकारप्रशमनार्थं
वनसात्म्पानुलोमिकं भक्ष्यं दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

उत्सृज्य सर्वकर्माणि मुसद्भाराणि शोषयेत् ।
अन्नायत्तं हि नागानामारोग्यं जीवितं बलम् ॥
मुसद्भारविशुद्धस्य वारणस्य गृहीयते ।
रोगाः सम्यक्प्रशम्यन्ति बलं मांसं च वर्धते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
वनसात्म्पानुलोमिकनामा सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
तलकाशीं सभैयज्यं सनिदानं प्रचक्ष्व मे ॥
तस्मै प्रोवाच भगवानङ्गाय परिपृच्छते ।
तलकाशीं सभैयज्यं सनिरुक्तं ससंभवम् ॥
रक्तपित्तकफाः कोष्ठे सवाताः कुपिता यदा ।
तले यतः प्रकाशन्ते तलकाशी ततस्तु सः ॥
॥ दुर्बलस्ततो नागः शरधानाश्मलोष्टम् ॥
स्थाणुनाऽभिहि(ह)तो वाऽपि पृष्टो वा परिधावनात् ।
मूर्खमपुक्तो मुक्तो वा तथाऽतिगमनादपि ॥
नदीतटगरीणां वा विषमाणां परिक्रमात् ।
शर्करादग्ध्रभीनामृषराणां च सेवनात् ॥

१ क. काश्चन नवग्रहाणां । २ क. °मिकं ना° ।

क्षतो वाऽप्यतिघृष्टो वा पच्यते च ततस्तलः ।

स्फुटिताश्चोद्धता वाऽपि विशीर्यन्तेऽपि वा नखाः ॥

*.....न्ते वाऽथ मक्ष्यन्ते विपद्यन्तेऽपि वा नखाः ।

स विपन्नतलस्त्वेवं व्रणैरागन्तुदोषजैः ॥

न शक्नोति द्विपो गन्तुं वेदनार्तो महीपते ।

स कर्कटकवत्कृच्छ्राद्वनेच तलरक्षणान् ॥

गात्राणामुरसश्चापि विसोभो जायते व्यथा ।

श्वयथुर्वेपथुश्चास्य व्यायामात्तलरक्षणान् ॥

एवं स तलकाशीति तलरोगो निरुच्यते ।

स्थाने तिष्ठेत्सुविदितो स्नेहाम्पक्ततलो गजः ॥

(*अधूरपरिसर्पंश्च गच्छत्यच्छन्दतो गजः ।)

सर्पिषा सर्वसेकश्च ग्रभूतेन मशस्पते ॥

चतुर्थीं तु दशां मासे तलकर्म विधीयते ।

पौवनस्थस्य बलिनः सत्त्वयुक्तस्य दन्तिनः ॥

क्षीणदुर्बलबालानां कृशानां पादरोगिणाम् ।

ऊर्ध्वसप्ततिकानां च तलकर्म न कारयेत् ॥

मशस्ते तिथिनक्षत्रे तलकर्म समाचरेत् ।

स च सर्वो विधिः कार्यः केशेषु विहितो यथा ॥

शस्त्रेण शोधयेद्वैद्यो यदि च्छेद्यतलो भवेत् ।

मांसं चाप्युद्धतं धूतं स्फुटितं पूति विज्जलम् ॥

न तलं क्षणुपात्तस्य न च रक्तं भवर्तयेत् ।

शस्त्रेण शोधयं बलिनस्कृत्तं स्फुटितमेव च ॥

सशोणितं सपूयं च क्षणुपात्तस्य तत्तलम् ।

शस्त्रकर्म क्षते कुर्पात्तलानां वहनं हितम् ॥

मधूच्छिष्टं गुहं तैलं मज्ज मेदश्च पाचयेत् ।

योगेनैतेन तप्तेन दाहयेत्कुशलो भिषक् ॥

अर्जुनस्याश्वकर्णस्य निम्बस्य सारिरस्य च ।

अङ्गारैरसनस्यापि तापयेत्कुशलः शिलाम् ॥

* मज्ज्यन्ते इति भवेत् ॥ * धनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अपनीय ततोऽङ्गारान्निवर्णान्यथा शिलाम् ।
 तस्यां शिलायां मेदांसि पालिं कृत्वा प्रदापयेत् ॥
 वराहमहिषाजानामेकैकं स्थापयेत्तलम् ।
 कल्पान्मेदांसि संशुद्धा पादं नागस्य लेपयेत् ॥
 भ्राविच्छल्पकगोधानां शूकरस्य च मेदसा ।
 सफाणितं घृतं पक्वं तलनिर्वापणं हितम् ॥
 कूर्मकर्मटमत्स्यानां मेदो नकस्य वा हितम् ।
 तले निर्वापणं कार्यं पक्ष्मग्री कृते घृतम् ॥
 गुडेन सह कासीतं कांस्यनीलं विपाचयेत् ।
 मलिनं तलमेतेन चर्मणा छादयेत्ततः ॥
 समङ्गां धातकीपुष्पामश्वकर्णप्रियङ्गुः ॥
 तलानां शयनं कार्यं कल्कं पिष्ट्वा मलेपनम् ।
 रोचना रोहिणीलोमकुष्ठं सर्जरसं तथा ॥
 त्रिकलां चैव नागानां तलानां स्तम्भानं भवेत् ।
 कुटजस्योद्गम्वराणां किण्वाः प्रियकस्य च ॥
 ककुभां सोमवल्कस्य त्वचं संकाषयेज्जले ।
 एताप्रक्षालनं कार्यं श्वपशुकिमिनाशनम् ॥
 स्कटितं नखरोमं च कण्डूशोणितनाशनम् ।
 केशानां—प्रशान्त्यर्थमेतदेव प्रशस्पते ॥
 (*दत्तवैवं गजस्य) ततो घृतस्निग्धं प्रदापयेत् ।
 प्रसन्नां प्रतिपानार्थं पिवेत्फाणितसंप्लुताम् ॥
 विचित्रैर्घवसैर्नित्यं तस्य प्राणं च विचते ।
 एवमेतैः क्रियायोगैर्यत्नेन तलकाशिनाम् ॥
 साधयन्मातेमान्वैद्यः पादमाणा हि वारणाः ।
 लक्ष्यन्ते नक्षत्रमध्ये तु कृमीणां संभवस्ततः ॥
 प्रापेणानूपनिरता ये तेषां स्पृर्नस्तेषु च ।
 आम्पाणां स्थानदोषाश्च शकृन्मूत्रादिकर्दमैः ॥
 न तेषां तत्र वै स्थानं कर्तव्यं तलकाशिनाम् ।
 क्रमयो यदि जायन्ते ततस्तान्विद्विषेर्हरेत् ॥
 पुनः कपापकस्त्रैश्च सापिर्मधुसमापुतैः ।

लेपयेच्चात्र कृमयो रक्तमांसेषु ये श्रिताः ॥
 तत्समीक्ष्याऽऽहरेद्वैद्यः शनैर्विदिशसूचिभिः ।
 कृमयस्ते च लक्ष्यन्ते स्थूला ह्रस्वाश्च पायैव ॥
 कृष्णाश्च श्वेतशिरसो विपरीतास्तथाऽपरे ।
 उद्धृतेषु च कर्तव्यो विधिर्गणविधानजैः ॥
 असाध्यमपि चावेक्ष्य कुर्यात्क्षारादिभिः क्रमात् ।
 न. *बद्धा नयकर्माणि कारयेत् मतङ्गजम् ॥
 स्थाने पानाशनं दद्यात्सिद्धे व्रणचिकित्सिते ।
 शनैस्त्वाक्रामयेन्नागमहन्पह्नि पायैव ।
 यावन्न बलशान्नागस्तावच्च व्रणरोपणम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 तलकाशी नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अधेकोनविंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरष्टच्छद्मगवन्तं पालकाप्यम्—भगवं(†श्चलनादिगुणविशेषा हस्ति-
 नश्चरणतलाश्रयाः, अतस्तलकाशिनं संसंभवचिकित्सितं व्याख्यातुमर्हति ॥

अथोवाच भगवा)न्पालकाप्यः—इह खलु भो रक्तपित्तकफमाहता नखरत-
 लाश्रितास्तलकाशिनमापादयन्ति ॥ अथवा—कष्टकरशर्करोपेलवतां यथा मर्द-
 नाद्वनग्रहणप्रचारपर्वतनदीतटविषदग्धभूम्युपरप्रदेशानां सहसा सेवनैरसद्रत्ना-
 याक्षः(?)प्रयोगात्, अथ प्रदपेण स्कन्धपट्टमार्गसेवनैर्वृष्टवारादत(?)स्थाणुनाऽभि-
 दता वा हस्तिनस्तला विपद्यन्ते । ततस्तलतोऽप्रबलद्रूप्यर्थेणा स्फुटानामभि-
 भवन्ति । विक्षोभयोस्तव्यपन(?)स्तमाहुस्तलकाशीति ॥

चिकित्सितमतोऽस्य—चतुर्थी वशामनुपाप्तास्तलकर्मणोपचरेत् । वपोती-
 तबलक्षीणांश्च तलकर्मणा नोपचरेत् । तेजोजवबलसंपन्नमपि क्षततलमध्वनि न
 योजयेत् । तलानां रक्षणार्थं हस्तिनं स्थानान्तरे रक्षयेत् । तस्य च गात्रा-
 भ्यङ्गं भोजनं च श्लेहसंप्लुतं दद्यात् । पूर्वोक्तेषु तिथिनक्षत्रेषु तलकर्म कारयेत् ।
 उद्धृतावधूतमतिमांसं च तलकाशिनं शस्त्रेणापहरेत् । गुदमध्निष्ठप्राजमेदःसं-
 युक्तेन तैलेन सम्पाग्वपकेन मुहुस्तलवापनं कुर्यात् । सदिशककुर्मान्म्याभक्-

* 'बद्धा' इति स्यात् ॥ † भनुराकारमयस्यः पादो न कपलके ।

१ क. स्थिताः । २ क. °पलाना य° । ३ क. °पमद° । ४ क. °नरं नये° ।

णारिम्बधवासनानामङ्गारैः शिलां तापयित्वा महिषवराहाजमेदोभिरवसेचयेत् । ततो वारणानामेकैकेन तलेन तत्र क्रमान्कारयेत् । वाराहगोधाश्वविच्छल्यकमेपमेदः फाणितविषकेन घृतेन निर्वापणं कुर्यात् । अथवा—नक्रकुलीरकच्छपमेदोभिः सह घृतं पक्वमग्निकर्मण्युपरते निर्वापणं स्यात् । कासीसं कांस्पनीलं च गुडेन सह निपाच्यते । तेन प्रलिप्यास्योपानहतल(र)क्षणार्थं कुर्यात् । अवसेचपेद्वस्तिनं मूलत्वात्(?) । तत्र धातकीपुष्पसमङ्गाश्वकर्णत्वक्प्रपङ्गुभिः कल्कपिष्टाभिस्तलानां स्तम्भनार्थं प्रलेपं दद्यात् । रोहिणीलोभसर्जरसत्रिफलासोमवलकैः कल्कपिष्टैस्तलस्तम्भनार्थं प्रलेपं दद्यात् । त्वक्पायेण सर्जार्जुनेन्द्रवृक्षपुक्ष्मिपङ्गुधवाश्वकर्णसोमवलकशालचतुरङ्गुलोदुम्बरकिणिहीनां गृतेन तलकान्प्रक्षालयेत् । अनेन स्फटितनखकण्डूश्वयधुपूयशोणितश्रा(स्त्रा)वा क्रमयस्तेन शाम्यन्ति हस्तिनां प्रायेणानूपदेशचराणां स्थानदोषान्नखमध्येषु क्रमयः संभवन्ति । तैर्भक्ष्यमाणा दुर्बलगतयो वारणाः पार्ष्णिभिर्गच्छन्ति । न च नखैर्गन्तुमुत्सहन्ते । नखांश्च कृमिभिर्भक्ष्यमाणान्मुहुर्मुहुर्विधर्षति । ततस्तेषां नखशोधनमेवाऽऽदितः कुर्यात् । अथ पूयरुधिरसंश्रिताः, तेषां सूचीविडिशेनोद्वरणं कुर्यात् । व्रणान्ब्रणविहितेन मधुघृतेन पूरयेत् । किमप्यत्र कृष्णाः श्वेतशिरसः, श्वेता वा रक्तशिरसः, ह्रस्वाः स्थूलाश्च संस्थानतः संभवन्ति । (सूचिविडिशेन सूच्या चोद्वरणमशक्यम्) । तत्र येषां हि श्वेतत्वं व्यावन्नश्चात्र द्वरणमसह्यम्(?) तान्भारेणोपचरेत् । गुहाश्वकर्णसोमवलकसर्जार्जुनेन्द्रपवकुटजत्वक्तामलीमुष्ककमधुकसप्तपर्णमेपशङ्खीविल्वकजम्बुकशल्लकीवदाम्बत्पङ्गुलोदुम्बरासृक्करसदिरामलकीगोपीदरीवकीनां त्वचः संयुद्धोदुसले क्षुण्णपात् । पञ्चद्वेणप्रमाणां विंशतिद्रोणेऽम्भसि तस्मिन्महति कट्याहे चाधिश्रेष्ठतुभोंगावशिष्टं नखविद्वस्यापितं संवर्तत(?) शरीरं कृत्वा निष्काथमवतारयेत् । ततस्तं च परिक्षुतं पुनरधिश्रृंषित्वा मन्देन वह्निना विपाचयेत् । यावत्फाणितभावमावन्न इति । तत्राऽऽवापः—त्रिफलानिशाघोण्टाफलोलोधाजुनमधुककासीससौराष्ट्रिकावर्णानि सर्कास्पनीलानि । ततस्तं सजेन प्रथितमेकीभावमुपागतं सुपक्वमवतार्य सुन्यस्तं कारयेत् । तत्सर्वं पादरोगेषु प्रशस्तं रोपणं स्थिरीकरणं स्तम्भनं चेति । ततः सुरामस्यै फाणितसंप्लकां प्रतिपानं दद्यात् । भोजनं च सघृतं मुद्गमिश्रं दापयेत् । तेषु तु प्रकृतिमापन्नेषु प्राणसंजननार्थं केशमोक्तेन विधिनीपचरेत् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । * 'रपिश्रित्य' इति भवेत् ॥

१ क. व्रणाश्च व्रण° । २ क. °णेत° ।

तत्र श्लोकाः—

ततः कुर्युः क्रियाः सर्वाः पादरोगे प्रकीर्तिताः ।

यदिदं सेवते नैव तैलं कुर्यान्नराधिप ॥

न स्रवन्ति न पच्यन्ते न क्षीयन्ते स्फुटन्ति न ।

स्पृष्टास्तैलकपायेण प्रयोगेण स्थिरास्तलाः ॥

सुखमाक्रमते भूमिं समेषु विषमेषु च ।

अध्वनो गमने नित्यं ज्वश्रास्य न पीठयेत् ॥

अनेन विधिना राजन्यो वैद्यस्तलकाशिनम् ।

साधयेच्च महाराज स पूज्यः सततं वृषैः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने तल-
काशीचिकित्सितनायाऽध्याय एकोनत्रिंशत्तमः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमर्यतिसदृशवपुरुदुपतिसदृशवदनः कमलसदृशनयनः, परिपू-
र्णगोष्ठपस्कन्धः पृथुविपुलरुचिरवक्त्रा आजानुदीर्घबाहुरुग्रवाञ्छितचारुगामी
जनकान्तं भगवन्तं पालकाप्यं हेतभाजमिव तपसो दास्यमानमृपिवरमभिवाच्य
कृताञ्जलिरुवाच रोमपादः—‘कथं भगवन्पा(*लकाप्य वारणानां गलग्रहः
संभवति, कथं वा साध्यासाध्यः, तन्मे व्याख्यातुमर्हति। शृणुपुरस्मि’—इति ॥

स एवमुक्तः प्रोवाच भगवान्पा)लकाप्यः—इह खलु भो महाराज मायेण
हि नववृद्धीतानां नागानां मूषवियोगाद्देनुकास्मरणात्पवनोभितापमापादयन्क-
ण्ठगलकपोलप्रदेशान्विष्टस्य गलग्रहं जनयति ग्राम्पाणामपि । यदा तु वारणः
स्निग्धमधुरशिशिरानूपजलजयवसकमलशैवलगुरुरुक्षभोजनः कफपवनजननभू-
मिष्टाहारचेष्टशीतकल्पगुरुसलिलपानप्रापो रुक्षाभिष्यन्दिसेवी तस्य सदसा
पवनसंस्रष्टः प्राणापानसमानोदानव्यानाक्षिप्तः कण्ठमासाद्य तिष्ठति कफः । स
जनयति गलग्रहम् । ततः स तेनाभ्यवहर्तुमाहारं यवसकवलकुवलपल्लवानाम-
न्यतमं न शक्नोति । ग्रस्यन्दमानतलवहली तलक्षितक इव भवति । यस्तु स्वनय-
नगलहनुकपोलस्रक्कौष्ठमन्यासगदो गुरुकरगुरुमत्तिकाश्च नीलं श्यावं लोहितं
विवर्णं वमथुं पूतमुद्गिरति, कम्पते पूर्वकापमुदस्यति, लाला चास्य जिह्वाम्-

* धनुराकारमध्यास्थो नास्ति पाठः कपुलके ।

१ त. हतं मन° ।

लात्स्रवति सरुधिरा वा केवला वा । स चोर्ध्वशिरोधरो जलद इव वृंहते च ।
 प्रमेहति च बहुशः परिहृष्यति धुरधुरायमाणः (कर) कण्ठः करकण्ठोपरोधात्तु स
 दुर्मनाः सूक्ष्ममपि न चाऽऽदत्ते किंचिदाहारजातम् । तामवस्थामसाध्यां विधात् ।
 साध्यस्तु लालाश्रा(स्त्रा)वं प्रकृतिस्थगलकपोलमन्यानपनसगदः सुसूक्ष्ममप्या-
 हारमादत्ते । तं चिकित्सितमुपक्रमेत् । तस्य पूर्वापरपरिक्षिप्तस्थालानितस्य
 कुमुदानी(?) यहीतस्य माजनहस्तैः परिचारकैः परिवृतस्य विश्वामित्रस्य
 विकाशं मुखप्रमाणं कारयेत् । वृक्षस्य बलवत्तः सारं दृढमशुपिरं निरुपद्रवं
 ग्राहयित्वा पवेसेस्थानं तस्य मध्ये हस्तप्रवेशमात्रं छिद्रं कारयित्वा वारणस्य
 मुखं तिरश्चीनं प्रसार्य सूक्ष्मप्रवेशनिबद्धास्याभ्यधिकांसग्रीवाद्वान्ना(?) बलवद्दृ-
 ढीकृत्य सन्निकदुकमधुसर्पेयाऽभ्यज्य कुसुमवर्तितनखं वेद्यस्तस्मिन्विकाशे हस्तं
 प्रवेशयित्वा तालुगलहनुकपोलजिह्वापरिमिथ्यासंज्ञान्तं शनैरुर्ध्वं जघृणः कुव-
 लकवलपल्लवानां पत्किंचितत्र स्थितं तत्तत्वं शोधयेत् । अथ कण्ठे यदिष्टव-
 मधु स्यात् । तदा त्रिकदुकपुक्तेन हस्तेन श्लेष्माणं निर्गत्य विलापयेत् । अक-
 ठिनमावा न विद्येत (रन्) लीनीकृतली(?) श्लेष्माणं कण्ठं वा स्वेदयेत् ।
 विगतलाश्रा(स्त्रा)वं स्वगलं मुखमापादयेत् । संस्कृतं कृतमेनं पापयेत् । (तत-
 श्रोभयोः पञ्चमूलयोः फुलत्थकाकमाच्योश्च निकार्थं कारयित्वा पिप्पलीमरिच-
 संस्कृतं घृततैलाभ्यां स्नेहितमिधं पापयेत् । अर्कोरुबूक्तकर्कारीश्रीपर्णीशोभा-
 क्षनकीटानां पत्रमङ्गान्पयसि पाचयित्वा नाडीस्वेदं विदध्यात् ॥

तन्नास्त्विन्नस्त्विन्नानां विज्ञानं भवति ॥

तन्नास्त्विन्ने—छन्वा गौरवं वंशप्रस्तब्धमाशीतलत्वं काठिन्यं हृष्टरोमत्वं
 नयनपरिश्र(स्त्र)वश्च भवति । भूयस्तु स्वेदं विपहते । अतिस्त्विन्नस्य मृदु-
 त्वमभवति, वातश्च प्रशममुपगच्छति । श्लेष्मा च ततः स्थानात्प्रच्यवते ।
 अतिस्त्विन्नस्य विदाहाद्विक्रियामुपगच्छन्ति च कफपित्तरुधिरमेदांसि । तैतः
 स्नायुशिरस्तासा (?) चात्र लीयान्, छादंमूर्छां प्रवर्तते स्फोटाश्च जायन्ते । ततो
 विधिवत्स्त्विन्नमिति विज्ञाय शीतलेनाम्बुना लोचने परिपिच्य कर्णमन्ये पुनर्वि-
 शोधयेत् । ततः शोभाक्षनवृक (?) कर्कारीणां बीजानि तिलसर्पपातसीश्च
 संक्षुध कपाले दग्धोमिधं कृत्वा किण्वतन्दुललवणतिलघ्राणितं सर्पेया च
 संपोष्य कण्ठानुसरणमस्य कुर्यात् । तैलघृतवसाभिरभ्यज्य पापसेन पिण्डस्वेदं

॥ घनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °हस्यैरपि परिचा° । २ क. °वसस्या° । ३ क. °र्तिते न° । ४ क.
 ततस्तु द्या° । ५ त. °गामपि कृ° ।

कारयेत् । मधुकसरलभद्रदारुश्रेयसीचूर्णयुक्तेन तैलेन वस्त्रः सेचयित्वा तेनास्य कण्ठश्वपथोरुपशमो भवति । तालीसपत्रं तगरं भांसी हिङ्गुदेवदारुविडङ्गानां स्वा(श्वाविड्)गोधानराजलोमभिश्चेतं(?) गोमयाग्नौ सर्पपतैलेनेमं धूपं दद्यात् । चक्षुषी चास्य क्षुरकमूलं श्लक्ष्णपिष्टं घृतमण्डेन नेत्रयोर्मधुना चाक्षतं कुर्यात् । तेनास्य धूमस्वेदेन पथ्य दौषः, कफपवनविकासश्च प्रशमयुपगच्छन्ति । पयसा-
न्यार्तवानि विविधहरितमृदुकपायाणि पयसाध्यापोकानि यत्रानुकूलानि भोज-
येत्, घृततैलोपपन्नानि विधिना । प्रणुदति गलग्रहरोगनिरुपद्रवो मुदितमनाः
सुप्रसन्नः प्रसन्नवक्त्रः प्रकृतिस्थः स्तनति वारणः ॥

तत्र श्लोकः—

कफपवनसमुद्भवं गजानां शमयति वस्तुगलग्रहं विकारम् ।
स भवति परियस्वि(?)पूजनीयो निपतमुनिः कुशलश्च परीक्ष्यकारी ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
गलग्रहनामा त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अङ्गस्तु राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
कथं नृणादितं नामं परीक्षेत महामुने ॥ १ ॥
नृणादितस्य भगवान्किं वा लक्षणमिष्यते ॥
के वा वारिणः प्रोक्ताः सम्पद्ग्रस्तस्य दन्तिनः ॥ २ ॥
एवं पृष्टस्तु भगवन्सर्वमाख्याहि तत्त्वतः ॥
अङ्गराजवचः श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
जलच्छेदानु(त्तु)मातङ्गः क्षिप्रं प्राणैर्विपुज्यते ॥
त्वद्मूलपांशुहरणेर्जलेश्चापि सुसोचितैः ॥ ४ ॥
वारणेश्च समाश्वस्तः शीतसाम्यो विशेषतः ॥
तस्मान्नृणादितं नामं ॥
.....यस्य पितुर्मूर्छो भवेत्ततः ॥
अन्ये च बहवो रोगास्तस्यात्मादुर्भवन्ति हि ।
एवं सर्वास्ववस्थासु तस्मात्तोर्यं न वारयेत् ॥

तोयमूलमिदं सर्वं जगत्स्थोवरजङ्गमम् ।
 असंख्येया गुणाः प्रोक्तास्तोयदाने नराधिप ।
 सद्यः प्राणकरं तोयं मूर्च्छितेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 व्यतिक्रान्तायां वृष्णायां नागः प्राणैर्विमुच्यते ।
 तस्मात्तृष्णादिते नागे तोयं क्षिप्रं प्रदापयेत् ॥
 बलाद्रोगांश्च जपति वारणो नात्र संशयः ।
 यदा रोगादितो नागस्तृष्णाया व्यथते भृशम् ॥
 परिश्रद्धा तदा तोयं विपजारोगप्रकारक्षिणा ।
 योगतस्तु प्रदातव्यं प्राणभ्रंशोऽन्यथा भवेत् ॥
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि कात्स्न्येन मनुजाधिप ।
 तृष्णया चाभिभूतस्य प्रमेदः संप्रवर्तते ॥
 धातूनां च क्षयाच्चैव मूढस्तु भवति द्विषः ।
 आलानं छेदयेन्नागः स्थाने न लभते सुखम् ॥
 शालां भिनत्ति चात्पथं तथैव कपिशिर्षिकम् ॥
 शय्यायाशुपनीतस्तु निद्रां न लभते गजः ॥
 दह्यते मुख..... तेनैव वारणस्तोयवर्जितः ॥
 वाचनं वातिष्ठह्लाति निर्वाणं यत्र नीयते ॥
 पोक्त्रे कुप्यति सोऽत्यर्थं तथैव परिक्रमेणा ॥
 सर्वतोऽभिद्रवेगन्नास्तृष्णया परिपीडितः ॥
 मर्मस्थानानि पीड्यन्ते तालुमध्यं च दीर्यते ॥
 गलकण्ठकपोलाश्च संयुक्ताः कण्ठकैस्तथा ॥
 श्वेतसर्पसंकाशौजह्वा विन्दुभिराचिता ॥
 व्याधिः सिद्धार्थको नाम वारणप्राणनाशनः ॥
 भोजनं यवसं चैव तृष्णातो नाभिनन्दति ॥
 प्राजनादुशदण्डानां पातस्य च महीपते ॥
 संज्ञां न प्रतिपद्येत वृष्णया मोहितो गजः ॥
 श्वसिति कम्पते चैव भ्रूयसा विह्वलत्यपि ॥
 लिङ्गान्येतानि कुरुते तृष्णातो वारणो ऋषः ॥

* धनुषाकारमध्यस्यः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

तस्माद्विषयो मतिमान्बलावलविभागवित् ॥
 दापयेद्धस्तिने वारि तेन कालवामिन्द्रयेत्(?) ॥
 पीततोषे ततो राजन्कैर्माधर्मविधातवः ॥
 एवमेतेन योगेन लब्धप्राणो यदा भवेत् ॥
 तदा तस्य पुनः कार्या चिकित्सा प्राणवर्धनी ॥
 मृद्वीका दाडिमं चैव शर्करा दधिमस्तुना ॥
 पूर्वोद्दिष्टप्रमाणेन पानं कृत्वा सुसंस्कृतम् ॥
 यवतर्पणसंस्पृष्टं क्षीरं पिवति * * * * * ॥
 * * * * * दद्यात् * * * * * नृष्णापहा * * * * * ॥
 सर्वश्रो(स्रो)तसि नागस्य स्नेहाम्यङ्गः प्रशस्यते ॥
 तं च स्नेहं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते सुखम् ॥
 यवकोलकुलस्थानां पञ्चमूलद्वयस्य च ।
 चतुर्भागावशिष्टं तु निष्काशं कारयेद्बुधः ॥
 क्वाथ(थ्य)मानं पुनर्दद्यात्प्रतिपानं यथाविधि ।
 मायषणो ययस्या च हरिद्रे द्वे कसेरुकम् ।
 जीवकर्पमकौ चैव यष्टीमधुकमेव च ।
 कल्कपिष्टं तु तं कृत्वा क्षीरेण सह पाचयेत् ।
 अर्धावशिष्टं विज्ञाय ततस्तमवतारयेत् ।
 (*परिश्रु(स्रु)तं तु तं कृत्वा घृततैलवसादिभिः ।
 एकं संपाचयेद्यस्तु पुनः स्नेहं यथाक्रमम् ।
 यदा सिद्धं तु विज्ञाय ततस्तमवतारयेत्) ।
 पानं भोजनमभ्यङ्गमनुवासनमेव च ॥
 स्नेहमेतत्प्रशंसन्ति नृष्णाप्रशमनं हि तत् ।
 गलकण्ठकपोलाश्च जिह्वा तालु च सर्वतः ।
 अभ्यक्ता मार्दवं यान्ति योगेनानेन दन्तिनः ।
 मुखरोगेषु सर्वेषु स्नेह एव प्रशस्यते ।
 लावतित्तिरिमांसैश्च रसं नागस्य कारयेत् ।
 शालीनामोदनं चैव रसयुक्तं प्रदापयेत् ।
 यवसानि प्रदेयानि मृद्वनि हरितानि च ।

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव कपुस्तके ।

१ क. °मिन्द्रिये° । २ क. °न्कर्मो घर्मनिवा° । ३ क. °प्राणैर्यदा ।

अनेन क्रमयोगेन मुखरोगात्प्रमुच्यते ।

तत्र श्लोकः—

एवं सिद्धार्थकं व्याधिं यस्तु हन्याच्चिकित्सकः ।

ते वैद्यं पूजयेद्राजा दानमानपरिग्रहेः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
सिद्धार्थकनामैकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथाऽऽश्रमे महर्षिर्ययुर्गण्डा(?)तपःस्वाध्यायसेविते स्वर्गसोपाने प्रफुल्लकान-
नोद्देशे विविधक्षुमुरसास्वादमत्तरक्तभ्रमरगणोपगीतिसेविते गजमृगमहिषवरा-
हमपूरशुकवानरसिद्धगन्धर्वव्यालसेविते वंसनमुरपि(?)तत्राऽऽश्रमे हुताग्निहोत्रं
कृताह्निकबलिर्वैश्वदेवं कृष्णाजिनवर्धा(?)वनद्धमासीनमासनस्थं वायुभूतं मास्थि-
भूतं(?)भगवन्तं पालकाप्यं(?)तत्र कदाचिदङ्गाधिपो रोमपादस्त्वागम्य विनपा-
दवनतशिरा महर्षिपादानभिवाच(.....)गजा भूतग्रहोपसृष्टा
दृश्यन्ते कथं च ग्रहैर्वैश्वविद्भिः परमदारुणैर्धैरैः पीड्यन्ते, कथं च ग्रहाः
प्रविशन्ति, किं वा तेषां ग्रहोपसृष्टानां लक्षणम्, के च तत्र ग्रहाः साध्याः
केऽसाध्याः, कति च ग्रहा निर्दिष्टाः, कानि च नामानि, किं वा रक्षकर्म
बलिविधानमग्निकार्यचिकित्सितप्रचारुच्छविमर्दनश्चेति ॥

इत्येते वस्त-
ग्रहा निर्दिष्टाः । ते तु यथा शृण्वन्ति तद्वक्ष्यामः ॥

पदा वारणं शरशक्तिपशितोमरपरश्वभिण्डपालैरन्यैश्च शस्त्रैर्जंजीरीकृतसर्व-
देहं शोणितश्रा(स्त्रा)विणं संग्रामादागतं वधबन्धतश्च परित्स्त्रिभदेहमिति कृत्वा तं
हस्तिजीविनश्चैतदमशानदेवागारसमीपेषु नागानां वातसलिलाग्निसमीपे बाला-
नयन्ति तं निद्रावशमुपगतं ग्रहा शृण्वन्ति ॥

अथ पदा वारणस्योपस्थितमदस्य मत्तस्य वा भूतपूजां पूर्वमवृत्तां बलिमु-
पहारं विनोपहरन्ति । पदाऽऽस्ये क्षितिमाक्षिप(?)भूतरक्षार्थं नागानां न प्रप-
च्छन्ति हस्तिजीविनः, तदाऽस्य मनतीक्ष्णये(?)नागस्य पथेष्टं ग्रहाः प्रविशन्ति ॥

तत्र भावबाहुकश्वहीतस्य लक्षणं वक्ष्यामः, स्वं बाहुयेकं परिश्रुष्ट परिमर्द-

* अत्र झुटितमिव याति ॥

पति करेण मुष्टिं कुर्यात्, स्तब्धनयनः शब्दस्पर्शौ न विन्दति तं भावबाहुक-
शहीतं वारणं विद्यात् ॥

मृगवत्प्रेक्षते मृगग्रहमोहितश्च भूमौ निपतति भृशमत्यर्थं वेगेन कुशो भवति
तं मृगग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

अरतिकेन शहीतः स्खलति पतति नाभिनन्दति किञ्चिद्विहाराहारजात-
मिति तमरतिग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

जलमवगाह्य प्रतरति यः, प्रतारग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ।

यः स्वपिति काम्यति च, तं स्वपितिग्रहपीडितं वारणं विद्यात् ॥

यः स्वानि सर्वगात्राणि भ्रमन्शृङ्गाति तथा चैनं प्रमर्दनाग्रह(नक्षत्र)पीडितं
वारणं विद्यात् ॥

तत्र कामाक्ष(रूप)ग्रहशहीतस्य लक्षणम्—यः कामीव मदनातुरः सर्वैरि-
न्द्रियार्थैः ग्रहृष्टो हस्तिनीं हस्तिनं वा समष्ट्यधिकं सर्वमेव वा दृष्ट्वाऽभिप्रवते ।
काम्यपरावस्थामाप्ततया च निवृत्तविहाराहारव्यापारो व्यापच्छन्नेवावतिष्ठते
वारणः, तं कामाक्ष(रूप)ग्रहशहीतं वारणं विद्यात् ॥

वाणिज्यकस्यापि लिङ्गानि—तत्र यो हस्ती, आत्मद्रव्योपकरणतृणकवलकु-
वलकडंगराहारजातमद्धा माञ्जनादुशरज्ज्वाद्यन्यहस्तिस्थानेषु निक्षिप्त्वा-
न्यदीपानि पानि, तान्पातमसात्कृत्वा तथा पुनस्तान्यपि निवर्तेतेत्येवं निवृ-
त्त्याऽऽत्मव्यापारसंज्ञोऽवतिष्ठते, तं वाणिज्यकशहीतं वारणं विद्यात् ॥

विन्य(स्तव्यप)विर(ग्र)हशहीतस्यापि लक्षणम्—अष्टमीवः सस्तहस्तभ-
वणकर्णलाङ्गूलगात्रापरो मन्दचेष्टो निश्चेष्टो वा कदाचित्कचिन्मूढचित्त इव विप-
रीतसंज्ञो निःसंज्ञो वा कदाविदन्यदेव कर्तुमारब्धोऽन्यत्तु कर्तुमुत्सहतेऽनव-
स्थितचित्तो वृद्धविपाच्य स्वभावतो योऽस्वस्थो हस्ती स विन्यस्तव्यपविरग्रह-
शहीत इति ॥

तत्र कामारूपोऽरतिको वाणिज्यश्चेति साध्याः । असाध्याः (.....) ॥
लालास्रावदनुस्तम्भजिह्वाक्षेपणानि विचित्राणि लक्षणानि भवन्त्येतानि । भूय-
(ःसम)स्तव्यस्तानि सामान्यानि पानि चेमानि वक्ष्यामः ॥

तत्र कश्चिद्रजः सहसा पादप इव च्छिन्नमूलतः पतति । रोद्रान्निष्ठधनयनो
नष्टचित्तः सविभ्रमः नोदशनाकुठकटा(?)पतति जिह्वां स्तम्भयति वक्रग्रीवोऽ-
प्यनिरीक्षणं कुरुते । कफव्यामिश्रलालां रक्तसंघृष्टां सफेनां छर्दयति, सिद्धव्याप-
भीतवच्छ्रुतिरिति पच्छिलादित इव कुप्यति विभेति सर्वस्मात्सर्वेषामपि कुप्यति,

एकपक्षेण पतति भ्रमति मुह्यति वेपते कूजति नातप्यं यवसकवलकुवलपल्लव-
भोजनान्पभिनन्दति । न स्थानशय्यां वेदयते न यन्तारमभिगणपतिं । तमेनं
ग्रहपीडितं वारणमसाध्यं विद्यात् । वर्षस्थितमुन्मादमपस्मारं सात्मीभूतं दूरतः
परिवर्जयेत् । तौ वर्षपुण्येपितौ न सिध्येते । ये चान्ये वर्षग्रहागतास्ते चाप्या
भवन्त्यसाध्या वा स्थिरमूलतया पुण्यपिता ग्रहाः । अस्थिमज्जानुगताः शरी-
रस्या जलमध्ये तैलविन्दुरिव विस्तीर्यन्ते । तत्राऽऽदौ दुःस्वसाध्या ग्रहा भवन्ति ।
तस्माद्ग्रहेण यदीतमात्र एव यः स तु कदाचित्सिध्यतीति कृत्वा चिकित्सितं
व्याख्यास्यामः । तस्य बलिकर्मविधानमग्निकायं ततः सामान्यपक्षेण वा शान्तिं
कुर्यात् । तत्र शालां पुष्पोपकीर्णां कृत्वा पलेपनां बलिहोमधूपमन्धप्रायश्चित्तेर्नि-
ष्कल्मषीकृतां सूरभिमनोहसुसंनृतोपरा(?)द्रव्योपधिसंपुक्तां ब्राह्मणस्वस्तिवा-
चनं कृत्वा वैद्यः शालां वारणं प्रवेशयेत् । ततो नागं ग्रहाविष्टं भिषग्यथोक्तैः
शास्त्रमेभिर्गुणैः संपन्नेर्वत्सलोजितक्रोधैः शुचिभिः प्रनते(गते)ष्टरुपेतं विज्ञाप
भोक्तैः स्वगजपरिचारकैः परिगृह्य शालामानीप दक्षिणपक्षेणाऽऽलानयेत् । सुप-
न्नितं कृत्वा बलिहोमप्रायश्चित्तेः कर्मप्रवचनं कुर्यात् । ब्राह्मणं तर्पयेत् । गजं
पुरस्ताद्रसोभिमानि च सामानि गापयेत् । ततस्तं भोजनस्नातस्त्रेहदेशा(हा)भ्यङ्ग-
विरेचनं येषां घृणसाद्यैर्वृंहयेत् । ततस्तस्य ग्रहयायना(?)जनस्य कर्म धूपयेत्,
गोधृततैलवसाभिः संयोज्य नागाय ग्रहविनाशनं दद्यात् । तिलसिद्धार्पणपितु-
(मन्द) नक्तमालपूतीकरश्चैरण्डविभावकानां फलं तैलेषु संयोज्याभ्यक्षनं दद्यात् ।
एतेषां बीजैः कलकपिष्टैर्वारणं सशिरस्थमानस्वेभ्यो घह(ल)मन्त्रानुलेपयेत् ।
तं त्रिकटुकदेवदारुवचाकटुकरोहिणीद्वैमवतीचन्पपाठाहस्तिपिप्पलीचित्रफनु-
लसीपत्राणि यवलशुनफणिज्जफापामार्गफलेर्दन्तीसैन्धवमागावचं विडङ्गं
वृहतीफलानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कृत्वा नस्यं ग्रहमनं दद्यात् । एता-
न्योपधानि फल्कपिष्टानि कृत्वा नक्तमालमयूरोलूकनकुलगोजाविमहिषीणां
पित्तं संयोज्य नस्याभ्यक्षनालेपनादि ग्रहविनाशनार्थं कुर्यात् । सर्वबीजानि सृपि-
ष्टानि कृत्वा पानि चान्यानि पेष्पाणि तानि वैद्यः स्वेदावर्तनार्थं नागस्य
ग्रहविनाशनार्थं दद्यात् । पितुमन्दमार्धतर्कारीशोभाजनकोत्तक्षककरञ्जश्रेष्ठा-
न्तकानां पल्लवैर्ग्रहविनाशनार्थं स्वेदयेत् । द्विपञ्चमूलपलाशशतानि चत्वार्युद्गतले
सोदपित्वा पानीये चतुर्गुणे क्वापयेत् । ततः क्वापं चतुर्भागावशेषमवतार्यं पारि-
श्रा(सा)भ्य तेन क्वापेन घृताढकं शतवार्षिकं पाचयेत् । तस्यालाभे द्वादशवा-

पिंकं पाचयेत् । तत्सर्वग्रहनिवारणार्थं पञ्चगव्यसंयुक्तं वारणं पापयेत् । अथ तीव्ररसविपकं वचासिद्धं लशुनसिद्धं सिद्धार्यकसर्पपसिद्धं घृतमेनं पापयेत् ॥

अतः परं बलिविधानं वक्ष्यामः—चन्दनोशीरपत्रकोत्पलमनःशिलासुवर्ण-
मणिमुक्ताफलानि सीधुमैरेयभूतान्नकुलमापपकामर्मांससुरामण्डमत्स्यकृशराजा-
लिसर्वगन्धाहरिद्राकृष्णमृत्तिकाश्चेति तत्सर्वमाहृत्य स्नातः शुचिभूत्वा ब्राह्मणा-
न्स्वस्ति वाच्य तीर्थमातृणामापतानमुबलिनिवेदनं कुर्यात् । अथ सव्यमुक्त-
शिश्वो वैद्यः सर्जरसेन सघृतेन धूपनं कुर्यात् । यच्च रात्रिक्षिप्ते विधानं बलिहो-
मकर्मादिप्रयुक्तं सर्वमिहापि कुर्यात् । शालीनामोदनं मांसरसेन भोजयेत् । रस-
मन्त्रपानं दद्यात् । वस्त्यश्व चूहणीयाः । यथोक्तेन वस्तिसिद्धिविधानेन च
स्नानं दद्यात् । यवसानि च मृदुमधुरविपाकानि मत्स्यण्डिकामर्माणि भोज-
येत् ॥

तत्र श्लोकाः—

कुलीनः शास्त्रतत्त्वज्ञो दृष्टि(ष्ट)कर्मा विचक्षणः ।

ब्राह्मणो वृत्तसंपन्नः साधुस्तद्वैद्यपूजितः ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितश्चैव तथा देवपरायणः ।

अमत्सरी तथा नित्यं तथा द्रव्यविशारदः ॥

ईदृग्लक्षणयुक्तश्च तथा गजहितश्च यः ।

स्वामिभक्तश्च नित्यं स वैद्यो ग्रहचिकित्सकः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

भूतग्रहो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं द्विजर्षभम् ।

विनयेनोपसंगम्य रोमपादः स्म पृच्छति ॥

यच्चोन्मदनकं प्राहुः कुञ्जराणां ब्रवीहि मे ।

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

तन्मे शृणु महाराज..... ।

अविक्षेत(?)तेजसाऽयं लिहितं(?)सर्वं व्याख्यास्यामः ॥

मुहुर्दुःस्वग्रहश्च स्यान्मुहुश्चापि सुस्वग्रहः ।

मुहुः कुप्यति संज्ञां च न वेत्ति च मुहुर्मुहुः ।
 आरोहकं तर्जयति वेपते च मुहुर्मुहुः ॥
 भूमिं स्पृशति दन्ताभ्यां तावत्पच्छिन्नं प्रस्तुते(?) ।
 पशून्मनुष्यान्श्वांश्च हस्तिनः शकटास्तथा ॥
 सजीवमथ निर्जीवं सर्वं प्रार्थयते द्विपः ।
 तथा शब्दान्प्रार्थयते अग्निं दृष्ट्वा भधावति ॥
 प्राजनान्यहुशान्दण्डान्दुःसेनोत्क्षेपुमिच्छति ।
 परिधं वा कपाटं वा हन्तुं वृक्षांश्च काक्षते ॥
 कोपं कृत्वा चिरं कालमेकस्माच्च प्रसीदति ॥
 एतद्धि तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ।
 ऋक्षपित्तं फाफपित्तं मुद्रा वै सर्पपास्तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ॥
 तण्डूलीयकमूलं च हिङ्गुं च लथुनं तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ।
 मूलानि करवीरस्य त्वक्फलानि करञ्जयोः ।
 उक्षपित्तं च हिङ्गुं च लथुनं मूत्रपेपितम् ।
 अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं तथा ।
 एतेन चाञ्जितो नागस्तून्मादात्परिमुच्यते ।
 अभ्यसूकरयोरस्थि शुनश्चापि समाहरेत् ।
 कुकुटस्योत्तमाङ्गस्य उलूकनकुलादपि ।
 कौश्रस्य कुररस्याथ उत्तमाङ्गं च संहरेत् ॥
 लथुनानि वचा चैव तथा कटुकरोहिणी ।
 एष धूपो ब्रह्मन्मर्वान्माद्यपेत्संप्रयोजितः ।
 अस्थि चर्म च मांसं च रोमाण्युष्ट्रस्य वा तथा ।
 पुराणघृतसंपुक्तो ह्येष धूपो विधीयते ।
 (*मनःशिलां च हिङ्गुं च वचां कालानुसारिवाम् ॥
 मरिचानि च श्वेतानि अञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।
 काकपित्तं मत्स्यपित्तं मरिचानि मनःशिला ।)
 एतानि समभागानि अञ्जनार्थं प्रदापयेत् ।

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ ल. °व्रमद्युते । २ क. °गस्तन्मदा° ।

गोलिण्डमश्वलिण्डं च हस्तिलिण्डं तथैव च ।
 पुराणघृतसंपुक्तो ह्येष धूपः प्रशस्यते ॥
 तिलान्कृष्णान्समाहृत्य श्वेतानि मरिचानि च ।
 ते शृङ्गानिस्तुपे कृत्वा सकृदुष्णोदके पचेत् ।
 यत्तत्र निश्रयेत्तैलं श्रेयज्ञैस्तं विपाचयेत् ।
 (※ दिङ्गुं चातिविषां चैव वचां च कटुरोहिणीम् ॥
 वस्त्वमूत्रं श्रेयमूत्रं गोमूत्रं चापि संहरेत् ।)
 तान्यौषधानि संपोष्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तेनास्मै दापयेन्नस्यमुन्मादात्परिमुच्यते ।
 प्रकृतिं लभते क्षिप्रं प्राणश्चाप्युपवीपते ॥
 एतद्वै सर्वमारुपातमुन्मादस्य चिकित्सितम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 उन्मादो नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

वक्ष्यतेऽतः परं यस्मादपस्मारग्रहस्ततः ।
 अपस्मारग्रहाक्रान्तो वेपमानो विचेतनः ॥
 पक्षेण क्षितिमगम्य तिष्ठत्याविललोचनः ।
 क्षणेन लभते संज्ञां भवेत्स्वस्थ इव द्विपः ॥
 एतान्येव च लिङ्गानि कालवेलान्तरेष्वपि ।
 करोति तस्याऽऽगमने हीयमानो बलादिभिः ॥
 नवग्रहविधानेन वर्षस्मान्तः प्रसाधयेत् ।
 उन्मादग्रहवद्वापि परतो निष्पत्तिक्रियः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थानेऽ-
 पस्मारो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 वातकुण्डलिकारुख्यस्य कथं रोगस्य संभवः ॥

॥ धनुरावारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः वपुस्त्रयात् ॥

कथं विज्ञायते ब्रह्मन्कथं वा साध्यते हि सः ।
 एवं पृष्ठोऽङ्गुरात्नेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्पथा व्याधिर्जायते वातकुण्डली ।
 अभिघातात्प्रवेगाद्वा रात्रौ जागरणेन च ॥
 मनोभितापाद्रौक्ष्याच्च तथा चानुचितासनाद् ।
 वारणस्य नृपश्रेष्ठ सहसा कुप्यतेऽनिलः ॥
 सतः प्रकोपात्कुप्येत रक्तं पित्ताश्रितं तु यत् ।
 सतोऽल्पाल्पं गजो मूत्रमष्टकपीतमथापि वा ॥
 प्रवाह्यमाणः कुरुते बालमूर्ध्वमुदस्यति ॥
 लिण्ठं च पीडितः कृच्छ्रादेकैकं कुरुते गजः ।
 (* सलोहितं कदाचिच्च कदाचिच्छ्लेष्मसंयुतम् ॥
 वेदनार्तस्तु मातङ्गः संकुच्याङ्गानि वेपते ।
 स्पूलं श्वसिति हस्तेन वक्त्रेण स भृशं गजः ।)
 एभिस्तु लक्षणैर्विद्याद्वातकुण्डलिकां भिषक् ॥
 तमसाध्यं वदन्त्यन्ये पाय्यमन्ये विनिश्चयः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि साधनं तस्य इस्तिनः ।
 वातकुण्डलिकोपेतं तथाऽन्यच्च प्रदापयेत् ॥
 स्थानं निवातमभ्यङ्गः सुखं च शयनं तथा ।
 शास्त्रमन्नं सर्पिषा तस्य प्रशंसन्ति चिकित्सकाः ॥
 कायाश्वास्य प्रदातव्या गुल्मोक्तास्त्वनुपूर्वशः ।
 प्रसर्मा पिप्पलीयुक्ता पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 यथाममाणविहितं प्रतिपानं प्रदापयेत् ।
 प्रतिपानविशुद्धस्य मुखतः स्नेहनं हितम् ॥
 मुखतः स्नेहितस्याथ वस्तिकर्म प्रशस्यते ।
 वस्तिकर्मणि संयुक्तं ॥
 क्षीरं मधुरकैः शृतम् ।
 प्रागुत्पितस्य सघृतं प्रशस्तं पानमुत्तमम् ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. ख. प्रवाहमाणः । २ ख. पीडितं । ३ क. एतैस्तु । ४ क. 'नं
च दा° ।

यद्येवं विविधैर्योगैर्न सुखं स्यान्मतङ्गजः ।

ततोऽस्मै दापयेद्वैद्यः क्षारतैलं यथाविधि ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
वातकुण्डली नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ पट्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अधिकं तु यदा भारं गजस्याऽऽरोपयन्ति हि ।
गच्छन्वै दक्षते क्षिप्रं सोऽतिमात्रं प्रयोजितम् ॥
नागं वा पथि संतप्तं निर्देशैश्च भिषग्वरः ।
कुशपादस्तथा स्कन्धो मित्ररोमत्वचा वृतः ॥
नदीं गत्वा जलेनाङ्गान्यभीक्ष्णं परिपिञ्चति ।
वमयुं हरतेऽभीक्ष्णं बहुशश्चापि बीजति ॥
स्थाने न लभते सौख्यं यवसं नाभिकादक्षति ।
मूत्रसङ्गश्च भवति आ(स्ता)वश्चास्य प्रवर्तते ।
प्रकीर्षते यथाऽङ्गारः स खिन्दन्योऽवनम्पते ॥
विशीर्षन्ते तथा यस्य मांसानि द्विरदस्य च ।
फर्मारकुण्डवत्तस्य शब्दः काये निशाम्यति ॥
भूतोपसृष्टवच्चास्य विदित्वा कुशलो भिषक् ।
निदानमात्रं विज्ञाय कुर्यात्तस्य चिकित्सितम् ॥
गव्यं तु क्षीरमाहुत्य मापचूर्णेन योजयेत् ।
ततस्तं पापयेद्योगं प्रातस्तु मतिमान्भिषक् ॥
तेन मूत्रग्रहोच्छ्रयासौ दाहस्त्वस्य प्रशाम्यति ।
कुल्मापान्क्षीरसंघट्टान्दापयेद्भिषजां वरः ॥
पिप्पली गृद्धवेरं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
चूर्णान्येतानि संयुज्य मधुना सर्पिषा तथा ॥
ततस्तं भोजयेन्नागमतिभारेण पीडितम् ।
पिप्पली मधुकं रोधं तथा कालानुसारिवाम् ॥
उत्पलानि तपोशीरं यवांश्चात्र प्रदापयेत् ।
एतेर्विपाचयेत्क्षीरं मांसैश्च शृङ्गणपीपितैः ॥

वस्त्रेण परिसंश्रा(स्त्रा)व्य क्षीरं स्पात्सुखशीतलम् ।
 ततो द्राक्षारसं दद्यान्मापचूर्णेन योजयेत् ॥
 मत्पूपे पापयेन्नागं ततः संपद्यते सुखी ।
 तेन मूत्रोपरोधस्तु श्वासो दाहश्च शाम्यति ॥
 शृगालविन्नाचूर्णं स्पात्पिप्पलीद्वयमेव च ।
 श्वेतं च लघुनं दद्याद्यथायोगं विवक्षणः ॥
 एतत्संभृत्य संभारं स्थाल्यां प्रक्षिप्य साधयेत् ।
 चतुर्भागावशिष्टं च कार्यं वस्त्रपरिमुतम् ॥
 तैलद्रोणे समावाप्य भर्दयेन्मौद्गमोदनम् ।
 भोजनं यवसं पानं शीतलं संपदापयेत् ॥
 एवं श्रेष्ठो भवेन्नागो भारोन्मथितपीडितः ।
 प्रवातस्थाने शयनं वारणस्य प्रशस्यते ॥
 सेचपेद्गुहः स्थानं सुखशीतेन वारिणा ।
 भोजने दापयेत्क्षीरमन्नपुक्तं नराक्षिप ॥
 सर्पिर्दद्यात्समापुक्तं योगेनानेन शाघवित् ।
 भाणो भवति तेनास्य वीर्यं तेजश्च वर्धते ॥
 स्थाननिर्वाणशयने प्रमाथे पांशुघातने ।
 सदा सुखोचितं कुर्याच्छय्या वाऽपि यथासुखम् ॥
 न योजयेच्च तं नागं हस्तिपुद्धे महीपते ।
 तथा कर्मण्ये वाऽपि निपावे(?)वर्तनेऽपि च ॥
 एतैरुन्मथितो नागः पुनर्व्यापदमृच्छति ।
 तस्मान्न योजयेद्राजा ॥ भारेणोन्मथितं गजम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने भारोन्मथितो नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

लुप्तः कथं संभवति कथं वा साध्यते हि सः ॥

* पुस्तकद्वयेपि 'भाणो' इति पाठ उपलभ्यते ।

१ क. दाहः प्रशा° । २ क. °विष्टाचू° । ३ क. °स्थानश° ।

एतन्मै पृच्छतो ब्रूहि निर्मलेनान्तरात्मना ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 औष्णपाद्वेगामिघाताद्वा क्षाराम्लवषासनात् ।
 श्रमाद्व्यादा तापाद्वा यथा वा क्लृप्तभोजनात् ॥
 वायुः भक्षुपितोऽल्पं वलासं(?) पित्तमेव च ।
 प्रेरणकोपेपेस्वाकंकृतवन्तुः (?) समन्ततः ॥
 पच्यन्ते तेन मांसानि तेन लुप्त इति स्मृतम् ।
 चाचते ताड्यमानोऽसौ मृदङ्ग इव ताडितः ॥
 लुप्ताभिभूतं यातङ्गं विज्ञायाऽऽद्य मसाद्ययेत् ।
 चतुर्णां क्षीरिणां कायं मधुपुक्तं निषेवितम् ॥
 पोत(थ)पेद्वा पचेद्वाऽस्य सक्षीरं लाजतर्पणम् ।
 पथ्यं म्लिग्धं च तत्सर्वं तमस्मै संपदापयेत् ॥
 मयूरमृगमत्स्यानां वसवारेण भोजयेत् ।
 हरितं यवसंपन्नं सल्लुकीं चसपारोपि(?) ॥
 मनः मसादयेत्तस्य क्षौर्म(?)भुक्षं न पाययेत् ।
 († न चास्य मनसः किंचिद्व्याधातमुपकल्पयेत् ॥
 शाल्योदनं ससोपेष्कं भोजयेद्रसतंयुतम् ।
 मात्स्याण्डकाभिसंयुक्तं क्षीरं चास्मै मदापयेत् ॥)
 लुप्तादेवं विमुक्तस्य वलं तेजश्च वर्धयेत् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 लुप्तचिकित्सितं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अपाष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 मगधसंग्रहे पूर्वं पत्रकृमिरुदाहृतः ॥ १ ॥
 तस्योत्पत्तिं निदानं च भेषजं च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

† क्षुद्राकारस्यो नास्ति पाठः कपुलके ॥

प्रावृद्धकाले महारजं जरत्पत्राकुले वने ॥
 सदंशमशकाकीर्णे शाद्वलोदकभूमिषु ॥ ३ ॥
 वरन्ति करिणो दृष्टा यथाकालं पथामुसुम् ॥
 पत्रच्छन्नासु शास्त्रासु कदाचित्पत्रजो नृप ॥ ४ ॥
 रोमशस्ताम्रवर्णाभिः पत्रभाश्रित्य लीयते ॥
 पत्रालपः पत्रभक्षी स पत्रकृमिसंस्थि(त्रि)तः ॥ ५ ॥
 गजं रघुशत्पत्तौ जन्तुर्गजो वा स्पृशते तु तैम् ॥
 अत्यन्तगुरुदेहस्तु गजो भित्त्वा च मेदिनीम् ॥ ६ ॥
 हस्तेन जृम्भमाणस्तु शिरो घुन्वन्सुदुःखितः ॥
 वेपते परिमूत्री च यूयाद्वा प्रपलायते ॥ ७ ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥
 *सर्पिषा सर्वशेषं तु शतघौतेन कारयेत् ॥ ८ ॥
 कर्णाधानसमे तोषे निर्वपेत्तमनेकपम् ॥
 उत्ताप सलिलात्पश्चादियं लेपं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 दूर्वाविशकुशोशीरं सारिखोत्पलचन्दनम् ॥
 नलवञ्जुलमूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १० ॥
 सर्पिषा सह संयोज्य लेपयेद्धारणं भिषक् ॥
 यच्चेतेन प्रयोगेण नोपशाम्यति वेदना ॥ ११ ॥
 भारभेत क्रियामन्यां शास्त्रयोगेन योगवित् ॥
 उभे हरिद्रे मक्षिष्ठा नलदं मुस्तसारिवा ॥ १२ ॥
 सर्पिषा सह संयुक्तं काले लेपनमुत्तमम् ॥
 मुद्रोदनं प्रभूतेन सर्पिषा भोजयेद्गजम् ॥ १३ ॥
 विचित्रैर्षवसैश्चैव यवसाध्यायकीर्तितैः ॥
 दापयेन्मतिमान्वैद्यस्ततः संपद्यते सुखम् ॥ १४ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये शुद्ररोग-
 स्थाने पत्रकृमिनामाऽष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

* 'सर्पिषा स्पर्शदेशं तु शतघौतेन धावयेत्' इत्यभिप्रायः प्रतिभाति ॥

१ क. °ज रम्ये पत्रा° । २ क. तौ । ३ क. भीत्वा । ४ क. तु ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 उरःक्षतः कथं नागो जायते शास्त्रकोविद ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 अतिभाराध्वगमनाल्लङ्घनात्पुवते(ने) न वा ॥
 नियोगाद्वाऽपि सहसा वृक्षाणां चापि भञ्जनात् ।
 कपालादृतटादीनां प्राकाराणां च भञ्जनात् ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा जलक्रीडात्पयेन वा ।
 उरःस्तम्भोऽस्य भवति स निपीदति वेपथे ॥
 गजः स्तनति बोत्तिष्ठन्गात्राभ्यां न च तिष्ठति ।
 एतद्भोगसमुत्थानं चिकित्सितमतः शृणु ॥
 सम्पक्स्थानोपपन्नस्य भेषजानि समाचरेत् ।
 फालस्वेदं च विधिवन्नाडीस्वेदं समाचरेत् ॥
 सुस्विन्नमेव मातङ्गं गोमयेन प्रलेपयेत् ।
 तर्कारी विल्वमेरण्डं वेषुपत्रं यवास्तिलान् ॥
 आटरूपकपत्राणि अर्कं भेषविपाणिनाम् ।
 अजशृङ्गाग्निमन्थे च जले मक्षिप्य पाचयेत् ॥
 ततस्तं संपगासेन (?) स्वभ्यक्तं परिपेचयेत् ।
 नाडीस्वेदं विदध्याच्च प्रिवृतां चैव पापयेत् ॥
 पवकोलकुलत्पैश्च काशमर्षोदुम्बरैस्तथा ।
 द्वाभ्यां वा पञ्चमूलाभ्यां तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 तेनास्याभ्यञ्जनं कुर्यान्नस्यकर्मानुवासनम् ।
 सैमवस्थापयेत्स्थाने सुखशय्यां च कारयेत् ॥
 स तेन लभते सौख्यमारोग्यं च निपच्छति ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 उरःक्षतो नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां रोमपाक्षो महापशाः ।
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 शोणिताण्डस्य भगवर्ल्लक्षणं वक्तुमर्हसि ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अभिघातेन नागस्य यदा मूत्रं विमुच्यते ।
 कोशो विवर्णो भवति परिमूत्री च जायते ॥
 ततः कोशगतो वायुरभिघातेन कोपितः ।
 ततः कोपयते रक्तं मूत्रं वस्तौ गतोऽनिलः ॥
 उद्गमो जायते तेन वक्ष्यमाणः परो वृष ।
 मृदू भवेतां वृषणौ स्तनौ पाण्डुत्वचूचुकौ ॥
 विण्डिकाभिः परिवृतौ भवेतां ॥
 हि न शूयते ॥
 वर्धते पेक्षक ण्डकोशो च दन्तिनः ।
 शुक्रमूत्रनिरोधाच्च विधुनोति स वालधिम् ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ।
 अण्डकोशो च यत्नेन शत्रेणास्योपवेधयेत् ॥
 शोणितं मोक्षयित्वा तु सर्पिषाऽभ्यक्षयेत्तु तम् ।
 प्रतिपानं क्यहं दद्यात्सुरामधुसमन्वितम् ॥
 उभे हरिद्रे मक्षिष्या मधुकोशीरदारु च ।
 आसवेनाभिसंयोज्य प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥
 उशीरं पञ्चकं चैव हरितालं मनःशिलाम् ।
 तण्डुलीयकमप्यत्र समायोज्य प्रदापयेत् ॥
 फटुष्णं मधु कृत्वा तु वृषणौ तस्य लेपयेत् ।
 सुखी भवेन्न चेत्येन ततः स्वेदं समाचरेत् ॥
 अग्निकर्म ततः कार्यमुभयोरण्डकोशयोः ।
 लम्बवोष्ठेनाग्निवर्णेन समन्तात्परिदाहयेत् ॥
 पिप्पलीगृद्धवेरेण गुडतैलेन चैव हि ।
 सुरां नागाय संयुक्तां प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥

लवणं तिलकल्कं च शोधनार्थं प्रदापयेत् ।
 गैरिकं घृतसंयुक्तं दापयेद्व्रणरोषणम् ॥
 तिलकल्कसमायुक्तं प्रलेपं तस्य कारयेत् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 शोणिताण्दी नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा धम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 पादरोगास्त्वया सम्पर्विन्नशक्तु समुदाहृताः ।
 पस्त्वया क्षुद्ररोगेषु पुनरेन्यः प्रकीर्तितः ॥
 यवगण्डेशिरो नामा पादरोगः सुदारुणः ।
 तस्य लक्षणमुत्पात्तिं चिकित्सां च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 यदाऽत्यर्थं गजस्तां तु(?)ता—सान्ववगाह्यते ॥
 भुक्तो वा निशि जागर्ति व्यानो वायुर्यदा भवेत् ।
 कपायतिक्तकटुकैराहारैर्वाऽप्यभिद्रुतः ॥
 तदाऽनिलः प्रकुपितो वारणस्य महीपते ।
 शूनान्पादान्करोत्यस्य नखवृद्धिं च हस्तिनः ॥
 तेषामाकृतयो बह्व्यस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 जापन्ते वर्धमानास्ते नैकवर्णाः कदाचन ॥
 कैवा वला विवर्णाः दलिताः स्फुदितास्तथा ।
 वक्त्राः शोणितपूर्णाश्च भवन्ति चरणा नृप ॥
 ज(य)वगण्डशिरालयेन पादरोगेण पीडिताः ।
 सर्वेभ्यः पादरोगेभ्यः कष्टोऽयमिति कीर्तितः ॥
 तमाहुर्नृपशार्दूल नृवेद्या वातशोणितम् ।
 उत्पन्नमात्रः साध्योऽयमसाध्यः कालपर्ययात् ॥
 साधनं विधिवच्चास्य कीर्त्यमानं निबोध मे ।

पूर्वं विश्रा(सा)वणं कार्यं ततोऽस्य नखशोधनम् ॥

प्रलेपो बहुशश्चास्य वातघ्नैः संप्रलेपयेत् ।

एवं पूर्वक्रमं कृत्वा मदास्नेहेन स्नेहयेत् ।

वस्त्यभ्यङ्गाच्छयानाति(?) त्रिवृतेन त्रिपुण्ड्रः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने मदापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
यवगण्डशिरो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ज्वलनादिस्पर्शकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पृच्छति स्म रोमपादः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥

चर्मकीलाः संभवन्ति साध्यन्ते वा कथं पुनः ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

यदा प्रकुपितं पित्तं त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ।

तच्छोष्यमाणं वातेन कदम्बमुकुलीकृतान् ॥

चर्मकीलान्संजनयेत्तेषां वक्ष्यामि साधनम् ।

क्षारशस्त्राग्निकर्माणि यथायोगं तु कारयेत् ॥

कपायतिक्कलवणैर्धावनालेपनानि च ।

तैरेव पक्वस्नेहस्तु भ्रक्षणे सततं हितः ॥

लघुनानि हरिद्रे द्वे पिप्पलयौ गरिष्ठानि च ।

सर्पपान्त्र(न्त्र)हृधूमं चै गवां मूत्रेण पी(पे)षयेत् ॥

एतदालेपनं श्रेष्ठं चर्मकीलविनाशनम् ।

द्विव्रणीयोपचारेण व्रणाज्जातांश्च साधयेत् ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने चर्म-
कीलो नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथ त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृद्धस्य परिरक्षणम् ।

वयोमध्यं व्यतिक्रान्ते वायुः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥

लवणं तिलकल्कं च शोधनार्थं प्रदापयेत् ।
 गैरिकं घृतसंयुक्तं दापयेद्वरणरोपणम् ॥
 तिलकल्कसमायुक्तं प्रलेपं तस्य कारयेत् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 शोणिताण्ढी नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 पादरोगास्त्वया सम्पर्वित्रशत्रु समुदाहृताः ।
 पस्त्वया क्षुद्ररोगेषु पुनरन्यः प्रकीर्तितः ॥
 यवगण्डेशिरो नामा पादरोगः सुदारुणः ।
 तस्य लक्षणमुत्पात्तिं चिकित्सां च ब्रवीहि मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।
 यदाऽत्यर्थं गर्जस्तां तु(?)सा—सान्ववगाह्यते ॥
 भुक्तो वा निशि जागर्ति व्यानो वायुर्यदा भवेत् ।
 कपायतिक्तफटुकैराहारेर्वाऽप्यभिहुतः ॥
 तदाऽनिलः प्रकुपितो वारणस्य मदीपते ।
 शून्यान्पादान्करोत्यस्य नखवर्द्धिं च हस्तिनः ॥
 तेषामाकृतयो बह्व्यस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तया ।
 ज्ञापन्ते वर्धमानास्ते नैकवर्णाः कदाचन ॥
 कंचा बला विवर्णा— दलिताः स्फुटितास्तथा ।
 वक्राः शोणितपूर्णाश्च भवन्ति चरणा द्रुप ॥
 ज(प)वगण्डशिरारूपेन पादरोगेण पीडिताः ।
 सर्वेभ्यः पादरोगेभ्यः कष्टोऽर्यामिति कीर्तितः ॥
 समाह्वृत्पशादृष्ट नृवैद्या वातशोणितम् ।
 उत्पन्नमात्रः साध्योऽयमसाध्यः कालपर्ययात् ॥
 साधनं विधिवद्वाप्य कीर्त्यमानं निबोध मे ।

पूर्वं विश्रा(स्वा)वणं कार्यं ततोऽस्य नस्त्रशोधनम् ॥

प्रलेपो बहुशश्वास्य वातघ्नैः संप्लेपयेत् ।

एवं पूर्वक्रमं कृत्वा महास्नेहेन स्नेहयेत् ।

वस्त्यभ्यङ्गाच्छयानाति(?) त्रिवृतेन म्रियग्वरः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने मदापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
पद्मगण्डशिरो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ज्वलनादिस्पर्शकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पृच्छति स्म रोमपादः सहस्राक्षसमश्रुतिः ॥

चर्मकीलाः संभवन्ति साध्यन्ते वा कथं पुनः ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

पदा प्रकुपितं पित्तं त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ।

तच्छोष्यमाणं वातेन कदम्बमुकुलीकृतान् ॥

चर्मकीलान्संजनयेत्तेषां वक्ष्यामि साधनम् ।

क्षारशस्त्राग्निकर्माणि यथायोगं तु कारयेत् ॥

कषायसिक्तलवणैर्धौवनालेपनानि च ।

तेरेव पक्वस्नेहस्तु ब्रक्षणे सततं हितः ॥

लघुनानि हरिद्रे द्वे पिप्पल्यौ मरिचानि च ।

सर्पपान्म्र(न्य)हधूमं चै गवां मूत्रेण पी(पे)पयेत् ॥

एतदालेपनं श्रेष्ठं चर्मकीलविनाशनम् ।

द्विजणीयोपचारेण व्रणाज्जातांश्च साधयेत् ॥

इत्थमब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने चर्म-
कीलो नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

अथ त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृद्धस्य परिरक्षणम् ।

वयोमध्यं व्यतिक्रान्ते वायुः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥

१ क. *पनैः । ए० । २ क. वा ।

शोणितं चास्य पित्तं च तस्मादल्पतरे भवेत् ।

शोणितस्याल्पभावाच्च विवर्णपरुषच्छविः ॥

सर्वाङ्गशिथिलो भूय उत्साहश्चास्य हीयते ।

.... हीनभावस्य चिरेणास्य विपच्यते ॥

वातश्लेष्मविष्टदौ तु न शक्नो भोजितुं द्विपम् ।

दारुणं लभते व्याधिं जरामाहुर्मनीषिणः ॥

तस्योपयोगान्कुर्वन्ति स्थानं यवसभोजनम् ।

शय्याभागे मृदुं कुर्याद्दृढं तु सुसमाहितम् ॥

तत्र संस्थापयेद्योक्ता यथाकालविभागशः ।

निर्वाणगमनाच्चैतं कारयेत् समं तथा ॥

(*पांशुमध्वरणं(?)सममेव निषेधयेत् ।

शिरोभ्यङ्गं च नागस्य गान्नाभ्यङ्गं च कारयेत् ॥

मृदुगान्नापरो राज्ञिशिरोदाहात्ममुच्यते । >

दापयेत्प्रतिपानं तु द्राक्षाद्रौणेन संपुतम् ॥

यथायोगप्रमाणेन दीप्यते ह्यनलस्तथा ।

यवसानि विचित्राणि रसं द्रुग्धं तथैव च ।

भोजनं च भिषग्दद्याद्यथोक्तं समुपाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने वृद्ध-
चिकित्सा नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजो रोमपादो भगवन्तं पालकाप्यमनलमिव दीप्यमानं पमच्छ—
भगवन्कथं मतङ्गजोऽवसन्नो भवति ॥

पालकाप्यो महाराजं

हेतुभिर्विविधैस्मादवसीदति जीवितम् ॥

अवसन्नस्ततः साध्यो क्षणा(?) वाच्या व्यतिक्रमात् ॥

इह खलु भो ग्रामेऽरण्ये वा संनिहिताच्च(च)ऋत्विगविध्वंसनहिमपतनशि-
शिरपवनपरिजीवनाद्वा म्रियते । अत्यर्थकर्मणाऽतिव्यापामात्, अध्वगमनात्,

* धनुराकारमध्यम्यो नैव पाठः कपुम्फे ॥

१ क ०तरो भ० । २ क. मृदु ।

प्रतिहस्त्यभिधातात्, ग्रामेऽत्यर्थबन्धनात्, विषमविरुद्धातिमात्राल्पभोजनात्, अनशनात्, अत्यशनात्, अत्यर्थस्नेहात्, रौक्ष्यात्, अभिधातात्, उपेक्षणाच्च व्याधीनाम्, मूर्खवैद्यक्रियाभिश्चावसीदति, ग्रहेण वा स त्रिषते । कफपवनरुधिरपित्तसंनिपातसंभवैर्व्याधिभिः, संग्रामे वा शरशक्तितोमरपरश्वधभिन्दिपालकणपकम्पणस्पर्शदङ्गमुशलमुखण्डिपरिघदीर्घासिगूलशस्त्राभिधाताद्वाऽवसीदति, जरया च, इति ॥

अवसन्नानां च नागानां चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।

सहसा व्याध्यभिहतः स्वयं वा परिणामितः ॥

अज्ञानान्निपतेशागो रूपे सुविषमेऽपि वा ।

अवसन्नमेतं विज्ञाय समन्तात्परिपेचयेत् ॥

द्वारशालां तृणं काष्ठं तुलां चैवास्य कारयेत् ।

उत्थापयेत्तु तं नागं सर्वयत्नेन बुद्धिमान् ॥

जलाशये यदि पतेत्पायेयु(?)रुदकं ततः ।

कूपे यदा पतेन्नागस्तत्र क्षिप्रं प्रपूरयेत् ॥

ततः शालां च पांशुं च तृणानि च समाक्षिपेत् ।

सर्पिः क्षीरं च पानार्थं सर्पिणा वाऽपि सेवनम् ॥

यवसानि विचित्राणि हरितानि मृद्गानि च ।

फाणितेनातिसंयोज्य के(क)वलांस्तु प्रदापयेत् ॥

असंविभागादेतानि अवसन्नः पतेद्भजः ।

भारोन्मथितकायो वा निमग्नो वाऽपि सर्वशः ॥

अवसीदेद्भजो राजशृपाणामनवेक्षयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

नागान्गृहीत्वा स्वयमेव राजा पश्येत्सदा युज्वदप्रमत्तः ॥

वैद्यं पुरस्कृत्य च कारयेत् यद्यस्ति कार्यं प्रतिकारयुक्तम् ॥ १ ॥

एते बलानां प्रबलाश्चतुर्णां महाबलैर्द्वयकारात्प्रसूताः ॥

इहैव चामुत्र च पूज्यमाना नागाः प्रपच्छन्ति शृपाय तुष्टिम् ॥

इत्यश्वीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-

स्थानेऽवसन्नो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

* 'मनवेक्षणात्' इति भवेत् ॥

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 व्याधिर्जठरको नाम जायते साध्यते कथम् ॥
 लक्षणैर्लक्ष्यते वाऽपि कीदृशोद्धिजसत्तम ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 व्यायामादतिरौक्ष्याच्च मारुतो जठराश्रितः ।
 तस्माज्जठरको नाम व्याधिर्भवति हस्तिनः ॥
 तमष्टीलमिति प्राहुर्नरवैद्या नराधिप ।
 विकारावृच्छति बहून्विष्करूपो हि मारुतः ॥
 कदाचिन्मूत्रवस्तिस्थः कदाचित्पाणुसंस्थितः ।
 पकाशपस्थः कुक्षिस्थो दोषस्थानगतः क्वचित् ॥
 क्षोभणं श्रासविद्वेषी जठरस्य च गर्जनम् ।
 तथा संकोचनं शूलमाघ्मानं संनिपादनम् ॥
 जठरस्थोऽनिलः कुर्यादौर्मनस्पं च दारुणम् ।
 श्वरोन्म्वजनस्थस्तु कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः ॥
 आमशपस्थो रोधं च कुर्याद्विद्वेष मन्दनम् ।
 दोषा ह्यजघने कुर्यात्पीडां च महतीं तदा ॥
 तस्मै स्निग्धाम्ललवणमधुरं चापि भेषजम् ।
 हितं युक्तं यवान्नं च सर्पिर्पा पिशितैरपि ॥
 स्वस्तिकं वा ससर्पिष्कं गजशास्त्रविदो जनाः ।
 देवाः कार्यवशाच्चापि वस्तयो देहशोधनाः ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने जठरको नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

अथ पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरपृच्छत्—‘भगवन्धे त्विमे

द्विरदपतपो बाला ग्रहणमुपगच्छन्ति । तेषां किं विधानम्, कथं च संरक्षा कार्या, भगवन्मनोमोहोऽत्र समागच्छत्येव बालेषु ॥

एवं वृष्टः पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत्—‘इह खलु भोः स्वयूयवनवाससुखसंवृद्ध-
(द्धा) गिरिशिखरविवरकन्दरकाननेषु बहुविधकुसुमवनेषु नृणकवलकुवलपल्लवा-
न्भक्षयन्ति पितृमातृसंवद्धाः । तथा—चक्रवाकसारसानुगीतेषु सुरभिसलिलशी-
तलेषु सुखसंवृद्धाः, त इह चोद्योने वनेषु वस्त्राभरणसुवर्णरत्नविविधकुसुमविभू-
षणार्थं कदाचिद्ग्रहणमुपगच्छन्ति । तेषां पितृमातृवियुक्तानां बालानां पोषण-
माभरणसुवर्णमनुग्रहार्थं भोजनयवसकवलकुवलविधानं वक्ष्यामः ॥

तेषां व्याधिनिग्रहार्थं बलिहोमप्रायश्चित्तकर्माणि बहुविधपौष्टिकरक्षोग्रानि
सामान्यवस्तूक्तानि नित्यं बालानां कारयेत् । सर्पिःक्षीरमधुफाणितसंसृष्टपानं
दद्यात् । औदकानि यवसानि हरितानि मृदुर्विचित्राणि समृणालोत्पलगृष्णा-
टककसेरुकमलोदकानि मत्स्यण्डिकागर्भाणि भोजयेत् । गव्यं च घृतं क्षीरं
नवनीतं मत्स्यण्डिकाशर्करापिप्पलीचूर्णसंसृष्टं सर्पिःस्निग्धं भोजयेत् । रसल-
वणसुरातैलानि वर्जयेत् । ततस्तेषामादशा(शमा)द्रुपात्मभृति प्रभृतमनूकपि-
प्पा(?)पीकाविदुविताननिपानावग्रहकरगात्रापरनाभिमेढ्रोत्कृष्टपादकण्ठगलकपो-
लानामभ्यङ्गं सर्पिषा कारयेत् । दन्तवेष्टौ च तैलेनाभ्यञ्जयेत् । चतुराङ्गिकं च
सर्पिःसंघसेकं कारयेत् । तेषां भारादानाध्वगमनवधबन्धनानि न कारयेत् ।
करतलसंस्पर्शनं च तेषां सुकुमारेण कर्मणा गयनविधिं बलमासां(?)प्रकारयेत् ।
शय्याभागं च बालानां कारयेत्वा(?)मिश्रेण पांथुविरचितेन सुखशयनं कार-
येत् । एवं संरक्षितशरीरा बालाः सर्ववातातपसहाः फलदा भवन्ति । तृती-
यायां चतुर्थ्यां वा दशायां गमनविधिं विशेषेण कारयेत् । तत्र श्लोकाः—

एवं बालेषु कर्तव्यो दयापूर्वमनुग्रहः ।

आयुर्वर्णबलोपेक्षा नीरोगाश्च भवन्ति हि ॥

अतोऽन्यथा न वर्धन्ते बालास्तु मनुजाधिप ।

तेषामपि न वर्धन्ते कुलेषु कुलवर्धनाः ॥

बालास्तु रक्षयेद्यस्तु स्वपुत्रानिव नित्यशः ।

स राजा विजयी नित्यं मृतः स्वर्गे प्रमोदते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

बालचिकित्सा नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

हस्तिशालां समासीनं गजशास्त्रार्थकोविदम् ।
 दिव्यप्रभावं तपसा ब्रह्मचर्याग्नितेजसम् ॥
 हुताग्निहोत्रमार्सीनं कृतपूर्वाह्निकक्रियम् ।
 पालकाप्यं मुनिवरमङ्गराजः स्म पृच्छति ॥
 रात्रौ संप्रतिपन्नो हि रूपं कुर्यादनेकपः ।
 असन्तो विप्रधावन्ति हस्तेनाऽऽधाय सर्वशः ॥
 वृक्षमाकारभिर्त्तीश्च दन्ताभ्यां घ्नन्ति सर्वशः ।
 उद्धूतनेत्रा मातङ्गा वेपमानाः सहस्तकाः ।
 विपुज्यन्ते तथाकल्पाः प्राणैर्विमनसो गजाः ॥
 न दोषलिङ्गं भगवन्पश्याम्यन्तं पराभवम् ।
 अत्र मुह्यति मे बुद्धिः कथमेतत्प्रचक्ष्यते (श्व मे) ॥
 एवमुक्तस्ततोऽङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽग्रवीत् ।
 व्याधिर्घोरो हि नागानां रात्रिर्क्षिप्त इति स्मृतः ॥
 तस्य दोषं च सिद्धिं च रूपं चापि शृणुष्व मे ।
 भाराध्वगमनश्रान्तं क्षुधार्तं व्याधिपीडितम् ॥
 समापयन्त्येवमेते ग्रहाः समूढचेतसम् ।
 श्मशाने च वने ग्रामे पांसुण्डावसथाश्रमे ॥
 रोगाभिभूतः संक्लिष्टो ।
 यदा च भगवान्देवालये स्थाने चतुष्पथे ॥
 अग्रनोद्धाश्च ये देशास्तत्राऽऽश्रमणमेव च ।
 अशास्त्रोक्तेन विधिना स्थानं वा यत्र निर्मितम् ॥
 स्त्रेत्रासरोह(?)वादित्रघोपाश्च विहिता मया ।
 अलंकाराश्च विविधाः स्नानमाल्यानुलेपनम् ॥
 तथा वैशेषिका शान्तिर्यत्र पर्वसु पर्वसु ।
 यत्प्रोक्तान्न सभेस्ताश्च परिहीणा यथा क्रिया ॥
 एभिर्वहुभिरन्यैर्वा व्यभिचारपरिक्रमैः ।
 छिद्रान्वेपीणि रक्षांसि संस्पृशन्त्यप्यवग्रहाः ॥

जन्मनक्षत्रपीडायां स्वामिनो वा विशेषतः ।
 आविशान्ति ग्रहा रात्रौ यदा राजन्मतङ्गजान् ॥
 येरेपां क्षीयते मृत्युः सहसाऽग्निविषोपमैः ।
 स्वस्थानां दृष्टरूपाणामकस्मादपि दन्तिनाम् ॥
 रूपं यदृश्यते व्याधेर्यस्य तत्सदृशं भवेत् ।
 चिन्त्यमानोऽपि यत्नेन विकारो नोपलभ्यते ॥
 एवं रक्षोयुद्धीतानां प्रायो भवति लक्षणम् ।
 पर्वते वा वने वाऽपि पशुर्वा यत्र वध्यते ॥
 अमनोक्ते स्थितं देशे स्थानेष्वायतनेषु च ।
 फरेष्वा वेष्टितं वाऽपि तथा भीतं क्षतं भृशम् ॥
 (सं)ग्रामाद्वाऽप्यपावृत्तं तथैव रुधिरोक्षितम् ।
 अधूषितमनाचान्तमग्दीपे स्थितं गजम् ॥
 रसभोजनसंयुक्तमस्नातं चाप्यनग्निकम् ।
 चैत्यायतनमूलेषु स्थापयत्पांलपं विना ॥
 समुद्भिन्नं पट्टिस्तमूढात्मानं हतोजसम् ।
 अममत्तं ममत्त्वं वा तं रक्षांसि पतन्ति नु ॥
 जाग्रतं वाऽथ सुप्तं वा ग्रहो नागं समृच्छति ।
 यथाऽऽसु सुप्तसन्नासु विमले वाऽपि दर्पणे ॥
 प्रविष्टा दृश्यते छाया न च भित्त्वा विशेष सा ।
 एवं ग्रहा हस्तिकाये देहेन्द्रियविबाधकाः ॥
 ग्रह्यभिसत्त्या संप्राप्ताः शरीरं ते शरीरिणाम् ।
 छायाग्रस्तस्य भीतस्य रूपं वित्रासितस्य वा ॥
 अद्भुतैस्ताडितस्याथ वेणुवित्रासितस्य वा ।
 उल्कापटहसंख्यानां शब्देनोद्धेजितस्य वा ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताद्वा उत्कृष्टेन हतेन वा ।
 संज्ञाप्रणाशो भवति चेतसाऽप्यवमुद्यति ॥
 रात्रौ मुद्यति मातङ्गो दिवा स्वस्थश्च जायते ।
 मूत्रश्रो(त्रो)र्वासि मर्माणि धमन्यो योगवाहिताः ॥
 रात्रिसिद्धस्य वातेन हृदयं च न मुद्यति ।
 स भूतग्रहसंख्यो भीतः संज्ञाविमोहितः ॥

रात्रिक्षिप्तो मवेदेवं तस्येदं लक्षणं गृणु ।
 सर्वाहारनिवृत्तश्च बलाद्गच्छति वेगतः ॥
 रात्रौ मूढः संवसति दिवा स्वपिति वारणः ।
 लाला मुखात्प्रस्रवति हस्तं च परिखादति ॥
 तर्जयेत्सर्वभूतानि संख्यो रक्तलोचनः ।
 गृहं वृक्षं मनुष्यं वा अश्वमश्वतरं तथा ॥
 वित्रासपति वेगेन घटपत्पङ्कशग्रहम् ।
 उद्विग्ननेत्रः सततं वेपते चातिमात्रतः ॥
 अस्रग्वल्लिवसागन्धिश्चर्मगन्धिश्च लम्पते ।
 मूर्च्छति व्यथते रात्रौ निमीलति निपीदति ॥
 सत्यसाहस्रयोति (?) स्यात्स्त्यानगात्रश्च जापते ।
 एवं स दारुणो व्याधी रात्रिक्षिप्तेस्तु कीर्त्यते ॥
 क्रियां तस्य प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः गृणु ।
 सर्पिषा स्नेहनं तस्य केवलेन समाचरेत् ॥
 समालभनधूपं च भौतिकं तस्य कारयेत् ।
 वारुणं गुग्गुलुं कुष्ठं हरितालं मनःशिलाम् ॥
 जटिलां भूतकेशीं च सर्पिषा साधयेत्समम् ।
 तदस्य पानेऽभ्यङ्गे च हितमक्ष्णोस्तु तर्पणम् ॥
 त्रायमाणां जयां नीलां लाङ्गलीं नागवलां बलाम् ।
 कपित्थं च वपस्थां च चोरकं सरलं कुशम् ॥
 शूकरां जटिलां छत्रामतिच्छत्रां सकर्कटीम् ।
 छाट्टां भूतकेशीं च स्थिरां कटुकरोहिणीम् ॥
 सद्योपुरुषदन्तां च वृश्चिकालीं कदम्बिकाम् ।
 एतत्सर्वं समाहृत्य प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 कुष्ठं वचां तथा दिङ्गुं जटिलां चव्यचित्रकम् ।
 अलक्तं वासकोशीरमुपयुक्तं ससर्पपम् ॥
 गोलोर्माभिश्च सघृतैः संध्याकालेषु धूपयेत् ।
 करञ्जबीजं पिप्पलीं सद्दिङ्गुं रोचको वचा ॥
 वस्तमूत्रेण पिष्टैतन्नस्ये तस्य तु सेचयेत् ।
 छत्रां वराहदन्तं ॥

.... हस्तिदन्तेन्द्रगोपकं मरिचानि च ।
 संकल्कानि घृतपिष्टं तदञ्जनम् ॥
 गुडो द्राक्षा च मरिचं दूर्वा श्वेताश्च सर्पपाः ।
 वचाजगन्धाभिः ॥
 स्तैले सिद्धमम्पञ्जनं हितम् ।
 पंसस्य बृहती दिङ्गु भार्गो कटुकरोहिणी ॥
 कम्पिल्लकं निर्दपनीलपास(?) कण्टकारिकाम् ।
 ज्योतिष्मतीमतिविषां मुम्बुरूणि पुनर्नवा ॥
 नालिकेरं वचा कुष्ठं श्रीवेष्टकपलंकपम् ।
 उभे च लथुने दद्यात्तथा पोटगलामपि ॥
 विकल्कतां * वैस्तगस्त्वं(?) गोलोमीं कर्कटौ शुभाम् ।
 मर्कटौ मुस्कलोमे(?) च रक्षोघ्नं च प्रदापयेत् ॥
 पिष्टैर्मूत्रैरजादीनां सापरेतैर्विपाचयेत् ।
 तदस्य पानेऽभ्यङ्गे च हितमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥
 भूतग्रहमपस्मारमुन्मादं चापकर्षयेत् ।
 अथ सर्पपतैलेन प्रलिप्याऽऽतपसंस्थितम् ॥
 अथ मातङ्गमूत्रेण परिपिच्याथ मर्दयेत् ।
 अथवा घस्तमूत्रेण सरमूत्रेण वा पुनः ॥
 गोधामूत्रेण वा गाढं यथा लाभं प्रमर्दयेत् ।
 रात्रिलिप्नस्य नागस्य समन्ताच्च परिश्रयेत् ॥
 पुष्पेस्तन्दुलस्त्वैस्त्व(?) उशीरैः पल्लोदनैः ।
 मेत्ताय कुर्वीत बालं ततः स लभते सुखम् ॥
 (?) मनःप्रसादं यथा स्याद्बद्धिर्सा(?) समाचरेत् ।
 वर्चा दिङ्गुं वपस्थां च चण्डाली सपलंकपम् ॥
 वस्तरोमाणि सर्पिश्च त्रिफलां च महौषधम् ।
 सह सर्जरसैरेतैर्वद्गुशो धूपयेद्भजम् ॥
 हस्तिरोमाणि सर्पिश्च रोमाणि कपिवस्तयोः ।
 गोश्च रोमसमायुक्तो रक्षोघ्नो धूप इष्यते ॥

* 'वस्तगल' इति भवेत् ।

गन्धमालयौदनैर्विमानम्पच्यं स्वस्ति वाच्य च ।
 पुण्याहं वाचयेद्वैद्यः शालापां तस्य हस्तिनः ॥
 हुत्वाऽग्निमाज्यशेषेण वारणं समुपस्पृशेत् ।
 सर्पिणा भोजयेन्नागं तैलेन च रसेन वा ॥

तत्र श्लोकः—

रान्निसिप्तं गजं सम्यग्यश्चिकित्सेत्तः शास्त्रवित् ।
 स वैद्यो मानसान्कोशाद्गोर्गांश्चाहति पार्थिवात् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 रान्निसिप्तो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अथाष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भगवन्तं महात्मानं पञ्चेन्द्रियसमाहितम् ।
 हस्तिशास्त्रविशेषज्ञमृषीणां संज्ञितं मुनिम् ॥
 कृत्वाऽग्निहोत्रं प्रवरं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ।
 पप्रच्छ सुखमासीनं रोमपादो महामतिः ॥
 भगवन्केन जायन्ते मूत्रसङ्गाः सुदारुणाः ॥
 निदानं च कथं तेषां भैषज्यं च महामुने ॥
 एवं शृष्टुं भगवान्पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 मूत्रसङ्गान्विशेषेण शृणु राजन्पृथक्पृथक् ॥
 मूत्रसङ्गा मया प्रोक्ताः संग्रहे तु समासतः ॥
 समासने यथाज्ञात्वा नाम तेषां प्रकीर्तयेत् ॥
 तेषां निदानमुत्पत्तिं चिकित्सां च महीपते ॥
 साध्यासाध्यं च नागानां यथावत्संग्रहक्षयते ॥
 यदा तु वारणोऽत्यर्थं हुतमध्वनिं युज्यते ॥
 त्वरयाऽतिप्रवृत्तस्य न मूत्रमतिवर्तते ॥
 तस्य वस्तिर्विपद्येत मूत्रवर्णस्तथैव च ॥
 इमानि चापि लिङ्गानि भिन्नवस्तेर्भवन्ति तु ॥
 अभीक्ष्णं कुरुते मूत्रमप्रसृष्टं मतङ्गजः ॥
 आध्मातकुक्षिर्विमना ध्यानप्रसृतलोचनः ॥

नाऽऽदत्ते विविधान्भोगान्यवसं नाभिनन्दति ॥

भिन्नं पुरीषं बहुशो बहुवर्णं च मेदति ॥

भिन्नवस्तिमसाध्यं तु प्रवदन्ति चिकित्सकाः ॥

इति भिन्नवस्तिः ।

चिकित्सां लक्षणं चैव साध्यानां संप्रवक्ष्यते ॥

गिरिजैर्षवसैर्यस्तु प्रतिच्छन्नो यदि द्विपः ॥

अत्यर्थं भोजयेद्भक्षमयोगाद्वातकोपनम् ॥

प्र(भ)शक्तं वा प्रयुज्येत भृशं वा न्रस्पते पदा ।

यनसंशोषतापेन वायुः कुप्यति दन्तिनः ॥

स वस्तिदेशमाश्रित्य जनयेद्वाहमूत्रताम् ।

शिरा मूत्रवहा पाश्च वस्तिस्त्रोतःसमाश्रिताः ॥

ता वायुरभिसंरुध्य स्रोतस्तिष्ठति पीडयन् ।

स तेनाऽऽर्तो हि मातङ्गो वेषते संनिपीदति ॥

संकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रान्मेहति वारणः ।

मूत्रसङ्क्रादितो नागस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

तं स्पष्टलवणां नागं प्रसन्नां प्रति पापयेत् ।

सर्पिषा वाऽपि सुस्निग्धां कशरां भोजयेद्भजम् ॥

द्विपश्चमूलकाश्मर्यमधुकं बदराणि च ।

पवान्मुद्गान्कुलत्थांश्च सलिलेन विपाचयेत् ॥

स्निग्धं तु कारयेद्यूपं पिप्पलीपरिचैर्मुतम् ।

भोजनं दन्तिने स्नेहि प्रतिपानं च कारयेत् ॥

जाङ्गलानां रसैश्चैनं शालीनामोदनं मृदु ।

मापात्रसेन्धवोन्मिश्रं वारणं प्रतिभोजयेत् ॥

यवसानि च देवानि मधुराणि मृदूनि च ।

निवाते शपनं चास्य स्थानं चैव प्रशस्यते ॥

उष्णाम्ललवणप्रापैः स्निग्धैश्चाऽऽहारभोजनैः ।

वातजो मूत्रसङ्क्रस्तु प्रशान्तं तेन गच्छति ॥

(इति) गाढमूत्री ॥

स क्षारलवणाम्लानां कटुकानां च सेवनात् ॥

उष्णानामतिमात्रं वा भोजनानां निषेवणात् ॥

यदा पित्तं प्रकुपितं बस्तिमासाद्य तिष्ठति ॥
 स दह्यमानः पित्तेन मत्तवत्क्षरति द्विपः ॥
 प्रवाह(ह्य)माणो विसृजेन्मूत्रमल्पं मुहुर्मुहुः ॥
 विष्टम्भ्य गात्राण्यत्यर्थं प्रमेहत्यथ कूजति ॥
 परिसूत्री स विज्ञेयो व्याधिर्नागस्य पैत्तिकः ॥
 मापपर्णी विदारि च मुद्गपर्णी शतावरीम् ॥
 काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्पमकावपि ॥
 पञ्चमूलं च तृणजं साम्बधं चापि पापयेत् ।
 क्वाथं च पापयेन्नागं शीतलं शर्करायुतम् ॥
 अग्निमन्थं श्वदंष्ट्रां च बलामतिबलामपि ।
 वृक्षादनीं चांशुमतीं रम्यकं च विपाचयेत् ॥
 चतुर्भागावशेषं तु शीतलं च परिस्रुतम् ।
 शर्कराचूर्णसंयुक्तं वारणं प्रतिपापयेत् ॥

(?) मधुराण्यन्नपानानि *वृत्तेन युतं निपापयेत् ।

(?) स्नावयेच्चास्य †सिकस्थाश्चत्वारि कुम्भान्समन्ततः ॥

रसांश्च पापयेन्नागं सततं चैव भोजने ।

पापयेद्बुडसंयुक्तां प्रसन्नां सीधुमेव च ॥

इति परिसूत्री***** ।

अव्यायामादिवास्वप्रात्क्षीरेक्षुगुडसेवनात् ॥

शीतसंसेवनाच्चापि श्लेष्मा कुप्यति दन्तिनः ।

तत्प्रकोपाच्च मातङ्गः पिष्टमेहत्वमृच्छति ॥

स प्रमेहति चात्यर्थं यवपिष्टोदकप्रमम् ।

(?) सशुक्रं वा प्रमेहं तु तनुविवरान्तरस्थितः ॥

प्रमेहं चास्य लक्ष्येत वेदनावहलान्वितम् ।

सपञ्चलवणं चास्मै शार्करं मधुमेव च ॥

प्रतिपानं प्रसन्नां वा तैलयुक्तां प्रदापयेत् ।

सिद्धां यवागूं शालीनां त्रिफलाचूर्णसंयुताम् ॥

सुखोष्णां भोजयेन्नागं सर्पपस्त्रेहघूपनम् ।

सेन्धवं नलदं कुष्ठं पिप्पलीं विश्वमेपजम् ॥

* 'घृतयुक्तानि' इति स्यात् । † 'विकस्थाश्चतुःकुम्भा' इति भवेत् ॥

समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 कौश्चास्थिचूर्णं तत्रैव मद्गदारु च दापयेत् ॥
 संयोज्योष्णोदकेनाथ वारणं प्रतिपाययेत् ।
 पत्रैर्निम्बपटोलाभ्यां मुद्गपूषं विपाचयेत् ॥
 सुस्रोष्ठं योजयेच्चापि पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 पवक्षारसमायुक्तं तैलं चैव प्रदापयेत् ॥
 मापांश्च भोजयेत्स्विन्नान्ध्याधि..... ।
तस्मात्तु बलं तेजश्च वर्धते ॥
 इति पिष्टमेही ।

ॐ अर्थानेतत्प्रयोगेण.....वा ॥
 कट्वम्बलवणादीनां रसानां चातिसेवनात् ।
 उष्णानामतिमात्रं तु भोजनानां निषेवणात् ॥
 शोणितं कुपितं स्थानान्मूत्रवांस्तं प्रबोधयेत् ।
 वारणा रुधिरग्रह्यं तत्प्रकोपात्प्रमेहति ॥
 तथा स हन्यते शीघ्रं न तस्यास्ति चिकित्सितम् ।
 रक्ताभासमदुर्गन्धमगन्धसमवेदनम् ॥
 मूत्रसङ्गे प्रमेहन्ति तस्य वक्ष्यामि भेषजम् ।
 धुण्ठीचूर्णं सवदरं सक्तवः फाणितं तथा ॥
 रात्रिपर्युषितं शीतं पवोदकसमायुतम् ।
 श्लेष्मणं वस्त्रस्रुतं सम्यक्पातस्तं पाययेद्विषम् ॥
 प्रमेहस्तेन नागस्य वेदना च प्रशाम्यति ।
 वीजं कदल्याः पाथ्यन्या मृद्वीका पनसानि च ॥
 श्रीपर्णी च मधूकानि विशालामलकानि च ।
 समभागानि सलिले मुद्गांश्चापि विपाचयेत् ॥
 पिप्पलीधुण्ठिसंयुक्तां तं घृणं पाययेद्विषम् ।
 शालीनामोदनं स्विन्नं यूषेणातिविबोधितम् ॥
 मध्वाद्भे भोजयेन्नागं शीतं शर्करया युतम् ।
 निम्बतण्डुलचूर्णस्य.....पाचयेत् ॥

* 'अर्घ्य' इति स्यात् ॥

यवाग्नं सह दुग्धेन पापयेत्सर्पिषा युताम् ।
 निस्तुपांश्च यवान्निस्त्रान्प्रदिग्धान्फाणितेन च ॥
 मृदुभिर्यवसैर्युक्तान्वारणाय प्रदापयेत् ।
 यवसान्पौदकान्यस्मै कुमुदानि विसानि च ॥
 शर्करोपहतान्यस्मै वारणाय प्रदापयेत् ।
सह सर्पिषा ।

एतेन क्रमयोगेन ततः संपद्यते सुखी ॥

इति शोणितमेही ।

इन्द्रियाणां प्रतीघाताद्धेतुकाक्रमणात्तथा ।
 वातमूत्रपुरीषाणां नित्यं संचारणादपि ॥
 गुरु....गमनात्सहसाऽध्वनि ।
 अत्यध्वसेवनाद्यापि सातत्यगमनात्तथा ।
 कर्मणा च प्रयोगाच्च लोभादपि च कर्मसु ॥
 प्रतिहस्त्यभिघाताच्च कुप्पन्ति धातवस्तथा ।
 स्वस्थानात्कुपितास्त्वस्य दोषा वातसमीरिताः ॥
 समन्ताद्वास्तिमाश्रित्य जनयन्त्यश्मशर्करम् ।
 सुवर्णरजताद्यानि यथा कौहानि पार्थिव ॥

(१) * विनिक्षिप्ताः प्रतिमुखो जात्वस्यमानानि वाऽग्निना ।

योगतो धम्यमानानि संयुक्तानि विभागतः ॥
 एकत्वमुपगच्छन्ति स्थिरीभावं भजन्ति च ।
 तथा वायुश्च पित्तं च श्लेष्मा शोणितमेव च ॥
 विपद्यमाना वातेन अश्मानं जनयन्ति ते ।
 अश्मना संनिरुद्धे तु स्रोतोमार्गे मतङ्गजः ॥
 प्रमेहति ततः कृच्छ्राद्विष्टम्प्य चरणौ महीम् ।
 झुट्यते स भृशं हस्ती सूचीभिरिव सर्वशः ॥
 स्वस्थः कदाचिद्भवति कदाचिदुर्मनाः पुनः ।
 नाभिनन्दति शय्यां तु श्वासद्वेषी च जायते ॥
 सर्वे मूत्रविकाराश्च दृश्यन्ते तरय दस्तिनः ।
 दुश्चिकित्सितमप्येनं मूत्रसङ्गं सशर्करम् ॥

* प्रतिमूर्धं विनिक्षिप्तान्यस्यमानानि' इति युक्तम् ।

संनिपातसमुत्थानं वदन्त्यन्ये मनीषिणः ।
 वक्ष्यते साधनं तस्य यथायोगं महीपते ॥
 पापाणभेदकं पाठां कुलत्थानागारं तथा ।
 पञ्चमूलं च तृणजं पाटलो विल्वमेव च ॥
 वसुकं गोक्षुरं चैव विडं स्फूर्जकमेव च ।
 सर्वाण्येतानि संहृत्य सलिलेन विपाचयेत् ॥
 निष्काथेन सहानेन भोजयेदथ वारणम् ।
 अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः सुरां चात्र प्रदापयेत् ॥
 यदि घानेन योगेन सुखी न भवति द्विपः ।
 तस्य प्रशमनार्थं च प्रदेयो वस्तिरुत्तरः ॥
 वस्तिरिदौ यथोक्तेन विधानेन तु शास्त्रवित् ।
 वाहिन्यो पाश्च मूत्रस्य शिराः स्रोतोवहाश्च पाः ॥
 भार्दवं संनिगच्छन्ति दत्तेनोत्तरवस्तिना ।
 शतावरी भद्रमुस्ता तथा पापाणभेदकम् ॥
 एरण्डो द्वे बृहत्यौ च पृष्टिपर्णी तथैव च ।
 पदकोलकुलत्थाश्च काश्यपांमलकानि च ॥
 एतत्संभृत्य संभारं जलेनाऽऽशुत्य पाचयेत् ।
 पादावशिष्टं च पुनर्घृतेन सह पाचयेत् ॥
 ततः स्नेहावशेषेण दद्याच्चोत्तरवस्तिकम् ।
 (*वाहिन्यो पाश्च मूत्रस्य शिरागलिवत्ता(?) सुप्तम् ॥
 भृदुतां संनिगच्छन्ति दत्तेनोत्तरवस्तिना ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद्वाराक्रान्तस्य हस्तिनः ॥
 वस्तिस्थः कुपितो वापुर्वातकुण्डलमावहेत् ।
 मूत्रसङ्गस्ततस्तस्य भवति स्मावृतो ध्रुवम् ॥
 ममेहति ततो (*मूत्रं तण्डुलोदकसमप्रभम् ।
 यत्र मना प्रतिहते लिङ्गान्येतानि संवेदेत् ॥
 श्वदंष्ट्रा मधुकं चैव किण्वं देवशुकं तथा ।
 द्वे बृहत्यौ पयस्याऽथ एरण्डं सपुनर्नवा ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'भवत्यश्मावृतो' इति भवेत् ।

१ क. 'क्षुरविडं कुडं स्फु' । २ क. 'भेषजम् । ३ रा. 'वशेषयेत्.....'ण द० ।

मादकी चात्र सर्वाणि काथयेद्वारिणा सह ।
 तं काथं तैलसंयुक्तं सुव्यक्तलवणं पिवेत् ॥
 द्विपस्यापानमैरेयं मांसं मापूरमेव च ।
 पक्वकोलकुलत्थैश्च पूर्ववत्कारयेद्रसम् ॥
 कौश्रस्य च शिरोमांसं सुस्निग्धं कारयेत्ततः ।
 क्षीरेण मापजेनापि कारयेत्तेन भोजनम् ॥
 भोजनं चापि सुस्निग्धं निरुद्धाश्चैव वस्तपः ।
 हिताः प्रतिहते मूत्रे स्नेहपानं च योगतः ॥
 यदा प्रकुपितो वायुः पित्तमादाय वर्तते ।
 तदा जठरके व्याधौ वस्तिः शीघ्रं प्रधावति ॥
 प्रमेहति ततो नागः कपोद(?) कुमुदप्रभम् ।
 कृच्छ्रेण स्तब्धनयनो वेपमानः सुदुर्मनाः ॥
 स्पोनाकं पाटलीं बिल्वं तथा पापाणभेदिकाम् ।
 श्रीपर्णीं शृङ्गवेरं च क्रोष्टी वा(?) शारदा यवाः ॥
 गव्यक्षीरं पचेद्वैद्यस्तत्क्षीरं सुपरिसृतम् ।
 मूत्रसङ्गमशान्त्यर्थं पाययेत्सह सर्पिषा ॥
 घृतपानमभ्याम्प्लं तेन चैवावपीडकम् ।
 मूत्रसङ्गे जठरके वस्तिकर्म प्रशस्यते ॥
 इत्पेते मूत्रसङ्गाश्च सनिदानचिकित्सिताः ।
 रोमपादाप विधिवत्पालकाप्येन कीर्तिताः ॥

तत्र श्लोकः—

यथा हि लोकप्रवरा मनुष्यास्तथैव सेनासु गजा विशिष्टाः ।
 तेषां तु शास्त्रार्थमिहानुगत्य आरोग्यमेवं प्रपतेत कर्तुः(तुम्) ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मूत्रसङ्गो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचाङ्गो गर्भिण्या गर्भनिग्रहः ।
 सूतिकावातसङ्गस्य व्याधेः कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ॥

चोदितस्त्वेवमङ्गेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।

शृणु त्वं मूढिकावाते चिकित्सां ब्रुवतो मम ॥

इह सलु भो हस्तिनी ग्राममानीता मसृपते यदा स्यात्, तदा भवति गर्भ-
व्यापत् । अमासकाले दौर्बल्ये वा विषमपतनपरिसरणसततगमनसलिलतरण-
जवगमनविषमलङ्घनभाराणामन्यतमेन वा भवति शब्दस्पर्शरसरूपगन्धेभ्य-
स्त्रासनात्, वधबन्धपरिकेशात्, विषमविरुद्धातिमात्राल्पभोजनाद्वा मनसोऽ-
भितापादभिघाताद्वा हस्तिना हस्तिन्या वाऽभिहतापां व्यापद्यते । न वर्धते
वा गर्भः, तस्याः कारणैरेवमादिभिः कृच्छ्रेण मसृतायाः पवनः कुप्यति । स
कुपितः स्रोतांसि निरुणद्धि । निरुद्धेषु स्रोतःसु मत्तमातङ्गस्त्वगन्धं मूत्रं सृज-
त्यल्पाल्पं विच्छिन्नं चावष्टभ्य तिष्ठति परिवर्तते चास्याः योनिरनिष्टगन्धा-
(द्वा) परिक्लिचमाना परिम्लानमुखी परिम्लानशरीरा दुःखेन परिक्रामति
संवीजति । न शीतं द्वेष्टि, न चाऽऽहाराभिनन्दिनी भवति । अथवा हीनगर्भपरिवि-
वृद्धयोर्यदा घन्मासे प्रतिदानम्, तदा नाम(?)दर्शनं भवति । वर्षाणि वातगर्भा
(?)त एव गर्भसंमसृतिप्रतिक्रियाविषयोगे वा वातविकाराद्गर्भव्यापदं समीक्ष्य
चिकित्सितुमुपक्रमेत् । तदामसृत्याहाराचारैः प्रतिक्रियां नाश्रित्य प्रतिविधो-
धयेत् । विषमगर्भायास्तस्याः मुखोष्णेन तैलेन सर्पिषा वा सर्वसेको बहुशः
कार्यः । मुखोष्णोदकोपचारश्च । सर्वकालं च निवातशयनम् । वंशामिमन्यो-
रुवूकविन्वातकार्कीणां पाटलीकार्पासीनां च पत्रमङ्गेन च कार्यः स्वेदः । सुरा-
तैलघृतानि संप्रकथितानि समभागानि मुखोष्णानि परितापयेत् । नमुका(?)प-
वकोलकुलत्पश्रीपर्णीपत्रपञ्चमूलमङ्गं कथितमुदकं विधिवत्पादावशिष्टमवतार्य
सर्पिषा सह मुखोष्णं पापयेत् । ततोऽस्या मूत्रदृष्टिर्पोनिः समाधिमुपगच्छति ।
तरुणोदुम्बराणां मश्रोपितानां धवधन्वनलोमपिपङ्गूनां चूर्णानि क्षौमेवस्त्रेण
प्रतिबद्धानि योनीं विदध्यात् । एतेन च प्रतिविधानेन शाम्पत्यस्या योनि-
दोषः । कुशमूलमर्लातलचूर्णपवसर्पिमिर्पोन्या घृषः कार्यः । पञ्चमूलद्वयश्रीप-
र्णीभिर्जलं क्रापयित्वा पादावशिष्टमवतार्य परिस्ताव्य दुग्धं समशंसं समानीप
वसातैलघृतैः सह विधिवद्विषाच्य तेन स्नेहेन हस्तिन्या अम्यद्भानुवातनाशना-
नानि कुर्यात् । त्रिकटुकसंयुक्तं तैलं चिरस्थितं च सीधुं पापयेत् । कृशतां च
सेन्धवलवणान्वितां तैलस्निग्धं मत्स्पर्शसोन्मिश्रितं भोजयेत् । या च भक्ष्यभो-
ज्यविद्वेषिणी विमना विफीर्णहस्ता निश्चितप्रकारा परिमृजणी व्यापादयति

(॥निमीलयति संतप्तशरीरोष्णद्वेषिणी शीतामिनन्दिनीं सलिलावगाहच्छापावि-
काङ्क्षणी, तस्या भैषज्यम्—शिशिरलघुसिंहघ)शर्करामधुरगणमृद्धीकाभिः
शृतं पयः प्रेतिपापयेत् । यवसाध्यायविहितैर्यवसैर्मृदुभिस्तर्पयेत्, जाङ्गलसैश्च
भोजयेत् । इति..... ॥

(तत्र श्लोकाः),—

अथ प्रजातां यत्नेन हस्तिनीं सूतिकां भिषक् ॥
क्रियाभिः शास्त्रेपूजाभिश्चिकित्सितुमुपक्रमेत् ॥
असम्पक्क्रियया प्राणान्सद्यस्त्यजति सूतिकां ॥
गजं न यिथ्यामयोगे(?) स गर्भेण वि(धि)योजिताः ॥
एवं यः साधयेद्वैद्यः सूतिकां वातसंज्ञिताम् ॥
वैद्यो मानांश्च भागांश्च सोऽत्यर्थं मानमर्हति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्र-
रोगस्थाने सूतिका नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशं सूर्याग्निसमवर्चसम् ॥
रोमपादौ महाप्राज्ञः पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
दन्तरोगाः कतिविधा नागानां संप्रकीर्तिताः ॥
समुत्थानं च किं तेषां विज्ञायन्ते कथं च ते ॥
कीदृशस्तु भवेत्साध्यस्त्वसाध्यश्चापि कीदृशः ॥
एतन्मे ब्रूहि पृष्टस्तु पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
प्रागुपाद्रवपोर्दोषांश्चतुर्भिः कारणैर्दृष्टम् ॥
दोषतो जरयोत्पातादागन्तुश्चेति कीर्त्यते ॥
एवं चतुर्विधो दोषो दन्तानां परिकीर्तितः ।
तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि सर्वसामान्यलक्षणम् ॥
उपावत्त्वं गूढता चैव लक्ष्यते दन्तवेष्टयोः ।
दन्तयोश्चैव वैवर्ण्यमत्यर्थमुपलक्षयेत् ॥

* धनुरानामयम्बो नैव पाठः कपुस्तके ॥

१ क. प्रतीये पा० । ग. प्रतीये पात्रये० ।

बहुशो यो विधमति दन्तवेष्टो मतङ्गजः ।
 मक्षिकाभिः परिवृतो मध्वक्तमिव भाजनम् ॥
 परिवर्पति चात्पर्यं पांशुना विकिरस्यपि ।
 अङ्गुल्या घट्टपेक्षापि तं विद्यादन्तरोगिणम् ॥
 यदा कपायत्तिकानि भोजनानि निषेवते ।
 शुष्कं वा यवसं भुङ्क्ते रूक्षं वा भोजनं तथा ॥
 एभिर्निमित्तैर्नागस्य वायुः कोष्ठे प्रकुप्यति ।
 † न ताः प्रकुपितो वायुर्धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 धमनीप्रतिपन्नस्तु दन्तमूले निषेवते ।
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजापते ॥
 संप्रदुष्टः स्वरं वेष्टे श्वपथुं जनयेत्ततः ।
 वस्तमूत्रप्रसङ्गश्च कृष्णस्त्रावः सफेनिलः ॥
 इत्येतद्वातदुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ पित्तेन दुष्टस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥
 योऽत्पर्यं कटुकाम्लानि लवणानि निषेवते ।
 तैलप्रापाणि सततमुष्णानि च महीपते ॥
 यवसारानया(पा)नानां विरुद्धानां च सेवनात् †
 एभिर्निमित्तैर्नागस्य प्रायः पित्तं प्रकुप्यति ॥
 तच्च प्रकुपितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ।
 धमनीप्रतिपन्नं च दन्तमूले निषेवते ॥
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजापते ।
 (†वेष्टौ च परिदह्येते श्वयधुश्चात्र जायते ॥
 अथ कुण्ठगन्धं च स्त्रावमाशु विमुञ्चति ।
 हरितः पीतो रक्तो वा वर्णतश्चोपलक्ष्यते ॥
 न सेवन्ति च तं कुदमत्यर्थं मक्षिका इव ।
 इति पित्तप्रदुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कफदुष्टस्य लक्षणम् ।
 यदा मधुरभूयिष्ठमाहारमुपसेवते ॥

† 'ततः' इति भवेत् । ‡ धनुराकारमध्यस्थो नैत्र पाठः कपुस्तके ।

१ क. °मूलप्रसङ्गश्च कृष्णस्त्रावः सफेनिलः । २ क. संप्रवक्ष्यते । ३ क. °नानि वि° ।

शीतलं च विशेषेण तथा च लवणं त्रय ।
 तस्य श्लेष्मा प्रकुपितो घमनीः प्रतिपद्यते ॥
 घमनीः प्रतिपन्नस्तु दन्तमूले निपेवते ।
 तस्य तेन प्रकोपेण दन्तरोगः प्रजायते ॥
 दन्तवेष्टौ च लक्ष्येते) (*श्लेष्मणो लक्षणान्तरम् ।)
 श्लेष्मणश्च मृदुस्य दन्तरोगस्य लक्षणम् ॥
 सर्वैरेव प्रकुपितैर्दोषैः सामान्यलक्षणैः ।
 श्वयधुस्त्रावगन्धोदि संनिपातस्य लक्षणम् ॥
 यदा रोगान्वितं रक्तं दन्तमूलेन[†] (?) विद्यते ।
 विदह्यमानं तद्रक्तं ततो दोषाप कल्पते ॥
 दन्तरोगाः प्रजायन्ते नानादोषसमुद्भवाः ।
 दन्तिनां दन्तमूलेषु बहुव्याकुललक्षणाः ॥
 इत्येते दोषजाः प्रोक्ता दन्तरोगाः पृथग्विधाः ।

जरया दन्तरोगस्तु वयोज्ञाने प्रैवक्ष्यते ॥
 न दोषान्नाभिधाताद्वा यदा दन्तो विनिःसृतः ।
 निःसृते लक्ष्यते सद्यः पूर्वं शोणितयेव वा ॥
 कुणपं विस्रगन्धं च दुर्गन्धं वा यदा तदा ।
 तमौत्पातिकमित्पाहुराचार्याः शास्त्रकोविदाः ॥
 दक्षिणे त्वथ दन्ते च प्रथमं दृश्यते यदा ।
 तदा व्याधिकरो राज्ञः सावो योक्तुर्भवावहः ॥
 स्रवणं पतनं चापि दन्तस्य सहसा यदि ।
 दैवोत्पातकृतं त्वेतदसाध्यमिति कीर्त्यते ॥
 स नागः[‡] श्वमिच्छद्भिः स्वदेशस्य त्रपस्य च ।
 स्वराष्ट्रात्परराष्ट्रं तु यस्याप्यः स्याद्विचक्षणैः ॥
 इत्पुत्पातकृतस्पोक्तं दन्तरोगस्य लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आगन्तोरपि लक्षणम् ॥
 पतनाच्चलनाद्वाऽपि समरे ग्रहतस्य च ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः सप्तुल्लेके । † 'विदह्यते, विपद्यते' इति वा
 भवेत् । ‡ शिव इति भवेत् ।

वृक्षवेश्माभिघाताद्वा वसुधा निम्नतस्तथा ।
 नियुध्यमानस्य कैरेवन्धैर्वा विविधैस्तथा ॥
 नांगस्य कारणैरेभिर्विपाणमुपहन्यते ।
 जर्जरत्वमवाप्नोति भज्यते वा पतत्यपि ॥
 कल्पान्ते मथ्यते वाऽपि दाल्यते पाट्यतेऽपि वा ।
 नास्त्युत्पातकृतो दोषो यदन्तपतनं भवेत् ॥
 इत्यागन्तोः समाख्यातं दन्तरोगस्य लक्षणम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यस्य लक्षणम् ॥
 भग्नशोपस्थितं पाप्यं दन्तवेष्टव्यपाश्रयम् ।
 वेष्टोपरिष्ठाद्यद्भग्नमसाध्यमपि निर्दिशेत् ॥
 कैरिण्या सह निस्तीर्णं व्रणकर्मविधिः स्मृतः ।
 संवत्सरोपितो व्याधिः स याप्यो यो न सिध्यति ॥
 स पदा वर्धते दन्तो विवर्णस्य च दृश्यते ।
 एवं साध्यमिति ब्रूयादसाध्यः संप्रैवक्ष्यते ॥
 पस्पा तु क्रम्यो वेष्टो भक्षयन्ति तदुद्भवाः ।
 वेष्टः संम्लायते चैव विवर्णश्चोपलक्ष्यते ॥
 †करीयाश्चोपघातेन स्नावः पूतिः प्रवर्तते ।
 न च सिद्धिमवाप्नोति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥
 पाप्यं च पाष्येदन्तमसाध्यं च विवर्जयेत् ।
 साध्यं च साधयेद्द्वेघः शास्त्रोद्दिष्टेन कर्मणा ॥
 दशाङ्गुला गतिर्या तु भैषज्यं तत्र कारयेत् ।
 ऊर्ध्वं दशभ्योऽङ्गुलेभ्यो भैषज्यं न प्रशस्यते ॥
 सर्पिःप्रक्षालनं कार्यं दन्ते सद्यःक्षते वृषः ।
 दन्तरोगस्य शान्त्यर्थमारोग्यायैव दन्तिनाम् ॥
 फटुकानि कपापाणि तिक्तानि च समाहरेत् ।
 त्वक्पत्रफलमूलानि क्षोदयित्वा विपाचयेत् ॥
 तेन प्रक्षालयेद्देष्टो क्षारैर्वा विविधैस्तथा ।

†'करीया' इति शब्देत् ।

१ क. युध्यमानस्य । २ क. करिभिर्वन्धैः । ३ क. °धैरपि ॥ ना° । ४ क.
 न चास्य । ५ रा. करीया । ६ क. °प्रचक्षते ।

प्रसन्नया वा प्रक्षाल्यौ हस्तिभूत्रेण वा पुनः ॥
 तिलसर्पपकल्केन वातकेऽभ्यञ्जनं हितम् ।
 नस्त(स्य)कर्म च कर्तव्यं त्रिवृतेन भिषग्जिता ।
 पटोलं चन्दनं मूर्वा गोलोमी कटुरोहिणी ॥
 पाठया सह तुल्यानि गवां भूत्रेण पेययेत् ।
 एतैस्तेलं विपकं तु नस्याभ्यञ्जनयोर्हितम् ॥
 पैत्तिके दन्तरोगे तु ।
 ॥

कफकृतदन्तरोगचिकित्सा (?)

श्वेता कुष्ठं हरिद्रा च विभीतकफलानि च ॥
 तथा दारुहरिद्रा च हरीतक्याः फलानि च ।
 साम्बद्या च मही धात्री भल्लातकफलानि च ॥
 रोहिण्यतिविषा चैव वचा हैमवती तथा ।
 अजामूत्रेण पिष्टेस्तु तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥
 नस्याभ्यञ्जनयोगेन प्रशस्तं सुकृतं भवेत् ॥
 नक्तमाल्यास्तु तैलं तु हितं वै सांनिपातिके ।
 अथवा कुष्ठसंपुक्तं तगरेण हरिद्रया ॥
 सुवहाकटुरोहिण्या तेजोवत्पास्तथैव च ।
 मुस्तथा हिङ्गुना चैव तैलं सम्यग्विपाचयेत् ॥
 दन्तरोगेषु सर्वेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ।
 वेष्ट्यैर्भ्रक्षणे नित्यं नागस्य मनुजाधिप ।
 पिप्पलीगृह्णवेरेण मरिचैर्मुस्तकेन च ॥
 आढकीबीजसंपुक्तं वृश्चिकाल्यास्तथैव च ।
 तथा फटुकरोहिण्या तेजोवत्पास्तथैव च ॥
 तैलं सहातिरिपया भिषक्सम्यग्विपाचयेत् ।
 एतदभ्यञ्जने नस्ये प्रशस्तं दन्तरोगिणाम् ॥
 पारापतं च भव्यं च बोरं च सपक्षपकम् ।
 तथा पटोलं सक्षौद्रं तैलेन सह पाचयेत् ॥
 ज्ञात्वा दग्धमनामं च ततस्तदवतारयेत् ।
 तैलेन तेन श्रवणस्रोतसोरनुपेय(च)नम् ॥

१ ख. पीपयेत् । २ क. °योरीस° । ३ क. °त्यास्तथे° ।

तेनास्य स्रोतस्रोः शुद्धिः संधानं दन्तपोस्तथा ।
 रोचना त्रिफला रोधं तथा सर्जरसो वृष ॥
 समङ्गां गैरिकं पञ्च धातकीपुष्पमेव च ।
 सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेतैर्भवेद्वेष्टानुसारणम् ॥
 सर्वेषां दन्तरोगाणामिदं शोधनरोपणम् ।
 मण्डरीकमञ्जिष्ठात्रिपुल्लमधुकं तथा ॥
 क्षौद्रं सलोधं सर्पिश्च हितं वेष्टप्रलेपनम् ।
 वचासर्पपलोधं च लथुनं च फणिज्जकम् ।
 विडङ्गं निम्बपत्राणि हरिद्राद्वयमेव च ॥
 करञ्जबीजेन्द्रपवाः पिप्पली मरिचानि च ।
 गोविपाणी वले पञ्च (?)..... ॥
स्कशेनि(?)समानि तु ।
 दिङ्गुना सह युक्तानि धूपोऽयं दन्तरोगिणाम् ॥
 समस्तैरसमस्तैर्वा द्रव्यैरेतैर्हितो भवेत् ।
 ग्रणावस्था विशेषेण ग्रणनेत्राणि कारयेत् ॥
 सूक्ष्माणि ताम्रलोहेन तथैपर्णी च पाथिव ।
 जरद्रवकृतो वस्तिः मशस्तो ग्रणशोधने ॥
 वप्राच्च परिरक्षेत्तं करिणां ये तथाऽध्वनि ।
 दन्तानां रक्षणार्थाय प्रतिमोकांश्च कारयेत् ॥
 चट्वा वापसपक्षैर्वा स्फटिताञ्जर्जरांस्तथा ।
 शिरोविरेचनेर्धूपेर्नस्पकर्मभिरेव च ॥
 मक्षालनेश्च सततं दन्तरोगं प्रशाम्यति ।
 भतः परं प्रवक्ष्यामि दन्तपातविधिं वृष ॥
 पातयोग्यं विदित्वा तु गजदन्तं प्रपातयेत् ।
 कृष्णलोहेन शुद्धेन शलाकां कारयेत्ततः ॥
 अपूर्वा खदिरादीनां शलाका च विधीयते ।
 तां शलाकां ततस्तस्य निक्षिपेदनुकूलयेत् ॥
 सहसा पात्यमाने तु दोषाः स्युर्बहवो वृष ।
 तावद्दिनिक्षिपेद्वीमान्पावच्छल्यत्वमागतः ॥
 सर्वश्च क्षुभिते दन्ते ततो लग्नां विचक्षणः ।
 दन्तमये च विधातु शलाकां सुदृढां ततः ॥

गुर्वो सर्मासलां—समालम्ब्य(?) गमयेद्भुतम् ॥

यदि वा तेन योगेन न पतेद्वै तदा नृप ।

प्रतिवेष्टयवाकृष्य नलेनमवगाहयेत्(?) ।

द्विघणीयक्रिपाभिस्तु ततो व्रणमुपाचरेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
दन्तरोगो नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्योऽङ्गराजेन पृष्टः प्रोवाच हस्तिनाम् ।

चेतोभ्रंशसमुत्थानं लिङ्गभैषज्यसंयुतम् ॥ १ ॥

मत्तमातङ्गगन्धात्तु स्वप्ने वा रौद्रदर्शनात् ॥

मध्रश्रोत्राहिभयतः सर्वस्मादेव शङ्कते ॥ २ ॥

महाध्वगमनात्स्नेहपानात्संक्षेशतस्तथा ॥

आहारतिक्तकटुकैस्तदा क्षुप्पति मारुतः ॥ ३ ॥

दोषश्चेद्द्वपवायुश्च सहसा त्रासयेद्भजम् ॥

पतेच्च छिन्नशाला च कम्पते च युहुर्मुहुः ॥ ४ ॥

पुरीषं बहुभीतस्तु मुञ्चते संनिपीदति ॥

लाला प्रस्पन्दते चास्य वस्तगन्धश्च जायते ॥ ५ ॥

गुरुगात्रस्तथा स्तब्धः स्रस्तकर्णशिरोधरः ॥

कुरुते संतवषापि मूत्रमस्तसत्रिज्जलम्(?) ॥ ६ ॥

समस्तलिङ्गो यो नागो दशाहाज निवर्तते ॥

न्यूनलिङ्गास्तु ये नागास्तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ७ ॥

चेतसो भ्रंशनाद्यापि चेतोभ्रंशं ततः परम् ॥

सर्वसेफोऽत्र कर्तव्यः पुराणेनैव सार्वपा ॥ ८ ॥

अञ्जनस्वेदधूपाश्च रात्रिनिषवदाचरेत् ॥

वामदेवं(व्यं) ततः साम स्वहस्तपरिवर्तनम् ॥ ९ ॥

कारयेत् यथान्यायं ततः संपद्यते मृत्नी ॥

मनोरमं प्रदातव्यं भोजनं सार्वकामिकम् ॥ १० ॥

वृत्पवादिअगीतानि कारयेच्च गजाग्रतः ॥

सनसस्त्वविरोधेन यथेष्टं घवसोदकम् ॥ ११ ॥

शाल्योदनं ससर्पिष्कं मधुना सह संयुतम् ॥

दद्यात्कुक्कुटवर्दिभ्यां संस्तुतं पानभोजनम् ॥

एवं स सुखी भवति निरावाधश्च जायते ॥ १२ ॥ १६३६ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
चेतोभ्रंशो नायैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

पालकाप्यं मुनिश्रेष्ठमङ्गराजोऽब्रवीदिदम् ।

संग्रहे यस्त्वया लुप्तो भगवन्संप्रकीर्तितः ॥

एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ।-

भाराक्रान्ताध्वगमनादत्यर्थमुरसाऽपि च ॥

प्राकारस्तम्भपरिघप्रतिनागादिमर्दनात् ।

अधिकस्तम्भहार्यैश्च महापङ्काश्रयेण च ॥

लुप्यते सर्वगात्रेषु तेन लुप्तः प्रकीर्तितः ।

लुप्तः सर्वेषु चाङ्गेषु स्तम्भः सोऽप्यस्य जायते ॥

सप्तत्वक्गूनसर्वाङ्गोऽतिरुषि(?)नातिजीवति ।

शोणितं च तथा स्वेभ्यः प्रस्रवेच्चास्य भेषजम् ॥

अभ्यज्य सर्पिषा कल्कैः क्षारिणां संप्लेषयेत् ।

सर्पिः क्षीरप्रपानं च सर्पिषैव च भोजनम् ॥

कुवर्लं पल्लवं दृक्षीमधुर्यवसमोदनम् ।

शस्तमेतेन विधिना तेष्वेव च पचेत्ततः ॥

त्रैवृतेन मुसिद्धेन तस्याभ्यङ्गं च वातहृत् ।

अच्छपानं च तेनैव वस्तिर्कर्म च कारयेत् ॥

सतः स्नेहावसाने तु यथोक्तं वृंहणं तथा ।

सप्त श्लोकः—

लुप्तो राजन्यथा पक्षी तथा नागैः प्रणश्यति ॥

..... चात्पित्तस्तपजेदसून् ।

..... ॥

..... *वारणानां महामुने ।

एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

अनङ्गनाशाय हरत्रिशूलं भुमोच कोपान्मकरध्वजस्य ।

समापतन्तं सहसा निरीक्ष्य मयादितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥

स विष्णुहुंकारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स गूलः ।

स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयेदोषरसादिधातून् ॥

विष्णुत्रयक्रानिलनिग्रहेण अत्यम्बुपानाशनसेवनाच्च ।

श्रमाभिघातादुपतापनाच्च वायुः प्रकुप्याऽऽशु करोति गूलम् ॥

हृत्पार्श्वपृष्ठोदरकट्युपस्थे करोति पीडां विविधां सुगुर्वीम् ।

यदा सपित्तः कुपितो वायुः स प्रतिपद्यते ।

तदा मूर्छा भ्रमस्तृष्णा आसद्वेपो विवर्णता ॥

दाहकम्पो प्रपतनं क्रोधस्तस्याधिको भवेत् ।

सफफः कुपितो वायुः करोत्युन्मार्गगस्तथा ॥

आमाशयस्थः कुरुतेऽतः गूलं गाढवेदनः ।

मुहुर्निपादनं स्तम्भमक्ष्णोः साश्रु विचेष्टितम् ॥

क्रोधं यवसविद्वेषमिति लिङ्गान्पतः क्रियाः ।

घृताभ्यङ्गः सपित्ते स्याद्याश्च पित्तानिलक्रियाः ॥

सफफेऽपि निवातस्थं कोष्णतैलनिषेचनम् ।

† स्वेदयेत्स्नानपाने च मुहुपादुष्णोदकं तथा ॥

अविरुद्धां च कुर्वीत सर्वा वातकफक्रियाम् ।

धूपयेत्सर्वगन्धांघैराज्यगोशकृताऽपि वा ॥

इङ्गुदेष्टुतसंपुक्तैर्वातकैर्वा घृतमुवैः ।

गूलद्वये च सामान्यो वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥

हरिद्रे दिङ्गुवृहती विडङ्गं पारिमद्रकम् ।

देवदारवंशगन्धां च सरलेन्द्रपवानपि ॥

* इतः पूर्वं कपुलके' इति मुद्रिचिह्नम्, गपुलके 'अथ त्रिविध्यकर्मणि' इति दृश्यते । तथाचास्मिन्गुलाध्याये आरम्भश्लोचहीनता, पूर्वस्मिन्गुलाध्याये समाप्तिश्लोका-
दिहीनताऽवसीयते ॥ † 'स्वेदने' इति स्थानम् ।

१ रा. गूलम् । २ क. 'वेदितम्' । ३ क. 'न्यायः साज्ज' ।

क्षुन्नः(ष्णः) प्रातः प्रदातव्यः पिण्डगूलद्वये हितः ।

पिण्डोऽन्यो गुह्युष्णीम्घां शुष्नीकलकस्तथाऽञ्जनम् ॥

तत्र श्लोकः—

एवं हि प्रवरभिषक्प्रयुक्तयोगैर्निःशेषं व्यपनय मृत्युकल्पगूलम् ।

आनाहेषु.....विहितप्रतिपान.....पानादिकमविहितश्च भक्तयोगः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

गूलद्वयं नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गाधिपतिः श्रीमान्पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

संग्रहे ये त्वयोदिष्टाश्चत्वारः शारदा विभो ॥

तेषां तत्त्वेन निर्देशं भगवन्वक्तुमर्हसि ।

ततोऽङ्गचोदितः प्राह पालकाप्यो महातपाः ॥

अव्यामे पानमार्गादिष्वसामर्थ्यं क्रियासु यत् ।

बले सैत्यप्यसति वा तद्योगाच्छारदाः स्मृताः ॥

चत्वारस्ते च तत्राऽऽदौ वक्ष्यते स्पूलशारदः ।

विहाराहारसंपत्त्या पुष्टौ वर्षं स्थितः सुखी ॥

अव्यायामोऽलसोऽत्यर्थमक्षमः सर्वकर्मणाम् ।

महानिद्रः समुच्छ्वासी हृद्यजठरमूत्रता (?) ॥

मेदुरः समिरुजघात्तामा (?) रोगास्पदं भवेत् ।

.....श्लेष्मा.....द्विद्विक्किचिदुष्णप्रियोऽपि च ॥

प्राप्तेर्प्र(ष्ण)रोचकः प्रापस्त्वस्येयं वक्ष्यते क्रिया ।

प्रातर्वीथ्यां विपाद्योऽसौ पूर्वनीचैर्मतेन तु ॥

दिने दिने कर्म लब्ध्वा ततो गुह्याद्गतान्तरे ।

जवनैः पञ्चभिरथो सप्त चाहानि पापयेत् ॥

सुरां सपञ्चलवर्णां पटङ्गां तदनन्तरम् ।

सिद्धं वृषाग्निकैरण्डैः सारिषा पष्टिकोदनम् ॥

मुद्रपूयेण संमोज्ज्वस्तमेवानुपिबेचतः ।

कपायसितकटुकान्दद्याच्च कवलानपि ॥

तेजोवतीं त्रिकटुकं हरिद्रे लशुनं वचा ।
 क्षुण्णाः सक्षौद्रकवला देया स्थैर्याग्निवर्धनाः ॥
 तैलपानप्रयोगाद्वा गजः प्रकृतिमाप्नुयात् ॥

इति स्थूलशारदः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पैत्तिकं कृशशारदम् ।
 यस्य संवत्सरोत्सृष्टकर्मणः पित्तवर्धनैः ॥
 बलक्षयकृताहारैर्विषमै रूक्षसेवितैः ।
 शालीभूतस्य चाभाव्यदाहार (?) वातवस्तुषु ॥
 एभिः प्रकुपितं पित्तं जनयेत्कृशशारदम् ।
 ततः कृशोऽलसश्छायाकाङ्क्षी भद्रेष्टि चाऽऽतपम् ।
 इच्छेद्यः स्निग्धमधुरमनुषानं वृणाशनम् ॥
 पूर्ववत्कर्म चास्यापि कार्यं व्यापामिकं शनैः ।
 भोजनं चैव शालीनां प्रातः सघृतशर्करम् ॥
 तस्यानुपाने(नं) मृद्वीकाशर्करामधुकेः स्मृतम् ।
 सर्पिः क्षीरं प्रयुञ्जीत पानं चाप्येव शक्तितः ॥
 पित्तघ्ना वृंहणीपास्तु क्रियाः सर्वाश्च कारयेत् ।

इति कृशशारदः ॥

वक्ष्यते वातिकस्त्वेकः प्राकृतो नाम शारदः ।
 अव्यापामस्य पण्मासान्विधान्नेह विवर्जितम् ॥
 मृणमेवाश्रितः शुद्धं विरोधाच्चापि सात्त्पतः ।
 कुर्याद्विप्रतिपन्नः सन्वायुः प्राकृतशारदम् ॥
 ततस्तु कुच्छ्रविण्मूत्रो मन्दग्रासोऽलसो गजः ।
 भवसीदन्ति वीर्येण क्रिया तस्यापि पूर्ववत् ॥
 भोजनं स्निग्धमधुरमम्लं सलवणं हितम् ।
 सुरां सपञ्चलवर्णां पदङ्गं चापि पापयेत् ॥
 तैलमांससमायुक्तैर्लशुनैर्वृंहयेद्य तम् ।
 यद्येवं सुस्थिरो न स्याद्वस्ति कर्म च संस्मृतम् ॥

(इति) प्राकृतशारदः ।

चतुर्थोऽतः परं राजञ्ज्ञेयो लोहितशारदः ।
 आदाराचारस्रांसिनः पण्मासोत्सृष्टकर्मणः ॥

कटुकाम्ललवणभोजनाद्रक्तशारदः ।
 मन्दग्रासोऽलसोत्तृष्टभ्रमत्रासातुरो भवेत् ॥
 शतधीतघृताभ्यक्ते पित्तिकस्य विधिः स्मृतः ।
 खर्जूरबदरद्राक्षाशर्करालाजसक्तुकैः ॥
 स्वेज्जावतोपे मथितैः स्रष्टाग्रं पानमुत्तमम् ।
 (इति) लोहितशारदः ॥

शारदान्तवयसे विशारदः कुञ्जरान(?)चतुरश्वतुरोऽपि ।
 कर्मसु क्रमविवर्धितयोगास्स त्रिषग्वरै एव ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 शारदो नाम त्रिषञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

* भगवान्रोमपादेन राज्ञा संचोदितः पुनः ।
 नागा नाश्रन्ति ग्रासि(?) ज्वरश्चास्योपजायते ॥
 एवं दष्टस्य विज्ञानं चिकित्सितमतः परम् ।
 हृदे निर्वाप्य मातङ्गं सर्पिषा परिषेचयेत् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचश्चैव पयसा सह पेययेत् ।
 † सशर्करां समृद्धीकां क्षीरपानं प्रशस्यते ॥
 हरिद्रे वेणुपत्राणि कुष्ठं नलदसारिवे ।
 कल्कपिष्टानि सर्वाणि सर्पिषा सह संसृजेत् ॥
 ततः स्तम्भगतं नागं समन्तादनुलेपयेत् ।
 तेन सौख्यमवाप्नोति वेदना चोपशाम्यति ॥
 आहारं मधुरमायं सर्वमस्यै प्रदापयेत् ।
 तेनासौ सुखमाप्नोति वेदना चोपशाम्यति ।
 तथा मत्स्यण्डिकायुक्तं यवसं च श्रेदीयते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मधुमक्षिकादष्टो नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

* इतः प्राक्तनः प्रश्नग्रन्थो नोपलभ्यतेऽतन्मुद्रित इति प्रतिभाति । † 'सशर्करं
 समृद्धीकम्' इति पाठे न दोषः ॥

१ ख. स्वज्जाव° । २ क. °रपूज्यः । ३ क. भवांश्च रोम° । ४ क. प्रदापयेत् ।

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अथ खलु रोमपादोऽङ्गाधिपतिरष्टच्छत्—‘भगवन्पालकाप्य, कथमिदानी-
मपि नागानां छवीदोषा नानाविधसंस्थाना भवन्ति । तत्र साध्याः के, किं च
तेषां चिकित्सितं निदानं वा भवति, एतत्सर्वं विस्तरेण मयाऽऽख्यातुमर्हसि’ इति॥

एवं पृष्टः पालकाप्य उवाच—इह खलु भो हस्तिनामेकादश छवीदोषा
भवन्ति । तद्यथा—विसर्पिकी, मण्डली, दद्रुकी, महादद्रुकी, जातसूका, पिटका,
फुल्लिका, उद्रण्डिका, विचर्चिका, वृणपुष्पी, किलासी च; इत्येवमेकादश छवी-
दोषा एकादशनामानो नानाविधलिङ्गसंस्थाना भवन्ति । अतः परमुत्पत्तिमनु-
व्याख्यास्यामः । तद्यथा—अनिलपित्तकफशोणितान्येकैकशो युगपद्वा कोषा-
दुदीर्णानि छवीमनुसृत्य रोगाननेकलिङ्गानुत्पादयन्ति ॥

तत्राऽऽदौ विसर्पिकी नाम वातशोणितात्मको व्याधिर्पस्माद्विसर्पति तस्मा-
द्विसर्पिकी । अस्योपक्रमः पुण्डरीकपाकले व्याख्यातोऽस्माभिः ॥

अथ द्वितीयश्छवीदोषो(पो) मण्डली पृथक्पृथक्पण्डलानि चेतानि रक्ता-
भासानि फिलानि भस्माभासानि लक्ष्यन्ते । एतानि कफशोणितसंसर्गतश्छ-
विमाश्रित्य जातानि साध्यानि भवन्ति । तस्योपक्रमः—क्षारलेपनाभ्यक्षने-
द्विव्रणीपोपचारश्चेति ॥

*पिटकाभिर्दृतायां छवी प्रस्तव्याः (†सर्वतः पिटिकाश्छवीमाश्रित्य भवन्ति ।)
एष श्लेष्मपित्तसंसर्गाद्विकारः । तस्योपक्रमः—द्विव्रणीपोक्त एवानुष्ठेपो
भवति ॥

अतः परं फुल्लिका नाम । तेन सर्वतश्छविः पुष्पिता पाण्डुरा पु(प)र्या
भवन्ति । स वातपित्तकश्छवीदोषः श्लेष्मशोणितसंस्थाद्ववति । तस्योपक्रमः—
स्निग्धैर्बृंहणीपैर्भक्ष्यभोज्यस्नेहपानादिभिरनुष्ठेप इति ॥

अथोद्रण्डिकारूपः स्याच्छवीदोषो यत्र सर्वतश्छवी दद्रुभिर्व्याप्ता भवति ।
स कफकोषाद्विकारः संभवति । तस्योपक्रमः—क्षैलेनैवाभ्यङ्गस्वेदसूक्ष्मद्रव्यका-
येस्तूपदिश्यते, इति ॥

विचर्चिकाछवीदोषेऽप्यथ गूनाल्पवेदना विवर्णा प्रस्तव्या च छविर्भवति ।
कफपित्तराधिराद्विकारोऽयं भवति । तस्योपक्रमः—पथ्याव्याधि समानैरभ्यङ्गेरो-

* इतः प्राक्तनाः ‘दद्रुकी, महादद्रुकी, जातसूका’ इत्येते त्रयश्छवीदोषागु-
दिताः पुराणद्वयेऽपि नोपलभ्यन्ते । + घनुराकारमध्यस्थः पात्रो भट्टः कपुलकात् ॥

१ क. °ण समा° । २ क. जातसूकी । ३ क. °मास्यं जा° । त. °मास्य ।

पथैः शीतैः सौम्यैश्च लेपनैरनुष्ठेयो भवति । तथाविधं च पानं भोजनं परिकल्पयेत् ॥

नृणपुष्पी नाम यया—नृणमस्ति श्वेतशिरा नाम । तस्याग्रे श्वेतमुपलभ्यते पुष्पम् । तत्पुष्पाकृतिसमस्थानैर्मण्डलैः सर्वतश्छविः पुष्पिता भवति । स 'नृणपुष्पी' इत्यभिधीयते । स चातकफरुधिर— । तस्योपक्रमः—तित्तौपथैस्तैलमनुपेकमभ्यङ्गपानान्यम(न्युप)हरेत् ॥

किलासी नाम पित्तकफसमानि कैलासानि श्वेतानि कपिलानि कृष्णावभासानि वा लक्ष्यन्ते । तानि संनिपातेन पृथक्पृथक्पण्डलानि संभवन्त्यस्यान्यानि । पुनः कस्यचिद्गर्भदोषैर्गर्भस्यस्यैवोपजायन्ते । एष च विवर्जनीयः । तत्र श्लोको—

कुशलो मतिमान्वैद्यो दृष्टकर्मा विशारदः ॥

लहापोहविधिज्ञस्तु शस्त्रकर्मविचक्षणः ॥

यथोक्तान्येवमेतानि कुष्ठानि विविधान्यपि ॥

यः साधयति पूजां स पार्थिवात्प्राप्तुमर्हति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये शुद्धरोगस्थाने
छवीदोषो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अथ पट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ज्वलनादित्यसंकाशं मुनिमुग्रतपोधनम् ।

पालकाप्यं तु नृपतिः पप्रच्छासौ महापशः ॥ १ ॥

मृत्पवः पञ्चदश च गजानां चरतां वने ॥

न ते भगवता मोक्ता ग्राम्याणां बहुरोगता ॥ २ ॥

अत्र मे संशयस्तीव्रो भगवन्समुपस्थितः ॥

तदशेषेण भगवन्व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ३ ॥

किमर्थं भक्षयित्वा तु मृत्तिकास्तु बहूरपि ॥

वारणा वह्निसंपन्ना राजन्वनविचारिणः ॥ ४ ॥

भवन्ति बलसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥

ददसर्वेन्द्रिया दृष्टाः कामवन्तो मनस्विनः ॥ ५ ॥

न च रोगा निपच्छन्ति विधा लवणवर्जिताः ॥
 त एव ग्राममानीता भक्षयन्ति यदा मृदम् ॥ ६ ॥
 तदा रोगान्निपच्छन्ति किमर्थमिह दारुणान् ॥
 आसद्वेधं तथा गुल्मं वेपथुं सगलग्रहम् ॥ ७ ॥
 आनाहमथ हृद्रोगं चरणस्तम्भमेव च ॥
 तथाऽतीसारमध्यन्मे(?) लमन्ते पूतिगन्धिताम् ॥ ८ ॥
 मूर्छादींश्चापरान् रोगाल्लमन्ते विविधात्मकान् ॥
 भक्तं च यवसं चैव तेन चैषां विकारवत् ॥ ९ ॥
 एतदिच्छामि निखिलं वेदितुं भिषजां वर ॥
 सनिदानं समुत्थानं तथैव सचिकित्सितम् ॥ १० ॥
 ततोऽब्रवीत्तत्त्वदृष्टिः पालकाप्यो महापशाः ॥
 मश्रुविज्ञानसंपन्नो रोमपादाय पृच्छते ॥ ११ ॥
 कषापकटुतिक्तो म्लान् मधुरो लवणस्तथा ॥
 यथा देशविभागेन यद्रसानुगता मही ॥ १२ ॥
 कृष्णा वाऽप्यथवा श्वेता पाण्डुराऽप्यथोपरा ॥
 क्षितेरत्राभिनिर्दिष्टाः शास्त्रतो वर्णजातयः ॥ १३ ॥
 कृष्णा कषापमधुरा सा वै स्निग्धा च मेदिनी ॥
 पाण्डुः कषापकटुका रूक्षानिलविवर्धिनी ॥ १४ ॥
 श्लेष्मला च सतिक्ता च किञ्चिच्चैव विदहते ॥
 तथोपरा सलवणा न गजानां च सा हिता ॥ १५ ॥
 इत्येता वर्णतश्चैव रसतश्चैव भूमिषु ॥
 कीर्तिता वक्ष्यते तत्र त्वन्ययोगेन लक्षणम् ॥ १६ ॥
 गुर्वी भिन्नपुरीषा च दुर्जरांश्च विपादिनी ॥
 मृत्तिका वारणगता पच्यतेऽनिलवर्धिनी ॥ १७ ॥
 घ्यानं स्तम्भस्त्वतीसारो दौर्बल्यं पेरिकर्तिका(?) ॥
 मन्दग्रासस्तथाऽऽलस्यं मृत्तिकाजीर्णलक्षणम् ॥ १८ ॥
 अत ऊर्ध्वं नु वक्ष्यामि हेतुं तु मनुजाधिप ॥
 वन्या येन क्षितिं भुक्त्वा न भवन्ति विकारिणः ॥ १९ ॥

॥ 'रोगान्' इति स्यात् ॥

१ क. °कान्मल° । २ स. °रक्षा विनि° । ३ क. °रा च विपादि° ।
 ४ क. °तेऽनल° । ५ क. वारिर्वातः ।

रूसैः कपायैः कटुकैस्त्वृणद्गुमसमुद्भवैः ॥
 रसेर्नानाविधैर्नोगाः पुण्यन्ति सततं वने ॥ २० ॥
 तेषां तेनोपयोगेन ग्रहणी दारुणा भवेत् ॥
 जेरपन्ति महीं भुक्त्वा वारणा भृशदारुणम् ॥ २१ ॥
 इत्येष हेतुः प्रथमो वारणानां प्रकीर्तितः ॥
 इत्यन्येऽपि तु दृश्यन्ते हेतवो मनुजाधिप ॥ २२ ॥
 वन्या येन क्षितिं भुक्त्वा न भवन्ति विकारिणः ॥
 बलं नास्ति* सर्वगात्रः ग्रह्येन्द्रियमानसः ॥ २३ ॥
 यदा संपुज्यते नागो मुदितो जातकामया ॥
 संप्रयोगगतं तत्र गर्भं यल्लाति धेनुका ॥ २४ ॥
 तस्यां संजातगर्भायां दौर्द्वंदं नाम जायते ॥
 स द्वितीये तृतीये वा मासे संजायते भृशम् ॥ २५ ॥
 तेन चाऽऽर्तो गजवशा मृत्तिकापुपसेवते ॥
 तस्या हृदयसंबद्धा नाभ्यां नाडी प्रतिष्ठिता ॥ २६ ॥
 सिरा रसवहा राजन्स गर्भः पुण्यते यया ॥
 प्रसूते धेनुका काले हस्तिनी यदि वा गजम् ॥ २७ ॥
 मातुर्दौर्द्वदजातं तु मृदंशमनुवर्तते ॥
 स पयोमृत्तिकाहारो मृदुपल्लवभोजनम् ॥ २८ ॥
 वने चरति संहृष्टः समाः पञ्च मतङ्गजः ॥
 स गजः पञ्चमे वर्षे क्षीरादेव निवर्तते ॥ २९ ॥
 सुव्यक्तदन्तः स भवे (?) भवत्यतिविवेष्टितः ॥
 ततः क्षीरादपावृत्तो वृक्षभङ्गं निपेवते ॥ ३० ॥
 विविधं पल्लवं चैव चित्राणि यवसानि च ॥
 ते पुनः पांशुवातेन तथा वप्रादिमर्दनैः ॥ ३१ ॥
 क्षुधिता वारणा राजन्मक्षयन्ति मृदं सदा ॥
 पक्षसस्ये तथा काले गर्भात्प्रमृति मृत्तिका ॥ ३२ ॥
 विपोगाच्छालपानस्य विकाराय प्रकल्पते ॥
 इत्येते हेतवः प्रोक्ता बहवो वनचारिणाम् ॥ ३३ ॥

* अत्र कदाचिर्लिचिब्रुटितमिव प्रतिभाति ।

क्षितिमादारयन्तोऽपि ये भवन्ति निरामयाः ॥
 ग्राम्याणामिह वक्ष्यामि हेतून्पैस्तु महीपते ॥ ३४ ॥
 लभते यान्गजो राजन्विकारान्मृत्तिकाशनात् ॥
 दावाग्निदग्धां पृथिवीं वारणा जलदागमे ॥ ३५ ॥
 अभिवृष्टां जलधरैः सुगन्धां भक्षयन्ति वै ॥
 पथ्यापथ्यैश्च बहुभिराहारैः संचितैर्नृप ॥ ३६ ॥
 मधुराप्यवहारैश्च तथाऽन्यैरपि भोजनैः ॥
 (१) कुम्भपो जठरोत्पास्तु हृल्लासं जनयन्ति ते ॥ ३७ ॥

.....राजन्मृदु ह्यस्य बहुद्रजाः (?) ॥)

ग्राम्याः स्नेहामपैर्धान्यैस्तपैव रसभोजनैः ॥ ३८ ॥
 पुष्पयन्ति लवणैस्त्वेव ततस्तेषां महीपते ॥
 ग्रहणी मार्दवं याति मृदुभिः क्षिग्धपेशलैः ॥ ३९ ॥
 ततस्तेषां विकाराय कल्पते भक्षिता मही ॥
 मधुरैश्च तथाऽऽहारैः स्नेहपानैश्च नित्यशः ॥ ४० ॥
 स्विन्नास्तु हेतुना तेन कुर्वन्त्यवनिभक्षणम् ॥
 बलं च वर्धयत्येवमुपयुक्ता वसुंधरा ॥ ४१ ॥
 आमाशयगता राजन्मृत्तिका बाधते भजम् ॥
 उन्मादयन्ति रामास्वविधातुः (?) प्राणनाशनात् ॥ ४२ ॥
 एतस्मात्कारणाद्राजन्विक्षितव्या मत्तज्जजाः ॥
 सततं मृत्तिकादानादारक्षैः पुरुषैर्नृप ॥ ४३ ॥
 ग्राम्याणां मृदुकोष्ठानां दुर्जरा भवति क्षितिः ॥
 आङ्गरपरिष्कारे ह्यी (?) नृपं ह्यदति मृत्तिकां ॥ ४४ ॥
 मृत्तिकापरिणामे वा यदाऽऽहारं निषेवते ॥
 दोषं न लभते तेन मृत्तिकामक्षणेन वै ॥ ४५ ॥
 इत्येतत्कारणं शोकेन ग्रामारण्यनिवासिनाम् ॥
 (†) गजानां मृत्तिकादाने हेतुर्दृष्टः पृथग्विधः ॥ ४६ ॥
 अथ चिह्नानि वक्ष्यन्ते गजानां मनुजाधिप ॥
 मृत्तिकामक्षणोत्थानि विधिवच्छास्त्रनिश्चयात् ॥ ४७ ॥

* 'नागः' इति स्यात् ॥

† घनुराकारमध्यस्थः पात्रो नास्ति कपुस्तके ॥

स्तव्याध्मातोऽतिवेगेन सघोषश्च सशीकरः ॥
 कृष्णोपयोगान्मातङ्गो मन्दग्रासोऽतिसार्यते ॥ ४८ ॥
 शूलार्तो विमनाश्चापि परिशृष्कमुखो भृशम् ॥
 श्वेतोपयोगान्मातङ्गो मन्दग्रासोऽतिसार्यते ॥ ४९ ॥
 दह्यमान इवावस्यो म्लानगात्रोऽतिसार्यते ॥
 जनयन्तूपराः श्वेतं पुरीषमिह दन्तिनः ॥ ५० ॥
 विवर्णविवरावकर्णपङ्क्तौ करीपवत् (?) ॥
 नातिस्तम्बो न वा बद्धो न धैव विमना भृशम् ॥ ५१ ॥
 भवेदूपरया नागो मन्दग्रासो मृदाऽर्दितः ॥
 पाण्डूपयोगान्मातङ्गः कृमिदुष्टं निहहति ॥ ५२ ॥
 द्रवत्पत्पर्थदुर्गन्धं पुरीषं जलपन्नवत् ॥
 विनमत्यय कैपेन ग्रस्तव्यकरणो गजः ॥ ५३ ॥
 शूलार्तश्च भवेन्नागः परिशृष्कमुखो भृशम् ॥
 मन्दग्रासस्तु विमनाः परिमूत्री च वारणः ॥ ५४ ॥
 भवेत्पाण्डूपयोगेन विवर्णपरुषच्छविः ॥
 नागोत्थं विह्वलो नाभिपुत्रेन्द्रियसः ॥ ५५ ॥
 न चात्याध्मानकुक्षिर्यः स गजः साध्यलक्षणः ॥
 कर्णलाङ्गुलविष्टव्यस्तथाऽऽध्मातो मुहुर्मुहुः ॥ ५६ ॥
 लक्ष्यते यत्र(श्च) मातङ्गो न स जीवति दुर्मनाः ॥
 साध्यद्वयं गजं दृष्ट्वा लक्षणैः संप्रकीर्तितैः ॥ ५७ ॥
 ततस्तं प्रतिमान्वेष आरभेत चिकित्सितुम् ॥
 आनद्धकुक्षिं विज्ञाप्य चोदयेत्स्फूलविक्रमैः ॥ ५८ ॥
 ततस्तन्माकृतं स्तम्भे सर्वतैलेन सेचयेत् ॥
 अथैनं कथिते देशे पक्षपक्षं निपादयेत् ॥ ५९ ॥
 वार्तितस्य च निष्कोशो पाणिभ्यां मर्दयेद्भृशम् ॥
 *उत्थितोपरिपन्नस्य व्यापामः पारवर्तते ॥ ६० ॥
 तेन फोष्ठगतो वायुः क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ॥
 चतुरस्रं सनेत्कूपं यावच्छ्रोणीप्रमाणतः ॥ ६१ ॥

* उत्थितोपरिपन्न(ण)स्य इति भवेत् ।

ततस्तं वारिणा कूपं सुखोष्णेनावपूरयेत् ॥
 तस्मिन्कूपे ततः सम्पङ्नागं तमवगाहयेत् ॥ ६२ ॥
 निवातायां च शालायां घूपयेदौषधैस्ततः ॥
 दिङ्गुसर्जरसोशीरैः सर्वगन्धैश्च तेन च ॥ ६३ ॥
 धूपेनानेन नागस्य बापुः शाम्पति कोष्ठजः ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ६४ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 वचामतिविषां यासं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि मरिचानि महौषधः(म्) ॥
 एलां मधुरसां चैव तथा तेजस्विनीमपि ॥ ६६ ॥
 देवदारुं तथा दिङ्गुं त्रिवृतां गौरसर्पपम् ॥
 त्रिफलां वाजमोदां च तथैवेन्द्रयवानपि ॥ ६७ ॥
 लवणैः पञ्चभिर्पुक्तं क्षोदयित्वा क्षुद्रसले ॥
 गोमयेन च मृद्धीतां पिण्डं नागाय दापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीषां निरुहति ॥
 († पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ६९ ॥
 अधान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणम् ॥
 दन्ती फटुकतुम्बी च पान—क्षजीरकम् ॥ ७० ॥
 शिरीषपत्रं लघुनं सर्पपमक्षीपीहफम् (?) ॥
 गोमयेनाथ मृदितं पिण्डमस्यै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीषां निरुहति ।)
 वार्ताकां विडङ्गानि फलभारगन्धस्य च ॥ ७२ ॥
 खुद्राः पत्रं च मूलं च हरीतक्याः फलानि च ॥
 श्यामां च शृङ्गवेरं च गण्डीरं चाऽऽट्कषकम् ॥ ७३ ॥
 उद्रसले क्षोदोपत्वा पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 पिण्डं प्रदापयेद्वैधो गोमयेनेव मर्दितम् ॥ ७४ ॥
 पद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ७५ ॥

† धनुष्कारमव्यस्यो नास्ति पाठः कपुलके ।

विडङ्गानि त्रिकटुकां पञ्चैव लवणानि च ॥
 मर्दितं गोमयेनाथ पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७६ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीषां निरुहति ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ७७ ॥
 अधान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणे ॥
 पाठामतिविषां दिङ्गुं वचां तेजस्विनीमपि ॥ ७८ ॥
 रोहिणीं कटुकां मुस्तां फणिज्जकफलानि च ॥
 इन्द्रदारु पयस्पां च द्वे हरिद्रे तथैव च ॥ ७९ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शङ्खिनीं तुष्टां चैव विडङ्गान्मरिचानि च ॥ ८० ॥
 पञ्चभिल्वणैः सार्धं क्षोर्दापत्वा क्षुद्रखले ॥
 गोमयेनाथ संमृच्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीषां निरुहति ॥
 आनाहे च यथाप्रोक्तं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
 आनदं बद्धचिह्नं च कृमिकोष्ठं तथैव च ॥
 उपक्रमे निरुहेस्तानवसन्नमृदुस्तपे(?) ॥ ८३ ॥
 बलिसिद्धौ यथाप्रोक्तं निरुहं दापयेद्भिषक् ॥
 उपक्रमे तथा नागं शास्त्रमाश्रित्य बुद्धिमान् ॥ ८४ ॥
 शुद्धकोष्ठं विदित्वाऽथ बद्धलिण्डं च वारणम् ॥
 ग्रहणीक्षीपनार्थाय वातप्रशमनाय च ॥ ८५ ॥
 पञ्चभिल्वणैः सार्धं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 मेरेयं वा प्रसन्नां वा प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
 भक्तार्थमेवान्नाजं मुदयप्रेषा भोजयेत् ॥
 ततः कुलथयूयेण भागोनं तु प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 समस्तभक्तं च ततो भोजयेद्देसभोजनम् ॥
 इत्येवं मृत्तिकाध्यायः पृच्छतेऽङ्गाय कीर्तितम्(ः) ॥
 पालकाप्येन ऋषिणा वारणानां हितैषिणा ॥ ८८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महामवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 मृत्तिका नाम पट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

ततस्तं वारिणा कूपं सुखोष्णेनावपूरयेत् ॥
 तस्मिन्कूपे ततः सम्पङ्कनागं तमवगाहयेत् ॥ ६२ ॥
 निवातायां च शालायां घूपयेदौषधैस्ततः ॥
 हिङ्गुसर्जरसोशीरैः सर्वगन्धैश्च नेन च ॥ ६३ ॥
 धूपेनानेन नागस्य वायुः शाम्यति कोष्ठजः ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ६४ ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूले चित्रफं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 वचामतिविषां यासं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि मरिचानि महौषधः(म्) ॥
 एलां मधुरसां चैव तथा तेजस्विनीमपि ॥ ६६ ॥
 देवदारुं तथा हिङ्गुं त्रिवृतां गौरसर्पपम् ॥
 त्रिफलां चाजयोदां च तथैवेन्द्रयवानपि ॥ ६७ ॥
 लवणैः पञ्चभिर्गुक्तं क्षोदयित्वा हृदूस्त्रले ॥
 गोमयेन च मृद्धीतां पिण्डं नागाय दापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतेन मृत्तिकां सन्नां सपुरीषां निरुहति ॥
 † पक्षेतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ६९ ॥
 अथान्यदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणम् ॥
 दन्ती कटुकतुम्बी च पान^१क्षजीरकम् ॥ ७० ॥
 शिरीषपत्रं लश्चनं सर्पपमक्षीपीहकम् (?) ॥
 गोमयेनाथ मृदितं पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सन्नां सपुरीषां निरुहति ।)
 वार्ताकानि विडङ्गानि फलभारग्ववस्थ च ॥ ७२ ॥
 खुट्टाः पत्रं च मूलं च हरीतक्याः फलानि च ॥
 श्यामां च शृङ्गवेरं च गण्डीरं चाऽऽट्ठपकम् ॥ ७३ ॥
 उदूस्त्रले क्षोदीयत्वा पञ्चभिर्लवणैः सह ॥
 पिण्डं प्रदापयेद्द्वैचो गोमयेनैव मर्दितम् ॥ ७४ ॥
 पक्षेतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥
 अथास्मै कवलान्दद्यान्मृत्तिकाया निरुहणे ॥ ७५ ॥

† धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

विडङ्गानि त्रिकटुकां पञ्चैव लवणानि च ॥
 मर्दितं गोमयेनाथ पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ७६ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीषां निरुहति ॥
 यद्येतेन प्रयोगेण विशेषो नोपलभ्यते ॥ ७७ ॥
 अपान्पदस्मै दातव्यं मृत्तिकाया निरुहणे ॥
 पाठामतिविषां दिङ्गुं वचां तेजस्विनीमपि ॥ ७८ ॥
 रोहिणीं कटुकां मुस्तां फणिज्जकफलानि च ॥
 इन्द्रदारु पयस्पां च द्वे हरिद्रे तथैव च ॥ ७९ ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
 शङ्खिनीं तृवृतां चैव विडङ्गान्मरिचानि च ॥ ८० ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं क्षोर्दापत्वा क्षुद्रसूत्रे ॥
 गोमयेनाथ संमृच्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥
 एतेन मृत्तिकां सर्वां सपुरीषां निरुहति ॥
 आनाहे च यथाप्रोक्तं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
 आनद्वं वद्वचिह्नं च कृमिकोष्ठं तथैव च ॥
 उपक्रमे निरुहैस्तानवसन्नमृदुस्तपे(?) ॥ ८३ ॥
 बलिसिद्धौ यथाप्रोक्तं निरुहं दापयेद्विषकम् ॥
 उपक्रमे तथा नागं शास्त्रमाश्रित्य बुद्धिमान् ॥ ८४ ॥
 शुद्रकोष्ठं विदित्वाऽथ वद्वलिण्डं च वारणम् ॥
 ग्रहणीदीपनार्थाय वातप्रशमनाय च ॥ ८५ ॥
 पञ्चभिर्लवणैः सार्धं पिप्पलीं मरिचानि च ॥
 मेरेषं वा प्रसन्नां वा प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥ ८६ ॥
 मत्तार्धमेतद्गुण्डलं मुद्गरप्रेषणं भोजयेत् ॥
 ततः कुलस्थपूयेण भागोनं तु प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 समस्तभक्तं च ततो भोजयेद्भक्षभोजनम् ॥
 इत्थेवं मृत्तिकाध्यायः पृच्छतेऽङ्गाय कीर्तितम्(ः) ॥
 पालंकाप्येन ऋषिणा वारणानां हितैषिणा ॥ ८८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्याने
 मृत्तिका नाम पट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 ग्रहणीदोषनामानि तत्समाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 व्यापत्सु प्रथमे स्थाने सूचिता ग्रहणीगदाः ॥ २ ॥
 तुभ्यमहं नरश्रेष्ठ तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
 दोषैः पृथक्समस्तैर्वा ते भवन्त्यनिलादिभिः ॥ ३ ॥
 अत्पाहारादनाहाराद्यैव विपमाशनात् ॥
 क्षुपिते मारुते कोष्ठे व्यापादयति पावकम् ॥ ४ ॥
 तत्र भिन्नं पन्नं वाऽपि शकृद्यस्य प्रवर्तते ॥
 सविम्बं च सशूलं च साध्मानं फेनिलं बहु ॥ ५ ॥
 इत्पेतैर्लक्षणैर्विद्याद्वातजं ग्रहणीगदम् ॥
 हस्तिनस्तु विशेषेण करोति महतीं व्यापाम् ॥ ६ ॥
 *पञ्चमूलद्वयं कार्यं बालचिह्नं वचा पुनः ॥
 समुस्ताऽतिविषा हिङ्गु लवणं च प्रदापयेत् ॥ ७ ॥
 † शकृदाद्यं सलवणं संहिङ्ग्वतिविषा वचा ॥
 तन्मूत्रेण पुतं पिण्डं दद्यादस्मै यथाबलम् ॥ ८ ॥
 काथान्वा वातगुल्मोक्तान्दापयेदनुपूर्वशः ॥
 निरामं च शकृज्ज्ञात्वा स्नेहयेद्वाऽपि पुक्तितः ॥ ९ ॥
 दीपनीपगुणकायेस्तत्कल्कैश्च प्रसाधितैः ॥
 स्नेहैरुपचरेत्सम्पग्भोजनादिषु योजितैः ॥ १० ॥
 पिबेदैरण्डतैलं वा दशमूलगणे सू(शृ)तः ॥
 विरिक्तगत्वविट्ठा (?) च क्रमेणैवानुवासयेत् ॥ ११ ॥
 मुद्गिर्घं मनुजां घासेस्ततो नागं निरुहयेत् ॥
 चातिकेन विधानेन स निरुह्यः क्रमात्ततः ॥ १२ ॥

* मनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'शकृदाज्यं, शकृदाद्वयं' वा स्यात् ।

१ ख. °ण मभिन्नं करोति महीपा उद्धदेतरावपि ॥ ६ ॥ १° । २ ख. °ल्वं
 च वा पु° । ३ क. ख. °जा घासेत् ।

भूपोऽनुवासपेदेनं स्नेहैरनिलनाशनैः ॥
 दीपनीयेन पावत्स्पास्त्रिगंधं लिङ्गत्वदर्शनम् ॥ १३ ॥
 मतिपानादिषु अन्यो विधिः शास्त्रे तदा न तत् ॥
 इत्येषा वातिकी प्रोक्ता चिकित्सा ग्रहणीगदे ॥ १४ ॥
 (इति) वातिकः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पित्तिकस्यापि लक्षणम् ॥
 पित्तं प्रकुपितं कोष्ठे कटुकोष्णादिभोजनैः ॥ १५ ॥
 दूषयित्वाऽनलं कुर्पोच्छक्कूर्णैः स्वकैर्युतम् ॥
 सदाहवेदनं भिज्मल्पं ॥ १६ ॥
 कथितं शृणु पित्तिकसाधनम् ॥
 मुस्तामलककाशमर्यपृष्टिपर्णीमधूलिकाः ॥ १७ ॥
 मूत्रं च बालविल्वानि मधुकं मायपण्यपि ॥
 लोधं प्रयोण्ढरीकं च पक्त्वा पादावशेषितम् ॥ १८ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं पानं पित्तात्मके स्मृतम् ॥
 विमुक्तमस्ति(?) सर्पिरेवं प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥
 पाने वा भोजने वाऽपि विधिं तस्य प्रवर्तयेत् ॥
 किराततित्तं भूनिम्बं पटोलं बृहतीद्वयम् ॥ २० ॥
 अमृतां वत्सकं मुस्तं पाठां तेजोवतीमपि ॥
 तपः पर्यटकोशीरवोसाकदुकरोहिणी ॥ २१ ॥
 पक्त्वाऽप्यतिविषां चैव तस्मिन्काये घृतं पचेत् ॥
 तद्वत्पुं कल्प(रुक्)संयुक्तं पित्तिके ग्रहणीगदे ॥ २२ ॥
 तदोषप्रत्यनीकं च (*सर्वशान्तिक) पित्तिकम् ॥

(इति पित्तिकः ॥)

कफे प्रकुपिते कोष्ठे ससमानरसादिभिः ॥ २३ ॥
 अजीर्णाद्व्यशनाद्वाऽपि लिङ्गादोषां विनिर्दिशेत् ॥
 समूलकफपित्तं च शकृदामे विमुञ्चति ॥ २४ ॥

* 'लिङ्गं स्निग्धत्वदर्शनम्' इति स्यात् । † एतदमे पुस्तकद्वयेऽपि 'सन्निविलगं च' इत्येतावानेव पाठः ॥ * धनुराकारमध्यः पाठो नास्ति सपुस्तके । * 'दोषान्' इति स्यात् ।

प्रवाहमाननिसिलेः* ॥

..... नालेपयेद्बहिः ॥ २५ ॥

जम्बूदुम्बरवेत्राणां कुष्ठस्य च धवस्य च ॥

कपायैः क्षालयेद्वाण्डं लेपयेन्मधुना सह ॥ २६ ॥

एलालवङ्गकर्पूरपत्रकागुरुचन्दनैः ॥

सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेव पिप्पलीमरिचानि च ॥ २७ ॥

मासाद्रूर्ध्वं ततः पानं पाययेदुत्तमासवम् ॥

सर्ववातविकारेषु ग्रहणौ दा(दी)पयेद्विपक् ॥ २८ ॥

तदोपहरणैश्चान्यैरेवमेव* भिपक् ॥

..... ज्ञेयो विस्तारिको विधिः ॥ २९ ॥

लवणं स्यादूर्ध्वनेत(?) क्षमते विधिः ॥

आरोग्यं कामयेद्यस्तु गजानां रोगसिद्धये ॥ ३० ॥

पञ्चमूलद्वयं पाठामपामार्गं सगोक्षुरम् ॥

पापाणभेदकं लोभं द्वे हरिद्रे विभीतकम् ॥ ३१ ॥

अभया सल्लकी मुस्ता स्नुही चातिविषा चवी ॥

एलां तेजोवतीं व्योषं तथा कटुकरोहिणीम् ॥ ३२ ॥

वचां कुष्ठं वरौ श्वेतां विडङ्गं मूवंया सह ॥

तथा कटुकतुम्बी च तथा निम्बकरञ्जको ॥ ३३ ॥

अहिंसां काकमाचीं च चित्रकं जीरकद्वयम् ॥

अजमोदां च कालां च पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३४ ॥

द्वौ करञ्जौ तथाऽकं च शिशुकं सारिवामपि ॥

दाडिमं तित्तिढीकं च मातुलिङ्गाम्लवेतसम् ॥ ३५ ॥

लवणानि च सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

श्लक्ष्णचूर्णोक्तैरेतैः समं तत्र प्रसाध्यते ॥ ३६ ॥

सैन्धवं च समापुक्तं रोमको वा चिकित्सितम् ॥

अतोऽर्धस्वापमानीष वीक्ष्य दोषवलावलम् ॥ ३७ ॥

चतुःपाष्टः पञ्च चैषां हिङ्गुभागं समावपेत् ॥

सीधुं काञ्जिकपुक्तेन गोमूत्रेण द्रवीकृतम् ॥ ३८ ॥

* एतदग्रे पुस्तकद्वयेऽपि 'च तेध्वदग्निस्मापेत्' इत्येवोपक्रम्यते ॥

दध्ना च मधुना सार्धं सममेतद्विपाचयेत् ॥
 पुष्पयोगे द्विजातीयान्स्वस्ति वाच्य दक्षिणान् ॥ ३९ ॥
 सर्वमेतद्विजानीयात्पिण्डीभूतं विचक्षणः ॥
 तद्योगं सम(प्र)रात्रं तु वेद्यशास्त्रविशारदेः ॥ ४० ॥
 दातव्यं कृमिकोष्ठेन क्षीणाय वारणाय च ॥
 मदक्षीणाय तथा भिन्नवर्चाय ताम ॥ ४१ ॥
 येभ्यश्च मूलजं दन्तविषं येभ्यश्च कृत्रिमम् ॥
 अजीर्णैर्मांसमदुक्तं मातङ्गं न हि नाशयेत् ॥ ४२ ॥
 गजानामथवाऽश्वानां महिषीणां गवामपि ॥
 प्राणिनामपि सर्वेषां (†सर्वेषां)मति सर्वदा ॥ ४३ ॥
 अल्पमल्पं प्रदातव्यमेवमेतैः कृमिभिः क्रमात्(?) ॥
 दाम्निप(?)स्ततो ग्रीष्मे गतजने वस्तु प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥
 ह्यहं न्यहं वा विश्रम्य पुरुषेणाऽऽग्नेये ॥
 पिण्डकलकं समाहृतम् ॥ ४५ ॥
 परपुत्रं ॥
 दापयेत्सर्पिषा सार्धं ॥ ४६ ॥
 पस्थाकेतचिकित्सेषु (?) ॥
 जानाविधं पयः प्रोक्तो (?) यद्यपि (?) श्वैव सूरिभिः ॥ ४७ ॥
 गव्येषु तेषु तिस्तेषु (?) प्रधानेन तदुच्यते ॥
 तेष्वमूत्रपुरीषत्वाद्योऽतिश्रेष्ठतया तथा ॥ ४८ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोग-
 स्थाने ग्रहणीदोषचिकित्सा नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अनूपपवसाहाराद्गुरुस्निग्धानि भोजयेत् ।

अल्पप्राणस्य मन्दाग्नेः सदा जागरणान्निशि ॥

+ धनुराकारमध्यस्थः पातो नास्ति खपुस्तके । † 'वस्तुप्रदापयेत्' इति द्वयो-
 रपि पुस्तकयोरुपलभ्यते । * इत उत्तरं द्वयोरपि पुस्तकयोः 'कृमिभिः' इत्युपलभ्यते ॥

१ स. °प्यगे द्विजातीन्प्रति स्वस्ति वाच्य दक्षिणान् । २ क. रा. °र्णसर्मां° ।
 ३ क. प्रोक्तं । ४ क. तिस्तेषु । ५ क. °योनिश्रे° ।

तदा न पच्यते मक्तमग्निसादश्च जायते ।
 अग्निसादादनुस्निग्धः कृष्णः शृङ्कोऽरुणो भृशः ॥
 रक्तः पीतोऽप्य हरितः सर्ववर्णयुतस्तथा ।
 घरेकेणेति धातुः स आम इत्यभिसंज्ञितः ॥
 उदकुम्भे यथापूर्वं पाचयित्वा च जायते ।
 क्षीरं क्षीरस्प पात्रे वा एवमामाशयस्थिता ॥
 आमो लक्षणसंयुक्तः स आम इति कीर्तितः ।
 सुशीतिं पिच्छिलं चैव दुर्गन्धं कृमिभिर्पुतम् ॥
 स योनिः सर्वरोगाणां प्रोच्यते नृपसत्तम ।
 अपोक्षतो यदा वैद्यै रक्षणात्परिकर्मभिः ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येष विनाशयति वा गजम् ।
 लक्षणं च चिकित्सां च तस्य वक्ष्याम्यहं शृणु ॥
 यस्तु लालापारिस्तावी परितप्तमना भृशम् ।
 गूनपर्यन्तनयनस्ततामुध्यानलोचनम् ॥
 मन्दग्रासोऽल्पचेष्टश्च मन्दं च परिवीजति ।
 पीताभासं सगूलं च मूत्रं प्रकुरुते मुहुः ॥
 पुरीषं फेनिलं यस्य मदाध्मातः प्रमुञ्चति ।
 रसस्थानगते चाऽऽमे त्तिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥
 परिघर्षति योऽत्यर्थं तटे वृक्षे मतङ्गजः ।
 देहे कण्डूयमानस्तु कोशमूत्रं सवेदनम् ॥
 रक्तराजीवनेत्रस्तु शोणितभेत् (?) संशयः ।
 योऽतिसंकुचिताद्गस्तु गूनातः संनिपीदति ॥
 रुक्षः कृशो भिन्नवर्चा मांसस्थानगते भवेत् ।
 हारतेः पिच्छिलैः स्निग्धैर्भक्तैः संवेष्टितं गजः ॥
 लिण्ठं प्रमुच्यते यस्मात्सूत्रान्ते मेदूसंस्थिते ।
 गुरुहस्तो निर्मीलपैक चक्षुर्यो विर्यमत्यपि ॥
 अतसीकुष्ठमाभं च मूत्रं यो वदु मुञ्चति ।
 अस्थिधातुगते राज्ञोऽङ्घ्रिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥

१ क. °ग्निसान्याद° । २ ग. °रवेण धा° । ३ क. आपोक्षतो । ४ क. रा.
 १ । सन° । ५ क. ग. °वेन स° । ६ क. योऽति स° । ७ क. °ष्टिनो ग° ।
 रा. °धस्त्य° ।

रक्तं शकृच्छब्दवदल्पनिस्पृग्मन्धिपुक्तं विसृजेच्च नागः ।
 सर्वैश्च गात्रैर्गुरुभिर्पुतद्वे(?) मृषानस्य मृषेयस्य ॥
 मज्जागते जीवति वा यदि स्याच्छुक्रस्थितेऽतः कथयामि चिह्नम् ।
 पूर्वोदितैर्यो बहुभिस्तु चिह्नै रूपाैरनिष्टैः सह जाति जीवम् ॥
 दोषाश्रितोऽयं प्रकरोति चेष्टां वाग्दारितः प्रागुदितो नरेन्द्रः(न्द्र) ।
 प्रस्तम्भनं साकुलकं मनीत्वं(?) संमीलनं प्राक्पचनं नृपातः(?) ॥
 कण्डूप्रदोऽयं हृदयप्रदाहशीताभिलापं च स पित्तसंस्थः ।
 स्तम्भं महच्छेषमतीवनिद्रां लालासृतिं वा कफदोषसंस्थः ॥
 दोषाश्रितोऽयं खलु सिद्धिमेति धातुश्रितः पञ्च तु कृच्छ्रसाध्यः(ध्याः) ।
 धातुद्वयेनैव नरेन्द्र साध्यं चिकित्सितं ते कथयामि राजन् ॥
 निहृष्य सम्पक्खलु कालदेशौ व्याधीन्वयः सत्त्वशरीरसात्त्वम् ।
 ततः प्रयुज्जीत भिषग्गजे क्रियां यथा हि नागः स सुखी भवेच्च ।
 स्वेदैर्यथोक्तैः खलु स्वेदयेत्तं प्रवेशयेद्वाऽपि निवातदेशे ॥
 उष्णोदकं नागरदर्भमूलं प्रयोजयन्त्यामविशुद्धिहेतोः ।
 सिद्धां गुहूचीं त्रिफलां सकृष्णां द्वे जीरके निम्बपटोलपत्रम् ॥
 द्वौ वा करञ्जौ सह निम्बमूलं तेजोवती वा लवणैश्च युक्तम् ।
 पिण्डं गजस्य संदद्यात्ततः संपद्यते सुखी ।
 चूर्णारिष्टप्रयोगैश्च मृत्तिकागात्रभाषितैः ॥
 साधयेत्तं यथायोगं सुसमीक्ष्य भिषग्वरः ।
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्याने-
 ष्टपञ्चाशत्तम आमाध्यायः ॥ ५८ ॥

अथैकोनपष्ठितमोऽध्यायः ।

श्रीमानङ्गाधिपो राजा रोमपादो महाश्रुतिः ॥
 अग्निकल्पमृषिश्रेष्ठं पालकाप्यं स्पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं द्विपानां कृमयः फोषे गच्छन्ति संवपम् ॥
 निदानं च कथं तेषां किञ्च तेषां चिकित्सितम् ॥ २ ॥

* 'याति' इति स्यात् ॥

१ क. 'तेऽन्तः क० ।

तदा न पच्यते मक्तमग्निसादश्च जायते ।
 अग्निसादादनुस्निग्धः कृष्णः शुक्रोऽरुणो भृशः ॥
 रक्तः पीतोऽथ हरितः सर्ववर्णयुतस्तथा ।
 चरेकेणेति धातुः स आम इत्यभिसंज्ञितः ॥
 उदकुम्भे यथापूर्वं पाचयित्वा च जायते ।
 क्षीरं क्षीरस्य पात्रे वा एवमाभाशयस्थिता ॥
 आमो लक्षणसंयुक्तः स आम इति कीर्तितः ।
 मृशीतिं पिच्छिलं चैव दुर्गन्धं कृमिभिर्युतम् ॥
 स योनिः सर्वरोगाणां प्रोच्यते नृपसत्तम ।
 अपोक्षतो यदा वैद्यै रक्षणात्परिकर्मभिः ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येव विनाशयति वा गलम् ।
 लक्षणं च चिकित्सां च तस्य वक्ष्याम्यहं शृणु ॥
 यस्तु लालापारिस्तावी परितप्तमना भृशम् ।
 शून्यपर्यन्तनयनस्ततामुध्यानलोचनम् ॥
 मन्दप्राप्तोऽल्पचेष्टश्च मन्दं च परिवीजति ।
 पीताभासं सगूलं च मूत्रं प्रकुरुते मुहुः ॥
 पुरीषं केनिलं यस्य मदाध्मातः प्रमुञ्चति ।
 रसस्थानगते चाऽऽमे लिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥
 परिघर्षति योऽत्यर्थं तटे वृक्षे यतङ्गजः ।
 देहे कण्डूयमानस्तु कोशमूलं सवेदनम् ॥
 रक्तराजीवनेत्रस्तु शोणितभवेत् (?) संशयः ।
 पौऽतिमंकुचिच्छाद्गस्तु गूलार्तः संनिपीदति ॥
 रुक्मः कुशो भिन्नवर्चा मांसस्थानगते भवेत् ।
 हरितैः पिच्छिलैः स्निग्धैर्भक्तैः संवेष्टितं गजः ॥
 लिङ्गं प्रमुच्यते यस्मात्सन्धान्ते मेढ्रसंस्थिते ।
 गुरुहस्तो निमील्यैकं चक्षुर्यो विधमत्यपि ॥
 अतसीकुसुमाभं च मूत्रं पो बहु मुञ्चति ।
 अस्थिधातुगते राजलिङ्गान्पेतानि निर्दिशेत् ॥

१ क. 'अग्निसादा' । २ रा. 'रकेणे धा' । ३ क. 'आपोक्षतो' । ४ क. 'ग.
 'म् । लान' । ५ क. 'स. 'श्वेन सं' । ६ क. 'योऽति सं' । ७ क. 'ष्टितो ग' ।
 ८ रा. 'भसत्य' ।

र्णत्वकटुरोहिणीवचापिप्पलीकुटजहरेणुकालधुनानि द्वे हरिद्रे तेजोवतीं संक्षुच
पंपालवणगोमूत्रसंपुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवाऽटरूपकपत्राणि श्यामातृवृत्पू-
तीकरञ्जामलकविल्वमूलदन्तीं च गोमूत्रे विपाच्य तेन कापेन तैलसंपुक्तेन निरुहं
दद्यात् । पथाबास्तिसिद्धिप्रोक्तेन विधिना । अथवा कटुकालाबुबीजानि त्रिक-
टुकरसानि विदङ्गचित्रकैः क्षुष्णपिष्टैस्तैलं विपाच्य विधिवदनुवासनं दद्यात् ।
भूयश्च त्रिकटुकपटोलपादलापिचुमन्दाशौम्रकौञ्जिमुद्गं साधयित्वा
लवणान्वितं सतैलमेवं पापयेत् । वचासनिम्बकाटरूपककपालस्पन्दनानां
त्वक्पत्रभङ्गनिर्यूहदधिमस्तुना च साधयित्वादनं व्रीहीणां मधुना संपोष्य भोज-
येत् । माघस्विश्च विद्यात्(?) । त्रिकटुकचूर्णपुक्तान्प्रभूततैलान्भोजयेत् ।
यवसाध्यायविहितैर्मज्जुभिर्यवसैरुपचरेदिति ॥

तत्र श्लोकाः—

कपायेः कवलैः पानैर्भोजनैर्वैस्तिकर्मभिः ॥

कृमिघ्नैः कटुकैस्तीक्ष्णैश्चिकित्सेत्कृमिकोष्ठिनम् ॥ ७ ॥

उपेक्षिताः प्राणहरा गजानां भवन्ति कोष्ठे कृमयः प्रवृद्धाः ॥

तान्भेषजैः शास्त्रविधिप्रदिष्टैः प्रणाशयेदद्विरिवाग्निरयाम् ॥ ८ ॥

(*एवंविधाः सैकृमयस्ततः) स्ते प्रोक्ता मया पार्थिवसिंह सम्पक् ॥

एवं तु यः साधयतीह सम्पक्पूज्यो यथाऽहं भवता तथा सः ॥ ९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
कृमिकोष्ठी नामैकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ पष्ठितमोऽध्यायः ।

विद्याविनयसंपन्नं तपसा नष्टकल्मषम् ॥

पालकाप्यमृषिश्रेष्ठं रोमपादो नृपोत्तमः ॥ १ ॥

प्रब्रूयाद्विपदां श्रेष्ठः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥

भगवन्पोष्यमाणा हि केचित्कैश्चिन्मतङ्गजाः ॥ २ ॥

न पुष्टिमुपगच्छन्ति बलतो मांसतस्तथा ॥

कथं केन च क्षीयन्ते क्षयाः कतिविधाश्च ते ॥ ३ ॥

* धनुराकारान्तर्गतपाठः सपुस्तके त्रुटितः ।

१ क. यवा ल० । २ ख. °स्त्रैलं विधि० । ३ ख. °काभि सु० । ४ क. ख.
°हिते मज्जु० । ५ क. सत्कृम० ।

स एवमुक्तो भगवान्प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥
 कृमिकोष्ठं यथान्यायं सनिदानं सभेषजम् ॥ ३ ॥
 आनूपैर्यवसैर्मित्पमिक्षुभिः सेक्षुवाल्कैः ॥
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मधुरैः पेशलैः श्लेष्मवर्धनैः ॥ ४ ॥
 गोरसेश्च वसामिश्च मत्स्यगुडघृतैस्तथा ॥
 आमयकविषर्पासादजीर्णाच्चैव भोजनात् ॥ ५ ॥
 अग्न्यायामाच्च सौख्याच्च कफं तस्य प्रवर्धते ॥
 स प्रवृद्धः कफः कोष्ठे संचितः पिण्डतो घनः ॥ ६ ॥
 क्रमयस्तत्र जायन्ते विविधाः श्लेष्मसंभवाः ॥

ते तु खलु महाराज क्रमयस्तान्प्रपीतकाः कपिलारुणहरितनीलाः सितकुमुद-
 पत्रनलिनदलसवर्णाभा नीलमुस्ताः संकुचितत्वचो विपुलमुस्ताः सूचीमुस्ता वाऽ-
 रोमशा रोमशा वा स्निग्धा रुक्षाः स्पृलाः कुशा दीर्घा ह्रस्वा भवन्ति । वातरु-
 धिरकफपित्तसंघट्टा राजीव(म)न्तो भवन्ति । पाण्डुरारुणाश्च कफवातसंसर्गात् ।
 श्लेष्मणा शुद्धवर्णाः । ते तस्याऽऽमाशयात्पकाशयमनुमपन्ना हृदयप्लीहयकृद्भक्ष-
 स्थलान्ननाभिवद्वक्षणशकृत्स्थानमूत्रवस्त्यण्डकोशगुदप्रदेशान्भक्षयन्ति ॥

तस्य कृमिभिरुपसंघट्टदेहस्य भोज्येष्वभ्यवहारेष्वश्रद्धाऽरोचकश्चास्य भवति ।
 न चास्य श्रद्धापरिसरणविहरणलब्धघनमेमाधपानात्सुतट्वल्मीकवृक्षहरणावगाह-
 सलिलक्रीडास्थानशयनेषु च प्रजागरादरोचको वाऽस्य भवति । ॥ सत्स्वाध्यातो-
 दरो विमना विकीर्णहस्तः परिहीयमानो(णो)त्साहशरीरबलः कृमिभिरुपसंघट्टः
 शकृद्भिन्नमपि शीर्षते । कृच्छ्रमूत्री च भवति । न चास्य मूत्रं प्रवर्तते ॥

तस्यैवं निदानं समीक्ष्य कृमिभिरुपसंघट्टकोष्ठत्वात्कृमिकोष्ठीति विज्ञाप्य तं
 चिकित्सितुमुपक्रमेत—कुटजफलपत्रकभल्लातकं द्वे हरिद्रे करञ्जौ चेति ।
 एतानि सर्वाणि समभागानि यथालाभं निष्काश्य तं क्षारेण सह योजयित्वा
 पायपेत् । भल्लातकेकुटजकचोद्वं हरिद्रास्फूर्जकाद्येति संक्षुष्य लवणसंपुत्ताभि-
 स्ताभिः फाले फवलं दद्यात् । काकादनाकाकजङ्घाकुटजाद्रोह्यसुमनसं संक्षुष्य
 सुवर्चिकालवणाकृतं हस्तिमूत्रे रात्रिं वासयित्वा फवलान्दद्यात् । मण्टूकपर्पु-
 न्दुरुकर्णोवृहतीकण्टकारिकाशुद्धमपिप्पलीवर्वराटकपर्जकफाणञ्जकाश्च गोमूत्रे
 सार्धापित्वा फवलान्दद्यात् । भयकालात् । अथवा सप्तप-

१ क. र. °र्णाश्चैव । २ क. °निनो पण्डिनो । र. संनिनो पिण्डिनो । ३ क.

वाऽरोमशो रोमशो वा । ४ क. °स्य भक्ष्यमो° । ५ क. °प्रसाधयाना° । ६ क. र.

°कटुमरुवाहं ।

र्णत्वकटुरोहिणीवचापिप्पलीकुटजहरेणुकालशुनानि द्वे हरिद्रे तेजोवतीं संक्षुध
 पेयालवणगोमूत्रसंपुक्तान्कवलान्दद्यात् । अथवाऽट्कूपकपत्राणि श्यामानृतृन्पू-
 तीकरञ्जामलकविल्वमूलदन्तीं च गोमूत्रे विपाच्य तेन काथेन तैलसंयुक्तेन निरुहं
 दद्यात् । यथावस्तिसिद्धिशोकेन विधिना । अथवा कटुकालाबुबिजानि त्रिक-
 टुकरसानि विडङ्गचित्रकैः शृङ्गणपिष्टैस्तैलं विपाच्य विधिवदनुवासनं दद्यात् ।
 भूयश्च त्रिकटुकपटोलपादलापिचुमन्दारोम्रकाञ्जिमुद्ग.....साधयित्वा
 लवणान्वितं सतैलमेवं पापयेत् । वचासनिम्बकाट्कूपककपालस्यन्दनानां
 त्वक्पत्रभङ्गनिर्घहदधिमस्तुना च साधयित्वादनं श्रीदीणां मधुना संयोज्य भोज-
 येत् । मायस्विन्ना विद्यात्(?) । त्रिकटुकचूर्णयुक्तान्प्रभूततैलान्भोजयेत् ।
 यवसाध्यापविहितैर्मज्जुभिर्पवसैरुपचरेदिति ॥

तत्र श्लोकाः—

कपापैः कवलेः पानैर्भोजनैर्वस्तिर्कर्मभिः ॥

कृमिघ्नैः कटुकैस्तीक्ष्णैश्चिकित्सेत्कृमिकोष्ठिनम् ॥ ७ ॥

उपेक्षिताः प्राणहरा गजानां भवन्ति कोष्ठे कृमयः प्रवृद्धाः ॥

तान्भेषजैः शालविधिप्रदिष्टैः प्रणाशयेदद्भिरिवामिरेषाम् ॥ ८ ॥

(एवंविधाः सेकृमयस्त्वत्)स्ते शोका मया पार्थिवसिंह सम्पक् ॥

एवं तु यः साधयतीह सम्पक्पूज्यो ययाऽहं भवता तथा सः ॥ ९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने मद्रापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 कृमिकोष्ठी नामैकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ पष्टितमोऽध्यायः ।

विधाविनयसंपन्नं तपसा नष्टकल्मषम् ॥

पालकाप्यमृषिश्रेष्ठं रोमपादो वृषोत्तमः ॥ १ ॥

भ्रूपाद्दिग्दां श्रेष्ठः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥

भगवन्पोष्यमाणा हि केचित्कैश्चिन्मत्तङ्गजाः ॥ २ ॥

न पुष्टिमुपगच्छन्ति बलतो गांसतस्तथा ॥

कर्षं केन च क्षीयन्ते सपाः कतिविधाश्च ते ॥ ३ ॥

* क्षुराकारान्तर्गतपाठः खपुस्तके त्रुटितः ।

१ क. यवा ल० । २ ख. ०स्तैल विधि० । ३ ख. ०वाभि मु० । ४ क. स.
 ०हिते मज्जु० । ५ क. सत्कृम० ।

कश्च तेषां प्रतीकारः कर्तव्यो भगवन्मया ॥

ततः शोवाच भगवान्प्रश्रयाद्भुनिवेदितम् ॥ ४ ॥

पालकाप्यो महाबुद्धिः पृच्छन्तं च तृपोत्तमम् ॥

रसशोणितमांसानां मेदोमज्जास्थिरेतसाम् ॥ ५ ॥

गुणान्सम्यक्प्रवृत्तानां दोषाणां चैव पार्थिव ॥

पुष्टिः सम्यक्प्रवृत्तैषु बलतो मांसतोऽपि च ॥ ६ ॥

एतेषां च वि† ॥

तेषां गृणु पृथक्त्वेन लक्षणं ब्रुवतो मम ॥ ७ ॥

तत्र क्षीणश्च विज्ञेयो दुर्बलश्चापि वारणः ॥

चतुष्पकारं दौर्बल्यं क्षयश्च दशधा नृप ॥ ८ ॥

दुर्बलः (क्षीणधातुत्वा)दोषधातुक्षयात्क्षपी ॥

तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि दौर्बल्यस्याऽऽगमं नृप ॥ ९ ॥

वयःक्षयाद्वाधिना वा प्रकृत्या चौपधैस्तथा ॥

पृथक्त्वेनैव वक्ष्यामि एतेषां वाऽपि लक्षणम् ॥ १० ॥

वयसो विक्रमान्नागो धातुदोषगुणक्षयः ॥

वातश्लेष्मोपसर्गेण दुर्बलः संप्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

† व्याधिना वक्ष्यते त्वन्यदौर्बल्यं वारणे नृप ॥

दीर्घकालं भवेत्कष्टो व्याधिना यो मतद्भुजः ॥ १२ ॥

असम्यक्प्रवृत्तानां दोषाणां दुर्बलो वारणो नृप ॥

वक्ष्यते तूपधानेन दौर्बल्यं वारणो नृप ॥ १३ ॥

उपधानेऽतिमात्रेण पिण्डेन कवलेन च ॥

व्यत्यासेनापि दत्तेन क्लिष्टो यदि मतद्भुजः ॥ १४ ॥

सोऽपि दौर्बल्यमाप्नोति वारणः पृथिवीपते ॥

यः प्रकृत्या भवेद्वाजन्दुर्बलश्चापि वक्ष्यते ॥ १५ ॥

दुर्बलायास्तु संजातो दुर्बलादेव धारणात् ॥

स क्लिष्टो देवशपने भवेत्प्रकृतिदुर्बलः ॥ १६ ॥

† आदर्शद्वयेऽपीतः परं 'पासान्समुपलालो' इत्येवोपलभ्यते । † धनु० सपुलके
बुद्धितः । † धनुराकारमध्यस्थपाठो नास्ति कपुलके ।

इति (ऋप्रकृति)दौर्बल्यं हेतुभिः सह कीर्तितम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि घातूनां हेतु ॥ १७ ॥
 करेणनिर्योगाद्वा वधवन्धाच्च दारुणात् ॥
 अध्वनोऽतिप्रयोगाद्वा गमनाच्छोणितस्य वा ॥ १८ ॥
 रौक्ष्ण्यदुष्णाभिघाताद्वा विरोधाद्भोजनस्य वा ॥
 मनस्तप्येस्तु विविधैरनेकैरपि वारणैः ॥ १९ ॥
 फल्गुपौदकपानाद्वा अनिष्टेन वृणेन वा ॥
 भवन्ति घातवः क्षीणाः क्रमस्यातिक्रमेण वा ॥ २० ॥
 इमानि चापि लिङ्गानि दृश्यन्ते क्षीणघातुषु ॥
 वृष्णालुर्विरसास्पृश स हि शून्यः सवेदनः ॥ २१ ॥
 मन्दामिर्दुर्बलश्चैव वारणो रससंक्षपात् ॥
 हृदयं यस्य सदोम्ल व यो भवेत् ॥ २२ ॥
 शीताभिलाषी पुरुषस्तृष्णालुश्चैव यो भवेत् ॥
 अत्यर्थं पीतवर्णश्च प्रस्तब्धः परुषच्छविः ॥ २३ ॥
 रक्तक्षीणश्च विज्ञेयो लिङ्गैरेतैर्मतङ्गजः ॥
 कम्पते च शरीरेण विवृतश्चासिसंधिषु ॥ २४ ॥
 अपराभ्यां व्रजेष्वापि कर्पणिव महीतलम् ॥
 वै कासनाड्येषु च्छिद्रस्तस्ताड्य एव च ॥ २५ ॥
 शनैर्गच्छति धारवि ॥
 प्रस्तब्धनयनो द्विपः ॥ २६ ॥
 स क्षीणमांसो विज्ञेयः प्रव्यक्तकटपार्श्वकः ॥
 जघनं म्लायते यस्य दुर्बलश्चैव यो भवेत् ॥ २७ ॥
 न च वेदयते स्पर्शं सस्तगात्रस्तथैव च ॥
 अनवस्थितचित्तंश्च तथा स्निग्धप्रियंस्तु यः ॥ २८ ॥
 वितविल (?) भिन्नतनुर्निर्घोषैर्विवृतोऽपि च ॥
 स क्षीणमेदो विज्ञेयो गजशास्त्रविशारदः ॥ २९ ॥
 दन्तरोमनस्वास्थीनि वृद्धिर्देहे न जायते ॥
 दन्ताश्च परिहार्यन्ते समदा यस्य दन्तिनः ॥ ३० ॥

* धनुराकारमध्यस्थस्य स्वपुस्तकेऽभावः ॥

१ क. °वा भोजनात् ॥ म° । २ क. सदि स्तन्यः । ३ क. वर्णमुक्ताङ्ग
 एवाङ्गे° । ४ क. स्व. °तस्य त° । ५ क. स्व. °यस्त्वयः ।

निषीदति न शक्नोति तथोत्थातुं च वारणः ॥
 चोद्यमानः शनैर्गच्छेन्मन्दं च परिबीजति ॥ ३१ ॥
 मन्दं भोजनमश्नाति तथैवास्य न जीवति ॥
 श्रष्टग्रीवस्त्वनि ध्यानशीलश्च वारणः ॥ ३२ ॥
 अस्थिक्षीणस्य नागस्य लिङ्गमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 मज्जोपा अपि नागानां वक्ष्यते लक्षणं क्षये ॥ ३३ ॥
 आध्मातकुक्षिर्पोऽत्यर्थं व्रजन्मात्राणि कर्षति ॥
 ग्रूपन्ते यस्य मात्राणि नेत्राणि च विशेषतः ॥ ३४ ॥
 आलानवाही विमनाः शय्याकामो जलमियः ॥
 शुपिराणि विवर्णानि यस्य चास्यीनि दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 अभीक्ष्णं वातरोगो यस्तस्य मज्जक्षयो भवेत् ॥
 शुकहीनस्य नागस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३६ ॥
 पीड्यते वृषणं म्लानं ग्रूपते चाऽऽशु मेहनम् ॥
 न च व्यव्रापं प्राप्नोति चिरोत्सेकस्य जायते ॥ ३७ ॥
 मात्राणि चास्य सीदन्ति सुखशोपी भवेद्वृशम् ॥
 अमर्दपश्च मेण्डूस्य रेतसः संक्षयो भवेत् ॥ ३८ ॥
 धातूनामिति निर्दिष्टं लक्षणं संक्षये मया ॥
 दोषाणां संक्षये तस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 कैफसंक्षीणपित्तस्य लिङ्गमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
 मारुतः पित्तसहितः कफहीनस्य दन्तिनः ॥ ४० ॥
 करोत्यङ्गविमर्दं च वाढमुद्वेष्टनं ज्वरम् ॥
 वेपनं परिवेपं च मोदनं स्फोटनं तथा ॥ ४१ ॥
 वृषणं शीतसेवित्वं पुनश्चोष्णाभिनन्दनम् ॥
 शिरःप्रकम्पनं चापि संघपः शिथिला वृत्ता ॥ ४२ ॥
 हृदि पीडा च भवति श्लेष्मक्षीणस्य दन्तिनः ॥
 फफुपित्ते बहुपित्ते क्षीणे नागस्य मारुते ॥ ४३ ॥
 शीताभिलाषो भवति पुनरुष्णाभिनन्दनम् ॥
 सादनं सुखशोषश्च शिरसो गौरवं तथा ॥ ४४ ॥

सशब्दा भरुतश्चास्य कुक्षौ विपरिवर्तनम् ॥
 छादिश्चाङ्गे व च वे(?)..... हनं मोहनं तथा ॥ ४५ ॥
 अल्पहर्षोऽल्पचेष्टश्च वातक्षीणो भवेद्भ्रजः ॥
 दोषाणामपि निर्दिष्टं क्षयलिङ्गं नराधिप ॥ ४६ ॥
 संज्ञा प्रणश्यते राजन्कस्माद्धेतोश्च दन्तिनः ॥
 धातुक्षये महीपाल यदा वायुः प्रकुप्यति ॥ ४७ ॥
 वैकल्पं प्रणयेन्नागं प्राणैर्वाऽपि विभोजयेत् ॥
 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेव किलाऽऽमयः ॥ ४८ ॥
 तस्मात्तं राजयस्मेति मादुर्वेदविदो जनाः ॥
 शोषणाच्च रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ४९ ॥
 क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पतः ॥
 यस्मादक्षस्य वचनादुत्पन्नो दारुणः क्षयः ॥ ५० ॥
 तस्मात्क्षीणगजा राजन्नक्षितव्या विशेषतः ॥
 राजेति सोमो भगवान्व्यधापि व्यर्थवादिभिः ॥ ५१ ॥
 स दक्षेण पुरा शंभो दुराचारो निरास्तिकः ॥
 भार्या सम्बन्धवृत्तस्तु रोहिणीं तद्वशे स्थितः ॥ ५२ ॥
 सेवमानस्ततः शप्तो राजा दक्षेण धीमता ॥
 अहन्पहनि ते* ॥ ५३ ॥
 ॥
 स्थानं यथर्तु कर्तव्यं मृदुशय्यां च नित्यशः ॥
 व्याघातं मनसश्चास्य कदाचिन्नैव कारयेत् ॥ ५४ ॥
 अवशाहप्रचारेषु कूलाघातेषु चैव हि ॥
 शब्दयेत्सततं नागं कर्दमस्य च सेवने ॥ ५५ ॥
 शय्याभागे ततः स्थाने वीथीनां गमनेषु च ॥
 विसर्गं कारयेत्तस्य न च हन्यादकारणम् ॥ ५६ ॥
 न वाचं कटुकां त्रूयात्सान्त्वयेच्च पुनः पुनः ॥
 निर्याणे शयने चैव भोजने च न हूयेत् ॥ ५७ ॥
 भोजयेत् सदा नागं वित्रैश्च मधुरैः फलेः ॥
 श्रीपर्णो च मधूकानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५८ ॥

* इतः परं कपुस्तके तु द्वित्राक्षरलिखनावकाशस्त्यक्तः । खपुस्तके तु चतुर्द-
 शपङ्क्तिस्थानमलिखितमेव रक्षितमस्ति ।

गृह्णवेरं पयस्यां च विल्वं द्वे कण्टकारिके ॥
 पृष्टिपण्यंश्चमत्यौ च तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५९ ॥
 काथपेत्सलिले सर्वं निष्कायं कारयेत्ततः ॥
 निष्कायसमभागं च क्षीरं तत्र प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
 एकस्थं कारयित्वा तु शीतलं पापयेद्विषम् ॥
 प्रातस्तथाऽपराह्णेण शालीनामोदनं मृदुम् ॥ ६१ ॥
 रसेस्तेस्तेस्तु पूर्वोक्तैर्दाडिमाम्लैश्च भोजयेत् ॥
 इक्षून्वृक्षसमूलानि गृह्णाटककसेरुकान् ॥ ६२ ॥
 स्वर्जूरं मुस्तकं चैव दापये(ःत्पापसे)युतम् ॥
 उदकानि विचित्राणि यवसानि मृदूनि च ॥ ६३ ॥
 फाणितेनैव संपोज्य वारणाप्य प्रदापयेत् ॥
 संजातप्राणमांसस्तु यदा भवति वारणः ॥ ६४ ॥
 क्षीरं मधुरकैः पक्वं ससर्पिष्कं प्रदापयेत् ॥
 चक्रवाकैर्वकैर्हंसै राटिभिः भ्रुवमद्रभिः ॥ ६५ ॥
 कदम्बैर्वाहिणेश्चापि तित्तिरेस्तु कपिञ्जलैः ॥
 श्वाविच्छल्यकगोधाभिः शूकरैर्महिषैस्तथा ॥ ६६ ॥
 भजाविकुक्षुटैश्चैव तथेवैणादिभिर्मृगैः ॥
 भोजनार्थं रसं चास्य वेसवारं च कारयेत् ॥ ६७ ॥
 ततः शाल्योदनं तेन भोजयेत्सततं गजम् ॥
 संहं च मापयणीं च ययसा सह पापयेत् ॥ ६८ ॥
 एतत्सुरपा युक्तं च घृतेन सह पाचितम् ॥
 प्रातरुत्थाप दातव्यं प्राणस्तेनास्य वर्धते ॥ ६९ ॥
 शकृत्फाणितसंयुक्तं क्षीरेण सह पाचितम् ॥
 दापयेद्भोजनं तेन बलशुक्रविवर्धनम् ॥ ७० ॥
 करीरं शलिपादं च तथैव च विभक्षिकम् ॥
 श्यामाकंकुरुविन्दं च हस्तिश्यामाकमेव च ॥ ७१ ॥
 महाहस्तिवृणं चैव प्रमोदो वैष्णुपत्रिका ॥
 गवेधुर्कं मृणालानि लवलीकं विशानि च ॥ ७२ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नैव गण्यते ॥

१ त. '०र्जमस' । २ क. शारं । ३ व. मदां । म. सदां । ४ व. देश-
 त्रिका । म. वैष्णुपत्रिका ।

दापयेत्सततं नागे यवसानि विचक्षणः ॥
 मधुफाणितसंयुक्तं तीक्ष्णगण्डानि दापयेत् ॥ ७३ ॥
 धेनुर्कानिःसृतं नागं गात्ररोगेण चाऽऽतुरम् ॥
 वयःक्षीणकृशं चैव मदवेगाच्च निःसृतम् ॥ ७४ ॥
 धातुक्षीणश्च यो नागो व्रणदोषेण वाऽन्वितः ॥
 प्रभ्रंस्तस्त्वध्वगमने युश्रं क्षीणबलो गजः ॥ ७५ ॥
 येषां चाऽऽगन्तुजा राजन्रोगाः समुद्रवन्ति हि ॥
 तेषामाहारयोगेण सर्वानितान्प्रसाधयेत् ॥ ७६ ॥
 सास्त्रयाश्रित्य मतिमान्पथाऽग्निः सततोत्थितः ॥
 मापाणां कूलनिद्रोणं तण्डुलद्रोणमेव च ॥ ७७ ॥
 प्रतिपानं च देयं स्यात्सपञ्चलवर्णां सुराम् ॥
 विडङ्गैश्च समायुक्तां तथा त्रिकटुकेन च ॥ ७८ ॥
 मोदकास्त्वपि ये देयाः शृणु तेषां विधिं सताम् ॥
 दद्यात्सैवाक्षकं द्रोणमाढकं विल्वमेव च ॥ ७९ ॥
 उदूखले क्षोदयित्वा पञ्चाहं सुरपा स्थितम् ॥
 देयस्तैलेन संयुक्तः श्लेष्मकृमिविनाशनम् ॥ ८० ॥
 अष्टकं तन्दुलानां च मापद्रोणयुतं स्थितम् ॥
 किण्वस्य वाऽऽढके स्याप्यं सर्वमेतत्संयुतम् ॥ ८१ ॥
 चतुर्थेऽहनि दातव्यो मोदकः किण्वसंज्ञितः ॥
 ग्रहणीदीपको ह्येष स्थूलानां कर्षणो हितः ॥ ८२ ॥
 देयस्तैलेन संयुक्तो मोदकोक्षिकसंयुतः ॥
 मदेयः सारदानां च सूक्ष्मवातादितोस्तु ये ॥ ८३ ॥
 करीपाणां प्रयोगं तु शृणु कीर्तयतो मम ॥
 गवां कटुकः (ऋग्वेदीयः) मुष्णवीर्यमजाशकृत् ॥ ८४ ॥
 ग्रहणी दीपपत्प्राशु श्लेष्मकृमिविनाशनम् ॥
 लवणेन समायुक्तं वातप्रशमनं हितम् ॥ ८५ ॥
 ये च क्षीणबला नागा ये चैव दुर्बलाग्रयः ॥
 त्वग्दोषैरभिभूताश्च पाण्डुरोगादिताश्च ये ॥ ८६ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके ।

१ क. °काभिः शृतं । २ क. °मग्नेष्वध्व° । ३ क. चाहे रजा । ४ क. अष्टानां । ५ ख. कर्षणे । ६ ख. °ताख्ये । ७ क. °दोहैर° ।

विपोपयुक्तदेहाश्च हृद्रोगा गुल्मिनश्च ये ॥
 एवंप्रकारा ये चान्ये तेषां पथ्यवरं स्मृतम् ॥ ८७ ॥
 अजाकरीपस्यैवैते गुणाः सम्पक्प्रकीर्तिताः ॥
 वाजिनामपि वक्ष्यामि करीपस्य गुणानिमान् ॥ ८८ ॥
 कटुकं चोष्णवीर्यं च रूक्षमुष्णाम्लपाचिकम् ॥
 वातानुलोमनं चैव तथा पित्तप्रकोपनम् ॥ ८९ ॥
 क्षारतुल्यतरं ज्ञेयं लवणोदकशोधनम् ॥
 गुणान्कीर्तयतश्चापि मूत्राणामपि मे शृणु ॥ ९० ॥
 एतेषामेव मूत्राणि सर्वाण्येव च बुद्धिमान् ॥
 उष्णवीर्याणि जानीयात्कटुकानि विशेषतः ॥ ९१ ॥
 निरुहेषु प्रशंसन्ति क्रमिकोष्ठे च दन्तिनाम् ॥
 त्वग्दोषेषु प्रशस्यापि पानोष्वेतेषु (?) भूपते ॥ ९२ ॥
 आस्फोता वैजयन्ती च स्फूर्जको निम्ब एव च ॥
 अङ्गोल्लसहिता ह्येते भङ्गा वै साट्छरुपकाः ॥ ९३ ॥
 आसवेषु प्रशस्यन्ते शृणु चान्येऽपि ये हिताः ॥
 कुटजो मधुशिशुश्च पृतिका दीर्घवृन्तका ॥ ९४ ॥
 सप्तपर्णश्च निम्बश्च पठेते प्रतिकीर्तिताः ॥
 यथालाभं यथासात्स्यं यथाकालं च बुद्धिमान् ॥ ९५ ॥
 एषामन्यतमं योगमासवेष्वथ दापयेत् ॥
 त्वग्दोषशमना ह्येते क्रमिकोष्मणाशनाः ॥ ९६ ॥
 अत्रैव हि प्रशंसन्ति ये च— स्युर्बलाम्रयः ॥
 सरक्तानां तु दातव्याः क्षिग्धानां चैव दन्तिनाम् ॥ ९७ ॥
 रूक्षाणां न प्रदातव्या ये च पित्तविकारिणः ॥
 त्रिंशत्पलस्तु (ग्रंथो मध्यमः पञ्चाविंशकः ॥ ९८ ॥
 लघन्यो विंशकश्चैव कवलस्तु सदा हितः ॥
 ग्रहणीदीपना ह्येते बलवर्णप्रसादनाः ॥ ९९ ॥
 सिद्धानौषधयोगांश्च प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ १०० ॥
 स्वयंशुभा गुह्यी च मुह्यणी हरेणुकम् ॥
 विदारी मापणी च काकोलीद्वयमेव च ॥ १०१ ॥

† धनुराकारमध्यस्थो ग्रहः पाठः कपुस्तके ।

१ क. पुण्यतरं । २ क. त्रिंशतश्चैव ।

शाल्मली पारिभद्रं च वैजयन्ती करञ्जिका ॥
 अश्वगन्धासमायुक्तान्कवलान्संप्रदापयेत् ॥ १०३ ॥
 ग्रहणीदीपनाश्लेष्ठांश्छवीवर्णप्रसादनान् ॥
 एतान्संभृत्य संभारान्दीपयेत्क्षीणधातुषु ॥ १०३ ॥
 एरण्डा वैजयन्ती च आढकीमूलमेव च ॥
 श्रीपर्णी दधिपर्णी च त्वचमेषामुपाहरेत् ॥ १०४ ॥
 अश्वगन्धासमायुक्तान्कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्य यवसं चाभिनन्दति ॥ १०५ ॥
 श्रीपर्णीदधिपर्णीनां त्वचो मूलं नलस्य च ॥
 आढक्यास्त्वेव मूलानि दद्याच्चैव करञ्जकम् ॥ १०६ ॥
 एतेन वर्धते मांसं सौमनस्योप(स्यं च) जायते ॥
 द्वे कण्टकारिके दद्यान्मूलं मधु च शिशुजम् ॥ १०७ ॥
 दीप्यते ग्रहणी यस्य यवसं चाभिनन्दति ॥
 गण्डीरं कन्दकं चैव शिशुरपवनाजिका ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराम्बां नलिकानालिका पृथक् ॥
 घटी विडारण्यलवणं नलिकानालिका भवेत् ॥ १०९ ॥
 एतान्संभृत्य संभारान्क्षोदयित्वा हुदूखले ॥
 मर्दितान्गोमयेनास्य कवलान्दापयेद्भुधः ॥ ११० ॥
 कृमिकोष्ठी विशुध्येत्तु मृत्तिका च न सादति ॥
 द्वे कण्टकारिके दद्यात्किणिह्वा मूलमेव च ॥ १११ ॥
 आवर्ता मधुशिग्रोश्च कवलो मांसवर्धनः ॥
 यौवन्ती मधुमाण्डूकी हरिपिण्डीतकानि च ॥ ११२ ॥
 विल्वं फरीरगण्डीरकवलो मांसवर्धनः ॥
 दाडिमं चमनीं भङ्गामुत्तमां गिरिकर्णिकाम् ॥ ११३ ॥
 वेतसामृतवह्ण्यो च दीपयेत्क्षीणधातुषु ॥
 शिरीष—त्वचपलं च मोरटं सिन्दुवारितम् ॥ ११४ ॥
 सदाभद्रामषामार्गं कवलांस्तु प्रदापयेत् ॥
 कच्छुरा मूथिकामूलमुत्पलं नवमालिकाम् ॥ ११५ ॥

करञ्जश्चाग्निमन्थश्च क्वलो ह्यग्निवर्धनः ॥

(* शल्लकी दाडिमं गुञ्जां वलां पाषाणभेदकम् ॥ ११६ ॥

शशबिन्दु शेलुं(?) दीर्घकृन्तकम् ॥ ११७ ॥

..... कं चैव क्वलो मांसवर्धनः ॥)

अरुत्वचमाहृत्य पूतिकं वृहतीं तथा ॥ ११८ ॥

अमृतां च पयस्यां च मदक्षीणाय दापयेत् ॥

पूतीकत्वगरुत्वकृमीन्निघ्नन्ति दन्तिनः ॥ ११९ ॥

पयस्या च गुहूची च प्रदेया क्षीणघातुके ॥

कदम्बमेपशृङ्गीणां पुंनागं त्वचमेव च ॥ १२० ॥

भागानेतान्समान्कृत्वा निशि मूत्रेण वासयेत् ॥

पुरीषं गोश्च नागस्य क्वलान्संप्रदापयेत् ॥ १२१ ॥

इत्येते कीर्तिता राजन्क्वलाः क्षीणघातुषु ॥

चूर्णारिष्टं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १२२ ॥

शृङ्गवेरं विटं विल्वं पिप्पली मधुशिशु च ॥

एतेषामेव चूर्णानां प्रस्थः प्रस्थः समो भवेत् ॥ १२३ ॥

समुद्रलवणप्रस्थो गोमयप्रस्थयोजितः ॥

† ॥ १२४ ॥

१ सद्यो नागो निरुहति ॥

दधित्यनक्तमालानां घोरिष्टकश्च कान् (?) ॥ १२५ ॥

भिच्छोट मेपीणां विलाढौदरकस्य च ॥

भर्जुनस्य (च) निबुलस्य (च) वञ्जुलस्य (च) ॥

त्वचो मूलं च पत्रं च शिश्रोश्चोदुम्बरस्य च ॥ १२६ ॥

जपासर्जाम्रकर्पासीतुवरी च(श्च) समाहरेत् ॥

एष संवर्तनो वर्गो ह्यतीसारातिवर्तकः ॥ १२७ ॥

विह्वलणीयान्क्वलानतिस्निग्धाप दापयेत् ॥

मूलं शिश्रोस्त्वचं ज पाटल्या स्तथा ॥ १२८ ॥

* घनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुलके । † सपुलके 'इतः पक्लित्रयमितं त्यक्तमस्ति' इति लिखितमुपलभ्यते ॥

१ क. स तस्मात्सम्यकैव स०। स. सत.....म्यका चैव स०। २ स. ऽडोव०।
३ क. पाटल्यास्तथा तथा ।

विल्वान्नमेषगृह्णीणां त्वचस्तथाऽर्जुनस्य च ॥
विरूक्षयेद्भजं क्षिप्रं न च दोषमवाप्नुयात् ॥ १२९ ॥
पालाशनक्तमालानां त्वचमिद्धुदवृक्षयोः ॥

(*त्वच)मर्जुनजम्बोश्च विटुलारिष्टमेव च ॥ १३० ॥
कुटजत्वग्बिडङ्गानि क्षौदपित्वा ह्युदूखले ॥
कवलो दीपनीयः स्वात्मसादयति तं छविम् ॥ १३१ ॥
महीपथं वातशूले त्वञ्जनं दन्तिनां हितम् ॥
पूयः प्रदेयः श्रोत्रेषु ॥ १३२ ॥
वाताध्मातस्य नागस्य बन्धाय कवलो हितः ॥
अङ्गामु(?) कं च तर्कारी क्षीरिणी तथा ॥ १३३ ॥
दद्याद्वातहरं त्वेतच्छोभाञ्जनकमेव च ॥
वाताध्माते कुलिङ्गाक्षौ वारणस्य महीपते ॥ १३४ ॥
सहवृकोऽथ तर्कारी फाकोली क्षीरमेव च ॥
भिच्छोटश्च प्रदातव्यो वाताध्मातस्य दन्तिनः ॥ १३५ ॥
अथ क्षीरं प्रवक्ष्यामि पानकापामिदीपनम् ॥
कुम्भीकस्याऽऽढकं दद्यात्पलानां तु सुही(ही) तथा ॥ १३६ ॥
विल्वार्कनक्तमालानां त्वचं पत्राणि पेपयेत् ॥
अर्कस्य दाहयेन्नालं कौपे तोषे विनिस्तुतम् ॥ १३७ ॥
द्रोणं द्रोणे प्रदातव्यं त्रिपक्षस्य नराधिपम् ॥
चूतवृक्षान्नकुम्भानां त्वचः संयोजिताः समाः ॥ १३८ ॥
फणिज्जकस्य मूलानि तपेवार्ककरञ्जयोः ॥
श्र्वेद्यरेतैश्च(?) क्षारे कूपोदके कृतः ॥ १३९ ॥
पूर्वमुक्तेन विधिनां क्षारमेव प्रदापयेत् ॥
कुम्भीकपानसंस्कारः सुमनामङ्ग एव च ॥ १४० ॥
इत्पेते पानयोगाः स्युर्व्याख्याता द्विपदां वर ॥
चूर्णारिष्टानि वक्ष्यामि गजानामग्निदीर्घनात् ॥ १४१ ॥

* सपुस्तके नोपलभ्यते ॥

१ क. °श्च विटु° । २ क. °त° ॥ तथा अ° । ३ क. वाताध्मातो । ४ क. क्षीरं । ५ क. कौपतो° । ६ क. शूवेद्यरेतैश्च क्षारः कूपोदके समीकृ° । ७ क. °ना क्षीर° । ८ क. °पनम् ॥

द्वे घृहत्पौ करञ्जौ च पारिभद्रकमेव च ॥
 हरिद्रे द्वे विडङ्गानि दद्यादिन्द्रपवानपि ॥ १४२ ॥
 शतावरीं च शोणं च त्वचो निचुलविल्वयोः ॥
 गोमूत्रे वासपेद्रात्री दिवा सूर्ये च शोषयेत् ॥ १४३ ॥
 त्रिरात्रमेवं कृत्वा तु सुसूक्ष्मं क्षोदयेत्ततः ॥
 त्रिफलां हिङ्गुसंयुक्तां पञ्चभिल्वणैर्गुताम् ॥ १४४ ॥
 लवणस्य च योगेन चूर्णारिष्टस्य पट्पलम् ॥
 द्वे घृहत्पौ करञ्जौ द्वौ भ्रमरगन्धा सुवर्चला ॥ १४५ ॥
 उभे हरिद्रे पाठी च करीषे गजवाजिनोः ॥
 एतत्सर्वं समाहृत्य समं कृत्वा सुदूखले ॥ १४६ ॥
 नित्यं लवणयोगेन पट्पलं वाऽस्य दापयेत् ॥
 द्वौ कालौ दन्तिनां दद्याच्चूर्णयोगमतन्द्रितः ॥ १४७ ॥
 मनःप्रसादं जनयेद्वर्णं च वृषदन्तिनाम् ॥
 निम्बस्याय करञ्जस्य त्वचो वरुणकस्य च ॥ १४८ ॥
 मेपगृङ्गाश्च पाटल्या विडुलस्य च संहरेत् ॥
 क्रिया उग्रास्ततः सर्वाः समभागाः प्रकल्पयेत् ॥ १४९ ॥
 उत्तमं त्वै(त्वे)व ताः क्षुण्णा गोमूत्रे वासपेज्यहम् ॥
 मन्दाग्निशमनार्थं च द्विपस्य तु प्रदापयेत् ॥ १५० ॥
 एरण्डपूतिकारिष्टैः समांशैः कवलं भिषक् ॥
 निवृत्तस्य च पूर्वाह्णे दापयेद्रोगनाशनम् ॥ १५१ ॥
 सुवर्चलां गुडूचीं च अपामार्गं कम् ॥
 वैजयन्तीं च भूनिम्बं तथा वै साट्कपकम् ॥ १५२ ॥
 एताम्भुक्त्वा गजः कल्पो रोगात्क्षिप्रं प्रमुच्यते ॥
 वलं मांसं च वृद्धिं च प्राप्नोति सुमनाः सदा ॥ १५३ ॥
 इत्येवं तु महीपाल विधानं क्षीणधातुषु ॥
 य एवं योजयेद्द्वैद्यः स शोभां जनयिष्यति* ॥ १५४ ॥

(^१पालकाप्योऽध्वरी)दित्यं राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 पष्टितमः क्षयाध्यायः ॥ ६० ॥

*खपुस्तके तु, इतः परं '०' शुद्धिचिह्नं दृश्यते ।^१ यनुश्रिद्धान्तर्गतम्तु पाठो भ्रष्टः म्वपुम्नकात् ॥

१ क. °जिनौ ॥ ए° । २ क. °र्गद्विभाकरम् । ३ ख. दान राज्ञा° ।

अथैकपष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापाश्रुपिं घर्मविदां वरम् ॥
 विनयेनोपसंगम्य पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं मदः संभवति हेतवोऽस्य कति स्मृताः ॥
 कथं च सुरभि दानं कंकटाहं संपरिवर्तते(?) ॥ २ ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 वातात्प्रपद्यते कश्चित्कश्चित्पित्तात्प्रपद्यते ॥ ३ ॥
 श्लेष्मणा भिद्यते चान्यः शोणित्तादपि चापरः ॥
 संनिपातात्तथा चान्यो मदः क्षरति वारणे ॥ ४ ॥
 एवं पञ्चमकोरश्च मदो वै संप्रकीर्तितः ।
 शौर्पात्प्रभिद्यते कश्चित्तथैवाभिजनेन च ॥
 हर्षोदन्यः प्रभिद्येत परिणामात्तथाऽपरः ।
 नैसर्गिकस्तथा चान्यः संपातादपि चापरः ॥
 पुष्ट्या प्रभिद्यते चापि व्याधिदोषकृतोऽपरः ।
 उपधानात्तथा चान्यः प्रभिद्येत मतङ्गजः ॥
 चतुर्दशैते नागानां कीर्तिता मदहेतवः ।
 समास्तान्नरशार्दूल शृणु विस्तरतो हि मे ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि लक्षणं वातिके मदे ।
 परिधावति चात्यर्थं जायते चानवस्थितः ॥
 न चाभिलपति ग्रासं शय्याद्वेषश्च जायते ।
 (॥ जृम्भते बहुशश्चापि वैपते स्तनयत्पपि ॥
 प्रतिनम्याभिनमति विनमत्पुन्नमत्पपि ।
 प्रभिद्यते त्रिधा चैवं तथाऽङ्गस्यापि जायते ॥)
 पयोदफनिकाशं च कषायं कुरुते मदम् ।
 चन्दनोशीरपन्नानां सुगन्ध(कैरसानि च) ।
 फटुकानि कषापाणि तिक्तानि च निषेवते ॥
 प्रावृट्काले च नितरां मदस्तस्य प्रवर्तते ।

* धनुराकारमध्यस्यो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् । † धनुराकारमध्यस्यो नास्ति
 पाठः रापुस्तके ।

पुरीषं वमधुर्घानं रक्तमेवोपजायते ।
 कटाम्बां भिद्यते पूर्वं निदाघे चापि भावति ॥
 पैत्तिकस्य तु लिङ्गानि सर्वाणि कुरुते गजः ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं मदे वै शोणितात्मके ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संनिपातात्मकं वृष ।
 पूर्वोक्तानां मदानां तु लक्षणं सांनिपातिकम् ॥
 क्षुत्पिपासोष्णशीतानां सहिष्णुर्भवति द्विपः ।
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां सततं सहते गजः ॥
 प्रतिनम्बाभिनमति विनमत्पुन्नमत्पपि ।
 नाभिनन्दति चाऽऽहार^(†)मिष्टं च स्वादुमेव च ॥
 व्यामिश्रमेतं जानीयान्मिश्रगन्धं मदं वृष ।
 इत्येतत्संनिपातेन ग्रभिन्नस्य तु लक्षणम् ॥
 मत्तेन जनितायां तु यस्तु मत्तेन जायते ।
 पौर्णमास्यां प्रपद्येत मन्दमन्दगुणैर्पुतः ॥
 जानीयात्तं तु राजेन्द्र मदं ह्यभिजनाभिधम् ॥
 बहुपुष्पसमृद्धानि कोकिलाभिरुतानि च ।
 मत्तयर्हिर्णपुष्टानि वनानि समवेक्ष्य च ॥
 हंससारसगीतानि चक्रवाकरुतानि च ।
 सतामरसकहलारमुगन्धिपवनानि च ॥
 मनोहराणि रम्पाणि पल्लवानि सरांसि च ।
 पद्मोत्पलविवित्राणि भ्रमरेः कूजितानि च ॥
 क्षोभयित्वा च पीत्वा च करेणुगणमध्यगः ।
 एष नागो महाराज हर्षादेव ग्रभिद्यते ॥
 क्षीणधातुशरीरश्च वयोतीतो मतङ्गजः ।
 हीनवीर्यो विमांसोऽपि सर्वांशाशिथिलीकृतः ॥
 एतैस्तु लक्षणैर्विधानमदं तं पारिणामिकम् ।
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां लब्ध्वा लब्ध्वा च मोहनम् ॥
 निर्भातैतत्तं वधं बन्धं ---- नितंजनवम् ।
 यदा मदं स्रवति तु तं ---- विद्यान्निसर्गेजम् ॥

† सपुस्तके नास्ति ।

इति वातात्मकं प्रोक्तं गजानां मदलक्षणम् ॥
 पैत्तिकस्यापि तृपते विज्ञानमुपदेक्ष्यते ।
 तेजस्वी कोपनश्चैव संतापी च भवेद्विषः ॥
 प्रायेण शीतलां छायां सलिलं चाभिकाङ्क्षति ।
 विजृम्भते नमति च तथा प्रतिनमत्यपि ॥
 कपोलौ चाण्डकोशश्च पच्यन्ते च नराधिप ।
 पीताभमथ रक्तं वा कटादानं प्रसिच्यते ॥
 सुगन्धं चूतपुष्पाणामेलामुस्तसुगन्धिकाम् ।
 शारदे पैत्तिकः काले मदः क्षरति वारणे ॥
 कटुकाम्लान्सलवणान्नसानति निषेवते ।
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं पिचात्मकुपिते मदे ॥
 भक्त्या श्लेष्मिकं राजन्मदं वक्ष्यामि तन्वतः ।
 बलवाग्शीलसंपन्नस्तेजस्वी धेनुकामतः ॥
 स्वप्नशीलश्च भवति मन्दक्रमविचेष्टितः ।
 प्रसेनं पुरुते कामं गम्भीरं वेदयत्यपि ॥
 पिष्टोदकमतीकाशं(शः) पाण्डुरः क्षरते मदः ।
 सगन्धमालापुष्पाणां सिन्दुवारतरोरपि ॥
 तथा मुक्तकपुंनागवकुलानां च गन्धतः ।
 शीतलं सुरभिं दृढं हेमन्ते संश्रयेन्मदम् ॥
 मधुराम्लानि सर्वाणि लवणानि च सेवयेत् ।
 त्वग्दोषाश्चापि जायन्ते मेहत्यपि च सौद्रपम् (?) ॥
 इत्येवं श्लेष्मिकं राजल्लक्षणं समुदाहृतम् ।
 शोणितसंप्रवृद्धे तु मदे वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 मध्याह्ने संश्र(?)मासृत्य(?)रक्तनि लोचनम् ।
 न चैवोद्विजते हस्ती हस्तिन्यै नापि फुप्यति ॥
 विमुक्तैरिति सर्वाङ्गैर्गजः संधिषु कृच्छ्रगः ।
 शीतलानि च सर्वाणि च्छायां चैवाभिनन्दति ॥
 शय्यायां सुसमाप्नोति (*न चैव कवलं भजेत्) ।
 पाण्डुता सर्वगात्राणां स्निग्धमाहारमिच्छति ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पादः खपुस्तके ।

१ स. शरदि । २ ख. *ति न सेव* । ३ स. *श्रुति संपन्नालो* । ४ क. *रि स* ।

प्रत्यूषकाले मातङ्गं हृदे निर्वापयेद्विषक् ।
 शालायां मण्डलिप्रायां शीतस्थानासितस्य तु ॥
 स्नावयेद्धारिपूर्णांश्च तस्योपरि नवान्घटान् ।
 विंशं मृणालाञ्चालूकमुत्पलं नलिनान्यपि ॥
 इक्षुं चेक्षुरसं चैव शृङ्गाटककसेरुकम् ।
 दापयेत्कवलांस्तस्मै शर्कराचूर्णसंयुतान् ॥
 परूषकाणि मृद्वीका शर्कराफाणितं मधु ।
 सारिवा मधुकं चैव समांशं चोत्तरोदकम् ॥
 तैतः.....ये प्रति ये(?) शीतं कल्पश्रुत्यापयेत्(?) ।
 प्रभेदे पित्तिके तस्य पवसानि प्रदापयेत् ॥
 वृणारुषं पर्पटीन्दचाच्छर्कराघृतसंयुतम् ।
 पट्टिकानां पुराणानां शालीनामोदनं मृदु ॥
 सर्पिषा भोजयेन्नागमेवं भेदाद्विमुच्यते ।
 अम्लमुष्णं च तीक्ष्णं च लवणं च न दापयेत् ॥
 पानानि सर्पिषा श्रेष्ठान्यभ्यङ्गं चैव सर्पिषा ।
 नश्यत्यनेन योगेन प्रभेदः पित्तिको नृप ॥
 इति पित्तात्प्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 (१॥अथ श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥)
 कटुकेन तु तेलेन सर्वसेको विधीयते ।
 तीक्ष्णान्कटुकपापान्कवलानस्य दापयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य श्लेष्मिकस्तेन शाम्पति ॥
 द्राक्षाहरिद्रामज्जिष्ठाः सूक्ष्मचूर्णाश्च कारयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) प्रभेदात्परिमुच्यते ।
 आरग्वधं सोमवल्कं पटोलं काकतिन्दुकम् ॥
 पयोऽपि मधुसंयुक्तं पिण्डः श्लेष्महरः स्मृतः ।
 पयोदनं च तेलेन मात्रया भोजयेद्भजम् ॥

* घनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः कपुल्लके ॥

१ क. °लायामञ्जलिप्रायां । २ क. तनः प्रति ये शीतं कल्पयेत् । ३ स.
°यदद्या° ।

उष्णेत्पथो(?)चगमनाद्गुरुमारेण वा पुनः ।
 कर्मणामतिप्रयोगाद्वा हरतो वा बृहद्गुमान् ॥
 एतैर्निदानैर्नागस्य शरीरमुपतप्यते ।
 ततः प्रसिच्यते दानं दुर्गन्धिवममुं(युं) नृप ॥
 तं तु संतापजं विद्यान्मदं वारणविक्रमम् ।
 विविधैस्तु शिरोरोगैर्मूत्ररोगेण वा यदि ॥
 शृद्धपाकलहेतुत्वाद्याधिना वारणे मदः ।
 विविधाभिर्विधाभिर्यः पुष्टो माद्यति वारणः ॥
 स मदः पैत्तिको राज्ञिर्निर्दिष्टः परिपाटितः ।
 प्राणिना विधया नागा न वश्या बलशालिनः ॥
 मदस्य जनने सम्पग्भेषजैः संप्रयोजितैः ।
 उपधानात्मभिद्यन्ते वारणाः पृथिवीपते ॥
 शौर्येजोऽपि..... ॥
 रूपं प्रार्थयमानस्य युध्यमानस्य वा युधि ॥
 पश्यन्तस्तस्य सैन्यस्य विजयं दिव्यचक्षुषः ।
 मदं शृङ्गाति मातङ्गः स हेतुर्विजये क्षणम् ॥
 इत्येते बहुधा प्रोक्ता गजानां मदहेतवः ।
 फात्स्न्येन तु महाराज यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चतुर्णामपि भेषजम् ।
 वातप्रभिन्नं विज्ञाय चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥
 पञ्चभिर्लवणैः साधं पापयेत्तं सुसोदकम् ।
 तीक्ष्णांश्च कवलान्दद्याद्धारणाप महीपते ॥
 वातिकात्स मदाद्राजन्मुच्यते वै न संशयः ।
 दध्यम्लमथ वातानैः (?) क्रमाच्छूणं च पापयेत् ॥
 एतेनापि च योगेन मुच्यते वातिकान्मदात् ।
 शृद्धकोशाय दातव्यं जलपानं महीपते ॥
 यवसानि विचित्राणि मृद्नि हरितानि च ।
 फाणिनेनोपदिग्धानि (?) कवन्मसंश्रदापयेत् ॥
 इति वातप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 अथ पित्तप्रभिन्नस्य चिकित्सा संश्रवक्ष्यते ॥

प्रत्यूषकाले मातङ्गं हृदं निर्वापयेद्विषक् ।
 शालोपां मण्डलिप्रापां शीतस्थानासितस्य तु ॥ .
 स्वावयेद्वारिपूर्णांश्च तस्योपरि नवान्घटान् ।
 विशं मृणालाञ्चशालूकमुत्पलं नलिनान्यपि ॥
 इक्षुं चैधुरसं चैव शृङ्गाटककसेरुकम् ।
 दापयेत्कवलांस्तस्मै शर्कराचूर्णसंयुतान् ॥
 पक्ष्मकाणि मृद्वीका शर्कराफाणितं मधु ।
 सारिवा मधुकं चैव समांशं चोत्तरोदकम् ॥
 तैतः*.....ये प्रति ये(?) शीतं कल्पश्रुत्यापयेत्(?) ।
 प्रभेदे पैत्तिके तस्य पवसानि प्रदापयेत् ॥
 वृणारुख्यं पर्पटान्दद्याच्छर्कराघृतसंयुतम् ।
 पट्टिकानां पुराणानां शालीनामोदनं मृदु ॥
 सर्पिषा भोजयेन्नागमेवं भेदाद्विमुच्यते ।
 अम्लमुष्णं च तीक्ष्णं च लवणं च न दापयेत् ॥
 पानानि सर्पिषा श्रेष्ठान्यभ्यङ्गं चैव सर्पिषा ।
 नश्यत्यनेन योगेन प्रभेदः पैत्तिको वृष ॥
 इति पित्तात्मभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 (१)अप श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रयोजयेत् ॥)
 कटुकेन तु तैलेन सर्वसेको विधीयते ।
 तीक्ष्णान्कटुकपापान्कवलानस्य दापयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य श्लेष्मिकस्तेन शाम्यति ॥
 द्राक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाः सूक्ष्मचूर्णाश्च कारयेत् ।
 अजामूत्रेण संयोज्य पिण्डमस्मै प्रदापयेत् ॥
 अनेन कसयोगेन(ण) प्रभेदात्परिमुच्यते ।
 आरग्वधं सोमवल्लं पटोलं काकतिन्दुकम् ॥
 पयोऽपि मधुसंयुक्तं पिण्डः श्लेष्महरः स्मृतः ।
 यवौदनं च तैलेन मात्रया भोजयेद्भजम् ॥

* धनुराकारमध्यम्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °लायामञ्जलिप्रायां । २ क. ततः प्रति ये शीतं कल्पयेत् । ३ स.
°टाद्या° ।

पापयेन्मुद्रपूषं च योपालः(?)सह संस्कृताम् ।
 काशं कुशं पोटागलं यवसार्थं प्रदापयेत् ॥
 इति श्लेष्मप्रभिन्नस्य चिकित्सा संप्रकीर्तिता ।
 प्रभेदे रक्तजे राजन्मतीकारः प्रवक्ष्यते ॥
 यदुक्तं पेट्तिके स्त्रावे तत्सर्वं संपयोजयेत् ।
 श्लेष्मिकस्य तु धोगं हि कल्पे नागस्य कारयेत् ॥
 पेट्तिकस्य तु यत्कर्म मध्पाद्वे तत्समाहरेत् ।
 वातिकस्य तु यत्प्रोक्तं सायाद्वे तत्प्रयोजयेत् ॥
 लवणानि च सर्वाणि पिप्पल्यो मरिचानि च ।
 गृह्णवेरं च संहृत्य सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 संनिपातसमुत्थाने श्रेष्ठमेतच्चिकित्सितम् ।
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
 प्रभिन्नो नामैकपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अथ द्विपष्टितमोऽध्यायः ।

‘अथातः कर्णवालजानां कृमीणां निदानं चिकित्सितं च व्याख्यास्यामः’
 इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—

इह खलु भो हस्तिनां केशाग्रसूक्ष्माः कण्ठकेमुखा ण्यन्पूर्वाः(?) त्वङ्मा-
 सशोणिवं भक्षयन्ति । इयामा रुक्षाः श्वेता रक्ता राजीव(म)न्तश्चित्राः शबलाः
 कर्णजा वालजाश्च कृमयः संभवन्ति ।

तेषां कृमिभिरुपसृष्टानां लक्षणम्—परिशीयन्ते कर्णाग्राणि । *तैः परिमूला-
 ग्रेषु चला भक्षयन्ति । परिशीयन्ते वालाः । तत्र साध्या ये परिस्रवन्ति† । शेषा-
 स्त्वसाध्याः ॥

अथेषां चिकित्सितमुपदेक्ष्यामः—अङ्गराजोत्तम.....‡ कर्णाविदङ्ग किण्ववर्चोभा-
 गीमाद्रं कुष्ठनिम्बसुरसकाकादनीकाकतिन्दुकीकाकमाचीकरवीरसर्पपवर्णाजि-

* ‘तै’ इति स्यात् । † अत्र ‘~’ इति त्रुटिचिह्नं खपुस्तके । ‡ ‘अङ्गराजोत्तमक~णी’
 इत्थं त्रुटिचिह्नं खपुस्तके । § खपुस्तके किण्व ~ वच इत्थं त्रुटिचिह्नं दृश्यते ।

१ क. ख. श्रावे । २ क. ‘कमुखाण्यन्’ । ३ क. ख. बला । ४ क.
 ख. भक्षयन्ति ।

कासैन्धवलवणपवक्षारतिन्तिहीकशिरीषकर्णिकारबर्बरफणिज्जकशङ्खिनीदारुहं-
रिद्राश्वेतः कृत्वा समभागैरुपक्रमेत् । एतेषां कषायैः प्रक्षाल्य कल्कैः प्रलेपनं
कुर्यात् । चूर्णैस्तु मृतिसारयेत् । एतेषामेव विकेशिकावर्ती च यथायोगं विद-
ध्यात् । ततश्चाभ्यन्तरं रुधिरं विसर्पवत्परिस्रावयेत् । (* ग्रन्थि चेतकुरुते
कृमिः पशूनामिव कुकुटकं सस्त्रे(शस्त्रे)ण विद्ध्वा निष्कृष्य कृमिघ्नैश्च कषायैः
प्रक्षाल्य प्रलेपयेत् ।) † कृमिकोष्ठप्रयुक्तं सकवलान्दघात् ॥

तत्र श्लोकाः—

कषायैः कटुकैस्तिक्तैर्लवणैः पानभोजनैः ।

कर्णजान्वालजान्श्चैव चिकित्सेत्तु कृपीन्मपक् ॥

प्रायेण श्लेष्मप्रभवा गजानां ज्ञेयास्तु रोमंक्रिमयः शरीरे ।

कार्यैः प्रयत्नः प्रशमार्थमेषामुपेक्षितः प्राणहरा भवन्ति ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने

कर्णवालकृमिनाम द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ।

अङ्गेन पृष्ठो भगवान्कर्णरोगमुवाच ह ।

अस्य रोगस्य विज्ञानं चिकित्सां च यथाक्रमात् ।

नै सूतः सहसाऽऽदत्ते तथा शीर्षविरेचने ॥

कर्णौ वा मृच्यतेऽत्यर्थं श्रोतसोः कीटवेशनात् ॥

जलं वा(त्र)प्रविशति हन्यते चातिमात्रतः ॥

अभिघातेन शिरसः कर्णरोगः प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वं प्रकुपितो वायुः श्रोतसि मतिपचते ॥

श्लेष्मशोणितमादाय कर्णौ नागस्थ पीडयेत् ॥

शरैरागन्तुजैर्दोषैर्पदा कर्णोऽस्य दुष्पति ॥

तेनास्य तुमुलो व्याधिः कर्णजः संप्रवर्तते ॥

तस्येमानि तु रूपाणि वारणस्य निबोध मे ॥

संज्ञिप्रति प्रवमति कर्णस्रोतःस्वभीक्ष्णशः ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † 'कृमिकोष्ठोपयुक्तान्' इति स्यात् ।

१ क. ख. 'मक्रम' । २ क. ख. नस्ततः । ३ क. वामद्युते । ४ क. अतिपा ।

अङ्गुल्या वाऽल्पकाष्ठेन कवलेन च घर्षेति ॥
 पूयं स्रवति कर्णाभ्यां दुर्गन्धिः केनिलं मृशम् ॥
 श्लेष्ममारुतसंसर्गात्कृमयः संभवन्ति हि ॥
 रुधिरं कृमिसंसृष्टं दृश्यते यस्य हस्तिनः ॥
 कर्णरोगः स विज्ञेयः कफशोणितवातजः ॥
 इत्थेवं कर्णपोष्वाधीन्द्रष्ट्वा भैषज्यमाचरेत् ॥
 गृङ्गवेरं च भागीं च विडङ्गानि च पेपयेत् ॥
 देवदारु च कुष्ठं च सूक्ष्मं पिष्ट्वा विचक्षणः ।
 रसेनानेन नागस्य कर्णपोश्च निपेचयेत् ॥
 ततोऽस्य वेदनाशान्तिरेतन्न स्यान्महीपते ।
 फाली मधुकनिर्गुण्डी हरिद्रे देवदारु च ॥
 सर्वमेतद्विडङ्गैस्तु कुष्ठेन च समं भवेत् ।
 एतत्संभारमग्नौ च सूक्ष्मकल्कं प्रदापयेत् ॥
 ततो रसं परित्वाप्य क्षौद्रेण सह संयुतम् ।
 ततोऽस्य कर्णयोर्दद्यात्कर्णरोगात्प्रमुच्यते ॥
 मधुशिष्टं च बिल्वं च सरलं देवदारु च ॥
 अङ्गोष्ठफलसारं च मांसी कुष्ठमर्वलगुजम् ॥
 मयूरपित्तं मज्जां च बिल्वानि वर्तुलानि च ॥
 विडङ्गुतुम्बीवीजं च तथा निम्बफलानि च ॥
 देवदारु तथाशीरं पिष्ट्वा तानि समानि च ॥
 सर्वमेतत्समालोढ्य तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 ततोऽस्य सेचयेत्कर्णावितेन लभते सुखम् ॥
 गण्डीरमूलं समधुषाष्टिकं च सकुङ्कुमम् ॥
 क्षौद्रेण सह संयोज्य कर्णयोः पूरणं हितम् ॥
 प्रपौण्डरीकं यस्त्रिष्टां कुष्ठं मधुकमेव च ॥
 उशीरं पत्रकं चैव देवदारु च पेपयेत् ॥
 कल्केनैतेन संयुक्तं तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 ततोऽस्य कर्णयोर्दद्यान्नस्पकम् च कारयेत् ॥
 शैलेयं सर्जकरसं देवदारुं तथाऽगुरुम् ॥

१ क. °र्णशो व्याधी° । २ ख. पीपयेत् । ३ क. काष्ठं । ४ क. स.
 °वलयज° । ५ क. °स्य कर्णयोः सेकस्तेन वै लभते सुखम् । ६ ख. पीपयेत् ।

घृतमण्डेन संपुक्तं धूपयेत ततः पिबेत् ॥
 भार्गोमूलं च मधुकं पष्टिकाञ्च कुटञ्जटम् ॥
 शृद्धाभ्राप्रलकैः सिद्धान्मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराम्भां भुक्त्वा संपद्यते सुखी ॥
 अद्भोल्लुचिरबिल्वाम्भां रसो वैशेषिको भवेत् ॥
 अवगोहवियेकं च वर्जयेच्च विशेषतः ॥
 इत्येतत्कर्णरोगस्य सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 (अपृच्छते रोमपादाय पालकाप्येन कीर्तितम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये ध्रुव्रोगस्थाने
 कर्णरोगो नाम त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथ चतुःपष्टितमोऽध्यायः ।

अभक्तच्छन्दिनो राजन्सनिदानं चिकित्सितम्) ॥
 नागस्य संप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥
 वातेन सहितः श्लेष्मा हृदये संप्रधावति ॥
 आमाशयं ^१च मन्यन्ते पूरयित्वाऽवतिष्ठते ॥
 कफेन बद्धहृदयः कुक्कुलं पल्लवं वृणमं ॥
 अरोचमानं कृच्छ्रेण किञ्चिदश्नाति वारणः ॥
 तस्य तेनाभिभूतस्य चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ॥
 तस्याऽऽसवं प्रसन्नां वा भैरेयं चापि पाययेत् ॥
 हिङ्गुना पञ्चलवणैर्युक्तं त्रिकटुकेन वा ॥
 वचां हरिद्रे लघुनं पिप्पल्यौ मरिचानि च ॥
 सपञ्चलवर्णास्तस्मै कवलान्संप्रदापयेत् ॥
 तेजोवर्ती त्रिकटुकं तथैव कटुरोहिणीम् ॥
 मधुना सह संपोष्य कवलान्प्रतिभोजयेत् ॥
 चित्रकं सर्पपं हिङ्गु त्रिफला बदराणि च ॥
 हरिद्रे शिशुबीजं च करञ्जबीजमेव च ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ ^१ 'धमन्यन्तं' इति स्यात् ।

१ क. धूपयेत । २ क. ख. °गाहावितेकं । ३ क. °प्रचक्षते ।

पञ्चभिलेवणैः सार्धं क्षोदयित्वा सुदूखले ॥
 सक्तुभिः सह संयोज्य कवलान्प्रति भोजयेत् ॥
 कटुका रोहिणी पाठा †सयवा(?)भारसैन्धवाः ॥
 पिप्पलयः कटुका मत्स्या मरिचान्याट्कषकम् ॥
 सर्वाणि समभागानि क्षोदयित्वा उदूखले ॥
 गोमयेन समायुक्तान्कवलांस्तस्य दापयेत् ॥
 मुद्रयूपौदनं चास्मै दद्यात्त्रिकटुना युतम् ॥
 यथा हि मथनादग्निः स्वल्पोऽरणिसमन्वितः ॥
 पूर्वं गोमयैर्चूणेन सतस्तृणेन वै त्वप ॥
 क्रमशस्तनुभिः काष्ठैः स्थूलैश्च तदनन्तरम् ॥
 विष्टब्धः स दहेदीप्तः काष्ठभारशतान्पि ॥
 एवं गजानां विधिवच्छनैरग्निरुदीरितः ॥
 भुक्तं सर्वमशेषेण दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥
 भक्तच्छन्दो भवत्येवमग्निदीप्तश्च जायते ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्था-
 नेऽभक्तच्छन्दी नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 भक्तग्रासोपरुद्धस्य लक्षणं ब्रूहि तत्त्वतः ॥
 रसं च शोणितं चैव मेदो मांसमथापि वा ।
 सह घोनसने(?)रुस्मात्सर्वाण्येतानि स्वादयेत् ॥
 विशेषयति दोषी च कथं मात्राणि स्वादति ।
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अनादिमध्यनिधनः काषाग्निः परिमध्यते (?) ।
 प्रसूलक्षणसंपुक्तो बीजसहितनातेन (?) ॥
 नामिमन्ये शरीरस्य विज्ञेयं सोममण्डलम् ।
 सोममण्डलमध्यस्थं विचात्सूर्यस्य मण्डलम् ॥

† 'सयवसार' इति स्यात् ॥

प्रदीपयेत्तु नागस्य तस्य मध्ये हुताशनः ।
 इन्दुराकाशमास्थाय यथा दीपस्तथाऽम्भसः ॥
 तिष्ठतिष्ठमितो(?)दीर्घास्तथा वलिनमम्यसि ।
 गजानां नाभिमध्ये तु यवमात्रोऽवतिष्ठते ॥
 ह्रस्वकायेषु चान्येषु तिष्ठेद्भुष्टिप्रमाणतः ।
 कुम्भिकीटपतङ्गेषु वल्लमात्रोऽवतिष्ठते ॥
 सूर्यो दिवि यथा तिष्ठंस्तेजोपुक्तैर्गभस्तिभिः ।
 विशोषयति सर्वाणि पल्वलानि सरांसि च ॥
 तद्गजानां सैभुक्तं जठरो नाभिमाश्रितः ।
 मेपुत्रै(?)क्षिपमादत्ते सूर्यकान्तो मणिर्यथा ॥
 दन्तिनां भोजनं दत्तं नानाद्रव्यसमायुतम् ।
 क्षिप्रं सम्पक्मदहति तेजोधानुसमायुतः ॥
 जाठरो जलसंभूतस्त्वद्रतिस्तत्परायणः ।
 दीप्तेश्च करणा(त्)कोष्ठे सलिलेन च पूरयेत् ॥
 अग्निसोमात्मकं सर्वं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।
 अग्निसोमात्मको राजन्दन्तिनां च चतुर्विधः ॥
 सूर्यात्मकानि यात्रीणि(?)यस्मात्सोमात्मकानि च ।
 (?)संहत्यान्सनै तस्मात्साण्डाणि न सादति ॥
 चिकित्सेद्यस्तु सीदन्तं विषमं चापि दन्तिनाम् ।
 आयुर्वेदाभियोगेन स वै राक्षो चिकित्सकः ॥
 उक्तप्राप्तोपरुद्धस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ।
 वारणानां पुरा राजन्यथावदनुपूर्वशः ॥
 यथुराभोजना नित्यमव्यायामास्तथैव च ।
 मृत्तिकाभक्षणाद्वाऽपि जलदोषेण वा पुनः ॥
 विदग्धभोजनाद्वाऽपि रात्रौ जागरणेन वा ।
 जीर्णजीर्णाशनाद्वाऽपि सततं पृथिवीपते ॥
 हृदये श्लेष्मणा दिग्धे नाभिनन्दति भोजनम् ।
 पित्तं च तनुतां याति ग्रहणी चास्य हीयते ॥

उष्णोलुर्वातशीलश्च दुर्मेना गुरुमस्तकः ।
 भक्तद्वेपं च तं रोगं विद्याच्छ्रेष्ठापसर्जनात् ॥
 विज्ञानमेतद्व्याख्यातं चिकित्सितमतः शृणु ।
 द्वे पञ्चमूले संहृत्य पिप्पलीमूलमेव च ॥
 हस्तिपिप्पली(ली) च चिरबिल्वैः सह विपाचयेत् ।
 विपक्वमनुपूर्वेण सुखोष्णमनुपाययेत् ॥
 एतत्पीत्वा तु राजेन्द्र ततः संपद्यते सुखी ।
 पिप्पलीं शृङ्गवेरं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 हस्तिमूत्रेण संयोज्य तैलेन च नराधिप ।
 सप्तश्रलवर्णां शुष्णं पिप्पलीमूलसंयुताम् ॥
 ग्रहणीदीपनं देयमेतत्पानमनेकपे ।
 नागपिप्पलिमाहृत्य हस्तिमूत्रेण पेषयेत् ॥
 एवं प्रतिनये दद्यात्केवलं युक्तितो भिषक् ।
 दीप्यते ग्रहणी तेन यवसं वाऽभिनन्दति ॥
 दृष्टपुष्टमनाश्चैव न भवत्येव वारणः ।
 यवसान्युष्णवीर्याणि कफग्रानि च दापयेत् ॥
 भग्नेर्विवर्धमानस्य पानं भोजनमिष्यते ।
 यथा हि मथनादग्निः स्वल्पोऽरणिसमुत्प्लितः ॥
 पूर्वं गोमयचूर्णेन ततस्तृणेन वै त्रय ।
 क्रमशस्तनुभिः काष्ठैः स्थूलैश्च तदनन्तरम् ॥
 विवृद्धः स दहेदीप्तः काष्ठभारशतान्पि ।
 एवं गजानां विधिवच्छनैरग्निरुदीरितः ॥
 भुक्तं सर्वमशेषेण दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापूर्वेदमहामवचने द्वितीये धुद्रोगस्थाने
 भक्तग्रसोपरुद्धो नाम पञ्चपण्डितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ षट्पण्डितमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ।
 द्रोणीक इति यः पूर्वं संग्रहे समुदाहृतः ॥

१ क. °प्यानुर्वानुशी° । २ क. °लीमरिचवि° । ३ क. °पाचये° । ४ स.
 पोषयेत् । ५ क. स. हिमवना° ।

तस्य व्याधेश्चिकित्सां च लक्षणं संप्रचक्ष्व मे ।
 ततः श्रोत्राच्च भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रकात्संनिपातात्तथैव च ।
 द्रोणीकशोफो विज्ञेयो जठरे पञ्चधा नृप ॥
 निदानानि पृथक्तस्य चिकित्सां च प्रचक्ष्यते ।
 तत्राऽऽदौ वातिकस्तावच्छूययुः संप्रवर्तते ॥
 व्यायामाच्च व्यायामाच्च रुक्षादपि च भोजनात् ।
 तथा बन्धाच्च विविधादतिदीप्तेन वा तथा ॥
 शकुन्मूत्रोपरोधाच्च दुःस्थानाद्वा तथा पुनः ।
 उदरे मारुतः शोफं जनयेत्तस्य हस्तिनः ॥
 शोफाभिभूतश्च भृशं भ्रममाप्नोति वारणः ।
 चञ्चलो मृदुभूतश्च चिरात्पाकं न गच्छति ॥
 विविधं स्वभावाद्वातात् ।
 श्वपयुः स्यात्स विपमस्त्वग्रतो ह्यनवस्थितः ॥
 मालतीं सुरसां वंशं (*पाटलीं) काटक्षयकम् ।
 धकं मधुकं तर्कारीं तिळपिष्टं च पापयेत् ॥
 नाडीस्वेदो घृताक्तस्य ।
 (*वसाया) नाडीस्वेदो विधीयते ॥
 तण्डुलानतसीं किण्वं दध्मन्लेन विपाचयेत् ।
 रात्रिपर्युषितं शीतं प्रदेहं तस्य कारयेत् ॥
 साकपर्णीं स्वेरां वसां तैलं घृतं दधि ।
 जलजानां च सत्त्वानां मेदो मांसं च पापयेत् ॥
 स्वल्पकं सर्षपा शोफं मुखोष्णं तं प्रलेपयेत् ।
 स्पोनाकं पाटलीं विल्वं काशमयं वेणुपत्रिकाम् ॥
 आरग्वर्धं कुवेराक्षीं मेपशृङ्गीं ससैन्धवीम् ।
 सुवर्दां तालपर्त्रीं च सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥
 (*मुखोष्णं सघृतं चैव प्रदेहस्तस्य युज्यते ।

* सपुस्तके त्रुटितम् । † कपुस्तके नास्ति । * चनुराकारमध्यस्थाः श्लोकार्धा
 न कपुस्तके ।

क. तस व्याधिशिकि° । २ क. शृताभ्यक्त । ३ क. सस्वरा ।

स्नेहपानं च नागस्य गात्राम्बुद्धं च दापयेत् ।
 औदकानां च सत्त्वानां रसैस्तं प्रति भोजयेत् ॥
 अशान्तौ सर्वथा शोफे क्षिप्तं रक्तं प्रमोक्षयेत् ।
 निदोषं शोणितं दृष्ट्वा शोफं तं प्रतिचूर्णयेत् ॥
 गृहधूमहरिद्राम्बां साङ्गुष्ठां सैन्धवेन च ।
 इत्येष वातिकः प्रोक्तो वक्ष्यते पित्तसंभवः ॥
 क्षम्लोष्णभोजनान्नित्यं कटुकात्यशनादपि ।
 लवणस्यातियोगाच्च पित्तवार्तं प्रकुप्यति ॥
 उरोद्रोणीं समान्नित्यं श्वयधुस्तस्य जायते ।
 श्वयधुस्तस्य पीतामो रक्ताभश्चापि लक्ष्यते ॥
 पित्तादाहस्तु नागस्य क्षिप्तं पाकं च गच्छति ।
 हस्तिकर्णपलाशानि भृक्षणचूर्णानि कारयेत् ॥
 सर्पिषा सह संपोष्य प्रदेहं तस्य कारयेत् ।
 श्यामामंशुमतीं चैव एरण्ड लघुनानि च ॥
 दद्यात्प्रपौण्डरीकं च विषामतिविषां तथा ।
 मकरस्य च मांसानि गोमांसं चैव पांचयेत् ॥
 दावीमलेपं विज्ञाप्य ततस्तमवतारयेत् ।
 तेन प्रदेहं नागस्य बहलं तस्य दापयेत् ॥
 समूलमिह संहृत्य धत्तुरं सारिवां तथा ।
 पयसा सह पिष्टानि प्रदेहः सञ्च्यतो भवेत् ॥
 अतिप्रवृद्धे श्वयथी प्रच्छन्नं तस्य कारयेत् ।
 निदोषं शोणितं दृष्ट्वा कपापैः प्रति चूर्णयेत् ॥
 अश्वत्थस्य कपापेण सर्जस्य फकुमस्य च ।
 हरिद्रागृहधूमाम्बां लघुनैः सैन्धवेन च ॥
 इत्येष पित्तजः प्रोक्तो वक्ष्यते कफसंभवः ।
 नागस्याल्पप्रचाराच्च वसन्ते संचितः कफः ॥
 उदरे श्वयधुस्तस्य जायते श्लेष्मसंभवः ।
 दारुणः फठिनश्चैव शीतो वै मन्दवेदनः ॥
 एतद्वै तस्य विज्ञानं व्याख्यास्यामश्चिकित्सितम् ।
 गोमयं वेणुपत्राणि स्वेदार्थं पाचयेद्विषक् ॥

घृतेन पूर्वमभ्यक्ते दद्यात्संस्वेदनं गजे ।

(*द्रोणीं विषा)मतिविषां सुवर्हा तालपत्रिकाम् ॥

कोशातकीं लौङ्गलकीं चित्रकं हस्तिकर्णिकम् ।

शृङ्गवेरं हरिद्रां च कल्कपिष्टानि कारयेत् ॥

हस्तिमूत्रेण संसृष्टं सुखोष्णं स्पात्यलेपनम् ।

कुष्ठं चातिविषां चैव तगरं देवदारु च ॥

स्वाजितांश्चमत्तो चैव हरिद्रां चित्रकं तथा ।

..... बीजां सैन्धवं तु समाहरेत् ॥

हस्तिमूत्रेण पिष्टानि प्रदेहं तस्य कारयेत् ।

पुनर्नवे त्रिकटुकं विडङ्गान्यथ सैन्धवम् ॥

तीक्ष्णगन्धां हरिद्रे द्वे करवीरं सचित्रकम् ।

पीपयेद्भस्तिमूत्रेण मूलं वरुणकस्य च ॥

सुखोष्णं घृतसंयुक्तं प्रदेहं तस्य कारयेत् ।

पत्रैर्मिम्बपटोलाभ्यां मुद्गपूषं विपाचयेत् ॥

ततः शाल्योदनं तेन भोजयेद्द्वारणं भिषक् ।

विष्टद्विष्ट पदा तस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥

निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा शोफं तं प्रति चूर्णयेत् ।

कटुरोहिणीपिप्पल्या कुशलेन्धवसर्पयैः ॥

स एव भूयो मांसेन मेदसा वा पदा भवेत् ।

पदाऽतिकठिनो राजन्कृच्छ्रसाध्यश्च जायते ॥

ततस्तं स्वेदनाभ्यङ्गैस्तैलपानैः प्रमर्दनेः ।

पानलेपनयोगैश्च पयोक्तैः समुपाचरेत् ॥

तीक्ष्णैः कषायैः कटुकैस्तैलस्य च निषेवणैः ।

व्यापाभैर्दोषहरणैः शोफमेवं लयेत्कफात् ॥

द्रोणीकार्यो तु भिजायां शोधनानि प्रदापयेत् ।

द्वित्रणयि यथोक्तानि तैलानि च विपाचयेत् ॥

इत्येष कफजः प्रोक्तो वक्ष्यते शोणितात्मकः ।

क्षारतीक्ष्णाम्ललवणैराहारैर्भोज्यते पदा ॥

* घनुराकारमध्यस्यो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. पूर्णम् । २ क. तुगलकी । ३ क. 'येद्वत्सम्' । ४ ख. 'स्तैलं पा' ।

५ क. ख. 'याम्बुमि' । ६ क. द्वित्रणीयो । ७ क. क्षार ती' ।

उष्णेऽतिकर्मव्यापामाच्छूमाद्रक्तं प्रकुप्यति ।
 उरोद्रोण्याश्रितं शोफं जनयेद्रक्तसंभवम् ॥
 ततोऽतिरक्तः स भवेद्विदहेत्यैत्तिको यथा ।
 स महाव्पोष्णरुदनैः पाकमाशु निषच्छति ॥
 तस्यास्त्रिगुणं मृदु लघु शीतं मधुरमेव च ।
 भोजनं पूज्यते नित्यं न चोष्णाम्लनिषेवणम् ॥
 तिन्दुकैर्वोरुसर्जानां पलाशोदुम्बरस्य च ।
 त्वचः क्षीरेण पिष्टाश्च(?) नाभिस्तस्य प्रलेपनम् ॥
 एषामेव त्वचः सम्यक्क्षणं तोये विपाचयेत् ।
 द्वात्रिंशद्गुणमादाय कथितार्थं च संहरेत् ॥
 निष्काथेन ततस्तेन घृतं धीरो विपाचयेत् ।
 ततः स्नेहावशेषं तु पानं ब्रक्षणमेव च ॥
 श्वयथोर्वर्धमानस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ।
 निर्दोषं शोणितं दृष्ट्वा पूर्वोक्तं प्रतिचूर्णना ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैश्चास्य प्रच्छित्तस्यातिलेपनम् ।
 अधिष्ठानं भवेद्रक्तं श्वयथूनां नराधिप ॥
 रक्तस्योपद्रवा ज्ञेया वातपित्तकफास्त्रयः ।
 तस्मात्सर्वेषु शोथेषु शस्तं शोणितमोक्षणम् ॥
 एष वै रक्तजः प्रोक्तो वारणानां नराधिप ।

इत्येष राजेन्द्र चतुर्विधस्ते द्रोणीकसंज्ञः श्वयथुर्मयोक्तः ॥
 भूतः परं संशृणु संनिपातप्रकोपजं कष्टतरं यथावत् ॥
 वातः कफः पित्तमथापि रक्तं दोषाः क्रमेणोपचिता गजस्य ॥
 वातेन कौष्ठादुरसि प्रपन्ना द्रोणीकसंज्ञं जनयन्ति शोफम् ॥
 त्वचं समाश्रित्य विवर्धमानः करोति पीडां महतीं गजस्य ॥
 सोऽश्माभकण्डूपिटकाचितश्च पाकं कदाचित्समुपैति मोहात् ॥
 उत्पन्नमात्रं किल तं चिकित्सेदुपेक्षितः प्राणहरः स कालात् ॥
 शोफेषु सर्वेषु च या मयोक्ता क्रिया तथा साधयितुं यत्नेत ॥
 कफानिलाभ्यामुरसि स्तने वा ॥
 यदि जायते वै द्रोणीकसंज्ञः श्वयथुर्गजस्य ॥

१ क. स्व. °द्विदहो पैत्ति° । २ क. °गैरस्य । ३ क. °पातात्प्रको° । ४ क. °मानाः कुर्वन्ति पी° ।

तस्यास्थिभिः स्वेदमिमं विदध्यान्मूत्रैश्च वक्ष्यामि निबोध तन्मे ॥
 वराहमेपाविसराश्वगोजान्यस्थीनि पुक्तानि तु माहिपेण ॥
 चूर्णं तिलानामपि चात्र दद्यात्स्वेदं यथावद्विदधीत वैद्यः ॥
 स पञ्चमूलैरपि संविदध्यात्स्वेदं तु नाड्या विधिवद्यथोक्तम् ॥
 तं प्रच्छयेद्वा यदि शस्त्रसाध्यं संप्रच्छद्य चापि मतिचूर्णयेच्च ॥
 गृहस्य धूमो लवणानि पञ्च तथा हरिद्रे कटुरोहिणी च ॥
नागस्य च चूर्णनं हि भूयः प्रलिप्ते गृणु भेषजानि ।
 पत्राणि चार्कस्य सुवर्चिका च तिला वचाः स्युः कटुरोहिणी च ॥
 कुष्ठं घृतं चित्रकसैन्धवं च येषाश्च लेपो गजमूत्रमिश्रः ।
 शिग्रोश्च मूलं लथुनानि कुष्ठं..... ॥
क्षारा गर्मेन्तिकाक्षारमयापि मापान् ।
 विपाच्य मूत्रे करिणः प्रलिम्पेद्घृतेन पूर्वं श्वपथुं प्रलिप्तम् ॥
 काकादनां चातिविषां हरिद्रे शतावरीं नागवलां सकुष्ठाम् ।
 करञ्जबीजानि सुवर्चिकां च भद्राच्च (?) दाह प्रयुनाडबीजम् ॥
 किरातकन्दं गजकर्णपर्णमूलानि मूत्रेण गजस्य पिष्ट्वा ।
 घृतेन पूर्वं श्वपथुं प्रलिप्य ततः प्रलेपः कफनाशनोऽयम् ॥
 निम्बं सकुष्ठं लथुनं वचां च गण्डीरमूलं गजकर्णमूलम् ।
 बीजानि शिग्रोः सुवर्हा हरिद्रे पूतीकमूलं कटुरोहिणीं च ॥
 तेजोवतीतां(?) लवणानि पञ्च मूत्रेण सर्वं विधिवच्च तत्पचेत् ।
 आवापमर्जं दधिमस्तु दद्यान्मुस्तां वचां लाङ्गलिकीं विशालाम् ॥
 किलोसिमूलान्यथ मोरटं च पिप्पल्य.....पलां च ।
 क्षीरं च किण्वं च वसां घृतं च मत्स्याश्च तैलं च समं विपाच्य ॥
 दर्वप्रलेपं विधिवद्विपाच्य प्रलिप्य वस्त्रैरुपनाहयेच्च ।
 अर्कस्य पत्रैः करिकर्णपर्णैः संग्राहयेच्चाऽऽविकचर्मणा च ॥
 द्रोणीक एतेन कृतमदेहः क्षिप्रं प्रणाशं द्विरदस्य याति ।
 अन्योऽपि यः स्पाच्छुपथुः शरीरे नागस्य शीघ्रं विजयं प्रयाति ॥
 ज्योतिष्मती चातिविषा विदङ्गपाठाश्वगन्धा मधुकं वचा च ।
 मुस्तं वपःस्थामथ देवदारु लोभुं (?) सतेजोवति चित्रकं च ।
 गवेषुकां चापि तथा विदध्यात्कुष्ठं हरिद्रां सरलं शुकास्यम् ॥
 रोहिण्यशोकौ च जलेन कृत्वा कायं यथावत्परिमूत्रणं र्वत् ।

क्षौद्रेण युक्तं द्विरदाय पानमानाहगुल्मापहरं प्रदिष्टम् ॥
 द्रोणीकशोफं कृमिकोष्ठकासमसंशयं हन्ति च वारणानाम् ।
 पटोलपत्रैः सह निम्बपत्रैः शुद्धेषु शुद्धं प्रपिबेच्च यूपम् ॥
 शाल्योदनं चापि मृदुः(दुं) सुसिद्धं दद्याद्यथोक्तं यवसं विवित्रम् ।

तत्र श्लोकः—

द्रोणीको यदि भवति द्विपस्य भिन्नः स क्षिप्रं प्रणुदति जीवितं विवृद्धः ।
 एतं यः शमयति वारणस्य वैद्यः स प्राप्यो भवति परां वृषेण पूजाम् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्याने
 द्रोणीकशोफो नाम पट्टपट्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तपट्टितमोऽध्यायः ।

आतपांतो गजो राजन्यथा भवति तच्छृणु ।
 अयोगेनानभिज्ञेन यो गजो वाहितो भृशः ॥
 (†स्नेहैर्विधाभिर्यवसैस्तथैव सरसार्जुनैः ।
 पोष्यते यस्तु मातङ्गो योज्यते न च कर्मणा ॥
 लभते चाग्निदौर्वल्यमानाहे चैव वारणः ॥)
 कृष्णामथ च वैवर्ण्यं शारदत्वं तथैव च ।
 स यदाऽल्पश्रुतो नागो युक्तः कर्मविशारदः ॥
 अकर्मगे(?) प्रयुज्येत गजः संपानकर्मणि ।
 वातास्तथाऽपि च ॥
 हस्तिषु द्वेऽपि चात्यर्थमथ सांशामिकेऽपि वा ।
 त्वरया कर्मलोभाद्वा प्रयोगस्यातिमात्रया ॥
 बलाबलमविज्ञाय योक्ता नागं प्रपीडयेत् ।
 अत्यर्थं कर्मयोगेन तदा गात्राणि मारुतः ।
 पित्तेन संहितस्तस्य व्यापादयति हस्तिनः ॥
 प्रत्यङ्गं सौमतीकाशौ (?) प्रोहापस्कारमेव च ।
 सकुटिके ॥

† धनुराकारमध्यस्थो भ्रष्टः पाठः कपुस्तकात् ॥

१ क. योगज्ञो वा° । २ क. °ल्पश्रुतो । ख. °ल्पश्रुती ना° । ३ ख. नाहं ।

जघनभ्रंशनं चापि भ्रंशनं च तथोरसः
भक्षणं गात्र रोगं चापि बलक्षयम् ॥
अल्पार्थं कर्मयोगेन शोषं वा घोरमृच्छति ।
ह्याम्पयानस्तु दौर्वलयं कर्मातिनयनोद्भवात् ॥
आहारैः पेशलैश्चापि न वृद्धिमुपगच्छति ।
कर्मातिनीतो मातङ्गस्त्वतिपातो निरुच्यते ॥
दारुण्येभ्यो लघुभ्यश्च कर्मभ्यस्तं निवर्तयेत् ।
करेणुसहितं चैनं यथाकालं विचारयेत् ॥
रम्पेषु वनखण्डेषु पुष्पाढ्येषु सुगन्धिषु ।
फुल्लपुष्करेण्डेषु जलेषु च विग्राहयेत् ॥
वृक्षेभ्यश्च लताः फुल्लाः सुगन्धाः पट्टपदाकुलाः ।
व्यपकृष्य सुमार्गेण भक्षयन्तं विचारयेत् ॥
चन्दनस्पर्शशीतं वा कर्दमं हारयेद्भजम् ।
पाङ्गुश्चाऽऽहारयेदेनं कूलेष्वपि सृजेदपि ॥
यवसानि विचित्राणि हरितानि मृदूनि च ।
विशालानि मृणालानि पल्लवानि मृदूनि च ॥
इक्षूनपि च शालींश्च कवलानि प्रदापयेत् ।
मनःप्रसादश्च तथा बलं चैवोपजायते ॥
ततः संजातमांसाप वारणाय महीपते ।
प्रसन्नां प्रतिपानार्थं गुह्ययुक्तां प्रदापयेत् ॥
शृष्टैरष्टाभिरथवा प्रसन्नां लवणैर्युताम् ॥
ततोऽस्मै पष्टिकानां च शालीनां चाऽऽयुतसंस्कृतम् ॥
ओदनं दापयेद्वैद्यः शर्कराघृतसंयुतम् ।
वृंहणीयानि वृक्षाणि मांसान्यस्मै ततः परम् ॥
वैसवारं रसं वाऽपि कारयित्वा प्रदापयेत् ।
मांसैः क्षीरैस्तथा स्नेहैर्विचित्रैर्यवसैरपि ॥
वस्तिभिर्वृंहणीयैश्च शीतेन विविधैरपि ।
अतिपातस्य नागस्य बलं शीघ्रं प्रवर्तते ॥

१ क. ख. °तोऽतिरु° । २ क. ख. °रखण्डे° । ३ ख. °तान् । त° ।

४ ख. °नां वा सुप्तं° ।

जघनभ्रंशनं चाग्निं पश्चादपि लक्ष्यते ।
भञ्जनं गात्रं यजेत् ॥ १ ॥ कोष्ठवायुभ्रंशमर्पति ॥
अत्यर्थं कर्णन्दमन्दं दृष्टिकाले यथा घनः ।
कृम्यमानसक्तं च विमनाः संकुचत्यपि ॥
आहारैश्चाश्रित्य विष्टब्धः स्थूलं च श्वसिति द्विपः ।
कार्यं चापि विच्छिन्नं गलमूर्ध्वमुदस्यति ॥
दृष्ट्यैतैर्लक्षणैर्जुष्टो वातगुल्मानुरो द्विपः ।
भूतीकं चित्रकं दन्तीं गण्डीरं सुवहां वचाम् ॥
पिप्पलीं सैधवं पाठां वृष्टकुष्ठं महीषधम् ।
कुलत्स्यांश्च पवांश्चैव सप्तभागान्प्रपेषेत् ॥
तैलं नै (लेन) सुरपा वाऽपि सक्तायां पापपेहिषम् ।
गण्डीरं चविकं श्यामां द्रवन्तीं सुरसां वचाम् ॥
पिप्पलीं मरिचं चैव सलिलेन विपाचयेत् ।
वस्त्रपूतं तु तं कार्यं सकुष्ठं लवणान्वितम् ॥
तत्प्रातः पापपेनागं मेरेयेनाभिमूर्छितम् ।
रोहिणं पञ्चमूले द्वे वर्षाभूर्दृष्टिकालिका ॥
वसुको वशिरश्चैव क्षमुन (१) कापपेज्जले ।
सकृष्णलवणं कार्यं तथा वस्त्रपरिस्तुतम् ॥
सुरपा मूर्छितं नागं पातैरुष्णा (२) प्रपापयेत् ।
मधुशिशु च गण्डीरं चित्रकं बदराणि च ॥
पवान्नवान्कुलत्स्यांश्च पञ्चमूलानि पाचयेत् ।
काथेन सहितं तस्य अवगाहं च कारयेत् ॥
दशोत्तरं सलवणं (स्निग्धं) वारणं प्रतिपापयेत् ।
मृदुशाल्योदनं चैव रसेन सह भोजयेत् ॥
क्रिपाः सर्वाश्च नागस्य स्निग्धाम्यक्तस्य कारयेत् ।
विधिनाऽनेन नागस्य वातगुल्मः प्रशाम्यति ॥
सक्रिपः सनिदानश्च पित्तगुल्मः प्रवक्ष्यते ।
अम्लोष्णकटुतीक्ष्णानि क्षाराणि च यदा द्विपः ॥

— १ स. सानोपस्थापि । २ क. कोष्ठे वा° । ३ क. °त्यपि ॥ ग° ।
दन्ती । ५ क. च । ६ क. स. °रिश्रुतम् । ७ क. °तरुण्याप्रघपा° । ८ क.
°ते । आम्लो° ।

समभागानि पयसा पाचयेदंतिष्ठुक्तितः ।
 पैरिस्त्राव्य च तत्कार्यं शर्कराचूर्णसंपुतम् ॥
 पाचयेद्द्वारणं राजन्संपुक्तं मधुकेन च ।
 श्रीपणीमूलमधुकं तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥
 आरग्वधं मधूकानि काश्मर्यं च शतावरीम् ।
 पयस्यां पृष्णिपणीं च मूलमिधुरकस्य च ॥
 गर्भातिफ(मुतं च) समञ्जिष्ठं भव्यं पारावतानि च ।
 फाण्डशः कल्पयित्वा तु समान्पेतानि पाचयेत् ॥
 मुशीतं योजयेत्कार्यं शर्कराचूर्णसंपुतम् ।
 चतुर्णामथ गुल्मानां पूर्वोक्तानां महीपते ॥
 व्यामिश्रलक्षणो ज्ञेयो गुल्मः स्यात्सानिपातिकः ।
 उत्कटत्वं तु दोषाणां यत्र यस्य प्रदृश्यते ॥
 स्वकं चिकित्सितं तस्य यथायोगं विधीयते ।
 रोगाणामथ तुल्यत्वात्कर्म कार्यं तु भेषजे ॥
 संनिपातसमुत्थेऽपि शिरोरोगस्तथैव च ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने गुल्मो
 नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

‘अथातो हृद्रोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पा-
 लकाप्यः ॥

इह खलु भो हृद्रोगास्त्रिभिर्दोषैः संभवन्ति वातपित्तकफैः । तत्राऽऽदौ वातिकं
 हृद्रोगं वक्ष्यामः—तत्र व्यायामाद्व्यायकृत्तकटुकपायभोजनादत्यशनाच्च वातः
 प्रकुपितः प्राप्य हृदयमनुपीड्य तिष्ठति हृद्रोगं जनयति ॥

ततो विजृम्भति भूमौ परिवर्तते परिपीडति भूमिस्थश्च । दत्तो(?) भोजनाहार-
 मभिलषति ॥

तत्पैवं निदानं दृष्ट्वा वातोपसृष्टहृदयस्य चिकित्सितुमुपक्रमेत—सामुद्रविदसु-
 र्वचिकापवक्षारोद्विजरोमकसैन्धवघटीलवणसौवर्चलाणि च प्रसन्नया सह संपोष्य

१ क. ‘दनियु’ । २ क. ख. परिश्राव्य । ३ क. गृष्टिप° । ॥ क. ख.
 कर्मकार्यस्तु ।

पापयेत् । अथवा—त्रिकटुरसोनवचासर्पपक्षुद्रमत्स्यांश्च संक्षुच्य प्रसन्नया सह संयोज्य पापयेत् । पापितो विमुक्तहृदयो भवति । अथवा—त्रिकटुरसोनरजनीतिलचूर्णेदधिमस्तुसंयुक्तमाजं पयः पापयेत् । कर्कटकरसं वा पापयेत् । सुखी भवति ॥

इति वातिकहृद्रोगः ॥

अथ पैत्तिकः—कटुतीक्ष्णोष्णाम्ललवणक्षारभोजनैः पित्तमुदीर्णं हृद्रोगं जनयति ॥

स भवति भक्ष्यभोज्यद्वेषी विमना विकीर्णहस्तः परिमूत्री, विनमति ध्यापति । संतप्तशरीरः शीताभिलाषी सन्ध्यावगाहच्छापाभिकाङ्क्षी ॥

तस्य भेषज्यम्—शिशिरमधुरस्निग्धक्रिया । शर्करया घृतमण्डेन वा गात्रयोः परिपेकं कुर्यात्* ।

॥ अहि-
स्लामधुशिशुकरवीरकरीरतर्कारीभद्रदारुलवणकिण्णतसीसर्पपांस्तिळांश्च समभागान्ब्रूक्ष्यचूर्णीकृत्य क्षीरेण पाचयेत् । घृततैलवसाभिः सिद्धमद्वय(माद्व)त्य सुखोष्णेन गात्राणि प्रलेपयेत् । द्विषश्चमूल्यानि मापान्संकुच्य यमकस्नेहे साधयित्वा सीधुं दधि च, तेनापि सुखोष्णेन गात्राणि प्रलेपयेत् । आढकीमधुशिशुशण्णमूलकैर-
ण्डानां बीजानि विश्वभेषजपृथ्वीकात्रलातसीतिलसर्पपयवतण्डुलकुलस्थवदर-
त्रिखच्चूर्णानि समभागानि पाचयित्वा घृततैलवसाभिर्दध्ना सौवीरमुरामण्डैः सह संयोज्य तत्राऽऽवार्य रोहितपाठीनादीन्मत्स्यांश्छित्वा संकुच्य स्थापयेत् । पञ्च-
रात्रमामृतं महास्थाल्यां ततस्तमासवं पाचयित्वाऽवतार्य तस्योष्णेन गात्राणि-
प्रलेपयेत् । रालारास्त्रागोक्षुरकवासाकण्टकाकर्चूरोरुबूकाग्निमन्थपृष्ठपण्यंशुमती
पापाणभेदिकात्रिखपाटलीपवातसीमधुकङ्कोलकुलत्यान्पाचयित्वा ततस्तं नि-
ष्कायं द्विगुणेन तैलेन पाचयित्वा यष्टीमधुकगर्भं पापयेद्धारणम् । सौप्तैलदधीनि
सुखोष्णानि पृथक्समस्तानि वा पापयेत् । द्विषश्चमूलं शुद्ध्यं चैवं स्निग्धेन
मातुलङ्गरसपुकेन रसेन भोजयेत् । स्नेहदानोकेनान्यतमेन वातप्रशमनेन स्नेहो-
पक्रमेणोपचरेत् । शशतिकेन(?) चास्य विविना वस्तिकर्म कुर्यात् । यथोक्तव-
स्तिसिद्धिविधानेन वा वस्तिं दद्यात् । अयोदकपरिपेकोष्णकर्मदित्प(?)ञ्चन-

* इतः परं द्वयोरप्यादर्शयोः केनचिन्मध्य एव “पित्तकफहृद्रोगचिकित्सा
स्यष्टा(धुटिता) । ततो गात्ररोगेषु वातिक(क)गात्रस्य निदानं त्यक्तम्(धुटितम्)” इति
लिखितं दृश्यते ॥

संकरभागपिण्डोत्करिकोपनाहफालपापाणकारीपाग्निमांसस्वेदादिभिविधिवन्मर्द-
नोपेतस्य स्नेहपानभोजनवस्तिनस्यकर्मप्रयोगरसभोजनलश्चनगुग्गुलुविधानोपयो-
गादिभिश्च न शान्तिरस्ति । श्वयथुर्वेदना लिङ्गविशेषाणां श्रोतसंभजान्वहुवैक-
ल्पमस्करांसगदेशादीनां च सततमुपलभ्यते । ततश्चास्य कर्म विधेयं भवति ।
तस्य सुपञ्चितस्य(स्तर)रक्षारक्षितस्य संनिहितस्थानशयनपानाशनोपपन्नस्य
यथाविधि गजस्य रणजयतोपेतस्य सर्वसंभृतसंस्कारस्य कुलपरिकरपरिवारि-
तस्य सदृशपत्रविधानेन विज्ञातशरीरविधयेन(धानेन) दृष्टाऽग्निप्रणिधानेनासंमू-
ढहस्तपायुर्वेदविदा ज्ञातेन विपश्चिता भिपजाऽग्निप्रणिधानं क्रियमाणं यथातु-
रकालमप्रदोषं भवति । अग्निर्हि दुष्प्रयुक्तो महता तापेन प्राणभिदा हस्तिनमाप्र-
सावं प्रतिपुनक्ति । स चैवं प्रज्ञावता तेन परीक्ष्यकारिणा प्रणिहितवता प्रयुक्ता-
न्तरावगाहयद्वृषटलादापूरयति । शोकस्तम्भकम्पपरिसर्वासुरणस्त्रायुक्षेपणसंको-
चननमसोपणसूपेन स्थिरकठिनत्वादीनि वा परिहति । तत्राग्निदाहोपकरणा-
न्येवंविधानि भवन्ति—अर्धचन्द्राकृतीनि जन्ताभिमण्डलानि(?) वृत्तानि सूक्ष्मा-
ङ्गुष्ठपरिणाहानि । हस्तिनः समीपे *कर्णारावेसनं कुर्यात् । अस्य पूजां कृत्वा
निराग्निं च साग्निप्रणिधानं कुर्यात् । सर्पिपाऽभ्यस्य गात्रं श्वेतवर्णैरभिलाञ्छितैः
सम्यग्दहति । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

पत्निपादे(?) पत्निहस्ते(?) नन्धावर्ताकृतिं दहेत् ।
वर्धमानं च संदाने स्वस्तिकं वा निवेशयेत् ॥
श्रोहे पत्राकृतिं कुर्याद्रसं(?)रोधनपालिग्येत (दिशेत्) ।
श्रतीकासांसफलकवाहुदेशेषु शक्तयः ॥
उत्कृष्टाष्टीव्यापस्कारभागे चक्राकृतिर्भवेत् ।
अग्निमार्गे भिपक्षुपत्तिरासु * * * गात्रवत् ॥
पञ्चाङ्गुलप्रमाणात्तु कार्यमेवातिसंभवात् ॥
अथैवै * * * मुरोरोधरेपादूर्ध्वव्यवस्थितम् (?) ।
कर्णीयानि रायाजानुगो पञ्चाङ्गुलान्तरा ।
निःसंशयां निराबाधा भवन्ति निरुपद्रवाः ।
शिरास्त्रायस्थिधमनीसंघीनां नयने अपि ।
सम्यग्दहेन्न पिशितात्परतोऽग्निं न कारयेत् ॥

* 'कर्मारवेशनं' इति भवेत् ॥

१ क. °स्य सं० २ क. विज्ञातेन । ३ क. न । ४ क. स. °या निराशया
नि० । ५ क. °हेन्मायि पि० ।

कालमत्वरवैदेहवर्णप्रकृतिकारणम् ।

वेदनादोषाद्भूतस्त्राध्वारूपचतुराणि च ॥

विपश्चिद्दृष्ट्वाङ्गं क

॥

॥

॥

मिकर्म ज्ञात्वाऽग्निं प्रतिचारयेत् ।

सम्पेगामातिदग्धानामपलिङ्गान्यतः परम् ॥

ततः प्रोषेरवतुश्चैन(?) कपोतागरुद्वयम् ।

समं रूक्षं संकुचितं निष्परिस्ताववेदनम् ॥

विलीनश्वपथप्रापं सम्पग्दग्धं विनिर्दिशेत् ।

स्फोटोद्गमपरिस्तावं तथा प्रह्वेदमार्दवम् ॥

तथैव वेदना शोफमामदग्धस्य लक्षणम् ।

स्रस्तगात्रापरकरकर्णमेहनवालधिः ॥

दुर्भजा ध्यापति परा नाभिनन्दति ।

वृज मूर्छा वातरक्तमूत्री भवत्पि ॥

श्रमीनिदानं लभते शीकरी जातप्रतिमणाम् (?) ।

मुखे शोषो ज्वरो ग्लानिः सीदनं जृम्भणान्वितम् ॥

छायाभिलापी सततमत्पथमुदकप्रियः ।

स्थाने न लभते शर्म सर्वतः प्रतिदुःखितः ॥

अतिरिष्टेव कुतभू (?) व्रणपाकश्च दारुणः ।

उपद्रवाश्च बहवो भवन्तीति यतस्ततः ॥

निवर्ता(वृत्ता) ये वा मुशीतैः प्रदेहेरवगाहनैः ।

सशर्करैः पयःपानैर्दधिमस्तुसुरासवैः ॥

शतधौतघृतालेपैर्दाहवेगस्याऽऽति हरेत् ।

अथ शीतप्रवातावस्थितं चैनं कुशकाशरक्तोत्पलरुह्लारनलनलिनविशमृणा-
लकुमुदकुन्दपद्मकोशीरनलमूलमञ्जिष्ठासारिवारक्तचन्दनप्रपौण्डरीकमधुकमधुर-
शीरत्वग्रजनीमुनिपण्णकवज्जुलादिभिः प्रकाममालिम्पेत् । इक्षुसीवनीलिकापो-
टगलदूर्वामृणालेन्दीवराश्वघृतादेर्वपसामोदकं मत्स्यपिण्डकागर्भमुपाहरेत् । मन्द-
दग्धं पुनर्दहेत् । सम्पग्दग्धं पयसा परिपेचयेत् । सुरया वा शालितन्दुलपि-

ष्टेन दुग्धालोदितेन पुनः पुनः प्रदेहयेत् । निवृत्तदेहवेदनाश्वयधुं न्यहं पञ्चाहं
वा सिद्धार्थकासीसधिकंहन्त(?) नागरमधुपष्टिकालोपचूर्णेन व्रणानवचूर्णयेत् ।
ऊर्ध्वं वा सप्तरात्रं तु सततं तैलेन सर्पिणा वा परिपेचयेत् । त्रिसप्तरा-
त्रादूर्ध्वं द्विवर्णीयोक्तेन विधानेनोपचरेत् । तैलसेकश्चात्राव्रणारोहणात्सर्वमग्नि-
दग्ध"..... पिच्यमानं स्नेहेन प्रवे(दे)शो कोऽप्यमलेपविमाननात् । अङ्गो-
द्वेष्टनप्रसुप्तिः स्फुरणतोदात्तिभेदादीन्विशेषाञ्जनयतीत्यनशनगूलत्रयरुद्धव्रणमपि
परिपेचयेत् । सूषचण्डव्रणव(त्)वातघ्नोत्कारिकापाक्षाहाज्य (?) च पूर्वं पाणिना
मर्दयेत् । ततो लगुष्ठानविधानैर्यथायोगं परिमर्दनं मृदूकरणार्थं क्रमशः कुर्यात् ।
स्नायुशिरासन्निजीलकत्वरामांसमेदसा प्रसुप्तगुरुकाठिण्यां जानुसंकोचनचक्रस्फु-
रणोद्वेष्टनोत्कम्पतोदभेदनसुप्तत्वं कृपतोपनाहस्वेदस्य विविधैर्मर्दनैर्जयेत् ॥

तत्र श्लोकौ भवतः—

यः स्वेदैः क्रमविहितै"..... रभ्यङ्गैरनिलहरैश्च पानभोज्यैः ।

कुर्यात्स प्रणुदति गात्ररोगमुग्रं नागानामनिलसमुत्थितं क्रमेण ॥

एतांश्च क्रमविहितान"..... शास्त्रोक्तं विधिमनुसृत्य यस्तु कुर्यात् ।

सत्कार्यः स भवति पार्थिवैर्मात्मा"..... वेदहरिहवनेषु वज्रहस्तः ॥

(इति) वातिकगात्ररोगः ॥

उष्णकर्मणोऽत्यर्थयोगादत्पशनास्व(श्च)गमनात्कटुकोष्णाम्ललवणसेवनाद-
त्यर्थयोगात्पित्तं प्रकुपितं भवति । तस्यातिमात्रं गात्राणि दहन्ते । तेनातीव
वेदनार्तश्च जिघ्रति वेपथुश्चास्योष्णत्वमतिमात्रं गात्राणां लक्षणम् । रक्तपित्तयोः
स्ववर्णयोरन्यतमवर्णं शरीरं भजति प्रभेदश्चास्य क्षिप्रमुपलभ्यते गात्राणाम् ।

तस्य सुरासंप्रयुक्तेन घृतेनाभ्यङ्गं कुर्यात् । तैलेन च सर्जरसयुक्तेन कबलेन
वा सर्पिणा दूर्वामृणालमुस्तमधुकमाञ्जिष्ठापञ्चकभद्रदारुकमात्(?)न तसैर्वधिमे(?)
कृष्टैः संयोज्य लेपयेद्गात्राणि । अथवा—पञ्चोत्पलकुमुदगृद्धाटकशैवलविशानि
वेतसेलुमानीनां मूलानि सकहलारमुनिपण्णकानि पेपयेत् । तैरपि कल्कैर्दधि-
सर्पिः संयुक्तैः प्रलेपयेत् । अथवा—पञ्चकोशीरयवचन्दनमाञ्जिष्ठाहरिवेराणि समभा-
गानि दाधयुक्तघृतैः संयोज्य लेपयेत् । दात्रा"..... वा मधुकचन्दनसदाद्राक्षा-
क्षौद्रोशीरकुमुदोत्पलपृथ्वीकासारिवापिष्टहरिवेरनृणगूल्यकालाशीतशिवातिल
विषमृणालयवकुर्मतांश्च सर्वाणि समभागानि दुग्धे पेपयित्वा तेन सघृतेन
कल्केन प्रदिग्धगात्ररोगः पैत्तिकः प्रशान्तमुपगच्छति । जीवकपर्पमशर्कराश्च-

कनासामधुकविदारीतुपसारिवाभिः पयसा च घृतं मध्यमपाकं कारयित्वा पापयेत् । सर्पिषा सुस्निग्धं मुद्गौदनं भोजनमुपहरेदिति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेहैः शीतलैः स्निग्धैर्मधुरैः पानमोजनैः ।

पैत्तिको गात्ररोगस्तु प्रशान्तिमुपगच्छति ॥

(इति) पैत्तिकगात्ररोगः ॥

असाम्ये त्वन्ते मिथ्योपचारान्मधुरस्निग्धभोजनाद्यापामाश्वनोरप्रयोगाच्छ्लेष्मा प्रकोपमुपगच्छति । स वारणस्योपहतस्य गात्राणि विष्टम्भ्य तिष्ठति । ततोऽतत्त्व(?) गात्राणां कारयेत् ॥

अतसीतिलसर्पपमाषविडङ्गानां चूर्णानि सक्तुभिः संपोष्य तैलदधिसुरालवणघृतसौवीरकपुक्तेन सुखोष्णेन गणेन प्रलिप्य गात्राणि, अलगोमहिषाश्वशतरकरिकरभाणां मूत्रपुरीयाणि प्रभूतलवणेन सुस्निग्धानि पाचयेत् । तेनास्य सुखोष्णेन संकरेण वहलेन गात्राणि प्रलेपयेत् । श्लेष्मोपसाध्यप(?) जाङ्गलं पौष्णवीर्यं च संप्रदापयेत् । यवात्रं चैव पिप्पलीशृङ्गवेरं सतैलं चूर्णं पाचयेत् । समरिचं भोजयेद्वाधिप्रशमनं च सपञ्चलवर्णां मधुभिर्नां पाचयेत् ॥

तत्र श्लोकः—

तिक्तं च कटुकं चास्यै भक्ष्यं लघु तथैव च ।

भोजनं दापयेद्वैद्यः श्लेष्मरोगं(गः) प्रशाम्यति ॥

(इति) श्लेष्मजो गात्ररोगः ॥

अथ विषमापरगात्रनासामाकर्षणात्सहसातिस्त्रेहातिरौक्षपाति सर्वधातुप्रकोपो भवति । प्रकृत्या चास्य धातवो दोषाश्चान्योन्यमभिवर्धयन्ति । (त)-तः सांनिपातिकश्च जायते गात्ररोगः । ततः श्वपथुस्तथैव ग्रथितेषु स्थानेषु प्रविद्यते । अस्तृक्प्रवति प्रभिन्नश्च पुनराध्मायते । पुनश्च सहसैव प्रविद्यते । सर्वधातुलिङ्गानां चात्र संघटो दृश्यते । तेनाभिभूतो वारणो देन्यमस्तथैव प्राणमसक्षयं च लभते ततः सांनिपातिकेनाभिभूतस्य चिकित्सितुमुपदेक्ष्यामः । पावदस्तृक्प्रवति तावत्पित्तशोफोक्तैः प्रदेहैरुपक्रमेत । उपक्रमो नेकृतय(?) योगवसातैलघृतैः सदा गात्रसेकः प्रशस्यते । खदिरकदम्बाश्वकर्णश्लेष्मातककन्द(द)रनलवंशवञ्जुलशिथुविष्टपित्तगर्दभल्लातकानां पत्रभङ्गान्समानीय महास्थाल्यामावाप्य सलिले पाचयेत् । सहासविपातकार्गीरगमूतिकापत्रभङ्गान्गोमूत्रेण निष्काश्य ततोऽस्य गात्राणां नाडीस्वेदं कुर्यात् । तेनास्य श्वे(स्वे)-

दसेको गात्राणां कुर्यात् पाठातिविपाहिंसावचामधुकलाङ्गलीमूलानि लोघल-
शुनप्रपौण्डरीकशुकनासामञ्जिष्ठाहरीतकीद्विहरिद्रामिषद्भुतण्डुललवणकिष्वातसी
*.....त्यर्थं क्षीरं चास्य सर्पिस्तैलाभ्यां संयुक्तं नित्यमेव पानम् । प्रणश्य-
तोऽनेनास्य गात्रस्तम्भवेत्पथू (नश्यति) भोजनं चास्मै रक्तशालीनां जाङ्गल-
रसविदर्धा दापयेदिति ॥

तत्र श्लोकी भवतः—

इति दोषसमुत्थानां कीर्तिता भेषजक्रिया ।

चतुर्णां गात्ररोगाणामुत्पत्तिश्च सलक्षणा ॥

स (य) एतान्साधयेद्वैद्यो गात्ररोगान्यथाविधि ।

स पूज्यः सत्ततं राज्ञा दानमानपरिग्रहैः ॥

इति सान्निपातिकः ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदमहाप्रवचने महापाठे द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने
गात्ररोगो नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरवहितमनाः समासीनमग्निकल्पमुवाच पालकाप्यम्—“भगवन्,
वनेष्वधिकवलसत्त्वगुणयुक्ता दन्तिनः” इत्येवमवन(ग)तोऽस्मि । तत्र तेषां विह-
सान्तरणमनै रोगमुपलक्षयेद्गात्राणाम् । स कथमुत्पद्यते व्याधिः । कतिविधा-
बाधः, कति सङ्गाः, कतिविधं विकित्सितम्, कथं च भ्रमव्या(?)वेवति विच्यु-
तिविशिष्टपरिस्त्वानि जानीयात् । इति । कश्चित्सद्युत उत्पद्यते, कश्चित्त्लेन,
कश्चिद्गोहे, कश्चिदपस्कारेण, कश्चिदुरसा, कश्चिदंसे, कश्चित्सर्वदुःखिता,(?)
इति । तेषां तत्त्वतो ज्ञानं साध्यपाप्यप्रत्याख्येयोष्णशीतोपक्रमोपक्रमणीयांश्च
व्याधीन्पदि सत्पत्तिष्ठो(?)हिमकरचरणनयनाविधाता(?)इत्युक्तं भगवता (?) ।

अथ विनयादवनतशिरसमङ्गराजमवेक्ष्य पालकाप्योऽब्रवीत्—दन्तिनां
सह महाराज द्विविधो गात्ररोगो भवति—आगन्तुर्देहजश्चेति* । पढावाधो

* अत्र किञ्चित्त्रुटितमिव प्रतिभाति । † प्रक्षिप्तमिह प्रतीयते । * अत्रैव
‘द्वादशविधोत्पत्तिः’ इति त्रुटितं प्रतिभाति ‘स द्वादशविधोत्पत्तिरिति यदुक्तम्’ इत्य-
ग्रिमग्रन्थानुरोधात् ।

१ क. भ्रमव्यावेवतिविशिष्टः । २ क. °धीन्स यदि । ३ क. °तिवो हि° ।

द्विप्रतिक्रियश्च । कफपवनपित्तसंनिपातात्मको देहजः पूर्वमेवोक्तः । तत्राऽऽगन्तो-
लक्षणमुपदेक्ष्यामः । ॥ द्वादशविधोत्प(*त्तिरिति य)दुक्तम्, तद्वक्ष्यामः । पेतन-
भ्रंशनस्सलनविनिस्स्रातवधवन्धनाभिघातप्ररोपपुवनलङ्घनगुरुहरणभारोद्धहन-
दुःस्थानशयनानीति । तत्र गिरिकूलोच्चपातो विपमगमनात्पतनम् । पिच्छि-
लशिथिलपातनाद्भंशनम् । स्थाण्वश्मलोष्टाविषयान्धकपानास्त्वेवम्(?) । विनि-
स्स्रातनं विभ्रान्तगमनात् । गुर्वेतिमात्रचिरप्राप्तवस्वनाद्धवन्धनापत्तिः । प्रति-
गजविषाणास्पध्वनमखलम्(?)मधुध्वा शरशक्त्यृष्टितोमरप्राजनादभिघातापत्तिः ।
प्ररोपो द्विविधः—कर्मोध्वगमनं चेति । तत्राभि(*गमनप्रति)गमनादपकर्षणपो-
गात्राम साधूपकमाङ्गो भूत्रमण्डलानुकारवीथीनां चातिमात्रगमनादखिलचरण-
देशोष्ववसी(सा)दनाच्च कर्मप्ररोधापत्तिर्भवति । “शतिमात्रादध्वगमनापत्तिः ।
दानाध्वप्ररोपापत्तिः । गात्राणां युगपदुत्पतनं पुवनम् । ममिल(?)विश्लेषमेकै-
कशो लङ्घनम् । वारिपरिस्सासंक्रमणादिभिर्वृक्षप्राकारकपाटस्तम्भाभिघातादे-
वादाभ्ररिनागमर्दनाद्गितिप्रभृतीनां मर्दनम् ।†गुरुहरणानाम्” “अतिप्रमाण-
(*भारवत्तेव संविहता) भारोद्धहनम् । विपमेऽश्मस्थाणुसंवाधादुःस्थानशयनम् ।
आपत्तिर्हेतुरुत्पत्तिरित्यनर्थोन्तरम् ॥

पडाबाध इति यदुक्तं, तदनुव्याख्यास्यामः—आधावनमेतद्गव्याविधविच्यु-
त्तपरिम्लानविशेषसङ्गाः (?) ॥

गात्रसङ्गो द्विविधोऽभिविश्लेषः संधावसंधो वा । तत्र संधिगो द्विधा—निर्भुग्ः
सदृच्छेति । एवमन्यत्रापि । तत्र निर्भुग्ने *मत्तिपेर्वसश्चासपर्वतेसद्रे(?)संहरणग-
मननिर्वन्तिर्मरणं च । मपि(?)रक्तपवनसंघ्यावेधो द्विविधो †वाभ्यङ्गोत्तरश्च ।
व्यवपि (?) रक्तपर्वसंभवं द्विविधमभिविश्लेषम् । तत्र रक्तमन्त्रस्सलनात्मकं भवति ।
पेतनप्रभ्रंशनपुवनविहरणानामेकम् । तस्य खलु लक्षणानि श्वपधुवेदनादाहप-
रिशोपदोर्भनस्यानि । रक्तजे स्तम्भगतिवेदनावैकल्यानि । मज्ज्योपरिम्लानं नाम
भवद्धे वा शस्त्रकर्मणि वा सिरा यदा विच्छिन्ना स्यादोपतं मा(?)शोणितमाव-
हति गात्रेषु, तदा शोणितक्षपाद्वायुर्गात्राणि शोषयतीति तं गात्रम्लानं विद्यात् ।
विश्लेषणं नाम विशिष्टं नामास्यामसंवरणसंभावोत्पद्यते ॥

* धनुश्चिह्नत्रयगता वर्णा अष्टाः कपुस्तकात् । † ‘गुरुहरणं नाम’ इति भवेत् ॥

* ‘विश्लेषण’ इति भवेदुत्तरग्रन्थानुरोधात् । + ‘मत्तैर्वै’ इति स्यात् । * ‘निवृत्ति’
इति स्यात् । † ‘वाह्योऽन्तरङ्गश्च’ इति स्यात् ।

१ क. पूर्वोक्तः । २ क. पवन° । ३ क. °मनोत्प° । ४ ख. °धिष्ठो ।

५ ख. पवन° । ६ ख. °नाविकल्यानि ।

सङ्गा इति यदुक्तम्, तद्वक्ष्यामः—संभवति सर्वगात्रेण चेति । पापाणश-
र्करोपमर्दनवयाक्रमणवैशादिस्फोटनशैथिल्यगूलसङ्गो भवति । तत्रोद्घृष्टदग्ध-
स्फुटितशिथिलतलविप्रकीर्णप्रविरलगतिरलसः कर्कट वदन्ति भजते । प्राप्य
चाश्मनोष्टशरधानवर्तो महो मन्दगतिरगतिर्वा भवति । शर्करोन्मथितेनतविन-
तसंधिपाणिणपुरोन्त्वनन्तर्नखतलपर्यन्तगतिर्भवतीति तलसङ्गः । प्रस्तव्यमोहह-
रणं कृच्छ्रादवनमनं वा तस्य मोहस्येति मोहसङ्गः । अपस्कारकक्षविक्षोभ-
स्तम्भः कृच्छ्रादुपवेशनमनुपवेशनं वा निहरणगमनमित्यपस्कारसङ्गः । उरोन्त-
र्भणिविक्षोभावशेषोत्सङ्गगुहाभागप्रत्यङ्गानामसदेशानामुद्धरणं गमनप्रवेशनं च
स्यादित्पुरःसङ्गलक्षणम् । प्रत्यङ्गसांकर्षमुत्त्वशिरःशिरोधराणां कृच्छ्रादुद्धहनमि-
त्पंससङ्गः । सर्वलिङ्गं दर्शयन्तो(तः) सर्वसङ्ग इति । सर्वसङ्गे सर्वभययुर्वदनस्त-
म्भगतिवैकल्यानि निपतानि भवन्ति । स च त्रिविधः—साध्यो याप्यः प्रत्याख्ये-
यश्चेति । तत्र निर्भुग्नजः सर्वं सर्वापर्वभङ्गस्वमध्यव्याधेर्वदनपरिग्ला
..... संवत्सरोपलक्षणाद्याप्यानि भवन्ति । शेषाश्च भिपक्तात्म्योपधकालसंपदा
सिध्यन्ति । सीष्टाव(?)द्विविधा प्रतिक्रिया तस्य च ॥

तत्र श्लोकः—

इत्पुदिष्टः समुद्देशः पदावाधे यथाक्रमः ।

चिकित्सितमप(त)स्तस्य विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥

अथाऽऽसनस्थं महर्षिमभिवाद्याङ्ग उवाच रोमपादो भगवान्—‘यदुक्तं भगवता
आगन्तोर्गार्त्ररोगस्य महाबाधस्य लक्षणम्, तच्छ्रुत्वा महन्मे विकल्पं मनसः ।
संवृत्तस्य चिकित्सितमुपदेष्टुमर्हसि भगवन्’ इति ॥

अथोवाच पालकाप्यः—उक्तं मया स्वादेहसमु(त्थ)स्पेत्यत्तिर्लक्षणं चिकि-
त्सितं च प्राणवर्तोर्लक्षणं च । आगन्तोर्दिदानीं चिकित्सितं वक्ष्यामः । तस्या-
ङ्गानि बहुशः पानीयेन शीतेन सेचयेत् । कुट्यां च रक्तमृत्तिकाया लिप्यते ।
ततः सुरसालुने कदम्बकेसरकेतकसप्तच्छदवाणासननीपकुटलपुंनागतिलका-
भ्रातकपाटलकुवर(रुव)काट्ठोल्लघवैधन्वनरक्तोत्पलरुहलारसौगन्धिककुमुदोर्विप्र-
कीर्णभूमिभागरपैथ (?) पुष्पजातिभिरातर्वैधयोपपत्त्याशोभितसाध्या गावः (?)

* ‘कशा’ इति स्यात् । + स्रष्टसङ्ग’ इति स्यात् । † ‘मंत्वत्सरोपेक्षणात्’ इति स्यात् ।

१ क. ‘त्रोष्टदग्धस्व स्फु’ । २ म. ‘तमिन’ । ३ क. म. ‘पाणिपु’ ।

४ क. रा. नातगतस्य । ५ क. ‘वेवृद्ध’ । ६ रा. ‘ट्यां शरक्त’ । ७ क.
‘वल्च’ । ८ क. ‘यैकपु’ ।

ष्णेन संकरेण गात्राणि प्रस्वेदयेत् । ततोऽस्य गात्राणां मार्दवमुपजायते ।
 व्याधिश्च नश्यति । पुनका दशवारेण घृतेन भोजयित्वा) रसमधुपानं दद्यात् ।
 एतदेव तु दानस्रुतवयःक्षीणनिर्पातव्रणशोषिणां गात्ररोगाविस्त्रतानां मोदय(?)
 मेतेनैव सर्वे शाम्यन्ति । बलवीर्याणि वतिप्रमुच्यते ॥

तत्र श्लोकः—

इत्यागन्तोः क्रियाः प्रोक्ता मया पार्थिवसत्तम ।

गात्ररोगस्य नागानां यथावदनुपूर्वशः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने, आगन्तु-
 गात्ररोगो नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अथ द्वासप्ततितमोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ।

गात्ररोगाः कतिविधा दन्तिनां संप्रकीर्तिताः ॥

विज्ञानं च कथं तेषां किंच तेषां चिकित्सितम् ।

तन्मे त्वं पृच्छतो ब्रूहि गात्ररोगानृथग्विधान् ।

स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

रूपतः षोडशविधा गात्ररोगाः हि दन्तिनाम् ।

स्तब्धं *निपातं †निषिष्टं ‡विहितमाहृतं तथा ॥

शूनं संकुचितं भ्रमं *ग्लानमार्वेक्षितं च यत् ।

निर्वेष्टितं च विज्ञेयं मोदितं मथितं तथा ॥

*एकाङ्गशोफमपृष्टच्छिन्नं *विच्युतमेव च ।

इति षोडश संस्थाना दन्तिनां गात्रसंश्रयाः ॥

व्याधयस्ते समुद्दिष्टाः शृणु विस्तरलक्षणम् ।

तत्राऽऽदौ स्तब्धगात्रस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

* 'निपातम्' इति पाठो भवेत्, अग्रे 'संनिहन्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

† 'निषिष्टं' इति त्वग्रिमग्रन्यानुरोधात् । ‡ 'विनतम्' इति युक्तम् 'विनतस्य चिकि-

त्सितम्' इत्यग्रिमग्रन्यानुरोधात् । * 'ग्लानम्' इति त्वग्रिमग्रन्यानुरोधात् । + 'अवे-

ष्टितम्' इति त्वग्रे वक्ष्यते । * 'एकाङ्गशोफ' इति त्वग्रिमग्रन्यानुरोधात् । ‡ अपृष्टच्छि-

न्नस्य निदानलक्षणानि त्वग्रे नोपलभ्यन्ते पुस्तकद्वये । * भ्रष्टशब्देनाग्रे वक्ष्यते ।

१ क. °हितं मोहितं । २ क. °सितं तथा ॥ नि° । रा. °हिते च ।

यतो निमित्तं मातङ्गश्चरणस्तम्भमृच्छति ।
 विषमस्थानशयनादजीव्यव्यसनादपि ॥
 गुरुबन्धप्रयोगाद्वा लङ्घनप्लवनादपि ।
 स्तब्धो भवति मात्रेषु ततस्तिष्ठति वारणः ॥
 मात्रेणापरया वाऽपि तेनातीव च दुर्मनाः ।
 तिष्ठत्पालानमाश्रित्य न च पादेन तिष्ठति ॥
 इति स्तब्धं समुद्दिष्टं चिकित्सा तस्य वक्ष्यते ।
 सेचनं सर्वमात्राणां तस्य तैलेन कारयेत् ॥
 ततः कुर्यादिमं सम्यग्विधिं शास्त्रविनिश्चितम् ।
 तस्यापोगुहत्वेन जलेन परिपेचनम् ॥
 कम्बलावृतगात्रस्य कारयेत्सततं भिषक् ।
 अथवा शिशुवेणूनामुरुचूकार्कपोरपि ॥
 वासन्त्याः शीतकल्पस्य तर्कार्याः सुरसस्य च ।
 भङ्गानादाय विधिवत्स्थाल्यामाघाय पाचयेत् ॥
 अथास्याः कारयेन्नाडीं यथा संप्रति सिद्धये ।
 मध्ये वितस्तिविस्तीर्णां मूले चारलिनिर्मिता ॥
 मुसे पटङ्गुला कार्या नाडी तस्या महीपते ।
 नाहतसंस्थानवृत्ता गोपुच्छसंस्थिता ॥
 तथा स्वभ्यक्तगात्रस्य निवातस्थस्य दन्तिनः ।
 हस्तैश्चापि भवेत्कार्यं सर्वतः परिमर्दनम् ।
 कुटजस्याग्निमन्यस्य भेषगृद्धीकपित्थयोः ॥
 वरुणभूषककस्य पत्राण्यारग्वधस्य च ।
 आनु(ड)र्का सप्तपर्णा च तथा सैरेयकावुभौ ॥
 स्थाल्यामाघाय कर्तव्यो नाडीश्वे(स्वे)दः पुनः पुनः ।
 चि(स्त्रि)भस्य च भवेत्कार्यं मर्दनं लघुदाघ्वनैः (?) ॥
 अयमन्यो विधिः कार्यो राजन्मार्दवकारणम् ।
 महिषस्य वराहस्य मार्जारानां गवामपि ॥
 सरोष्ट्राणां च मांसानि श्राद्धाण्यस्थीनि चाप्यथ ।
 छेदयित्वा ततस्तानि नाडीश्वेदं प्रकल्पयेत् ॥

यथोक्तेनैव विधिना मर्दनं तस्य कारयेत् ।
 कुलत्थानाढकीबीजं वदराणि यवांस्तिलान् ॥
 पयसा पञ्चमूलं च स्थाल्यामाधाय पाचयेत् ।
 ततोऽस्य कारयेत्स्वेदं नाड्यैव सततं भिषक् ॥
 स्विन्नस्य च पुनः कार्यं मर्दनं पूर्वकीर्तितम् ।
 न चेदनेन विधिना गात्रं गच्छति मर्दवम् ॥
 ततोऽस्य विधिवत्कार्यः फालस्वेदो ह्यनन्तरः ।
 समीपे तस्य नागस्य कर्म(र्मा)रावेस(श)नं भवेत् ॥

(* ततोऽस्य पातयेत्फालान्निर्वर्णान्भिषक्तया ।
 पठावनद्धगात्रस्य तथा स्निग्धस्य दन्तिनः ॥
 तिलसर्पपचूर्णैश्च यवैश्चाऽऽलेपनं भवेत्) ।
 ततः संचारयेत्फालं यथायोगं विचक्षणः ॥
 स्विन्ने च विधिवत्कार्यं मर्दनं तस्य हस्तिनः ।
 भवेन्न चेत्प्रकृतिमान्पुनस्तस्य समाचरेत् ॥
 विधिब्यस्तस्य गात्राणां स्तनानां च निर्वर्तनम् ।
 स(श)णवीर्पा(जा)र्कयोर्मूलमतसीसर्पपानपि ॥
 तिलानि बीजनिचये यवान्कृष्णा च मृत्तिका ।
 सम्पक्क्षीरेण सिद्धेन सुखोष्णेनाथ सर्वशः ।
 कल्केनैतेन नागस्य पिण्डस्वेदं प्रकल्पयेत् ॥
 स्विन्नस्य च पुनः कार्यं मुहूर्तमवगाहनम् ।
 सलिलेनैव नागानां पुनश्चोत्तार्य कारयेत् ॥
 एष एव विधिः कार्यः पिण्डस्वेदे यथाक्रमम् ।
 मर्दनं चास्य पूर्वोक्तं नाडीस्वेदं च कारयेत् ॥
 अथमन्यो विधिः कार्यः स्तब्धगात्रेषु हस्तिनः ।
 प्रमुप्ते येन गात्राणां सर्वतोऽप्युपशाम्यति ॥
 देवदारु हरिद्रां च सह दारुहरिद्रया ।
 कुष्ठं राक्ष्तां च कालां च सरलं च पुनर्नवा ॥
 एवं संभृत्य संभारं पिण्डस्वेदं प्रकल्पयेत् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन मर्दनं च विचक्षणः ॥

* घनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °मूलानि स्या° । २ क. °तो यः प्रज्ञा° । ३ क. प्रकल्पयेत् ।

निवातस्थस्य चाम्पङ्गं मर्दनं तत्र कारयेत् ।
 सर्वस्वेदेन नागस्य स्विन्नस्यैव विगाहनम् ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
 स्नेहाम्पङ्गः प्रयोक्तव्यः पृथक्स्विन्नेषु दन्तिनाम् ॥
 अथवैतेन कल्पेन विशेषो नोपलभ्यते ।
 अथैनं स्नेहयेत्सम्यगेतेन विधिना भिषक् ॥
 पक्वकोलकुलत्थानां निकाथं साधु कारयेत् ।
 प्रक्षिपेदुच्चकैस्तेन निकाथे पञ्चमूलयोः ॥
 तत्र तैलं समाश्रित्य ततो मृद्वभिना पचेत् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिन्निमं गर्भं शदापयेत् ॥
 अनन्ताचन्दनोशीरमशोकं सारिवा घृतम् ।
 तथाच क्षीरकाकोली जीवकर्पभकातुभौ ॥
 काफोली मधुकं रास्त्रां सरलं देवदारु च ।
 हरेणुकं छिन्नरुहां वर्ला चात्र शदापयेत् ॥
 तं स्नेहं पायथेन्नागं भक्तं वा स्नेहसंमितम् ।
 एतेन स्निग्धकोष्ठस्य भवेन्मार्दवलाघवम् ॥
 गात्राणामुरसश्चास्य प्रमा(सा)दश्चोपलभ्यते ।

विभ्रान्तगमनं गात्रं हस्तिनः संनिहन्यते ॥
 वेदना शून्यभावश्च तस्य संधिषु लभ्यते ।
 न च तिष्ठति गात्राणां न च वेष्टयति द्विपः ।
 एवं तस्य तु लिङ्गानि अत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥
 सैचनं घृतमिश्रेण पानमस्य गृहीयते ।

अथो निषिष्टगात्रस्य लक्षणं संप्रवक्षते ।
 यतो निमित्तं गात्रेषु गजः स्तम्भमवाप्नुयात् ॥
 सहसाऽतिप्रसक्तं च योऽध्वानं नीयते गजः ।
 रूपाण्यभिद्रवति वा योऽतिकुद्धो मतङ्गजः ॥
 संनिषिन्ति सहसा भूमौ गात्राणि वारुणः ॥

तस्य निषेवणाद्वात्रे रुधिरं संप्रदुष्यति ।
 श्वयधुस्तस्य गात्रेषु वेदना चोपजायते ॥
 मोहयोः पादपार्श्वेषु पश्चात्पादतलेषु च ।
 प्रादुस्तं विनिपिष्टं तु गात्ररोगं चिकित्सकाः ॥
 सेचनं पूर्वगात्राणां सर्पिषा तस्य कारयेत् ।
 (ःगम्भीरसलीले चैनं नागं तमवगाहयेत् ।
 उत्तीर्य च ततस्तस्य घृतमिश्रैश्च सक्तुभिः ।
 प्रलेपं सर्वगात्राणां तलानां चैव कारयेत्) ॥
 एवं मृत्तिका(क)या चास्य कार्यं शीतलया नृप ।
 कुकुटीशिशुमाराणामण्डान्याहृत्य शास्त्रवित् ॥
 सुरां चिरस्थितां चास्मै दद्यात्काणितसंयुताम् ।
 अपरेद्युः पर्युपितां वारुणीं च महीपते ॥
 अतः प्रलेपः शीतोऽयं गात्राणां पूजितो भवेत् ।
 कुकुटीशिशुमाराणामण्डान्याहृत्य शास्त्रवित् ॥
 मञ्जिष्ठां चैव मृद्वीकां पेपंयेत्सह सर्पिषा ।
 तेनास्य लेपं गात्राणां बहलेन समाचरेत् ॥
 पानं चैव पथायोगं पापयेत् विचक्षणः ।
 विनिपिष्टस्य विज्ञानं चिकित्सा च प्रकीर्तिता ॥

अथ त(प)स्य भवेद्वात्रं^१ चिन्तितं वारणस्य च ।
 तस्योत्पाचं निदानं च चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
 स्वलनैर्भ्रंशनैर्वर्ध्वैः(वैधैः)पतनैर्लङ्घनैरपि ।
 प्रास्तं मृत्यस्तमृत्यस्तं सहसा निमग्नोऽपि च ॥
 क्रौञ्चर्षश्चापि(?) सहसा परिणीतस्य दन्तिनः ।
 व्यस्तं वा सहसा वर्धं गात्रेणाभिमतस्तथा ॥
 तरणाद्वाऽपि सलिले शिरास्त्राय्वभिघाततः ।
 मस्तम्भितं ततो गात्रं सरुजं दन्तिनो भवेत् ॥

* घनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुलके । † 'विनतां' इति युक्तम् 'विन-
 तस्य' इत्यग्रिमग्रन्यानुरोधात् । 'विहितं' इति तु प्रागुपलभ्यते ।

प्रस्तब्धं श्वयथुश्चास्य वारणस्याऽऽशु जायते ।
 कुलमोपतिलकिष्वाणि क्षीरेण सह पेययेत् ॥
 कृतस्वेदे च कर्तव्यः प्रलेपो घृतसंयुतः ।
 पाचयेद्घृतसंयुतं चकृतैलं मतङ्गजः ॥
 हस्तेन तस्य गात्राणां मर्दनं चापि कारयेत् ।
 क्रमव्यापामशुद्धिं च विनतस्य चिकित्सितम् ॥

आहतस्यापि वक्ष्यामि चिकित्सां लक्षणानि च ।
 यथानिमित्तं मातङ्गश्चरणस्तम्भमृच्छति ॥
 मिथ्या च सहसा चैव यो गजः परिणीयते ।
 ततस्तस्य भवेद्द्वार्त्रं भ्रमणात्सरुजं भृशम् ॥
 स गच्छति समुत्थुस्य गात्रमुद्राम्प वा वृष ।
 सहसा जायते चास्य श्वयथुर्गान्त्रसंधिषु ॥
 सेचनं सर्वगात्राणां तस्य तैलेन कारयेत् ।
 सुखोष्णेन भवेच्चास्य निवृत्तिस्तस्य कर्मणाम् ॥
 तर्कापां उरुब्रूकाणां शिशो रक्तस्य कारयेत् ।
 फण्टकारिकपोश्चैव कपित्थस्य तथैव च ॥
 पत्रभङ्गान्समादाय निकाथ्य पञ्चमूलयोः ।
 नाडीस्वेदं यथाप्रोक्तं सस्त्रेहं चैव मर्दनम् ॥
 यवचूर्णं च किण्वं च तथा कृष्णां च मृत्तिकाम् ।
 अजाकीर्पं क्षीरेण सर्पिषा च प्रयोजयेत् ॥
 तेन स्विन्नानि गात्राणि बहलेन प्रलेपयेत् ।
 तैलयुक्तमजाक्षीरं पानार्थं च प्रदापयेत् ॥
 मूत्रं वेणिकया चास्य गात्रयोर्वेष्टय बन्धयेत् ।
 विद्यष्टे च ततः कार्यं सेचनं मर्दनानि च ॥

(॥ गान्त्रं यस्य भवेच्छूनमपरा वाऽपि दन्तिनः ॥
 तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि चिकित्सां च यथाक्रमम् ॥
 वलावलमचिह्नाय सहसा यः प्रशुचति ॥)

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्तिपाठः कपुलके ।

१ स. °लमालति° । २ स. पीपयेत् ।

प्ररोधात्तस्य गात्रेषु कफो वा तस्य कुप्यति ॥
 तत्र कोपाच्च शृण्वन्ति सिरा गात्रसमाश्रिताः ॥
 ततः प्रस्तब्धचरणस्तेन गात्रोऽवतिष्ठते ॥
 न च स्थाने न शय्यायां वारणो लभते सुखम् ॥
 सुखोष्णेनाथ तैलेन सेचनं तस्य कारयेत् ॥
 नाडीस्वेदं यथाप्रोक्तं सुस्विन्नस्यापि मर्दनम् ॥
 जलप्लुक्तमथो तैलं पानार्थं तस्य युज्यते ॥
 शिशुं वंशपलाशं च निम्बस्य कुटजस्य च ॥
 हस्तिकर्णपलाशानि किणिहीं चैव पाययेत् ॥
 नाडीस्वेदो यथा प्रोक्तः स्विन्नस्य च विमर्दनम् ॥
 त्वग्भिश्चापि तैथा कार्यः प्रलेपो घृतसंयुतः ॥
 प्रक्षीणबलमांसो वा मदक्षीणो मतङ्गजः ॥
 जायते स यदा भूयः स गजो नैव कार्यते ॥
 तूर्णमध्वप्रयोगं वा लङ्घनञ्चवनानि च ॥
 †आयुर्वेद्या मत्तकासी गोमूत्रं मण्डलानि च ॥
 वंशोत्थापनकल्पं च तोषाद्याहरणानि च ॥

त(य)स्य कुप्यति भूयिष्ठं पवनो गात्रसंधिषु ॥
 संकुच्यते तथा गात्रं वातेनाभ्युक्ष्यतेऽपि वा ॥
 प्रोहापस्कारदेहेषु पुनरष्ठीव्ययोरपि ॥
 कुचित्य(त)मुग्रमाहुस्तं गात्ररोगं तु दन्तिनाम् ॥
 सेचयेत्तस्य गात्राणि तैलेन वसया तथा ॥
 कारयेत् सुखोष्णेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥
 आरग्वधं सप्तपर्णमाढकीदीर्घवृन्तकौ ॥
 कर्णिकारौत्तरु[†]..... ॥

.....सं स्थाल्यामाघाय पाचयेत् ॥

† आकारः सपुस्तके त्रुटितः । † संकुचितग्रन्थस्यान्तिमो ग्रन्थः, मग्नग्रन्थस्याऽऽ-
 दिमो ग्रन्थश्चाऽऽदर्शद्वयेऽपि त्रुटित इव प्रतिभाति ।

१ क. ख. किणिहीं । २ क. यथा । ३ क. प्रोक्तः । ४ क. मत्तकासं ।
 ५ क. गोमूत्रं ।

नाडीस्वेदं ततः कुर्याच्चथावच्च विमर्दनम् ॥
 तिलसर्पपचूर्णेन लेपनं तस्य कारयेत् ॥
 अजग्राहवसया सह तैलेन धृतेन च ॥
 वेसवारकृतं मांसं * दद्यात्सद्यः मुदाहृतम् ॥
 न संहरति गात्राणि न च वेष्टयति द्विपः ॥
 प्रलेपं तस्य गात्राणां बहुलेन समाचरेत् ॥
 श्रथैनं पाययेत्पानं यथायोगं भिषग्वरः ॥
 ततो विरिक्तं विज्ञाप्य वृंहणीयैरुपाचरेत् ॥
 संजातमांसं मातङ्गं क्रमात्कर्माणि कारयेत् ॥
 सन्ने गात्रेऽपरापां वा कुर्याद्भक्षिकित्सितम् ॥

अथ त(य)स्य भवेन्म्लानं गात्रं वा यदिवा परम् ॥
 तस्योत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 संश्रामे वा प्रहारैस्तु शस्त्रकर्मणि वा तथा ॥
 शिरा रक्तवहा भिन्ना बहु मुञ्चति शोणितम् ॥
 ततः कुप्यति गात्रेषु पवनः शोणितक्षयात् ॥
 स शोषयति गात्राणि सङ्गं चास्य निपच्छति ॥
 तस्य कुर्यादिदं कल्पं निखिलं गात्रशोषिणाम् ॥
 सेवयेत्तस्य गात्राणि सर्पिपोष्णेन दन्तिनः ॥
 निचुलं फलकल्कं च जलजम्बूस्तथैव च ॥
 सघृतं पपसा मिश्रं प्रलेपं तस्य कारयेत् ॥
 विधिना च यथोक्तेन स्वेदनं तस्य हस्तिनः ॥
 अस्थिस्वेदं च निखिलं फालस्वेदं च कारयेत् ॥
 मांसनिर्गूहपकं च तैलं चास्मै प्रदापयेत् ॥
 सर्पिः क्षीरं वसां चैव विधिना संपदापयेत् ॥
 म्लानं संवत्सरोत्प्लष्टं व्यावेद्यश्च न सिध्यति ॥
 इत्थमग्रीत्पालकाप्यो † म्लानं गात्रं चिकित्सितम् ॥
 यस्तु निर्वेष्टितं कुर्यादावेष्टितमयापि वा ॥

* 'दद्यात्सद्यदाऽऽहृतम्' इति भवेत् । † 'म्लानगात्रचिकित्सितम्' इति भवेत् ॥

१ क. मुदाऽऽहृतम् । २ क. शोणितम् । ३ क. निवेष्टितं ।

गात्रं तस्य समुत्पत्तिर्निदानं च प्रवक्ष्यते ।
 कर्दमं बालुकां चापि सेवते यदि वारणः ॥
 गात्रान्तरश्च सहसा यदा तु परिणीयते ।
 भौमकर्मणि वा राजन्गुरुवृद्धादिसंयुतम् ॥
 यदाऽपनीतः सहसा वारणः परिणीयते ।
 अतिमात्रं निवर्द्धं वा यातारः कर्मणे यदि ॥
 नियोजयन्ति सहसा मिथ्यायोगादयं(?) हितम् ।
 तस्य कुप्यति गात्रेषु मारुतः संनिरोधनात् ॥
 आवेष्टयते ततो गात्रं ततो निर्वेष्टयतेऽपि वा ।
 सेवनं घृततैलाम्बां सततं तस्य कारयेत् ॥
 (न) नदीस्वेदश्च कर्तव्यः कल्पेनैतेन दन्तिनः ।
 तुलसी^१ मुरसां बिल्वमर्कमारगवधं तथा ॥
 नदीस्वेदं ततः कुर्यात्^२ च स्यात्पामाधाप पाचयेत् ।)
 निर्भुमस्य च कर्तव्यं(ः) प्रलेप्य^३ अम्यक्तस्य दन्तिनः ॥
 निर्वेष्टितस्य कर्तव्यं सम्पगावेष्टनं^४ तस्य हस्तिनः ।
 निर्वेष्टयेत्तथाऽप्येनमनेन विधिना भिषक्^५ ॥
 अम्यक्तं स्वेदयेत्स्विन्ने सम्पगालेपयेद्भिषक् ॥
 प्रलिप्तं वेष्टये^६ यदु(द्वे)ष्टितवेष्टितम् ।
 लोन्नयेत् ॥
 न चेत्प्रकृतिमाप्नोति तथोत्तरमयाऽऽचरेत् ।
 ईमं कृत्स्नं विधिं कुर्याच्चेन लाघवमाप्नुयात् ॥
 यथा च स्विन्नगात्रस्य स्नेहपीतस्य दन्तिनः ।
 यत्नेऽवस्याप्य कुर्याच्च तस्य गात्रोपवेष्टनम् ॥
 ततस्तं पलिहस्तस्य मध्ये यत्नेन वेष्टयेत् ।
 पयापोगं ततः कुर्यात्तेन यन्त्रेण वारणम् ॥
 सौप्तिस्तैलं वसां चैव तं द्विपं प्रति पाचयेत् ।

* घनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. मिथ्यायोगादयं हि सः । त° । २ ख. अपर्क । ३ क. न चाचयेत् ।

४ ख. इदं ।

अजाक्षीरं वसां मज्जां घृतेन सह संसृजेत् ।
 ततोऽस्य सेचयेद्वात्रमनेन विधिना भिषक् ॥
 मूलान्युत्पलजम्बूनां करवीरोत्पलानि च ।
 सघृतं मृत्तिकामिश्रं प्रलेपं तस्य कारयेत् ॥
 शीतेनानेन कल्केन विहितं चानुलेपनम् ।
 यावदूष्णप्रशमनं श्वयथोश्च निवर्तनम् ।
 स्वेदनं मर्दनं चैव प्रथमं यत्तु कीर्तितम् ॥
 स्तब्धमात्रे हि तदपि निरूष्णण्युपपादयेत् ।
 विविक्तं सततं स्थानं व्यापारं च विसर्जयेत् ॥
 सापिः क्षीरं च पानार्थं यथोक्तं च प्रलेपने ।

—:०:—

सहसा दन्तिनोऽङ्गेषु यदा कुप्यति मारुतः ॥
 ततः पित्तादयो दोषा दुष्पन्ति पवनाहताः ।
 स्वस्थस्यास्य तु गात्रेषु श्वयथुं जनयन्ति ते ॥
 समागच्छति चैतेन विषमं वाऽपि वर्धते ।
 न सुखं लभते स्थाने न शय्याभिनन्दति ॥
 तमाहुर्वारिणं वैद्याः शूनमेकाङ्गशोषिणम् ।
 आसद्वेपो दौर्मनस्यं सस्त(?)श्रवणबालपोः ॥
 दन्तिनो मक्षिकाश्चैव पूर्वलिङ्गानि मृत्यवे ।
 विपर्यये तु लिङ्गानां भवेत्साध्यस्य लक्षणम् ॥
 श्चीपदान्यपि जायन्ते घोररूपाणि दन्तिनाम् ।
 तस्य दोषविशेषं तु परीक्ष्य मतिमान्भिषक् ॥
 यथोक्तमेव कुर्वीत पूर्वश्लोक्तमुपक्रमम् ।

—:०:—

॥भ्रष्टगात्रस्य विज्ञानं चिकित्सा च प्रवक्ष्यते ॥
 यदा क्षितोपविद्धो वा पाशवद्धोऽपि वा गजः ।
 शृपिरे ह्यपपन्ने वा सहसा च प्रधावति ॥
 हस्तिना वाऽप्यभिहतस्तोत्रवित्रासितोऽपि वा ।
 आक्षेपाज्जापते तस्य श्वयथुर्वार्तरक्तजः ॥

* इतः प्रागष्टष्टिन्नस्य लक्षणादि त्रुटितमिति प्रतिभाति ।

१ क. प्रलेपनम् । २ ख. °शोकिण° । ३ ख. °म् ॥ श्रीप° । ४ ख. क्षिताप° ।

वेदना गतिवैकल्यं दौर्बल्यं परिमूत्रता ।
 गात्रविक्षोभणाद्वाऽपि स्तम्भस्तस्थोपजायते ॥
 तस्य सर्वाणि गात्राणि सर्पिषा परिषेचयेत् ।
 स्निग्धगात्रस्य च †मवेत्सुखं सर्वार्थदेहजम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने द्वितीये क्षुद्ररोगस्थाने गात्र-
 रोगो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

इति द्वितीयं क्षुद्ररोगस्थानं समाप्तम् ॥

† त्वपुस्तके तु 'मवे' इत्युत्तरमेव 'इतिश्री'—इति स्थानसमाप्तिलेख उपलभ्यते ।
 कपुस्तके तु 'सुखं सर्वार्थदेहजम्' इत्युत्तरम् । पुस्तकद्वयेऽप्यध्यायसमाप्तिलेखो नोप-
 लभ्यते । अतः प्रतिभाति—'कियान्ग्रन्थमागच्छुटितः' इति ॥

अथातस्तृतीयं शल्यस्थानमारभ्यते ।

‘अथातो द्वित्रणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ॥

तपोभिर्विपुलैः पूतमृपि वारणबान्धवम् ॥
 बान्धवो विदुषामङ्ग इमं प्रश्नमचोदयत् ॥ १ ॥
 योनिर्वस्तून्यधिष्ठानं मर्मं शल्यसमुद्भवम् ॥
 आ(स्त्रा)वास्त्वाकृतयश्चैव व्रणानां कतिलक्षणाः ॥ २ ॥
 व्रणानां सिद्धिजननाः कति चैषामुपक्रमाः ॥
 शास्त्रतः कति बोध्यन्ते व्रणोपक्रमयोनयः ॥ ३ ॥
 विसर्पन्ति च केनैषां प्रायसो(शो) दन्तिनां व्रणाः ॥
 वद्धकोशाश्च जायन्ते स्वल्पमप्यनि(न)धिष्ठिताः ॥ ४ ॥
 ये चैषां दुरधिष्ठाना व्रणास्ते केन हेतुना ॥
 अचिराच्चोपरोहन्ति दुष्यन्ति च पुनः पुनः ॥ ५ ॥
 केन चैषां न जायन्ते वने दोषोद्भवा व्रणाः ॥
 रोहन्ति च विना वैद्यैः केन वै हेतुना द्विज ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 अङ्गुराजाय निसिलं विधिं व्रणविधानजम् ॥ ७ ॥
 व्रणस्य त्रिविधा योनिरात्मा च त्रिविधः स्मृतः ॥
 वस्तून्यष्टावधिष्ठानं द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥ ८ ॥
 द्विविधा चाऽऽकृतिर्योनिः आ(स्त्रा)वश्च द्विविधः स्मृतः ॥
 शल्यं च द्विविधं ज्ञेयं त्रिविधश्चाप्युपक्रमः ॥ ९ ॥
 तस्य च त्रिविधा ज्ञेया योनिः शास्त्रविनिश्चयात् ॥
 पञ्चैव पठिता राजन्व्रणोपक्रमयोनयः ॥ १० ॥
 दुःस्वाधिष्ठान्तरा राजन्सरूपया न(ः) हस्तिनः ॥
 इत्युद्दिष्टः समुद्देशस्तत्प्रविस्तरलक्षणम् ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो अष्टः पाठः कपुस्तके ।

१ ख. ‘यं स्या’। २ क. ‘पुलैरमृत’। ३ क. ‘मवोचय’। ४ क. सिद्धजनकाः ।
 ५ क. रुहन्ति । ६ क. त्रिविधं ।

व्रणस्य त्रिविधा योनिर्यस्यां वै जायते व्रणः ॥
 उद्गमो वैकृतं दाहस्तस्यापि त्रिविधः स्मृतः ॥ १२ ॥
 तत्रास्य उद्गमो ज्ञेयो द्विविधः शास्त्रनिश्चयात् ॥
 देहे दोषसमुत्पत्त्यश्च यश्च पादच्छिको भवेत् ॥ १३ ॥
 तत्र वातात्कफात्पित्तान्मेदसः शोणित्वादपि ॥
 उद्गमः संनिपाताच्च जायते दोषसंभवः ॥ १४ ॥
 पादच्छिकोऽपि विज्ञेयः स्व(श्च)पृथुर्विविधात्मकः ॥
 विषाणां चापि संसर्गाद्द्रव्यैश्चैवाभिघाततः ॥ १५ ॥
 अथयोर्वेदना वातात्पित्तात्पाकः कफाद्द्रविः ॥
 यस्तत्र बलवान्दोषस्तेन तस्य तदात्मता ॥ १६ ॥
 अल्पो वृत्तस्तु कठिनो ग्रन्थिरित्पभिर्धीयते ॥
 पृथुर्पो दीर्घः शोफः स्याद्विद्रधिर्गजकुम्भवत् ॥ १७ ॥
 *विकृतानामियं योनिस्तद्विधानं प्रच(व)क्ष्यते ॥
 घृष्टं दष्टं क्षतं चैव तस्या भवति लक्षणम् ॥ १८ ॥
 तत्र रज्ज्वादिभिर्घृष्टं दष्टं चाऽऽशीविपादिभिः ॥
 गजव्रणकरैर्भावैस्तीक्ष्णैर्वैक्षतमुच्यते ॥ १९ ॥
 छेदनं व्यधनं चैव द्रव्यैर्नानाविधात्मकैः ॥
 अवकृत्तावसृष्टे च पृथगेतच्चतुर्विधम् ॥ २० ॥
 ततस्तस्य भवेच्छिन्नं विभागात्पञ्चलक्षणम् ॥
 छिन्नं विच्छिन्नमुत्सृष्टमवकृष्टं स (च) दारितम् ॥ २१ ॥
 तत्र च्छिन्नमिति ज्ञेयं सर्वशोऽङ्गपवर्तनम् ॥
 महारसंनिपातस्तु विच्छिन्नमिति कीर्त्यते ॥ २२ ॥
 कर्णालङ्गूलहस्तानां द्विधाभावस्तु दारितम् ॥
 अवकृष्टं तु विज्ञेयमथः †स्थात्वस्थिमांसगम् ॥ २३ ॥
 एतदेव विपर्यस्तमुत्कृष्टमिति कीर्त्यते ॥
 इति पञ्चविधं छिन्नं विभागात्संप्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
 विद्धस्यापि तु विज्ञेयः प्रविभागश्चतुर्विधः ॥
 निविद्धमनिविद्धं च विद्धमुत्तुण्डितं च यत् ॥ २५ ॥

† 'वैक्षतं, विक्षतं वा स्यादग्निमग्रन्यानुसारात् । * 'विक्षतानाम्' इति भवेत्,
 अग्निमपाठानुसारात् । † 'स्नाय्वस्थिमांसगम्' इति स्यात् ।

तत्र मांसापित्तशरं विद्धमित्युपदिश्यते ॥
 छिन्नात्तु परतो देशे शरेणोन्मुण्डितं भवेत् ॥ २६ ॥
 सर्वतो निःसृतशरं निविद्धमिति कीर्तयते ॥
 अनिविद्धं तु विज्ञेयं किञ्चिन्निःसृतसायकम् ॥ २७ ॥
 †अविकृत्तं तु विज्ञेयं त्रिविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥
 विरक्तमविकृद्धं च तथा स्पादवपाटितम् ॥ २८ ॥
 तत्र त्वचि विरक्तं स्पात्समांसमवपाटितम् ॥
 अवगाढं तु विज्ञेयं भृशमस्य यदाश्रितम् ॥ २९ ॥
 छिष्टान्नमवच्छिन्नान्नमवच्छष्टं द्विधा भवेत् ॥
 तस्य वक्ष्यामि राजेन्द्र शास्त्रज्ञानेन लक्षणम् ॥ ३० ॥
 दौर्मेनस्योदराटोपौ सशोणितपुरीपता ॥
 मन्दग्रासाभिलापश्च शोणितस्य च मेहनम् ॥ ३१ ॥
 एतद्भवति विज्ञानं छिन्नान्नस्पेह दन्तिनः ॥
 तदेवंलक्षणं नागं प्रत्याचक्षीत शास्त्रवित् ॥ ३२ ॥
 अपाटिते त(तान्ना)मेव स्पाच्छ्रूमश्चैव सवेपथुः ॥
 छिन्नावपाटिताभ्यां तु यत्तद्भिन्ने..... ॥ ३३ ॥
 भवेज्ज्वरस्त्रि(स्तृ)पा मूर्छा हिका श्वासश्च दारुणः ॥
 नाम्पाटोपो दौर्मेनस्यं सशोणितपुरीपता ॥ ३४ ॥
 नातिवातानुलोम्पं च छिष्टान्नस्पेह लक्षणम् ॥
 कृच्छ्रसाध्यो भवत्येव बलवान्ग्रासवांश्च यः ॥ ३५ ॥
 अन्नघातो भवत्येव साध्यासाध्यश्चतुर्विधः ॥
 इति विभक्तजा योनिर्ब्रणानां संप्रकीर्तिता ॥ ३६ ॥
 इयं दाहात्मिका योनिस्तृतीया संप्रच(व)क्ष्यते ॥
 तन्नाग्न्यादित्यकुविपैरोपधैर्विद्युताऽपि वा ॥ ३७ ॥
 उत्पत्तिर्या व्रणस्य स्पात्सा योनिर्दाहसंभवा ॥
 अज्वाल(लो) ज्वालसंयुक्तस्तन्नाग्नि(त्रे)र्द्विविधो व्रणः ॥ ३८ ॥
 विद्युद्धारिहतश्चोक्तः सूर्यदाहकृतो व्रणः ॥
 शोपैर्दपास्वं जायन्ते दाहैर्व्रणकरैर्व्रणाः ॥ ३९ ॥

† 'अविकृत्तम्' इति तु प्राक्स्थितम् ।

इति दाहात्मिका योनिरशेषेण प्रकीर्तिता ॥
इति व्रणानां निर्दिष्टा योनिद्विविधलक्षणा ॥ ४० ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वमधिष्ठानं प्रवक्ष्याम्यष्टलक्षणम् ॥
त्वङ्मांसस्त्राणुधमनीशिरामज्जास्थिसंघयः ॥ ४१ ॥
अधिष्ठानानि जानीयाद्ब्रणानां शास्त्रनिश्चयात् ॥
एतेषां व्रणवस्तूनामष्टानामपि लक्षणम् ॥ ४२ ॥
यैः श्रा(स्त्रा)वैवर्धय्यते ज्ञानं तान्वक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
स्त्रावस्तु द्विविधो ज्ञेयः शुद्धो दुष्टश्च भूमिप ॥ ४३ ॥
तत्र दोषान्वितो दुष्टः शुद्धो दोषविवर्जितः ॥
॥ तुं वस्तुविशेषेण चतुर्विंशतिलक्षणः ॥ ४४ ॥
पच्यते तस्य वक्ष्यामि विज्ञानं शास्त्रनिश्चयात् ॥
शुक्रः कृष्णोऽथ हारिद्रः उपामो मांजिष्ठ एव च ॥ ४५ ॥
कपापस्तैलसंकाशो घृताभः फेनसंनिभः ॥
पूषविण्मूत्रमस्तिष्कक्षारशुक्रवसाजलैः ॥ ४६ ॥
मांसधावनपूपामो यवनिष्कापसंनिभः ॥
तिलकलकसुरामैज्जमेदोवर्णोऽथ पिच्छिलः ॥ ४७ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ताः स्त्रावा विविधलक्षणाः ॥
पिच्छिलो विशदो वाऽपि स्त्रावः स्वच्छः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
व्रणाद्येस्मात्स विज्ञेयो दन्तिनां त्वग्गतो व्रणः ॥
मांसधावनपूपामः स्त्रावो मांसगतो भवेत् ॥ ४९ ॥
मज्जिष्ठासृक्कपापाणां स्त्रावस्तुल्यः सिराश्रयात् ॥
यवनिष्कापसदृशः स्त्रावः स्त्राय्वोश्रिताद्ब्रणात् ॥ ५० ॥
शुक्लामः पिच्छिलोऽल्पश्च भवेत्संधिगताद्ब्रणात् ॥
धमनीभ्यः प्रस्रवति जलफेनसमग्रभः ॥ ५१ ॥
नुपारहारिद्रनिभः स्त्रावः स्यादस्थिजाद्ब्रणात् ॥
तिलकलकप्रसन्नामस्तैलाभो वा सचन्द्रकः ॥ ५२ ॥
मज्जामिश्रः सवेद्यापि व्रणान्मज्जसमाश्रयात् ॥
मर्मणो यस्य यत्स्थानं स्त्रावस्तत्र तदात्मकः ॥ ५३ ॥

१ क. तु दोषवि० २ क. पच्यते । ३ क. °पक्षीर० । ४ क. °मज्जामे० ।
५ ख. °यस्य स वि० । ६ क. °व्याश्रयाद्ब० । ७ क. °रिद्रान्नः स्त्रा० ।

स्यात्तु वेदनया युक्तो विशेषान्मर्मजो व्रणः ॥

स्रोतांसि यानि यान्भावान्प्रसवन्तीह दन्तिनाम् ॥ ५४ ॥

तेषु व्रणविभिन्नेषु स एव स्रवति स्रवः ॥

द्विविधं स्यादधिष्ठानं व्रणानां प्रविमागतः ॥ ५५ ॥

विज्ञेयं दुरधिष्ठानं स्वा(स्व)धिष्ठानं तथैव च ॥

तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि दुःस्वाधिष्ठानमादितः ॥ ५६ ॥

हेस्ते मर्मसु कोष्ठे च धमनीष्वथ संधिषु ॥

सिराम्नाय्वस्थिषु तथा दुरधिष्ठानजा व्रणाः ॥ ५७ ॥

स्वधिष्ठानास्तु शोषेषु विज्ञेया वस्तुषु व्रणाः ॥

दुःस्वाधिष्ठानहेतुंश्च प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ ५८ ॥

तत्रोपद्रवबाहुल्पादुःखो मर्माश्रितो व्रणः ॥

सतताम्यवहारेण दुःस्रः स्याद्वमनीव्रणः ॥ ५९ ॥

असृक्स्रुतेः शिराजस्तु चलनात्संधिदेशजः ॥

स्वकर्मविक्रियाभावादुःस्रः स्याद्वस्तजो व्रणः ॥ ६० ॥

स्नायुजालाकुलभयादुःस्रः स्नाय्वाश्रयो व्रणः ॥

कोष्ठजो दुश्चिकित्स्यः स्यात्समानानिलदूषणात् ॥ ६१ ॥

अस्थिजैः स्नेहमांसाभ्यां रहितो नोपरोहति ॥

मज्जातिस्रवणादुःखो भवेन्मज्जाश्रयो व्रणः ॥ ६२ ॥

व्रणस्य त्रिविधस्त्वात्मा शास्त्रतः संप्रवक्ष्यते ॥

सुचिकित्स्योऽचिकित्स्यश्च दुश्चिकित्स्यश्च लक्षणैः ॥ ६३ ॥

तत्र पञ्चपलाशमः स्वाकूर्तलोजगन्धिकः ॥

दुश्चिकित्स्यः स्वधिष्ठानजो व्रणोपद्रववर्जितः ॥ ६४ ॥

यस्तु वातादिभिर्दोषैर्दूषितः कठिनो महान् ॥

स शल्यविपकोशाग्रिसंस्थानः स्थानदोषवान् ॥ ६५ ॥

अतिस्थूलं कृशं वाऽपि यो गर्जं समुपाश्रितः ॥

परुषः कठिनः कृष्णो दुश्चिकित्स्यः स उच्यते ॥ ६६ ॥

दुश्चिकित्सितरूपस्य यो लिङ्गैरन्वितो व्रणः ॥

अनिष्टैश्चाप्रशस्तैश्च गन्धैर्यश्च समन्वितः ॥ ६७ ॥

१ क. °सि योनिजान्मा° । २ स्र. हस्तम° । ३ क. °ष्टेषु ध° । ४ क. भवेत् । ५ क. °जः स्नायुमां° । ६ क. °प्रचक्षते । ७ क. °तिर्वाज° । ८ क. °न् । शल्यविपमको° ।

घालाकैन्द्रधनुर्वर्णः शिखिकण्ठनिभोऽपि वा ॥
 व्रणो यः सोऽचिकित्स्यः स्यात्क्षमेद्यत्र न च क्रिया ॥ ६८ ॥
 व्रणे शल्यं तु विज्ञेयं द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥
 शरीरं चैव बाह्यं च तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६९ ॥
 तृणकाष्ठायसादीनि बाह्यं शल्यं व्रणाश्रयम् ॥
 शरीरं त्वस्थिपूयासृक्कांसस्नायुशिराश्रयम् ॥ ७० ॥
 दोषो योता भिषकैव यदृच्छा च मतद्वजः ॥
 पञ्चैव पठिता राजन्व्रणोपद्रवपोनयः ॥ ७१ ॥
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि प्रथमं क्रमपुक्तिः ॥
 गन्धवर्णस्त्रवाकारैर्वातादिभिरुपहतान् ॥ ७२ ॥
 तत्र विष्मन्नवस्तीनां सगन्धः परुषः कृशः ॥
 प्रभूतकृष्णश्चास्त्रावश्च स्याद्व्रणः पवनानुरः ॥ ७३ ॥
 शुक्लहारिद्रकाचाभः शिखिकण्ठप्रभोऽपि वा ॥
 व्रणस्तद्वर्णनिस्रावः सदोष्णश्चैव यो भवेत् ॥ ७४ ॥
 कपायो गैरिकनिभः प्रस्नावो यः सवेदनः ॥
 त्रिकाम्लकुणपैर्गन्धैर्गुक्तः पित्तानुरो भवेत् ॥ ७५ ॥
 सू(शू)नः स्तब्धो गुरुः शीतः सुप्तोऽन्तःपिटकाश्रितः ॥
 यश्चाम्बुपिच्छिलस्त्रावी पूयं वा यः परिस्त्रवेत् ॥ ७६ ॥
 दूषते बहुलोष्णश्च कण्डूमान्सपरिग्रहः ॥
 कपोतपाण्डुवर्णाभो यश्च स्यात्तुल्यगन्धिकः ॥ ७७ ॥
 विषममत्स्यमांसानां स कफेनाऽऽतुरो व्रणः ॥
 कुलत्पवर्णं रक्तं वा यः सवेद्भुवेदनः ॥ ७८ ॥
 दूषते दह्यते चैव प्रस्त्रवेद्गैरिकोर्पमम् ॥
 रक्तामं संस्रवेद्भिर्स्त्रं स्याद्व्रणः शोणितानुरः ॥ ७९ ॥
 दोषाणां दोषयोर्वोऽपि यथास्वं दोषलक्षणैः ॥
 विज्ञेयः संनिपातेन दन्तिनां दूषितो व्रणः ॥ ८० ॥
 शुक्लः शीतो मृदुश्चैव वसामज्जापरिस्त्रवः ॥
 पक्षिनीडमुगन्धिश्च स्याद्व्रणो मेदसाऽऽतुरः ॥ ८१ ॥

इति वातादिभिर्दुष्टः पट्विधः कीर्तितो व्रणः ॥
 व्रणदोषान्मवक्ष्यामि यानृदोषकृतानृष ॥ ८२ ॥
 यदा पुनक्ति मातङ्गं पाता कर्मण्यमात्रया ॥
 तस्य यानुरविज्ञानाद्यायामादीर्यते व्रणः ॥ ८३ ॥
 व्रणदोषास्तु वक्ष्यन्ते हस्तिवैद्यापराधजाः ॥
 अथथावत्प्रयुक्तैश्च शस्त्राग्निसारभैषजैः ॥ ८४ ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा व्रणे वैद्योऽपराध्यति ॥
 कामक्रोधमयाद्वाऽपि वारणोऽप्यपराध्यति ॥ ८५ ॥
 ततः प्रकुरुते दोषान्ब्रणेष्व्वात्मापराधजान् ॥
 अथ दोषान्मवक्ष्यामि यानृदोषकृतांस्तथा ॥ ८६ ॥
 यदा तुहिम(न)या नौगं पाता कर्मण्यमात्रया ॥
 यस्य यानुरविज्ञानाद्यायामादीर्यते व्रणम् ॥ ८७ ॥
 दोषवैद्यमहामात्रैरानुरेण च वर्जितः ॥
 यदृच्छपोपपन्नैस्तु दोषैर्पाट्टिच्छिको व्रणः ॥ ८८ ॥
 वृत्ता च चतुरस्रा च द्विविधा योनिराकृतेः ॥
 व्रणानां शास्त्रनिर्दिष्टा विज्ञेया स्यात्समासतः ॥ ८९ ॥
 सा च गात्रप्रदेशानां शस्त्राणां च विभक्तितः ॥
 महर्तृणां च वैशेष्याद्विशेषाल्लभते बहून् ॥ ९० ॥
 यथा रोगा न जायन्ते वनेषु वनचारिणाम् ॥
 वनानुचरिताध्याये तदस्माभिः प्रकीर्तितम् ॥ ९१ ॥
 निसर्गात्सात्म्यतः पीते जले पांशुप्रमोषतः ॥
 विना वैद्यैः प्ररोहन्ति द्विरदानां वने व्रणाः ॥ ९२ ॥
 शुपिरं मृदु चैतेषां मांसं मेदःसमन्वितम् ॥
 तेनैषामीपदुन्मृष्टा व्रणाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ९३ ॥
 फोशवन्तश्च जायन्ते मायसो(शो)दन्तिनां व्रणाः ॥
 स पुनर्वक्ष्यते हेतुर्दन्तनाडीचिकित्सिते ॥ ९४ ॥

—:०:—

शुद्धश्चैवाऽप्यशुद्धश्च संरुद्धश्चैव सर्वतः ॥
 त्रिविधस्तु व्रणो ज्ञेयो विकृतोद्गमदाहजः ॥ ९५ ॥

१ क. अथ याव° । २ क. नागमापातात्कर्ममा° । ३ ख. व्रणः । ४ क.
 °र्गात्सितः पीतम्° । ५ क. °मादतः । ६ क. सर्पशः

तत्र जिह्वातलसमः पद्माभो लाजगन्धिकः ॥
 व्रणः शुद्धोऽभिविज्ञेयो व्रणोपद्रववर्जितः ॥ ९६ ॥
 व्रणस्त्वशुद्धो विज्ञेयो यः शुद्धस्य गुणोदयैः ॥
 गन्धवर्णश्र(स्त्र)वाफारौर्विपरीतैः समन्वितः ॥ ९७ ॥
 व्यायामं चातिमांसं च यः सर्वं सहते व्रणः ॥
 रोहमाणं भिषग्विद्याजीरुजं निरुपद्रवम् ॥ ९८ ॥
 ईषत्संजातरोमाञ्चत्वक्सवर्णश्च यो भवेत् ॥
 एतच्छास्त्रविनिर्दिष्टं संरूढस्य हि लक्षणम् ॥ ९९ ॥

—:०:—

व्रणस्योपक्रमो ज्ञेयस्त्रिविधस्त्रिविधात्मनः ॥
 शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ॥ १०० ॥
 तत्राशुद्धो भवेत्साध्यः शुद्धे रोपणमिष्यते ॥
 संरूढस्याथ कर्तव्या सवर्णकरणक्रिया ॥ १ ॥

—:०:—

उपक्रमस्यापि भवेद्योनिस्त्रिविधलक्षणा ॥
 आपसी चौपधी चैव या च निर्वापणाश्रया ॥ २ ॥
 आपसी त्विह या योनिः प्रथमा संप्रकीर्त्यते ॥
 शस्त्रपत्रैपणीसूच्यस्तस्या भेदश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥
 तत्र च्छेद्यं च भेद्यं च लेख्यं विस्त्राव्यमेव च ॥
 दालनं चैव विज्ञेयं कर्म शस्त्रस्य पञ्चधा ॥ ४ ॥
 एषण्याऽन्वेपणं कर्म व्रणावस्थाविकल्पितम् ॥
 पाः सूच्यस्त्रिविधाः प्रोक्ताः शस्त्राध्याये ॥ संस्थिताः ॥ १०५ ॥
 नागदन्ताकृतिर्वृत्ता त्रिकोणा चेति निश्चयात् ॥
 अस्थ्याश्रितं नागदन्त्या मांसजं च त्रिकोणया ॥ ६ ॥
 त्वक्स्नायुधमनीस्थं च शिराजं चैव वृत्तया ॥
 आहार्यं सर्वयन्त्राणां सूच्या सीधनमिष्यते ॥ ७ ॥
 सूत्रस्त्रायुशण्डव्यैरेभिः संसीधनं भवेत् ॥
 वृद्धिपत्रेण नागानां कुर्याच्छेदनभेदने ॥ ८ ॥
 लेखनं मण्डलाग्रेण कर्तव्यं दन्तिना भवेत् ॥
 श्र(स्त्र)वणं पाटनं चैव कुर्याद्भीहिमुत्तेन तु ॥ ९ ॥

स्थिरा मृद्धी च कर्तव्या व्रणानामेषणी भवेत् ॥
 वृत्ता गण्डूपदमुखी प्रमाणे त्रिशदङ्गुली ॥ ११० ॥
 सुवर्णरूपताम्राणामायसी गृह्णजाऽपि वा ॥
 दन्तास्थिवेषुदारुणामेषणी दारुणा भवेत् ॥ ११ ॥
 एते त्वष्टाविह ज्ञेया व्रणस्योपक्रमाः पृथक् ॥
 आयसीं संश्रिता योनिं गृणु चैषामुपक्रमम् ॥ १२ ॥
 यो न गच्छेत्प्रशमनं स्व(न्व)पथुः प्रविलायनैः ॥
 तस्य विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं भवेत्पक्वस्य भेदनम् ॥ १३ ॥
 दालनं विपमे पाके बहुलौष्टस्य लेसनम् ॥
 उद्गमस्य कटस्थस्य सर्वत्राऽऽच्छेदनं हितम् ॥ १४ ॥
 यथायोगं तु कर्तव्यं गतेरन्वेषणं व्रणे ॥
 द्विविधस्य तु शल्यस्य यच्चैराहरणं भवेत् ॥ ११५ ॥
 सूच्या संसीवनं कार्यं तत्र भागेषु दन्तिनाम् ॥
 दारितानां व्रणकरैः सद्यः सरुधिरे व्रणे ॥ १६ ॥
 शस्त्रं मुतिर्यगूर्ध्वं वा भिषगस्थिगतं तथा ॥
 सिरामर्माभिघाताद्वा प्रमादान्न निपातयेत् ॥ १७ ॥
 यस्तु यन्नशरेर्वाऽपि दन्तेर्वा प्रतिहस्तिनाम् ॥
 स्याद्गणच्छिद्रपिशितो मर्म वा किञ्चिदाश्रितः ॥ १८ ॥
 तस्मात्प्रच्छन्नपिशिते कार्यं कार्यवशाद्भवेत् ॥
 उन्मार्गच्छेदनं वैद्यैर्मर्मसंरक्षणाद्ब्रणे ॥ १९ ॥
 इत्पेवे शास्त्रनिर्दिष्टा व्रणसिद्धातुपक्रमाः ॥

—:—

आयसीप्रभवा राजन्कार्पा नानाविधात्मकाः ॥ १२० ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते बलिहोममयी क्रिया ॥
 व्रणशान्तिर्भवेत्कार्पा यथोक्ता यन्नकर्मणि ॥ २१ ॥
 औषधीसंश्रिता योनिः पृथक्शोधनरोपणे ॥
 इमे विशेषा विज्ञेयास्त्वष्टी शास्त्रविनिश्चयात् ॥ २२ ॥
 वर्तिः कपोपः कल्कश्च घृतं तैलं रसक्रिया ॥
 चूर्णं घृणमित्याहुर्विभागादष्टमं पदम् ॥ २३ ॥

१ क. मता । २ क. 'वर्षच्छेद' । ३ क. 'च्छिन्नपि' । ४ रा. निर्दिष्टे ।

५ क. 'पायकल्कस्य घृ' । ६ क. रसक्रिये ।

उपक्रमविधिस्त्वन्यः शास्त्रयोगात्प्रवक्ष्यते ॥

—:०:—

ओषधीसंश्रिता योनिस्त्रयोविंशतिलक्षणा ॥ २४ ॥

विलापनं पाचनं च भेदनं पीडनं तथा ॥

सादनोत्सादने चैव कृमिघ्नमथ चापरम् ॥ २५ ॥

लेपः स्वेदोऽगदः क्षारो मृदुदारुणयोः क्रिया ॥

बृंहणं चापकर्पश्च संधानं शिशिरक्रिया ॥ २६ ॥

शोणितस्थापनं चैव कण्डूघ्नं धावनं तथा ॥

प्रसादनं च वर्णश्च सवर्णकरणं तथा ॥ २७ ॥

बन्धकल्पश्च विज्ञेयस्त्रयोविंशतिमं पदम् ॥

व्रणावस्थान्तराक्षेपां प्रयोगः संप्रवक्ष्यते ॥ २८ ॥

श्वपथोरविदग्धस्य कार्यं स्यात्प्रविलापनम् ॥

विदह्यमाने कर्तव्यं श्वपथोः पाचनं भवेत् ॥ २९ ॥

पक्वस्य तु भवेद्वेदस्तथा शोधनरोपणम् ॥

छवीसवर्णकठिनं परुषं वाऽपि वर्णतः ॥ ३० ॥

मन्दोष्माणं तथा स्तब्धमाममित्यभिलक्षयेत् ॥

विवर्णं नातिकठिनं सोष्माणं वेदनादितम् ॥ ३१ ॥

विदह्यमानं जानीयाच्छुष्यथुं कुशलो भिषक् ॥

सर्वतो मार्दवं शैत्यं पाण्डुता शीर्णरोमता ॥ ३२ ॥

वेदनोपशमश्चैव श्वपथोः पक्वलक्षणम् ॥

दुष्टकृशातिभीरूणां व्रणान्संवृतदेशजान् ॥ ३३ ॥

सूक्ष्मांश्चानतिपक्वांश्च भेदनीयेरूपाचरेत् ॥

वेदनावहुले दृष्टे शिरामर्षसमाश्रिते ॥ ३४ ॥

संधिले वाऽपि कर्तव्यं दन्तिनां पीडनं व्रजे ॥

केवलं यस्तु संधानमल्पदोषो न गच्छति ॥ ३५ ॥

संधानं तस्य कर्तव्यं संधानीयेरुपक्रमैः ॥

अस्थिस्रायुगतं दुष्टं तनुं स्वर्णमुत्तं व्रजम् ॥ ३६ ॥

गतिमन्तमजिह्वं च शोषपेद्भविशोवनेः ॥

पिच्छिलं विसृतं छिन्नं दुर्गन्धं पूतिवद्ब्रजम् ॥ ३७ ॥

१ क. 'त्यचसते' । २ क. 'प्रसादनं' । ३ क. 'पिचिलं' ॥ वि० । ४ क.
'स्पृष्टं' । ५ क. 'न्वं शोव' ।

प्रचलं पूतिमांसं च कषापैः शोधयेद्विषक् ॥
 आवृतं पूतिभिर्मांसैः स्नायुजालसमाकुलम् ॥ ३८ ॥
 सप्तोत्तमवदीर्णं च शोधयेत्कल्कशोधनैः ॥
 एवमेवातिसंरब्धं गम्भीरमतिवेदनम् ॥ ३९ ॥
 संवृतं रुधिराश्रा(स्त्रा)वं शोधयेद्दृष्टशोधनैः ॥
 सहसा न प्ररोहन्तं तनुदोषमवेदनम् ॥ ४० ॥
 व्रणं मार्दवसंपन्नं शोधयेत्तैलशोधनैः ॥
 स्नायुर्वा यत्र मांसं वा प्राग्दृष्टं नापनीयते ॥ ४१ ॥
 कषापशोधनैस्तत्र कर्तव्यं चूर्णशोधनम् ॥
 सपूतिमांसः सास्त्रावो यो व्रणो नोपरोहति ॥ ४२ ॥
 उत्ताना तत्र कर्तव्या शोधनार्थं रसक्रिया ॥
 बहुदुष्टपरिश्वा(स्त्रा)वे कुर्पात्प्रक्षालनक्रियाम् ॥ ४३ ॥
 कण्डूमत्पि कर्तव्यः कण्डूघ्नः स्यादुपक्रमः ॥
 गतिमत्कठिनौष्ठं च कण्डूमन्तं प्रभेदिनम् ॥ ४४ ॥
 दुष्टमांसाद्दुरपुतं क्षोरेणोपचरेद्ब्रणम् ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरं शोणितस्थापनं भवेत् ॥ ४५ ॥
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य कृमिघ्नः स्यादुपक्रमः ॥
 उत्सन्नस्य भवेत्सादः सन्नस्पोत्सादनक्रिया ॥ ४६ ॥
 स्थिरत्वं मृदुनः कार्यं मार्दवं कठिनस्य च ॥
 उष्णदोषातुरे शैत्यं स्वेदः शीतानिलातुरे ॥ ४७ ॥
 नाभिरोहति वातार्ते व्रणे धूपनमिष्यते ॥
 मेदसा पुतमांसानां पवनः परिकुप्यति ॥ ४८ ॥
 स्थूलानां व्रणमांसेषु ततस्तानपकर्षयेत् ॥
 क्षीणानां न प्ररोहन्ति व्रणा मांसविवर्जिताः ॥ ४९ ॥
 तस्मात्तेषां भवेत्कार्यं वृंहणं क्रमयुक्तिः ॥
 वातादीनां तु ये लिङ्गा दोषैः पाङ्गविवर्जिताः ॥ ५० ॥
 जिह्वातलसमः शृद्धस्तं व्रणं रोपयेद्विषक् ॥
 तत्राल्पदोषमस्त्रावं गतिमन्तमवेदनम् ॥ ५१ ॥

१ क. 'वेदिन' । २ क. 'मृदुमप' । ३ क. 'निनामा संधारो' । ४ स.
 'चानस्तत्र' । ५ स. 'उष्णो दो' । ६ क. 'तुरैः दो' । ७ स. 'तु यो लिङ्गं दो' ।

वर्त्या संरोपयेद्वैद्यो दन्तिनां व्रणमुत्थितम् ॥
 ईपत्तु विषमं निम्नं मृदुमांसमवेदनम् ॥ ५२ ॥
 अशीघ्रोद्विष्टं चैव कपापेणोपरोहयेत् ॥
 व्रणं पाकात्प्रसर्पन्तमतिस्नेहादरोहणम् ॥ ५३ ॥
 मांसे वा त्वचि वा जातं रोपयेत्कल्करोपणेः ॥
 निम्नमीपद्विभ्र(स)वेण किंचित्पिचसमन्वितम् ॥ ५४ ॥
 स्थैर्यादनुपरोहन्तं रोपयेत्सर्पिषा व्रणम् ॥
 ईषद्वातातुरं सिद्धं भिषग्व्रणमवेदनम् ॥ ५५ ॥
 रोपणीयेन तैलेन शास्त्रदृष्टेन साधयेत् ॥
 प्रशान्तोर्षद्रवं स्निग्धमतिस्नेहाद्विसर्पिणम् ॥ ५६ ॥
 रोपयेत्स्थिरमांसं च व्रणं चूर्णेन दन्तिनाम् ॥
 मृदुमांसस्त्वतिस्नेहाद्यो व्रणो नोपरोहति ॥ ५७ ॥
 स रसकिपया साध्यो मृदुमांसश्च संधिजः ॥
 वातश्लेष्मोच्चयात्किञ्च रोपयेद्द्रव्यं योमतः ॥ ५८ ॥
 शुद्धाशुद्धे भवेद्यो दन्तिनामगदो व्रणे ॥
 यथा स्वमष्टवर्गेण सम्यग्बर्त्यादिना भवेत् ॥ ५९ ॥
 सिराम्नाय्वस्थिकोष्ठेषु तथा संधिषु च व्रणाः ॥
 गम्भीरा विषमस्थूलास्त्ववगाढा गुरुक्रमाः ॥ १६० ॥
 साध्या बन्धादिना त्वेते बन्धस्तु व्रणशोधनः ॥
 समो गाढोऽथ शिथिलो व्रणबन्धः प्रकीर्तितः ॥ ६१ ॥
 कण्ठे मेण्ड्रे तथा नाभ्यां पार्श्विणीवास्तु पार्श्वयोः ॥
 वस्तिशीर्षे च राजेन्द्र समो बन्धस्तथोदरे ॥ ६२ ॥
 गाढः शिरसि कर्तव्यः स्फिकक्षेत्रे च सपिण्डके ॥
 हन्वोः पृष्ठे गुदे कण्ठे बाह्वोः स्कन्धे तथा त्रिके ॥ ६३ ॥
 व्रणबन्धस्तु कर्तव्यः शिथिलः सर्वसंधिषु ॥
 सोष्माणो रक्तपित्ताभ्यां संख्याः सविपाश्च ये ॥ ६४ ॥
 व्रणा विसर्पिणो ये च बन्धस्तेषां न शस्यते ॥
 यो बन्धमवबन्धं च विद्यात्सम्पत्तिवचक्षणः ॥ १६५ ॥

स वधीयान्न शिथिलो बन्धः स्तब्धो न वामतः ॥
 अपीडया सुखं रोहेन्नापि पित्तहतो भवेत् ॥ ६६ ॥
 निवसेदौषधं बन्धाद्वायुः श्लेष्मा च शाम्पति ॥
 नाबन्धनाय बन्धं च वातिबन्धं च सारिकम् ॥ ६७ ॥
 बद्धाबद्धं न शिथिलं श्वघ्नी(?) जानाति मापतिम्(?) ॥
 न रोपयेन्न पीडित वस्त्रेण बाध्यते च तत् ॥ ६८ ॥
 सायाह्ने चौपधेनैव सम्पक्थुद्वस्य वै गुणाः ॥
 अशुद्धं साधयेच्चास्य शुद्धं तु रोपयत्पि ॥ ६९ ॥
 संयुह्वात्पौषधं वाऽपि सम्पक्बद्धस्य लक्षणम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते च विमोक्षयेत् ॥ १७० ॥
 द्युहाभ्यहाच्छरद्वीप्से वर्णस्वपि च बुद्धिमान् ॥
 धुतैः कार्पासकैः क्षौमैः कौशेयैश्च विचक्षणः ॥ ७१ ॥
 पत्रैर्वल्कैश्च ताम्रैश्च तथा स्याल्लोहपट्टकैः ॥
 व्रणा बन्ध्या यथात्राभमुपनाहैश्च तत्त्वतः ॥ ७२ ॥
 येन येन च बन्धेन यो व्रणः सुखबन्धनः ॥
 स तेन तेन बन्धेन बन्धितव्यो विज्ञानता ॥ ७३ ॥
 इत्येवं बन्धकल्पस्तु व्याख्यातस्ते यथाक्रमम् ॥

व्रणाः शिशिरसात्प्यानां नागानां बन्धनोष्मणा ॥ ७४ ॥
 गार्ग्यैः धूपिरमांसत्वाद्विसर्पन्ति समन्ततः ॥
 तस्माद्ये स्वेदेनैः साध्यास्तान्ब्रणान्वन्धयेद्विपक् ॥ १७५ ॥
 बन्धयोग्यवद्दं बुद्धिं कृत्वैषां प्रविचक्षणः ॥
 उपरूढस्तु वैवर्ण्यं यदि वातादिभिर्भवेत् ॥ ७६ ॥
 व्रणस्तस्य भवेत्कार्यं वैचेर्वर्णप्रसादनम् ॥
 सवर्णकरणं कार्यमुपरूढे व्रणे भवेत् ॥ ७७ ॥
 इत्येते शास्त्रतः प्रोक्ता व्रणसिद्धाद्युपक्रमाः ॥

उपक्रमाणामेषां तु यथोक्तानां विभागशः ॥ ७८ ॥

योगान्वक्ष्यामि यो येन मृमयुक्तेन सिध्यति ॥
 काकादनीं शुकनासा तथाऽपामार्गतण्डुलाः ॥ ७९ ॥
 रोहिषादिस्रवरणं विल्वं कुष्ठं पुनर्नवा ॥
 शार्ङ्गेश्वरगन्धः कालावृहत्पौ देवदारु च ॥ १८० ॥
 कपित्थचाणटिण्डूकतगराश्मन्तकान्निका ॥
 मेदा च कृष्णगन्धा च हरिद्रा तालपत्रिका ॥ ८१ ॥
 त्रिफला नीलपुष्पी च शतपुष्पा त्रिकण्टकम् ॥
 फदरः सोमवल्कश्च कुबेरादयस्त्रिरोहिणी ॥ ८२ ॥
 तालपत्री च कुष्ठं च फलानि निचुलस्य च ॥
 एभिः कर्पं यथा लाभं श्रपथोः प्रविलापनम् ॥ ८३ ॥

—:०:—

सुपिष्टैश्च सुखोष्णैश्च निरूपैर्वाऽपि कारयेत् ॥
 कुलत्थयवगोधूमयापकिष्वातसीतिलाः ॥ ८४ ॥
 बीजान्पेरण्डशणयोः कर्पास्या मूलकस्य च ॥
 सर्पपाश्वेति पिष्टानि प्रलेपः पाचनो भवेत् ॥ ८५ ॥
 श्रपथोरुष्णलवणस्निग्धश्चाग्लश्च दन्तिनाम् ॥
 किणिही चित्रकश्चैव निकुम्भः सुरदारु च ॥ ८६ ॥
 तगरं मातुलङ्गं च त्रिवृता च संमांशतः ॥
 गोमूत्रपिष्टेर्षोगोऽयं स्व(श्व)पशूनां प्रेषाचनः ॥ ८७ ॥
 फावीरीषदाग्लं मूत्रं धनूरकस्य च ॥
 लाङ्गली हरितालं च शृङ्गोमूत्रपेषितम् ॥ ८८ ॥
 श्रपथोर्विषयुक्तस्य भवेत्प्राचनमुत्तमम् ॥

—:०:—

चित्रकश्चिरविल्वं च कोशातक्याः फलानि च ॥ ८९ ॥
 मुष्ककः गृध्रवेरं च लाङ्गेलस्यक्षपीलुकी ॥
 सुवर्णक्षीरिणी चैव सुप्रक्षक्षीरमेव च ॥ ९० ॥
 सृधा सुवर्चिका चैव तुरङ्गी कटुशर्करा ॥
 र्षपोतोन्दुरश्रधाणां रिक्ता पारापतस्य च ॥ ९१ ॥

१ क. °धः सारिवावृ° । २ क. °टिण्डूक° । ३ ग. मातुलिङ्गं । ४ क. समांसनः । ५ व. प्रेषाचनम् । ६ क. °क्षलीरक्षपी° । ७ क. °टङ्गई° । ८ क. कषानोदूर° ।

अग्निको गृहधूमश्च भवेद्देदनमेकशः ॥

काकनासाक्षिविद्वक्षरैर्भेदयेच्छस्त्रवर्जितम् ॥ ९२ ॥

—:○:—

शाल्मली शल्लकी गोजी कर्णिकारोपधन्वनः ॥ ९३ ॥

मधूकोश्मन्तकाकोलरोहिणं धातकी तथा ॥

मधुकं मधुपर्णी च जीवकर्षभकारुभी ॥ ९४ ॥

वला विदारी मञ्जिष्ठा यथालाभं प्रपीडनम् ॥

सूच्या चैवौषधैश्चैव संधानं द्विविधं स्मृतम् ॥ ९५ ॥

तत्र वक्ष्यामि संधानमौषधैर्पत्यकीर्तितम् ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं मञ्जिष्ठा रोधमञ्जनम् ॥ ९६ ॥

प्रिपङ्गुवोपपत्तङ्गं व्रणशोधनमिष्यते ॥

दन्ती श्यामा यवक्षारः स्वाजिका चित्रकः सुधा ॥ ९७ ॥

क्षवकः शङ्खिका किण्वं महावृक्षार्कपोः पयः ॥

लाङ्गलिकपाक्षिकौ चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ९८ ॥

एतन्मधुसमायुक्तं व्रणशोधनमुत्तमम् ॥

कृष्णमुष्ककपत्राणि महावृक्षत्वगेव च ॥ ९९ ॥

दन्तपर्कमूले लवणं भक्षच्छमूत्रपेपितम् ॥

हरितस्मर्कपैर्पुक्तं व्रणशोधनमुत्तमम् ॥ १०० ॥

शोभाञ्जनकमूलं च तिलक्षारं तथैव च ॥

भल्लातकं यवक्षारं क्षारमिश्रकस्य च ॥ १ ॥

कुष्ठं चातिविषां चैव दन्ती कटुकरोहिणी ॥

तेजोवती हरिद्रे द्वे श्लक्ष्णकल्कं प्रदापयेत् ॥ २ ॥

सैन्धवेन समायुक्तो नाट्याच्च(?) व्रणशोधनम् ॥

विदारी करवीरश्च नक्तमालेऽथ मार्कवः ॥ ३ ॥

मुरसासदिरो निम्बौ भाण्डी जाती वटस्तथा ॥

तर्कार्यडोलशङ्खिन्यः सप्तपर्णी हरीतकी ॥ ४ ॥

हरिद्रा चाश्वगन्धा च कपायः शोधनं भवेत् ॥

चित्रकसिंहता दन्ती श्यामा लाङ्गलकी तथा ॥ २०५ ॥

पटोली काकजङ्घी च द्रवन्ती क्रतवेचना ॥
 हरिद्रा निम्बपत्राणि तथा कटुकरोहिणी ॥ ६ ॥
 अजैशृङ्गश्चपत्राणि घृताक्तं कल्कशोधनम् ॥
 तृ(त्रि)वृता शृङ्गवेरं च मृहार्कक्षीरमेव च ॥ ७ ॥
 तेजोवती लाङ्गलकी कुष्ठं हिंसा च चित्रकः ॥
 रजनी सैन्धवं चैव तथा कटुकरोहिणी ॥ ८ ॥
 पिप्पलीमूलनिर्घुहैः शुद्धं सर्पेर्विशोधनम् ॥
 बृहती कटुका रोधं कोशातक्याः फलानि च ॥ ९ ॥
 मदनं त्रपुसी काला सर्पपा रजनी तथा ॥
 पिप्पलपश्चाधगन्धा च मूर्वा पोताऽथ चित्रकः ॥ २१० ॥
 दुष्टानामरुजामेतत्तेलं शोधनमिष्यते ॥
 त्रिकलातगरोशीरं हरिद्रा तालपत्रिका ॥ ११ ॥
 मुस्ता दारुहरिद्रा च (ः)कर्पासीपत्रमेव च ॥
 तथैव दन्त्याः पत्राणि सुमनःकरवीरयोः ॥ १२ ॥
 एतत्कालापसे पात्रे सम्पक्कायर्षधिश्रयेत् ॥
 कौसीसं मधु गोमूत्रं मरिचं चात्र दापयेत् ॥ १३ ॥
 सुसिद्धा तु भवेत्कार्या शोधनीया रसक्रिया ॥
 एरण्डपत्रं लवणं तिलास्तृ(त्रि)वृतया सह ॥ १४ ॥
 (ः)शोधनं वातदुष्टेषु ग्रणेज्वेतद्विधीयते ॥
 हरिद्रा मधुकं चैव तिलास्तृ(त्रि)वृतया सह ॥ २१५ ॥
 शोधनं पित्तदुष्टेषु रक्तजेषु प्रशस्यते ॥
 सैन्धवं च हरिद्रे द्वे तिलास्तृ(त्रि)वृतया सह ॥ १६ ॥
 मधुकं निम्बपत्राणि श्लेष्मदुष्टेषु शोधनम् ॥
 हरितालं च किण्वं चै स्वर्जिकाऽथ मनःशिला ॥ १७ ॥
 रसाञ्जनं च दन्ती च निकुम्भाऽतिविषा तथा ॥
 तपेरावणिकामूलं लाङ्गलिक्याश्च चूर्णयेत् ॥ १८ ॥

* कपुस्तके नुत्तिम् ॥

एषोऽपि विहितो घृणो गंजानां व्रणरोपणः) ॥

—:०:—

बला चातिबला चैव कुशमूलं तथोच्चटा ॥ ४३ ॥
 मधुगन्धाऽश्वगन्धा च वार्तिः स्यादुष्टिरोहिणी ॥
 जीवन्ती चार्धकर्णश्च कुम्भी काक्षीव एव च ॥ ४४ ॥
 विदारी चारिमेदश्च पलाशः किणिही धवः ॥
 आरग्वधोऽथ टिण्टूको मञ्जिष्ठा मधुकं तथा ॥ ४५ ॥
 अश्वगन्धा च गोजी च क्षीरवृक्षस्तत्त्वस्तथा ॥
 एष कल्को भवेदेयो रोपणो घृतसंयुतः ॥ ४६ ॥

—:०:—

स(श)ल्लुकी क्षीरवृक्षश्च मधूकाश्मन्तकासनाः ॥
 जीवन्ती चार्धमेदश्च कुम्भी काक्षीव एव च ॥ ४७ ॥
 आदारी चार्धकर्णश्च पलाशः कुटजस्तथा ॥
 व्रणानां रोपणं चैव कपायं कथितं भवेत् ॥ ४८ ॥

—:०:—

भार्गी सर्पगन्धा च मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ॥
 स्वर्पगुप्ता च पाठा च घृतं रोपणमिष्यते ॥ ४९ ॥
 एतैस्तु कार्पिकैर्भागेर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 जलाढके समावाप्य शनैर्मन्दाग्निना पचेत् ॥ ५० ॥
 छिन्नभिन्नेषु विद्धेषु नाडीदुष्टव्रणेषु च ॥
 दिग्धविद्धेषु वाऽप्येतद्घृतं शोधनरोपणम् ॥ ५१ ॥
 चन्दनागुरुमञ्जिष्ठाशतपुष्पाभिर्यज्ज्वः ॥
 बला कालानुसारी च शतपुष्पाः हरेणवः ॥ ५२ ॥
 तौलीपत्रं च तगरं रोधं व्याघ्रनसं (तथा ॥
 भद्रदारु) तथैला च द्वे हरिद्रे पुनर्नवा ॥ ५३ ॥
 कुष्ठं प्रपौण्डरीकं च अञ्जनं मधुकं मधु ॥
 मधुच्छिष्टेन संयुक्तं तैलं रोपणमिष्यते ॥ ५४ ॥

* 'दग्ध' इति प्रतिपाति । † कपुस्के व्रुटितम् ॥

१ क. स्यात्कुष्ठो । २ क. °श्वगन्धा च कु । ३ रा. °चार्धकर्णश्च । ४ रा. चारिमेदश्च । ५ क. चैतत्कपा । ६ क. हरीनदी । ७ क. तार्जिसपत्रं त । ८ क. °धेचले द्वे ।

निम्बार्करजनीपत्रैर्ग्रहाक्ष्या मूलसंयुतेः ॥
 पचेत्तैलं भिषग्धीरो व्रणरोपणमुत्तमम् ॥ २५५ ॥
 एतैरेवोपधैः सर्वैः शिंशपासारमिश्रितैः ॥
 दुष्टव्रणेषु राजेन्द्र तैलं रोपणमुत्तमम् ॥ ५६ ॥

—:०:—

मिषङ्गुका सर्जरसः पुष्पकासीसमञ्जनम् ॥
 रोचना मधुकं रोध्रं घृणं रोपणमिष्यते ॥ ५७ ॥

—:०:—

तिनिसाक्षुनसर्जानां शिंशपासोमवल्कयोः ॥
 सद्दिरस्य च निष्कापो निम्बस्य च समावपेत् ॥ ५८ ॥
 रसाञ्जनं रोहिणो च गार्मुङ्गुङ्गरसस्तथा ॥
 कासीसं हरितालं च रोपणी स्याद्रसक्रिया ॥ ५९ ॥
 (व्रणदोषाविरोधेन यथासात्त्वं यथावपः ॥
 यथाग्रि चेति कर्तव्या क्षीणानां वृंहणक्रिया ॥ २६० ॥)
 गौरी हरिद्रे मधुकं मञ्जिष्ठा नीलमुत्पलम् ॥
 पटोलारिष्टपत्राणि मालतीनक्तमालपोः ॥ ६१ ॥
 घोण्टाफलत्वक्मञ्जिष्ठा फालनी रोध्रमेव च ॥
 एतेनैव विधानेन क्रमयुक्तेन दन्तिनाम् ॥ ६२ ॥
 स्थूलानां हासनं फार्यं ग्रणिनां भिषजा भवेत् ॥
 सोमवल्कप्रवालानि मदपन्ती मनःशिला ॥
 मधुकं चेति जानीपाह्वणवर्णप्रसादनम् ॥ ६३ ॥
 मधुकं मधु मञ्जिष्ठा क्षुद्रेला गोशकृद्घृतम् ॥
 सवर्णकरणं ज्ञेयं दूर्वा सफटशर्करा ॥ ६४ ॥
 इतीदं पालकाप्येन द्विजणीयस्य लक्षणम् ॥
 कृत्स्नं भगवता प्रोक्तमङ्गराजाय धीमते ॥
 इत्यवतीत्यालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २६५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने श्रीपाठे वृद्धोपदेशे वृत्तीये
 शल्पस्थाने द्विजणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रतपन्निव भास्वन्तं मयूरकवचं दिवि ।
 ऋषिं ब्रह्मविदां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम् ॥
 अङ्गराजो महाबुद्धिः पालकाप्यं स्म वृच्छति ।
 द्विविधस्य व्रणस्पेह निदानं सचिकित्सितम् ॥
 गजानां बृहि तच्चेन तच्चार्यकुशलो ह्यसि ।
 इत्येवमुक्तः शिष्येण ब्रह्मर्षिरेखिलं ततः ॥
 व्याजहारोत्तरं श्रीमान्वाक्यं वाक्यविदां वरः ॥

अथातः सद्यःक्षतं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः ।

इह खलु भोः(१) सद्यःक्षतमखिलमादावेव शृणु भद्रमुख, शरशक्तपृष्टितोम-
 रपरश्वधविपाणाद्यभिहतशरीरा रुधिरमुद्रमन्त इह गजा दृश्यन्ते व्रणेभ्यः,
 व्याघ्रसिंहनखदंष्ट्रावलुप्राश्च । तेषां व्रणाभिघातलक्षणप्रशेषेण स्थानगतिसंस्था-
 नप्रमाणविशेषांश्च वक्ष्यामः ।

तत्र द्विविधो ह्यात्मा व्रणानाम्—आगन्तुः शरीरसमुत्पद्य । तत्राऽऽगन्तुरेकः ।
 स तु नानाशस्त्राभिघातविशेषादनेकाकृतिविशेषान्पुष्पाति । तत्राऽऽकृष्टशरास-
 नविप्रमुक्तस्येपोश्चतुर्विधो गतिविकारः प्रादुर्भवति—विद्धस्तुण्डितोऽतिविद्धो
 निर्विद्ध इति । तत्र पञ्चविधसंस्थानगतिविचारमाचष्टे तं कर्णिकानालिकानारा-
 चार्धचन्द्रवत्सदन्तैर्गम्भीरगतिविषयमेकतो गतिभेदमुपगतं विद्धं विद्यात् ।
 (*तुल्यवेगमतिसंस्थानप्रचारमीपतपतनत्वचो विशेषगतिनिर्भिन्नान्तरत्वचमुत्तु-
 ण्डितं विद्यात् । उभयतो निर्भिन्नसापकं त्वङ्मांसशिरास्त्राण्युद्धमभिविद्धं
 विद्यात् । एवमेव विद्धोत्तुण्डिताभिविद्धगतिमतीत्य शरीरमपास्य यत्सापको
 व्रजति तं निर्विद्धम् ।

प्रायस(श)स्तु महाकायत्वाद्धारणानाम्, अल्पमाणत्वाद्यधकानामुत्तुण्डिताभि-
 विद्धनिर्विद्धानि मन्दमुपलभ्यन्ते ॥

उद्धान्तविभुतातिविद्धनिघृतां गतिमुपगच्छतां व्रणानां छिन्नविच्छिन्नदा-
 रितावनष्टोन्नष्टानामित्यत्र पञ्चविधो व्रणविच्छेदविशेषोऽभिवर्तते । तत्र पदद्वयं

* कपुस्तकप्रुटितोऽयं पाठः ॥

१ क. °पिस्तं तनः पुनः ॥ व्या° । २ क. °रमन्तर्देहा ग° । ३ क. °तोऽ-
 भिवि° । ४ क. °नालीकाकारावर्ष° ।

परशुपट्टिशकरपत्रैरशेषं निवर्त्यते, तच्छिन्नमिति विद्यात् । तत्र तत्रैवानेक-
शोऽङ्गे तिर्यगुपगतः प्रहारसंनिपातो यत्र दृश्यते तद्विच्छिन्नमिति विद्यात् ।
अङ्गुल्यग्राभ्यन्तरे हस्ते लाङ्गुले नखे शिरसि कर्णयोर्वा यत्र द्विधा भेदमभि-
वर्तते तं दारितं विद्यात् । यदनुलोमं यावदस्थि कृत्यते मांसमेदःशिरास्त्रायू-
पगतं तदवनष्टं विद्यात् । अवनष्टादविशेषेण केवलं प्रतिलोममुन्नष्टं विद्यात् ।
तत्र तदवच्छिन्नं विच्छिन्नं दारितमवनष्टमुन्नष्टमतिविद्वावकृतसंभवानि (?) ।

अवमुष्टं द्विविधम्—गम्भीरान्तरगतत्वाद्विपुलमुसत्वाच्च । व्रणस्यावकृन्त-
नात्सहसाऽङ्ग्राण्यवसरन्ति तदा छिन्नाङ्गं छिष्टाङ्गं वा विद्यात् । छिन्नाङ्गस्य
रुधिरं मेहनात्प्रवर्तते, सर्वशस्त्रादमीक्ष्यमुद्विजति, अस्त्रं चोष्णमुद्धमति, उन्न-
द्धकुक्षिः क्षितितलमभिगम्य पतति भूमाविति, मुहुर्मुहुर्दस्तं गृह्णाति । अस्त्र-
विपर्यये छिष्टाङ्गम् । छिष्टाङ्गे तु कृपां प्रयुज्जीत ।

तत्र तावदवकृत्तमाचार्यान्निविधमुपदिशन्ति—विरक्तावपाटितावगाढम् ।
तत्रान्तर्लोहितमुपगतमांसश्चेतमीपत्संचपोपगतं विरक्तं विद्यात् । अण्डकोश-
वस्तुपदरगुदेषु पार्श्वयोर्भूमि गाम्नापरे हस्ते वा यावदामांसमवगतमवपाटितं
विद्यात् । परशुपट्टिशकरपत्रादिघातैरङ्गप्रत्यङ्गेषु यावदस्थ्युपगतमवगाढं
विद्यात् ।

गाम्नापरैरेव परञ्जुभिर्गाढवन्धननिमित्तैः..... रास्या भागोपगतै-
श्चातिपर्कशैर्निघृष्टं भवति ।

तत्राशानिपतनृजतुमधूच्छिष्टगुढामेध्यपाचकार्काशीर्वि(वि)पाङ्गारैर्दग्धमुत्प-
द्यते । सत्र ज्वालाङ्गारपरंपरावाष्पसंतापात्मकं पञ्चविधं दग्धं श्रुवन्त्याचार्याः । तत्र
पञ्चविधस्याग्नि(पि)दग्धस्य पिपासा त्वक्शोषो वेषेषुः श्वपथुरिति सामान्यवे-
दनात्मकानि लिङ्गानि भवन्ति ।

अथ त्वग्गतोष्णपम्पन्तरगतेऽग्नौ नात्पर्यदाहस्फोटाः संभवन्ति त्वग्गताः ।

मांसगते त्वनले प्रकुपितमांसताऽसृगतिगमनं च भवति ।

यदा त्वङ्मांसमभिभूय शिरास्नायूपगतो भवत्यनलः, तदा सूच्छति, अत्येधं
कालपर्याषा व्रणेषु संरोहत्सु शिरास्नायूनां संकुचनं भवति ॥

त्वङ्मांसशिरास्नायुमार्गमतीत्य पदा द्रुतमुगभिभवत्यनेकपम्, तदा दाहसू-
छाभ्रमकम्पप्रमोहा योक्तानि च त्वङ्मांसशिरास्नायुलिङ्गानि भवन्ति ।

१ क. 'त्रेषु क्रि० । २ क. 'तभिपत्संच० । ३ 'रामैरेयं १० । स. 'रामैरेयं
१० । ४ क. रास्योप० । ५ क. 'त्यर्कं कालपर्याया० । ६ क. संहरत्सु ।

मर्मगते यथोक्तानां मर्मणां लिङ्गानि भवन्ति । प्राणविपोगश्चात्पर्यद-
ग्धस्य वारणस्य ॥

यदा तु गोपुराट्टालकाद्यभिभवतो वारणस्योल्काज्वालावलीढं भवति शरी-
रम्, तदा रोमत्वेगज्वलनं भवति । अङ्गारामेघ्यगुडमधूच्छिष्टस्य जनुभिरव-
लीढगात्रस्य भूयो भूयः श्वावता भवति । तत्र द्विविधमेव परंपरादाहमि-
च्छन्ति—द्रवेण वा स्थिरेण वा । तयोस्तु लिङ्गसामान्यः.....भिहतदेहानां
विद्युद्विस्फोटनाद्वैरवं स्वरमभिशृण्वतां हृदयमवदीप्यते द्विरदानां केषांचित् ।
घोरघोषत्वात्केचिद्वाधैर्भेदाऽऽप्नुवन्ति । केचित्स्वभिहतदेहा गतासवो भवन्ति ।
अत्यर्थाध्वगमनादिवसकरकराभिहतदेहस्य संतापाद्गुह्येभ्यो रुधिरागमः, पिपा-
सात्वक्संकोचोरुस्तम्भाः, श्र(स्)स्तकरचरणकर्णवालमेहनत्वं च भवति । स
दिवसकरकरदग्धतनुर्पदा ग्रहणमुपगतो भवति द्विरदपतिः, ततोऽस्य मन-
स्तापः, पवसकवलकुवलानामुपयुक्तानां स विदाहमुपजनयति । स विदग्धो
धातुत्वङ्मांसधमनीसिरास्नायूनां भूयो भूयो विदाहमभिनियतयति । तस्य
संतापदग्धोत्पन्नास्तीक्ष्णवेदनाः शरीरे कृष्णपर्यन्ताः सिताः स्फोटाः शोषठग्दा-
हमाया भवन्ति । इत्येतत्संतापदग्धस्य लक्षणम् ॥

अभ्यासादाशीर्वि(वि)पाणां निःश्वासप्राणनयनैः संमूर्छितकोपानां संनिपाता-
द्विरदपतिगात्रेषु रक्तमण्डलानि प्रादुर्भवन्ति । प्रियङ्गुतण्डुलवर्णैः स्फोटैरुपचयोऽ-
प्रतिकारोदस्य मांससादः पिपासा वेपथुर्वमथुरभीक्ष्णं संभवति । इत्येतदाशी-
र्वि(वि)पदग्धलक्षणं भवति । इति सद्यःक्षतदग्धमशेषेणोक्तमस्माभिः ॥

व्रणस्तु सर्व एव किञ्चित्कालमागन्तुर्भूत्वा दोषाणामन्यतमसंसर्गमुपगम्य
सदोषो भवति । तस्याऽऽकृतिविशेषाद्ब्रणकरणविशेषाणामन्यतमेनाऽऽहतस्य
तत्त्विकैस्तिवमुपदेक्ष्यामः—

अथ सद्यःक्षतं मधुघृताभ्यक्तं कृत्वा विमलशिशिरसलिलं द्विरदमवगाहये-
च्चिरात्रम् । एवं क्रमेणानुवर्णीयात् । ततः क्लिन्नोत्थितव्रणमपि विक्षेपपूर्तिमां-
सावनद्धमुत्सङ्गपुक्तं गत्या वा ततः शस्त्रेण पृतिमांसं विशोध्यैषण्णाऽन्वेषणमसंमूढः
कृत्वा, यत्रैषण्णा गतिर्नावरुध्यते ततो व्रणं निरुत्सर्ज्य सलिलानवस्यापिनं
कुर्यात् । सलिलं हि रक्तमूर्छितं वायुनोच्छिद्रतत्त्वं पूषत्वं च व्रजति । पूषः
स दोषमूर्छितो गतिमापादयति । तं घृतेनार्वांसच्य गजशकृतेन किण्वलवण-

१ क. °त्वचचल° । २ क. °र्यमुपलभन्ते । के° । ३ क. °आश्वोपशोप° ।

४ क. °म्यासत्रैर्दाशी° । ५ क. °रास्पद° । ६ क. °कित्तामु° । ७ क. °क्षेणा-
त्यमां° ।

संपुक्तेन पूरयेत् । उपचरति मासार्धवया(?) येष्वपि पूरणं दद्यात् । तृतीये चाहनि यथोक्तेन मक्षालनेन मक्षाल्य व्रणं घृतेन परिपेचयेत् । अनेनैव विधिना व्रणमुपाचरेदाकुंदात् । ततः शोधनादिकलकैरुपक्रमेत्, घृतपानं च दद्यात् । घृतसंपुक्तं शाल्योदनं मुद्रूपेण संघृष्टं दद्यात् ॥

अथ सिंहन्याघ्ननखदंष्ट्रावलुप्तमभिविज्ञाय शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य पञ्चकपा-
येण विमलशिशिरसलिलेन परिपेचयेत् । शीतैस्तु प्रदेहैर्घृतसंपुक्तैश्च प्रदेहयेत् ।
व्रणांश्च व्रणोपक्रमैरुपक्रमेत् ॥

अग्निदग्धं तु शतधौतेन घृतेनाभ्यज्य निर्वापयेत्पयःसुराम्भोऽन्यतरेण वा
शीतैश्च प्रदेहैः, मज्जिघ्रायष्टीमधुकचन्दनोशीरपक्वकनलवज्जुलशालिमूलसारिवा-
जुनोदुम्बरप्लुतैः, वटनालिकाजलजविशमृणालोत्पलपद्मिनीकर्दमभद्रमुस्तातृण-
गूल्यैश्च सुरादधिघृतयुक्तैः प्रदेहं कुर्यात् । कपायोदकपिष्टैः परिपेकांश्च कुर्यात् ।
व्यपगताग्निमभिविज्ञाय विमलशिशिरसलिलेऽवगाहयेत् । निवृत्तमवगाहाद्घृतेन
परिपेचयेत् । व्रणं च पूर्वोक्तैरुपक्रमैरुपक्रमेत् । गुडजतुमधूच्छिष्टामेध्यदग्ध-
(*मनलदग्धसमानक्रियं तस्योपक्रमं कुर्यात् ।) घृतेनाभ्यज्य शीतैः प्रदेहैरुप-
क्रमेत् ॥

अर्कविद्युस्तंतापदग्धस्य समानमुपक्रमं कुर्यात् । तंतापदग्धं
तु विशेषेणाऽऽहारेः सात्त्विककालाविरुद्धैरुपाचरेत् । घृतयुक्तं च शालीनामोदनं
मुद्रूपपरसंपुक्तं दद्यात् ॥

क्षारदग्धं च द्विव्रणीयेन क्षारकर्मण्युपदिष्टेनोपक्रमेत् । घृष्टमधुघृतेनाभ्यज्य
शीतैः प्रदेहैरुपक्रमेत् ॥

विषदग्धं च शस्त्रकर्मादिभिरुपक्रमेत् । दग्धं चाऽऽशीविपनिःश्वातैः शत-
धौतेन घृतेनाभ्यज्य विषजग्धोद्विष्टैः प्रदेहैरुपक्रमेत् । घृतपानं च दद्यात्, शीत-
परिपेकं च कुर्यात् । ओज्जनं विषजग्धोद्विष्टं दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

क्षतं दग्धं च यो नागे(गं) विधिना समुपाचरेत् ।

पूज्यः स नियतं राज्ञा दानमानपरिश्रदेः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यरोगस्थाने

सद्यःक्षतलव(क्ष)णं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नन्दनोपवने पुण्ये नानाद्विजसभाकुले ॥
 आश्रमे स्वर्गसोपाने महर्षिगणसेविते ॥ १ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 पालकाप्यं महातेजा अङ्कुराजो महायशः ॥ २ ॥
 ग्रणम्य शिरसा तस्मै संशयं परिष्टवान् ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु भगवन्बलुमर्हसि ॥ ३ ॥
 छिन्नविच्छिन्ननिर्विद्धं सावनष्टाविदारिते ॥
 उत्तुण्ढितेऽतिविद्धे च तथा विद्धावमृष्टयोः ॥ ४ ॥
 दग्धे दूषीविषे चैव क्षतेषु विविधेषु च ॥
 विध्यं(धिं) सद्यःक्षते नागे कृपया वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु भद्रमुख स्वस्यो यत्त्वं पृच्छसि संशयम् ॥ ६ ॥
 अतिदीर्घव्रणानां तु विधिरन्यः प्रवक्ष्यते ॥
 पतङ्गं मधुसायिभ्यां संयुक्तं मनुजाधिप ॥ ७ ॥
 सद्यःक्षतेषु नागानां संधानं हितमुत्तमम् ॥
 गम्भीराणां तु सर्वेषामेषण्या निर्देहेदसृक् ॥ ८ ॥
 श्वेताभासो व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तं न निःस्रवेत् ॥
 वृक्षोत्तङ्गी व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तमतिशु(स्त्रु)तम् ॥ ९ ॥
 दूषयेत्तु मैदुष्टं तस्व(च्छु)पथुं च निपच्छति ॥
 संतापयति तिष्ठन्तं पाकं चाऽऽद्य निपच्छति ॥ १० ॥
 तस्माद्व्रणं शोषयित्वा घृतेन परिपेचयेत् ॥
 संसृष्टां मधुसायिभ्यां वर्ति चात्र प्रवेशयेत् ॥ ११ ॥
 अथ निष्कृष्य तां वर्तिमिमं विधिमुपाचरेत् ॥
 कुमुदोत्पलपत्राणि ह्रीवरे च कुट्टनटम् ॥ १२ ॥
 करवीरस्य पत्राणि क्षीरवृक्षत्वचस्तिलान् ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं द्यपदि प्रतिपेययेत् ॥ १३ ॥
 घृतेन शतघौतेन संयोज्याथ मलेपनम् ॥
 शीर्ताक्रयामिमां वाऽन्यां यथावत्समुपाचरेत् ॥ १४ ॥

कन्दैर्विशमृणालानां क्षीरवृक्षत्वचाऽन्वितेः ॥
 छापायां परिषेकं हि कारयेद्विधिर्वद्विषक् ॥ १५ ॥
 अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च शीतेः पानेर्धृतस्य च ॥
 सुखमस्य भवेत्तेन न च दोषः प्रबाधते ॥ १६ ॥
 अभिघाताद्विषाद्वाऽपि द्विषस्य भ्रमयुर्यदा ॥
 उत्पद्यते भिषग्वीरस्तदेनं कारयेद्विधिम् ॥ १७ ॥
 चन्दनं पद्मकं पत्रं शैवलं मुनिपण्णकम् ॥
 क्षीरपिष्टानि सर्वाणि घृतेनैतत्प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 सर्पिंयाऽभ्यञ्जनं कार्यं प्रदेहो वा न संशयः ॥
 अथवेतेन कल्पेन विशेषो नोपलभ्यते ॥ १९ ॥
 कुठाराकृतिशस्त्रेण ततस्तं प्रच्छेपेद्विषक् ॥
 नातिगाढं न च लघुं न घनं विरलं न च ॥ २० ॥
 पदे पदं न दद्याच्च शिरासंधींश्च वर्जयेत् ॥
 जम्बूशीरपलाशैश्च पद्मिण्याश्चैव कर्दभैः ॥ २१ ॥
 लेपपेद्घृतसंपुकेस्ततः संपद्यते सुखी ॥
 ईपत्फपायमधुराः कपापास्तु रसास्तित्राः ॥ २२ ॥
 रक्तपित्तानिलहरास्तेषां कल्कः प्रशस्यते ॥
 कपायाजु रसाच्छेष्मा माधुर्यात्पित्तधेव च ॥ २३ ॥
 स्नेहाच्च शमयेद्वातं तस्मात्कल्कोऽपमिष्यते ॥
 घृष्टदष्टविदग्धानां क्षीरवृक्षत्वचाऽन्वितः ॥ २४ ॥
 हितो गजानामस्पर्धं लेपः सद्यःक्षतेषु च ॥
 उद्गमो द्विविधो राजन्यदि मर्माश्रितो भवेत् ॥ २५ ॥
 सुषकं छेदयेदाशु नापक्वं तु कदाचन ॥
 मर्मसंरक्षणार्थं च यत्नं कृत्वा तु दन्तिनाम् ॥ २६ ॥
 दोषमन्तरतः कृत्वा ततः शस्त्रं निपातयेत् ॥
 मर्मण्यभिहतो यस्माद्विषो मरणमृच्छति ॥ २७ ॥
 मर्मैति मारणादुक्तं नेरुक्तेनैव हेतुना ॥
 निमित्तैर्विविधैर्देहं गजानां विवृणोति यत् ॥ २८ ॥
 तस्माद्धि वारणेन्द्राणां व्रण इत्मभिधीयते ॥
 हृष्टेऽपि हि व्रणे यस्माद्व्रणवस्तु न नश्यति ॥ २९ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नन्दनोपवने पुण्ये नानाद्विजसमाकुले ॥
 आश्रमे स्वर्गसोपाने महापिगणसेविते ॥ १ ॥
 हुताग्निहोत्रमासीनं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 पालकाप्यं महातेजा अङ्गराजो महायशाः ॥ २ ॥
 प्रणम्य शिरसा तस्मै संशयं परिष्टवान् ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 छिन्नविच्छिन्ननिर्विद्धं सावनष्टाविदारिते ॥
 वत्तुण्डितेऽतिविद्धे च तथा विद्धावमृष्टयोः ॥ ४ ॥
 दग्धे दूषीविषे चैव क्षतेषु विविधेषु च ॥
 विध्यं(धिं) सद्यःक्षते नागे कृपया वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु भद्रमुख स्वस्यो यत्त्वं पृच्छसि संशयम् ॥ ६ ॥
 अतिदीर्घव्रणानां तु विधिरन्यः प्रवक्ष्यते ॥
 पतङ्गं मधुसर्पिर्म्यां संयुक्तं मनुजाधिप ॥ ७ ॥
 सद्यःक्षतेषु नागानां संधानं हितमुत्तमम् ॥
 गम्भीराणां तु सर्वेषामेपण्या निर्देहेदसृक् ॥ ८ ॥
 श्वेताभासो व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तं न निःसवेत् ॥
 वैशोक्तङ्गी व्रणो यस्तु तस्मिन्नक्तमतिश्रु(सु)तम् ॥ ९ ॥
 दूषयेत्तु ग्रैदुष्टं तत्स्व(च्छु)यथुं च नियच्छति ॥
 संतापयति तिष्ठन्तं पाकं वाऽऽश्रु नियच्छति ॥ १० ॥
 तस्माद्गणं शोधयित्वा घृतेन परिपेचयेत् ॥
 संछष्टां मधुसर्पिर्म्यां वर्तिं चात्र प्रवेशयेत् ॥ ११ ॥
 अथ निष्कृष्य तां वर्तिमिमं विधिमुपाचरेत् ॥
 कुमुदोत्पलपत्राणि ह्रीविरं च कुट्टनटम् ॥ १२ ॥
 करवीरस्य पत्राणि क्षीरवृक्षत्वचस्तिलान् ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं हृदि प्रतियेषयेत् ॥ १३ ॥
 घृतेन शतघोतेन संपोष्याथ मलेपनम् ॥
 शीर्ताक्रियायिमां वाऽन्यां यथावत्समुपाचरेत् ॥ १४ ॥

शृणुष्व मे महाराज पदर्थं दीपते पयः ॥

(* इमे च सर्वे ऋषयः) सहितास्तु त्वयाऽनघ ॥ ४४ ॥

अस्यर्थं शोणितं यस्य निःसृतं वारणस्य वै ॥

तस्मै क्षीरं प्रदेयं स्याद्दृष्टपुक्तं महीपते ॥ ४५ ॥

जातिसात्स्यान्तु नागानां श्रेष्ठं काषाग्निदीपनम् ॥

क्षीरं सर्वत्र मधुरं बल्यं रक्तप्रसादनम् ॥ ४६ ॥

जीवनं वातरोगघ्नं बलवृद्धिकरं च तैत् ॥

रसायनं च पथ्यं च हृद्यं कृष्यं गदापहम् ॥ ४७ ॥

* अतिमृत्ते रुधिरं धातूनां जायते क्षयः ॥

† तन्मूला धातवः सर्वे क्षयाच्च मरणं ध्रुवम् ॥ ४८ ॥

तस्मात्क्षीरं भवेदेयं सर्वमधुरकैः स्र(शृ)तम् ॥

एतदर्थं महाराज क्षीरपानं विधीयते ॥ ४९ ॥

—:0—

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते व्रणोपक्रमहेतवः ॥

प्रहारविगतोष्माणं स्थितं च रुधिरं यदा ॥ ५० ॥

द्विव्रणीयोपचारेण साधयेच्छोधनादिना ॥

यवसैः प्रतिपानैश्च स्नेहपुक्तैश्च भोजनैः ॥ ५१ ॥

संजातव्रणमांसस्य प्रतिपूर्णेण धातुषु ॥

स्नेहपानोपचारेण स्नेहमच्छं प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥

स्नेहेन च विर(रि)क्तस्य वस्तिकर्म प्रशस्यते ॥

सुविरिक्तं च विज्ञाय स्नेहपानं प्रवर्तयेत् ॥ ५३ ॥

अविरिक्तस्य तैलेन शृणु दोषं नराधिप ॥

आसेपं वा विलभते अतीसारमरोचकम् ॥ ५४ ॥

अथवा पाकलं घोरं मरणं वा निपच्छति ॥

एते चान्ये च बहवो दोषाः स्युर्दुर्विरिक्ततः ॥ ५५ ॥

सुविरिक्तस्य वै राजन् वलं तेजश्च वर्धते ॥

स्नेहपानविधिश्चैव वस्तिदानविधिस्तथा ॥ ५६ ॥

तार्क्ष्मस्तस्मिन्मरणे पुरस्तादेव कीर्त्यते ॥

एतत्ते सर्वमारुपातं यन्मां पृच्छसि पार्थिव ॥ ५७ ॥

* यपुस्तके नोपलभ्यते । † धातूनां क्षये हेतुप्रदर्शनपरोऽयं पादः ॥

१ क. तम्य । २ ख. यन् । ३ ख. निवर्तयेत् । ४ क. °प्रकारेण पु° ।

या न सिध्यति विप्रेन्द्र तन्मे शंसितुमर्हसि ॥
 इत्यङ्गपतिना पृष्टः पालकाप्पस्ततोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥
 तिथिष्वशस्तपूर्वेषु पक्षच्छिद्रेषु हस्तिनाम् ॥
 आर्द्रासु त्रिषु पूर्वासु मरणीषु मघासु च ॥ ७२ ॥
 रोगेऽस्याऽऽगमनेऽन्यां वा क्रियां सर्वां विवर्जयेत् ॥
 कृत्तिकाश्लेषयोश्चैव मूले वरुणदैवते ॥ ७३ ॥
 वारणास्त्वभिग्रयेरन्धृतास्त्वेतेषु राक्षसैः ॥
 तस्मात्सर्वप्रपन्नेन तिथीनेतान्विवर्जयेत् ॥ ७४ ॥
 क्रिया सम्यक्प्रयुक्ताऽपि गजानां शाककोविदैः ॥
 न सिध्यति महाराज तस्मादेतान्विवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

—:०:—

आमच्छेदे तु ये दोषास्तान्सर्वाञ्छृणु पार्थिव ॥
 आमच्छेदे तु रुधिरं दावाग्निरिव कुप्यति ॥ ७६ ॥
 कुपितं कोपयेत्पित्तं त्वङ्मांसं चापि दूषयेत् ॥
 वायुना सह संगम्य श्वयथुं जनपेद्रुशम् ॥ ७७ ॥
 ततोऽस्य वेदना घोरा दाहश्चैव प्रवर्तते ॥
 अतिप्रवृत्ते दाहे च विसर्पस्तस्य जायते ॥ ७८ ॥
 नीलपीतारुणनिभैः स्फोटैः समुपचीयते ॥
 न तिष्ठत्पथवा रक्तं स्नायुच्छेदोऽपि वा भवेत् ॥ ७९ ॥
 स्नायुच्छेदेन सञ्जतं गद्गदत्वं च जायते ॥
 स्कन्दरोगं च लभते शोणितस्य प्रवर्तनात् ॥ ८० ॥
 एतदर्थं न कुर्वीत आमच्छेदं तु कुक्षरे ॥
 तस्मात्सप्तकं श्वयथुं छेदयेत्क्रमशो भिषक् ॥ ८१ ॥
 चतुर्दंष्ट्रादिदृष्टस्य यथा नास्ति चिकित्सितम् ॥

दीप्तः सम्यक्परिष्ठितांस्तण्डुलानेवमेव तु ॥
 आमाशयविभागार्थं नाम्यामग्निः प्रतिष्ठितः ॥८५॥
 कायेऽन्नं प्रपचेत्सर्वं सम्पग्वातसमीरितः ॥
 यथा संप्रतिपूर्णस्य शुद्धकोष्ठस्य दस्तिनः ॥ ८६ ॥
 सम्यग्विवच्येताऽऽहारो बलवर्णकरस्तथा ॥
 दोषघातुसमत्वं च करोतीति विनिश्चयः ॥ ८७ ॥
 असम्पक्वपच्यमानं व्यापन्नस्तु यदा भवेत् ॥
 एतदेव विपर्यस्तं करोतीति विनिश्चयः ॥ ८८ ॥
 यवसं परिपूर्णाय पीतायाम्बु सचेतसे ॥
 या विधा दीपते राजन्सा विधाऽर्थाय कल्पते ॥ ८९ ॥
 यवसानि विचित्राणि कुवर्लं पल्लवानि च ॥
 यवसार्थे प्रदेयानि निग्रहाच्च निवारयेत् ॥ ९० ॥
 व्याप्य तिष्ठति पावसु शरीरं शुक्रमेव तु ॥
 आप्यो घातुर्द्रवो रक्ततेजसा स तु रज्यते ॥ ९१ ॥
 मूर्तिमच्चैव भूस्तत्र स्वधानुर्विवरं स्मृतम् ॥
 स्पर्शनं चैव बाधव्यमेवं पञ्च गुणाः स्मृताः ॥ ९२ ॥
 ईपत्क्षारस्य यः क्षारः स क्षारः क्षार एव तु ॥
 स निर्दहति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ९३ ॥
 शीतलस्तीक्ष्णवीर्यश्च तेजो दहति द्विषान् ॥
 ये ब्रणाः संधिदेशस्था येषां चासृङ्गं तिष्ठति ॥ ९४ ॥
 उष्णताकृतभीक्ष्णां दाहो येषु प्रयुज्यते ॥
 ये ब्रणा दूषिता नित्यं येषां चासृङ्गं तिष्ठति ॥ ९५ ॥
 तेषां प्रयोजयेत्क्षारं ये च दाहेऽतिशङ्किताः ॥
 अत एव विनिश्चित्य ऋषिभिः समुद्वेगैर्नृप ॥ ९६ ॥
 तुषारक्षारयोगोऽयं निर्मितो ब्रह्मणा स्वयम् ॥ ९७ ॥
 क्षारोऽग्निकर्म कुरुते न च त्रासयते द्विषम् ॥
 मृगा ह्येते प्रकृत्पा च वनवासाध्वभीरवः ॥ ९८ ॥
 इत्थं कल्प्यते क्षारो गजानां मनुजाधिप ॥
 शीतलोऽग्निर्भगवता कृतो लोकहितेप्सया ॥ ९९ ॥

१ ख. 'क्लिश्यन्त' । २ क. 'विवानार्थ' । ३ क. 'ये न प्र' । ४ क. 'अथ
 मामात्र' । ५ क. 'क्षणाद्युश्च तेजसा तुदति' । ६ क. 'गोऽपि नि' । ७ क. गजा ।

मस्य कृत्वा रसान्पट्व क्षरणात्क्षारसंज्ञितः ॥
 संयोगात्तु रसस्त्वेव रसः प्रकृतिसंभवः ॥ १०० ॥
 तुषाराग्निर्यथा नागान्निर्देहेच्छिरसः पुनः ॥
 विद्युन्मालिविनिर्दिष्टा तथा तस्य प्रतिक्रिया ॥ १ ॥
 वर्जयित्वाऽवगाहं च परिपेकं च शीतलम् ॥
 पलाशशय्या नागस्य निर्वृतिं पूजिता भवेत् ॥ २ ॥
 आमये पूर्वमुत्पन्ने यश्च मिथ्योपचारतः ॥
 उपद्रवति यत्पश्चात्तेन स स्यादुपद्रवः ॥ ३ ॥
 कायसंरक्षणार्थं च वर्णज्ञानार्थमेव च ॥
 एकामेव च्छावै विद्याद्यत्र रोम प्रतिष्ठितम् ॥ १०४ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि पार्थिव ॥
 सद्यःक्षतविधानं तु कृत्स्नफलपरिदम ॥ १०५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
 सद्यःक्षतचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अधाङ्गराजो मतिमानभिवाच मुनिं स्थितम् ॥
 पालकाप्यमृषिश्रेष्ठं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 शिरास्त्रायस्थिसंघ्यानां छेदे तिर्यक्तथैव च ॥
 (ःपकस्यापाठने चैव) तन्मे ब्रूहि येदत्पयान् ॥ २ ॥
 एवं पृष्ठेऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 दीनं तत्रातिरिक्तं च द्विविधं शास्त्रनिश्चयात् ॥ ३ ॥
 वैद्योपचारात्नागानां शल्यकर्म विगर्हितम् ॥
 गम्भीरानुगतं दोषं शस्त्रेणाप्राप्य वारणे ॥ ४ ॥
 अदृष्टकर्मा तु पिपक्वापि त्वाऽवसीदति ॥
 रुजाः शल्यकृतास्तस्य यथा पूयसमुद्रवाः ॥ ५ ॥
 दन्तिनो दाहवहुलाः हीने स्पाच्छ(स्युः श)ल्यकर्मणि ॥
 म्रणे त्वल्पाश्रये शस्त्रमवगाहं यदा बलात् ॥ ६ ॥

* कपुलके मुद्रितः पाठः ।

पातपेत्सहसा वैद्यस्तदा हिंस्यादनेकपम् ॥
 वेपथुं श्वयथुं चैव शोषं सहृदयामयम् ॥ ७ ॥
 एषामन्यतमं ह्याशु व्याधिमाप्नोत्यनेकपः ॥
 स्नायुच्छेदेन सञ्जत्वं गद्गदत्वं च जायते ॥ ८ ॥
 मृणालमुखसंस्यानो घ्नणश्चास्योपजायते ॥
 चिरकालश्रु(सु)तश्चापि संधानं नैव गच्छति ॥ ९ ॥
 तिर्पक्वणिहिते शस्त्रे गृणु दोषानतः परम् ॥
 दाहेदोषान्वितः स्तब्धः सरागः सपरिश्र(स्र)वः ॥ १० ॥
 न रोहति घ्नणश्चास्य क्रियमाणेऽपि भेषजे ॥
 आमच्छेदे तु रुधिरं दावाग्निरिव कुप्पति ॥ ११ ॥
 कुपितं कोपयेत्पित्तं त्वङ्मांसं चापि दूषयेत् ॥
 वायुना सह संगम्य श्वयथुं जनयेद्दृशम् ॥ १२ ॥
 ततोऽस्य वेदना घोरा वायुश्चैव प्रवर्तते ॥
 अतिप्रवृत्ते दाहे तु विसर्पस्तस्य जायते ॥ १३ ॥
 पीतनीलारुणनिभैः स्फोटैः समुपचीयते ॥
 न तिष्ठत्यथवा रक्तं स्नायुच्छेदो यथा भवेत् ॥ १४ ॥
 संधिच्छेदे त्वसंख्येया दोषा दृष्टा नराधिप ॥
 निर्हरेत्संधिदेशे तु जलोकोभिस्तु शोणितम् ॥ १५ ॥
 दृष्टं न मुक्तं रुधिरं घनी भवति वायुना ॥
 तेजसा पित्तवातौ च पाकं चैव नियच्छतः ॥ १६ ॥
 एते दोषाः प्रदुष्टस्य रुधिरस्याप्रवर्तनात् ॥
 अप्रदुष्टस्य निश्चा(स्त्रा)वे द्रोषान्वहृष्याम्यतः परम् ॥ १७ ॥
 केवलं दृष्टकर्माणो ह्यशास्त्रज्ञाश्चिकित्सकाः ॥
 भागाभागमजानन्तः शिरा हिंसन्त्यबुद्धयः ॥ १८ ॥
 ततः श्र(स्र)वति नागस्य शोणितं जलपन्नवत् ॥
 न च तिष्ठति दाहेन यदुर्वर्णमथो ह्यतः ॥ १९ ॥
 गजानां मांसशोषैर्यद्वापिष्ठं संप्रवर्तते ॥
 ततो रक्तक्षयात्रागे वायुर्मर्याणि कृन्वति ॥ २० ॥

१ क. °हवेष्ण° । २ क. °यादपि न° । ३ क. °शेषु ज° । ४ क. °वाते

च । ५ क. नियच्छति । ६ ख. °वर्धते ।

वाताभिभूता नीरक्ताः स्फुटन्त्यस्य शिरास्ततः ॥
 हृदयं पीड्यते चास्प कृष्णा चैवोपजायते ॥ २१ ॥
 स पाण्डुरवर्णो विमना म्रियते शोणितक्षयात् ॥
 तस्माच्छिराव्ययो नित्यं वारणानां विगर्हितः ॥ २२ ॥
 अपाटने च पक्कस्य प्रवृद्धो दोषसंचयः ॥
 दहत्यग्निरिवोदीर्णः सदोषोऽन्तर्गतो गजम् ॥ २३ ॥
 तस्य भोसानि मेदश्च सिरा स्त्राय(यू)नवाप्यथ ॥
 *शतापेत्यतिवृद्धस्तु चिरकालमुपेक्षितः ॥ २४ ॥ †
 इत्येते भागकालस्य दोषा दृष्टास्त्वपाटनम् ॥
 इत्येष पालकाप्येन शस्त्रकर्मणि हस्तिनाम् ॥ २५ ॥
 षडत्ययोपचारस्तु यथावत्समुदाहृतः ॥
 न तिर्यक्पातयेच्छस्त्रं सर्वेष्वङ्गेषु पार्थिव ॥ २६ ॥
 शिरास्थिमर्मसंधीनामन्तरेषु निपातयेत् ॥
 पथां शिरास्तथा यन्त्रं सर्वगात्रेषु वो हरेत् ॥ २७ ॥
 एषण्याऽन्वेष्य विधिवदनुलोमं प्रपाटयेत् ॥
 आसनेऽथ कलाभागे क्षये वंशे कटे तथा ॥ २८ ॥
 भागेष्वेतेषु नागानां वृत्तच्छेदानि कारयेत् ॥
 शेषेष्वेतेषु भोगेषु वृत्तच्छेद्यं न कारयेत् ॥ २९ ॥
 न फाकपदकं कुर्यान्न चातिबहुपादकम् ॥
 तत्र शस्त्रपदं कुर्याद्व्यङ्गुलत्रयङ्गुलान्तरे ॥ ३० ॥
 पञ्चाङ्गुलान्तरे वा स्पादयवा चतुरङ्गुलम् ॥
 नवाङ्गुलं वा नागरय शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ३१ ॥
 यदृच्छया सिद्धिरपि पण्डितानामसंगता ॥
 नयेन क्रियमाणेन विपत्तिरपि शोभना ॥ ३२ ॥
 नैवातिशीतो नात्युष्णः शीर्णरोमाऽथ पिण्डितः ॥
 पक्कोद्गुम्बरसंकाशः श्वपथुः पाकमागतः ॥ ३३ ॥
 शस्त्रेण वृद्धिपत्रेण वाऽसि(शि)तेन सि(शि)तेन वा ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातः सुपक्वं पाटयेद्विपक् ॥ ३४ ॥

* 'स तावत्प्रति' इति भवेत् । † इतः परं कियच्चुटितं प्रतिभाति ।

१ ख. पक्कश्च । २ क. °पोऽवगतो । ३ क. °यत्प्रति° । ४ ख. °था शरा-
स्तथा शस्त्रं स° । ५ ख. वारयेत् । ६ क. भोगेषु ।

स्नेहपानं च सेकं च सर्पिः स्निग्धं च भोजनम् ॥

नित्यमेव हितं तस्य कारयेत्स मुत्सी भवेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने षट्-
त्यपोपचारो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादः पुनरेवापृच्छत्—‘ भगवन्निरवशेषा-
णामागन्तुकानां लक्षणमभिहितम्, ये त्विमेव्रणा आसन्नप्रत्ययाः, तेषां प्रयोग-
सामर्थ्यं योनिदोषं पृथक्त्वेनाऽऽकृतिविशेषानुपक्रमविशेषांश्च (?) कति च व्रणो-
पक्रमाः, किं साध्यासाध्यलक्षणम्, अन्वपप्रकृतिसात्त्व्यम्, इत्येतद्यथोपदिश्यमा-
नमिच्छामि वेदितुम् ’ इति ॥

एवं महर्षिभिरभिहितः, शुश्रूषा च (?) रोमपादाय संस्कृतपदविचित्रं हेतूप-
नपननिगमपुक्तमुवाच वाक्यम्—‘वत्स, एतेषु चतुर्षु कर्मस्कन्धेषु द्विरदपतयो
व्याख्याताः । तेषां यथास्थानोपगतानां व्रणानां लक्षणविशेषमनुव्याख्या-
स्यामः । तद्यथा—अल्पवयसः कवलकुवलभोजना महान्तमध्वानं च यदा
वाहन्ते (*दिवसकरकराभिसंतप्रशरीरा बह्वपशूटैरिव च पवनवलप्रवेगैरभिह-
न्यमानाः क्षितितलमभिपतन्ति पांशुप्रमाथान्निषेवमाणाश्च न सलिलमवगा-
हन्ते ।) शुष्कौष्ठकण्ठवदनाः केचित्, केचित्सुदूराध्वानमुपगताः पांशुकर्द-
मशेवालपर्णकृमिजुष्टं सलिलमुपसेवन्ते । तेषां वायुरतिबलः स्वरपरुषः शीतो
ध्मानात्मकः संघातविधोगकारी प्रकोपमुपगच्छति द्विरदपतीनां वेहेषु । तेषां
त्वक्चरणहस्तकुक्षिवदननसर्कर्णेष्वेवमादिषु चाङ्गप्रदेशेषु व्रणाः संभवन्ति स्वराः
स्फोटवन्तः पुरुषाः केनानुविद्धाः पिच्छिलाः स्त्राविणः प्रायशश्च गम्भीरा-
नुगतभावा भवन्ति, अस्थिविवरभागाश्रयाश्च मांसमभि विगाहन्ते, तद्वातव्रण-
लक्षणं भवति ॥

अथ सलिलधरविसर्गकाले वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्यानामौषधीनामुपपार्गा-
तवीर्यत्वादम्लरसभूषिष्ठत्वेन(मु)पगतानां सेवनात्पित्तसंजननं भवति ।

भूयश्च शरदि दिवसकरकराभिहतदेहानां सृजातैवयसकवलकुवलानां वीर्य-

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ ख. रोमपादीयं । २ क. °मिजुष्टं । ३ ख. °नामप° । ४ क. °त्वमग° ।

५ क. °तवयसः क° ।

वतां भक्षणादतिमचुरसलिलपानादिभिः पित्तसंजननैराहारप्रचारैः पित्तं प्रकोपमुपगच्छति तेनैषां देहेष्वहं पि प्रादुर्भवन्ति क्षिप्रपाककृदीन्पतीव कुणपगन्धिबहुपरिश्रा(स्त्रा)वीणि हारिद्रवत्कपोतवर्णानि प्रकोपमुपगतानि त्वङ्मांसशिरास्त्राणूनां शान्तेनातिमात्रं प्रवर्तन्ते । दाहदोषाश्च व्रणानां परिव्यापनं(णं) कुर्वन्ति पित्तसमुत्प्रेष्यति ॥

अथ शिशिरकालमुपगतानामसात्म्परससेवनात्प्रचुरपानभक्षणादल्पपादसंचारणादतिव्यापयानुपसेवनाद्विशेषतो दिवा निद्रोपसेवनाच्च श्लेष्मा संचपमुपगच्छति ।

निरुपमेकरसोपसेवनाद्वसन्तकालेऽपि शीतः पिच्छिलो घनः स्वयोनित्वान्माधुर्यभूषिष्ठत्वाच्च कफः प्रकोपमुपगच्छति करचरणगुल्फसंधिपर्वस्वतिमात्रम् ।

अथ श्लेष्मणा महामूलपर्यन्तानि कण्डूभूषिष्ठमध्यभागानि निरुजस्कतपाऽशगात्राणामहं प्यभिनिवर्तयन्ति ॥

ततः क्षितिरुहोपलक्षिततलेषु कण्डूयनाद्रतिमुपगच्छन्ति । यावाञ्शोणितपरिश्रा(स्त्रा)वः, तन्निमित्तं च भूयः कण्डूयते । एष श्लेष्मिको व्रणः ॥

इत्येवमेतैरेव त्रिभिर्दोषैः समन्वितं त्रिदोषसमुत्थं व्रणं विद्यात् ॥

एषां दोषान्वयानामाकृतिविशेषान्वक्ष्यामः । तद्यथा—ऋजूर्ध्वमधस्त्रिपुटश्चतुरस्रः कुटिलो मण्डलो दीर्घोऽर्धचन्द्ररूपस्तस्तिरश्चीनगतिरेखागतौ बाणाकृतिर्वल्मीकशरावाकृतिर्निम्न उन्नतमण्डलः पिपीलिकागृहसंस्थानः पणवमध्वो भगसंस्थान आहम्बरमुखश्चेत्येता एकोनविंशतिव्रणाकृतयो भवन्ति । तासां व्रणाकृतीनां व्रणवस्तुविशेषास्त्रयो भवन्ति—त्वक्, संधिः, मर्म चेति ।

त्वगाश्रयो द्विविधः—तनुः, स्थूलश्च ॥

मर्मभागाश्रितद्विविधः—मर्मजः, मर्मसंधिजः, मर्मातिगश्चेति । तत्र मर्मभागाश्रितौ द्वौ व्रणौ ॥

मर्मनिर्देशमार्गान्व्याख्यास्यामः—अथाऽऽहाराचारव्यवायव्यायामसंभवानामपरूपचप्यमानप्रकारानां त्रैकाल्योपगतानां च प्रत्येकशो लक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥

एवमेतैषां वातपित्तश्लेष्मणां युगपत्संनिपतितानां दोषसमुच्छ्रायो ग्रन्थिः पाकमुपगच्छति । श्लेष्मशोणितयोर्धत्तु(?) स्वेराहारप्रचारैः संघातो भवति । करचरणसंधिवद्दक्षणाबालगात्रपृष्ठवंशाक्षिकूटकुम्भासनकर्णोण्डकोशमेण्डूवस्तिगुदरन्ध्रकोष्ठानामन्यतमे प्रदेशे गुपिरमार्गप्रचारो वापुर्तिबलत्वाद्ग्रन्थिभागमाध्या-

१ क. श्लेष्माशुम् । २ क. °तो वीणा° । ३ क. °भावान्व्या° । ४ क. °निपाता° ।

पपति । स परिणाहविवृद्धेर्भवत्युपल इव घनच्छविः, सवर्णः परुषोऽल्पवेदनः ।
इत्येवमपक्वस्य ग्रन्थैर्लक्षणम् ॥

तस्यैव विदह्यमानस्य तोददाहमेदाङ्गताडनादयो वेदनाविशेषाः प्रादुर्भवन्ति ।
स तैर्वेदनाविशेषैरभिद्रुतः सन्विशेषेण करं पिनष्टि । तदङ्गं प्रत्यङ्गं वाऽवमृश्यो-
द्विजते पर्यंशुः परिम्लानमुखः, तथाऽभीक्ष्णं क्रौञ्चवन्नदति, नुदति । इत्येतद्विद-
ह्यमानस्य (ःग्रन्थैर्लक्षणं भवति ॥

श्वपथुवद्वन्धेः पक्कलिङ्गानि लक्षयेत् । अथ लक्षणम्—विदह्यमानस्य पूर्वो-
क्तैर्वेदनादिभिः, तथैवानुवद्धः श्यावतां रक्ततां वा पुष्णाति । स कतिपयाहाद्वि-
वर्ण्येन महताऽभिभूयते, स विवर्णेतनुः स्पर्शमात्रं न सहते, तथा वा लेपमदेहै-
रनुव्यधमानः परिशुष्यति, घृतेनाभ्यक्तस्य शीतोष्णाभिभूतत्वाद्घृतं विस्प-
न्दते । न च द्रवसकवलकुवलानुपसेवते । तथा व्याददाति विष्टम्भते विनमति
पिपासुरतिमात्रं भवति, परिवमति वमधुना, हस्तिजीविभिः स्पृष्टं नेच्छति,
स्पन्दनं घट्टनं वा । तस्मिन्नस्पृश्यमाने स्तम्भं पपेति, नदत्पूर्वशिरा भूत्वा,
न स्तम्भस्थानशट्पासनेषु शर्म लभते । इत्येतत्पच्यमानस्य श्वपथोर्लक्षणं
भवति ॥

पक्वे तु श्वपथौ वेदनोपशमः, परिपद्यते चास्य च्छविः, मन्दमन्दं चास्य
श्वपथुरूपशाम्यति । शीर्यन्ते चास्य रोमाणि, गतोष्मा नास्ति शैत्यमुपगच्छति,
श्वेतः पाण्डुश्च पूर्यसंचाराद्भवति, पीड्यमानश्च विनमति । इत्येतत्पक्वस्य श्वप-
थोर्लक्षणं भवति ॥

त्वङ्मांसमेदोमर्मशिरास्त्राव्यस्थिसंधय इति व्रणवस्तूनि भवन्ति ।) निर्देश-
मेतेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामः ॥

अथ विलापनावसाधनरक्तापकर्षणपावनभेदनसंधानपीडनसीवनशीपणौपणर-
क्षणैक्षाराग्निकर्मकृमिहरणोत्सादनशीतीकरणाम्रकस्थापनक्षीरपानमृदुकरणच्छेद-
नधूपनरोपणवेधनापकर्षणक्रियावृंहणस्थिरीकरणस्वेदनलेखनकण्डूष्मास्थापन-
घन्धविधिर्वर्तितैलचूर्णकपायलेपनस्नेहपानानुवासनरसक्रियासवर्णकरणवर्णमसा-
दनपद्मविधिरित्येते चतुश्चत्वारिंशद्व्रणोपक्रमा भवन्ति ॥

तत्र श्लोको—

*धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । †धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः
सपुस्तके ॥

वारणानां यथाशास्त्रं क्रियां कुर्यादतन्द्रितः ।

विज्ञाय तु यथावत्तां यथाकालं प्रयोजयेत् ॥

प्रयोगकुशलो यस्मादसंमूढो जितेन्द्रियः ।

स कर्मसु परां सिद्धिं प्राप्नोति विपगुत्तमः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

व्रणोपक्रमलक्षणोपक्रमो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चोऽध्यायः ।

अथ खलु रोमपादोऽङ्गुपतिरपृच्छद्भगवन्तं पालकाप्यम्—'भगवन्, किं ज्ञात्वा वैद्यो भवति । एतन्मे व्याख्यातुमर्हसि' ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—'इह खलु भोः पञ्च, सप्त, त्रीन्, द्वौ, चतुरो, नव, चतुर्दश, चतुरश्र ज्ञात्वा भवेद्विषक्' इति ॥

तत्र 'पञ्च' इति पदवोचत्, तदनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र 'पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशम्' इति ॥

तत्र पञ्चगुणा पृथिवी । चतुर्गुणा आपः । त्रिगुणं तेजः । द्विगुणो वायुः । एकगुणमाकाशम् ॥

शब्दस्पर्शरसरूपगन्धवती पृथिवी । शब्दस्पर्शरसरूपवत्प आपः । शब्दस्पर्शरूपवत्तेजः । शब्दस्पर्शवान्वायुः । शब्दवदाकाशम् ॥

तत्र पृथिवी धारणे । आपः क्लेदने । तेजः पाचने । वायुर्पूर्णने । आकाशमवकाशदाने ॥

तस्मात्पञ्चवर्गोऽयं प्रधानः, ततोऽभिपणीतं सर्वं दन्तिनाम् ॥

तत्र स्वमित्पाकाशः । आकाशाच्छब्दः शौषिर्षं च । अनिलात्स्पर्शः प्राणादपश्च । दृष्टिः पाकः प्रकाश ऊष्मा पित्तं च तेजसः । स्नेहः क्लेदः शीत्यं रसो रसनं चोदकात् । घ्राणवान्गन्धः संघातश्च भूयेरिति ॥

—:०:—

समेते शरीरे घातवाः—रसो रुधिरं मांसं मेदोऽस्थि मज्जा शुक्रम् । इति ॥

श्रीनिति वातपित्तश्लेष्माणः । तैर्हि शरीरं धार्यते । समेः साम्प्यम्, वेपम्यं

१ स. °धिव्यसेनो । २ स. °श्वद्वायुः । ३ क. °भिप्राणान्तं स° । ४ क. सात्प्यम् ।

विपरीतैः । तत्र चलतृप्पुपचयकरः श्लेष्मा । पित्तमाहारं पचति । वायुश्लेष्ठाप्रव-
र्तकः पञ्चधा प्रविभक्तः ॥

—:०:—

द्वावित्पाहारोपचारौ । ताम्बामिष्टदेशकालोपपन्नाभ्यां वातादयः समीभवन्ति ॥

चतुर इति चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्विजजरायुजाख्याः । तदधीना
चिकित्सा । तत्रापि द्विविधा योनिः—चरा स्थावरा च । तत्र कृमिकीटपतङ्ग-
पिपीलिकादंशमशकनागचतुष्पदाश्वराः । ओषधिर्वनस्पतिर्वानस्पत्यो वीरुधा
स्थावराः । तत्र स्तम्भवत्यः फलपाकान्ता ओषध्यः । पुष्पफलवत्यो वानस्पत्यः ।
अपुष्पाः फलवत्यो वनस्पतयः । गुल्मलतावल्लीप्रतानवत्यो वीरुधः । इत्येव
चतुर्विधो भूतग्रामोऽन्योन्यानुग्रहे भवर्तते । ततो रसाः प्रजायन्ते, इति ॥

—:०:—

नव इति । प्राणापानव्यानोदानसमाना मानसचेतना (*धातु)बुद्धयः ।
तत्रोर्ध्वः प्राणः । स ऊर्ध्वगोऽभिन्पस्तनिःश्वासस्रवधुकर्मा शरीरं श्रेयसे
निर्युनक्ति । अपानोऽधस्तात्पक्कं पक्कं भूतपरीपमुत्त्यजति । समानः पुनर्मध्ये
चाम्पवहन्तं पचति धारयति । व्यानोऽभिवहति शरीरं धातुव्वाहारमनुपकम् ।
उदानस्त्वाहारमनुपकमुपनयत्यामाशपादूर्ध्वम् । एवमेते योगवाहाः प्रविभक्ताः
पञ्च धातुषु प्रतिपद्यन्ते ॥

विप्रतिपन्नास्ते मध्येऽधस्तिर्यगूर्ध्ववहिरन्तरवस्थिता भ्रमन्तो वा विविधा-
न्नौगानुत्पादयन्ति । तत्र प्राणविप्रतिपत्तौ दुःखोच्छ्वासमहोच्छ्वासानुच्छ्वासचित्त-
विभ्रमक्षवधुवमधुच्छ्वासाः प्रादुर्भवन्ति । अपानविप्रतिपत्तौ वृषसीश्वासजघनगूलक-
ण्डैवर्धेन्द्रपोषरोधादमरीविस्तिमुष्णगुददेशोपस्रष्टमूत्रपुरीषविकाराः प्रादुर्भवन्ति ।
समानविप्रतिपत्तौ चाग्निदौर्वैल्पारोचकहृदयोत्क्लेदापसरणानाहोपद्रवदाहज्वर-
जठरगूलगुल्महृद्गोदद्वन्द्वः (द्व्वः) संभवन्ति । व्यानविप्रतिपत्तौ धातुवैयस्यव्यतिक-
रश्च, तेषां वैयस्यव्यतिकरेभ्यो गदास्त्वग्दोषपथपुरेकाङ्गगलरोगनिर्भोगमन्यन-
तोदनभेदनवेपथुश्वासरोमहर्षग्रन्थिहृदयप्रसेकोन्मथनोदावताः संभवन्ति । उदना-
विप्रतिपत्तावन्तः प्रतीधातनृष्णाश्लेष्माभिषण्णशिरोरोगमन्याग्रहकण्डेस्वरश्रोतो-
न्निविकारा घुरघुरावसेकोत्कर्णकाः संभवन्ति । इत्येव प्राणादिपञ्चवायुप्रको-
पतो रोगसमुद्देशः ॥

॥ धातुपदं प्रसिद्धमग्निमग्रानुरोधान् ।

१ रा. °विद्याभू° । २ क. श्रेयसा । ३ क. °ण्डुतावर्धेन्द्र° । ४ क. °होयप्र-
वदा° । ५ क. °ण्डुश्वरसोतो° ।

भेदांस्त्वेत एव निवृत्ताः—श्लेष्मप्रकोपाद्गुरुश्चेतस्तनकचहृदयोत्केदप्रसेका-
भक्तच्छन्दाभिपण्णाविपाकारोचककृमिकोष्ठकण्डूवैवर्ण्यानि क्षयश्चेति । पित्तप्र-
कोपात्पित्तरोगमृदुशीताभिलाषाभितापदाहमदमूर्च्छोच्छ्वासा भवन्ति । एत एव
शोणितप्रकोपेऽपि भवेयु रोगाः । वातादुदावर्तनाहमूलदन्तग्रहपार्श्वेष्टोदरक-
टीग्रीवाशिरोग्रहशिराध्मानस्नापुपीडनानि चेति । संनिपातेऽप्येतान्येव सर्वाणि
वातपित्तश्लेष्मसु विप्रतिपन्नेषु प्राणादिषु च लक्ष्यन्ते । इत्येतदधिष्ठानं चेति ॥

पञ्चभूतात्मको रसः । प्रापो रसाः पुनः षट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तक-
षायाः । मूलं चैतदधिष्ठानस्य भवति । रसा ह्यस्य सात्सीभूता गुणवत्त्वेऽपि
भवन्ति । अगुणवत्त्वेऽपि विपरीताः । आहारोऽप्यस्य चतुर्विधः । द्विधा विपाकः
षडास्वादो भवति । तत्राग्नेयाः कटुम्ललवणाः, ते लघु पच्यन्ते कटुविपाका
इति । (मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, ते गुरु पच्यन्ते मधुरविपाका इति ॥)

तत्र श्लेष्मा सोमात्मकः स्निग्धः शीतो मृदुर्मधुरो गुरुलवणानुबन्धी श्वेतः
पिच्छिलश्चेति ।

पित्तं पुनराम्रेयगुणं तीक्ष्णं रुक्षं लघु कटुम्ललवणानुबन्धि विशदं पीतं
रक्तं विदाहि कृष्णं चेति ॥

वापोः पुनरयं स्वभावः शीतो रुक्षः सूक्ष्मो व्याघ्राशुकारी, अहश्यो बली
वेगवान्स्पर्शवांश्च लघुरनास्वाद्यः, तस्य नोपलभ्यते रसः, इति प्रतीत्यनीके-
भ्योऽस्यानुमेयो रसः ॥

एवंस्वभावा वातपित्तश्लेष्माणः, तेषां वैकृत्यमन्योन्यसंसर्गात् ॥

शोणितमपि पित्तसमानमपि ग्रहणं चेति ।

रसः पुनर्मधुरः स्निग्धः शीतलो मृदुर्गुरुर्दीर्घविपाक्यविदाही पिच्छिल-
श्चेति ॥

कषापस्तु रसो रुक्षः शीतलो लघुर्विष्टम्भ्यविदाही चेति ॥

तिक्तस्तु रसः कषापरसस्वभावात्कषापसमगुणः, तीक्ष्णो विशेषेणेति ॥

कटुस्तु रसस्तीक्ष्णोऽलघुरुक्षः क्षिप्रकारी विदाही चेति ॥

अम्लस्तूष्णोऽभ्यन्तरे विदाही वाहः शीतः श्लेष्मस्थाने च तीक्ष्णः सद्यः-
प्रसेकी क्षिप्रपाकी स्निग्धश्चेति ॥

लवणः पुनस्तीक्ष्णोऽग्नः स्निग्धो लघुर्विदाही चेति ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः वपुस्तके ॥

१ क. °दास्त्वत । २ क. °रोरोगेप्र° । ३ क. चैतेऽधि° ।

विपरीतैः । तत्र वलतृप्त्युपचयकरः श्लेष्मा । पित्तमाहारं पचति । वायुश्लेष्माव-
र्तकः पञ्चधा प्रविभक्तः ॥

—:०:—

द्वावित्पाहारोपचारौ । ताम्पामिष्टदेशकालोपपन्नाभ्यां वातादयः समीभवन्ति ॥

चतुर इति चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजाल्पाः । तदधीना
चिकित्सा । तत्रापि द्विविधा योनिः—चरा स्थावरा च । तत्र कृमिकीटपतङ्ग-
पिपीलिकादंशमशकनागचतुष्पदाश्चराः । ओषधिवनस्पतिर्वानस्पत्यो वीरुधः
स्थावराः । तत्र स्तम्भवत्यः फलपाकान्ता ओषधयः । पुष्पफलवत्यो वानस्पत्यः ।
अपुष्पाः फलवत्यो वनस्पतयः । गुल्मलतावल्लीप्रतानवत्यो वीरुधः । इत्येष
चतुर्विधो भूतग्रामोऽन्योन्यानुग्रहे प्रवर्तते । ततो रसाः प्रजायन्ते, इति ॥

—:०:—

नव इति । प्राणापानव्यानोदानसमाना मानसचेतना (*धातु)बुद्धयः ।
तत्रोर्ध्वः प्राणः । स ऊर्ध्वगोऽभिन्त्यस्तनिःश्वासस्रवधुकर्मा शरीरं श्रेयसे
निर्युनक्ति । अपानोऽधस्तात्पक्वं पक्वं मूत्रपरीपमुत्सृजति । समानः पुनर्मध्ये
चाम्यवहृतं पचति धारयति । व्यानोऽभिवहति शरीरं धातुष्वाहारमनुपकम् ।
उदानस्त्वाहारमनुपकमुपनयत्यामाशपादूर्ध्वम् । एवमेते योगवाहाः प्रविभक्ताः
पञ्च धातुषु प्रतिपद्यन्ते ॥

विप्रतिपन्नास्ते मध्येऽधस्तिर्यगूर्ध्ववहिरन्तरवस्थिता भ्रमन्तो वा विविधा-
द्योगानुत्पादयन्ति । तत्र प्राणविप्रतिपत्तौ दुःस्रोच्छ्वासमदोच्छ्वासानुच्छ्वासचित्त-
विभ्रमक्षवधुवमधुच्छ्वासाः प्रादुर्भवन्ति । अपानविप्रतिपत्तौ मूत्रसीश्वासजघनशूलक-
ण्ठवर्त्तेन्द्रियोपरोधाश्मरीवस्तिमुष्णगुददेशोपष्टमूत्रपुरीषविकाराः प्रादुर्भवन्ति ।
समानविप्रतिपत्तौ चाग्निदौर्वल्पारोचकहृदयतेक्लेदापसरणानाहोपद्रवदाहज्वर-
जटारशूलगुल्महृद्रोगदूर्ध्वः) संभवन्ति । व्यानविप्रतिपत्तौ धातुवैषम्यव्यतिक-
रश्च, तेषां वैषम्यव्यतिकरस्यो गदास्त्वग्दोषश्चयथुरेकाङ्गगलरोगनिर्भोगमन्यन-
तोदनभेदनवैषम्यश्वासरोमहर्षग्रन्थिहृदयप्रसेकोन्मथनोदावर्ताः संभवन्ति । उदना-
विप्रतिपत्तावन्तः प्रतीघातनृष्णाश्लेष्माभिषण्णशिरोरोगमन्याग्रहकण्ठस्वरश्रोतो-
तिविकारा घुरघुरावसेकोत्कर्णकाः संभवन्ति । इत्येष प्राणादिपञ्चवायुमको-
पतो रोगसमुद्देशः ॥

* धातुपदं प्रसिद्धमग्निप्रग्नानुरोधात् ।

१ स. °विधाम्° । २ क. श्रेयसा । ३ क. °ण्ठावर्तेन्द्रि° । ४ क. °होयप्र-
यदा° । ५ क. °ष्ठग्रवसोऽनो° ।

भेदोऽस्त्वेत एव निवृत्ताः—श्लेष्मप्रकोपाद्गुरुश्वेतस्तनकचहृदयोत्केदप्रसेका-
भक्तच्छन्दाभिपण्णाविपाकारौचककृमिकोष्ठकण्डूवैवर्ण्यानि क्षयश्चेति । पित्तप्र-
कोपात्पित्तरोगमृदुशीताभिलाषाभितापदाहमदमूर्च्छोच्छ्वासा भवन्ति । एत एव
शोणितप्रकोपेऽपि भवेयु रोगाः । वाताद्गुदावर्तानाहशूलदन्तग्रहपाथैष्टोदरक-
टीग्रीवाशिरोग्रहशिराध्मानस्नायुपीडनानि चेति । संनिपातेऽप्येतान्येव सर्वाणि
वातपित्तश्लेष्मसु विप्रतिपन्नेषु प्राणादिषु च लक्ष्यन्ते । इत्येतदधिष्ठानं चेति ॥

पञ्चभूतात्मको रसः । प्रायो रसाः पुनः पट्—मधुराम्ललवणकटुतिक्तक-
पायाः । मूलं चैतदधिष्ठानस्य भवति । रसा ह्यस्य सात्मीभूता गुणवच्चेऽपि
भवन्ति । अगुणवच्चेऽपि विपरीताः । आहारोऽप्यस्य चतुर्विधः । द्विधा विपाकः
पडास्वादो भवति । तत्राग्निपाः कटुम्ललवणाः, ते लघु पच्यन्ते कटुविपाका
इति । (*मधुरतिक्तकपायाः सौम्याः, ते गुरु पच्यन्ते मधुरविपाका इति ॥)

तत्र श्लेष्मा सोमात्मकः स्निग्धः शीतो मृदुर्मधुरो गुरुलवणानुबन्धी श्वेतः
पिच्छिलश्चेति ।

पित्तं पुनरामेयमुष्णं तीक्ष्णं रुक्षं लघु कटुम्ललवणानुबन्धि विशदं पीतं
रक्तं विदाहि कृष्णं चेति ॥

वापोः पुनरपं स्वभावः शीतो रुक्षः सूक्ष्मो व्यवाय्याशुकारी, अदृश्यो बली
वेगवान्स्पर्शवाञ्छ लघुरनास्वाद्यः, तस्य नोपलभ्यते रसः, इति प्रतीत्यनीके-
भ्योऽस्मानुमेयो रसः ॥

एवंस्वभावा वातपित्तश्लेष्माणः, तेषां वैकृत्यमन्योन्यसंसर्गात् ॥

शोणितमपि पित्तसमानमपि ग्रहणं चेति ।

रसः पुनर्मधुरः स्निग्धः शीतलो मृदुर्गुरुर्दार्ढ्यविपाक्यविदाही पिच्छिल-
श्चेति ॥

कपायस्तु रसो रुक्षः शीतलो लघुर्विष्टम्भविदाही चेति ॥

तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावात्कपायसमगुणः, तीक्ष्णो विशेषेणेति ॥

कटुस्तु रसस्तीक्ष्णोऽप्यलघुरुक्षः क्षिप्रकारी विदाही चेति ॥

अम्लस्तूष्णोऽभ्यन्तरे विदाही वहिः शीतः श्लेष्मस्थाने च तीक्ष्णः सद्यः-
प्रसेकी क्षिप्रयाकी स्निग्धश्चेति ॥

लवणः पुनस्तीक्ष्णोऽप्यः स्निग्धो लघुर्विदाही चेति ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °दास्त्वत । २ क. °रोगेग्र° । ३ क. चैतेऽपि° ।

तत्र दोषरसविशेषा व्याख्याताः ॥

इदानीं येन यथा दोषो हीयते वर्धते वा, तद्वक्ष्यामः ॥

मधुरो रसः समानरसत्वाच्छ्लेष्माणं वर्धयति, शैत्याच्छैत्यम्, गौरवाद्गौरवम्, एकपोनित्वात् (योनिरिति) । अम्लः पुनः प्रसेकित्वात्प्रसिञ्चति । तत्प्रत्यक्षमुपलभाहे । यथा दाडिमाघ्रातकमातुलिङ्गदर्शनाज्जन्तोरास्यात्कफः प्रसिञ्चते । तेन हि सिद्धं श्लेष्मलवणत्वं च । तेन चास्पोन्निबन्ध इति । लवणः पुनः संधिमर्षप्रसक्तमेकान्तमाश्रितं विस्पन्दयति श्लेष्माणम्, फेनाकुला गङ्गामिव महामेघः । स वातपित्ते अभिभूय सर्वं शरीरमवाप्नोति, विकुरुते च विकारम्, स्नेहाच्चैनमभिवर्धयते, बलेनेवानुबलम्, स्पर्शाच्च विधीयमानः कोपाय कल्पते । इति मधुराम्ललवणाद्यः श्लेष्माणं वर्धयन्ति ॥

तिक्तस्तं विरोधित्वात्प्रशमयति । माधुर्यं चास्य बलाद्विनिहन्ति, लाघवेन गौरवमभिभूय शमयति । कषायोऽपि रूक्षादेनमुपशोषयति । स हि रूक्षाभिभूतोऽपि शोषमापद्यते, इति । कटुकस्त्वौष्ण्याच्छ्लेष्मणो विलयनमानयति । शोषं चोपजनयति । लाघवेन गौरवमभिभूय शमयति । इति तिक्तकटुकषाया रसाद्यः श्लेष्माणं शमयन्ति ॥

कटुको रसः समानरसत्वात्पित्तं वर्धयेत् । तैक्षण्यात्तैक्ष्ण्यम्, औष्ण्यादौष्ण्यम्, रौक्ष्याद्रौक्ष्यम्, लाघवाल्लाघवमेकपोनिरिति । अम्लः पुनः समानगुणत्वात्पित्तं वर्धयति । विदाहित्वाद्विदोहं वर्धयेत् । तैक्षण्यात्तैक्ष्ण्यं कोपयति । बलेनास्य बलमनुविधीयमानं प्रकोपाय कल्पत इति । लवणस्तेक्ष्ण्यादौष्ण्याच्चाभिवर्धयते पित्तम्, विस्पन्दित्वाद्बली करोति । इति कटुकाम्ललवणाद्यः पित्तमभिवर्धयन्ति ॥

तिक्तः पुनः पित्तं प्रशमयति, शीतवीर्यत्वादौष्ण्यम्, मार्दवेन चास्य तैक्ष्ण्यमभिभवति । कषायस्तेक्ष्ण्यं मृदूकरोति, शैत्यादौष्ण्यम्, मधुरानुबलित्वाद्वलमुपहन्ति, इति । मधुरः पुनर्माधुर्यात्कटुत्वमभिभवति, शैत्यादौष्ण्यम्, स्नेहाद्रौक्ष्यम्, अविदाहित्वं गौरवेणाप्यभिभवति । इति तिक्तकषायमधुराद्यः पित्तं शमयन्ति ॥

कषायः पुनर्वातं वर्धयति, रौक्ष्यात्परिशोषित्वान्माधुर्याच्छैत्यादभिस्पन्दित्वाच्च कोपयति । तिक्तस्तु रसः कषायरसस्वभावत्वात्कषायसमानगुणः समुद्दिष्टः, इति वातं वर्धयेत् । कटुकोऽप्येनमुदीरयति । रौक्ष्याल्लाघवाच्चैनम् । कषायतिक्तकटुकाद्यो वातं वर्धयन्ते, इति ॥

अम्लो रसो वातप्रतुलोमपति । क्षिप्रपाकित्वात्तेक्ष्ण्यात्प्रकेदित्वात्स्नेहादौ-
ष्ण्याच्च शोषित्वशैत्यरोक्ष्यमादेवान्पमिभवतीति ॥ लवणोऽप्येनमौष्ण्यात्प्रशम-
यति । तैक्ष्ण्यात्प्रणुदति । स्नेहाज्जयति परिशोषभावं चास्य विस्पन्दित्वाद्भ-
वीकरोति । लवणो हि रसो वातप्रतपनीकत्वाद्रसानामतिवीर्यत्वाद्वातमतिबल-
मपि दोषाणां बहुगुणत्वादतिरसबाहुल्याद्वा इन्ति ॥ मधुरोऽप्यस्य रसः
स्नेहाद्रौक्ष्यमभिभवति । गौरवेण लाघवम्, अतिवीर्यत्वाद्विदाहित्वाद्भलेन
चैनमभिभूय जयति, इति । अम्ललवणमधुरा रसास्त्रयो वातं शमयन्ति ।

इत्येतै रसैः प्राणादिषु विप्रतिपक्षेयूक्तो यो रोगसमुद्देशः, स शाम्यति ॥
वर्धते च पथारोगं—तदशान्तौ मनसो (विप्रतिपत्तिः । मनसो) विप्र-
तिपत्तौ मानसो द्वौ रोगौ—पूर्वावद्बृहदपस्फालिनौ ॥ तदशान्तौ व्यापद्यते
चेतना बुद्धिः । तसो नागानामभावः ॥ एवमेते प्राणादयः पञ्च, द्वौ च मानसौ
चेतना बुद्धिश्चेति नव ॥

तत्र श्लोकाः—

गजानां देहजा निर्यं वातपित्तकफास्त्रयः ।
व्याधयस्तु गुणाश्चैव तेषां रसनिमित्तजाः ॥
त्रिषु दोषेषु चे दृष्टा गुणा गुर्वादयो दश ।
रसेष्वपि स एव स्युर्विज्ञातव्या विचक्षणैः ॥
शीतोष्णी क्षिप्रघ्नसौ च तथा विशदपिच्छली ।
मृदुतीक्ष्णौ गुरुलघू विज्ञेयारतु गुणा दश ।
बुद्ध्या सम्पद्गुणानेतावसदोषेषु बुद्धिमान् ॥
प्रतिहन्त्यादुदीर्णत्वेः प्रत्यनीकैर्गुणैर्गुणान् ।

एतेषां प्रतीकाराभ्युत्थितेन भिजजा चतुर्दशेभानि ज्ञातव्यानि भवन्ति—
निमित्तम्, आयुः, बलम्, सत्त्वम्, सात्त्व्यम्, प्रकृतिः, व्याधिः, शरीरम्,
कालः, वयः, देशः, ग्रहणी, अभिचारः, आशास्तकम्, इत्येतानि सम्पद्गुण-
क्षयितव्यानि । यस्मादेतेषु चिकित्साऽऽपचा ॥

अथेषां निर्देशमनुव्याख्यास्यामः । तत्र निमित्तं दूतागम आतुरस्य पूर्वा-
ख्याने प्रस्थाने प्रवेशे च परिप्रश्ने परिग्रहेऽन्यसंस्कारारम्भेषु च भिजजा
परीक्ष्यम् ॥

तत्र श्लोकः—

प्रस्थाने च प्रवेशे च निमित्तान्युपधारयेत् ।
ततः क्रिया प्रयुज्जीत यदीच्छेद्दूतिमात्मनः ॥

आयुरपि क्रियापथेषु परीक्ष्यम् । तत्राऽऽयुर्नामासन्नसंधिवन्धनो रोमंशापत-
च्छविर्दीर्घरोमंशाष्टो महाविदुः परिपूर्णण्डकोशो महाकुम्भो महाश्रवणो मृदु-
दीर्घकुञ्चितस्निग्धकेशो युग्मजैकरोमा पृथ्वायतमुखो महाग्रीवो धनुष्परिणत-
वंशः सुनिष्क्रान्तविषाणो दीर्घाङ्गलिकरो व्यूढोरस्को मृदुदीर्घवालोऽवरुद्धजघ-
नापर ऋजुवृत्तगात्रः सुविभक्तशिराः सूक्ष्मबिन्दुभिर्विभक्तावग्रहो व्यूढविद्वन्तरम-
स्तको महाश्रोताः सुगन्धिः सुचारुनेत्रः सस्वनो महामेढ्रः सूपचिर्तांसो नित्य-
भास्फोटनादिकर्णः स्निग्धस्फटिकार्धचन्द्रपरिपूर्णविंशतिनखः सुगतिः पुर-
स्तादुदग्र इत्येतान्यायुष्मत्तो लक्षणानि व्याख्यातानि ॥

तत्र श्लोकाः—

सहस्रेष्वपि नागानां कश्चिदेतैः समन्वितः ।
समस्तलिङ्गो न गजो भवतीति विनिश्चयः ॥
त्रीणि यद् सप्त पञ्चाष्टौ लिङ्गान्येतानि यस्य तु ।
आयुः स लभते दीर्घमिति मे निश्चिता मतिः ॥
त्रीणि यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते मनुजाधिप ।
तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशां संप्राप्य नश्यति ।
पञ्च यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते नयकोविद ॥
स दशां पञ्चमीं प्राप्य षष्ठीं वाऽपि विनश्यति ।
षष्ठेव यस्य लिङ्गानि दृश्यन्ते नृपसत्तम ।
सप्तमीं तु दशां प्राप्य सोऽष्टमीं वा विनश्यति ।
सप्त यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते मनुजाधिप ।
नवमीं दशमीं वाऽपि दशां प्राप्य विनश्यति ।
अष्टौ यस्य तु लिङ्गानि दृश्यन्ते शास्त्रनिश्चयात् ॥
एकादशीं दशां प्राप्य द्वादशीं वाऽपि नश्यति ।

वलमपि नागानां क्रियापथेषु विज्ञेयम् । (ऋक्षयया मविचारेषु नागानां
द्विविधं बलं) धीरास्त्वाचक्षते प्रायोगिकम्, वैरपरामर्शकं च । तत्र प्रायोगिकं
नाम दशयोजनाद्यध्वगमने च तत्परीक्ष्यते । वैरपरामर्शकमपि चतुर्हस्तनिस्त्रा-
ताष्टहस्तोच्चचतुष्परिघपरिणाहादिस्तम्भप्रमर्देन लक्ष्यम् । तत्र सुशरीराल्पशरी-
रयोर्बलपरीक्षा पिपीलिकाभारहरणेन व्याख्याता । पिपीलिका ह्यल्पशरीराऽपि

ः पद्यगन्धीदम् ।

१ क. °भसाय° । २ क. °मशेष्टो । ३ ख. °ताशो नि° । ४ क.
°रिचयप° ।

सत्यात्मशरीरादशगुणं भारमुद्धहति । तत्पुनर्द्विविधम्—सहजम्, आहारजं च । तत्र सहजं सर्वभूतातिशयवद्धस्तिजन्मनान्तरीयकम् । तत्पुनः सत्त्वशरीरप्रमाणवीर्यमदप्रभावैरुपचयिते । आहार(ज)बलमपि चतुर्विधेनाऽऽहारेण विवर्धते शरीरोपचयमा(ना)न्तरीयकम् । शरीरोपचयोऽपि सप्तविधः(ः)श्रोत्राध्यायादवगन्तव्यः । सामर्थ्यबलमपि पुनरेकैकं त्रिविधम्—ज्येष्ठं मध्यममधमं चेति । तत्रोत्तमबलः शीतोष्णक्षुचृष्णातपद्वादिनशस्त्रघातभारप्रमर्दनजलतरणवधवन्द्येषु शस्त्राग्निकारकमादियु च प्रयुज्यमानेषु नोद्धिजते, स्नेहपानादींश्च विपहते । यथाऽयम्, तथा मध्यमाधमबलो, इति । एवं बलमभिसमीक्ष्य क्रियापथं प्रयुञ्जीत । दोषोऽन्यथा भवति । तत्र यदा दुर्बलोऽपमिति मत्वा बलवत् एव गजस्याल्पमौषधं दीपते, तद्धीनमात्रमसमर्थमानकं क्षणाय भवति । यथाऽल्पोऽग्निरिन्धनावष्टब्धः पवनोदीरितोऽपि न दृद्धिमुपगच्छति, एवमल्पोपधमसम्पक्वप्रयुज्यमानम् । प्रत्युत व्याधिनिमित्तमेव भवति । तथा च क्रियाप्रविचारनिमित्तभूताश्चत्वारो दुर्बलाः—प्रकृतिदुर्बलः, व्याधिदुर्बलः, वयोदुर्बलः, औषधदुर्बलश्च । ततो भैषज्यं तीक्ष्णं मृदु मध्यं च यथावलं विभज्य प्रमाणतो दद्यादिति ॥

तत्र श्लोकः—

बलं विज्ञाय नागानां मात्रामात्रेति तत्त्वतः ।

यथास्वमौषधं दद्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सत्त्वमपि नागानां क्रियापथेषु विज्ञेयम् । तच्च त्रिविधमेव—तामसं राजसं सात्त्विकमिति । तत्र तामससत्त्वा नित्योद्धिग्रशीलत्वाच्छेदनलेखनदहनसीवनविलावणोद्धारणानि न विपहन्ते वारणाः, तेषां विलापनपाचनभेदनशोधनावसोदनकृमिहरणान्यौषधैरेव प्रयोज्यानि, शस्त्रकर्माग्निकारकर्माणि च ॥ राजसास्तु द्विरदपतयो वाक्पादिभिरुदकपांशुकवलैः समाश्रयिताश्छेदनभेदनानि विपहन्ते, सुमहत्यापि चाग्निकर्माणि क्रियमाणे । सात्त्विकास्तु प्रधानकर्मस्वक्रियमाणेषु सत्त्वबलसमुच्छ्रयात्त्र विक्रियामुपगच्छन्ति । इत्थेवं त्रिविधं सत्त्वमनुव्याख्यातं भवति ॥

तत्र श्लोको—

इति सत्त्वसमुद्देशस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

पारंपर्येण तेषां तु विहितः समुपक्रमः ॥

१ क. °बलाबला भवन्ति, इ° । २ क. क्रियां प्र° । ३ क. °थाऽल्पोपचयो भ° । ४ क. °धिविशुद्धिनि° । ५ क. °साधन° । ६ क. °र्मसु च किं° ।

पूर्वं कर्म तु कर्तव्यं तामसेषु विशेषतः ।

राजसेषु प्रलोभार्थं सात्त्विके नित्यमुत्तमे । इति ॥

सात्त्विकमपि वारणानां क्रियापथेषु परीक्ष्यम् । तच्च त्रिविधम्—ज्ञातिसात्त्विकम्, प्रकृतिसात्त्विकम्, रससात्त्विकम्, इति । तत्र ज्ञातिसात्त्विकं नाम जन्मनः प्रभृति हस्ती क्षीरमुपसेवते क्षीरपानाच्च धातुविट्द्विभवंति । एवमेव ज्ञातिसात्त्विकं विद्यात् । प्रकृतिसात्त्विकं नाम त्वङ्मूलपवसकवलकुवलपल्लवानि सततमुपसेवमानाः पांशुप्रमाणं सलिलावसाहं स्वेराहारं च सेवमानाः शीतसात्त्विक्या भवन्ति । इत्येतत्प्रकृतिसात्त्विकं विद्यात् । रससात्त्विकं नाम मधुराम्ललवणकटु-तिक्तकपायाणां रसानामन्यतमो ह्युपयुक्तो रसो धातुविट्द्विमुपजनयति । एवमेतद्रससात्त्विकं विद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

पथासात्त्विकं प्रयुज्जीत क्रियाविधिमशेषतः ।

(१ न व्यापदं समासाच्च विपादी स्याच्चिकित्सकः ॥

प्रकृतिमप्यशेषेण नागानां परीक्ष्य क्रियां प्रयुज्जीत) तत्र त्रिविधा प्रकृतिरिह वातपित्तश्लेष्मसंभवा । तां प्रकृत्यध्याये वक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकः—

तिस्रः प्रकृतयो ज्ञेया वातपित्तकफात्मिकाः ।

विज्ञाप्य तु पथावत्तां क्रियां सम्पक्मयोजयेत् ॥

व्याधिरपि वारणानां क्रियापथेषु परीक्ष्यो भवति । तत्र चतुर्विधो व्याधिः—साध्यः कृच्छ्रसाध्यः, पाप्यः, प्रत्याख्येयः, इति । तत्र साध्यः सुखसाध्य इत्यर्थः । सुखसाध्यो नाम प्रत्येकदोषान्वितो विकारो दीर्घाग्रेरिवरसमुत्पित्तो दोषोऽक्षीणमांसरुधिराद्यपरिणतव्यसाश्रितपरिचारकोपकरणः स्वेद-स्नेहविवरेचनस्थापनकल्ककपायचूर्णोरिष्टाद्यंशेषसंभारोपपन्नः साध्यः । कृच्छ्रसाध्यो नाम यो दोषसमवायोत्पित्तो मन्दामिश्रिरसमुत्पित्तदोषः स्थिरगूढजातमूलः प्रक्षीणमांसशोणितः सुचिरातिबलाश्रयो बहुतीक्ष्णोऽनुपकोपद्रवस्तु परिचारकोपकरणोऽश्रद्धाघ्नः श्वासी स कृच्छ्रसाध्यः । पाप्यो नाम पस्तु दोषो वैपम्यादीनामिर्वलवान्क्षीणमांसमेदा दीर्घाग्रेरिव व्याधिमवाप्नोति, न स तेन रोगेण मुच्यते, न क्षिपते क्रियया धार्यमाणः, स रोगो पाप्यः । प्रत्याख्येयो नाम—यः सर्वदोषलिङ्गान्वितो विकारः क्षोभितधात्विन्द्रिय-

† धनुश्चिह्नान्तरगतो अष्टः पाठः कपुस्तके ।

लोऽपि विविधान्धातूनुपद्रवानुत्पादयति—अपस्मारोत्कर्णकश्चासारोचकश्चयथून-
तिपिपासिनं गूनमात्रोदरमेहमतिकृशं शोणितच्छर्दिनमल्पमूत्रपुरीषमल्पानुपानं
सर्वावस्थान्तरगतं विषजघ्नेन्द्रियमुपगतसंज्ञं वा त्रिपते, इति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विधं तु यो व्याधिं तत्त्वतो लक्षयेद्विपक् ।

स शक्नोति क्रिपां कर्तुं नागानां भिषगुत्तमः ॥

शरीरमपि नागानां क्रियापथेषु परीक्षयम् ।

तत्रोत्सेधापामपरिणाहसंस्थानतः स्थूलकृशावनतप्रदेशा ऋजुवकश्लक्ष्णव-
हुलकर्कशादयो गजानां बाह्याभ्यन्तराः शरीरप्रविभागा भवन्ति ॥

तत्राऽऽभ्यन्तराः—सप्त त्वचः । सप्त पेशीशतानि । सप्तैव शिराशतानि ।
पञ्च स्नायुसहस्राणि । पञ्चैव शतान्यशीतिः स्नायुकूर्वाः । पञ्चैवैशतिर्धमन्यः ।
पण्णवति(ती)रोमकूर्पसहस्राणि, असंख्येयानित्यपरे । विंशोत्तराणि त्रीण्यस्थिश-
तानि । तेषामस्त्रमाकृतिविशेषाः षड्विंशः कपालखजकप्रतरनलकवलपफल-
कारुपाः । शुपिरमृदुस्थिरमृज्जुनि शुपिरात्मविशेषाः ।

अथ शरीरावयवानां सार्वेशशतानि । संधीनां त्रीणि पट्टपृष्ठानि । तेषा-
मष्टौ संध्याकृतयो भवन्ति । तथाया—मतरकोशमण्डलसामुद्रोल्लूखलवापसतुण्ड-
शङ्खावर्ततूणसीवनवदिति । एते संधयो येषु शरीरावयवेषु भवन्ति, तां नु-
व्याख्यास्यामः । तत्र कूर्मर्पातिपादसंदानभागमोहापस्करेषु कोशसंधयः । अंत-
फलकबाहुसकुदिकाग्रन्थष्ठीव्यमण्डकशङ्खचक्रसक्थ्यवकृष्ट इत्येवमादिषु सामु-
द्रसंधयः । पृष्ठवंशकृत्काटिकास्तेनकूर्मर्पयन्तशिरोमस्तावग्रहनिर्माणकर्णविद्वधि-
वितानश्रवणेपीकाकुम्भान्तरकुम्भकटगण्डेषु (ऋतूणसीवनवत् । शङ्खहनुकपोल-
सगदामृक्षण्योष्ठ इत्येतेषूपभयतो वायसतुण्डसंधयः ।) कटाक्षिकूटप्रस्तावापाङ्गव-
र्त्यनेत्रलोमहृदयनाभिषु मण्डलसंधयः । बाहिर्यप्रतिमानशम्भूकदन्तवेष्टस्थानेषु
शङ्खावर्तसंधयः । श्रोतःशृङ्गाटकेष्वित्येते संधयो व्याख्याताः ॥

अथ मर्मणाम् सप्तोत्तरं शतम् । पञ्चदश श्रो(स्रो)तांसि । पट्टवत्वारिंशदधि-
फानि चत्वारि प्रदेशशतानि । संध्यस्थिभागाश्रिताः षोडश कण्डुराः ।
इत्पुद्देशः ॥

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो अष्टः कपुस्तके । *‘शृङ्गाटकेषु’ इत्युत्तरं किञ्चिदु-
त्तिष्ठं भवेत् ।

१ क. °नतो मूल° । २ क. °पशतस° । ३ क. °कोढाम° । ४ क. °दृप्यठ° ।
५ स. °सनाक्° ।

तत्र श्लोकः—

शरीरमेवं विज्ञाय प्रदेशैर्बहुभिवर्तम् ।

शस्त्रकर्म प्रयुञ्जानो नाऽऽवाधां प्राप्नुयाद्विषक् ॥

काल इति ख्यातः । यस्मात्स्नेहनस्वेदनानुवासननस्तकर्मपीडनप्रथमनधूप-
नाभ्यङ्गपरिपेकावगाहतर्पणामिश्रक्षारकर्मभक्ष्यभोज्यपेयलेह्याद्याः क्रियाः प्रयु-
ज्यन्ते । वातादीनामुपद्रवाणां प्रशमनार्थम् । तेषु प्रकृतिस्येषु धातुवद्वर्णा
भवन्ति, अप्रकृतिस्येषु विषमाः । तस्मात्कालं परीक्ष्य क्रियां प्रयुञ्जीतेति । तदे-
तच्छरीरं पुनर्द्विधाऽवतिष्ठते कल्पम्, अकल्पं च । तत्र कल्पशरीरं समदोषधातुः ।
प्रशमनैरिन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्प(न)वबुध्यते । समाग्निरुत्थानोपवेशनप्रचारादिषु
न दीनचेष्टः, मुखोच्छ्वासनिमेषणोन्मेषानिलमूत्रपुरीपोत्सर्गादिप्रचारेषु प्रकृतिस्यः
कल्पशरीरो भवति । विपरीतमकल्पशरीरं विधात् । काल इति व्याख्यातुरपो-
रप्यवस्था यस्मात्स्नेहनस्वेदनोत्थापनानुवासननस्पपीडनधूपनप्रथमनाभ्यङ्गपरि-
पेकावगाहतर्पणामिश्रक्षारकर्मभक्ष्यभोज्यपेयलेह्याद्याः क्रियाः प्रयुज्यन्ते वाता-
दीनामुपद्रवाणां प्रशमनार्थम् । तेषु प्रकृतिस्येषु समाः । तस्मात्कालं परीक्ष्य
क्रियापथं प्रयुञ्जीत ॥

स च हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मप्रावृद्धशरदारुणाः पट्टतवः कालः । स एव
मुनिचिधा विभज्यते शीतोष्णसाधारणलक्षणः ॥

तत्र हेमन्ते शिशिरे च समत्वागतवीर्या भवन्त्योपधयः । प्रापसो(शो)
मधुरा मधुरविपाकाः समत्वागतवीर्यत्वात् । तेन तदा पित्तस्य वापोस्तनुत्वम-
भिनिर्वर्तते । श्लेष्मणः प्रचलता भवति ।

दिवास्वप्राजीर्णादिभिश्च वसन्ते श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते संनिरुद्धमार्गप्रचारः ॥
ग्रीष्मे त्वोपध्वो दिवसकरकराभिहतशरीरा निःसृतवीर्या भवन्ति । तदा
वायुः प्रचलीभवति । श्लेष्मणः क्षयः ॥

प्रावृषि शीतवातोष्माभिहतशरीराणां मातरिष्वा भूयो भूयः प्रकोपमुपग-
च्छति । वर्षास्वोपध्वो भवन्त्यसमत्वागतवीर्याः, न ग्रीष्मगुणयुक्ताः, न शिशिर-
गुणोपगताः । ततोऽस्मिन्ततो विशेषेण पित्तमुपचीयते, श्लेष्मणश्च क्षयो भवति ॥

भूयश्च शरदि दिवसकरकराभिहतानां पित्तप्रचलता भवत्यजीर्णादिभिरुपा-
लनैः । असमागतवीर्यत्वाद्भवत्यग्लभ्यायुष्टत्वमोषधीनाम् । ततः पित्तबाहुल्या-
द्वातश्लेष्मणोः क्षयो भवति ॥

१ ख. व्याख्यातः । २ क. °वन्त्यो° । ३ क. वायुर्बुद्धी° । ४ क.
°त्वाद्यात्य° ।

तत्र श्लोकः—

विज्ञाय दोषोपचयं यथावद्वृत्तौ कालविमत्तरूपम् ।

रोगोपशान्तिं प्रयतेत कर्तुं दोषः प्रवृद्धो हि निहन्ति नागान् ॥

वयस्त्रिविधम्—बालं मध्यं वृद्धमिति । तदशेषतः परीक्ष्य पश्चात्क्रियापथं प्रयुज्यते ।

तत्र ताम्रनखनपनदनुरोमा ताम्रोष्ठितालुजिह्वो मन्दगतिरव्यक्तकृष्णोष्ठोऽव्यक्तपल्लिहस्तः श्लक्ष्णपादतनुशिरः† बालः ।

तेजोबलजवसंपन्नो ग्रहणधारणोपपन्नः समोपचितस्थिरमांसः प्रोहसंज्ञाना-
ष्टीव्यापास्त्रावापस्करपक्षपभागापामकाण्डकटीवल्लानां के†(?)चाविलवहलता
भवति मध्यमे वयसि, नागानाम्, विवर्णपरुपत्वं च ॥

तनुकापवलीचितदेहमजवं स्तब्धपालीकमल्पपित्तत्वान्मन्दज्योतिः संभ्र-
श्यमानग्रीवं प्रबलवातश्लेष्माणमविदग्धपुरीषं लक्ष्णनापसरणगमनतरणादिष्व-
समर्थं निरुत्साहतयाऽल्पवीर्यत्वाच्च नागमकामवन्तं वृद्धं विद्यात्, इति ॥

अत्र श्लोकः—

वयस्त्रिविधमालोक्य ततः कुर्यात्क्रियापथम् ।

बालमध्यमवृद्धानामिति मे निश्चिता मतिः ॥

देशोऽपि नागानां क्रियापथेष्ववश्यं परीक्ष्यः ॥

कस्मिंश्च स्वल्पं देशे जातः, कतरद्वा वनमधिश्रपति, कस्मिन्वा कीदृशे
देशे वारणाः संभवन्ति ॥ अत्रोच्यते त्रिविधो देशः—जाङ्गलो ह्यनूपः साधार-
णश्चेति ॥

तत्र जाङ्गलो देशः पर्यवकाशभूयिष्ठस्वरूपचितः सदिशश्वकर्णतिलकतिनि-
शधवशल्लकीसालसोमबल्कंबदरीकिंशुकाश्वत्थवटामलकीवनगहनो ह्यनेकशमी-
शिशपासनश्रीपर्णांकुमपीलुकरतीरघन्वंप्रायः, स्थिरदग्धशुष्कतरुर्बलवत्पवनवि-
धूपमानतरुष्विटपोऽल्पसलिलो मृगवृष्णिकोपशुदोऽप्रिदग्ध इव स्वरूपरुशर्करा-
सिकताबहुलश्चकोरशतपत्रवञ्जलारिष्टभासेवापगोमापुजीवज्जीवकोलकलावकति-
त्तिर्यनुगीतचरितभूमिभागः पृथक्तरुल्लोहितस्वरकरमशार्दूलगवपजम्बुद्वीपिश-
शरुचमरीचितः ।

तस्मिन्वातपित्तशोणितात्मका विकाराः प्रादुर्भवन्ति । स्थिरकठिनतनुदी-

† अत्र किञ्चिदुद्धृतं प्रतिभाति । ‡ 'केपाचित' इति भवेत् ॥

१ क. °त्र न° । २ क. °लितह° । ३ क. °ल्लव° । ४ ख. °न्वनः
प्रा° । ५ क. °रागसीक° । ६ क. °सभाप° ।

घविक्रमशरीराः क्षुत्पिपासासहा बलवन्तः क्रोधनाश्च द्विरदपतयो भवन्ति यत्र तं देशं जाडुलमिति विद्यात् ॥

अथानूपैः—तालतालीनालिकेराजुनसर्जरीचूताभ्रातकनिम्बजम्बुकोशोम्र-
पिपाललंबुसकदम्बोदुम्बराशोकतिलकवज्जुलशालकदंलीवकुलसप्तपर्णकोणकार-
प्रभृतितरुगणस्व(प)ण्डमण्डितो देशः । कुररहंससारसकौञ्चचक्रवाकशुकसारि-
काकदम्बपरपुष्टक(का)ण्डवप्रभृति(भिः)सगरावैरुपगतिभः(गतः), बहुकुसुमव-
द्भिश्च पादपैरुपशोभितवैद्यभिः सिंहव्याघ्रमहिषवराहगजगवयवानरविशोभितस-
लिलाभिर्गिरिवरविवरकंदरोदरविनिःसृताभिर्विमलशीतलशुचिसुरभिसलिलाभिः
स्ववन्तीभिरुपशोभितः, सरिद्धिः समुद्रपर्यन्तोपचितभूमिभागः, कोकनदकुमुद-
कुवलयकमलोत्पलतामरसकहलारादिमिर्जरुहैः कुसुमैरुपशोभितसलिलाशयः,
पद्मवननलिनविविधशकुनिगणविशोभितोपशोभितसन्तिलोपचितः संभ्रान्तसम-
न्तात्सुखशीतलसुगन्धेन मारुतेन नृत्यमानतरुवरगणशिसरः ।

तस्मिन्निपुलबलशरीरा वेणवन्त आचार्याः पृथ्वापतकरचरणपृष्ठाण्डकोशो-
दरशिरसः सुकुमाराश्च द्विरदपतयो भवन्ति यत्र, तं देशं व्याधिमापं श्लेष्मल-
मा(म)नूपं विद्यात् ॥

एतयोरेव च देशयोर्वीरुद्वनस्पतिगुल्मवातस्फौ(?)यधिमृगशकुनिगणपुतं,
क्वचित्तडागोदकपानपल्लवसरःशोभितं च, सहजपङ्कप्रवालघटुहावनतशोभित-
तीराभिः सरिद्धिरुपशोभितभूमिभागम्, स्थिरसुकुमारिहंस्तिभिरुपेतं साधारण-
मिति तं देशं विद्यात् ।

तस्मिन्व्यामिश्रविकारा व्याघयः प्रकोपं समुपगच्छन्ति ॥

तत्र श्लोकः—

एवमालोक्यदेशं तु ततः कुर्यात्क्रियापयम् ।

गलानामोषधैः सार्धं पथादेशं विभागवित् ॥

ग्रहण्यपि क्रियापयेषु परीक्ष्या विशेषतो नागानाम् ।

कस्मात्, यतस्तामविज्ञाय न क्रियापथः सम्पगनुविधानुं शक्यः । सा सलु
चतुर्विधा—तीक्ष्णा मन्दा समा विषमा चेति । तत्र—तीक्ष्णा पित्तात्, मन्दा
श्लेष्मणः, समा त्रिभ्यो वातपित्तकफेभ्यः समेभ्यः, विषमा वायोश्च भवति ।
इत्येता ग्रहण्यश्चतस्रः ॥

ततस्तीक्ष्णज्योतिः—यवसकवलकुवल्लवणतण्डुलरसभोजनमापमाहारपतः

सप्तभारातीतमपि वृणमुपयुञ्जानस्य विक्रियां नाऽऽपचतेऽग्निः, सुसंहितस्थिर-
लिण्डश्च भवति, स तीक्ष्णज्योतिर्वारणो विज्ञेयः ॥

मन्दज्योतिः—यथोक्तस्माऽऽहारस्यार्धमपि नोपयुङ्क्ते श्लेष्मभूयिष्ठत्वादिन्न-
विवर्णदुर्गन्धिपुरीषश्च भवति स मन्दज्योतिर्वारणो विज्ञेयः ॥

यस्तु यथोक्ततैलवणशृततण्डुलरसभोजनयवसकवलकुवलादीन्युपयुङ्क्ते
सुमनाः स्निग्धघनलिण्डश्च भवति स समज्योतिस्त्रयाणां साम्याद्भवति ॥

विषमज्योतिः—यथोक्तानि यवसरसभोजनादीनि कदाचिदतिप्रमाणेन
ग्रहणं कार्षमाणो वा यत्नेनाधिष्ठितमुपयुङ्क्ते स्वरनिर्भिन्नदुर्गन्धपुरीषश्च भवति स
विषमज्योतिर्वीर्यसंसर्जनाऽद्भवति ॥

तत्र तीक्ष्णज्योतिरपरिमितगुरुस्निग्धाहारमतिमुञ्जानो न वृष्यति । बद्ध-
भ्यवहरणाद्विपुलमांसो भवति । तस्यात्याहारोपचितमांसस्य विवृतमुचिरस्वा-
न्मांसपेशीमार्गेगतो वायुः प्रापसः(शः) प्रकोपमुपगच्छति ॥

मन्दज्योतिस्तु यदा हस्तिजीविभिर्ग्रहणीबलमविज्ञाय मन्दबुद्धिभिरकामं
भोज्यते स मन्दज्योतिरलसोऽस्थिरमांसमेदा न सुखमवाप्नोति हस्ती ॥

समज्योतिः समुदितवलजवसंपन्न उत्साहवांश्च वारणो भवति ॥

विषमज्योतिर्विषमत्वादनिलस्य नित्यं विषमं भजमानः । स कदाचि-
दस्वस्थः कदाचिदस्वस्थः कुञ्जरो भवति ॥

अग्निरपि चतुर्विधः—समो मन्दस्तीक्ष्णो विषमश्चेति । तत्र समपाकी समः ।
मन्दपाकी मन्दः । विषमपाकी विषमः । सर्वभुक्तपाकी तीक्ष्णः ॥

तत्र तीक्ष्णविषमावपरिमितविषमपाकित्वादशस्तौ । तेषां सममन्दौ प्रशस्तौ ।
तत्र मन्दं दीपयेत् । समं रक्षयेत् । इति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विधं तु विज्ञाय ग्रहणीनां बलावलम् ।

ततः प्रयुङ्गीत गले यथायोगं क्रियापथम् ॥

अभिवारोऽपि नागानां क्रियापथे परीक्ष्यः ॥

अभिवारसमुत्पन्नं दोषसमुत्पन्नं च द्विविधं व्याधिसुपलक्षयेद्वैद्यः ॥

तत्र दोषसमुत्पन्नो व्याधिः, यो यथोक्तक्रियोपशमो वातपित्तश्लेष्मणामसंकी-
र्णलिङ्गः । न चास्य नानाव्याधिलिङ्गता ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अभिचारसमुत्थश्चानेकव्याधिलङ्घः । क्रियासु सम्पक्क्रियमाणास्वपि नोप-
शममुपैति ॥

एवं दोषसमुत्थम्, अभिचारसमुत्थं च व्याधिं समुपलक्ष्य प्रतिकुर्वीत । तस्मा-
ज्जपहोममङ्गलप्रापश्चित्तशान्तिनिपतात्मना भिषजा भवितव्यमिति ॥

तत्र श्लोकः—

दोषाभिचारजान् व्याधीन्सम्पग्विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथायोगं क्रियां कुर्यान्मन्त्राणां नास्ति दुस्तरम् ॥

आशास्तकोऽपि नागानां (१) क्रियापथे परीक्ष्यः ।

पदा हस्तिजीविनो व्याध्यभिभूतं द्विरदमभिविज्ञाय कदाचिदाशंसन्ति
देवताः ।) ताश्चाऽऽशस्ताः प्रसादमभिनिव(र्व)र्तयन्ति, न च प्रागप्यशंस्तकं
वर्ण्यं तमुपहरन्ति हस्तिजीविनः, ततो देवानां (वाता) पथोक्तां पूजामलभमाना
भूयो व्याधिसुपजनयन्ति । तस्मादाशस्तकं भिषजा परीक्षयम् ॥

तत्र श्लोकः—

इज्यां पथोक्तां कुर्वीत देवतानामतन्द्रितः ।

अन्यथा देवतानां हि क्रोधो भवति दारुणः ॥

—:०:—

चतुर इति चतुष्पादा चिकित्सा—आतुरः, परिकर्मी, भिषक्, भेषजम्,
इति ॥

तत्राऽऽतुरः—सत्त्वसंपन्नः सम्पक्शस्त्रभेषजामिहारकर्मणां सहिष्णुः, उप-
दिष्टकारी, दीर्घायुर्लक्षणश्चेति ॥

परिचारकः—प्रतिपत्तिमान्, अलोलुपः, यथाज्ञप्तकारी, उपकरणसंगोपन-
परः, शौचाचारयुक्तः, अभिनयप्रतिनयस्थानेऽभियुक्तः, निपुणः स्वपरिकर्मणि,
इति ॥

भिषक्—अवस्थितः शास्त्रार्थव्यवसायप्रयोगविज्ञानबुद्धिसंपन्नः' इति ॥

भेषजम्—यदनुपहतमनुष्यदिग्धमनुष्यतप्तमपराणम् । इति विज्ञेयं प्रशस्त-
मित्येषां चतुर्णां पादानां समुदापात्तिर्द्विर्भवति ॥

तत्र श्लोकः—

एवं पञ्चादिकं सम्पग्यो विद्यान्मतिमान्भिषक् ॥

† 'धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अवसानचतुष्कं वै सोऽधिकस्तु चिकित्सकः ।
 आमूढः सर्वरोगेषु योजयेद्यो भिषक्क्रियाम् ॥
 प्रजासु च सदा मानं महत्त्वं च नियच्छति ।
 पञ्च सप्त तथा त्रौश्च द्वावेव चतुरस्तथा ॥
 नव चतुर्दश द्वौ च 'द्विकौ ज्ञात्वा भवेद्विपक्व', इति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 द्वादशोपक्रमो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजोऽभिवाद्य पप्रच्छ पालकाप्यम्—'भगवन्कथमुत्पन्नानि पृथि-
 व्यादीनि, के चैषां गुणाश्चोपगुणाश्च । किं च शरीरम् । कंश्चाङ्गमभिवर्तते ।
 कश्च गर्भः । कथं चाभिवर्धते । कथं च त्रिविधा शरीराकृतिः समा विपमा
 समं विपमं चाभिनिवर्तते, भद्रमन्दमृगसंकीर्णाश्च कथं निवर्तन्ते । कथं च
 कुब्जवामनहीनाधिकविकृताद्यान्यन्यानि च निवर्तन्ते, कथं वा कृष्णश्वेतरक्त-
 रूक्षा निष्पद्यन्ते, मिश्रवर्णा वा हस्तिनः । कथं वा विपमविपाणा मोटादयः समु-
 त्पद्यन्ते, नयनघ्राणत्वक्श्रोत्रजिह्वेन्द्रियाणां किमध्यात्मम्, किमधिदैवि(व)कम्,
 किमधिभूतम् । स्त्रीपुंनपुंसकविशेषाश्च केन जीवविशेषेणोत्पद्यन्ते । कथं च
 गर्भस्थो नोत्सृजति मूत्रपुरीषम्, न चापि वृंहति । किं मातृजम्, पितृजम्,
 आत्मजम् । रजस्तमःसत्त्वजानि कानि । गर्भस्य बाह्यनोबुद्धिरहंकारः सत्त्व-
 रजस्तमसामात्मा कथमुत्पद्यते, तन्मयानि शब्दस्पर्शरूपगन्धाश्चेति । गर्भस्य
 किं वा पूर्वं संभवति । कश्चरणनयनमुखशिरोग्रीवाग्रात्रापरसंधिवद्भक्षणनाभिदे-
 नपुपत्रेणैवापि कथं विभज्यन्ते' इति ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—'इह खलु भोः परं सूक्ष्मभार्यार्थमप्यव्य-
 क्तमोष्ठस्पन्दनमात्रं श्रुतिः । सर्पपमात्रमोष्ठमेदो लवः । द्वे श्रुटी लघ्वक्षरः । द्वे
 लघ्वक्षरे अक्षिनिपातेसुनिभं निमेषः । निमेषास्तु दश पञ्च च काष्ठा । ता दश
 विंशतिः(च) कला । त्रिंशत्कलो मुहूर्तः । ते त्रिंशदहःक्षपे लोके सूर्यो विभजते ।
 तत्र कर्मणां चेष्टार्थं दिवसः, शर्वरी स्वापार्थं । त्रिंशदहोरात्राणि मासः । द्वाद-

१ क. द्विकौशौ । २ क. 'शोऽध्या' । ३ क. कथं वाऽङ्गमभिनिव' । ४ क.
 'मं च नि' । ५ क. 'नि चाङ्गका' । ६ क. 'संमितं नि' । ७ क. विंशतिकलो ।
 ८ क. 'य । यत्तु त्रिं' ।

शमासो वर्षम् । लौकिके मासेन रात्राहं मै(पै)त्रमानम् । तेषु कृष्णपक्षः शर्वरी, शुक्लो दिवा । अयने द्वे यद्युक्तं देवमानम् । तत्रोत्तरायनं(णं) दिवा, दक्षिणायनं निशा । तेन पक्षः, मासः, संवत्सरश्च ।

तेन चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगम्, तस्य चतुःशती संध्या, तावदेव संध्यांशः । ततश्चतुर्भागहीनस्त्रेता । द्वापरमर्घम् । चतुर्थोऽशः कलिः । इत्येतेषां युगानां कालेन शतानि सहस्राणि चासंख्येयानि वर्तन्ते । तानि चत्वारि युगानि परिनिवृत्तानि पुनश्चतुर्युगमित्युच्यते । द्वादशवर्षसहस्रं चतुर्युगमित्युच्यते । तान्येकसप्ततिरिन्द्रपर्वायः । चतुर्दशेन्द्रपर्वाया ब्रह्मदिनम्, तावत्पेव रात्रिः ।

तदादौ कृत्स्नमिदमीश्वरः संक्षिप्य कृत्वाऽध्यात्मं सुप्तो विबुध्यते । मैत्रिबुद्धोऽथ ब्रह्मा व्यक्तमचिन्त्यमध्यायमहर्मुखे बुद्धिमव्यक्तमसृजत् । बुद्धेर्मनः । मनसोऽहंकारः । अहंकारात्कालः । कालादिशः । दिग्भ्य आकाशम् । आकाशाद्वायुः । वायोस्तेजः । तेजस आपः । अद्रव्यः पृथिवी ॥

ताम्यः (?) शब्दवदाकाशम् । शब्दस्पर्शगुणो वायुः । वायो रूपगुणं तेजः । तेजसो रसगुणा आपः । अद्रव्यो गन्धगुणा पृथिवी । पूर्वानुपूर्वाच्चे गुणानुत्तरानपि प्राप्नुवन्ति यावदिह गुणाः, यावन्तश्चोपगुणाः । सर्वे ते भूतगुणाः पृथिव्या लक्ष्यन्ते । तत्समुत्पत्तानि भूतानि स्थावरजङ्गमानि च । एतत्पञ्चगतिवत्सामान्येनान्योन्योपजीवीनि सपरिणामानि भूतान्युत्पद्यन्ते ॥

तत्रोद्भिजानि वृक्षगुल्मवल्लीवृणानि चतुर्विधानि स्थावराणि । अत्र भोगार्थं चतुर्दशौषधयः । तद्यथा—इयामाकवेणुनीवारतिलमर्कटगवेधुफावरकाद्येति सप्त वन्याः । म्रियद्गुग्गुलूमपचमापशालिपट्टिककुलत्थाः सप्त ग्राम्याः ॥

सरीसृपादिकादिकचरैश्चराः (?) स्वापदपक्षिहस्तिवानराः सप्ताऽऽरण्याः । पुरुषाजाविगोश्वागर्दभोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः । तेषामेव मूतानां पुरुषः श्रेष्ठः, पशूनां गैजः । तयोरापुरुषकर्म्यः शरीरवलाधानदोषोत्कर्ष(र्षापक)र्षेषु प्रयत्नः कर्तव्य इति । तत्र सात्म्यवयोवलयकृत्तिदेशकालादारोपसेविनो मनुष्याः, परवशानुवर्तिनस्तु नित्यानुबन्धकर्मव्यापामवह्वनिपताहारसेविनो वारणाः । तस्माद्विपानां शरीरवलाधानदोषापकर्षणेषु प्रयत्नः कर्तव्यः । तत्र वक्ष्यते ॥

१ क. मासेनवात्रा° । २ क. ते तु कृ° । ३ क. °वा । आयद्वौ य° । स. °वा आयतद्वौ य° । ४ क. प्रतिबुद्धाऽथ । ५ क. °णि च भो° । ६ क. °दिक्चरैश्चराः । ७ क. हस्ती ।

शरीरं खलु नामाहंकारात् । पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति कर्णत्वग्जिह्वानयनघ्राणैः पञ्चभिरिन्द्रियैः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धेश्च पञ्चभिरिन्द्रियार्थैः स्वभावेन चेतनया मनसा प्राणापानादिभिर्जीवितेन चेति पञ्चविंशतिभिर्गुणैर्युक्तं त्विदमव्यक्तं व्यज्यमानं शोणितरेतस्युत्पन्नं मानुषोनिनाढ्यां गत्वा विशदेवगुणा भूतगुणा आत्मगुणाश्चेत्येतदनुपतन्ति । निवेश्यमानमनुनिवसन्ति । सद्यथा—भ्रमरमधुकरसंघाः पुष्पलं रजः प्रद्रवत्प्रद्रवन्ति, निवसमान(?) मनुनिवसन्ते । एवं खल्विदमेतत्परमाद्भुतमात्मानमव्यक्तं वक्ष्यमाणं शोणितरेतस्युत्पन्नं मानुषीति कटिसंधौ विसर्जे(शन्तमे)व स्वगुणाः स्वात्मगुणाश्चात्पन्तं तमनुपतन्ति । तैस्तस्य पट्कोशस्थानानि भवन्ति । तत्रामगर्भदोषा वेदना व्याप्तिर्भवति ॥

पितृजमपि खल्वस्य शुक्रं मातृशोणितेन सह संप्रयुज्यमानं मारुतेन पूरितमीश्वरभावसंयुक्तं मूर्तिमापद्यते । दक्षिणं कुक्षिभागं पुमान्समाश्रयति, वामं स्त्री, मध्यमितरत् । संवृतात्पिण्डापामात्पुमान्संभवति, स्त्री पेश्याः, अर्धुदाश्रयं पुंसकम् ॥

परिपच्यमानस्तु खलु मासेन स्थिरी भवति गर्भः । द्वितीये मास्यर्धुदं पेशी वा, तयोर्धुगपदिन्द्रियाण्यभिनिवर्तन्ते । शिरोक्षिकूट्वाहुपृष्ठपार्श्वोदररोमकूपाश्च तृतीये मासि । चतुर्थे व्यक्ती भवति गर्भः । पञ्चमे मासि चेतनाऽस्पोपजायते । षष्ठे मनः । सप्तमे बुद्धिः । अष्टमे मासि स्थैर्यम् । नवमदशमैकादशेषु सर्वाङ्गसंपूर्णः सप्तभिः शिराशतैः सर्वैः सान्वयसमन्वितः स्थिरीभूतो नाभिनिबद्धपानाढ्या मातुराहारजं रसं भुञ्जानः संवत्सराद्देवै जायते । सहदेवगुणैर्भूतगुणैरात्मगुणैश्च ॥

तस्येमे देवगुणा भवन्ति—विक्रान्तो विष्णुः । गले शक्रः । कोष्ठेऽग्निः । उपस्थे प्रजापतिः । प्राणापानयोर्वायुः । कर्णयोर्दिशः । सेष्वाकाशम् । जिह्वायां सरस्वती । पदेषु मित्रावरुणौ । चक्षुष्यादित्यः । कर्मणि विश्वकर्मा । भूमिरस्य देहे । शब्दे रुद्रः । त्वचि विधात् (?) वाच्यग्निः । क्षान्तौ ब्रह्मा । पर्जन्यो हृदये । भुजयोरश्विनौ । त्रिके मरुतः । इति देवगुणाः ॥

अथ भूतगुणाः—कर्णवदनगुदमेढ्रश्रोतः शब्द इत्याकाशयोनीनि (१ रसो

* अत्र किञ्चित्तुटितं प्रतिभाति । † धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. विपन्नमेव । २ ख. °कोणस्या° । ३ क. °रिपाच्य° । ४ क. व्यक्तानि भवन्ति ग° । ५ क. °द्वावेव जा° । ६ क. बले ।

रसना..... । सर्वाणि च द्रव्याण्याकाशयोनिरिति । चक्षुर्द्रव्या कायाग्निरिति तेजोयोनीनि) घ्राणं घ्रेयं संघात इति पृथिवीयोनीनि । स्पर्शः स्पष्टव्यं घ्राणापानसमानव्यानोदाना वायुयोनयः ॥

अथाऽऽत्मगुणाः—सर्वेन्द्रियबुद्धिपरिद्रष्टा क्षेत्रज्ञः, संशयोत्पादनमभिप्राय-
नात्मकं मनः । आत्मेन्द्रियमनोर्धसंनिकर्षोत्पन्नव्यवसायात्मिका बुद्धिः, इति ॥

मनो बुद्धिरन्तरात्मा इत्यव्यक्तानि । कर्णत्वग्जिह्वाघ्राणनयनश्रोत्राणीन्द्रि-
याणि । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धा इन्द्रियायाः ॥

समुत्पन्ने(रिन्द्रियार्थे(??)) रिन्द्रियार्थान्बुद्ध्याति जितेन्द्रियेणोपेकृष्टान् । सर्व-
सत्त्वानामिष्टानिष्टानामेलपमनल्पं शब्दं श्रवणेन्द्रियेण बुद्ध्याति । शीतोष्णशु-
क्ष्णस्वरमृदुकठिनघनविकीर्णस्निग्धविशदपिच्छिलरुक्षतीक्ष्णानां च स्पर्शविशे-
षाणामुपलब्धिः स्पर्शेन्द्रियेण । मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषयाणां रसानामुप-
लब्धिः(ब्धी) रसनेन्द्रियेण बुद्ध्याति । न्यसचतुरसनिम्नोन्नतप्रधुवृत्तसमविप-
माकाराणि श्वेतताम्रपीतविमिश्रात्मकानि जङ्गमाजङ्गमानि द्रव्याप्यक्षीन्द्रियेण
बुद्ध्याति । इष्टानिष्टानां व्यस्तपिण्डितनिर्हारिणां गन्धानामुपलब्धिर्घ्राणेन्द्रि-
येण, इति ॥

तत्र ये चाऽऽत्मशरीरापत्ता वातपित्तश्लेष्माणः तेषां त्रीणि स्थानानि—
पक्वाशयामाशयमलाशयाः ॥

अथ सात्त्विका भावाः—महर्षेः प्रीतिः सुखमानन्दकर्मासंतापश्चेति ।
तैक्ष्ण्यमधैर्यं धाष्टर्यं भयं संतापो रोषः सङ्गः क्षुत्पिपासेति राजसाः । अज्ञानं
लोभो मोहः कामः क्रोधः स्वप्नो देव्यमिति तामसाः ॥

अथ वायवः—घ्राणापानसमानोदानव्यानाः । तेषां कर्माणि । तत्र घ्राणो
घ्राणनयनवदनगुदमेढ्रश्रोतसामानन्दकर्मात्मकः, प्रवर्तको निवर्तकश्चेष्टानाम्, नेता
मनः सर्वेन्द्रियार्थस्य, विज्ञानकरः प्रकृतिस्पर्शपोः, मूलं योनिर्हृदयस्योत्साहस्य
(योनिर्हृदयस्योत्साहस्य) स हि भगवान्प्रभवश्चाव्ययश्च, भूतानां भावाभावकरः
सुखासुखस्य विधाता, मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरिति । विश्वकर्मा विश्वरूपः
सर्वाङ्गेषु सर्वस्य विधाता भावनो यत्तविभुर्विष्णुः कान्ता लोकस्य, वायुरेव
भगवान्पञ्चधाऽऽत्मानं योजयित्वा शरीरं धारयति । तेषां विसर्गोत्पन्नोऽपानः ।
उत्क्षेपणाकुञ्चनप्रसारणममनकर्मात्मको व्यानः । मह्यभोज्यपेयलेहानामशित-

† धनुर्बिह्वमध्यगतो नोपलभ्यते कपुस्तके ॥

पीतलीढस्वादितानामबिबोढा समानः । प्राणापानसमानव्यानानामन्तकालेऽ-
भ्युद्धर्ता चोदानः ॥

अथ तेजःस्थानानि—प्रदर्शनं चक्षुरूपमा कायामिहृदयं त्वक्पयन्तमिति ।
तत्र चक्षुर्गतं रूपाणि गृह्णाति । कायामिरामाशयपकाशययोरन्तरस्थो धातूनां
चान्तरेषु प्रयोगान्पाचयति । हृदि संश्रयात्कोधयति । त्वक्पयन्तगतश्चाभ्यङ्ग-
परिषेकादीन्पाचयति ॥

तत्र श्लेष्मा संधीन्संश्लेषयति, मृदुकरश्च ॥

सप्त चास्य धातवो रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रमिति ॥

दश चास्य प्राणायतनानि भवन्ति शिरोहृदयनाभिगुदवस्तिवातपित्तश्लेष्म-
शूत्रपुरीषाणीति ॥

प्राणयात्रार्थं चास्य पट्टसाश्च मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । तैरुपपन्नो
गर्भस्तिष्ठति ॥

तत्र त्रयाणां समवायाद्गर्भाधानं भवति मातुः पितुः, जीवस्य चेति ॥

मैथुनसंपोगात्पतिं यदाऽभिकारुक्षति धेनुका, तां समुत्पन्नर्तुकां (*तेस्माद्-
तुस्मातां) हस्तिनीं विचात् । आर्तवस्य द्वादशरात्रं भवति । तस्मादिवा रात्रौ
वा हस्तिनो हस्तिन्याश्चसंयोगे मादुर्भावो भवति । यदा हस्तिन्यामृतुमर्त्यां मत-
ङ्गजः संयोगेषु शुक्रमुत्सृजति तद्वायुः कोष्ठे प्रविभजते । मातुराहारात्संवर्धते ।
तस्मात्कवलरसपल्लवाहारासविना(?)क्षोभव्यापामतीक्ष्णोष्णाहाराविवर्जनात्स्पा-
त्करेणुः । तत्र बहुशुके पुमान्संभवति, स्त्री शोणितबाहुल्पात्, समे नपुंसकम्,
शुके तु वायुना द्विधाकृते यमलावुत्पद्येते । पट्टपा(द्)गर्भं विभर्ति धेनुका,
तदाकारं भवति । तत्र ग्राम्यधर्मे निवृत्ते यदा योनिमुखगतं शुक्रं भवति । तेन
रुधिरसंसर्गात्कललं भवति । ततो जीवः संक्रामति गर्भम् । पृथिव्यापस्तेजो
वायुराकाशं ज्ञानमिति पट्टशरीरकारणानि भवन्ति । तत्समवायात्ततो योन्यां
कललसंज्ञो भवति परिणामात्कललः स्वरत्वं भवति । स्वतेजसा विदाहे तत्स्वरी
भवति परिणामात् । स्वरस्पर्शुर्देस्य पेशी भवति ॥

तत्र मज्जा च शुक्रं च नागानां गर्भस्थानां भवति । स्नाय्वस्थीनि *पितृ-

* 'केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्त्रायुषमनीरेत.प्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि,
मांसशोणितमेदोमज्जादन्नाभियकृत्स्नीहान्त्रगुदप्रभृतीनि मृदूनि मातृजानि' इति सुश्रुतात्
'दृढानि पितृजानि, मृदूनि मातृजानि' इति पर्यवसितम् ॥

१ क. तेजसः स्पा° । २ क. तस्मादनुस्थानां । ३ क. °हारः संव° ।

४ ख. °शुः । ततश्च करेणुस्तत्र । ५ क. यच्च ।

जानि शुक्रान्तानि । जरायुर्मांसमेदोर्ब्रगुदं धमन्यश्चेति मातृजम् । अन्नपातो-
त्पन्नः संवक्ष्यमाणः ॥

मातृपित्रोरशनविशेषात्कफपित्तानलप्रभृतीनामन्यत(म)भाशुक्रनिषे(कं) प्राणि-
नमाश्रयति, स प्रकृतिमापद्यते ॥

वर्णाः कृष्णश्वेतरक्तरुक्षा वातपित्तकफशोणितात्मकाः, वर्णभेदाश्च तेषाम-
न्योन्यसंपोगात्मकाः ॥

कुब्जवामनहीनाधिकवेकृत्ययमलभावाश्च वातात्मकाः ॥

विपाणानां वैषम्यं वातात्मकं भवति । संजायमानयोर्दन्तपोर्पदा समुपहरति
वायुः, तदा दोषा उत्पद्यन्ते ॥

तत्र श्लोकौ—

यदा शिशुर्विवरति जीवमात्रो गर्भाशयाद्गर्भनिरोधमुक्तः ।

तदाऽङ्गचेष्टां विविधां शरीरे प्रवर्तते वायुबलेन कर्तुम् ॥

प्रवर्तते मूत्रपुरीषमस्य निमेषणोन्मेषणरोदनं च ॥

तदाऽभिलाषाङ्गविचारणं च वातादि सर्वा विविधाः क्रियाश्च ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

गर्भसंभवो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥

अजातशत्रुं विधिवन्निर्गतं हस्तिनं भगात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेऽस्मिन्यथाकाले यूथानि समवेक्ष्य च ॥

यथावदनुपूर्वेण कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥ २ ॥

इति प्रश्नं महाराजो व्याजहार यथातथम् ॥

महान्मे संशयो विद्वन्ष्टष्टा वै कुञ्जरान्वने ॥ ३ ॥

गर्भः कथं संभवति संभूतः केन जीवति ॥

अस्थिस्रापु च मांसं च कतमे मांसि जायते ॥ ४ ॥

छविश्च कतमे मासि त्वग्वंशः प्रविभज्यते ॥
 †वृक्षौ नखानि रोमाणि यकृदन्त्राणि पुष्पसम् ॥ ५ ॥
 हृदयं कतमे मासि गर्भे जायेत दन्तिनः ॥
 पोतः कथं संभवति पोतकी जायते कथम् ॥ ६ ॥
 पोती पोतोऽथ यमकं मिथुनं जायते कथम् ॥
 उभौ वा पोतकौ केन उभे वा पोतिके कथम् ॥ ७ ॥
 कथं बन्ध्या च शण्डश्च कोशमेही च जायते ॥
 कथं मृगः संभवति मन्दो वा केन जायते ॥ ८ ॥
 मद्रश्चापि कथं नागः संकीर्णश्च कथं भवेत् ॥
 मन्दो मृगमनाः केन मृगो मन्दमनाः कथम् ॥ ९ ॥
 भवेत्तु जवनः केन जायतेऽल्पवलः कथम् ॥
 कथं भीरुः प्रकृत्वा च प्रकृत्वा गूर एव च ॥ १० ॥
 कथं भवति दुर्मेधा मेधावी च कथं भवेत् ॥
 मन्दमेधश्च मातङ्गश्चैतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ११ ॥
 कालः कथं च भवति श्यामो वा केन जायते ॥
 हरिद्वर्णो भवैत्केन रूक्षामः केन वारणः ॥ १२ ॥
 स्निग्धच्छविर्वा मातङ्गः कथं स्याल्लोहितच्छविः ॥
 स लोहितच्छविः केन वर्णेषु भवति त्रिषु ॥ १३ ॥
 गजश्चोलूकवर्णामः कथं भवति जातितः ॥
 केन वर्णेषु भवति त्रिषु चोलूकवर्णभाक् ॥ १४ ॥
 बहुवर्णश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥
 सुद्रवर्णश्च मातङ्गोऽप्युपदिग्धश्च तत्र यः ॥ १५ ॥
 श्वेताभो जायते केन एतदिच्छामि वेदितुम् ॥
 नखानि केन कालानि राजिमन्त्यपि वा कथम् ॥ १६ ॥
 कथं श्यामानि जायन्ते श्वेतान्यपि च हस्तिनः ॥
 केनास्य तालुकं कृष्णं केन कल्माषतालुकम् ॥ १७ ॥
 केन पद्मपलाशामं तालु नागस्य जायते ॥
 कालजिह्वः कथं नागस्ताम्रजिह्वोऽथवा कथम् ॥ १८ ॥

† 'वृक्षा' इति भवेत् ॥

कथं कल्माषजिह्वो वा गजो भवति जातितः ॥
 पिङ्गलः केन भवति मध्वक्षः केन जायते ॥ १९ ॥
 हर्षक्षः केन नागः स्यात्काकाक्षः केन जायते ॥
 अक्षिणी केन शुक्रे तु कालतारे पुनः कथम् ॥ २० ॥
 गजः पारापताक्षो वा कथं भवति जातितः ॥
 विकृताक्षो विरूपाक्षो जातान्धो वाऽपि वारणः ॥ २१ ॥
 केन जायते वै नागः कालः पिङ्गललोचनः ॥
 केन मुस्ताच्च हस्ताच्च स्वेदो भवति दन्तिनः ॥ २२ ॥
 कस्मिन्देशे च वृषणावदृश्यौ केन वा पुनः ॥
 म्लानशीर्षो म्लानमुखो विकटो वधिरस्तथा ॥ २३ ॥
 ह्रस्ववालश्च मातङ्गो दीर्घवालः कथं भवेत् ॥
 विषमाम्यां च कर्णाभ्यां पुटकर्णश्च वारणः ॥ २४ ॥
 नष्टकर्णश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥ २५ ॥
 कुष्ठी किलासी विततः काणो हीनोऽथवा पुनः ॥
 कुब्जः किलासमेद्रश्च कथं भवति वारणः ॥ २६ ॥
 अतिश्वेताश्च ये दन्ता ये च दन्ताः सुलोहिताः ॥
 यथा भवन्ति तद्ग्रही मधुवर्णाश्च दन्तिनः ॥ २७ ॥
 म्लानवक्त्रः कथं नागो ग्रन्थिदन्तस्तथैव च ॥
 मुक्ता विषाणेषु कथं नागानां संभवन्ति च ॥ २८ ॥
 म्लानगात्रो भवेत्केन स्तब्धगात्रस्तथैव च ॥
 मृदुगात्रश्च मातङ्गः कथं भवति जातितः ॥ २९ ॥
 सममूर्धा भवेत्केन तथा प्राप्तिविदुर्गजः ॥
 उदङ्मूर्धा स च कथं गजो भवति जातितः ॥ ३० ॥
 मदं गृह्णाति मातङ्गः केन प्रथमपौवने ॥
 अमदो वा भवेत्केन यावदायुर्मतङ्गजः ॥ ३१ ॥
 मूढः कथं संभवति समदन्तश्च वारणः ॥
 मत्कुणश्चैकदन्तश्च कथं स्पातां मतङ्गजौ ॥ ३२ ॥
 करेणुः केन भवति त्रिविषाणः कथं भवेत् ॥
 गजश्चतुर्विषाणो वा कथं भवति जातितः ॥ ३३ ॥

वामोन्नतः कथं वा स्यात्कथं वा दक्षिणोन्नतः ॥
 मूढैकदन्तो मातङ्गो जायते केन हेतुना ॥ ३४ ॥
 उत्तमा हस्तिनो ये च प्रादक्षिण्या द्विजोत्तम ॥
 तथैव नागा यौल्पाहोः श्वेतच्छत्रस्य च द्विपाः ॥ ३५ ॥
 गजाश्च मधुपर्काहो मानाहोश्चैव हस्तिनः ॥
 संभवन्ति यथा विप्र तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 स पृष्ठस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अदृश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षकारि तत् ॥ ३७ ॥
 पानाचरत्यसौ भावांस्तान्ये कीर्तयतः शृणु ॥
 महद्वक्त्रं लाङ्गुला घ्यानशीला विवर्तिका ॥ ३८ ॥
 योनिश्च विवृता शुष्का मन्दं मन्दं च गच्छति ॥
 पूषस्थान्ते विचरति पांथुपङ्कजलमिया ॥ ३९ ॥
 पतितं हस्तिनीनां स्यादन्तरेणाऽऽर्तवं रजः ॥
 एतैराकारसंस्थानैर्ज्ञेया ऋतुमती भवेत् ॥ ४० ॥

—:०:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि ऋतुमत्याश्च लक्षणम् ॥
 प्रसन्नमुखवर्णा च योन्याश्च विवृतं मुखम् ॥ ४१ ॥
 पुनः पुनः प्रस्रवति प्रहृष्यति पुनः पुनः ॥
 समीपस्था न सहते हस्तिनश्चान्यहस्तिनीम् ॥ ४२ ॥
 किञ्चिदुत्पुच्छकर्णी च योन्या प्रक्षिभपीनया ॥
 समुत्थितकरग्रीवा विनता विकटस्थिता ॥ ४३ ॥
 यतो गजश्च व्रजति ततोऽस्याग्रेऽवतिष्ठते ॥
 हस्तिना च कृतं मूत्रं पुरीषं चापि हस्तिनी ॥ ४४ ॥
 पुनः पुनः समाधाय हस्तमास्यं नयत्यसौ ॥
 संप्रहृष्टाग्रवालेन मुहुराहन्ति तं द्विपम् ॥ ४५ ॥
 रागान्मुहुः परिक्रम्य पुवते वारणं वशा ॥
 गुह्यदेशं समाधाय हस्तमास्यं नयत्यसौ ॥ ४६ ॥
 इमांश्च कुरुते भूपो भावान्हर्यकरान्गजे ॥
 यदा देशे मनोक्ते तु पुरस्तिष्ठति वारणः ॥ ४७ ॥

१ क. °तः ॥ मोटैक° । २ क. मल्पाहोः । ३ क. °हीस्तया ये नाम ह° ।

४ क. तद्धि ।

तदा ग्रहृष्टा नागस्य दन्तमालिङ्ग्य तिष्ठति ॥
 करवक्त्रोष्ठमेष्ट्राणि परिजिघ्रति सर्वतः ॥
 संग्राय चास्य गात्राणि शुद्धानि च विशेषतः ॥ ४८ ॥
 वृक्षादोकृष्य शार्खा च कुलुबीजानि वारणम् ॥
 कुमुदोत्पलपत्रैश्च सरःसु सलिलेन च ॥ ४९ ॥
 कर्दमेन च शीतेन स्थले सिञ्चति पाशुना ॥
 पक्षेण पक्षं चाऽऽहत्य मुखं जिघ्रति दन्तिनः ॥ ५० ॥
 न चातिमात्रमादत्ते भक्ष्यं कुक्षरसंनिधौ ॥
 नैवाऽऽसीनं शयानं वा साऽपीष्टं निशि चाहति ॥ ५१ ॥
 हस्तिनृपुमती नागं न मुञ्चति कदाचन ॥
 तत्तदेव करोत्यस्य येन येन ग्रहृष्यति ॥ ५२ ॥
 फलमादाय रुचिरं मृणालं चापि शैवलम् ॥
 गजस्य वक्त्रेऽर्पयति हस्तिनी मदनानुरा ॥ ५३ ॥
 यदा देशे मनोहे तु पुनस्तिष्ठति वारणः ॥
 तदा विषाणमालिङ्ग्य हृष्टा नागस्य तिष्ठति ॥ ५४ ॥
 एभिर्विद्याहनुमतां लिङ्गेर्गजवशां बुधः ॥
 भूवनस्पतिवोयेषु स्त्रीषु च श्रुतिरीदृशी ॥ ५५ ॥
 ब्रह्महत्या महेन्द्रेण कृत्वा संक्रामितः पुरा ॥
 त्रिपत्तिरान्य(?)गम्पाहुत्रिलोकेशं शतकनुम् ॥ ५६ ॥
 तस्माद्वारपितुं शक्ता ब्रह्महत्या शचीपतिः ॥
 प्रायश्चित्तं ततस्तासामादिदेश *कुशास्तरे ॥ ५७ ॥
 वासोभिर्मलिनैर्भूमौ ब्रह्मचर्यसमन्विता ॥
 स्थाने च शयने चैव रजः प्रस्रवतु न्यहम् ॥ ५८ ॥
 मासि मासि करिष्यन्ति प्रायश्चित्तमिमं क्षियः ॥
 ब्रह्महत्याविमुक्तास्ता गमिष्यन्ति शुभां गतिम् ॥ ५९ ॥
 प्रायश्चित्तोपदेशादि मानुषीणां रजः श्र(स्त्र)वेत् ॥
 पुष्पं यत्र स्थितं शुद्धं हस्तिनीनां निसर्गतः ॥ ६० ॥

* 'कुशोत्तरे' इति स्यात् ।

१ क. °दावृत्तशा° । २ क. °न प्रकारेण प्र° । ३ क. मनोऽन्ये । ४ क. कुशान्तरे ।

रजो न स्रवते पासां तिर्यग्योनिस्वभावतः ॥
 अदृश्यमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षसंभवम् ॥ ६१ ॥
 उत्पन्नपुष्पा विज्ञेया कामलीलाविचेष्टितैः ॥
 समुत्पन्नार्तवा राजभृतुस्त्रातेति तां विदुः ॥ ६२ ॥
 अहानि द्वादश भवेदुत्सस्या नराधिप ॥
 तत्र रात्रौ दिवा वाऽपि स्वभावाच्च प्रजापते ॥ ६३ ॥
 ऋतुकाले तु संप्राप्ते धेनुकां पुवते गजः ॥
 कल्पः कल्पा महीपाल मुदितो मुदितामपि ॥ ६४ ॥
 ततः पुरुषकारे तु निवृत्ते तस्य दन्तिनः ॥
 तच्छुक्रं भजते योनिमच्युते तस्य मेहनात् ॥ ६५ ॥
 योन्वा मुखं प्रविष्टं तु गर्भाशयमवाप्य च ॥
 ततः संयुज्यते तत्र रक्तेन सह पार्थिव ॥ ६६ ॥
 योनिं रुधिरसंसृष्टां यदा शुक्रं प्रपद्यते ॥
 शुक्रशोणितसंयोगात्कललं संभवेत्ततः ॥ ६७ ॥
 जीवः संक्रामति ततो गर्भमित्येष निश्चयः ॥
 लब्धबीजा ततो मुक्ता ग्रहयेण श्रमेण च ॥ ६८ ॥
 हस्तिनी दन्तिनं दृष्ट्वा शनैर्विष्टम्भ्य गच्छति ॥
 विनमस्याकम्पयति पथोक्ते कर्णचूलिके ॥ ६९ ॥
 कण्ठपते तथा देहं तरुमाश्रित्य सर्वतः ॥
 अवगाहं च पङ्कं च शीतां छायां च सेवते ॥ ७० ॥
 गच्छन्तमुपसर्पन्तं द्वेष्टि चैव मतङ्गजम् ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयाज्जातगर्भा तु हस्तिनीम् ॥ ७१ ॥

—:०:—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि गर्भिण्या लक्षणं नृप ॥
 कपायमधुराहारा द्विरदं द्वेष्टि भावतः ॥ ७२ ॥
 संजातगर्भा प्रथमे मासे भवति हस्तिनी ॥
 मृदुत्वगृम्भणपरा द्वितीये कललोद्बहात् ॥ ७३ ॥
 योन्वा प्रभूतोदकया तृतीये भासि वारणी ॥
 करेणुरेल्सा च स्यान्मृदुशीताभिनन्दिनी ॥ ७४ ॥

१ क. °तुकालमपि नृप ॥ अ° । २ क. संयुज्यते । ३ क. संक्रामति ततो गर्भमित्येष निश्चयः कृतः । ४ क. लब्धबीजं ततो मुक्त्वा प्र° । ५ क. सर्वशः । ६ क. °रमलास्या स्या° ।

चतुर्थे मन्दगमना मन्दमन्दोपसेविनी ॥
 पञ्चमे पूर्णजठरा पांशुपङ्कजलमिया ॥ ७५ ॥
 सूर्यमान्ते मृदुसमं देशं पष्ठे निषेवते ॥
 अत्यर्थं जृम्भणपरा मन्दवेगा च सप्तमे ॥ ७६ ॥
 द्विजान्दशति गम्भीरतोषप्लवनत्तपरा ॥
 अष्टमे नवमे मासि जलं विष्टम्प तिष्ठति ॥ ७७ ॥
 शूलानानना शीर्णकेशी दशमे क्लान्तलोचना ॥
 निम्नमेकादशे द्वेष्टि संवेशोत्थानविह्वला ॥ ७८ ॥
 उन्नद्धनाभिरलसा गुरुगर्भतया च सा ॥
 करिणी द्वादशे मासीत्पुङ्कं गर्भस्य लक्षणम् ॥ ७९ ॥

—○—

अतः शृणु महाराज गर्भाधानं विशेषतः ॥
 मुनयो नयकारा ये शृण्वन्तु सुविचक्षणाः ॥ ८० ॥
 अन्धान्महार्थान्वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 रसो रक्तमयो मांसं मेदोऽस्थीनि च धातवः ॥ ८१ ॥
 मज्जा शुक्रं तु ससैते शरीरेषु शरीरिणाम् ॥
 मधुरः कटुकश्चैव तथाऽम्लश्च रसा नृप ॥ ८२ ॥
 तिक्तः कषायो लवणस्तेषामुपरसाश्च यः ॥
 एतेषां वीर्यनिवृत्तौ रसधातुर्नराधिप ॥ ८३ ॥
 अन्यक्तः प्राणिनां प्राणान्प्रीणयत्यतिसौरुपतः ॥
 स पूर्वं शीणितं प्राप्य मांसं भवति पार्थिव ॥ ८४ ॥
 पारंपर्येण तेषां तु धातुन्प्रीणाति दन्तिनाम् ॥
 ततो हर्षो भवेज्जन्तोः प्रीणितेष्वथ धातुषु ॥ ८५ ॥
 ततो हर्षात्प्रयत्नेन शुक्रं तस्य प्रजायते ॥
 यथा हारण्यां ज्वलनः सूक्ष्मो यत्नेन दृश्यते ॥ ८६ ॥
 एवं मैथुनयत्नेन जन्तोः शुक्रं हि दृश्यते ॥
 यस्मिन्समे हि प्रकृतिः पुंसंश्चा क्रियते नृप ॥ ८७ ॥
 प्रादुर्भावश्च तत्रैव परिणामश्च लक्ष्यते ॥
 त्रयाणां समवाये तु गर्भाधानं भवेदिति ॥ ८८ ॥
 मातापित्रोर्वै(र्नर)पते जीवस्य च न संशयः ॥
 पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाशमेव च ॥ ८९ ॥

भूतान्येतानि कथ्यन्ते पञ्चैव खलु देहिनाम् ॥
 समवायः पुनस्तेषां पोण्यां कललसंज्ञितः ॥ ९० ॥
 कललस्य परीणामात्स्वरत्वमुपजायते ॥
 खरीभवति तद्राजन्विदाहेन स्वतेजसा ॥ ९१ ॥
 स्वरस्य च परीणामादर्बुदं नाम जायते ॥
 अर्बुदस्य परीणामात्पेशी स्यादिति निश्चयः ॥ ९२ ॥
 ततोऽस्य शाखा जायन्ते तथा विद्धि नराधिप ॥
 गर्भस्पेहानुपूर्वेण सर्वभूतेषु पार्थिव ॥ ९३ ॥
 यथा मधूच्छिष्टकृतं रूपमन्वेति विग्रहः ॥
 स्त्रीपुंनपुंसकं तद्वज्जीवः समधिगच्छति ॥ ९४ ॥
 *पर्वभिस्तु यथा सर्वेषु रूतपद्यते त्वप ॥
 सर्वैरङ्गैस्तथा सूक्ष्मेर्जातेर्गर्भो विवर्धते ॥ ९५ ॥
 शुक्रं रजो मलश्चैव गर्भस्थस्य न जायते ॥
 चतुर्थे मासि जायन्ते स्नाय्वस्थीनि सिरास्तथा ॥ ९६ ॥
 जायते तस्य निर्वृत्तिरङ्गानां तु महीपते ॥
 निर्वृत्तिरनुपूर्वेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ ९७ ॥
 शिरो ग्रीवा च पृष्ठं च कर्णौ चाऽऽस्पृं करस्तथा ॥
 गात्रापरमथो बालस्तथा निष्कोश एव च ॥ ९८ ॥
 उरस्तथाऽऽधामकाण्डमानुपूर्व्यान्नराधिप ॥
 छादी च पञ्चमे मासि यथावत्प्रविभज्य च ॥ ९९ ॥
 चक्षुः श्रोत्रमथो जिह्वा प्राणोऽपानस्तथैव च ॥
 वृष्कौ नखानि रोमाणि यकृदन्त्राणि पुष्कसम् ॥ १०० ॥
 व्यज्यते हृदयं चैव षष्ठे मासि नराधिप ॥
 संभवन्ति महीपल गर्भस्थस्पेह दन्तिनः ॥ १०१ ॥

* 'गर्भस्य हि संभवतः पूर्वं शिरः संभवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम् । हृदयमिति कृतवीर्यो नुर्द्धमेनसश्च स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्यः, ततो हि वर्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सुभूतिगौतमस्तन्निबन्धनत्वात्सर्वगात्रसंभवस्य । तत्तु न सम्यक् । सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि संभवन्तीत्याह घन्वन्तरिः । गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च । तद्यथा—चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते । कालप्रकर्षात्तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः' इति सुश्रुते घन्वन्तरेरप्यत्रैव संवादो दर्शितः ॥

जीवोपजीवमाश्रित्य गर्भो भवति कालतः ॥
 रसेन प्रीणितो जीवो गर्भस्थः किं न रोदिति ॥ २ ॥
 जरायुणा मुसे च्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ॥
 वायोर्गतिनिरोधाच्च गर्भस्थो न प्ररोदिति ॥ ३ ॥
 मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः प्रकाशयस्य च ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि गर्भस्थो न करोति हि ॥ ४ ॥
 सूक्ष्मत्वाद्विशदत्वाच्च नात्र किट्टं प्रशस्यते ॥
 नाम्भ्यां प्रतिष्ठिता नाडी अन्तरे हृदयस्य च ॥ १०५ ॥
 मात्रोपयुक्तान्देहस्थो गर्भो वहति वै रसान् ॥
 चतुर्भोगेन चांशेन गर्भं प्रीणाति हस्तिनी ॥ ६ ॥
 †नाडी रसवहा ज्ञेया तथा गर्भः स जीवति ॥
 ततः समानसंज्ञानं व्यक्तं भवति पार्थिव ॥ ७ ॥
 ज्ञानं च रसवीर्याभ्यां संभूयाऽऽद्य विवर्धते ॥
 बुद्धिः संजायते चास्य सप्तमे मासि पार्थिव ॥ ८ ॥
 अष्टमे स्थिरसर्वाङ्गः संधिस्त्रायुसमन्वितः ॥
 त्वगस्थिमांसमेदोभिः संयुक्तः संविवर्धते ॥ ९ ॥
 नवमे दशमे चैव भवेदेकादशोऽपि वा ॥
 द्वादशे वा गजो राज्ञापते नात्र संशयः ॥ ११० ॥
 नृप या द्वादशे मासि गर्भिणी न प्रसूयते ॥
 इदं तु कारणं तस्या वित्तैषं नैरसत्तम ॥ ११ ॥
 क्षीणशोणितमांसाया रूक्षशुष्काशनान्नवेत् ॥
 अध्वनो गमनाद्वाराद्धन्धनाच्च श्रमाद्गपात् ॥ १२ ॥
 गर्भो मुह्यति हस्तिन्या वायुना परिशोषितः ॥
 न स्पन्दते न स्फुरते चानुर्यं च न गच्छति ॥ १३ ॥
 न गच्छति विनाशं च न च फाले प्रसूयते ॥
 अल्पप्राणा निरुत्साहा गर्भशय्यां न मुञ्चति ॥ १४ ॥
 सा लीनगर्भा करिणी प्रसूतेऽतिचिरादपि ॥
 धेनुर्वन्धाकनी चैव तथा नागोलिकाऽपि च ॥ ११५ ॥

†‘अयमर्धश्लोकः ‘नाभ्यां’—इत्यर्धनः परं पाठ्यः’ इति प्रतिभाति ॥

१ क. °र्मागो नवांशे° । २ क. °नं सर° । ३ क. °भ्यां स भूयासुर्विव° ।

४ क. रानसत्तम ।

एकद्वित्रिसया गर्भं धारयन्ति यथाक्रमम् ॥ १६ ॥
 हस्तिनी गर्भिणी या तु बह्वश्रात्पहितं यदा ॥
 आहारं तरुणे गर्भे तेन दोषः प्रवर्तते ॥ १७ ॥
 ततो दोषपरिस्पन्दो गर्भनाभौ प्रपद्यते ॥
 स गर्भे जनयत्पाशु व्याधीन्बहुविधान्वहून् ॥ १८ ॥
 पदा त्वाहारगुणतो गर्भो भवति तपितः ॥
 मातुर्गुणबलोत्साहसत्त्वतेजःसमन्वितः ॥
 गर्भशय्यां परित्यज्य विमथ्य परिवर्तते ॥ १९ ॥
 योनिद्वारं समासाद्य तदा क्षिप्रं विजायते ॥
 इत्येतदभिनिर्दिष्टं गर्भस्योत्पत्तिलक्षणम् ॥ १२० ॥

—:०:—

अथ देवगुणानां तु विस्तरः संप्रवक्ष्यते ॥
 ब्रह्मा सृष्टिं गले शक्रः स्कन्धे विष्णुरवस्थितः ॥ २१ ॥
 नाभ्यामग्नी रविर्दृष्ट्योर्मित्रः पादेषु दन्तिनाम् ॥
 धाता विधाता कुक्ष्योस्तु मेण्डे वाऽपि प्रजापतिः ॥ २२ ॥
 अङ्ग्रेषु नागास्तिष्ठन्ति सर्वलोकधुरंधराः ॥
 दारणेषु प्रधानात्मा तिष्ठति ह्यजरोऽक्षयः ॥ २३ ॥
 गात्रयोरग्निनौ श्रोत्रे दिशो मनसि चन्द्रमाः ॥
 पर्जन्यो हृदि नागानामिति देवगुणाः स्मृताः ॥ २४ ॥

—:०:—

आकाशाच्छ्रोत्रनिर्वृत्तिः शब्दः स्वानि च दन्तिनाम् ॥ २५ ॥
 गर्भस्तस्याथ विज्ञानं सर्वाश्चेष्टाश्च मारुतात् ॥
 दृष्टिं हृदया च पित्तं च रूपज्ञानं च तेजसम् ॥ २६ ॥
 सलिलात्तु रसज्ञानं स्नेहः क्लेदः कफस्तथा ॥
 गन्धज्ञानं च मन्धश्च संघातश्च महीगुणाः ॥ २७ ॥
 इति भूतगुणाः शोका वक्ष्यन्ते पितृजा गुणाः ॥
 भवन्ति पितृजा दन्ताः शुक्रमसि च दन्तिनाम् ॥ २८ ॥
 केशा रोमाणि मज्जा च स्नायूनि च नखानि च ॥
 सत्त्वं च धुर्वलं बुद्धिः स्मृतिर्मेधा श्रुतिर्जैवः ॥ २९ ॥
 पितृजं सर्वमेवेतन्मातृजं संप्रवक्ष्यते ॥
 त्वक्पेशी शोणितं चैव मेदोऽन्त्राणि गुदस्तथा ॥ १३० ॥

धमन्यश्चेति नागानां विज्ञेया मातृजा गुणाः ॥
 आत्मजानि निर्वृतिश्च स्वकर्मफललक्षणाः ॥ ३१ ॥
 शरीरं बलवृद्धिस्तु गर्भस्य रसजाः स्मृताः ॥
 रसस्य प्राणनं कर्म जीवमं शोणितस्य च ॥ ३२ ॥
 प्रलेपनं च मांसस्य कुंदो वर्ष्मं च मेदसः ॥
 देहधारणमस्त्रां च मज्जाश्चैवास्थिपूरणम् ॥ ३३ ॥
 संभूतमथ गर्भस्य वायुर्जीविषति द्विपम् ॥ ३४ ॥
 शरीरे चान्तरिक्षे च दिव्यो राजन् महाबलः ॥ ३४ ॥
 भगवाञ्जीव इत्येष सर्वप्राणस्य दीश्वरः ॥
 शरीरस्थोऽप्यहश्यश्च वायुरित्युच्यते तुघैः ॥ ३५ ॥
 (*पदा शिशुर्विचरति जातमात्रो गर्भाशयाद्गर्भनिरोधमुक्तः ॥
 तदाऽङ्गुचेष्टां विविधां शरीरे प्रवर्तते वायुवलेन कर्तुम् ॥ ३६ ॥
 प्रवर्तते मूत्रपुरीषमस्य निमेषणोन्मेषणरोदनं च ॥
 तदाऽभिलापाङ्गुविचारणं च वातो हि सर्वस्य भवेद्विकर्ता ॥ ३७ ॥

—:०:—

पूर्वं तु यदि मातङ्गः शुक्रमाक्रम्य तिष्ठति ॥
 जनपेत्तत्र मातङ्गमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३८ ॥
 संगमे तु यदा राजन्धत्तं मुञ्चति धेनुका ॥
 जनपेद्वस्तिनो तत्र क्षिप्रमेव महीपते ॥ ३९ ॥
 ऋतौ नित्यं यदा राजन्धेनुकां पुवते गजः ॥
 ततः शुक्रं प्रथमतो वारणस्य प्रसिच्यते ॥ ४० ॥
 तच्चैत्रणिहितं शुक्रं करोति पवनो द्विधा ॥
 जापेते पर्यङ्गौ पोतौ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४१ ॥
 ऋतौ यदि समुत्पन्ने धेनुकां पुवते गजः ॥
 धेनुकायाः प्रथमतस्तत्र रक्तं प्रसिच्यते ॥ ४२ ॥
 द्विधा करोति तद्वापुर्मुञ्चेत्त्रणिहितं यदि ॥
 भवतः पोतिके तत्र रज्जं नास्ति विचारणा ॥ ४३ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो श्लोकौ पूर्वाध्यायस्य गर्भसंभवास्यस्य चरमलिङ्गिती
 केवलं सपुस्तके पुनरुक्तौ । कपुस्तके तु प्रकृताध्यायभारम्भे कृतप्रधानामेतदुत्तरकानुयो-
 गमावेन व्यर्थत्वावगमेन न लिखितौ ॥

१ रा. प्राणनं । २ रा. धेनुकम् । ३ क. 'मकोपेतौ' । ४ क. चात्र ।

यदा तु भ्रूवते नागो वशामृतुमतीं च्यप ॥
 ततस्तु शुगपच्छुक्रं प्रसिच्येत यहच्छया ॥ ४४ ॥
 करोति मारुतस्तच्चेच्छुक्रं प्रणिहितं द्विधा ॥
 यमके मिथुने तत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
 रसं तीक्ष्णं यदाऽभीक्ष्णं निपेवेत मतद्भुजः ॥
 कटुकं च कषायं च रूक्षं चैव महीपते ॥ ४६ ॥
 मृदा समुपदिग्धं च प्रावृट्काले च वारणः ॥
 असंजातरसं स्वादेदगर्भं यवसं यदा ॥ ४७ ॥
 पथेष्टं हस्तिनी वाऽपि रसनेताभिपेवते ॥
 यदा भवति संयोगस्तस्मिन्काले यहच्छया ॥ ४८ ॥
 नागे संजापमाने तु हस्तिनी व्यतिरिच्यते ॥
 शुक्ररक्तसमायोगाद्योन्पां कुप्यति मारुतः ॥ ४९ ॥
 दौर्बल्याच्चापि शुक्रस्य रसहीनवयाऽथवा ॥
 यदि प्रादुर्भवेद्गर्भस्तस्मिन्काले यहच्छया ॥ ५० ॥
 पण्डः संजायते सेन वातोपहतपौरुषः ॥
 पण्डा वाऽपि महीपाल हस्तिनी नात्र संशयः ॥ ५१ ॥

—:○:—

दलीसंतानभक्षाणां पित्तघातुर्विवर्धते ॥
 कट्वन्लवणमापे काले कर्फेविघातने ॥ ५२ ॥
 रक्तमांसक्षयकर्मनोदेहाभिपातनैः ॥
 वृष्टेरुपरमाद्वाऽपि शुक्रोर्दकबलाहके ॥ ५३ ॥
 शरत्काले निदाघे वा तत्समानगुणे ऋतौ ॥
 मध्याह्ने मध्यरात्रे वा ऋतौ तुल्ये तथोर्द्ध्वयोः ॥ ५४ ॥
 वशोपनीतप्रकृतिः पित्तेनाधिककर्मणा ॥
 शुद्धः संजायते जात्या मृगनामा मतद्भुजः ॥ ५५ ॥
 तस्यैव संभवक्ष्यामि सत्त्वाकारमसंशयम् ॥
 वनचर्याक्रियाणां च लक्षणं प्रविभज्यते ॥ ५६ ॥
 तनुत्वकर्णपादो पस्तन्वास्पस्तनुमेहनः ॥
 तनुबंधोदरश्चैव तनुव्यक्ततनूरुहः ॥ ५७ ॥

१ क. मृदु । २ स. समुपदिग्धं । ३ क. स्वादेद्गर्भं यवसं य० । ४ क.
 स. °सान्नेता० । ५ क. °यः ॥ नली० । ६ स. °फनिघातनैः ॥ १० । ७ क. °नैः ॥
 वृष्टेरुपरमे वाऽपि । ८ क. °दरव० ।

तनुगात्रापरनस्तनुग्रीवस्तथैव च ॥
 दीर्घजिह्वाविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च यः ॥ ५८ ॥
 स ह्रस्वहनुहस्तास्पवाल्वालिधिपुष्करः ॥
 ह्रस्वाल्पमस्तकश्चैव ह्रस्वरोमाऽणुमेहनः ॥ ५९ ॥
 निष्ठष्टस्रकनिर्याणकर्क्षासंसगदान्तरः ॥
 मस्तन्धरोमकर्णत्वक्पुरस्ताच्चापि संनेतः ॥ १६१ ॥
 फरालो धृतकर्णश्च जलौकावर्णसप्रमः ॥
 स्थूलोत्कृष्टावकृष्टश्च संयुतः सर्वसंधिभिः ॥ ६१ ॥
 उन्नद्धनाभिरन्ध्रश्च निर्मासाष्ठीव्यपिण्डकः ॥
 स्थूलो निर्मोलाक्षश्च कुब्जवंशश्च वारणः ॥ ६२ ॥
 उच्चश्चाप्येलपार्श्वश्च तथा चाप्यल्पपेचकः ॥
 ग्रीवया चाप्यपेतोऽसावुच्चैर्वद्वापचक्षयः ॥ ६३ ॥
 एतद्वनगजस्यास्य शारीरं लक्षणं भवेत् ॥
 वनस्थस्यैव वक्ष्यामि तस्य सत्त्वाश्रयं पुनः ॥ ६४ ॥
 निषाने गोचरस्थाने शय्यापां चाप्यनिर्वृतः ॥
 रूपादिभयशङ्की च नित्यमेवानवस्थितः ॥ १६५ ॥
 इत्युक्तं वेनवासस्य चर्षोमपि तु वक्ष्यते ॥
 सत्त्वस्य लक्षणं तस्य निश्चयेन विनिश्चितम् ॥ ६६ ॥
 चर्षा वनमनुचरन्निपिनिष्ठ करं भुवि ॥
 हस्तश्रवणलाङ्गूलो दीर्घं विश्रमते क्रमैः ॥ ६७ ॥
 भिन्नमूत्रपुरीषः सञ्जुद्विग्रहः संप्रधावति ॥
 पुनः पुनश्च विनदन्स्थाने हस्तं विनिक्षिपेत् ॥ ६८ ॥
 समुन्नम्य शिरो याति यूथान्तं चोपदेशते ॥
 चर्षा निर्गन्तुकामस्य द्वारयेप्राप्य तिष्ठति ॥ ६९ ॥
 कर्मण्युत्तानवेदी तु चण्डो दुर्विनपश्च यः ॥
 शोफालुश्चाप्यसोढुश्च दुर्मना गुरुमक्षिकः ॥ १७० ॥
 वह्नाशी वह्मलापश्चेद्विशीलो विषयाशनः ॥
 रंभसो दुर्मगश्चैव दन्तपातेषु चाक्षयः ॥ ७१ ॥

१ क. 'समगादान्तरः । २ क. संवृतः । ३ क. स्थूलकृष्णोविकृ° । ४ क. निर्मिलि° । ५ क. 'व्यवपा° । ६ क. वनसंस्थस्य । ७ क. त्वस्य । ८ ख. विक्रमते । ९ क. 'मप्यवति° । १० क. दुर्विर्जयश्च । ११ क. नभसो ।

पुरोधिसंपराये च विपरामर्शदुर्बलः ॥
 जेवे प्रकृष्टवेगश्च भारं प्राप्यावसीदति ॥ ७२ ॥
 रजोवृत्तिविधेयश्च दुर्मेघश्च मृगो गजः ॥
 प्रकृत्पापैत्तिको ह्येव जात्या वाऽपि मृगो मतः ॥ ७३ ॥
 कृच्छ्राद्याऽऽप्यापते नागः क्षिप्तं च परिहीयते ॥
 विधाः स्नेहाच्च तद्योगास्तृणानि विविधानि च ॥ ७४ ॥
 लवणं प्रतिपानं च कवलान्कुवलानि च ॥
 नित्यमस्मै विचित्राणि दातव्यानि वलार्थिना ॥ ७५ ॥
 विशिष्टबलयोगो हि तस्य सज्ज्ञैः प्रशस्यते ॥
 तित्तैः कपापमधुरैः स्निग्धैश्चाऽऽप्यापते हि सः ॥ ७६ ॥
 फट्मल्लवणैश्चैव ह्रस्वैश्चाऽऽतुरतां व्रजेत् ॥
 तस्माद्योगविभागज्ञो भिषक्शास्त्रविशारदः ॥ ७७ ॥
 प्रकृतेरविरोधेन बल्यमाहारमादिशेत् ॥
 बलं ज्ञात्वा च तद्योग्यं भिषक्कर्म समादिशेत् ॥ ७८ ॥
 नित्यं च सान्त्वयेदेनं न चैनमभितापयेत् ॥
 सोढुं स हि न शक्नोति तीक्ष्णदण्डावचारणम् ॥ ७९ ॥
 तस्मात्कर्मान्तरं तस्य सदा तीक्ष्णं विवर्जितम् ॥
 पिण्डीदकमदानं तु सान्त्वपूर्वं प्रशस्यते ॥ ८० ॥
 नृणामूर्खोपचारेण ततश्चैनमुपाचरेत् ॥
 कर्णमध्वे तु संरक्षा मृदा संपरिलेपयेत् ॥ ८१ ॥
 अद्भुतशभाजनैश्चैनं विशुद्धमवमार्जयेत् ॥
 असंतापक्षमं चैनं वाचं न फटुकां वदेत् ॥ ८२ ॥
 एवं हि सान्त्वतः कर्म सुखेन प्रतिपद्यते ॥
 कर्मार्थशायमारम्भः कर्म चैवं प्रसिध्यते ॥ ८३ ॥
 —○—
 अथ मन्दस्तु हेमन्ते मासयोः पोषमाघयोः ॥
 नागानां शीतसात्स्न्यानां मांसं मेदश्च वर्धते ॥ ८४ ॥
 मुपास्वातपरुषे प्रभृत्यवसादके ॥
 स्वाह्मन्लवणानां च रसानामुद्रवात्मके ॥ ८५ ॥
 इन्द्रियोद्रेकजनने मेदो मांसं विवर्धते ॥
 अम्लं मधुरवीर्याश्च भवन्त्योषधयस्तदा ॥ ८६ ॥

ततस्तासां विपाकेन श्लेष्मा समुपचीयते ॥
 भवन्ति च विचित्राणि धान्यानि वसुधातले ॥ ८७ ॥
 वर्ष्म पुष्णन्ति परमं शुक्रं चैषां विवर्धते ॥
 संजातमांसा हेमन्ते भवन्ति बलिनो गजाः ॥ ८८ ॥
 तदा हर्षेण संपन्नाः समर्था मैथुने नृप ॥
 राज्ञो निवाते गच्छन्ति सापं ते वाऽऽतपं दिवा ॥ ८९ ॥
 न च दूरं विधावन्ति आसनिर्वाणकारणात् ॥
 तस्मिन्काले यदा राजन्धेनुकां प्लवते गजः ॥ ९० ॥
 सा चोद्य लभते गर्भं हस्तिनं प्राप्य हस्तिनी ॥
 संजायते महाराज पादशं सादशं गृणु ॥ ९१ ॥
 महामुखो महाग्रीवो महाश्रोता महोदरः ॥
 महोरःकुम्भसगदामतिमानासनैर्धृतः ॥ ९२ ॥
 महापस्कारनिष्कोशो बलिमान्स्थूलपेचकः ॥
 निःस्पृष्टकूटभागश्च दीर्घस्थूलतनूरुहः ॥ ९३ ॥
 चीनानुर्वशः सान्द्रत्वक्सुविभक्तमहाशिराः ॥
 उत्पार्श्वः सूक्ष्मनाभिश्च दीर्घबालधिमेहनः ॥ ९४ ॥
 पुरस्तादुच्छिन्नश्चापि पश्चादवनतोऽपि च ॥
 अर्च्छद्भेदहृन्धश्च तथा च परिमण्डलः ॥ ९५ ॥
 ह्रस्वास्पः पृथुजिह्वश्च ज्ञेयो ह्रस्वशिरोधरः ॥
 मृदुसंभोगभागश्च दृढपर्वा तथैव च ॥ ९६ ॥
 महाण्डकोशः पैक्षाम्यां स्तनोभ्यां चोपलक्षितः ॥
 बहलैर्मृदुभिश्चैव युक्तः स्निग्धैस्तनूरुहैः ॥ ९७ ॥
 स्थिरैः स्थिराकृतितलैः पादैश्च पृथुभिः समैः ॥
 अल्पोत्सेधश्च विज्ञेयो गूढोत्कृष्टः समाहितः ॥ ९८ ॥
 दीर्घेण दीर्घाङ्गुलिना दीर्घपुष्करशोभिना ॥
 युक्तो हस्तेन हर्षसः प्रभूतमृदुना च यः ॥ ९९ ॥
 स्थिरे स्निग्धे विशाले च पीने चापि प्रकीर्त्यते ॥
 विपाणे तस्य विद्वद्भिरोष्ठो दीर्घश्च रोमशः ॥ १०० ॥

१ क. चाद्य । २ क. °कोऽसौ व° । ३ क. दृष्टय° । ४ क. °कोशय° ।

५ ख. पैक्षाम्यां । ६ क. °नाम्यामभिल° । ७ क. °शः ॥ सप्तवृ° ।

स्वपंक्तो मृदुस्निग्धो महाकर्णस्वनश्च यः ॥
 पश्चादधश्च बद्धो च कर्णो जात्युपलक्षणो ॥ १ ॥
 संदानभागौ मोहौ च पल्लिहस्तौ तथैव च ॥
 पलिपादश्च पादश्च ज्ञेयस्तस्य कचाविलाः ॥ २ ॥
 रन्ध्रौ कक्षौ च कुक्षौ च विशेषज्ञैर्विनिश्चिते ॥
 प्रलम्बौ चोपदिग्धौ च श्रवणौ तस्य तद्धि च ॥ ३ ॥
 शिथिलैर्वहुलैश्चैव मांसेः संलिप्तविग्रहः ॥
 रूढो नीचैः प्रबद्धश्च बलवांश्चापि वारणः ॥ ४ ॥
 कूर्मसंस्थानगमनो मन्दो मन्दगतिक्रमः ॥
 चिह्नैरेतैः शरीरस्थैर्विज्ञेयो वनसंस्थितः ॥ २०५ ॥
 वनस्थ एव च सदा विहरन्विविधाशनः ॥
 अन्वेष्य चरत्येव शब्दादिभयकारणम् ॥ २०६ ॥
 यूथमार्गानुसारी च स्थले वाऽप्यथवा जले ॥
 संमील्य लोचने नित्यं निद्रान्ध इव गच्छति ॥ २०७ ॥
 हस्तिन्यां हस्तमांसज्ज्य प्रायेण मदनातुरः ॥
 पृष्ठे च जघने वाऽपि वीर्यामथ स तिष्ठति ॥ २०८ ॥
 पार्थिवाङ्गामयुक्तेषु मोहशङ्कादिहेतुषु ॥
 वादिन्नोद्गटशब्देषु न मुह्यति न शङ्कते ॥ २०९ ॥
 *पादपाशिकविक्षिप्तैस्तथैवापरया पुनः ॥
 पाशैरुद्वेजनैर्बद्धोऽप्युद्वेगं नाधिगच्छति ॥ २१० ॥
 इत्युक्तं लक्षणं तस्य वनचर्या तु सात्त्विकम् ॥
 अतः परमिदं कृत्स्नं सत्त्वकर्मणि कीर्त्यते ॥ २११ ॥
 अल्पश्रमः क्लेशसहो मृदुकोपोऽथ निर्जवः ॥
 देशस्पर्शक्षमश्चापि गम्भीरस्य च वेदिता ॥ २१२ ॥
 मन्दाशनोऽथ मन्दाग्निरल्पाशी बलवांश्च सः ॥
 महाधृतिरसंवापी स्तिमितः सुमरोऽपि वा ॥ २१३ ॥
 आकूजनश्च प्रायेण मेधया चापि मध्यमः ॥
 पित्तौत्सवं पुरीषं च मूत्रं च विमृजत्यसौ ॥ २१४ ॥

*‘पदे’ इति भवेत् ।

१ क. °कर्णश्च निश्च° । २ क. रन्ध्रे । ३ क. °भासाद्य प्रा° । ४ क.
 °प्युद्योगं । ५ स. दशे स्प° । ६ क. °वापि लि° । ७ क. °तोच्छ्रतं ।

प्रासितो वधवन्धैश्च नातित्रासं स गच्छति ॥
 प्रकृत्या श्लेष्मलस्त्वेव मन्दस्तामस एव च ॥ २१५ ॥
 पूर्वोक्त एवास्याऽऽहारो विशेषोऽयं ततो भवेत् ॥
 त्रिगधैः कषायकटुकैस्त्रिकैश्चाऽऽप्यापते हि सः ॥ २१६ ॥
 त्रासदंशवदातीक्ष्णैस्तस्पेदं प्राजनाङ्कुशैः ॥
 दृष्टप्रवदकर्मो स्याद्गुरुगम्भीरवेदिता ॥ २१७ ॥
 मृगस्याधेर्यमाधेयं मन्दस्यापि च लाघवम् ॥
 श्लेष्मप्रकृतिरेवं च मन्दो लाघवमाप्नुयात् ॥ २१८ ॥

—:०:—

समशीतोष्णसुभगे प्रकामयवसोदके ॥
 ऋतौ वसन्तस्य सुखे मन्मथादेशनक्षत्रे ॥ २१९ ॥
 तत्समानमुखे वाऽपि पूर्वाह्णे पूर्वजन्मनः ॥
 ये चाप्याहारजा दोषा मातापित्रोः कफादयः ॥ २२० ॥
 सात्त्विकत्वाद्देहवीर्जत्वान्न ते दोषकराः स्मृताः ॥
 विपजन्मा यथा जन्तुर्विषदोषैर्न हन्यते ॥ २२१ ॥
 त्रिदोषवशगो नागो न दोषप्रकृतिर्भवेत् ॥
 रसाधिक्योपयोगेण(न) दोषाः स्युः स्वगुणाधिकाः ॥ २२२ ॥
 शुक्रार्तवसमायोगस्तैश्चाऽऽदावनुभाव्यते ॥
 पित्तादीनां त्रयाणां च कार्यं यत्र हि च द्विषे ॥ २२३ ॥
 दृश्यते तद्विशेषाग्नेः स तद्योनिरिति स्मृतः ॥
 दोषसात्त्व्याच्चसौ भद्रः समधातुः प्रकीर्तितः ॥ २२४ ॥
 सर्वजात्पाधिकेस्वेदस्तस्य लक्षणसंपदः ॥
 भद्रश्च राज्ञो भूत्यर्यमिति तज्ज्ञाः प्रचक्षते ॥ २२५ ॥
 भतिमाने सुविपुलश्चारुष्ट्यापताननः ॥
 सुखे सुरभिनिश्वासस्ताम्रजिह्वोष्ठतालुकः ॥ २२६ ॥
 पीनाण्डकोशः सुश्रोताः सुदीर्घाङ्गुलिपुष्करः ॥
 स्वापतेनानुवृत्तेन करेण च करी पुनः ॥ २२७ ॥
 सुप्रभूतान्तरमणिर्व्यस्तपीनस्तनान्तरः ॥
 तथा व्यूढमहोरस्को महोसो विपुलासनैः ॥ २२८ ॥

१ क. °लश्रैष । २ क. °तीक्ष्णोस्तस्येष्टं प्रा° । ३ क. च शब्दला° ।

४ क. °जस्या न ते । ५ क. °कस्नेहस्त° । ६ क. °नः ॥ ऋजुभिश्च मुनिवृत्तैर्यु° ।

शिराभिर्वलिभिर्मुक्तैर्युक्तो गात्रैः समाहितैः ॥
 इपीके चाक्षिकूटे च कुम्भश्चावग्रहेऽपि च ॥ २२९ ॥
 कटी च सगदौ वाऽपि दन्तवेष्टौ तथैव च ॥
 अनुत्सन्ना ह्यनिम्नाश्च प्रदेशास्तस्य कीर्तिताः ॥ २३० ॥
 तथेपां तुल्यसंस्थानौ दन्तौ चापि विशेषतः ॥
 मधुपिङ्गलनेत्रश्च मधुदन्तश्च दन्तिनः ॥ २३१ ॥
 स्निग्धौ च परिनिम्नौ च समौ चापि प्रमाणतः ॥
 कर्णौ सूक्ष्माण्डरोमाणौ ज्ञेयौ तस्य विपश्चिता ॥ २३२ ॥
 समानवर्णैर्मृदुभिः सूक्ष्मैः स्निग्धैस्तनूरुहैः ॥
 एकलाञ्छितरोमा च स्वापत्तव्यापत्तच्छविः ॥ २३३ ॥
 मांसैः स्थिरैः समग्रैश्च यथाभागैः प्रतिष्ठितैः ॥
 तनुभिर्बहुभिश्चैव सर्वतः स विभूषितः ॥ २३४ ॥
 मोहौ च पलिहस्तौ च पलिपादौ च यस्य तु ॥
 श्लक्ष्णाश्चानुपदिग्धाश्च तथा चैककचाविलाः ॥ २३५ ॥
 महाशिरोधरांसश्च संलक्ष्येत च यस्य तु ॥
 अपस्कारग्रंदेशौ च माहापायसमन्वितौ ॥ ३६ ॥
 ताम्रपल्लवसंकाशमेहनः स्थिरविक्षपात् ॥
 दीर्घवालिवालश्च समपार्श्वस्तथा च यः ॥ ३७ ॥
 मूढोत्कृष्टोऽल्पनिष्कोशः पुरस्तादुत्सृष्टश्चिह्नस्तथा ॥
 धनुर्विनतवंशश्च समसद्बन्धनोऽपि च ॥ ३८ ॥
 अविक्षिप्तान्तरैः स्निग्धैः स्थिरैरपि स्वरैरपि ॥
 समुद्धृतार्धचन्द्रैश्च वर्णसंस्थानयोगिभिः ॥ ३९ ॥
 विशत्या च नक्षैर्युक्तो योऽष्टादशभिरेव वा ॥
 यो नोपदिग्धो न तनुस्तनुरन्धस्तनूदरः ॥ २४० ॥
 समसंस्थानबन्धश्च सप्तधातुष्ववस्थितः ॥
 तं नागं वनसंस्थं हि नाम्ना जात्युपलक्षितम् ॥ ४१ ॥
 भद्रमित्पेव जानीयाच्चिह्नैरेतैः शरीरजैः ॥
 स शीतातपवातानां सोढा संवेगकारिणाम् ॥ ४२ ॥
 रुमाद्रिशिखराणां च कूलानां पततामपि ॥
 अशनेर्वातवृष्टीनां स्तनपित्तनोश्च चिन्तनम् ॥ ४३ ॥

आवेगमदनाविग्रः श्रुत्वा हर्षं स गच्छति ॥
 वृद्धाहुरति कामार्तः संजिघ्रति समन्ततः ॥ ४४ ॥
 शब्दान्पतिवृद्धश्च दृष्टः संपरिजीवति ॥
 अथ दीप्ता दिशो घोराः प्रसृताश्च दवाम्रयः ॥ २४५ ॥
 ज्वलिताश्चाभिसंघाताः क्षिप्रभ्रान्ताश्च विद्युतः ॥
 तथैवान्पाणि रूपाणि दृष्टानि मुबहून्पि ॥ ४६ ॥
 भीषण्यन्तीह नेवेतं भयान्पुद्गेजनानि च ॥
 वनस्थ एव स गजः स्वयूयमनुपालयेत् ॥ ४७ ॥
 अनेन खलु विशेषो वने सत्त्वेन सात्त्विकः ॥
 चर्यापां चाग्रतः स्थित्वा घूयमेकोऽभिरक्षति ॥ ४८ ॥
 ईरितः कोपमादत्ते क्षिप्रं चैवोपशाम्यति ॥
 आरक्ष(क्षय)माणः पुरुषैर्भक्ष्यं स्वादेदनाकुलः ॥ ४९ ॥
 इति चर्यासमुद्दिष्टं तस्येदं सत्त्वलक्षणम् ॥
 जातिपूर्थावसाहार्य(?) पुनः कर्मणि कीर्त्यते ॥ २५० ॥
 अन्वर्धवेदी शूरश्च क्षमावान्न च कर्कशः ॥
 कल्पाणमेधा ते(स्ते)जस्वी सदासंतापवर्जितः ॥ ५१ ॥
 समज्योतिः समाहारः सात्त्विकः शीलवान्श्च यः ॥
 तथा मशकदंशस्य संतापानां च स क्षमः ॥ ५२ ॥
 सोत्राङ्कुशनिमित्तानामन्येषां च पृथक् पृथक् ॥
 सोढा स तीक्ष्णस्पर्शानामिति श्लेषः क्रियागतः ॥ ५३ ॥
 एवं वने चै चर्यापां क्रियापां चापि कीर्तितम् ॥
 यथागमं मया सम्यक्संपूर्णं भद्रलक्षणम् ॥ ५४ ॥
 समधानुशरीरस्य तस्याप्यमशनाश्रयः ॥
 प्राप्तसामान्यभोज्यस्य विशेषोऽत्र विवक्षितः ॥ २५५ ॥
 कफपित्तानिलानां हि समृद्ध्या वर्धते द्विपः ॥
 एषामेव समेतानां हान्यां च परिहीयते ॥ ५६ ॥
 तस्माद्रससमायोगो यत्तिदोषाभिवृद्धये ॥
 तत्तस्मै कुशलो युक्तपा नित्यमेव प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
 प्रवृद्धबलसत्त्वं च ततस्तं कर्मणि क्षिपेत् ॥
 लघुना साधयेच्चैनं न कर्म गुरु कारयेत् ॥ ५८ ॥

सहसैवाहितं तस्य तीक्ष्णदण्डावधारणम् ॥
 क्रमेण चानुबध्नीयात्तस्माद्यज्ञैः पृथग्विधैः ॥ ५९ ॥
 अङ्कुशैः प्राजनेश्चापि यथायं प्रहरन्बुधः ॥
 क्रिया साफल्यमाप्नोति योक्ता विदितवेदिता ॥ २६० ॥
 ऋजुरेव तथा शीघ्रो मुक्तोऽथ लघुरेव च ॥
 भद्रः प्रसिद्धिमाप्नोति क्रियया नान्यथा नृप ॥ ६१ ॥
 ऋजुः समाहितमनाः शीघ्रो दक्षस्तु वर्ण्यते ॥
 मुक्तो विशदचेष्टस्तु लघुपूर्वानुगः स्मृतः ॥ ६२ ॥

—:0:—

योऽस्मस्तेषां प्रयाणां च सत्त्वलक्षणसंकरम् ॥
 पश्येत्संकीर्णं इति तं विद्वान्वारणमादिशेत् ॥ ६३ ॥
 भारुत्तव्यपदेशिन्याः प्रकृत्या व्यपदेशतः ॥
 प्रसिद्धलक्षणश्चैवं भूयो लक्षणमुच्यते ॥ ६४ ॥
 स्तब्धरोमच्छविः सत्त्वे शरीरे वाऽनवस्थितः ॥
 पुरुषस्य च नागस्य सरुक्षदशनेक्षणः ॥ २६५ ॥
 बहुवर्णो विरूपाक्षः स्थूलपादनस्वस्तया ॥
 चपलस्तीव्रकामश्च धेनुकासु विशेषतः ॥ ६६ ॥
 अशुच्याचारयुक्तश्च सूर्णगः सततोत्थितः ॥
 अल्परोमनखः सर्वैः स्थूलैश्चापि प्रभेदिभिः ॥ ६७ ॥
 विद्राङ्गः कोपनो मीरुर्विद्वतैः संधिभिर्युतः ॥
 स्त्रापुभिश्च शिराभिश्च तनुगात्रापराश्रितः ॥ ६८ ॥
 नित्यमुत्थापितश्रोता विशेषाग्निर्महाशनः ॥
 शंक्रन्मूर्ध्नं ततो भिन्नगल्पाल्पं परिमुञ्चति ॥ ६९ ॥
 विषमः कर्मसु सदा स्थाने वाऽप्यनवस्थितः ॥
 नमुलश्चलचित्तश्च भाराध्वगमने क्षमः ॥ २७० ॥
 लघुचेष्टोऽलमेघश्च बले चापि विगर्हितः ॥
 चिरग्राही क्रियायां तु विस्मर्ता चापि वारणः ॥ ७१ ॥
 मृगपादसमाः पादा मुखं भद्रमुत्ताकृति ॥
 तथा पृष्ठोदरं चास्य भन्दपृष्ठोदरोपमम् ॥ ७२ ॥

१ क. °स्माद्योजैः पृ° । २ क. विदितवेदितौ । ३ क. यथा तेषां । ४ क.
 स. सकृन्मूर्ध्नं ।

चतुर्भरेव लिङ्गैस्तु लिङ्गितं जातितो गजम् ॥
 तं संकरज्ञः संकीर्णं याज्ञवल्क्योऽभिमन्यते ॥ ७३ ॥
 स एवाभ्यवहारोऽस्य त्रिषु शुद्धेषु यः स्मृतः ॥
 संकीर्णलक्षणपेक्षो विशेषस्तत्र कीर्त्यते ॥ ७४ ॥
 (ःस्वाद्धिमल्लवणैः स्निग्धैः क्षिप्रमाप्यायते रसैः ॥
 कटुतीक्ष्णकषायैस्तु रोगमाशु प्रपद्यते ॥ २७५ ॥
 तस्मादेवं विभागज्ञो बलमाधाय योगवित् ॥)
 सर्वव्यञ्जनसंकीर्णं भिषक्कर्म समादिशेत् ॥ ७६ ॥
 वेदनार्तमसमूहो विविधैः प्राजनाहुशैः ॥
 यथाजाति प्रदेशास्तान्कर्ता कर्मसु संस्पृशेत् ॥ ७७ ॥
 येन योऽभ्यधिकः स्यात्तु तस्मिँल्लक्षणसंकरे ॥
 तन्मना इति तेनासौ चिह्नेन व्यपदिश्यते ॥ ७८ ॥
 एवंवादिषु चैकेषु पूर्वाचार्येषु बुद्धिमान् ॥
 अष्टादशैव संकीर्णं जातीर्जानाति काश्यपः ॥ ७९ ॥
 एकद्विरूपास्तस्याग्रे नवान्पमनसो द्विपाः ॥
 द्वित्रिरूपाः सुमनसो नवैवेति विनिश्चयः ॥ २८० ॥
 *भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मृगमनाश्च यः ॥
 भद्रो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनास्तथा ॥ ८१ ॥
 इत्येकरूपयोगेन वहन्यमनसो गजाः ॥
 द्विरूपसमवायेन वक्ष्यन्तेऽत्र त्रयः पुनः ॥ ८२ ॥
 भद्रमन्दशरीरेण ज्ञेयो मृगमना गजः ॥
 तथा भद्रमृगश्चापि मन्दत्वमनसा गजः ॥ ८३ ॥
 चैर्तसाऽभिप्रपन्नश्च मृगमन्दोऽपि भद्रताम् ॥
 भद्रो मन्दमनास्तत्र भद्रो मन्दगतिस्तथा ॥ ८४ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ * 'मन्दो भद्रमना नागो मन्दो मृगमनास्तथा । मृगो भद्रमना नागो मृगो मन्दमनास्तथा' इत्येव पाठो भवितुमर्हति वक्ष्यमाणपदसंस्थानुरोधात् । † 'मन्दत्वम्' इति पाठो भवेत् ॥

१ ख. लिङ्गितं । २ ख. °ल्यो विम° । ३ ख. °र्जानोहि पार्थिव ॥ ए° ।
 ४ क. भद्रम° । ५ क. °त्येव रू° । ६ क. °न्ते तत्र यः । ७ क. गतः । ८ क. °तनामि° ।

मृगस्वरूपसंपन्नो मन्दश्चे(चै)ष्टश्च वारणः ॥
 इत्येकरूपयोगेन त्रयोऽन्यमनसो गजाः ॥ २८५ ॥
 तथा मन्दमृगश्चापि मृगत्वं मनसा गतः ॥
 मृगमन्दश्च भद्रश्च मनसाऽपि गतः सदा ॥ ८६ ॥
 सर्वभद्रस्तथा चैव भवेद्भद्रमना गजः ॥
 एवं त्रयश्च यद् द्वौ च नवान्यमनसो गजाः ॥ ८७ ॥
 वक्ष्यन्ते द्वित्रिरूपाश्च तथा स्वमनसो नव ॥
 द्विरूपसंकरे यच्च नाम पूर्वं निपात्यते ॥ ८८ ॥
 तस्मिन्करोति तत्सत्त्वमिति सर्वेषु निश्चयः ॥
 भद्रमन्दोऽपि यस्तत्र स भद्रो मनसा भवेत् ॥ ८९ ॥
 तथा भद्रमृगो यश्च सोऽपि भद्रमना गजः ॥
 मन्दभद्रश्च मन्दत्वं चेतसाऽपि प्रभिद्यते ॥ २९० ॥
 मृगता मृगभद्रस्य व्यतिक्रमणचेतेतः ॥
 मृगमन्दो मृगत्वं च मनसा संप्रकाशयेत् ॥ ९१ ॥
 तथा मन्दमृगो यश्च मन्दत्वं मनसा गतः ॥
 मृगतां मृगभद्रश्च संप्राप्तश्चैतसा गजः ॥ ९२ ॥
 मृगमन्दो मृगस्यैव मनसा संप्रकाशयते ॥
 इति द्विरूपयोगेन पठेते परिकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
 त्रिरूपाश्च त्रयोऽन्ये तु स्वमनोभिः समन्विताः ॥
 त्रिरूपसंकरे चास्मिन्समर्गस्त्वः स्थितिर्भवेत् ॥ ९४ ॥
 इत्येव बुद्धिप्रसरश्चिन्ताविद्येन पठ्यते ॥
 एवं नव नवैवोक्ताः पुरस्तात्परिसंख्यया ॥ २९५ ॥
 अष्टादशैव संकीर्णाः काश्यपेनोपपादिताः ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ॥ ९६ ॥
 मृगो मन्दमनाश्चान्ये व्यतिकीर्णश्च वारणः ॥ ९७ ॥
 इति ज्ञाताः पठेवात्र जातिसन्त्रोपदेशवित् ॥
 निश्चित्य बुद्धो भगवान्गजानामाह गौतमः ॥ ९८ ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च मन्दो मृगमनास्तथा ॥
 चतस्रो जातयस्त्वेवं राजपुत्रमते स्मृताः ॥ ९९ ॥

मृगः शुद्धोऽथ मन्दश्च मृगमन्दस्तथाऽपरः ॥
 भद्रभावे मृगस्येह तन्मयत्वं कथं भवेत् ॥ ३०० ॥
 अधिकत्वेऽपि तस्यैवैमरिमेदिर्न मृष्यते ॥
 एवं च ब्रुवतस्तस्य चतस्रो जातयो यताः ॥ १ ॥
 मृगो भद्रश्च मन्दश्च संकीर्णश्चेति तन्मनाः ॥
 एवं विप्रतिपन्नेषु पूर्वाचार्येषु बुद्धिमान् ॥ २ ॥
 हस्तिचारी तु भगवाञ्जातीः षोडश मन्यते ॥
 सर्वव्यञ्जनपूर्णास्तु शुद्धा भद्रादयस्त्रयः ॥ ३ ॥
 भद्रो मन्दमनाञ्चान्यो भद्रो मृगमनास्तथा ॥
 संकीर्णो मनसा भद्र इत्येताः सप्त जातयः ॥ ४ ॥
 मन्दो भद्रमना ज्ञेयो मन्दो मृगमनाः पुनः ॥
 मन्दः संकीर्णचेताश्च देश संख्याः समर्थिताः ॥ ३०५ ॥
 मृगो भद्रमना दृष्टो मन्दश्च मनसा मृगः ॥
 मृगः संकीर्णचेताश्च संख्या एताद्ययोदश ॥ ६ ॥
 भद्रमन्दशरीरेण मृगस्य मनसा पुनः ।
 तथा भद्रमृगश्चापि मन्दचेता मतङ्गजः ॥ ७ ॥
 यश्च मन्दमृगो योन्या दृष्टो भद्रमतिर्गजः ॥
 तेन सार्धमिमास्तस्य जाताः षोडश जातयः ॥ ८ ॥
 संकीर्णाः सुलभाः शुद्धा दुर्लभास्तु मृगादयः ॥
 हेतुभिर्बह्विधैर्नैर्येता गजजातयः ॥ ९ ॥
 मात्नुवन्ति बहून्दोषान्वक्ष्यन्ते ते मयाऽधुना ॥
 मकृत्या हीयते कश्चित्कश्चिद्वा विनयाद्गजः ॥ ३१० ॥
 अग्रभावात्तथाऽन्यश्च मिथ्याविनयतोऽपरः ॥
 अनानुपूर्व्यां संतापात्तीक्ष्णदण्डैश्च घातनात् ॥ ११ ॥
 स मिथ्याविनयाद्दोरादच्छेद्वात्रे व्यथान्तरः ॥
 एवं विवर्णो विमनाः कृशः पर्यश्रुलोचनः ॥ १२ ॥
 मोहादण्डविचारेण मूढो भवति वारणः ॥
 गुरुणाऽतिप्रवृद्धेन बन्धेनात्पापतेन वा ॥ १३ ॥

१ क. गजस्येह । २ क. °व परिमर्दिनम् । ३ क. °यश्च ये ॥ ४० ।
 ४ क. °श्चान्ये म° । ५ क. देशसंख्या । ६ क. °गोऽन्यो यो दृ° । ७ क. °रान्मृ-
 च्छोमाद्विद्यतां गतः ॥ ८° ।

मोहाद्बन्धप्रमादाद्वा बन्धादुद्विजते द्विपः ॥ १३ ॥
 दन्तिनां तु विशेषेण सत्प्रमाणाधिको द्वि पः ॥ १४ ॥
 संबन्धो बन्धकुशलैर्गुरुस्तिभिशब्दितः ॥
 उच्छ्वासमुपरुन्ध्याद्यो मात्रसंचारमेव वा ॥ ३१५ ॥
 संबन्धसंज्ञया तज्ज्ञैरत्यापयत इति स्मृतः ॥
 भूयश्चोपरिविक्षेपादेलाङ्क्षा(?) च योगतः ॥ १६ ॥
 सोऽतिप्रबन्धो विज्ञेयो बन्धो यो दुष्प्रमादतः ॥
 एवं दोषं व्यवस्यन्ति तस्मादभ्यधिको द्वि पः ॥ १७ ॥
 परिक्षेपातिबाहुल्यादन्तिनां हस्तिनां परे ॥
 एवं बन्धोद्भवैर्दोषैः प्राप्नुवन्त्यत्र कुञ्जराः ॥ १८ ॥
 रोगाश्च दोषैर्गोत्राणां हानिं च बलतेजसाम् ॥
 कर्मणाऽतिप्रवृद्धेन धोक्तुरज्ञानजेन वा ॥ १९ ॥
 तथा च क्रियमाणेन नित्यं दुष्पन्ति वारणाः ॥ ३२० ॥
 यो द्वि जातिविभागं तु सत्त्वानूकं च तत्त्वतः ॥
 अबुद्ध्वा योजयेत्कर्म स भद्रानपि दूषयेत् ॥ २१ ॥
 यस्तु लक्षणनिर्देशं विदित्वा कर्म योजयेत् ॥
 असंशयं स मतिमान्संकीर्णानपि साधयेत् ॥ २२ ॥
 अन्योन्यकर्मव्यत्यासात्तेषु सिद्धिर्न विद्यते ॥
 यथोपदेशयोगाद्धि सर्वाः सिध्यन्ति जातयः ॥ २३ ॥

पित्तं गर्भे शपानस्य त्वचं चेत्प्रतिपद्यते ॥
 फालो भवति मातङ्गो ह्यरुक्षस्त्रिगधदर्शनः ॥ २४ ॥
 श्लेष्मा मारुतसंसृष्टस्त्वचं यद्यनुगच्छति ॥
 (*श्यामो भवति मातङ्गो ह्यरुक्षः स्त्रिगधदर्शनः ॥ ३२५ ॥
 श्लेष्मा गर्भे शपानस्य त्वचं चेत्प्रतिपद्यते ॥
 हरिर्भवति मातङ्गो ह्यरुक्षः स्त्रिगधदर्शनः ॥ २६ ॥
 पित्तं मारुतसंसृष्टं त्वचं यद्यनुगच्छति ॥
 कालः परुषवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २७ ॥

* धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

(ःपित्तं श्लेष्मा च वातश्च प्रपद्यन्ते यदि त्वचम् ॥
 श्यामः परुषवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २८ ॥
 कफस्त्वनिलसंसृष्टस्त्वचं यद्यनुगच्छति ॥
 हरितारुणवर्णाभो निःस्नेहस्तेन जायते ॥ २९ ॥)
 अमृगगर्भे शयानस्य ([†]त्वचं चेदनुधावति ॥
 हरिः श्यामोऽथ रक्तो वा स तु रक्तच्छविर्भवेत् ॥ ३० ॥
 वायुः पित्तं च रक्तं च त्वचं ह्यनुविधावति ॥
 ततोल्बकसवर्णाभा छविर्नागस्य जायते ॥ ३१ ॥
 पित्तं गर्भे शयानस्य नक्षेपु यदि लीयते ॥
 संभवेयुर्नखाः काला वारणस्य महीपते ॥ ३२ ॥
 श्लेष्मा पित्तेन संसृष्टो नक्षेपु यदि लीयते ॥
 श्यामान्येव नखानि स्युरत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३३ ॥
 श्लेष्मा गर्भे शयानस्य) नक्षेष्वालीयते यदि ॥
 श्वेतान्येवं नखानि स्युरत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४ ॥

पित्तं गर्भे शयानस्य तालुके यदि जायते ॥
 तेनास्य तालुकं कृष्णं जायते नात्र संशयः ॥ ३३५ ॥
 कफः पित्तं च वातश्च तालुके लीयते यदि ॥
 कल्माषतालुर्मातङ्गः संभवेन्नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 अमृगगर्भे शयानस्य तालुके यदि लीयते ॥
 तेन पद्मपलाशभं तालु नागस्य जायते ॥ ३७ ॥
 तालुके चैव व्याख्यातं जिह्वोष्ठं दान्तिनां गृणु ॥
 इत्तं नीलं तु कल्माषं वातपित्तकफादिभिः ॥ ३८ ॥

—१०.—

पित्तं रुधिरसंसृष्टं चक्षुष्पाधीयते यदि ॥
 पिङ्गाक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ३९ ॥
 कफोऽनिलेन संसृष्टश्चक्षुश्चेत्प्रतिपद्यते ॥
 हर्षक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४० ॥

* धनुराकारमध्यस्थौ श्लोकौ न सतः खपुस्तके । [†] धनुराकारमध्यस्थाः श्लोका
 भ्रष्टाः खपुस्तके ॥

१ क. पिङ्गाक्षस्तेन मातङ्गा जायन्ते ना° ।

वातः पित्तं च श्लेष्मा च चक्षुष्पाधीपते यदि ॥
 सत्पक्षासनमातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४१ ॥
 पित्तं रुधिरसंसृष्टं चक्षुषी तु व्रजेद्यदि ॥
 काकाक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 संश्लिष्टं श्लेष्मणा पित्तं चक्षुषी यदि गच्छति ॥
 श्वेताक्षस्तेन मातङ्गः कालवारक एव च ॥ ४३ ॥
 अमृगगर्भे शयानस्य यदि चक्षुषि लीपते ॥
 पारापताक्षः स गजो जायते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥
 रक्तं श्लेष्मा च पित्तं च यदि चक्षुषि लीयते ॥
 मध्वक्षस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥
 विषमाक्षश्च वातेन विरूपाक्षश्च जायते ॥
 नानानियेषो मातङ्गः पित्तश्लेष्मगतिर्हि सः ॥ ४६ ॥
 विषमेष्वतिभारेण हस्तिनी यदि पीडिता ॥
 मिथ्याकर्मणि आपासादूष्मा संजायते भृशम् ॥ ४७ ॥
 सा चेद्यदूष्मसहिता तोषं समवगाहते ॥
 नेत्रे तेनोपहन्येते गर्भस्थस्योष्मणा वृष ॥ ४८ ॥
 ऊष्मणा पच्यमानस्य चक्षुर्हन्येत हस्तिनः ॥
 जातपन्धस्तेन मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ४९ ॥

गर्भे यदा शयानस्य जानुनी प्रतिपद्यते ॥
 उभयोर्गान्त्रयोरन्तर्मातः संवरेन्नृप ॥ ५० ॥
 निर्भृज्यते स मात्रेर्षु विकटस्तेन जायते ॥
 ब्राह्मणः पृथिवीपाल नास्ति तत्र विचारणा ॥ ५१ ॥

पृथुत्वाच्चानु नागानां रोमकूपैर्न गच्छति ॥
 प्रस्वेदः पृथिवीपाल शीतसात्म्या ह्यतः स्मृता ॥ ५२ ॥
 स्नायुवद्धा छविश्रेष्ठा गाढरोमा च जायते ॥
 अन्तःस्वेदा बलाधिक्यात्तस्मान्नागा वृषोत्तम ॥ ५३ ॥

तिर्वेद्धा मातृका यस्माद्धस्ते चैव मुखे तथा ॥
तस्मान्मुखाच्च हस्ताच्च स्वेदो गच्छति दन्तिनाम् ॥ ५४ ॥

इमे महान्तो बलिनो जातकामा मनस्विनः ॥
प्रशस्तव्यञ्जना नागा वृषणैश्चाप्रलम्बिभिः ॥ ३५५ ॥
बोहनं तु भविष्यन्ति मनुष्याणामनेकपाः ॥
तस्मात्करीषस्तावे वृषणौ संप्रवेष्टितौ ॥ ५६ ॥

—:०:—

म्लानशिरा म्लानमुखो विषमो वधिरश्च यः ॥
पुटकणो वैकवालः पक्षहीनस्तथैव च ॥ ५७ ॥
कुष्ठी किलासी विनतः कोणः पण्डोऽथ वामनः ॥
कुल्लः किलासिमण्डूश्च हीनाङ्गो यश्च वारणः ॥ ५८ ॥
यश्चाङ्गैर्विषमैर्नागो दृश्यते मनुजाधिप ॥
वातपित्तोपघातेन जायते नात्र संशयः ॥ ५९ ॥

बाह्यान्तरविषाणाभ्यामन्तरे दन्तवेष्टयोः ॥
वायुः कुप्यति नागस्य विशालस्तेन जायते ॥ ३६० ॥
दन्तयोरुपरिष्ठाच्चैदधस्तादपि वेष्टयोः ॥
वायुः कुप्यति नागस्य तदा वा कालसंभवः ॥ ३६१ ॥
दन्तवेष्टान्तयोश्चैव दन्ताभ्यां बाह्यतस्तथा ॥
वायुः कुप्यति नागस्य सदनस्तेन जायते ॥ ६२ ॥
विषाणादन्तरे यच्च अन्तरे दन्तवेष्टयोः ॥
एकश्च वायुश्चरति साधुस्तेनोपजायते ॥ ६३ ॥
अन्तरे च विषाणस्य दन्तवेष्टस्य चान्तरे ॥
वायुः कुप्यति नागस्य जायतेऽतस्त्वपाहलः ॥ ६४ ॥
श्लेष्मा मारुतसंश्लिष्टो दन्तवेष्टौ निषेवते ॥
विषाणे तेन जायते ऽअस्थिभेदे तु दन्तिनाम् ॥ ३६५ ॥

* 'विकटो' इति प्राक्प्रश्नोद्देशे । † 'हृस्ववाल.' इति प्राक् । ‡ 'अतिश्रेता'
इति प्रश्नोद्देशे ।

१ क. 'बद्धमा' । २ क. वाहनत्व । ३ ख. वक्त्रवा । ४ क. परिक्षी-
णस्त । ५ क. काणहीनोऽथ । ६ क. 'न्तरे वि' । ७ क. एकस्य ।

अष्टरगर्भे शयानस्य यस्य वेष्टी निपेवते ॥
 विषाणे तस्य जायेते वारणस्य मधुगर्भे ॥ ६६ ॥
 मन्दीभूतो यदा वायुर्दन्तवेष्टी निपेवते ॥
 म्लाने विषाणे तेनास्य जायेते ग्रन्थयोऽपि वा ॥ ६७ ॥
 दन्तपोर्मारुतो यस्य मूलपोर्नावतिष्ठति(ते) ॥
 समदन्तस्ततो नागो जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥
 संजातदन्तवेष्टस्य मुखे कुप्यति मारुतः ॥
 विषाणावुपहन्येते मूढस्तेनोपजायते ॥ ६९ ॥
 नवमे दशमे वाऽपि हस्तिनी यदि पीडिता ॥
 निःस्नेहायां खरीभूतो भृशं कोपमुपागतः ॥ ७० ॥
 यद्येषमसहितो वायुर्दन्तमूले निपेवते ॥
 विषाणावुपहन्येते मत्कुणस्तेन जायते ॥ ७१ ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य दन्तमूले निपेवते ॥
 न तत्र दन्तौ जायेते यत्र कुप्यति मारुतः ॥ ७२ ॥
 यस्यैकदन्तवेष्टं तु मारुतः संनिपेवते ॥
 एकदन्तः स मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥ ७३ ॥
 यस्य पोतस्य जातस्य मूर्तो कुप्यति मारुतः ॥
 संजातदन्तवेष्टस्य एकमात्रोपहन्यते ॥ ७४ ॥
 (एकभावस्तु संपूर्णं यत्र वातो न कुप्यति ॥
 वामोन्नतो वा भवति त्वथवा दक्षिणोन्नतः ॥ ७५ ॥
 एकः संजायते तत्र एकश्चैवोपहन्यते ॥)

—:०:—

वायुर्गर्भे शयानस्य कुप्यत्येकाङ्गसंधिषु ॥ ७६ ॥
 म्लानगात्रः स मातङ्गो जायते नात्र संशयः ॥
 अष्टरगर्भे शयानस्य वारणस्योपहन्यते ॥ ७७ ॥
 मारुतेन यदा राजन्स्तब्धस्तेन नियच्छति ॥
 हस्तिन्यां तु प्रहृष्टायां प्रभिन्नेनाथ जायते ॥ ७८ ॥

* अयं सार्धश्लोकः 'वायुर्गर्भे'—इत्यर्घोत्तरं कपुस्तके ॥

१ क. जायन्ते । २ क. निस्नेहानां । ३ क. स. °घृष्मासः । ४ क. °स्तेनो-
पजायते ॥ ह° ।

सम्यग्गर्भेऽपरिक्षिप्तो ह्यक्षिष्टायामदुर्लभः ॥
 एष नागो महाराज यावदायुर्मदोत्कटः ॥ ७९ ॥
 न च दोषाः प्रधावन्ति शब्दाद्यास्तमनेकपम् ॥
 मदक्षीणेन यो जातः क्षीणार्पा चैव मातरि ॥ ३८० ॥
 जनितश्चाप्यदृष्टाम्बां यः क्षिष्टश्चोदरे भृशम् ॥
 एष मत्तो न भवति यावदायुर्मतद्गजः ॥ ८१ ॥
 स च नित्यं महाराज भवेत्प्रकृतिदुर्बलः ॥
 आहोराचारवैगुण्यादभिघाताच्छूमाद्रपात् ॥ ८२ ॥
 गर्भेण्याः कुपिता दोषा गर्भा(र्भ)जीवितनाशनाः ॥
 श्रतुमैधुनश्रुकाणां वैगुण्याच्छोणितस्य च ॥ ८३ ॥
 ईष्टासात्म्योपभोगाच्च दौहदस्य विमाननात् ॥
 अश्रुभात्कर्मणोऽल्पायुर्दोर्घाद्युश्च श्रेभाद्रवेत् ॥ ८४ ॥
 मुहूर्तंतिथिनक्षत्रैः करणैः शोभनैर्गजः ॥
 सुलक्षणः सुरूपेण यथावत्प्रतिपादितः ॥ ३८५ ॥
 देवब्राह्मणगन्धर्वगुणैरन्यतमैर्दृतः ॥
 पथ्यैः शुचिभिराहारै रसेश्च परिवृंहितः ॥ ८६ ॥
 स च वीर्यविपाकेन तथा गर्भवलेन च ॥
 धन्य एव भवेन्नागो विपरीतस्ततोऽन्यथा ॥ ८७ ॥
 भूतानां व्यतिरेकाच्च मातृजैः पितृजात्मजैः ॥
 एभिर्भवेत्स्तु निष्पत्तिर्यथा भूतेषु पदृशान् ॥ ८८ ॥
 तेजस्वी तेज उद्रेकात्सत्त्वाच्चैव भवेद्गजः ॥
 तेजःसत्त्वक्षितीनां स्यादुद्रेकाद्गलवान्गजः ॥ ८९ ॥
 अग्निर्वायुर्भृशचुरत्वाद्गर्भे पुष्टो भवेद्गलात् ॥
 शुद्धात्मा भावेः स्यात्सर्वैरुद्रिक्तैः सात्त्विको गजः ॥ ३९० ॥
 तेजोधरित्रीपितृजैरुद्रिक्तै रूषवान्भवेत् ॥
 तेजोभोनिलोद्रेकाच्छुद्धश्चाऽऽहारजाद्रसात् ॥ ९१ ॥
 आरोग्यमेव भवति शुद्धसत्त्वानलानिलैः ॥
 पञ्चभूतसमत्वे तु समुद्रेकादभीरुता ॥ ९२ ॥

१ क. प्रवाधन्ते । २ क. क्षिप्तो वोद° । ३ क. °हारे चैव वै° । ४ क. इच्छा-
 सा° । ५ क. शुभो भवे° । ६ क. °प्रचार° । ७ क. °द्रात्म्या° ।

सत्त्ववायुबलोद्रेकाद्भवेयुर्जवसंपदः ॥
 मनसस्तदुणानां च पित्तप्रकृतिसत्त्वयोः ॥ ९३ ॥
 समुद्रेकाद्भवेन्मेघा त्वष्टाङ्गा बुद्धिरेव च ॥
 अन्वर्थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थात्पर्थवेदिता ॥ ९४ ॥
 भद्रमन्दमृगतत्वं च तथा च प्रकृतित्रयम् ॥
 सर्वं जातिविभागेन प्रकृतौ च प्रवक्ष्यते ॥ ९५ ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तथा लेह्यं च हस्तिनी ॥
 अभीक्ष्णं यत्समोदत्ते सेवते चापि गर्भिणी ॥ ९६ ॥
 दौहदं तं विजानीयात्तच्चैवास्पै प्रदापयेत् ॥
 अनुकूले भवेद्गर्भो मातुस्तत्रोदरे रसान् ॥ ९७ ॥
 एवमेके व्यवस्यन्ति मुनयो गर्भसंभवम् ॥
 इति गर्भसमुत्पत्तिर्बुद्धिभेदः प्रवक्ष्यते ॥ ९८ ॥
 क्रुद्धो भीतः प्रहृष्टो वा दुर्वलो बलवानपि ॥
 शब्दैश्च जलदादीनां वने वित्रासितो भृशम् ॥ ९९ ॥
 पादशं भावमाश्रित्य गजो गर्भं निपिञ्चति ॥
 पादशो धेनुर्का पाति जनयेत्तादृशं सुतम् ॥ १०० ॥
 प्रकृतिः प्रकृतिज्ञाने वक्ष्यते ते त्रिधात्मिका ॥
 तमःसत्त्वरजोयुक्ता या च दोषसमाश्रया ॥ १ ॥
 शुक्रशोणितर्पोगर्भे गर्भनाशविचेष्टितम् ॥
 दन्तिनां मानुषैस्तुल्यो दोषो दूष्येन्द्रियाणि च ॥ २ ॥
 व्याधयश्च भवन्त्येषां प्रायशस्तुल्यलक्षणाः ॥
 मातुर्यां सात्त्विकतथैव विशेषः प्रकृतेस्तथा ॥ ३ ॥
 चेतना च मनो बुद्धिराकृतिश्च स्वभावतः ॥
 आरोग्यं दौहदं चापि सात्त्विकजान्पापुरेव च ॥ ४ ॥
 विज्ञानमिन्द्रियस्थानं सुखदुःखे प्रियाप्रिये ॥
 तपो रजश्च सत्त्वं च गर्भस्याऽऽत्मजमिष्यते ॥ ४०५ ॥
 क्षुत्पिपासासहिष्णुत्वं तृप्तिश्चैव तु सत्त्वजाः ॥
 श्रोत्रं शब्दाश्च मूर्तिश्च विवेकश्चैव सानि च ॥ ६ ॥

१ क. 'गे च प्र' । २ क. 'माधत्ते' । ३ क. 'तत्तिबुद्धि' । ४ क. वक्ष्यते
 ते त्रिधात्मिके ॥ त° । ५ क. 'योर्जन्म ग' । ६ क. 'स्तुल्या दोषा दू' । ७ क.
 विशेषाः । ८ क. सप्तजाः ।

अन्तरिक्षात्मकानि स्फुर्गर्भस्येह महीपते ॥
 स्पर्शो ज्ञानं तथा हर्षो रौक्ष्यं चेष्टा च लाघवम् ॥ ७ ॥
 प्राणापानौ समानश्च व्यानोदानौ च वायवः ॥
 रूपं दृष्टिः पिपासा च पित्तमूष्मा च केवलम् ॥ ८ ॥
 रोगः पक्तिः प्रकाशश्च तैजसानीति निश्चयः ॥
 रसज्ञानं रसाश्चैव स्नेहः क्लेदः कफस्तथा ॥ ९ ॥
 अज्ञान्येतानि गर्भस्य वेदितव्यानि तत्त्वतः ॥
 (॥प्राणो गन्धश्च मूर्तिश्च स्थैर्यं गौरवमेव च ॥ ४१० ॥
 पार्थिवानाह गर्भस्य वदन्ति नयकोविदाः ॥
 तस्माद्गर्भस्तु पितृजो मातृजस्तत्स्वभावतः) ॥ ११ ॥
 रससात्प्यात्मकश्चैव पञ्चभूतात्मकस्तथा ॥
 जिह्वा नासाऽक्षिणी कर्णौ शिरोऽथ हृदयं गलः ॥ १२ ॥
 नाभिर्वेस्तिर्गुदश्चैव जीवस्याऽऽपतनानि वै ॥
 पयोक्षत्वादनिष्टं हि मन्यन्ते भूतसंभवम् ॥ १३ ॥
 विचिन्त्य बहुशो बुद्ध्या विप्रो गौतमवाङ्मूली ॥
 कुमुदस्य समुत्पन्ना वामनस्याञ्जनस्य च ॥ १४ ॥
 पुण्डरीकस्य च कुले सर्वव्यञ्जनपूजिताः ॥
 ते(ये)षां मुक्ता विषाणेषु पुरीषेषु च रोचना ॥ ४१५ ॥
 यस्य स्युस्ते च शृपतेः स राजा स्यादनिर्जितः ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य यस्य सक्थि निषेवते ॥ १६ ॥
 स नीचजघनः स्यात्तु पुरस्ताच्च समुच्छ्रितः ॥
 वायुर्गर्भे शयानस्य मन्यासंधिषु कुम्पति ॥ १७ ॥
 सोऽस्य नामयति ग्रीवां तेन मासविदुर्गजः ॥
 शरत्काले तु संप्राप्ते प्रभूतयवसोदके ॥ १८ ॥
 निर्दंशमशकेऽरण्ये मृगनेत्रासु रात्रिषु ॥
 दिशो गजाश्च यूथानि समैवेक्षन्ति पार्थिव ॥ १९ ॥
 लीलया क्रीडमाना वै वनेषूपवनेषु च ॥
 जनयन्ति च ते तत्र त्रिविषाणाननेकपान् ॥ ४२० ॥

॥ धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ क. रागपक्तिप्रकाशाश्च । २ क. अत्यन्येतानि । ३ क. °त्मकाश्चे° ।
 ४ क. °त्मकास्त° । ५ क. लोचना । ६ क. °मयेत्सति पा° ।

चतुर्विपाणांश्च गजान्द्विविपाणांस्तथैव च ॥
हस्तिनीनां प्रभावेण जायन्ते ते दिशां गजेः ॥ २१ ॥
प्रदक्षिणाश्च जायन्ते वारणाः पृथिवीपते ॥
द्विविपाणास्तु ये तत्र ग्रहणं पान्ति ते वृष ॥ २२ ॥
ते भवन्त्युत्तमा नागाः पूजिताः पृथिवीपते ॥
योगार्हास्ते महाराज छत्रार्हाश्चैव वारणाः ॥ २३ ॥
वारणा मधुपर्कार्हा मानार्हास्ते भवन्ति च ॥
ईदृशा धैर्यं मातङ्गाः सेवन्ते विपपान्नप ॥ २४ ॥
पूजिता लक्षणैरेभिः स राजा स्वभिनन्दति ॥ ४२५ ॥
समुद्रवसनां कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ॥
चिरं च वसुधां पा(पा)ति शत्रूंश्चाप्यधिशच्छति ॥ २६ ॥
धीजान्पुमानि रोहन्ति सुभिक्षं चैव जायते ॥
अनादृष्टिर्न भवति मनोहानिर्न चैव हि ॥ २७ ॥
नोपद्रवाः प्रधावन्ति व्याधयश्च महीपते ॥
यस्य राज्ञः पुरे देशे वाहनेष्वात्मजेषु च ॥ २८ ॥
आमुपाद्विपुलां लक्ष्मीं स राजा यत्र वारणः ॥
सर्वकामसमृद्धिश्च जायते नात्र संशयः ॥ ४२९ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्पस्थाने
गर्भावक्रान्तिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥
गर्भः कथं संभवति संभूतः केन जीवति ॥ १ ॥
किं च प्रथमतस्तदङ्गं गर्भस्थस्योपजायते ॥
किं मातृजं शरीरे च पितृजं वारणस्य किम् ॥ २ ॥
कति दन्ताः कति नखाः कति मर्याणि हस्तिनाम् ॥
किमन्मात्रं च रुधिरं पित्तं श्लेष्मा च मारुतः ॥ ३ ॥
वायुः कस्मिन्स्थितो देशे कस्मिन्पेशी च तिष्ठति ॥
कः स्थितं रुधिरं चास्य पित्तं श्लेष्मा च दन्तिनः ॥ ४ ॥

अन्नप्रमाणं किं चास्य किमात्रश्चान्द्रको गजे ॥
 किमात्रं क्लोम हृदये किमात्रं फुफ्फुसं मुने ॥ ५ ॥
 अन्नं किमात्मकं विद्यात्क स्थितश्चोदको गजे ॥
 क स्थितं क्लोम हृदयं ग्रीवा श्चैको यकृत्तया ॥ ६ ॥
 क नु वैस्तिप्रवद्धश्च परिमाणं च किं भवेत् ॥
 भुङ्क्ते गर्भोदरस्थो वा न वा भुङ्क्तेऽप्य भोजनम् ॥ ७ ॥
 संधपः कति चास्थीनि केन मोचयति हेतुना ॥
 केन पश्यति रूपाणि परिक्रामति तिष्ठति ॥ ८ ॥
 केन स्तनति वै नागो लिण्डं मृजति मेहति ॥
 उत्तिष्ठति निर्षीदेच्च निपण्णश्चानुवर्तते ॥ ९ ॥
 विपद्यते तथा केन मेधुनं केन गच्छति ॥
 के वालाः कानि रोमाणि केशाः पक्ष्म च किं भवेत् ॥ १० ॥
 कियन्यात्राणि ओ(स्रो)तांसि च्छव्यः कति च दन्तिनाम् ॥
 केन जीर्येत धृक्कं च जीर्णं केन निरुहति ॥ ११ ॥
 केन निद्रामुपादत्ते केन निद्रा न जायते ॥
 ग्रहणी केन दीप्ता स्यादविपाकः कथं भवेत् ॥ १२ ॥
 वातपित्तवहाः काश्च शुकवाहाश्च काः स्मृताः ॥
 मेदोवहा रसवहाः शिरा रक्तवहाश्च काः ॥ १३ ॥
 मांसास्थिमेदोमज्जानां बाहिन्पश्च शिराः कति ॥
 प्रसारणाकुञ्चनाचाश्रेष्टाः काभिश्च चेष्टते ॥ १४ ॥
 केन वा स्याद्विषभेन वस्तौ मूत्रं प्रवर्तते ॥
 अजस्रं मत्तनागानां मदो वाऽपि किमात्मकः ॥ १५ ॥
 गजानां रोमकूपेभ्यः कस्मात्स्वेदो न वर्तते ॥
 मुस्रतः केवलं स्वेदः क्लान्तानां संप्रवर्तते ॥ १६ ॥
 एवं मे पृच्छतो ब्रूहि सर्षमेव महामुने ॥
 वारणानां च नामानि यस्तावद्वक्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 सौम्याऽऽग्नेयमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १८ ॥

१ क. किमात्रकं । २ ख. °श्चोन्दुको । ३ क. वृष्कौ । ४ क. वस्तिः प्रवृद्ध° ।
 ५ क. हेच्छति । ६ क. च यानि स्युस्ता° ।

सोमजं शीतमाद्रं च शुष्कमुष्णं च तैजसम् ॥
 त्रपाणां स्थावराणां च संभवश्च चतुर्विधः ॥ १९ ॥
 पुरुषो गौरजोऽश्वोऽन्यो गर्दभोऽश्वत्तरोऽपि च ॥
 सप्तैते जङ्गमा ग्राम्या वन्यान्सप्त निबोध मे ॥ २० ॥
 कपिर्गजो वराहश्च शार्दूलो महिषो मृगः ॥
 सङ्गश्चेति समारूपाताः सप्त वन्याश्च जङ्गमाः ॥ २१ ॥
 वृक्षो वनस्पतिर्गुल्मो लतौपधितृणानि च ॥
 प्रतानो वीरुधो मुच्छः स्थावरा नव कीर्तिताः ॥ २२ ॥
 स्थावराणां च निर्देशो रसवीर्यविपाकतः ॥
 कीर्तितो पवसाद्यापे विस्तरेण महीपते ॥ २३ ॥
 समागतो हस्तिर्नो नु नागो मेघुनमाचरेत् ॥
 योर्न्या फरेष्वाः संघर्षात्सौम्यं शुक्रं विमुञ्चति ॥ २४ ॥
 निपिच्यमाने शुक्रे नु महात्मा प्रतिपद्यते ॥
 जीवः सूक्ष्मपरो धातुरचिन्त्यः प्रभुरीश्वरः ॥ २५ ॥
 संसृष्टं रजसा शुक्रं तिष्ठत्योर्न्या विवर्धते ॥
 सप्तरात्रोपितं तत्र कललं जायते दतः ॥ २६ ॥
 दशाहादबुद्धं तत्र जायते राजसत्तम ॥
 मासाश्च पेशी भवति हृदयं तदनन्तरम् ॥ २७ ॥
 फेचित्संभवमिच्छन्ति पूर्वं संजायते शिरः ॥
 पूर्वं हृदयमित्येके युगपत्त्वपरेऽब्रुवन् ॥ २८ ॥
 हृदयं मनसः स्थानं मनश्चाऽऽहुः प्रजापतिः ॥
 तस्माद्गर्भेण जातस्य हृदयं जायतेऽग्रतः ॥ २९ ॥
 ततः संजायते क्लोम पृष्ठदृक्कौ त्रपं तथा ॥
 ततः शिराः संभवन्ति त्रिर्पृग्ध्वंमघस्तथा ॥ ३० ॥
 ततः शिराभिः सहितं स्थूलान्नमुपजायते ॥
 पृष्ठवंशोऽथ जघनं वक्षो गात्रापरोदरम् ॥ ३१ ॥
 क्रमेण सर्वाण्यङ्गानि केशरोमनस्नानि च ॥
 भवन्त्यत्र शिरामागे मातुर्गर्भोदरे वसन् ॥ ३२ ॥
 ततः स दशमे मासे द्वादशे वाऽपि जायते ॥
 एवं हि जायते हस्ती जातश्चापि पिवेत्पपः ॥ ३३ ॥

द्विमासजातश्चपलो लिण्ठवापि(?)मतद्भुजः ॥
 . तृतीये च चतुर्थे च पानीयं मासि सेवते ॥ ३४ ॥
 ऊर्ध्वं चतुर्णां मासानां नृणं मृदु च पल्लवम् ॥
 शल्लकीमरिमेदं च कर्णिकारं च स्वादति ॥ ३५ ॥
 भुञ्जानस्य प्रवर्धन्ते दोषाः प्रायेण दन्तिनः ॥
 वातपित्तकफाश्चैव तेषां कर्म पृथक् पृथक् ॥ ३६ ॥
 रक्तमांसास्थिमज्जानो वर्धन्ते घातवो रसैः ॥
 मेदः शुक्रं बलं तेजो जवो वर्ष्म च पार्थिव ॥ ३७ ॥
 रसेन पित्तं चाम्लेन मधुरेण कैफः सदा ॥
 कपायकटुकाम्पां तु वर्धते दन्तिनोऽनिलः ॥ ३८ ॥
 कण्ठे श्लेष्मा विहरति भुञ्जतो विविधान्नसत्तम् ॥
 पित्तेन पच्यते भुक्तं कफाभिद्राऽस्य जायते ॥ ३९ ॥
 वातात्प्राणस्य चेष्टा च जीर्णस्य च निहृदन(ण)म् ॥
 समधातुस्त्वरोगः स्याद्विषमैर्व्याधितो भवेत् ॥ ४० ॥
 जरापुरक्तं मांसं तु भानृजान्विद्धि हस्तिनः ॥
 शुक्रं मज्जास्थिमेदांसि शिरारोमनसाः पितुः ॥ ४१ ॥
 यथाविभक्तान्यस्थीनि संघयो ये च कीर्तिताः ॥
 दन्ता नागस्य यावन्तो मर्माणि च निबोध मे ॥ ४२ ॥
 शिरस्यस्थिद्वयं राजन्कपाले च तथाऽपरे ॥
 अष्टावस्थीनि ग्रीवायां नव चैवात्र संघयः ॥ ४३ ॥
 एकमेवास्थि सगदे द्वौ संघौ सव्यदक्षिणौ ॥
 द्वे च स्रक्वास्थिनी ह्येते कृत्वारश्चात्र संघयः ॥ ४४ ॥
 अधस्तादुपरिष्ठाच्च दन्ताः षोडश सागदाः ॥
 प्रहारिणो च द्वौ दन्तौ करिणोऽष्टादश स्मृताः ॥ ४५ ॥
 अष्टादशानां दन्तानां संघयोऽष्टादशैव च ॥
 अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च विधानागस्य पार्थिव ॥ ४६ ॥
 गेलनाढ्यां चतुःपष्टिस्तरुणास्थीनि दन्तिनेः ॥
 वलयाकृतिकल्पानि सप्तपष्टिश्च संघयः ॥ ४७ ॥

१ क. पिण्डवापि । २ क. कफसदा । ३ स. शिरो रो० । ४ स. संघयोः ।

५ क. गलानां च । ६ क. °न. ॥ प्रल० ।

प्रतरास्थि तलप्रोहे विद्यादेकं विचक्षणः ॥
 तलकर्णे च विज्ञेयं प्रतरास्थ्येकमेव तु ॥ ४८ ॥
 अष्टावेव हि पादेषु प्रतरास्थीनि निर्दिशेत् ॥
 चतुर्थे च महीपाल संघयश्चात्र द्योदश ॥ ४९ ॥
 पलिपादेषु कर्णेषु प्रोहयोः प्रोहसंधिषु ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु गुलिकास्थीनि विंशतिः ॥ ५० ॥
 अशीतिरेव पादेषु चतुर्ण्यपि च पार्थिव ॥
 विंशतिश्च नखानि स्युः संधीनां द्यधिकं शतम् ॥ ५१ ॥
 विशेषास्थ्येकबाह्वस्थि वंशास्थीनि च गात्रयोः ॥
 पूर्वपोस्तु पदस्थीनि द्वेवं पट्वैव संघयः ॥ ५२ ॥
 अस्थीनि संघयश्च स्युः पदेवापरयोरपि ॥
 कपालास्थ्येकमेवाऽऽहुः सर्वतो जघनाश्रितम् ॥ ५३ ॥
 चतुर्दशाऽऽहुरस्थीनि नागस्योरसि संरूपया ॥
 संघयस्त्वपि चास्त्रां तु दश पञ्च च निश्चिताः ॥ ५४ ॥
 अस्थीनि विंशतिः पृष्ठो(ष्ठे) संघयश्चैकविंशतिः ॥
 पक्षपोरुमयोर्विद्याच्चत्वारिंशच्च पार्श्वकाः ॥ ५५ ॥
 द्विचत्वारिंशदेवाऽऽस्तां पार्श्वकानां तु संघयः ॥
 ऊर्ध्वास्थीन्येकविंशतस्युः संघयश्चैकविंशतिः ॥ ५६ ॥
 लाङ्गूलवंशलाङ्गूले गुलिकास्थीनि विंशतिः ॥
 त्रिंशत्तु संघयश्चात्र संरूपया विद्धि पार्थिव ॥ ५७ ॥
 त्रीण्यस्त्रां तु शतान्येवं विंशतिश्चैव संरूपया ॥
 शतानि त्रीणि संधीनां पट्पाष्टि चापि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

—:०:—

हस्ते च तालुनि द्वे द्वे मुखे नेत्रे कटिद्वये ॥
 द्वे कर्णयोश्च प्रत्येकमेवमेकादशैव तु ॥ ५९ ॥
 स्तनयोश्चैव मेण्ड्रे च नागस्य तु गुद्रे तथा ॥
 विद्यात्पञ्चदशैस्तानि श्रो(स्रो)तांसि वदतां वर ॥ ६० ॥

—:०:—

१ क. प्रान्तरास्थि । २ क. 'यं प्रान्तरा' । ३ क. प्रान्तरास्थीनि । ४ क. 'तो यनना' । ५ क. 'शदास्तां तु पा' । ६ क. तालुके ।

नेत्रयोश्चापि पक्ष्माणि केशाञ्छिरसि निर्दिशेत् ॥
देहे रोमाण्यसंख्यानि वालाः पुच्छे च दन्तिनाम् ॥ ६१ ॥

—:०:—

सिराः शतानि सप्तैव सर्वपिण्डेन दन्तिनाम् ॥
पञ्च स्नायुसहस्राणि पञ्च स्नायुशतानि च ॥ ६२ ॥
एतेषां विस्तरौ राजन्सिराव्यूहे प्रवक्ष्यते ॥
मर्मोण्यपि प्रवक्ष्यामि भेदतो मर्मसंग्रहे ॥ ६३ ॥
गुदोऽण्डकोशो हृदयं मेण्डं नाम्युदरं करः ॥
प्रत्यङ्गं सौमतीकाशो प्रतिमानं गुदे स्तनौ ॥ ६४ ॥
ग्रोहसंदानभागौ च ग्रन्थिः सैकुटिकेतलाः ॥
पलिहस्तौ च विष्के च रन्ध्रौ द्वे चापरान्तरे ॥ ६५ ॥
कुंठिः कटी च प्रस्तावश्चो(स्त्रो)र्तासि दश पञ्च च ॥
कक्षाभागौ सनिष्कासौ मन्ये च मनुजाधिप ॥ ६६ ॥
अन्तर्बाहू पणवको विम्बकः कुम्भ एव च ॥
अपस्कारौ तथाऽष्टीव्यौ मृदुकुलिस्तथैव च ॥ ६७ ॥
गलपृष्ठं यैवस्थाने ग्रीवामन्ये च तालुकम् ॥
बाह्वित्यं शम्बुकौ लिङ्गा बलाङ्गे वक्षणौ तथा ॥ ६८ ॥
विक्षोभौ चूचुकौ मुष्कौ कूर्मांसतलसंघपः ॥
अस्थिक्षयौ कुलाभागावुरःसंधिरुस्तथा ॥ ६९ ॥
उभावंसौ च विज्ञेयाविति समोत्तरं शतम् ॥
मर्मणामिति व्याख्यातं वारणानां नराधिप ॥ ७० ॥

—:०:—

अतश्च कथ्यमानानि दोषस्थानानि मे शृणु ॥
पर्वाण्यमाशयश्चैव उरः कण्ठं शिरस्तथा ॥ ७१ ॥
स्थानान्येतानि सर्वाणि शृण्वणो विद्धि दन्तिनाम् ॥
ऊर्ध्वं नाभेरधः पित्तं हृदयं समुपाश्रितम् ॥ ७२ ॥
पक्वामाशयगो वायुर्जघने संगदे तथा ॥
स सर्वदेहव्यापी तु सर्वतः कर्म चेष्टते ॥ ७३ ॥

१ क. 'ण्डेषु द° । २ क. सरलकुन्तलाः । ३ क. रन्ध्रे द्वौ चा° । ४ क. कुशी । ५ ख. यतस्थाने । ६ क. 'क्षोभोभौ च तुष्कौ च कू° । ७ रा. सगुदे ।

रक्तस्थाने स्थितो वायुर्व्यानो नोम्ना तु वीर्यवान् ॥
 मेदःस्थाने स्थितः प्राणो वसास्थान उदीरणः ॥ ७४ ॥
 समानो मांसमध्यस्थो क्षापानश्चास्थिसंस्थितः ॥
 व्यानोदानौ समानश्च प्राणापानौ च पञ्चधा ॥ ७५ ॥
 भूपो वायुः शरीराणि विभक्तिं भगवान्प्रभुः ॥
 व्यानाद्भवति चेष्टा च निमीलोन्मीलने नृप ॥ ७६ ॥
 उदानेन बलोन्मादौ समानाद्भागमादिशेत् ॥
 वायुच्छ्वासानुपानानां प्रवृत्तिः प्राणजा स्मृता ॥ ७७ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि क्षापाने विद्धि पार्थिव ॥
 हस्तस्थे तिष्ठति सदा चक्षुर्मध्ये च दन्तिनाम् ॥ ७८ ॥
 सौरं तेजश्च नेत्रे तु प्रविभक्तं शरीरिणाम् ॥
 तथा प्राप्नोऽथ हर्षादींस्तेन रूपं च पश्यति ॥ ७९ ॥
 श्लेष्मस्थाने स्थितं सत्त्वं रजो बाय्वनुसंस्थितम् ॥
 तैमः पित्तानुगं चैव तिष्ठत्पेव मतङ्गजः ॥ ८० ॥
 प्रहर्षानन्दभावाभ्यां सौम्यं शुक्रं प्रमुञ्चति ॥
 क्रमेण रसवीर्याणां सौम्यं शुक्रं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥
 अहश्चमार्तवं विद्धि हस्तिन्या हर्षसंभवम् ॥
 गृह्णीते साऽद्रुतं गर्भं गर्भिणी द्वेष्टि चाद्रुतम् ॥ ८२ ॥
 सप्त पेशीशतान्पाहुः सर्वेष्वङ्गेषु हस्तिनाम् ॥
 अस्थ्याश्रिताश्च ताः सर्वाः स्नापुबद्धास्त्वचा वृताः ॥ ८३ ॥
 अल्पं वा बहु वा ह्रस्वं दीर्घं वाऽप्यथवा वृथक् ॥
 एकसंस्थं हितं मांसं यत्स्पात्पेशीति तद्विदुः ॥ ८४ ॥
 कृष्णा मर्मसु सर्वेषु निद्रा कफमुपाश्रिता ॥
 व्यवसायश्च नागानां स्कन्धदेशमुपाश्रितः ॥ ८५ ॥
 वपुः श्रीः कीर्तिराशा च त्वचमाश्रित्य तिष्ठति ॥
 अस्थीनि पर्वतो मेरुस्तेजो देहे व्यवस्थितम् ॥ ८६ ॥
 बुद्धिर्मेधा च नागानां स्नापुवन्धेष्ववस्थिता ॥
 वसामाश्रित्य बलवान्दर्पास्तष्ठति नित्यशः ॥ ८७ ॥

मदश्चैव महातेजाः शुक्रस्थानं समाश्रितः ॥
 शिरासंधीन्समाश्रित्य लोमस्तिष्ठति वै सदा ॥ ८८ ॥
 अक्षेषु कर्म नागानामालस्यं यकृति स्थितम् ॥
 फालेपं मदो(?) क्रमते विपादो वृषस्तच्छ ॥ ८९ ॥
 गजस्य पुष्फुसे चैव मयं तिष्ठति नित्यशः ॥
 वक्षसंत्रच्छु(?) हृदयं सर्वं स्वनमुपाश्रितम् ॥ ९० ॥
 यकृद्भृदयपार्श्वं च क्लोम वक्षःस्थितं विदुः ॥
 यकृत्प्लीहे च संबद्धे (अस्थूलान्नं हृदयादधः) ॥ ९१ ॥
 ध्यामाशयं विभजते तिष्ठेत्पकाशयं च तत् ॥
 ध्यामाशयस्य मध्यस्था व्याधयः सर्व एव ॥ ९२ ॥
 व्याधयो ये च संरूपातास्तेषां पकाशयो गतिः ॥
 ईपत्तु क्षीरा वृत्ता दीर्घा बल्वती सिरा ॥ ९३ ॥
 स्नापुर्वल्कावनद्धा च घना पृथ्वी च कण्डुरा ॥
 वातपित्तकफानां च तथैव रसशुक्रयोः ॥ ९४ ॥
 मेदोमृक्काज्जमांसानां तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
 हासदृद्धी पतो क्षेपां प्रमाणेनोच्येते त्वतः ॥ ९५ ॥
 मूत्रं वस्तिश्च मुष्की च वक्षःस्थानोद्देशमाश्रितौ ॥
 मांसग्रस्थ्याश्रितं विद्यादमृक्कांसमुपाश्रितम् ॥ ९६ ॥
 मज्जाभ्यन्तरतोऽस्मां तु शुक्रं यज्जाश्रितं विदुः ॥
 मेदो मांसाश्रयं प्राहुः शिरा मांससमाश्रिताः ॥ ९७ ॥
 रोमाणि त्वचि जातानि मांसस्यापि त्वगावृतिः ॥
 छव्यः पदेता व्याख्याता द्विपानां द्विपदो वर ॥ ९८ ॥
 छवीनां विस्तरश्चापि मर्माध्याये प्रवक्ष्यते ॥
 शिरास्नाय्वात्मकं विद्यान्नस्नानां संभवं नृप ॥ ९९ ॥
 तलानां किण्मावं च निसर्गादीन्धरं विदुः ॥

इमा महाप्रकृतयस्त्वित्तः कीर्तयतः गृणु ॥ १०० ॥

*कपुस्तके त्रुटितम् ।

- १ क. 'संधि समा' । २ क. पुष्फुसे । ३ क. त्वद्धः । ४ क. 'यस्थम' ।
 ५ क. 'च्यतत्व' । ६ क. प्रवक्षते ।

रजस्तमश्च सत्त्वं च प्रादुरध्यात्मकोविदाः ॥
 मेधावी चपलश्चण्डस्तेजस्वी लघुविक्रमः ॥ १ ॥
 कौतूहलप्रेकामी च क्रीडनो हर्षणश्च यः ॥
 शीघ्रं कृतं नाशयति शीघ्रं कर्माभिपद्यते ॥ २ ॥
 दुर्भगश्च तथा नागः सततं घेनुकाग्रियः ॥
 भैशितः दुर्भरः शूरो निःशङ्कोत्तानवेदिता ॥ ३ ॥
 एवंविधस्तु यो नागः स राजाजसः स्मृतः ॥
 कुच्छ्रेण किञ्चिज्जानीते कर्म चास्य प्रणश्यति ॥ ४ ॥
 निद्रालुर्गूढतंसश्च तामसो नाग उच्यते ॥
 धन्यवेदी सुभगः स्मृतिमाश्रमयोगजः ॥ १०५ ॥
 कर्म शीघ्रं विजानाति न च तत्तस्य नश्यति ॥
 आपुष्मान्बलवान्शूरो नीरोगः सुप्रजो लघुः ॥ ६ ॥
 धन्यो यशस्वी दीप्ताग्निः सुसत्त्वः प्रियदर्शनः ॥
 द्विगधगम्भीरघोषश्च सात्त्विको नाग उच्यते ॥ ७ ॥
 इति तिस्रः समाख्याता महामकृतिपौनयः ॥

—०—

एवं शरीरं व्याख्यातं प्रविभागेन(ण) मे शृणु ॥ ८ ॥
 मसारणं च गात्राणां तथा संकुचनं च यत् ॥
 चत्वारिंशत्सिरास्तस्य विनिष्पन्ना हि धारणे ॥ ९ ॥
 उत्तिष्ठति शिराभिश्च चत्वारिंशद्भिरेव हि ॥
 उपवेशं च कुरुते चत्वारिंशद्भिरीश्वरः ॥ ११० ॥
 षट्शतेन विजानीयाद्गमनं परिवर्तते ॥
 हस्तशीलेन कुरुते षट्शतेन तु वारणः ॥ ११ ॥
 जृम्भणं कुरुते नागः स चत्वारिंशता तथा ॥
 दशभिर्दन्ति हस्तेन ग्रासं दशभिरेव च ॥ १२ ॥
 दशभिश्चालयेत्स्रक्को दशभिश्चैव स्वादति ॥
 भक्षयित्वा निगिरति शिराभिर्दशभिस्तथा ॥ १३ ॥
 दशभिर्दशभिश्चैव पच्यमाने च वारणः ॥
 शिरसो धारणे दृष्टाः सिरा ब्रूवन् तु विंशतिः ॥ १४ ॥

ग्रीवायां पार्श्वयोर्दृष्टास्तिस्रस्तिस्रः पुनः शिराः ॥

शिरसश्चालने दृष्टा दश स्कन्धगताः शिराः ॥ ११९ ॥

आददाति शिराभिश्च पानीयं दशभिर्द्विषः ॥

*दशभिर्निर्वमेच्चैव शिराभिः सलिलं गजः ॥ १२० ॥

दशभिर्निर्मिषेन्नाग उन्मिषेदशभिः पुनः ॥

दशभिर्गेन्धमाप्नोति गृणोति दशभिस्तथा ॥ १७ ॥

षट्त्रिंशत् शिरा दृष्टा दृष्टिसंचारणेऽपि च ॥

कटयोर्दश विज्ञेया शिरा मदवहा नृप ॥ १८ ॥

दशभिर्दशभिश्चैव फणो चालयति द्विषः ॥

निश्वासं कुरुते याभिस्ताः शिरास्त्रिंशदेव तु ॥ १९ ॥

दशभिर्वृंहति गजो व्याहरेदशभिः पुनः ॥

पुच्छं चालयति श्रीमान्सिराभिर्दशभिर्गजः ॥ १२० ॥

निर्हरेदशभिर्मेण्ड्रे दशभिश्चैव सं(मे)हति ॥

मैथुनं याति दशभि(भी)रेतो दशभिरावपेत् ॥ २१ ॥

अभितप्तस्तु मातङ्गो वमथुं याभिरुत्सृजेत् ॥

षट्त्रिंशत् शतं विद्यात्तिराः स्वेदवहास्तु ताः ॥ २२ ॥

शिरा गुदनिबद्धास्तु हृदयं चापि संश्रिताः ॥

धारणे तु पुरीषस्य तथेवोत्सर्जने पुनः ॥ २३ ॥

तासां दशशतं दृष्टं यूत्रस्योत्सर्जने दश ॥

ततो वातवहा दृष्टा ग्रहणीदीपनाः शिराः ॥ २४ ॥

यकाशयानिबद्धास्तु ज्ञेयास्तोस्तु चतुर्दश ॥

शिरा दश समारूपाता यास्तु पित्तवहाः स्मृताः ॥ १२५ ॥

दशैव तु शिरा दृष्टाः श्लेष्माणं पा वहन्ति वै ॥

शिरा यास्तु शरीरेऽस्मिन्सर्वसंधिसमाश्रिताः ॥ २६ ॥

नदो तरति सर्वाभिस्ताभिश्चैव तु लहृषपेत् ॥

ताश्च गात्रैश्चतुर्भिश्च पृथक्त्वे विंशतिः स्मृताः ॥ २७ ॥

सिरा रसवहा दृष्टा जिह्वायां हृदयाश्रिताः ॥

दशैव ताः सुसूक्ष्मास्तु याभिर्वेदपते रसान् ॥ २८ ॥

* अयमर्थश्लोकः 'शिरसश्चालने'— इत्यतः प्राक्पुस्तके ॥

अपानेन यदा वायुं वारणः प्रविमुञ्चति ॥
 पक्षाशपनिचक्षास्तु श्लेषास्तौस्तु चतुर्दश ॥ २९ ॥
 एकादश शतान्येवं सप्ततिश्च पुनः सिराः ॥
 (३॥वारणस्य प्रदेशेऽस्मिन्प्याख्यातास्ताः प्रदेशगाः ॥ १३० ॥
 शतानि त्रीणि शेषाणि त्रिंशदन्याः पुनः सिराः ॥)
 एता रक्तवहा दृष्टाः शरीरं सर्वमेव हि ॥ ३१ ॥
 सिराभिः संवृतं याभिर्वल्लीभिरिव पादपः ॥
 अत्र प्रतिविशेषं तु हस्तिन्यामुपलक्षयेत् ॥ ३२ ॥
 एकैकस्मिन्स्तने दृष्टाः सिराः क्षीरवहा दश ॥
 हृदयंगमाः सुसूक्ष्माश्चेति प्रोक्तः सिराविधिः ॥ ३३ ॥
 शतानि पञ्च (३॥नागस्य सहस्रं च) विशेषतः ॥
 रेतोत्सर्गकरा यास्तु वारणानां सिरा दश ॥ ३४ ॥
 मैथुनार्थं च या दृष्टास्ता एव विंशतिः स्मृताः ॥
 नव संधिशतान्येवं वारणेष्ववधारयेत् ॥ १३५ ॥

—:०:—

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते संधयो वारणस्य तु ॥
 द्वाविंशतिः संधयस्तु पादे पादे विनिश्चिताः ॥ ३६ ॥
 श्रोहसंधानभागे च पलिहस्ते च दन्तिनः ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु संधयश्च चतुर्दश ॥ ३७ ॥
 एवं भागे त्वपस्कारे पादे विक्षोभयोरपि ॥
 प्रतिमाने च विज्ञेयाः संधयस्तु चतुर्दश ॥ ३८ ॥
 गुच्छे सगुटिकायां च स्पुस्तथाऽन्तरसक्थनि ॥
 संधयोऽत्र महाराज विज्ञेयास्तु चतुर्दश ॥ ३९ ॥
 मण्डूक्यन्तरसंधौ तु अष्टीन्ये तु विशेषतः ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४० ॥
 आयासकाण्डे रन्ध्रे च स्तनानुसार एव च ॥
 मेण्ड्रे चैवाण्डकोशे च नवतिः संधयः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 अंसे च प्रत्यगंशे च तथाऽसफलकेऽपि च ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४२ ॥

* 'धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. प्रतिमुञ्चति । २ क. °स्तासु च° । ३ क. °नुरस ए° ।

आयासकाण्डे रन्ध्रे च स्तनानुसार एव च ॥
 ग्रेण्डे चैवाण्डकोशे च नवतिः संधयः स्मृताः ॥ ४३ ॥
 अंसे च प्रत्यगंशे च तथाऽसफलकेऽपि च ॥
 संधयस्तत्र विज्ञेया वारणस्य तु विंशतिः ॥ ४४ ॥
 ग्रीवात्रिन्दुवितानेषु पिण्डिकावग्रहे तथा ॥
 भासने शयने स्थाने विद्यात्संधिशतानि पद ॥ ४५ ॥
 पुरस्कारावग्रहे च निर्याणे श्रवणे तथा ॥
 त्रैषिकान्तरघोशैव वातकुम्भे च दन्तिनः ॥ ४६ ॥
 द्वे च संधिशते प्राहुः संधीश्चापि चतुर्दश ॥
 स्व(क)टे च खलु नेत्रान्ते एकैके संधयः स्मृताः ॥ ४७ ॥
 विपाणयोर्द्वयोश्चापि हस्ते द्वात्रिंशदीरिताः ॥
 उरसि द्वादश ज्ञेया मुखे त्रिंशतिः(?)रेव च ॥ ४८ ॥
 दशनासगदाये तु संधयस्तत्र षोडश ॥
 जिह्वापां तु त्रयः शोक्ताः कण्ठे ज्ञेयास्त्रयोदश ॥ ४९ ॥
 भासने वंशदेशे च तत्पिण्डे पश्चिमासने ॥
 तथा त्वपरवंशे च द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥ ५० ॥
 अस्थिभागे च जघन उत्कृष्टकलपोरपि ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥ ५१ ॥
 (*लाङ्गूलवंशे लाङ्गूले द्वात्रिंशत्संधयः स्मृताः ॥)
 करीपभागे प्रस्रावे गुदभागे च दन्तिनः ॥ ५२ ॥
 संधयो विंशतिर्ज्ञेया भागेष्वेतेषु निश्चिताः ॥
 पालिहस्ते ततः कर्मग्रोहसंदानपोरपि ॥ ५३ ॥
 अपस्कारे च नागस्य क्रोशसंधिं विनिर्देशेत् ॥
 बाह्वोरयासफलके पाद्याभागे तथैव च ॥ ५४ ॥
 ग्रन्थिष्वपि तथाऽष्ठीव्ये ज्ञेयासु कटिकासु च ॥
 उत्कृष्टेऽप्यय मण्डूक्यां भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥ ५५ ॥
 समुद्रसंधिः सर्वेषु पथावदिति निश्चयः ॥
 लाङ्गूलवंशे लाङ्गूले जघननृपस्यदेशयोः ॥ ५६ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुल्लके ॥

तलूखलारूपः संधिस्तु कलाभागे च दन्तिनः ॥
 विताने श्रवणे चैव बिम्बोः कुम्भान्तरे तथा ॥ ५७ ॥
 निर्माणे कट्टिसंधौ च शिरोमस्तकपिण्डयोः ॥
 इपीकाग्रे च कुम्भे च वारणस्य महीपते ॥ ५८ ॥
 तूणसीवनवत्संधिविज्ञेयस्तु कपालतः ॥
 हनुमत्ककपालेषु सगदेष्वेव दन्तिनः ॥ ५९ ॥
 संधिर्वापसतुण्डः स्पाद्भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥
 नेत्रे वर्त्मन्यपाङ्गे च करीषाभ्रा(स्त्रा)व एव च ॥ १६० ॥
 हृदये चाक्षिकूटे च कण्ठे क्छोभि गुदे तथा ॥
 ज्ञेयो मण्डलसंधिस्तु भागेष्वेतेषु दन्तिनः ॥ ६१ ॥
 शम्बुके प्रतिमाने च बाहित्रे दन्तवेष्टयोः ॥
 शङ्खावर्ते भवेत्संधिः गृङ्गाटः श्रो(स्तो)तसि स्थितः ॥ ६२ ॥
 इत्येव संधयः प्रोक्ताः स्नापून्यपि निबोध मे ॥
 अष्टौ वक्षःप्रदेशे च चतस्रो बालपुष्करे ॥ ६३ ॥
 एकैकस्मिस्तु पादे वै स्नापूनां विंशतिः स्मृता ॥
 मुष्के मेण्डोदरगुदे त्वष्टौ विंशतिरेव च ॥ ६४ ॥
 महास्नापूनि वै पञ्च दश चापि द्विपस्य वै ॥
 ऊर्ध्वभागानि सप्तैव पटधोभागकानि च ॥ १६५ ॥
 द्वे तिर्यग्भागिके दृष्टे एवं पञ्चदशैव हि ॥
 एभिर्वै सर्वतो देहः प्रार्णालीभिरित्ताऽऽवृतः ॥ ६६ ॥
 कफपित्तानिलैर्दृष्टैर्पेदा कायोऽभिपूर्यते ॥
 तदा व्याधिमवाप्नोति वारणो नात्र संशयः ॥ ६७ ॥
 सप्तोत्तरं मर्मशतं वारणस्यावधारयेत् ॥
 प्रदेशसंग्रहे तानि कीर्तितानि यथागमम् ॥ ६८ ॥
 चतुर्विधानि ज्ञेयानि यथावदभिनिश्चयः ॥
 येषु देशाश्च विद्मोश्च ताडिता वा मतङ्गजाः ॥ ६९ ॥
 विनाशं प्राप्नुवन्तीह क्षिप्रं वा यदि वा चिरात् ॥
 कालान्तरविनाशीनि सद्यःप्राणहराणि च ॥ १७० ॥

१ क. 'न्तेषु च ॥ नि० २ क. कटसं० ३ क. देहे । ४ क. 'णालानि० ।

५ क. दृष्टाश्च । ६ क. 'द्धा वा ता० ।

वैगुण्यकरणानि स्युः सशल्यानि तथैव च ॥
 अस्थिस्त्राप्तिसिरासंधिघमनीप्रविभागशः ॥ ७१ ॥
 विनाशः संनिपाताद्यस्तन्मर्म परिकीर्तितम् ॥
 वाघव्याग्रेपं सौम्यत्वात्मविभागश्चतुर्विधः ॥ ७२ ॥
 मर्मणां तुल्ययो नित्वं भूतानां चापि लक्षयेत् ॥
 आशुकारी भवेदग्निरस्य पैन्नाभिसंघ्रवः ॥ ७३ ॥
 विशेषोत्तत्र विद्वस्तु क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
 सौम्याग्रेपगुणत्वाच्च कालान्तरहरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥
 सशल्पप्राणघातित्वं स्मृतं वाय्वात्मकं बुधैः ॥
 निरुद्धगतिमार्गत्वाद्वापोर्जीवति कुञ्जरः ॥ १७५ ॥
 भिन्ने चैवोद्धृते शल्पे विगते मर्मसंश्रये ॥
 अनिले म्रियते नागः स शल्पो भिपते तथा ॥ ७६ ॥
 सौम्याग्रेपं तु कालेन क्षीणं सौम्यगुणैर्पदा ॥
 एकीभावंगतः शल्पं नश्येत्कालान्तराद्गजः ॥ ७७ ॥
 तस्मात्सौम्याग्निवायूनां वैशेष्यं यत्र लक्ष्यते ॥
 तद्वृत्तगुणयो नित्वान्मर्म तत्तादृशं स्मृतम् ॥ ७८ ॥
 कुम्भकर्मतले पेश्यः प्रोहे चैतस्य पञ्च तु ॥
 बाह्वन्तरमपस्कारमंशांशाफलकान्तरम् ॥ ७९ ॥
 छादयन्त्यपरां पेश्यस्तिस्रः पट्टचैकसंख्यया ॥
 शतानि त्रीणि पेशीनां चतुःषष्ट्यधिकानि च ॥ १८० ॥
 गात्रापरेषु नागस्य यथावदुपधारयेत् ॥
 एकपृष्ठे भवेत्पेशीं सीबिनीयाश्रिताः पराः ॥ ८१ ॥
 अण्डकौशीश्रितास्तिस्रस्रिपष्टिर्जंघमाश्रिताः ॥
 पञ्चाक्षत्पार्श्वयोः पेश्यः स्युर्वैशत्पुसि स्मृताः ॥ ८२ ॥
 एका नाभिसमापन्ना पञ्च लाङ्गुलमाश्रिताः ॥
 हन्वोरष्टौ विजानीपाद्दीवास्कन्धगता दश ॥ ८३ ॥
 त्रिंशत्कक्षे च वंशे च पृष्ठे चैकां विनिर्नादशेत् ॥
 कर्णयोरुपयोर्द्वे च गण्डयोरुपयोर्दश ॥ ८४ ॥

शिरा मस्तकनिर्माणवितानविदुसंश्रिताः ॥
 †यैत्तावद्ग्रहयोश्चापि चतुःषष्टिं विनिर्दिशेत् ॥ १८५ ॥
 विद्याजिह्वाश्रितामेकां द्वे च तालुनि निर्दिशेत् ॥
 तथा पाकलके चापि पेशीमेकां विनिर्दिशेत् ॥ ८६ ॥
 करेण्वामधिकास्त्रिंशत्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्तनयोर्दश विज्ञेया दश विद्याद्रगाश्रिताः ॥ ८७ ॥
 द्वे वृत्ते मुखमाश्रित्य प्रसृतेऽथ भगोत्तरे ॥
 गर्भच्छिद्रान्तरे तिस्रस्तिस्रो गर्भोपजन्मनि ॥ ८८ ॥
 तासां द्वे त्वचले विद्याद्रच्छत्येका च बाह्यतः ॥
 चतुरस्ता च वृत्ता च न्परुषावपि हि दृश्यते ॥ ८९ ॥
 त्रिविधा मांसपेश्यस्तु परस्परमुपाश्रिताः ॥
 बहिरभ्यन्तरे काये परिमाणमिदं पुनः ॥ १९० ॥
 जिह्वायां गोरनालेन गलेनैव च वारणः ॥
 सर्वमेतत्तथाऽऽहारं गोरनालेन चाऽऽहरेत् ॥ ९१ ॥
 आमाशपालु नागस्य पक्काशपगताः पुनः ॥
 स्थूलान्नमैमिसंपूर्य पुरीषमवतिष्ठति(ते) ॥ ९२ ॥
 अन्नमौनपरीणामं विद्याद्व्यामानि विंशति(म्) ॥
 स्थूलान्नाण्युदकं चैव धमन्योऽन्योन्यमाश्रिताः ॥ ९३ ॥
 कालेयं तु मिहा चैव पक्वदन्तं सफुष्कुसम् ॥
 सर्वं निवद्धं हृदये वृक्को चैव नराधिप ॥ ९४ ॥
 मेढ्रं हस्तश्च नागस्य सर्वं स्नायुसमुद्भवम् ॥
 कर्णयोः कटयोर्द्वे द्वे श्रो(त्रो)तसी द्वे च तालुनि ॥ १९५ ॥
 हस्ते द्वे नेत्रयोर्द्वे च द्वे चैव स्तनचूचुके ॥
 मेढ्रे मुखे गुदे चैव च्छिद्राणि दश पञ्च च ॥ १९६ ॥

—:०:—

आद्या छविर्यत्र रोम द्वितीया चर्म एव च ॥

तृतीया शोणितं ज्ञेया चतुर्थी मांसमुच्यते ॥ ९७ ॥

† 'जत्ववग्रहयोः' इति भवेत् ।

१ क. शिरो म० । २ क. यत्त्वावग्रह० । ३ क. ०भुविनि० । ४ क. ०मपि संपूज्य पु० । ५ क. ०मात्रे परिमाणं विद्यादध्यामवि० । ६ क. श्रोतसि । ७ क. शोणिते ।

भेदस्तु पञ्चमी ज्ञेया अस्ति पक्षी विधीयते ॥
मज्जा च सप्तमी ज्ञेया एवं सप्तविधा छविः ॥ ९८ ॥

—:०:—

असंख्येयानि रोमाणि केचिच्छास्त्रविदो विदुः ॥
आयुर्वेदविधानज्ञाः (†केचित्संख्यां विदुर्वुधाः) ॥ ९९ ॥
संपूर्णे सर्वगात्रस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
अम्बुतेजोमयी दृष्टिः सा सप्तपटला भवेत् ॥ २०० ॥
सप्तधातुसमुत्पत्त्यं तु शरीरमिह पच्यते ॥
चतुर्विधाहारमपस्तोषधीनां तु यो रसः ॥ १ ॥
पक्वाशपमनुप्राप्तः पूर्वमामाशये स्थितः ॥
प(पा)चितस्तेजसा कोष्ठे वायुना समुदीरितः ॥ २ ॥
अदृष्टः स रसः पृथ्वीः सिराः समनुपच्यते ॥
या वै रसवहाः काये वारणानां विशेषतः ॥ ३ ॥
स रसः शोणित्तीभूतो मांसत्वमुपगच्छति ॥
मांसं भेदस्त्वमागच्छेन्मेदोऽस्ति त्वं च दन्तिनाम् ॥ ४ ॥
अस्तिभ्यो जायते मज्जा शुक्रं मज्जा च पुष्पति ॥ २०५ ॥
स्थानानि षडनुप्राप्ते वीर्यं समनुत्थम्यते ॥
औषधीरसवीर्यं तु शरीरे सर्वगं स्मृतम् ॥ ६ ॥
यस्तत्र किट्टिनिःसारः शकृत्स उपपद्यते ॥
मूत्रं चास्य त्वघोभागे वारणस्य शरीरजः ॥ ७ ॥
कट्यां मूत्रधरो वस्तिरेकद्वारो ह्यघोमुसः ॥
अपां श्रो(त्रो)त्रैः सुसूक्ष्मैः स निज्ञैरेरिव पूर्यते ॥ ८ ॥
प्रतिपूर्णस्ततो वस्तिरपानं प्रतिपद्यते ॥
अपाने शिथिलीभूते वेदना तु ततो भवेत् ॥ ९ ॥
एवं विमलजे मूत्रं समानेन समीरितम् ॥
इति शारीरमुद्दिष्टं वारणानां यथाक्रमम् ॥ २१० ॥
मृत्काष्ठवल्कैर्ह्यप्या कुशलेः क्रियते रूढम् ॥
एवं शरीरबन्धस्तु मांसस्त्राप्यस्तिभिः कृतः ॥ २१ ॥

† धनुर्मध्यस्थः कपुलके ज्वेतिनः ।

शौर्पादिभिज्जनाद्धर्पात्परिणामाभिसर्गतः ॥
 संतापात्पुष्टितो व्याधिरुपधानाच्च भावति ॥ १२ ॥
 कफं पित्तमस्रकृष्णसं मेदश्चान्योन्यमूर्छितम् ॥
 सुगन्धे दीपनं स्याच्च कटिच्छिद्रमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वर्षजं वीर्यं सौम्याग्नेयमुदीरितम् ॥
 वायुना कण्ठमेद्रेभ्यः स्नेम्यश्वास्य प्रसिच्यते ॥ १४ ॥
 अतः शिलाभ्यः संभूतं यथा शैलाच्छू(त्स्)वेज्जठम् ॥
 एवं गजमुखं प्राप्य स्वेदः अ(स्त्र)वति पार्थिव ॥ २१५ ॥
 समागता गजमुखे सर्वाः स्वेदवहाः सिराः ॥
 भुक्तान्त(ज)स्य हि प्रस्वेदात्ताः अ(स्त्र)वन्ति निसर्गतः ॥ १६ ॥
 अन्येषां रोमकूपेभ्यः प्रविष्टमपराः सिराः ॥
 वहन्ति कायजान्धातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ २७ ॥
 हस्ती दन्ती गजो नागो मतङ्गः कुञ्जरः करी ॥
 इभो मतङ्गजश्चैव वारणो द्विरदो द्विपः ॥ १८ ॥
 मृगोऽथ सामजश्चैव तथा चानेकपः स्मृतः ॥
 इति पञ्चदशैतानि नामान्युक्तानि पण्डितैः ॥ १९ ॥
 यथा गोमहिषाश्वानामुष्ट्राणां वा समा तनुः ॥
 एवमभ्यन्तरस्वेदा इस्तिनस्तु निसर्गतः ॥ २२० ॥
 एकपादा द्विपादाश्च बहुपादाश्च देहिनः ॥
 नानाकृतिजवन्नानानसमानाभिसर्गतः ॥ २१ ॥
 एवं मतङ्गजा ज्ञेया न समानाः परैर्मृगैः ॥
 अन्तःस्वेदा मूढमुष्का मुखगृङ्गप्रहारिणः ॥ २२ ॥
 ऐश्वर्येण निसर्गेण न समाना भृगैर्गजाः ॥
 ब्रह्मा तद्वेद भूतानां निसर्गे कारणं विभुः ॥ २३ ॥
 (*अमन्तानां च लोकानां भूतानां च महीपते ॥
 न शक्यं कारणं ज्ञातुं देवं गुह्यं प्रजापते ॥ २४ ॥
 उत्पत्तिकर्म विज्ञानं शरीरं विचयो बलम् ॥
 आधुरारोग्यता वर्ष्म वपो ज्ञानं च तत्त्वतः ॥ २२५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतस्त्रिचतुराध्यायात्मकपादः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. तद्वीर्यनं । २ ख. कठमे° । ३ क. प्रसिच्यते । ४ क. शुरुन्तस्य
 ५ क. एवमेव गजा । ६ क. °मुखा मु° ।

मेदस्तु पञ्चमी ज्ञेया अस्मि पञ्ची विधीयते ॥
यज्जा च सप्तमी ज्ञेया एवं सप्तविधा छविः ॥ ९८ ॥

—:०:—

असंख्येयानि रोमाणि केचिच्छास्त्रविदो विदुः ॥
आयुर्वेदविधानज्ञाः (†केचित्संख्यां विदुर्वुधाः) ॥ ९९ ॥
संपूर्णं सर्वगात्रस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
अम्बुतेजोमयी दृष्टिः सा सप्तपटला भवेत् ॥ २०० ॥
सप्तधातुसमुत्पत्त्यं तु शरीरमिह पश्यते ॥
चतुर्विधाहारमयस्त्वोपधीनां तु यो रसः ॥ १ ॥
पकाशयमनुप्राप्तः पूर्वमामाशये स्थितः ॥
प(पा)चित्तस्तेजसा कोष्ठे वायुना समुदीरितः ॥ २ ॥
अदृष्टः स रसः पृथ्वीः सिराः समनुपचये ॥
या वै रसवहाः काये वारणानां विशेषतः ॥ ३ ॥
स रसः शोणितीभूतो मांसत्वमुपगच्छति ॥
मांसं मेदस्त्वमागच्छेन्मेदोऽस्तित्वं च दन्तिनाम् ॥ ४ ॥
अस्मिन्म्यो जायते यज्जा शुक्रं यज्जा च पुष्पति ॥ २०५ ॥
स्थानानि पटनुप्राप्तो वीर्यं समनुलभ्यते ॥
औषधीरसवीर्यं तु शरीरे सर्वगं स्मृतम् ॥ ६ ॥
यस्तत्र किट्टनिःसारः शकृत्स वपचयते ॥
भूत्रं चास्य त्वघोभागे वारणस्य शरीरजः ॥ ७ ॥
कट्यां सूत्रधरो वस्तिरेकद्वारो घघोयुसः ॥
अपां श्रो(स्तो)त्रैः सुसूक्ष्मैः स निर्झरैरिव पूर्यते ॥ ८ ॥
प्रतिपूर्णस्ततो वस्तिरपानं प्रतिपचये ॥
अपाने शिथिलीभूते वेदना तु ततो भवेत् ॥ ९ ॥
एवं विद्यन्ते भूत्रं समानेन समीरितम् ॥
इति शारीरमुद्दिष्टं वारणानां यथाक्रमम् ॥ २१० ॥
मृत्काष्ठवल्कैर्हं यथा कुशलेः क्रियते र्द्वयम् ॥
एवं शरीरबन्धस्तु मांसस्राव्यस्थिभिः कृतः ॥ २१ ॥

† अनुर्मध्यस्यः कपुस्तके व्रुटितः ।

१ स. अस्मि । २ क. सर्जिन । ३ क. ओत्रे । ४ क. भृशम् ।

शौर्पादिभिजनाद्धर्षात्परिणामान्निसर्गतः ॥
 संतापात्पुष्टितो व्याधिरुपधानाच्च माधति ॥ १२ ॥
 कफं पित्तमस्रुद्धांसं मेदश्चान्योन्यमूर्धितम् ॥
 सुगन्धे दीपनं स्याच्च कटिच्छिद्रमुपस्थितम् ॥ १३ ॥
 तस्य तेद्धर्षजं वीर्यं सौम्याग्नेयमुदीरितम् ॥
 वायुना कैण्ठमेद्रेभ्यः स्नेम्यश्वास्य प्रसिच्यते ॥ १४ ॥
 अतः शिलाभ्यः संभूतं यथा शैलाच्छू(त्स)वेज्जलम् ॥
 एवं गजमुत्तं प्राप्य स्वेदः अ(स्त्र)वन्ति पार्थिव ॥ २१९ ॥
 समागता गजमुखे सर्वाः स्वेदवहाः सिराः ॥
 भुक्तान्त(त्र)स्य हि प्रस्वेदात्ताः अ(स्त्र)वन्ति निसर्गतः ॥ १५ ॥
 अन्येषां रोमकूपेभ्यः प्रविष्टमपराः सिराः ॥
 वहन्ति कायजान्घातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ २७ ॥
 हस्ती दन्ती गजो नागो मतङ्गः कुञ्जरः करी ॥
 इभो मतङ्गजश्चैव वारणो द्विरदो द्विपः ॥ १८ ॥
 मृगोऽथ सामजश्चैव तथा चानेकपः स्मृतः ॥
 इति पञ्चदशैतानि नामान्युक्तानि पण्डितैः ॥ १९ ॥
 यथा गोमहिषाश्वानामुष्ट्राणां वा समा तनुः ॥
 एवमभ्यन्तरस्वेदा इस्तिनस्तु निसर्गतः ॥ २२० ॥
 एकपादा द्विपादाश्च बहुपादाश्च देहिनः ॥
 नानाकृतिजवज्ञानानसमानाभिसर्गतः ॥ २१ ॥
 एवं मतङ्गजा स्त्रेया न समानाः परैर्मृगैः ॥
 अन्तःस्वेदा मूढमुष्का मुखगृह्णहारिणः ॥ २२ ॥
 ऐश्वर्येण निसर्मेण न समाना मृगेर्गजाः ॥
 ब्रह्मा तद्वेद भूतानां निसर्गे कारणं विभुः ॥ २३ ॥
 (*अनन्तानां च लोकानां भूतानां च महीपते ॥
 न शक्यं कारणं ज्ञातुं देवं गुह्यं यज्ञापते ॥ २४ ॥
 उत्पत्तिकर्म विज्ञानं शरीरं विचयो बलम् ॥
 आयुरारोग्यता वर्ष्म वयो ज्ञानं च तत्त्वतः ॥ २२५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतत्रिचतुराध्यायात्मकपाठः कपुस्तके नास्ति ॥

१ क. तद्वीर्यं । २ ख. कठमे० । ३ क. प्रसिच्यते । ४ क. शुक्लस्य

५ क. एवमेव गजा । ६ क. ०मुखा मु० ।

अधिकारं सदा ब्रूयादचिन्त्यं परिवर्जयेत् ॥

मतिमान्कुशलो वैद्यः शास्त्रमाश्रित्य युक्तितः ॥ २२६ ॥

इतीह पृष्ठो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥

प्राह शास्त्रविदं प्राज्ञः पालकाप्यो यथातथम् ॥ २२७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने

शरीरविचयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

शस्त्राग्निप्रणिधानं तु पालकाप्यो महामुनिः ॥

गजानां वदन्तां श्रेष्ठः प्रोवाचाङ्गेन चोदितः ॥ १ ॥

प्रत्यासन्नोदके देशे समे सुखपरिक्रमे ॥

विश्वासयन्हृदे स्तम्भे पद्मपित्वाऽथ वारणम् ॥ २ ॥

विन्यस्योदककुम्भं च समिध्याग्निं चिकित्सकः ॥

वांशीकुठारपरशुं विमोक्षार्थमुपार्जयेत् ॥ ३ ॥

आधारांस्तापिकां दर्वीं शस्त्राणि विविधानि च ॥

शोणितस्थापनार्थं च यथोक्तान्योपधान्यपि ॥ ४ ॥

समङ्गा(ङ्गा)गदरोम्बष्ठाक्षीरिणां च त्वचः समाः ॥

आमलक्यश्वकर्णस्य मधूकस्य धवस्य च ॥ ५ ॥

त्वचः म्रियङ्गवो रोध्रं पतङ्गं गैरिकं तथा ॥

शुष्कचूर्णानि सूक्ष्माणि भूतिर्वैरुणकस्य च ॥ ६ ॥

गवां च शकृतश्चूर्णं पांशूनश्चनमेव च ॥

श्रीवैष्टकं सर्जरसं पृथ्वीकाशोकमुष्ककान् ॥ ७ ॥

अरिमेदपलाशानां निर्पांसं गुग्गुलुं तथा ॥

चूर्णानि यवमुद्गानां मृदं दग्धा(ग्ध्वा) कपालिनाम् ॥ ८ ॥

जीवाङ्गरान्सह सौमांस्तथा निर्वापणानि च ॥

शस्त्राणि वासपित्वाऽग्निं हुत्वा वाच्यं द्विजानपि ॥ ९ ॥

प्रोक्ष्याद्गिराज्यशेषेण समालम्प्य गजं ततः ॥

सम्पद्दानधापयेच्छयं देशेषु मतिमान्भियक् ॥ १० ॥

स्व(श्व)पधुस्त्वग्गतो ज्ञेयो गम्भीरो मर्मजश्च यः ॥

दोर्पालङ्गैश्च विज्ञेयाः संछष्टागन्तवश्च ये ॥ ११ ॥

तनुप्रदेशे बहुलो बहुले च तनूद्गतः ॥
 तिर्यगायतगम्भीरो विसर्पोत्सङ्गवानपि ॥ १२ ॥
 सर्वानेतान्विदित्वाऽथ प्रदेशा ये च मर्मजाः ॥
 अवचक्षुरसंभ्रान्तः सुस्थानः सुस्थितो लघुः ॥ १३ ॥
 स्रायुसंधिसिरामर्म रक्षश्शस्त्रमयो नयेत् ॥
 अङ्गुलं वा वसार्धं वा शिरा भिन्ना न दुष्पति ॥ १४ ॥
 अभिन्नश्वयथोरेतद्वाजन्म्यक्षनमिष्यते ॥
 अशेषतो न विश्रा(स्त्रा)व्येत्तिर्यगूर्ध्वमथापि वा ॥ १५ ॥
 वहेच्च दोषः संस्थापी निरुत्सङ्गं ततश्च तम् ॥
 मुकरालं व्रणं छिन्वादानुलोमं समं गतौ ॥ १६ ॥
 नास्रक्पादमकारं च त्रिपादं छेदयेद्दणम् ॥
 पादप्रमाणं कुर्यात्तु व्रणस्य चतुरङ्गुलम् ॥ १७ ॥
 कुर्याद्यथोद्गमं चापि सुभिषग्गुणदोषतः ॥
 भैषज्योत्तरपूर्वाणि फारषेत्तु ऋजूनि च ॥ १८ ॥
 आयते चतुरस्रे वा वृत्तेऽथापि परिग्रहे ॥
 दोषनिर्हरणार्थाप्य सर्वाङ्कुर्यादधोमुखान् ॥ १९ ॥
 यथोपधानि च वहेत्तं दोषं परिशोषयेत् ॥
 अगतिर्यत्र चाङ्गुल्पास्तनुगम्भीरमर्मसु ॥ २० ॥
 एषण्या श्वयथोर्यत्र तत्र शस्त्रं न पातयेत् ॥
 पित्तदुष्टं तु यत्कालं हरितं पीतकं तथा ॥ २१ ॥
 चण्णं चाशु श्र(स्त्र)वति यत्स्कन्दयत्यपि तेजसा ॥
 बहुलं पिच्छिलं पाण्डु चिराच्छ्र(स्त्र)वति स्कन्दति ॥ २२ ॥
 श्लेष्मदोषान्वितं रक्तं विद्यादेतद्विचक्षणः ॥
 तनुकं फोनिष्ठं श्पावं रक्तं वातान्वितं भवेत् ॥ २३ ॥
 संनिपातान्वितं रक्तं सर्वदोषैः समन्वितम् ॥
 पाटने लेखने वेध्ये प्रच्छन्ने वाऽपि सीवने ॥ २४ ॥
 सदोपरुधिरं यावत्तावन्न प्रतिषेधयेत् ॥
 इंद्रगोपकवर्णं यत्तद्वै प्रकृतिशोणितम् ॥ २५ ॥
 अदोषलिङ्गं शुद्धं यद्गृहेत्तत्प्रतिषेधयेत् ॥
 दुष्टं यदा कायगतं न विश्रा(स्त्रा)व्येत शोणितम् ॥ २६ ॥

अधिकारं सदा ब्रूयादचिन्त्यं परिवर्जयेत् ॥

मतिमान्कुशलो वैद्यः शास्त्रमाश्रित्य युक्तितः ॥ २२६ ॥

इतीह पृष्ठो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥

ग्राह शास्त्रविदं ग्राहः पालकाप्यो यथातथम् ॥ २२७ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
शरीरविचयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

शस्त्राग्निप्रणिधानं तु पालकाप्यो महामुनिः ॥

गजानां वदतां श्रेष्ठः प्रोवाचाङ्गेन चोदितः ॥ १ ॥

प्रत्यासन्नोदके देशे समे सुखपरिक्रमे ॥

विश्वासयन्हटे स्तम्भे यन्नपित्वाऽथ वारणम् ॥ २ ॥

विन्यस्योदककुम्भं च समिध्याग्निं चिकित्सकः ॥

वांशीकुठारपरशुं विमोक्षार्थमुपार्जयेत् ॥ ३ ॥

आधारांस्तापिकां दर्वीं शस्त्राणि विविधानि च ॥

शोणितस्थापनार्थं च यथोक्तान्यौषधान्यपि ॥ ४ ॥

समङ्का(ङ्का)गदरोम्बष्ठाक्षीरिणां च त्वचः समाः ॥

आमलक्यश्वकर्णस्य मधुकस्य धवस्य च ॥ ५ ॥

त्वचः प्रियङ्गवो रोधं पतङ्गं गैरिकं तथा ॥

शुष्कचूर्णानि सूक्ष्माणि भूतिर्वरुणकस्य च ॥ ६ ॥

गवां च शकृतश्रृणौ पांशूनञ्जनमेव च ॥

श्रीविष्टकं सर्जरसं पृथ्वीकाशोकमुष्ककान् ॥ ७ ॥

अरिमेदपलाशानां निर्मासं गुग्गुलुं तथा ॥

चूर्णानि यवमुद्गानां मृदं दग्धा(ग्धा) कपालिनाम् ॥ ८ ॥

जीवाङ्गरान्सह सौमांस्तथा निर्वापणानि च ॥

शस्त्राणि वासपित्वाऽग्निं हुत्वा वाच्यं द्विजानपि ॥ ९ ॥

प्रोक्ष्याद्विराज्यशेषेण समालम्ब्य गजं ततः ॥

सम्पर्धान्निधापयेच्छस्त्रं देशेषु मतिमान्निपक् ॥ १० ॥

स्व(श्व)पथुस्त्वग्गतो ज्ञेयो गम्भीरो मर्मजश्च यः ॥

दोषलिङ्गैश्च विज्ञेयाः संस्रष्टागन्तवश्च ये ॥ ११ ॥

तनुप्रदेशे बहुलो बहुले च तनूद्रतः ॥
 तिर्पेगायतगम्भीरो विसर्पोत्सङ्गवानपि ॥ १२ ॥
 सर्वानेतान्विदित्वाऽथ प्रदेशा ये च मर्मजाः ॥
 अविचक्षुरसंभ्रान्तः सुस्थानः सुस्थितो लघुः ॥ १३ ॥
 स्नायुसंधिसिरामर्म रक्षश्शस्त्रमयो नयेत् ॥
 अङ्गुलं वा वसार्धं वा शिरा भिन्ना न दुष्यति ॥ १४ ॥
 अभिन्नश्वयथोरेतद्राजन्वपञ्जनमिष्यते ॥
 अशेषतो न विश्रा(स्ना)व्येत्तिर्पगूर्ध्वमथापि वा ॥ १५ ॥
 बहेच्च दोषः संस्थायी निरुत्सङ्गं ततश्च तम् ॥
 सुकरालं व्रणं छिन्द्यादनुलोमं समं गतौ ॥ १६ ॥
 नासृक्पादप्रकारं च त्रिपादं छेदयेद्व्रणम् ॥
 पादप्रमाणं कुर्यात्तु व्रणस्य चतुरङ्गुलम् ॥ १७ ॥
 कुर्पाद्यथोद्गमं चापि सुभिपग्गुणदोषतः ॥
 भैषज्योत्तरपूर्वाणि कारयेत्तु ऋजूनि च ॥ १८ ॥
 आयते चतुरस्रे वा वृत्तेऽथापि परिग्रहे ॥
 दोषनिर्हरणार्थाय सर्वान्कुर्यादधोमुखान् ॥ १९ ॥
 यथोपधानि च बहेत्तं दोषं परिशोधयेत् ॥
 अगतिर्यत्र चाङ्गुल्यास्तनुगम्भीरयर्मसु ॥ २० ॥
 एषण्या श्वयथोर्यत्र तत्र शङ्खं न पातयेत् ॥
 पित्तदुष्टं तु यत्कालं हरितं पीतकं तथा ॥ २१ ॥
 उष्णं चाशु श्र(स्त्र)वति यत्स्कन्दयत्यपि तेजसा ॥
 बहुलं पिच्छिलं पाण्डु चिराच्छ्र(स्त्र)वति स्कन्दति ॥ २२ ॥
 श्लेष्मदोपान्वितं रक्तं विद्यादेतद्विचक्षणः ॥
 तनुकं फोानलं श्यावं रक्तं वातान्वितं भवेत् ॥ २३ ॥
 संनिपातान्वितं रक्तं सर्वदोषैः समन्वितम् ॥
 पाटने लेखने वेध्ये प्रच्छन्ने वाऽपि सीवने ॥ २४ ॥
 सदोपरुधिरं यावत्तावन्न प्रतिषेधयेत् ॥
 इंद्रगोपकवर्णं यत्तद्वै प्रकृतिशोणितम् ॥ २५ ॥
 अदोपलिङ्गं शुद्धं यद्वहेत्तत्प्रतिषेधयेत् ॥
 दुष्टं यदा कायगतं न विश्रा(स्ना)व्येत शोणितम् ॥ २६ ॥

संदूषयति तद्वायून्बहून्दोषानुदीरयेत् ॥
 अतिप्रवृत्तं श्र(स)वति निर्दोषे शोणितेऽधिकम् ॥ २७ ॥
 पूर्वोक्तैश्चूर्णयोगैस्तु स्थापनं प्रतिचूर्णनैः ॥
 स्थाने प्रधाने निर्दोषे शीतले स्थापयेद्ग्लजम् ॥ २८ ॥
 न चास्मै लवणं देयं नात्युष्णं नाम्लमेव च ॥
 मह्यं भोज्यं तथा पेयं सर्वं च परिवर्जयेत् ॥ २९ ॥
 यावद्रक्तं तु तिष्ठेत्तु स्थिते स्पादपरो विधिः ॥
 आहारस्य च सौहित्यात्स्पर्शाच्छब्दाद्रसादपि ॥ ३० ॥
 यस्मात्प्रसिच्यते रक्तं तस्मात्तेभ्यो निवर्तयेत् ॥
 भयात्क्रोधाच्च रुधिरं स्थितं यस्मात्प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
 तस्मान्न कोपयेदेनं न चास्य भयमादिशेत् ॥
 परियेकैः प्रदेहैश्च शीतलैः समुपाचरेत् ॥ ३२ ॥
 नलवज्जुलमूलैश्च मृणालैः सविस्रोतपलैः ॥
 पद्मकोशीरमञ्जिष्ठासारिवाचन्दनैरपि ॥ ३३ ॥
 यदिह बहुशश्चूर्णं शीतलेभ्यश्च वारणम् ॥
 आर्द्रैर्वस्त्रैः परिच्छाद्य वीजपेद्भजनैः शुभैः ॥ ३४ ॥
 क्रियाभिरेवं सूक्ष्माभिर्पदि रक्तं न तिष्ठति ॥
 अग्निकर्म ततः कुर्याद्यथायोगं समाहितः ॥ ३५ ॥
 ततोऽग्निकर्मणि कृते धृततैलवसादिभिः ॥
 मधूच्छिष्टसमायुक्तैरम्पद्भ्यो रक्तनिग्रहः ॥ ३६ ॥
 न तु सर्वस्य कर्तव्यमग्निकर्म विज्ञानता ॥
 रोगाभिभूते क्षीणे च हतमर्मेणि च द्विपे ॥ ३७ ॥
 अनिर्वापितशल्ये च कृष्णार्ते मूर्च्छितेऽपि च ॥
 बहुव्रणे च मातङ्गे संतप्ते ज्वरितेऽपि च ॥ ३८ ॥
 अग्निकर्म न कर्तव्यं नागानां हितमिच्छता ॥
 पटत्पया भवन्त्येते शस्त्रे विध्या प्रचारिते ॥ ३९ ॥
 संक्षोभः पाण्डुता चैव शोणितस्यातिसेचनम् ॥
 प्रवेपनं च स्तम्भं च जीवस्यापि च मोक्षणम् ॥ ४० ॥
 इत्येते पट्समुद्दिष्टाः क्रमशो ह्यत्यया नृप ॥
 दीनं वाऽप्यतिरिक्तं वा वक्तुं वा कर्म कस्यचित् ॥ ४१ ॥
 मर्मसंधिसिराछेदो गजं प्राणैर्वियोजयेत् ॥
 मूलं स्कन्धश्च शास्त्राश्च यथा वृक्षस्य पार्थिव ॥ ४२ ॥

सिराम्नाय्वस्थिमांसानि त्वक्चैव दन्तिनां भवेत् ॥
 शरीरे शूर्तिस्तु भवेद्ग्रहमेतच्छरीरिणाम् ॥ ४३ ॥
 सत्र प्राणावृतौ ह्यात्मा देहं धारयतीश्वरः ॥
 माणान्यर्मांश्रितान्विद्धि योगवाहसमायुतान् ॥ ४४ ॥
 तस्मान्मर्माणि संरक्षेच्छस्त्रकर्मणि शास्त्रवित् ॥
 इति शास्त्रविधौ सम्यक्प्रणिधानं प्रकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्रणेऽग्निप्रणिधौ विधिम् ॥
 व्रणाः संधिगता ये स्युस्तथा मेण्डूगुदाश्रिताः ॥ ४६ ॥
 स्थि(शि)रास्थिमर्मधमनीकोष्ठकण्ठश्रिताश्च ये ॥
 एतेष्वङ्गप्रदेशेषु नाग्निर्देयः कथंचन ॥ ४७ ॥
 मोहावृत्तस्तु वैफल्यं प्राणैर्वा विप्रयोजयेत् ॥
 दुष्पन्ति बहुशो ये तु व्रणा दुःस्वपरोहिणः ॥ ४८ ॥
 नाढीजाताः सपिटकाः कृमिदुष्टाश्च ये व्रणाः ॥
 उत्सन्नमसगम्भीराः सान्ध्र(स)वाः शर्कराचिताः ॥ ४९ ॥
 नीलावच्छिन्नमांसाश्च वल्मीकाकृतपश्च ये ॥
 व्रणो यो मांसशोयी च बहलौष्ठश्च यो व्रणः ॥ ५० ॥
 एतेषु च यथायोगमग्निकर्म विधीयते ॥
 शूनं विलापयत्यग्निः शुष्कमुत्सादयत्यपि ॥ ५१ ॥
 व्रणसंशोधनस्त्वग्नी रोपणः परिकीर्तितः ॥
 शोफापहाराचमनौ वातानां चानुलोमतः ॥ ५२ ॥
 न जायतेऽग्निना नाढीव्रणश्च न विसर्पति ॥
 मृदुं करोति मस्तब्धं मस्तब्धं मृदुतां नयेत् ॥ ५३ ॥
 उत्सन्नं सादयत्यग्निः सन्नमुत्सादयत्यपि ॥
 एतेऽग्निकर्मणि गुण्या पस्मात्तस्माद्विज्ञानता ॥ ५४ ॥
 फापोऽग्निप्रणिधिः सम्यङ्नागानां हितमिच्छता ॥
 फपोतवर्णं रूक्षं तु तथा संकुचितं समम् ॥ ५५ ॥
 सम्यग्दग्धं विलानीपाभिराश्र(स)वप्रवेदनम् ॥
 व्रणानां परिपोटाश्च स्फोटाः सान्ध्र(स)व्रणं तथा ॥ ५६ ॥
 दुर्दग्धमेतज्जानीपाद्देहसम्पक्ततः पुनः ॥
 ज्वरोऽत्यर्थं भ्रमो मूर्छा तृष्णा स्यान्मुलशोषणम् ॥ ५७ ॥

अतिदग्धे भवन्त्येतद्गुणे नागस्य पार्थिव ॥
 शीर्णमांसाः सुगम्भीरा व्रणा दुःस्रमरोहिणः ॥ ५८ ॥
 अतिरिक्ते भवन्त्यग्नौ व्रणे दोषश्च दारुणः ॥
 परिपेकैः प्रदेहैश्च शीतलेस्तमुपाचरेत् ॥ ५९ ॥
 द्विव्रणीये यथा शोक्तं तथा व्रणमुपाचरेत् ॥
 इति सम्पक्समारुपातः शस्त्राग्निप्रणिधौ विधिः ॥ ६० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 शस्त्राग्निप्रणिधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कृतजप्यमृपिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 शस्त्राग्निप्रणिधाने यत्परिकर्मसु हस्तिनाम् ॥
 सर्वं भगवता शोक्तं दृढे स्तम्भे निबन्धनम् ॥ २ ॥
 तत्कथं वारणेन्द्राणां कर्तव्यमृपिसत्तम ॥
 स्तम्भ एव निबद्धानामनल्पवलतैजसाम् ॥ ३ ॥
 कथं न हस्तवालाभ्यां हिंस्पुर्गात्रापरेण वा ॥
 प्रतिकर्मक्रियाकाले बन्धेनैकेन संपताः ॥ ४ ॥
 यथा येन निरावार्यं निरावार्यं च हस्तिनाम् ॥
 भवेत्तु विधिवत्सर्वं तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु राजन्यथा कार्यः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥ ६ ॥
 आलाने चैव बद्धानां कार्यस्तु पृथिवीपते ॥
 शस्त्राग्निक्षारसंयुक्तः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥ ७ ॥
 अपन्नितमवद्धं वा यो नागमुपसर्पेति ॥
 प्रतिकर्मक्रियां कर्तुं बालिशस्त्वरयाऽपि वा ॥ ८ ॥
 जीविते संशयस्तस्य वैकल्पं वा ध्रुवं भवेत् ॥
 न च सम्पूज्यक्रियां कर्तुं स शक्नोति नराधिप ॥ ९ ॥
 स्नाय्वस्थीनि सिरां वाऽपि कर्म चाप्युपदन्त्यपि ॥
 तिप्यग्वा पातयेच्छस्त्रं वेपमानो ह्यग्निभित्तः ॥ १० ॥

तस्मात्सुषुप्त्रितं कृत्वा पूर्वमेव तु वारणम् ॥
 स्तम्भालितं तु यत्नेन नित्यकालमुपाचरेत् ॥ ११ ॥
 पूर्वापरपरिक्षेपस्त्वालानमुपयामकम् ॥
 उपरिश्रवणवन्धश्च हस्ते वासनमेव च ॥ १२ ॥
 दन्ते सफटिके चैव अपस्कारे तथैव च ॥
 दन्तोदानो शिरोदानो कायोदानो तथैव च ॥ १३ ॥
 दालं वासनमेवान्न इति बन्धाद्यपोदश ॥
 प्रतिकर्मक्रियाकाले प्रयोक्तव्यास्तु दन्तिनाम् ॥ १४ ॥
 एतेः समस्तेर्बद्धस्य बन्धेर्नागस्य पार्थिव ॥
 प्रतिकर्मविधिं कुपोद्गुप्तस्याऽऽरक्षरक्षिभिः ॥ १५ ॥

—:०:—

रोमपादस्ततो राजा विनयात्पुनरुत्थितः ॥
 पमच्छ पालकाप्यं तु पुनः प्रश्नमनन्तरम् ॥ १६ ॥
 भगवन्निशण्यभावेन किञ्चित्पृच्छामि संशयम् ॥
 तदशेषेण विधिवत्सर्वमारुपातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 धालिते बहवो दोषा बद्धगान्नापरस्य च ॥
 रज्ज्वाद्येन सुगुप्तस्य वारणस्य महीपते ॥ १८ ॥
 उद्विग्नो भयसंत्रस्तः प्रतिकर्मक्रियासु वै ॥
 पतेद्वा निष्पतेद्वाऽपि ततो बाधयेत् वा गजः ॥ १९ ॥
 बन्धादीन्ऽष्टेदयेत्सर्वानालानं वाऽपि वारणः ॥
 तस्य प्रतिक्रिया काले कथं वैद्यो मुपाचरेत् ॥ २० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज यथा कार्यं भिषग्जिता ॥ २१ ॥
 भूमिः पापाणवहुला विषया शर्करान्विता ॥
 फलममृतपुक्तावा प्रतिकर्मणि धार्जिता ॥ २२ ॥
 पा तु नात्पर्यसिकता पांशुला नष्टशर्करा ॥
 निष्कर्दमा समा चैव सा भूमिः कर्मणो हिता ॥ २३ ॥
 पूर्वापरपरिक्षेपं तत्र नागं निपादयेत् ॥
 रज्जु च निर्णयेत्पक्षे पक्षवन्धं च कारयेत् ॥ २४ ॥
 पक्षवन्धविधानं च कर्तव्यं विधिना भवेत् ॥
 अपस्कारे दृढं बद्ध्वा अक्षीव्ये च नराधिप ॥ २५ ॥

बन्धयित्वा तु तं रज्जुं गूप्ते कापो(वे)ऽवलम्बयेत् ॥
 तपोः प्रदेशयोर्मन्यायुक्तया स्तम्भौ निस्त्रानयेत् ॥ २६ ॥
 अच्छिद्रौ मुहूढौ ह्रस्वौ बन्धनार्थं विचक्षणः ॥
 वालं वासनमप्यस्य निक्षिपेदपरान्तरे ॥ २७ ॥
 धनुवृत्तस्य निर्दिष्टः प्रतिकर्मक्रियाविधिः ॥
 वारणस्य यथान्यापमेव ते पृथिवीपत्रे ॥ २८ ॥

—:०:—

भूपोऽङ्गराजः पमच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥
 तत्रापि बहवो दोषा दृश्यन्ते मुनिसत्तम ॥ २९ ॥
 दृश्यते क्षयभागेषु अंश(स)पोः कटयोरपि ॥
 विक्षिपत्पि गान्नाणि कर्म चापि न विन्दति ॥ ३० ॥
 यथा वै यस्य च भवेन्निरावार्यं च दन्तिनः ॥
 भवेत्तु विधिवत्सर्वं तथा मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽग्रवीत् ॥
 गृणु पन्नविधानं मे वारणानां नराधिप ॥ ३२ ॥
 श्रत्पासन्नोदके देशे समे सुखपरिक्रमे ॥
 शिवे रम्येऽथ वृक्षे वा देवायतनवर्जिते ॥ ३३ ॥
 अना*****श्मशानस्य नगरस्यापि दूरतः ॥
 कार्यः प्रागुत्तरे देशे यत्र सिद्धिरभीप्सिता ॥ ३४ ॥
 आवासाः पक्षिणां ये च ये वा स्युर्गर्हितहुमाः ॥
 ये चापि दग्धास्तु भ्रशमशान्यभिहतास्तु ये ॥ ३५ ॥
 अर्प्यशृङ्कास्तु ये वृक्षास्तथैव देवताश्रिताः ॥
 देवतायतने चैव उद्याने चाऽऽश्रयेषु च ॥ ३६ ॥
 चैत्यश्मशानजा ये च न योज्या पन्नकर्मणि ॥
 इत्यप्रशस्ता व्याख्याताः प्रशस्ताङ्गृणु मे त्वप ॥ ३७ ॥
 अञ्जनः स्वदिरः सालः कदरो वा समाहितः ॥
 मधूकः सोमवल्को वा शा(ऽशो)को वा सर्त एव च ॥ ३८ ॥
 अष्टानां वृक्षजातीनां ये हुमा ह्युपपत्तितः ॥
 अवयमीके शुभे देशे सारवन्तः समाहिताः ॥ ३९ ॥
 ज्ञाता न चाग्निना स्पृष्टा वल्लीभिः पिण्डिताश्च ये ॥
 भकोटरास्तु ज्ञाताश्च पोग्पास्ते पन्नकर्मणि ॥ ४० ॥

प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥
 देवान्पट्टा यथान्यायं स्वस्ति वाच्य द्विजांस्तथा ॥ ४१ ॥
 वृक्षाणां ग्रहणार्थाय कुर्याच्चेमान्वलीनपि ॥
 शुचिः स्नातस्ततो वैद्यो वृक्षं समुपवासयेत् ॥ ४२ ॥
 तस्योपवासना कार्या मुराभिः सुमनोसतैः ॥
 रक्तमाल्यं पिण्डं च सदिरस्योपवासने ॥ ४३ ॥
 सुषोदनेन मांसेन चित्रेर्माल्यैस्तथैव च ॥
 अक्षनस्य बलिः कार्यः सुरयाऽपि विधीयते ॥ ४४ ॥
 गुहोदनेन पयसा पूषसोऽष्टासिकासवैः ॥
 कदरस्य बलिः कार्यः कर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ ४५ ॥
 एतैश्च विधिवत्कृत्वा बलिं समुपवास्प च ॥
 वृक्षमूले स्थितो वैद्यस्त्रीन्वारान्वाचयेदिह ॥ ४६ ॥
 स्थावरे पानि भूतानि निवसन्ति चि(च)राणि वै ॥
 नमस्करोम्यहं तेभ्यः क्रियतां वा सपर्ययः ॥ ४७ ॥
 वर्धोपयेत्तत्तस्त्वेनं प्रातरुत्थाय संपतः ॥
 वर्धेकी वर्धयेद्वृक्षं ग्राचीमभिमुखं दिशम् ॥ ४८ ॥
 उत्तरां वा समाभित्य दिशमेनं निपातयेत् ॥
 विस्वरं यदि कूजेत अन्यतो वा पतेद्यदि ॥ ४९ ॥
 यन्नेस्तेर्निष्फलो वृक्षस्तत्र यन्ने नियोनयेत् ॥
 सम्पद्निपतितं दृष्ट्वा वृक्षमग्रन्यिकोटरम् ॥ ५० ॥
 यन्ने निवेशयेद्वैद्यः समे देशे बहूदके ॥
 समाहितं दृढं तत्र स्तम्भं मध्ये निवेशयेत् ॥ ५१ ॥
 ततोऽष्टौ पनु(?)पादाश्च कर्तव्याः सुसमाहिताः ॥
 तेषां छिद्राणि सूच्य(च्य)यं द्वे द्वे लोकस्य कारयेत् ॥ ५२ ॥
 बलवत्पस्तथा सूच्यस्तत्राष्टौ कारयेद्विषक् ॥
 वहिश्च यन्त्रपादानामन्यदीर्घं पृथक्पृथक् ॥ ५३ ॥
 ते वै निपाताः कर्तव्याश्चत्वारस्तु समाहिताः ॥
 तेषु तिर्यङ्मते कार्ये द्वे तुले भारधारणे ॥ ५४ ॥
 तपोरुपरि कर्तव्या स्पादेकाऽत्पायता तुला ॥
 हस्ते चान्यं तुलापत्रं निबद्धफलकं ददम् ॥ ५५ ॥

आपतं चतुरो हस्तान्हस्ताद्वा द्वादशाङ्गुलात् ॥
 कोट्यः षडङ्गुलं चैव मधूकं शाकमेव च ॥ ५६ ॥
 न्यङ्गुलं त्ववगाढं च चतुरस्रं समन्ततः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णाः कोट्यस्तत्र च कारयेत् ॥ ५७ ॥
 असंभ्रान्तमतिर्वैद्यः सत्त्वमार्गं समाश्रितः ॥
 ये त्रयोदश बन्धा वै मया पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ ५८ ॥
 यन्त्रे प्रवेश्य वै नागो बन्धितव्यो नराधिप ॥
 ततोऽस्य फलके हस्तं वासयेत् विचक्षणः ॥ ५९ ॥
 नस्यकर्मणि नागानामन्येषु च न वासयेत् ॥
 सूचीभिरुपधेयश्च ततः स पृथिवीपते ॥ ६० ॥
 उरस्पेका ततो देया एकैकाऽष्टीव्यपोः पुनः ॥
 अपस्कारे तथा छोका एका च जघने भवेत् ॥ ६१ ॥
 एका मस्तकपिण्डे तु सूची देया नराधिप ॥
 एकैवाथाऽऽसने देया तथैका पश्चिमासने ॥ ६२ ॥
 लाङ्गूलवंशे दातव्या चैका सूची महीपते ॥
 एवमष्टौ विधातव्याः पञ्च सूच्यः समाहिताः ॥ ६३ ॥
 ताभिः परिगृहीतस्य बन्धाः कार्यास्त्वमे पुनः ॥
 उत्सङ्गी परिदानी च तथा चैवोरसी पुनः ॥ ६४ ॥
 पाददानी च कर्तव्या मूढा यन्नकर्मणि ॥
 उदानाश्चापि कर्तव्याश्चत्वारः साधुपूजिताः ॥ ६५ ॥
 एवं यन्त्रे निबद्धस्य बन्धैः सर्वैश्च हस्तिनः ॥
 प्रतिकर्म ततः कार्यं भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ ६६ ॥
 उपेष्टयन्नविधानं तु सम्यगेतदुदाहृतम् ॥
 यथाप्रमाणविहितं वारणानां महीपते ॥ ६७ ॥
 यन्नं तु मध्यमं कार्यं प्रमाणेन समाहितम् ॥
 त्रिभागपरिहीणं स्यादुत्तमात्पृथिवीपते ॥ ६८ ॥
 कन्यसं मध्यमार्त्कचिदूनं यन्नमिहोच्यते ॥
 अथवा विभजेद्यन्नं यथाहस्तिप्रमाणतः ॥ ६९ ॥
 आपामार्धेन नागस्य विस्तारः समुदाहृतः ॥
 त्रयाणांमपि नागानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ७० ॥

वारणानां यथान्यायमारोग्याय भिषग्वरः ॥
 कर्म कुर्यादसंभ्रान्तस्तिव्यादौ पूजिते यदा ॥ ७१ ॥
 श्रुचिः सुमयतो भूत्वा कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 स्नापयेच्च ततः पादान्पन्नस्याथ तुलास्तथा ॥ ७२ ॥
 अलंकृत्य कृतास्रश्च प्रादक्षिण्येन रोपयेत् ॥
 सुवद्धां सग्रहां कृत्वा ततस्तमवतारयेत् ॥ ७३ ॥
 भाकोटयित्वा विधिवन्निष्प्रकम्पश्च कारयेत् ॥
 फलकैराश्रितैर्भूमिं निश्चलैः सुसमे दृढे ॥ ७४ ॥
 स्नापयित्वा ततो यन्त्रं सर्वाङ्गं विरलं कृत्वम् ॥
 गन्धपङ्कालकुलं कृत्वा पताकावस्त्रसंकुलम् ॥ ७५ ॥
 ततः पूर्वं तथाऽऽहृत्य संभारांस्तत्र कारयेत् ॥
 यन्त्रस्य पश्चिमे देशे जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥ ७६ ॥
 हुत्वाऽग्निं च यथान्यायमाज्यशोषेण नक्षयेत् ॥
 यन्त्रं यन्त्रतुलाश्रापि शोणितेन समालभेत् ॥ ७७ ॥
 पक्त्वाऽऽमकेन मांसेन तथा सीधुसुरासवैः ॥
 भूतो(तौ)दनेन कुलमापैर्मत्स्येमांसेः फलेस्तथा ॥ ७८ ॥
 अष्टापदं जपेत्तत्र देवताः ॥
 सनत्कुमारं सेनान्यं देवं चाप्पपराजितम् ॥ ७९ ॥
 उग्रानन्यान्परियदान्देवान्सेनापतिं तथा ॥
 नमस्कृत्य ततो वैद्यः शुक्लाम्बरधरः श्रुचिः ॥ ८० ॥
 कृत्वा भूतोपहारं च स्वस्ति वाच्य द्विजांस्तथा ॥
 यन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य तास्ता हि स्वाङ्गदेवताः ॥
 ततः प्रवर्तयेत्कर्म वारणानां भिषग्वरः ॥ ८१ ॥
 इति यन्त्रविधानं च बन्धाश्च परिकर्मणि ॥
 हस्तिनां पालकाप्येन रोमपादाय कीर्तितः ॥ ८२ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महामवचने महापाटे तृतीये शल्यस्याने
 यन्त्रविधिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

कृतजप्पमृषिश्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥

रोमपादो महामातः पालकाप्यं स्म शृच्छति ॥ १ ॥

भ्रनष्टशल्योद्धारणं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
 पटितोभरशक्तपृष्टिकिणयः सपरम्बधैः ॥ २ ॥
 शरैश्च विविधैर्घोरैः परमाणापहारिभिः ॥
 नाराचैरर्धनाराचैरर्धचन्द्रनिभैस्तथा ॥ ३ ॥
 भस्त्रैर्वराहकर्णैश्च क्षुरप्रैरिक्षुपत्रकैः ॥
 पीलुशङ्खप्रमथनैः शिखराग्रैः सकण्ठकैः ॥ ४ ॥
 सावरैरर्धकर्णैश्च शृङ्गशीर्षैस्तु कण्ठकैः ॥
 मालीकैरर्धनालीकैस्तथा वेतसपत्रकैः ॥ ५ ॥
 मुकुलाग्रैर्विकीर्णैश्च मुद्गरैः कूटमुद्गरैः ॥
 एतैश्चान्येष्व विद्वानां विभ्रनष्टैर्महामुने ॥ ६ ॥
 दृश्यन्ते वारणेन्द्राणां गूढशलयाः सुदारुणाः ॥
 घणा दि बहुविश्रा(स्त्रा)वा दुर्गन्धाः कठिनास्तथा ॥ ७ ॥
 गम्भीरा वेदनामायाः सशोणितपरिश्र(स्त्र)वाः ॥
 न शोधनैः कपापैर्वा विशुध्यन्ति कदाचन ॥ ८ ॥
 तेषां यथा चिकित्सा च शोधनं तु सुखं भवेत् ॥
 कर्तुं यथा च विज्ञेया यत्समुत्पाद्य ये व्रणाः ॥ ९ ॥
 असंशयं मे भगवंस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ १० ॥
 ब्रह्मा शास्त्रमिदं प्राह पूर्वमेव प्रजायते ॥
 प्रजापतिरथेन्द्राय सोऽश्विभ्यां पाकशासनः ॥ ११ ॥
 अश्विनी चापि तौ देवावृषिभ्यः प्रत्यभायताम् ॥
 भ्रनष्टशल्योद्धारणं पालकाप्यो महाप्रशाः ॥ १२ ॥
 सद्यःसतविधाने च द्विव्रणीये च तन्मया ॥
 व्रणानां लक्षणं कृत्स्नं विस्तरेण प्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥
 शल्यस्य विभ्रनष्टस्य लक्षणं गृणु पार्थिव ॥
 स्थानान्येतानि जानीयाद्येषु शल्यं प्रणश्यति ॥ १४ ॥
 तानि सर्वाणि वक्ष्यामि शृयन्त्वेन निबोध मे ॥
 छविर्मांसं तथा भेदः संधिः स्नापुस्तथाऽस्थि च ॥ १५ ॥
 कोष्ठश्रो(स्रो)तांसि चैवेषां स्थानान्येतानि विद्धि वै ॥
 मृणं काष्ठं च विज्ञेयं तथा लोहमयं च यत् ॥ १६ ॥

बाह्यमेतद्भवेच्छल्पं प्रकारैर्बहुभिर्युतम् ॥
 शोणितं त्वस्थि मांसं च शिरा स्नायूनि वाऽप्यथ ॥ १७ ॥
 पूषं(पूयं) चापि भवेच्छल्पमेतत्सर्वं शरीरजम् ॥
 तत्र बाह्यानि सर्वत्र सर्वमेव नराधिप ॥ १८ ॥
 शरीरजेषु चास्थीनि दारुणानि विनिर्दिशेत् ॥
 शोणितादीनि शेषाणि पानि शल्यानि पार्थिवः ॥ १९ ॥
 निर्वहन्त्योषधीस्तानि सुखे वा विकृते कृते ॥
 पानि दारुणशल्याणि तानि सर्वाणि भूपते ॥ २० ॥
 शूढतां याति कालेन शरीरस्यानि दन्तिनाम् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सशल्ये लक्षणं वृष ॥ २१ ॥
 वेदनाऽथ परिश्रा(स्त्रा)वः शोकः स्तम्भः परिग्रहः ॥
 व्रणं शल्यमुसस्तेषां फठिनौष्ठश्च लक्ष्यते ॥ २२ ॥
 दुर्गन्धः पिच्छिलश्चापि स्नावस्तत्र भवर्तते ॥
 स लोहितश्च विच्छिन्नः कदाचिच्चापि संहतः ॥ २३ ॥
 अष्टानां व्रणवस्तूनां यच्च वस्तु समाश्रितम् ॥
 साहस्यं तस्य च युनः कदाचिच्छ्र(त्स्त्र)वति श्र(स्त्र)वम् ॥ २४ ॥
 एतैर्लिङ्गैस्तु विज्ञेया व्रणाः सम्पग्मिषग्वरेः ॥
 ईषदुभत उत्सन्नं त्वचं लक्षेत दन्तिनः ॥ २५ ॥
 मांसस्था फूर्मसंस्थाने भेदःस्थे तु विसर्पति ॥
 शिरास्नायुगते कुब्जस्तब्धाङ्गो वा भवेद्विषः ॥ २६ ॥
 चेष्टानिरोधः संधौ तु महांश्च श्वपथुर्भवेत् ॥
 अस्थिभेदस्त्वस्थिगते तेन न श्र(स्त्र)वति व्रणः ॥ २७ ॥
 गुणोपरोधः श्रो(स्त्रो)तः स्याद्यस्मिंस्तिष्ठति श्रोतसि ॥
 फोष्ठस्थे रक्तसंघट्टं विस्रंश्र(स्त्र)वति च व्रणः ॥ २८ ॥
 गुदः श्र(स्त्र)वति चात्पर्यं द्विपस्त्वानघ्यते च सः ॥
 संघपस्थिघमनीस्त्रायौ सद्यःप्राणहरेषु च ॥ २९ ॥
 वेदनालिङ्गबाहुल्पादसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ॥
 मर्मज्ञानं यथोक्तेन विधिना तु विशारदः ॥ ३० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सशल्ये लक्षणं व्रणे ॥
 अनिर्हतानि तिष्ठन्ति वर्षाणि सुवह्न्यपि ॥ ३१ ॥

शल्यानि नैवं दृश्यन्ते भिद्यन्ते नैव दन्तिनाम् ॥
 निर्व्रणाश्चापि जायन्ते कदाचिच्चापि सव्रणाः ॥ ३२ ॥
 न कदाचित्प्रदृश्यन्ते मुनिक्षिप्रतपा वृष ॥
 भूयस्तु संभवक्ष्यामि सशल्यव्रणलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 व्रणे भभिन्ने तस्याथ आ(स्त्रा)व्रगन्धं च लक्षयेत् ॥
 सगदापानसंस्थानः स्वराणां वाजिनां तथा ॥ ३४ ॥
 नृणां च गुदसंस्थानो नाभीभूतश्च जायते ॥
 दुर्गन्धः पिच्छिलश्चापि आ(स्त्रा)वस्तत्र भवर्तते ॥ ३५ ॥
 स लोहितश्च विच्छिन्नः काञ्जिकौदनगन्धवान् ॥
 कण्डूयते दह्यते च शुष्यंश्च परिपोद्यते ॥ ३६ ॥
 बालकाकर्दमैश्चैनं पांशुभिश्च करेण च ॥
 बीजते जिघ्रति तथा सशल्यं व्रणमादिशेत् ॥ ३७ ॥
 व्रणोपचारैस्तस्पेह वारणस्य महीयते ॥
 यदि शल्यं न दृश्येत तस्य वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥ ३८ ॥
 स्वभ्यक्तं तिलतैलेन ससि(शि)रस्कं घृतेन वा ॥
 मेदसा वा प्रलिम्पेत्तु वसपा त्रिवृतेन वा ॥ ३९ ॥
 निवाते स्वेदयेद्द्वैद्यो यथोक्तैः स्वेदनैस्तु तम् ॥
 विमर्दनं विमार्गं च सर्वेष्वङ्गेषु कारयेत् ॥ ४० ॥
 परिमर्देन नागस्य शल्यं तदुपलभ्यते ॥
 अपूर्वो वाऽपि संपोगः शिराणां चैव दृश्यते ॥ ४१ ॥
 यत्र वा सज्जते स्पर्शस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥
 यथै(द्ये)वं नोपलभ्येत मृदा तमुपलेपयेत् ॥ ४२ ॥
 निवाते तु समावेश्य यत्र पूर्वं विशुष्पति ॥
 तनौ तमथ नागस्य तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥ ४३ ॥
 तत्र शल्यं विदित्वा तु क्षिप्रं तदुपनाहयेत् ॥
 मृदुं विवर्णं शिथिलं पक्वं शस्त्रेण पाटयेत् ॥ ४४ ॥
 एपिण्या गतिमासाद्य गजानां राजसत्तम ॥
 विष्कम्भेन विमाश्यै(मर्त्यै)नं पश्चाच्चैवोपनिग्रहात् ॥ ४५ ॥
 सकर्णं वाऽप्यकर्णं वा मच्छन्नं तत्र दृश्यते ॥
 उपस्थितं तु यन्छल्यं यन्नेण ग्राहयेद्दृढम् ॥ ४६ ॥

वामेन तु मुखाभ्यास उत्तानेनैव पाणिना ॥
 दक्षिणेन तु हस्तेन दृढं यत्र निपीडयेत् ॥ ४७ ॥
 आहरेत्तु ततः शल्यं क्रियायोगेन दन्तिनाम् ॥
 त्वग्गतं शल्यमेवं स्यादाहर्तव्यं विजानता ॥ ४८ ॥
 मांसोपचितदेहस्य मांसभागमुपासृ(ञ्चि)तम् ॥
 यदा न दृश्यते शल्यं तस्य वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥ ४९ ॥
 स्वभ्यक्तं स्वेदयित्वा तु पूर्ववच्छल्यमुद्धरेत् ॥
 सिराजालगतं शल्यं यदा नागे न दृश्यते ॥ ५० ॥
 तस्योपायं प्रवक्ष्यामि यथा शल्यं प्रदृश्यते ॥
 गोमूत्रे मण्डलं चैव लङ्घनं मर्दनं तथा ॥ ५१ ॥
 व्यापामं कारयेत्तस्य सधैव विपमेऽध्वनि ॥
 भृशं संकुच्यमानस्य व्यापामोद्भावितां बलात् ॥ ५२ ॥
 शीघ्रं ग्रन्थवतैः स्थानात्तस्मादेनं विचारयेत् ॥
 वेदनां कुरुते तीव्रां यत्र तेनोपनाहयेत् ॥ ५३ ॥
 एपिण्या गतिमासाद्य पूर्ववच्छल्यमुद्धरेत् ॥
 स्नापुजालगतं शल्यं वनजस्य न दृश्यते ॥ ५४ ॥
 सिराजालगते शल्ये या क्रिया तां समाचरेत् ॥
 यदि संधिगतं शल्यं वारणस्य न दृश्यते ॥ ५५ ॥
 चर्मणा त्वथ रज्ज्वा वा वेष्टयित्वा पटेन वा ॥
 बद्ध्वा चक्षुःमयेच्छीघ्रं लङ्घयेत्प्रावयेदपि ॥ ५६ ॥
 संधौ व्यापच्छमानस्य रुजा शोफश्च जायते ॥
 ततस्तं पूर्ववद्बद्ध्वा यत्रैः शल्यं समुद्धरेत् ॥ ५७ ॥
 यदा न दृश्यते शल्यमस्थिकापमतिष्ठितम् ॥
 बहुमांसशरीरत्वाद्गजानां तु नराधिप ॥ ५८ ॥
 स्वभ्यक्तं स्वेदयित्वा तु पूर्वेण विधिना भिपक् ॥
 यथोक्तां मांसदेशस्ये क्रियां तद्वत्समाचरेत् ॥ ५९ ॥
 अथ शल्यं न कम्पेत दृढं लग्नं यथा स्थितम् ॥
 वा(?)रुमूले तद्बद्ध्वा दृढरज्ज्वा समाहरेत् ॥ ६० ॥
 स्रोतःसु च यदा शल्यं सिराणां संगमेषु च ॥
 घटयन्नेव तत्प्राप्तो मर्मदेशे च यद्भवेत् ॥ ६१ ॥

एतेष्वेव भ्रदेशेषु शल्यकर्म न कारयेत् ॥
 न चापके न चाक्लिने न च तिर्यङ्निपातयेत् ॥ ६२ ॥
 न मुक्ताशिथिले मांसे मृदुभूते न हस्तिनः ॥
 विदग्धे वाऽप्यपके वा निर्दोषं हरणं भवेत् ॥ ६३ ॥
 एवं स्रोतोगतं शल्यमाहर्तव्यं विजानता ॥
 कुम्भस्रोतोगतं शल्यं पदा नागे न दृश्यते ॥ ६४ ॥
 पूर्वं शिरोभितापेषु जत्रुप्रधमनं स्मृतम् ॥
 स्निग्धस्विन्नस्य नागस्य करस्रोतसि दापयेत् ॥ ६५ ॥
 ततस्तं बृंहमाणस्य वनधोविन(?)शृङ्खितम् ॥
 क्लेदितं दोषसंसृष्टं मुखं श्रो(स्रो)तः प्रपद्यते ॥ ६६ ॥
 ततस्तस्मिन्च्युतं स्थानाद्भूमौ पतति हस्तिनः ॥
 फोष्ठप्राप्ते तु कबलं दद्यात्तस्य विरेचनम् ॥ ६७ ॥
 पुरीषदोषसंसृष्टं तस्मादेतन्निरस्पृष्टे ॥
 अथवा मर्दनात्तस्य पार्ष्णिघाताद्विलीयते ॥ ६८ ॥
 सहसा प्रतिपद्येत मार्गवेगसमीरितम् ॥
 एवं फोष्ठगतं शल्यमाहर्तव्यं विजानता ॥ ६९ ॥
 इति स्थानेषु सर्वेषु ज्ञात्वा शल्यं समुद्धरेत् ॥
 ततोऽपहृतशल्यस्य घृतेन परिपेचनम् ॥ ७० ॥
 कर्तव्यं हस्तिनस्तस्य सलिले चावगाहनम् ॥
 अशुद्धे शोधनं चापि शुद्धे संरोपणं भवेत् ॥ ७१ ॥
 सवर्णकरणं चापि द्वित्रणीये मकीर्तितम् ॥
 एवं ग्रन्थे विज्ञानं शल्ये नागस्य कीर्तितम् ॥ ७२ ॥
 शल्येनोपहृतं सम्यगेभिर्षोगैरुपाचरेत् ॥
श्वं यत्र सिंहमुखं तथा ॥ ७३ ॥
 पष्टिभ्रं कर्कटकं दात्यूहं सर्वकायिकम् ॥
 गोधामुखं मकरकं दन्तैरुभय ॥ ७४ ॥
शङ्खमेकदन्तं च मुष्टिशार्दूलमुष्टिकम् ॥
 आकृतिर्पन्नयोनिश्च यथावदनुकीर्तिता ॥ ७५ ॥
 तस्माद्युक्तं च वचनात्सारूप्यादागमादपि ॥
 दर्शनाच्चान्ययन्त्राणां कारयेद्यन्त्रसंग्रहम् ॥ ७६ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि मर्माणि मनुजाधिप ॥
 मूर्ध्नि चत्वारि मर्माणि सर्वाणि च समन्ततः ॥ ७७ ॥
 येषु विद्धो महाराज मुहूर्तं न स जीवति ॥
 अण्डकोशे वस्तिशीर्षे शिन्धे च वृषणे तथा ॥ ७८ ॥
 विद्धः शरेण हि गजो न जीवेद्येन केनचित् ॥
 सद्यः प्राणहरेष्वेव सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ७९ ॥
 कालान्तरविनाशेषु विद्धः कालाद्विपद्यते ॥
 शोणिते च्छाविते स्थानाग्रागः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ८० ॥
 यानि कर्माणि राजेन्द्र मयोद्दिष्टानि दन्तिनाम् ॥
 मर्माश्रितेषु सर्वेषु यो भवेच्छादितो गजः ॥ ८१ ॥
 तेषु तेष्वेव शल्पेषु विप्रनष्टेषु दन्तिनाम् ॥
 तेषामाहरणे यच्चाप्यशयेण निबोध मे ॥ ८२ ॥
 न्यस्तं तथैकदंष्ट्रं च मुष्टिं शार्दूलमुष्टिकम् ॥
 नन्दीमुखं शङ्कुपार्श्वं यस्त्रं सिंहमुखं तथा ॥ ८३ ॥
 यस्त्रजातिभिरेताभिः शल्यं विनिहरेद्बुधः ॥
 अङ्गुल्यैवाप्यथैयण्या परिगृह्य नखेन च ॥ ८४ ॥
 सम्पक्कशल्यं तु विज्ञाय प्रतिकर्म समाचरेत् ॥
 वृद्धिपत्रेण शस्त्रेण निकृन्तेद्गणमादितः ॥ ८५ ॥
 नन्दीमुखेन पत्रेण तेन तच्छल्यमानयेत् ॥
 शोणितं पीडयेच्चैव मर्णं वाश्या च शोधयेत् ॥ ८६ ॥
 विडङ्गचूर्णसंघट्टितं स्थाह्णसेचनम् ॥
 आपसेनाप्रिवर्णेन समन्तादाहयेद्गणम् ॥ ८७ ॥
 घृतपानं च दातव्यं वारणस्य महीपते ॥
 कङ्कादिकृतपत्रेण सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ ८८ ॥
 कार्पमुद्धरणं तेषां शल्यानां पृथिवीपते ॥
 विकीर्णं सावरेत्कर्णं शङ्खशीर्षं त्रिकण्टकम् ॥ ८९ ॥
 मध्येन प्रतिपिद्धस्य शल्पस्याऽऽनपने हितम् ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन सेचनं स्याद्विधीयते ॥ ९० ॥
 विद्धो वराहकर्णेन क्षुरमेण क्षुरेण वा ॥
 मुष्टिपत्रेण सर्वास्ताः क्षिप्रमेव समानयेत् ॥ ९१ ॥

पीलुशङ्खप्रमयनैः शिखराग्रैश्चिकण्टकैः ॥
 शल्पैरेभिस्तु विद्धस्य वारणस्य महीपते ॥ ९२ ॥
 गोधामुखेन यन्त्रेण सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
 कर्णमुद्धरणं तेषां शल्पानां पृथिवीपते ॥ ९३ ॥
 इति कर्णसाचारकं शृङ्गशीर्षं त्रिकण्टकम् ॥
 तालीकमर्धतालिकं तथा वेतसपत्रकम् ॥ ९४ ॥
 शल्पजातिभिरेताभिः प्रतिविद्धस्य हस्तिनः ॥
 अन्यैस्तु कीर्तितैः शल्पैः कृत्वा चान्वेषणं तथा ॥ ९५ ॥
 कर्णभङ्गेन भङ्क्त्वाऽथ कर्णतस्प(?)प्रवर्तयेत् ॥
 अकरालं व्रणं कृत्वा विष्कम्भित्वा च तं व्रणम् ॥ ९६ ॥
 यन्नपित्वा च तं सम्यक्सिद्धार्थः कुशलो भिषक् ॥
 पञ्च सिंहमुखं नाम तेन तानुद्धरेच्छनैः ॥ ९७ ॥
 पूर्वोक्तश्च क्रियायोगः यानम्रक्षणकर्मणि ॥
 नाराचं चार्धनाराचं सिंहदंष्ट्रेण निर्हरेत् ॥ ९८ ॥
 मुकुलाम्रं च कर्तव्यं मण्डुवक्त्रेण पार्थिव ॥
 यन्त्राणां च विभागं च शल्पानां च महीपते ॥ ९९ ॥
 कीर्तितास्ते मया सम्यगत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
 मर्मकर्माणि चत्वारि पूर्वोक्तानि मयाऽनघ ॥ १०० ॥
 तेषु विद्धस्य नागस्य शल्यं सद्विव्रणश्पति ॥
 अनिर्गतेषु तं प्राप्य निर्गते न स जीवति ॥ १ ॥
 युक्तिभिर्यापनीयाभिस्तस्मात्तमनुवर्तयेत् ॥
 अभ्यङ्गालेपनाद्याभिः सिद्धाभिर्व्रणशोधनम् ॥ २ ॥
 मस्तकेऽथ शरेणैव विद्धस्यान्येन केनचित् ॥
 अनिर्गते निर्गते वा न स जीवति वारणः ॥ ३ ॥
 आसने जघने वाऽपि श्लक्ष्णेनाथ स्वरेण वा ॥
 अनिर्गतेषु तद्याप्यं निर्गते न स जीवति ॥ ४ ॥
 उपर्यापामिन्नस्य फोष्ठमिन्नश्च यो भवेत् ॥
 शोणितानुगतो भूत्वा स्याद्वातव्याधिरन्तकः ॥ १०५ ॥
 कंधरासंधिषु तथा शिरास्त्राण्युषु पार्श्वयोः ॥
 विद्धस्यापनयेच्छल्यं मर्माणि परिरक्षयेत् ॥ ६ ॥

अग्रामसंधिशल्ये च शल्यनिर्हरणं भवेत् ॥
 विशल्यं च व्रणं कृत्वा प्रतिकर्म समाचरेत् ॥ ७ ॥
 लम्बितं व्यथितं छिन्नमवकृतं च यद्भवेत् ॥
 दुर्जातं च व्रणं दृष्ट्वा प्रतिकर्मास्य कारयेत् ॥ ८ ॥
 क्षौमसूत्रेण मेधावी सीवनं चास्य कारयेत् ॥
 पूर्वोक्ता च क्रिया तस्य कारयेद्व्रणशान्तये ॥ ९ ॥
 विद्धः शरेण काकोला छिन्नरोहपोः ॥
 शूर्पेण प्रविचूर्णयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य शोफो भवति तेनैव प्रतिलेपयेत् ॥
 क्षीरवृक्षकपायेण सर्पिषा चैव धारयेत् ॥ ११ ॥
 शुष्यते च व्रणं तस्य क्षिप्रं चैव प्ररोहति ॥
 अथ दिग्धेन विद्धस्य वक्ष्यते भेषजक्रमः ॥ १२ ॥
 स्व(श्व)पथोदिग्धविद्धस्य पूतिर्मांससमुद्भवः ॥
 श्रा(स्त्रा)वो भवत्पशुद्वयं भिन्नवर्णं च जापते ॥ १३ ॥
 स तप्तदेहश्च भवेच्छोफशेषश्च जापते ॥
 एतानि पूर्ववृत्ताणि दिग्धविद्धस्य हस्तिनः ॥ १४ ॥
 व्रणं तच्छोधयित्वाऽथ संस्कृतेनाथ सर्पिषा ॥
 नस्यं तस्य ततो दद्यादगदं चानुपाचयेत् ॥ ११५ ॥
 शीतप्रदेहं कुर्याच्च तथा सिध्यति पार्थिव ॥
 स्तब्धो विवर्णो विःसृष्टो(?)व्रणो यस्य तु हस्तिनः ॥ १६ ॥
 स्थापयित्वा पुनं स्थाने पद्मपित्वा यथाक्रमम् ॥
 तन्तुसूत्रपटैर्वाऽपि क्षौमसूत्रेण वा भिषक् ॥ १७ ॥
 सुसीवनं व्रणं कृत्वा नागस्यैवं समाचरेत् ॥
 मधुव्रणविधानेन प्रतिकुर्पाद्भिषग्वरः ॥ १८ ॥
 इतीह पृष्ठो भगवानङ्गराजेन धीमता ॥
 पालकाप्यः क्रियामाह शल्यस्योद्धरणं प्रति ॥ ११९ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महाप्राष्ठे तृतीये शल्यस्याने
 शल्योद्धरणो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

‘अपातो विद्रधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः’ इति ह स्माऽऽह भगवान्पाल-
काप्यः ॥

इह भो वातपित्तकफसंनिपातैर्विद्रधयः संभवन्ति । तत्र कटुकपापऋक्ष-
भोजनैर्वातलैः प्रकुप्यत्यनिलः । प्रदुष्टो मांसशोणितमभिष्टुष्ट शृक्कणवद्भक्षण-
ग्रीहायकृद्दृढपङ्क्तोपवस्तिमुखमेहनानामन्यतममधिष्ठाय घनीभवति गम्भीरो
ग्रन्थिः, तं वातविद्रधिमाचक्ष्महे । तत्र वातविद्रधिरनिमित्तं पच्यते । लिङ्गम्—
पक्कमुआ(स्त्रा)वं विच्छिन्नं केनिलमरुणवर्णं रूक्षं स्रवति ॥

यदा तु कटुकाम्लानि पित्तप्रकोपनीयानि भोज्यन्ते नागः, तस्य पित्तं प्रकुपितं
विद्रधिमापादयति । तत्र पित्तविद्रधिराशु प्रपच्यते । पक्कस्तीक्ष्णो दुर्गन्धिः
कुलत्परसदृशः आबो दाहप्रापश्च भवति ॥

यदा तु मधुरं दिवास्वप्नं चोपसेवते, तस्य श्लेष्मा प्रकुपितो विद्रधिमापाद-
यति । स चिरात्पच्यते बहुभेतो बहुलसान्द्रपिच्छलो मेदोमज्जासदृशस्त्रावो
भवति स कफविद्रधिः ॥

संनिपातजै विद्रधौ सर्वरूपदर्शनम् । विशेषतश्च ग्रीहन्वासारोचकाश्च
भवन्ति । तस्मादचिरोत्पित्तस्य चिकित्सितं कुर्यात् । स्नेहकल्पोक्तैश्चैनं स्नेहेशे-
वोप(क)मेत ॥

तत्र श्लोकौ—

पञ्चाहं सप्तरात्रं वा व्रणं स्नेहेस्तु सेवयेत् ॥

संजातग्रा(ग्रा)णमांसस्य प्रतिपूर्णेण घातुषु ॥ १ ॥

स्नेहपानोपचारेण स्नेहं चास्मै प्रदापयेत् ॥

शोधनं रोपणं चोक्तं प्रतिव्रणचिकित्सितम् ॥ २ ॥

पथावत्कुशलैर्षौण्ड्यं आ(स्त्रा)वणं मेदनं तथा ॥

—:०:—

अथ विद्रधयः ग्राह वातपित्तकफात्मकाः ॥ ३ ॥

संनिपाताश्च राजेन्द्र वक्ष्यन्ते तु यथाक्रमम् ॥

रसांस्तु तिक्तरुटुकान्कपायान्विषमान्पदा ॥ ४ ॥

शीतान्निःस्नेहलवणानाहारानपि सेवतः ॥

वृंहितेनाथ विषमं स्वपतः कंठिनेन वा ॥ ५ ॥

गजस्य कुपितो वायुर्धमनीः संस्र(श्चि)तो यदा ॥
 तदाऽस्यान्यतमे देशे प्रपाचयति शोणितम् ॥ ६ ॥
 अथास्य रक्तसंस्रष्टो जनयत्याशु विद्रधिम् ॥
 मन्यादेशे च कक्षायां तथा गात्रापरेषु च ॥ ७ ॥
 जघेनाभ्यन्तरे कोशे स्तेनास्थाने च भूपते ॥
 नाभौ *वलेषु देशेषु तथाऽन्येष्वपि दन्तिनः ॥ ८ ॥
 प्रदेशेषु नरश्रेष्ठ सर्वव्यापी प्रभञ्जनः ॥
 जायते स्व(श्च)यथुस्तेन सविदाहः सवेदनः ॥ ९ ॥

—:०:—

किंचिद्विवर्णो गम्भीरः संप्रलुप्तश्च भक्ष्यते ॥
 भतः परं सम्यगस्य वारणस्य महीपते ॥ १० ॥
 प्रदुष्टश्चैव लेक्ष्येत अप्रदुष्टश्च लक्ष्यते ॥
 मन्दकोपस्तथाऽऽयामकठिनो नद्ध एव च ॥ ११ ॥
 मन्दं विक्षिपते देहं याति कण्डूयतः शमम् ॥
 भवेत्तस्य गतिः सूक्ष्मा सदाहा सपरिरुवा ॥ १२ ॥
 उष्णे शान्तिं स लभते शीतेन च विवर्धते ॥
 इति वातसमुत्थाया लक्षणं संप्रकीर्तितम् ॥ १३ ॥

—:०:—

उष्णादत्यर्थलवणात्तथाऽम्लरससेवनात् ॥
 संरम्भोद्धर्भसंतापादध्वनो गमनेन वा ॥ १४ ॥
 एवं प्रकुपितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 आक्षिप्तं वायुमाक्षिप्तं देहे समुपैलीयते ॥ १५ ॥
 लीनं स्थानाक्युतं चास्य श्वयथुं जनयेद्भृशम् ॥
 तेन ज्वरश्च तापश्च तीव्रा कृष्णा च जायते ॥ १६ ॥
 दह्यते चाग्निनेवास्य स देशस्तुद्यतेऽपि च ॥
 हारिद्रो हारतो वाऽथ स देशः संप्रकाशते ॥ १७ ॥
 पाकं चान्वेति सहसा तदेवान्तकरं तथा ॥
 सुवर्णसदृशश्चास्य ततः आ(स्त्रा)वः प्रवर्तते ॥ १८ ॥

* 'च तेषु' इति पाठो भवेत् ।

१ क. 'मन्याम्य' । २ क. स्थानास्थाने । ३ ख. वलेषु । ४ क. 'न्यापि-
 प्रभञ्जनम् ॥ जा' । ५ क. लक्ष्यते अवदुष्टश्च प्लसते । ६ ख. 'म्भावर्मसंपाताद' ।
 ७ क. 'पचीय' । ८ ख. कृष्णा ।

जानीपाल्लक्षणैरेभिर्विद्राधि पित्तसंभवाम् ॥

—:०:—

धनुर्विधमथाऽऽहारं भोज्यते मधुरं यदा ॥ १९ ॥

अप्रदानप्रदानेन शीतलं वा निषेवते ॥

अन्यायामादिवास्वप्राद्विज्वलादशनादिह ॥ २० ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य श्लेष्मा चाऽऽशु प्रकुप्यति ॥

तमादाय तदा वायुरस्थीन्याविश्य दन्तिनः ॥ २१ ॥

शोफे संजनयत्पाशु तस्य रूपाणि मे गृणु ॥

पृथुलः श्याववर्णाभो नीलो वा स्वल्पवेदनः ॥ २२ ॥

विकसंश्च स विज्ञेयो बहुश्लेष्माऽल्पमारुतः ॥

व्याधिमेवंविधैर्लिङ्गैर्जानीयाच्छ्लेष्मविद्राधिम् ॥ २३ ॥

—:०:—

अथ त्रयाणां दोषाणां यो विरोधीनि सेवते ॥

कुक्षी(क्षौ) तस्योपजायन्ते दोषा वातादपत्त्रयः ॥ २४ ॥

यदा विरस्यमानस्तु वायुर्वातवहाः शिराः ॥

दूषयेच्चापि श्लेष्माणं पित्तं रक्तं तथैव च ॥ २५ ॥

एकीभूतास्ततो राजन्विद्राधि जनयन्ति ते ॥

अथास्य जायते दाहः स्रवत्यर्धं सवेदनः ॥ २६ ॥

स तस्य दोषबाहुल्यादेहो दग्ध इवाग्निना ॥

दिवा स दृश्यते रक्तो रात्रौ रसमवाप्नुयात् ॥ २७ ॥

मज्जिष्ठासदृशाः स्फोट्यः पच्यन्ते मांसपाकतः ॥

दाहवन्तो विदीर्णास्ते जनयन्ति समन्ततः ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा(ष्टाः) प्राणहरा राजभानावर्णोष्मणा युताः ॥

ततो नाभिलपेदन्नं नृष्णाञ्चरसमन्वितः ॥ २९ ॥

अतीसारस्तथा कासः श्वासश्चैवोपजायते ॥

एवंविधाः संनिपाताद्विद्राधिः(धीः) समवाप्नुयात् ॥ ३० ॥

तासां तु प्रथमं कुर्षादनुरूपं क्रियापथम् ॥

स्नेहपानमथाम्यङ्गं निरुहमनुवासनम् ॥ ३१ ॥

विश्रा(स्त्रा)वणं वेधनं च शीतलं पारपेचनम् ॥

विलापनं शोथनं च दद्याद्रोपणमेव च ॥ ३२ ॥

स चेद्यदि विदधेत कुर्यादभ्य(भि)मुखं भिषक् ॥

अथानुपूर्वशास्त्रोक्तं कुर्याद्ब्रणचिकित्सितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
विद्वधिरोगो नाम त्रयादेशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ खलु भगवन्तं भार्गवर्षाश्रमपदं जपनियमशुश्रूषान्वितं शिष्यगणप-
रित्वं पालकाप्यमभिवाद्याभिगम्य संमान्याब्रवीद्राजा रोमपादोऽङ्गाधिपतिः—
'भगवन्प इमे व्रणा ह्यशनिप्रत्यया नानास्त्रावलिल्लवेदनाबहुला गतिमन्तो,
नाडीव्रणाः संभवन्ति । तेषां साध्यासाध्यलक्षणं साधनं च निरवशेषेण व्याख्या-
तुमर्हसि ' ॥

स एव भगवानङ्गेन मश्रमुक्तः प्रोवाच पालकाप्यः—'वत्स रोमपाद, वार-
णानां द्वौ व्रणौ भवतः—शारीर आगन्तुश्च । तयोः शारीरं वातपित्तकफशो-
णितसंनिपातात्मकं विद्यात् । आगन्तुं काष्ठपतनाश्ममाजनवधवन्धपीडनाग्नि-
विपनिमित्तम् ॥

तत्राऽऽगन्तोर्व्रणस्य तत्क्षणमेवोष्मणः प्रशान्त्यर्थं सद्यःकृतविहिताः शीत-
प्रायाः क्रिया विहिताः, व्रणस्य रोपणार्थं च यथा मधु घृतं पप इति ॥

अतः परं दोषविशेषाः शारीरा भवन्ति । तत्राऽऽहाररसवैषम्यात्सात्त्विकदुर्वि-
पर्यपात्कालप्रकर्षात्त्वागन्तुर्व्रणौ वातपित्तकफानामन्यतमेनाभिभूयते । तस्य
लिङ्गप्रदर्शनं पृथक्त्वेनोपदेक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकाः—

रूक्षः परुषवर्णाभिः शिराभिः संहतः स्वरः ।

गम्भीरानुगतश्चैव विस्त्रेयो वातिको व्रणः ॥

पैत्तिको दाहबहुलो व्रणः कुणपगन्धिकः ।

हरिर्हारिद्रवर्णाभिस्त्वल्पांसम्रापुशासनः ॥

सान्द्रः श्वेतो मृदुश्चैव श्लैष्मिको मन्दवेदनः ।

महापर्यन्तमूलश्च कण्डूमांश्चैव यो भवेत् ॥

समस्तैर्लक्षणैरेभिर्वातपित्तकफात्मकैः ।

संनिपातात्मकं विद्याद्ब्रणं व्रणविभागैवित् ॥

अतः परं व्रणावस्थान्तरहेतून्वक्ष्यामः—क्रियाविपर्ययादुत्तानशयनवधव-
न्धप्रतिहस्त्यभिघातपतनाध्वगमनाद्वैद्योपरोधाच्च ये द्विद्योनघो व्रणाः संभ-
वन्ति । इह खलु भो नागानां यो व्रणो मयूरग्रीवाभश्चन्द्रकी समन्ततोऽभिक-
ठिनः, तमसाध्यं विद्यात् । मत्स्यगन्धिः पिच्छिलः, तमसाध्यं विद्यात् ।
अथवा यस्य नागस्य कृष्णः परिशृङ्को विगन्धो व्रणः, तमसाध्यं विद्यात् ।
कोष्ठान्तर्गतः परिश्रा(स्त्रा)वी प्रवृद्धश्चापि दुर्गन्धः, तमसाध्यं विद्यात् ।
आ(औ)दुम्बरमुखः शोणितपरिश्रा(स्त्रा)वी व्रणः कठिनः, तमसाध्यं विद्यात् ।
बल्मीकसंस्थानः कृमियुक्तो बहुच्छिद्रः शोणितप्रस्त्रावः, तमसाध्यं विद्यात् ।
विम्बोष्ठ उन्नतमध्यः कृष्णपर्यन्तः कठिनो व्रणो दुर्गन्धश्चेति तमसाध्यं विद्यात् ।
मर्मोभिघातशोणितपरिश्रा(स्त्रा)वी जलयन्त्रवत्, तमसाध्यं विद्यात् । पूषशो-
णितपरिस्त्रावी व्रणः पिच्छिलो दुर्गन्धश्चेति तमसाध्यं विद्यात् । मांसावगा-
ढोऽस्थिभागाश्रित आढ(औदु)म्बरमुखः, तमसाध्यं विद्यात् । सिरानुगतः
परिस्त्रावी पिच्छिल आध्मातो व्रणः, तमसाध्यं विद्यात् । अथ कठिनोष्ठः सवे-
दनः सशोफः, तमसाध्यं विद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

निर्गन्धो ह्यपरिस्त्रावी पञ्चपत्रप्रभो व्रणः ।

निर्वेदनस्तथोत्तानो निर्दोष इति तं विदुः ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

व्रणचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं नाडीव्रणसमुत्थानचिकित्सितं व्याख्यास्यामः—इति ह स्माऽऽह
भगवान्पालकाप्यः—अथ भोः खलु वारणानां वातपित्तकफसंनिपाताभिघातैः
पञ्चविधा नाड्यो भवन्ति ॥

पदा तु शल्यं प्रविशत्यन्तर्देहे वारणानां वातपित्तकफादिभिर्दोषैर्दुष्टेमांस-
शोणितं भूयः स्वभागानुगतं कालमाप्तौ न निवार्यते शरीरन्तर्देहे ततः पूषव-
हुत्वात्समुदीर्यते । ततः संनिरुद्धे मार्गे उन्मार्गेण गच्छति । ततो धातूनभ्य-
न्तराश्रितान्द्रूपयित्वा तद्वर्त्मगमनाद्गतिरुच्यत इति । अजस्रं पतः स्रवति पूर्णं
पिच्छिलं विवर्णं नाडीवत् । तस्मान्नाडीर्माभानिर्देशेदिति ॥

गन्धाः स्नावाश्च वर्णाश्च व्रणानां ये प्रकीर्तिताः ।

वातादिदोषप्राप्तानां नाडीष्वपि हि तान्विदुः ॥

इति नाडी पञ्चविधाऽऽख्याता ॥

तत्र श्लोकः—

नाव्रणा जापते नाडी व्रणादेवोपजापते ।

प्रमादाद्वाऽपि वृद्धा सा कृच्छ्रसाध्या ध्रुवं भवेत् ॥

अत ऊर्ध्वं येषु भागेषु व्रणा नाड्यो वा साध्याः, तान्व्याख्यास्यामः । तत्र दन्तवेषास्थिसंधिकक्षानुगता नखनयनमर्मतलप्रोहविष्कापस्कराष्टीव्यपलि(त)हस्तनखान्तरमत्पङ्गुमतीकाशकुक्ष्यङ्गुलिमण्डूकीवक्त्रसक्थिसकुटिकान्तरापरिक्षोभजवैभागोत्कृष्टावग्रहे वंशरन्ध्राण्डकोशगात्रसंदानक्षयभागस्रोतोन्तरतालुनाभिमेढ्रकर्णतलसंधितलवातकुम्भन्ध्रस्थिजघनगुह(द)भागेषु चेति ॥

तत्र श्लोकः—

भागेष्वेतेषु या नाड्यो गम्भीरानुगताश्च याः ।

तासु सम्यक्प्रयुक्ताऽपि क्रिया दुःखेन सिध्यति ॥

अथ या नाडी (१) तिथेगता परंपरागता मण्डलावर्ता कुटिला अनुगता (*बहुप्रदेशानुगता दन्तवेषो(ष्टे)ऽनुगता अस्थिसंधिगता नेत्रानुगताश्च भवन्त्येता या नाड्यः, तासु सिद्धिर्न भवति । त्वचमनुगता) अधोमुखा या नाड्यः साध्या भवन्ति ताः ॥

तत्र श्लोकौ—

अनुनीय भिपक् सम्यक् परिमृश्य च भागशः ।

छिन्द्यात्तु नाडीं शस्त्रेण अनुलोमं प्रयत्नतः ॥

शस्त्रमेव तु भेषज्यं ये शस्त्रकुशला नराः ।

उत्तानो हि व्रणो राजन्निप्रमेव प्ररोहति ॥

अथाङ्गराजः पुनरेव पप्रच्छ पालकाप्यम्—‘भगवन्पत्र शस्त्रपथो नास्ति नास्ति क्षारपयोऽपि वा, तत्र वारणानां नाडीव्रणचिकित्सितं कथं कर्तव्यम् ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः—इदं सल्ल पदा वैचः शस्त्राग्निक्षारकर्मक्रियामु विशेषं नोपलभते, तदा त्रिकटुकहरिद्रालाङ्गुलीदन्ती(१)समभागानि १पट्टा नाडीव्रणपूरणं दद्यात् । गृद्धीकटुकरोहिणीगवेधुकार्कमूलविडङ्गसर्पपा-

*धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति खपुस्तके । १धनुराकारमध्यस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

नगोमूत्रपिष्टानातपथ्युष्कां गुलिकां नाडीव्रणदोषप्रशमनीं कुर्यात् । निम्बार्कपू-
तीकरञ्जकरवीरपत्रतिलक्षारलवणैः समभागैः पिष्टां गुलिकां नाडीव्रणविशुद्धय-
र्थमप्रमत्तो भिषग्दद्यात् । कुष्ठतगरहरिद्राचित्रकसैन्धवतिलकुतिलक्षारान्सम-
भागान्पिष्ट्वाऽश्वमूत्रेण गुलिकाः कार्याः । आतपथ्युष्का नाडीव्रणलेपनमुत्तमं
दद्यात् । सैन्धवलवणकिण्वदन्त्यतिविषाचित्रकमूलोत्तमकरणास्तिलक्षाराः सम-
भागाः पिष्ट्वा, आतपथ्युष्का नाडीव्रणानां सपूयानां शोधनं दद्यात् । स्वर्णसी-
रातगरविट्कुम्भहौषधयुक्तनासादन्ती देवदारुसैन्धवलवणं समभागं पिष्ट्वा गुटि-
कामातपथ्युष्कां नाडीव्रणशोधनं दद्यात् । ग्रन्थिर्ष्य भवति एकः सपूयः
पिच्छिलः, तच्छोधनमिदम् । हस्तिलिण्डरसं किण्वलवणं चाऽऽलेपनमप्यग्रं प्रद-
द्यात् । सर्पपचित्रकदन्तीसैन्धवमिति । स्नुहीक्षीरपिष्टं कृत्वा दुष्टव्रणशोधनं
दद्यात् । चित्रकनागदन्तीपवक्षारपिष्टं दुष्टव्रणचिकित्सितमिति । पाठामधुरसा-
दन्तीमधूकानि सैन्धवलवणसंयुक्तं दुष्टव्रणशोधनं दद्यात् । दन्तीयुक्तनासार्क-
मूलं सैन्धवलवणसंयुक्तं दुष्टव्रणशोधनं दद्यात् । चित्रकसर्पपतेजोवतीदन्तीश्वे-
तालवणसंयुक्तं प्रदुष्टव्रणलेपनं दद्यात् । हरिद्रादारुहरिद्रायुक्तनासादन्तीकटुरो-
हिणीविल्वसैन्धवलवणसंयुक्तं समभागपिष्टं व्रणशोधनं दद्यात् । पाठादन्त्यति-
विषाविषमादेवदारुपवक्षारसंयुक्तं व्रणशोधनं दद्यात् । पिचुमन्दनक्तमालपत्राणि
पिष्ट्वा कांस्यनीलयुक्तं व्रणरोपणं दद्यात् । मुष्ककाक्षीवतिलकुतिलक्षारसर्पपयुक्तं
क्षिप्ररोपणं घृतसंयुक्तं दुष्टव्रणलेपनमुत्तमं दद्यात् ॥

तत्र साध्यानां शल्यकर्मोपक्रमविशेषाननुव्याख्यास्यामः ॥

अथ भिषग्वज्राध्यायोक्तेन विधिना सुषण्डितं वारणमभिविर्वास्याऽऽगृ(भ्रि)त्प-
स्तम्भानुगतं गतिमन्तं स्वल्पमुसं च नाडीव्रणमेपण्या च विदित्वा वृद्धिपत्रेण
शल्येणानुलोमं पूयप्रतिहरणार्थं छेद्यं कुर्यात् । ततश्चात्र किण्वसैन्धवक्षौद्रसार्प-
पवक्षारैः श्लक्ष्णपिष्टैः क्षौमं वस्त्रं प्रालिप्य वार्तं मणिदद्यात् । अपार्कक्षीरपलाश-
लाङ्गलीश्यामातृ(त्रि)वृद्धन्तीचित्रकपवक्षारनिम्बपत्राणि स्नुहीक्षीरस्वर्जिकाहरि-
तालपिप्पलीमूलक्षवकशङ्खिन्यर्कक्षीरयुक्तं फेल्कं शोधनं दद्यात् । तर्फार्पाग्वध-
पटोलशङ्खिन्यश्वगन्धानक्तमालमधुकजीवकाङ्गुलुखदिरवनकपर्षीहरिद्रासुरसा-
सप्तपर्णीनिम्बकरवीरकुटजास्फोटारोहिणीक्षीरिण्यामलकीः कायपित्वा तेन नाडीं
रोपयेत् । शङ्खिनीचित्रकतेजोवतीवृ(त्रि)वृद्धीवेरदन्तीकुष्ठकटुरोहिणीस्नुहीस-
वर्णक्षीर्यर्कक्षीरे सिद्धं सर्पैः पुराणमुपदिश्यते शोधनार्थम् । बृहत्पश्वगन्धाजगृ-

१ क. 'क्षारातं' । २ क. 'कुसुनि' । ३ क. घृतसंयुक्तं । ४ क. 'श्राम्य-
स्य । ५ स. कल्कशोधनं ।

ङ्गीहरिद्रासर्पपपाठाचित्रकपिप्पलीमूलमूर्वाकोशातकीकटुकालावृकालात्रपुसीस-
मदनफलानि च गवां मूत्रेण पी(पे)पयित्वा गवां मूत्रेण तैलं पचेत् । ततः पार-
पकेन नाडीः शोधयेत् । अथ जीवन्त्यारग्वधगोजीमुष्ककटुतुम्बकमञ्जिष्ठाक्षीर-
वृक्षमवालैः श्लक्ष्णपिष्टैर्वेतिरोहणमुपदध्यात् । शल्लक्यश्वकर्णमुष्ककाश्मन्तक-
करवीरारग्वधादिवृक्षाणां त्वक्काथयित्वा रोपणार्थं कपायमेतैरेवौषधैर्जीवन्त्यार-
ग्वधादिभिः सर्पिस्तैले कपायगर्भे रोपणार्थं विपाचयेत् ॥

अथातोऽग्निकर्म व्याख्यास्यामः ।

नाडीषु श्रीवेष्टकमधूच्छिष्टगुग्गुलुमेदोभिर्वैतवदनुवृत्तां गुलिकां कुर्यात् ।
पावहाहस्य सौष्मणः प्रवेगोपशमः स्यादिति । अतो द्विव्रणीयोपचारः ॥

(* इति शस्त्रकर्मोक्तिः*.....)

.....कथयिष्यामः । मर्मोपचारान्व्याख्यास्यामः ॥)

अथ चेच्छस्त्राग्निकर्मणार्त्तमार्गः(१) स्यात्तत्र नाडीदोषनिर्हरणार्थं भेषज-
विधिमनुव्याख्यास्यामः । यवतगरपिचुमन्दपूतीकरञ्जकुष्ठैलामलककरवीरार्क-
पत्राणि तिलकुतिलक्षारसंयुक्तान्यश्वमूत्रेण पिष्ट्वा गुलिकाः कृत्वाऽर्कक्षीरसंतप्त-
नाड्यां निदध्यान्नाडीदोषनिर्हरणार्थम् । अथवाऽञ्जनतगरकुष्ठहरितालमनःशि-
लाकटुरोहिष्यश्वगन्धालाङ्गलीसौराष्ट्रीरोचनासुरसावराचित्रकबिल्वसर्पसर्पदिर-
सारगवाक्षीदन्तीविडङ्गान्यर्केशोभाञ्जनकमूलानि च तिलक्षारेण पिष्ट्वा गुलिकाः
कारयेत् । ता नाड्या(ड्यां) निदध्यादर्कसंतप्तनाडीदोषनिर्हरणार्थं चेति ॥

अत ऊर्ध्वं क्षारकर्मम(र्मा)नुव्याख्यास्यामः ॥

मुष्ककपलाशतिनिशसर्जारग्वधकरञ्जचिरिविल्वशिशुककुतिलस्फूर्जकपाटला-
रिमेदपारिभद्रककरवीरापामार्गाश्वगन्धावराजुनेलुदीकुटजतिलकतिलसौगन्धि-
फावल्लगुजकटुकतुम्बीकूष्माण्डीकाकजङ्घाकोशातकीवेतसविल्वमाचाचलसप्तप-
र्णकृतमालहरिद्रानीपयवनानि चेत्येवं संभृत्य संभारं काण्डशः कल्पयित्वाऽऽदि-
त्यशोपितमीपच्छुष्कं दाहयेद्विचिक्रदेशे त्वतृणभूमिभागेऽततो भस्म समादाय महा-
भाजनस्य पुनः श्रा(स्त्रा)वयेदजाविगामेहिष्यश्वश्वतरसरोष्ट्राणां मूत्रैः । ततः
सुपरिश्रु(स्तु)तं तैलमायसे कुम्भे शनैर्भृद्वग्निना पचेत् । तत्राऽऽवपेष्टालाङ्गलिकीदन्ती-
चित्रकपिप्पलीमूलतीक्ष्णगन्धाश्वगन्धापलमरिचगृद्धवेरस्वाजिकापवक्षारविडसै-
न्धवखर्हर्कक्षीराणि शनैर्दद्यात् घट्टयेद्यावन्नःशर्करास्निग्धसान्द्रश्लक्ष्णमथ पाको
निवर्तते । ततो वैश्वानरपूजां कृत्वा कृष्णापसे निर्मले भाजने स्थापयेत्सपि-

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठस्तुल्यो द्विपुष्के । † पुस्तकद्वयेऽपि त्रुटिचिह्नं न वर्तते ॥

१ क. 'र्कसं तप्त' । २ क. कृष्णावसे । ३ क. भोजने ।

धाने ऋहं सप्ताहं वा । ततश्च प्रत्यहनि(?) शिरःस्नातो वैद्योऽहतवासा ब्राह्म-
णान्स्वस्ति वाच्य ततः शस्त्रेण संशोध्य नाडीमुखं तीक्ष्णेन रुधिरपूपपरिस्नावा-
न्वासोभिरपनीय ततः सूक्ष्मासु गतिमतीषु शलाकां क्षारेण प्रलिप्य क्षारवर्लं
चावेक्ष्य निपातयेत् ॥

अथवाऽऽर्द्रां वातैर्गुलिकां वा कृत्वा निपातयेत् । पक्वजाम्बवसंकाशां गति-
मवेक्ष्य क्षारमथ निवर्तयेत् । अथ मोहात्प्रमादाद्वाऽतिदग्धं वेपथुश्वसनजृम्भप्र-
मोहशोषदाहज्वरशो(?)णितातीवातिप्रवृत्ति(?)तमेवमवस्थमभिसमीक्ष्य धान्या-
म्लदधिमस्तुमु(शु)क्तसौवीरकाणामन्यतमेन सेचयेत् ॥

अथवा दध्यम्लवदरोत्कृष्टमातुलुङ्गरसानामन्यतमेन सेचयेत् । दाहिमतिन्ति-
डीकाम्रपेशीश्च कृष्णतिलसंयुक्तं कल्कं शुक्रे(के)न पी(पे)पयित्वा घृताक्तमालेपनं
दद्यात् । क्षीरदधिसर्पिर्भेदोवसाभिश्च सततमनुलिम्पेत् । शस्त्राग्निप्रणिधानोक्तवि-
धिरनुष्ठेयः ॥

अथारिमेदार्जुनकदम्बरोध्रारग्वधक्षीरिकासोमवलरुक्स्थन्दनमेपगृद्धीधवशिरी-
पशालाजकर्णवदर्थद्वोटपलाशवज्रुलघातकपरिमेदान्संहृत्पाष्टगुणे ह्यम्भसि काय-
वित्वा पादावशिष्टमवतार्य आ(स्ना)वपित्वा तेन रसेन तैलद्रोणं पाचयेत् ।
पच्यमाने चात्र गिरिकर्णिकाश्वगन्धापाठातिल्ककमालत्यलावुशिशपानांगद-
न्तीमूर्वाशुकनासातेजस्विनीनां मूलानि हृपदि पेपयित्वा प्रत्येकतश्चैनं विल्व-
प्रमाणं समावपेत् । सिद्धमपहृत्य भूपो गुडपलशतं पिप्पलीचूर्णप्रस्थेन पुनर-
प्यधिश्रयेत् । तत्सिद्धमवतार्य सुसंस्कृतं स्नेहविधिभोक्तेन विधिना पापयेत् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूककदम्बधवकदरमहाजम्बूपलाशपुस्तश्रीपर्णीमेपगृद्धीपू-
तीकप्रियङ्गुवजकर्णककुमानां त्वचः समाहृत्य घृतादन्यश्वगन्धावर्षाभूमोरटाद-
रिद्राद्वपगृगालवित्राभद्रोदुम्बरीसुवहानां मूलेः सह निष्कापयेत् । कायावशे-
पेणानेन तैलं विपाचयेत् । तत्र च दारुहरिद्राहरेणुकेलाप्रियङ्गुमज्जिष्ठा चेति ।
तत्सिद्धमपहृत्य स्नेहपानोक्तेन विधिना पापयेत् । ततोऽस्य नाडी समाधिसुप-
गच्छति ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुस्तमधूकजम्बूपलाशाशनवेतसचिरविल्वकदम्बश्रीपर्ण-
जकर्णपवा मेपगृद्धी शिरीष इत्येषामष्टादशानां त्वक् च मूलानि समाहृत्य
चतुर्षु तोपकुम्भेषु काययेत् । अर्घावांशष्टमवतारयेत् । ततः प्रातरुत्पित्तमप्रसे-
तवन्तं (?) वारणं पापयेदर्थप्रस्थं कुडवं वा । यावद्वा स्तेपिवति नागस्तावदद्या-
न्नाडीव्रणविशुद्धयर्थम् । लाङ्गलीचित्रककुटजकरवीरमातुलुङ्गपत्रैः सपञ्चलव्रण-

हरिद्रायष्टीमधुकं चेति, आन्तरिक्षोदकसंयुक्तैस्तेलं पाचयेत् । ततोऽस्य वस्ति-
नेत्रेण पिचुनाऽपि व्रणनाड्यां तैलमिदं दद्यान्नाडीव्रणविशुद्धयर्थम् । यदि हृद-
पगता नाडी, अन्यं वा गूढप्रदेशमुपगता ततोऽस्य तैलपानाभ्यङ्गेन च नाडी
प्रशान्तिमुपगच्छति ॥

मुद्गो(द्वौ)दनं घृतसंयुक्तं दद्यात् । यवसानि च हरितमृदूनि क्रमशो मत्स्य-
ण्डिकागर्भाणि दद्यात् ॥

तत्र श्लोकः—

यथोक्तेनोपचारेण यस्तु प्रक्रमते व्रणान् ।

आगन्तुर्दोषजो वाऽपि तस्य सिद्धिर्नियच्छति ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्पस्थाने
नाडीव्रणचिकित्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
कुतः शिराः संभवन्ति केषु देशेष्ववस्थिताः ॥ १ ॥
कति वातवहा विद्वन्कति पित्तवहाः शिराः ॥
श्लेष्माणं कति धर्मज्ञ रुधिरं कति वा शिराः ॥ २ ॥
श्वे(स्वे)दं मर्दं वा शुक्रं वा का वहन्ति द्विजोत्तम ॥
फा मांसमस्थि मेदो वा मज्जानं वा वहन्ति काः ॥ ३ ॥
काभिरास्वादनं कुर्यात्काभिर्वा संप्रहृष्यति ॥
शिराणां विचयं कृत्स्नं यथावद्वक्तुमर्हति ॥ ४ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यो महामुनिः ॥
विस्तरेण यथातत्त्वं शिराविचयमब्रवीत् ॥ ५ ॥
गर्भस्य हृदयं पूर्वं सह प्राणेन वर्धते ॥
ततः शिराः संभवन्ति सूर्यादिव गर्भस्तथाः ॥ ६ ॥
सर्वाः शरीरसंस्पृष्टास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥
सर्वाश्चेष्टाः प्रकुर्वन्ति शिरा वै यन्त्रवर्धिते ॥ ७ ॥
तस्मात्तु मातृके द्वेत्रये(?) हृदयात्कण्ठमाश्रिते ॥
जिह्वामूले निबद्धे द्वे ये रसास्वादकारणम् ॥ ८ ॥

ततः कण्ठे च मध्ये च धमन्योऽष्टौ समाश्रिताः ॥
 कर्णयोस्तु तथा विद्याद्याभिस्तु पेरिवीजति ॥ ९ ॥
 ततः शिरा वस्तिकोशमुरो वालं गुदस्तथा ॥
 भानृकाः प्राप्नुवन्त्येतास्तलगान्नापरं तथा ॥ १० ॥
 एवमङ्गेषु सर्वेषु भानृका देहगोचराः ॥
 काये शिराः सप्तशतं विभागाः गृणु पार्थिव ॥ ११ ॥
 गुदं येद्वयमथो नाभिं तत्र वास्ति समाश्रिताः ॥
 ताभिः संमूर्छितो वायुर्धमनीः प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥
 शतार्धमेव ता विद्याच्छिरा वै देहगोचराः ॥
 या रसान्प्रविभागेन(ण) वायुमेव वहन्ति ताः ॥ १३ ॥
 नाभेस्तु हृदयं यावदपरा परतस्तु या ॥
 ताभिः संमूर्छितं पित्तं धमनीः प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥
 शतार्धमेवं तु शिराः पित्तमेव वहन्ति याः ॥
 उरःसंधिशिरोऽग्नीवं मर्माणि च समन्ततः ॥ १५ ॥
 ततः संमूर्छितः श्लेष्मा धमनीः प्रतिपद्यते ॥
 विद्धि पञ्चाशदेवेताः शिराः श्लेष्मवहा गजे ॥ १६ ॥
 तावन्त्पा(त्यः) फुफ्फुसपकृद्दयानां च मध्यतः ॥
 या रसानुविभागेन शोणितं संवहन्ति तु ॥ १७ ॥
 त्वङ्मांसमध्ये विज्ञेयाः शिरा रसवहाः पृथक् ॥
 यथास्थानविभागेन धातूनाप्यापयन्ति याः ॥ १८ ॥
 मांसमेदोस्थिमज्जानां श्लोकस्य च नराधिप ॥
 एकैकस्याः शतार्धं तु शिरा ज्ञेयाः पृथक्पृथक् ॥ १९ ॥
 दोषधातुप्रकर्षेण हर्षेण च बलेन च ॥
 मदः संजायते राजन्स्वर्भावाच्चैव दन्तिनाम् ॥ २० ॥
 शतार्धमेव तु शिराः पृथङ्गदवहाः स्मृताः ॥
 या रसानुविभागेन कटौ भेट्टे च संस्थिताः ॥ २१ ॥
 समासात्कण्ठरा ह्यष्टौ विद्धि गान्नापरे तथा ॥
 पश्चात्पुरस्ताच्चैकैकं पादं प्रत्येकमाश्रिताः ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मो विचारी एरुपः कटुः शीतश्च मारुतः ॥
 उष्णमम्लं द्रवं पित्तं विवर्णं दारुणं भृशम् ॥ २३ ॥

मधुरः शीतवीर्यश्च घनः श्वेतः कफो गुरुः ॥
 बलवाञ्छेवणाम्लश्च स्निग्धः प्राणविवर्धनः ॥ २४ ॥
 आत्मैव योनिर्वातस्य पित्तमाग्नेयमुच्यते ॥
 कफं सोमात्मकं विद्यादेतांस्त्रीन्देहसंसृ(श्चि)तान् ॥ २५ ॥
 आत्रेयस्तु रसः प्रोक्तो वाशिष्ठं शोणितं भवेत् ॥
 काश्यपे तु भवेन्मांसं मेदश्चाप्यथ गौतमम् ॥ २६ ॥
 भारद्वाजानि चास्थीनि मज्जा चाप्यथ कौशिकी ॥
 जामदग्न्यं भवेच्छुक्रमित्पेते सप्त धातवः ॥ २७ ॥
 ज्ञेयाः शरीरे तु शिराः स्वेदमेवं वहन्ति याः ॥
 व्यापामे च निदाघे च सुखतः आ(त्मा)वपन्ति तम् ॥ २८ ॥
 यथा प्रस्पन्दते शैलादूर्ध्वान्ते तेजसा रविः ॥
 एवमेव मुखात्स्वेदं प्रश्न(स्त्र)वन्ति मतङ्गजाः ॥ २९ ॥
 शिराः शतानि सप्तैवं व्याख्यातानि यथातथम् ॥
 सहस्राण्यैर्धपष्ठानि स्नायूनासंश्च(?) ताः शिराः ॥ ३० ॥
 सर्वा वातादिभिर्दोषैः शिरा रक्तेन वाऽन्विताः ॥
 वहन्ति कायजान्धातून्निर्दिशेत्सर्वदेहिनाम् ॥ ३१ ॥
 आश्रयाच्छोणित्वादस्य यकृतस्य विवर्धते ॥
 रक्तदोषात्मिका चैव घ्नीही(हा)ईक्षौ च दन्तिनः ॥ ३२ ॥
 शोणितस्य तु या धेनुः फुण्फुसं तस्य जायते ॥
 अस्तृक्पित्तकफानां तु यत्तेजो मारुतान्वितम् ॥ ३३ ॥
 तेनास्य संभवन्त्यत्र यच्चैव गुदबन्धनम् ॥
 शोणिते वर्धमाने तु बलं तेजश्च वर्धते ॥ ३४ ॥
 शोणिते क्षीयमाणे तु क्षीयन्ते सर्वधातवः ॥
 देहिनां शोणितं विद्धि प्राणायतनमुत्तमम् ॥ ३५ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्मादुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 पुष्पां रसानां यत्तेजः कायं पुष्पाति हस्तिनाम् ॥ ३६ ॥
 पित्तस्थाने रसस्थानं हस्तिनां संप्रकीर्तितम् ॥
 रसः कपोतवर्णाभिः पच्यमानो द्वाहाद्भवेत् ॥ ३७ ॥

१ क. °व च दन्तिनाम् ॥ व्या° । २ क. °प्याप्तसार्धानि । ३ क. °वृद्धौ च ।
 ४ क. पित्तं स्थानरसं स्थानं ।

वृत्तीये वा चतुर्थे वा पञ्चवर्णः स उच्यते ॥
 पञ्चमेऽहनि पष्ठे वा किंशुकाभ इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
 एवं शुकं तु नागानां सप्ताहात्परिपच्यते ॥
 दोषाणां भृङ्गतिं ज्ञात्वा शिराव्यूहविशारदः ॥ ३९ ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातो यश्चैषां श्रेष्ठ उच्यते ॥
 सर्वासां सरितां यद्वत्प्रतिष्ठा वरुणालयः ॥ ४० ॥
 तेद्वत्तिराणां सर्वासां प्रतिष्ठा हृदयं स्मृतम् ॥
 तस्माद्गर्भे शयानस्य व्यक्तं भवति हस्तिनः ॥ ४१ ॥
 हृदयं च शिरश्चैव तस्मात्कापो विवर्धते ॥
 शरीरविचये पूर्वं यथा सम्यक्प्रकीर्त्यते ॥ ४२ ॥
 मनोबुद्धयन्तरास्थानां त्रिविधः सोऽनुकीर्त्यते ॥
 अन्तरात्मा शरीरस्य सुहृति त्वष्टजः क्षयात् ॥ ४३ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्माद्दुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु द्विविधं संभवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 शरीरमभिविज्ञेयं यथादोषं यथाबलम् ॥
 वातजानां तथा प्रोक्तं लिङ्गं तस्माद्विवाजितम् ॥ ४५ ॥
 न विश्रा(स्त्रा)ज्यं महीपाल प्राणवत्स्वपि हस्तिषु ॥
 कदाचिदोषबाहुल्यात्स्फूर्त्तं नैव प्रवर्तते ॥ ४६ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तस्मान्मात्राप्रमाणाच्च विशेषं संप्रवक्ष्यते ॥ ४७ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 सप्तमं भागमाहारात्तस्माद्रक्तं तु मोक्षयेत् ॥ ४८ ॥
 सप्तरत्नेर्महीपाल भागेनानेन संमितम् ॥
 शेषाणां वारणानां तु श्रा(स्त्रा)ज्येन्मतिमान्मिषक् ॥ ४९ ॥
 एवं प्रमाणमुद्दिष्टमतः शृणु महीपते ॥
 येषां गजानां वै श्रा(स्त्रा)ज्यमविश्रा(स्त्रा)ज्याश्च ये गजाः ॥ ५० ॥
 वातरोगेषु नागानामविश्राज्य भिषग्भवेन् ॥
 कुशे हीनेन्द्रिये चैव हृद्रोगे गुल्म एव च ॥ ५१ ॥
 तथाऽतिबाले वृद्धे च प्रकृत्पा दुर्बले गजे ॥
 शेषे च वातप्रकृतावतिवातग्रहान्वते ॥ ५२ ॥

घातुक्षये पाण्डुरोगे त्वविश्राव्यमसृग्भवेत् ॥
 वातव्याधिषु यत्प्रोक्तं तत्कार्यमवसेचनम् ॥ ५३ ॥
 हेतुं तु संप्रवक्ष्यामि यस्मात्तत्र विधीयते ॥
 वातात्प्राणश्च चेष्टा च सिरा रक्तवहाश्च याः ॥ ५४ ॥
 तासां चैव विशेषेण वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 पञ्चधा धारयत्येष शरीरं नृपसत्तम ॥ ५५ ॥
 यस्मात्तस्माद्विशेषेण शरीरमभिवर्धयेत् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि येषां विश्रा(स्त्रा)वणं हितम् ॥ ५६ ॥
 पादरोगाक्षिरोगेषु मन्पास्तम्भे गलप्रहे ॥
 शोफेषु गात्ररोगेषु शीर्षव्याधिषु चोच्यते ॥ ५७ ॥
 तथैव दिग्धविद्धे च बालेदष्टे महीपते ॥
 सैर्पदष्टे च नागानां विश्रा(स्त्रा)वणमिहेष्यते ॥ ५८ ॥
 स्थिरा ये दोषवन्तश्च ग्रन्थयः संधिर्माश्रिताः ॥
 अम्यङ्गैरुपनाहैश्च स्वेदैरुन्मर्दनैश्च ये ॥ ५९ ॥
 प्रदेहैः पीडनैश्चैव न प्रशाम्यन्ति दन्तिनाम् ॥
 तेषां विश्रावणं कार्यं श्वयथूनां यथाऽधिप ॥ ६० ॥
 शरीरमभिविज्ञाय प्रकृतिं सात्त्विकमेव च ॥
 अपीतवन्तं पूर्वाह्णे ज्ञात्वा सुमनसं गजम् ॥ ६१ ॥
 दोषसंचालनार्थाय कामयेद्धे धनुःशते ॥
 ऊष्मणा चाल्यते यस्मात्तस्माद्गुष्णेन सेचयेत् ॥ ६२ ॥
 सुयन्त्रितमवस्थाप्य वारणं कुशलो भिषक् ॥
 यन्मोपकरणान्यत्र यथोक्तान्युपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥
 प्रतिर्कर्मविधिप्रोक्तं (ःशस्त्राग्निप्रणिधौ च यत् ॥
 ततः पुण्याहघोषेण स्तम्भे वारणमालितम् ॥ ६४ ॥
 हवनं च यथा प्रोक्तं) कर्मसिद्धिमपीष्यते(?) ॥
 कर्तव्यं वारणानां तु यथावदभिनिश्चितम् ॥ ६५ ॥
 ततः समालम्य मेनं..... ॥
चोदकेन..... ॥ ६६ ॥

*धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. °लदष्टे । २ क. सैर्पदष्टे । ३ क. मेनं । ४ क. °पि स्वादकेन ।

तृतीये वा चतुर्थे वा पञ्चवर्णः स उच्यते ॥
 पञ्चमेऽहनि पष्ठे वा किंशुकाम इति स्मृतः ॥ ३८ ॥
 एवं शुकं तु नागानां सप्ताहात्परिपच्यते ॥
 दोषाणां प्रकृतिं ज्ञात्वा शिराव्यूहविशारदः ॥ ३९ ॥
 शस्त्रकर्मणि निष्णातो यश्चैषां श्रेष्ठ उच्यते ॥
 सर्वासां सरितां यद्वत्प्रतिष्ठा वरुणालयः ॥ ४० ॥
 तद्वत्तिराणां सर्वासां प्रतिष्ठा हृदयं स्मृतम् ॥
 तस्माद्गर्भे शयानस्य व्यक्तं भवति हस्तिनः ॥ ४१ ॥
 हृदयं च शिरश्चैव तस्मात्कायो विवर्धते ॥
 शरीरविचये पूर्वं मया सम्यक्प्रकीर्त्यते ॥ ४२ ॥
 मनोबुद्धयन्तरास्थानां त्रिविधः सोऽनुकीर्त्यते ॥
 अन्तरात्मा शरीरस्य मुह्यति त्वच्छजः क्षयात् ॥ ४३ ॥
 मात्रया रुधिरं तस्मादुष्टमप्यपकर्षयेत् ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु द्विविधं संप्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
 शरीरमभिविज्ञेयं यथादोषं यथाबलम् ॥
 वातजानां तथा शोक्तं लिङ्गं तस्माद्विवर्जितम् ॥ ४५ ॥
 न विश्रा(त्ता)व्यं महीपाल प्राणवत्स्वपि हस्तिषु ॥
 कदाचिदोषबाहुल्यात्स्कवं नैव प्रवर्तते ॥ ४६ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 तस्मान्मात्राप्रमाणाच्च विशेषं संप्रवक्ष्यते ॥ ४७ ॥
 तत्र मात्राप्रमाणं तु यथावदुपदेक्ष्यते ॥
 सप्तमं भागमाहारात्तस्माद्रक्तं तु शोषयेत् ॥ ४८ ॥
 सप्तरत्नेर्महीपाल भागेनानेन संमितम् ॥
 शेषाणां वारणानां तु आ(त्ता)व्येन्मतिमान्भिषक् ॥ ४९ ॥
 एवं प्रमाणमुद्दिष्टमतः शृणु महीपते ॥
 येषां गजानां वै आ(त्ता)व्यर्मावश्चा(त्ता)व्याश्च ये गजाः ॥ ५० ॥
 वातरोगेषु नागानामविश्राव्य भिषग्भवेत् ॥
 कृशे हीनेन्द्रिये चैव हृद्रोगे गुल्म एव च ॥ ५१ ॥
 तथाऽतिबाले वृद्धे च प्रकृत्या दुर्बले गजे ॥
 शोषे च वातप्रकृतावतिवातग्रहान्वते ॥ ५२ ॥

धातुक्षये पाण्डुरोगे त्वविश्राव्यमसृग्भवेत् ॥
 वातव्याधिषु घृत्मोक्तं तत्कार्यमवसेचनम् ॥ ५३ ॥
 हेतुं तु संप्रवक्ष्यामि यस्मात्तत्र विधीयते ॥
 वातात्माणश्च चेष्टा च सिरा रक्तवहाश्च पाः ॥ ५४ ॥
 तासां चैव विशेषेण वायुरेव प्रवर्तकः ॥
 पञ्चधा धारयत्पेष शरीरं नृपसत्तम ॥ ५५ ॥
 यस्मात्तस्माद्विशेषेण शरीरमभिवर्धयेत् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि येषां विश्रा(स्त्रा)वणं हितम् ॥ ५६ ॥
 पादरोगाक्षिरोगेषु ग्रन्थास्तम्भे गल्लग्रहे ॥
 शोफेषु गात्ररोगेषु शीर्षे व्याधिषु चोच्यते ॥ ५७ ॥
 तथैव दिग्धविद्धे च वालंदष्टे महीपते ॥
 सर्पदष्टे च नागानां विश्रा(स्त्रा)वणमिहेष्यते ॥ ५८ ॥
 स्थिरा ये दोषवन्तश्च ग्रन्थयः संविमर्शाश्रिताः ॥
 अम्पङ्कुरूपनादेष्व स्वेदेरुन्मर्दनैश्च ये ॥ ५९ ॥
 प्रदेहैः पीडनेश्चैव न प्रशाम्पन्ति दन्तिनाम् ॥
 तेषां विश्रावणं कार्यं श्वघथूनां यथाऽधिप ॥ ६० ॥
 शरीरमभिविज्ञाप प्रकृतिं सात्पमेव च ॥
 अभीतवन्तं पूर्वाह्ने स्नात्वा सुमनसं गजम् ॥ ६१ ॥
 दोषसंचालनार्थाय कामयेद्दे धनुःशते ॥
 ऊष्मणा चाल्यते यस्मात्तस्मादुष्णेन सेचयेत् ॥ ६२ ॥
 सुपन्नितमवस्थाप्य वारणं कुशलो भिषक् ॥
 यन्मोपकरणान्पत्र यथोक्तान्युपकल्पयेत् ॥ ६३ ॥
 मतिकर्मविधिप्रोक्तं (ऋशस्त्राग्निप्रणिधौ च यत् ॥
 ततः पुण्याहघोषेण स्तम्भे वारणमालितम् ॥ ६४ ॥
 हेवनं च यथा प्रोक्तं) कर्मसिद्धिमपीप्सते(?) ॥
 कर्तव्यं वारणानां तु यथावदभिनिश्चितम् ॥ ६५ ॥
 ततः समालम्ब्य गेजं ॥
चोदकेन ॥ ६६ ॥

•धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुन्के ।

१ क. °लट्टे । २ क. सर्पदष्टे । ३ क. गेनं । ४ क. °पि स्त्रा

वासयित्वा च शस्त्राणि यथापूर्वमुदाहृतम् ॥

शरीरविचये चैव शिराव्यूहे च हस्तिनाम् ॥ ६७ ॥

अस्थीनि संध्यश्चैव मर्माणि च महीपते ॥

विदित्वा विचयं कुर्याच्छिराणामवसेचनम् ॥ ६८ ॥

तत्र शरीरस्थानि सप्त शिराशतानि संभवन्ति च । तासां दश मातृका
नाम यास्तिर्यग्ूर्ध्वमधश्च सम्यक्प्रतिपत्ताः शरीरं धारयन्ति, रसादींश्च,
धातून्, वातपित्तश्लेष्मासु विप्रतिपन्नेष्वन्तःशरीरेषु सौम्याद्धमन्यः, ताः
समनुव्याख्यास्यामः । तत्र शरीरप्राग्भागमासृ(श्रि)त्य द्वे तथाऽधस्तिर्य-
क्प्रतिपन्ने । पश्चात्काये द्वे । एकैकशश्चैव तासां प्रविभागो भवति । शिरःकण्ठ-
नयनहस्तगात्रापरखंशष्टवक्त्रप्रतिमानवस्त्यण्डकोशत्वगित्येतांश्च भागानांश्रि-
त्पावस्थिताः । तासां प्रविभागमनुव्याख्यास्यामः । प्रसारणाकुञ्चनगमनो-
द्यतानां विभागेन वर्तन्ते चेष्टावत्यः सर्वे शरीरमभिव्याप्यावस्थिता मर्मभागेषु
चानुवद्धाः, ता वर्जयेत् ॥

तासां मदवहाः प्रोक्ताः पञ्चाशच्च नराधिप ॥

कटौ मेढ्रे च संवद्धाः स्ववेध्याः पृथिवीपते ॥ ६९ ॥

इन्द्रियार्थं प्रवृत्ता यास्ताः पञ्चाशत्प्रकीर्तिताः ॥

गन्धरूपरसस्पर्शान्याः प्रपश्यन्ति देहिनाम् ॥ ७० ॥

एताः पार्थिव नागानां विनाशाय भवान्त तु ॥

तासां विश्रा(स्त्रा)वणं नित्यं छेदनं चैव गार्हृतम् ॥ ७१ ॥

चेष्टावत्यश्च या नागे शिरा रसवहाश्च याः ॥

मेदोवहाः शुकवहास्ताः सर्वाः परिवर्जयेत् ॥ ७२ ॥

वायुः (?) पित्तं तथा श्लेष्मा (?) रक्तं चैव वहन्ति पाः ॥

तासां विभागं वक्ष्यामि येषु भागेषु चाऽऽसृ(श्रि)ताः ॥ ७३ ॥

तासां विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं यथादोषं महीपते ॥

समीपस्था तु या यस्य सा दोषं तस्य निर्हरेत् ॥ ७४ ॥

दोषोपचितदेहस्य क्रिया नैव प्रवर्तते ॥

यदि नाऽऽसृ(श्रि)त्य रक्तस्य क्रियते किंचिदोषघम् ॥ ७५ ॥

सुविशुद्धशरीरत्वात्तत्तदर्याय कल्पते ॥

यथा ह्युष्णार्भसंतप्तः प्राप्य शीतोदकं नरः ॥ ७६ ॥

सद्यस्त्यजति ते दोषं त्यक्त्वा च सुखमिच्छति ॥
 तस्माद्विश्रा(स्त्रा)वणं कार्यं विधिनाऽनेन हस्तिनाम् ॥ ७७ ॥
 यथाधिकारं कुर्वीत भोजयेत्तत्तथा द्विपम् ॥
 सप्ताहं पञ्चरात्रं वा त्रिरात्रमपि वा पुनः ॥ ७८ ॥
 त्रिगन्धस्वेदोपपन्नस्य समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 विमृश्य पूर्वं श्वयथुं दोषलिङ्गसमन्वितम् ॥ ७९ ॥
 बन्धैर्यथोक्तैः कर्तव्यं यथावदवपीडनम् ॥
 तस्य तस्य प्रदेशस्य चेष्टानां संनिवारणम् ॥ ८० ॥
 यच्च विधिज्ञं कुर्वीत बन्धेनानेन संपतम् ॥
 मोहसंदानभागेषु तथाऽपस्कारयोरपि(?) ॥ ८१ ॥
 अग्नीव्ययोस्तु भागानां पूर्वसंस्थानमिष्यते ॥
 श्लक्ष्णं समाहितं चैव नाभितः पोटशङ्कुलम् ॥ ८२ ॥
 तथा वृश्चिकसंस्थानं शिरस्या(स्य)यं विधीयते ॥
 वंशे चोत्तरप्रदे(रदे)शे च समं कर्कटकान्वितम् ॥ ८३ ॥
 मन्थाभागांसदशेषु कूर्मसंस्थानमिष्यते ॥
 एवं यन्त्रविधिः प्रोक्तो विस्तरेण महीपते ॥ ८४ ॥
 एवं बन्धनवद्धस्य विश्रा(स्त्रा)वणमतः परम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) स्थानादुन्नाम्यते(?) शिराः ॥ ८५ ॥
 तासां परीक्षा कर्तव्या वैद्यैः सम्पक्प्रपीडने ॥
 पाणिना पौदयोस्तत्र अङ्गुष्ठेन प्रपीडयेत् ॥ ८६ ॥
 विज्ञाय नागं भाग्नौ विध्येत्तु ताः समाहिताः ॥
 तत्राऽऽविद्धाः शिराः सम्पक्पार्श्वदेशेऽथवा भवेत् ॥ ८७ ॥
 न प्रवर्तते सा सम्पक्कस्या दोषो न शाम्यति ॥
 स्तम्भः शोफश्च दाहश्च क्षिप्रमेवोपजायते ॥ ८८ ॥
 तस्माद्यथोक्तं कर्तव्यं पुनस्तस्य चिकित्सितम् ॥
 अतिविद्धा तु या कष्टदोषमत्यर्थमीरयेत् ॥ ८९ ॥
 तस्माद्यन्त्रविधिस्तत्र क्षिप्रमेव च मोक्षयेत् ॥
 मुक्तबन्धनमांश्वेवं सलिले त्वदगाहयेत् ॥ ९० ॥

प्रदेहैः शीतलैश्चैवं प्रदिह्यात्तु पुनः पुनः ॥
 सौपिः क्षीरं च नागाय विधिवत्संपदापयेत् ॥ ९१ ॥
 शीतांश्च मधुरांश्चैव भावांस्तस्मै प्रदापयेत् ॥
 यद्येवं नोपपद्येत क्षिप्रं प्राणैर्विमुच्यते ॥ ९२ ॥
 सम्पग्वेधे तु दोषाणां समो वृद्धिर्विपर्ययात् ॥
 छव्यस्त्वपि महाराज यदपूर्वं संप्रकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
 तासामेकैकशो राजन्ममाणं संप्रवक्ष्यते ॥
 एका तत्र प्रमाणेन अध्वर्धं(र्धं) यवसंमिताः(ता) ॥ ९४ ॥
 प्रथमा तु महीपाल द्वितीया द्वियवा स्मृता ॥
 शेषाणामेतदेवाऽऽहुः प्रमाणं मनुजाधिप ॥ ९५ ॥
 अध्वर्धाद्भुलमेवं तु प्रमाणमभिधीयते ॥
 श्वयथुँस्त्वपि विज्ञेयो दोषलिङ्गैः पृथग्विधैः ॥ ९६ ॥
 ग्रीहिक्वत्रेण शस्त्रेण विध्येदस्त्वरया भिषक् ॥
 अथ चोत्पलपत्रेण कुशपत्रेण वा पुनः ॥ ९७ ॥
 न्यैद्भुलं निर्गमं कुर्याद्भागं विज्ञाप तत्त्वतः ॥
 बहुलं च चतुश्चैव प्रदेशमभिलक्षयेत् ॥ ९८ ॥
 यथोक्तेनोपचारेण विध्येदस्त्वरया नृप ॥
 दोषलिङ्गेन निर्मुक्तं विशुद्धं दोषवर्जितम् ॥ ९९ ॥
 प्रमुच्य यन्नं विधिना निर्वाणे चावगाहयेत् ॥
 निवृत्तं पीतपानीयं भोजयेद्भक्षभोजनम् ॥ १०० ॥
 एष सर्वो विधिः कार्पो भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं शिराणां तु विचयः संप्रवक्ष्यते ॥ १ ॥
 येषु देशेषु यं दोषं यथोक्तद्विनिवर्तयेत् ॥
 संप्रवक्ष्यामि नागानां तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥
 अवग्रहस्य चाधस्तात्कुम्भस्योपरि संश्रिताः ॥
 विद्वद्वग्रहयोश्चापि(?) विज्ञेया मध्यमाश्रिताः ॥ ३ ॥

* 'श्वापि' इति भवेत् ॥

विद्वत्क्षिकूटयोर्मध्ये ईषिकाग्रे प्रतिष्ठिताः ॥
 तथा घाटाग्रवेशे च बिन्दुमध्यं तथैव च ॥ ४ ॥
 निर्पाणोपरि चाप्यन्याः शङ्खदेशे समाश्रिताः ॥
 शिरोरोगेषु नागानामेता वेध्या महीपते ॥ १०५ ॥
 तेनैव विधिना बद्ध्वा यथा पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥
 अक्षिकूटकटश्रो(त्रो)तोमध्ये सम्पगव्यवस्थिताः ॥ ६ ॥
 तथैव तालुकृष्णान्ते मध्ये विध्येदतन्द्रितः ॥
 वितानास्यप्रदेशानां मध्ये जिह्वान्तरे तथा ॥ ७ ॥
 अपाङ्गदेशस्याधस्ताद्या कनीनिकयोरपि ॥
 नेत्ररोगेषु नागानामेता वेध्याः पृथक्शिराः ॥ ८ ॥
 एतेनैवोपचारेण सप्तं विज्ञाप्य तत्त्वतः ॥
 यतः स्थानस्य चाधस्ताद्गुह्यभागस्य चोपरि ॥ ९ ॥
 विध्येदसंज्ञमाद्वैचः शिरामेनां गलग्रहे ॥
 तर्षां सगदयोश्चापि मन्याभागान्तरे तथा ॥ ११० ॥
 विध्येदत्वरया वेद्यः कण्ठव्याधिषु हस्तिनः ॥
 स्तनान्तरस्य चाधस्तादष्टाङ्गुलसमा स्थिताः ॥ ११ ॥
 विध्येत्प्रमाणतो वेद्यस्तथा द्रोणिकसंस्थिताः ॥
 नाभिप्रदेशे विज्ञेया ऊर्ध्वादष्टादशाङ्गुला ॥ १२ ॥
 शोफे द्रोणीकसंस्थाने सम्पगज्ञात्वाऽथ वेधयेत् ॥
 नाभिप्रदेशे पार्श्वे च चतुरङ्गुलसंमिताम् ॥ १३ ॥
 मध्ये त्वनुस्रतां विध्येत्तथैवान्तरस्रनयोः ॥
 शुकप्रदेशस्याधस्तादण्डकोशादधस्तथा ॥ १४ ॥
 विज्ञाप्य दोषोपचयं यथावदवसेचयेत् ॥
 तेनैव क्रमयोगेन(ण) द्रोणीकवदुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 तथैव मन्ययोश्चापि बहिरन्तश्च संस्थितौ ॥
 शिरे(री) यन्नाविधानेन ःत्वंचा पीड्यावसेचयेत् ॥ १६ ॥
 अतः संदानभागस्य मध्ये बद्ध्वाऽवसेचयेत् ॥
 तेनैव क्रमयोगेन(ण) यथापूर्वमुदाहृतम् ॥ १७ ॥

* 'त्ववपीड्या' इति सूचितम् ।

अनेन क्रमयोगेन(ण) सम्यक्संपद्यते सुखी ॥ १४७ ॥
इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्यस्थाने
शिरान्व्यूहव्यधौ नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरव्यग्रं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ॥
आपृच्छद(द)न्तचे(वे)ष्टानां शुष्यतानां(?) चिकित्सितम् ॥ १ ॥
किंमूलो दन्तविश्रा(स्त्रा)वो ज्ञेयं चौत्पातिकं कथम् ॥
स्यादनौत्पातिकः कस्मादन्तस्य श्र(स्त्र)वर्णं कथम् ॥ २ ॥
इति षष्ठोऽव्रवीत्प्रश्नं मुनिरङ्गेश्वरं तथा ॥
श्रूयतां पृथिवीपाल यथायोगं यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
अर्थादितः श्र(स्त्र)वेदन्तः पूतिकं पूषशोणितम् ॥
सद्यः कृमीन्वा नागस्य तस्य दैवकृतो विधिः ॥ ४ ॥
तस्य त्यागो हि दन्तस्य पतनात्प्राग्विनिश्चितः ॥
तस्यात्यागे ह्यवाप्नोति मित्रार्थे(र्थे) बलभूक्षयम् ॥ ५ ॥
व्यापामात्पतनं यस्य दन्तस्येह द्विपस्य तु ॥
भवेत्करीरिमूलाम्पां गदन्तं गजमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥
[* सह तूर्णं समुत्सृजेत् ॥]
भग्रे शेषं स्थितं पाप्यं समूलं सफरीरिकम् ॥ ७ ॥
विनिष्कीर्णं पद्धि स्यात्तद्वर्णवत्साधु साधयेत् ॥
चे(वे)ष्टस्योपरि दन्तस्योद्रङ्गे स्याद्यदि च श्रु(स्तु)तिः ॥ ८ ॥
तस्य प्राक्पतनादिष्टं गजस्योत्सर्जनं न हि ॥
दन्तनाडी तु यस्य स्याद्वातादीनां प्रकोपजा ॥ ९ ॥
न तत्रौत्पातिकं किञ्चिन्न चास्य पतने मयम् ॥
अन्तःस्वेदा गजा यस्मान्मांसे शुषिरता तथा ॥ १० ॥
तैजसी प्रकृतिश्चापि कोपे भूयिष्ठता ततः ॥
यस्य श्रु(स्तु)तिस्तु दुर्गन्धा विषाणस्योपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

१ त. मन्यार्थे । २ क. श्रुतम् । ३ क. °तितं किं° । ४ क. यस्माच्छ्रुति° ।

कर्मजेऽपि समुत्पाते तत्रास्य च्यवनं स्मृतम् ॥
 पुष्पनेत्रं तु वृत्तास्यमनुपूर्वं समं दृढम् ॥ १२ ॥
 वस्तिर्जरङ्गवः श्रेष्ठं तस्मिन्वणे विधीयते ॥
 दृढां चलवतीं श्लक्ष्णामेपर्णां ताम्रनिर्मिताम् ॥ १३ ॥
 गण्ढूपदास्यां सूक्ष्मां च कारयेद्विषगुत्तमः ॥
 स्पृर्जार्कनिम्बजातानां हरिद्रानक्तमालयोः ॥ १४ ॥
 पुत्रंजीवकभङ्गस्य निष्कार्यं कुटजस्य च ॥
 सुस्तोष्णः करवीरस्य सप्तपर्णस्य चोभयोः ॥ १५ ॥
 क्षालनं वस्तिना कार्यं क्षौमपट्टैस्तु शोधनम् ॥
 पूतिगन्धं च कण्ठं च क्वाथ एव प्रणाशयेत् ॥ १६ ॥
 मारदवं शोधनं चैव व्रणस्याऽऽद्यु करोति च ॥
 वर्षाभूश्चैव विस्वं च निष्कायो वा वचान्वितः ॥ १७ ॥
 सोभाञ्जनकतर्कारीपूथिकाभङ्गसंपुतः ॥
 अलर्ककाकदन्तीनां पूतीकैरण्डयोरपि ॥ १८ ॥
 सुरसाकुटजत्वग्भ्यां संपुक्तो व्रणधावनः ॥
 मधुशिशुर्धवश्चैव निष्काथः कुटजस्य च ॥ १९ ॥
 पूतीकस्याग्निमन्थस्य पुत्रंजीवकनिम्बयोः ॥
 सप्तपर्णत्वचश्चास्य नक्तमालस्य चोभयोः ॥ २० ॥
 तेन वा वस्तिपुक्तेन क्षालनं दन्तिनो व्रणे ॥
 जात्यर्ककाकदन्तीनां पूतीकैरण्डयोरपि ॥ २१ ॥
 विठङ्गं त्रिवृता दन्ती चित्रकः पिप्पलीद्वयम् ॥
 श्यामा सलवणा कार्पा पिष्टः स्याद्द्वणूपूरणम् ॥
 स्यात्वालेपो वचा शुण्ठी पाठा कटुकरोहिणी ॥ २२ ॥
 अक्षिपीलकगण्डीरे सुवहाऽतिविषा तथा ॥
 तेजोवत्पथवा पिष्ट्वा(ष्टा) सुवर्णा क्षीरिणी तथा ॥ २३ ॥
 शुण्ठी सुवार्चिका चैव कपायं लघुनानि च ॥
 लाङ्गलिकासमायुक्तः क्षौद्रेण सह संस्तुतः ॥ २४ ॥
 लेपोऽयं दन्तनाडीषु वारणानां सुस्वावदः ॥
 नक्तमालहरिद्राभ्यां करवीराङ्गुरस्य च ॥ २५ ॥

१ क. तस्यास्य चवन । २ क. 'त्रं बीजक' । ३ क. 'स्तिनीकार्यं क्षौ' ।

४ क. 'पीडकठाण्डी' ।

अनेन क्रमयोगेन(ण) सम्यक्संपद्यते मृत्सी ॥ १४७ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजापुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे तृतीये शल्पस्थाने
 शिरान्पूहव्यधौ नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अङ्गाधिपतिरन्यग्रं पालकाप्यं कृताञ्जलिः ॥
 आपृच्छद(द)न्तचे(वे)ष्टानां शुष्यतानां(?) चिकित्सितम् ॥ १ ॥
 किंमूलो दन्तविश्रा(स्त्रा)वो ज्ञेयं चौत्पातिकं कथम् ॥
 स्यादनौत्पातिकः कस्मादन्तस्य अ(स्त्र)वर्णं कथम् ॥ २ ॥
 इति पृष्ठोऽत्रवीत्प्रश्नं मुनिरङ्गेश्वरं तथा ॥
 श्रूयतां पृथिवीपाल यथायोगं पथाक्रमम् ॥ ३ ॥
 अन्तर्दितः अ(स्त्र)वेदन्तः पूतिकं पूषशोणितम् ॥
 सद्यः कृमीन्वा नागस्य तस्य दैवकृतो विधिः ॥ ४ ॥
 तस्य त्पागो हि दन्तस्य पतनात्प्राग्विनिश्चितः ॥
 तस्यात्पागे ह्यवाप्नोति मित्रार्थे(र्थ) बलभूक्षयम् ॥ ५ ॥
 व्यापामात्पतनं यस्य दन्तस्येह द्विपस्य तु ॥
 भवेत्करीरीमूलाभ्यां गदन्तं गजमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥
 [॥सह तूर्णं समुत्सृजेत् ॥]
 भग्रे शेषं स्थितं पाप्यं समूलं सकरीरिकम् ॥ ७ ॥
 विनिष्कीर्णं यदि स्यात्तद्गणवत्साधु साधयेत् ॥
 चे(वे)ष्टस्योपरि दन्तस्योद्रङ्गे स्याद्यदि च श्रु(म्बु)तिः ॥ ८ ॥
 तस्य प्रावपतनादिष्टं गजस्योत्सर्जनं न हि ॥
 दन्तनाडी तु यस्य स्याद्वातादीनां प्रकोपजा ॥ ९ ॥
 न तत्रौत्पातिकं किञ्चिन्न चास्य पतने भयम् ॥
 अन्तःस्वेदा गजा यस्यान्मांसे शुषिरता तथा ॥ १० ॥
 तेजसी प्रकृतिश्चापि कोपे मूषिष्ठता ततः ॥
 र्धस्य श्रु(स्तु)तिस्तु दुर्गन्धा विपाणस्योपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

पूतीकस्य च जात्याश्च कल्केन कुटजस्य च ॥
 दन्तनाडीषु तैलं स्याद्वृश्चिकालीहरेणवा (?) ॥ २६ ॥
 कुस्तुम्बुरुस्तथैला च शोधनी साक्षिपीलकाः ॥
 श्रीविष्टकसमायुक्ताः कुटजस्तालपत्रिकाः ॥ २७ ॥
 जात्याः सकरवीराया भङ्गः पूतीकपल्लवाः ॥
 अभीरुपत्री सुवहा गुग्गुलुः मुकुटञ्जटः ॥ २८ ॥
 फरञ्जपल्लवा मुस्ताहंसपादीहरेणवः ॥
 एतानि पाके तैलस्य समपिष्टानि योजयेत् ॥ २९ ॥
 तेन तैलेन वा शोष्या दन्तनाड्यस्तु दन्तिनाम् ॥
 अपूतिकमविश्रा(स्त्रा)वं कण्डूदोषविवर्जितम् ॥ ३० ॥
 विज्ञाय तु व्रणं शृद्धं क्रियां कुर्यादिमां मिषक् ॥
 विल्वाम्बुतथ्यमधूकानां त्वग्भिर्न्यग्रोधशालयोः ॥ ३१ ॥
 सवीजकोदुम्बरायाः सोमवल्कशिरीषयोः ॥
 निष्काथः शालनं(ने) कार्यः सुखोष्णः सरलस्य च ॥ ३२ ॥
 तेनोपद्रवहनिस्तु व्रणो रोहति दन्तिनः ॥
 शर्माधुरकमूलानि पाटलामूलमेव च ॥ ३३ ॥
 वितानकं सहोशीरं कुटजः शालितण्डुलाः ॥
 इकठा मधुकं रोध्रं मन्मिस्ततालमस्तकः ॥ ३४ ॥
 विदार्यर्षभकश्चैव सुवहाजीवकावपि ॥
 कुलिङ्गाक्षी पपस्या च तथैव तालपत्रिका ॥ ३५ ॥
 किरात्या सह पकं तु तैलं स्याद्वृणरोपणम् ॥
 गतिः स्याद्यदि संखटा प्रकोपमुपगच्छति ॥ ३६ ॥
 पूतिसावी भिषग्वा स्याच्छृणु तत्रापि यो विधिः ॥
 पटोलं हस्तिपिप्पल्यः कुटजस्य फलानि च ॥ ३७ ॥
 वृश्चिकाली विडङ्गानि पृथ्वीकाः श्वेतसर्पपाः ॥
 कुस्तुम्बुरुसमायुक्तं गोमूत्रे काथयेच्चिरम् ॥ ३८ ॥
 काथेनाथ सुखोष्णेन तेन तां शोषयेद्भृतिम् ॥
 सर्पगन्धा मधूच्छिष्टं सर्ववीजानि गुग्गुलुः ॥ ३९ ॥
 सर्पपेः सह धूपः स्यान्नाडीनां दन्तपोर्हितः ॥
 पूतिगन्धमविष्पन्दं दन्तनाड्या शिरोरुजम् ॥ ४० ॥

आक्षेपयति धूपोऽपं दन्तनेत्रमुखावहः ॥
 पृष्ठपर्यंशुमत्पौ च छिन्नरुत्तालपत्रिकः ॥ ४१ ॥
 समङ्गा च करञ्जश्च सुवहाऽतिबला बला ॥
 महासहा च विन्ना च निकाथस्तैलपाचनः ॥ ४२ ॥
 सुवहागिरिकर्ण्यो च कपिकच्छः समूलिका ॥
 महोपधं रसं कायं तैलेन सह पाचयेत् ॥ ४३ ॥
 द्विगुणक्षारसंयुक्तं कल्कश्चैव म्रियग्वरः ॥
 मञ्जिष्ठायाः म्रियङ्गवाश्च मधूकस्य हरिद्रयोः ॥ ४४ ॥
 मांस्याः कालानुसार्याश्च ध्यामजीवकयोरपि ॥
 ऋषभस्य सरोधस्य वचाश्रीवेष्टकस्य च ॥ ४५ ॥
 प्रपौण्डरीकस्य तथा श्लक्ष्णं पिष्ट्वा प्रदापयेत् ॥
 न्यहं शिरोविरेकः स्यात्तैलपीतस्य च न्यहम् ॥ ४६ ॥
 पश्चान्नस्यावसेकस्य दन्ताप(वे)ष्टशु(सु)तस्य च ॥
 काकोली मधुपर्णी च सालपर्णी सरोहिणी ॥ ४७ ॥
 पयस्या च लुलिङ्गाक्षी छिन्नरुणमुद्रपर्यपि ॥
 अम्बुष्ठा चैव तैलं स्यात्तेन तैलं विपाचितम् ॥ ४८ ॥
 द्विगुणक्षीरसंयुक्तं तैलमात्रावशेषितम् ॥
 तेन चाभ्यञ्जनं पानं नस्पकर्म च पूज्यते ॥ ४९ ॥
 शशतित्तिरिलावानां मयूरधूपभस्य च ॥
 युक्तं मरिचचूर्णेन पिप्पलीशृण्ठिसैन्धवैः ॥ ५० ॥
 स्निग्धं सलवणं चैव तं रसं पाययेद्भजम् ॥
 देयं शाल्योदनं चैव रसैस्तैरेव संस्कृतेः ॥ ५१ ॥
 यदा चास्य स्थिरीभावः समाधिश्चैव दन्तयोः ॥
 पश्चाद्द्वान्तरितं तस्मादयथाऽपि न्यहं तथा ॥
 प्रतिपानं प्रसन्नां च तैलयुक्तां प्रदापयेत् ॥ ५२ ॥
 इतीदं दन्तनाडीनां सनिदानं चिकित्सितम् ॥
 पृच्छते रोमपादाय पालकाप्येन कीर्तितम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने दन्तना-
 डीचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

*पोढश दशनाः श्लोका नागानां सगदा नृप ।
 द्वावन्पार्वाधिकौ दन्तावुपपूर्ध्वौ च विज्ञेयौ ॥
 हन्वस्थिसंधिरुद्धो वायुर्मज्जास्थिवृंहणं कुरुते ।
 हन्वस्थिदन्तदोषादधिदन्तैरुत्थानतस्य नश्वरतः ॥
 स्ववेदना स्यात्सुदारुणा तेन दन्तमूलेषु ।
 परुषच्छविर्विवर्णा कृशश्च मन्दामिलापश्च ॥
 तस्य गलग्रहनिर्मितपद्मेण मृपन्नितस्य नागस्य ।
 स्तम्भालितस्य राजन्विकाससुविदारितास्यस्य ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायतदशनपरिणाहेन लोहदण्डेन ।
 एणीपदेन कुर्यादुद्धरणं तयोः सम्पक् ॥
 ब्रीहिमुखेन च परिशोध्य सर्वतस्तस्य दन्तमूलेषु ।
 लण्णोदकधौतेषु मधुसर्पिः पूरणं दद्यात् ॥
 तेन सुखी भवति गजो बलवान्मुसविक्रमश्चैव ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेदमहाप्रवचने मृत्तपि शल्यस्थानेऽधिक-
 दन्तचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

देवराजमतीकाशश्चम्पायां पृथिवीपतिः ॥
 अभिगम्याऽऽश्रमं पुण्यं पालकाप्यमथाववीत् ॥ १ ॥
 यथा शिरा भवेच्छिन्ना भिन्ना वायुविघटिता ॥
 अतिमृत्ते रुधिरं स्थापनं च कथं भवेत् ॥ २ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज अविक्षिप्तेन चेतसा ॥ ३ ॥
 केवलं शास्त्रकर्माणि ह्यशास्त्रज्ञाश्चिकित्सकाः ॥
 मर्मभागमजानन्तो हिंस्युः स्नायुशिरास्तथा ॥ ४ ॥

* आदर्शद्वयेऽपि तुल्यत्वादस्मिन्नध्याये छन्दोविधित्तिश्चिन्तनीया ॥

१ क. हस्तिर्ग° । २ क. °न्तश्चावृश्चनः । वर° । ३ क. °ता यस्य । ४ क.
 °तः स्वस्य दन्तेषु । ५ क. ल. शिरो । ६ क. °विवृद्धिता ।

दुर्यहीतं भवेच्छस्त्रं तिर्यग्वा विनिपातयेत् ॥
 तेन स्नायुः शिरा वाऽपि विशेषेणोपहन्यते ॥ ५ ॥
 तस्मिन्प्रवर्तते राजश्शोणितं जलयन्त्रवत् ॥
 तस्य सिद्धिं प्रवक्ष्यामि साध्यासाध्यं च सर्वशः ॥ ६ ॥
 अस्थिमर्मगताश्चैव संधिजातास्तथैव च ॥
 शिरा नागस्य वक्ष्यामि ता मे विस्तरतः शृणु ॥ ७ ॥
 नाभ्यामेव तु संभूता धमन्यो दश पञ्च च ॥
 नानाश्रो(स्रो)तोवहाश्चैव नानाघातुवहाश्च ताः ॥ ८ ॥
 धमनीप्रभवानां तु शतानि दश पञ्च च ॥
 हस्ते गात्रापरे चैव शिरा काये च दन्तिनाम् ॥ ९ ॥
 न्यस्थितांसेऽथ बाले च जघन्यापरस्परि ॥
 अण्डकोशे च नागस्य विद्धि सप्त शतानि वै ॥ १० ॥
 तासामुपशिराश्चैव स्नापयश्च सहस्रशः ॥
 एवं स्नायुकृता संरूपा रोमकूपसभा नृप ॥ ११ ॥
 एकस्कन्धो यथा वृक्षः शाखाभिर्वहुभिर्वृतः ॥
 एवं नाभिप्रवृत्तास्तु शिराः स्नायुश्च कुञ्जरे ॥ १२ ॥
 तासां वक्ष्यामि विस्तारं येषु भागेषु हस्तिनाम् ॥
 सद्यः प्राणहरः स्पात्तु शिराच्छेदो महीपते ॥ १३ ॥
 पुरो नखे च मोहे च चिक्कापां पल्लिहस्तयोः ॥
 संदानजवभागे च विक्षोभे च महीपते ॥ १४ ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥
 एता दश शिरा राजन्सद्यः प्राणहराः स्मृताः ॥ १५ ॥
 उरोग्रीवागुहा(दा)भागे स्कन्धे मूर्ध्नि च हस्तिनः ॥
 शिरा दश विजानीयादस्ते पञ्च विनिर्दिशेत् ॥ १६ ॥
 विभागे द्वे धमन्ये द्वे धमन्ये द्वे कृकाटिके ॥
 तथा द्वे रसवाहिन्यौ शिरा दश तु कीर्तिताः ॥ १७ ॥
 नानाश्रो(स्रो)तोवहाश्चैव भागेष्वेतेषु दन्तिनाम् ॥
 सद्यः प्राणहरा राजन्नासां छेदं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 वातकुम्भस्य चान्ते द्वे ईपीके द्वे समाश्रिते ॥
 ईपीकाकुम्भयोर्मध्ये हस्तश्रो(स्रो)तोवहा नृप ॥ १९ ॥

१ क. नागेष्वेतेषु । २ क. स. शिरो ।

हस्ते पञ्च शिराः श्वेता वारणस्य प्रकीर्तिताः ॥
 सद्यः प्राणहरा राजंस्तासां छेदो विवर्जितः ॥ २० ॥
 निर्पाणमध्ये पञ्चपे विलागे दन्तचेष्टयोः ॥
 कटिश्रो(स्रो)तसि मध्ये च तासां छेदो विनाशयेत् ॥ २१ ॥
 वसस्यातु(?) च मध्ये च तत्पले च समाश्रिते ॥
 दलिरे पृथिवीपाल तासां छेदो विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 पेचकस्य च मध्ये स्यात्करीपस्य च मध्यतः ॥
 प्रस्नावस्य च मध्यस्थः शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २३ ॥
 तथेवाऽऽन्तरसक्थनोश्च अण्डकोशस्य पार्श्वतः ॥
 अष्टास्वेव महीपाल शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २४ ॥
 संदानभागे मण्डूकयो ग्रन्थी सकुटिकाद्वये ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २५ ॥
 तनुभागे च रन्ध्रे च अण्डकोशे च दन्तिनः ॥
 स्तनान्तरे च नाभ्यां च शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २६ ॥
 अक्ष्णोर्वि कर्णसंधौ च शिरा नागमनुसृताः ॥
 भागेष्वेतेषु नागस्य शिराच्छेदो विनाशयेत् ॥ २७ ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे वारणस्य महीपते ॥
 शोणितस्य क्षयाच्चैव वायुर्मर्माणि बाधते ॥ २८ ॥
 हृदयं पीडयते चास्य शोकश्चास्योपजापते ॥
 मूर्च्छां च भजते नागस्तृष्णाऽप्यस्य विवर्धते ॥ २९ ॥
 दुर्मना वर्णतः पाण्डुर्यवत् न अभिनन्दति ॥
 एवंलिङ्गं महाराज प्रत्याचक्षीत वारणम् ॥ ३० ॥
 उत्तानायाः प्रसन्नाश्च छवीरोमसमाश्रिताः ॥
 शिराम्नायु(?) महाराज छेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३१ ॥
 यदा शिरा भवेच्छिन्ना भिन्ना वाऽपि विघटिता ॥
 अतिप्रवृत्ते रुधिरे स्थापनानि निबोध मे ॥ ३२ ॥
 श्रीपर्णामय तां बद्ध्वा घातुर्कामदनावुभौ ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३३ ॥
 यदि वाऽनेन योगेन शोणितं न प्रतिष्ठते ॥
 क्षौमस्य तु मयी चूर्णं तथा सर्जरसस्य च ॥ ३४ ॥

धातुकीमदनौ चोभौ काश्मर्याः प्रस्थयोजेवौ ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥
 ततः शोणितवेगं तच्चूर्णेनानेन तिष्ठति ॥
 यदि वाऽनेन योगेन शोणितं न प्रतिष्ठते ॥ ३६ ॥
 मधुकं चन्दनं रोधं सजं पञ्चकमेव वा ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥
 गोधूमश्चैव रोधं च कदम्बश्चैव गेरिकम् ॥
 सूक्ष्मचूर्णोक्तैरेतेस्तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३८ ॥
 भर्तुनश्च धवश्चैव पाट्टी मधुकमेव च ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ३९ ॥
 समुद्रफेनं तेजोह्वां गोमयस्य रसेन च ॥
 शङ्खमध्ये मधुक्षीरमरिमेदस्य ग्रन्थयः ॥ ४० ॥
 तथा पलाशनिर्पासो निर्पासस्तिनिशस्य च ॥
 भूमीकदम्बकश्चैव गेरिकः सह लाक्षया ॥
 सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु तं व्रणं प्रतिसारयेत् ॥ ४१ ॥
 एभिर्योगैर्पथामोक्तैर्यदि रक्तं न तिष्ठति ॥
 अवगाहं महाराज वारणं तु प्रवेशयेत् ॥ ४२ ॥
 गम्भीरे शीतले देशे म्रण(न)ष्टतृणशर्करे ॥
 यदि चैभिः क्रियायोगैः शोणितं न प्रतिष्ठते ॥ ४३ ॥
 अश्वत्थोदुम्बरं चैव न्यग्रोधं काकजम्बुकम् ॥
 क्षौदपित्वा महाराज महास्थालीषु पाचयेत् ॥ ४४ ॥
 काथेनानेन शीतेन तं व्रणं प्रतिपेचयेत् ॥
 अथाग्निश्च प्रयोक्तव्यो विधिना हेन दन्तिनाम् ॥ ४५ ॥
 सर्पिषा अक्षपित्वाऽथ अग्निकर्म प्रयोजयेत् ॥
 नातिदग्धं व्रणं कुर्यादामदग्धं चिकित्सितम् ॥ ४६ ॥
 गन्धनिर्वापणार्थाप सर्पिषा परिपेचयेत् ॥
 शस्त्राग्निप्रणिधानोक्तैस्तेषु निर्वापयेद्भजम् ॥ ४७ ॥
 पानं च सर्पिषा मिश्रं क्षीरमस्य विधीयते ॥
 यथावकाशे महति शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ४८ ॥

स्वस्ति वांच्य द्विजान्वैद्यः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
 वासितैश्च भवेच्छद्यैर्वन्धैर्वद्ध्वा मतङ्गजम् ॥ ४९ ॥
 यथा शिरास्तथा शङ्खं सर्वगात्रेषु चारयेत् ॥
 मनश्चक्षुः समाधाय हस्तेन परिमृश्य च ॥ ५० ॥
 शङ्खं निपातयेत्तत्र शिराश्च परिवर्जयेत् ॥
 विश्रा(स्त्रा)व्या ग्रन्थयो ये च तान्मे निगदतः शृणु ॥ ५१ ॥
 स्थिरा ये मेदसा चैव ये च संधिं समाश्रिताः ॥
 ये च मर्मगता नित्यं येऽन्ये चैवंविधाः स्मृताः ॥ ५२ ॥
 अभ्यङ्गैरुपनाहैश्च स्नेहैरुद्धर्तनैरपि ॥
 ग्रदेहैः पीडनीयैश्च विश्रा(स्त्रा)व्या ग्रन्थयस्तु ते ॥ ५३ ॥
 यथा दोषोपसृष्टानि शोणितानि परीक्ष्य वा ॥
 तथा विश्रा(स्त्रा)व्यमाणे च तत्रैव उपसर्पयेत् ॥ ५४ ॥
 वारणं मन्दलवणां पापयेत्तादृशीं सुराम् ॥
 तथा शोणितवृद्धिश्च जायते दन्तिनस्तथा ॥ ५५ ॥
 न हि केवलशास्त्रेण न तथा कर्मदर्शिना ॥
 वैद्येन शक्यं भवितुं चिकित्सां वाऽपि वेदितुम् ॥ ५६ ॥
 सूत्रं विभजते बुद्ध्या त्रीणि पश्यन्ति चक्षुषा ॥
 साध्यासाध्यं च पाप्यं च नास्ति तत्र विचारणा ॥ ५७ ॥
 अदृष्टकर्मका ये च शास्त्रहीनाश्चिकित्सकाः ॥
 प्राप्य कर्मावसीदन्ति बहवो धीरमानिनः ॥ ५८ ॥
 शास्त्रज्ञः कर्मणा हीनः कर्मज्ञः शास्त्रवर्जितः ॥
 तावुभौ न प्रशस्येते पालकाप्यवचो यथा ॥ ५९ ॥
 यः कर्मणि च शास्त्रे च उभयत्र विशारदः ॥
 ॥ पूज्यः सततं राज्ञा दानमानप्रतिग्रहेः ॥ ६० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 शिराच्छेदो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गराजो विनयादभिगम्य भगवन्तं पालकाप्यं पप्रच्छ—‘भगवन्वा-
 रणानां नानाविधं विषमदुर्गमसंवाधगमनगिरिशिखरकंदरारोहणावतरणसम-

थानां संग्रामे शक्त्युत्थितोमरपरशुभिण्डमालाभिघातादभिहतदेहानां कथं कर्माणि विज्ञेयानि । तेषां भगवन्कति कर्मा(र्म)णि, किं च मर्मप्रमाणम्, कथं वा चिकित्सेत, केन वा शास्त्रानुसारेण मर्मप्रदेशा विज्ञेयाः, न शक्यं मर्माण्य-
ज्ञाता (ज्ञात्रा) शस्त्राद(दि)चारणे कर्तुम् । यथा वारणानां न चाऽऽवाधकरं भवति,
तथा मे वक्तुमर्हसि । भगवन्शुश्रूपुरस्मि' इति ॥

ततः पालकाप्यः प्रोवाच—इह खलु भो वारणानां सप्तोत्तरमर्मशतम् ।
पूर्वमेव तु शरीरविचये मर्मसंग्रहे समासतो व्याख्यातम् । मर्मप्रमाणमिदानीं
यथा विज्ञापते नागस्य शरीरे तद्वक्ष्यामः—तत्रावग्रहहृदयाण्डकोशवातकुम्भ-
विम्बकपणवनाभिनिष्कोस(श)मुष्ककमृदुकुक्षिः ॥

तत्र गुदाण्डकोशे हृदयमेहमध्योदरकरप्रत्यङ्गं सप्ततीकाशमतीमानगुहस्तन-
ग्रोहसंदानभागग्रन्थिसकुटिकातलपलिहस्तवि(चि)कारन्ध्रान्तरापरकुली (?) क-
रीपपस्त्रावकटनपनकर्णहस्तवदनतालुस्रोतःकक्षाभागनिष्कोशमन्यान्तर्बाहुपण-
वकविम्बकवातकुम्भा अपस्कराष्ट्रीव्यमृदुकुक्षिगलपृष्ठपतस्थानग्रीवामन्याभाग-
तालुवाहित्यशम्बुकजिह्वाविलवक्ष्णविक्षोभचूचुकमुष्ककूर्मासतलसंधित्रपस्थि-
क्षपकलाभागासेषु नरसंधुरसि चेति । स्तनेचिकालमध्यभागतालुमेहनन्ध-
गलकण्ठकक्षावक्ष्णजिह्वासकुटिकातलसंधिकूर्मग्रोहसंधियतस्थानविक्षोभमति-
मानपलिहस्तत्रपस्थिवाहित्यशम्बुकवक्षःसंधिकुक्षमध्यसुरसंदानभागकटकर्णमुख-
तालुनेत्रचूचुकपायुमेहनहस्तश्रो(स्रो)तांस्यष्ट्रीव्यगुहभोगप्रत्यङ्गसगुहान्तरबाहुग्री-
वोविभागापस्करे करीपपस्त्रावशंकुककरमध्यपतीकाशांसक्षपभागकलाभागान्तरा-
परोदरपृष्ठमध्याख्यानां सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरसशत्यप्राणहरवैगुण्यक-
राणां मर्मणां सप्तोत्तरशतं विज्ञेयम् ॥

इदानीमेषां विभागं प्रमाणं व्याख्यास्यामः ।

तत्र गुदमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । हृदयमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम् ।
अण्डकोशमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । विम्बकमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् ।
पणवकमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । नाभिमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । निष्को-
शमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । मुष्ककमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । मृदुकुक्षि-
मध्ये मर्मं चतुरङ्गुलप्रमाणम् । स्तनमध्ये मर्मं षडङ्गुलप्रमाणम् । चिकामध्ये मर्मं
षडङ्गुलप्रमाणम् । तलमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम् । मन्याभागे मर्मं चतुरङ्गुलप्र-
माणम् । तालुमध्ये मर्मं चतुरङ्गुलप्रमाणम् । मेहनमध्ये मर्मं चतुरङ्गुलप्रमा-
णम् । रन्ध्रमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम् । गलमध्ये मर्मं सप्ताङ्गुलप्रमाणम् ।

कैलाभागे मर्म नवाङ्गुलप्रमाणम् । वक्ष्णमध्ये मर्म दशाङ्गुल
जिह्वामूले मर्म त्र्यङ्गुलप्रमाणमिति । एषामन्यतमे मर्मणि गाढं
प्राणैर्विपुज्यते ॥

इत्येतानि चतुर्विंशति सद्यः प्राणहराणि ॥

अत ऊर्ध्वं छवीनां भिन्नानां लक्षणं व्याख्यास्यामः । इह खलु भो
छव्यो भवन्ति हस्तिनः । तत्र यदा प्रथमा छविर्भियते, तदा पुरीषोदय
स्वावो भवति । द्वितीयापामुदकश्चा(स्त्रा)वः । तृतीयायां शोणितश्चा(स्त्रा),
चतुर्थ्यां मेदःश्चा(स्त्रा)वः । पञ्चम्यां मज्जश्चा(स्त्रा)वः । षष्ठ्यां मर्माभिघातो ज्ञेयः ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं दन्तिनां मर्माणि कालान्तरप्राणहराणि वक्ष्यामः । तत्र सकु-
टिकामध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्निघते । तलसं-
धिमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र विद्धो मासत्रयान्निघते । कूर्ममध्ये मर्म
षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः पण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । मोहसंधिमध्ये
मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासद्वयेन निघते । यतस्थाने मर्म
सप्ताङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासद्वयान्निघते । विक्षोभमध्ये मर्म सप्ताङ्गु-
लप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः पण्मासाभ्यन्तरे निघते । प्रतिमानमध्ये मर्म सप्ता-
ङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्निघते । पेलिहस्तमध्ये मर्म सप्ताङ्गु-
लप्रमाणं, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयान्निघते । त्र्यस्थिमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयाद्यापद्यते । वाहित्यमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धः पण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । शम्बुकमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमा-
णम्, तत्र गाढं विद्धो मासत्रयाद्यापद्यते । वक्षःसंधिमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्,
तत्र गाढं विद्धो मासद्वयान्निघते । कुक्षिमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं
विद्धो मासद्वयान्निघते । संदानभागमध्ये मर्माष्टाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
पण्मासाभ्यन्तरे विनश्यति । इत्येतानि पञ्चविंशतिमर्माणि कालान्तरप्राणहराणि ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं वेगुण्यकराणां लक्षणं वक्ष्यामः । कटकणमुसत्ताट्टनेत्रचतुष्कपापु-
मेहनहस्तश्रो(स्त्रो)तःसु पञ्चदशसु प्रत्येकं चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो

† कण्ठमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमाणम् । इत्यधिरहितः परं कपुच्छे ॥

‡ आदर्शद्वयेऽपि तुल्यः पाठः । तथाऽप्युक्तमन्या न न मन्ते ॥

१ क. परिह° । २ क. स. °ते । अम्बि° । ३ क. °मः । तादृशमेहनहस्तमुसत्ताट्ट-
कर्णनेत्रचतुश्चो° ।

वैकल्यात्कृच्छ्रजीवी भवति । अग्नीन्ययोर्मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽ-
पकर्षति । गुहाभागमध्ये कर्णाश्रितं मर्म चतुरङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
स्तब्धगात्रो भवति । श्रत्यंसमध्ये मर्म पञ्चाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः
स्तब्धकर्णो भवति । अन्तर्बाहुमध्ये मर्म पञ्चाङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो
हृद्रोगी भवति । ग्रीवामध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धस्य मन्था-
स्तम्भो भवति । विलाङ्गमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धश्चक्षुर्विकलो
भवति । अपस्कारमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धः स्तब्धगात्रो
भवति । करिपस्त्रावमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध आनादेन
पीड्यते । चूचुकयोर्मध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध उरःसङ्गमवाप्नोति ।
करमध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्ध उत्कर्षकेन पीड्यते । प्रतीकास-
(श)मध्ये मर्म षडङ्गुलप्रमाणम् । तत्र गाढं विद्धः पाकलेन पीड्यते । अंश(स)मध्ये
मर्म षडङ्गुलप्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धो गात्रभङ्गमवाप्नोति । क्षपभागे मर्म सप्ताङ्गु-
लप्रमाणम्, तत्र विद्धस्य गात्रस्य रुजा भवति । कलाभागमध्ये मर्म सप्ताङ्गुल-
प्रमाणम्, तत्र गाढं विद्धोऽतीसारमवाप्नोति । अन्तरोपरमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्र-
माणम्, तत्र गाढं विद्धो मूत्रसङ्गमवाप्नोति । उदरमध्ये मर्म सप्ताङ्गुलप्रमाणम्,
तत्र गाढं विद्धो मेहशोपमवाप्नोति । पृष्ठमध्ये मर्म विंशैत्यङ्गुलप्रमाणम्, तत्र
गाढं विद्धोऽपररोगी भवति । इत्येतानि चतुर्विंशन्मर्माणि वैगुण्यकराणि,
भवन्ति । तत्र वैगुण्यकराणां चतुर्दशानां मर्मणां लक्षणान्युक्तानि ॥

तत्र श्लोकाः—

एवं सप्त महाराज शतं च परिकीर्तितम् ।

वारणानां शरीरेषु भर्मणामिति निश्चितम् ॥

तस्मान्मर्माणि संरक्षेद्धारणानां भिषग्वरः ।

.....ततः कुर्यात्किपापयम् ॥

यो मर्माणि न जानाति वारणानां विभागशः ।

न स कायक्रिया(?)नागे विपयान्ते तमुत्प्रेजेत् ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्पस्याने

भर्मप्रमाणो नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अङ्गश्च राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 एरण्डकानामुत्पत्तिं ब्रूहि लिङ्गं तथा क्रियाम् ॥ १ ॥
 पूर्वं च निर्विपो भूत्वा सविपः केन जायते ॥
 दष्टस्तु समरात्रेण कस्मात्कुप्यति दन्तिनाम् ॥ २ ॥
 मासैश्च सप्तभिः कस्यात्तया संवत्सरैरपि ॥
 के वर्णाः कानि रूपाणि जातयः कति च स्मृताः ॥ ३ ॥
 निर्विपं च कथं दष्टमविपं चात्र वै कथम् ॥
 एवं पृष्टस्तु राजेन्द्र(?) पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 गृणु सर्वं महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 भौमास्तथाऽऽन्तरिक्षाश्च श्वानस्तु द्विविधाः स्मृताः ॥ ५ ॥
 भौमास्तु त्रिविधा ज्ञेया ग्राम्यारण्यसमुद्रवाः ॥
 तेषामृतुविपर्ययाद्गन्तव्यानां च विपर्ययात् ॥ ६ ॥
 गर्भा एव तु जायन्ते मातुराहारजै रसैः ॥
 मण्डूकान्ककलासान्वा सर्पश्चक्रिगोनसान् ॥ ७ ॥
 यदा तु नरमांसं वा श्वमांसं वा समश्नुते ॥
 विपं तदुपयुक्तं हि मात्रा त्वस्य तदा भवेत् ॥ ८ ॥
 संतर्पयति तं गर्भं तर्पितं च प्रसूयते ॥
 तेन दोषश्च जायेत गर्भस्यस्यैव देहिनः ॥ ९ ॥
 अमकोपाद्भि दोषाणां जातः स्वस्थो भवेद्यदा ॥
 कोपयेत्तु तदा दोषास्तस्य तत्संचितं विषम् ॥ १० ॥
 अन्योन्यप्राष्टिताः सर्वे मर्दं कुर्वन्ति दोषजम् ॥
 तेन श्वा भ्राम्यतेऽत्यर्थं विनमत्पुन्नमत्पि ॥ ११ ॥
 लालाप्रसेकी च तथा क्रोधनो मर्दचेष्टितः ॥
 शृगलाङ्गुलचरणो मदचेष्टोऽनवस्थितः ॥ १२ ॥
 यदसौ भक्षयेत्प्राप्य तल्लिङ्गः सोऽपि जायते ॥
 सविपं त्रिविधं दष्टं निर्विपं तु चतुर्विधम् ॥ १३ ॥
 दष्टं चतुर्भिर्दंष्ट्राभिस्तत्कष्टमिति निर्दिशेत् ॥
 दृष्ट्वा क्षिपति योऽत्यर्थमतिदष्टमतिक्रियम् ॥ १४ ॥

एवं द्विविधमारूपातं सविषं निर्विषं गृणु ॥
 विस्फोटितं विलिखितं ग्रथितं स्निग्धशोणितम् ॥ १५ ॥
 व्यवकृष्टं विजानीयानिर्विषं तद्भवेन्नृष ॥
 घ्राह्यणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव तु जातितः ॥ १६ ॥
 शृङ्गा रक्ता धूम्रवर्णाः कृष्णाश्चेति यथाक्रमम् ॥
 तेषां गन्धाः स्मृता भौममत्स्यचन्दनसर्पिषाम् ॥ १७ ॥
 शृङ्गास्तु श्लेष्मिका ज्ञेया रक्ता वै पिचसंभवाः ॥
 धूम्रा वाससमुत्थास्तु संकीर्णा मिश्रलक्षणाः ॥ १८ ॥
 तेषां वर्णविभागेन प्रतिक्रियाच्चिकित्सितम् ॥
 कालेन यावता दष्टो हस्तिनः प्रति कुप्पति ॥ १९ ॥
 तावत्तेव तु कालेन भूपो भूयः प्रकुप्पति ॥
 तन्नेमे हेतवः प्रोक्ता श्वदष्टस्य प्रकोपनैः ॥ २० ॥
 मेघविष्टुन्निपातेन अशनेः यत्तनेन वा ॥
 अजीर्णाध्यशनाद्वाऽपि तथैवाप्पतिभोजनात् ॥ २१ ॥
 जलमध्यगतो वाऽपि यश्चाऽऽत्मानं प्रपश्यति ॥
 सप्तमे दिवसे मासे पक्षे संवत्सरेऽपि वा ॥ २२ ॥
 परिकुप्पति यदष्टं तस्मात्क्रियाच्चिकित्सितम् ॥
 विषं तत्रिविधं ज्ञेयं त्रिवेगं त्रिःप्रतिक्रियम् ॥ २३ ॥
 प्रथमे विषवेगे तु नमत्यपि च कम्पते ॥
 नदत्पूर्ध्वमुखोऽत्यर्थं द्वितीये जृम्भते मुहुः ॥ २४ ॥
 तृतीये जृम्भतेऽत्यर्थं श्वसन्नदति वाऽसकृत् ॥
 श्र(स)स्तलाङ्गूलचरणः श्र(स)स्तकर्णशिरोधरः ॥ २५ ॥
 मूर्च्छति क्रोधनोऽत्यर्थं त्रिपते नात्र संशयः ॥
 इति त्रयाणां वेगानां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ २६ ॥
 एवंप्रकारस्य यथा दर्शनं नाभिजायते ॥
 असाध्यं तं विजानीयात्रिवेगाक्षिप्तकश्च यः ॥ २७ ॥
 याप्यो बभ्रुसवर्णाभः शोषाः साध्याः क्रियां प्रति ॥
 घृषाञ्जनं च पानं च विविधाश्च क्रियाः स्मृताः ॥ २८ ॥
 कुङ्कुमं तगरं कुष्ठं श्वेतपर्ववचा स्मृताः ॥
 एतदञ्जनपानेषु घूपनेषु च योजयेत् ॥ २९ ॥

श्वेतसर्पपमादाय पिप्पलीमरिचानि च ॥
 एतद्गुडेन संयुक्तं छायायां परिशोषयेत् ॥ ३० ॥
 एतदक्षनपाणाम्प्यां धूपने च प्रशस्यते ॥
 कुष्ठं ध्यामकसंयुक्तं वार्ताकीवीजमेव च ॥ ३१ ॥
 देवदारु च सर्पिश्च पुष्पाणि ह्रस्वनस्य च ॥
 त्रिफलाऽतिविषा कुष्ठं तथा पाषाणभेदकः ॥ ३२ ॥
 गवां मूत्रेण पिष्टं तु क्षौद्रेण सह योजितम् ॥
 एतत्पानाक्षने देयं गजानां हितमिच्छता ॥ ३३ ॥
 पुराण.....राजसिद्धार्थका वचा ॥
 हिङ्गुजीरकशुण्ठी च सर्पिश्चापि गुडं तथा ॥ ३४ ॥
 दष्टं तु कुपिते पानं रसाक्षनमनुत्तमम् ॥
 पिप्पली पिप्पलीग्रन्थिर्मधुसर्पिःसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 एरण्डदष्टं कुपिते पानं दद्यात्तथाऽक्षनम् ॥
 आर्द्रकं सगुडं कुष्ठं घृतेन सह योजितम् ॥ ३६ ॥
 पिण्डं दद्याद्गजानां तु दष्टानामुपशान्तये ॥
 कुष्ठं च तगरश्चैव आर्द्रकं गुडमेव च ॥ ३७ ॥
 श्वदष्टस्य तु नागस्य पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ॥
 हरिद्रा हरितालं च मज्जिष्ठा समनःशिला ॥ ३८ ॥
 श्वेतसिद्धार्थकाः कुष्ठं कपित्थं तगरं तथा ॥
 गोरोचना मुना पित्तं समभागानि योजयेत् ॥ ३९ ॥
 तदभ्यक्षनपानं च आलेपं चास्य दापयेत् ॥
 क्षीरमिहुरसं चास्मै भक्षपानं प्रदापयेत् ॥ ४० ॥
 शाल्योदनं ससर्पिण्कं भोजयेन्मुद्गरसंयुतम् ॥
 मृदुं च पयसं दद्यात्सर्पिश्चास्य प्रवर्तते ॥ ४१ ॥
 क्षान्तिश्चास्य क्रियायोगे सिद्धिः कर्माभिनीतिवत् ॥
 अन्तरिक्षगताः श्वानः कामगां दिव्यचारिणः ॥ ४२ ॥
 तेषां मूत्रपुरीषाणि लालाश्चापि विषं भवेत् ॥
 दष्टवद्भजते रूपं सीदत्यपि च दष्टवत् ॥ ४३ ॥

इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन निवेदितः ॥ ४४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचने तृतीये शल्यस्थान
 एरण्डको नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां देवराजसमद्युतिः ॥
 पालकाप्यं महाराजः पप्रच्छ विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥
 मर्माणि केति नागानां शरीरेषु महामुने ॥
 तत्र मर्माणि सर्वाणि भागागोचरस्तत्त्वतः ॥ २ ॥
 *ते प्रसादाद्भगवते (?) तदिच्छामि च वेदितुम् ॥
 पालकाप्यस्ततस्तस्य श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 शरीरस्य च वक्ष्यामि नागस्याहं महीपते ॥
 तद्यथा चानुपूर्वेण प्रदेशान्मर्मसंस्थितान् ॥ ४ ॥
 तत्र कुम्भस्य मध्ये तु मर्मकं मनुजाधिप ॥
 नाम्ना प्रवेपथं नाम सद्यःप्राणहरं हितम् ॥ ५ ॥
 श्रवणश्रो(स्त्रो)तसी स्यातां मर्मणी द्वे महीपते ॥
 सद्यःप्राणहरे विद्धि वारणस्य न संशयः ॥ ६ ॥
 तथा निर्माणमध्येऽपि बालो यत्र ग्रहयते ॥
 मर्मं तद्वारणस्यापि सद्यः प्राणहरं हितम् ॥ ७ ॥
 नेत्रयोरुपरिष्ठात्तु इपीकौगुच्छयामृतम् ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः पञ्चत्वमुपगच्छति ॥ ८ ॥
 अवग्रहस्य मध्ये तु कपालं यत्समाश्रितम् ॥
 सीवनीमर्मं तं विद्यात्क्षते तस्मिन् जीवति ॥ ९ ॥
 मस्तकाकृति(?) यो पिण्डो तयोर्मध्ये तु मस्तकौ ॥
 भिन्नौ मस्तकमध्ये तु नागः प्राणैर्विपुज्यते ॥ १० ॥
 पिञ्जूपस्योपरिष्ठात्तु कर्णसंधिसमाश्रितम् ॥
 कर्णश्रो(स्त्रो)तोनुगं मर्मं क्षते चास्मिन्विपद्यते ॥ ११ ॥

* 'तव प्रसादाद्भगवन्तत्' इति सूचितम् ॥

दन्तान्तरस्य मध्ये तु प्रतिमानस्य चोपरि ॥
 फेत्करं नाम तन्मर्म सद्यः प्राणहरं नृप ॥ १२ ॥
 वातकुम्भस्य चाधस्तात्प्रतिमानस्य चोपरि ॥
 तालुश्रो(स्रो)तोवहं मर्म मित्रे तस्मिन्न जीवति ॥ १३ ॥
 अधोपरिष्ठाद्ग्रीवायाः कर्मसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म वायसतुण्डं तु विद्धस्तस्मिन्न जीवति ॥ १४ ॥
 ग्रीवासंधिमनुप्राप्तमधो मस्तकपिण्डयोः ॥
 मध्ये षणवकं नाम मर्म प्राणहरं स्मृतम् ॥ १५ ॥
 वारणस्य गुहाभागे मर्म संधिसमाश्रितम् ॥
 धमन्याध्मापनं नाम सद्यः प्राणहरं नृप ॥ १६ ॥
 गुहाभागेऽपरमपि यतस्थानं समाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः पाकलेन विपद्यते ॥ १७ ॥
 गुहाभागेऽपि मध्ये तु कर्मसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः स्तब्धग्रीवो भवेन्नृप ॥ १८ ॥
 शङ्खसंधिगतं यत्तदुपवाहिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ १९ ॥
 मन्ययोर्मध्यतश्चैकं गलसंधिसमाश्रितम् ॥
 मर्म तन्निर्गलं नाम सद्यः प्राणैर्वियोजयेत् ॥ २० ॥
 उपरिष्ठादुरोमन्या गलभागस्य चाप्यधः ॥
 हिक्कामर्मेति तद्विद्यात्सद्यः प्राणहरं हि तत् ॥ २१ ॥
 संधिमध्ये तु नागस्य उरोमणिसमाश्रितम् ॥
 तस्मिन्क्षते द्विपं क्षिप्रं वातस्कन्दो विनाशयेत् ॥ २२ ॥
 उरोमणेर्मध्यतस्तु मणिर्नाम प्रतिष्ठितम् ॥
 मर्म तद्वारुणं विद्यात्सद्यः प्राणहरं नृप ॥ २३ ॥
 चतुरस्रं च मध्ये तु यत्राऽऽवर्तः प्रवृज्यते ॥
 आवर्तं नाम तन्मर्म सद्यः प्राणहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥
 अधोपरिष्ठात्कापस्य प्रवक्ष्यामि महीपते ॥
 आसनस्य तु पार्श्वे तु वंशनागस्य संश्रितम् ॥ २५ ॥

* 'मण्या' इति भवेत् ।

१ क. फत्करं । २ क. कर्णसं० । ३ क. 'स्य गूहा' । ४ क. गूहाभागे ।
 ५ क. कर्णसं० । ६ क. 'तश्चिङ्कं ग' । ७ ख. 'द्वारणं ।

उत्कर्णकेन मोतङ्गः क्षते तस्मिन् जीवति ॥
 अधस्तात्पेचकस्याय गुदभागस्य चोपरि ॥ २६ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागो मूत्रसङ्गेन नश्यति ॥
 अथ निष्कोशमध्ये वै मर्मैकं मनुजाधिप ॥ २७ ॥
 सद्यः प्राणहरं तत्तु वारणस्य (†विनिर्दिशेत् ॥
 पशुकास्तु समाश्रित्य निष्कोसस्य तु पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 मर्मं प्राणहरं तत्तु वारणस्य) नराधिप ॥
 पक्षतोऽप्यय नागस्य मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ २९ ॥
 क्षते तस्मिन्महीपाल वातानाहः प्रधावति ॥
 वारणस्य महीपालं कक्षाभागं समाश्रितम् ॥ ३० ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागं पाकलस्तु विनाशयेत् ॥
 तनुभागस्य चाधस्तान्मर्मं रन्ध्रसमाश्रितम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्क्षते वारणस्य व्याधिरुत्कर्णको भवेत् ॥
 कक्षाभागस्य मध्ये तु क्षयभागं समाश्रितम् ॥ ३२ ॥
 मर्मं प्राणहरं विद्धि वारणस्य महीपते ॥
 उपरिष्ठात्तु कायस्य मर्मभागाः प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 गात्रापरे यवक्ष्यामि मर्माणि प्रविभागशः ॥
 आसनस्य तु पार्श्वे तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ३४ ॥
 ततस्तस्मिन्क्षते नागं गात्रशोफो विनाशयेत् ॥
 अपस्कारस्य चाधस्ताद्वैशाखस्य तु मध्यतः ॥ ३५ ॥
 तत्र क्षतस्तु मातङ्गः स्तब्धगात्रः सदा भवेत् ॥
 गात्रस्य पूर्वभागे तु जवभागस्य पार्श्वतः ॥ ३६ ॥
 तत्र मर्मं महीपाल सद्यः प्राणहरं स्मृतम् ॥
 विष्कयोः पश्चिमे भागे बालपस्तत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणान्विमोचयेत् ॥
 विशोपयोः पश्चिमेन व(प)लिहस्तस्य मध्यतः ॥ ३८ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः प्राणैर्विपुज्यते ॥
 नेत्रमण्डलभागे तु मर्मैकं पृथिवीपते ॥ ३९ ॥

† धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः खपुस्तके ।

१ क. र. मागतः । २ क. °ष्कोसम् । ३ क. वातानाहं । ४ क.

तु यव° ।

नाम्ना आलिङ्गितं नाम तदपि प्राणनाशनम् ॥
 अथास्य मोहमध्ये तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४० ॥
 तस्मिन्क्षते महीपाल नागः प्राणैर्वियुज्यते ॥
 पारुष्यपश्चिमे भागे कर्मस्योपरि पार्थिव ॥ ४१ ॥
 पलिपादे महीपाल मर्मं प्राणहरं स्मृतम् ॥
 पुरोतस्त्रस्य यत्पार्श्वे नखश्रो(स्त्रो)तस्य मध्यतः ॥ ४२ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागं गात्रशोफो विनाशयेत् ॥
 स्तनपोश्चूचुकः पार्श्वे मर्मैकं पृथिवीपते ॥ ४३ ॥
 सद्यः प्राणहरं तु स्पाद्धारणस्य हि पार्थिव ॥
 अथ वङ्क्षणपार्श्वे तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४४ ॥
 रक्तश्रो(स्त्रो)तोवहं नाम तदपि प्राणनाशनम् ॥
 वङ्क्षणस्याप्यधोभागे वारणस्य महीपते ॥ ४५ ॥
 मर्मं तस्मिन्क्षते नागः सद्यः शोफेन नश्यति ॥
 अष्टाव्यसंधिमाश्रित्य मर्मैकं तु महीपते ॥ ४६ ॥
 क्षते तत्र भृशं नागस्त्वपरे परिकर्षेति ॥
 मण्डूक्या वाऽपि नागस्य मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४७ ॥
 क्षते तस्मिन्महापाल स्व(प)ण्डः संजायते गजः ॥
 तथा सकुटिकायां तु मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४८ ॥
 सद्यः प्राणहरं त्वेतद्धारणस्य विनिर्दिशेत् ॥
 अपरातलयोर्मध्ये मर्मैकं समुदाहृतम् ॥ ४९ ॥
 सद्यः प्राणहरं तं तु वारणस्य विनिर्दिशेत् ॥
 इत्येव कीर्तितः सम्यक्प्रविभागस्तु मर्मणाम् ॥ ५० ॥
 यथावदनुपूर्वेण वारणानां द्वितैषिणा ॥
 तत्र भागेषु सर्वेषु मर्माणि परिरक्षयेत् ॥ ५१ ॥
 मर्मभागेषु नागानां शस्त्रकर्म न कारयेत् ॥
 मृपक्वं भिषजा ज्ञात्वा शस्त्रकर्म नियोजयेत् ॥ ५२ ॥
 शस्त्रकर्माणि नागस्य शिरास्त्राण्यथ वर्जयेत् ॥
 सर्वसंधिषु मर्माणि विज्ञाप कुशलो भिषक् ॥ ५३ ॥
 मर्मभागेषु नागस्य तिर्यक्शस्त्रं न पातयेत् ॥
 अनुलोमं तु यत्रैवं यथेष्टं सिद्धिरिष्यते ॥ ५४ ॥

गजानां न हयानां च मानुषाणां तथैव च ॥
 छेदं तु विविधं कार्यं वारणस्य विज्ञानता ॥ ५५ ॥
 वृद्धिपत्रेण तीक्ष्णेन मण्डलाग्रेण वा पुनः ॥
 आसनेऽथ कलाभागे कण्ठे वंशे च गण्डयोः ॥
 वृत्तच्छेद्यं तु कर्तव्यं भोगेष्वेतेषु दन्तिनाम् ॥ ५६ ॥
 पञ्चाङ्गुलपदं कुर्यात्सप्ताङ्गुलमथापि वा ॥
 नवाङ्गुलं वा नागस्य शस्त्रकर्म विधीयते ॥ ५७ ॥
 एतत्सर्वं विनिश्चित्य च्छेदं नागस्य कारयेत् ॥
 वासितेनैव शस्त्रेण कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ ५८ ॥
 वेध्यं ग्रीहिमुखेनैव मण्डलाग्रेण लेखनम् ॥
 विश्रा(स्त्रा)वणं कुठारेण वत्सदन्तेन च स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 सीवनं द्विविधं विद्याद्रुणवद्ग्रन्थिमत्त्वपि ॥
 स्थिरेषु त्वक्काशेषु ग्रन्थिसीवनिमिष्यते ॥ ६० ॥
 मांसलेष्वेवकाशेषु चलेषु मृदुसंधिषु ॥
 गुणसीव्यं च फर्तव्यं वारणस्य विज्ञानता ॥ ६१ ॥
 सीवने तु भवेत्सूची सूक्ष्मा त्वष्ट्राङ्गुलायता ॥
 नागदन्तकसंस्याना श्लक्ष्णा वै सुसमाहिता ॥ ६२ ॥
 कंधरावग्रहा भागे कुक्षौ पक्षेषु संधिषु ॥
 नागदन्तकसूच्या वै सीवनं सम्पश्लिष्यते ॥ ६३ ॥
 संग्रामे हस्तिगुद्धे वा विकृतस्य तु हस्तिनः ॥
 सद्यःक्षते महाराज सीवनं तु विधीयते ॥ ६४ ॥
 पकरेष्वेवकाशेषु परिश्वा(स्त्रा)विषु दन्तिनाम् ॥
 संधानान्येव कर्षाणि सीव्यं तत्र न कारयेत् ॥ ६५ ॥
 शतं सप्त च भर्माणि भागाभागेषु हस्तिनाम् ॥
 प्रोक्तानि पालकाप्येन अङ्गराजाय पृच्छते ॥ ६६ ॥
 व्रणकर्मणि नागस्य अभ्यङ्गः पूज्यते सदा ॥
 स्नेहपानं च नागानां स्निग्धमेव च भोजनम् ॥ ६७ ॥

१ क. स. नागेष्वेतेषु । २ स. च्छेद्यं । ३ क. स. तत्सदन्तेन । ४ क.
 °न्यिवत्त्व° । स °न्मिमत्त्वपि । ५ क. °व्यककालेषु । ६ क. सीवनं । ७ क. स.
 कर्माणि । ८ क. स. °कर्माणि ।

तस्मात्तु कुशलो वैद्यः श्रुतवान्कालदेशवित् ॥
 परीक्ष्यकारी शूरश्च जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥ ६८ ॥
 अप्रमत्तश्च दक्षश्च यशसश्चैव रक्षिता ॥
 वैद्य एवंविधो राजन्न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ ६९ ॥
 एष ते पृथिवीपाल यथावदनुपूर्वशः ॥
 मर्मणामिह सर्वेषामशेषेण विनिश्चयः ॥ ७० ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 मर्मविद्धो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्कति कामानां तृषाणां विजिगीषताम् ॥ १ ॥
 प्रायशो युध्यमानानां वारणेषु ध्रुवो जयः ॥
 संग्रामे युध्यमानानां कायवेध्यं पृथग्विधम् ॥ २ ॥
 शत्राकृतिविशेषैश्च तथा छेद्यं च जायते ॥
 शस्त्रकर्मणि चाप्येवं दन्तैर्वा प्रतिहस्तिनाम् ॥ ३ ॥
 सत्राल्पोऽथ कथं कश्चिद्गणः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 अथ येन प्रवाधन्ते प्राणास्तद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 स्वभावात्सर्वसत्त्वानां प्राणा देहसमाश्रयाः ॥ ५ ॥
 देहप्राणेष्वथऽऽपन्नाः प्राणा मर्माश्रयास्तथा ॥
 तेजोनिलगुणैः सार्धं पुरुषो मर्मसंश्रयः ॥ ६ ॥
 तस्मान्मर्माश्रयं विद्यात्प्राणवाधाकरं व्रणम् ॥
 मर्मं चाप्यभिविज्ञेयं प्रतिभागाच्चतुर्विधम् ॥ ७ ॥
 सद्यः प्राणहरं चैव तथा कालान्तरेण च ॥
 तथा सशल्यप्राणं च वैगुण्यकरमेव च ॥ ८ ॥
 तत्रानलगुणैर्युक्तं सद्यः प्राणहरं भवेत् ॥
 कालान्तरप्राणहरं सौम्याग्नेयमुदाहृतम् ॥ ९ ॥

तथा सशल्यप्राणं च वायव्यं कथ्यते बुधैः ॥
 सौम्यं वैगुण्यकरणमितिः पूतगुणाश्रयः ॥ १० ॥
 सद्यःप्राणहराण्यादौ तत्र वक्ष्यामि पार्थिव ॥
 गुदोऽण्डकोशो हृदयं मेण्डू पणवकस्तथा ॥ ११ ॥
 मन्पाभागे विवेकश्च गेलो नाभिस्तथैव च ॥
 मृदुकुक्षी सनिष्कोशौ कक्षाभागौ तथा तलाः ॥ १२ ॥
 वक्ष्णौ मुष्कभागौ च तालु जिह्वा स्तनान्तरम् ॥
 रन्ध्रो कुम्भं तथा वक्षः कण्ठश्चोदरमेव च ॥ १३ ॥
 करीपास्त्राव इत्येवं सद्यःप्राणहराणि तु ॥
 चतुर्विंशत्तु मर्माणि निर्दिष्टानि मनीषिभिः ॥ १४ ॥
 अग्निर्जीवाश्रयो यस्माज्जीवश्चाग्निसमाश्रयः ॥
 तस्माच्च त्र क्षते क्षिप्रं प्राणांस्तपजति वारणः ॥ १५ ॥
 कालान्तरप्राणहराण्यथ वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 मोहे सकुटिके न्यस्थिसंदानौ तलसंघयः ॥ १६ ॥
 विस्रोभौ कूर्मभागौ च उरःसंधिरुस्तथा ॥
 पलिहस्तौ पतस्थाने अन्तर्बाहू तथैव च ॥ १७ ॥
 कालान्तरविनाशीनि याप्याभागौ च पार्थिव ॥
 निर्पाणे चैव कुम्भे च स्रोतसः कुम्भयोरपि ॥ १८ ॥
 क्षीरिफे च महीपाल पुररकारे तथैव च ॥
 पञ्चविंशतिरेतानि क्षेपानि परिसंख्यया ॥ १९ ॥
 क्रमाद्यावत्क्षपयति साम्यस्तेजोगुणैर्गुणात् ॥
 यस्मात्क्रमेण क्षियते कालप्राणहरं ततः ॥ २० ॥
 जम्भोपद्रवजातं च तमेस्थमामिहसपेक्ष ॥
 ततः सशल्यप्राणानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २१ ॥
 निर्पाणश्चैव कुक्षी च स्रोतसी कर्णयोस्तथा ॥
 कुम्भश्चैव महीपाल पुरस्कारोऽथ चूचुके ॥ २२ ॥
 स्वातामक्षिगुदे चैव विद्रुलं वदतां वर ॥
 विघातसशल्यप्राणानि मर्माणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥

* भूत इति स्यात् ॥

१ क. गणना° ।

यावच्छल्यनिरुद्धस्तु वायुस्तिष्ठति मर्मणि ॥
 तावत्सशल्यप्राणेषु स जीवति मृतोऽन्यथा ॥ २४ ॥
 अथ वैगुण्यकारीणि अपस्कारस्तथैव च ॥
 विज्ञाय तु गुहाभागौ क्षयभागं ततः परम् ॥ २५ ॥
 अस्मे चैव विभागे च करस्य श्रो(स्रो)तसी तथा ॥
 प्रतिमानं गुहाभागौ चत्वारो ग्रन्थयस्तथा ॥ २६ ॥
 तथाऽन्तरपरे स्पातां प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 करश्च मत्पगंसौ च प्रतीकासौ तथैव च ॥ २७ ॥
 नेत्रे चैव महीपाल मुनिभिः परिकीर्तिते ॥
 ग्रीवा चान्तरसूना च बाह्वित्यं च नराधिप ॥ २८ ॥
 पेचकश्च विताने च वैगुण्यकरसंग्रहः ॥
 एतान्येव चतुर्दशत्प्रोक्तानि मनुजाधिप ॥ २९ ॥
 स्थिरा यतः सौम्यगुणाः स्थिरत्वाच्च न मृत्युदाः ॥
 तस्मात्तद्वैगुण्यकरं मृत्युदं क्लेशयेन्न तम् ॥ ३० ॥
 इति सप्तोत्तरं प्रोक्तं शतं ते मर्मणां मया ॥
 धैर्यं वीर्यं बलं सत्त्वं संघातः पौरुषा गुणाः ॥ ३१ ॥
 एतेष्वधिष्ठिताः सर्वे गुणा मर्मसु हस्तिनाम् ॥
 यस्मात्तस्मात्क्षते तत्र प्राणास्त्यजति वारणः ॥ ३२ ॥
 मारणादुच्यते मर्म नैरुक्तैः शास्त्रनिश्चयात् ॥
 तथैवाष्टविधं प्राहुः संख्यया मनुजाधिप ॥ ३३ ॥
 शिरामर्मस्थिमर्माश्च(?) धमनीमर्म चापरम् ॥
 स्रापुमर्म च विज्ञेयं कोष्ठमर्म तथैव च ॥ ३४ ॥
 संधिमर्म च विज्ञेयं स्रोतोमर्म तथैव च ॥
 दोषमर्म च विज्ञेयं वक्ष्यन्ते तत्र हैतवः ॥ ३५ ॥
 शिरामर्मण्यभिहतो रक्तश्चा(स्रा)वाद्गन्तोऽधिकः ॥
 क्षिप्रं विद्युज्यते प्राणैस्तस्मात्तदभिरक्षयेत् ॥ ३६ ॥
 अस्थिमर्मण्यभिहतः शुक्रमज्जापरिश्च(स्र)वात् ॥
 परित्तेज्यद्रजः प्राणानस्थिधातुक्षयात्ततः ॥ ३७ ॥
 हिंस्यते धमनीमर्म यदा नागस्य मर्मसु ॥
 तदाऽप्यगुणनिश्चा(स्रा)वाद्गजस्त्यजति जीवितम् ॥ ३८ ॥

स्नायुमर्मण्यभिहतः स्नायुसंश्र(स)वणाद्वजः ॥
 विशिष्टसंधिर्भवति स्नायुर्देहनिवन्धनः ॥ ३९ ॥
 कोष्ठमर्मण्यभिहतः करीपसावपीडितः ॥
 महाक्षयाभिभूतस्तु प्राणास्त्यजति वारणः ॥ ४० ॥
 संधिमर्माभिघाताच्च चेष्टावैगुण्यमुत्तमाः ॥
 प्राप्नुयाद्धारणः क्षिप्रं मरणं वातपीडितः ॥ ४१ ॥
 श्रो(स्रो)तोमर्माभिघाताच्च स्वगुणैः स्रोतसां गजः ॥
 विमुक्तस्त्यजति प्राणान्विगुणो वाऽपि जीवति ॥ ४२ ॥
 दोषाशयाभिघाताच्च क्षीणपित्तकफानिलः ॥
 प्राणास्त्यजति मातङ्गो दोषमर्मसु ताडितः ॥ ४३ ॥
 रक्षणं मर्मणां नित्यं तस्मात्कार्यं विचक्षणैः ॥
 शस्त्रकर्मविधिज्ञैश्च कार्यं शस्त्रावचारणम् ॥ ४४ ॥
 अतिदिरल्पसिद्धिर्वा हिंसितेष्वपि कर्मसु ॥
 विपत्तिः श्रेयसी वाऽपि सिद्धिर्पाट्यच्छिकी भवेत् ॥ ४५ ॥
 अस्थिस्राप्यपन्ना ये गम्भीराश्चैव सर्वशः ॥
 शिरामर्मगता ये च न च्छेद्या ये च संधिषु ॥ ४६ ॥
 स्नायुजाले न कार्यं च तज्ज्ञैः शस्त्रावचारणम् ॥
 अनुलोममृजुगतिं त्वचि सम्पक्समाहितम् ॥ ४७ ॥
 श्वपधूनां विदग्धानां कार्यं शस्त्रावचारणम् ॥
 यथा व्यापद्यते नागः स्वयोगाच्छस्त्रकर्मणाम् ॥ ४८ ॥
 न तथा श्रपते दोषैः मृद्वेरापि वारणः ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते सेवनं सर्पिषा हितम् ॥ ४९ ॥
 पानं च सर्पिषः श्रेष्ठं स्निग्धं भोजनमेव च ॥
 शस्त्रकर्मणि निर्युक्ते हवनं शान्तिकर्म च ॥ ५० ॥
 वारणस्य तु कर्तव्यं यथोक्तं यज्ञकर्मणि ॥
 तस्मात्सर्वप्रहाराणां विद्वमादि प्रकीर्त्यते ॥ ५१ ॥
 भवाच्छस्त्रावसृष्टानि त्ववकृत्तं तथैव च ॥
 वृष्टदग्धे च राजेन्द्र यद्याज्ञे(न्य)द्वणसंज्ञितम् ॥ ५२ ॥
 तस्माद्ब्रह्ममिति प्राहुः शास्त्रतत्त्वार्थकोविदाः ॥
 तस्मात्प्रयोगकुशलं लघुदस्तं जितेन्द्रियम् ॥ ५३ ॥

परीक्ष्यकारिणं शूरं बलिनं शास्त्रकोविदम् ॥

यशस्विनमलुब्धं च जितक्रोधं जितक्रुमम् ॥

वैद्यं निपोजयेद्वाजा प्रतिकर्मसु हस्तिनाम् ॥ ५४ ॥ इति ।

तत्र श्लोकाः(कः)—

इति भिषगनुशिष्य बुद्धी शुभमशुभं च ततः शुभं च कुर्यात् ॥

विपुलबलपशोर्यकीर्तिहेतोर्विपुलगुणार्थी गजं परीक्ष्य ॥ ५५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने

यमविद्धो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो महामाज्ञः कुबेरसमविक्रमः ॥

हस्तिशालासमासीनं पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥ १ ॥

भगवन्यत्त्वया प्रोक्तं रोगज्ञानं सलक्षणम् ॥

तत्र मे संशयः कश्चित्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

शुद्धश्लेष्मसमुत्पत्तिः शुद्धपाकल आदितः ॥

माग्भागोष्णः कथं विप्र पश्चाद्वागेन शीतलः ॥ ३ ॥

न चोष्णलक्षणं चेति हस्तिनां जायते ज्वरः ॥

निदानलक्षणो ह्येष यस्त्वयोक्तो महामुने ॥ ४ ॥

कथं साध्यश्च बालोऽयं फूटश्चायं न सिध्यति ॥

समानदोषैर्विप्रेन्द्र तावुभावपि कीर्तितौ ॥ ५ ॥

पक्कलः पुण्डरीकश्च वातपित्तकृत्तावुभौ ॥

विकारेषु विरुध्येते चिकित्सायां तथैव च ॥ ६ ॥

शनैः क्षीयेत वा केन हेतुना च मृदुग्रहः ॥

कथं च भूतसंसृष्टो दृष्टः कुक्कुटपाकलः ॥ ७ ॥

दैवाच्च केचिदिच्छन्ति दोषतश्चापरे जनाः ॥

एकाङ्गग्रहसंज्ञस्तु पाकलो मुनिसत्तम ॥ ८ ॥

दृश्यते भूतसंसृष्टो दोषतश्च न दृश्यते ॥

स कृशत्वेन संयोज्यः कथं तीक्ष्णोदरानलः ॥ ९ ॥

शारदंश्चोपलक्ष्यश्च प्रसुप्तः पाकलो भवेत् ॥
 महापाकलसंज्ञश्च श्लेष्मणः संचयाद्भवेत् ॥ १० ॥
 न चाऽऽदौ क्रियते कस्मात्प्रतीकारः कफस्य वै ॥
 महत्त्वं चैव पित्तस्य तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एतान्सपरिहारान्ये सनिरुक्तान्ससंभवान् ॥
 तत्त्वतो निखिलान्प्रश्नान्महार्थान्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 गृणु राजन्नर्वाहितो यन्मां पृच्छसि संशयम् ॥ १३ ॥
 नाभेरुपरि पित्तस्य स्थानं हृदयमाश्रितम् ॥
 नाभेः पश्चिमभागे तु स्थानं वायोनिरुच्यते ॥ १४ ॥
 प्रोक्तान्यामाशयः पर्वाण्युरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
 स्थानान्येतानि सर्वाणि श्लेष्मणो दन्तिनां वृष ॥ १५ ॥
 शुद्धपाकलनिर्वृत्तौ स्थानात्पित्तं च विरूपितम् ॥
 श्लेष्माणं पश्चिमं भागमानयेत्सह वायुना ॥ १६ ॥
 ततः श्लेष्मानिलौ तत्र शीतलं कुरुते गजम् ॥
 प्राग्भागसौष्मता तस्य सा तु पित्तस्य वीर्यतः ॥ १७ ॥
 सुरशापाद्भजेन्द्राणामन्तःस्वेदस्वमाहितम् ॥
 न घोष्मलक्षणस्तेषां हस्तिनां जायते ज्वरः ॥ १८ ॥
 कदाचिदङ्गप्रत्यङ्गं यदा गच्छति मारुतः ॥
 तेन बालस्य राजेन्द्र युज्यते यदि भेषजम् ॥ १९ ॥
 तेन सिध्यति बालोऽयं कूटहेतुः प्रवक्ष्यते ॥
 मुक्त्वा स्थानानि सर्वाणि कूटादानं प्रभञ्जनः ॥ २० ॥
 सहसा हृदयं गच्छेद्भूतश्चापि च पातयेत् ॥
 हृदयग्रहणाद्वायुः कूटस्तेन न सिध्यति ॥ २१ ॥
 व्यानो वायुः प्रकुपितो ह्युदानसहितो वृष ॥
 पिचमुत्सप्य जनयेत्पक्कलं कोपमाश्रितम् ॥ २२ ॥
 गुरुस्थानोपरोधाच्च रौद्रस्तस्माद्भवेद्गजः ॥
 इत्येष पाकले हेतुः पुण्डरीके प्रवक्ष्यते ॥ २३ ॥
 मारुतः क्रुपितः पित्तं कोपयेन्मनुजाधिप ॥
 पित्तं सरक्तं नागस्य त्वचं दूषयति प्रभो ॥ २४ ॥

तस्माद्ध्युक्तो विकारोऽयमधिकश्चैव लक्षयेत् ॥
 मारुतः कुपितो देहे कारणैः पूर्वकीर्तितैः ॥ २५ ॥
 मांसं मेदो रसं रक्तं मज्जां शृक् च दन्तिनाम् ॥
 यस्मात्कर्मात्क्षपयति तेनैष क्षीयते शनैः ॥ २६ ॥
 श्लेष्माभिभूतो योऽत्यर्थं पेशलं तु लभेत वै ॥
 समानः कुपितस्तस्य प्राणापानौ च दूषयेत् ॥ २७ ॥
 व्यानोदानौ च संहृष्य कुर्यात्कुक्कुटपाकलम् ॥
 शरीराणां च भूतानां विपर्यासस्ततो भवेत् ॥ २८ ॥
 विपर्यस्तेषु भूतेषु भूतसंश्लेषवद्भवेत् ॥
 तस्माद्भूतोपसृष्टस्तु दृष्टः कुक्कुटपाकलः ॥ २९ ॥
 स्पृष्टस्य वारुणैः पाशैर्गजस्याऽऽदौ नराधिप ॥
 पीड्यमानस्य तैः पाशैर्वातः श्लेष्मा च कुप्यति ॥ ३० ॥
 एवं स दैविको भूत्वा पश्चादोषेण लिप्यते ॥
 आदानं दैवमेवास्य दोषाणां संप्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥
 पित्तादानैर्गजे पित्तं वृद्धमाग्निं विवर्धयेत् ॥
 तीक्ष्णज्योतिः स भवति शौरदत्वं स गच्छति ॥ ३२ ॥
 ततः सुपिरमांसत्वाद्वायुर्नागस्य कुप्यति ॥
 श्लेष्माणं क्षोषयेत्पश्चाद्विकारः श्लैष्मिकः स्मृतः ॥ ३३ ॥
 बलेन संचितः श्लेष्मा जठरं कुरुते गजम् ॥
 स यदा जठरो नागः सहसा कर्म कार्षते ॥ ३४ ॥
 समानः कुपितं प्राणं पश्चात्संदूषयेद्यतः ॥
 क्षीयते हेतुना तेन कृशत्वे तु प्रतिक्रिया ॥ ३५ ॥
 नास्त्यः कृशमाप्नुयान् हृत्स्यं संश्लिप्तस्तु गतः ॥
 करोति महतीं पीडां तेनायं पाकलो महान् ॥ ३६ ॥
 वातोऽत्र कारणं यस्मात्तेन वाते प्रतिक्रिया ॥
 कर्तव्या नृपशार्दूल पालकाप्यमतानुगा ॥ ३७ ॥
 महारोगो यतश्चायं पतनाच्च महद्गन्धम् ॥
 उभयत्र महत्त्वाच्च महापाकलसंज्ञितः ॥ ३८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 दोषविवायो(चयो) नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अङ्गराजो हि चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भगवन्नग्निदग्धानां वारणानां महामुने ॥ १ ॥
 मृणा देशेषु जायन्ते नानासंस्थानवर्णकाः ॥
 तेषां रूपं चिकित्सो वं ब्रवीतु भगवान्मम ॥ २ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 तन्नाग्निदग्धो द्विविधस्त्वग्गतः स्फोट एव च ॥ ३ ॥
 द्रवात्स्थिराच्च विज्ञेयः स तु दाहो नराधिप ॥
 भवेज्जैतुमधूच्छिष्टसगुहामेघ्यपावकैः ॥ ४ ॥
 अङ्गराशीविषाभ्यां च तथाऽशनिनिपाततः ॥
 दाहयोनिः स्वपं प्रोक्ता बहुधा पार्थिवोत्तम ॥ ५ ॥
 विकल्पतः पञ्चविधो राजन्दाहः प्रकीर्तितः ॥
 परंपरादिद्रव्येभ्यस्तथाऽऽदित्पाग्निसेवनात् ॥ ६ ॥
 ज्वालावाष्पैश्च नागानां दग्धमुत्पद्यते श्वप ॥
 तत्र वैद्यो यथाशास्त्रं कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥ ७ ॥
 परिपेकं प्रदेहं च चूर्णं तैलं घृतं वसाम् ॥
 अतिदग्धस्य नागस्य यथाक्रमं सुखोदकम् ॥ ८ ॥
 मे(इ)क्षुरसं पयश्चैव मधुकं च सशर्करम् ॥
 तण्डुलोदकमप्येवं सुराश्चैव पृथग्विधाः ॥ ९ ॥
 एष कार्यो भवेत्सेको वैद्यैः संनिहितैः सदा ॥
 एतेन दाहो रोगश्च वेदना च प्रशाम्पति ॥ १० ॥
 भक्षः प्रलेपं कुर्वीत मधुपणी शतावरी ॥
 तालीसपत्रमक्षिप्यातिर्लाश्रोतेन लेपयेत् ॥ ११ ॥
 ततः सपट्टीमधुकं सर्वमालोढ्य भाजने ॥
 प्रलेपं कारयेद्द्वैचस्त्वग्निदग्धमशान्तये ॥ १२ ॥
 एवमेवानुपूर्वेण कुर्यादालेपनं त्रिपक्व ॥
 अन्वत्थोदुम्बरप्लुप्तान्मधुकं काकजम्बुकम् ॥ १३ ॥

१ क. च प्रब्रवीतु भवा० । २ ख. °ज्जनुम० । ३ क. ख. °च्छिष्टे त० ।

४ क. °लाभ्यते० ।

एलां मधुरसां चैव श्लक्ष्णपिष्टानि कारयेत् ॥
 तेनास्य व्रणमालिम्पेदघृताक्तेन पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 दाहो निवर्तते तेन वेदना चोपशाम्यति ॥
 लभते सौमनस्यं च यवसं चाभिनन्दति ॥ १५ ॥
 रोधं च मापपर्णी च हरिद्रे चाप्पुमे तथा ॥
 क्षीरिकायाः शतावर्षाः पयसा च घृतं पचेत् ॥ १६ ॥
 ततोऽस्य दग्धं नागस्य भ्रक्षणेन प्ररोहति ॥
 अथवा रोपणं तैलं विपचेत्तेन रोपयेत् ॥ १७ ॥
 मांसी समङ्गाममृतां मापपर्णीं तथैव च ॥
 मधुकं च समञ्जिष्ठं कुशमूलं च पेपयेत् ॥ १८ ॥
 एतत्सर्वं समाहृत्य क्षीरेण सह योजयेत् ॥
 तत्तैलं पाचयेद्दीरो यथायोगं यथासुखम् ॥ १९ ॥
 तेनास्य व्रणमभ्यङ्गान्नित्यमेवमतन्द्रितः ॥
 क्षिप्रं प्ररोहते तेन अग्निदग्धं समन्ततः ॥ २० ॥
 तथैव कारयेच्चूर्णं रोपणं मनुजाधिप ॥
 पर्णं समङ्गा तगरं जीवकर्पभकातुभौ ॥ २१ ॥
 मधुकं घातकीपुष्पं रोधं सैर्जरसं तथा ॥
 बलामतिविपां चैव सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २२ ॥
 प्रतिचूर्णनमेवं स्याद्विदमन्यच्च रोपणम् ॥
 सुपिष्टानय कृष्णांश्च तिलांस्तु मधुना सह ॥
 घृतेन मिश्रयित्वाऽथ रोपणं वा प्रलेपनम् ॥ २३ ॥
 सुप्रहृदव्रणं नागं प्रसूनत्वक्कनूरुहम् ॥
 दोषप्रशमनार्थाय घृतेन सह योजयेत् ॥ २४ ॥
 इत्पङ्कुराजो विधिवद्वस्तिशाद्यसमाश्रयम् ॥
 श्रावितं(तः) पालकाप्येन अग्निदग्धचिकित्सितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपाण्डुर्वेदमहाप्रवचने वृद्धोपदेशे नृतीये शल्यस्या-
 नेऽग्निदग्धचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ पाँडुशोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पापां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कथं लूताः संभवन्ति वारणानां महामुने ॥ १ ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अतो लूताः प्रवक्ष्यन्ते मास्करानुचराश्च ताः ॥ २ ॥
 तासां लालाः प्रति प्राप्ता विनाशयति वारणम् ॥
 मालती पुष्कराग्रे तु काकोत्सपि च वर्त्मनि ॥ ३ ॥
 धङ्गुल्यां मेदिनी नाम स्थूलहस्तेऽतिभावनी ॥
 कुम्भे च प्रोभवा नाम विद्धोश्च हरिणी स्मृता ॥ ४ ॥
 आसने विजया नाम श्यामा ज्ञेया तथोरसि ॥
 औष्ठीव्ये मधुका नाम धनुर्नामा तु या मुत्से ॥ ५ ॥
 भंसपोरपि कापोती सुभगा दन्तवेष्टयोः ॥
 मण्डे पृथमस्त्री नाम पांशुका गात्रयोरपि ॥ ६ ॥
 कर्णिकारी भवेत्प्रोहे कोशे च कुंकुटी स्मृता ॥
 अक्षिका तल्पले चैव मेद्रे वसुमती तथा ॥ ७ ॥
 नाम्पां पुष्करमध्ये तु स्वगता रन्ध्रदेशयोः ॥
 नाम्ना गुल्मवती नाम मस्तकेपीकयोर्दशेत् ॥ ८ ॥
 एकविंशतिरित्येता देशेष्वन्येष्वपि स्मृताः ॥
 सर्वाः संयोहसंदाहव्यापत्सु परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 सर्वाम् च भ्रमच्छर्दिस्तृष्णादाहसमुद्भवाः ॥
 विशेषान्मस्तकेपीकास्तनगण्डकटाक्षिणु ॥ १० ॥
 स्तनान्तराण्डकोशांसतरुलेष्वप्रतिक्रिया ॥
 धूमश्रमरशृङ्गाभ्रपकोदुम्बरसंनिभाः ॥ ११ ॥
 कटुकाश्च कपोताश्च कर्णिकारनिभास्तथा ॥
 वदन्ति वर्णतो लूतास्तासां कुर्यात्क्रियां भिषक् ॥ १२ ॥
 तां छिन्द्यान्मण्डलाग्रेण प्रोत्क्षिप्य बहिशेन तु ॥
 ताश्चाग्निना दहेत्सम्पकर्षाच्चाऽऽशु मलेपनम् ॥ १३ ॥

१ क. प्रावता । २ क. ख. विद्धे । ३ क. ग्रेया । ४ क. ख. आवीधे । ५
 क. कुंकुटी । ६ क. ख. °योर्दशेत् । ७ क. °टादिषु ।

हरिद्राद्वयमक्षिष्ठाप्रपुनाटफलेन तु ॥
 शुष्णोद्दुलकागारधूमसेन्धवसंपुतैः ॥ १४ ॥
 मयौण्ढरीकरोधत्वक्सारिवोत्पलकन्दुकैः ॥
 नवनीतपुतैः क्षीरैः क्षालितं लेपयेत्पुनः ॥ १५ ॥
 ततो मन्त्रं त्रिरुक्त्वाऽस्य पुनः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 शीतावगाहक्षीराज्यपानमृच्छेपनैः शुभैः ॥ १६ ॥
 उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पर्वतो गन्धमादनः ॥
 तस्य कुक्षौ निवसति कुमारी पुण्यलक्षणा ॥ १७ ॥
 ऐणेषचर्मवसना सर्पमेखलमण्डिता ॥
 गोनसांश्चोत्तरां कृत्वा मुञ्जे नानाविधं विषम् ॥ १८ ॥
 सा तत्र नित्यं लपति विद्या जाड्गुल्फहं शुभा ॥
 विषाण्यहं दोषयामि निहन्मि विषकुम्भके ॥ १९ ॥
 मया मन्त्रपदाः सुष्टा येदंष्टः साध्यते गजः ॥
 से मां स्मरन्तु मन्त्रांश्च दद्यो यो लूतया कश्चित् ॥ २० ॥

‘इरिलि मिरिलि द्रमिडि द्रामिडि गुल्मगुल्माशिरोवेष्टानि अङ्गानामङ्गना-
 टानि अङ्गानां दंशानाशने यक्षराक्षसपिशाच मिरिलि स्वाहा’ ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 पौर्णिमौ लूताध्यापः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यापः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 चरन्तस्तेऽपि बहवो विषकीटा नराधिप ॥ १ ॥
 तस्मिन्मिधुनकाले तु मुदिता जन्तवः स्मृताः ॥
 सृजन्ति शुक्रं मूत्रं वा पुरीषं स्वेदमेव वा ॥ २ ॥
 हस्तिनां यदि चेत्यापे पतेयुर्मनुजाधिप ॥
 स्फोटस्तत्रोपजायन्ते तस्मिन्देशे महारुजाः ॥ ३ ॥
 अग्निदग्धा इवाऽऽमान्ति दादशान्तः प्रजापते ॥
 हस्तेन जिघत्ससकृष्णालो च विघ्नजत्पि ॥ ४ ॥

सुखं न लभते चैव पवसं नाभिनन्दति ॥
 परिमूत्री भवेच्छ्वासी मुहुस्तुदति विस्वरम् ॥ ५ ॥
 विसर्प इति तं ग्राहुर्दृष्ट्वा केचिदपण्डिताः ॥
 एतदेवास्य विज्ञानमत ऊर्ध्वं चिकित्सितम् ॥ ६ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्रक्तं शस्त्रेण निशितेन वा ॥
 शूदे तस्मिन्हृते रक्ते चेन्द्रगोपकसंनिभे ॥ ७ ॥
 शीतलेन ततः सिञ्चेत्सलिलेन मतङ्गजम् ॥
 अथास्य लेपं वक्ष्यामि येनायं लभते सुखम् ॥ ८ ॥
 खदिरं चाश्वकर्णं च धवं शैलमुदुम्बरम् ॥
 अश्वत्थं सिन्दुवारं च उशीरं नलदं तथा ॥ ९ ॥
 वरुणस्य प्रवालानि करञ्जतरुजानि वा ॥
 अश्वमारकनिर्गुण्ड्योर्मधूकस्य तथैव च ॥ १० ॥
 तगरः श्वेतकिणिही श्यामा काला तथैव च ॥
 श्लक्ष्णपिष्टकृताश्चेताञ्शीतले भाजने स्थितान् ॥ ११ ॥
 कृष्णमृत्तिकया सार्धं घृतेन सह संयजेत् ॥
 दिङ्मात्मलेपेनैतेन सुखी संपद्यते गजः ॥ १२ ॥
 परिपेकस्ततः कुर्पाद्विपनाशनमुत्तमम् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचश्चैव मधूकादमन्तकत्वचः ॥ १३ ॥
 श्लक्ष्णपिष्टं द्रवीकृत्य नवे कुम्भे निपातयेत् ॥
 तेन कुर्पात्परीपेकं ततः संपद्यते सुखी ॥ १४ ॥
 अभ्यङ्गः शतधौतेन सर्पिषा चैव कारयेत् ॥
 अद्भोष्ठं वरुणं शैलं तथा द्वे च पुनर्नवे ॥ १५ ॥
 श्वेतां श्यामां च भा.....रोहिणं चापि तत्समम् ॥
 सलिले पाचयेदेनं ततस्तमवतारयेत् ॥ १६ ॥
 तस्मिन्नेव च निकाये द्विद्रोणे भेषजं भवेत् ॥
 दन्तीमूलपलं चैव तृ(त्रि)वृतापास्तथैव च ॥ १७ ॥
 चित्रकस्य पलं चैव शुकाख्यापास्तथैव च ॥
 फणिज्जकपलं चैव विडङ्गानां पलं तथा ॥ १८ ॥
 पिप्पलीनां पलं चैव गृद्धवेरपलं तथा ॥
 पाठाया गजपिप्पल्या बीजपूरफलं तथा ॥ १९ ॥

यावन्त्पेतानि सर्वाणि घृतं तावत्प्रदीपयेत् ॥
 तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २० ॥
 एवं तु पापयेन्नागं विषं तेन प्रशाम्यति ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेनाथ नोदितः ॥ २१ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 सप्तविंशो विपकीटचिकित्साध्यायः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ व्यालेन दृष्टस्य लक्षणं वारणस्य च ॥
 चिकित्सां च महाराज शृणु कीर्तयतो मम ॥ १ ॥
 व्यालो यदाऽक्षिकाविष्टो वारणं दशति प्रभो ॥
 वातमूर्च्छानिदानानि द्विरदः कुरुते तदा ॥ २ ॥
 व्यालवद्गमते क्रुद्धो वित्रसेच जलाशपात् ॥
 व्यापन्नचित्तश्च गजो मूर्च्छते व्यथतेऽपि च ॥ ३ ॥
 एतच्छृण्विज्ञानं चिकित्साऽतः प्रवर्तते ॥
 दहेच्छलांकया तस्य दशां भिपगतन्द्रितः ॥ ४ ॥
 समन्ताच्चापि दृष्टस्य कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥
 तस्य कार्यं विशेषेण रात्रिक्षिप्तचिकित्सितम् ॥ ५ ॥
 या तु वातगतिः प्रोक्ता क्रियास्तस्य तु कारयेत् ॥
 धूपाञ्जनाभ्यङ्गविधेस्तस्य रक्षोघ्नमिष्यते ॥ ६ ॥
 काश्यपस्य भताच्छेषं चिकित्सितमुपाचरेत् ॥
 अनाविष्टाश्चिकित्स्यः स्यादाविष्टश्च न सिध्यति ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकः—

इक्षुविकारः पललं तिलतैलं क्षारमार्कमिति ॥
 पीतं सद्यो विषमिह शुष्काभ्रमिवानिलः क्षिपति ॥ ८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 व्यालदष्टो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः प्रदेशज्ञानं नानाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः । इह खलु शरीरं मूलम् । तन्मूलान्य-
ङ्गप्रत्यङ्गानि लोकप्रसिद्धानि । पञ्चदश प्रदेशाः प्रत्यङ्गानीत्यनर्थान्तरम् ॥

तत्र प्रदेशानामग्रेऽङ्गुलिः । अङ्गुल्यभ्यन्तरे वर्त्म । ततः स्रोतसी । एतपोर-
न्तरं श्रो(त्रो)तोन्तरम् । तस्मात्पुष्करम् । पुष्करे राजिः । (†तदुपर्यङ्गु-
लम् ।) अङ्गुल्या उपरि गण्डूपः । ततोऽग्रहस्तः । गण्डूपपार्श्वयोः श्रीः । एत-
पोरभ्यन्तरं गण्डूपा । तदुपरि बहिष्कर्षः । एतस्य दक्षिणपार्श्व आकर्षः ।
वामपार्श्वे परिकर्षः । पृष्ठत उपकर्षः । तस्यैवाभ्यन्तरे उत्कर्षः । एतेः प्रदेशैः सम-
न्वितोऽग्रहस्तः । बहिष्कर्षादुपरि मध्ये हस्तस्य संभोगः । एतस्य पार्श्वयोर्ह-
स्तबाहू । तयोश्चाभ्यन्तरं संभोगान्तरम् । संभोगस्योपरि त्रिराजिः । त्रिराजेरु-
परि पर्व । तस्योपरि स्थूलहस्तः । एतस्याभ्यन्तरे पलिहस्तः । पलिहस्तस्यो-
परि पृथुहस्तः । पृथुहस्तस्याभ्यन्तरेऽतिहस्तः । अतिहस्तस्याभ्यन्तरे राजयः ।
सर्वगता वलयश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

अङ्गुलीमध्वति प्रोक्ताः क्रमेण द्विरदस्य ते ।

अष्टौ च विंशतिश्चैव प्रदेशा हस्तमाश्रिताः ॥

आस्ये कृष्णान्त(र)म् । ततस्तालु । तालुमध्ये श्रो(त्रो)तसी । अतो मध्ये
तालुवंशः । ततो जिह्वाभ्यन्तरे भक्षणार्थं दशनाः षोडशाधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च । तेषु
चतस्रो दंष्ट्राः । तत ओष्ठः । तस्याभ्यन्तरे वर्त्मनी । तत ओष्ठप्रस्त्राव ओष्ठपा-
र्श्वयोः । ओष्ठबाहू अधस्तात् । ओष्ठसंधी ओष्ठसंधयोः । ततः स्रक्किणी । ओष्ठाधो
रोमकुर्व इति ॥

तत्र श्लोकः—

कृष्णान्तादय इत्येते क्रमशः परिकीर्तिताः ।

प्रदेशा मुखसंवद्धास्त्रिंशदिह तु संख्यया ॥

दन्तपोर्दन्ताग्रे दन्तमध्ये दन्तमूले । दन्तयोरुपरि दन्तवेष्टौ । एतयोरु-
परि मवेष्टाविति ॥

† घनुश्चिह्नान्तर्गतः कपुस्तके नास्ति ।

१ क. नाम व्या° । २ क. पुष्करमध्ये ।

तत्र श्लोकः—

इत्येते त्वभिविज्ञेयाः प्रदेशा दन्तयोर्दश ।

यथावदनुपूर्वेण शिक्षाविद्विरुदाहृताः ॥

बहिर्मुखे दन्तान्तरे प्रतिमानम् । तस्य पार्श्वयोः शम्बुके । प्रतिमानस्योपरि मध्ये मुखस्य बाह्विहम् । तस्य पार्श्वयोर्विलागौ । विलागयोरुपरि कर्कटमध्ययोः कटस्रोतसी । कटस्रोतसोरधस्तात्कटप्रस्त्रावौ । कटप्रस्त्रावयोरधस्ताद्गण्डौ । गण्डयोरधस्तात्कपोली । कपोलयोर्मध्ये रोमकूर्चौ । रोमकूर्चयोरधस्ताद्धनू । हन्वोरधस्तात्सगदे । तयोः संधिः सगदासंधिः । एतयोरन्तरं सगदान्तरम् । कटयोः पार्श्वतो घाटे । घाटयोरुपरि कटसंधी । कटसंध्याश्रितौ श्रवणाविति ॥

तत्र श्लोकः—

त्रयस्त्रिंशदिह भोक्ताः प्रदेशा मुखमाश्रिताः ॥

प्रतिमानप्रभृत्येते क्रमशः शास्त्रनिश्चिताः ॥

चक्षुषोरक्षिगुहे । अक्षणोरुपर्यक्षिकूटौ । अक्षणोरधस्तादक्षिस्त्रावौ । अक्षणोः पूर्वभागयोः कनीनिके । पश्चाद्भागयोरपाङ्गौ । पक्षमण्डले वर्त्ममण्डले शुक्लमण्डले कृष्णमण्डले दृष्टिमण्डले पक्षमवर्त्मसंधी वर्त्मशुक्लसंधी शुक्लकृष्णसंधी कृष्णदृष्टिसंधी कनीनिकासंधी चेति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेशा नेत्रयोरेते द्वात्रिंशदिह कीर्तिताः ।

दृष्टिमण्डलसंयुक्ता व्यक्ता द्वादश संधिजाः ॥

शिरसि बाह्विहम् । बाह्विहस्योपरि कुम्भौ । एतस्याभ्यन्तरे कुम्भान्तरम् । एतस्याग्रे कुम्भस्योपरि बिम्बकौ । बिम्बकपार्श्वयोः पाकले । अक्षिकूटोपरीपीके । इपीकयोर्मध्य इपीकान्तरादूर्ध्वं इपिकाग्रे । इपिकाग्रयोर्वहिः पार्श्वे निर्माणम् । पार्श्वयोरधस्तात्निर्माणसंधी । निर्माणसंध्योर्द्वयं बिम्बकस्योपरीपीकाग्रमध्ये तिर्यगायतोऽवग्रहः । अवग्रहस्योपरि पुरस्कारः । पुरस्कारस्योपरि निर्माणम् । तयोरन्तर उन्नता तिर्यगायताऽवग्रहवर्तिः । अवग्रहवर्त्या उपरि मस्तकौ । मस्तकयोर्मध्ये विदुः । मस्तकयोर्वहिःपार्श्वयोर्वित्ताने निर्माणयोः पश्चात्पार्श्वयोः कूर्ममस्तकसंधी केशाश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शिरसः क्रमशो मया ।

यथावदनुपूर्वेण प्रदेशा हस्तिनामिह ॥

कर्णयोः कर्णाग्रे कर्णपर्वतौ । कर्णयोरधस्तात्प्रकर्णौ कर्णमध्ययोः । तयोः पर्यन्तौ मध्यकर्णौ । कर्णयोरधस्तात्कर्णपाली । कर्णयोर्वहिवह्निष्कर्णौ, अन्तरेऽन्तरकर्णौ कर्णपर्वतौ । कर्णयोः कर्णपिञ्ज्रौ । कर्णावर्तपार्श्वयोः कर्णपिञ्ज्रकौ । कर्णावर्तपार्श्वपार्श्वयोः कर्णपञ्ज्रकौ । अधस्तात्कर्णसंधी । ततः श्रोत्रे । श्रोत्रपार्श्वयोर्वातालके कर्णचूलिके कर्णपिप्पल्याबुद्यानवत्याबुद्यातौ चेति ॥

तत्र श्लोकः—

एते कर्णाश्रिताः शास्त्रे संख्यया दन्तिनामिह ।

त्रिंशत्प्रदेशा व्याख्याता यथावदनुपूर्वशः ॥

ग्रीवापां ग्रीवाष्टयम् । तस्याधस्ताद्गलः । ततः कण्ठपार्श्वयोर्धमन्यौ । गलपार्श्वयोर्दुर्दुरौ । दुर्दुरयोरुपरि मन्ये । मन्ययोरुपरि (†गुहे । गुहाभ्यां समुद्रौ । समुद्रपार्श्वयोः पिण्डके । पिण्डकयोरुपरि गुहाभागौ । तयोर्धतस्थाने) । यतस्थानपार्श्वयोः पाणिघातौ । पाणिघातयोरुपर्युत्सङ्गौ । उत्सङ्गयोरुपरि स्कन्धः । स्कन्धमध्ये पणवकश्चेति ॥

तत्र श्लोकः—

त्रयोविंशतिरित्येते संख्यया परिकीर्तिताः ।

ग्रीवाप्रदेशा नागानां क्रमशः शास्त्रनिश्चिताः ॥

उरसि ग्रीवासंघ्याश्रितोऽन्तर्मणिः । अन्तर्मणेरधस्तादुरोमणिः । उरोमणिपार्श्वयोर्गात्रसंघ्याश्रितौ विशोभौ । विशोभयोर्मध्य आवर्तमणिः । आवर्तमणेः मध्मति हृदयम् । हृदयादुरः । ततः संधिः । उरोगात्रमध्ये चतुरक्षान्तरमिति ॥

तत्र श्लोकः—

प्रदेशाः सप्त संख्याता उरसस्तु उपोत्तम ।

हृदयस्थानप्रदेशान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥

हृदय(ये) स्तनौ । (यं) चूचुकयोर्मध्ये क्षीरिके इति ॥

तत्र श्लोकः—

हृदयस्थानसह (?) ते व्यक्ता मे जठराश्रयाः ।

दश प्रदेशा व्याख्याता दन्तिनामिह संख्यया ॥

गात्रपोरासनपार्श्वयोः प्रतीकासौ । प्रतीकासयोरधस्तादंसौ । अंसाधस्तात्प्रत्यंसौ । प्रत्यंसाधस्ताद्वाहू । बाहुमध्ययोरुपरि म्रत्यंसफलकौ । अंसफलकाध-

स्ताद्वात्रसंधयः । संधयोरधस्तात्क्षयो । क्षययोरधस्तात्पृष्ठतो वहिः । तयोरधः
 पुरस्तात्पिण्डको । पिण्डकयोरधस्ताद्वैशाखौ । वैशाखयोरधस्ताज्जवभागौ ।
 जवभागयोरधस्ताद्विशेषौ । विशेषयोरधस्तादुत्सङ्गौ । उत्सङ्गयोरधस्तात्प्रो-
 त्साहौ । प्रोत्साहयोरधस्तात्पर्वणी । पर्वण्योरधस्तात्संदानभागौ । संदानभाग-
 योरधः पल्लिपादौ । तयोरधः कूर्मी । ततो दश नखाः । ततो दश नखविशि-
 खाः, दश नखाग्राणि । ततो राज्यः । ततः पश्चात्पादयोर्दश नखाः । तेषा-
 म्भौ पुरोनखौ । पुरोनखद्वयस्य मध्येकं वहिःपार्श्वे द्वौ सनखौ । अन्तःपार्श्वे नख-
 आ(स्त्रा)वौ । तेषां चतुर्णां वहिःपार्श्वतश्चत्वारः पार्श्वे नखाः । इत्येवं नखा
 विंशतिः । पार्श्वनखयोरुपरि वहिःपार्श्वेऽपराजयः । अन्तःपार्श्वे नखयोरुपरि
 तलप्रोहौ । तलप्रोहयोरुपरि विक्षे । विक्षयोरुपरि पलिहस्तौ । पलिहस्ताभ्य-
 न्तरे निवाहू । पलिहस्तयोरधस्तात्प्राक्कर्णौ *नवहौ । पलिहस्तयोरुपर्यप-
 स्कारौ । अपस्कारयोरुपरि पाद्यौ । पाद्ययोरधस्ताद्वात्रग्रहौ ॥

तत्र श्लोकः—

पठेते नवतिश्चैव प्रदेशा गात्रसंश्रिताः ॥

आसनात्मभृति †श्रीमानातलात्परिकीर्तिताः ॥

काय आसनम् । आसनात्परो वंशः । वंशपार्श्वे तत्पलौ । वंशादुपरि कुवंशः ।
 कुवंशस्य मध्ये पश्चिमासनम् । पश्चिमासनात्परं रूपस्थि । तस्योभयपार्श्वयोरु-
 त्कृष्टौ । अस्त्रः परो लाङ्गूलवंशः । पश्चिमवंश इत्येके । अपरवंश इत्यपरे ।
 लाङ्गूलवंशस्याधस्तात्लाङ्गूलसंधिः । लाङ्गूलसंधेरधस्तात्पेचकः । पेचकाधस्ता-
 द्गुदः । पापुरित्येके । गुदाधस्तात्करीपत्तावः । कायस्य मध्ये कक्षाभागौ ।
 कक्षाभागपार्श्वयोः करणौ । ततः पृष्ठतः पादौ यत्र प्रतिवद्धाः पर्युक्ताः । पक्ष-
 योरुपर्यवतारौ । पक्षपश्चाद्भागयोः कुक्षी । कुक्षिमध्ये निष्कोसौ । ततः
 संकोसौ । तयोरुपरि मृदुकुक्षी । वंशस्य पश्चाद्भागान्श्रितौ पक्षसंधी । ततः पक्षयो-
 रधस्तादायामकाण्डे । तयोरधः कक्षौ । आयामकाण्डयोः पश्चादपरसंधिः ।
 अपरसंधेरधस्तादनुसारौ । तत्र आहृदपाज्जठरम् । जठरमध्ये कोशम् । कोशस्पा-
 ग्रतो नाभिः । तत एव हृदपादनुष्ठतान्तरं स्तनाः । तस्याः पार्श्वे स्तनौ ।
 उत्कृष्टसंधयोरधस्तादुत्कृष्टसंधी इति ॥

तत्र श्लोकः—

* निवाहोः पलिहस्तयोरिति भवेत् । † 'श्रीमन्नातलान्' इति भवेत् ।

चत्वारिंशच्च पञ्चैव प्रदेशाः परिकीर्तिताः ।

संख्यया कुञ्जराणां तु कायमध्ये समाश्रिताः ॥

अपरपोर्जघनम् । जघनस्याधस्तात्पार्श्वयोरधस्तात्करीपप्रस्त्रावाधः कला-
भागौ । कलाभागयोरधस्ताद्बहिःपार्श्वे जघनस्य पश्चात्पिण्डके । पिण्डकपो-
रधस्तान्यण्डूक्यौ । मण्डूक्योरधस्तात्संदानभागौ । संदानभागयोरधस्तात्संत्कु-
टिके । संत्कुटिकासंधिपार्श्वयोश्चत्वारो ग्रन्थयः । संत्कुटिकयोरधस्तात्पाष्णी ।
पाष्ण्योरधस्तात्तलप्रोक्षौ तयोरभ्यन्तरपार्श्वे कचाः । बहिःपार्श्वे राजयः । तलप्रो-
क्षयोरधस्तात्तलकण्ठौ । ततस्तलौ । समन्ततस्तलसंधी । संध्योरुपपृष्ठीव्यौ ।
अपृष्ठीव्याधस्ताद्बकत्रसंक्थिनी । अनन्तरं बकत्रसकग्रोरधस्तादपरान्तरे । संदान-
भागयोरधस्तात्कूर्मौ । कूर्मयोरधस्तादशनकर्म । दश नखकूर्माः । दश नख-
शिखाः । तेषां पुरो नखादिविभागो गात्रनखवज्जोयः । नखान्तराण्यष्टाविति ॥

तत्र श्लोकः—

चतुःसप्ततिरित्येते प्रदेशाः परिसंख्यया ।

आतलात्प्रभृति प्रोक्ता जघनात्प्रभृति प्रभो ॥

मेढ्रस्य करीपप्रस्त्रावाधस्तादण्डकोशः । अण्डकोशस्य पार्श्वयोर्वक्ष्णौ ।
वक्ष्णपार्श्वयोर्मुष्कौ । अण्डकोशस्योपरि कोशसंधिः । मेहनस्तलः । तत्सं-
धिनिर्गमात्प्रतूहः । प्रतूहस्याग्रे ककुदम् । ककुदान्मेढ्राग्रम् । तस्य मध्ये
श्रो(त्रो)त इति ॥

तत्र श्लोकः—

एवं मेढ्राश्रिताः शास्त्रे प्रदेशा दन्तिनामिह ।

संख्ययैकादश प्रोक्ता यथावदनुपूर्वशः ॥

लाङ्गूलस्य सर्वत्र ग्रन्थयः । लाङ्गूलमध्ये वर्तकः । अभ्यन्तरे किली । तस्या
बहिः संवर्तकाः । अधस्तात्किल्याः संवालः । तस्याधस्ताद्वालपुष्करम् । वाल-
पुष्कराधस्तात्पर्व, इति ॥

तत्र श्लोकः—

सप्तैते संख्यया सर्वे ये लाङ्गूलस्याश्रिताः ।

प्रदेशा हस्तिनां प्रोक्ता गजशास्त्रविशारदेः ॥

हस्तास्पदन्तवदनदक्षिणःकर्णकंधराः ।

उरोहृदयगात्राङ्गमपराभेद्रवालधिः ॥

१ क. °त्सकुटि° । २ क. सकुटि । ३ क. सकुटि° । ४ क. °नखा-
नलः । ५ क. सर्वस्य । ६ क. ये न लाङ्गूलमा° ।

एतानि पञ्च दश च हस्तिनोऽङ्गानि ये श्रिताः ।

चतुःषष्टिशतं श्रुतं ते प्रदेशाः प्रमाणतः ॥

शरीरं हि चिकित्सायाः प्रदेशज्ञानमुच्यते ।

शरीरमेवं विज्ञाय प्रदेशैर्बहुभिर्वृतम् ॥

वारणानां यथाशास्त्रं शतिकर्म प्रयोजयेत् ।

विदितेषु प्रदेशेषु सुखं कर्माणि वेदिषुः (?) ॥

कर्मणामनभिज्ञस्तु गर्जं व्यापादयेद्विपक्व ।

वातेनैव विना तस्याः प्रयोगो नेष्यते क्वचित् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने प्रदेशज्ञानं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथासनस्थमासीनमभिवाद्याङ्गराजो रोमपाद* (एव) मम्रवीत्—‘भगवन्शास्त्रे
छेद्यभेद्यलेखपित्तावणविदारणेपणसीवनान्युक्तानि कर्माणि । तत्र कीदृशेन
किसमुत्पेन वा शस्त्रेण कीदृशं किं कर्म चानुष्ठेयम् ॥

अथोवाच भगवान्पालकाप्यः—इह खलु भो हस्तिनामागन्तवो दोषसमु-
त्थाश्च व्रणविधयो बहुविधा भवन्ति । तेषां दोषप्रशमनार्थं शस्त्रविधानं
संस्थानप्रमाणतश्च वक्ष्यामः ॥

तत्र कुण्ठं खरधारं वैकं ह्रस्वर्मनतिस्थूलं दीर्घमानतं स्रण्डं वर्जयेत् । गुण-
वद्विपरीतं न चातिनिशितं शस्त्रमवधारयेत् ॥

तत्र तीक्ष्णेनापसा विधिवन्निष्पन्नेन कुशलकर्मारः शस्त्राणि कुर्यात् । तदु-
त्तमेन हि द्रव्येणोत्तमेन चाऽऽचार्येण क्रियया चोत्तमया कृतं शस्त्रं कार्यं
साधयेदिति । तस्मात्प्रयत्नः कार्यः शस्त्राणामुत्तमानां करणे ॥

तत्र शस्त्राणि दशनामसंस्थानानि भवन्ति । तद्यथा—वृद्धिपत्रम्, कुशप-
त्रम्, मण्डलाग्रम्, ग्रीहिमुखम्, कुठाराकृति, वत्सदन्तम्, उत्पलपत्रम्,
शलाका, सूची, रम्पकश्चेति । फालजाम्बेवतापिकादव्याकृतपश्चेति । एतान्य-
ग्निकर्मविधाने चत्वारि चान्यानि शल्योद्गरणानि यथायोगं तिहददं गोधामुखं

* आदर्शद्वयेऽप्यदृष्टः पुरितः ।

१ क. °नसाधि° । २ ख. वातोऽनेन । ३ क. चक्रं । ४ क. °मति° ।

५ क. °तिशीतं । ६ क. °म्बवौष्ठना° ।

कङ्कमुखं कुलिशमुखं चेति । तिस्र एषिण्यः । एकविंशतिरेव वाऽप्योमपानि साधनानि भवन्ति । तेषां संस्थानं प्रमाणं कर्माणि वक्ष्यामः—तत्र दशाङ्गुल-प्रमाणं वृद्धिपत्रम् । पदङ्गुलप्रमाणं वृत्तम् । चतुरङ्गुलप्रमाणं पत्रम् । त्र्यङ्गुल-विस्तीर्णं पाटनार्थं छेदनार्थं चेति । पदङ्गुलवृत्तमर्धाङ्गुलं सर्वतः । तत्र पूर्णचन्द्राकृतिरग्रे मण्डलाग्रम् । लेखनार्थमक्ष्णोर्ग्रीहिमुखम् । उत्पलपत्रकमष्टाङ्गुलमेवैकम् । तच्चाष्टाङ्गुलप्रमाणमध्यर्धाङ्गुलविस्तृतमुभयतोधारं (* ग्रीहिमुखाकृति ग्रीहिमुखम् । मुञ्जभेदनार्थं छेदनभेदनार्थं चेति । नवाङ्गुलं कुशपत्रम् । पञ्चाङ्गुलं वृत्तम् । चतुरङ्गुलं पत्रम् । अर्धर्धाङ्गुलतुलविस्तृतमुभयतोधारं) कुशपत्राकृति गम्भीरपाकभेदनार्थं पदङ्गुलं वृत्तम् । अर्धर्धाङ्गुलं पत्रम् । पूर्णचन्द्राकृत्याग्रमण्डलाग्रम् । लेखनार्थमक्ष्णोर्ग्रीहिमुखप्रमाणमुत्पलपत्रं भेदनार्थं कुठाराकृति कुर्यात् । कुठारो (?) शस्त्रप्रच्छेदनार्थम् । वत्सदन्ताकृति वत्सदन्तं दशाङ्गुलम् । एकैकमध्यर्धाङ्गुलमुखम् । एवमेतानि च त्रीण्यपि यथायोगं प्रच्छादयिष्ये । सूची सेवनार्थम् । अष्टाङ्गुलं नागदन्ताकृति । त्र्यस्ता चतुरस्ता वा दृढा समाहिता समा वा शलाका वने वर्त्मविधूतपथम् । रम्पकस्त्र्यङ्गुलमुखो दशाङ्गुलवृत्तः पादशोधनार्थं नखच्छेदनार्थं चेति । एषणी दशाङ्गुला विंशत्यङ्गुला त्रिंशदङ्गुला यथायोगमञ्जनशलाकाकृति मुखतः श्लक्ष्णा समा चैवमेतास्तिस्त्र एषण्यः प्रमाणतः कार्याः । कोरण्टकपुष्पाकृति मुखनेत्रताम्रापसं षोडशाङ्गुलमनुपूर्वं त्रणानां प्रक्षालनं कुर्याद्भट्टिशं चक्राग्रमष्टाङ्गुलप्रमाणमक्ष्णोः पटलोद्धारार्थं चेति ॥

तत्र श्लोकः—

यथोक्तान्येवमेतानि शस्त्राणि विधिवद्विपक् ।
कारयित्वा यथायोगं कुर्याद्व्रणविदारणम् ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्पस्थाने
त्रिंशः शस्त्रविधिरध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

क्षारयोगं प्रवक्ष्यामि यथा सिध्यति कुर्वतः ॥
विविधानां विकाराणां क्षारः प्रशमने हितः ॥ १ ॥

* धनुराकारमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

देशे प्रशस्ते जातं तु प्रशस्तं ग्राहयेद्द्रुमम् ॥
 मुष्ककं मध्ययवसं काण्डशस्तं प्रकल्पयेत् ॥ २ ॥
 अशुष्कं दाहयित्वा तु तिलनालेन संमितम् ॥
 तद्गन्धं परिनिर्वातं मुनिगुप्तं निधापयेत् ॥ ३ ॥
 गोगजान्धस्वरमूत्रैरालोक्ष्य विधिवद्विपक् ॥
 परिश्रा(सा)व्य च तद्गन्धं सप्तक्रत्वः पुनः पुनः ॥ ४ ॥
 परिश्रु(सु)तं तु तं क्षारमापसे भाजने पचेत् ॥
 पञ्चभागावहीनं तु तत्र वापं समाचरेत् ॥ ५ ॥
 सुवर्चिका सुधाचूर्णं यवक्षारो विडं तथा ॥
 फासीसं शङ्खचूर्णं च तथा सौराष्ट्रिकामपि ॥ ६ ॥
 चूर्णोक्तयेतदावापं पच्यमाने विनिक्षिपेत् ॥
 दन्वा च घट्टयेत्सम्पग्यावद्विप्रलेपनम् ॥ ७ ॥
 उत्तार्य स्थापयेद्गुप्तं ततो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
 व्रणा येऽल्पव्रणा राजन्दुष्टमांसचिताश्च ये ॥ ८ ॥
 सास्त्रावा नाडिका जन्तोः कृमिदुष्टाश्च ये व्रणाः ॥
 कण्डूमन्तः प्रदुष्टाश्च ये च केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 वातिकाः पैत्तिकाश्चापि श्लेष्मिकाश्चापि ये व्रणाः ॥
 क्षारेणानेन साध्यास्तु यथायोगं भिषग्जिता ॥ १० ॥
 गम्भीरानुशया ये च व्रणास्ते राजसत्तम ॥
 सुरा सौवीरकं चापि व्रणप्रक्षालनं हितम् ॥
 इत्थं क्षारयोगस्तु पालकाप्येन कीर्तितः ॥ ११ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 एकत्रिंशः क्षाराध्यायः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 भग्नं कतिविधं दृष्टं भगवन्ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शरीरे पूर्वमुक्तानि यानि चास्थीनि दन्तिनाम् ॥ २ ॥

अस्थनां तेषां प्रवक्ष्यामि यथावद्भङ्गकारणम् ॥
 पतने ह्यवपाते च समरेऽमिहतस्य च ॥ ३ ॥
 स्खलनभ्रंशनावेधैः पतनैरपि दन्तिनाम् ॥
 नागानामभिघातैर्वा भज्यन्तेऽस्थीनि सर्वशः ॥ ४ ॥
 तेषां नामापि वक्ष्यामि भग्नानां मनुजाधिप ॥
 निष्पिष्टमथ विश्लिष्टं तथा प्रक्षिप्तमेव च ॥ ५ ॥
 तिर्यक्क्षिप्तमतिक्षिप्तं मुक्तकाण्डं च यद्भवेत् ॥
 स्थापितं जर्जरीभूतं चूर्णितं मथितं च्युतम् ॥ ६ ॥
 मज्जानुजातं मथितं भग्नं चैव तथा स्मृतम् ॥
 त्रयोदशविधं त्वेवं भग्नं भवति दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 यथावदनुपूर्वेण कीर्तितं ते मया वृष ॥
 पालकाप्यवचः श्रुत्वा ततः प्रोवाच पार्थिवः ॥ ८ ॥
 तत्र यच्छिन्नभिन्नं च स्फोटितं मोटितं तथा ॥
 त्वङ्मांसममृतं चैव स्थानभ्रष्टं च यद्भवेत् ॥ ९ ॥
 कथं तदभिजानीयात्काण्डमुक्तं तथैव च ॥
 एतन्मे पृच्छतः सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 नातिमात्रं भवेच्छोफो वेदना च न शाम्यति ॥ ११ ॥
 अस्थिस्थाने स्थितं दृष्ट्वा निष्पिष्ट इति तं विदुः ॥
 यः संधिदेशे श्वपथुर्यदा वा स्याद्भुजाऽन्वितः ॥ १२ ॥
 एभिलिङ्गैर्महाराज विद्याद्विश्लिष्टमेव तु ॥
 निवृत्तो विषमः संधिर्गर्जदेशे यथा भवेत् ॥ १३ ॥
 वेदना वर्धते वाऽपि तथा क्षुत्क्षिप्तमादिशेत् ॥
 यद्वै पार्श्वगतं स्थानात्तिर्यक्स्रतमिति स्मृतम् ॥ १४ ॥
 अतिक्रान्तं भवेत्संधिं तद्वा निक्षिप्तमुच्यते ॥
 वेदना गूनभावश्च केवलं विच्युते सदा ॥ १५ ॥
 मथितं पृथुलं विद्धि चूर्णितं तु महारुजम् ॥
 स्फालितं स्फोटितं नाम जर्जरं जर्जरीकृतम् ॥ १६ ॥
 वेदना परिशोपश्च भृशमस्योपजायते ॥
 सशल्यमिव चाऽऽध्मातं सरुजं जर्जरं तु यत् ॥ १७ ॥

वारणानां महीपाल यथावदुपलक्षयेत् ॥
 यदा न क्षमते स्पष्टं विस्पष्टं शब्दवत्तथा ॥ १८ ॥
 विषण्णो वाऽनुवृत्तो वा वारणो न लभेत्सुखम् ॥
 भग्नस्यास्थनस्तु विज्ञानं वेदना चाभिवर्धते ॥ १९ ॥
 स्फालितं त्वस्थिमध्येऽन्यन्मज्जानुगतमेव तत् ॥
 काण्डमुक्तं तु पार्त्तिकिद्वेष्टितं तत्प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥
 चतुर्विधानामस्थनां तु तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 कपालास्थीनि भिद्यन्ते भज्यन्ते नालिकास्तथा ॥ २१ ॥
 नाम्पन्ते तरुणास्थीनि स्फटन्ति रुचका नृप ॥
 अत्यर्थमभिघाताच्च मन्यते चूर्ण्यते तथा ॥ २२ ॥
 अस्थित्रयं नृपश्रेष्ठस्तरुणास्थिसुखक्रियाम् ॥
 इति भङ्गाः समुद्दिष्टा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥
 चिकित्सोपक्रमस्तेषां साध्यासाध्यं च वक्ष्यते ॥
 (* भग्नसं) ॥ २४ ॥
 अत ऊर्ध्वं महाराज चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥
 स्थानस्थशः^(१)पनं चात्र) यन्त्रे वाऽपि प्रतिष्ठिते ॥ २५ ॥
 वारणं शीतलेनाथ जलेन परिपेचयेत् ॥
 (* लभते सुखम्) ॥ २६ ॥
 यस्त्वपर्वणि भङ्गः स्यादसाध्यः स तु कर्त्तव्यते ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराद्याप्यो भङ्गो भवति हस्तिनाम् ॥ २७ ॥
 चुपुत्तप्रम्लानविश्लिष्टव्यावद्वेषु महीपते ॥
 सर्वेषामेव भग्नानामेतदेव चिकित्सितम् ॥ २८ ॥
 कर्तव्यं च मनुष्येण नागानां हितमिच्छता ॥
 एवं हि कीर्तितं सर्वं मया भग्नचिकित्सितम् ॥ २९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने
 भग्नचिकित्सितं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

* घनुराकारमध्यस्थौ पादौ न स्तः कपुस्तके ॥ † घनुराकारमध्यस्थः पादौ
 नास्ति सपुस्तके ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

परापरज्ञं तत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
 पालकाप्यं महात्मानं रोमपादः स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 कथं व्यापद्यते कुक्षौ मूढगर्भः कथं भवेत् ॥
 लक्षणं मूढगर्भाया गर्भनिर्हरणं तथा ॥ २ ॥
 अ(स्त्र)वणं लयनं चैव वक्तुमर्हसि(ति) तद्भवान् ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गुराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 विषमशट्पान्यशनैर्व्याधिभिश्च क्षुधा तथा ॥
 अतियानातिभाराद्वा लङ्घनप्लवनादपि ॥ ४ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणां धारणादभिघातनात् ॥
 उपद्रवान्मनस्तापात्कुक्षौ गर्भो विपद्यते ॥ ५ ॥
 आचतुर्धा च मासाश्च रक्तं अ(स्त्र)वति संनिभम् ॥
 ऊर्ध्वं संघातभूतस्तु पतेदासप्तमादपि ॥ ६ ॥
 यथापर्यागतं काले फलं घृन्तात्ममुच्यते ॥
 एवं विमुच्यते गर्भस्तन्तुमुक्तश्च जायते ॥ ७ ॥
 पूर्वोक्तकारणेर्वाऽपि यस्याः कुक्षौ विपद्यते ॥
 मृतगर्भा तदाऽत्यर्थं पूतिमूत्रपुरीषिणी ॥ ८ ॥
 पूतिनिःश्वासिनी क्षामा न चाऽऽहाराभिलाषिणी ॥
 दुर्मना दुर्मनस्का च गुरुमाणा च हस्तिनी ॥ ९ ॥
 विषन्नमत्स्पर्शगन्धा वा मृतगर्भेति तां विदुः ॥
 धर्मार्थं च यशोर्थं च मित्रार्थं च भिषग्वरः ॥ १० ॥
 भर्तुस्त्वनुमतेनास्या गर्भे शल्यं तु निर्हरेत् ॥
 सर्पिषा कल्कमिश्रेण शाल्मल्या घन्वनस्प च ॥ ११ ॥
 दक्षिणं करमप्यर्च्य योनिद्वारं च सर्वशः ॥
 विश्वासापित्वा सर्वस्वं यन्नापित्वा च हस्तिनीम् ॥ १२ ॥
 प्रवेश्य हस्तं योनौ तु गर्भमार्गेण वा हरेत् ॥
 ऋजुमार्गेण नाऽऽगच्छेत्तं तु शस्त्रेण निर्हरेत् ॥
 छित्त्वा तथाऽऽनुपूर्व्येण तस्याङ्गानि पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥

अङ्गीवो दारुणो भूत्वा त्वरमाणो जितेन्द्रियः ॥
 सूतिकारक्षणार्थं तु निःशेषं निर्हरेत्तु तम् ॥ १४ ॥
 यदि वाऽपि विशल्योऽयं जरायुर्न प्रमुच्यते ॥
 तत्र लाङ्गुलकीकन्दं पानमस्यै प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 एलागुलसमायुक्तं न चेदेतेन सिध्यति ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना हस्तेनैव तु निर्हरेत् ॥
 *विमृश्य नारीगर्भं च तस्यास्तमर्पसंहरेत् ॥
 उपाचरेद्विशल्यां च सूतिकाविधिना भिषक् ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वेदमहाप्रवचने तृतीये शल्यस्थाने मूढग-
 र्भापनयनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि शल्यभूते चिकित्सितम् ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते करणे तथा ॥ १ ॥
 कृत्वा सामान्यपन्नं तु ततो दन्तमुपाचरेत् ॥
 शोलाऽवश्यं भवेत्कार्पा जलाध्या(भ्या)से तु शीतले ॥ २ ॥
 निवाता कुसुमाकीर्णा द्रव्योपस्करसंभृता ॥
 प्रमाणेनोत्तमं स्तम्भं निस्त्रातं चात्र कारयेत् ॥ ३ ॥
 दत्तयश्च परिश्रा(त्ता)व्याः शरीरे वारिपूरिताः ॥
 घृतेन शतघोतेन कपायैः शीतलेस्तथा ॥ ४ ॥
 लेपपेक्षास्य वदनं पटेनाऽऽच्छादयेत्ततः ॥
 दध्ना च सघृतेनैर्न शाल्यन्नं भोजयेद्विषम् ॥ ५ ॥
 पूर्वोक्तैश्चपोदशभिर्बभ्रीर्पात्तैर्मत्तद्भजम् ॥
 वत्सादन्ताकृतिमुखा जलौकःपृष्ठसंनिभाः ॥ ६ ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलायामा लोहसूचीस्तु कारयेत् ॥
 ताभिः संवेष्टयेदन्तं विवृताभिरयाङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 दन्तचे(वे)ष्टानुसारेण ततस्ताः कुशलो भिषक् ॥
 नीजता न चावनता न च पार्श्वगता नृप ॥ ८ ॥

* इदमर्थम् 'एलागुड'— इत्यनः प्राक्पुस्तकेऽस्ति ।

१ क. °परं ह° । २ क. शाल्या । ३ क. यानेन । ४ क. °यात्तं मत° ।

शनैः प्रवेशयेत्सूचीर्णापत्तिर्न भवेद्यथा ॥
 तालुस्रोतः करश्रो(स्रो)वस्तथा नेत्रनिबन्धनम् ॥ ९ ॥
 शिराः स्नायूश्च रक्षेत्तु उन्मार्गगमनं तथा ॥
 न्यदाज्यहातप्रवेशयेत्तान्द्व्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं भिषक् ॥ १० ॥
 गारेण लेपयेच्चाग्रं तेन मांसं विशुध्यति ॥
 अपित्वाऽङ्गुलानि विंशतिविंशदेव ताः ॥ ११ ॥
 वैशत्यङ्गुलं वा सतोऽस्थीनि विनिर्दिशेत् ॥
 सप्रमाणं सत्त्वस्य स्वबुद्ध्या विभजेद्विषक् ॥ १२ ॥
 यदा विमुक्तो मांसेन बन्धमूलाच्चलत्पपि ॥
 यन्नाध्यापविधिप्रोक्तैर्बन्धैर्वद्ध्वा मतङ्गजम् ॥ १३ ॥
 त्रिभागे वेधयेदन्तं शलाकां चानुकारयेत् ॥
 तत्र सूत्रमयीं रज्जुं दन्ते बद्ध्वा नवां दृढाम् ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां वर्धयेत्तस्मिन्नङ्गुं वा रतृकां(?)दृढाम् ॥
 वक्त्रभ्रमरकं यन्त्रं ततोऽस्तेधापमेव च ॥ १५ ॥
 यन्त्रमेकतमं तस्मिन्पुरस्तात्संनिवेशयेत् ॥
 ततस्तं योजयेत्प्राज्ञो यन्त्रयोगेन बुद्धिमान् ॥ १६ ॥
 प्रक्षिपेच्च बलाद्रज्जुं यथा दन्तो निपात्यते ॥
 दन्तमार्गं च नागस्य पूरयेन्मधुसर्पिणा ॥ १७ ॥
 जलेऽवगादयेच्चैनं विमले शीतले च तम् ॥
 पानार्थं दापयेत्क्षीरं घृतयुक्तं नराधिप ॥ १८ ॥
 शाल्योदनं च सघृतं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
 पूर्वमेकं च नागाय सर्पिणा दापयेद्विषक् ॥ १९ ॥
 द्वित्रिणीषोपचारस्य कर्तव्यं स्यादतः परम् ॥
 असाध्यदन्तनाडी या दन्ते यस्येह जायते ॥ २० ॥
 दन्तस्त्रावीति तं विद्यात्तस्योपायः प्रवक्ष्यते ॥
 विद्ध्वा दन्तं विभागेन दूपायित्वा करीरकाम् ॥ २१ ॥
 तस्मात्तु चान्वितं रक्तं कृत्वा तु सुयरिशु(सु)नम् ॥
 पूर्वोक्तेनैव विधिना दन्तं नागस्य साधयेत् ॥ २२ ॥
 भोजनं चास्य तेनैव क्रमेणोपचरेद्विषक् ॥
 भज्यते यस्य वा दन्तः पतेद्वा सकरीरकः ॥ २३ ॥

वनं प्रस्थापयेत्तं तु न तस्मै प्रतिकारयेत् ॥
 उन्मार्गगमने सूची दोषानुत्पादयेद्ब्रह्म ॥ २४ ॥
 व्यापदश्चास्य जायन्ते यास्ता निगदतः शृणु ॥
 शोफोऽस्य कूर्मसंस्थानो मांसं दूषयते यदा ॥ २५ ॥
 मांसधावनतुल्यस्तु आ(स्त्रा)वश्चास्य प्रवर्तते ॥
 ओ(स्त्रो)तसा प्रसरत्युग्रं ओ(स्त्रो)तः संदूषयेद्यदा ॥ २६ ॥
 व्यापत्संजायते नेत्रे दूषिते नेत्रबन्धने ॥
 वेदना गद्गदत्वं च स्नायुच्छेदे प्रजायते ॥ २७ ॥
 यवनिष्कापतुल्यस्तु आ(स्त्रा)वस्तस्य प्रवर्तते ॥
 करकर्णास्यसंतप्तः शिराः संदूषयेद्यदा ॥ २८ ॥
 आ(स्त्रा)वो माश्चिष्ठतुल्यो वा रक्तो वाऽथ प्रवर्तते ॥
 वैकल्पं जायते चास्य प्राणैर्वाऽपि प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 अतोऽर्थं रक्षयेद्वाजनुन्मार्गगमनाद्रिपक् ॥
 सद्यः क्रियामधोत्तुज्य मत्वाऽवस्थां च पीडितः ॥ ३० ॥
 सद्यःक्षतविधानां क्तां क्रियां तस्येह कारयेत् ॥
 शोफस्योपशमं दृष्ट्वा वेदनायास्तथैव च ॥ ३१ ॥
 आरभेत(त) ततो दन्तं पूर्वोक्तेनैव कर्मणा ॥
 मन्दोष्मा जायते शोफो वेदना च तथा भवेत् ॥ ३२ ॥
 सम्यक् आ(स्त्रा)वसमे सूच्याः कुदशैवोपजायते ॥
 अत्यर्थं च यदा सूची दन्तं नागस्य कर्पेति ॥ ३३ ॥
 तदा सुखं न लभते भक्ष्यते वा न संशयः ॥
 तत उत्तुज्य तां सूचीं पुनः सम्यक्प्रवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 पूर्वोदितविधानेन व्यापत्तिर्न भवेद्यथा ॥
 ॥ ३५ ॥
 ॥
 इत्पुक्तो भूमिपालेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 पट्टिदन्ताः सदन्ताश्च प्रशलाकास्तथाऽपरे ॥
 राजिदन्ता ग्रन्थिदन्ताः पर्वदन्तास्तथाऽपरे ॥ ३७ ॥

१ रा. सत्त्वानस्थां । २ रा. उत्तृमना । ३ क. पूर्वोदितवि० । ४ क. रा.

वल्लीदन्ताश्च वक्राश्च द्विपुटास्त्रिपुटास्तथा ॥
 अतिदीर्घाश्च ह्रस्वाश्च अतिस्थूलाः कृशास्तथा ॥ ३८ ॥
 भवन्ति दन्ता नागानां दुर्भगा विपभास्तथा ॥
 एवं बहुविधा भेदा दन्तानां दन्तिनां नृप ॥ ३९ ॥
 महाविकल्पाश्चत्वारः शृणु कीर्तयतो मम ॥
 अन्तर्मुखावूर्ध्वमुखावधः पार्श्वगतौ तथा ॥ ४० ॥
 दन्तावूर्ध्वमुस्तौ यौ तौ करालाविति निर्दिशेत् ॥
 आपाण्डुरो पार्श्वमुखावाग्यो वाऽप्यधोमुखो ॥ ४१ ॥
 दन्तावनुगतौ हस्तं मानं हस्तौ तु तौ विदुः ॥
 आभ्यन्तरगतौ यस्य सदन्तः स तु कीर्तितः ॥ ४२ ॥
 संमुखौ संकटौ ज्ञेयौ विशालौ चास्थिसंमितौ ॥
 एकपार्श्वौ मुखाभ्यां तु सं साधीत्युच्यते नृप ॥ ४३ ॥
 एते विशल्या व्याख्याताः शृणु दोषानुपक्रमम् ॥
 पूर्वोक्तैः कारणैर्युक्तो दन्तो यस्पेह दृश्यते ॥ ४४ ॥
 कल्पयित्वा तु तं दन्तं लक्षयेद्यत उद्यतः ॥
 अनुपूर्वं ततः कृत्वा तत्रान्यं योजयेद्दृढम् ॥ ४५ ॥
 काष्ठदन्तोपमं कृत्वा माहिपं शृङ्गमेव च ॥
 मूले तु कर्तारिं कृत्वा दन्तमूलसमां नृप ॥ ४६ ॥
 कुशलं शिल्पिनं चैव ग्राहयित्वा समन्ततः ॥
 आपसैश्च त्रिभिः पट्टैः कीलां चास्यानुकारयेत् ॥ ४७ ॥
 स्नेचीप्रयोमाहतस्य तथा पीडनमेव च ॥
 तेनैव विधिना राजन्यो मया परिकीर्तितः ॥ ४८ ॥

—०:—

अतः परं भवद्वेषामि दन्तानां संभवं नृप ॥
 वातकुम्भादधस्तात्तु वृत्ताः स्युः सकरीरिकाः ॥ ४९ ॥
 संभूता नृपशार्दूल विज्ञेया वातसंभवाः ॥
 रन्ध्रभ्रुवाच्च विज्ञेया दन्तमध्ये व्यवस्थिताः ॥ ५० ॥
 सप्तत्रिंशच्चपद्मिंशच्चैव प्रमाणतः ॥
 नद्युभयार्द्रवा(चा)रीणामङ्गुलानि करीरिकाः ॥ ५१ ॥

पदङ्गुला नदीजस्य वृद्धिर्भवति दन्तयोः ॥
 अष्टार्धं विश्वरूपस्य त्र्यङ्गुलं गिरिचारिणः ॥ ५२ ॥
 मोरुतस्तु यदा चे(वे)ष्टौ दूषयित्वोष्मणा सह ॥
 मत्कुणस्तेन जायेत अग्राह्यः स तु दन्तिनाम् ॥ ५३ ॥
 एकवेष्टनिरोधेन एकदन्तो भवेन्नृप ॥
 द्विदन्तानां तु नागानां प्रकृत्या जायते नृप ॥ ५४ ॥
 त्रिदन्ताश्चापि जायन्ते चतुर्दन्तास्तथाऽपरे ॥
 पिशाचाश्चामुराश्चैव न तेषां ग्रहणं स्मृतम् ॥ ५५ ॥
 शृङ्गीताः पापमिच्छन्ति स्वभावानुगतास्तथा ॥
 स्पृशन्ते यस्य सङ्गाय दृश्यन्ते वा नराधिप ॥ ५६ ॥
 न तस्य ग्रहणं कार्यं परराष्ट्रं तमुत्सृजेत् ॥
 न्यूनाधिकत्वं नागानां वैषम्यं वैकृतं तथा ॥ ५७ ॥
 तत्सर्वं मारुताद्विद्धि समत्वं चैव यद्रवेत् ॥
 इत्यग्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ ५८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे वृद्धोपदेशे तृतीये
 शल्यस्थाने दन्तोद्धरणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

समाप्तं चेदं तृतीयं शल्यस्थानम् ॥

अघातश्चतुर्थमुत्तरस्थानमारभ्यते ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 हितं निःश्रेयसं चैव गजानामनुचिन्तयन् ॥ १ ॥
 यदा मयेयं विजिता सागरान्ता वसुंधरा ॥
 तदा मे वारणेस्तुल्यं न कृतं कर्म केनचित् ॥ २ ॥
 गुरुभाराभिवहनं गमनं विपमेषु च ॥
 तरसा मर्दनं चैव तरणं सलिलस्य च ॥ ३ ॥
 तीव्राघाता विघाताश्च तोयौघस्पावतारणम् ॥
 सर्वगात्रायुधत्वं च वारणेष्वेव दृश्यते ॥ ४ ॥
 नान्यैरसंमिताः सन्ति गुणा दन्तिषु केवलम् ॥
 त्रिविधेष्वपि ये न स्पुर्वलाङ्गेषु महामुने ॥ ५ ॥
 अग्रमेयेगुणैरैतैर्बलाङ्गं प्रथमं गजाः ॥
 अपि शालागताः कृत्स्नां रक्षन्ति सवर्षां महीम् ॥ ६ ॥
 कथं ते भगवन्नागा नीरोगा बलशालिनः ॥
 भवेपुर्जवसंपन्ना बलिनो मददार्पिताः ॥ ७ ॥
 तेषां मे भगवन्मश्रमिममारुपाहि पृच्छतः ॥
 तैर्हि मे बाहनं तुल्यमन्यदुवि न विद्यते ॥ ८ ॥
 तेषां कतिविधः स्नेहः कीदृशः किंपयोजनः ॥
 कत्पुपायाः कथं चापि प्रदातव्यो विजानता ॥ ९ ॥
 यच्चान्यदपि नागानां कर्तव्यं हितमिच्छता ॥
 तदशेषेण भगवन्सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ १० ॥
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 पृच्छते रोमपादाय मश्रं गजहितं शुभम् ॥ ११ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा संस्कृतासंस्कृतं भवेत् ॥
 वारणेभ्यः प्रदातव्यं स्नेहजातं चतुर्विधम् ॥ १२ ॥
 सर्वोपधप्रयोगेभ्यः स्नेहपानं मतं मम ॥
 स्नेहपानं प्रशंसन्ति पूर्वाचार्या मनीषिणः ॥ १३ ॥
 तद्भिर्बर्णकरं बल्यं सर्वव्याधिहरं स्मृतम् ॥
 उत्तमाधममध्यानां कुञ्जराणां यथागमम् ॥ १४ ॥

स्नेहपाने विधिं कृत्स्नं तमिमं प्रवरं शृणु ॥
 आपादे समतिक्रान्ते श्रावणे पर्युपस्थिते ॥ १५ ॥
 बहुले चातिक्रान्ते च श्लेहे स्नेहं समावपेत् ॥
 यदाऽल्पसारं तरुणं नृणं वर्षासु लक्ष्यते ॥ १६ ॥
 स्नेहपानं तदा कार्यं रोगघ्नं बलवर्धनम् ॥
 सम्पक्परिणमेच्छिष्य(च्छिष्य)मल्पसारं तथाऽसितम् ॥ १७ ॥
 लघुत्वात्तैलवृद्धौ च हितं न हितमन्यथा ॥
 शीतकालश्च विहितः शीतसात्म्प्या हि हस्तिनः ॥ १८ ॥
 भूर्यम्बुपानेन तदा मन्दतृष्णा तदा भवेत् ॥
 अहितं मृत्तिकादीनां सततं यन्निपेवते ॥ १९ ॥
 तद्वन्निशक्तिं निष्पिष्टं तैलं काले निपेवितम् ॥
 ऋतुसंधौ विशेषेण यो देहे कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 तं तैलं हन्ति सहसा शक्रः शत्रुभिवोजसा ॥
 आर्तवं तु यथाकामं पायपेन्नत्वनार्तवम् ॥ २१ ॥
 मन्यन्तेऽनार्तवेऽप्यन्ये स्नेहं प्रायोगिकं जनाः ॥
 मदकोदकदुग्धैश्च सुरया विधयाऽपि वा ॥ २२ ॥
 संयुक्तं दन्तिनां देयं कचित्कचिदसंयुतम् ॥
 तेषामभ्यञ्जने पाने नस्तकर्मानुवासाने ॥ २३ ॥
 मेहतः कटतश्चैव प्रदानं पङ्क्तिं स्मृतम् ॥
 व्याधिनिर्ग्रहणार्थं च बलायै चैव दन्तिनाम् ॥ २४ ॥
 स्नेहपानं महीपाल हितं तद्वि प्रेयोजनम् ॥
 तत्र तैलं प्रदातव्यं मृकृतं चक्रसंभवम् ॥ २५ ॥
 गजानाममलं चैव सद्यःकृतमपूतिकम् ॥
 विश्रं(सं) पुराणमत्यर्थं विवर्णं कटुकं च यत् ॥ २६ ॥
 पूतिकं चातिदग्धं च घृतमेतद्विवाञ्जितम् ॥
 मांसपक्वमनिर्दग्धरसोपधिसमन्वितम् ॥ २७ ॥
 त्रिवृतं दन्तिनां देयं सर्वस्नेहसमुद्भवम् ॥
 महिपाजवराहाणां वसा सद्यो विनिःश्रुता ॥ २८ ॥

१ क. °ले च तथाका° । २ क. घ. समाचरेत् । ३ क. लभ्यते । ४ क. °किभिः श्रेष्ठं तै° । घ. °किभिःश्रेष्ठं तै° । ५ क. प्रयोजयेत् । ६ ख. घ. °द्यःसत° । ७ क. °तपानं प्रशस्यते ॥ मां° ।

त्रिवृत्तार्थे प्रदातव्या भान्नाभ्यङ्गे च दन्तिनाम् ॥
 हेमन्ते तैलपानं तु वर्षासु च विधीयते ॥ २९ ॥
 वसा मज्जा च नागानां वसन्ते संप्रदीयते ॥
 शरत्काले निदाघे च घृतपानं प्रशस्यते ॥ ३० ॥
 एवं यथर्तुसामान्यात्स्नेहं नागेषु दापयेत् ॥
 वर्षासु पुष्टा नागेन्द्राः स्नेहादिभिरुपक्रमम् ॥ ३१ ॥
 तुरङ्गा रणदक्षाश्च योधाश्च रणकर्कशाः ॥
 वैशेषिकं बलं लब्ध्वा व्यापामैश्च स्तिरीकृताः ॥ ३२ ॥
 प्रवातवर्षे कुर्वीत राज्ञः कर्माष्टमासिकम् ॥
 न मार्गश्रुतिष्वेतेषु परेषां विषयेऽपि वा ॥ ३३ ॥
 शक्पं बलिक्रियां कर्तुं रोगाणां वा प्रतिक्रियाम् ॥
 हेमन्तकाले च पुनर्निदाघसमयेऽपि च ॥ ३४ ॥
 स्नेहपानं बद्धफले नृणे शुष्के च वर्जितम् ॥
 दोषाः शुष्कनृणे दृष्टा तथा बद्धफले नृणे ॥ ३५ ॥
 शुष्केणानघ्नते नागः सफलेनास्य जीर्यति ॥
 दिनेर्हेमन्तिकैः पीतं पानं सम्पद्न जीर्यति ॥ ३६ ॥
 अथ सर्पिः पिवेन्नागः शीते तदपि लीयते ॥
 निदाघे तैलपानेन मूर्छा तन्द्रा प्रजायते ॥ ३७ ॥
 पिपासां वमधुश्चापि त्वग्दोषाश्चैव दन्तिनाम् ॥
 तस्माद्देहन्तकालं च ग्रीष्मकालं च वर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 हिताहितज्ञो नागानां कालाकालविभागवित् ॥
 काले वा यदि वाऽकाले तैलं दत्तमजानता ॥ ३९ ॥
 सर्वात्पुद्गलान्कुर्यात्प्राणदपति, न्य, गत्ताम् ॥
 रक्षेद्यत्नेन वेधस्तु स्नेहपीतं मतङ्गजम् ॥ ४० ॥
 आतपाच्च प्रवाताच्च अजीर्णाध्यशनादपि ॥
 अतितोषावगाहाच्च पानाच्छीतस्य चाम्भसः ॥ ४१ ॥
 सात्स्यासात्स्यविषयासादतिचङ्क्रमणादपि ॥
 निदाघे स्नेहपीतस्य दोषाः पूर्वं प्रकीर्तिताः ॥ ४२ ॥

१ त. दृष्टा । २ क. दिने हेमन्तिके । ३ व. त. घ. विद्यानेन । ४ क.
 °सा च मधुश्चा° ।

स्नेहं प्रवाते पिवतो वायुरङ्गानि बाधते ॥
 अजीर्णाध्यशनाद्वाऽपि स्नेहे कोष्ठे व्यवस्थिते ॥ ४३ ॥
 आनाहो वा भवेत्तस्य मरणं वाऽपि जायते ॥
 अतितोषावगाहाच्च कायाग्निरुपशाम्यति ॥ ४४ ॥
 पिपासा वर्धते चापि स्नेहस्तस्य न पच्यते ॥
 यदि पीत्वा गजः स्नेहं जलमकथितं पिवेत् ॥ ४५ ॥
 तेन तस्यापचारेण स्नेहो भवति दुर्जरः ॥
 वेदना सर्वगात्रेषु वमधुश्चापि जायते ॥ ४६ ॥
 कुक्षिर्विहन्यते चास्य दौर्मनस्यं भवत्यपि ॥
 सारम्पासात्म्यविपर्ययात्स्नेहपीतस्य दन्तिनः ॥ ४७ ॥
 जायते चापि दौर्वस्यं रोगाः प्रादुर्भवन्ति च ॥
 अतिचङ्क्रमणाद्वाऽपि सद्योव्यायामसंभवः ॥ ४८ ॥
 वायुः प्रचलितः स्थानात्सर्वाण्यङ्गानि बाधते ॥
 पाकलस्तस्य भवति प्रैवोपो(?) वाऽतिदारुणः ॥ ४९ ॥
 भेदश्च पर्वणां चापि गात्राणामपि वेष्टनम् ॥
 स्नेहोपयोगाद्विगुणः परिहारो विधीयते ॥ ५० ॥
 विरूक्ष्णं वृंहणं च कर्मणश्च प्रवर्तनम् ॥
 तस्मात्कुपाद्बुधो वैद्यस्तेलपाने त्ववेक्षणम् ॥ ५१ ॥
 दुर्युक्तं तेलपानं तु विषं हालाहलं भवेत् ॥
 इत्येव स्नेहपानस्य कालाकालविधिः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 स्थावरो जङ्गमश्चैव द्विविधः स्नेह उच्यते ॥
 तस्य चैवं प्रयुक्तस्य विकल्पा बहवः स्मृताः ॥ ५३ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा मेदो मांसं पयो दधि ॥
 एवमादि विजानीयात्स्नेहजातं पृथग्विधम् ॥ ५४ ॥
 तिलादिजस्तु यः स्नेहः स्वशास्त्रे परिकीर्तितः ॥
 स्थावरस्तु समालयातो नानाफलसमाश्रयः ॥ ५५ ॥
 तत्र सर्पिर्वसा मज्जा तैलं चैवोत्तमं स्मृतम् ॥
 घृतं तु सविशेषत्वात्तेषु श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ ५६ ॥
 यथावदनुपूर्वेण गुणास्तस्य निबोध मे ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च लघु चैवाविदाहि च ॥ ५७ ॥

हितं वाते च पित्ते च मेदःशुक्रविवर्धनम् ॥
 दारुणानां मृदुकरं बलवृद्धिकरं तथा ॥ ५८ ॥
 प्रसृष्टमल्पमूत्रं च ग्रहणीदीपनं तथा ॥
 मुकुमारकरं बल्यमायुष्यं चक्षुषोर्हितम् ॥ ५९ ॥
 अल्पक्लेशं सुखस्पर्शं स्नेहानामपि चोत्तमम् ॥
 घृतान्यन्यानि वक्ष्यामि भैषज्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ६० ॥
 तत्र ये पित्तला नागाः प्रकृत्याऽवनताश्च ये ॥
 मदक्षीणाश्च वृद्धाश्च धेनुकाश्च च निश्रु(स्रु)ताः ॥ ६१ ॥
 बाला दुर्बलपादाश्च ये च नेत्रातुरा गजाः ॥
 तेभ्यः सर्पिः प्रदातव्यं गजा ये च नवग्रहाः ॥ ६२ ॥
 घृतादनन्तरं तैलमृषिभिः समुदाहृतम् ॥
 गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६३ ॥
 तैलं त्वक्ष्णं बलकरं लेखनीपं तिलोद्भवम् ॥
 विदाहि चोष्णवीर्यं च कपायमधुरं तथा ॥ ६४ ॥
 वातश्लेष्महरं चैव विपाके कटुकं स्मृतम् ॥
 कृमिघ्नं पित्तलं चापि मेदोघ्नं योनिशोधनम् ॥ ६५ ॥
 अग्न्यायामैरुपचिता ये गजाः स्थूलशारदाः ॥
 वातोपद्रुतदेहाश्च ये चाल्पलघुविक्रमाः ॥ ६६ ॥
 वातप्रकृतयो ये च श्लेष्मिका ये च वारणाः ॥
 बहुशश्चापि सज्जन्तो ये चाऽऽनाहेन कुक्षराः ॥ ६७ ॥
 सहसा हसते येषां मांसं चाध्वप्रयोजने ॥
 तेषां तैलं प्रदातव्यं ये चापि कृमिकोष्ठिनः ॥ ६८ ॥
 धेनुकानां नृ विहितं तैलमेव महीपते ॥
 तासां हि बहुवातत्वाद्वायुः कोष्ठे प्रकुप्यति ॥ ६९ ॥
 वसा हि वातशमनी दन्तिनां मधुरा स्मृता ॥
 वृष्ट्या विपाके मधुरा बलवर्णप्रसादनी ॥ ७० ॥
 सोतोभिघाते विहिता मन्यास्तम्भे गलग्रहे ॥
 भग्नस्फटितविद्वानां गात्ररोगेषु चोत्तमाम् ॥ ७१ ॥
 मज्जा बल्या विशेषेण वातपित्तविनाशिनी ॥
 कफं मेदश्च शुक्रं च वृद्धिं नयति दन्तिनाम् ॥ ७२ ॥

उष्णश्चैवोष्णवीर्यश्च गुरुश्चापि प्रकीर्तितः ॥
 वातरोगहरो वृष्यः स्रोतसां परिशोधनम् ॥ ७३ ॥
 तैलादर्थं घृते मात्रा ततोऽर्धं त्रिवृता भवेत् ॥
 मज्जश्चैव वसायाश्च मात्रा प्रायोगिकी स्मृता ॥ ७४ ॥
 इति स्नेहगुणाः प्रोक्ताः कालाकालौ च हस्तिनाम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्नेहपाने विधिं ह्य ॥ ७५ ॥
 शालां सुगुप्तां सुच्छिच्छ(च्छ)र्वां सर्वतः कटकैर्वृताम् ॥
 देशे यथोक्ते कुर्वीत नित्यं वलिबिभूषिताम् ॥ ७६ ॥
 अजातपर्व तरुणं शुचिं चोपहरेत्तृणम् ॥
 यथाकालं यथामात्रं स्थलजं च विशेषतः ॥ ७७ ॥
 उष्णोदकः(कं) कटाहानि स्नातपानाय दन्तिनाम् ॥
 नित्यं संनिहितानि स्युः स्नेहकाल उपस्थिते ॥ ७८ ॥
 अलिन्दांश्च घटांश्चैव पर्याप्तानुपकल्पयेत् ॥
 पानार्थं चैव तैलस्य सलिलस्य च हस्तिनः ॥ ७९ ॥
 काष्ठान्मुष्णोदकस्पर्शं संशुष्कान्युपकल्पयेत् ॥
 कुशलांश्चापि बृह्णीपानागस्य परिचारकान् ॥ ८० ॥
 वैद्यं च शास्त्रकुशलं दृष्टकर्माणमेव च ॥
 हस्तपद्मं च तत्रैव संदिशेत्पितृवृद्धितम् ॥ ८१ ॥
 सुखद्वारविशुद्धाय सुकृतं पानपायिने ॥
 हस्तेः सुमर्दितं कृत्वा तैलं नागस्य दापयेत् ॥ ८२ ॥
 दापयित्वा न्यहं मद्यं ततो रुक्षं च भोजनम् ॥
 विरुक्षितशरीराय स्नेहं नागाय दापयेत् ॥ ८३ ॥
 उपायं चापि सुकृतं तैलं चक्रसमुद्भवम् ॥
 स्थापयेद्भोजने स्निग्धे तैलं दद्याद्विचक्षणः ॥ ८४ ॥
 उपार्जयेच्च त्रिवृतं सर्वं स्नेहसमुद्भवम् ॥
 पानार्थं च वसा ग्राह्या गात्राम्पङ्के च हस्तिनाम् ॥ ८५ ॥
 माषयित्वा प्रमाणेन पथोक्तेन तु बुद्धिमान् ॥
 पथोक्ते विधिनाक्षत्रे स्वस्थं विज्ञाय वारणम् ॥ ८६ ॥
 भक्ततैलप्रमाणेन श्रेष्ठां मात्रां प्रदापयेत् ॥
 पादहीनं(नां) तथा मध्यां मध्याधेन कनीयसीम् ॥ ८७ ॥

एष एव क्रमो वृद्धेरा समाप्तेर्विधीयते ॥
 यथाग्निं पञ्चरात्रं वा त्रिरात्रं वा मतङ्गजम् ॥ ८८ ॥
 सप्ताहं वा पि वा स्नेहं पानी गुणयुतो भवेत् ॥
 यदि न स्नेहमर्पादां प्राप्य न स्निह्यते गजः ॥ ८९ ॥
 स्नेहान्तां पीनियेकैकां युनस्तां भतिलोभयेत् ॥
 केचित्पीनीं व्यवस्यन्ति दिनान्पष्टादशोत्तमाम् ॥ ९० ॥
 मध्यमां दश पञ्चैव सप्त पञ्च कनीयसीम् ॥
 तासां वक्ष्यामि राजेन्द्र प्रमाणं च शृणुष्व मे ॥ ९१ ॥
 एष एव क्रमो वृद्धेरा समाप्तेर्विधीयते ॥
 त्रिपष्टिराढकानि स्युरुत्तमायाः प्रमाणतः ॥ ९२ ॥
 मध्यमाया द्विपञ्चाशदाढकानि च निर्दिशेत् ॥
 कनीयसीं विजानीयाद्विचत्वारिंशदेव हि ॥ ९३ ॥
 एतत्प्रमाणं निर्दिष्टं पीनीनां त्रिविधं यथा ॥
 यस्मात्पीनयते पीनी देहे नागस्य पार्थिव ॥ ९४ ॥
 तस्मात्पीनीति सा प्रोक्ता सम्पदत्ता मनीषिभिः ॥
 दिनान्पष्टादशैवात्र दापयेत्तैलसर्पिणी ॥ ९५ ॥
 दश पञ्च च तैलस्य सर्पिणः सप्त पञ्च च ॥
 मात्रा यद्यपि निर्दिष्टाः स्नेहस्य करिणां वृष ॥ ९६ ॥
 अग्नेर्वैलावलं ज्ञात्वा यथागन्धेव प्रदापयेत् ॥
 समस्तं पायितः स्नेहं स्निग्धो भवति नान्यथा ॥ ९७ ॥
 तव त्वग्निपरीक्षायामिदं लक्षणमिष्यते ॥
 वैद्यस्तत्र त्रिबुध्येत गजरक्षार्थमुत्पितः ॥ ९८ ॥
 तत्र यः पीतवान्स्नेहं परिणामेन मुह्यति ॥
 न वा नमति मातङ्गो न चात्पथं प्रवेपते ॥ ९९ ॥
 †स्पष्टलाङ्गूलनयनः †स्पष्टकर्णशिरोधरः ॥
 न च तिष्ठति मातङ्गः स्तम्भमालानमाश्रितः ॥ १०० ॥
 आसार्यं चोद्यमानस्य न वा कुप्यति वारणः ॥
 तस्य स्नेहं यथायोगं क्रमेणाभिमवर्धयेत् ॥ १ ॥

† स्पष्ट इति स्यात् ।

यस्त्वतो विपरीतानि लिङ्गानि कुरुते गजः ॥
 न तस्य वर्धयेत्स्नेहं स्नेहो यस्य न जीर्यति ॥ २ ॥
 अरतिर्गात्ररुग्ग्लानिर्दाहस्तृष्णा विजृम्भणम् ॥
 सीकरभ्रममोहाश्च स्नेहेऽजीर्णे विमुह्यति ॥ ३ ॥
 (ः) एषामुपशमे विद्याज्जीर्णस्नेहस्य लक्षणम् ॥
 स्नेहपीतो यदि स्नेहे जीर्णमाणे प्रमुच्यति) ॥ ४ ॥
 अतस्तं लम्भयेच्छय्यां जलेनाक्ष्णोश्च सेचयेत् ॥
 ग्रहणीं दीपयेच्चास्य दीपनैः कुशलो भिषक् ॥ १०५ ॥
 येन योगेन नागस्य स्नेहयोगो विवर्धते ॥
 तेन योगेन कर्तव्यं विधाया व्यपकर्षणम् ॥ ६ ॥
 चतुर्भागे चतुर्भागमर्धेऽर्धं चापकर्षयेत् ॥
 त्रिभागवृद्धौ तु भवेत्त्रिभागाद्यपकर्षणम् ॥ ७ ॥
 स्नेहत्रिभागवृद्धौ तु कर्तव्यं दन्तिनां भवेत् ॥
 वैद्यो लवणवर्जाया विधाया व्यपकर्षणम् ॥ ८ ॥
 हीनं चतुर्थेनांशेन स्नेहस्य तत्तृणं हितम् ॥
 अध्यर्धंशेन हीनं वा प्रदद्यात्प्रथमेऽहनि ॥ ९ ॥
 ततोऽर्धमासं च ततः क्रमेणैवं प्रदापयेत् ॥
 आध्मातकुक्षिरचलः प्रकोपान्मातरिभ्वनः ॥ ११० ॥
 परुषं केनिलं नीलं तथा मारुतपीडितम् ॥
 सत्त्वस्थिरमदुर्गन्धमविदग्धमसंप्लवम् ॥ ११ ॥
 संश्लुष्कं पिच्छिलं लिण्ठं कृच्छ्रनिर्गममेव च ॥
 अपक्वमुदके यच्च क्षिप्रमेव निमज्जति ॥ १२ ॥
 प्रवाहणविसर्गे च शकुन्मूत्रानिलस्य वा ॥
 वायुर्न चातिप्रगुणो यस्य प्राणेश्च हीयते ॥ १३ ॥
 तस्य व्यावर्तयेत्स्नेहं यथाकालं यथावलम् ॥
 दौर्बल्यमधिकं गच्छेदतिस्नेहेन पीडितः ॥ १४ ॥
 गात्राणि चास्य सीदन्ति वल्लहानिश्च जायते ॥
 अतीसारश्च तृष्णा च वर्णभेदश्च लक्ष्यते ॥ १५ ॥

* घनुश्चिद्द्वयान्तःस्यः पाठो नास्ति कपुलके ।

भिन्नं स्विन्नमदुर्गन्धिं शकृदाद्यं प्रमुञ्चति ॥
 कृच्छ्रादल्पाल्पमापीतं मूत्रं सृजति वारणः ॥ १६ ॥
 हस्तगात्रापैरैर्नागः सीदति भ्रमतीव च ॥
 न च सम्पत्कृणे लोभं कुरुते प्राणकर्षितः ॥ १७ ॥
 अतिस्लिग्धस्य नागस्य लिङ्गान्पेतानि लक्षयेत् ॥
 नागमेवंविधं स्निग्धं क्रमेणैवं विरुक्षयेत् ॥ १८ ॥
 स्नेहजीर्णे तूष्णं किञ्चिद्भक्षयित्वा जलं पिबेत् ॥
 स्नापयेच्च ततो युक्ता(त्तया) दद्यात्तूष्णमनिग्रहम् ॥ १९ ॥
 वातानुलोमता हर्षः श्रेष्ठता लिण्डमूत्रयोः ॥
 प्रकाङ्क्षा लाघवं चैव स्नेहे जीर्णे निदर्शनम् ॥ १२० ॥
 गुरुत्वं सर्वकायस्य मूत्रानिलशकृद्ग्रहः ॥
 यवसेऽल्पप्रकाङ्क्षा च तदजीर्णस्य लक्षणम् ॥ २१ ॥
 कृष्णाभं यच्च दुर्गन्धं विच्छिन्नं केनिलं च यत् ॥
 द्रवं स्वरं सशूलं च तत्पुरीषमपकजम् ॥ २२ ॥
 अवेदनमदुर्गन्धं श्लेष्मणा विद्धि वर्जितम् ॥
 यथा यवसवर्णं च पक्कमित्युच्यते शकृत् ॥ २३ ॥
 परिपेक्षश्च कर्तव्यः सुसोष्णेनात्र वारिणा ॥
 तैलघृतं तु पीताय कटुष्णेनोभयक्रियाम् ॥ २४ ॥
 शय्याभागोत्थितं नागं पीततैलं तथैव च ॥
 शनैरेकेन वा रुद्धं गमयेद्दे धनुःशते ॥ १२५ ॥
 गजस्याधिकमकृतान्गुणदोषान्निबोध मे ॥
 प्रवर्तनं ग्रासपाने छा(स्था)ने स्फत्रस्य कर्शनम् ॥ २६ ॥
 उत्साहप्राणजननं रुजाशोकनिवर्हणम् ॥
 मृदूकरं शरीरस्य श्रो(स्रो)तसां परिशोधनम् ॥ २७ ॥
 कामाग्निज्वलनं वल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥
 गात्रापरव्यथार्ते च नागे कफविकारिते ॥ २८ ॥
 श्रेयस्तु व्याधिते वाऽपि प्रागुत्थाय विचारणम् ॥
 व्याधितेषु विशेषेण नित्यं चङ्क्रमणं हितम् ॥ २९ ॥
 यत्पित्तं तैलजनितं लिण्डशेषं च यद्भवेत् ॥
 तपोर्निर्हरणार्थापि तैलान्ते पापयेद्घृतम् ॥ १३० ॥

सप्ताहमथ पञ्चाहं निरात्रमथवा पुनः ॥
 ति(तै)लपानाद्घृतं वाऽपि वृद्धार्थेन प्रदापयेत् ॥ ३१ ॥
 हृष्टोदग्रः स मातङ्गस्तेजोबलसमन्वितः ॥
 लघुर्जवलाभमर्पादीप्राग्निर्धेनुकामेना ॥ ३२ ॥
 मांसोपचयसंयुक्तः कामवानिन्द्रियैः (ःपटुः ॥
 विस्मृष्टलिण्डमूत्रस्तु स्निग्धत्वक् प्रियदर्शनः ॥ ३३ ॥
 मृदुभिर्विशदैः स्निग्धैः सर्वश्रोतोभिर)न्वितः ॥
 यान्यान्प्रार्थयते कामान्समस्तांश्चोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
 न वेपते उरश्चास्य सम्यग्भक्ते च जीर्यति ॥
 न क्षुद्रमतिशुष्कं च स्निग्धं वृत्तं च युक्तितः ॥ ३५ ॥
 पक्कलिङ्गान्वितं काले शकृद्वाऽपि प्रमुञ्चति ॥
 ततो जवे च भारे च स्थाने च शयनेऽपि च ॥ ३६ ॥
 न च स्वेदमवाप्नोति सुखं शेते विबुध्यते ॥
 वातादीनां च दोषाणामनुलोमप्रवर्तनम् ॥ ३७ ॥
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थं च यथावदवगच्छति ॥
 नित्योदग्रोऽथ सुमनाः सम्पक्स्निग्धो भवेद्द्विपः ॥ ३८ ॥
 यदा तु गुरुगान्त्रत्वं क्रमे न्यासे च लक्ष्यते ॥
 मन्दमुद्धरते गात्रं मन्दं च परिवीजति ॥ ३९ ॥
 अल्पमूत्रपुरीषश्च जृम्भते च पुनः पुनः ॥
 पर्यश्रु चोपलक्ष्येत घ्यानस्वप्नपरोऽपि वा ॥ ४० ॥
 विनमत्पर्य चाभीक्ष्णं द्वेष्टि शय्यासनं निशि ॥
 क्षिप्रं न कुरुते संज्ञां दुर्मनाः संभवेद्भजः ॥ ४१ ॥
 विद्यात्सुमनसं नागं दीप्राग्निं धेनुकार्थिनम् ॥
 मृदुगान्त्रमुदीर्णं च रूपेभ्यो न च कुप्यति ॥ ४२ ॥
 रुजावन्न भवेत्तस्य त्वक्प्रसादश्च लक्ष्यते ॥
 शरीरोपचयश्चास्य स्वाम्यर्थाश्च विवर्धते ॥ ४३ ॥
 शब्दं स्पर्शं रसं रूपं गन्धं वाऽपि विशेषतः ॥
 सर्वाण्येतानि निःसङ्गं वेत्ति यः पञ्च पञ्चभिः ॥ ४४ ॥

*यपुस्तके धनुश्चिह्नान्तर्गतं पाठमलिखित्वा 'इन्द्रियान्विन' इति लिखितमस्ति ।

घनं स्निग्धं च यस्य स्याच्छकृत्पाण्डु विवर्णितः ॥
 मृत्तिका शर्करा वाऽपि यत्र मिश्रा न दृश्यते ॥ १४५ ॥
 एकवर्णमदुर्गन्धमविदग्धमनष्टुवम् ॥
 पुरीषं दृश्यते यस्य स नागो रोगवर्जितः ॥ ४६ ॥
 तैले दत्ते घृते दत्ते स्नेहं यद्यतिसार्यते ॥
 पञ्चाहमथसप्ताहं कदुष्णं स पिबेज्जलम् ॥ ४७ ॥
 दर्भमूलपलान्पथी सलिले कापयेच्छुचौ ॥
 एतस्त्रिगन्धाय पानीयं देयं वातानुलोमनम् ॥ ४८ ॥
 किंचित्स्निग्धपुरीषाय यवागूं पापयेद्विपक् ॥
 यदा यच्च प्रयोक्तव्यं स्नेहपानाय तच्छृणु ॥ ४९ ॥
 यावद्गोणो भवेन्नागस्तावत्प्रस्थान्मुसंस्कृतान् ॥
 तन्दुलानां प्रमाणेन यवागूं पापयेद्विपक् ॥ १५० ॥
 एतैश्च मुद्गसहितैरनयैव हि मात्रया ॥
 कृत्वा यवागूं नागाय त्र्यहं भूपः प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥
 तन्दुलाद्याढके भुक्तं मुद्गानामाढके रसम् ॥
 कृत्वा नागाय दातव्यमस्नेहलवणं त्र्यहम् ॥ ५२ ॥
 ततो भक्तचतुर्भागं चतुर्भागरसप्लुतम् ॥
 लवणस्य चतुर्भागं चैकाहं प्रतिभोजयेत् ॥ ५३ ॥
 विधाय त्वथ भुक्षीत रसार्धेन मतङ्गजः ॥
 लवणस्योचितस्वार्धयोगं चास्मिन्प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥
 रसस्य तु यथोक्तस्य विधाया लवणस्य च ॥
 पादहीनं प्रदातव्यं समस्तं भोजयेत्कृतम् ॥ १५५ ॥
 धान्पाम्लैर्दोढिमाम्लैश्च दध्यम्लैः स्वरसंप्लुतम् ॥
 भक्तं त्र्यहं त्र्यहं दत्त्वा प्रसन्नां पापयेत्त्र्यहम् ॥ ५६ ॥
 यथापूर्वं समादिष्टो भोजनस्य विधिक्रमः ॥
 रसजातेषु सर्वेषु तया कार्यक्रमो भवेत् ॥ ५७ ॥
 यवसस्य चतुर्भागं स्नेहस्यान्ते प्रदापयेत् ॥
 ततोऽर्धमर्धस्वार्धेन हीनं सर्वक्रमात्ततः ॥ ५८ ॥
 स्नेहे निश्चत्तमात्रे तु मात्राम्यङ्गो विधीयते ॥
 विधां समस्तां च तथा शीतं चाम्भोऽवतारयेत् ॥ ५९ ॥

नागं ततः स्वलंकृत्य बलिनं व्याधिर्वाजितम् ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे पार्थिवाय प्रदर्शयेत् ॥ १६० ॥
 अथ क्रमेण कुर्वीत रक्षां बद्ध्वाऽध्वकर्मसु ॥
 स्नेहं ततोऽस्य जनयेन्मदं च मदवर्धनैः ॥ ६१ ॥
 तैलक्षीरघृताद्यैश्च रोगसंशमनैः पुनः ॥ ६२ ॥
 इत्थङ्गाधिपनोदितेन मुनिना हेत्वर्थयुक्ता स्मृता
 पीनी प्रीतिगुणेन वारणहिता मात्रोपचारक्रमैः ॥
 पां पीत्वाऽऽतपशीतवृष्टिपवनाद्यत्पदितानां क्रमो
 नीरोगो बलवान्गजः श्रु(स्तु)तमदो भूत्वाऽथ हन्याद्विपून् ॥ १६३ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजानुर्वेदे महाप्रवचने महापाठे वृद्धोपदेशे चतुर्थ
 उत्तरस्थाने स्नेहपानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पापां हस्तिशास्त्रविशारदम् ॥
 पालकाप्यं महाप्राज्ञं सुखासीनं स्म पृच्छति ॥ १ ॥
 स्नेहपानं तथा कार्यं वारणानां महामुने ॥
 सर्पिर्वाऽपि कथं देयं वसा मज्जाऽपि वा कथम् ॥ २ ॥
 कस्मिन्दिने वा मासे वा तैले मात्रा च का स्मृता ॥
 जीर्यमाणं कथं तैलं विद्याज्जीर्णं कथं पुनः ॥ ३ ॥
 अजीर्णापां(?) कथं कुर्यादेतदिच्छामि वेदितुम् ॥
 उपचारप्रयोगं च निष्ठा तैलस्य वाऽऽदितः ॥ ४ ॥
 माननिर्माणयोगं च यवसे वाऽपि को विधिः ॥
 आहारं च कथं दद्यात्तैलपीताय दन्तिने ॥ ५ ॥
 शय्याभारं कथं कुर्यात्कथं च रसभोजनम् ॥
 को घृतस्योपचारश्च देयो वा कीदृशो गजे ॥ ६ ॥
 विचार्य सम्पगुद्वया हि भगवन्बलमर्हति ॥
 पालकाप्योऽङ्गराजेन स शृष्टस्त्वदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 शृणु राजन्निदं सर्वं यथावदनुपूर्वशः ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा यस्मिन्काले प्रदीपये ॥ ८ ॥

आपाटे समतिक्रान्ते श्रावणे समुपस्थिते ॥
 बहुले च व्यतिक्रान्ते शुक्ले स्नेहं प्रदापयेत् ॥ ९ ॥
 हस्तश्रवणपुष्पेषु चित्रापामश्वपुज्यपि ॥
 दशम्येकादशीद्वित्र्यष्टम्यादिषु तिथिष्वपि ॥ १० ॥
 बलाभजितसावित्रमैत्रेषु विजयेषु च ॥
 वर्जिता ऋतवो ये च तैलपानस्य ताञ्जृणु ॥ ११ ॥
 ग्रीष्मे हेमन्तकाले च तैलपानं न दापयेत् ॥
 उद्योगे पूजितावेतौ ऋतू विजयकाङ्क्षिभिः ॥ १२ ॥
 हृष्टो वा विजयार्थं यो गजो राज्यान्तरं व्रजेत् ॥
 पीड्यमानोऽपि चान्येन राजा योद्धुं समुत्सहेत् ॥ १३ ॥
 हेमन्ते सस्यसंपूर्णा मेदिनी शीतलोदका ॥
 पक्ष्यश्वरपनागानां भवेद्यापि सुखावहा ॥ १४ ॥
 लोभाद्वा यो व्रजेद्यात्रां भयाद्वाऽप्यथवा च यः ॥
 अकस्मात्संपयोगात्तु व्यापत्तिर्द्विरदे ध्रुवा ॥ १५ ॥
 महामात्रैस्तदा नागा विनीयन्ते च कर्मसु ॥
 शिशिरे घर्मकाले च वारणानां नराधिप ॥ १६ ॥
 घर्मकाले च ये दोषाः स्नेहपानस्य ताञ्जृणु ॥
 ग्रीष्मे सूर्यांश्चभिर्दग्धा वृक्षा गुल्मास्तथैव च ॥ १७ ॥
 मेदिनी दवदग्धा च संक्षिप्तयवसोदका ॥
 निदाघजलरोधे च स्नेहतृष्णा प्रवर्तते ॥ १८ ॥
 क्षिप्तं प्राणा विपद्यन्ते वृणाग्निरिव पार्थिव ॥
 इत्येतैः कारुण्ये राज्ञन्नृतुर्ग्रीष्मो विगर्हितः ॥ १९ ॥
 तस्मात्प्राप्य तैलं तु वारणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 वृणानि हरितान्यत्र स्युर्वनस्पतपस्तथा ॥ २० ॥
 पूर्णा वापी तडागानि मेदिनी सस्यसंवृता ॥
 शोभते हस्तेऽत्यर्थमिन्द्रगोपकदङ्गुराः ॥ २१ ॥
 न चातिशीतं नात्युष्णं न च शुद्धं न कर्म वै ॥
 सर्वावस्थाश्च राजानो जलपूर्णां च मेदिनी ॥ २२ ॥
 स्वादुपानोदके पथ्ये विचित्रपवसाश्चेत् ॥
 स्थाने ग्रामे शिवे रम्ये स्नेहपानं समाचरेत् ॥ २३ ॥

श्रावणे तैलपानं स्यादादौ भाद्रपदस्य च ॥
 तैलमात्रा तु नागस्य प्रागर्धमस्थसंमता ॥ २४ ॥
 उत्तमाधममध्यानां प्रदेया हस्तिनां भवेत् ॥
 तैलं स्थूले प्रदातव्यं कृशे सर्पिर्विधीयते ॥ २५ ॥
 उरःक्षतानां भग्नानां वसां मज्जां च दापयेत् ॥
 तैलस्याप्यप्रवक्ष्यामि प्रयोगमत उत्तरम् ॥ २६ ॥
 प्रतिपानं विशुद्धाय कवलैर्दोषिताय च ॥
 प्रातरुत्थाय नागाय तैलपानं समाचरेत् ॥ २७ ॥
 जीर्णेऽल्पश(स)स्यं देयं च ततस्तोपावगाहनम् ॥
 स्नातपीतोदकं चैव निवाते स्थापयेत्ततः ॥ २८ ॥
 यच्चोदितं च यवसं सस्यं दद्याद्विचक्षणः ॥
 विधां च स्नेहयोगेन ह्रासयेत्तस्य हस्तिनः ॥ २९ ॥
 पीते चतुर्नालिके च शय्यां रात्रौ नयेद्भजम् ॥
 मत्पुद्गलाय यवसं वारणाय प्रदापयेत् ॥ ३० ॥
 मभाते सुखसुप्तं च शुद्धस्त(म्)त्रपुरीषिणम् ॥
 ततः सुमनसं ज्ञात्वा तैलं नागाय दापयेत् ॥ ३१ ॥
 द्रोणं चतुर्थे दिवसे पीतवन्तं मतङ्गजम् ॥
 धनुःशतापतां वीथीं नयेन्नीचैर्गतेन तम् ॥ ३२ ॥
 चोद्यमानस्य ततैलं सर्वतः प्रतिधावति ॥
 सम्पग्गच्छति कोष्ठं च विक्रिपां न च गच्छति ॥ ३३ ॥
 स्वच्छन्दं चोदकं दद्याद्यावत्सात्म्यं च लोहिकम्(?) ॥
 पञ्चादकं भवेदेयं दिवसे पञ्चमे गते ॥ ३४ ॥
 षष्ठे षडादके दद्यादिवसे तस्य हस्तिनः ॥
 दिवसे सप्तमे चैव परीक्षेत मतङ्गजम् ॥ ३५ ॥
 अच्छपानं च पिवतः कोष्ठो यस्य न भिद्यते ॥
 हस्तं तु तस्य तं विद्यात्कोष्ठं मारुतपीडितम् ॥ ३६ ॥
 आटकक्रमयोगेन वर्धयेत्तस्य हस्तिनः ॥
 यां मात्रां जरयेत्सम्पत्तां मात्रां समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥
 उत्तमाय च नागाय देयं द्वात्रिंशदादकम् ॥
 अष्टौ च त्रिंशतिथैव मध्यमाय नराधिप ॥ ३८ ॥

चतुर्विंशत्पादकं तु दापयेच्च कनीयसे ॥
 सप्ताहं दापयेत्स्नेहमुत्तमाग्निं यत्कृजम् ॥ ३९ ॥
 मध्यमाग्निं च पञ्चाहं मन्दाग्निं त्र्यहमेव च ॥
 विरिच्यते ततः सम्पक्कोष्ठं वाऽस्य विशुध्यति ॥ ४० ॥
 एतत्स्नेहप्रमाणं तु विधिं चैव समाचरेत् ॥
 विभागेन विधायाश्च रूक्षं भोजनमिष्यते ॥ ४१ ॥
 स्नेहमच्छं तु पिवतो लवणं न प्रदापयेत् ॥
 यस्यापि पिवतस्तेलं वारणस्य न जीर्यति ॥ ४२ ॥
 तस्य विश्रम्य दातव्यं द्यहं वा त्र्यहमेव वा ॥
 पिप्पलीथुण्ठिमरिचं सपञ्चलवणापुतम् ॥ ४३ ॥
 विश्राम्यैतस्य पिण्डं तु सायं प्रातः प्रदापयेत् ॥
 तक्रं वातहरं चैव लवणांश्च प्रदापयेत् ॥ ४४ ॥
 यथोक्तं यवसं चैव नानार्थेषु सुखोदकम् ॥
 एवं जीर्णं यदा तैलमथेनं पापयेत्पुनः ॥ ४५ ॥
 अथास्याजीर्णतैलस्य लिङ्गानीमानि लक्षयेत् ॥
 दाहं संजनयेच्चैव ग्लानिं मूर्छां च दन्तिनः ॥ ४६ ॥
 तैलं वमति सश्लेष्म हृदयं चास्य पीड्यते ॥
 वेपते श्वसिति स्थूलं मुखशोषश्च जायते ॥ ४७ ॥
 भिन्नं चैव पुरीषं स्याद्रक्तमल्पं च मेहति ॥
 स्नेहव्यापत्सु च शोकां क्रियां तस्य समाचरेत् ॥ ४८ ॥
 लक्षणं जीर्णमागे तु तैले वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 द्विपस्य कुरुते ग्लानिं दृढं च परिबीजति ॥ ४९ ॥
 विकारान्परिणामे तु कुरुते वारणो मुखे ॥
 विजृम्भते विनमति तृष्णा चास्योपजायते ॥ ५० ॥
 जीर्णमाणस्य विज्ञानं जीर्णे जीर्णे प्रदापयेत् ॥
 अथेनं लङ्घितं स्नेहं पक्वान् प्रतिपापयेत् ॥ ५१ ॥
 ईप्सितं यदि नागेषु तैले दद्यान्नृपोत्तम ॥
 परं प्रमाणं वक्ष्यामि वदतस्तन्निबोध मे ॥ ५२ ॥
 पञ्च सायं स्मृताः श्रेष्ठे चतस्रो मध्यमे स्मृताः ॥
 तिस्रः सायं जघन्यस्य इत्येवं स्नेहनिश्चयः ॥ ५३ ॥

यदा पूर्णो भवेत्स्नेहः संसर्गं तस्य कारयेत् ॥
 पञ्चाहं पापयेन्मण्डं भक्तं चास्मै प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥
 पञ्चाहं मुस्तमण्डस्य दद्याच्च यवसं लघु ॥
 शकृद्रवेद्यदा वद्धं निःस्नेहं रूक्षमेव च ॥ ५५ ॥
 चतुर्भागं विधायास्तु वारणं प्रतिभोजयेत् ॥
 वर्धयेत्क्रमशश्चास्मै मुद्रयूपेण भोजयेत् ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीशृङ्गवेराम्पां पञ्चमूलसंस्कृतान् ॥
 दापयेत्क्रमशश्चास्मै संस्कृतं रसभोजनम् ॥ ५७ ॥
 शालीनामोदनं दद्यात्सुस्विन्नं मृदुमेव च ॥
 सुतोदकं च द्विरदे स्नेहपीते प्रशस्पते ॥ ५८ ॥
 भक्तं स्नेहं रसं मांसं क्रमयोगेन(ण) वर्धयेत् ॥
 पलानि पञ्च नागाय लवणस्य प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥
 वर्धयेत्पलिकं तावद्यावत्पूर्णं भ्रमाणतः ॥
 गात्राणां सर्वसेकं तु कुञ्जरेषु समाचरेत् ॥ ६० ॥
 शशतिचिरलावानां महिषपृषतैणयोः ॥
 खड्गवाराहमायूरैर्वेसवारं प्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
 पिप्पलीमरिचैर्युक्तः शुण्ठीगुडसमन्वितः ॥
 वेसवारः प्रदेयः स्पाद्रसं तेनैव कारयेत् ॥ ६२ ॥
 कृशरादधिपिप्पाकपिण्डो गुडसमन्वितः ॥
 प्रदेयो वृंहणार्थाप प्रतिपानं च दन्तिनाम् ॥ ६३ ॥
 प्रसन्नां पञ्चलवणैर्युक्तां त्रिकटुकेन च ॥
 वराहमहिषाजाभ्वकुलुटानां सरोष्ट्रयोः ॥ ६४ ॥
 श्वाविच्छल्यकगोधानां शृगालादिकमाजसम् ॥
 रसपुक्ताम्ललवणं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥ ६५ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसंपुक्तं तथा त्रिकटुकेन च ॥
 रसं प्रदापयेन्नागे दाडिमाम्लकसंघुतम् ॥ ६६ ॥
 तेरेव मांसैः पूर्वोक्तैर्यथावत्सुप्रकल्पितैः ॥
 दापयन्त्रिकटुकोन्मिश्रेणुदशकैरया युतेः ॥ ६७ ॥
 सुस्विन्नेष्ट्रेहणार्थाप वेसवारं प्रदापयेत् ॥
 पटुप्रतिपानं च पातुमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६८ ॥

एतेनैवोपचारेण रक्ष्यो मासद्वयं गजः ॥
 रसप्रमाणं वक्ष्यामि वारणानां यथाक्रमम् ॥ ६९ ॥
 अर्धोदकं प्रत्यरत्नी रसं नागाय दापयेत् ॥
 सायं प्रातश्च निर्गच्छेद्यथापूर्वमरोगवान् ॥ ७० ॥
 यथाशास्त्रसमुद्दिष्टं तत्सर्वं समुपाचरेत् ॥
 एवमाप्पायते नागो न च तैलं विपद्यते ॥ ७१ ॥
 मृद्नाति मदनीयानि हार्षाण्यपि हरत्पसौ ॥
 स्निग्धरोमच्छविर्नागः स्नेहितः स सुखी भवेत् ॥ ७२ ॥
 तैलमात्रा तु या भोक्ता सर्पिषो वा विधीयते ॥
 उपचारविधिश्चैव यथा तैले तथैव च ॥ ७३ ॥
 सर्पिराश्वयुजे मासि वारणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 सुखोष्णं पापयेत्सर्पिः प्रातरुत्पाय वारणम् ॥ ७४ ॥
 कारयेत्कट(ण्ट)कच्छन्नं हस्तिवेश्यास्य सर्वतः ॥
 समृद्धे चाग्निसंदीप्तं प्रतिवाहोऽनुकारयेत् ॥ ७५ ॥
 गोकरीपसुखं(सं)कीर्णां शय्या चास्य हिता भवेत् ॥
 पवसानि च देयानि हरितानि मृद्नानि च ॥ ७६ ॥
 कबलाश्च प्रदेयाः स्थुस्तथा वातहरा गजे ॥
 प्रभाते मुदितं दृष्ट्वा ततश्च क्रमपेद्गजम् ॥ ७७ ॥
 धनुःशतापतां वीर्यां वाहयेत्प्रथमं गजम् ॥
 बलं प्रकृतिसात्म्यं च जीर्णाजीर्णं च लक्षयेत् ॥ ७८ ॥
 द्वितीयं द्विगुणं वीर्यां वाहयेद्धारणं शनैः ॥
 पण्णाडिके तु पाते तु स्नपनं चास्य निर्दिशेत् ॥ ७९ ॥
 पट्ट(द्व)द्विताप पवसं वारणाय प्रदापयेत् ॥
 प्रभाते स्नानमानीय दृष्ट्वा सुमनसं गजम् ॥ ८० ॥
 सर्पिः प्रदापयेत्तस्मै पूर्वोक्तेस्तिरुपक्रमैः ॥
 एष ते सर्पिषः प्रोक्तो विधिवच्छस्य(ः) भूमिष ॥ ८१ ॥
 दुर्बलो घलमाप्नोति मांसं तेजश्च वर्धते ॥
 तथाऽध्वानं विपद्यते शीतमुष्णं च वारणः ॥ ८२ ॥
 सैवं विपद्यतेऽत्यर्थं न च कर्मणि सञ्जते ॥
 इत्येते सर्पिषः पाने गुणाः सम्पक्प्रकीर्तिताः ॥ ८३ ॥

वसामज्जाप्रमाणं तु निखिलं वक्ष्यते त्वतः ॥
 यज्जा चैव यथा प्रोक्ता तन्मे शृणु महीपते ॥ ८४ ॥
 चैत्रवैशाखयोर्मध्ये दद्यान्मज्जावसे भिषक् ॥
 मद्दिपाज्वराहाणां ये चान्ये वनचारिणः ॥ ८५ ॥
 नक्रपाठीनमत्स्यानां ये च स्युर्जलचारिणः ॥
 मज्जा तेभ्यः प्रदातव्या वसा वाऽपि महीपते ॥ ८६ ॥
 रोगाः सम्पक्प्रशाम्यन्ति बलं तेजश्च वर्धते ॥
 मांसोपचितसर्वाङ्गैर्लाघवं चास्य जायते ॥ ८७ ॥
 मज्जासु विधिरित्येष गुणाश्चापि प्रकीर्तिताः ॥
 क्रमः स एव पूर्वोक्तो यथोक्तः सर्पिषो मया ॥ ८८ ॥
 समाचरेद्ययोद्दिष्टं वैद्यः शास्त्रविशारदः ॥
 यवसानि विचित्राणि वारणं तालपत्रिकम् ॥ ८९ ॥
 भेदनीयानि जानीपात्तृणान्पेतानि पार्थिव ॥
 उत्कलं रोहिपं चैव जूणिपादं तथैव च ॥ ९० ॥
 उप(त्प)लं पल्लवं चैव यच्चान्यज्जाङ्गलं स्मृतम् ॥
 संघातार्थं प्रदेयं स्पात्स्नेहपीतेषु हस्तिषु ॥ ९१ ॥
 इति स्वबुद्ध्या विनयेन निश्चया-
 द्भजाप तैलं विधिवत्प्रपादितम् ॥
 करोत्परीगं बलिनं च वारणं
 स चापि राजा श्रियमामुपात्पराम् ॥ ९२ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदमहामवचने चतुर्थ उत्तरस्थाने स्नेह-
 पानविधिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ मृत्तीयोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पानकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 अन्नपानविधिं कृत्स्नं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 भेदकोदकदुग्धानां शृततैलरसस्य च ॥
 गुणदोषाश्च ये तत्र तान्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥ २ ॥
 ततः प्रोवाच मगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 सातमात्रोत्तमोच्छ्रापः पादहीनद्वयरत्निकः ॥ ३ ॥

सपादे द्वावरली च आपामस्तस्य दन्तिनः ॥
 द्वावरली वितस्तिश्च नाहोऽप्यस्य विनिश्चितः ॥ ४ ॥
 अङ्गुलानि च चत्वारि पञ्चमांशो यवस्य च ॥
 स्मृतोत्तमस्य नागस्य वर्षवृद्धिः समुच्छ्रये ॥ ५ ॥
 पञ्चाङ्गुलं सत्रिपवं यवमागश्च पञ्चमः ॥
 तस्य स्याद्दृष्टिरापामे परिणाहे षडङ्गुला ॥ ६ ॥
 अहीनाङ्गस्य नागस्य जन्मना वा विरोधिनः ॥
 सममेतत्प्रमाणं स्याद्विपमं स्यादतोऽन्यथा ॥ ७ ॥
 वृद्धाः क्षीणाश्च बालाश्च न निर्देश्या हि रूपतः ॥
 घालः समस्तरूपश्च क्षीणो वृद्धश्च हीयते ॥ ८ ॥
 पूर्वकायेऽधिको यश्च यश्च पश्चात्प्रपीडितः ॥
 विशिष्टश्चातिसंक्षिप्तो हीनग्रीवामुखस्तथा ॥ ९ ॥
 यो विशालश्चोपरिष्ठाद्यधिकोरसित(?)स्तथा ॥
 अग्रतश्चापि कुब्जश्च पृष्ठतश्च समुन्नतः ॥ १० ॥
 वामनो भयहीनश्च विकटोऽत्यर्पमादितः ॥
 अत्यर्पं दीर्घगात्रश्च अप्रमेयश्च षोडश ॥ ११ ॥
 विपरीतगुणा येऽन्ये निर्माणे चाविरोधिनः ॥
 तेषु मानं प्रयोक्तव्यं समस्तगुणयोगतः ॥ १२ ॥
 तदर्थं चैव मातव्यो नागो वैद्यैः प्रमाणतः ॥
 ततः सुस्थितसर्वाङ्गः सभादेशाश्रयो गजः ॥ १३ ॥
 अनुन्नतो नावनतो मातव्यो दण्डरज्जुभिः ॥
 तत्रस्यस्यांसयोः कार्यो दण्डस्तिर्षकप्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥
 भूमिसंस्थेन दण्डेन ऊर्ध्वं दण्डं चरं स्पृशेत् ॥
 स च येन प्रदेशेन दण्डो दण्डं च संस्पृशेत् ॥ १५ ॥
 * साप्यस्तत्रैव तद्यास्य प्रमाणं वर्ष्मणो भवेत् ॥
 सप्त षट् चैव तत्र स्युः पञ्चैव परिनिश्चिताः ॥ १६ ॥
 उत्तमाधममध्यानां वर्ष्मणाने च रत्नपः ॥
 तिर्षगदण्डापतः स्याप्यः कुम्भपेचवयोर्गजः ॥ १७ ॥

* 'भाप्य' इति 'स्याप्य' इति वा भवेत् ॥

१ क. *स पाप्मना वा विरोधिनः ॥१॥ प० २ क. अर्वाग्रीवश्च कु० । ख-
 अपामभापि कु० ।

आधामस्तु प्रमातव्यो रज्ज्वा चण्डांश्च योजयेत् ॥
 सप्त भवेन्नवाष्टौ च तेषामाधामसंविधौ ॥ १८ ॥
 उत्तमाधममध्यानामरत्नीनां पृथग्विधिः ॥
 परिणाहः प्रमातव्यः कक्षाकारणमाश्रितः ॥ १९ ॥
 रक्षा तत्रापि नागानां प्रमाणं संप्रवक्ष्यते ॥
 सत्राष्टौ परिणाहः स्यादधमो नव मध्यमः ॥ २० ॥
 दश रत्नीपरीणाहो गजस्तत्रोत्तमो भवेत् ॥
 वर्ष्म त्रिविधमप्युक्तं गजानां नयकोविदैः ॥ २१ ॥
 तत्र प्रमाणं नोक्तं तु हस्तिनीनां महामुने ॥
 तदहं ज्ञातुमिच्छामि त्वत्प्रसादाद्भिजोत्तम ॥ २२ ॥
 त्रिविधं हस्तिनीनां तु वर्ष्मयोगं प्रचक्ष्व मे ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
 पट्टरत्नीसमुत्सेधा त्वष्टारत्निसमाधता ॥
 कक्षाभागप्रदेशे च नवरत्नप्रमाणतः ॥ २४ ॥
 मिता मानविधिज्ञैस्तु यदि स्यात्सर्वतः समा ॥
 उत्तमं वर्ष्मयोगं तु हस्तिनीनां विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 पञ्चहस्तसमुत्सेधा आपामे सप्तसंमिता ॥
 अष्टरत्नपरीणाहा मध्यवर्ष्मणि पूजिताः ॥ २६ ॥
 चतुर्हस्तसमुत्सेधा आपामे षट्(६)संमिताः ॥
 अधमा सप्तहस्ता तु परिणाहेन कीर्तिता ॥ २७ ॥
 इति वर्ष्मप्रमाणं तु मयोक्तं हस्तिनीषु ते ॥
 बलप्रमाणमप्यार्ता प्रवक्ष्यामि पथाक्रमम् ॥ २८ ॥
 मायोगिकं भवेदेकं वैपरामर्शकं तथा ॥
 भक्तङ्गजस्य मध्यस्य प्रयोगे षट्फलं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 उत्तमायां प्रयोगे तु हस्तिन्यां तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मध्यमं बलमिच्छन्ति तस्याः श्रेष्ठं मनीषिणः ॥ ३० ॥
 पञ्चयोजनगा राजन्मध्यमा हस्तिनी भवेत् ॥
 योजनानि तु चत्वारि जघन्यायास्तथा बले ॥ ३१ ॥
 वैपरामर्शकीं संज्ञां बले चैव विभावयेत् ॥
 गुणान्समस्तानेवाहं सम्पनेतांस्तु लक्षयेत् ॥ ३२ ॥

वलानुभावः कार्यः स्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥
 अत्पराला भवेद्देनुरालस्य प्रमाणतः ॥ ३३ ॥
 उत्तमा मध्यमस्याप्यमध्यमा चाधमस्य च ॥
 जघन्यामपि जानीयाच्चतुर्हस्तसमन्विताम् ॥ ३४ ॥
 वर्ष्मस्तत्र विज्ञेयो गजेष्वाहारजो विधिः ॥
 *अरत्नेस्तत्र नागानां द्रोणमित्युपदिश्यते ॥ ३५ ॥
 कुडवस्य प्रमाणं तु पूर्वं यत्समुदाहृतम् ॥
 स्नेहभक्तादि नागेभ्यो विधिनाऽनेन दापयेत् ॥ ३६ ॥
 भक्तस्नेहप्रमाणं तु प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 तन्नारत्नौ प्रदातव्यं स्नेहस्यार्धोढकं भवेत् ॥ ३७ ॥
 तण्डुलानां भवेद्द्रोणमरत्नौ लवणस्य तु ॥
 पलानि दश तावन्ति गुडस्यापि प्रमाणतः ॥ ३८ ॥
 द्वादश द्रोणपर्पायो मापाणां तुलया धृतः ॥
 भारः स विहितो द्रोणो यवसस्य प्रमाणतः ॥ ३९ ॥
 आर्द्रस्य यवसस्येतत्प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥
 शुष्काणां च लघूनां च शष्पाणां च नराधिप ॥ ४० ॥
 दद्याद्दिगुणितं भारं यवसार्धे महीपते ॥
 फलितानां तु धान्यानामर्धभारं प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
 तेषामेव सगर्भाणां त्रिभागोनं प्रदापयेत् ॥
 अतैललवणां प्रातर्विधां मुञ्जीत वारणः ॥ ४२ ॥
 सर्पिर्गुडसमायुक्तं दध्ना सपललेन वा ॥
 सायमर्धां सलवणां सम्रेहरसकां नृप ॥ ४३ ॥
 विधापोमाघनुर्भागः फवलाश्चापनादिकः ॥
 श्रिष्णे श्रद्धयो नागानां श्रद्धेकश्च महिषिते ॥ ४४ ॥
 रुस्तत्वाद्यापि नागानां वह्नौ नृणदारुणः ॥
 आढकीयं भवेद्द्रोणं पयसा मेदकस्य च ॥ ४५ ॥
 मांसस्य पल्पञ्चाशदेया स्याद्द्रोणसंख्यया ॥
 वराहोरभ्रमहिषाः शशाजहरिणा मृगाः ॥ ४६ ॥
 स्वच्छशृत्ते प्रदातव्या रसाधे दन्तिनां नृप ॥
 कुशुग्रश्च मयूराश्च लावतिचिरमिः सह ॥ ४७ ॥

* 'अरत्नस्य' इति भवेत् ॥

आटीहंसाश्च नागानां रसार्थे विहिताः स्मृताः ॥
 द्रोणे त्रिकुटकस्यैतत्संस्कारार्थं पलं स्मृतम् ॥ ४८ ॥
 स्नेहस्य कुडवः पूर्णो दध्नांर्धाढकं भवेत् ॥
 मर्दितां तेन विधिवद्विधां भुञ्जीत वारणः ॥ ४९ ॥
 भुक्त्वा चाऽनुपिवेन्मद्यं पीत्वा भुञ्जीत वा पुनः ॥
 रसा हि वै महाराज शेषा दोषकराः स्मृताः ॥ ५० ॥
 वारुणी मेदकसमा रसस्यार्धाढकं भवेत् ॥
 विधायोगात्तु द्विगुणं सर्पिः क्षीरं प्रदापयेत् ॥ ५१ ॥
 द्विगुणं ॥ विधायोगात्पादभागोदकं पिवेत् ॥
 प्रातरेव गजो भुञ्जेत्(?) द्विगुणोदकतैलकम् ॥ ५२ ॥
 भक्ततैलसमस्नेहो मेदकेषु विधीयते ॥
 मेदकास्यपि नागानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥
 विडङ्गाक्षीरकुलमापमापगोधूमसंस्कृताः ॥
 दधिसौवीरकयुतां पृथङ्मेदकसंज्ञिताम् ॥ ५४ ॥
 यदा मद्यं पिबेन्नागो द्राक्षया सह योजितम् ॥
 तदा द्राक्षा प्रदातव्या भक्तपोडशवार्षिकी ॥ ५५ ॥
 भक्तमद्यप्रमाणेन योगं मद्यस्य कारयेत् ॥
 तैलेन लवणेनापि यथोद्दिष्टप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 गुडेनापि च संयोगो यथोद्दिष्टेन पूजितः ॥
 कुडवं दीपतैलस्य रक्षणार्थं प्रदापयेत् ॥ ५७ ॥
 मत्तस्य चाण्डकोशस्य अक्षणे गैरिकायुतः ॥
 नरेन्द्र दान्तिने देवो घृतस्य कुडवो भवेत् ॥ ५८ ॥
 गैरिकस्यं पलं तत्र द्रोणे दद्याद्विचक्षणः ॥
 दन्तिने कुडवः पूर्णस्तैलस्याथ घृतस्य च ॥ ५९ ॥
 अक्षणे शिरसो देवो मर्पसंयोजने भवेत् ॥
 अर्धप्रस्थस्तु विज्ञेयो गजानां गात्रसेवने ॥ ६० ॥
 तस्माच्चतुर्गुणः स्नेहो विहितः सेवने ऋषे ॥
 देयः पटपत्रिको रत्नगैरिकस्य प्रमाणतः ॥ ६१ ॥
 कैवलिदिच्छन्ति नागस्य स्नेहपीतस्य भोजनम् ॥
 भुक्तस्य चानुपानं च कैचिदिच्छन्ति पार्थिव ॥ ६२ ॥

अत्रापि बहवो दृष्टा गुणाः शास्त्रविशारदैः ॥
 इति स्नेहविचारस्य सप्रमाणगुणक्रमः ॥ ६३ ॥
 सविधायोगयवसं सर्वं देयं च कीर्तितम् ॥
 यत्प्रमाणं समुद्दिष्टं त्रिविधेष्वेव हस्तिषु ॥ ६४ ॥
 तत्क्रमेण समुद्दिष्टं दीप्ताग्निष्वाधिकं भवेत् ॥
 ततोऽङ्गपतिरक्षुद्रो विनयात्पुनरुत्थितः ॥ ६५ ॥
 भगवन्धत्तुचिरव्यग्रः पुनः प्रश्नमनुत्तमम् ॥
 भगवन्धत्तुचोद्दिष्टं कीर्तयिष्याम्यहं तथा ॥ ६६ ॥
 ये तु यस्मिन्गुणा दत्ते तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 ततः प्रोवाच भगवानादितो यवसे गुणान् ॥ ६७ ॥
 नृणं नृणापहं प्रोक्तं नृणं नृषिकरं स्मृतम् ॥
 मनःप्रसादनं चैव ग्रहणीदीपनं तथा ॥ ६८ ॥
 वातपित्तकफानां च रक्तस्य च निवर्हणम् ॥
 नृणं हरयेत्(?) दोषानुदीर्णानपि हस्तिनाम् ॥ ६९ ॥
 नृणाद्वर्धयते शार्णास्तृणात्संभवतीन्द्रियम् ॥
 श्रमगलानिविचिच्छत्वं तन्द्रां निद्रां च हस्तिनाम् ॥ ७० ॥
 नृणं यथा नाशयति नृणु यस्माच्च कारणात् ॥
 सोमादापः संभवन्ति नृणमव्ययं जायते ॥ ७१ ॥
 यत्किञ्चित्स्वावेरं चैव प्रभूतं लङ्गमं तथा ॥
 आप्याययति तत्सर्वं सोमो वै पृथिवीपते ॥ ७२ ॥
 सोमात्मकाश्च मातङ्गा शीतसात्म्पा विशेपतः ॥
 तस्माद्यदा व्रजेदकैः पर्यायेणोत्तरां दिशम् ॥ ७३ ॥
 क्षीयन्ते हि तदा नागा हीनप्राणा भवन्ति च ॥
 दक्षिणापनसंस्थं तु सूर्यं सुप्तपरायणाः ॥ ७४ ॥
 आस्वादयन्ति निष्पन्नं नृणं नागा न संशयः ॥
 भवन्त्युत्साहवन्तश्च नृणेनेव मतङ्गजाः ॥ ७५ ॥
 तदा च क्षुप्सं विमुक्तं यज्जवन्तो भवन्ति च ॥
 ततः प्रहृष्टमनसो रमन्ते धेनुकार्पिनः ॥ ७६ ॥

• 'पुप्यन्ति नृणं' इति श्येत् ।

विहरन्तश्च सरितः स्वैराहारा मतङ्गजाः ॥
 ते स्वैरं तृणपुष्टास्तु स्वैरगाश्चैव वोरणाः ॥ ७७ ॥
 गच्छन्ति मैथुनं स्वैरं गर्भं चैवाऽऽदधत्यपि ॥
 वशाः स्वैरं प्रजायन्ते तृणास्तृणगुणैः सदा ॥ ७८ ॥
 तृणेन तेजो भवति तृणात्संभवतीन्द्रियम् ॥
 सर्वे मृगास्तृणवरास्तृणप्राणास्तृणप्रियाः ॥ ७९ ॥
 तृणेन नागा जीवन्ति वने ग्रामेऽपि वा सदा ॥
 भुक्त्वा नरो हि मृष्टान्नं किञ्चित्स्वादेष्योपरि ॥ ८० ॥
 तथा तृणेन तृणानां किञ्चिदेवानुभोजनम् ॥
 आसवैः स्नेहपानैर्वा रसैर्वा विविधैर्हितैः ॥ ८१ ॥
 नस्पवस्ति क्रियाभिर्वा भेषजैर्वा पृथग्विधैः ॥
 न हि धारयितुं शक्यास्तृणहीना मतङ्गजाः ॥ ८२ ॥
 तृणैर्विना न जीवन्ति तृणसात्स्पृश्या गजाः ॥
 तस्मात्तृणेन हीनानां जीविते संशयो ध्रुवम् ॥ ८३ ॥
 तत्समुत्था वलजवतेजोमदगुणा नृप ॥
 लतापत्रतृणाहारा वृक्षभङ्गाशिनः सदा ॥ ८४ ॥
 वने दोषा न गच्छन्ति विधा लवणवर्जिताः ॥
 अत्यन्तोदितभावाद्भि मातङ्गानां तृणं हितम् ॥ ८५ ॥
 यथा कवलसंयुक्तं कुवलं पल्लवानि च ॥
 वधवन्धपरिक्लिष्टा ग्राम्याः परवशं गताः ॥ ८६ ॥
 अभ्युद्धतुं न शक्नुवन्ते यवसेनैव केवलम् ॥
 स्नेहक्षीरासवरसैर्विधाप्य वसतोऽपि च ॥ ८७ ॥
 तस्म्यग्रस्तिष्ठति ह्रिद्वैश भोज्यैर्द्विद्विधैरपि ॥
 विधिवत्ते गजा पुष्टाः कर्तव्याः पृथिवीपते ॥ ८८ ॥
 भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ पालकाप्यं महामुनिम् ॥
 चतुष्पकारो यः प्रोक्तस्त्वयाऽऽहारो महामुने ॥ ८९ ॥
 न फलं दन्तिने देयस्तन्ममाऽऽचक्ष्व पृच्छतः ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ९० ॥
 भोज्यं भक्ष्यं च पेयं च लेह्यं चेति चतुर्विधम् ॥
 तत्र भोज्यं भवेद्राजन्नानाजातं पृथग्विधम् ॥ ९१ ॥

संस्कृतासंस्कृतं चैव द्विविधं संप्रवक्ष्यते ॥
 तत्र संस्कृतमेवाग्रे प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ९२ ॥
 अन्नं मांसरसं स्नेहं कवलं च तथा दधि ॥
 संस्कृतं त्वेकतः प्रोक्तमसंस्कृतमतः शृणु ॥ ९३ ॥
 एतैर्विवर्जितं त्वन्नं तण्डुलाश्च नराधिप ॥
 वक्ष्यामि भक्ष्यं नागानां तन्मे निगदतः शृणु ॥ ९४ ॥
 कुवलं पल्लवं भङ्गं शास्त्रात्वङ्मूलमेव च ॥
 तृणानि चेति जानीयाद्भक्ष्यं राजन्विशेषतः ॥ ९५ ॥
 पेयान्यपि च वक्ष्यामि धानि नागाः पिबन्त्यतः ॥
 यवागुत्तीरमद्याश्च रसाश्च विविधा ज्ञेया ॥ ९६ ॥
 स्नेहाः सर्वे महीपाल संस्कृतासंस्कृताश्च ये ॥
 पेषकं तृवृतं चैव महास्नेहश्च पार्थिव ॥ ९७ ॥
 तैलं घृतं यमकं च वसा च तृवृतं स्मृतम् ॥
 स्नेहाः सर्वेऽथ मांसानि भेदोमज्जारसास्तथा ॥ ९८ ॥
 वसां चाप्येकतः पक्त्वा महास्नेह इति स्मृतः ॥
 पेयान्येतानि चोक्तानि लेहान्यपि विबोध मे ॥ ९९ ॥
 उत्कारिका वेसवारो मेदकाश्च नराधिप ॥
 उत्कारिकां प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०० ॥
 त्रिपालवीजं सर्जूर्पां मस्तकं पनसानि च ॥
 यवगोधूमचूर्णानि घृतेन सह पाचयेत् ॥ १ ॥
 मरस्पण्डिका शर्करा वा तत्र देया यथाक्रमम् ॥
 सूक्ष्मगोधूमचूर्णानि पिप्पलीस्तण्डुलास्तथा ॥ २ ॥
 घृते गुडं च संपोष्य पाचयेन्मतिमान्मिषक् ॥
 सक्तवश्च सुभृष्टा वै शौद्रं वाऽथ कसेरुकः ॥ ३ ॥
 तथा पुष्करबीजानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 घृतेन मरिचैर्वाऽपि युक्त्या सम्पाग्विपाचयेत् ॥ ४ ॥
 एतदद्यात्तु नागस्य कापाग्निबलवर्धनम् ॥

इत्पुत्कारिका ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि वेसवारं महीपते ॥ ५ ॥

१ त. घ. यव्यकं ।

मांसं निरस्थि सुस्विन्नं पुनर्दृष्टिं चूर्णितम् ॥

पिप्पलीशृण्ठिमरिचगुडसर्पिःसमन्वितम् ॥ ६ ॥

एकस्थं पाचयेत्सम्पग्वेसवारस्ततः स्मृतः ॥

*..... (द्वितीयमपि मे शृणु) ॥ ७ ॥

एतेनैव च कल्पेन दध्ना संयोज्य पाचयेत् ॥

एतदद्यात्तु नागानां बलमांसविवर्धनम् ॥ ८ ॥

इति वेसवारः ॥

मेदकांश्च प्रवक्ष्यामि नागानां बलवर्धनान् ॥ ९ ॥

गोधूमानथ सुस्विन्नान्धृतकिण्वसमायुतान् ॥

गुहेन द्विगुणीकृत्य देवो बलविवर्धनः ॥ ११० ॥

विडङ्गुतैलमापांश्च तैलेन सह योजयेत् ॥

द्वितीय एष विज्ञेयः कृमिकोष्ठविनाशनः ॥ ११ ॥

सुस्विन्नं यवकुलमापं तिलचूर्णसमन्वितम् ॥

क्षीरं धृतं गुडं चैव एकस्थं पाचयेद्बुधः ॥ १२ ॥

एनं दद्यात्तु नागैर्मयो बलमांसविवर्धनम् ॥

इत्येते मेदकाः प्रोक्ताः वारणानां यथाक्रमम् ॥ १३ ॥

पस्माद्धलं वर्धयते मांसं नेदोऽथ शोणितम् ॥

मेदका इति निर्दिष्टास्तस्मादेते नराधिप ॥ १४ ॥

इति मेदकाः ॥

स्पात्पञ्चविंशतिपलः स्नेहप्रस्थप्रमाणतः ॥

पञ्चविंशत्पलः प्रस्थो मेदके परिमाणतः ॥ ११५ ॥

शेषाणां पलद्विद्विस्तु रसानामुपदिश्यते ॥

क्षीरस्य तु त्रयः प्रस्था धृतप्रस्थः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

रसद्रोणं च दातव्यं दध्नश्चार्धादकं तथा ॥

स्नेदस्पर्धादकं तत्स्यान्मांसस्यार्धतुला तथा ॥ १७ ॥

मेदकस्याऽऽदकं देयं पलप्रस्थ एव च ॥

श(स)क्तु कौढविकं चैव गुडस्याष्टपलं तथा ॥ १८ ॥

* कवपुस्तकयोः ‘२’ इति श्रुतिचिह्नं वर्तते । सपुस्तके तु श्रुतिचिह्नं नोप-
लभ्यते । † ‘घनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

भक्तः स्नेहसमो देयस्त्ववपीडस्तथैव च ॥
 मांसस्नेहरसैर्युक्तं सायाह्ने भोजयेद्भजम् ॥ १९ ॥
 दद्यान्निकटुकस्यापि पलं द्रोणे विचक्षणः ॥
 एषाऽपि च विधा देया सायं प्रातश्च दन्तिनाम् ॥ १२० ॥
 दध्ना पलसमायुक्ता गुडेन च समन्विता ॥
 पूर्वाह्ने भोजयेन्नागं प्रतिपत्तिमतन्द्रिताम् ॥ २१ ॥
 विधागुणान्प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथाक्रमम् ॥
 तन्नेमानि प्रदेयानि धान्यानि मनुजधिषि ॥ २२ ॥
 शालयो यवगोधूमव्रीहयोऽथ त्रिषङ्गवः ॥
 कोद्रवाश्चैव धान्यानि विहिता हीनभोजने ॥ २३ ॥
 यथोपपत्तिं तेषां तु भोजने तु विशेषतः ॥
 ग्रीयते द्विरदः सम्यक्मुखं शय्यां विग्राहते ॥ २४ ॥
 भक्तन्नेहगुणानन्यान्प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥
 भक्ते सर्पिः प्रदातव्यं तैलं वा दन्तिनां भवेत् ॥ १२५ ॥
 तत्र ये पित्तला नागाः प्रकृत्या तनवश्च ये ॥
 मदक्षीणाश्च वृद्धाश्च धेनुकामु च विश्रुताः ॥ २६ ॥
 बाला दुर्बलपादाश्च ये च नेत्रातुरा गजाः ॥
 सर्पिस्तेभ्यः प्रदातव्यं तथा ये च नवग्रहाः ॥ २७ ॥
 तस्य दत्तस्य ये दृष्टा गुणांस्तास्तु निबोध मे ॥
 तद्वि वर्णकरं श्रेष्ठमारोग्यं वृंहणं परम् ॥ २८ ॥
 आपुष्यं च विषघ्नं च सर्वरोगविनाशनम् ॥
 घृतं वर्णरसोपेतं गन्धसंपन्नमेव च ॥ २९ ॥
 (॥ बलं वर्णं जवं चैव सर्वं नागस्य वर्धयेत् ॥
 अवस्थितं स्तिरं चैव अतिदग्धं तथैव च) ॥ ३० ॥
 भवेद्भोजनदुष्टं वा कृमिभिर्वा समन्वितम् ॥
 एवंविधं भोज्यमानो बलात्नागः प्रहीयते ॥ ३१ ॥
 बलात्प्रपुज्यमानस्तु भोजनं नाभिनन्दति ॥
 आप्यायामैरुपचिता ये गजाः स्थूलशारदाः ॥ ३२ ॥

* घृतुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुलके ॥

वातोपद्रुतदेहाश्च ये चाप्यलघुविक्रमाः ॥
 ये च वातप्रकृतयः श्लैष्मिका ये च वारणाः ॥ ३३ ॥
 बहुशश्चापि सज्जन्ते ये च नाहेन कुञ्जराः ॥
 सहसा ह्रसते मांसं येषां चाध्वप्रयोजने ॥ ३४ ॥
 तैलं तेभ्यः प्रदातव्यं ये चापि कृमिकोष्ठिनः ॥
 धेनुकानां च विहितं तैलमेव महीपते ॥ ३५ ॥
 तासां च बहुपित्तत्वात्तैलान्नान्यत्प्रशस्यते ॥
 तैलं वातहरं प्रोक्तं स्थूलमांसविवर्धनम् ॥ ३६ ॥
 कृमिकोष्ठप्रशमनं घातुषट्दिकरं तथा ॥
 उत्साहजननं चैव तेजोबलविवर्धनम् ॥ ३७ ॥
 मर्दितां तेन विधिवद्विधां मुञ्जीत वारणः ॥
 स्नेहेन सहिता हस्ता सम्यग्वृंहयति द्विपम् ॥ ३८ ॥
 वर्जपेक्षापि मन्दाग्निं सम्यक्परिणमत्यपि ॥
 तैलं वक्षोदृतं यच्च सद्यःक्षतमपत्रकम् ॥ ३९ ॥
 भवेत्स्वादुरसं यच्च तेन पुष्टिः प्रजापते ॥
 यद्वाजने भवेत्किञ्च कृमिभिर्दूषितं च यत् ॥ ४० ॥
 यद्वा फपायसंप्लुतं यच्चाम्लरसदूषितम् ॥
 अतीसारकरं ह्येतद्वैवर्ण्यकरमेव च ॥ ४१ ॥
 एवंविधं तु वर्जयेत्तैलं नागस्य पार्यिव ॥
 अतो लवणदानस्य गुणान्वक्ष्यामि भूमिप ॥ ४२ ॥
 अहितं चैव पचति च्छविं चास्य प्रसादयेत् ॥
 शोणितं वर्धयेद्यास्य वातं चास्यानुलोमयेत् ॥ ४३ ॥
 मांसभेदोस्थिमज्जानो विवर्धयति दन्तिनाम् ॥
 शोथयेन्मूत्रवांस्त च यवसं चाभिनन्दयेत् ॥ ४४ ॥
 व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं तेजोबलविवर्धनम् ॥
 क्लेदनं पाचनं चैव वमनं रक्तवर्धनम् ॥ ४५ ॥
 लवणं दीपयेदग्निं पचत्पाहारमेव च ॥
 * रुचिपक्षपोरधिष्ठानं नित्यं हि लवणं भवेत् ॥ ४६ ॥
 कृमिकोष्ठप्रशमनं वातरोगनिवर्धनम् ॥
 लवणं भक्षयित्वा तु जलं पिबति वारणः ॥ ४७ ॥

शोणितस्य जलं योनिस्तेजसा तच्च रज्यते ॥
 तच्च भुक्तवते देयं विधाशेषेण मर्दितम् ॥ ४८ ॥
 पश्चात्प्रदाने गृण्वस्य हेतुं स्पष्टनिदर्शनम् ॥
 यद्वदिन्धनसंभारं कृत्वा वह्निर्नियोजितः ॥ ४९ ॥
 भस्मी करोति लवणं तद्वत्पचति भोजनम् ॥
 आहारोपचित्तांश्चैव दोषान्नास्त्यत्र संशयः ॥ ५० ॥
 न चाऽऽहारोऽन्यसत्त्वानां गजाहारेण संमितः ॥
 वृक्षभङ्गलतागुल्मवृणशष्पादिभिर्गुरुः ॥ ५१ ॥
 विधायोगश्च सुतरां लवणेन विना कृतः ॥
 अमल इव पद्मानि बहुदोषकरो भवेत् ॥ ५२ ॥
 कोपयत्यनिलं क्षिप्रमजीर्णं जनयत्यपि ॥
 परकुप्यान्मृत्तिका मुक्ता तदेवालवणा विधा ॥ ५३ ॥
 तस्माल्लवणदाने तु न प्रमुष्टेत्कदाचन ॥
 रोमकं सैन्धवं चैव विडं सौवर्चलं तथा ॥ ५४ ॥
 स्वर्जिकाऽथ धवक्षारं सामुद्रमयबोद्धिदम् ॥
 अष्टावेतानि करिणां लवणानि यथाविधि ॥ ५५ ॥
 दद्याद्द्वौणे दशपलं सामुद्रस्यैव भूमिषु ॥
 शोषार्णां पञ्चपलिकमरत्निं विद्धि पार्थिव ॥ ५६ ॥
 इधुः क्षीरं घृतं मांसं वसा मेदक एव च ॥
 उत्कारिका वेत्तवारो मेदकेन समौ तथा ॥ ५७ ॥
 नवग्रहाय चैतानि दद्यात्क्षीणाय वा पुनः ॥
 नवग्रहं दम्यमानमुत्तमं प्रति लम्बयेत् ॥ ५८ ॥
 गुह्यतण्डुलकैर्युक्तां प्रदद्यात्प्रयमेऽहनि ॥
 फेवलैः भाकृतैर्मिश्रां तांश्च भक्षयतस्ततः ॥ ५९ ॥
 पलं पलं वर्षयते यावच्च कुडवो भवेत् ॥
 ततो द्विपलिका वृद्धिस्तण्डुलानां गुह्यस्य च ॥ ६० ॥
 अत्र त्रिगुणितं देयं तस्माच्चापि चतुर्गुणम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) विवृद्धिर्पाविदाहकम् ॥ ६१ ॥
 अतः प्रस्यविवृद्धिः स्याद्यावत्पूर्णा विधा भवेत् ॥
 कृत्वा गुह्यस्य तु पलं प्रयमे तण्डुलक्रमे ॥ ६२ ॥

पावद्वर्णप्रमाणं तु पूर्वोक्तं ते मया नृप ॥
 क्रमेणानेन वृद्धिस्तु लवणस्यापि निश्चिता ॥ ६३ ॥
 यदा प्राप्तं तु लवणं सात्मी भवति हस्तिनः ॥
 हासो गुहस्प कर्तव्यस्तथैव पृथिवीपते ॥ ६४ ॥
 अथ दद्यात्परं मात्रां दन्तिनां मनुजाधिप ॥
 सक्तवस्तण्डुलाः सर्पिर्गुहेन सह योजिताः ॥ १६५ ॥
 म्रदद्यादन्तिने सायं बलमांसविवर्धनम् ॥
 यदा सर्वांश्चसान्वादेत्ततः पेपेयु योजयेत् ॥ ६६ ॥
 क्रमेण पूर्वयोगेन(ण) विशेषस्त्विह वक्ष्यते ॥
 तैलं तोयेन संपुक्तं सर्पिस्तैलेन संपुक्तम् ॥ ६७ ॥
 सर्पिंश्च मेद(ः)संपुक्तं मेदश्च वसया सह ॥
 वसया योजयित्वा च मज्जा देया यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥
 रसानामिह शेषाणां पूर्वोक्तो यो भवेत्क्रमः ॥
 अकामाशनपाने तु निपुक्ते तस्य दन्तिनः ॥ ६९ ॥
 अथ भोज्ये क्रमश्चापं कर्तव्यो वक्ष्यते तु यः ॥
 पिण्डमेकं ततो द्वौ त्रींश्चतुरश्च प्रदापयेत् ॥ १७० ॥
 अनेन क्रमयोगेन(ण) या च पूर्णा विधा भवेत् ॥
 स्नेहस्य व्यवहारे तु क्रमो राजन्प्रवक्ष्यते ॥ ७१ ॥
 कुडवं प्रथमं दद्यात्ततो द्विगुणितं पुनः ॥
 तस्मान्निगुणितं दद्याच्चतुर्गुणमतः परम् ॥ ७२ ॥
 वृद्धिरेषा भवेत्कार्या पावत्स्नेहप्रमाणतः ॥
 स्नेहयुक्ता विधा दत्ता सम्यग्बृंहयति द्विपम् ॥ ७३ ॥
 वर्धयेदथ वाऽप्याग्निं सम्यक्परिणमेदपि ॥
 स्नेहं च पीत्वा विधिवद्भोज्यते वारणो यदा ॥ ७४ ॥
 तदा तत्र गुणा दृष्टाः शास्त्रार्थकुशलैरिमे ॥
 जघनान्तरसूत्रस्थो मारुतो ह्युपशाम्यति ॥ १७५ ॥
 मूत्ररोगाश्च नागानां न भवन्त्युग्रवेदनाः ॥
 सुखं परिणमत्यन्नं प्राक्स्नेहस्योपयोजनात् ॥ १७६ ॥
 प्रशमं च प्रपद्यन्ते व्याधयोऽनिलसंभवाः ॥
 नागानां (* वातशमने) नृपणा वाऽप्युपशाम्यति ॥ ७७ ॥

वंशभूकुक्षिवक्षस्थः पक्षयोश्चैव मारुतः ॥ ७८ ॥
 न कुप्यति भवेच्चापि वारणः स्थिरतां गतः ॥ ७९ ॥
 संशुष्कयवसाहारेर्वृक्षभङ्गाशनैः कृशैः ॥
 जायन्ते ये गजानां वै तद्विधा चैव मातृषु ॥ १८० ॥
 गर्भे एवानिलस्तेषां कुपितो गात्रसंधिषु ॥
 सेंतिष्ठन्(?) कुप्यति मुहुः सङ्गं च कुरुते सकृत् ॥ ८१ ॥
 गात्रातङ्घिनमित्याहुस्तं द्विपं शास्त्रकोविदाः ॥
 येषां न लभ्यतेऽत्यर्थं विशेषो गात्रसेचनैः ॥ ८२ ॥
 तेषामपि भवेत्पानमय तैलस्य पूजितम् ॥
 महोदराश्च ये नागास्तथा येऽपि च शारदाः ॥ ८३ ॥
 प्रसन्ना सर्वलवणैरन्वितां तेषु दापयेत् ॥
 वारुणी दीपयस्याग्निं जनयत्यङ्गलाघवम् ॥ ८४ ॥
 प्रसादनीया वृष्या च बृंहणी वीर्यवर्धिनी ॥
 कृमिघ्ना तैलसंयुक्ता श्लेष्माणं च निरस्यति ॥ १८५ ॥
 हिता ध्मानप्ररुद्धाय तथा वाऽनिलरोगिणे ॥
 क्षुभिताविद्धवंशानां विच्छुतश्रस्तवक्षसां ॥ ८६ ॥
 मदिरा द्राक्षया युक्ता हिता स्नेहेन चान्विता ॥
 भाराध्वगमनश्रान्ता वधवन्धार्दिताश्च ये ॥ ८७ ॥
 सहसा ये च विहिता गजाः संपानकर्मसु ॥
 (तेभ्यो गुडयुता देया दन्तिभ्यो मदिरा सदा ॥ ८८ ॥
 बलवत्संनिपातेषु विहिता ये प्रतिद्विपैः ॥
 वारुणी पञ्चभिर्युक्ता रसेर्लवणवर्जितेः) ॥ ८९ ॥
 तेभ्यो गजेभ्यो दातव्या यथान्यायं महीपते ॥
 तत्रानाहेऽग्निदौर्वल्ये मृत्तिकानाह एव च ॥ १९० ॥
 मदिरा दन्तिने यथ्या लवणैः सह योजिताः ॥
 वातोन्मथितदेहाश्च गात्रमूढाश्च ये गजाः ॥ ९१ ॥
 तेषां मपि सुरा देवो पञ्चभिर्लवणैर्युता ॥
 श्रान्ता ये तृपिता ये च भिन्नमूत्रपुरीषिणः ॥ ९२ ॥

† घनुश्चिद्धद्वयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. न कुप्यति मुहुः सङ्गं नागस्य कुरुते सकृत् । २ क. °या यथान्यायं महीपते ॥ श्रा° ।

अरोचकादिता ये स्युरामाशयविकारिणः ॥
 मन्दाग्रपश्च ये नागास्तथा च क्वलद्विपः ॥ ९३ ॥
 तेभ्यो फादम्बरी देया वारणेभ्यो विशेषतः ॥
 असंभ्रातं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जितम् ॥ ९४ ॥
 अग्निना दूषितं यच्च यच्च भाजनदूषितम् ॥
 एभिर्दोषैर्नियुक्तानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ ९५ ॥
 यस्त्वस्थं तैलवर्णं स्याद्दृतमण्डनिभं च यत् ॥
 फरवीरोत्पलाम्भोजैस्तुल्यगन्ध रसस्फुटम् ॥ ९६ ॥
 आस्वादे तिक्तमधुरं प्रकृतिस्थं बलान्वितम् ॥
 ईदृशं दापयेन्मद्यमदुष्टं दोषवर्जितम् ॥ ९७ ॥
 तत्र दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य पार्थिव ॥
 यान्दोषाश्चनयेदत्त द्विरदाय प्रमाणतः ॥ ९८ ॥
 विदाहमम्लिका कुर्पादभिस्पन्दं विलीतिषा ॥
 त्वग्दोषं पुष्पिता कुर्पाङ्ग्राणा व्यक्ता त्वरोचकम् ॥ ९९ ॥
 उष्णवाताभिसंतप्ता दत्ता पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अर्थं सन्नविलीनी स्यात्किण्वगन्धिरजीर्णकम् ॥ २०० ॥
 भाण्डपुष्टा तथाऽऽभ्यानं श्लेष्मला स्वादुवर्जिता ॥
 एवमेते सुरादोषास्तव सम्यगुदाहृताः ॥ १ ॥
 सुरा श्रमं नाशयति श्लेष्माणं चापकर्षति ॥
 दीपयेद्ग्रहणीं चास्य भुक्तं चास्यानुलोमयेत् ॥ २ ॥
 स्पष्टं करोति हृदयमाहारं चाभिनन्दति ॥
 मनोहर्षकरी चैव शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥ ३ ॥
 सुराया इति मे राजन्गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥
 दन्तिभ्यो दापयेद्राजन्वलमासविद्वद्वये ॥ ४ ॥
 मद्योपयोगे नागानां सर्वेषां विहितो विधिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भेदकस्य गुणोदयम् ॥ २०५ ॥
 गजान्मदवलक्षीणान्भेदकं सह संयुता (?) ॥
 घृहयत्यथ नागानां चैव विवर्धयेत् ॥ ६ ॥

पित्तप्रशमनो वल्यस्तृष्णोपशमनस्तथा ॥
 मेदकः संप्रदातव्यो ग्रीष्मे तु ग्रहकारिणा ॥ ७ ॥
 विडङ्गानां कषायेण मुद्गान्स्विन्नान्प्रमाणतः ॥
 कषाये स्वादिरे चैव प्रभाते च सुशीतलान् ॥ ८ ॥
 कुटजस्फेदुदस्पापि किण्वस्य च गुडस्य च ॥
 सूक्ष्मचूर्णं समालोक्ष्य निम्बस्य च धवस्य च ॥ ९ ॥
 धण्णां तु पलपञ्चाशत्सर्माशानामरन्निनाम् ॥
 सौवीरस्याऽऽदकेनाथ तिलतैलेन वा पुनः ॥ १० ॥
 समं संमर्द्य तत्सर्वं प्रातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसं च वर्धते तेन न च कुप्यन्ति धातवः ॥ ११ ॥
 दोषाश्चास्य न कुप्यन्ति विडङ्गान्मेदकादतः ॥
 अक्षीवाणां कषाये तु कुलत्यान्पाचयेद्विषक् ॥ १२ ॥
 रजण्या वा कषायेऽस्मिन्सुसिद्धान्काषयेन्नृप ॥
 स्वादिरासननिम्बानां चूर्णं च कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 चतुर्णां पलपञ्चाशन्मधुनः काञ्जिकस्य च ॥
 कुडवः कुडवश्चात्र प्रदातव्यो विजानता ॥ १४ ॥
 स्यात्किण्वगुडतैलानां मयेकं पलविंशतिः ॥
 समं संमर्द्य तत्सर्वं प्रातः शीतं प्रदापयेत् ॥ १५ ॥
 शरीरं चीपत्वे धातुं दोषाः कोपे न यान्ति च ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्माद्रजस्याक्षीवमेदकात् ॥ १६ ॥
 गोधूमतण्डुलाश्चापि चूर्णयित्वा च पूर्ववत् ॥
 रात्रौ सम्पकृतं चूर्णं वाऽप्यपकं सुशीतलम् ॥ १७ ॥
 प्रभाते तदुपादाय दापयेद्गुडकिण्वयोः ॥
 बलानामवलाशिमुकद्गोत्रोत्पलकन्दजाम् ॥ १८ ॥
 तपेभुरकवीजानां चूर्णं च समुपाहरेत् ॥
 सर्वेषां पलपञ्चाशत्सर्माशानामरन्निनः ॥ १९ ॥
 तैलेन सर्पिषा वाऽपि दध्नस्त्वर्षादकेन च ॥
 एकीभूतं च संमर्द्य प्रातरेव प्रदापयेत् ॥ २० ॥
 पित्तप्रशमनं वल्यं तृष्णादाहप्रणाशनम् ॥
 कफवातहरं पथ्यं मदसंजननं तथा ॥ २१ ॥

अरोचकादिता ये स्युरामाशयविकारिणः ॥
 मन्दाग्रपथ ये नागास्तथा च कवलद्विपः ॥ ९३ ॥
 तेभ्यो कादम्बरी देया वारणेभ्यो विशेषतः ॥
 असंप्राप्तं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जितम् ॥ ९४ ॥
 अग्निना दूषितं यच्च यच्च भाजनदूषितम् ॥
 एभिर्दोषैर्नियुक्तानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ १९५ ॥
 यत्स्वस्थं तैलवर्णं स्याद्दृतमण्डनिभं च पत् ॥
 करवीरोत्पलाम्भोजैस्तुल्यगन्धं रसस्फुटम् ॥ ९६ ॥
 आस्वादे तिक्तमधुरं प्रकृतिस्थं चलान्वितम् ॥
 ईदृशं दापयेन्मद्यमदुष्टं दोषवर्जितम् ॥ ९७ ॥
 तत्र दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य पार्थिव ॥
 यान्दोषाञ्जनयेदत्तं द्विरदाय प्रमाणतः ॥ ९८ ॥
 विदाहमम्लिका कुर्यादभिस्पन्दं विलीतिका ॥
 त्वग्दोषं पुष्पिता कुर्याद्ग्राणा व्यक्ता त्वरोचकम् ॥ ९९ ॥
 उष्णवाताभिसंतप्ता दत्ता पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अथ सन्नविलीनी स्यात्किण्वगन्धिरजीर्णकम् ॥ २०० ॥
 भाण्डपुष्टा तथाऽऽध्मानं श्लेष्मला स्वादुवर्जिता ॥
 एवमेते सुरादोषास्तव सम्पगुदाहृताः ॥ १ ॥
 सुरा अमं नाशयति श्लेष्माणं चापकर्षति ॥
 दीपयेद्ग्रहणीं चास्य भुक्तं चास्पानुलोमयेत् ॥ २ ॥
 स्पष्टं करोति हृदयमाहारं चाभिनन्दति ॥
 मनोहर्षकरी चैव शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥ ३ ॥
 सुराया इति मे राजन्गुणदोषाः प्रकीर्तिताः ॥
 दन्तिभ्यो दापयेद्वाजन्वलमांसविवृद्धये ॥ ४ ॥
 मद्योपयोगे नागानां (*सर्वेषां विहितो विधिः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मेदकस्य गुणोदयम् ॥ २०५ ॥
 गजान्मदबलक्षीणान्मेदकः सह संयुताः(?) ॥
 घृह्यत्यथ नागानां मदं चैव विवर्धयेत् ॥ ६ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

पित्तप्रशमनो वलयस्तृण्योपशमनस्तथा ॥
 मेदकः संप्रदातव्यो ग्रीष्मे तु ग्रहकारिणा ॥ ७ ॥
 विडङ्गानां कपायेण मुद्गान्स्विन्नान्प्रमाणतः ॥
 कपाये स्वादिरे चैव प्रभाते च सुशीतलान् ॥ ८ ॥
 कुटजस्येक्षुदस्यापि किण्वस्य च गुडस्य च ॥
 सूक्ष्मचूर्णे समालोह्य निम्बस्य च घवस्य च ॥ ९ ॥
 पण्णां तु पलपञ्चाशत्समांशानामरत्तिनाम् ॥
 सौवीरस्याऽऽदकेनाथ तिलतेलेन वा पुनः ॥ २१० ॥
 समं संमर्द्य तत्सर्वं प्रातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसं च वर्धते तेन न च कुप्यन्ति धातवः ॥ २१ ॥
 दोषाश्चास्य न कुप्यन्ति विडङ्गान्मेदकादतः ॥
 अक्षीवाणां कपाये तु कुलत्यान्पाचयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
 रजन्या वा कपायेऽस्मिन्सुसिद्धान्काययेन्नृप ॥
 खदिरासननिम्बानां चूर्णं च कुटजस्य च ॥ २३ ॥
 चतुर्णां पलपञ्चाशन्मधुनः काञ्जिकस्य च ॥
 कुडवः कुडवश्चात्र प्रदातव्यो विजानता ॥ २४ ॥
 स्यात्किण्वगुडतेलानां मत्पेकं पलविंशतिः ॥
 समं संमर्द्य तत्सर्वं प्रातः शीतं प्रदापयेत् ॥ २१५ ॥
 शरीरं चीपसे धातुं दोषाः कोपं न यान्ति च ॥
 ग्रहणी दीप्यते चास्माद्रजस्याक्षीवमेदकात् ॥ २६ ॥
 गोधूमतण्डुलाश्चापि चूर्णयित्वा च पूर्ववत् ॥
 रात्रौ सम्प्लुतं चूर्णं वाऽप्यपेकं सुशीतलम् ॥ २७ ॥
 प्रभाते तदुपादाप दापयेद्बुद्धकिण्वयोः ॥
 घलानागवलाशिशुकद्वोलोत्पलकन्दजाम् ॥ २८ ॥
 तथेक्षुरक्त्रीजानां चूर्णं च समुपाहरेत् ॥
 सर्वेषां पलपञ्चाशत्समांशानामरत्तिनतः ॥ २९ ॥
 तेलेन सर्पिषा वाऽपि दध्नस्त्वर्घादकेन च ॥
 एकीभूतं च संमर्द्य प्रातरेव प्रदापयेत् ॥ २२० ॥
 पित्तप्रशमनं चक्षुषं तृण्णादादमणाशनम् ॥
 फल्गुतातहरं पृथग् मदसंजननं तथा ॥ २१ ॥

गोधूममेदकं दद्याद्धारणानां नराधिप ॥
 मापास्तु निस्तुषान्नात्रौ सुस्विन्नान्वासयेद्विषम् ॥ २२ ॥
 प्रभाते शीतलं द्राक्षा गृह्णाद्युडकिण्वयोः ॥
 क्षीरिकायाः सुचूर्णेन संमभागेन योजयेत् ॥ २३ ॥
 पञ्चाशत्पलमात्रेण पञ्चाशानामरत्नितः ॥
 तैलेन सर्पिषा वाऽपि दध्नस्त्वर्धाढकेन च ॥ २४ ॥
 एकीभूतं समालोढ्य प्रातरेव प्रदापयेत् ॥
 मांसमेदोविद्वद्यथै दोषत्रयहितं नृप ॥ २२५ ॥
 तृष्णां दाहं भ्रमं मूर्छां नाशयेदग्निमुद्धरेत् ॥
 मदं सत्त्वं बलं वीर्यं जनयेन्मापमेदकः ॥ २६ ॥
 संजातशोणितां शोभां प्रतिच्छन्नां च दन्तिनः ॥
 प्राप्ताय नृपते देवो गोधूमाख्यस्तु मेदकः ॥ २७ ॥
 पक्षमलेपिनीं शोभां समकक्षां च हस्तिनः ॥
 प्राप्ताय द्विपदां श्रेष्ठ दातव्यो मापमेदकः ॥ २८ ॥
 समतत्पलया युक्तो यस्तु स्याद्व्यतिकीर्णया ॥
 अक्षीवमेदकस्तस्मै दातव्यो दन्तिने नृप ॥ २९ ॥
 मयमायां द्वितीयायां देवो गोधूममेदकः ॥
 तृतीयायां चतुर्थ्यां च शोभायां मापमेदकः ॥ ३० ॥
 गजस्य पञ्चपट्यां शोभायां कुल्मापमेदकः ॥
 प्राप्ताय सप्तमीं शोभां विडङ्गाख्यस्तु मेदकः ॥ ३१ ॥
 पूजितो वार्षके काले विडङ्गाक्षीवमेदकैः ॥
 द्विमे क्षीणाय संजातपूतिच्छन्नाय दन्तिने ॥ ३२ ॥
 गोधूममेदकं दद्यात्सर्वकालेषु योगवित् ॥
 ग्रीष्मे मत्ताय दातव्यः करिणे मापमेदकः ॥ ३३ ॥
 वृद्धातपिचदा बल्यो बृंहणो मदवर्धनः ॥

—:०:—

क्षीरस्य गुणदोषं तु यथावत्संग्रहक्षयते ॥ ३४ ॥
 गव्यं माहिपमार्जं वा विधियुक्तं पयो भवेत् ॥
 वारणेभ्यः प्रदातव्यं तत्र चेमे गुणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥

शीतलं मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं हितम् ॥

आपुष्पं चैव कृष्णं च पयः परमभेषजम् ॥ ३६ ॥

(*प्रहणीदीपनं चैव सद्योबलकरं तथा ॥

मधुरस्निग्धभावाभ्यां वातरोगविनाशनम् ॥ ३७ ॥

शैत्यान्माधुर्यभावाच्च पित्तप्रशमनं तृप ॥

एवमुक्तैर्गुणैर्युक्तं कफे नातिहितं भवेत् ॥ ३८ ॥

सदेव रक्तपित्तानां भेषजं परमं स्मृतम् ॥

क्षीरयानाद्धि सततं जायन्ते प्राणिनो भुवि ॥ ३९ ॥

निर्विकाराः प्रवर्तन्ते तस्मात्सर्वहितं पयः ॥

गर्भोन्निष्क्रान्तमात्रस्तु क्षीरं नागोऽभिनन्दति ॥ ४० ॥

प्राणान्वर्धयते क्षीरं वर्णं च जनयत्यपि ॥

तस्मात्क्षीरं नृपश्रेष्ठ हस्तिनां दापयेद्विपक्व ॥ ४१ ॥

दृद्धास्तरुणका ये च धेनुकास्तु च विश्रुताः ॥

तेभ्यः प्रथमतः क्षीरं केवलं संप्रदापयेत् ॥ ४२ ॥

संजातप्राणमांसेषु सर्पिष्कं संविधीयते ॥

तेन संजायते नागः प्रसन्नत्वक्नूरुहः ॥ ४३ ॥

स्थिरोपचितमांसश्च प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥

यद्दारिमिश्रगुष्णं च रात्रिपर्युषितं च यत् ॥ ४४ ॥

दोषान्प्रकोपयत्येतद्भोजनोपहतं च यत् ॥

तृष्णां छादिं च जनयेद्ब्रह्मणीं दूषयत्यपि ॥ ४५ ॥

सद्यःक्षतमसंलृष्टं पयः सर्वगुणावहम् ॥

† इमेष्वेव विकारेषु क्षीरपानं न शस्यते ॥ ४६ ॥

अल्प्यस्तमे हनुस्तमे अर्द्धरे साध्यास्तुके ॥

शिरस्तापे चास्थिमङ्गे ग्लाने शूने तथैव च ॥ ४७ ॥

फोष्ठगूलेषु सर्वेषु घोनिगूलाश्च ये स्मृताः ॥

प्रवाहिकायां दातव्यं पयो मव्यं प्रमाणतः ॥ ४८ ॥

दृद्धे चाले कुरो क्षीणे पित्तरोगहतेषु च ॥

धेनुकास्तु च दातव्यं मत्तेषु विमदेषु च ॥ ४९ ॥

* धनुभिद्ब्रह्मयान्तःस्थो नास्ति पाठः कपुस्तके । † आर्षप्रयोगोऽयम् ।

वयोतीतेषु हीनेषु ये चापि कृशशोणिताः ॥
 विहिताः संनिपातैश्च ग्रहणीं येषु वा पुनः ॥ २५० ॥
 मदक्षीणाश्च ये नागा विदग्धकवलाश्च ये ॥
 क्षीरं तेभ्यः प्रदातव्यं नागेभ्यो हितमिच्छता ॥ ५१ ॥
 बलवन्तो वर्णवन्तः सर्वक्षीणा भवन्ति ये ॥
 श्रमाभिभूता ये वा स्युर्ये चाप्यध्वगता नृप ॥ ५२ ॥
 क्षीरपानं परं तेषामारोग्याय बलाय च ॥
 एवमेतन्महीपाल मनसश्च प्रसादनम् ॥ ५३ ॥
 यथावदनुपूर्वेण नित्यमेव भिषग्वरः ॥
 न प्रमेही पिवेत्क्षीरं न कुष्ठी श्लीषदी तथा ॥
 दह्नुभिश्चित्रिताङ्गश्च न भित्री नैव कामली ॥ ५४ ॥
 न ग्रणी न किलासी च न च पामी पिवेद्विपः ॥
 न पिवेच्छ्रेष्मगुल्मातो ज्वगण्डी च वारणः ॥ २५५ ॥
 एवमेतेषु रोगेषु क्षीरं वेद्यो न दापयेत् ॥
 वातव्याधौ प्रदातव्यमथवा बलमिच्छता ॥ ५६ ॥
 इत्येते कीर्तिताः सम्यक्क्षीरदानस्य यन्नृप ॥
 गुणदोषाश्च विधिवद्यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि दधिदोषगुणान्नृप ॥
 क्षीरदोषे यथाऽप्युक्तमम्लमुद्धृतमेव च ॥ ५८ ॥
 वातं प्रकोपयत्येतत्पित्तं रक्तं च दूषयेत् ॥
 संज्ञातरसवीर्यं च वारणाय प्रदापयेत् ॥
 गव्यं माहिषमाजं वा तथा पल्लसंयुतम् ॥
 वातपित्तप्रशमनं वर्धनं बलमांसयोः ॥ २६० ॥
 ऋतूनां प्रविभागेन(ण) प्रवक्ष्यामि नराधिप ॥
 प्राद्वपि क्षिग्धमधुरमुष्णमम्लं च दापयेत् ॥ ६१ ॥
 कषायमधुरं शीतं शरत्काले दितं सदा ॥
 अत्युष्णं च शरत्काले लग्नं च विवर्जयेत् ॥ ६२ ॥
 (ऋदेमन्ते तिक्तकटुकं लवणाम्लं च दापयेत् ॥)
 कटुकं चैव तिक्तं च कषायमधुरं तथा ॥ ६३ ॥

लवणं च प्रदातव्यं वसन्ते दन्तिनां नृप ॥
 एवमृतपुशेषेषु विभज्य गुणदोषतः ॥ ६४ ॥
 स्वतृद्ध्या चैव दातव्यं विभज्य गुरुलाघवम् ॥

—:०:—

विधायां शालयः श्रेष्ठा ग्रीहयश्च नराधिप ॥ २६५ ॥
 मध्यमे यवगोधूममध्य(घ)मे कलुकोद्भवम् ॥
 (*त्रिविधेष्वपि नागेषु यथावदनुपूर्वशः ॥ ६६ ॥
 विधाकाले ह्युपतिता (?) रसं तर्पयते नृप ॥
 रसस्तर्पयते रक्तं रक्तं मांसमथापि च ॥ ६७ ॥
 मांसं तर्पयते मेदो मेदोऽस्थीनि च दन्तिनाम् ॥
 अस्थिभिः पुष्पते मज्जा मज्जा शुक्रं च पुष्पति ॥ ६८ ॥
 शुक्रेण तर्पितो देहो हृष्टस्तुष्टमना भवेत् ॥
 सत्त्वोत्साहबलोपेतः स्वस्थचित्तश्च जायते ॥ ६९ ॥
 स्वस्थचित्ततया तस्य दोषा वातादयो नृप ॥
 समीभवन्त्यधामिश्च मदस्तस्मात्प्रवर्तते ॥ २७० ॥
 मदः श्रीर्विजयस्तेजः कान्तिरारोग्यमेव च ॥
 गन्धः सम्पुष्कलघुत्वं च सत्त्वमुत्साहमेव च ॥ ७१ ॥
 एवमादीन्महीपाल विधा वर्धयते गुणान् ॥
 एतेषामेव सर्वेषामभावे विधया विना ॥ ७२ ॥
 उपनाहे भवेन्माषो यवगोधूम एव च ॥
 चतुर्भागप्रमाणेन कवलेष्वीपनाहिकम् ॥ ७३ ॥
 मेदकान्वेसवारांश्च तेष्वेवौत्कारिकाश्च याः ॥
 देयमप्यतिपीताय घृतं क्षीरं च दन्तिने ॥ ७४ ॥
 तथैवोदकमन्थं च ग्रीष्मकाले प्रदापयेत् ॥
 एवं पेयं तथा लेह्यं भोजनं च प्रदापयेत् ॥ २७५ ॥
 नरेन्द्र द्विरदन्त्रेभ्यो य इच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 वस्तिसिद्धौ च ये हृष्टा गुणा ये वस्तिकर्मभिः ॥ ७६ ॥
 वस्तिर्नैस्यप्रदानेन गुणाः सम्पक्वकीर्तिताः ॥
 वस्तिदानविनिर्दिष्टा गुणास्तत्तत्रवस्तिषु ॥ ७७ ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्यो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ घ. ह्युपतिता । २ क. ०नश्च प्र ० ।

कटसंरुद्धभागानां कटस्त्रेहनमिष्यते ॥
 तत्र ये हेतवः प्रोक्ताः कटश्रो(स्रो)तोनिरोधने ॥ ७८ ॥
 शरशक्तपृष्टिखड्गानां प्रतिघातैः पृथग्विधैः ॥
 प्रतिहस्ता(स्त्य)भिघाताद्वा प्रकोपादनिलस्य च ॥ ७९ ॥
 वृक्षपाकारभित्तीनां हरणाद्घृष्यतः कटौ ॥
 ज्वलनाभिहि(ह)तस्यापि रुध्येते दन्तिनः कटौ ॥ ८० ॥
 एवं बहुविधोपायैः संनिरुद्धकटो गजः ॥
 दानपूर्णाप्यतकटस्तिष्ठत्यल्पपरिश्र(स्र)वः ॥ ८१ ॥
 सलोष्ठकाष्ठैर्मातङ्गः कटान्तमभिघर्षति ॥
 बहुशश्चावकिरति वालुकोदककर्दमैः ॥ ८२ ॥
 लिङ्गैरेतैर्विजानीयात्संनिरुद्धकटं गजम् ॥
 कटश्रो(स्रो)तोविशुद्धचर्ममिमं कुर्यादुपक्रमम् ॥ ८३ ॥
 भद्रदारुहरिद्राभ्यां लवणैर्लथुनैरपि ॥
 विडङ्गैः पञ्चमूलाभ्यां संरत्नेन च दन्तिनः ॥ ८४ ॥
 सर्पिःसिद्धमर्निर्दग्धमन्तःश्रो(स्रो)तः प्रदापयेत् ॥
 वस्तिदानेन नागस्य विशुद्धिरुपजायते ॥ ८५ ॥
 माहिषं त्वथ गव्यं वा तत्र वास्ति तु ग्राहयेत् ॥
 तत्र नेत्रं दृढं बद्ध्वा काञ्चनं रौप्यमेव वा ॥ ८६ ॥
 कोरटं पुष्पवृन्ताग्रं मुश्लक्ष्णं सुसमाहितम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमायामं प्रवेशे त्र्यङ्गुलं भवेत् ॥ ८७ ॥
 मुद्गमात्रप्रमाणेन स्रोतसाऽथ समन्वितम् ॥
 वस्तिदानेन नागस्यै कण्ठशुद्धिर्भविष्यति ॥ ८८ ॥

—:०:—

अतो गुणान्प्रवक्ष्यामि विधिवद्वात्रसेचने ॥
 सर्वसेके च नागानां पथावदभिनिश्चितम् ॥ ८९ ॥
 गुरुबन्धाभिघाताभ्यां विरुद्धपरिवर्तनात् ॥
 विषमे कर्दमे निम्ने सलिले वाऽपि धावतः ॥ ९० ॥
 स्वलनैर्भत्सनैर्बन्धैः प्ररोधैर्वाऽपि दन्तिनाम् ॥
 अभिघातैश्च विविधैः स्तम्भो गात्रेषु जायते ॥ ९१ ॥

तथैव विषमाहाराच्छयनाद्वाऽपि दन्तिनाम् ॥
 दुःस्थानाच्चापि नागानां जायते गात्ररोगता ॥ ९२ ॥
 तेषां तैलेन सिक्तानां सर्पिषा वसयाऽपि वा ॥
 भवन्ति मृदुभूतानि श्वयथुशोषशाम्यति ॥ ९३ ॥
 आदीप्तस्य प्रशमनं हरणे प्रतिहस्तिनः ॥
 सहसा वाऽप्यभिहतस्तरणान्महतोऽपि वा ॥ ९४ ॥
 क्षुम्पन्ते दन्तिनोऽङ्गानि ततस्तिष्ठति वारणः ॥ २९५ ॥
 स्तब्धगात्रापरकरः श्रो(स्त्र)स्तश्रवणबालधिः ॥
 भवेच्चैव ततः क्षिप्रं काष्ठभूतः सुदुर्भेदाः ॥ ९६ ॥
 यथोद्दिष्टप्रमाणेन सर्पिषा तस्य दन्तिनः ॥
 सेचनं सर्वगात्राणां विहितं वृष्टेन वा ॥ ९७ ॥
 शोषैर्वाऽपि यथायोगमित्थं विहितो विधिः ॥

—:०:—

अतः परं प्रवक्ष्यामि शिरसो भ्रसणे गुणान् ॥ ९८ ॥
 विकृतान्यद्गुशाग्रेण दन्तितो घातनेन च ॥
 ततो घृष्टानि सहसा कवलैः कुवलैरपि ॥ ९९ ॥
 निर्वाणमुपगच्छन्ति भवन्ति च नराधिप ॥
 शिरांसि स्निग्धकेशानि तथाऽलंकारमेव च ॥ ३०० ॥
 दृष्टिश्च नाविला तस्य श्रो(स्त्रो)तश्चास्य न हन्यते ॥
 कोशाद्विभ्रते मूर्ध्नि प्रभिन्नस्य महीपते ॥ १ ॥
 दन्तिनः पच्यते कोशः सर्व एव समन्ततः ॥
 तस्य गैरिकयुक्तेन घृतेन परिपेचनम् ॥ २ ॥
 तत्रारत्नेः प्रदातव्यं गैरिकस्य पलं भवेत् ॥
 वृश्चिकाः कृकलाशा(सा)श्च तथैव सह्योर्लिकाः ॥ ३ ॥
 छर्दनात्कृमयश्चान्ये बहवो वारणे हिताः ॥
 रात्रौ विनिःसृता धान्नो मुजङ्गाश्च महाविषाः ॥ ४ ॥
 व्यातिष्ठन्त्यमदीपत्वाद्भक्षयित्वा च सान्गजः ॥
 तीव्रां वाधामवाप्नोति मरणं वा निषच्छति ॥ ३०५ ॥
 सुमना दुर्भनस्त्वं च कृतत्वं लिण्डभूत्रयोः ॥
 सुखं विज्ञापते रात्रौ दीपे ज्वलति दन्तिनः ॥ ३०६ ॥

तस्माद्भजद्वितीयं च रक्षणे चानुजीविनाम् ॥ . .
 गजागारे मदीपार्थं स्यात्तेलकुडवो तृष ॥ ७ ॥
 दन्ताभ्यङ्गे तु सामर्थ्यमत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यते ॥
 दृढौ स्थिरो दन्तवेष्टौ करीरी चैव दन्तिनाम् ॥ ८ ॥
 विपाणैः प्रहरतां च न हीयन्ते च दन्तिनाम् ॥
 न राजयश्च जायन्ते स्निग्धा दन्ताश्च भूमिप ॥ ९ ॥
 एतत्सर्वं महीपाल दन्ताभ्यङ्गे विधीयते ॥

नेत्राभ्यङ्गे तु सामर्थ्यमत ऊर्ध्वं शृणुष्व मे ॥ ३१० ॥
 अभीक्ष्णं साधु पश्यन्ति घृताभ्यङ्गेषु योजिताः ॥
 अक्षिरोगा न जायन्ते स्थिरा दृष्टिस्तु जायते ॥ ११ ॥
 नेत्रजानि तु रोमाणि स्निग्धान्यस्य दृढानि तु ॥
 भवन्ति न न भिद्येत दृष्टिस्तस्य कदाचन ॥ १२ ॥
 शोभते चैव नेत्रं च निर्वाणं परमेव च ॥
 एतत्सर्वं महीपाल नेत्राभ्यङ्गे विधीयते ॥ १३ ॥
 पादाभ्यङ्गे तु नागानां वक्ष्यते गुणविस्तरम् ॥
 नखा न परिभिद्यन्ते स्थिराः पादा भवन्ति वा ॥ १४ ॥
 न चाध्वनि निपीदेत न च क्षीणतलो भवेत् ॥
 न जायन्ते कक्षाः पादे न चक्षुरुपहन्यते ॥ ३१५ ॥
 सर्वश्रमविनाशाय पादाभ्यङ्गो विधीयते ॥
 यथा हि पादपः सिक्तः सर्वतः परिमाणतः ॥ १६ ॥
 मूलतः स्कन्धतश्चापि सत्पुष्पफलवानपि ॥
 एतं स्नेहपरीपेकैर्वारणास्तु विधीयते ॥ १७ ॥
 प्रीणाति रोमकूपेभ्यः प्रविष्टो मांसमेदसी ॥
 रोमान्तराणि नागस्य त्रिभिर्मात्राशसैः स्थितः ॥ १८ ॥
 शुद्धाः प्रविशति स्नेहस्त्वक्पतुर्भिश्च गच्छति ॥
 रक्तं व्रजति वीर्येण मात्राणां पञ्चभिः शतैः ॥ १९ ॥
 पद्भिर्मांसं प्रपद्येत शतैर्मैदश्च सप्तभिः ॥
 शतैरष्टाभिरस्थीनि मज्जानं दशभिर्व्रजेत् ॥ ३२० ॥
 मांसं मेदोऽस्थि वाऽऽसाद्य स्वशक्तिपरिणामतः ॥
 सत्रस्थः शमपेद्रोगान्वातपित्तकफात्मकान् ॥ २१ ॥

इत्पङ्गापेदं शुभलघुपदयुक्तं
 दाना(नं) स्नेहानां द्विरदहितं विधिज्ञः ॥
 कृत्स्नं प्रोवाच क्रमगुणविधियुक्तं
 विप्रो नागानां ग्रथितविपुलबुद्धिः ॥ ३२२ ॥ इति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदशास्त्रे महाप्रवचने श्रीपाठे
 चतुर्थ उत्तरस्थानेऽन्नपानविधिकथनं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ सल्लु भगवन्तं पालकाप्यं रोमपादोऽङ्गाधिपतिरधिकतरमपृच्छत् । 'भग-
 वन्, कति स्नेहविशेषाः, कति स्नेहपाकविशेषाः, कति स्नेहद्वाराणि, कति स्नेह-
 संयोगाः, केषां च व्याधीनामुपशमनकः स्नेह उपदिश्यते, किमुत्तममध्यमा-
 धमानां नागानां स्नेहप्रमाणम्, केषां च स्नेहपानं प्रदेयम्, तदशेषेणाभिधत्तां
 भगवान्' इति ॥

अथ भगवानुवाच पालकाप्योऽङ्गरोमपादाय—'शृणु भद्रमुत्त स्नेहान्, स्नेह-
 विशेषांश्च । तद्यथा—नवनीतं घृतं मस्तिष्कं मज्जा तैलं फलतैलं मेदो वसा
 शुक्रमित्येते नव स्नेहविशेषाः । तत्र शुक्रमस्तिष्कव्यपेतान्गार्यः प्रोवाच ।
 प्रयोगतः स्नेहान्सप्तप्रवेशः । चतुरः स्नेहांस्तेषां प्राह गौतमः सर्पिस्तैलं
 वसा मज्जा चेति । भरद्वाजस्तु स्थावरजङ्गमौ द्वौ विशेषौ प्राह । स्थावरस्तु
 'वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्यजः । तत्र तैलं प्रधानम् । जङ्गमस्तु पयोदधिनवनीतघृ-
 तानि । तेषु घृतं प्रधानम् । पानविरेचनानुवासनोत्तरवस्तिककट्वस्त्यभ्यङ्ग-
 गात्रसेकनस्पकमार्णि च । एतेषु प्रयोज्याः स्नेहाः । तत्र प्रवरमध्यमाधमवारणानां
 स्नेहपानं प्रदेयम् । तत्र ह्रान्तपिपासितपाकलाभिभूतातिपातबलक्षीणमदक्षीण-
 कृशविभिन्नामाशयविकाराणां च बालवृद्धधेनुकानामकृतमुखद्वाराणामकामाना-
 मन्नपानेष्वप्रज्ञप्तानां च स्नेहपानमादेयं भवति । देपा च तेषां विधा स्नेहसंपुक्ता
 यथाद्रोणप्रमाणविदिता । तयाऽस्य धातुवृद्धिश्छविप्रसादः सौमनस्यं प्रवसा-
 भिनन्दनत्वं चोपजायते ॥

तत्र मात्राप्रमाणं यथाविचारं स्नेहगतमनुव्याख्यास्यामः ॥

द्रोणेऽर्धाढकीनं प्रमाणं कृत्वोत्तमस्फारत्निप्रमाणस्य विचारः । स्नेहोपयोगेन

पुनराढकम्, तथा कुवलयलवपवसलवणविधाप्रमाणं यथोपदिष्टमन्नपानविधौ विधेयम् । एवमेतेन प्रमाणेन यथाद्रोणमष्टा(व)रत्तिसप्तारत्तिपहरत्तिपञ्चारत्तिचतुरत्तित्रयरत्तीनां स्नेहपानमनुविधेयं भवति । तत्र ग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरवसन्तेषु स्नेहपानमप्रसेयम्(?) । अथ पित्तप्रबलभूषिष्ठानां पित्तनिर्हरणार्थं गोघृतं प्रधानमुपदिश्यते । मेदःश्लेष्मानिलव्याध्यभिभूतानां तैलमष्टारत्तिप्रमाणस्य चत्वारिंशदाढकानि पानार्थमुपकल्पयेत् । अच्छपाने स्नेहमपि वर्धयेत् । भक्तस्नेहात्प्रभृति पञ्चविधां हासयेत् । तथाऽऽढकविवृद्धिर्पावदशाढकम् । अतो द्वादकविवृद्धिर्पावद्विंशत्पाढकम् । अतः परं त्र्याढकविवृद्धिर्पावद्विंशदाढकम् । अतः परं चतुराढकविवृद्धिर्पावद्विंशदाढकम् । तस्माद्द्वहर्णां पूर्वमेव कवलपिण्डप्रतिपानैर्दीपयित्वा सुमनसं जीर्णपक्वकवलकुवलयभक्तं विदित्वा द्विपक्षशयितं वा यथाकालोत्थितमात्मशब्दानुवपसां भिषगुत्तुष्टमूत्रपुरीषं परीक्ष्य स्नेहं पापयेत् । पीतवन्तमभिज्ञाय ऋजुवीथ्यां प्रतिवार्य द्वे पदशते त्रीणि वा स्थानमुपानयेत् । ततोऽस्य चतुरङ्गुलोच्छ्रायं यवसमुपानयेत् । अपवद्वपर्वशष्पं तस्योपयुज्यमानं मुखवैशद्यमुत्पादयति, पिपासां चोपहरति ॥

अथैनं लङ्घितस्नेहमभिज्ञाय लोहितकशालितण्डुलानां पट्टिकानां ग्रीहीणां विधाष्टभागस्य मद्रवभूषिष्ठामस्यन्दिदामलवणामस्नेहामीषदुष्णां यवागूं पापयेत् । पीतवन्तं चावगाहयेत् । नदीप्रसवणसरस्तडागानामरुद्धमसलिलेऽवगाह्य स्थानमुपनयेत् । लङ्घनप्लवनहरणीयानि यानि चान्पानि व्यापामन्तातीपानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् । अथैनं स्थानमुप.....पित्वा यवसेनैवोपच्छन्दयेत् । विधाह्वासं चोपनयन्प्रक्रमयेद्यवसेन । एवं प्रतिपूर्णमभिज्ञाय द्विनालिके शय्याभागमुपनयेत् । तस्योपनीतशय्याभागस्य श्वातो वेपथुर्गर्लानिश्चोपशाम्यति । शायकाधोरणैश्चाप्रमत्तैर्मृत्तिकाभक्षणकृतादोपात्सरक्ष्यो भवति । मृत्तिकारक्षणं शङ्कुमस्य हस्ते वधीयात् । द्विपक्षशयनं(वेनं) चतुर्नाडिकावशेषायां रजन्पां यथाकालोत्थितमात्मच्छन्दोपयुक्तयवसं सुमनसमभिज्ञाय द्वितीयेऽहनि स्नेहं पापयेत् । एतेनैव क्रमयोगेन(ण) यथोद्दिष्टमष्टारत्तिविशिष्टत्रयरत्न्यधमं दशवर्षात्प्रभृति यावदाशीतिकाः, तावत्स्नेहपानं नियोजयेत् । तावन्तं च कालं स्नेहं दद्याद्यावत्स्नेहमतिस्वार्थते, स्निग्धमृदुलिण्डश्चाभिवर्तते ।

तत्र श्लोकः—

कोष्ठनिर्वापणार्थं तु तैलपीतस्य दन्तिनः ।

दोषानां(णां) चानुलोमार्थं घृतपानं प्रशस्यते ॥

तत्र सापैः पाने ।
 सुखोष्णोदकेनावसेकः पानं चानुसंभवः ॥
 स्नेहपानगुणानन्यत्(न्यान्)पवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।
 तत्र तावत्प्रवक्ष्यामि महापीनीगुणोदयम् ॥
 तत्रोपयुक्त्या विधिवदुत्साहं जनयत्पपि ।
 लाघवं चैव गात्राणामपवाऽग्नेर्विवर्धनम् ॥
 अध्वनस्तूर्णगमनं महतश्चाम्भसो भवेत् ।
 लवणं मर्दनं चैव बृहन्माकारदन्तिनाम् ॥
 कर्षाण्येतानि मातङ्गो गुरुष्पन्यानि यानि च ।
 तानि पीनीगुणैर्युक्तः करोत्यपपरिश्रमम् ॥
 दृढसर्वेन्द्रियबलः प्रसन्नत्वक्तनूढः ।
 भवत्पुत्साहसंपन्नो यथाकालमभेदैः ॥
 दुःस्थानमथ दुःशय्यां वधबन्धाभिघातनम् ।
 स्नेहपीतो विपहते शीतमुष्णं च वारणः ॥
 सुखसंवर्तनप्रेक्ष्यः सुखस्थानोपवेशनः ।
 भवत्पपि च मातङ्गः सुखसर्वाङ्गचेष्टितः ॥
 भक्त ऊर्ध्वं तु नागानां सर्वसेके गुणाङ्गगृणु ।
 गुरुष्मघ्नो मलहरः स्नेहनो बलकृत्तथा ॥
 मृदुकरश्चेति गुणाः पटम्पङ्के मकीर्तिताः ।
 एतत्ते कीर्तितं राजन्यथा पृष्टं त्वयाऽनघ ॥

—:():—

अथ प्रोवाच ऋषतिर्विनयेन कृताञ्जलिः ।
 पस्तु हृष्टो भगवता आहारविधिविस्तरः ॥
 सर्वं दास्यामि नामेभ्यो तत्ते तस्मिन्महामुने ।
 गुणा ये भगवन्दृष्टा तन्मे व्याचक्ष्व पृच्छतः ॥
 एकेकस्य च ये दोषा गुणाश्चैव महामुने ।
 ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 कृत्याकृत्यविधिं सर्वं वारणानां यथाक्रमम् ।
 (* गृणु सर्वमशेषेण यत्त्वं मां पारंपृच्छसि ॥

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थो जातिः पाठः कपुस्तके ॥

१ क. °युक्तवि° २ क. °दतः । दुः°

बलं नागेषु राजेन्द्र प्रोक्तं प्रकृतिसंभवम् ।
 तद्वलं द्विविधं भूष प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥
 विधास्नेहरसैर्युक्तं यच्च प्रकृतिसंभवम् ।
 तद्वि श्रेष्ठं बलं राजन्बले बलसमाश्रितम् ॥
 ततः प्रयोगे सततं विपरामर्षणे तथा ।
 पट्टसा यं महीपाल आहारविधिमाश्रिताः ॥
 तेषां विभागं वक्ष्यामि यथातथ्यं महीपते ।
 कपायं मधुरं शीतं पित्तघ्नं तिक्तमेव च ॥
 अम्लं च लवणं चैव तस्य तीक्ष्णं च कोपनम् ।
 कपायं कटुकं तिक्तं रुक्षं चानिलकोपनम् ॥
 अम्लमुष्णं च लवणं स्निग्धं वातनिवृत्तये ॥
 मधुरं लवणं सौम्यं शीतं च कफवर्धनम् ॥
 तिक्तं च कटुकं चैव रुक्षं च कफनाशनम् ।
 मधुराम्लकपायाणां लवणस्य तथैव च ॥
 दद्यादरत्निपलिकं दन्तिने प्रथमे दिने ।
 कटुकस्याथ कर्पं च तिक्तस्य द्विगुणं ततः ॥
 भागान्वृद्ध्या क्रमः कार्यो यावत्सम्पदप्रतिष्ठितः ।
 पित्तसात्म्यस्य नागस्य परिशुद्धमुखस्य च ॥
 पलानि मधुरः पिण्डपष्टिर्देया विजानता ।
 तिक्तकः पञ्चहीनो वा दशभिः कटुको नृप ॥
 पष्टिरेव कपापस्य लवणस्य तथैव च ।
 सप्तहस्ताय दातव्यो हीनो हीनाय दन्तिने ॥
 विज्ञेयो विंशतिपलः केवलस्तु प्रमाणतः ।
 ज्ञेयमीषधवर्गाणां प्रमाणं पिण्डवत्प्रभो ॥
 मात्रया हीनया द्रव्यं विकारं न निवर्तयेत् ।
 अधिकं कुरुते दोषं वारणस्य महीपते ॥
 तस्मादग्निं बलं कालं शरीरं प्रकृतिं वयः ।
 सात्त्विकं सत्त्वं च विज्ञाय भिषग्भेषजमाचरेत् ॥
 द्रोणे तु विंशतिपलं भेषजानां विधीयते ।

एतत्प्रमाणं (*घृतमनु)विधेयं भवति, अथ वातरक्तपित्तोपशमने वर्तते,

* कपुस्तकस्योऽयं पाठः । स-घण्टस्तकयोस्तु वर्णाणां त्रुष्टिरेव स्थापिता ॥

श्लेष्मणश्चाऽऽधिक्यमभिनिवर्तयति, पित्तजातव्याधीनामुपशमने वसते । वल-
वर्णकरं वृष्यं कृत्स्नाङ्गवृंहणं मतम् । वर्चःसंघातकरमग्निदीपनं श्वयथुगात्ररोगप्र-
शमनं रक्तगुल्मशोणिताण्डवातिरोगोत्कर्णकवातानाहस्कन्धसर्वाङ्गरोगपाण्डुरोग-
तृणशोषीशिरोभितापगात्रशोफशूलविद्युन्मालीकदम्बपुष्पहस्तग्रहमन्याग्रहाक्षि-
रोगसमुत्पानां च सर्वेषामुपशमने सर्पिवर्तते । तत्र तैलं पित्तं वर्धयत्युष्णवीर्य-
त्वात्, कटुकपापत्वाच्च श्लेष्माणमुपशमयति । त्वग्वर्णप्रसादजननं मृदुकरण-
मेकाङ्गगतानां च व्याधीनां सर्वाङ्गगतानां च, विबन्धभेदनम्, कण्डुकमिहरम्,
फोष्ठविशोधनम्, आक्षेपकानां च वाक्षाभ्यन्तरायामज्ज्वलगण्डग्रहाभिस्थूलानां च
लेखनम्, मृत्तिकाभ्यवहारिणामवसन्नमृत्तिकानां वातश्लेष्मकृतानां च व्याधीनां
सर्वेषामुपशमं नयेत् ॥

स्नेहपानाशनैस्तेलमुपदिश्यते ।

वसा तु सर्वाभ्यवहाराणां परमधातुतुल्यवीर्यत्वात्सर्पिपो वातपित्तोपशमनी
श्लेष्मा शिरोविरेचकजननी सर्वरसानां च धातूनां परमगुणगुणिता विशेषवती
तत्प्रसवधर्मत्वाच्छुक्रस्येति ।

मज्जा तु रसशोणितमांसमेदोस्थिमज्जपरंपरोपयोगत्वाद्रसाद्यानां परम-
धातुमभिनिवर्तयतीति । सा तु मज्जाक्षये हि भिषजा नागाय दीपते । यो हि
धातुः क्षयमुपगतो भवति तस्य च धातोस्तेनैव च धातुविशेषेण वर्धनं
कार्यम् । मज्जा वातप्रशमनी श्लेष्मणो भूयः संवर्धनीति । अथ बलातैलादीनां
सर्वेषां संस्कृतानामभिहिताद्यतुर्भागविहीनो विधिः । तैलसर्पिवसातृदृतानामुप-
संस्कृतानामर्धपानां सवितर्क्यं भवति । व्याधितानामव्याधितानां द्विरदपतीनां
यथाव्याधिवलं सर्वत्र सात्त्वं त्रयो ग्रहणीबलावलं वा रीक्षपोक्षपारुषोपकपेण
स्नेहपानं कार्यम् । स्नेहपानात्परमात्मभृति यथापूर्वोदितस्नेहपानेनोपरमेत ।
अक्षं यवागूं मुद्रयूपं वा पावद्वा पुरीषं संवध्यते मुद्रयूपस्नेहलवणं दद्यात् ।
घनमनवसंहतमस्तिग्धवर्णमविच्छिन्नशुष्कं पाण्डुभावंगतमविदग्धमनुष्णमदुर्ग-
न्धमित्येवं बलं शुद्धमभिविज्ञाय न्यहं मुद्रयूपरसं भोजनं च दद्यात् । सर्वसैकं च
मुखवर्जं तैलेनोपहरेत् । सर्पिषा चास्य मुखमभ्यञ्जयेत् । एतेन क्रमोपचारेण
संजातबलमांसस्य यथोक्तप्रमाणं प्रतिपानं दद्यात् । ततः शीतोपचारम् ।

अत ऊर्ध्वं विधोपचारमुपदेक्ष्यते । तस्य यथोक्तविधायार्धतुर्भागमवधार-
येत् । ततोऽर्धां पादहीनां संपूर्णां दद्यात् । संपूर्णायाः स्नेहश्चतुर्भागमवतारयेत् ।
ततस्तत्तमयोगे नव विधाः स्नेहाभ्यासोऽस्य पुनर्मांसं, द्रोणेऽस्य पञ्चाशत्पल-
प्रमाणं लावति तिरककरकपिञ्जलां पषामधानमवचारयेत् । ततो महिषवराह-

शरभशार्दूलसजिचमराश्वतरवृषभोद्भूरुगवपगोधाश्वविधशल्यकष्टमालकुररमां-
 सैर्यथोद्दिष्टप्रमाणैरसंस्कृतं युक्तान्मलवणं नातिस्निग्धं च भोजनं दद्यात् ।
 ततः कुलीरशङ्खनकशिथुमाररोहितमत्स्यकूर्ममहाशकलपाठीनचर्मिणाम् ।
 तैलोदकपिप्पलीमरिचसैन्धवलवणसंयुक्तेन मातुलङ्गरसविस्फार्जितेनार्जकपत्र-
 च्छन्नमुगन्धेन रसेन यथोद्दिष्टप्रमाणेन भोजयेत् । एतैरेव मांसैर्यथोद्दिष्टैः सुक-
 ल्पितैर्दधिघृतमरिचसैन्धवगृद्धवेरगुडशर्करामाधुर्योपगतं सुसंस्कृतमुपकल्पयेद्वे-
 सवारम् । तेनास्य वर्धितशरीरस्य स्थिरकठिनमांसजाव्यायामास्यमर्थं च
 निपेक्ष्यते । गोजाविमहिपीणां सुसारेण दध्ना युक्तानि भोजनान्युपकल्पयेत् ।
 तथा गुडकृशरादधिपिण्याकरससंयुक्तं पिण्डं भोजनं दद्यात् । तस्यैव वृंहित-
 शरीरस्य कृमिकोष्ठहरं मूत्रवस्तिविशोधनं छविवर्णप्रसादनं सैन्धवमुर्वचिकाप-
 वक्षारं सौवर्चलरोमकपिप्पलीमरिचगृद्धवेरचव्याजमोदतेजोवतीपिप्पलीमूलक-
 हस्तिपिप्पलीचित्रकहिङ्गुविडङ्गपञ्चलवणसंयुक्तं यथोक्तप्रमाणमासवं सुरां वा
 प्रतिपानं दद्यात् । ततः प्रतिपानपीतस्य पट्टाजोपितस्य पिप्पलीगृद्धवेरमधु-
 तैलं सुरा गुड इत्येतत्पटङ्गप्रतिपानं ग्रहणीदीपनं रुचिकरं स्वप्नप्रसादनं दद्या-
 त् । एवमेतेन विधिना पीतः स्नेहप्रतिपानभोजनविकल्पैर्विधिविहितैः संरक्ष्यः ।
 विशेषि(प)तश्च नागानां मृद्वक्षणरक्षणं कार्यम् ।

पर्यवगताक्षं कवलकानां मृत्तिकाणां(नां) च विशेषेणाभिलषमाणं पिपासित-
 मार्गकुवलपवसाभिनन्दिनं दन्तिनं विशेषतः प्रवाहिनं भिन्नलिण्डशय्यास्तन्मा-
 भिकामं प्रमेहवन्तमतिस्निग्धं विद्यात् ।

ग्रथितपुरीषमलाघवोपपन्नं पर्यश्रुकमाध्यातं रूक्षवृत्तलिण्डं दुर्बलाग्निं तलि-
 लकाममतिप्रमाधशीलमस्निग्धं विद्यात् ।

स्निग्धं मृदुस्निग्धविच्छिन्नं पुरीषं लाङ्गूलश्रवणहस्तैः सम्पक्परिवीजिनं,
 प्रसन्नेन्द्रियमानसं सर्वाहारजाताभिकामिनं सुस्निग्धं विद्यात् ।

अथ प्राग्भोजनविधानमनुव्याख्यास्यामः ॥

भोजनास्यापनेऽर्घाढकीयं द्रोणं पूर्वोद्दिष्टप्रमाणेन विधास्नेहं पाययेत् । ततः
 पश्चाद्भूतं भोजयेत् । तेन नागस्याधःकायः प्रवली भवति, वातमनुलोमपति,
 ग्रहणी दीपयति, वलवर्णवृद्धिं वोपजनयति, वातमूत्रपुरीषाणां च यथाकालं
 विसर्गमुपपादयति ॥

यस्तु पूर्वमन्नं भुक्त्वा पश्चात्स्नेहमनुपिबति, तस्य नयनदन्तगात्रगता विकाराः

प्रशान्तिमुपगच्छन्ति, वक्षसश्च बलवृद्धिमनुजनपति, पूर्वकायः प्रवली भवती-
त्येतदनुभक्तिकं स्नेहपानमुपदिशन्त्याचार्याः ॥

अत ऊर्ध्वं पट्टतुविभागजं स्नेहपानविधिमुपव्याख्यास्यामः ॥

यदा तु ग्रीष्मे-विततमयूखः सविता मध्यमकोष्ठमुपगतो भवति, तदा वायुः
प्रवलो भवति । सरपरुषोष्णभावात्कालस्य तद्वायुरभिभवति, तदा नृवार-
णानां नानाविधलिङ्गवेदनाश्च विकारान्कुरुते । तदा तैलप्रसंस्कृतं त्रिभागज-
लसंयुक्तं मासपेकं स्वजाकमथितमच्छं दापयेत्पूर्वाह्ने । ततः प्राप्ते मध्याह्ने
चावगाह्य यथा चतुर्गुणसंयुक्तं नृणमुपयोजयेत्, विधा (१) चास्मै यथावत्प्रमाण-
विहितां दद्यात् । मृत्तिकाकरणं च विशेषतः कार्यम् । एतमुपयोजयेत्, न
वातदोषजा विकाराः संभवन्ति । तदा तैलोदकयानेन क्षुत्पिपासासहत्वं प्रसन्न-
तनुरोमता ग्रहणीदृष्टिबलं मुखशोषं पित्तकोपचयेत् । रोगाभवो बृहत्कायता
वारणानां भवति ॥

अथ वर्षाकाले क्षीयमाणदिवसे मन्ददिवसकरविसर्गे निश्चितजीमूतसलील-
विसर्गे कल्लपनदीजलावर्तबहुलनानामृदुशष्पमृत्तिकामक्षणकृतैर्दोषैः क्षीणधातु-
शरीराणां वारणानां नानाविधलिङ्गवेदना विकाराः संभवन्ति । तस्माद्यथोक्तप्र-
माणमानुभक्तिकं सर्पिस्तैलं यथाकालं पापयेत् । तेनैषां वातपित्तजा विकाराः
शान्तिमुपगच्छन्ति । स्थिरकठिनशरीरा अनाविलाः संभवन्ति । निरुपह-
तवीर्याः संपूर्णदेहाश्च विशेषेण भवन्ति ॥

अथ शरदि दिवसकरकराभिनिर्दिष्टे जगति विहितवीर्यास्वौषधीषु सस्यै-
र्बहले भूमिभागे मन्दवृष्टिजलधरशब्दवीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यानामसमत्वागत-
वीर्यत्वादुष्णभूयिष्ठास्वौषधीषु तदा सर्पिःक्षीरपानं वारणानां प्रातः संविधेयं
भवति तदा च क्षीरसर्पिभ्यां निदाघसमुत्थाः पित्तप्रबलभूयिष्ठा विकाराः प्रशा-
न्तिमुपगच्छन्ति ॥

यदा तु हेमन्ते भिन्नजात इव विचंभरा इव वाष्पापमाणाः सरितः सृष्ट-
जलमभिवहन्ति तदा यवसौवीरकसंस्कृतं तैलमुपदिशन्ति । तेनैषां श्लेष्मणः
संजायमानस्य प्रवेगोपशमो भवति । वातश्लेष्मप्रशान्तिश्च भवति ॥

शिशिरे यदा तु शिशिरपवनजातशोषे गजानां संजातबलवीर्याणामौषधी-
नामुपयोगाच्छ्लेष्मणो भूयस्त्वं भवति । वारणानामत्यर्थं स्थूलशरीराणामिति ।

* धनुश्चिह्नद्वयान्तःस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके ॥

१ क. देहा । २ क. ख. खजानम् । घ. खर्वजम् ।

प्रवेगप्रशमाच्छ्लेष्मणः पूर्वलिङ्गत्वं प्रापशो भवति । ततस्त्रिफलारससंयुक्त-
मयथोक्तप्रमाणं तैलं पापयेत् । अनेन कफजा विकाराः प्रशान्तिमुपगच्छन्ति ॥

अथ वसन्ते संजातबलवीर्यास्वौषधीषु प्रमुदितविहगेषु पुष्पभारावनतशा-
स्त्रिष्वाभ्रकुरवकवनखण्डवहलेषु द्विरेफानुनादिषु वनदेशेषु द्विरदपतीनां
त्रिभागप्रसन्नायुक्तं तैलं दापयेत् । पूर्वोद्दिष्टसामान्यक्रियाविधिरनुष्ठेयो भवति ।
अनेन च मातङ्गाः प्रहृष्टा दीप्ताग्रयोऽनुपहतवीर्या यवसाभिनन्दिनः शुद्धमूत्र-
वस्तयः प्रसन्नवपसश्च भवन्ति । इत्येष पट्टतुपानविधिविहितः) पूर्वाचार्यै-
रिति । आस्वादे मधुरा विपाक ईषत्तिककटुकपायां च व्युपगतकेना नातिबल-
वतीं सुरां तच्छील्याभिपूजिता भिषग्भिरुपयोज्या नागानां भवति द्रोणे
द्यावकं तु पयः सर्पिषोऽर्धाढकं विनीय दापयेत् । अथैव द्रोणे ततः प्रभृति पथा-
माणप्रमाणेन पयसः सर्पिषश्च वृद्धिरनुष्ठेयो भवति । एवमेतत्सर्पिःक्षीरपानमध्व-
क्षान्तस्तच्छिरदुर्बलकृष्णबालबलक्षीणभ्रममथितविष्कताकार्यातिनीतभारक्का-
न्तधातुकोपहतशोणितपित्तपित्तातिसारविषसंसर्गोपहतदेहगात्ररोगाभिभूतानां
मदपरिस्त्रावक्षीणानां क्षीणदेहानां नव(ग्र)हाणां प्रशस्तं भवति । न तु क्क्षान्तपीत-
पानीयमूर्छितश्लेष्मगुल्ममूत्रापघातापष्टमेहीकृमिकोष्ठ्यामाशयविकारगलग्रहात-
क्क्षाभिभूतानाम् । मृत्तिकाभ्यवहारिणां (च) क्षीरपानमप्रदेयं भवति ।
मस्तिष्कमज्जाघृतनवनीतं तिलतैलं फलतैलमेदोवसाः सर्वाण्येव च यथो-
द्दिष्टानि च प्रमाणतः पर्याप्ति रसांश्च जाङ्गलभूशयानां च महति कटाहे समा-
लोड्य मृद्वग्निना पचेत्, शनैर्दर्व्याऽवघट्टयेत् । तत्संजातकेनमभिगतद्रव्यरसं
घृतगुल्लकमात्रानुपहतमविदग्धमभिविज्ञाय दर्व्या तदौषधमुद्धृत्योद्धर्तनकृत-
मादाय तत्र मृदुपाकं तैलं पक्त्वा ग्रणविधिषु योज्यम् । नागानां बल्यं स्थिरी-
करणं भवति । तदा मध्यमपाकं यस्तिनस्येषु प्रयोगकुशलैर्यथाविधिविहितम् ।
इहाऽऽचार्यैरभ्यङ्गसाधनार्थं च स्वरपाकं प्रशस्यते । तत्राभ्यङ्गमङ्गमत्पङ्काश्रयव्या-
धिप्रशमनं क्रियाप्रयोगकुशलं प्रयुक्तं मृदुकरणमध्यं व्याधितृष्णापशमनं प्राहु-
राचार्याः । तत्र सहस्रपाकं प्रधानमुपादशान्ति । शतपाकं मध्यम्, दशावरे,
विंशत्यवरे, कनीयम्(?) स्नेहानुगतद्रव्यान्पत्रं सततमावनात् । संयुक्ततैलद्र-
व्यकपालपालं काष्ठचर्मसंसर्गोपगमतैलेनित्यमत्र तैलवियानं कार्यमभ्यङ्गार्थम् ।

अथ ऊर्ध्वं सद्यःस्नेहविधिमनुष्पाल्यास्यामः ॥

१ क. 'या चेत्युप' । २ क. 'रावच्छी' । ३ क. 'नं वाऽऽहु' । त.
'नं वाऽऽहु' ।

वराहवसापिप्पलीलवणमज्जाचृततिलपिष्टसंयुक्तं सद्यःस्नेहः । वराहजमांस-
मूलकवदरदधियुक्तं सद्यःस्नेहः । पिप्पलीमरिचगृद्धवेरचव्याजमोदस्थूलमत्स्य-
वसातैलैर्यवागूः सद्यःस्नेहः । स्थलकुट्टवराहमांससंयुक्ता कृशरा सद्यःस्नेहः ।
मेदोमेहुकीमत्स्परसंयुक्तः पायसो वा सद्यःस्नेहः । पयोऽन्त्युपानगुडतैलचूर्णसं-
सिद्धां कृशरां भोजयेत्सद्यःस्नेहः । सुसंस्कृतं व्रेश्वारं भक्षितवतः फणिज्ज-
करसंयुक्तां मुरां पापयेत्सद्यःस्नेहः । दधिपपोपवकुलत्थवदरचूर्णसिद्धं
फाणितगर्भं गुडसंयुक्तं सद्यःस्नेह इति ॥

यदा व्यापामयोजितस्वेदानां पर्वतारोहणादध्वगमनात्परित्विन्नदेहानां
सशर्करं चाध्वगमनं मधु सेवमानानां स्थानप्रतिरुद्धानां दण्डप्राजनवृक्षलोष्टका-
द्याभिधातेश्चातिमात्रविहितविच्युतभग्नशाखानां वाताद्वात्रस्तम्भापरिणमनचल-
नलङ्घनहरणीयस्तम्भनीयेषु व्यापामव्यवापसमुत्पेष्वेवमादिषु विकारेषु संज्ञ-
मजनितस्वेदेषु गात्रगतेषु च विकारेषु प्रदेयोऽभ्यङ्गः सर्वगतः स्नेहोऽस्य मार्दवं
जनयति, छविं प्रसादयति, लिङ्गायूकाश्चोपहन्ति, रोमकूपप्रविष्टः स्नेहः स्निग्धो-
ष्णस्वेदनमार्दवमुपजनयति, शिरास्नायवस्थिसंधिपेशीनां प्रसादमभिविर्तयति ।
चतुर्विधः स्नेहोऽभ्यङ्गेषु योज्यः । अथ शिशिरे सुभगकाले हिमपतनजातस्वेदाः
संस्तब्धशरीरा जडहीभूतकरचरणप्रदेशा यदा भवन्ति द्विरदाः, तदा तेषां
तिलतैलादकफिष्वगौरकदशपलं सामुद्रलवणमश्वपलं च चूर्णीकृत्य इपदि पेप-
यित्वा मन्दाग्निनाऽधिश्चित्य चैतत्कथितमभिज्ञायावतार्य शिरोवर्जं सर्वकायम-
भ्यञ्जयेत् । घृतेन शिरः । त्र्यहं चैवं प्रयोजयेत् । तेनास्य च्छविर्न परिपाठ्यते,
वातातपहिमपतनसहिष्णुर्भवति । न चापि वातपित्तनिमित्ता विकाराः संभवन्ति ।
यदा तु भाजनाङ्कुशाभिधातैः शिरःकर्मकृतैः प्रलेपैः क्षौरैर्वा नानाविध-
वेदनाः कदम्बपुष्पीविद्युन्मालिवल्मीकपिटकाः संभवन्तीत्येवमादयो विकारा
नेत्रगताः शिरोगताश्च, तेषामुपशमननिमित्तमभ्यङ्गः सर्वथा कार्यः । तेन घना-
ङ्कुशप्रतिचारान्सम्पन्नेति, तथाऽक्षीणि रोहन्ति मूर्धजातवरमस्तककेशाश्चा-
स्योपजायन्तेऽलंकाराश्चेतीत्यर्थं शिरोभ्यङ्गं दद्यात् । यदा तु प्रश्रु(स्तु)तक-
टमदराजिविभूषितस्यावकटमुखविद्युद्विस्तदा कटवस्तिविधानेन कटविशोधनं
कार्यम् । उभयतः कटविद्युद्विश्रो(लो)तोमुखस्य वारणस्य यथावेगोपगतं दानं
सम्पन्नप्रवर्तयति ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं तस्य वस्तिदाननासिकागुणान्वक्ष्यामः ॥

कर्णनयनग्रीवामन्याकटमुखदन्तवैष्टतालुजिह्वाक्षिशिरोदन्तोर्ध्वभागजा जनु-

जा विकाराः प्राजनाङ्कुशमिधातजाश्च विकारा न संभवन्ति । वयःस्थापन-
स्वरवर्णजननं रोमवर्णप्रसादच्छवीजननं धमनीशिरास्नाय्वस्थिमांससंधीनां च
स्थिरीकरणं नस्यकर्मण्यस्य विधानम्, कर्मणोऽस्य वा विधानम्, गुणाश्च
व्याख्याताः ॥

—:—:—

अत ऊर्ध्वं वस्तिगुणान्वक्ष्यामः ॥

यथावत्तस्य विधाऽपरां शकटिकाशास्त्रावातमग्नविच्युतममधिताष्टीवपला-
ङ्गूलवंशवक्ष्यद्वय(न्य)स्थिजघनकलामागेषु सर्वाङ्गगतेषु वातविकारेषु प्रशस्तो
वस्तिः ।

तस्य विधानं यथाविधवस्तिःसिद्धौ वक्ष्यामः । उत्क्रष्टयभागेषु शय्याभा-
गोपगतानां पे त्रणा रुधिरप्रस्ताविणः, सोदभेदपरिकर्षणदाहपूरयसिका(?)
न्विताश्च कण्ठचहुलाः पिच्छिलपरिस्ताविणः । तेषां प्रशमनार्थं यथागुणस्नेह-
प्रविचारः पूर्वमेवोक्तो द्विजग्रीयेऽस्माभिरिति । अविदितपुरुषरक्षणार्थं, सर्व-
कीटपिपीलिकारक्षणार्थं, दण्डाङ्कुशप्रतोदनरक्षणार्थं सायकप्रपतनरक्षणार्थं,
सुमनोदुर्मनस्त्वग्रत्यवेक्षणार्थं च सर्वकालं मनःप्रल्लादनो दीपः कार्यः । तस्मा-
न्नित्यं सनिहिततैलौषधविधानं वारणाय विधेयं भवति नित्यं भिषजा । यदाऽ-
ण्डकोशो मदाभिभूतस्य तीक्ष्णोष्णभावान्मूत्रस्य सततप्रसेकात्पुष्पितो भवति,
तदाऽस्य परिपोद्यते छविरभीक्ष्णम्, ततोऽस्य द्रोणे पलप्रमाणेन गैरिकचूर्ण-
संयुक्तेन घृतकुडवेनाण्डकोशनिर्वापणार्थमभ्यङ्गं दद्यात् ।

अथाभ्यङ्गार्थं पत्रभङ्गीयं तैलं व्याख्यास्यामः ।

सौभाग्यनैरेण्डाग्निमन्यतर्कारीमुरसानिगुण्डीकर्णिकारसीकबल्यर्ककुवेरा-
क्षीणां प्रत्येकं पत्रभङ्गं जर्जरं समुपकल्प्य तेषां रसानां त्रीन्भागान्निष्पीडयेत् ।
तत्र देयं चतुर्भागं तिलतैलमनुपहतं महति कट्यादे ताग्रमये कृष्णापसे वरे
वरपाकं विपाचयेत् । वातसंपूर्णकोष्ठानां वाताभिभूतशरीराणां गात्ररोगेषु
सर्वेषु विशेषेणाभ्यङ्गार्थं तैलमेतदग्रतः कार्यं भवति ॥

अथ चलातिवन्ततैलमनुव्याख्यास्यामः ।

चलातिवन्तपलशतमपां विंशतिप्रस्थे जर्जरीकृत्य सुप्रक्षालितं विपाचयेत् ।
पतञ्जतुर्मागावांशष्टं नस्तास्यापि न सुसंवातितशरीरं निष्काश्यावतारयेत् ।

तत्र गवां पयसश्चतुःप्रस्थे मधुकमद्रदारुणोऽर्धपलं पेषयित्वाऽधिश्रयेत् ।
प्रस्थान्पञ्चात्र तैलं पञ्चमालोह्य पाचयेत् । तदनुपदग्धं सिद्धमवतार्यं वस्ति-
कर्मपानाभ्यङ्गनस्यकर्मसूपयोज्य यथार्थं सिद्धिर्भवति ।

—:—

अथ वज्रकतैलविधिं व्याख्यास्यामः ।

बलातिबलयोः पलशतं खण्डशः कल्पयित्वा विंशतिप्रस्थेऽपामधिश्रयेत्,
चतुर्भागावशिष्टमवतार्यं निष्कार्यं तत्राऽऽवपेत् । देवदारुमधुकरास्त्राजीवक-
पैभकाकोलीमुद्गपणोंमापणोंमेदामहामेदाछिन्नरुहाकर्कटगृद्धीपयस्याकाकनाशा
इत्येतेषामौषधानां कार्षिकान्भागान्कृत्वा पयोष्टगुणं निष्काध्यानूपानां भ्रंसानां
पलशतप्रमाणं पञ्चमं तैलप्रस्थं कृत्वाऽधिश्रयेत् । तद्यथार्थसिद्धमवतार्यं सर्ववात-
जानां विकाराणां निवर्हणार्थं दद्यात् । एतेनैव निष्काथेन प्रतिवापौषधैश्च पयो-
जाङ्गलरसनिहितैः सिद्धं सर्पिः कृत्वा पित्तजानां विकाराणामुपशमनीयं बला-
वहं मदसंजननं दद्यात् ।

—:—

अथ त्रिवृतविधिमनुव्याख्यास्यामः ।

द्विपञ्चमूलं चर्दष्टा द्विदर्मं द्विगुच्छं द्विशैरेयकं वत्सादनीशतावरीकुलत्थप-
चवदरश्रीपर्णीमधूकानां पूर्वोद्दिष्टप्रमाणं निष्कार्यं कृत्वा सर्वमधुरप्रतीवापः ।
अनन्तावनकुटजट्टं द्राक्षासबलोभहरिवरसरलभद्रदारुपाघ्ननखरास्त्राकुष्ठतगर-
हरेणुकापिप्पलीगृद्धवेरचव्यातमालपत्रनलिकोशीरमज्जिष्ठादारुहरिद्राणां सर्पि-
स्तैलवसानां प्रस्थे प्रतिवापं कार्षिकमौषधानां भागं कृत्वा चतुर्गुणेन पयसा
संपोष्य विंशतिपलकं मांसप्रमाणं कृत्वा जाङ्गलानूपोदकानां रसं त्रिगुणं स्वजा-
वमथितमवतार्यं ततो नक्रमहिपवराहशिथुमारवसानामुपदानं कृत्वा यथार्थं
कटाहेऽधिश्रयेत् । तं मन्दाग्निना सिद्धं यथाक्रममवतार्यं सिद्धलक्षणसंपन्नं
फनीपसं तृवृतमाचक्ष्महे । ततस्तद्वातसमुत्थानां शरीराणां च हस्तिनां नस्य-
कर्माभ्यङ्गयोजनोत्तरपानेषु हितं तद्यथार्थमेवंविधानामन्येषां च प्रयोजयेत् ।
इत्येवं तृवृतविधिराद्यः कनीयान्व्याख्यातः ॥

अधाशीतिव्यञ्जनस्य वापोर्निवर्हणं कोष्ठानुगतशरीरस्य च वापोर्विशे-
पतः प्रशमनं जलवरसलिलविसर्गादद्गिराप्यायितायां मेदिन्यां वस्तिनस्या-
भ्यङ्गाच्छयानादिषु सततमुपयुज्यमानं तेजोबलवीर्यसंपादनं चाऽऽपुपश्च प्रत्या-
नयनं रसशोणितमांसमेदोस्थिमज्जाशुक्रस्रवावसन्नानां च बलक्षीणमदक्षीणो-
त्कर्षकवातगतिहस्तग्रहदन्तरोगपादरोगगात्ररोगादितद्देहानां वातस्कन्दवा-

ज्ञाभ्यन्तरायामर्दितशरीरजवगण्डकशीतकण्कानां वा तथा विनयकर्म-
संभवानां च गाढबन्धप्रवृद्धानामुन्मथितप्रमथितसंक्रिष्टनिहितदुःस्वार्थदुर्विरि-
क्तानां निर्भुग्ननिर्वद्धताभिहि(ह)तभग्नावनतविच्युत(?) एवं निर्वेष्टिति पिष्टी-
स्थितिविमथितानामागन्तूनां गात्ररोगाणामुपशमनार्थं त्रिवृतविधिर(म)त्र
व्याख्यास्यामः । कृष्णभेतकपायवर्णानां तिलानां तैलमुत्पाद्य, अथातसीसर्वपै-
रुण्डतैलान्युपादाय गोजाविमहिपीणां सर्पिश्च पुनर्महिपरुष्टपतगोजाविस्वरोष्ट्र-
व्याघ्रांसिद्धदीपितरक्षुश्चाविच्छल्यकवराहशिशुमारनक्रपाठीनतिनिशमकरकच्छ-
पचर्मिणामजगरशृगालवानराणां यथाप्रधानं यथालाभं वसाः संहृत्य, एतेपा-
मेव च महिपादीनां सत्त्वानां मस्तिष्कं प्रत्येकभाजनस्थमुपकल्पयेत् । गोजा-
विमहिपाणां सुरभिनुणनिपेविणां प्राणवतां प्रभूतयवसाहाराणां पर्पास्तुपहार्पं
महति कटाहे महास्थाल्यां वाऽधिश्रयेत् । पक्त्वाऽष्टभागावशिष्टं पयोऽवतार्पं
शीतीभूतं दधिवद्वलवद्भिः पुरुषैः कन्याभिर्वाऽवमथ्य क्षीरघृतमुत्पाद्य प्राज्यमेवं
क्षीरघृतकरणविधिः । तथोदकानां मत्स्यनक्रशिशुमारपाठीनचर्मिपाटलाक्षश्वा-
विच्छल्यकरोहितकर्कटकेल्लिस्तकूर्माणां च निर्युहं कटाहेऽधिश्रयेत् । पक्त्वाऽ-
स्पाष्टभागावशिष्टं प्रकल्पयेत् । तथा जाङ्गलानां लावकतित्तिरवार्तिकककुभक्र-
करफपिञ्जलबाईणकुकुटानां निर्युहान्कृत्वा तद्व्यं संस्कृतानुपाद्योदकानां च
हंसकारण्डवचक्रवाककारनन्दीमुखाटावकबलाकामद्गुक्रौञ्चपूर्वादीनां यथा-
लाभं स्वपातान्मृत्संस्कृतान्स्वजावमथितान्स्वानुपकल्पयेत् । यववदरकुलत्यम-
धुकश्रीपर्णीसण्डीजाडकीमहत्पञ्चमूलविदारिकन्दादिकं च वगे पूर्वोदितेन प्रमा-
णेन कनीयसत्त्रिवृतस्य यथोदितं प्रमाणं मन्दाग्निसिद्धं निष्कार्थं नत्वावस्था-
पिनमुपकल्पयेत् । स्थानासनयोगाभ्यां द्विपानां देशकालपरिणामे सति*”””॥

—:—

अधोचितक्रियास्वपहतवीर्यां तिष्ठण(?) महौषधगणमत्र व्याख्यास्यामः ॥

जीवकपर्पमकौ मुद्गपर्णीमेदाष्टिन्नरुहीसिरिकाकोलीपयस्याकर्कटशृङ्गीकाक-
नासारास्तामहामेदायष्टीमधुकानन्तासारिवासरलभद्रदारुहरिद्रवरुणनागपुष्पम-
ञ्जिष्ठारक्तचन्दनोशीरकुष्ठतगरव्याघ्रनखशतपुष्पांसांसिपित्रहरिवेरकुटुम्बकुटजभ-
द्रमुस्तामृद्मैलास्थूलेलासज्जैरद्राक्षापिप्पलीमूलचन्याजमोदतेजोवतीविडङ्गशृङ्ग-
वेराणां यथाप्रमाणमनुविधाय दृषदि पेययित्वा श्लेष्मणौषधगणमेकीभावमुप-
कल्प्य पर्पांसि सर्पिस्तेलवसामञ्जा वा त्वेकीभावमुपकल्प्य मन्दाग्निसिद्धं
मध्यमावरोत्तरपाकं यथाविधिं साधयित्वा तेनैव च क्रमेण रसमापानिर्ग्रहान्पु-

* ‘अत्र क्रियान्पाठगुटिनसिध्दपादर्शेषु’ इति प्रनिमानि ॥

नरधिश्नयेत् । एवं सहस्रपाकमुत्तमम्, शतपाकं मध्यमम्, अवरं दशपाकम्, त्रिवृतं साधयेदिति ।

तत्र श्लोकः—

एवं मया स्नेहविधिः प्रकल्पितः प्रमाणविद्विर्विहितो यथार्थतः ॥

यथाविकारं च यथार्थतः क्रियां गजेषु कुर्याद्विपजां वरस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने श्रीपाठे चतुर्थे
उत्तरस्थाने स्नेहविधिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

ऋषिं प्रश्नविदां श्रेष्ठमादित्यसमतेजसम् ॥

अङ्गराजो महाबुद्धिः पालकाप्यं महौजसम् ॥ १ ॥

सुखोपविष्टं वरदं कृतजप्यं कृताञ्जलिम् ॥

उपसंगृह्य चरणौ पप्रच्छ प्रयतो मुनिम् ॥ २ ॥

प्रजासु हितकामस्त्वं नित्यं धर्मचिकीर्षया ॥

रक्षणं च परो धर्मस्तत्र युक्तोऽहमञ्जसा ॥ ३ ॥

तन्मे बलमभिजघ्नं दन्तिनो दत्तवारणः ॥

तैरियं पृथिवी लब्धा समुद्रवसना मया ॥ ४ ॥

तेषामभितसत्त्वानां न किञ्चिदिह वर्तते ॥

भयमन्यत्र रोगेभ्यस्तथैषां भयमुत्तमम् ॥ ५ ॥

तेषां पुरस्तान्निखिला चिकित्सा कीर्तिता म(त्स्व)या ॥

मह्यं शुश्रूषवे सम्भ्रमगवन्व्यक्तलक्षण ॥ ६ ॥

वस्तयो हि चिकित्सार्थं व्यापित्वात्सर्वमेव वा ॥

तेषां विधिं विशेषेण भगवन्प्रब्रवीतु मे ॥ ७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥

उवाच निखिलं त्वेवं विधिवस्तिद्विदायकम् ॥ ८ ॥

गुणानुपद्रवांश्चैव कृत्पाकृत्यविनिश्चयः ॥

येषु वा स्थापनं कार्यमनुवासनमेव च ॥ ९ ॥

केवलं चानुवास्या ये येषु वा स्थापनं हितम् ॥

तत्र द्रव्यप्रमाणानि स्नेहवस्तिनिरूहयोः ॥ १० ॥

प्रमाणं स्नेहकालाश्च भेषजानां तथैव च ॥
 विधिसंस्कारयोगाश्च स्नेहपाकश्च तत्त्वतः ॥ ११ ॥
 व्यापदः सिद्धयश्चैव परिहारस्तथैव च ॥
 कार्याकार्यकरं ज्ञानं तत्सर्वमुपदिश्यते ॥ १२ ॥
 वस्तपो हि चिकित्सार्थं सम्यग्दत्ता विजानता ॥
 रुजमाशु निश्छन्ति दोषाणामाशु शोधनात् ॥ १३ ॥
 कोष्ठं न स्नप्यते चैव दौर्बल्यं न च बाधते ॥
 न च दोषाः प्रबाधन्ते दुष्टाश्चोषधपानजाः ॥ १४ ॥
 अजीर्णे जीर्णमित्येवं न च शङ्का प्रबाधते ॥
 अनुपानं च हरणं दोषाणां वस्तिना भवेत् ॥ १५ ॥
 वृंहणं स्नेहनं बल्यं मनसश्च प्रसादनम् ॥
 जववीर्योपपत्तिस्तु सहित्वं सर्वकर्मणाम् ॥ १६ ॥
 चलेन्द्रियविवृद्धिस्तु तथा च स्मृतिभेषधोः ॥
 उपलब्धोपलब्धिस्तु यथावत्परिकर्मणि ॥ १७ ॥
 बल्योपान्त्यशैथिल्यं जरा वा न गलोत्तमम् ॥
 भेदो न धर्षयत्याशु वस्तिभिः स्थिरर्ता गतम् ॥ १८ ॥
 स यथा शीर्णपत्रोऽपि वृद्धदृक्षोऽथ कुञ्जरः ॥
 समये वारिणा सिक्तो हरिताङ्गुरकोमलः ॥ १९ ॥
 तरुणो जायते क्षिप्रं पुष्पवान्बलवानपि ॥
 एवमाप्यायते हस्ती वस्तिना संमत्तापितः ॥ २० ॥
 घातिवन्द्रिपौजसा युक्तस्तथा वै वस्तिमान्भवेत् ॥
 अपरे जघनं वंशो विशेषेण तु दन्तिनाम् ॥ २१ ॥
 तेषां निग्रहणार्थाप बलिश्रेष्ठोऽभिजायते ॥
 श्लेष्मजान्पित्तजांश्चैव साधयेत्साधुयोजितः ॥ २२ ॥
 नास्त्यन्यत्तादृशं कर्म हस्तिनां वस्तिनः परम् ॥
 आनद्धो मृत्तिकाजग्धः कृमिकोष्ठी तथैव च ॥ २३ ॥
 एकाङ्गं बाधते यस्य सर्वाङ्गमपि वायुना ॥
 रुद्धमूत्रपुरीषश्च शूलो म्लानस्तथैव च ॥ २४ ॥
 सर्वत्र विहितो वस्तिर्दापनो बलवर्धनः ॥
 लाघवस्योपजननः समेषु विषमेषु वै ॥ २५ ॥

सर्वप्रदेशजात्रोगान्सर्वशश्च निरस्यति ॥
 चिरस्थितात्प्रशमयेदभ्यञ्जनविमर्दनैः ॥ २६ ॥
 प्रदेहे रसपानैश्च स्वेदैर्वाऽपि पृथग्विधैः ॥
 नस्यतो मुखतश्चैव स्नेहपानैर्यथाविधि ॥ २७ ॥
 वस्तयः परमास्तेषां हिता रोगनिवर्हणाः ॥
 पास्तु पूर्वं विनिर्दिष्टा कोष्ठे वे विंशतिः शिराः ॥ २८ ॥
 विसनालप्रतीकाशा दन्तिनः सर्वदेहगाः ॥
 पाश्च नाडीसमुत्थानाः कण्ठनाडीबहिःसृताः ॥ २९ ॥
 तामिः संचार्पते स्नेहः स्वं स्वं स्थानं तथा तथा ॥
 यथा ग्रीष्मेऽथ मध्याह्ने ह्लादत्ते वारि भास्करः ॥ ३० ॥
 तथा पानादिभिः स्नेहः पारंपर्येण जीर्यते ॥
 स्नेहपेषेष्ट दृढं स्नेहो रोगांश्च विनिवर्तयेत् ॥ ३१ ॥
 न च पाककृतान्दोषानुत्पादयति काश्चन ॥
 पकाशयगतस्यास्य पट्वीर्यं तेजसेरितम् ॥ ३२ ॥
 ततस्तज्जापते क्षिप्रमपानारूपेन वायुना ॥
 ततस्तदचिरादेव समानः प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 समानेन तु विलिप्तं व्यानं चाऽऽप्नोति तत्क्षणात् ॥
 व्यानात्पुनरुदानं तु तथैव समवाप्नुते ॥ ३४ ॥
 उदानानन्तरं चैव प्राणमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
 क्षिप्तं तत्प्राणविलिप्तं सर्वधातुषु लीयते ॥ ३५ ॥
 रसादिषु यथायोगं कुरुते धातुतेजसाम् ॥
 बलमारोग्यवर्णं च लघुत्वं चैव दन्तिनः ॥ ३६ ॥
 समलं वाऽपि पार्त्तिकविचदपानो निरस्यति ॥
 प्रथमः स्नेहवस्तिः स्याद्भस्तिर्वंक्षणमार्गयोः ॥ ३७ ॥
 स्नेहनः शोधनश्चैव द्वितीयस्त्वग्निदीपनः ॥
 तृतीयस्तु बलं कुर्याच्चतुर्थो रसबृंहणः ॥ ३८ ॥
 वृंहयेत्पञ्चमो रक्तं षष्ठो मांसं विवर्धयेत् ॥
 मेदोस्त्विवृंहणो ज्ञेयः सप्तमः पुष्टिवर्धनः ॥ ३९ ॥
 अष्टमश्च विशेषेण नवमश्चापि वर्धयेत् ॥
 मज्जाशुक्लौ यथायोगमित्येते नव वस्तयः ॥ ४० ॥

नागानाभिह निर्दिष्टा विस्तरेण यथाक्रमम् ॥
 तेषां दोषाः समुद्रता मज्जाशुक्रसमाश्रयाः ॥ ४१ ॥
 यथोक्तद्विगुणा देयास्तेषामेतेऽत्र वस्तयः ॥
 यस्मादनुवसत्पन्नं जीर्णं चापि निरस्पति ॥ ४२ ॥
 अनुवास इति ख्यातिं लभते तेन कर्मणा ॥
 यस्मान्निरुहयत्पाशु दोषान्पकाशयस्थितान् ॥ ४३ ॥
 मलापहरणात्सद्यो निरुह इति कीर्तितः ॥
 उत्तरं वस्तिमिच्छन्ति मेहे यस्तु विधीयते ॥ ४४ ॥
 एष कापप्रशुद्धौ स्याच्छीघ्रं यो विनिवर्तते ॥
 न चेन्निवर्तते काले भूयो दानं प्रशस्यते ॥ ४५ ॥
 अनुवासो निरुहस्तु तथैवोत्तरवस्तिकः ॥
 त्रिविधो वक्ष्यते वस्तिर्गुदमेहसमाश्रितः ॥ ४६ ॥
 तत्र वस्तिर्न दातव्यो विषदुष्टाय हस्तिने ॥
 नित्यं रोगभयार्तेभ्यः पानार्तेभ्यस्तथैव च ॥ ४७ ॥
 मूर्च्छापिपासादुष्टेभ्यः स्नेहपीताय दन्तिने ॥
 प्राक्छर्दिमोहदुष्टेभ्यो ये च स्युः पादरोगिणः ॥ ४८ ॥
 स्वभावाहुर्वलाग्निभ्यस्तथाऽतिस्थविराय च ॥
 अत्यर्थं चातिवालाय वस्तिर्न स्यात्कथंचन ॥ ४९ ॥
 वस्तिदानपरिकेशं कदाचिदिह ये गजाः ॥
 न सहेयुरसात्म्यत्वान्न तेषां वस्तयः स्मृताः ॥ ५० ॥
 येषां चापि प्रणिहितो नोजां किंचिदुपाहरेत् ॥
 कुर्पाद्वा मद्गतां पीडां न तेषां वस्तिरिष्यते ॥ ५१ ॥
 न कफे स्नेहवस्तिः स्यान्मेदुरस्य तथा वृष ॥
 रूक्षणीये(*न विविना) पाण्डुरोगाश्च ये स्मृताः ॥ ५२ ॥
 कुष्ठगुल्मप्रमेहाश्च तथा विद्रघपोऽपि च ॥
 अन्येषां चैवमादीनां विदध्यान्नानुवासनम् ॥ ५३ ॥
 अतस्तु विषरीताय वृंहणं येषु शस्यते ॥
 धार्यन्ते ये च दोषेण न तेष्वस्यापनं स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 कुष्ठकृम्यतिषुक्तेभ्यो मूर्च्छायां तमके(?) तथा ॥
 क्षते क्षये च धातूनां पिपासाते तथैव च ॥ ५५ ॥

* यमुक्षिद्धान्तर्गता वर्णाः कपुलकानुसारेण लिखिताः, खण्डस्तकयोस्तु रिक्त एव प्रदेशः स्थापितः ।

सर्वत्र वस्तिर्न भवेन्निरुहो चाथवेतरः ॥
 सामान्यं च विशेषं च बुद्ध्या(दृष्ट्या) तु त्र्यसत्तम ॥ ५६ ॥
 मूलं चैवानुबद्धं च पृथक्च युगपत्स्थितम् ॥
 व्याधीनामुपपश्येत्तु देशकालौ तथैव च ॥ ५७ ॥
 राजंश्चतुर्भिर्गुक्ताप पादैः साध्याय हस्तिने ॥
 आरम्भेण यथोक्तेन विधिनाऽऽरम्भ इष्यते ॥ ५८ ॥
 प्रशस्ते तिथिनक्षत्रे मुहूर्ते चापि पूजिते ॥
 कृत्वाऽऽहुतिं सपुण्याहं स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ ५९ ॥
 स्थानं सबाहुपन्नं च पुरस्तात्तमिष्यते ॥
 उन्नतं पृष्ठतः कार्यं पक्षपोश्च समं भवेत् ॥ ६० ॥
 त्रिपदांश्च क्रमं वेद्वा गजपेचकसंमितः ॥
 कार्यो माङ्गल्यवृद्धिश्च सुनिविष्टः सुसंहतः ॥ ६१ ॥
 भिपक् तत्रोपविष्टस्तु पीडयेत्सुप्तमाहितः ॥
 सुखारोहावरोहश्च वस्तिभूमाववस्थितः ॥ ६२ ॥
 तत्रोपविष्टः सुमना लघुहस्तो जितेन्द्रियः ॥
 भिपक् प्रपीडयेद्भस्तिं निरीक्ष्य च यथाविधि ॥ ६३ ॥
 वार्धं वा वैणवं वाऽपि श्लक्ष्णं च गुलिकामुत्तमम् ॥
 तिन्दुकस्याश्वकर्णस्य मधुकस्य धवस्य च ॥ ६४ ॥
 भूर्जस्यन्दनपोश्चैव सारैर्नेत्राणि कारयेत् ॥
 द्वावरत्नी भवेदोष्ठं स्वनुपूर्वेसमाहितम् ॥ ६५ ॥
 मध्यमं तु भवेन्नेत्रं द्विचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥
 पङ्क्तुलं जघन्यं तु मध्यमात्परिहापयेत् ॥ ६६ ॥
 पीडशाङ्गुलमेवास्म नाहो(हः) श्रेष्ठस्य मानतः ॥
 उदिष्टमेतन्नेत्राणां प्रमाणं वक्ष्यते त्र्य ॥ ६७ ॥
 ये प्रमाणात्तु युज्यन्ते ज्येष्ठमध्याधमा गजाः ॥
 पेचकस्योपरिष्ठाच्च न्यस्योऽधस्तात्तथैव च ॥ ६८ ॥
 लाङ्गूलवंशमानेन नेत्रमायाभतो भवेत् ॥
 नेत्रमूले च कर्तव्या कणिका द्वादशाङ्गुला ॥ ६९ ॥

बलाक्षो(?) दृतिबन्धार्थं प्रमाणेन पङ्क्तुलम् ॥
 सर्वं प्रवेशयेन्नं गुदे नागस्य बुद्धिमान् ॥ ७० ॥
 दृतिं सुमर्दितां कृत्वा तत्र नेत्रं निबद्धयेत् ॥
 उत्तमाधममध्यानां श्रेष्ठमध्यमकन्यसैः ॥ ७१ ॥
 नेत्रच्छिद्राणि कार्पाणि सामान्यामलकीफलेः ॥
 वल्यस्तु तिस्र एवाऽऽहुर्गुदे नागस्य भूपते ॥ ७२ ॥
 उत्तमस्य भवन्त्येताः षोडशाङ्गुलविस्तृताः ॥
 अष्टभागेन हीनाः स्पुर्मध्यमस्य प्रमाणतः ॥ ७३ ॥
 मध्यमा(ः)सप्तमो भागो जघन्ये वलयः स्मृताः ॥
 चतुरक्षीन्यरक्षीनां वलयो विद्धि संमिताः ॥ ७४ ॥
 अङ्गुलानि दशाष्टौ च प्रमाणेन पृथक् पृथक् ॥
 अष्टारक्षीषु विज्ञेयो वलयोऽष्टादशाङ्गुलाः (?) ॥ ७५ ॥
 आदानी प्रथमा तासां द्वितीया तु प्रवाहिनी(णी) ॥
 संकोचनी तृतीया च वलयस्तिस्त्र एव हि ॥ ७६ ॥
 तेषां नेत्रप्रमाणानि वलीनामानि कारयेत् ॥
 स्रोतःप्रमाणान्पेतेषां नेत्राणामनुपूर्वशः ॥ ७७ ॥
 परिणाहस्तु कर्तव्यः संविभज्य यथायथम् ॥
 स्नेहे या मुखतो मात्रा सा देया त्वनुवासने ॥ ७८ ॥
 यथावर्ष्मप्रमाणेन यथायोग्यविरोधि च ॥
 स्थानं माङ्गुल्यवार्धं च पुरस्तान्नतमिष्यते ॥ ७९ ॥
 उन्नतं प्रष्टव्यं कार्यं पक्षयोश्च समं भवेत् ॥
 तत्र स्थाने मुखं तिष्ठेद्वारणः मुखयन्त्रितः ॥ ८० ॥
 पक्षयोश्च पुरस्ताच्च पुरुषैः स्वेरधिष्ठितः ॥
 ततो विश्वासयन्तश्च क्षमयन्तश्च तं गजम् ॥ ८१ ॥
 परिस्पृशन्तश्च करैस्तिष्ठेपुः परिकर्मिणः ॥
 यन्त्रं नेत्रकराधामिः शान्तिभिः क्षमितस्य च ॥ ८२ ॥
 तथा वासितवालश्च कर्तव्यः स्पादुपक्रमः ॥
 सुवर्धितनखं हस्तं सर्पिषाऽभ्यज्य दक्षिणः ॥ ८३ ॥

पेचके च घृतं दद्याद्वरेल्लेण्डमुपस्थितम् ॥
 पूर्वमेवानुबद्ध्वा तु नेत्रवांस्ति समाहिताम् ॥ ८४ ॥
 कदुष्णं स्नेहमासिच्य निर्वतिमुपसंहरेत् ॥
 नलेन दक्षिणेनास्य गुदस्य द्वारं मर्षयेत् ॥ ८५ ॥
 मूले मयद्धे नेत्रस्य निश्चिद्वेण च चर्मणा ॥
 वामेन प्रतिगृहीपात्रेऽमघ्यं समाहितम् ॥ ८६ ॥
 तदूर्ध्वं गुस्युत्तिष्ठ्य गजायोपहरेद्विपक् ॥
 तदाऽऽश्रयस्नेहसंयुक्तं स्नेहाभ्यक्तगुदस्य च ॥ ८७ ॥
 मणिदध्वात्स्वयं वैद्यो गुदे नेत्रं समाहितम् ॥
 अनुवंशं यथा मायुवस्तेश्चाबन्धनाद्विपक् ॥ ८८ ॥
 सुसमाहितसर्वाङ्गः शनैर्वैद्यः प्रवेशयेत् ॥
 नात्पुनतं न च नतं कदाचिदिह पूज्यते ॥ ८९ ॥
 न च तिर्यग्गतं नेत्रं नाप्यूर्ध्वं नाप्यधोमुत्तम् ॥
 कर्पंचित्मणयेद्वीरः सकृद्येव प्रदापयेत् ॥ ९० ॥
 ततो निष्क्रम्यते नेत्रं शेषमेवमपाहरेत् ॥
 ततो वाक्शतमात्रं तु दत्ते तिष्ठेदन्त्रिस्तः ॥ ९१ ॥
 अत ऊर्ध्वं भिषङ्नागं पदानां गमयेच्छतम् ॥
 शनैरत्रासपञ्चस्तेर्वाग्भिश्च परिशंसयेत् ॥ ९२ ॥
 मनः प्रह्लादयेत्तस्य विषयेः कालयोगिभिः ॥
 पाणिना लम्बनेनैव वंशवीणास्वनेन वा ॥ ९३ ॥
 दक्षास्तं गीतघोषैश्च रमयेयुरनेकपम् ॥
 यान्पान्क्रमयते भावांस्तांस्तांस्तस्य समाचरेत् ॥ ९४ ॥
 न तस्य मनसः किञ्चिद्वायातमुपकल्पयेत् ॥
 ततः प्रत्यानयेत्स्थाने सुस्थितः सुमनाः सुसी ॥ ९५ ॥
 स्थितस्तेव समाकाद्लेहस्तेः प्रतिनिवर्तनम् ॥
 स्विन्नापोष्णाम्बुना पूर्वं हेमन्ते जलदागमे ॥ ९६ ॥
 आमुताप जलं शीतं दद्याद्वै ग्रीष्मे एव च ॥
 शीत एवावगाहो वा शीतसात्प्यतया भवेत् ॥ ९७ ॥
 फल्गुमेनं तु युष्मेत पूर्वं निमित्तकं युधः ॥
 उचितभोजनादर्थं सतो मुक्तवतो लघु ॥ ९८ ॥

पादभोगाविहीनाङ्ग(?) यथाव्याधि यथाबलम् ॥
 रक्तशाल्पोदनं क्लृप्तं पयसा वा रसेन वा ॥ ९९ ॥
 जाङ्गलेन विविक्तेन नात्पर्यमसिताय च ॥
 कटुष्णं युक्तलवणं युग(क्त)स्नेहं गजे हितम् ॥ १०० ॥
 शीतलं वा प्रदातव्यं यथासात्पर्यमवेक्ष्य तु ॥
 यवसोपस्कृते पूर्वं प्रदद्याल्लघुभोजनम् ॥ १०१ ॥
 प्रतिच्छन्नाय च पुनर्नृणां न लघु नाल्पशः ॥
 कृताहाराय विधिवद्वा(द्र)जापाङ्गपते ततः ॥ १०२ ॥
 सुप्रतिष्ठितभक्ताय कृतचद्क्रमणाय च ॥
 कृतमार्गाय विधिवत्प्रदद्याच्च यथाविधि ॥ १०३ ॥
 प्रदत्ते भिषजा वस्तौ न शयीत न भक्षयेत् ॥
 न पिवेदनु मातङ्गो न च चेष्टां समाचरेत् ॥ १०४ ॥
 सुस्थितः स्वस्थसर्वाङ्गः सुमना निपतेन्द्रियः ॥
 माग्दत्ते च मुहूर्तेऽस्मिन्सायं दत्ते तथैव च ॥ १०५ ॥
 (अत ऊर्ध्वं नृणं दद्यात्सायं चापा(प्या)श्रयं नयेत् ॥
 सुस्वशय्यो भवेन्नागो मृदुशय्यस्तथैव च ॥ ६ ॥)
 न चास्य मनसः किञ्चिद्द्व्याघातमुपकल्पयेत् ॥
 पाश्चाप्यनन्तराश्चेष्टा निर्वाणं पानमेव च ॥ ७ ॥
 ताभिश्चैवात्र वर्तन्ते ताः सर्वाः समुपाचरेत् ॥
 मत्पागते यथाकालं पुनस्तद्वत्प्रकल्पयेत् ॥ ८ ॥
 दीप्ताग्नौ वातरोगे वा विधिमाश्रित्य पूर्ववत् ॥
 तस्मिन्प्रत्पागते स्नेहे पुनरेवानुवासयेत् ॥ ९ ॥
 येषां भवति सस्नेहस्तथा शाम्पति मारुतः ॥
 निरुहं वा विरिक्तं वा सद्य एवानुवासयेत् ॥ ११० ॥
 न स्पात्कदाचिन्निःस्नेहो रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥
 एष एव विधिर्दृष्टो गजानां वातरोगिणाम् ॥ ११ ॥
 नात्र कार्यस्तु सदेहः सिद्धमेतद्विपग्नितम् ॥
 एष उक्तो विधिः सम्यगनुवासे भया नृप ॥ १२ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगत पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. °मागविहीनाना य° । २ क. स्नेहयुक्त । ३ क. °ण वातमे° ।
 ४ क. नस्तौ । ५ ख. घ. यद्वा ।

आस्थापनं तु वक्ष्यामि शृणु चैतन्नराधिप ॥
 अनुवासनमात्राया द्विगुणा तस्य शस्यते ॥ १३ ॥
 आस्थापनविधौ मात्रा चिरस्थानं न चेज्यते ॥
 न च भुक्तवते देवा मातङ्गाय पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 अनुबन्धान्निरुद्धस्य प्रदानं वायते द्विपम् ॥
 एकं द्वितीयमेवं च तृतीयमपि योजयेत् ॥ ११५ ॥
 पावद्वा साधु मन्येत समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 वयो व्याधिमृतुं देशं सात्म्यकालौ बलाबलम् ॥ १६ ॥
 सत्त्वं वाऽपि परीक्ष्ये(क्षे)त जातिं च गतिमान्भिषक् ॥
 तस्या वर्तेनकालस्तु मुहूर्तं प्रसमीक्ष्यते ॥ १७ ॥
 भित्त्वा पुरीषसंघातं दोषमादाय चोल्बणम् ॥
 तीक्ष्णोष्णस्नेहलवणैरन्वितस्तु विशेषतः ॥ १८ ॥
 पूर्वो मध्योऽवकृष्टस्तु जघन्यो मधुरः स्मृतः ॥
 अल्पुष्णो नातितीक्ष्णश्च लवणश्च विशां पते ॥ १९ ॥
 अकृत्वैव निवर्तेत कृतो मात्राधिकश्च यः ॥
 समुत्कृष्टदनकर्मा हि प्रथमः परिकीर्त्यते ॥ १२० ॥
 मध्यमो दोषहरणो जघन्यस्तु प्रसादनः ॥
 सद्योनुवासनं केचित्केचिदास्थापनं पुनः ॥ २१ ॥
 ऋषयः संव्यवस्यन्ति पूर्वं गुणसमीक्षया ॥
 आस्थापननिरस्ये तु पुरीषे निर्मले गुदे ॥ २२ ॥
 अनुवास्य इति प्राहुर्हन्तुं चैवात्र मे शृणु ॥
 पुरीषविहिते मार्गे योऽनुवासं प्रयच्छति ॥ २३ ॥
 न तस्य साधकः स्नेहो भस्मनीवाऽऽहुतिर्हुता ॥
 आस्थापनहृतो दोषः शुद्धकोष्ठस्य दन्तिनः ॥ २४ ॥
 वास्तिमग्नौ न भवति शुद्धो व्योम्नि यथा शशी ॥
 अनुवासोपपन्नाय निरुद्धं यः प्रयच्छति ॥ १२५ ॥
 ततो विरुक्ष्यते तज्ज्ञैः स्नेहस्तस्य न साधकः ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नाय पुरीषे संश्रिते तथा ॥ २६ ॥
 यथावन्मलदोषाणां क्लेदभावाः शुभावहाः ॥
 अनुवासनमेव स्यादास्थापनमतः परम् ॥ २७ ॥

व्यक्तमात्रो भवेत्पूर्वो शाल्पो मध्यमदोषतः ॥
 (*.....मध्योपधस्तु दोषहा) ॥ २८ ॥
 ततो लघुतरं कार्यं समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 अनागच्छति चाशुद्धे यथाकालं निरुहणम् ॥ २९ ॥
 ततस्तेनैव विधिना पुनरन्यो विधीयते ॥
 ततस्तीक्ष्णतरः किञ्चिदर्धमात्रान्वितः पुरा ॥ १३० ॥
 विरेको वर्तयश्चापि वस्तिः प्रतिनिवर्तते ॥
 तस्मान्निरुहसिद्धयर्थं स्मृतं चैवानुवासनम् ॥ ३१ ॥
 निरुहस्य पुनर्दोषः स्नेहवस्तिर्विशेषतः ॥
 स्नेहक्षीरनिरुहाणामपुग्मा वस्तपस्तया ॥ ३२ ॥
 गजानां मात्रया दत्ता यस्य युग्मा भवन्ति ते ॥
 कापाग्निदीपनाः सर्वे वस्तपः पक्षसंधिषु ॥ ३३ ॥
 बलवर्णकराः पथ्याः सम्यगारोग्यसिद्धये ॥
 संशोधनो हिमार्पस्य दोषाणां चानुलोमनः ॥ ३४ ॥
 वारणानां निरुहस्तु प्रथमो मलशोधनः ॥
 समाक्षिपति पित्तं च पक्काशपगतस्तथा ॥ १३५ ॥
 सकृच्छेपहरो ज्ञेयो द्वितीयस्तु नराधिप ॥
 वातं जपति मूर्धन्यं तृतीयः कर्कशवर्धनः ॥ ३६ ॥
 मृदूष्णलवणो मध्यः पादहीनः प्रमाणतः ॥
 क्लेदनार्थं प्रदेयस्तु वस्तिरादाय संततः ॥ ३७ ॥
 पटुतीक्ष्णोऽम्ललवणो मात्रया चाधिकस्तु सः ॥
 दोषो दोषहरो वस्तिः क्लान्तदोषाय हस्तिने ॥ ३८ ॥
 तृतीयस्तु पुनर्दोषो न्यूनो नापि न चाधिकः ॥
 दोषान्संहरति शोचैः शयपत्पुदरं च सः ॥ ३९ ॥
 चतुर्थस्तु प्रदेयः स्याच्छर्करामधुसंपुतः ॥
 भेषजैर्मधुरैश्चापि तैलः कृष्णैः सवेतसैः ॥ १४० ॥
 हृतदोषाय नागाय घृतक्षीरविमिश्रितः ॥
 व्यापद्मीननिरुहस्य स(श)कृद्धारसमुद्रतः ॥ ४१ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति कपुलके ।

कफान्तं वातपित्तान्तं कुक्षिशैथिल्यलाघवम् ॥
 गात्रापरमृदुत्वं च व्याघ्रेऽपि त्रिनिग्रहः ॥ ४२ ॥
 लक्षणं तु निरुद्धस्य मूत्रशुद्धिकृदेव च ॥
 लक्षणं ह्यनिरुद्धस्य आनाहो रक्तमूत्रता ॥ ४३ ॥
 विद्रातनिग्रहं शूलमाध्मानं व्याधिवर्धनम् ॥
 निष्पुत्रीपस्य नागस्य निरुद्धस्यातिमोगतः ॥ ४४ ॥
 वायुगोत्राणि कुक्षिं च शूलेनाऽऽवेष्टयेद्दृशम् ॥
 तस्मान्निरुद्धहेतुसम्यक्सिद्धिकामो विचक्षणः ॥ ४५ ॥
 अपकर्षति वासेभ्यः क्षारः सर्वं पथामलम् ॥
 अपकर्षति दोषान्धौ आस्थापनमनेकधा ॥ ४६ ॥
 बल्यं वृष्यं बृंहणीयमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ॥
 जीवकृज्जीवनं मेघ्यं गजस्पाऽऽस्थापनं मतम् ॥ ४७ ॥
 क्षुत्पीडितो मदाविष्टो घालो वृद्धो गदानुरः ॥
 स्नातः पीतोदकश्चैव भुक्त्वांस्तृपितश्च यः ॥ ४८ ॥
 विवृणो जीर्णभक्तश्च दुर्मना यश्च वारणः ॥
 भीरुश्चैवाप्यनास्थाप्यः श्वासी यश्च मतङ्गजः ॥ ४९ ॥
 एतेषामनुपूर्वेण शास्त्रमार्गानुसारिणा ॥
 चिकित्सकेन क्षीरेण देवाः स्युः क्षीरवस्तपः ॥ ५० ॥
 मात्रा वस्तेर्विधिरतः क्षीरवस्तिश्च वक्ष्यते ॥
 अशनादुत्तरं पित्तो यथा स्नेहोऽभियोगतः ॥ ५१ ॥
 पूर्वकायस्य विहितः स्नेहनः शास्त्रदर्शनैः ॥
 स्नेहनः सर्वतस्तद्वद्विज्ञेयो दोषनाशनः ॥ ५२ ॥
 अमन्ययोगजानां तु मात्रा वस्तिः प्रशस्यते ॥
 क्षीर्णघातुकृशा नागा वृद्धाः क्षीणबलाश्च ये ॥ ५३ ॥
 पश्चात्सप्तपहताश्चापि भदक्षीणास्तथैव च ॥
 एषामग्रेर्विद्वद्वच्यं ग्रीष्मे प्रावृषि वा हितः ॥ ५४ ॥
 देयः प्रायोगिको वस्तिर्विशेषेण तु दन्तिनः ॥
 पूर्वोक्ते स्नातपीताय मुक्ताय च विधानतः ॥ ५५ ॥
 रसापनं परं नित्यं पूर्वोक्तविधिपोजितम् ॥
 अतः परं भवस्यापि क्षीरवस्तिविधिं शुभम् ॥ ५६ ॥

विधिवत्कथितं क्षीरमुभयोः पञ्चमूलयोः ॥
 फल्केर्पुक्तं तिलोशीरपत्रकोत्पलचन्दनैः ॥ ५७ ॥
 रास्त्राप्रपौण्डरीकाम्यां मुस्तकेन तथैव च ॥
 मृद्धीकाशर्करामांसीमञ्जिष्ठासंयुतैः ॥ ५८ ॥
 मधुरैर्जीविनीपैश्च देयो वस्तिः समन्वितः ॥
 विधिवत्पृथिवीपाल दन्तिनां बलवर्धनः ॥ ५९ ॥
 पित्तरक्तविकारेषु ग्रीष्मे शरदि वा हितः ॥
 पाकलेषु वहिर्दाहे दाहे चान्तर्गते तथा ॥ १६० ॥
 मूर्छाभ्रमे तथा श्वासे क्षीणे घर्मश्रेणु च ॥
 वस्तिर्हितोऽयं राजेन्द्र तथा वाऽप्यभितोऽपि च ॥ ६१ ॥
 निरुद्धानां च नागानामारण्यानां तथैव च ॥
 गजास्त्वभ्यन्तरस्वेदाः शतित्वात्प्या विशेषतः ॥ ६२ ॥
 (तस्मात्प्रशस्यते त्वेव वस्तिरूप्यानि लापहः ॥
 पयसः प्रथमो वस्तिर्हितस्तु रसरक्तयोः ॥ ६३ ॥
 मांसास्थिमदसां वृद्धो द्वितीयः सारयोजितः ॥
 आप्यायते शुक्रमज्जस्तृतीयः पयसेव तु ॥ ६४ ॥
 निहन्ति दोषानुत्कृष्टान्सुमनो जठरस्य तु ॥
 स्नेहवर्स्तर्पदा शीघ्रं दत्तमात्रो निवर्तते ॥ १६५ ॥
 न हीनगुणमाप्नोति स्नेहस्याऽऽशु निवर्तेनात् ॥
 तमेव दापयेत्स्नेहं पुनरेव भिषग्वरः ॥ ६६ ॥
 महावलास्तु मातङ्गा वातप्रापास्तु दन्तिनः ॥
 प्रवहन्ति तदा स्नेहं शीघ्रं तेन निवर्तते ॥ ६७ ॥
 तस्मान्न दोषो दत्ते तु द्वितीये नात्र संशयः ॥
 इत्येव सर्ववस्तीनां विधिरुक्तो विशेषतः ॥ ६८ ॥
 विपरीते तु जापन्ते व्यापदो विविधात्मिकाः ॥
 नेत्रवस्तिकृताश्चैव भूयश्च भिषजा कृताः ॥ ६९ ॥
 इमं तत्र प्रवक्ष्यामि निरुद्धप्रणिधौ विधिम् ॥
 पथास्वं सर्वदोषाणां कपायाणि घृतं वसा ॥ १७० ॥
 चतुष्पदानां मूत्राणि तैलं दधि सुरा मधु ॥
 बदराम्लं च दुग्धं च धान्योदकतुषोदकम् ॥ ७१ ॥

फलानि लवणं चैव निरुहद्रव्यमिष्यते ॥
 सुरयोष्णाम्बुना मूत्रैस्तैलेन लवणेन च ॥ ७२ ॥
 स्ववर्गोपैस्तु संयुक्तैः श्लेष्माणुषुष्णा हिता गजे ॥
 धान्याम्लफलनिष्कार्यैः सकुलत्थपवैः शुभैः ॥ ७३ ॥
 स्ववर्गैश्चानिले पथ्याः स्निग्धा लवणमूर्छिताः ॥
 पयोःसघृतैर्धुक्ताः स्ववर्गोपैश्च शीतलाः ॥ ७४ ॥
 कापायमधुरा पिचे वस्तयः स्पुः सशर्कराः ॥
 अपामार्गस्य च फलं तथा जीमूतकस्य च ॥ १७५ ॥
 मदनस्य च पिष्टं स्पादावापं सर्ववस्तिषु ॥
 सर्पिषाः सरला रास्त्रा कुष्ठं तेजोवती तथा ॥ ७६ ॥
 पिप्पलयः शतपुष्पा च मृद्वीका मधुकं मधु ॥
 भद्रदारु तथेला च सैन्धवं चेति वस्तिषु ॥ ७७ ॥
 निरुहस्य भवेद्देयः स्वावापः पटुसैन्धवः ॥
 श्लक्ष्णकल्कैः समायुक्ताः सुमकथितभेषजाः ॥ ७८ ॥
 सुस्निग्धलवणा व्यक्ताः खजावमयिता हिताः ॥
 कपायभागाश्चत्वारः कुर्यात्स्नेहस्य पञ्चमम् ॥ ७९ ॥
 अष्टमं भेषजानां तु लवणस्य तु षोडश ॥
 पूर्वमेवं तु ये प्रोक्तास्तत्रौपधगणा मया ॥ १८० ॥
 यथालाभं यथावच्च तांस्तानादाय शास्त्रवित् ॥
 फपायाणि निरुहाणां कल्कचूर्णानि यानि च ॥ ८१ ॥
 अनुवासे च तत्सर्वं वर्गं समैधु योजयेत् ॥
 श्यामा कुटन्नटं चैव त्रिफला चित्रकं तथा ॥ ८२ ॥
 तथा दारुहरिद्रा च फलानि मदनस्य च ॥
 जीमूतकानि दन्ती च द्रवन्ती सर्पिषा तथा ॥ ८३ ॥
 शृङ्गवेरं वचा चैव तगरं देवदारु च ॥
 पिप्पली भद्रमुस्ता च द्विगुणं चैव सैन्धवम् ॥ ८४ ॥
 बलां चतुर्गुणां कृत्वा श्लक्ष्णकल्कं प्रपेषयेत् ॥
 मूत्रैर्गजसरोद्गाणां दध्यम्लैः सुरयाऽपि च ॥ १८५ ॥
 धान्याम्लवदरी कुंदतिलतैलेः समन्वितैः ॥
 कटुफो व्यक्तलवणः श्लेष्मघ्नो वस्तिरिष्यते ॥ ८६ ॥

स्थूलाश्च कुष्ठिनोऽप्ये च मेदुराः पाण्डुरोगिणः ॥
 कर्पणा दोषहरणो देपस्तेषां यथा हितः ॥ ८७ ॥
 दन्ती द्रवन्ती श्यामाकं कुटजं कृमिवेधनम् ॥
 अपामार्गं हस्तिकर्णं जीमूतं सकुटन्नटम् ॥ ८८ ॥
 शतपुष्पा च कुष्ठं च तगरं चतुरङ्गुलम् ॥
 सप्तलां च गवाक्षीं च शङ्खिनीं केषुकं तथा ॥ ८९ ॥
 भजगृह्ण्यजगन्धे च कपिलां तुलसीं तथा ॥
 शर्कीर्षोमुदकीर्षां च गवाक्षीं च समाहरेत् ॥ ९० ॥
 वातिकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तो न शीतलः ॥
 संशोधनीयः श्रेष्ठः स्याद्वन्थिते कुपितेषु च ॥ ९१ ॥
 क्षीरवृक्ष्या च रोध्रं च पिण्डीरुक्कसेरुके ॥
 अभीरुपत्रिका श्यामा धवं खदिरमेव च ॥ ९२ ॥
 तुरन्ती चाग्निमन्थं च नीपं कट्फलचेतसम् ॥
 पट्टी सुवर्णक्षीरी च वज्रजम्बू सधातुकी ॥ ९३ ॥
 तिलांश्च पञ्चकोशीरमित्येतानि समाहरेत् ॥
 पित्तकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तस्तु शीतलः ॥ ९४ ॥
 भवेच्छु(स्तु)तपुरीपस्य वृद्धसंग्रहणो हितः ॥
 पपस्पां च मृणालं च शृङ्गाटककसेरुकम् ॥ ९५ ॥
 बलामतिवलां चैव स्वपंगुप्ताफलानि च ॥
 विदारी मधुकं चैव मृद्वीका क्षीरमोरटम् ॥ ९६ ॥
 यवगोधूमचूर्णानि तथा मधुकराणि च ॥
 अविच्छन्नामतिच्छन्नामित्येतानि समाहरेत् ॥ ९७ ॥
 पित्तकेनेव विधिना वाजीकरणमुच्यते ॥
 अश्वगन्धाविदारीम्यां युक्त एष पुनः पुनः ॥ ९८ ॥
 वृंहणीयो भवेद्वस्तिरम्पस्तस्तत्त्वबुद्धिना ॥
 संशोधनीयो निष्कायः सिद्धार्पकवचान्वितः ॥ ९९ ॥
 उष्णः सत्तेलतीक्ष्णः स्यादानाहे वस्तिरुत्तमः ॥
 सहोदुम्बरवीजैस्तु पञ्चकोलसमीकृतः ॥ १०० ॥
 फोविदारस्य निम्बस्य नीपस्य च तथा पुनः ॥
 फोष्ठरुस्याय निष्कायो मूत्रयुक्तो न शीतलः ॥ १०१ ॥

सतैललवणो बस्तिः शीघ्र इत्यमिनिधितः ॥
 वृत्तो नातिद्रवः कापो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ २ ॥
 शमीवृक्षस्य शाल्यल्पा धन्वनस्य तथैव च ॥
 वृत्तो नातिद्रवः कापो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ ३ ॥
 श्लेष्मातकपा पक्ष्मस्या ऐरावत्यास्तथैव च ॥
 गाङ्गेरुकाया इत्येव बस्तिस्तेषां तु पिच्छिलः ॥ ४ ॥
 शशैणोरभ्रवस्तानां वराहस्याप पक्षिणाम् ॥
 रुधिरैर्महिषाणां च रक्तवस्तिर्विधीपदे ॥ २०५ ॥
 पथ शोणितजो बस्तिः पिच्छिलो पथ कीर्तितः ॥
 एतौ संग्रहणीयत्वात्पूजितावतिसारिणाम् ॥ ६ ॥
 सर्वोश्चेवौपधिगणानतीसारनिवर्तकान् ॥
 एवं पथास्वं युज्जीत पथापोगं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥
 पूर्वमेव यथोद्दिष्टा येऽस्माभिः स्नेहवस्तयः ॥
 तेषां वक्ष्यामि सर्वेषां पुष्कलं साधने विधिम् ॥ ८ ॥
 पादभागौपधिगणैः परिपक्वं समं द्रवम् ॥
 चत्वारोऽंशा द्रवस्यास्य स्नेहांशः पञ्चमो भवेत् ॥ ९ ॥
 विश्वमात्रस्य कल्कस्य यत्र नास्ति महागणः ॥
 महतीत्यौपधिगणैस्ततोऽर्धः संमितो भवेत् ॥ २१० ॥
 तृतीयभागमर्धं वा समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 एतत्सर्वं समानीय कृतं निर्गुणितं धृविम् ॥ ११ ॥
 मज्जाभिश्च वसाभिश्च क्षारैश्च सह साधितम् ॥
 जाङ्गलैश्च रसेर्मुक्तं जलैश्चापि विशेषतः ॥ १२ ॥
 उदन्विदधिमण्डैश्च कापैश्चापि पृथग्विधौ ॥
 पचेन्मृदग्निना किञ्चिद्धस्तपथं मधुसंपुतम् ॥ १३ ॥
 स्वरापकं भवेत्काथमम्यङ्गार्यं महीपते ॥
 पानार्थं चापि कर्तव्यं मृदुरेव तु जानता ॥ १४ ॥
 सम्पक्विसद्धं तु कर्तव्यं वस्तिकर्म निरूहपोः ॥
 मुखतो नश्य(स्य)तश्चैव पायुतो मेदूतस्तथा ॥ २१५ ॥
 कटतो मृसणार्थं च मीदानं पङ्क्तिं भवेत् ॥
 तत्र वस्तिगुणास्तत्पुरस्तात्परिकीर्तिताः ॥ १६ ॥

स्थूलाश्च कुष्ठिनो ये च मेदुराः पाण्डुरोगिनः ॥
 कर्पणा दोषहरणो देयस्तेषां यथा हितः ॥ ८७ ॥
 दन्ती द्रवन्ती श्यामाकं कुटजं कृमिवेधनम् ॥
 अपामार्गं हस्तिकर्णं जीमूतं सकुट्जटम् ॥ ८८ ॥
 शतपुष्पा च कुष्ठं च तगरं चतुरङ्गुलम् ॥
 सप्तलां च गवाक्षीं च शङ्खिनीं केषुकं तथा ॥ ८९ ॥
 अजगृङ्गजगन्धे च फपिलां तुलसीं तथा ॥
 प्रकीर्णमुदकीयां च गवाक्षीं च समाहरेत् ॥ ९० ॥
 वातिकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तो न शीतलः ॥
 संशोधनीयः श्रेष्ठः स्याद्वन्थिते कुपितेषु च ॥ ९१ ॥
 क्षीरवृक्ष्या च रोधं च पिण्डीरुकफसेरुके ॥
 अभीरुपत्रिका श्यामा धवं स्रदिरमेव च ॥ ९२ ॥
 तुरन्ती चाग्निमन्धे च नीपं कट्फलचेतसम् ॥
 पठी सुवर्णक्षीरी च वज्रजम्बू सघातुकी ॥ ९३ ॥
 तिलांश्च पत्रकोशीरमित्येतानि समाहरेत् ॥
 पित्तकेनेव विधिना वस्तिर्दत्तस्तु शीतलः ॥ ९४ ॥
 भवेच्छु(त्सु)तपुरीषस्य वृद्धसंग्रहणो हितः ॥
 पपत्सां च मृणालं च शृङ्गाटकफसेरुकम् ॥ ९५ ॥
 बलामतिबलां चैव स्वपंगुमाफलानि च ॥
 विदारी मधुकं चैव मृद्वीका क्षीरमोदम् ॥ ९६ ॥
 यवगोधूमचूर्णानि तथा मधुकराणि च ॥
 अविच्छिन्नायतिच्छिन्नामित्येतानि समाहरेत् ॥ ९७ ॥
 पित्तकेनेव विधिना वाजीकरणमुच्यते ॥
 अश्वगन्धाविदारीभ्यां युक्त एष पुनः पुनः ॥ ९८ ॥
 वृंहणीयो भवेद्भस्तिरम्पस्तस्तत्त्वबुद्धिना ॥
 संशोधनीयो निष्कायः सिद्धार्पकवचान्वितः ॥ ९९ ॥
 उष्णः सत्तेजतीक्ष्णः स्यादानाहे वस्तिरुत्तयः ॥
 सहोदुम्बरवीजैस्तु पंचकोलसमीकृतः ॥ १०० ॥
 कोविदारस्य निम्बस्य नीपस्य च तथा पुनः ॥
 कोष्ठकस्पाय निष्कायो मूत्रपुक्तो न शीतलः ॥ १०१ ॥

सतैललवणो वस्तिः शीघ्रं इत्यभिनिश्चितः ॥
 वृत्तो नातिद्रवः कायो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ २ ॥
 शमीवृक्षस्य शालमलया धन्वनस्य तथैव च ॥
 वृत्तो नातिद्रवः कायो वृक्षा ये पिच्छिलाः स्मृताः ॥ ३ ॥
 श्लेष्मातक्या पक्ष्पस्या ऐरावत्यास्तथैव च ॥
 गाङ्गेरुकाया इत्येष वस्तिस्तेषां तु पिच्छिलः ॥ ४ ॥
 शशौणोरञ्जवस्तानां वराहस्याथ पक्षिणाम् ॥
 रुधिरैर्महिषाणां च रक्तवस्तिर्विधीयते ॥ २०५ ॥
 यश्च शोणितजो वस्तिः पिच्छिलो यश्च कीर्तितः ॥
 एतौ संग्रहणीयत्वात्पूजितावतिसारिणाम् ॥ ६ ॥
 सर्वांश्चैवोपधिगणानतीसारनिवर्तकान् ॥
 एवं यथार्थं युञ्जीत यथायोगं समीक्षितुम् ॥ ७ ॥
 पूर्वमेव यथोद्दिष्टा येऽस्माभिः स्नेहवस्तयः ॥
 तेषां वक्ष्यामि सर्वेषां पुष्कलं साधने विधिम् ॥ ८ ॥
 पादभागोपधिगणैः परियकं समं द्रवम् ॥
 चत्वारोऽंशा द्रवस्यास्य स्नेहांशः पञ्चमो भवेत् ॥ ९ ॥
 विल्वमात्रस्य कल्कस्य यत्र नास्ति महागणः ॥
 महतीत्पोपधिगणेस्ततोऽर्धः संमितो भवेत् ॥ २१० ॥
 वृत्तीयभागमर्धं वा समीक्ष्य गुरुलाघवम् ॥
 एतत्सर्वं समानीय कृतं निगुणितं शुचिम् ॥ ११ ॥
 मज्जाभिश्च वसाभिश्च क्षारैश्च सह साधयत् ॥
 जाङ्गलैश्च रसैर्पुक्तं जलैश्चापि विशेषतः ॥ १२ ॥
 उदन्विदधिमण्डैश्च कायैश्चापि पृथग्विधौ ॥
 पथेनमृद्गग्निना किञ्चिद्द्रव्यं मधुसंयुतम् ॥ १३ ॥
 सरपाकं भवेत्कायमम्पद्गार्थं महीपते ॥
 पानार्थं चापि कर्तव्यं मृदुरेव नु जानता ॥ १४ ॥
 सम्यक्सिद्धं नु कर्तव्यं वस्तिर्कर्म निरुहयोः ॥
 मुसतो नश्य(स्य)तश्चैव पाण्डुतो मेढ्रवस्तथा ॥ २१५ ॥
 फटतो मृत्तणार्थं च मदानं पद्धिर्धं भवेत् ॥
 तत्र वस्तिगुणास्तावत्पुरस्तात्परिकीर्तिताः ॥ १६ ॥

शेषानुदाहरिष्यामि शुणानुत्तरवस्तिषु ॥
 राजस्तत्र विकारेषु येद्व्युपाधिषु चेप्पते ॥ १७ ॥
 वस्तेरुत्तरतंत्रस्य संपोगः सिद्धिकाङ्क्ष(ङ्क्षि)णः ॥
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहेषु मूत्रवातेषु चाधिकम् ॥ १८ ॥
 मूत्रसङ्गे जठरके यथान्यार्थं गृहीयते ॥
 वातकुण्डलिकायां च शोणितं यः प्रमेहति ॥ १९ ॥
 एतेषु वै विकारेषु प्रशस्तो वास्तिरुत्तरः ॥
 पुष्पनेत्रस्य वस्तेश्च प्रमाणं यद्वयस्य च ॥ २२० ॥
 तदुत्तरं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं गृहीयते ॥
 घृतदोषसमुत्थेषु संक्षेपेष्वितरेषु च ॥ २१ ॥
 यथास्वयौषधैः सम्यक्स्नेहमात्रं तु साधयेत् ॥
 यथोक्तं पूर्ववद्वाप्यं पयः पीतवतः मृतम् ॥ २२ ॥
 वस्तेर्गमनमार्गार्थं यवारुं च घृतमुत्तमम् ॥
 येद्व्यप्रमाणमादाय नेत्रमुत्तरवस्तिकम् ॥ २३ ॥
 वृत्तं श्रो(स्रो)तःप्रमाणेन शृङ्गं कुर्पात्समीहितम् ॥
 अनुवासनमात्रायास्तस्यांशं षोडशं भवेत् ॥ २४ ॥
 स्नेहप्रमाणमेतत्स्यात्कार्यमुत्तरवस्तिषु ॥
 पुरस्ताद्विच्छिन्ने स्थाने विधिवच्चित्रिताय च ॥ २२५ ॥
 श्रुतुस्त्रिताय स्वस्थाय लघवे पूजिताय च ॥
 अवलेप(?)मिपग्नेत्रं प्रणयेत्सुसमाहितम् ॥ २६ ॥
 प्रमाणमार्गमेप्पया श्रो(स्रो)वोमार्गमनुव्रजेत् ॥
 नाह्वयां समूत्रि(?) संशोष्य ततस्तत्र शनैः शनैः ॥ २७ ॥
 पीडयेच्च यथा प्रोक्तमस्थापनविधौ यथा ॥
 निष्कृष्य च ततो नेत्रं नाडी(?)स्थानं प्रतः सृजेत् ॥ २८ ॥
 आकाङ्क्षेत मुहूर्तं च वस्तेः प्रतिनिवर्तनम् ॥
 सर्वेष्टास्य विधिः कार्यो यथोक्तः पूर्वमेव हि ॥ २९ ॥
 आदाने विनिवृत्तौ च संस्कारक्रम एव च ॥
 आनायाति यथाकालं वातं मनुविधापयेत् ॥ २३० ॥

* तत्रपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

१ क. °कृच्छ्रे प्रमेहे च मूत्रवाते ततोऽवि° । २ क. °त्ममाहित° ।

नाडीछिद्रप्रमाणेन दीर्घामष्टाङ्गुलं भिषक् ॥
 बृहतीफलनिर्घातस्तथाऽपामार्गतण्डुलाः ॥ ३१ ॥
 निर्मुण्ड्यारग्वधानां च तथा सहचरस्य च ॥
 मुरसस्य च पत्राणि पिप्पल्या मरिचानि च ॥ ३२ ॥
 आगारधूम इत्येषां वर्तिर्मूत्रप्रवर्तिनी ॥
 ततस्तीक्ष्णतरां वर्तिमपानेऽन्यां प्रवेशयेत् ॥ ३३ ॥
 लवणन्यूपणमयीमपानप्रतिपूरणीम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमात्रां तु दीर्घत्वेन प्रवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 स्वभ्यक्तस्य च (ऋणागस्य) पूर्वमेव यथाविधि ॥
 निःसृतः स्रोतसो वाऽपि प्रदेया नुं विशां पते ॥ ३५ ॥
 उपास्य नु मुहूर्तं च तथैवान्यां प्रवेशयेत् ॥
 आस्थापनीयवच्चापि सर्वेष्वेव विधिर्हितः ॥ ३६ ॥
 वस्तिदानप्रमाणेन वक्ष्यन्ते परतस्ततः ॥
 नेत्रवस्तिः कृतांस्वेवं चतुष्पादकृतास्तथा ॥ ३७ ॥
 पक्षिद्या व्यापदस्तासां योनिशुद्धिश्च वक्ष्यते ॥
 अतिमात्रप्रवेशं च हीनमात्रं तथैव च ॥ ३८ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधश्चापि नेत्रस्य क्षेपणे तथा ॥
 पुनः पुनस्तथोऽत्यर्थं मृदु यच्चापि पीडितम् ॥ ३९ ॥
 अतिमात्रं तथा हीनं व्यत्यासाद्रेपजस्य च ॥
 कालातिनयनं चैव बन्धशैथिल्यमेव च ॥ ४० ॥
 भिषग्दोषकृता ज्ञेयास्तासां दोषमतः शृणु ॥
 तत्र नेत्रे विचलिते बलाक्षिप्ते ततस्ततः ॥ ४१ ॥
 प्रतिनिष्पीडिते नेत्रे क्षेप्यन्ते क्लृप्तोऽपि वा ॥
 असंश्लेषोऽथवा तिस्रो बलीनेत्रे च पीडिते ॥ ४२ ॥
 प्रतिनिष्पीड्यते वस्तिर्वायुर्वेगेरितस्तथा ॥
 गतेऽपि वा गुदमुखं पुरीषे प्रतिहन्यते ॥ ४३ ॥
 दुर्बले वस्तिनेत्रे वा दुर्बले वाऽपि सिञ्चति ॥
 अतिमात्रप्रवृत्तेषु वेदना स्यात्पुनः गुदे ॥ ४४ ॥

* ख. घ. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

१ क. तु । २ ख. घ. सर्वत्रैव । ३ क. 'धिर्मतः । ४ ख. घ. 'तात्त्रैवं ।
 ५ क. 'थाऽत्यर्थं । ६ क. क्षणान्ते ।

क्षणान्ते वलयस्तस्मात्तस्मान्नातिप्रवेशयेत् ॥
 सवलीके कृते वस्तौ पीडिते वा पुनः पुनः ॥ ४५ ॥
 कोष्ठे वायुप्रवेशः स्यात्तस्मान्नैवं समाचरेत् ॥
 अम्यर्धे पीडिते वस्तौ नेत्रे वाऽपि प्रवेशिते ॥ ४६ ॥
 पक्षाशपातिसारी स्याद्वेदनार्तो महीपते ॥
 ईपत्तु पीडिते वस्तौ विपमं च प्रवेशिते ॥ ४७ ॥
 नेप्सितं देशमाप्नोति स्याच्च वस्तिर्न कारकः ॥
 औषधानां विपर्यसि यथास्वं दोषवर्धनम् ॥ ४८ ॥
 तस्य वा ग्रशमो व्याधेरन्येषां जन्मभावतु(तः) ॥
 हीनमात्रे तु भैषज्ये कार्यस्यासाधनं भवेत् ॥ ४९ ॥
 अतिमात्रे तु मात्रं तु दोषस्य हरणं भवेत् ॥
 तेन दौर्बल्यमाप्नोति संज्ञानाशोऽपि वा भवेत् ॥ २५० ॥
 उपद्रवाणां चोत्पत्तिर्मरणं वा ततो भवेत् ॥
 कालातिनपतोऽप्येवं नियतं दोषवर्धनम् ॥ ५१ ॥
 अन्येषां वा विकाराणामुत्पत्तिस्तदुपेक्षणात् ॥
 अग्रेऽतिकर्कशं स्थूलमसमं चैव पद्रवेत् ॥ ५२ ॥
 तन्नेत्रं वेदनां घोरां हस्तिनामुपपादयेत् ॥
 अधुना स्रोतसा तस्य चिरात्स्नेहः प्रसिच्यते ॥ ५३ ॥
 अर्धदत्ते कथंचिच्च सहसाऽस्य निवर्तयेत् ॥
 तत्र वेगविधातात्तु जायन्ते गुदमेढ्रयोः ॥ ५४ ॥
 वस्तौ चोपद्रवाः कष्टास्तस्मादेतन्न शस्यते ॥
 भिषगातुरयोश्चैव तथैव परिकर्मिणः ॥ २५५ ॥
 यथोक्तमेतद्विज्ञेयमसिद्धौ लक्षणं शृणु ॥
 अनद्या(या) व्यापदा सिद्धौ मिद्वयश्च ततः परम् ॥ ५६ ॥
 भवदयामि पृथक्त्वेन या एक्ताः पार्थिवा यतः ॥
 तत्र वातेन पित्तेन श्लेष्मणा वाऽपि भूयसा ॥ ५७ ॥
 पुरीषेणापवाऽन्यल्पो वस्तिः स्नेहः कथंचन ॥
 संश्रुती गत एकत्वं न चेत्पतिनिवर्तते ॥ ५८ ॥
 मृदुश्चाल्पश्च विच्छिन्नश्चेहो नैव निवर्तते ॥
 असंश्रुद्गशरीरस्य मार्गदोषेण संश्रुती ॥ ५९ ॥

बहु भुक्तवते वस्तिर्यत्रैव परिवर्तते ॥
 दूरं वस्तेः प्रविष्टस्य स्नेहमात्रासमेन तु ॥ २६० ॥
 समा विद्या न सा जातु पुनः प्रतिनिवर्तते ॥
 निदानेषु यथा शोकेन दोषाणां व्यक्षणं मया ॥ ६१ ॥
 तेन तेनान्वितो वस्तिर्यथास्वं स्यात्सुलक्षणः ॥
 संसृष्टेन पुरीषेण वस्तौ कुक्षिर्विपद्यते ॥ ६२ ॥
 निश्वासस्य च पूतित्वमाध्मानः शूलमेव च ॥
 पक्काशपगुरुत्वं च मात्रसादश्च जायते ॥ ६३ ॥
 वस्तावेतत्पुरीषेण ग्रथिते भवति क्षणम् ॥
 धनेन चैव संसृष्टे छादिर्मूर्छाऽङ्गुलीरवम् ॥ ६४ ॥
 आमाशयविशुद्धिश्च द्विक्वा श्वासस्तथैव च ॥
 शूलं मानाविनन्दित्वं वायोरङ्गप्रवर्तनम् ॥ २६५ ॥
 मुखप्रस्ता(स्त्रा)व इत्येवं लिङ्गमनेन संज्ञे ॥
 अत्युन्नतशरीरस्य पीडितोऽत बहुद्रवः ॥ ६६ ॥
 अल्पाहारस्य भिषजा काये पूर्वं विशोधिते ॥
 भूषश्चोच्छ्वासवेगेन संष्टको वस्तिरुद्गतः ॥ ६७ ॥
 सज्जमानोऽथवा नेत्रे मुखं वा प्रतिपद्यते ॥
 अभ्युन्नतशरीरस्य वस्तिर्वातसमीरितः ॥ ६८ ॥
 वस्तिमेव प्रपद्येत ततः स्नेहः प्रवर्तते ॥
 अल्पतैलविधानेन हृदयोपद्रवो भवेत् ॥ ६९ ॥
 अल्पत्वान्मार्दवाच्चैव न दोषहरणं भवेत् ॥
 दोषः संसृष्टो वाऽपि कोष्ठ एव विलीयते ॥ २७० ॥
 अल्पो वा हृदये दोषान्दीनमात्रैस्तु वस्तिभिः ॥
 दाहं तृष्णां च मूर्छां च तीक्ष्णो वस्तिरुदीरयेत् ॥ ७१ ॥
 कुर्याद्वाऽप्यतिथोगेन जीवादानं न संशयः ॥
 अजीर्णे वस्तिदानेन गुदे दोषः प्रवर्तते ॥ ७२ ॥
 छादिर्मूर्छां च शूलं च मात्रसादश्च जायते ॥
 उच्छ्वासस्याविशुद्धिश्च जृम्भणं परिवर्तनम् ॥ ७३ ॥
 प्रवारणं परिस्त्रावो निस्तम्भो रोमदर्पणम् ॥
 अशुभानि भवन्त्येवमजीर्णे यः शयच्छति ॥ ७४ ॥

वपुर्न सज्जते तेषु विहारमभिकाङ्क्षति ॥
 तमश्च देहेऽप्यधिकं रजश्चाप्नुपशाम्यति ॥ ३ ॥
 सत्त्वमापूर्यते चास्य प्रसादं चाधिगच्छति ॥
 प्रपद्यते कृतं शीघ्रं कृतं चानुसरेद्दृढम् ॥ ४ ॥
 शीतोष्णानिलवर्षाणि सर्वाणि सहते भृशम् ॥
 तेजस्वी च स्थिरश्चैव सुगन्धिश्चैव जायते ॥ ३०५ ॥
 सुखसंवेशनोत्थानो ज्वरसंपन्न एव च ॥
 मदं च हर्षजं शीघ्रं वारणः प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥
 सम्यग्दत्तस्य विज्ञानमित्येतत्संप्रकीर्तितम् ॥
 पृच्छतस्तव राजेन्द्र विस्तरेण यथाक्रमम् ॥ ७ ॥
 प्रवेशमर्यादावर्षा(?)कार्णिका द्वादशाङ्गुला ॥
 आपामोऽर्धपरीणाहः कार्णिकोत्तरतो भवेत् ॥ ८ ॥
 एतदेव प्रमाणं स्यात्पुष्पनेत्रस्य धीमता ॥
 आपामे त्वथ कर्तव्यं तथैव स्यात्सर्कार्णिका ॥ ९ ॥
 पुष्पनेत्रं तु कर्तव्यं ताम्रकायोभयं शुभम् ॥
 श्लक्ष्णमेवानुपूर्वं च वस्तिर्गव्यश्च पूज्यते ॥ ३१० ॥
 यावन्मन्द्रप्रवेशश्च चोद्धव्यश्च विज्ञानता ॥
 परिणाहश्च कर्तव्यो मूत्रमार्गप्रमाणतः ॥ ११ ॥
 स्नेहमात्रा तु कर्तव्या षोडशांशा तु सा भवेत् ॥
 सर्वमन्यद्भि कर्तव्यमनुवासनकर्मवत् ॥ १२ ॥
 ततो बलाक्षः कर्तव्यो बन्धने षोडशाङ्गुलः ॥
 घस्त्यर्थं च दृतिः कार्पा ऐणेया वाऽप्यथाऽऽजका ॥ १३ ॥
 स्नेहोपधवसोऽथास्य प्रमाणं तु ययार्थतः ॥
 उपेष्टा त्रिभागादुत्कृष्टं मध्यं नेत्रमतोऽधमम् ॥ १४ ॥
 वस्तिर्नेत्रविधिस्त्वेव निष्प्रमाणविभागतः ॥
 दृतिं तत्सृष्ट्वां कुर्यात्सुश्लिष्टां परमार्धिताम् ॥ ३१५ ॥
 नेत्रच्छिद्रे प्रवर्षीपाद्यपूर्वं समाहितः ॥
 उत्तमस्य तु नागस्य भवेत्पश्चादकं मतम् ॥ १६ ॥
 मध्यमाय भवेदेयं नित्यं तु चतुराढकम् ॥
 अधमायाऽऽढकानि स्युर्वधघ्नीष्येव दापयेत् ॥ १७ ॥

स्नेहप्रमाणमुद्दिष्टं यथावत्प्रविभागशः ॥
 भूयोऽङ्गराजः पप्रच्छ कालकाप्यं महामुनिम् ॥ १८ ॥
 अभुक्तं वा निरुह्येत भुक्तं वा चानुवास्यते ॥
 यदि तत्कस्य हेतोस्तु भगवन्प्रब्रवीतु मे ॥ १९ ॥
 इत्पुक्तस्तेन विनयात्तस्मै प्रोवाच तत्त्वतः ॥
 अभुक्तवान्यदा नागः पूर्वमेवानुवास्यते ॥ ३२० ॥
 तदाऽस्याऽऽमाशयं स्नेहः जून्पकोष्ठस्य गच्छति ॥
 आमाशयस्थे स्नेहे तु पश्चाद्भोजयते द्विपम् ॥ ३२१ ॥
 स्नेहेनाऽऽमाशयस्थे तु हृदयं तस्य पीड्यते ॥
 संश्लिष्टं तो विह्वलति तथाऽऽध्मानं नियच्छति ॥ ३२२ ॥
 स भोजनविमिश्रस्तु नैवायः प्रतिपीड्यते ॥
 तेनाग्नेर्द्वेलीभावः सहसैवास्य जायते ॥ ३२३ ॥
 मन्दाग्निभावात्पित्तं च कफश्चास्य प्रकुप्यति ॥
 तौ प्रदुष्टौ तु सहसा चाऽऽममार्गं निरुन्धतः ॥ ३२४ ॥
 अन्तर्वाताभिभूतस्य स्नेहो नैव निवर्तते ॥
 अनिवृत्तः स्थितः स्नेहो धमनीं तस्य दापयेत् ॥ ३२५ ॥
 अधःश्रो(त्रो)तःसु रुद्धेषु वायुश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥
 चक्षुः श्रोत्रं शिरश्चास्य घ्राणं चैव रुणद्धि तु ॥ ३२६ ॥
 तस्मान्भुक्तवते वस्तिः स्नेहस्तस्य विधीयते ॥
 अभुक्तस्य निरुह्यः स्यादतिरुह्यस्तु भुक्तवान् ॥ ३२७ ॥
 यदा तु भुक्तवान्नागो निरुह्येत विजानता ॥
 बहूत्रोर्गास्तदा साप्यस्तन्निमित्तं निषच्छति ॥ ३२८ ॥
 अत्यर्थं पाकलं वृष्णामतीसारमरोचकम् ॥
 भूछां ग्लानिं मर्दं तन्द्रां मरणं चापि गच्छति ॥ ३२९ ॥
 उष्णस्तीक्ष्णश्च सहसा निरुहस्तु विशां पते ॥
 पकाशयप्रपक्वं च भुक्तं तस्यापकर्षति ॥ ३३० ॥
 अभुक्तवति तस्मात्तु स्निग्धपूर्वाऽनुवासनैः ॥
 उपपन्नो निरुहस्तु यथोक्तं कार्ष्णिद्वये ॥ ३३१ ॥
 अपवादांश्च बुध्येत यथोक्तानवधारयेत् ॥
 ऊहापोहो यथायुक्तिं दृष्ट्वा कार्योऽऽनुराणि तु ॥ ३३२ ॥

सप्तरात्रं तुराजेन्द्र कर्मोत्तममिति स्मृतम् ॥
 द्वे मध्यमघमं त्वेकं त्रिघैतत्संप्रकल्पयेत् ॥ ३३ ॥
 उत्तमे वोत्तमं क्षेत्रं मध्यमे वाऽपि मध्यमम् ॥
 अधमे त्वधमं नित्यं यथावर्ष्म यथावलम् ॥ ३४ ॥
 सप्ताहात्परतः स्नेहः सात्मीभावाच्च निर्गुणः ॥
 तस्य विश्रम्य दातव्यं स्नेहं वा ऋहमेव वा ॥ ३५ ॥
 कालस्तु दानाद्दिगुणः परिहारो विधीयते ॥
 बलवर्णसमाधौ च ततः सर्वं समाचरेत् ॥ ३६ ॥
 व्यापामं भारहरणं गमनं सहसाऽध्वनि ॥
 अतिस्थानं च शपनं युद्धव्यापाममेव च ॥ ३७ ॥
 दुस्थानमथ दुःशय्यां तथाऽस्पशनमेव च ॥
 असात्म्यभोजनं वाऽपि तथा भोजनमेव च ॥ ३८ ॥
 अत्युष्णमतिशीतं च तथा वर्षानिलानपि ॥
 शब्दादीनि च सर्वाणि प्रतिकूलानि यानि च ॥ ३९ ॥
 वस्तौ दत्ते न सेवेत परिहारे तथैव च ॥
 बलवर्णसमग्नौ हि सहते विपमान्यपि ॥ ४० ॥
 एतत्सर्वं समारूपातं यथोद्दिष्टं विशां पते ॥
 वस्तिकर्मविधानं हि कृत्स्नं तुभ्यमरिंदम ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकः—

इमं विधिं यो निखिलेन कुर्याद्विधातुमापस्तु च यो न सीदति ॥

स भूमिपालेन विधातुमौषधं गजेषु कार्ष्णो म्रिपज्ञां वरस्तदा ॥ ४२ ॥

इति ॥

इति श्रीपालकाप्यविरचिते हत्यायुर्वेदमहामन्त्रवचने श्रीपाठे चतुर्थं उत्तर-
 स्थाने वस्तिदानकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं पालकाप्यमाश्रमस्यमङ्गराजोऽभिवन्धाववीत् 'भगवन्
 कीदृशो भूमिभागे कस्यां दिशि हस्तिनः शाला कर्तव्या, किं प्रमाणम्, कीदृशी,
 किं संस्थानम्, उपाभागो द्वारं वा कस्यां दिशि हस्तिशालायाः कथं वा कस्मि-
 न्श्रुतौ विधानमेतमिच्छामि वेदितुं तदशेषेण भगवन् व्याख्यातुमर्हसि' ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यः शृणु राजन्स्थानविधिमुपदिश्यमानमशे-
पनागानाम् । तत्र शिवे रम्ये बहुहुमे भूमिभागे नातिदूरं नगरस्य स्थानं ग्रामं
समाञ्जितस्प(?) प्रागुत्तरस्यां दिशि चैत्यश्मशानदेवतापतनयक्षपिशाचराक्षस-
भूतापतनानि दूरतः परिहृत्य कृष्णश्वेतरक्तपीतपाण्डूनां भूमिवर्णानामन्यतमेन
वर्णेनोपपन्नां भूमिं ज्ञात्वा सुस्निग्धभूमिभागे ष(शा)लां वारणस्योपकल्पयेत् ।

हस्ततिष्णाश्वपुक्वित्राश्रवणानामन्यतमे नक्षत्रे, दशम्येकादशीद्वितीयातृ-
तीयासप्तमीनामन्यतमे दिवसे, सावित्रवालाभिजितामैत्रराक्षसभूतानामन्यतमे
मुहूर्ते, शान्तिं कृत्वा ततोऽक्षतोदिकपूर्णकलशैः सचन्दनैः प्रोक्ष्य भूमिभागं
हुत्वाऽग्निं ब्राह्मणांस्तर्पयित्वाऽग्नैश्च दक्षिणाभिश्च ततः पुण्याहघोषेण तां सर्वां
शालां मापयेत् ।

त्रिविधस्तु विस्तारः शालानायेष्टव्यो भवति यथाहस्तिग्रमाणेन । तत्रोत्तमस्य
चतुर्विंशत्परजिविस्तारा, मध्यमस्य द्वाविंशत्परजिविस्तारा, जघन्यस्य विंशत्य-
रत्नविस्तारा । द्विगुणायतां प्राग्द्वारामुदग्द्वारां वा प्रकल्पयेच्छालाम् ।
तत्र पट्टकिष्कृत्सेधहस्तद्वयं किष्कृत्सेधां ज्येष्ठस्य, पञ्चकिष्कृत्सेधां मध्यमस्य,
द्वेचतुःकिष्कृत्सेधां जघन्यस्य । विस्तारार्धमात्रः प्राग्जीवः कर्तव्यः । ततः
शालशक्तिनसार्जुनानामन्यतमेन द्रव्येण सारवन्तमग्रन्थिकोटरममाद्वव(?)मुत्त-
क्षितमृजुं वृत्तं स्तम्भमनवबाधकरं हस्तिनां सगदोरसान्तं चतुरो हस्तान्निपान-
येत् । सुपरिग्रहीतं शङ्कुभिश्चतुरस्तात्पार्श्वतश्चाऽऽदशहस्ताऽनुत्सेधमस्य कुर्यात् ।
पट्टपञ्चाशदङ्गुलपरिणाहमुत्तमस्य, चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहं मध्यमस्य, द्वादशा-
ङ्गुलहीनं जघन्यस्य । तस्याऽऽसनस्योपरि हस्तमात्रे गोस्तनं कारयेत् । अथास्य
स्तम्भमूलेष्वश्लिष्टं पश्चात्प्रवर्णं सुश्लिष्टकरंकावेधनं (?) कुर्यात् । किञ्चिन्मध्ये
निम्नोन्नतसंपुरस्ताद्विहस्तमात्रं हस्त(स्ति)विश्रामणार्थं कपिशीर्षं कुर्यात् ।
अवकृष्टं च पृष्ठतोऽग्रयोमनं कर्तव्यम् । पदपर्यन्तश्च हस्तिशालायां सर्वतोर्धको-
ष्ठकः कार्यः सुलिप्तो मृत्तिकया । ज्याभाग(गं)पूर्वेषोत्तरेण वा कुर्याद्यथाहस्ति-
ग्रमाणं किञ्चिन्मध्यभागे निम्नोन्नतं पार्श्वेषु मृदुना सूक्ष्मेण च पांशुनाऽवकीर्ण-
म् । एवं द्वौ हस्तिनः स्थाने स्तम्भौ शय्याभागौ च विभज्य कारयेत् ।

ग्रीष्मकाले रात्रौ पुनरागतं कण्टकमुपनेपे(नयेत्) प्रवतार्थम् । पुवं (एवं)
दिवसक्रा(द्धा)न्तो वारणः सुखमाप्नोति । तानेवोदितसूर्ये कटकान्वन्धयेत्प्र-
च्छादनाधै(त) येन पार्श्वेनातपस्यागमः । शेषाणि पार्श्वानि विवृतानि कुर्या-
त्प्रवतार्थम् । प्रातरेवोपलेपयेच्छालाम् । निवृत्तस्य चास्य प्रवराप्रविष्टस्य मुहु-

मुहुः शीतलेन वारणा सेचयेत् । स्थाने वृत्तिकाले पाञ्चरात्रिकं कुर्यात् ।
नवान्कुम्भान्शीतवारिपूर्णान्सक्यस्थानुपरिश्रा(त्ता)वयेदृतीर्वा । यवसाध्यापो-
क्तानि चोदकानि यवसानि नित्यं संनिहितानि कर्तव्यानि पल्लवानि च विचि-
त्राणि कुंप(कुव)लानि च । सायं चैनं निर्वाणात्प्रत्यागतं वहिः सुखं मुहूर्तं
स्थापयेत् । ग्रीष्मस्थानविधिरुक्तः ।

अथ वर्षास्वपि स्थानं कर्तव्यम् । यथा कचिदपि नोपकृष्यते तत्र बहुविधै-
स्थैर्भैर्जैर्यवसैः सुविहितं कर्तव्यम् । प्रवृष्टे च देवे सर्वतः कटकैः संवृतं कुर्यात् ।
निवृष्टे पुनः कटकानपनयेत्प्रवातार्थम् । नित्यं संनिहितश्च धूमः कर्तव्यो दंश-
मशकादिग्रहणार्थम् ।

अथ हेमन्ते शीतवातनिग्रहार्थमय(र्धे)कुड्योपगता दृढाः कटकाः कार्याः ।
निवातमेव रात्रौ कृत्वाऽतीतायां रजन्यामातपागममभिज्ञापापसारयेदातप-
प्रवेशार्थम् । ततो मन्दार्ककिरणैरेव तप्यमानः प्रह्लादमुपगच्छति शरीरे सुख-
माप्नोति द्विरदपतिः सुखं च सलिलमवगाहयेत् । विचित्रैर्यवसैर्विविधैरपि हित-
मस्य स्थानं कुर्यादमुमिति ।

तत्र श्लोकौ—

वरं स्थानेषु विहितं यथोक्तं गुणसंपदा ।

कर्तव्यं वारणेन्द्राणां विधानं हितमिच्छता ॥ १ ॥

एवं सुविहिता यस्य राज्ञो राजन्गजोत्तमाः ॥

तस्य युद्धेषु विजयं प्रयच्छन्ति सुखानि च ॥ २ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपार्युर्वेदे महाप्रवचने वृद्धोपदेश उत्तराभिधाने

परिवारचतुर्थस्थाने शालाविधानं नाम पष्ठोऽ-

ध्यायः (†प्रथमः) ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अथ भगवन्तं प्रभातिभासयन्तं दिवसकरकरालवपुषमतितपसमनेकक्रपि-
गणमध्योपविष्टं पप्रच्छ रोमपादः पालकाप्यं 'कथमतश्चपलमावानां क्षीणबल-
मांसशोणितानां यावृ(वृ)जशाच्चातिप्रमाणमनपेक्षहरणीयमञ्जनीयमर्दनीयपुवनी-

* 'बहुविधैर्भूर्जैर्यवसैः' इति स्यात् । † 'प्रथमः' इति पाठस्तु पुस्तकद्वयेऽपि
न जाने कथं प्रसिप्तः ।

येषु हस्तिपुद्गविमर्दापगमा(ता)नां च गात्रविक्षोभदन्तप्रतिमानप्रवक्षसमुत्थाना
नानाविधलिङ्गवेदना विकाराः संभवन्ति । तेषां नस्यविधानादृते न दोषोपशमन-
मस्ति नागानां तन्मेऽस्त्रिलतो नस्यविधानं समुपदेष्टुमर्हसि भगवन्पेषां व्याधीनां
प्रशमनकरं येषां च वृद्धिमुपजनयति यथा येषां च नस्यकर्मानुविधीयते यथा
यच्च स्नेहप्रमाणं यथा चाति(च)पलानां यत्र विधिरनुष्ठीयते यथाऽस्थितस्योर्ध्व-
करवारणस्य कर्म विधीयते तदस्त्रिलतो भगवन्व्याख्यातुमर्हसि ।

अथ भगवानुवाच पालकाप्पोऽङ्गराजाय रोमपादाय वस्तुजपस्व(?) पदीरितं
वाक्यमिष्टशब्दमव्याहतमपुनरुक्तं संस्कृतपदविचित्रार्थम्—नागानां नस्यकर्म-
विधानमिदं भिषजा नित्यमशास्त्रज्ञेनाकर्मकुशलेनादृष्टपन्त्रेणादृष्टविधानेनोद्दोषो-
द्वाभ्यां विप्रपुक्तेन न चाविपश्चिता नस्यकर्म प्रदातुमित्येतन्मे विवक्षितम् । तद्य-
थावदुपलम्भस्व शिरोरोगाक्षिरोगदन्तरोगकर्णरोगमुखरोगमन्याग्रहहस्तग्रहोत्क-
र्णगात्ररोगग्रीवास्तंभप्रमाथितप्रतिहरश्च यथाविन्दुस्थानप्रविभागगजानां नाना-
विधलिङ्गवेदनाः परमदारुणविकारा भवन्ति । तद्यथाऽतिभृशं दारुणं भारमुद्ग-
हतो हा(ह)रतो वा विभित्त(ज)शरीरस्य श्लेष्माभिस्पन्दमुपगच्छति । स विस्प-
न्दमानः कुण्ठगन्धित्वं स्रवति । तेनास्य कण्ठकपोलमस्तककर्णकटतालुस्रोतो-
गतः श्लेष्मा प्रसिच्यते । तस्यातिप्रसेकात्सुपिरमार्गमचारेष्वेकीभावमुप-
गच्छते । श्रो(स्रो)तश्च वायुरनुप्रपन्नस्तोदनपरिसर्पणताडनादीर्ल्लिङ्गवि-
शेषाञ्जनयति । तस्य प्रतिव्याधिविहितसमुत्थाननिदानविशेषानवेक्ष्य यदा
तु भिषग्भेषजपरिचारकापवरैर्यथाविहितं भेषजमन्यथैव क्रियते तदा निःसृत-
दोषस्य श्लेष्मणाऽपहृते कपलीणश्लेष्मणा कटुकाम्ललवणानां रसानां ह्युपसेवनं
च क्रियते ततस्तत्रभूमिष्ठं वारणा भवन्ति । तेन दाहभूपिष्टत्वमस्य भवति
तस्य लिङ्गदर्शनं पश्चाद्वक्ष्यामः ॥

तत्र श्लोकः—

नस्यकर्म तु नागानां वर्जितं येषु नित्यशः ॥

तानहं कीर्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १ ॥

अकृतमुत्तद्धारस्य कामाशनपानेष्वमज्ञस्यार्धकान्तस्य वृषित उष्णमभि-
न्नदानकान्तशीतवातादितातिपातपीतपानीयस्याकाशे विषयस्थानगतस्य चल्-
स्तम्भस्थितस्य निशि चाग्रहस्य मृत्तिकाभ्यवहारिणस्तथा जीर्णपूर्वभक्तस्या-
विरक्तशिरसाऽतिविरक्तशिरसः शिरोविरेचनैरेवं नस्यकर्म विगर्हितं भवति ।
तथा च नागानां नस्यकर्मास्तभ्यशुष्यकारेण दर्शयमान्वायीञ्जनयति पक्ष-

ग्रहोत्कर्णकमन्याग्रहशिरोरोगगात्ररोगाक्षिरोगानेवमादींश्च पूर्वदेहिकान्विकारानिति ।

अथ दुर्वैरिक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः । अतिनिर्धूतदोषस्य संनिरुद्धमार्गप्रचारस्य कर्णशूलो भवत्यतिमात्रम् । तेन शूलेनाभिभूतस्य पर्यस्तु(स्तु)ता भवति । विधुनोति शिरोमात्रम् । ततोऽस्य शिरो धुन्वतो मुखोपरि शोफो भवति । ततोऽस्य नेत्रे परिस्त्रावः प्रवर्तते तीक्ष्णम् । तस्य परिस्त्रावाभिभूतनयनस्य दृष्टिराविला भवति ।

अथातिविरिक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः ।

यदा हि भिषजाऽत्यम्लकटुककोष्णातिलवणमतिरिक्तं शिरोविरेचनं प्रध्मापनं वा दीपते तदा काष्ठाकालानां प्रमाणमतिसेवमानानां नागानामतिधूमपानोच्छेत्ताजर्जरीभूतशरीराणां प्रलेपमिवोप्येनाभिष्यन्दी भवति श्लेष्मा । ततो पयोक्ता निवातलिङ्गा उत्पद्यन्ते तोदभेदपरिचर्पणादपः स्वल्पाङ्गविकारा भवन्ति । विशेषश्च शिरो विधुनोत्पभीक्ष्णम् । वृंहति, परिस्रुतकरश्च भवति, मुहुर्मुहुरतिदुर्मना द्विरदः ।

अथ सम्पत्तिविरक्तलक्षणमनुव्याख्यास्यामः । प्रहृष्टकरचरणकर्णवालनयनोऽपमुपसेवते स्वस्थः सर्वाङ्गकरसंचारशरीरो यथाकालं वातमूत्रपुरीषोत्सर्गं करोति घलवर्णमसादपरीतशरीरः सुमनाः शीलादिषु न विकारमापद्यते ॥

इति श्रीपालकाप्येन ऋषिणा दुर्वैरिक्तातिविरिक्तसम्पत्तिविरक्तलक्षणमुपदिष्टम् । तस्य विधिरन्यत्राभिहितोऽस्ति ।

अभययोगमश्रान्तं वेदव्रतकृतश्रमम् ॥

त्रिदशैः पूजितं नित्यं पालकाप्यं महामुनिम् ॥ १ ॥

सोमपादो महाराजः संशयं परिष्टच्छति ॥

तृणसात्प्यास्तृणाहारास्तृणमाणाश्च वारणाः ॥ २ ॥

तेषां देशमृत्तुं कालं तृणानां च रसारसम् ॥

वृक्षमङ्गल्लेतागुल्मान्भगवन्मन्त्रवीहि मे ॥ ३ ॥

स शृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्त्वतोऽश्रवीत् ॥

निबोध मे महाराज प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥

पीतोपधिरसे काले आदित्यस्य गमस्तिभिः ॥

प्राणसंजननार्थं च ग्रीष्मे सर्वं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

वर्षासु स्थलजं देयं जलजं च विवर्जयेत् ॥
 द्वेयन्ते जाङ्गलं भूयः स्थलजं च महीपते ॥ ६ ॥
 वसन्ते तु वृणं दद्यात्कषायकटुकं रसे ॥
 ग्रीष्मे वृणं शेषमाद्रं दापयेच्च गुडोदकम् ॥ ७ ॥
 कुल्माषमोदकं चैव सानुपानं प्रदापयेत् ॥
 ग्राहृकाले महाराज दापयेत्पिष्टमोदकम् ॥ ८ ॥
 अविरोधप्रसादार्थं पञ्चमेऽहनि दापयेत् ॥
 अनूपजानि शरदि प्रदद्याच्छाद्बलानि वै ॥ ९ ॥
 द्वेयन्ते स्थलजं दद्यात्प्रसन्नां चाविरस्थिताम् ॥
 प्रदद्याद्यवसान्येव बुद्धिमान्शास्त्रनिश्चयात् ॥ १० ॥
 ऋतुष्वेवं महीपाल योगसात्स्यैरदन्तिनम् ॥
 श्लोषधः फलपाकान्तास्तासां सर्वगतो रसः ॥ ११ ॥
 भवत्यजातवीर्याणामम्लः श्लेष्मविवर्धनः ॥
 अजातकाण्डं तरुणं पत्रलं शस्यमुच्यते ॥ १२ ॥
 श्रावणे तु वृणं मासे भाद्रपदे जातपूर्वकम् ॥
 ईषन्मधुरमम्लं च जायते प्राणवर्धनम् ॥ १३ ॥
 गर्भमाश्वपुजे मासे सगर्भं मधुरं भवेत् ॥
 विमुक्तमम्लभावेन जायते मांसवर्धनम् ॥ १४ ॥
 कार्तिके तु वृणं मासे जातवीर्यरसं भवेत् ॥
 मांसशोणितमज्जानां बृंहणं प्राणवर्धनम् ॥ १५ ॥
 मार्गशीर्षे वृणं राजन्मर्कं परिणतं दृढम् ॥
 शुक्रवृद्धिकरं राजजायते प्राणवर्धनम् ॥ १६ ॥
 परिशुष्कार्द्रपत्रं च शीर्षं पुष्पं फलं तथा ॥
 पौषमासे वृणं विद्याभागानां मेदसो हितम् ॥ १७ ॥
 तुषारपाताभिहतं सूर्येणोपहतं भवेत् ॥
 माघमासे वृणं प्रायः संशुष्कमुपजायते ॥ १८ ॥
 वृणमल्परसं चापि न वा प्राणविवर्धनम् ॥
 क्वचिदाद्रं क्वचिच्छुष्कं फाल्गुने मासि जायते ॥ १९ ॥

* 'शीर्षपुष्पफलं' इति भवेत् ॥

चण्डवातहृतं शृष्कमल्पवीर्यं च संभवेत् ॥
 चैत्रे मासे महाराज नागानां च न रोचते ॥ २० ॥
 भूमौ निपतितं शृष्कं विच्छिन्नं विरसं तृणम् ॥
 मासे करीषप्रतिभं वैशाखे जायते ध्रुवम् ॥ २१ ॥
 दावाग्निदग्धे तु तृणे प्रापशो वृक्षभोजनाः ॥
 न तृप्तिमधिगच्छन्ति ज्येष्ठे मासे मतङ्गजाः ॥ २२ ॥
 कोमलं पल्लवं वल्लीसंजातमनुवृष्टिभिः ॥
 कन्दमूलानि चाऽऽपादे भक्षयन्ति मतङ्गजाः ॥ २३ ॥
 तृणावस्था महाराज विज्ञातव्या विचक्षणैः ॥
 मुरभि कुरुविन्दं वा प्रमोदाः श्वेतपत्रिकाः ॥ २४ ॥
 मृदुशृण्ठी करीरं च तथा वानरपुच्छिका ॥
 सौवस्तिका विचिटिका तथालोहितपत्रिका ॥ २५ ॥
 रसादनी गिरितृणं तथा पर्णगुहा रसा ॥
 एतानि मधुराण्याहुर्विपाके कटुकानि च ॥ २६ ॥
 वातकोपीनि भूयिष्ठं श्लेष्मपित्तहराणि च ॥
 गिरिकाक्षी वंशपत्री(?) नृत्यकन्दी तथैव च ॥ २७ ॥
 (*इच्छागु गङ्गपत्री च तृणपल्लविकाऽपि च ॥)
 अर्जुनश्वोपलं चैव दण्डशूकप्रमोदकाः ॥ २८ ॥
 तृणपर्णामृतश्चैव तथा काकपरूपकाः ॥
 एतानि मधुराण्याहुर्विपाके तु मनीषिणः ॥ २९ ॥
 पित्तश्लेष्मानिलार्तेभ्यो वारणेभ्यः प्रदीपते ॥
 आर्द्रपत्री मरुबकं जूणोमर्थोविभोञ्जकम् ॥ ३० ॥
 स्थलजं रक्तदण्डं च कुंपलांश्चैव पत्रिकाम् ॥
 फड्गुर्वरकलोणीककरेषुसुपचीतृणम् ॥ ३१ ॥
 सुपर्णवारिवेल्लं च काशं कुशतृणं† तथा ॥
 उल्लूखलं प्रतिरसं तथा पुच्छकमेव च ॥ ३२ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके । † कपुस्तके तु 'काशमथापि वा' इत्युत्तरमेकपृष्ठं रिक्तमेव रसित्वा द्वितीयपृष्ठप्रारम्भे 'तृण तथा । उल्लूखलं' इत्याद्ये-
 व यथाश्रुतमुपलभ्यते ।

पुरुषं वरसोमं च तथैव चारुपत्रिकाम् ॥
 मृतं च विल्वजाश्वैव चिकिणी रक्तकुण्डकम् ॥ ३३ ॥
 रूक्षाणि मधुराण्यादुर्विपाके कटुकानि च ॥
 वातकोपीनि भूयिष्ठं श्लेष्मपित्तहराणि च ॥ ३४ ॥
 एतज्जाङ्गलमुद्दिष्टं नृषणातमसंशयम् ॥

*अनूपजं प्रवक्ष्यामि रसदोषविपाकैतः ॥ ३५ ॥
 श्यामाकं जूर्णपादं च शिल्पिकं कारमीतृणम् ॥
 तिलपर्णी मञ्जरिका महामृदुलिका तथा ॥ ३६ ॥
 महाश्यामाकमेवाथ तथैव शकटानृणम् ॥
 प्रशान्तिका मञ्जरिका इक्षुपर्णी नलस्तथा ॥ ३७ ॥
 श्लक्ष्णाकरपरा चैव तथा परुषपत्रिका ॥
 पिठकारालगुढकं कलायं शतपत्रिका ॥ ३८ ॥
 मृतवीरकपत्री च तथा मेघविपाणिका ॥
 गुच्छं तृणं श्लक्ष्णगुच्छं तथा चैवेक्षुचालिका ॥ ३९ ॥
 कदलीमिधुरैरण्डनारिकेलं नलस्तथा ॥
 सर्जरीपिण्डकं चैव ॥ ४० ॥

..... ॥

..... ॥

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 अरिष्टानि गजेन्द्राणां भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 अरिष्टानि महाराज ऋणु वक्ष्यामि यानि ते ॥ २ ॥
 येपामालोकनान्मृत्युं भिषग्जानाति दन्तिनाम् ॥
 दृढं यस्य विपद्येत गजस्यौषधिभाजनम् ॥ ३ ॥
 न तस्मै क्रियते कृत्यमिति वृद्धानुशासनम् ॥
 क्रव्यादा यस्य विहगा व्याधितस्पेह दन्तिनः ॥ ४ ॥

* 'अनूपजं' इति स्यात् । † इत उत्तरम् 'किंचिद्वृत्तिमस्ति' इति खपुस्तके
 लिखितमुपलभ्यते ।

१ क. °ण्डलम् । २ क. °कनम् ॥ ३९ ॥ ३ क. °हामञ्जरिका । ४
 ख. घ. मृ....वीरक° । ५ ख. घ. °रैरं च ना° । ६ क. °ण्डकी चै° । ७ क. °वदेया
 वै दन्तिनां सदा ।

उपर्युपरि गच्छन्ति बहुशः स न जीवति ॥
 यस्याग्रहस्ते श्वपधुः पुष्करं नोपसेवते ॥ ५ ॥
 तालु मन्ये गले चैव सोऽपि नागो न जीवति ॥
 यस्यैकगात्रं हस्तश्च श्वयते म्हापते तथा ॥ ६ ॥
 गच्छच्च रक्तं स्रोतोभ्यो न स जीवति तादृशः ॥
 यो नागः सस्तहस्तः स्यादङ्गुलिश्चापि वेपते ॥ ७ ॥
 अधः कायस्य यश्चापि न स जीवति वारणः ॥
 वारणो जलमास्येन हस्तेनापि न रोचति (ते) ॥ ८ ॥
 पीत्वा वमति भूयश्च न स जीवति (*तादृशः ॥
 गच्छतस्तिष्ठतश्चापि यस्य गच्छति शोणितम् ॥ ९ ॥
 करकर्णास्पमेद्रेभ्यो दशाहं स न जीवति ॥)
 यस्यैकगात्रं शून्यस्य सनत्येव नसैः क्षितिम् ॥ १० ॥
 वेदनार्तश्च भवति न स जीवति तादृशः ॥
 स्यन्ते यस्य गात्राणि वलनं नैव दृश्यते ॥ ११ ॥
 शिरोग्रीवामणिर्यस्य जृम्भमाणो न जीवति ॥
 ह्रस्वमूत्रपुरीषश्च स्वल्पाहारो न जीवति ॥ १२ ॥
 स्पष्टानि यस्य रोमाणि निपतन्ति महीतले ॥
 करकर्णास्पवालेभ्यो दशाहं सोऽपि जीवति ॥ १३ ॥
 गजः कुणपगन्धिर्यो वाति वातानुसारतः ॥
 परमोदनकाङ्क्षी च न स जीवति कुंजरः ॥ १४ ॥
 विरिक्तो यदि वैद्येन स्वयं चाप्यतिसारतः ॥
 पुनराध्मापते यस्तु यथा भेतस्तथैव च ॥ १५ ॥
 श्यामोष्ठश्च विवर्णेदक् श्यामतालुकमेहनः ॥
 दुर्गन्धो विस्रगन्धिश्च त्रिरात्रं न स जीवति ॥ १६ ॥
 गजो विशिष्टदृष्टिर्यो भवेत्संलुलितेक्षणः ॥
 (*गजः संशुष्कवदनो न स जीवति तादृशः ॥ १७ ॥
 ऊर्ध्वं तिर्पगधश्चैव भीतवान्यो मतङ्गजः ॥
 विलोकयति सर्वत्र न स जीवति तादृशः ॥ १८ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥ † धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति
 पाठः कपुस्तके ।

१ ख. घ. शून्यस्य । २ ख. स्यते । घ. शूयते ।

कटौ मुखं च नेत्रे च यस्योन्नद्धति दन्तिनः ॥
 न च रक्तं सवेद्यैव न स जीवति तादृशः ॥ १९ ॥
 अनाहारस्तु यो नागः पुरीषं बहु चोत्सृजेत् ॥
 सोऽपि भेतसमो ज्ञेयो न स जीवति वारणः ॥ २० ॥
 म्लानासस्य नखा यस्य श्यामतां पान्ति दन्तिनः ॥
 न स जीवति मातङ्गविरात्रमिति मे मतिः ॥ २१ ॥
 हस्तिनो यस्य लक्ष्येत पुण्डरीकपलाशवत् ॥
 अग्रहस्तः प्रभाहीनो न स जीवति कुञ्जरः ॥ २२ ॥
 निर्वाणादागतो नागो जघने लग्नमक्षिकः ॥
 संनिपीदति गात्रैश्च छिद्रद्रष्टा(च्छा)पो न जीवति ॥ २३ ॥
 प्रत्यश्नाति च यो घासमुदकं चातिसार्यते ॥
 प्रवाहमानो दुर्गन्धं न स जीवति तादृशः ॥ २४ ॥
 (ःशालाया) यस्य निष्क्रान्ता(त्) बहिःछापोपलक्ष्यते ॥
 विशिरस्का स मातङ्गः सद्य एव विनश्यति ॥ २५ ॥
 हरतः सलिलं यस्य घृतगन्धि प्रवाति तत् ॥
 बस्तिनयनेपि(?)वातोऽपि त्रिरात्रं नाति वर्तते ॥ २६ ॥
 हरितालसवर्णं तु जघने यस्य हस्तिनः ॥
 पीतकश्च करो यस्य न स जीवति तादृशः) ॥ २७ ॥
 समन्तात्परिलीयन्ते कृष्णा यस्य तु मक्षिकाः ॥
 शरीरे चातिलीयन्ते न स जीवति तादृशः ॥ २८ ॥
 यस्य तद्विगुणा छाया वारणस्योपलक्ष्यते ॥
 न स जीवति मातङ्गः पट्टात्र इति निश्चितः ॥ २९ ॥
 यस्य निर्गच्छतः स्थानाद्याधितस्पेह दन्तिनः ॥
 ब्रूपात्तिष्ठेति पुरतः क्षुतं च स्यात्तदग्रतः ॥ ३० ॥
 शकुनो वा भवेत्तादृग्मृतं तु तमिहाऽऽदिशेत् ॥
 कदंगरं तुण्यं वाऽपि पचान्यन्नागमोजनम् ॥ ३१ ॥
 ग्रसित्वा तद्वमत्पाशु न स जीवति तादृशः ॥
 एकाङ्गं वर्धते यस्य न च स्वादितुमिच्छति ॥ ३२ ॥
 स्थाने स्तम्भवलो यः स्यान्न स जीवति तादृशः ॥
 उत्पद्य च विनिर्गच्छेद्यो गत्वा पुनरेति च ॥ ३३ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

कपोलपायुमन्यासु शोफः सोऽपि न जीवति ॥
 सनाभीको मेहनस्तु यस्य सू(त्र)पति लोहितः ॥ ३४ ॥
 उरश्चांसौ च सहसा विगत्य प्रतिपद्यते ॥
 सगदे च यदा प्राप्तः स शोफस्तस्य दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 तदा तेन सशोफेन मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 क्षीणशोणितभांसस्य श्रूयेते यस्य हस्तिनः ॥ ३६ ॥
 अष्टीव्यो सहसा यस्य मासादूर्ध्वं न जीवति ॥
 मन्यपोर्यस्य लक्षेत (लक्षयेत) श्वयथुर्जलचञ्चलः ॥ ३७ ॥
 दौर्मनस्यं च सहसा सोऽष्टरात्रं न जीवति ॥
 शब्दं यश्च न जानाति ताडितं नावबुध्यते ॥ ३८ ॥
 न च वेदयते गन्धं न स जीवति तादृशः ॥
 अकस्माद्यो भवेच्छूनः कुशोऽकस्माच्च जायते ॥ ३९ ॥
 प्रकृतिव्यातिवर्तेत स सप्ताहं न जीवति ॥
 एवमेतान्यरिष्टानि व्याख्यातानि यथापयम् ॥ ४० ॥
 नागेषु च मनुष्येषु सदृशं मृगपक्षिषु ॥
 प्रतिकर्मसु जानीयादेवं सर्वचिकित्सितम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्तपायुर्वे महाप्रवचने चतुर्थ उत्तरस्थानेऽरिष्टज्ञान-
 कथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथाङ्गीयपीतः श्रीमन्निमपादे महार्घुतः ॥ १ ॥
 प्रच्छ पालकाप्यं हि गजाना दन्तकल्पनाम् ॥ २ ॥
 दुर्जातानि विषाणानि दीर्घाणि विषमाणि तु ॥ ३ ॥
 कपाटद्वारपरिघप्राकारहरणादिभिः ॥ ४ ॥
 मज्जन्ते वाऽथ शीर्षन्ते मुञ्चन्ति सकलानि च ॥
 रक्षणं तेषु निखिल भगवन्बन्धुमर्हसि ॥ ५ ॥
 एवं शृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 विधिं शृणु महाराज मम सम्पदमभाषतः ॥ ७ ॥

एषां तथाऽनेकानां कालातिक्रान्तेहेतुभिः ॥
 अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा न कृता दन्तकल्पना ॥ ५ ॥
 दाढ्ये ग्रहारिता चैव कल्पितेषु प्रशस्यते ॥
 न चातिशकलं चापि न च दन्तः ग्रहीयते ॥ ६ ॥
 आपसाम्भ्यां च कोशाम्भ्यां वज्रदन्तो दृढो भवेत् ॥
 मुखं च गुप्त्रं भवति शोभते चापि वारणः ॥ ७ ॥
 एतदर्थं गजेन्द्राणां क्रियते दन्तकल्पना ॥
 बालवृद्धातुरक्षीणमत्तानां च न कल्पयेत् ॥ ८ ॥
 वारणानां विषाणानि यदा सेना समुद्यता ॥
 क्षीणे त्वग्रत्यव्यसनं व्याधिते व्याधितो भयम् ॥ ९ ॥
 विवाले च कुमारस्य प्रभिन्नेऽग्निभयं भवेत् ॥
 पुरोहितस्य व्यसनं वयोतीति मसङ्गजे ॥ १० ॥
 तस्मान्न कारयेत्तेषां दन्तिनां दन्तकल्पनाम् ॥
 सप्तमीं समतीतिरस्य न कुर्यादन्तकल्पनाम् ॥ ११ ॥
 उद्योगे कल्पिते दन्ते सैन्योद्योगो न सिध्यति ॥
 तथा ह्यापसवन्धेन न सिध्येदन्तकल्पना ॥ १२ ॥
 (ः) तुणमाश्वपुजे मासे गर्जितं मधुरं हितम् ॥
 विमुक्तमम्लभावाच्च जायते प्राणवर्धनम् ॥ १३ ॥
 कार्तिके चातिफलदं जातवीर्यरसं वृषम् ॥
 यासशोणितमज्जानां वर्धनं प्राणवर्धनम् ॥ १४ ॥
 स्निग्धकालश्च भवति यात्राकालस्तथैव च ॥
 अतपथे कल्पनायां तु मासद्वयमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
 अस्मिन्नेव भवेत्काले नवानां परिशोधनम् ॥
 क्लृप्तमग्रविषाणी तु भूमौ निपतते यदि ॥ १६ ॥
 व्याधिरुत्पद्यते चास्य (†) तस्मिन्नुत्पादशने ॥
 एतदर्थं ग्रहीपाल कराम्भ्यां परिच्छिद्यते ॥ १७ ॥
 शान्तनार्यं तु नागस्य) प्रतिमानं निवेद्यते ॥
 तस्य प्रकृतिपूजायं निक्षिपेद्भक्तोदके ॥ १८ ॥

* अयं धनुश्चिह्नान्तर्गतः पाठो नैतदध्यायोपयुक्तः, किन्तु रसरीयविशाद्याध्यायान्त-
 र्गतं भवेत् ॥ † धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुम्नके ॥

ऐरावणादपो राजन्कीर्तितास्ते दिशां गजाः ॥
 तेभ्यः प्रसूतिर्नागानां पूजामर्हति पार्थिव ॥ १९ ॥
 अशास्त्रविदमानज्ञो न कुर्यादन्तकल्पनाम् ॥
 हिंसतेषु(?) प्रमाणेषु यदि श्र(स्त्र)वति शोणितम् ॥ २० ॥
 तद्वस्त्रेणोपसंगृह्य निसिपेदस्ततोदके ॥
 प्रमाणादस्ति हृत्तेन न शुभं नाशुभं फलम् ॥ २१ ॥
 अथ चेच्छास्त्रकुशलैर्मितैर्मानेन तत्त्वतः ॥
 कल्पिते कल्पनास्थाने विधिना पर्युपासिते ॥ २२ ॥
 अव्याधिते मासपक्षे यदि श्र(स्त्र)वति शोणितम् ॥
 तदुत्पातादि विज्ञेयं पार्थिवस्य भयं भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्मिन्काले विनश्य(श्य)न्ति ये तत्र प्रवरा नराः ॥
 नापका मन्त्रिमुख्याश्च पुरं राज्यं च पीड्यते ॥ २४ ॥
 गृहीत्वा तस्य तद्रक्तं कृत्वा पञ्चाङ्गुलं मुखे ॥
 भीरुजनविधिं नागं रिपुराज्यं समुत्सृजेत् ॥ २५ ॥
 एवं कृते कृताः सर्वा भवेत्तस्य प्रतिक्रियाः ॥
 प्रमाणानि च वक्ष्यामि निरपायानि दन्तिनाम् ॥ २६ ॥
 गिरिमिश्रनदीजानां सम्यक्शास्त्रविनिश्चयात् ॥
 कुर्याद्व्यष्टे दन्तिनां तु चतुरष्टे तु कल्पनाम् ॥ २७ ॥
 उभयोरन्तरे कार्या मिश्ररूपस्य भूमिषु ॥
 कृत्वाऽन्यथा न नागस्य वृद्धिर्भवति दन्तयोः ॥ २८ ॥
 अष्टार्धं मिश्ररूपस्य ततोऽर्धं गिरिचारिणः ॥
 सप्तत्रिंशत्तर्धं त्रिंशच्चैव यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
 नदीमिश्राद्रिचाराणामङ्गुलानि करीरिणाम् ॥
 अतः परममीषां हि वक्ष्यन्ते दन्तजातयः ॥ ३० ॥
 स्निग्धो सरुधिरौ दन्तौ रूक्षौ रुधिरवार्जितौ ॥
 मधुसंकाशवर्णौ च नैव रूक्षौ न चेतरो ॥ ३१ ॥
 न चातिमधुसंकाशौ नैव रूक्षौ न चेतरो ॥
 पीतावपि हि विज्ञेयौ दन्तजातिपरीक्षणे ॥ ३२ ॥
 भस्मपाण्डुरवर्णौ तु नव्यास्थिसदृशावपि ॥
 तौ रूक्षाविति विज्ञेयौ पीतौ स्निग्धौ मधुप्रभौ ॥ ३३ ॥

तस्माद्विकृष्टौ स्निग्धेषु विविक्ता गजदन्तयोः ॥
 भिषजा मधुदन्तस्य कारयेदन्तकल्पनाम् ॥ ३४ ॥
 दन्तजातिपरीक्षा च कल्पना समुदाहृता ॥
 उत्सेधापाममायाता यस्य हस्तसमुच्चयाः ॥ ३५ ॥
 तदष्टभागतो देयं दन्तयोरुभयोरपि ॥
 मिश्रस्य नवभागश्च दशमो गिरिचारिणः ॥ ३६ ॥
 मानसूत्रे स्थिता क्षेपा कल्पना समुदाहृता ॥
 विद्वद्भादक्षिकूटाच्च नेत्रयोर्वा यदन्तरम् ॥ ४७ ॥
 नेत्राभ्यां दन्तवेष्टौ च तयोर्पद्मा मुस्तान्तरम् ॥
 एतत्प्रमाणं संयुज्य यदि स्यात्सर्वतः समम् ॥ ३८ ॥
 प्रसार्य दन्ततः सूत्रं कल्पयेदधिकं ततः ॥
 मुखमानविभक्तायां कल्पना समुदाहृता ॥ ३९ ॥
 उत्सेधे सप्तकोऽरतिरापामे नवको भवेत् ॥
 दशकं परिणाहे तु कृत्वाऽरतिसमुच्चयम् ॥ ४० ॥
 एतदङ्गुलपूर्वाग्रं मित्वा सूत्रेण तत्त्वतः ॥
 सूत्रमष्टगुणं कृत्वा कल्पयेदधिकं ततः ॥ ४१ ॥
 एषाऽष्टभागनिर्दिष्टा कल्पना समुदाहृता ॥
 सप्ताङ्गुलं पार्श्वेतेषु वारणेषु प्रदक्षिणम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामानीतेषु च पुनः कल्पनीया पदङ्गुलम् ॥
 विषाणमूलतो मित्वा कल्पयेदधिकं ततः ॥ ४३ ॥
 कर्णप्रमाणिका क्षेपा कल्पना समुदाहृता ॥
 हासयेदङ्गुलं तस्मान्मिश्ररूपस्य दन्तिनः ॥ ४४ ॥
 प्रसार्य दन्ततः सूत्रं कल्पयेदधिकं ततः ॥
 द्विःपरिक्षिपिका क्षेपा कल्पना समुदाहृता ॥ ४५ ॥
 समप्रमाणो यो नागः समदन्तश्च यो भवेत् ॥
 द्विःपरिक्षे विफारस्य कर्तव्या दन्तकल्पना ॥ ४६ ॥
 इत्येतेषु प्रमाणेषु निरपायानि दन्तिनाम् ॥
 त्र्यङ्गुलं द्व्यङ्गुलं वाऽपि च्छेदतः परिवर्जयेत् ॥ ४७ ॥
 आरोग्याय च नागानां विज्जपाय महीपते ॥
 या च पुष्टिकरी राज्ञः सा कार्या दन्तकल्पना ॥ ४८ ॥

दन्तिजातिपरीक्षा च मानसूत्रे स्थिता च या ॥
 मुखमानविभक्ता च तथा चैवाष्टभागिका ॥ ४९ ॥
 वर्णप्रमाणिका चैव कृत्स्निरिषिकावदः (?) ॥ ५० ॥
 पटेताः कल्पना राजशास्त्रेऽस्मिन्समुदाहृताः ॥
 उभयोर्दन्तयोर्वाऽपि मानं पत्राष्टभागिकम् ॥ ५१ ॥
 सौष्टव (कं) च भवेद्येन तेन मानेन कल्पयेत् ॥
 येन येन तु मानेन किञ्चित्कार्येऽधिको भवेत् ॥ ५२ ॥
 नागस्य दक्षिणो दन्तः कुशलैर्दन्तकल्पकैः ॥
 रक्षणार्थं च दन्तानां शोभार्थं चैव हस्तिनाम् ॥ ५३ ॥
 युद्धार्थं चैव संग्रामे प्रतिमोर्काश्च कारयेत् ॥
 दन्तांश्चापि महीपाल तुल्पानां वापसाननैः ॥ ५४ ॥
 तस्मात्कङ्कमुखं चापि वापसानां मुखानपि ॥
 मण्डलाग्रमुखान्वाऽपि दन्ताग्रकृतिकास्तथा ॥ ५५ ॥
 ईषन्नाराचशक्तीनां नानामुखविभक्तयः ॥
 तन्मुखकृतयः कार्याः परस्तेन्यविमर्दने ॥ ५६ ॥
 कार्यौ द्वितोलिकौ कोशावुत्तमस्य तु दन्तिनः ॥
 अध्यर्धमानकौ वाऽपि कर्तव्यौ मध्यमस्य तु ॥ ५७ ॥
 तदर्धमानौ कर्तव्यौ जघन्यस्य तु दन्तिनः ॥
 प्रमृष्टतैलघोतस्य गुणयुक्तास्तथैव च ॥ ५८ ॥
 कारयेत्प्रतिमोर्काश्च कुशलेः शिल्पिभिस्तथा ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलपामौ कर्तव्यावुत्तमस्य च ॥ ५९ ॥
 अष्टविंशदङ्गुली मध्यौ मध्यमाख्यावरान्तिकौ ॥
 परिणाहौ नृपस्तेषां विषाणानां समौ भवेत् ॥ ६० ॥
 तथा मकरदंष्ट्रांश्च सिंहदंष्ट्रांश्च कारयेत् ॥
 सौवर्णान् राजतांश्चापि तथा रीतिकया कृतान् ॥ ६१ ॥
 कपापाङ्गारश्च देन मृशष्केणाथ कारयेत् ॥
 प्रवालमणिमुक्ताभिर्वज्रवैदूर्यभूषितान् ॥ ६२ ॥
 तथैवाप्यारकूटेन शक्त्याऽत्र परिकारयेत् ॥
 वैद्यः संधिनिरेलज्ज (?) रज्जुपूर्वं समाहितान् ॥ ६३ ॥

१ क. तथा चाष्टविभागिका । २ क. कुशिरासेपकाचयः । ३ क. साष्टया
 : ख. घ. वयसैन्वसंधिनिरेलज्जै ।

यथाहं गुणयुक्तेषु कारयेद्योगहस्तिषु ॥ . . .
 प्रतिभोका विधातव्या यथाशास्त्रममाणतः ॥ ६४ ॥
 मधूच्छिष्टं च लाक्षां च सह सर्जरसेन च ॥
 तेन काथेन नागेभ्यः प्रतिभोकांश्च बन्धयेत् ॥
 मैत्रे मुहूर्ते कर्तव्यः प्रशस्तेऽहनि पूजितैः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने चतुर्थ उत्तरस्थाने
 दशमो दन्तकल्पनाध्यायः ॥ १० ॥

अथेकादशोऽध्यायः ।

अथ रसवीर्यविपाकाध्यायः ।

—(१):—

रोमपादो महातेजाश्चम्पाया ईश्वरः स्मृतः ॥
 यमच्छ स महात्मानं पालकाप्यं तपोधनम् ॥ १ ॥
 रसाः कति समाख्याताः किं वीर्यं किं गुणो भवेत् ॥
 विपाकश्च महाभाग एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥
 के च सौम्या रसा ज्ञेयाः के चाज्ञेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 के च वा सेव्यमानाश्च शर्मयन्ति रसा गुणैः ॥ ३ ॥
 के पित्तं शमयेयुश्च श्लेष्माणं शमयन्ति के ॥
 उदीरयन्ति के वातं श्लेष्माणं पित्तमेव च ॥ ४ ॥
 अरोगो बलवान्वापि रसैः कैर्वारिणो भवेत् ॥
 स्थिरत्वं जायते केन क्षारत्वं केन क्षापते ॥ ५ ॥
 एतन्मे पृच्छतः सर्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पालकाप्यस्तवोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥
 गृणु मे सर्वमेवैतद्यथा प्रोक्तं नराधिप ॥
 निश्वादादेक एवाऽऽह गौतमोऽयं ऋषिसत्तमः ॥ ७ ॥
 यस्मादम्बुमयं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 इक्षुदानं च नागानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥

* रसवीर्यविपाकाध्याये वृत्तिनं प्रतिमानि ।

एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 (॥उत्तमे वारणे दद्यादिक्षुपश्चशतान(न्य)पि ॥ २ ॥
 शतानि श्रीण्यथार्धं च दापयेन्मध्यमे गजे ॥
 द्वे शते च तदर्धं च जघन्याय प्रदापयेत् ॥ ३ ॥
 ये गुणा इक्षुदानस्य ते[†] तान्वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
 आरण्यानां तु नागानामिक्षुदानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 सर्वेष्वेव च देयं च कालं देशं चलं प्रति ॥
 दीर्घकालेन सिध्यन्ति प्रकृत्वा शङ्किताश्च ये ॥ ५ ॥
 ये चैव पित्तला नागास्तथैवोष्मसताश्च ये ॥
 इक्षुदानेन सिध्यन्ति सर्पपेक्षुरसेन वा ॥ ६ ॥
 पुरोपा(पा)नानुबन्धेन अत्यर्थापाम(स)सेवया ॥
 कुप्यन्ति धातवः सर्वे संनिरोधेन दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 फायस्तम्भे शिरस्तम्भे मन्यास्तम्भे मदक्षये ॥
 ग्रासे प्रतिहते चैव शिरोरोगे च पैत्तिकाः ॥ ८ ॥
 वैगुण्यकरणे चैव श्रुत्वाहतभयेऽपि च ॥
 शोकाऽभिभूते सततं वधवन्धनपीडयोः ॥ ९ ॥
 श्रान्ते प्रस्विन्नसर्वाङ्गे स्वस्तकाये मुमर्दने ॥
 इक्षुदानं प्रशंसन्ति सौमनस्पहिताय च ॥ १० ॥
 मदक्षीणेपु नागेपु हिताः पथ्यास्तथैव च ॥
 मेदसो वर्धनाच्चैव पित्तरक्तविनाशनाः ॥ ११ ॥
 शुक्रशुद्धिकराश्चैव क्षीणधातुविवर्धनाः ॥
 बृंहणा जङ्गलाः सिग्धाः पित्तघ्नाः कफवर्धनाः ॥ १२ ॥
 तुष्टिपुष्टिकराश्चैव छवीरोमप्रसादनाः ॥
 मधुराश्चापि(वि)दाहाश्च श्रमदोषहराः स्पृताः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्काले प्रदातव्यमिक्षुं कृत्याह(?) हस्तिने ॥
 ग्रीष्मकाले तु नागानां त्र्यहं कण्ठस्य भोक्षणे ॥ १४ ॥
 वर्षासु समरात्रेण हेमन्ते दशमेऽहनि ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ १५ ॥

॥ धनुश्चिह्नान्तरगतो अष्टः पाठः कपुस्तकात् । [†] 'तांस्ते' इत्युचितम् ।

इति श्रीपालकाप्ये इस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थान इक्षुदानविधि-
कथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं नस्यकर्मविधिं व्याख्यास्यामः ।

अथ खलु प्रवरमध्यमावराणां नागानां सुसरोवृष्टिसिक्ततल्लिभूमिभागामगरु-
धूपितां पुष्पाहघोषेण निष्कलमपीकृतां मनोज्ञां शालां भिषग्यथोपदिष्टमर्गला-
पन्नमुपकल्प्य सुप्रतिविहितपरिचारकस्य जघननिपण्णस्योर्ध्वग्रीवस्योर्ध्वतो हस्तं
कृत्वाऽवसेचयेदग्निथिलमनतिबद्धमतिपीडितमवलीकमूर्ध्वं धारयित्वाऽर्गलापन्ने
विषाणयोर्निपण्णं कृत्वा ततः सुप्रतिष्ठितकार्यं वारणं स्नापयित्वा भिषकर्मशा-
लायधिरुह्य हस्तिहस्तश्रो(त्रो)तसि दक्षिणं पूर्वमभिषिच्य वस्त्रमयं मुहुकं शेषतः
प्रमाणं सूत्रावनद्धं निर्गमयन्तं निर्वाहणार्थं पयसो निधाय पाणिना
च पीडयेदेकेनोद्वासयेत्, एकेन पादातिकायां क्षामणक्रियां कुर्यात्, दत्तमात्रे
चास्य पयसि मुखप्रदेशं तालुभागं जिह्वां च शुद्धिर्गन्धेन पाणिना संस्पृशेत् ।
केवलांश्चास्य पाणितलेनोपहरेत् । इक्षुविषमृणाञ्जगृह्णाटकतेरुकाणामन्यतमं
पयसोपगूढं दद्यात् । ग्रहकारणे वाऽस्य निग्रहं कुर्यात् । ततः क्षीरं शर्करा-
मधुरं कृत्वा हस्तोरतोर्निदध्यात् । न चास्य कवलान्मसक्तान्दद्यात् । ऊर्ध्व-
ग्रीवस्पाधिकबलत्वं संपद्यते । तस्मादप्रसिक्तं नागं कवलेः संप्रयोजयेत् ।

एवं हि कवलान्मसक्तः क्षीरमन्नः प्रपद्यते । यदा त्वेवं क्षमितः क्षीरमवि-
स्वसु(?)मनुहरति, तदाऽस्य यथाक्रमेण विहितं नस्यं शुद्धिमुपजनयति । ततः
पूर्वमिव नस्तः प्रथमं पिप्पलीमरिचनागरपृथ्वीकाधिदुग्धेतसर्पपसैन्धवतग-
राणां द्रोणं पञ्चपलिकं प्रमाणमेकैकस्योपधस्य सूक्ष्मचूर्णं प्रथमं दद्यात् ।
पञ्चपलिकमात्रं प्रथमं प्रचूर्णं धमनवर्गं तदेव सुरसफणिज्जकपत्ररसं सुखोदकपु-
क्तमल्पस्नेहं विरेचनं दद्यात् । तदेव पूर्वोक्तं पिप्पल्याद्यष्टद्रव्यं प्रथमव-
र्गम् । अपवा पिप्पलीमरिचगृह्णवेरचन्दनागुरुसर्जरसश्रीवेपकगुग्गुलु-
ध्वामलकपरिपेलवशैलेयकजटामांसीकान्यानुसार्पाणां पलप्रमाणं द्रोणं कृत्वा
पथोक्तेन धूपविधानेन हस्तं वासपित्वा धूपं दद्यात् । यदा कटश्रोतयोः पट्क-
लमष्टकलं वा मसक्तमेतेन प्रमाणेन कर्णयोर्धूपमसक्तमुपगच्छति तद्रूपमात्रं

कलाप्रमाणं निमेषतृपनं दद्यात् । यदा ज्ञानात्ममादाद्वा भिषगप्रमाणेन चिर-
कालं धूपयति, तदाऽस्य मुखशोषो भवति । न त्वत्पर्यं यवसकुवलं च पल्लवं
च शुष्कोष्ठकण्ठहृदयतालूनामेतेषामतिधूपनाच्छोषितवलानां पयसोपसेचनं
पुनः पुनः प्रसादनमाहुराचार्याः । नस्यकर्मप्रधानमेतेनैव विधिना विरिक्तार्धका-
पस्याभुक्तवतः पूर्वाह्णे मृदुस्नेहपाकमुपकल्पयेत् ॥

यथाव्याधिप्रमाणेनोपधद्रव्यैः क्षीरविपाकैः साधयित्वा द्वादशाङ्गुलायतेन
पीडशाङ्गुलपरिणाहेन कोलस्रोतःप्रमाणेन चिरकालं बस्तिना पीडयेत् । तत्र
स्नेहप्रमाणं द्रोणे प्रस्थप्रमाणं दद्यात् ।

यदङ्गुलानि विस्तारादुत्सेधाच्चतुरङ्गुलः ॥

प्रस्थः सर्वप्रमाणेषु स्वकैरङ्गुलपर्वभिः ॥

एतेनैव प्रमाणेन स्नेहविधिप्रमाणं विज्ञाय तस्यानुपेकं दद्यात्, क्षीरदाने
यथापूर्वमभिहितम् । *हस्तक्षान्तिमस्य यथोक्तां सेवेत् । एतेनैव विधानेन
मासार्धमर्धमासं वा पावद्वा साधु मन्येत, तावद्देशकालवलनिश्चयं यथार्थतो
विज्ञाय नस्यकर्म कुर्यात् । यथाकृतकर्माणं वारणं पयसा सर्पिणा वा यथानु-
भागप्रमाणं चतुर्भागमेव चारयित्वा भोजनं दद्यात् । भोजयित्वा मृदुवस्त्रेण
प्रच्छादयित्वा सुस्रोदकानुपानं दद्यात् । अनुपानप्रयोजनं स्वन्नपाने द्रवीकृतोऽ-
स्याऽऽहारोऽन्तर्भूतोभिन्नसंघातः सम्पक्पाकमुपगच्छति ॥

तत्र श्लोकी—

या स्नेहमात्रा तु यथावदुक्ता गजप्रमाणे विहिता पुरस्तात् ॥

सा कोष्ठमागम्य रसत्वमेत्य वलं तु नागे जनपत्यभीक्ष्णम् ॥ १ ॥

अग्निं वलं वाऽपि हि वर्धयित्वा कण्ठोरसोः पार्श्वकटिजिकाणाम् ॥

संघातवर्णीं मनसः प्रसादं दधाति नस्थं द्विरदेषु दत्तम् ॥ २ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने नस्य-

दानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

अञ्जनानां क्रियायोगो भगवन्बलुमर्हसि ॥ १ ॥

* 'हस्तिशान्ति' इति भवेत् ।

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 गृणु मे निखिलं राजन्नञ्जनानामिमं विधिम् ॥ २ ॥
 नखदन्तास्थिरोष्माणि केशा बालास्तथैव च ॥
 प्राणिनां सुरगृह्णाणि लेखनापोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
 रोधादिद्रुमसाराश्च पापाणा ये च केचन ॥
 शङ्खदंष्ट्रा नखाः शक्त्यो मणिमुक्ताश्च सर्वशः ॥ ४ ॥
 वज्रप्रवाललवणं फलसाराश्च ये हुमाः ॥
 मत्स्यकूर्मकपालानि यच्च किञ्चन संहतम् ॥ ५ ॥
 तत्सर्वं संस्कृतं द्रव्यं तथाऽङ्गपटलान्यपि ॥
 लेखनापोपयुज्यन्ते प्रधानं तत्र वक्ष्यते ॥ ६ ॥
 सुवर्णं राजतं ताम्रं सीतं कालापसं त्रयुः ॥
 मणिमुक्ताप्रवालाश्च गजमुक्ताश्च गृह्णजाः ॥ ७ ॥
 ससारगच्छस्फटिका वेदूर्यरुचकावपि ॥
 अर्को विमलकश्चैव गोमेदाञ्जलपूलिकाः ॥ ८ ॥
 सौगन्धिको लोहिताक्षस्तथा क्षीरपक्ष यः ॥
 तथा हस्तिवराहाणां व्याघ्रसिंहनखावपि ॥ ९ ॥
 पाठीनरोहितास्थीनि कपालं कमठस्य च ॥
 शशमूर्धकपालानि गोपार्श्वी महिषस्य च ॥ १० ॥
 फलसारान्दरीतक्या वदर्याः किंशुकस्य वा ॥
 आमलक्याः ससर्जूपां द्रुमसाराः सचन्दनाः ॥ ११ ॥
 समुद्रफेनः शङ्खश्च गर्दभस्य च पार्श्वकाः ॥
 कुकुटाण्डकपालानि हंसस्य बहिर्गोरपि (?) ॥ १२ ॥
 रजस्ताम्रापसं चैव निर्पासः सतिरस्य च ॥
 पलाशमेपगृह्णोप(श्च) निम्बस्य कुटजस्य च ॥ १३ ॥
 पेपणार्थं प्रसन्नां वा मातुलुङ्गरसोऽपि वा ॥
 एतद्रसाञ्जनं नाम श्रेष्ठं काचापकर्षणम् ॥ १४ ॥
 पिप्पलीनां मयीं कृत्वा वस्त्रेण परिगालिताम् ॥
 केशाः फूर्मपलाशानि सैन्धवं लघुनाञ्जनम् ॥ १५ ॥
 एतानि समभागानि पीपयेच्छूलक्ष्णचूर्णिताम् ॥
 एतद्रसाञ्जनं नाम श्रेष्ठं काचापकर्षणम् ॥ १६ ॥

(ःकुकुटाण्डकपालानि शङ्खः काचोप(ध) चन्दनम् ॥
 पालकाप्योऽङ्गराजाय शोवाच लेखनाञ्जनम् ॥ १७ ॥
 अर्कस्फटिकवैडूर्यहरितालं मनःशिला ॥)
 कुकुटाण्डकपालानि हंसवर्हिणयोरपि ॥ १८ ॥
 चन्दनं हरितालं च मुस्ता कालानुसारिवा ॥
 मरिचानि च शुक्लानि लेखनीयं तदञ्जनम् ॥ १९ ॥
 अनाविलं सुप्रसन्नं शुद्धं स्फटिकमानयेत् ॥
 सुवर्णेनोपसृष्टं तु सौवर्णे राजते स्थितम् ॥ २० ॥
 कुष्ठं हरिद्रा नलदं पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
 अञ्जयेद्विषमेतेन परमं हि तदौषधम् ॥ २१ ॥
 वसन्ते घवशूकानि परिशुष्काण्युपाहरेत् ॥
 तान्मुपित्वा त्वजाक्षीरं रात्रीर्दिश च पञ्च वा ॥ २२ ॥
 तत उद्धृत्य शुष्काणि चूर्णं हृदि कारयेत् ॥
 कुकुटाण्डकपालैश्च हंसशङ्खमुखस्य च ॥ २३ ॥
 अञ्जयेन्मधुना मिश्रं काचाकर्पणमञ्जनम् ॥
 अमृतासंज्ञां भद्रां च नाकुली गन्धनाकुली ॥ २४ ॥
 एतत्प्रसन्नपा पिष्टं लेखनं श्रेष्ठमञ्जनम् ॥
 शुष्क्या वा दधिमण्डश्च पिप्पल्यः सैन्धवस्तथा ॥ २५ ॥
 किञ्जल्कं फाणितं किण्वं तथैव यवसक्तवः ॥
 तण्डुलीयकमूलं च समभागं च कारयेत् ॥ २६ ॥
 तैर्लिम्पेच्छ्रेतपापाणं स्वेदयेच्चापि वेष्टितः ॥ *
 अजाकरीपसुस्विन्नमजामृत्रेण पेपयेत् ॥ २७ ॥
 एतल्लोहितकं सम्पगञ्जनं लेखनं भवेत् ॥
 वसन्ते चैव पुष्पाणि सर्वाण्येव समाहरेत् ॥ २८ ॥
 पेपयेत्तानि चैकत्र पिप्पलीलवणेन वा ॥
 दृष्टः प्रसादनार्थाय एतच्छ्रेष्ठं हि भेषजम् ॥ २९ ॥
 किंथुकस्य च पुष्पाणि मधुरं शर्करान्वितम् ॥
 एतत्सौद्रेण संयुक्तं शीतलं परिपेचनम् ॥ ३० ॥

त्रिफला सर्वरोगेषु आचार्यैरभिपूजिता ॥
 मधुना सह युक्ता च शीतला परिपेचने ॥ ३१ ॥
 त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयत्रिकटुकस्य च ॥
 सैन्धवाञ्जनलोहानामेकैको भाग इष्यते ॥ ३२ ॥
 अजाक्षीरेण संपिष्टा कण्डूतिमिरनाशिनी ॥
 त्रिफला च समैर्भागैः सैन्धवं च समं भवेत् ॥ ३३ ॥
 मधुना च समायुक्तं कण्डूनाशनमञ्जनम् ॥
 आटरूपकपत्राणि तथा मरुचकस्य च ॥ ३४ ॥
 उलूखले क्षोदयित्वा निस्त्राव्य स्वरसं ततः ॥
 तेन शीतकपापेण परिपेकोऽक्षिरोगिणाम् ॥ ३५ ॥
 कर्तव्यः सिद्धिकामेन वारणानां सुखावहः ॥
 निस्तुषामाविकलकं गोमूत्रे परिपेचयेत् ॥ ३६ ॥
 अर्धमासस्थितां शुष्कां श्लक्ष्णां दृषदि पेपयेत् ॥
 उदुम्बरसमुद्रे तु संसृजेन्मधुसर्पिपः ॥ ३७ ॥
 एतदञ्जनमिच्छन्ति दन्तिनां शुक्रनाशनम् ॥
 चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां त्वचस्तु सप्तभागिकाः ॥ ३८ ॥
 नवे कुम्भे सुविहिता त्रिरात्रमधिवासयेत् ॥
 तत्परिश्रा(स्त्रा)व्य वस्त्रेण परिपेको विधीयते ॥ ३९ ॥
 शिरोलेपश्च कर्तव्यो नेत्रपाकविनाशनः ॥
 क्षीरवृक्षप्रवालांश्च निचुलं रोममेव च ॥ ४० ॥
 भांसी च समभागा तु क्षोदयित्वा विचक्षणः ॥
 जलक्षीरसमायुक्तः परिपेको विधीयते ॥ ४१ ॥
 नेत्ररोगहरो राजन्दन्तिनामिह पूजितः ॥
 मृगवल्लीफलस्यापि कोशं कृत्वा विचक्षणः ॥ ४२ ॥
 पूरयेन्नवनीतेन सुसुवन्धेन संपुटम् ॥
 तत्र भोजपुटं दत्त्वा राजस्तत्र समावृतः ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णेन कुम्भेन स्थापयेत्तु विचक्षणः ॥
 त्रिरात्रमुत्ति(पि)तं तस्माच्चेत्राम्पद्मो विधीयते ॥ ४४ ॥
 प्रवाली सपटलां नालीं तु विनिहन्ति तु ॥
 पिप्पल्यो गरिचं चैव सैन्धवं समनःशिन्ना(ऽ)म् ॥ ४५ ॥

नक्रव्याघ्रनखं पत्रं कासीसं रोचनां मधु ॥
 मणिप्रवालमुक्ता च शृङ्गं तु शंवरस्य तु ॥ ४६ ॥
 वैडूर्यं शङ्खनाभिश्च लवणं रोमकं तथा ॥
 एतानि समभागानि कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ४७ ॥
 वेसवारे समुद्रे तु सर्वमेतन्निधापयेत् ॥
 अञ्जनं दशरात्राणि दन्तिनां चाक्षिरोगनुत् ॥ ४८ ॥
 त्रिफलामधुसंयुक्तमञ्जनं सर्वरोगिणाम् ॥
 सैधवं त्रिफला चैव पिप्पली मरिचानि च ॥ ४९ ॥
 समुद्रफेनं शङ्खं च शर्करां समनःशिलाम् ॥
 अञ्जनानि समांशानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५० ॥
 समानीय महाराज सलिलेन प्रपीपयेत् ॥
 ततस्तु गुलिकां कृत्वा वारणं सम्यगञ्जयेत् ॥ ५१ ॥
 सर्वांश्च वातजान् रोगान्कफपित्तकृतांस्तथा ॥
 तिमिरं पटलं काचं प्रावरं च निहन्त्यपि ॥ ५२ ॥
 विजया नाम गुलिका व्याख्याता नेत्ररोगिणाम् ॥
 अञ्जितस्यानया स्यान्निवातं शीतलं हितम् ॥ ५३ ॥
 निष्कार्थं परिपेकार्थमिममस्य तु कारयेत् ॥
 आट्कूपकपत्राढ्यां नेत्रयोः परिपेचनम् ॥ ५४ ॥
 इदमञ्जनं नागानां सर्वनेत्ररोगहरम् ॥

इति श्रीविजया गुटिका ।

ह्रीवरेकमुशीरं च कुष्ठमेला तथैव च ॥
 रोध्रं भिषङ्गुमञ्जिष्ठा हरितालं मनःशिला ॥ ५५ ॥
 एतां वर्ति भिषकुर्पाच्छायायां परिशोपिताम् ॥
 सलिलेनोपसंगृह्य चक्षुषी नित्यमञ्जयेत् ॥ ५६ ॥
 एष(या)पित्तं च दाहं च रक्तं च शमयत्यपि ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं पवाश्राऽऽमलकानि च ॥ ५७ ॥
 मृमनापल्लवान्येव समभागानि कारयेत् ॥
 तथा दारुहरिद्रां च तत्सर्वं परिणामयेत् ॥ ५८ ॥

नेत्राणां आ(स्ना)विणामेषा श्रेष्ठा प्रोक्ता रसक्रिया ॥
 भेक्षिपाकं च कण्डू च क्लेदं चैव प्रणाशयेत् ॥ ५९ ॥
 यावदेव कपायं तु तावदद्याद्गुप्ताञ्जनम् ॥
 तच्छनैः साधयेद्वैद्यः सिद्धमेवावतारयेत् ॥ ६० ॥
 शृतं ते(तु) नेत्रसंयुक्तं ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥
 प्रपौण्डरीकाद्या रसक्रिया कण्डूक्लेददाहपाकहरा ॥ ६१ ॥

—:(०):—

पटोलं पिचुमन्दं च सुरसाऽऽमलकीति वा ॥
 हरिद्रा त्रिफला रोधं सुमनःपल्लवानि च ॥ ६२ ॥
 करञ्जस्य च बीजानि पत्राणि सुरसस्य च ॥
 मधुकं च गुडूची च तोयेन सह साधयेत् ॥ ६३ ॥
 तत्कपायं परिआ(स्ना)व्य पुनरेतदधिभ्रमेत् ॥
 रसा(?)क्रियां मुनिर्वृत्तामथ ताम्रवतारयेत् ॥ ६४ ॥
 अञ्जयेदेतया नेत्रे गजस्य मधुमिश्रया ॥
 कण्डू व्यपनयेदेषा व्रणं ह्युपरोहयेत् ॥ ६५ ॥
 अर्कपुष्पाणि कासीसं तुस्थं लोहाञ्जनं तथा ॥
 रसश्रेवाथ ताम्रस्य दध्नाऽऽम्लेन प्रपीपयेत् ॥ ६६ ॥
 एतत्क्लेदं च पाके च परिआ(स्ना)वेऽथ शस्यते ॥
 धामलक्याः शिरीषस्य शल्लकीकिरवालयोः ॥ ६७ ॥
 पात्राण्याहृत्य सर्वेषां कल्कमेकत्र कारयेत् ॥
 तं कल्कं कारयित्वा तु च्छापायां परिशोषयेत् ॥ ६८ ॥
 मनःशिलोपसंहृत्य शङ्खनाभिं तथैव च ॥
 एतया दन्तिनां नित्यं तिमिरानक्षयेद्विप्रक् ॥ ६९ ॥
 गुडश्च मधुकं चैव हरिद्रा सैन्धवं तथा ॥
 वर्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता नक्तान्वस्याञ्जने हिता ॥ ७० ॥
 हरीतकीश्च संहृत्य शृङ्गवेरमपो रजः ॥
 एतच्च नाञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरस्य प्रसादनम् ॥ ७१ ॥
 उत्पलं मधुकं चैव गैरिकं रोधमञ्जनम् ॥
 समभागानि संहृत्य पिष्ट्वा धात्रीरसेन तु ॥ ७२ ॥

शिला तेन प्रलेप्यया तं कल्कं साधयेत्ततः ॥
 सौताञ्जनसमं कृत्वा भूयश्चूर्णं तु कारयेत् ॥ ७३ ॥
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शीतं पित्तप्रसादनम् ॥
 पैत्तिकेष्वपि रोगेषु रक्तजेषु प्रशस्यते ॥ ७४ ॥
 अरुणं वातिकं विद्यान्नीलं भवति पैत्तिकम् ॥
 श्वेतं तु कफजं विद्याद्बहुवर्णं कदम्बजम् ॥ ७५ ॥
 जलबुद्बुदसंकाशं शुक्रमित्युपधारयेत् ॥
 धातुप्रफीपजं यत्तु पटलं चैव कीर्तितम् ॥ ७६ ॥
 प्रतिच्छन्नं तु यन्मध्ये ह्रस्वं भवति मण्डलम् ॥
 चतुष्पकारं तच्चापि शुक्रमित्युपधारयेत् ॥ ७७ ॥
 शिरोजालावृतं यच्च वीपते नयने तु यत् ॥
 तदममिति जानीयादसाध्यमिति वा पुनः ॥ ७८ ॥
 इत्येते मारुतात्पित्ताच्छ्लेष्मणः शोणितास्तथा ॥
 दन्तिर्ना नेत्रजा रोगा समुद्दिष्टा यथाक्रमम् ॥ ८९ ॥
 एतेषां लक्षणं बुद्ध्वा व्यक्ताव्यक्तेन हेतुना ॥
 निदानेन यथोक्तेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ८० ॥
 वातघ्नीं वातिके कुर्यात्पित्तघ्नीं पैत्तिके क्रिया(म्) ॥
 भ्रंशे(से)कं यथाशास्त्रं घृतपानं तथैव च ॥ ८१ ॥
 विधिवच्च परीपेकं तथैवाश्रयोत्तनानि च ॥
 शिरसश्चापि सेकाय प्रतिपन्नानि यानि च ॥ ८२ ॥
 रसक्रिया यथोक्ता च चूर्णाञ्जनानि यानि च ॥
 सर्वाणि तानि मेधावी दृष्ट्वा सम्पगुणाचरेत् ॥ ८३ ॥
 व्याधिं देशं च कालं च गजस्य च बलाबलम् ॥
 इमे तु सल्ल रोगेषु सर्वेष्वेव प्रकीर्तिताः ॥ ८४ ॥
 लेह्या साधारणा योग्या साध्यानामनुपूर्वशः ॥
 अमयां चैव चण्यां च फासीसमथ पिप्पलीम् ॥ ८५ ॥
 सेन्धवं बृहतीमूलं कल्कमेकत्र कारयेत् ॥
 वारिणाऽच्छेन संसृज्य कृतं तं साधयेच्छनैः ॥ ८६ ॥
 घनीभूतं यदा विद्यात्तदेनमवतारयेत् ॥
 निधाय भाजने हृद्ये नेत्रे नागस्य वाऽञ्जयेत् ॥ ८७ ॥

पटलं शुक्रकाचौ च तथैवार्माणि यानि च ॥
 क्षौद्रेण सह संपुक्तं हन्ति सर्वानुपद्रवान् ॥ ८८ ॥
 मनःशिलां ताम्रचूर्णं मधूकं बृहतीफलम् ॥
 पावदेतानि सर्वाणि तावत्सैन्धवमाचरेत् ॥ ८९ ॥
 अजाक्षीरेण तत्सर्वं श्लक्ष्णं दृषदि पीपयेत् ॥
 तं कल्कं कारयेद्भृतिं छायायां परिशोषयेत् ॥ ९० ॥
 सलिलेनोपसंगृह्य चक्षुषी मित्यमक्षयेत् ॥
 लेखयेत्पटलं तच्च शुष्काणि विविधानि च ॥ ९१ ॥
 विभीतकपलाशानां मस्रं शङ्खमयो रजः ॥
 सैन्धवं च समांशानि सर्पिषा सह साधयेत् ॥ ९२ ॥
 कपाले तानि लिप्तानि दाहयेद्गोमयाग्निना ॥
 तां मयीं पीपयेच्छ्लक्ष्णां क्षौद्रेण सह संसृजेत् ॥ ९३ ॥
 पटले बुद्बुदे चैव गूढे कुर्याच्चक्षनम् ॥
 लेख्या लेख्यास्तु ये चान्ये तथा रोगा पृथग्विधाः ॥ ९४ ॥
 रक्तजेषु तु रोगेषु ताम्रं भवति लेखनम् ॥
 त्रिभागमर्धमधूकं वा रुधिरेणाप्लुतं तथा ॥ ९५ ॥
 नेत्रराजीस्तु ताः प्राहुस्तिर्षगूर्ध्वप्रसारिताः ॥
 तासां षोणे भवेदत्सं दारुणं तीव्रवेदनम् ॥ ९६ ॥
 पैत्तिकानां च रोगाणां समवाधोपलक्षिते ॥
 काचाक्षं पूर्वमुक्तानां रक्ताभिष्यन्दितेषु च ॥ ९७ ॥
 अथवा रुधिरं यस्य यस्मात्प्रवति चक्षुषी ॥
 रुधिरौदकपूर्णं वा रक्तसावीति तद्विदुः ॥ ९८ ॥
 शिरसस्त्वभिघातेन चक्षुषी यस्य हस्तिनः ॥
 संरम्भलोहिते स्पातां शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥ ९९ ॥
 अपसेकादि यत्किञ्चित्पैत्तिकानामुदाहृतम् ॥
 विधिः सर्वस्तु पूर्वोक्तो रक्तजानां विधिस्तथा ॥ १०० ॥

त्रिकटुत्रिफलासमुद्रफेनशङ्खनाभिहरिद्रादारुहरिद्रादरितालमनःशिलाकुकु-
 टाण्डकपालानि स्वर्णगैरिककालानुसारिवालशूनं तुत्यमयं चूर्णं मृद्धीकाशावर-
 मञ्जिष्ठासमभागानि कृत्वाऽक्षिसर्वरोगशिरोरोगवेदनोपशमनीकायपुष्पपटलबुद्बु-
 दमांसवृद्धिलोहितराजीश्च जपति ।

इति नीलमेघा नाम गुटिका ।
यकृदाजं तु संहिच पूर्वजैरेभिरोपधैः ।
मेदा चैत्र महामेदा जीवकर्पभकावपि ॥
काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपणो तथैव च ।
मास्र(प)पण्यंश्चगन्धे च सर्वं श्लक्ष्णं प्रपीपयेत् ॥
एभिर्यत्तत्समालोह्य परिष्टन्न समाहितम् ।
एरण्डपत्रैः संस्थाप्य गोमयेन प्रलेपयेत् ॥
बहिर्मृत्तिकयाऽऽलिप्य निर्धूमेऽग्नौ प्रदापयेत् ।
तत्सिद्धमभिविज्ञाय पीपयित्वा समाहितम् ॥
कदुष्णं रसमादाय नेत्रे नागस्य पूरयेत् ।
पूर्वास्त्रिगन्धस्य नेत्रस्य स्वेदं कुर्याद्विचक्षणः ॥
निर्वापणार्थं नेत्रस्य मन्यजेन तु सर्पिषा ।
सर्वाश्चैवाक्षिरोगांश्च हन्ति सत्यं न संशयः ॥
आज्यं पयो वा कथिताम्बुमिश्रमोज्यं पयो वाऽपि तुपारमिश्रम् ।
गवां पयश्चेक्षुरसेन युक्तं नारीपयः शर्करयाऽथ मिश्रम् ॥
परिपेचनार्थं नित्यं हितं ।
निष्पावमात्रो नागानां कल्कस्तीक्ष्णाञ्जनस्य तु ॥
तस्यायं मध्यमस्याथ मृदुनो द्विगुणो भवेत् ।
कल्काञ्जनात्पादहीनं क्षेपं चूर्णाञ्जनस्य तु ॥
सिद्धिं चिरोत्थं न कदापि याति नेत्रामयं स्वेदितमात्रवीर्यात् ।
वैद्यः सदेमानृष कुञ्जराणां प्रयोजयेद्योगवरांश्च सिद्धये ॥
इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने
चतुर्दशोऽञ्जनाध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

पालकाप्यो मुनिश्रेष्ठो यदङ्गापाववीत्पुरा ॥
यथानुमानं नागानां तदिदं संपर्चक्ष्यते ॥ १ ॥
भूतानि कल्पत्येष कलाभिर्वा विमज्ज्यते ॥
एतत्कालस्य कालत्वं स तु संवत्सरः स्मृतः ॥ २ ॥

एवमेकविधः कालो द्विविधोऽप्यनभेदतः ॥
 अयने द्वे समारूपाते दक्षिणोत्तरसंस्थिते ॥ ३ ॥
 आदानं च विसर्गश्च संज्ञे द्वे कीर्तिते यथा ॥
 उत्तरापणमादानं विसर्गो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥
 तत्र त्वादानमाज्ञेयं विसर्गः सौम्य उच्यते ॥
 शिशिरश्च वसन्तश्च ग्रीष्मश्चाऽऽदानमुच्यते ॥ ५ ॥
 विसर्गे वर्ष(?)विक्षेपः शरद्धेमन्त एव च ॥
 विसर्गे वायवो पार(वा)न्ति नात्पर्यं कृक्षदारुणः(णाः) ॥ ६ ॥
 गुणैराप्यायते सोमश्चांशुभिः पूरयञ्जगत् ॥
 शश्वदाप्यायत्पथेवं यद्भूलं विसृजत्यलम् ॥ ७ ॥
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ज्ञेयं पर्याययोगतः ॥
 रसो तत्राम्ललवणौ मधुरश्चापि इष्यते ॥ ८ ॥
 त्रिगधत्वाच्चापि कालस्य सौम्यत्वाच्च निसर्गतः ॥
 यथाक्रमं बलं तेजो जायते तत्र हस्तिनः ॥ ९ ॥
 आदाने कृक्षपरुषा दारुणा वान्ति वायवः ॥
 उत्तराभिमुखे सूर्ये चन्द्रसैन्यं विहन्यते ॥ १० ॥
 विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैर्जगत्स्त्रेहं प्रकर्षेति ॥
 तस्मादादानमाग्नेयमृषयः परिवक्षते ॥ ११ ॥
 कालस्वभावमार्गस्य तथेश्वरपरिग्रहात् ॥
 वाय्वर्कसोमा जगतो हेतुभूता न संशयः ॥ १२ ॥
 कालं तु रसदोषाणां तथा देहबलस्य च ॥
 प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ज्ञेयाः (?) पर्याययोगतः ॥ १३ ॥
 यथाक्रमं रौक्ष्यवृत्तिरादानस्योपदिश्यते ॥
 तस्माद्दृक्षा रसास्तत्र विवर्धन्ते क्रमाज्यः ॥ १४ ॥
 तित्तः कषायः कटुकश्चतुर्थो नास्ति कश्चन ॥
 क्रमादौर्बल्यमिच्छन्ति प्राणिनां रससेवनात् ॥ १५ ॥
 रसश्चाम्लोऽथ लवणो मधुरश्च विवर्धते ॥
 त्रिगधत्वाच्चापि कालस्य सौम्यत्वाच्च निसर्गतः ॥ १६ ॥

यथाक्रमं बलं चैव योजन(प)न्त्यत्र हस्तिनाम् ॥
 इत्युक्तो द्विविधः कालत्रिविधः ऋसंप्रचक्षते ॥ १७ ॥
 शीतोष्णवर्षलिङ्गस्तु चतुर्मासविभागतः ॥
 पाङ्गुधस्त्वेष भेदेन निखिलः ऋसंप्रचक्षते ॥ १८ ॥
 हेमन्तः शिशिरश्चैव वसन्तो गीष्म एव च ॥
 वर्षा शरच्च ऋतवः षडुक्ताः कालचिन्तकैः ॥ १९ ॥
 हेमन्ते हिमतेजोभिर्गुभिर्भगवान्रविः ॥
 न तापयति भूतानि न च कर्षयति प्रजाः ॥ २० ॥
 स्वे नीचैश्चन्द्रमा याति किरणैर्षोजपन्प्रजाः ॥
 मृदुशीतश्च पवनो वाति कालस्वभाववः ॥ २१ ॥
 तस्मात्तस्मिन्नृतौ यान्ति विष्टद्धिं मधुरा रसाः ॥
 चलवन्तस्तु तेनात्र नागास्तु रससेवनात् ॥ २२ ॥
 पित्तं तेषां शमं याति रसत्यगात्समीरितम् ॥
 चयं गच्छति च श्लेष्मा शोणितं च प्रसीदति ॥ २३ ॥
 चलिनः शीतसंरोधात्तदैर्षा पावको बली ॥
 द्रव्यमात्रागुरुसहो भवत्यवहितः पैचन् ॥ २४ ॥
 आपुक्ते त्वनलीभाक्तु(?) स दिनस्ति शरीरजम् ॥
 हेमन्ते त्वनिलः शीतः शीतकाले प्रकुप्यति ॥ २५ ॥
 स गैरिकः सर्वसेकस्त्वस्मादस्मिन्नृतौ चरः ॥
 स्थानानि च निवातानि निष्कदेमजलानि च ॥ २६ ॥
 शय्याभागाश्च मृदवः सकरीपास्त्रुता हिताः ॥
 आतपासेवनं चात्र कीपं तोषं च शस्यते ॥ २७ ॥
 स्थलजं जाङ्गलं चात्र हस्तिनां पवसं हितम् ॥
 सकृदेवावगाहश्च कर्म चात्र विधीयते ॥ २८ ॥
 शालीनां पष्टिकानां च द्विकालं मृदुभोजनम् ॥
 भोजयेद्धारणं स्निग्धैर्युक्ताम्ललवणै रसैः ॥ २९ ॥
 प्रसहानूपजलजैर्भासपुष्टैर्पथाविधि ॥
 वेसवारयुतैश्चात्र भोजनार्थं प्रशस्यते ॥ ३० ॥

* 'वस्यते' इति तूचितम् ।

मूत्रा च प्रतिपानार्थं पञ्चभिर्लवणैर्युता ॥
 सततं शस्यते चात्र शिरश्चरणभक्षणम् ॥ ३१ ॥
 मपीयुक्तेन तैलेन शिरोम्यङ्गुलं पूजितः ॥
 पूर्वरात्राच्चतुर्भागं तथैवापररात्रिकम् ॥ ३२ ॥
 प्रपन्नाच्चारयेन्नागं दिवसाल्पतया बुधः ॥
 एवमायुर्वलं वीर्यं जवस्तेषां महीपते ॥ ३३ ॥
 हेमन्ते षडुपाश्रन्ति वृक्षान्निम्बान्गुल्मज्जाः ॥
 आहारांस्तेन जीवन्ति तद्वर्षं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥
 शिशिरे हिमनीहारमारुतैर्भास्करांशवः ॥
 सहिता न प्रकाशन्ते दिशश्च तमसाऽऽवृताः ॥ ३५ ॥
 आदानयोगाद्भूक्षेऽतिशीतश्चापि प्रमञ्जनः ॥
 वाति तिको रसस्तस्यात्तस्मिन्काले विवर्धते ॥ ३६ ॥
 दारुणत्वाहतौ तस्माद्रौक्ष्यं भवति दन्तिनः ॥
 विधिस्तत्रापि सर्वोक्तः कर्तव्यः शिशिरे बुधैः ॥ ३७ ॥
 शिशिरः किञ्चिदधिकः शोक्तो हेमन्तकालतः ॥
 तस्माद्विशिष्यते तस्मिन्नृतौ तत्र प्रच(त्वं)क्ष्यते ॥ ३८ ॥
 तदा गजानां शालाम्बु ज्वलयेत्तु हुताशनम् ॥
 कम्बलावरणं चात्र शीतत्राणार्थमिष्यते ॥ ३९ ॥
 तूर्णं पुलाकोपनाहस्तिक्षवश्चैव दन्तिनाम् ॥
 आसार्थं वृक्षभागांश्च शस्तं कोष्णं च भोजनम् ॥ ४० ॥
 उष्णपिण्डः प्रदातव्यः कफवातहरः सदा ॥
 आर्द्रकं मरिचं कृष्णा सैन्धवं च जवानिका ॥ ४१ ॥
 शतपुष्पाऽजमोदा च सर्वोण्येकत्र चूर्णयेत् ॥
 पावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रो भवेद्गुहः ॥ ४२ ॥
 हेमन्ते शिशिरे पिण्डः करिणां वह्निवर्धनः ॥
 वातश्लेष्मप्रशमनो बलवर्णकरः परः ॥ ४३ ॥
 भक्षानुपाने परमो रसायनविधिर्मतः ॥

(इति) ऋतुपिण्डः ।

प्रतिमानं प्रसन्ना च लवणं त्र्यूपणाद्युतः ॥ ४४ ॥

सर्वसेकश्च तैलेन विहितो गैरिकायुतः ॥
 परिवाह्याश्च मातङ्गाः(ः) सकृदेवावगाहयेत् ॥ ४५ ॥
 मेघमारुतवर्षोष्णशीतसंबृंहितास्तथा ॥
 शिशिरान्ते कफोद्रेकः पानात्ययनयोगतः ॥ ४६ ॥
 सूर्यस्तपति चात्यर्थं वर्धन्ते दिवसास्तथा ॥
 मेदुराः सुकुमाराश्च गजास्तेजोधिका भृशम् ॥ ४७ ॥
 स्वल्पसंतापतो ह्येषां तस्माद्विष्यन्दते कफः ॥
 वसन्ते नातिशीतिंश्चः सविता शीतमम्बु च ॥ ४८ ॥
 पवनो नातिशीतोष्णो मह्यं सर्वः प्रकाशते ॥
 साधारणे तत्र काले गजानां वर्धते रसः ॥ ४९ ॥
 श्लेष्मा प्रकोपमायाति सौमनस्यं च जायते ॥
 धातुसौ(सा)म्यं च नागानां जायते कारणैरिमैः(?) ॥ ५० ॥
 हरन्ति पांशुं विशदं शीतमुक्तास्तथा द्विपाः ॥
 सलिलानि च पानेषु पिबन्ति च हरन्ति च ॥ ५१ ॥
 सस्यसस्यवतीं भूमिं दृष्ट्वा पुष्पन्ति चाधिकम् ॥
 सलिलेनाभिसिक्तं च रसवत्तरुणं नृणाम् ॥ ५२ ॥
 प्रचारेषूपयुज्जानाः कामवन्तो मतङ्गजाः ॥
 फोकिलाकुलनादेश्च भ्रमराणां च कूजितैः ॥ ५३ ॥
 वातेन पुष्पचित्रेण मुखेनाऽऽहिततेजसा ॥
 भवन्ति हस्तिनीकामा मन्यन्ते वनजं सुखम् ॥ ५४ ॥
 तेषां सुखत्वात्कालस्य रम्यत्वाच्चाथ सर्वशः ॥
 *मनस्तुषौ(?)च धातूनां शा(सा)म्यं भवति हस्तिनाम् ॥ ५५ ॥
 तदा हि यवगोघूमाः कलापाश्चणकास्तथा ॥
 यवसार्धं प्रशस्यन्ते शाल्यन्नं चैव भोजनम् ॥ ५६ ॥
 मेदकः प्रतिपानं च अवगाहोऽथ दन्तिनाम् ॥
 वनान्तेषु प्रचारेषु पांशुघातश्च पूजितः ॥ ५७ ॥
 संसृष्टान्पुलिपानि कुमुदैर्भूषितानि च ॥
 स्थानान्यत्र प्रशंसन्ति सौमनस्यविवृद्धये ॥ ५८ ॥
 भाराध्वकर्मयोगांश्च नाति तत्र प्रयोजयेत् ॥
 ग्रीष्मे मध्यमकाष्ठास्थो भृशं तीक्ष्णातपो रविः ॥ ५९ ॥

अपिवज्जगतः स्नेहमंशुभिः पवनस्तथा ॥
 तीव्रो रुक्षः खरो याति परुषः शोषणात्मकः ॥ ६० ॥
 रसस्तदा तु कटुकः काले योगो विवर्धते ॥
 भवेत्तदा धातुशोषो दौर्बल्यं सर्वदेहिनाम् ॥ ६१ ॥
 प्रभवत्यधिकं तृष्णा प्रचयं याति चानिलः ॥
 सोमात्मकाः शीतसात्म्या मातङ्गाश्च विशेषतः ॥ ६२ ॥
 निदाघकाले जायन्ते नागाः पित्तहता मृशम् ॥
 तस्माद्विशेषतस्तेषां दौर्बल्यं चाभिवर्धते ॥ ६३ ॥
 त्वग्दाहश्च क्षयस्तेषां गच्छतः श्लेष्ममेदसी ॥
 दृष्यते रक्तपित्तं च धर्मयोगेन(ण) दन्तिनाम् ॥ ६४ ॥
 जलोश्रयाश्रितं स्थानं तस्मिन्काले विधीयते ॥
 घनच्छायं प्रभूतं च भूरितोषप्लुतं तथा ॥ ६५ ॥
 त्रिश्चावगाहयेन्नागं हृदे शीते शिवोदके ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा मध्याह्णे च विशेषतः ॥ ६६ ॥
 हारपैत्कर्दमं शीतं त्वग्दाहविनिवृत्तये ॥
 मध्याह्णे चापि शिष्यस्थाः स्रवेण्वीरिपूरिताः ॥ ६७ ॥
 वंशे घटाः शीततोया हतपथैव दन्तिनाम् ॥
 एवं दिनोपसेवा च रात्रौ तस्य प्रशस्यते ॥ ६८ ॥
 शय्याभागाश्च शीताः स्फुर्मृदुपांशुजलावृताः ॥
 निवृत्तिरध्वनश्चास्य कर्मणश्चोपदिश्यते ॥ ६९ ॥
 शिरोलेपस्तथा काये शतधौतेन सर्पिषा ॥
 श्रो(स्रो)तःसिद्धिर्भवेत्तेन क्लेदनं चैव चक्षुषोः ॥ ७० ॥
 औदकं यवसं चात्र हरितं च प्रदापयेत् ॥
 क्षीरिणां चैव वृक्षाणां पल्लवांश्चैव दापयेत् ॥ ७१ ॥
 कुल्माषाः पल्लवाश्चापि ससर्पिर्गुह्यमोदकाः ॥
 प्रातराशः ससर्पिष्को गुन्द्राश्च सपणोगुडः ॥ ७२ ॥
 रात्रौ च रक्तशाल्यादिभोजनं जाडुलै रसेः ॥
 पयः सर्पिर्विमिश्रं वा शीतमस्यै प्रदापयेत् ॥ ७३ ॥

* 'सर्व' इति भवेत् ॥

पयःपानं च नागस्य घर्मकाले प्रशस्यते ॥
 पयःपीतस्य वा शस्तौ गजस्य रसमोदकौ ॥ ७४ ॥
 प्रतिपानं गुह्ययुतं दद्यादुदकमिश्रितम् ॥
 अविदाहि च यन्मद्यं विधिज्ञस्तत्प्रदापयेत् ॥ ७५ ॥
 काले तस्मिन्निशा ह्रस्वा कष्टश्चात्र तु जागरः ॥
 तस्मादभिनयोत्थानं नातिरात्रकृतं भवेत् ॥ ७६ ॥
 कटुम्लोष्णविदाहीनि भोजनान्यौषधानि च ॥
 घर्मकाले न शस्यन्ते यवसं तच्च तद्विधम् ॥ ७७ ॥
 भाराध्वकर्मयोगांश्च नैव तत्र समाचरेत् ॥
 आसाभिजनने घर्षणे मनसश्च प्रसादनम् ॥ ७८ ॥
 विधायोगं चतुर्भागं ध्रुवलेपूपनौहिकम् ॥
 दापयेद्द्वीष्मकाले तु यथायोगं विमागतः ॥ ७९ ॥
 मधुफाणितसंयुक्तं मद्यं यवसमेव च ॥
 दुर्वलाश्चातिशयानाश्च क्षीणा ये च मतङ्गजाः ॥ ८० ॥
 तेभ्यः प्रदापयेद्युक्तं हितं यत्पानभोजनम् ॥
 वर्षासु घर्मकालोष्णतापिता मेदिनी भृशम् ॥ ८१ ॥
 अभिवृष्टा जलधरैर्द्रवभावं निपच्छति ॥
 सदाष्णतोषविष्यन्दं विरसं बहु मुञ्चति ॥ ८२ ॥
 वृक्षौषधिनृणानां तु वैरस्यं जायते तदा ॥
 तदा झम्बो रसो घृद्धिं याति पित्तं च चीयते ॥ ८३ ॥
 विरसाम्लाविशेषत्वात्सलिलस्य नृणस्य च ॥
 वारणानां तदा बह्विर्मुदुत्वमुपगच्छति ॥ ८४ ॥
 वातादयोऽग्निहीनानां कुप्यन्त्यत्र स्वभावतः ॥
 नदीतोषप्रविष्टानि यवसान्यौदकानि च ॥ ८५ ॥
 व्यायामातपसेवा च दन्तिनां नात्र शस्यते ॥
 पाने त्वापः प्रशस्यन्ते कूपप्रस्रवणोद्भवाः ॥ ८६ ॥
 यवगोधूमशाल्यञ्च भोजनं च सफाणितम् ॥
 जाङ्गलानां तु मांसानां रसा घूपाश्च संस्कृताः ॥ ८७ ॥

भोजनार्थेऽन्नपानार्थे कार्योः कायाग्निदीपनाः ॥
 * (विशेषोऽहनि शीते च वर्षवाताकुले भृशम् ॥ ८८ ॥
 व्यक्ताम्लस्नेहलवणं भोज्यं स्यादनिलापहम् ॥
 स्थलजं यवसं चैव द्विरदानां घनागमे ॥ ८९ ॥
 स्थानानि विगतस्वेदनिष्यन्दानि च कारयेत् ॥
 धूमश्च दंशनाशार्थं कार्यः स्थानेषु दन्तिनाम् ॥ ९० ॥
 प्रसन्नां सगुडव्याघ्रां सतैलां प्रतिपाययेत् ॥
 नागानां जलदेशेषु प्रचारश्चात्र पूज्यते ॥ ९१ ॥
 उदितेऽर्केऽवगाहश्च ग्रीष्मवत्तत्र कारयेत् ॥
 वातादिदोषशान्त्यर्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥ ९२ ॥
 वास्तिकर्म च नागेभ्यो वर्षासु नियतं हितम् ॥
 ऋतुरेष विशेषेण बहुकीटसरीसृपः ॥ ९३ ॥
 तस्माद्यवसथुद्वयार्थं दीपं स्थानेषु कारयेत् ॥
 शरच्चभ्रविनिर्मुक्तो भृशं तीक्ष्णातपो रविः ॥ ९४ ॥
 संपचत्पोषधीः सर्वाः फलमन्तानि(?) पानि च ॥
 तीक्ष्णातपत्वाच्च रवेर्भूमिपाकं निषच्छति ॥ ९५ ॥
 प्रकुप्यति च नागानां सूर्याशुपरितापितम् ॥
 जगत्तु ताभिः शुभ्राभिराप्यापयति चन्द्रमाः ॥ ९६ ॥
 तस्मात्तत्रापि लवणो रसो वृद्धिं निषच्छति ॥
 प्रकुप्यति च नागानां पित्तं शाम्पति चानिलः ॥ ९७ ॥
 तत्रापि यवगोधूमाः(?) [†]शाल्यञ्चानि प्रदापयेत् ॥
 गुडसर्पिविभिश्चाणि पित्तफोपहितानि च ॥ ९८ ॥
 शशानां हरिणानां च रसैर्मधुरतिक्रैः ॥)
 विशेषार्थे तदा कार्पो दन्तिनां पित्तशान्तये ॥ ९९ ॥
 स्नेहनार्थं च तं क्षीरं तदा मांसरसोऽपि वा ॥
 शस्यकालो भवेतां द्वौ वसन्तशरदावुभौ ॥ १०० ॥
 पूर्वस्तिग्धशरीराणां शस्पा रम्भो विधीयते ॥
 संजाराः यष्टिका व्रीहिशालयः कज्जवोऽपि वा ॥ १ ॥
 पावैश्चाऽऽर्द्रफलास्तावद्वस्तिभ्यः पुष्टये हिताः ॥
 पुष्पिताः फलिताश्चापि मुद्गमापमकुष्ठकाः ॥ २ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः कवपुस्तकयोर्नास्ति । [†] 'गोधूमशाल्य' इति भवेत् ।

यवसार्यं प्रशस्यन्ते यावन्न कठिनं फलम् ॥
 गोधुमः कठिनफलो नित्यं देयो यवोऽपि च ॥ ३ ॥
 पुष्पितो रक्तजननः फलितो मांसवर्धनः ॥
 अनूपजलजं मांसं वसा मेदो घृतं तथा ॥ ४ ॥
 माहिषं च दधि क्षीरं तैलोष्णे चावमर्दयेत् ॥
 घृतं क्षीरं यवाः शालिमांसानि मधुराणि च ॥ १०५ ॥
 अतो यस्मिन्प्रशस्तानि दन्तिनां जलदात्यये ॥
 शर्करं (?) प्रतिपानार्थं लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ६ ॥
 दिवा स्थानानि शीतानि रात्रौ चन्द्रांशवो हिताः ॥
 ग्रीष्मवद्भावगाहश्च कार्यः शरदि दन्तिनाम् ॥ ७ ॥
 स्रुपांश्चपरितप्तानां चन्द्रेणाऽऽप्याप्रितानि च ॥
 भागस्त्योदकयुक्तानि निर्विपाणि शुचीनि च ॥ ८ ॥
 निर्मलानि निपानेषु जलान्पमृतवत्तदा ॥
 पानावगाहे करिणां प्रशस्तानि विशेषतः* ॥ ९ ॥
 (†मोजनार्थं प्रदातव्यं जाङ्गलानूपमिश्रितम्) ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा द्वौ कालौ तत्र बुद्धिमान् ॥ ११० ॥
 प्रचारयन्प्रजन्नागानरण्येषु विभागवित् ॥
 काशपुष्पपटीं शुभ्रां तदावि(चि)त्रितनिम्नगाम् ॥ ११ ॥
 परिपक्ववृणां चैव धरणीं तत्र शालिनाम् ॥
 कमलोत्पलकङ्कहारजातां गन्धवहस्तदा ॥ १२ ॥
 मारुतः सुस्वसंस्पर्शो वाति शीतांश्चशीतलः ॥
 विचित्राणि स्वादवन्ति वृणानि सलिलाति च ॥ १३ ॥
 शरद्वर्णैः सुमनसो भवन्ति करिणस्तदा ॥
 काले तु अतिकुर्वति हस्तिनां दन्तकल्पनाम् ॥ १४ ॥
 स्वातिसंपातयोगे च काले नीराजनास्तदा ॥
 राज्ञश्च यात्राकालोऽत्र शस्तः कर्मसु दन्तिनाम् ॥ ११५ ॥

* क-यपुस्तकयोस्तु—एतदुत्तरमेव 'विशेषोऽहनि' इत्यारम्य 'रसैर्मधुरातिक्तकैः' इत्यन्तो धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठ उपलभ्यते ॥

† धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नाम्नि ख-वपुस्तकयोः । तत्र 'मोजनार्थं' इत्येव 'रसैर्मधुरातिक्तकैः' इत्युत्तरमुपलभ्यते ॥

ऋतुसात्म्यमिदं प्रोक्तं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥
 हिताहितविधानार्थं करिणां स्वच्छवृत्तकम् ॥ १६ ॥
 चिकित्सायाः स्वच्छवृत्तिं स नित्यं हि चिकित्सितम् ॥
 संवेशोत्थानयोः सम्यगवगाहं च दन्तिनाम् ॥ १७ ॥
 यथाकालं समुद्देशं पालकाप्योऽब्रवीत्पुनः ॥
 पूर्वाह्णे वाऽपराह्णे वा सर्वतुल्यं च पार्थिव ॥ १८ ॥
 अनेन विधिना नागमवगाहनमानयेत् ॥
 गच्छन्तं हारयेत्प्रांशुं वीथीमार्गेष्वनेकपम् ॥ १९ ॥
 पट्टं वा हारयेदेनं वस्त्रं च प्रतिपेधयेत् ॥
 अवगाह्य भवातं च कर्णादूने समे जले ॥ २० ॥
 विशेषमात्रे मातङ्गो तोषे प्रतिनिपादयेत् ॥
 ततः संपच्य तैलेन तत्रैनं प्रतिवर्षयेत् ॥ २१ ॥
 अवसिच्चावसिच्चाद्विरथेनमनुवर्तयेत् ॥
 उभाभ्यामनुवृत्तं च पक्षाभ्यां वा मतङ्गजम् ॥ २२ ॥
 कर्णौ यावत्समेतानि पुनः समवगाहयेत् ॥
 (*आरक्षितानि शिरसि प्रक्षाल्यास्य शयीष्य च ॥ २३ ॥
 प्रकामे(मं) तापयित्वा तु निवृत्तं स्थानमानयेत् ॥
 आगतस्य च नागस्य मत्तस्य च विशेषतः ॥ २४ ॥
 निवारणस्योपचारोऽयं सर्वेष्वनुषु कीर्तितः ॥
 ग्रीष्मे प्रागुदयाजागमवगाहाय योजयेत् ॥ २५ ॥
 छायायां (च) द्विपौरुष्यां सीदन्तमवगाहयेत् ॥ २६ ॥
 माघ्यदिने तु शालास्थं पापयेद्दुष्टतूदकम् ॥ २७ ॥
 इति ग्रीष्मविधिः प्रोक्तो वार्षिकः संप्रवक्ष्यते ॥
 तस्याम्पुदितमात्रे तु सूर्ये वर्षासु तुद्विमान् ॥ २८ ॥
 निवारणाय नागानां कुर्यात्पूर्वाह्निकं हितम् ॥
 पुनर्निवृत्तिमात्राहं (१) हितं वर्षासु हस्तिनाम् ॥ २९ ॥
 ऋतुसंधिषु सर्वेषु मृत्तिकाया निवारणम् ॥
 गोमूत्रं पापयेन्नागं हस्ते शङ्कुं च वन्ययेत् ॥ ३० ॥

* अनुशिद्धान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. हस्तिनामृतसंधिषु ॥ हितं वर्षं च मर्षेषु ।

उपस्थिते मदे वाऽपि प्रभिन्ने वाऽपि कुक्षरे ॥
 कस्मात्स्नेहो विरेको वा न देयस्तु महामुने ॥ ३ ॥
 कस्मादुभयतः स्नेहो मुखतः पृष्ठतोऽपि च ॥
 न प्रदीयेत युगपन्नागेभ्यो द्विजसत्तम ॥ ४ ॥
 कस्माच्च भोजितायाऽऽज्यस्नेहवस्तिः प्रदीयते ॥
 निरुहो भोजिते वाऽपि कस्मान्नैव प्रदीयते ॥ ५ ॥
 कस्मात्पीतवते तोयं पश्चादुक्तं प्रदीयते ॥
 कस्माच्च शून्यकोष्ठाय स्नेहवस्तिर्न दीयते ॥ ६ ॥
 प्रत्युद्रतस्य नागस्य कस्माल्लिण्डं न शोध्यते ॥
 * (अरोग्ये(गे) व्याधिते नाथ समं कस्मान्न वाध्यते ॥ ७ ॥
 कस्मान्न हस्तिवैद्येन चिकित्स्यः पुरुषः स्मृतः ॥
 कस्मात्तु नरवैद्येन न चिकित्स्यो मतङ्गजः ॥ ८ ॥
 कस्मादन्तनिवृत्ताय न देयो मोदको द्विज ॥
 प्रतिपानं यथा तच्च यथापोगं प्रदीयते ॥ ९ ॥
 कस्माच्च हस्तिशालायां नखरोमं न कल्पयेत् ॥
 कथं नीराजिताः सन्तो न निर्वाप्यास्तु कुक्षराः ॥ १० ॥
 कस्माच्चैव दिवास्वप्नं न प्रशंसन्ति दन्तिनाम् ॥
 प्रतिपानौषधानां च ब्रूहि कालमशेषतः ॥ ११ ॥
 स्नानस्य चापि यः कालो भक्तस्य यवसस्य च ॥
 युक्त्या प्रतिनयं ब्रूहि यथा वाऽभिनयं मुने ॥ १२ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 कार्याकार्यविधिं सर्वं हेतुभिः संप्रदर्शयेत् ॥ १३ ॥
 भोजयित्वाऽपि मातङ्गं मोहाद्यः पापयेज्जलम् ॥
 विषमं पच्यते भुक्तं स भवत्युत्तरोदकः ॥ १४ ॥
 न चात्र समानः सम्पद्भुक्तं चास्य न जीर्णते ॥
 तस्मात्करिणे भुक्तवते पानीयं न विधीयते ॥ १५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतपाठः स्वपुस्तके पालकाप्योत्तरवाक्ये, पालकाप्योत्तरवाक्यं
 'तस्मात्कर्मप्रयुक्ते तु' इत्यादिः 'व्याधितं परिवर्जयेत्' इत्यन्तः पाठोऽत्र राजप्रश्न-
 वाक्य उपलभ्यते ॥

अजस्रं मक्षयन्त्येते शीतसात्स्या महाप्रपः ॥
 यस्मादुक्तवतः स्नेहो दुःखं पच्येत विष्टुतः ॥ १६ ॥
 तस्मादुदकपूर्वं तु सुखं भुक्तं न जीर्यते ॥
 एवं पानीयपीतस्य भक्तभुक्तस्य दन्तिनः ॥ १७ ॥
 नस्यकर्म प्रयुङ्क्ते यस्तस्य तोषपरिभुतः ॥
 मूर्छां वा नयति स्नेहो अस्त्रेतीसारमरोचकम् ॥ १८ ॥
 व्यापादं वा पुनर्घोरं मिथ्याकर्मप्रयोगतः ॥
 तस्मादभुक्तवत्पेव नस्यकर्म विधीयते ॥ १९ ॥
 विधानं तस्य कार्त्स्न्येन नस्यदानं प्रकीर्त्यते ॥
 विश्लेषं संधयो यान्ति पथि व्यापामतोऽपि वा ॥ २० ॥
 तस्मात्कर्मप्रयुक्ते तु न विरेको विधीयते ॥
 तेजसो हि समावेशान्मदः संजायते गजे ॥ २१ ॥
 तेजसं नस्यमप्युक्तमतस्तं नावचारयेत् ॥
 यथा हि भवने क्षीप्ते सर्पिषा परिषेचनम् ॥ २२ ॥
 भवेदाशु प्रदाहाय नियतं तस्य वेश्मनः ॥
 एवमेव अभिन्नस्य कुक्षरस्य महीपते ॥ २३ ॥
 तैलावचारणादोषो हेतुभिः संप्रदर्शितः ॥
 यत एवं विकाराय ततः स्नेहो न युज्यते ॥ २४ ॥
 तैलसर्पिविरेकाणां मत्तेनैवावचारणम् ॥
 अभिन्नः सर्वसैकेन मूर्छां प्राप्नोति दारुणाम् ॥ २५ ॥
 शिरोऽभितार्पं लभते दृष्टिश्चास्पोषहन्यते ॥
 तस्मात्प्रमिन्ने मातङ्गे नाम्यङ्गस्तु विधीयते ॥ २६ ॥
 न सर्पिषा न तैलेन नित्यमेव विधीयते ॥
 अपाने सुखतश्चैव युगपद्यदि दीयते ॥ २७ ॥
 स्नेहः स्नेहेन सङ्गस्य परिणामं न गच्छति ॥
 आनाहो वाऽतिसारो वा मूर्छा वाऽस्येपजायते ॥ २८ ॥
 यस्मात्तस्मादुभयतो न स्नेहो दीयते नृप ॥
 अभुक्तानिदृष्टोत्त भुक्तवच्च निराकृतः ॥ २९ ॥

भुक्तवांश्चानुवास्पेत तस्मान्नाभुक्तवान्गजः ॥
 वस्तिस्तिद्धौ मया पूर्वमेतत्सिद्धमशेषतः ॥ ३० ॥
 कीर्तितं क्रमयोगेण हेतुभिः स्पष्टलक्षणैः ॥
 स्वकरीषे च वसतिः कार्या भवति दन्तिनाम् ॥ ३१ ॥
 विवर्जयन्ति रक्षांसि ग्रहाः परिहरन्ति च ॥
 अभिचारो न भवति मनो न प्रतिहन्यते ॥ ३२ ॥
 व्याधयश्च प्रशाम्यन्ति नोद्विजन्ते च कुञ्जराः ॥
 तस्मादस्तमिते सूर्ये रक्षार्थं मनुजाधिप ॥ ३३ ॥
 प्रत्युद्रतानां नागानां न लिण्डमपकृष्यते ॥
 व्याधितं चाप्यरोगं वा नैकस्थाने निवेशयेत् ॥ ३४ ॥
 रोगसंलेपनमयाध्याधितं परिवर्जयेत् ॥
 मनुष्यवैद्यो नागानां चिकित्सां न प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥
 हस्तिवैद्यो मनुष्याणामतो हेतोर्नराधिप ॥
 अन्नसात्म्या हि पुरुषास्तृणसात्म्या मतङ्गजाः ॥ ३६ ॥
 मात्राप्रकृतिसात्म्यानां (ः)वैशेष्याच्चापि पार्थिव ॥
 यस्माच्छास्त्राणि च पृथङ्नराणां दन्तिनामिह ॥ ३७ ॥
 तस्मान्नागभिपङ्कनागांश्चिकित्सेन्ना भिपङ्करान् ॥
 क्षीरमेदकमद्यानां तथा सौवीरकस्य च ॥
 अनिर्वृत्ता च नागानां प्रातः पानं विधीयते ॥ ३८ ॥
 क्षीरादीनि महीपाल तोयं पीत्वा पिवेद्यदि ॥
 कोपयन्ति कंफं पश्चात् पीतान्येतानि दन्तिनः ॥ ४० ॥
 श्लेष्मणा हृदयं तस्य कुञ्जरस्य प्रपीड्यते ॥
 नाभिनन्दीत चाऽऽहारं भुङ्क्तं चापि न पच्यते ॥ ४१ ॥
 कृमिकोष्ठी भवत्येवं मृत्तिकां चाभिनन्दति ॥
 यस्मात्तस्माद्रज्जम्बुस्तु प्रातः क्षीरादि दीयते ॥ ४२ ॥
 ऐरावणादयो राजन्कीर्तिता ये दिशां गजाः ॥
 तस्मात्प्रसूतिर्नागानां विद्धीमानिह वारणान् ॥ ४३ ॥
 यस्माच्च देवहस्तिभ्यः प्रसूता वारणा नृप ॥
 तस्माद्रजोपकरणं वारणानां महीपते ॥ ४४ ॥

॥ धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

अशुचिर्न स्पृशीत्कश्चिन्न वा रोहेन्मत्तङ्गजम् ॥
 शुचिना तु मुत्तं वृद्धिं पुष्टिं च लभते सदा ॥ ४५ ॥
 अनेनैव विशेषेण वारणानां महीपते ॥
 शालासु *मुत्तवालाणां कल्पनं न विधीयते ॥ ४६ ॥
 पीडा भवति नागानां तस्मात्तत्र न कल्पयेत् ॥
 पण्मासोद्धर्धते रात्रिः पण्मासोत्परिहीयते ॥ ४७ ॥
 क्षयं वृद्धिं विभज्याय स्वापयेच्च मत्तङ्गजम् ॥
 दिवास्वप्नस्तु नागानां दोषकोपाघतः पुनः ॥ ४८ ॥
 प्रतिपिद्धो दिवास्वप्नस्तस्मात्तु नृपपुङ्गव ॥
 द्वात्रिंशत्शतिका रात्रिर्दिवसश्च समो यदा ॥ ४९ ॥
 तदा त्रिंशतिमे चैव नालिकं (?) स्वापयेद्गजम् ॥
 सेवतां तु दिवा स्वप्नमेपां श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ५० ॥
 शातार्त्तर्क्षुक्ष (?) नागानामतः स्वप्नो दिवा हितः ॥
 मतिपानौषधादीनि पूर्वाह्णे भोजनानि वै ॥ ५१ ॥
 स्नातस्य भक्तं पूर्वाह्णे सायाह्णे च तथाऽपरम् ॥
 कृतमङ्गलशौचाश्च कृतस्वस्त्यपनक्रियाः ॥ ५२ ॥
 नीराजनविधौ नागाः फाल्गुनापादकार्तिकैः ॥
 समास्तेषु यथा प्रोक्ता इति राज्ञो घनाः स्मृताः ॥ ५३ ॥
 नीराजितानां स्नानं च गजानां न विधीयते ॥
 अतो निर्वसतीकल्पस्तत्र पुण्यो विधिः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 शान्तिस्वस्त्यपनादीनि नित्यं कार्याणि हस्तिनाम् ॥
 बालवृद्धानुराणां च क्षीणानां च विशेषतः ॥ ५५ ॥
 फर्त्तव्यो हस्तिनां सम्पन्नदयापूर्वमनुग्रहः ॥
 रक्षिता वारणा राज्ञां भवन्ति विजयावहाः ॥ ५६ ॥
 पावतः सुभृत्तान्कुर्याद्धारणान्सर्वकामतः ॥
 तावतः पृथिवीपाल वारणान्ग्राहयेद्वितान् ॥ ५७ ॥

* 'नखवालाणां' इत्येव युक्तम् । 'कस्माच्च हस्तिशालायां नखरोम न कल्पयेत्'
 इतिप्रश्नानुक्त्येनैवोत्तरस्य वक्तव्यत्वात् ।

१ क. 'साम्बर्ध' । २ क. 'सान्परि' । ३ क. यदि । ४ क. 'तान्क-
 र्त्वा वार' ।

(* रक्षिता वारणा राज्ञो भवन्ति विजयवहाः) ॥

वहन्ति चैवं सुप्रीताः सततं पुरुषेश्वरान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने

कार्याकार्यविधिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

देवराजप्रतीकाशः पप्रच्छाङ्गो नराधिपः ॥

पालकाप्यमुपासीनं वेदविद्याविशारदम् ॥ १ ॥

प्रवक्षिणमभिक्रम्य पादानतकृताञ्जलिः ॥

भोजनेऽप्यथवा घासे पाने वाऽथ गुणान्प्रति ॥ २ ॥

संशयं ब्रूहि तत्त्वेन भगवन्मे प्रसीदत ॥

एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

निखिलेनैव ते सर्वं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥

श्रूयतां मनुजाधीश यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४ ॥

भोजनस्यानुपानस्य यथर्तुगुणसंपदः ॥

लवणं पाचयेद्भक्तमुदकं क्लेदयत्यपि ॥ ५ ॥

प्रीणनं प्राणजननं रसान्नं शोषकृदधि ॥

क्षीरं जीवयति श्रीमन्मांसं वृंहयति द्विषम् ॥ ६ ॥

सर्वेस्तु स्नेहनं चापं (१) क्षौद्रं शोधनमुच्यते ॥

संस्कृतो दीपनं क्षीरं तैलं वातहरं भवेत् ॥ ७ ॥

संवर्धनश्च धातूनां भेदकः प्राणवर्धनः ॥

वसा वर्धयति प्राणान्मेदो वृंहणमेव च ॥ ८ ॥

मदिरा दीपयत्यग्निं श्रमघ्ना च नराधिप ॥

यवसेन विचित्रेण मृदुना हरितेन च ॥ ९ ॥

यथर्तुं चोपयुक्तेन वलं तेजश्च वर्धते ॥

भोजनं गुणसंपन्नं यथोक्तं प्राणधारणम् ॥ १० ॥

वलसंजननं चैव धातूनां च विवर्धनम् ॥

भोजने स्वादने चैवमित्येते गुणसंग्रहाः ॥ ११ ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

१ क. मरन्ति । २ क. वाऽस्य । ३ क. प्रसादनः । ४ क. संस्कृतोदीपनं ।

वारणानां पथोऽकालं पच्यन्ते मनुजाधिप ॥
 श्रुतं वयः प्रमाणं च ग्रहण्याश्च बलाबलम् ॥ १२ ॥
 देशं कालं च विज्ञाय ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥
 इत्येते विहिता राजनःकपानस्य वै गुणाः ॥ १३ ॥
 पालकाप्येन मुनिना विनिश्चित्य यथातथम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थानेऽ-
 न्नपानगुणाधिकारो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 सौवीरकस्तु यः प्रोक्तो जानीयां सति तत्कथम् ॥ १ ॥
 कथं वा सेवनं तस्य पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 शिरस्त्रातोऽनुलिप्ताङ्गः शुक्लवासाः समाहितः ॥ २ ॥
 पूजां प्रपूज्य देवेभ्यः स्वस्ति वारुणं द्विजानपि ॥
 तदर्थं साधयेदम्बलं विमलं वृक्षनादिकम् ॥ ३ ॥
 आढकानां चतुःपष्टिः (?) पुराणघृतभाजने ॥
 वचां विडङ्गं पिप्पल्यो मुद्गाश्च मरिचानि च ॥ ४ ॥
 शृङ्गवेरं मधुरसा पिप्पलीमूलमेव च ॥
 चमे हरिद्रे कुष्ठं च मल्लिहा रोहिणी तथा ॥ ५ ॥
 मधुकं लोभमित्येपामेकैकस्य विचक्षणः ॥
 पलान्यर्धचतुर्गानि कुर्याद्धारपत्र (?) वा ॥ ६ ॥
 भल्लातकानां पञ्चाशदभयानां शतं तथा ॥
 शालजम्बूपलाशस्य पुक्षस्य वरणस्य च ॥ ७ ॥
 करञ्जस्य मधूकस्य सर्जस्य कुटजस्य च ॥
 सारिस्ताम्बकस्य यवस्याऽऽघ्रातकस्य च ॥ ८ ॥
 विभीतकस्य निम्बस्य कृतमालस्य च त्वचः ॥
 ग(गु)ट्टची कोविदारस्य सप्तपर्णस्य च त्वचः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरत्वचा सार्धं मुष्ककत्वकपेव च ॥
 एकैकस्य त्वचो भागं पलानि दश कल्पयेत् ॥ १० ॥

एतन्मासस्थितं प्रातः पानमध्ये प्रदार्पयेत् ॥
 अर्थाद्विकीयं द्रोणं नु प्रमाणं परिकल्पितम् ॥ ११ ॥
 एवं भक्ते च नागेभ्यो दद्याद्द्वै कुशलो मिषक् ॥
 कृमिकोष्ठे वातगुल्मे मन्दाग्नौ दन्तिनां तथा ॥ १२ ॥
 दापयेदन्तरायामे रोगेषु कफजेषु च ॥
 सम्पक्त्वसौवीरैको दत्तो विधिं विज्ञाय तत्त्वतः ॥ १३ ॥
 व्याधिं च शमयत्पाशु बलं धातुश्च वर्धते ॥
 इत्थम्वीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ १४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये गजापुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने सौवीरक-
 पानविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 कथं प्रयोगकालेषु नागेभ्यो दीयते कथम् ॥ १ ॥
 कथं हि कृतकर्मभ्यः पोतेभ्यश्च कथं सुरा ॥
 स्थूलेभ्यश्च कृशेभ्यश्च मत्तेभ्यश्च प्रदीयते ॥ २ ॥
 का च मधस्य संज्ञा वै वृद्धेभ्यो दीयते कथम् ॥
 का मात्रा के गुणाः पाने कथं योऽप्या च वारुणी ॥ ३ ॥
 पदङ्गप्रतिपानं च कथं कस्माच्च दीयते ॥
 एतन्मे भगवन्ब्रूहि पृच्छतस्तु महामुने ॥ ४ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 सुरापानगुणांश्चापि संपोषं कालमेव च ॥ ५ ॥
 बह्वीपथां जातरसां परिपक्वां चिरस्थिताम् ॥
 तीक्ष्णां सुरां क्षौद्रपुतां दापयेत्कृतकर्मणि ॥ ६ ॥
 अध्वागते गुडसुरामथवा विगुहोदकाम् ॥
 मधुफाणितसंयुक्तां कोष्ठनिर्वापणे हिताम् ॥ ७ ॥
 तस्य कोष्ठं शोधयति प्रसादयति शोणितम् ॥
 आमं तन्द्रां पिपासां च वारुणी चापकर्षति ॥ ८ ॥

अपरेद्युश्च विश्रान्ते पुनः प्रातः पुरंजय ॥
 चङ्क्रामितनियण्णाय विनीते चैव हस्तिने ॥ ९ ॥
 दद्यात्पङ्कजपानं तु बलवर्णकरं हितम् ॥
 पिप्पली गृह्णवेरं च मधु तैलं गुडं सुरा ॥ १० ॥
 एकत्र मूर्च्छयित्वा च प्रतिपानं प्रदापयेत् ॥
 तत्पङ्कजप्रतीपानमिति संज्ञा विधीयते ॥ ११ ॥
 तेनास्य चीयते रक्तं बलं वर्णश्च जायते ॥
 ये च प्रचलिता दोषा भवन्त्यध्वप्रयोजनात् ॥ १२ ॥
 क्षुभ्यमानशरीरस्य वातपित्तकफादयः ॥
 एतेन प्रतिपानेन यथास्थानं नराधिप ॥ १३ ॥
 शर्म गच्छन्ति नागस्य दोषाय न भवन्ति वा ॥
 तत्पङ्कजप्रतीपानं विश्रान्ताय प्रदीयते ॥ १४ ॥
 उत्पन्नगुणकां तीक्ष्णां वारुणीं जातवक्षसाम् ॥
 सुरां दद्यात्प्रयोगेण तैलं चैव न दापयेत् ॥ १५ ॥
 अनयाऽध्वानं च सहते न च मूर्च्छति वारणः ॥
 तृष्णा च न भवत्येव अनया पृथिवीपते ॥ १६ ॥
 आ दशभ्यस्तु वर्षेभ्यः पोतकेभ्यो नराधिप ॥
 गोक्षीरं नवनीतं च सदा प्रातर्विधीयते ॥ १७ ॥
 सर्पिषा चैव सेकः स्यात्सर्पिषा चैव भोजनम् ॥
 नित्यमुत्कारिकां दद्याच्छालूकानि विसानि च ॥ १८ ॥
 एतत्तु दद्यात्पोतेभ्यो ये चान्ये मधुरा रसाः ॥
 आप्यायन्ते तथा पोता वपुश्चैषां न हीयते ॥ १९ ॥
 स्थूलस्य मृदुमांसस्य क्षुभ्यन्तेऽङ्गानि यस्य च ॥
 न तस्मै मेदकं दद्यात्तं यं कामादभीक्षणशः (?) ॥ २० ॥
 तत्र श्रान्तं तथा स्विन्नं न च संक्रामयेद्भजम् ॥
 दद्यात्तैलोदकं पातुं योगवित्कुशलो मियक् ॥ २१ ॥
 फामं द्विपञ्चरात्रं च सोमवल्कयुतां सुराम् ॥
 दद्यात्सगुडतैलं वा यथायोगं यथाविधि ॥ २२ ॥
 छविः शोभा स्थिरा चास्य बलं चैव न हीयते ॥
 विडङ्गमेदको चास्मै दद्याद्वा क्षीवमेदको ॥ २३ ॥

स्पृष्टस्य वलमांसस्य श्लेष्मणा चार्दितस्य वै ॥
 क्रात्स्न्येन विधिरुक्तोऽयं यथावद्वाजसत्तम ॥ २४ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिं विस्तरतोऽपरम् ॥
 विद्धि प्रकारयोगा हि प्रतिपानस्य निश्चितम् ॥ २५ ॥
 सुरा च मधुरा पूर्वा श्लेष्मघ्ना पित्तवर्धनी ॥
 तीक्ष्णत्वाच्चरयत्यन्नं दीपनीयतमा स्मृता ॥ २६ ॥
 वातशूलेषु भूयिष्ठं *तस्य दोषाः प्रशस्पते ॥
 अतस्तीक्ष्णतरां प्राहुः प्रसन्ना मनुजाधिप ॥ २७ ॥
 उष्णवीर्यां तनुरसां तथा वद्विप्रदीपनाम् ॥
 वातश्लेष्महरां चैव तथा वेद्विविवर्धनीम् ॥ २८ ॥
 वलं विज्ञाप नागेभ्यस्तदैनां संप्रदापयेत् ॥
 भोजितानां च नागानामनुपानेषु पूजिते ॥ २९ ॥
 अत्पाशितं जरपति कण्ठमार्गविशोधनी ॥
 सौमनस्यकरी हृद्या मनोवर्णप्रसादनी ॥ ३० ॥
 वातलेष्वापि सुतरां मन्दाग्नौ च प्रशस्पते ॥
 मन्दोद्भृता या सुतरां तरुणी चाप्यतिस्विरा ॥ ३१ ॥
 अल्पकरसवीर्यत्वाञ्च सा कर्मसु पूजिता ॥
 वातपित्तप्रकोपी तु सीधुरुक्तो मनीषिभिः ॥ ३२ ॥
 रूक्षश्च सकपापश्च विपाके कटुकस्त्वया ॥
 रूक्षत्वात्कटुतिक्तश्च श्लेष्माणमपकर्षति ॥ ३३ ॥
 तथा रूक्षकपायत्वाद्रक्तपित्तहितोऽमरः ॥
 एष पकरसः सीधुरपकरस एव च ॥ ३४ ॥
 तनुल्पो रसवीर्येण गौरस्त्वम्लगुणाधिकः ॥
 शार्करो भृशशीतत्वाद्दृष्टो वातविवर्धनः ॥ ३५ ॥
 पित्तकोपी तु तीक्ष्णत्वाच्छ्लेष्माणं च निरस्पति ॥
 अरिष्टो दीपनीयत्वात्सर्वेभ्योऽभ्यधिकैर्गुणैः ॥ ३६ ॥
 सर्वदोषहरश्चैव नागानां मनुजाधिप ॥
 उष्णवीर्यश्च रूक्षश्च विपाके कटुकश्च सः ॥ ३७ ॥

* 'तस्या दोषः' इति भवेत् ।

१ क. पित्तप्रवर्धनीम् ।

आस्वादतः स कटुकः स कषायरसः स्मृतः ॥
 न वर्धयति नागानां कफपित्ते विशेषतः ॥ ३८ ॥
 शास्त्रावातं कोपयति स्नेहं भातं च कर्षयेत् ॥
 तस्मात्स्निग्धानि पानानि स्नेहमुक्तं च भोजनम् ॥ ३९ ॥
 अरिष्टं पिवतो राजन्देपानि कुशलेन तु ॥
 अल्पां तमनुपिष्टां तु मार्घवीकं संप्रचक्षते ॥ ४० ॥
 सुगन्धि च विशेषेण सुरसं चापि निर्दिशेत् ॥
 कषापतिकृच्छ्रोष्णं प्रमोदि विशदं लघु ॥ ४१ ॥
 कायामिदीपनं चैव मृद्वीकं मधु निर्दिशेत् ॥
 मैरेयो मधुरः स्वादुस्तीक्ष्णो दीपनचृंहणः ॥ ४२ ॥
 लघुर्विषाके कटुकः पित्तलो मारुतापहः ॥
 अतंसंभ्रातं तथाऽम्लं च लवणं च विवर्जयेत् ॥ ४३ ॥
 अग्निना दूषितं यच्च यच्च भाजनदूषितम् ॥
 एतेर्दोषैः परीतानि मद्यानि प्रतिषेधयेत् ॥ ४४ ॥
 करवीरोत्पलाम्भोजतुल्यगन्धेन यद्भवेत् ॥
 तिलतैलसवर्णं स्पादघृतमण्डनिभं च यत् ॥ ४५ ॥
 आस्वादे तिक्रमधुरं प्रकृतिस्थं बलान्वितम् ॥
 ईदृशं पाययेन्मद्यं सर्वदोषविनाशनम् ॥ ४६ ॥
 पुनर्दोषान्प्रवक्ष्यामि दुष्टमद्यस्य तत्त्वतः ॥
 विदाहमम्लिकां कुपोदभिष्यन्दं हि नीलिकाम् ॥ ४७ ॥
 त्वग्दोषान्पुष्पितां कुर्पाद्घ्राणव्यक्तामरोचकम् ॥
 सादोदावर्तगुल्मांश्च मरणं चाऽऽशु दन्तिनः ॥ ४८ ॥
 लण्णेन चाभिसंतप्तादतः पित्तं प्रकोपयेत् ॥
 अवसत्रा लेसनीं स्यात्किण्वगन्धिर्न जीवति ॥ ४९ ॥
 भक्तदुष्टा तथाऽऽघ्नानं रसवान्वा कफोद्भवम् ॥
 एवमेते सुरादोषा मया सम्यगुदाहृताः ॥ ५० ॥
 एभिर्दोषैर्विशुक्तानि मद्यानि प्रतिषापयेत् ॥
 इति मद्यस्य नृपते गुणा दोषा मपेरिताः ॥ ५१ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रतिपानं पठतुं कम् ॥
 सर्वं वा लवणं दद्याद्देयन्ते सुरसां सुराम् ॥ ५२ ॥

जातीव प्रसन्नां तां सीधुं वाऽपि चिरस्थिताम् ॥
 दापयेल्लवणैः सार्धं नागानां शिशिरागमे ॥ ५३ ॥
 माध्वीकं वा प्रसन्नां वा सीधुं वा ज्यूयणान्वितम् ॥
 दद्याद्भ्रसन्ते नागेभ्यो मुनिष्पन्नं यथाविधि ॥ ५४ ॥
 सरकः सगुहो ग्रीष्मे प्रदातव्यो विजानता ॥
 माध्वीको वा जलयुतः प्रतिपानं वा सशर्करम् ॥ ५५ ॥
 मध्वासवमरिष्टं वा सक्षौद्रं दापयेद्विपक् ॥
 वर्षासु सगुहं वाऽपि तैलं वा मदिरान्वितम् ॥ ५६ ॥
 मध्वासवः शार्करो वा सजलः शर्करायुतः ॥
 पयो दधि शरदागमे करिभ्यो नृपसत्तम ॥ ५७ ॥
 प्रायशः पैष्टिकं मद्यं वातिकानां प्रशस्यते ॥
 माध्वीकं मधुगौढो वा कफपित्ताधिकास्तु ये ॥ ५८ ॥
 गुढान्विताऽनिलहरा हिता रक्तजपाय च ॥
 वृंहणी दीपनी हृद्या कृष्या बल्या मनस्करी ॥ ५९ ॥
 सद्यःश्रमहरा चैव वारणानां नराधिप ॥
 वातश्लेष्मकृमिहरा सुरा तैलसमन्विता ॥ ६० ॥
 दीपयत्यन्यथा पित्तं विधिना वर्तिता सुरा ॥
 पित्तघ्नी विधिवद्युक्ता कोष्ठदोषनिवर्हणी ॥ ६१ ॥
 सपञ्चलवणा हृद्या सर्वदोषापकर्षणी ॥
 क्षुभितावर्धवंशानां प्रवातश्रमवक्षसाम् ॥ ६२ ॥
 मदिरा दन्तिनां पथ्या लाक्षया सह योजिता ॥
 संधानार्थं शरीरस्य धातुसाम्यार्थमेव च ॥ ६३ ॥
 रक्तपोदशभागैः तुल्यां लाक्षां प्रदापयेत् ॥

—:०:—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि कृशानां वृंहणे विधिम् ॥ ६४ ॥
 कर्मणा ये परिक्षीणा वधवन्धेन वा पुनः ॥
 हीनया विधया वाऽपि प्रभिन्ना मिश्रिताश्च ये ॥ ६५ ॥
 क्षीणशोणितमांसाश्च कृशकायाश्च दन्तिनः ॥
 सप्तरात्रं पयो दद्यात्ततः कुल्यापमेदकम् ॥ ६६ ॥
 निरूपं कारयेत्सम्प्लुलत्थानामथाऽऽङ्के ॥
 त्रिंशद्दिनात्पलानि स्युः किण्वस्य च गुडस्य च ॥ ६७ ॥

एतत्प्रतिनये दद्यादेकरात्रं स्थितं भिषक् ॥
 कुल्माषमेदकं दद्याद्रक्तस्नेहेन मूर्च्छितम् ॥ ६८ ॥
 कुल्माषमेदकात्सद्यः शोणितं तु मजायते ॥
 कच्छुकाशाल्मल्लोश्वापि सर्जूर्याश्वापि भस्तकम् ॥ ६९ ॥
 शाकवृक्षयवांश्वापि ये चान्ये मधुरा हुमाः ॥
 छेदयेत्कुपलार्थाय तैरेवं बृंहयेद्भजम् ॥ ७० ॥
 हरितैश्वापि यवसैर्विचित्रैर्मृदुभिर्हितम् ॥
 बृंहयेद्बृंहणकरैर्न च तीक्ष्णैरुपाचरेत् ॥ ७१ ॥
 अवेक्षते सदा नागान्वन्धूनिव सदा भिषक् ॥
 मुरोपयोगकुशलो मेदकेषु च शास्त्रवित् ॥ ७२ ॥
 भृशं संतप्तदेहा ये बलात्कृशतराश्च ये ॥
 अत्यन्तरूक्षकायाश्च रक्तपित्तातुराश्च ये ॥ ७३ ॥
 बहुप्राणपरीताश्च पयसोऽभिद्वृतास्तथा ॥
 नवग्रहैर्ये तेषां तु मुरापानं न शस्यते ॥ ७४ ॥
 विपन्नं चातिवृत्तं च मद्यं मेदकमेव च ॥
 वारणेभ्यो न दातव्यमतिमात्रं च यद्रवेत् ॥ ७५ ॥
 नेष्टं च क्षीरपीताय मद्यपीताय वा पयः ॥
 विरुद्धा वादरहितमुपयं विद्धि दन्तिने ॥ ७६ ॥

इति श्रीपालकाप्ये गजायुर्वेदे महाप्रवचन उत्तरस्थाने मुराप्रतिपान-
 विधिर्नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथाङ्गपतिरमरसदृशवरुणधनपतिसत्त्वे गुरुविक्रमप्रशान्तशत्रुहारकेयूर-
 मुकुटप्राणिप्रभाभिरुद्योतितपादपङ्कजं क्रतुसमृद्धं पावकप्रभाभिरिव विराजमान-
 मभिवाद्य विनयात्प्रमच्छ पालकाप्यम्, भगवन् ये त्विमे स्वपुष्पसुखसंवृद्धा
 हस्तिनः पर्वतनदीनदसरःप्रस्रवणदरीगिरिनिकुञ्जेषु विनतपुष्पभारशास्त्रेष्वभि-
 रताः कचिद्ब्रह्मणमुपगच्छन्ति, तान्दाम्यमानान्सोद्वेगान्गुरुबन्धाद्गुशवाग्दण्ड-
 प्राजनैरभिहन्यमानान्दृष्ट्वा महत्कारुण्यमुत्पद्यते मनसः । तेषां ग्राम्यन्या-
 यिसंतप्तदेहानां चिकित्सितमुपदेष्टुमर्हति ॥

अथ विनयादवनतशिरसमभिसमीक्ष्योवाच 'पालकाप्यो महामुनिः—शृणु राजन्गुग्गुलुद्रव्यमनेकगुणसंपन्नममृतोपमं रसायनभूतमित्येषां चिकित्सार्थ-मुत्पादितं भगवता पशुपतिना । तस्योपयोगमुपदेक्ष्यामः । स्तम्भादौ वातिकेषु विकारेषु तथा बालपाकलप्रसृतमृदुग्रहकुक्कुटमहापाकलोत्कर्णवातानाहविषमे-हशिरोरोगतृदपशूलगात्रस्तम्भस्कन्दमूर्छापाण्डुरोगहस्तग्रहातगतितुल्यमभि-पन्न(ण्)मृज्जरधानाहमेहोदरशोषिणां कृमिकोष्ठिहीनसाम्यव्यापदादीनां वात-कफादीनां विकाराणामन्येषां च प्रशस्तम् । तत्र प्रशस्तदेशजातम-नुपहतवीर्यमचिरस्थितमशुष्कमनिर्दग्धमनन्यद्रव्यसंयुक्तमृत्तिकाङ्गारवर्जितमभि-संवीक्ष्याञ्जनरुचकभृङ्गराजप्रतीकाशं महिषाक्षं चोपकल्प्य पलद्वयात्मभृतिं विंशतिपलिकमरात्रिं कृत्वा ततस्तं महति कटाहे दृढे कुम्भेष्वा(वा) सूयते गोमू-त्रत्रिफलाप्रसन्नामेरेयाणामन्यतमेन द्रव्येण यदि तादृवाकरकिरणसंतप्तं संजा-तफेनबुद्बुदं भवति, तदा बलवद्भिः पुंभिः कल्पकाभिर्वा इषदि पेयपित्वाऽञ्जन-मिव श्लक्ष्णं ततः सुमनसमभिसमीक्ष्य वारणं प्राक्सूयोदयाद्वेणुभिः सुपरिष्ट-हीतमारोग्यार्थं तु पूर्वोक्तैरेव द्रव्यैर्यथायोगमवलोक्य पापयेच्छारीरमानसदुः-सकोपशोकभयदपेक्षैर्विमुक्तं युक्त्या विरित्तं युमुक्षितं सुस्थितसर्वाङ्गं गजम् ।

अथवा द्विपञ्चमूलत्रिफलाकायपिष्टं पुनः प्रकाथ्य शीतीभूतं जीर्णाहाराय दद्यात् । क्षीरं प्रतिपानाय दद्यात् । स्वापयेदेकपक्षतः । यवसकवलकुवलजा(पा)नां प्रतिषेधः । अथ प्रथमायां मध्याह्नेलापो यच्चतुर्गुणं संयुक्तेन्दुनीलफल-हरितेन यवसेन कण्ठशोधनार्थं प्रतिच्छाद्य गोजाविमहिषीणां पयः शृतमर्घभा-गावशिष्टमवतार्य शर्करार्च्यसंस्पृष्टं पाययेत् । तेनास्य जीर्णापघस्य कोष्ठ-दाहशान्तिर्भवति । ततो जीर्णापघं वारणमभिज्ञाय पुनः प्रच्छाद्य कवलैः स्वच्छन्दमुत्सृज्य चैनं नदीनदसरःपर्यन्तेषूदकपूर्णेष्ववगाहयेत् । विधानार्थं पुराणपाठकानामोदनं मुद्रण्येण घृतस्निग्धेन सायमेककालं भोजयेत् । शय्या-भागोऽस्य सरोष्टाणामेकतमेन पुरीषेणाऽऽतपशुष्केण स्वकरीषेण वा शय्या विधिविधानमसंवाधं कुर्यात् ।

तत्र श्लोकाः—

एष एव विधिः कार्य आ समाप्तेर्यथाविधि ॥

अन्यथा क्रियते मोदात्ततो व्यापत्तिमर्हति ॥ १ ॥

दीनो म्रानमुत्तस्तस्य वेपथुः स्वपथुः क्रमः ॥

कदाचिदुत्थं भजते कदाचिच्छीतमेव च ॥ २ ॥

भवेद्धृत्कर्णसंतापी नृष्णपा चातिपीडितः ॥
 पुरीषं रक्तसंमृष्टमेकैकं कुरुते ध्रुवम् ॥ ३ ॥
 राजद्वेपी भवेच्चास्य रक्तमेहित्वमेव च ॥
 रसैश्चतुर्भिः संपुक्तो लवणाम्लविवर्जितः ॥ ४ ॥
 तिक्तः कषायो मधुरस्त्रिदोषघ्नः कटुः स्मृतः ॥
 माधुर्याच्छमयेद्वायुं कषायत्वाच्च पित्तहा ॥ ५ ॥
 तिक्तत्वाच्छ्लेष्मशमनः क्षिग्धत्वाद्भलवर्धनः ॥
 कटुत्वादीपनो राजन्कृमिघ्नश्चापि कीर्तितः ॥ ६ ॥
 * स्नेहः पर्युषितानां च बृंहणार्थं हितः सदा ॥
 फर्पणः केवलः शस्तः स्थूलानां मूत्रकृत्ततः ॥ ७ ॥
 अतक्रहोपशमनो मल्लक्ष्यः पुष्टिवर्धनः ॥
 पापयेन्मासमेकं तु गुग्गुलुद्रव्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 काषाग्निबलसात्स्यानि वर्णं चावेक्ष्य तत्त्ववित् ॥
 विधानं स्वच्छवृत्तस्य षट्पतून्क्रमशः शृणु ॥ ९ ॥
 दीयते निष्परीहारं गजेभ्यः सर्वदा यथा ॥
 शस्यते तैलसहितं दद्यान्मद्यानुपानिकम् ॥ १० ॥
 क्षीरानुपानिकं राजन्दद्याच्छरदि सर्पिषाम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव कटुतैलसमाहितम् ॥ ११ ॥
 दद्याद्भस्मन्ते तैलेन सुरायुक्तेन भूपते ॥
 ग्रीष्मे घृतसमायुक्तं सिताखण्डानुपानिकम् ॥ १२ ॥
 एवं कण्ठविशुद्धयर्थं सर्वेष्वृतुषु शस्यते ॥
 यस्य दोषस्य शमनं यद्द्रव्यं समुदाहृतम् ॥ १३ ॥
 तद्द्रव्यपुक्तो देवो वा तच्छान्त्यै गुग्गुलोर्ध्व ॥
 वातादौ गुग्गुलोः कुर्यात्तैलव्यापि चिकित्सितम् ॥ १४ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महामवचने वृद्धपाठे गुग्गुलुविधि-
 नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

* स—अपुस्तकयोस्तु 'लेह्यु.....तानां' इत्येवं समुपलभ्यते ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 के गुणाः क्षीरदानस्य वारणानां विशेषतः ॥ १ ॥
 केभ्यो देयमदेयं वा पयः कतिविधं भवेत् ॥
 एवमुक्तोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ २ ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च विपाके मधुरं पयः ॥
 स्निग्धमत्यर्थवृष्यं च तेजोबलविवर्धनम् ॥ ३ ॥
 चक्षुष्यं वृंहणीयं च जीवनीयं रसायनम् ॥
 कफाग्निवर्धनं चैव प्राणाह्लादरुचिप्रदम् ॥ ४ ॥
 जरायुजानां सत्त्वानां जन्मप्रभृति पार्थिव ॥
 सात्मीभूतं पयस्तस्मात्पयस्तु श्रेष्ठमुच्यते ॥ ५ ॥
 तस्याष्टौ योनयः प्रोक्ताः गौः करेणुर्हया स्वरी ॥
 महिषी करभी चैव च्छमला चाविकेति च ॥ ६ ॥
 तत्र गव्यं पयः श्रेष्ठं दन्तिनां नयकोविद ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषत्वात्प्रष्ठपोनितपाऽपि च ॥ ७ ॥
 कारेणवं पयः शीतमत्यर्थं गौरवान्वितम् ॥
 फषामानुरसं पथ्यं कलभानां व्यवसि च ॥ ८ ॥
 श्लेष्मलं वाढवं वल्गं नातिपित्तहरं स्मृतम् ॥
 गार्दभं तु पयोद्रिकं कफघ्नं वातकोपनम् ॥ ९ ॥
 बहुमूत्रपुरीषं स्यात्पयोऽभिष्यन्दि माहिपम् ॥
 कारभं लवणं सोष्णं दीपनं लघु रूक्षकम् ॥ १० ॥
 तत्रापि च गुणश्रेष्ठं माहुश्छागं पयो बुधाः ॥
 अजानामल्पकापत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ॥ ११ ॥
 नात्यम्बुपानाद्यापामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥
 अल्पस्नेहं तु विज्ञेयं वातघ्नं ह्लाविकं पयः ॥ १२ ॥
 वृद्धा बालास्तथा मत्ताः श्रान्ता ये चापि दुर्बलाः ॥
 विहिताहरणीपैश्च संनिपातेन चापि ये ॥ १३ ॥
 रक्तपित्तश्रमात्क्षीणा क्षीणा ये चापि वारणाः ॥
 केवलं घृतयुक्तं वा क्षीरं तभ्यः प्रदापयेत् ॥ १४ ॥

पीतौदकार्यं च पयो न देयं स्यात्कदाचन ॥
 न चातिस्नेहपीताय मद्यपीताय चैव हि ॥ १५ ॥
 श्लेष्मरोगाभिभूताय गजायाजीर्णकाय च ॥
 तद्धि कुष्ठकिलासानां दद्दुः सपिष्टकोद्वमाः ॥ १६ ॥
 एवंविधानि जनयेत्कर्णः पालित्यमेव च ॥
 पयः कुभाजनगतं यच्चाम्लरसदूषितम् ॥ १७ ॥
 शरद्धेमन्तवर्षासु शिशिरे चैव चारणः ॥
 पयः पुष्टानसा.....अध्वकर्मसु योजयेत् ॥
 भवन्ति सं(सु)हितगदा निरातडाश्च वारणाः ॥ १८ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महामवचने क्षीरदानविशिरध्यायः ,
 एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

भङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म वृच्छति ॥
 कृतजापमृपिभ्रेष्ठं विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 पृष्टं मे निखिलं किञ्चिद्वाकरोतु महातपाः ॥
 ग्रीष्मस्य चान्तिमे पक्षे वर्षाणामागमे तया ॥ २ ॥
 दिवसे वाऽपि संपूर्णं आपादे द्विजसत्तम ॥
 ऐरावतसमो यस्तु संभूतः स कथं मुने ॥ ३ ॥
 देवता का भवेत्तस्य सुतो वा कस्य सत्तमः ॥
 केन वा कारणेनैव मर्त्यलोके महामुने ॥ ४ ॥
 वर्षासु सततं वाऽपि पूज्यते च नराधिपैः ॥
 एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठः प्रोवाचेह जनाधिपम् ॥ ५ ॥
 शुभां राजनकथां दिव्यां पुण्यां प्रव्याहतां मया ॥
 श्रोतुमर्हसि मद्रं ते यथावदिति निश्चितम् ॥ ६ ॥
 पुरा कृतशुणे राजन्देवानां दानवैः सह ॥
 संग्रामे दारुणे राजन्निवृत्ते तारकामये ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टमनसः सर्वे देवा वज्रमुदादयः ॥
 दिग्धारणान्पूजयित्वा तत्तत्कामान्महाबलान् ॥ ८ ॥

सद्यजुः सपदि स्वान्स्वान्पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥
 अथ रुद्रो महातेजास्त्वैरावर्णेगजं सुतम् ॥ ९ ॥
 मेघं नाम महासत्त्वं महावीर्यं महाबलम् ॥
 कैलासपर्वताकारं वायुवेगसमं जवे ॥ १० ॥
 फुन्देन्दुफुमुदमख्यं सर्वव्यञ्जनपूजितम् ॥
 शुभलक्षणसंपन्नमसृजत्पुत्रमष्टमम् ॥ ११ ॥
 परितुष्टेन मनसा साक्षाद्भूतपतिर्भवः ॥
 उवाच मेघं वरय वरं यन्मनसेप्सितम् ॥ १२ ॥
 ब्रवीमि दैवतश्रेष्ठ दीपतां मे वरः प्रभो ॥
 आपाद्यां क्रियते पूजा तत्र या देवदानवैः ॥ १३ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वैस्तथा दैत्यैश्च किनैः ॥
 पिशाचैः पन्नगैश्चापि सर्वैर्भूतैः समानुपैः ॥ १४ ॥
 यधोत्साहातिशयान्नित्यं लिङ्गस्य तेजसा ॥
 मम या हि महारुद्र तुभ्यं पूजां समाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रोवाचेदं गजोत्तमम् ॥
 एवमेव हि दिङ्नाग सर्वं ते च भविष्यति ॥ १६ ॥
 श्रीगजो नाम विरूपाक्षस्त्वह लोके भविष्यति ॥
 अर्चयिष्यन्ति ते सर्वे नराः संभूय सर्वशः ॥ १७ ॥
 इत्युत्पत्तिः समारूपाता श्रीगजस्य महात्मनः ॥
 तेनेषा क्रियते पूजा द्विरदानां तु नित्यशः ॥ १८ ॥
 इमं(द)मन्यत्प्रवक्ष्यामि कल्पमस्य नराधिप ॥
 चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां द्रव्यमन्यतमं बुधैः ॥ १९ ॥
 उपोष्य ग्राहयेद्वैद्यो बलिं होमं च कारयेत् ॥
 पुण्याहघोषेण ततः स्वस्ति वाच्यं द्विजोत्तमान् ॥ २० ॥
 पञ्चारतिप्रमाणं स्यादग्रान्यिकमकोट्यम् ॥
 श्लक्ष्णं चैवानुपूर्वं च साधुतत्त्वावर्तितम् ॥ २१ ॥
 आयामात्तस्य च भवेत्काणिका वा दशाङ्गुला ॥
 विंशत्यङ्गुलमानाहात्कार्पा स्यात्सुसमाहिता ॥ २२ ॥

बला गवाक्षबलिनमग्निव्यञ्जनकं तथा ॥
 विदलं पात्रिकं भाण्डं तथैवाशनकण्ठकम् ॥ २३ ॥
 सचन्दनाश्च कलशाश्चतस्रोदककुम्भिकाः ॥
 सामान्ययज्ञवत्सर्वं शेषं द्रव्यमुपाहरेत् ॥ २४ ॥
 ततो वैद्यः शुचिर्भूत्वा नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥
 सनत्कुमारं देवं च श्रीगजं च महाबलम् ॥ २५ ॥
 सर्वान्देवान्ममस्कृत्य दिशश्चाष्टौ समाहितः ॥
 सर्वाष्टौपिगणांश्चैव तथा नमन्नमण्डलम् ॥ २६ ॥
 समुद्रानामगाः सर्वाः समहोरगराक्षसाः ॥
 पर्वतान्सर्वभूतानि जङ्गमाजङ्गमं च यत् ॥ २७ ॥
 ऐरावताद्याश्च तथा विख्याता ये दिशा गजाः ॥
 उपोष्य संविशेद्रात्रौ वासोभिरहर्तौर्भयम् ॥ २८ ॥
 सेनान्यं च नमस्कृत्य शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 कुशास्तरणसंवीते स्थण्डिले प्रयतः शुचिः ॥ २९ ॥
 श्वोभूते पुनरुत्थाप स्नातो भूत्वा समाहितः ॥
 तथोक्त्वाऽपि गजेन्द्ररूपं नमस्कृत्याभिरोहयेत् ॥ ३० ॥
 सच्छत्रवालव्यजनमाल्यदामोपशोभितम् ॥
 नन्दितूर्येण महता वाद्यमानेन शोभितम् ॥ ३१ ॥
 (*सालंकरणकेयूरहेमजालविभूषितम्) ॥
 नानाकारैस्तथा वस्त्रैः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ३२ ॥
 चन्दनागुरुमिश्रैश्च सर्वगन्धैरलंकृतम् ॥
 स्त्रीरूपवेषैः पुरुषैः परिचर्योपशोभितम् ॥ ३३ ॥
 जल्पद्भिर्निभुरं वाक्यं महत्सद्भिस्तथैव च ॥
 चतुष्पथे वीथिमार्गे चत्वरेषु त्रिकेषु च ॥ ३४ ॥
 राजमार्गेषु च भृशं घोषयन्तस्ततस्ततः ॥
 त्वमिं हृष्टयन्ति(?) ते देवा राजानोऽपि जयेयिणः ॥ ३५ ॥
 सेनापतिरमात्याश्च ये चान्ये तद्विधा जनाः ॥
 पूजयन्ति ययान्यापं ये चैव गजजीविनः ॥ ३६ ॥

* कपुस्तके जुष्टितोऽयं पाठः ।

अतोऽन्यथा प्रकुर्वाणाः सराष्ट्रवलवाहनाः ॥
 राजानोऽपि विनश्यन्ति देवतातिक्रमेण वै ॥ ३७ ॥
 प्रयुज्यते च ये तस्मै सम्पक्पूजां नराधिप ॥
 सपुत्रदारा वर्धन्ते सराष्ट्रवलवाहनाः ॥ ३८ ॥
 आज्ञां महेश्वरस्येमां प्रतिशृङ्खन्ति ये नृपाः ॥
 संश्रये सममप्यन्ते ते भवन्ति विदारणाः ॥ ३९ ॥
 काले वीजानि रोहन्ति सम्पग्वर्पति वासवः ॥
 न भवत्पत्र मरको व्याधिहानिस्तथैव च ॥ ४० ॥
 निरामयं च भुञ्जीत राज्ञा कृत्स्ना वसुंधरा ॥
 रत्नाकरवती देवी सशैलवनफानना ॥ ४१ ॥
 अरोगा बलवन्तश्च जयन्त्येते मतङ्गजाः ॥
 गजोपजीविनः सर्वे कामभोगैः समन्विताः ॥ ४२ ॥
 पुत्रैश्च पथुभिश्चैव जीवन्ति च शतं समाः ॥
 अरोगा बलवन्तश्च जायन्ते वै प्रजा भृशम् ॥ ४३ ॥
 पुत्रार्थो लभते पुत्रान्धनार्थो लभते धनम् ॥
 यांश्च प्रार्थयते कामान्सर्वास्तान्प्राप्नुयान्नरः ॥ ४४ ॥
 एवं वृत्तं महाराज शंभोर्भक्त्याऽन्वितं विभो ॥
 श्रीगजस्य प्रतिकृतं त्रिपु लोकेषु पूजितम् ॥ ४५ ॥
 मयाऽऽख्याता महाबाहो विस्तरेण यथाक्रमम् ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यापुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 द्वाविंशः श्रीगजसंभवाध्यायः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 सर्वं द्रव्यगतं प्रश्नं क्रमेण मुनिसत्तमः(म) ॥ १ ॥
 सर्पिस्तैलं वसा मज्जा क्षीरं मूत्रं तथा दधि ॥
 किमर्थं दीयते विप्र क्षौद्रं किमिति दीयते ॥ २ ॥
 लवणोदकतैलं वा मेदकं वा सुसंस्कृतम् ॥
 किमर्थं भोजनं वाऽपि किमर्थं वाऽनुवास्यते ॥ ३ ॥

किमर्थं सर्वसेकश्च शिरोभ्यङ्गस्तथैव च ॥
 गेरिकेण समापुक्तः ससेकश्चापि कं पुनः ॥ ४ ॥
 गात्रसेकः किमर्थं च किमर्थं तैलशोधनम् ॥
 तथा तैलकषाये वा किमर्थं दीपते पुनः ॥ ५ ॥
 दीपतैलं किमर्थं वा किमर्थं रसभोजनम् ॥
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽग्रवीत् ॥
 शृणु सर्वं महाराज पदर्थं दीपते घृतम् ॥ ७ ॥
 *स्तब्धः(?)गात्रपरी ये च (†ये च पर्यश्रुलोचनाः ॥
 क्षीणशोणितमांसाश्च स्तब्धाङ्गाश्चापि ये राजाः ॥ ८ ॥
 कर्मभिर्विहता ये च) भारैर्गुरुभिरर्दिताः ॥
 मदक्षीणाश्च ये नागा वृद्धा वृक्षास्तथैव च ॥ ९ ॥
 ये कृशाश्चावसन्नाश्च लुप्ताङ्गाश्च विशेषतः ॥
 पुद्गाध्वगमने क्षिप्ता ये च नागा महीपते ॥ १० ॥
 व्याधिभिः प्रतिपन्नाश्च नागा ये चापि दुर्बलाः ॥
 घृतं तेभ्यः प्रदातव्यं व्याधिता ये च पित्तलाः ॥ ११ ॥
 घृतं हि मधुरं शीतं मेदःश्लेष्मविवर्धनम् ॥
 सृष्टमूत्रपुरीषं च बृंहणं बलवर्धनम् ॥ १२ ॥
 ये च वातप्रकोपेन(ण) श्लेष्मणा च मतङ्गजाः ॥
 उपपृष्टा महाराज तेभ्यस्तैलं प्रदापयेत् ॥ १३ ॥
 उष्णाभितापि कटुर्कं त्वर्यं बलविवर्धनम् ॥
 पित्तलं च तथा तैलं कफानिलनिवर्हणम् ॥ १४ ॥
 यस्तु कर्ममिनीतस्य घेनुकाश्च च निःस्तः ॥
 मदक्षीणस्तथा लघो(?) वयसा चापि विच्युतः ॥ १५ ॥
 तस्मै मज्जा प्रदातव्या महाराज वसाऽपि च ॥
 पृथक्प्राह स योगैश्च ततः संपद्यते सुखम् ॥ १६ ॥
 मधुरश्चोष्णवीर्यश्च विपाके कटुकः स्मृतः ॥
 सर्वरैर्गुणैर्युक्तो ज्ञेयो मज्जा वसाऽपि च ॥ १७ ॥

* 'स्तब्धः' इति भवेत् । † घनुश्चिह्नान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

एतदर्थं भवेद्देया वसा मज्जा च दन्तिनाम् ॥
 स्नेहश्चतुर्विधो ज्ञेयो बलार्थं दीपते पुनः ॥ १८ ॥
 उपस्थाने च संधाने वर्तमाने च बन्धने ॥
 परस्परविमर्दे च कर्मणा चातिपीडिते ॥ १९ ॥
 अध्वनोल्लङ्घनाद्वाऽपि मात्राणां विचयेन वा ॥
 अवपानेन बन्धैर्वा दूरं चाऽऽसन्नवर्तनात् ॥ २० ॥
 विशिष्टं मारुताद्भ्रमं भ्रमं यस्य च विच्युतम् ॥
 पानार्थं प्रोच्यते तस्मै युक्तं स्नेहं चतुर्विधैः ॥ २१ ॥
 यो हि सर्वोद्भूतोगी स्यादुरूपक्षहतोऽपि वा ॥
 सर्वस्नेहसमायुक्तो महास्नेहः प्रशस्यते ॥ २२ ॥
 इति स्नेहगुणाः प्रोक्ताः क्षीरस्यापि गुणाञ्जृणु ॥
 अपृ(प)सृष्टा मदक्षीणा वयोतिताः क्षताश्च ये ॥ २३ ॥
 कर्मप्रबद्धा मत्ताश्च दुर्बलाभिहि(ह)ताश्च ये ॥
 दग्धाश्च कवलैस्तीक्ष्णैः शोणितोपहताश्च ये ॥ २४ ॥
 पित्तोपसृष्टाश्च गजास्तेभ्यः क्षीरं प्रदापयेत् ॥
 शमयत्यजि(ति)तापं च दीप्ताग्निश्चोपजायते ॥ २५ ॥
 सम्यग्वातं च जयति च्छविश्चास्य प्रसीदति ॥
 जीवनं बृंहणं दृश्यं सात्त्वं बलविवर्धनम् ॥ २६ ॥
 मधुरं शीतवीर्यं च तेजःसामर्थ्यवर्धनम् ॥
 आरोग्यजननं चैव तस्मात्क्षीरं प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 क्षीरस्यैते गुणाः प्रोक्ता मूत्रस्यापि गुणाञ्जृणु ॥
 दह्रं कण्ठं(?) च उष्णं च जायन्ते यस्य दन्तिनः ॥ २८ ॥
 मृत्तिकावद्वकोष्ठाश्च श्लेष्मिकाश्च मतङ्गजाः ॥
 क्रमिकोष्ठानुरा ये च तेषां मूत्रं सदा हितम् ॥ २९ ॥
 वातघ्नं चोष्णवीर्यं च तिक्तं क्षारान्वितं तथा ॥
 प्रभिन्नवर्चः कटुकं विपाके मूत्रमुच्यते ॥ ३० ॥
 मूत्रस्यैते गुणाः प्रोक्ताः जृणु मद्यगुणांश्च नः ॥
 मारुतोपहतो यश्च यश्च वाऽऽध्मायतेऽधिकम् ॥ ३१ ॥
 मूत्रसद्भातुरो यश्च यश्च स्वादति मृत्तिकाम् ॥
 भ्रध्वनाऽपि च युक्तो यः कर्मणा यश्च पीडितः ॥ ३२ ॥

- स्वच्छवृत्तस्य नागस्य प्रतिपानं सदा हितम् ॥
 तेभ्यो देवा सुरा नित्यं संस्कृताऽसंस्कृता भवेत् ॥ ३३ ॥
 तथा वातानुलोम्यं च दीप्ताग्निश्चोपजायते ॥
 * श्रमश्च व्यपगच्छेत्तं मनस्वी चोपजायते ॥ ३४ ॥
 उष्णवीर्या च तीक्ष्णा च विपाकेऽम्ला स्वभावतः ॥
 कथयन्ति सुरान्नास्तां केचित्पञ्चरसान्विताम् ॥ ३५ ॥
 तस्मान्नित्यं सुरा देवा वारणेभ्यश्चिकित्सकैः ॥
 येषां श्लेष्मा च पित्तं च मारुतश्चापि कुप्यति ॥ ३६ ॥
 पूर्वोक्तेन प्रमाणेन दधि तेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 अम्लं चैवाम्लपाकं च विपाके गुरु वोच्यते ॥ ३७ ॥
 कफयोनेस्तथा कुदे पित्तयोनेस्तथैव च ॥
 छर्धाति(?)वातिसारेषु विपदुष्टेषु हस्तिषु ॥ ३८ ॥
 कफमांसप्रवृद्धेषु दापयेत्संततं मधु ॥
 († कर्शनं शीतवीर्यं च रुक्षं गुरु लघु स्मृतम् ॥ ३९ ॥
 शोधनं लेखनं चैव कफपित्तहरं मधु ॥)
 सर्वौषधिसमायुक्तं कषायं शीतलं तथा ॥ ४० ॥
 श्लक्ष्णं सुगन्धि स्निग्धं च सद्यः प्राणविवर्धनम् ॥
 मधुरं जीवनं चैव वृष्यं बलकरं तथा ॥ ४१ ॥
 विपाककटुकं चैव संधानं कृमिनाशनम् ॥
 अचिन्त्यवीर्यं गुणतः सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ ४२ ॥
 प्रशस्तमृदिभिर्नित्यं गुणैरेतैर्युतं मधु ॥
 लवणं शोधयेत्कायं मारुतं वानुलोमयेत् ॥ ५३ ॥
 दीप्ताग्निश्च भवेन्नागः सुमनाश्चैव जायते ॥
 वातमूत्रपुरीषं च यथाकालं प्रमुञ्चति ॥ ४४ ॥
 आमं विपच्यते वाऽस्य च्छविश्चास्य प्रसादयेत् ॥
 हृद्रोगो न भवेत्तस्य मृत्तिकां च न सादति ॥ ४५ ॥
 आध्माति न च मातङ्गो घनं लिण्ढं च मुञ्चति ॥
 अतिद्वानेऽपि राजेन्द्र रक्तपित्तं प्रकुप्यति ॥ ४६ ॥

* इतः पूर्वम्—‘सम्यग्वातं च जयति च्छविश्चास्य प्रसीदति ॥ जीवनं वृहणं दृश्यम्’ इत्यधिकं कपुस्तके । † वनुराकारमभ्यस्य पाठो नास्ति कपुस्तके ।

विलोलं चैव यवसं तस्य कोपे न स्तदति ॥
 अतिसार्यति सोऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ॥ ४७ ॥
 अतिदाने त्विमे दोषा निदानं चापि मे शृणु ॥
 विजृम्भते विनमति स्तब्धश्चैवावतिष्ठति(ते) ॥ ४८ ॥
 मुहुर्मुहुर्निश्वस(सि)ति लघनेन निपीदति ॥
 प्रमेलयेत्स्तम्भगतो यवसं नाभिनन्दति ॥ ४९ ॥
 भवत्यग्निविहीनश्च यवसं नाभियच्यते ॥
 तस्माद्यथाप्रमाणं तु लवणं संप्रदापयेत् ॥ ५० ॥
 अदानमतिदानं च न कदाचित्समाचरेत् ॥
 वातघ्नं चोष्णवीर्यं च पिच्छलं कर्पणं तथा ॥ ५१ ॥
 श्लेष्मकृमिहरं चैव लवणं प्रोच्यते बुधैः ॥
 आमामशयसमुत्थेषु महारोगेषु साधनम् ॥ ५२ ॥
 कीर्तयिष्याम्यहं वगै वातश्लेष्मनिवर्हणम् ॥
 वलां मधुरसां चैव मूवां तेजोवतीमपि ॥ ५३ ॥
 पूतिकं सर्पपा हिङ्गु गण्डीरं जीवकं तथा ॥
 हरीतकीविडङ्गानि करजं सारिवामपि ॥ ५४ ॥
 पिचुमन्दं हरिद्रे द्वे पञ्चभिल्वणैः सह ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि बदरामलकैः सह ॥ ५५ ॥
 चतुर्गुणं पुनर्दद्यात्सामुद्रलवणं भिषक् ॥
 द्रव्याणामर्धषलिकान्भागान्कुर्पाद्विचक्षणः ॥ ५६ ॥
 अभिपाणास्तथा वद्रा गजा ये पिष्टमेहिनः ॥
 मृत्तिकारविहि(ह)ताश्चैव कृष्णकोरुस्तथैव च ॥ ५७ ॥
 हृद्रोगी गुल्मिता ये च श्लेष्मानिलहताश्च ये ॥
 वातमूर्च्छादिता ये च गजा रोगादिताश्च ये ॥ ५८ ॥
 एवं तेभ्यः प्रदातव्यं मुरया गोमयेन वा ॥
 कायाम्लबलमाघत्ते व्याधीनां च निवर्हणम् ॥ ५९ ॥
 इत्थर्पमेतत्कटुकं लवणं दीयते पुनः ॥
 दकतैलस्य सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥
 निमित्तं दकतैलेन सदा कुप्यन्ति दन्तिनः ॥ ६० ॥

! कटुकलवणसंज्ञिकयोगा दस्तिनां चतुर्विंशतिद्रव्यकर्मसामान्यतो
 व्याधाना निवर्हणे विशेषेण यथोक्तानां चैतत्पयोगस्य व्याख्यानम् ।

मुखशोषः श्रमस्तृष्णा मूर्छा वाऽस्योपशाम्यति ॥
 प्रसन्नतनुरोमाणि बृहत्कायश्च जायते ॥ ६१ ॥
 क्षीणशोणितमांसेम्यो मत्तम्यश्च विशेषतः ॥
 कर्मभिः पीडितेम्यश्च मेदकान्दापयेद्दिषक् ॥ ६२ ॥
 प्रस्विन्नं चैव कुल्माषं घृतं किण्वं गुडं तथा ॥
 भोजयेत्सर्वमालोढ्य वारणं मदबृद्धये ॥ ६३ ॥
 गोधूमानथ सुस्विन्नान्घृतं किण्वं तथैव च ॥
 भोजयेच्छवणीकृत्य द्वितीयो मेदकः स्मृतः ॥ ६४ ॥
 प्रसृष्टवर्चो मधुराः सगोधूमा यवाः स्मृताः ॥
 विषोकमधुराश्चैव वातपित्तनिवर्हणाः ॥ ६५ ॥
 कपापतिकाश्च रसा गुरुवश्च प्रकीर्तिताः ॥
 गोधूमाः स्निग्धमधुरा वातघ्नास्तु यवैः सह ॥ ६६ ॥
 यवास्तु पथ्या विज्ञेया नातिशुकबलप्रदाः ॥
 यस्माद्भूलं वर्धयते मांसं मेदोस्थिशोणितं ॥ ६७ ॥
 तस्मान्मेदक इत्युक्तो भोजनै च ते विधिः ॥
 यश्च कर्मप्रवृद्धस्तु मदक्षीणश्च वारणः ॥ ६८ ॥
 धेनुकामु च यः क्षीणो यः कुशो दुर्बलश्च यः ॥
 स्वस्थवृत्ते च नागस्य भोजनं पूज्यते सदा ॥ ६९ ॥
 आहारो धारयेत्प्राणान्प्रीणयेदिन्द्रियाणि च ॥
 तस्मात्स्नेहसमापुक्तं युक्त्या च लवणीकृतम् ॥ ७० ॥
 भोजनं भोजयेन्नागं रसयुक्तिसमन्वितम् ॥
 सुगन्धिरम्लः स्निग्धश्च सद्यः प्राणविवर्धनः ॥ ७१ ॥
 वाग्राहः कुक्ष्यो वाऽपि ऐजेयो वा रसो हितः ॥
 भक्तस्तैलार्धयुक्तेन कृमिकोष्ठी न जायते ॥ ७२ ॥
 हृदयं न च लिप्येत मृत्तिका च न सादति ॥
 शिरोरोगाक्षिरोगेषु हस्तकर्णग्रहे भ्रमे ॥ ७३ ॥
 युक्त्या स्नेहानुपानं च दद्याद्भक्तवतः सदा ॥
 ग्रीवायामां(मं)सयोश्चाऽपि शिरसः स्रोतसोरपि ॥ ७४ ॥
 भवेदुत्तरपानेन घलवानिन्द्रियेषु च ॥
 गात्रापरिविकारेषु धेनुकामु च निःश्रु(सु)तः ॥ ७५ ॥

पार्श्वपुष्टकटिस्तम्भे दद्यान्नस्यावधीर्नम् ॥
 विषमं वा प्रभिन्नस्य व्यवस्थितमदस्य च ॥ ७६ ॥
 घृतमण्डेन नागस्य च्छिद्रप्रक्षालनं हितम् ॥
 धेनुकासु प्रसङ्गेन मूत्रं यस्य सवेदनम् ॥ ७७ ॥
 रक्तं च सहसा यस्य मेढ्रादच्छं प्रवर्तते ॥
 मूत्रकृच्छ्रमहेहेषु वातगुल्मे तथैव च ॥ ७८ ॥
 दद्यात्तस्योत्तरं वस्तिघृतेनैव चिकित्सकः ॥
 अष्टादशाङ्गुलं चास्य नेत्रं ताम्रापसं भवेत् ॥ ७९ ॥
 कोरण्डपुष्पवृन्ताग्रं प्रवेशे चतुरङ्गुलम् ॥
 स्नेहेष्वेतेषु सर्वेषु दधि सौद्रं पयस्तथा ॥ ८० ॥
 विमृश्य कुशलो वैद्यो भेषजानि प्रदापयेत् ॥
 सर्वसेके तु सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥ ८१ ॥
 प्रसादयति रोमाणि शीतं चैव न बाधते ॥
 वधवन्धसमुत्थाना ये व्रणास्तस्य हस्तिनः ॥ ८२ ॥
 आगन्तवो वा दृश्यन्ते शरीरस्था महीपते ॥
 ते मृदुत्वं प्रपद्यन्ते श्वपधुश्चास्य शाम्पति ॥ ८३ ॥
 हन्युस्ते च कर्चास्तस्य सर्वसेकेन दन्तिनः ॥
 हैमन्ते सर्वसेकस्तु भवेद्वैरिकसंपुतः ॥ ८४ ॥
 तदाऽस्य द्विशुणं योगं तिलवैलेन कारयेत् ॥
 सस्त्वं गात्ररोगस्तु सर्वसेकेन शाम्पति ॥ ८५ ॥
 मृदुत्वं जायते चास्य शिरास्त्राय्वस्थिमर्मणाम् ॥
 ततः किण्वगुहं मापाञ्छ्वणं गैरिकं तथा ॥ ८६ ॥
 अतसीचूर्णभागं च संभृतं स्थापयेज्ज्वहम् ॥
 प्रत्युद्रतं स्थानगतं पूर्वाह्ने सेवयेद्भजम् ॥ ८७ ॥
 तेन सेकद्विरात्रं स्यात्ततस्तं परिकर्षयेत् ॥
 पौर्वे प्रथमतः सिञ्चेन्माघे सिञ्चेदनन्तरम् ॥ ८८ ॥
 फाल्गुने सिद्धतैलेन चैत्रे पङ्कं समुदरेत् ॥
 एतेन क्रमयोगेण च्छविर्नागस्य जायते ॥ ८९ ॥
 शीतमुष्णं च सहते मृदुगात्रश्च जायते ॥
 गात्रसेके च सामर्थ्यं निबोध मनुजाधिप ॥ ९० ॥

स्थाने सततव्रद्धानां प्रयुक्तानां तथाऽध्वनः ॥
उष्णशीते तथा वाते सङ्गं संजायते भृशम् ॥ ९१ ॥
व्यूहेनैवोपनीतेन वेष्टिते चालिते तथा ॥
स्नेहेन त्रिवृतेनैव तेषामभ्यङ्ग (?) दृष्यते ॥ ९२ ॥
मार्दवं चैव गात्राणां क्षिप्तं भवति पार्थिव ॥
शिरोभ्यङ्गाच्च मातङ्गश्चक्षुषा साधु पश्यति ॥ ९३ ॥
शब्दं च सम्पग्जानीति व्रणश्चास्य न जायते ॥
अभिधातश्च नश्येत्तु क्षतं क्षिप्तं प्ररोहति ॥ ९४ ॥
केशाः शिरसि जायन्ते वायुः श्लेष्मा च नश्यति ॥
उत्क्रष्टव्यभागेषु जायते दन्तिनां व्रणः ॥ ९५ ॥
अनास्तीर्णास्तु शय्यास्तु अक्षयं तस्य दापयेत् ॥
तस्य तैलकपायं च देयं प्रक्षालनं क्षते ॥ ९६ ॥
त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं स्थानं नित्यं विकित्तकैः ॥
न श्र(स)न्ति न भिद्यन्ते न क्षीयन्ते स्फटन्ति च ॥ ९७ ॥
दुष्टास्तेलकपायेण प्रयोगेषु स्तिरास्तलाः ॥
सुखमाक्रमते भूमिं समेषु विषमेषु च ॥ ९८ ॥
अध्वनो गमने नित्यं छत्रिश्चास्य न क्षीयते ॥
दीपतेलं यदर्थं तु दीयते गृणु तद्य मे ॥ ९९ ॥
शय्यायां तु स दृष्ट्या सुखं स्वपिति वारणः ॥
आनानयन्धमोक्षश्च दृश्यन्ते निशि सर्वतः ॥ १०० ॥
एते दीपेन शाम्पन्ति तस्मादीपं प्रदापयेत् ॥
श्रोतःशुद्धिं च शोभां च यत्नं युष्टिं तथैव न ॥
निष्टांति चक्षुषश्चापि सदा कुर्वाद्दृष्टाश्चनम् ॥ १०१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
स्निग्धर्षकीनामाध्यायः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गं हि राजा चम्पायां पान्थार्यं स्म दृष्टवति ॥
भानुर्वेगेन नागानां यदा रौदः प्रदीयते ॥ १ ॥

कथं स्निग्धं विजानीयादस्निग्धं वा मतङ्गजम् ॥
 अतिस्निग्धं कथं विद्याद्वितं ब्रूहि तु मे विभो ॥ २ ॥
 यदा तु नागः स्निह्येत अरोगो यदि वाऽऽतुरः ॥
 स्वेदनैर्विविधैः स्निग्धैर्भिषग्भिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ३ ॥
 सुनिःस्विन्नस्य नागस्य लक्षणं वक्तुमर्हति ॥
 कथं विरिक्तं जानीयादुर्विरिक्तं च वारणम् ॥ ४ ॥
 सम्यङ्निर्दिष्टं चापि तथा चाप्यनिरुद्धितम् ॥
 एतद्वेदितुमिच्छामि भगवन्संशयो हि मे ॥ ५ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 यदा भिन्नपुरीषः स्यादनुलोमश्च मारुतः ॥ ६ ॥
 सस्नेहं च पुरीषं स्यात्तदा स्निग्धं प्रचक्षते ॥
 पुरीषमल्पं कठिनं भुक्तं चास्य प्रजीर्यते ॥ ७ ॥
 अस्निग्धमेवं जानीयादय हृष्टेन मानसे ॥
 यस्य गात्राणि सीदन्ति शकुद्रिन्नं च मुञ्चति ॥ ८ ॥
 संलितहृदयंश्चैव यवसं नाभिनन्दति ॥
 परिशुष्कमुखो दीनः पानीये कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
 इत्पेतैर्लक्षणैर्विद्यादतिस्निग्धं मतङ्गजम् ॥
 मृदुगात्रो यदा नागः सविवर्णच्छविर्भवेत् ॥ १० ॥
 स्विद्यमानस्त्वगात्पापी (?) स्वच्छगात्रश्च जायते ॥
 लक्षणैरेवमेतैस्तु स्विद्यमानमनेकपम् ॥ ११ ॥
 सुस्विन्नमिति जानीयाद्दीप्ताग्निमनुपद्रवम् ॥
 यदा तु स्विद्यमानस्य स्विन्नस्य तु यथाबलम् ॥ १२ ॥
 अतिस्वेदं प्रयुञ्जीत अज्ञानादल्पमेघसः ॥
 अतिस्विन्नस्य नागस्य अक्ष्णोरश्रु प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 वेपस्तृपा च दाहश्च मूर्च्छा चास्योपजायते ॥
 परिशुष्कमुखो दीनो न शय्यामभिनन्दति ॥ १४ ॥
 गात्रेण गात्रं * संघृष्ट्य (?) न च तिष्ठति वारणः ॥
 पांशुप्रमाथं संलिलप्रवगाहं च काङ्क्षति ॥ १५ ॥
 अतिस्विन्नस्य नागस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥
 स्विन्नस्य तु यथाव्याधिः प्रशान्तिमुपगच्छति ॥ १६ ॥

सम्यक्स्विन्नविपर्यासे दुःस्विन्नमिति निर्दिशेत् ॥
 अतिरिक्तविरिक्ते च दुर्विरिक्ते च वारणः ॥ १७ ॥
 लक्षणं वक्ष्यते राजस्तन्निबोध यथातथम् ॥
 वातमूत्रे प्रचलतः करीपं चातिवर्तते ॥ १८ ॥
 दोषाः सह करीपेण प्रच्यवन्ते नराधिप ॥
 पश्चाच्छ्लेष्मैव शुद्धस्तु अतिरिक्तस्य लक्षणम् ॥ १९ ॥
 गूलं पार्श्वे सहृदये स्थाने न लभते सुखम् ॥
 दृश्यतेऽत्र करीपस्य चन्द्रकाण्यसृजोक्षितम् ॥ २० ॥
 दुर्बलो दुर्मनाः क्षामः परिशुष्कमुखो मृशम् ॥
 अतियोगे विरिक्तं तु विद्यादेभिः सुलक्षणैः ॥ २१ ॥
 अल्पदोषस्य महती मात्रा यस्य प्रदीयते ॥
 सा तस्य दोषं निर्हृत्य परिताप्य यथाशयम् ॥ २२ ॥
 अथवा जीवमादत्ते वारणस्य महीपते ॥
 इत्येतल्लक्षणं विद्यादतिरिक्तस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
 दुर्विरिक्ते गजे सिद्धिं प्रवक्ष्यामि महीपते ॥
 शीतमस्मै तु कवलं दद्यान्नागाय योगवित् ॥ २४ ॥
 सुखोदकेन पानार्थं परित्येकं च दापयेत् ॥
 भोजनादिविधिं कुर्यादानाहेषु यथास्मृतम् ॥ २५ ॥
 अस्त्रिगधस्य तु नागस्य चिकित्सां शृणु पार्थिव ॥
 स्नेहपाने यथा प्रोक्तो विधिः स्नेहं समाचरेत् ॥ २६ ॥
 अस्विन्नस्य तु नागस्य चिकित्सा तत्प्रवक्ष्यते ॥
 यदुक्तं पित्तमूर्छायां तत्पूर्वं संप्रदी(दा)पयेत् ॥ २७ ॥
 अस्त्रिग्रे च यथाशोभं पुनः स्नेहं समाचरेत् ॥
 सम्यग्धीनातिरिक्तानां निरुद्धानां महीपते ॥
 वास्तासिद्धौ विधिः कृत्स्नो निस्तलेषु प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥

इति श्रीपालाशप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्यस्थाने परिचारक-
 हेतुज्ञानं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चाविंशोऽध्यायः ।

चम्पायां हस्तिशालायां शिष्यैः परिवृत्तं मुनिम् ॥
 पालकाप्यमुवावाङ्मूः प्रणम्य प्राञ्जलिर्दृष्टः ॥ १ ॥
 बहिः प्राणा हि पच्यन्ते दन्तवेष्टेषु दन्तिनाम् ॥
 गजा हया नराश्चैव सर्वेऽथ मृगपक्षिणः ॥ २ ॥
 आधारो हि महाब्रह्मशरीरस्य हि धारणात् ॥
 तस्योपयोगात्सर्वेषां प्राणो वर्धति (?) देहिनाम् ॥ ३ ॥
 तत्र तावद्भजानां मे संशयं वक्तुमर्हसि ॥
 बलेष्वभ्यधिका नागास्तेष्वापत्तो जपो हि मे ॥ ४ ॥
 न तेषां विहितं किञ्चिद्भजानां यद्वितं भवेत् ॥
 कस्मिन्नृतौ वा किं देयं किं मात्रं कीदृशं च यत् ॥ ५ ॥
 पल्लवं कुम्पलं वस्यः सर्वं चापि कुडङ्गरम् ॥
 आदत्ते यवसं चैव विस्तरेण ब्रवीहि मे ॥ ६ ॥
 ततः प्रोवाच भगवानङ्गाय परिपृच्छते ॥
 यवसानि विचित्राणि कुम्पलं पल्लवानि च ॥ ७ ॥
 आग्नेयं तु तथा सौम्यं द्विविधं यवसं स्मृतम् ॥
 उदकं स्थलजं चापि द्विविधं जाङ्गलं च यत् ॥ ८ ॥
 द्विविधश्च विपाकोऽस्य मधुरः कटुकस्तथा ॥
 सौम्यं च मधुरं विद्यादाग्नेयं कटुकं भवेत् ॥ ९ ॥
 आहारं त्रिविधं विद्याद्भजेषु मनुजाधिप ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च रसैः पद्भिः पृथक्पृथक् ॥ १० ॥
 मधुराम्लकटुस्तिक्तः कपायो लवणस्तथा ॥
 कफमारुतपित्तानां रसेष्वेतान् ॥ ११ ॥
 द्विविधं चैतद्विहितं सर्वमेव तत् ॥
 तेषां विभागः शोक्तस्ते शरीरावचये मया ॥ १२ ॥
 तत्र तु त्रिविधो देशो ज्ञेयस्त्रिविधलक्षणः ॥
 अनूपो जाङ्गलश्चैव तथा साधारणोऽपि च ॥ १३ ॥
 बहुगुल्मलतार्वशशैलो बभ्रुणोदकः ॥
 बहुानञ्जोन्नतो यस्तु अनूप इति स स्मृतः ॥ १४ ॥

तत्राध्वन्या महास्थूला मृदुमांसा महोदराः ॥
 बहुवातकफाश्चैव अल्पपित्ताश्च वारणाः ॥ १५ ॥
 ह्रस्वखण्डः (ऋतृणमायो अल्पतृणनगद्गमः ॥
 पर्पाकाशसमश्चैव स देशो जाङ्गलो मतः ॥ १६ ॥
 तत्र कुशसहाः गूराः कठिनाङ्गाः स्थिरेक्षणाः ॥
 ह्रस्वखण्डः) विषाणाश्च वारणा मनुजाधिप ॥ १७ ॥
 वातपित्तप्रकोपाश्च भवन्त्यल्पकफा गजाः ॥
 एवमालोक्य देशं तु ततः कुर्यात्क्रियापथम् ॥
 गजानामौषधं नित्यं यथादेशविभागतः ॥ १८ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्थस्थाने
 त्रिविधिनामाऽध्यायः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ पाण्डुशोऽध्यायः ।

अथ रोमपादोऽङ्गराजो भगवन्तं पालकाप्यमभिवाचाभिगम्य पप्रच्छ 'भग-
 वन्दम्यमानानां नागानां स्थानपुपपञ्चानामतिकर्मणि चातिप्रयुक्तानां क्रमेण
 वर्मसु मर्वाचतं विधाय यवसंलुपयुञ्जानाः पुष्टियुगच्छन्ति । केचिद्व्या-
 धिभिरभिभूताः । तत्र को हेतुर्यथा वने बलिनीऽरोगास्तु भवन्ति । तथा मे
 भगवन्व्याख्यातुमर्हति' इति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्पालकाप्योऽब्रवीत्—अङ्गराज तत्र सर्वेषां हस्तिनां शरीरे
 समास्यो दोषा वातपित्तश्लेष्माणो भवन्ति । तेषां च प्रशमननिमित्तं पृहता
 भवन्ति । भक्ष्यभोज्यलेह्येष्वेतद्विधाव्यवहारविषमप्रकृतेः केचिद्वैर्ग्याश्च भवन्ति ।
 केचिद्व्याधित्वमापन्ना भवन्ति । तेषां यथाप्रकृतिसत्त्वबलात्साहचर्योऽग्रहा-
 ण्यवेक्ष्य रसानां पथ्यापथ्यप्रमाणं व्याख्यास्यामः । इह सन्तु भो नागानां
 वयोवृद्धिर्वा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मण्यः समस्तव्यस्तेभ्यः । तत्रास्य निमित्त-
 सुपादश्यते सा तस्य प्रकृतस्तद्वर्णवर्णः । समास्तु तेषां प्रकृतयो भवन्ति
 तत्संमणोगेना(न)रूपमत्त्वबलादयः । अयं यस्य नागस्य समास्यो दोषाः
 भवन्ति । मध्यमं यमकृतमान्समत्वमयोगमेवाभिरामं सबलादिपूतमत्वं

“ धनुर्बिहान्तरगतः पादो नास्ति कपुलके ।

१ क. 'ममप्यग्र' ।

प्राप्नोति । तस्मात्रिविधाः शरीरदोषा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मणामन्योन्यविषम-
प्रयोगजनसामान्या(?)च कुक्षराणाम् ।

तत्र श्लोकः—

दोषाधिको भवेद्द्व्याधिः सामान्या प्रकृतिर्भवेत् ।

तस्मात्प्रकृतयो न स्पृक्षोपाधिक्येन दन्तिनाम् ॥

अथ यो हस्ती वातप्रकृतिस्तस्येमानि सत्त्वशरीराण्यपि लिङ्गानि वेदित-
व्यानि । यस्य हस्तिनः श्लेष्मस्यान्ते वर्षासु पित्ते प्रचीयमाने वातधातुर्वल-
वान्*..... । लेलिहमानेष्वरणेषु प्रक्षीयमाणपवसेषु क्षीणोदक-
नृणाशयेषु †..... यवसोदकदिवसकरकिरणाभितापनादान-
विसरे काले †नागास्त्वङ्मूलपल्लवाहारैरल्पप्राणा भवन्त्यल्पशुक्राः । तथा दिव-
सकरकिरणाभिहतानामौषधीनामीपज्जलधरसंछन्नानामुपयोगात्मण(न)ग्रह-
क्षत्रान्धकारमेघस्तनितनिर्घोषैर्विपसारङ्गविरूढं वृत्पाच्छसिकुलमीनकुसुमित-
वनस्रण्डाचारामशीतपरुषपवनाकम्पनादम्लमधुराः सर्वोपधयः कटुतिक्तसमाया
भवन्ति । तासां तरुणवलादीनां चोपयोगाद्वातो बलवान्भवति, तदा संजा-
तकामः करी धेनुर्का यदि समायाति तदा जाते प्रकृत्या वातिकस्तस्य
लक्षणानि सत्त्वशरीरबलवर्णतो भवन्ति । तद्यथाऽनवस्थितसत्त्वशरीरः,
स्पन्दनो भीरुश्चपलो लघुसंचारपनो नाध्वात्मर्थः परिशुष्कस्त्रोताः स्थूललि-
ण्डनस्त्रानुचरणस्तब्धः परुषच्छविस्तब्धरोमाऽमुखश्चलचित्तविषमज्योतिर्वि-
*पमानसः प्रस..... मूत्रपुरीषस्तीव्रकामो धेनुकासु रूढदन्तवदन..... यनो
योऽल्परोमा ले..... लो परिभिन्नतलनखः सर्वकर्मसु विषमो विरूपाक्षो
बहुबहु..... ह्यथद्वारयुक्तोऽलस्थाते च नित्यमनवस्थितचित्तश्चिरग्राह्यः
सततोत्सुकः क्षुत्पिपासासहः प्रत्यर्थवेद्यतीव्र(भारसहो विवृतान्धि(स्थि)शिरास्त्रा-
मुदिद्राङ्गः स वातप्रकृतिः । तस्योपचारं वक्ष्यामि..... प्रभूततैललवणमांस-
रसवत्प्रतीपानम् । यवसकबलकुबलयानि वातहितानि । सर्वदा मधुराम्ललवण-
रसोपयोगश्च प्रशस्तः ।

मधुरैल्लवणैरम्लैः स्नेहमांसरसान्वितैः ।

वातिको वृद्धार्यः स्याद..... बलवान्गजः ॥

* आदर्शपुस्तकेषु त्रुटिचिह्नं न दृश्यते । † आदर्शेषु त्रुटिचिह्नं नास्ति ।

* 'दानावसरे' इति भवेत् । † नागास्त्वङ्मूल इति भवेत् ।

* 'विषमासनः' इति भवेत् । † धनुर्द्वयान्तरगतः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

कपाये कटुतिक्तानां तथा च लघुक्षयोः ।
 उपयोगादातुरः स्यादरोगोऽपि मतङ्गजः ॥
 तस्मात्प्रकृतितत्त्वज्ञः प्रकृत्याऽनुगुणान्भियक् ।
 इत्या(त्य)धरस्या(सा)न्प्रविशेदारोग्यबलवृद्धये ॥

अथ यो गजः पित्तप्रकृतितत्त्वेष्वेव लिङ्गानि वेदितव्यानि—अथ खलु
 प्रावृद्धन्ते सलिलतृपितः सुरमिशिशिरेषु सलिलामृतं विमृक्षु वा वारिधरेषु धर्म-
 बाहुलयाहुःस्थानशयनस्य जलौघसंतिरुद्धविवारमार्गत्वादव्यायामस्याग्निदो-
 र्वैष्यमुपजायते । ततः पित्तमुपचीयते । घनसंवृतदिवसकरकिरणन्वात्मकुमारी-
 कृते जीवनमनष्टे विषदिन्द्रायुधबलाहके निर्मदपरभृतशिशिकुले प्रच्छन्ने नभसि
 वारागगदिग्वलये प्रफुल्लयन्तोत्पलकुमुदकल्हारसुगन्धिजलाशये कौञ्चकारण्ड-
 वचकवाकसारसानुगीतसरोदके प्रफुल्लवानीरासनसप्तपर्णबन्धुजीवे शरत्काले
 द्विरदः संमृष्टशुकसंचयो दिवा रात्रौ वा +..... ॥

कपायमधुराः शीता धर्मकाले क्रियाः स्मृताः ।
 उष्णाम्लवणाः स्निग्धाः शीतकाले विनिश्चिताः ॥
 कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षाश्च काले साधारणे हिताः ।
 सर्वेष्वेव तु रोगेषु मनसः संप्रसादनम् ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्वेणुवीणास्वनैस्तथा ।
 मनोऽन्य(ज्ञ)मधुराहारैस्तथा स्वच्छन्दचेष्टितैः ॥
 श्लेष्मणा गुरुगात्रो हि स्तब्धत्वं मातरिश्चनः ।
 पित्तं परिदाहोऽयं सर्वेषां पीडितोऽस्म्यलम् ॥
 अस्मिन्द्रव्येऽभिलाषं मे दुःखत्पङ्गुमिदं मम ।
 तृपितो ह्यवितृप्तोऽस्मि क्षुधितोऽस्मीति वा पुनः ॥
 वदतां हि क्रियाः सर्वाः सुखदुःखनिबन्धनाः ।
 आयुर्वेदधरेर्देहैरेकैकाङ्गव्यवस्थितैः ॥
 नराणां चततो व्याधिरुपलभ्येत वा न वा ।
 वधवन्धपरिक्षेपं प्राप्नुवन्त्यतिदारुणम् ॥
 पानभोजनमप्येषां बलादेव प्रदीयते ।
 देहि भूयो ममाऽऽलम्बं.....श्रापं समोऽधिकः ॥

+ शुचिनिष्पन्नमादर्शत्रयेऽपि नोपलभ्यते ।

इतीभानामवदतां दुःखादुःस्वप्नस्वपम् ।
 एवं व्याधिपरिज्ञानं कुर्यात्तस्मिन्निरूपणम् ॥
 यत्नतो विविधाकारैः दानैरुपलभ्यते ।
 यत्नतो व्याधिरूपाणि शास्त्रतत्त्वविभागतः ॥
 दुष्टदोषे परिज्ञानं यथावत्परिकीर्तितम् ।
 हस्तिनां हितकार्येण पालकाप्येन धीमता ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने चतुर्थस्थाने
 पथ्यापथ्यविचाराध्यायः पण्डितः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः करीपाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माऽऽह भगवान्पालकाप्यः—‘अथ खलु भो यदा हस्तिनां वात-
 पित्तकफरुधिरसंनिपातैः पीड्यन्ते । मृत्तिकानाहदोषैर्वातपित्तकफव्याधिनिग्रहार्थं
 मिमानि पुरीपाणि देयान्यष्टाविति । तत्र गोमहिष्यजाविगजवाजिगर्दभोद्याणां
 करीपाणि ।

गव्यं करीपं गुल्मार्शकृमिकोष्ठविशोधनम् । वातानुलोमनं पित्तलमानाह-
 मृज्जग्धवातगुल्मविषदुष्टेभ्यः सह मूत्रेण दद्यात् ।

अथ माहिषं करीपमुष्णवीर्यं तीक्ष्णं पादरोगार्दितेभ्यो नागेभ्यः शृद्धमेव
 दद्यात् ।

आजं करीपं तीक्ष्णमुष्णवीर्यं कृमिकोष्ठविशोधनं वातानुलोमनं मृत्तिकाभिला-
 पिपाण्डुरोगिभ्यः प्रसन्नायुक्तं दद्यात् । वाजिकरीपमुष्णवीर्यं तित्तं कृमिकोष्ठ-
 हरं श्लेष्मविनाशनं मृत्तिकाभिलापिपाण्डुरोगिभ्यो लवणयुक्तं दद्यात् ।

इभकरीपमुष्णवीर्यं त्वक्प्रलेपनार्थं दद्यात् ।

आविकमुष्णवीर्यं कृमिकोष्ठविशोधनं मृत्तिकाभिलापिपाण्डुरोगिभ्यो दद्यात् ।

औष्ट्रं श्लेष्महरं छावःप्रसन्नार्थं मृत्तिकाभिलापिणे दद्यात् ।

गार्दभं करीपमुष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलापिपाण्डुरोगिभ्यो लवणयुक्तं दद्यात् ।

इति करीपाप्यष्टौ गुणदोषतो व्याख्यातानि ॥

अतःपरं मूत्रगुणान्व्याख्यास्यामः—

तत्र गवां मूत्रमुष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलापिभ्यो दद्यात् ।

माहिषं तीक्ष्णमाजं चोष्णवीर्यं मृत्तिकाभिलापिणे दद्यात् ।

वारणा भवन्ति । मृद्वक्षणादुत्कर्णकवातगतिवातानाहस्कन्दपाण्डुरोगगलग्रह-
 दस्तग्रहगुल्महृदयगूलगात्रापरसगदामन्यास्तम्भेषु च गजे तिलयुक्तं दद्यात् ।
 अनुपानं च प्रसन्नां फाणितयुक्तां दद्यात् । यदा तु हेमन्तशिशिरवसन्तेषु
 भूपिष्ठश्लेष्माणो भवन्ति । मन्यास्तम्भश्लेष्माशिरोरोगाभिपण्णगलरोगकृमि-
 फोष्ठपिटकातीसारव्रणदद्रुकण्डूश्वयथुविकारिणां त्रिफलात्रिकटुकविटङ्गचूर्ण-
 संसृष्टं लथुनं दद्यात् । अनुपानं च सुखोष्णोदकमजाक्षीरमरिचचूर्णसंसृष्टं
 दद्यात् । यदा तु शरद्रीष्मकालयो रक्तपित्तबाहुल्यं वारणानां भवति घर्म-
 दाहश्च विषमदमत्तगमनस्त्रिभेदेहेम्यश्च मृद्वीकाशर्कराचूर्णसंसृष्टं लथुनं दद्यात् ।
 अनुपानं च मृद्वीकाशर्कराचूर्णसंयुक्तं क्षीरं दद्यात् । जीर्णं च जाङ्गलपवरसानि
 जूर्णापाटपोटगलकुशकासपत्राणि च दापयेत् । अनन्तरं च शिशिरसलिले
 पानार्थमपनयेत् । भोजनं पूर्वोद्दिष्टं दद्यात् । विंशतिपलिकमरानि कृत्वा विधां
 ह्रासयित्वा तत्तु भक्तुल्यं स्नेहं दद्यात् । अथवा तैलेन सर्पिषा वा सुक्षुष्णं
 मृदुस्थितं विधार्थयुक्तं शृङ्गं वा दद्यात् । हरितं मृदु विचित्रं यवसं फाणितो-
 पनाहं दद्यात् । तीक्ष्णातलोष्ठज्यष्टिशीतवाग्दंदादिभ्यः (?) सर्वकालं रक्षणं
 कुर्यात् । कमलकह्लारवहुविषकुसुमविप्रकीर्णं भूमिभागां मनोज्ञामगुरु-
 धूपितां होमपूजां सर्वतःसुलिप्तां शालां कारयेत् । शय्याभागं चास्य मृदुपां-
 शुलसुखशयनं च करीपास्तृतं कारयेत् । अनेन क्रमयोगेन(ण) लथुनस्योप-
 योगात्पण्मासाद्वर्षं वा वारणो दीप्ताग्रज्वनः स्थिरो बलवान्समधातुररोगो
 लघुगात्रविहारश्च भवति । यावच्चोपयोगकालाद्विगुणपरिहारस्तावत्क्षीरं यवागूं
 मधुफाणितसंयुक्तां दद्यात् । तदनन्तरं च क्षीरपानं भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यानि च
 मधुराम्ललवणकटुकपायाणि शाल्योदनं किञ्चिदम्लरसं दद्यात् । यथावर्ष-
 ममाणमात्रायोगाविक्रमजीर्णं वा प्रकृतिऋतुकालदेशसत्त्वादिविपर्ययो वा
 लथुनमज्ञानात्प्रपच्छन्ति, तदाऽस्य कोष्ठे लथुनव्यापन्नमिमान्व्याधीजनपति ।
 आनङ्गुक्षहृदये पीडास्थाने च सुखं लभते । यवसकवलकुवलपानान्नभोज-
 नादीन्नाभिनन्दति । पर्यश्रुमीलतनपनो घृणनशीलो निद्रालुः पाण्डुरोगी
 रक्तमेही च कृच्छ्रमेही च भवति । तस्यैवं लथुनव्यापन्नकोष्ठस्य स्नेहव्यापन्न-
 चिकित्सितं कुर्यात् ॥

तत्र श्लोकाः—

कपायकटुतिक्ताद्या मूलनालादिजा रसाः ।

वीजमेवानुगच्छन्ति तापिताः सूर्यरश्मिभिः ॥

हीनक्रिया न सिध्यन्ति व्याधयो विविधा गजे ।
 तस्मात्कुर्वीत शास्त्रोक्तं विधिं सम्यक्चिकित्सकः ॥
 भक्ष्ययोगप्रमाणज्ञो मात्रायोगविशारदः ।
 औषधानां विभागज्ञः स राजन्कर्तुमर्हति ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे उत्तरामिधानपरिचारचतुर्थस्थाने
 लघुनकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 लवणे योगमारुपाहि हितं यत्करिणां भवेत् ॥ १ ॥
 रोमपादमिति ज्ञात्वा पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 लवणं संप्रवक्ष्यामि सर्वरोगप्रणाशनम् ॥ २ ॥
 बिल्वाम्रिमन्थस्योनाककाशमर्मथ पाटला ॥
 पापाणमेदकं रोधमपामार्गत्रिकण्टकम् ॥ ३ ॥
 उभे हरिद्रे पाठा च तथैव च हरीतकी ॥
 रोमकं च विडं चैव सामुद्रं सैन्धवं तथा ॥ ४ ॥
 पिप्पली गृङ्गवेरं च मरिचानि च दापयेत् ॥
 चम्पामतिविपां हिङ्गुविभीतकफलानि च ॥ ५ ॥
 कुलीरगृङ्गी च तथा स्वचं निम्बकदम्बयोः ॥
 मातुलिङ्गं च कालां च विडङ्गामलकी तथा ॥ ६ ॥
 पूतिगन्धं च गुस्तां च काकमाची तथैव च ॥
 हपुषा श्वेतया सर्वं भूवां तेजोवतीमपि ॥ ७ ॥
 अम्बुष्ठां तिन्तिडीकं च कण्डशः परिकल्पयेत् ॥
 भागाः पष्टिपला ह्येते सूक्ष्मचूर्णीकृताः पृथक् ॥ ८ ॥
 द्वान्त्रिंशत्को हिङ्गुमागो मूत्रेण सह योजयेत् ॥
 पक्वं च तद्यथा सर्वं सम्यक्पिण्डीकृतं भवेत् ॥ ९ ॥
 गोमूत्रमथ दद्यात्तु दधि मस्तु भिषग्वरः ॥
 अथ तत्संयुतं सर्वं स्वनुगुप्तं निधापयेत् ॥ १० ॥
 तिष्ये चैव विपक्वं स्यात्स्वस्ति वाच्यं द्विजास्ततः ॥
 निवास्य पञ्चरात्रं नु वैद्यशास्त्रविशारदः ॥ ११ ॥

दद्यात्तु कृमिकोष्ठिम्यः क्षीणापान्तरिताय च ॥

मदक्षीणाय नागाय तथा वै भिन्नवर्चसे ॥ १२ ॥

एभ्यश्च मूलजं दान्तं विषमं वाऽपि कृत्रिमम् ॥

अजीर्णमसकृद्भुक्तमानाहं च प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

गजानामथवाऽश्वानां महिषाणां गवामपि ॥

नरादीनामथान्येषां सत्त्वानां सर्वदा हितम् ॥

एवमेतत्प्रयोक्तव्यं भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ १४ ॥

इत्येतदङ्गाय विशेषतो वै प्रोक्तं मया सर्वमिदं हिताय ॥

संजीवनं चाग्निविवर्धनं च हितं गजानां लवणं यथावत् ॥ १५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे चतुर्थे उत्तरस्थाने लवणयोगोऽ-
ध्याय एकोनत्रिंशः ॥ २२ ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुवाचाङ्गो रोमपादो महापशाः ॥

गुणा ये पांशुदानस्य प्रमाणस्य च ये गुणाः ॥ १ ॥

केषामदेयो देयो वा वारणानामुदाहृतः ॥

पेषु कालेषु वा दत्तो गुणोपेतः स्मृतः सदा ॥ २ ॥

अथ पृष्टं यथोरिष्टं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥

निसिलेनाङ्गराजाय यथाशास्त्रविनिश्चयः ॥ ३ ॥

आरण्यो दम्पमानश्च दान्तश्चैव मतङ्गजः ॥

पुराणश्चेति विज्ञेयाश्चत्वारोऽमी विनिश्चयात् ॥ ४ ॥

आरण्यस्तु स विज्ञेयः स्कन्धहारेण (?) संयुतः ॥

वाक्पादङ्कुशदण्डाम्बां संज्ञां ऋषोऽस्तीव बुध्यते ॥ ५ ॥

दम्पमानः स विज्ञेयो दम्पते यो मतङ्गजः ॥

संमद्वैर्विप्रयुक्तश्च वधवन्धैश्च वारणः ॥ ६ ॥

वाक्पादङ्कुशतोत्रैश्च क्रियां यः प्रतिपद्यते ॥

स दान्त इति मातङ्गो नयकारैरुदाहृतम् ॥ ७ ॥

* 'यो नैव' इति भवेत् ।

१ क. सप्त स्युनः ।

सुनिवद्धमदौ दान्तो बलशौर्यसमन्वितः ॥
 अभावितो यो यत्रासौ स पुराणो मतङ्गजः ॥ ८ ॥
 वातारण्यं हन्तु तथा अमार्थं पांशुमेव च ॥
 धारयेत्सर्वदा नागं संज्ञानिग्रहकारणात् ॥ ९ ॥
 दम्भमानस्य नागस्य क्रिया विश्रम्भकारणात् ॥
 नागं दान्तं यथायोगमभिनिश्चित्य शास्त्रवित् ॥ १० ॥
 कालाकालं प्रमाणं च पांशुं चैवाभिहारयेत् ॥
 नवस्यैव पुराणस्य पांशुर्न प्रतिपिध्यते ॥ ११ ॥
 कर्मान्तरे च दातव्यः प्रमाथः पांशुरेव च ॥
 स पातातमयत्तव्यश्च स भवेत्परिकर्मभिः ॥ १२ ॥
 वर्षासु ग्रीष्मकालेषु प्रमाथाहरणं भवेत् ॥
 एकेन बहुभिर्वाऽपि दोषैर्दुष्टस्य हस्तिनः ॥ १३ ॥
 पांशुं चैव प्रमाथं च सततं प्रतिपेधयेत् ॥
 मनसो हर्षजननः प्रमाथः पांशुरेव च ॥ १४ ॥
 मनसः प्रभवश्चैवंमनीषिभिः ॥
 अपातः पांशुदानस्य वक्ष्यते गुणसंग्रहः ॥ १५ ॥
 अथ श्रद्धां च कुरुते तथाऽऽहाराश्रमं भवेत् ॥
 पांशुर्मत्तस्य नागस्य मनःसौख्यविवर्धनः ॥ १६ ॥
 पांशुर्बलस्य जननोविवर्धनः ॥
 पांशुरुष्णाभितप्तस्य जयसौख्यविवर्धनः ॥ १७ ॥
 पांशुदानगुणोपेतो रसधातुर्विवर्धते ॥
 रसतः शोणितं मांसं मेदोऽस्थीनि च दन्तिनाम् ॥ १८ ॥
 क्रमान्मज्जा च शुक्रं च वर्धन्ते तेन धावतः ॥
 पांशुदानगुणा स्तेते यथावत्समुदाहृताः ॥ १९ ॥
 एवमेतत्प्रमाथस्य गृणु चान्याङ्गुणानिमान् ॥
 मलपट्टापनयनं कण्डूविनयनानि च ॥ २० ॥
 लिक्षाणूकाप्रशान्त्यर्थं व्रणानां तु हिताय वै ॥
 केचित्प्रमाथं पांशुं च उक्तेनप्रदापयेत् ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रचोदितः ॥ २१ ॥

इति श्रीपालकाप्ये चतुर्थस्थाने पांशुदानं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां रोमपादः प्रतापवान् ॥
 उवाच पालकाप्यं तु विनयेन कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 सप्तधातून्नुवा यास्तु संग्रहे संप्रकीर्तिताः ॥
 मदावस्था मुनिश्रेष्ठ तत्र मे संशयो महान् ॥ २ ॥
 कतमं धातुमाश्रित्य प्रथमा संप्रवर्तते ॥
 'द्वितीया कतरं प्राप्य तृतीया च महामुने ॥ ३ ॥
 (*चतुर्थो पञ्चमी चापि षष्ठी चैवापि सप्तमी ॥
 कं कं धातुं समाश्रित्य प्रवर्तते महामुने) ॥ ४ ॥
 एवं पृष्ठोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 रसाद्रक्ताच्च मांसाच्च भेदसोऽस्त्रस्त्रयैव च ॥ ५ ॥
 मज्ज्ञः शुक्राच्च राजेन्द्र मदावस्था प्रवर्तते ॥
 यदा छविः प्रसन्ना स्यान्निश्वासः सुरभिस्तथा ॥ ६ ॥
 सुमनाश्च भवेन्नागस्तथा रसगता नृप ॥
 मदावस्थामिमां तां तु जानीयात्प्रथमां [†]बुधैः ॥ ७ ॥
 एवमेव गुणाश्चास्य मुहुर्बृंहति च द्विपः ॥
 आस्यं रक्तं च भवतिवमर्धेतिवै भृशम् (?) ।
 तस्यावस्था द्वितीया स्याद्रक्ता सार्द्धेकपोलिका ॥
 उज्जृम्भणपरश्चैव बृहन्नागः पुनः पुनः ॥ ९ ॥
 सवेदल्पं च कोशेन न च रक्तमदो भवेत् ॥
 साऽथोऽवस्था निबद्धा स्यात्तृतीया मांससंभवा ॥ १
 यदा च वर्धते क्रोधः स्याज्जृम्भणपरस्तथा ॥
 नेत्रे च पृथुले स्यातां पुच्छे शूरेश्च जायते ॥ ११ ॥
 गन्धे षट्त्वमायाति लाघवं चास्य वर्धते ॥
 वेगेऽप्युत्तमतां याति का....श्च भवत्यति ॥ १२ ॥
 चतुरङ्गवलं हर्षादभिद्रवति निर्भयः ॥
 स्वाधीनश्च भवेद्भातुः वधेऽपि गजवाजिनाम् ॥ १३

* धनुर्द्वयान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके । [†] 'बुधः' इत्युचि

गजानां नृपमध्ये च तथा वाजिसमाजिषु ॥
 विवादेष्वपि नागानां नानाक्रीडोपसंभ्रमे ॥ १४ ॥
 अन्तरापणभूम्यां च वालक्रीडाविहारयोः ॥
 उद्गहेद्राजमात्रांश्च मदे मेदोद्भवे गजः ॥ १५ ॥
 सवश्याङ्गत्वचापिण्यां(?) चतुर्थ्यां नियतं गजः ॥
 यदा त्वस्थीनि संमाप्नो मदो भवति दन्तिनः ॥ १६ ॥
 तदा भवेत्क्रोधपरः सर्वेषामेव भूमिषु ॥
 इयमश्वं नरं वाऽपि हस्तिनं वा विशेषतः ॥ १७ ॥
 अन्यं वा किञ्चिदासाद्य सर्वं प्राणैर्विपोजयेत् ॥
 अतिक्रामति मर्यादां वार्यमाणः प्रयत्नतः ॥ १८ ॥
 किञ्चित्संज्ञो भवति निःसंज्ञश्च पुनर्द्विषः ॥
 तां क्रोधनीं मदावस्थां जानीयात्तस्य दन्तिनः ॥ १९ ॥
 अथ प्राप्ते तु गजानं तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्थानस्यो योऽपि गच्छन्वा जले मध्ये स्थितोऽपि वा ॥ २० ॥
 स च नोत्सहते गन्तुं क्रोधेन कलुषीकृतः ॥
 स्थानानि हस्तिनां घाति वद्वानां क्रोधमूर्छितः ॥ २१ ॥
 मदावीनवसंधाय श्रुत्वा घण्टास्वनं तथा ॥
 अटित्वा सुप्रदेशान्वै स्थानमेवोपतिष्ठति ॥ २२ ॥
 एतां पृष्ट्वा मदावस्थां जानीयादतिवाहिनीम् ॥
 अथ शुक्रमनुप्राप्ते मदे रूपं निबोध मे ॥ २३ ॥
 धेन्धो न पश्यत्यपि च न शृणोति न बुध्यते ॥
 रात्रौ दिवा च स्रवति रोपश्चापि मजापते ॥ २४ ॥
 गन्धमस्या न तिष्ठति न चात्र प्रतिहस्तिनः ॥
 निराहारस्य चाप्यस्य न भवेत्प्राणतः क्षयः ॥ २५ ॥
 मन्यन्ते केचिदाचार्या रिष्टमेवेति हस्तिनाम् ॥
 अवस्थां सप्रमीं प्राप्य नैव जीवति वारणः ॥ २६ ॥
 संभिन्ना मदमर्यादा मदकाष्ठा परा वृष ॥
 स कृत्वा सुचिरं नागो मदविच्छादमुत्तमाम् ॥ २७ ॥
 क्षीणतोये यथा मेघो निच्छापाति(?)वृषोत्तम ॥
 तथा क्षीणमदो नागः प्रशान्तिमुपगच्छति ॥ २८ ॥

तत्रात्रिं॑सं वक्ष्यामि यथा सै मृ॒त्रि॑पते गजः ॥
 अथ वायुः कफश्चैव पित्तं रुधिरमेव च ॥ २९ ॥
 कुप्यन्ति सहिताः सर्वे स च कोपः सुदारुणम् (ः) ॥
 ते तु शुकमनुप्राप्ता वातपित्तकफास्त्रयः ॥ ३० ॥
 शोणितं चापि ते सर्वे विनाशयन्ति वारणम् ॥
 अस्थिप्राप्ते क्षयं याति मज्जाप्राप्ते तथैव च ॥ ३१ ॥
 न तु शुकगते राज्ञीवति द्विरदः क्वचित् ॥
 सा सप्तमी मदावस्था स्वमूर्त्या दिव्यसंभवा ॥ ३२ ॥
 प्रभिक्षा वारणेन्द्रस्य सहसा देहमाविशेत् ॥
 न तां धारयितुं शक्ताः प्रतिदेहे मतङ्गजाः ॥ ३३ ॥
 विशेच्छापा यथा देहं सर्वेषामेव देहिनाम् ॥
 देहं तथा दिवमहो हस्तिनं प्रविशेन्नृप ॥ ३४ ॥
 गजमत्तविशेषेण घर्षयत्यपि सर्वशः ॥
 आति॑तः समाभ्यश्च वर्धन्तेऽस्थीनि दन्तिनः ॥ ३५ ॥
 मेदो मांसं च रक्तं च पित्तं श्लेष्मा च मारुतः ॥
 उदीर्यन्ते ग्रहर्षेण मेदस्तेनास्य जायते ॥ ३६ ॥
 दशां घृतीयां संप्राप्ता ये माद्यन्ति मतङ्गजाः ॥
 असंजातमदास्ते ते मदास्तेषु विपद्यते ॥ ३७ ॥
 संप्राप्ता विंशतिं ये च मदं दृक्कन्ति दन्तिनः ॥
 ताव च ग्राहयेद्राजा द्विरदान्भिर्भविंशकान् ॥ ३८ ॥
 यः पञ्चाशतमाश्रित्य मदावस्थां (स्था) प्रवर्तते ॥
 तत्र तत्र हि सा प्रोक्ता तव प्रीत्या ययाऽनघ ॥
 इत्यब्रवीत्पालकाप्यो राज्ञाऽङ्गेन प्रणोदितः ॥ ३९ ॥
 इति श्रीपालकाप्ये हस्तपाण्डुर्वेदे महाप्रवचन उत्तराभिधानपरिचा-
 रचतुर्थस्थाने मदावस्थानामाऽध्याय एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पार्या पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 ग्राह इत्युदितः पूर्वं तं मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

१ क. °विधिं तु व° । २ संश्रूयते । ३ ख. °मत्तं वि° ।

ततः शोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥
 द्वौ ग्राहौ कीर्तितौ राजभागस्तन्तुक एव च ॥ २ ॥
 तपोर्नागसमुत्पत्तिस्थानं रूपं च मे शृणु ॥
 नागसत्त्वं महाराज गजं गृह्णात्परिदम ॥ ३ ॥
 नागसत्त्वपरिज्ञानमिदं श्रोतुं मनीषिभिः ॥
 श्वसनः स्निग्धनीलाभः यश्चार्धतनुरायतः ॥ ४ ॥
 नीलच्छविर्दीर्घहृत्तु निद्रालुः सूक्ष्मनिःस्वनः ॥
 सकल्पापायतकरस्ताम्रजिह्वायतच्छविः ॥ ५ ॥
 उदग्रः स्थूलहस्तश्च पिङ्गरक्तान्तलोचनः ॥
 चारिजानां सगन्धो यो यवगण्डाम्रियश्च सः ॥ ६ ॥
 पीनस्कन्धोऽल्पकर्णश्च चित्रपक्षोऽल्पपेचकः ॥
 स्वप्नशीलस्तथाऽत्यर्थं स्वरे कूरे विशङ्कते ॥ ७ ॥
 दृष्टिवाताशनिज्योत्स्नाधूमं चापि पिवेत्सदा ॥
 नागसत्त्वः परिज्ञेयो नागस्य तरलो जयः ॥ ८ ॥
 नागजातस्य नागस्य नित्यं नागजलाशयात् ॥
 भयं भवति कालेन ततो नागत्वमिच्छति ॥ ९ ॥
 नागपाशपरिक्षिप्तमवश्यं वशयागतम् ॥
 तदा नागं हरत्पाशु प्रत्यर्थं न तु विक्रमात् ॥ १० ॥
 मणिरलोज्ज्वलशिरःस्वस्तिकाङ्कविभूषितः ॥
 घोरो विद्युच्चलज्जिह्वस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाविपः ॥ ११ ॥
 अनुगच्छति गच्छन्तं सुदीप्तो भाभिरव्ययः ॥
 कपापमणिभिर्मुक्तो ह्यमोघो हजरामरः ॥ १२ ॥
 तस्माद्भ्रमेषु देशेषु नागानामालयेषु च ॥
 (*दीप्ततोषासु वर्षीषु कूपेष्वावण्यकेषु च ॥ १३ ॥
 सरससु च निभीषेषु(?) गिरिप्रस्रवणेषु च ॥
 नीलगम्भीरतोषासु सावर्तासु नदीषु च ॥ १४ ॥
 उत्पलं कुमुदं वाऽपि पद्मं कोकनदं तथा ॥
 विवर्णं दृश्यते पत्र तत्र वाच्यो द्विमस्तकः ॥ १५ ॥
 नैव क्रीडेद्गजस्तेषु नागजातो विशेषतः ॥
 स्थानेष्वेतेषु नियतं नागानामालयो भवेत् ॥ १६ ॥

चतुर्दश्याममावास्यां कृष्णाष्टम्यां तथैव च ॥
 पञ्चम्यां चैव मुदिता नागाः क्रीडन्ति ते सदा ॥ १७ ॥
 तस्मात्तेषु विशेषेण नागतीर्थं विवर्जयेत् ॥
 अवश्यमवगाहस्तु कार्यः कार्यवशाच्चदि ॥
 ग(गा)रुडेन विधानेन रक्षां कृत्वाऽवतारयेत् ॥ १८ ॥
 हेमजैर्विविधैर्मन्त्रैर्द्विर्जोक्तैश्च विशेषतः ॥
 भुजगेभ्यः समुद्दिश्य प्रयतश्च बलिं हरेत् ॥ १९ ॥
 इति नागसत्त्वमृत्युर्नागानां तु प्रकीर्तितः ॥
 एवं श्रुत्वाऽङ्गुष्ठपतिः पुनः प्रष्टुमयाव्रवीत् ॥ २० ॥
 भवन्ति(?) तन्तुकस्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 उत्पात्तिं च प्रभावं च प्रभवं चैव कीदृशम् ॥ २१ ॥
 सूत्राणां सूत्रकश्चैव किमर्थमभिधीयते ॥
 नागसंज्ञाकृतं चास्य ग्राहत्वं वा महामुने ॥ २२ ॥
 फः प्रजानामभावाय को धर्मान्प्रानुवर्तते ॥
 गजप्राणा हि दस्युभ्यः प्रजारक्ताश्च पार्थिवाः ॥ २३ ॥
 महान्तोऽपि हि संघाता बलिनो बलवत्तराः ॥
 नालमेकस्य करिणः सत्त्वस्यान्वर्थवेदिनः ॥ २४ ॥
 दैत्यदानवसंघाताः प्राप्य दिग्दारणान्नये ॥
 क्षपं नीत्वा मुखरसैः सत्सैन्यवलवाहनाः ॥ २५ ॥
 प्राकारभूताः सपदि वारणाः शत्रुवारणाः ॥
 जयन्ति परसैन्यानि प्रसह्य बलवत्तया ॥ २६ ॥
 यथा ते नाभिमूयन्ते मुच्यन्ते ग्राहतो हिताः ॥
 रहस्यमत्र यद्ब्रह्मन्प्रप्यार्ज(?)मिह तद्वद ॥ २७ ॥
 एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
 कदाचिदपि संमर्दात्संकुद्धस्य महात्मनः ॥ २८ ॥
 सर्वलक्षणयुक्तस्य गजस्यैरावणस्य वै ॥
 मदवेगपरिश्रष्टाः पतितास्तु महीतले ॥ २९ ॥
 विन्दवस्तेऽश्रुभिः श्लिष्टाः पवनेन समीरिताः ॥
 शक्रगोपसवर्णास्ता जनपन्त्यजराग्रम् ॥ ३० ॥

गोक्षीरहिमर्सकाशं वेगतन्तुकमव्ययम् ॥
 मदेन मदसंकाशमत्यर्थवलतेजसम् ॥ ३१ ॥
 महामेघनिकाशानां गजानां विनिपातनम् ॥
 नदीषु नीलतोयासु पद्मोत्पललतासु च ॥ ३२ ॥
 सुनिगूढासु रम्यासु नित्यं तिष्ठन्ति तन्तुकाः ॥
 सलिलस्य तु यो देशः सेव्यते नापि पक्षिणा ॥ ३३ ॥
 सजीवाः सकृदावर्ता दृश्यन्ते यत्र निम्नगाः ॥
 विवर्णं वा जलं यत्र शब्दं (?) चापि न लक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 अत्युष्णं चातिशीतं च तन्तुकं तत्र निर्दिशेत् ॥
 यस्माद्दृष्ट्वात्यतो ग्राहः सूत्राभः सूत्रतन्तुवत् ॥ ३५ ॥
 तन्तुवद्धर्धते यस्मात्तस्मात्तन्तुकमुच्यते ॥
 अवध्यत्वादमोघस्तु दारुणः सलिलाशयात् ॥ ३६ ॥
 नागराजमदोत्पन्नास्तेन नागा इति स्मृताः ॥
 न तस्य दृश्यते वक्त्रं न लाङ्गूलं न चोदरम् ॥ ३७ ॥
 लूतीकाजालवत्सूक्ष्मः सर्वतो वाऽपि लक्ष्यते ॥
 तदर्थं तस्य बलिनो विनियोगगतस्य च ॥ ३८ ॥
 मदोत्पन्नस्य सहसा विनयातिमदस्य च ॥
 भोगग्राहस्य करिणः प्राणवत्परिवेपते ॥ ३९ ॥
 नागस्य तन्तुको हन्ति स्पृशन्नेव बलानृप ॥
 अदृष्टकायस्य जले तन्तुकस्य गृहच्छया ॥ ४० ॥
 न वध्यो दृश्यते यस्मात्सर्वथा भोगमाचरेत् ॥
 नाग्निना न च शस्त्रेण नौकाभिर्न बलेन च ॥ ४१ ॥
 न शक्यः शङ्खशब्दैश्च तस्य मोक्षो विशां पते ॥
 गृहीतशस्त्रान्पुरुषान्ग्राहस्तांस्तथाऽपरान् ॥ ४२ ॥
 छिद्यते नातिशस्त्रेण दह्यते दहनेन च ॥
 दृष्ट्वा श्रुत्वाऽथ भो राजन्वहुशः परिवर्धते ॥ ४३ ॥
 तस्मादेवं न कुर्वीत तन्तुकेनार्दिसे गजे ॥
 स गजेन्द्रमदोत्पन्नो येन शाम्पति तच्छृणु ॥ ४४ ॥
 मेघमृद्धेण चोत्थाप्य कूर्मपृष्ठे निपात्य च ॥
 आदित्यकिरणैः स्पृष्टस्तुपार इव शाम्पति ॥ ४५ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धपाठे चतुर्थे उत्तरस्थाने
नागतन्तुकग्राहाध्यापोद्वात्रिंशत्तमः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
हितार्थमब्रवीद्वाक्यं गजार्थं तत्त्वदर्शनः ॥ १ ॥
भगवन्श्रूयते मृत्युर्गजानां जलजो गजः ॥
तत्र वेदितुमिच्छामि भगवन्संशयो हि मे ॥ २ ॥
एवं पृष्टोऽङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥
शृणु राजञ्जले यादृग्यस्मिंस्तिष्ठेज्जलद्विपः ॥ ३ ॥
अगाधमतिसंस्निग्धं जलं यच्च सफेनिलम् ॥
सबुद्बुदं सनिर्घोषं पक्षिभिर्यत्र सेव्यते ॥ ४ ॥
असौम्यं दर्शने यच्च तस्मिंस्तिष्ठेज्जलद्विपः ॥
वदनं वारणस्यैव दन्तान्किकरमस्तकाः ॥ ५ ॥
पादाश्चास्य समास्तस्य अष्टनाभिनस्तास्तथा ॥
स्थलायतो महावंशः पृष्ठकर्णो महोदरः ॥ ६ ॥
छविश्च कण्टकाकीर्णा मुखं दंष्ट्राकुलं महत् ॥
शेषं च मकरस्यैव स ज्ञेयो जलवारणः ॥ ७ ॥
श्रुत्वाऽस्य गर्जितं सद्यः पीत्वा च तज्जलं गजाः ॥
आयुःसत्त्वबलोपेता वयस्या नीरुजाः स्मृताः ॥ ८ ॥
यस्मान्निघ्नयन्ते तस्मात्तं देशं क्लेशेन वर्जयेत् ॥
अष्टम्यां च चतुर्दश्याममावास्यां च धार्मिकः ॥ ९ ॥
नदीपद्मविधानेन बलिं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
महीपालाज्ञया विद्वान्सम्यग्ब्राह्मणसत्तमः ॥ १० ॥
पानेऽवगाहे मातङ्गो यदि तद्रोचरो भवेत् ॥
मृत्पिण्ड इव निर्वोषो विलयं यात्यतो मनाक् ॥ ११ ॥
उच्यतेऽत्र क्रिया येन मुक्तो नागो भवेत्सुखी ॥
यो भिषग्जलमातङ्गाद्रक्षयेत्तं नरोत्तम ॥ १२ ॥

सम्पक्संपूजयद्राजा वैद्यं वस्त्रात्रभूषणैः ॥

* इत्पन्नवीत्पालकाप्यो राज्ञाङ्गेन प्रणोदितः ॥ १३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने उत्तराभिधानपरिवारचतुर्थे
स्थाने जलहस्तिलक्षणं नाम त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अङ्गो हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥

जलौकालावुगृङ्गाचैर्यदुक्तं रक्तमोक्षणम् ॥ १ ॥

तदशेषेण भगवन्सम्पगारुपातुमर्हसि ॥

ततः प्रोवाच भगवान्पालकाप्यो महामुनिः ॥ २ ॥

जलौकानां विधानं तु यथाशास्त्रमुपायतः ॥

शौणित्तस्थापनार्थाय यथोक्तान्यौषधानि च ॥ ३ ॥

द्वादशैव जलौकानां जातयः परिकीर्तिताः ॥

पटत्र सविषा ज्ञेया निर्विषास्तु पट्वे हि ॥ ४ ॥

पुष्करेषु प्रजायन्ते मधुराम्लं हि तज्जलम् ॥

भवन्तिविषये चान्या वत्सं(?) भूमीचरन्ति च ॥ ५ ॥

कलिङ्गेष्वपरान्ते च मध्यदेशे तथा परः ॥

कुशमुष्करसोनेषु जायन्ते ऊपरेषु च ॥ ६ ॥

पाश्चाले यवने चैव सङ्गे पाण्ड्ये तथैव च ॥

एते देशाः समारुपातास्तव राजन्पथाक्रमम् ॥ ७ ॥

पटत्र सविषा उक्तास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

कृष्णाञ्जननिभा या च कृष्णवक्त्रा च पा भवेत् ॥ ८ ॥

मस्तकश्चातिविःपीनो (?) विज्ञेया विषमाहिताः ॥

दीर्घापता यथा वल्ली विज्ञेया कर्बुरा नृप ॥ ९ ॥

मण्डूककुक्षिर्भवति स्वल्पेन पिसि(शि)तेन च ॥

वृतीया बलवा नाम विमुखी पापलक्षणा ॥ १० ॥

भवेत्सुसुमुखी पार्श्वा तथा रोमशमस्तका ॥

मुखं च कृष्णं भवतिलामतिः ॥ ११ ॥

* 'प्रत्यन्तरोल्लिखितं सूक्तिरत्नाकरात्' इति त्रिप्यप्यादर्शपुस्तकेषु संदर्भमध्य
एवेतः प्राक्समुपलभ्यते ॥

इन्द्रायुधनिमग्रख्या ऊर्ध्वराजीमुक्ता च या ॥
 यस्मिन्वसति तोये च साऽतिभास्करवर्चसा ॥ १२ ॥
मसाध्यां तां विनिर्दिशेत् ॥
 इन्द्रायुधनि.....म्रा गृणु सामुद्रिका ह्यपि ॥ १३ ॥
 पित्तला भवति सक..... ॥
 या पुष्पाश्चित्तसर्वाङ्गी विज्ञेया पञ्चमी तु सा ॥ १४ ॥
 गोविन्दना भवेत्पथी गृणु तस्यापि लक्षणम् ॥
 भवेद्गोवृषस्या नरेश्वर ॥ १५ ॥
 कायश्च वृत्तो भवति सविपा तु विनिन्दिता ॥
 पटेताः सविपा ज्ञेया निर्विपास्तु निबोध मे ॥ १६ ॥
 पिङ्गला प्रथमा ज्ञेया बहु मुञ्चति शोणितम् ॥
 हरिद्वर्णा प्रशस्ता च प्रशस्तां तां विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥
 शङ्खवक्त्रा द्वितीया च सुतगन्धमुक्ती भवेत् ॥
 कायश्च वृत्तो भवति विद्यात्तामपि निर्विपाम् ॥ १८ ॥
 कोटीकाभा भवेदन्या स्निग्धवर्णा च या भवेत् ॥
 शूपिकाभा चतुर्थी च.....पतो वर्णतश्च या ॥ १९ ॥
 स्पृष्टा भवति दुर्गन्धा पुण्डरीकमुखी गृणु ॥
 पुण्डरीकपलाशार्धं मुखं यस्माद्विजायते ॥ २० ॥
 एयाऽपि निर्विपा राजशृणु शावरिकामपि ॥
 मनःशिलाभा रुचिरा व्याविद्धा वा महश्पते ॥ २१ ॥
 क्वचिन्मृद्वी च भवति कपिशां तां विनिर्दिशेत् ॥
 दरिता पत्रवर्णाभा प्वकुमष्टादशाङ्गुला ॥ २२ ॥
केचित्तत्र न संशयः ॥
 न तां मनुष्यः सहते गजानामुत्तमा हि सा ॥ २३ ॥
 इत्येता निर्विपाश्चैव व्याख्याताश्च जलौकसः ॥
 जातीस्तासां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ २४ ॥
 पाण्डुदेशे तथा सद्ये जाताश्च यवनेषु याः ॥
 एता विशेषतः श्रेष्ठास्त्वक्काशाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥
 एता महाजनाः प्रोक्ता विशिष्टाः सर्वकर्मभु ॥
 नवपदाशया घेताः संकीर्णे न चरान्त तु ॥ २६ ॥

स्थूलमध्याल्पकापाश्च परिक्लिन्ना तु या भवेत् ॥
 अध्व(ध्वा)पता तु या राजञ्जलौकास्तां विनिर्दिशेत् ॥ २७ ॥
 मृत्तिकां शालिपिष्टां च मापचूर्णमथापि वा ॥
 विद्वक्षपेज्जलौकार्थमर्दयेत्सनुजास्तु या ॥ २८ ॥
 शुक्लेन चापि वस्त्रेण सर्वतः परिवेष्टयेत् ॥
 निवद्धाः सर्वतः कृष्णा मुखमूलमपागृणोत् ॥ २९ ॥
 ततः शरावमध्ये च काञ्चने वाऽथ भाजने ॥
 तत्रैतां निक्षिपेदाशु वस्त्रमासाद्य तत्त्वतः ॥ ३० ॥
 जलैर्निर्वापयित्वा तु जलौकास्ता भिषग्वरः ॥
 क्षीरेण ऋषधुं लिम्बेदधवा शोणितोक्षिताम् ॥ ३१ ॥
 दद्याच्छत्रपदं चापि तस्मिन्ग्रहणहेतुकः ॥
 जलौकाभिर्घृहीते तु शोणिते तस्य हस्तिनः ॥ ३२ ॥
 कृते दोषापहरणे शोणितं न विदह्यते ॥
 कृत्वाऽऽवसुरसंकाशं मुखं निवसति ॥ ३३ ॥
पित्वा तु तदा शृङ्गात्पसंशयम् ॥
 आदेशस्तुच्यते यस्तु कण्डूमांश्चैव जायते ॥ ३४ ॥
 शुद्धवारि नाक्षिप्रं तमवगाहयेत् ॥
 वंशं शोणितगन्धेन या तु नैव विमुञ्चति ॥ ३५ ॥
 ततः सैन्धवचूर्णेन प्रतिसार्प जलायुक्ताम् ॥
 हस्तेन तां ग्राहयित्वा ततो निष्पीडयेद्भजम् ॥ ३६ ॥
 ये च वर्णाः समाख्याताः शोणितस्य पृथक्पृथक् ॥
 तान्वर्णान्वा निरीक्षेत निःसृते शोणिते भिषक् ॥ ३७ ॥
 इन्द्रगोपकवर्णं तु शुद्धं स्पाद्यदि चेतरेम् ॥
 तस्मात्तं निःसृतं कुर्याद्रक्तमाशु विजानता ॥ ३८ ॥
 न ह्यदृष्टे प्रकोपे च ॥
 ईषज्जातं तु रुधिरं न व्याधिरतिवर्तते ॥ ३९ ॥
 दोषोर्वेशं च शमयेच्छीतलेर्मधुरैस्तथा ॥
पूर्वमम्लाभिः कीर्तितास्ते जलौकसः ॥ ४० ॥
 यदि वा कुशलो वैद्यः सविषामवतारयेत् ॥
 विकारस्तत्र कार्त्स्न्येन यथावदुपदेक्ष्यते ॥ ४१ ॥

आदर्शश्वयधुश्चास्य तथा कण्डूश्च जायते ॥
 मूर्छां छर्दिः प्रदाहश्च वारणस्य प्रजायते ॥ ४२ ॥
 भेषजं सुभिया तत्र कारयेत्कुशलो भिषक् ॥
 अनेन विधिना वैद्यो यः क्रियां कुरुते सदा ॥
 अप्रमत्तश्च दक्षश्च स *गजः पुष्टिमावहेत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने जलौका-
 ध्यापश्चतुर्दशः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

पालकाप्यमुपासीनं पप्रच्छाङ्गो महायशः ॥
 उपसर्गो हि नागानां कथं भवति दारुणः ॥ १ ॥
 कथमाशु विपद्यन्ते बहवो वारणा मुने ॥
 साध्वैरपि गदेर्द्युक्ता रिष्टैरपि विना क्षताः ॥ २ ॥
 श्रेष्ठो वा त्रिपते सद्यः कथमेको भक्तङ्गजः ॥
 महाकायेषु मरणं सद्य एव यथा मुने ॥ ३ ॥
 एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि सर्वमेतन्महामुने ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
 शृणु राजन्यथातथ्यं यन्मां त्वं पृष्टवानसि ॥
 यदाऽऽक्रम्य मृगशिरस्तिष्ठत्यन्यतमो ग्रहः ॥ ५ ॥
 राक्षो वा जन्मनक्षत्रं ग्रहः कश्चित्प्रवाधते ॥
 यस्मिन्देसे पश्यपतिर्विष्णुश्चापि न पूज्यते ॥ ६ ॥
 दैवतानि च सर्वाणि भूतानि विविधानि च ॥
 उपसर्गस्तदा राजक्ष्मापते प्राणनाशनः ॥ ७ ॥
 यदा च गजशालासु न मांसरुधिरो बलिः ॥
 पक्षच्छिद्रेषु सर्वेषु भूतानां न निवेद्यते ॥ ८ ॥
 शान्तिर्न क्रियते यत्र सर्वपापप्रशान्तये ॥
 भूतानि तत्र विविधैर्न्याधिरूपैश्चरन्ति हि ॥ ९ ॥

* 'राजः' इति तूनिम् ॥

१ क 'देशे' यस्तु चास्य ।

पाकलौ च महाघोरौ रौद्रौ वैष्णवं एव च ॥
 द्वौ तौ च घोरावत्पर्यं रूपिणौ गजनाशनौ ॥ १० ॥
 तयोरन्यतमो मोहाद्यदा विशति पाकलः ॥
 दुताशनार्चिप्रतिमैर्व्याविद्वैरूर्ध्वमूर्धनैः ॥ ११ ॥
 लम्बभूर्ध्वकत्रयांसश्च महाकर्णो महाभुजः ॥
 सिन्दूरसदृशमैश्च वदनैर्जिह्वलोचनः ॥ १२ ॥
 शुकपत्रसवर्णमैः श्मश्रुभिर्व्यापतानमः ॥
 दंष्ट्रायुगेन(ण) तीक्ष्णेन करालेनेन्दुवर्चसा ॥ १३ ॥
 अश्वमुखो नीलकण्ठः पृथूरस्को महाशिराः ॥
 महाजालुः शृण्कजङ्घः पृथुपादो बृहन्नखः ॥ १४ ॥
 कपालमालाभरणः शूलघृग्विश्वतोमुखः ॥
 तथा खट्वाङ्गपाणिश्च नानाग्रहरणायुधः ॥ १५ ॥
 व्याघ्रचर्मवृतश्चर्म वितत्याऽऽर्द्रं गजोद्भवम् ॥
 मुक्तादृहासो विनदन्विविधान्भैरवायवान् ॥ १६ ॥
 दीपमुल्लालयश्शूलमुद्वमन्मांसशोणितम् ॥
 विविन्नानेकरूपश्च युगाग्रिरिव दुःसहः ॥ १७ ॥
 विभ्राणश्चैव शिरसा शृतं गजकलेवरम् ॥
 बहुबाहुमुखः पांशुरदृश्योऽन्यैश्च देहिभिः ॥ १८ ॥
 केवलं वारणैर्दृश्यो घोरः प्राणविनाशनः ॥
 रूपेणानेन चरति पाकलः सर्वकोपजः ॥ १९ ॥
 वैष्णवोऽन्यतसीपुष्पश्यामस्ताम्रापतेक्षणः ॥
 विचुल्लोलबृहज्जिह्वो विकटो वामनाकृतिः ॥ २० ॥
 चलस्फिग्लम्बजठरः पिङ्गकुञ्चितमूर्धजः ॥
 दारितास्यो महाहस्तश्चिपिटोऽतिमहाभुजः ॥ २१ ॥
 वाराहमुखदंष्ट्रश्च नरसिंहाकृतिः पुनः ॥
 दंष्ट्रान्तरविलग्नैश्च मानुषैश्च कलेवरैः ॥ २२ ॥
 वारणास्थिमयं दाममभिरुह्य महद्बुधवत् ॥
 क्रीडमानो विवृत्ताक्षो मृतैर्गजकलेवरैः ॥ २३ ॥
 शिवाक्रव्यादगोमायुमभृत्पनुगतः सदा ॥
 नेत्राभ्यां वदनाच्चैव मुहुर्ज्वालां समुत्सजन् ॥ २४ ॥

सशिरस्कं महाचर्मं कृत्वा गजमयं ध्वजम् ॥
 हरिच्छमश्रुमुखैर्घोरैर्दार्ढ्यं रोमभिराचितः ॥ २५ ॥
 व्याविद्धवक्त्राग्निलवैर्जोवितं दन्तिनां दहनम् ॥
 वैष्णवैश्चापरैश्चिह्नैर्धृतो वै घोरदर्शनैः ॥ २६ ॥
 ज्वररूपी स्वयं मृत्युः सद्यो गजविनाशनः ॥
 स तेन रूपेण यदा गजान्विशति पाकलः ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा वा तादृशं रूपं पाकलस्य भयानकम् ॥
 वातः श्लेष्मा च पित्तं च दन्तिनो रक्तमेव च ॥ २८ ॥
 सर्वं भयेन देहस्थं भयाधिक्यात्प्रकुप्यति ॥
 यदा मुखेन चाऽऽगत्य जघनेनावतिष्ठते ॥ २९ ॥
 गजदेहं च सहसा यदा विशति पाकलः ॥
 गजस्योभयतो वाऽपि घातवो भयपीडिताः ॥ ३० ॥
 भिन्दन्ति हृदयं देहात्ततो नागो न जीवति ॥
 यदा मुखेन चाऽऽगम्य मुखेनैव निवर्तते ॥ ३१ ॥

(॥ जघनेन यदाऽऽगम्य जघनेन निवर्तते ॥

तदा जीवयते नागः सिद्धिस्तत्र विनिश्चिता ॥ ३२ ॥
 बलिकामो यदा वाऽपि गजं गृह्णाति पाकलः ॥)
 तदा जीवयते नागः सिद्धिस्तत्र विनिश्चिता ॥ ३३ ॥
 एतत्पाकलविज्ञानं चरतः शृणु लक्षणम् ॥
 गजदेहं समाविश्य कामरूपी च कामगः ॥ ३४ ॥
 वसाशोणितमांसानि वातपित्तकर्मास्तथा ॥
 दूषयित्वा तु कर्माणि कृन्तत्यन्तर्गतो ज्वरः ॥ ३५ ॥
 क्रुद्धः स्वामी गृहस्येव गृहमध्यगताञ्जनान् ॥
 हेतुना पेन मातङ्गा ज्वरं पश्यन्ति रूपिणम् ॥ ३६ ॥
 प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च अग्निशापकृतं भयम् ॥
 प्रविष्टोऽग्निर्पदा वासे शमीगर्भस्थितो गजे ॥ ३७ ॥
 त्रिदशानां समारूपातस्तदा तामग्निरुक्तवान् ॥
 मूला भूत्वा ज्वरं घोरं दृष्ट्वा पाकलरूपिणम् ॥ ३८ ॥
 न वै सेतस्यथ वः शक्तिं ज्वरार्ताश्च मरिष्यथ ॥
 हेतुनाऽनेन भीतास्ते ज्वरं दृष्ट्वा द्रवन्ति तु ॥ ३९ ॥

व्याधिं हृष्टैव हरिणास्ततोद्विग्ना विचेतसः ॥
 अश्रूणि मूत्रं लालां च सकृन्मूत्रन्ति चासकृत् ॥ ४० ॥
 विमुच्य आरवं घोरं वेपमाना ज्वरातुराः ॥
 मदान्धा इव मातङ्गा गच्छन्ति विपमेष्वपि ॥ ४१ ॥
 प्रपतन्ति भयाच्चापि भ्रियन्ते मारयन्ति च ॥
 दिव्ययोगे समास्थाय ज्वरे योऽनुषसर्पति ॥ ४२ ॥
 पुनर्नेष्टः पुनः सृष्टः ग्रहष्टः पार्श्वतोऽग्रतः ॥
 भूमावाकाशसंस्थश्च घोरा माया विदृश्यते ॥ ४३ ॥
 एवं क्रूरो वेष्णवस्तु सर्वभूतवशंकरः ॥
 यदा स्पृशति मातङ्गं तदा शय्यां विनाशयेत् ॥ ४४ ॥
 चतुर्थे च महाराज पाकलो गजमाविशेत् ॥
 गृह्णात्पाकलयत्यन्नः(न्नं) स्पृशत्पुच्छासपत्यपि ॥ ४४ ॥
 गृहीतो भ्रियते सद्यो महापार्त नपत्यपि ॥
 दर्शयेत्सर्वरूपाणि क्रमेणानुमितो गजः ॥ ४६ ॥
 संस्पृष्टदृष्टायया त्यक्तश्चिराद्गूपाणि दर्शयेत् ॥
सहसा भूत्वा सद्यः स्वस्थो भवेत्पुनः ॥ ४७ ॥
 तमुन्नासितमित्याहुः पाकलेन मतङ्गजम् ॥
 वृंहते हस्तिरूपाणि हस्तं निष्पिप्य भूतले ॥ ४८ ॥
 हुतं च पथि गच्छन्ति वीक्ष्य(क्ष)माणाः समन्ततः ॥
 प्रस्तब्धकर्णलाङ्गुलाः सर्वतोद्विग्नचेतसः ॥ ४९ ॥
 न च स्थानेषु तिष्ठन्ति निर्वाणं न भवन्ति च ॥
 ज्वरस्तत्रोपसर्गाय चरतीत्यभिलक्षयेत् ॥ ५० ॥
 द...न्स कुञ्जरान्हन्ति श्रेष्ठं वाऽपि मतङ्गजम् ॥
 तत्र क्रियां प्रकुर्याच्च शोभार्थो भिषजां वरः ॥ ५१ ॥
 पूजयेद्यत्नतो रुद्रं विष्णुं सर्वाश्च देवताः ॥
 रात्रौ भूतबलिश्चापि कर्तव्यो मांसशोणितैः ॥ ५२ ॥
 सर्वासु राजशालासु चत्वरेष्ववटेषु च ॥
 नगरात्स महामात्राजिनयेद्वारणान्वहिः ॥ ५३ ॥
 दिशि माच्यामुदीच्यां वा स्थानं जनमनोहरम् ॥
 मनोरमतारान्देशानपरान्दन्तिनां ततः ॥ ५४ ॥

प्रचार्य वारणात्राजन्वृक्षमङ्गुतृणाशनान् ॥
 अधिष्ठिता महारात्रैरेकाहारैः सुसंवृतैः ॥ ५५ ॥
 सप्ताहमेवं संचार्य जपहोमपरायणैः ॥
 पुरोहितस्तु कुर्वन्ति शान्तिं पापप्रणाशिनीम् ॥ ५६ ॥
 तर्पयित्वा द्विजानन्नेर्दक्षिणाभिश्च पूजयेत् ॥
 वासयेत्सहवत्सेषु वृषभाधिष्ठितास्तु गाः ॥ ५७ ॥
 संस्पृष्टालंकृतं कृत्वा सर्वसंभारसंभृताः ॥
 प्रवेश्या वारणा राजन्हस्त्पारोहिर्विशारदैः ॥ ५८ ॥
 वैद्यैरहत्तवासोभिः सह व्याहृतिशोभिभिः ॥
 आलानीपास्ततस्तम्भे बन्धेनानेन वारणाः ॥ ५९ ॥
 यथा शतक्रतुः पूर्वं दृश्यते गर्भदारितः ॥
 भूयःस्वात्मा यथा वत्स पुनः प्रविश स्वं गृहम् ॥ ६० ॥
 भरद्वाजो मरुद्भिश्च हृतो भूय उदाहृतः ॥
 तथा पुनः स्वशालायां क्षेमं वा लभ संभृतः ॥ ६१ ॥
 प्रविशंस्तु निरुद्धस्तु स्तम्भे तिष्ठ शरच्छतम् ॥
 अरोगो बलवान्भूयो राज्ञश्च विजयावहः ॥ ६२ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेद उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने
 महाप्रवचने वृद्धोपदेशेऽपसर्गनिरूपणं नाम
 पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अथ पट्टत्रिंशोऽध्यायः ।

अङ्गा हि राजा चम्पायां पालकाप्यं स्म पृच्छति ॥
 चतुर्मासीषु सर्वासु कथं नीराजयेद्भजान् ॥ १ ॥
 त्र्योदशमहारात्रयुजे कथं यज्ञो विधीयते ॥
 को विधिः कोऽत्र नियमः को यज्ञः का च देवता ॥ २ ॥
 प्रवृद्धिं पृच्छतस्तन्मे यथावन्मुनिसत्तम ॥
 स पृष्टस्त्वङ्गराजेन पालकाप्यस्ततोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
 इदं गृणु महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
 त्र्योदशमहारात्रयुजे योजयन्माकप्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

जयाय नृपतेर्यस्माद्यज्ञं यत्नेन कारयेत् ॥
 अयं हि प्रथमो यज्ञो नामानां संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
 सोऽयं संवत्सरे साध्यो यज्ञे नात्र विधीयते(?) ॥
 तदा लोहितपशिस्वरे संनाहश्चाऽऽयुधानि च ॥ ६ ॥
 तदा नीराजनाकालं बाहकाले प्रयोजयेत् ॥
 नीराजना वाऽऽभ्युजे गजानां संप्रचक्षते ॥ ७ ॥
 रोगाणां तु निवृत्त्यर्थं तथा रक्षांसि पन्नगाः ॥
 पिशाचा गुह्यकाश्चैव गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ ८ ॥
 दानवाश्चैव सर्वेऽपि कौमाराश्चापि ये ग्रहाः ॥
 ये घोरा राजयक्षमाणो रुद्ररौद्राश्च देवताः ॥ ९ ॥
 उपसर्गाश्च पापाश्च पीढा नक्षत्रजा च पा ॥
 बालिं वा भोक्तुकामाश्च (*हन्तुकामास्तथा परे ॥ १० ॥
 तथा क्रीडितुकामाश्च) घोररूपा महाग्रहाः ॥
 देवोपघाता ये चान्ये तत्र शान्तिं व्रजन्ति ते ॥ ११ ॥
 एतदर्थं महीपाल गजनीराजना स्मृता ॥
 कार्तिकी प्रथमा राजन्दितीया फाल्गुनी तथा ॥ १२ ॥
 आपाढी तु तृतीया स्यात्तिलो नीराजनाः स्मृताः ॥
 चातुर्मासी भवेत्कार्या गजानां हितमिच्छता ॥ १३ ॥
 तत्र यागं प्रवक्ष्यामि तन्मे शृणु नराधिप ॥
 अश्वयुक्श्रवणं चित्राहस्ताश्विन्यः पुनर्वसुः ॥ १४ ॥
 एष नक्षत्रयोगस्तु प्रशस्तो गजकर्मसु ॥
 तिथिं तृतीयामिच्छन्ति तथा चैवान् पञ्चमीम् ॥-१५ ॥
 सप्तमीं चैव तथा चेकादशीपि ॥
 सावित्रं विजयो मैत्रो भुवश्चाभिजितस्तथा ॥ १६ ॥
 एते मुहूर्ता पञ्च स्युः कर्मारम्भेषु हस्तिनाम् ॥
 अथ पुण्याहघोषेण मुहूर्ता ये प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥
 तेषामन्यतमे कुर्याद्विद्वान्पञ्चविधिं शुभम् ॥
 यषार्हं देवतानां च भूतानां च बलिं हरेत् ॥ १८ ॥
 उल्लापिकाश्च लाजाश्च धान्यं दधि घृतं मधु ॥
 पायसं मत्स्यकुल्यापलोहितान्नं गुडौदनम् ॥ १९ ॥

स्रजश्च सर्वमाल्यानां कलशांस्तण्डुलान्घृतम् ॥
 सुप्रतिष्ठं भद्रपीठं मद्यमाल्यानुलेपनम् ॥ २० ॥
 दीर्घाग्रान्हरितो दर्भान्विप्राणां चैव भोजनम् ॥
 निवं शवं च विधिवद्भजेदुपरमाहरेत् ॥ २१ ॥
 अञ्जनं तगरोशीरप्रियङ्गुं चैव योगवित् ॥
 कुकुटं च वराहं च द्विसुरं च समाहरेत् ॥ २२ ॥
 द्वे सूर्ये च तथा स्यातां द्वौ स्यातां व्यञ्जनौ तथा ॥
 द्वे चापि पिटकौ(के) स्यातामष्टौ पटलकानि च ॥ २३ ॥
 सर्वरत्नौषधीश्चापि धूपनं व्यञ्जनानि च ॥
 रक्षाविधानं कुर्वीत गजानां स्वस्तिवाचनम् ॥ २४ ॥
 तन्दुलाः स्वस्तिकाः पूता नवान्नं पापसं मधु ॥
 पलाशाश्चापि समिधः शिशुकोदुम्बरास्तथा ॥ २५ ॥
 अच्छिन्नाग्राः कुशाश्चैव दीर्घाग्रा हरितास्तथा ॥
 गर्भागमे च कर्तव्या शान्तिः संध्याद्वयेऽपि च ॥ २६ ॥
 पुरोहितो दक्षिणे च जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥
 उत्तराग्निं च जुहुयाद्वैद्यः शुचिरलंकृतः ॥ २७ ॥
 अहतक्षौमवसनः शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 अष्टौ देवान्ममस्कृत्य गजानां स्वस्तिवाचने ॥ २८ ॥
 प्रजापतिं च विष्णुं च सर्पं च शचीपतिम् ॥
 रुद्रं च बलदेवं च वरुणं धनदं तथा ॥ २९ ॥
 सेनापतिं नमस्सामि गजानां स्वाभिनं प्रभुम् ॥
 सर्वजपमिमं यज्ञं यज्ञभूमिं प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
रतो वाऽपि ब्राह्मणानुमते शिवे ॥
 प्रागुदक्प्रणये(वणे) देशे स्निग्धो.....निधिना शिवे ॥ ३१ ॥
 प्रदक्षिणो.....दके सर्वत्र सुपरिक्रमे ॥
 निर्वर्तमानश्छापायां मुहूर्ते पूजिते तथा ॥ ३२ ॥
 गोमयेनार्वालिप्याथ यज्ञभूमिं निवेशयेत् ॥
 तस्या स्थानान्तरं तत्र कुर्यादष्टावरत्नयः ॥ ३३ ॥
 तोरणे प्राद्मुखे वाऽपि शतयासि च कारयेत् ॥
 प्रागुदक्प्रवणे देशे शय्याभागं च कारयेत् ॥ ३४ ॥

चतुरस्रे सूर्यलिप्ते दक्षिणे उन्नते शुभे ॥
 उत्सेधवच्च सुशुक्रमीशात्प्रागापतः शुभम् ॥ ३५ ॥
 सुदृढं व्यापतस्तम्भं चतुरस्रं समाहितं ॥
 उत्सेधेन दशारत्निं दशरत्न्युत्तरे भवेत् ॥ ३६ ॥
 तस्याग्रे सौमिकं बद्ध्वा शितयासी तया स्मृता ॥
 गोमयेनोपलिप्ताय पूर्वमेव सदाचितः ॥ ३७ ॥
 द्विसां न जनयेत्तत्र तथा जनजनाविधिः ॥
 नोद्यानदेवोपहतान्नार्धशुष्का हृदात्मनः ॥ ३८ ॥
 भनुगम्य नवान्वृक्षानृजुवृत्तान्शुभस्थितान् ॥
 उत्सेधाद्वादशारत्नीन्कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 चन्दनैश्च यथोक्तैश्च स्नापयेदनुपूर्वम् ॥
 युग्मानि तस्य नागस्य कारयेदहतानि तु ॥ ४० ॥
 हरिद्रापिष्टमादाय कुर्यात्पञ्चाङ्गुलानथ ॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयेत् विचक्षणः ॥ ४१ ॥
 रोचनायाः प्रियङ्गवा च सम्पद्नागं समालमेत् ॥
 अग्निश्चालंकृतं घृष्टं कुशाभिः समविस्तरेत् ॥
 शोभितं वैजयन्तीभिर्निबद्धः पञ्चरज्जुभिः ॥ ४२ ॥
 आरोग्याय च नागानां वृषस्य विजपाय च ॥
 मध्ये च स्वस्तिकं कुर्यात्प्रशस्तांश्छत्रकुञ्जरान् ॥ ४३ ॥
 अवकीर्णाय जलैश्च यक्षभूमिं समन्ततः ॥
 कुशोदुम्बरशाखाभिरच्छिद्राग्राभिरेव च ॥ ४४ ॥
 मय्याभिरुदग्राभिर्जात्रवेदः परिस्तरम् ॥
 सचन्दनाजवान्कुम्भान्पूरयित्वाऽथ शरिणा ॥ ४५ ॥
 स्थापयित्वा यथाभागं यागं समवकल्पयेत् ॥
 सर्वमेव च संयुक्तमनुपूर्वं च निक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 ततो मेत्रे मुहूर्ते च बोधयेज्जातवेदसम् ॥
 काष्ठैः पलाशकैश्चापि संयुक्तोदुम्बरैस्तथा ॥ ४७ ॥
 ज्योतिः संजनयेत्तत्र पावकं जुहुयात्ततः ॥
 गृहीत्वोदकपात्रं च प्रोक्षयेद्वन्यवाहनम् ॥ ४८ ॥

स्रजश्च सर्वमाल्यानां कलशांस्तण्डुलान्धृतम् ॥
 सुप्रतिष्ठं भद्रपीठं मद्यमाल्यानुलेपनम् ॥ २० ॥
 दीर्घाग्रान्हरितो दर्भान्विप्राणां चैव भोजनम् ॥
 निवं शवं च विधिवद्भजेदुपरमाहरेत् ॥ २१ ॥
 अञ्जनं तगरेशीरप्रियङ्गुं चैव योगवित् ॥
 कुक्कुटं च वराहं च द्विसुरं च समाहरेत् ॥ २२ ॥
 द्वे सूर्ये च तथा स्यातां द्वौ स्यातां व्यञ्जनौ तथा ॥
 द्वे चापि पिटकौ(के) स्यातामष्टौ पटलकानि च ॥ २३ ॥
 सर्वरत्नौषधीश्चापि धूपनं व्यञ्जनानि च ॥
 रक्षाविधानं कुर्वीत गजानां स्वस्तिवाचनम् ॥ २४ ॥
 तण्डुलाः स्वस्तिकाः पूता नवान्नं पायसं मधु ॥
 पलाशाश्चापि समिधः शिशुकोदुम्बरास्तथा ॥ २५ ॥
 अच्छिन्नाग्राः कुशाश्चैव दीर्घाग्रा हरितास्तथा ॥
 गर्भागमे च कर्तव्या शान्तिः संध्याद्वयेऽपि च ॥ २६ ॥
 पुरोहितो दक्षिणे च जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥
 उत्तराग्निं च जुहुयाद्वैद्यः शुचिरलंकृतः ॥ २७ ॥
 अहतक्षौमवसनः शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥
 अष्टौ देवान्प्रमस्कृत्य गजानां स्वस्तिवाचने ॥ २८ ॥
 प्रजापतिं च विष्णुं च सर्पभं च शचीपतिम् ॥
 रुद्रं च बलदेवं च वरुणं धनदं तथा ॥ २९ ॥
 सेनापतिं नमस्याग्निं गजानां स्वामिनं प्रभुम् ॥
 सर्वजपमिमं यज्ञं यज्ञभूमिं प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥
रतो वाऽपि ब्राह्मणानुमते शिवे ॥
 प्रागुदकप्रणये(वणे) देशे स्निग्धो.....निधिना शिवे ॥ ३१ ॥
 प्रदक्षिणो.....दके सर्वत्र सुपरिक्रमे ॥
 निवर्तमानश्छायायां मुहूर्ते पूजिते तथा ॥ ३२ ॥
 गोमयेनार्वालिप्याथ यज्ञभूमिं निवेशयेत् ॥
 तस्या स्पानान्तरं तत्र कुर्यादष्टावरत्नयः ॥ ३३ ॥
 तोरणे प्रादुमुक्ते वाऽपि शतपासि च कारयेत् ॥
 प्रागुदकप्रवणे देशे शय्याभगं च कारयेत् ॥ ३४ ॥

चतुरस्रे सूर्यलिप्ते दक्षिणे उन्नते शुभे ॥
 उत्सेधवच्च मुमुक्षुमीशात्प्रागापतः शुभम् ॥ ३५ ॥
 मुहूर्तं व्यापयतस्तर्म्भं चतुरस्रं समाहितं ॥
 उत्सेधेन दशारत्नि दशस्तन्युत्तरे भवेत् ॥ ३६ ॥
 तस्याग्रे सौमिकं वद्ध्वा शिवयासी तथा स्मृता ॥
 गोमयेनोपलिप्ताय पूर्वमेव सदाचितः ॥ ३७ ॥
 हिंसां न जनयेत्तत्र तथा जनजनाविधिः ॥
 नोद्यानदेवोपहताभार्थशुष्का दृढात्मनः ॥ ३८ ॥
 अनुगम्य नवान्वृक्षान्जुवृक्षान्शुभस्थितान् ॥
 उत्सेधाद्वादशारत्नीन्कारयेत्तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥
 चन्दनैश्च यथोक्तैश्च स्नापयेदनुपूर्वम् ॥
 गुग्मानि तस्य नागस्य कारयेदहतानि तु ॥ ४० ॥
 हरिद्रापिष्टमादाय कुर्यात्पञ्चाङ्गुलानथ ॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयेत् विचक्षणः ॥ ४१ ॥
 रोचनायाः प्रियङ्गुवा च सम्पह्नागं समालभेत् ॥
 अद्विश्चालंकृतं घृष्टं कुशाभिः समविस्तरेत् ॥
 शोभितं वैजयन्तीभिर्निबद्धः पञ्चरज्जुभिः ॥ ४२ ॥
 आरोग्याय च नागानां तृपस्य विजयाय च ॥
 मध्ये च स्वस्तिकं कुर्यात्प्रशस्तांश्छत्रकुक्षरान् ॥ ४३ ॥
 अवकीर्णाय जलैश्च यज्ञभूमिं समन्ततः ॥
 कुशोदुम्बरशाखाभिरन्धिद्राग्राभिरेव च ॥ ४४ ॥
 प्रागग्राभिरुदग्राभिर्जातवेदः परिस्तरम् ॥
 सचन्दनाभ्रवान्कुम्भान्पूरयित्वाऽथ वारिणा ॥ ४५ ॥
 स्थापयित्वा यथाभागं यागं समवकल्पयेत् ॥
 सर्वमेव च संयुक्तमनुपूर्वं च निक्षिपेत् ॥ ४६ ॥
 ततो मेत्रे मुहूर्ते च बोधयेज्जातवेदसम् ॥
 काष्ठैः पलाशकैश्चापि संयुक्तोदुम्बरैस्तथा ॥ ४७ ॥
 ज्योतिः संजनयेत्तत्र पावकं क्षुद्रपाततः ॥
 श्मीत्वोदकपात्रं च प्रोक्षयेद्बन्धवाहनम् ॥ ४८ ॥

अदिते नमस्तेऽनुमते नमस्ते देवसवितुर्नमस्ते ॥

उत्तिष्ठाग्ने विबुध्यस्व स्वभीतं चरितं मया ॥ ४९ ॥

विवोधपन्त्यप्सरसो बहवस्ताश्च ब्राह्मणाः ॥

यागं च मम पृच्छस्व प्रसन्नो हव्यवाहनः ॥ ५० ॥

श्रु(स्तु)त्रेणऽऽज्यं गृहीत्वाऽथ शान्तिर्भवतु हस्तिनाम्, स्वाहा ॥

समिधे स्वाहा, भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा, भूर्भुवःस्वः स्वाहेति॥५१॥

वृद्धौ धोषय भूतानि ब्राह्मणं वाऽमितौजसम् ॥

सहस्राक्षं भूपतिं च कुवेरं वरुणं यमम् ॥ ५२ ॥

विष्णुं चैव महात्मानं तथा नारदपर्वतौ ॥

उदालं काश्यपं कालं मरीचिं भृगुमेव च ॥ ५३ ॥

ऋषिमुखपात्रैर्मिष्यामि सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥

आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ५४ ॥

भवन्त्यरोगाश्च गजाः समृद्धिं तद्धि याजकाः ॥

द्विरदानां प्रपच्छन्तु वलारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ५५ ॥

यक्षा भूतानि गन्धर्वा ओषध्यश्च दिशां गजाः ॥

आदिष्या मरुतश्चैव अश्विनौ च तथा ग्रहाः ॥ ५६ ॥

गजानां संप्रपच्छन्तु वर्णारोग्ययशांसि च ॥

ऐरावतं पुष्पदन्तं कुमुदं वामनं तथा ॥ ५७ ॥

पुण्डरीकं नीलवर्णं सार्वभौमं सृतेजसम् ॥

सुप्रतीकं च नागी द्वौ पर्वमालिनमेव च ॥ ५८ ॥

महागजास्तथैवान्ये तान्नमस्मै (?) कृताञ्जलिः ॥

आशिं चास्याऽऽहुतिं चैव भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ५९ ॥

भवन्त्यरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥

प्रपच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च ॥ ६० ॥

अङ्गिरोजमदग्री च वसिष्ठं पुण्ड्रं क्रतुम् ॥

दीर्घं परिचरं चैव पुलस्त्यं च्यवनं तथा ॥ ६१ ॥

देव्यः सद्यः स्थितास्त्वापस्तथा पर्वतमालिनम् ॥

हिमवत्प्रमुखांश्चापि तथैव कुलपर्वतान् ॥ ६२ ॥

तथैव सर्वतोऽनन्तान्नमिष्यामि कृताञ्जलिः ॥
 दिशो दश च ये नागाः सद्यःकाममधिष्ठिताः ॥ ६३ ॥
 भूमिधरान्भुजङ्गांश्च तान्नमिष्ये कृताञ्जलिः ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ६४ ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 प्रयच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ६५ ॥
 सरितश्च नमस्कृत्य चतुरश्रं महोदधानि ॥
 गङ्गां च यमुनां चैव नर्मदां च महानदीम् ॥ ६६ ॥
 गोदावरीं भीमरथीं कृष्णां वेणां च निम्नगाम् ॥
 विपाशां च वितस्तां च चन्द्रभागामिलावतीम् ॥ ६७ ॥
 तार्पीं च मनसस्तापीं कौशिकीं गण्डकीमपि ॥
 कुर्वन्तु स्वस्ति नागानां निर्वाणं च रणे तथा ॥ ६८ ॥
 आपगाः सरितश्च स्पृक्षेणु नगरेषु च ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिस्तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ६९ ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 प्रयच्छन्तु च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ७० ॥
 भूमी(मि)धरानभिमतान्महातेजान्महाबलान् ॥
 वन्दे बन्धान्महाभागाऽष्टचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः ॥ ७१ ॥
 अनन्तं प्रथमं वन्दे सर्वलोकाभिपूजितम् ॥ ७२ ॥
 कर्कोटकं धूमशिखं वामुकिं च महाबलम् ॥
 कालिकं चात्र वन्दित्वा बलमुत्पलमेव च ॥ ७३ ॥
 हरिं च विद्युज्जिह्वं च कम्बलाश्वतराबुधौ ॥
 उभयं च तथाऽऽदित्यं जिह्वां चोपरि लेढि च ॥ ७४ ॥
 प्रयतन्तः ॥ ७५ ॥ आपि लाङ्गुलेन निपेवते ॥
 अणुर्नागो महानागः पञ्चशीर्षो महाबलः ॥ ७६ ॥
 नागो मणिग्रहश्चैव ये चापि धरणीधराः ॥
 कुर्वन्तु स्वस्ति नागानां निर्वाणं च रणे तथा ॥ ७७ ॥
 अन्तर्भूमौ च ये नागा ये चापि दिशि गोचराः ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥ ७८ ॥

भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वलारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ७८ ॥
 उत्तरेण जयेद्वैद्यः सोऽसिनान्यमभिकीर्त्य च ॥
 सेनापतिं शक्तिधरं गजानां स्वामिनं प्रभुम् ॥ ७९ ॥
 पद्मीप्रियं क्रौञ्चरिपुं पण्मुखं द्वादशेक्षणम् ॥
 रक्तमाल्याम्बरधरं घण्टावर्हिणकुक्कुटान् ॥ ८० ॥
 ऋष्यवकं द्वादशभुजं कार्तिकेयं दुरासदम् ॥
 रक्तमत्तिसरामालयः पताकावत्सचन्दनैः ॥ ८१ ॥
 अर्चयेद्गुहसंयावपायसस्वस्तिकादिभिः ॥
 तेषां प्रवर्तयेच्चापि समृद्धे जातवेदसि ॥ ८२ ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तस्य भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥ ८३ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥
 पूर्वदक्षिणतो यां च दक्षिणां च दिशं तथा ॥ ८४ ॥
 तथाच नैऋतीं वन्दे पश्चिमां च दिशं तथा ॥
 वायव्यां चोत्तरां चैव तथा पूर्वोऽगाम् ॥ ८५ ॥
 ततोऽर्घ्यं विदिशं वन्दे अदितिं देवमातरम् ॥
 अधश्च ये दिशश्चैव तान्नमस्ये कृताञ्जलिः ॥ ८६ ॥
 आशिं चास्याऽऽहुतिं तेषां भूयः स्वस्ति गजे पुनः ॥
 भवन्त्वरोगाश्च गजाः समृद्धिं यान्तु याजकाः ॥ ८७ ॥
 संप्रयच्छन्तु नागानां वर्णारोग्ययशांसि च ॥
 स्वस्तिकापूपसंयावमधुःशालान्धृतं दधि ॥ ८८ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांस्पभिनवानि च ॥
 धौरेपं च मृदां चैव वाचेपा वरवारुणी ॥ ८९ ॥
 गुहमोदनमाल्यं च मत्स्यान्कुलमाप एव च ॥
 सर्वमेतदुपन्यस्तं ग्रहाणामग्रतोमिमान् ॥ ९० ॥
 पुष्टिं दद्युर्ग्रहाः सर्वे इदं मुक्त्वा ददस्व च ॥
 प्रयच्छस्व च नागानां वर्णारोग्ययशांसि च स्वाहा ॥ ९१ ॥

* 'लजान्' इति भवेत् ॥

व्यपोहस्व च पापानि इह राज्यं शतं समाः ॥
 त्वया विसृष्टाः करिणो मनुष्याणां च संगताः ॥ ९२ ॥
 अविस्मृष्टं त्वया नापि भोक्तुमर्हति कश्चन ॥
 अप्रतिमांसं सा रक्षमुपधापरिवर्जितम् ॥ ९३ ॥
 अनाहृतं हि मनुजैस्त्विममारुह्य कुक्षरम् ॥
 गृहाण च पपावत्त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९४ ॥
 संप्रपच्छन्तु नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥
 पादायुधं ताम्रचूडं शतपत्रं मनोरमम् ॥ ९५ ॥
 विचित्रपत्रं रक्ताक्षं कुक्कुटं दर्शयामि ते ॥
 कुक्कुटं मे गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९६ ॥
 संप्रपच्छन्तु नागानां वर्णारोग्यपशांसि च ॥
 दंष्ट्राधरं चतुष्पादं पृथिव्यामुग्रदर्शनम् ॥ ९७ ॥
 घरेणुगात्रं रक्ताक्षं वराहं दर्शयामि ते ॥
 वराहं तु गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ ९८ ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥
 प्रभूतवर्णं लाङ्गूलं सर्वाङ्गसुसमाहितम् ॥ ९९ ॥
 धौतमामलकैः पूतैश्छातं संदर्शयामि ते ॥
 छागमेतं गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥ १०० ॥
 सहस्रमूलाव(द)नवं देवराजविलेपनम् ॥
 श्वरं सर्वमूलानामुशीरं दर्शयामि ते ॥ १ ॥
 उशीरं मे गृहाण त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥ २ ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥
 वैराजजां त्विमां मालां सहस्राक्षेण धारिताम् ॥ ३ ॥
 संभूतां पर्वतश्रेष्ठे आहृतां गन्धमादनात् ॥
 नारायणकृतावासां वलदेवप्रियां शुभाम् ॥ ४ ॥
 गृहाण मालां श्वरां सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रपच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥ १०५ ॥
 इमाममृतसंभूतां देवतानां मनोहराम् ॥
 मीतिसंजननीं देवीं भूतनागनियेतिताम् ॥ ६ ॥

सर्वेषु च प्रवाहेषु क्षेत्रनीराजनासु च ॥
 नागानां च प्रदेशेषु मङ्गल्या वारुणी स्मृता ॥ ७ ॥
 सुरां सुगन्धां सुरसां निशाचरमनोरमाम् ॥
 पूजितां देवमनुजैः प्रसन्नां दर्शयामि ते ॥ ८ ॥
 वारुणीं मे शृद्धान् त्वं सेनान्ये भद्रमस्तु ते ॥
 संप्रयच्छस्व नागानां वर्णारोग्यपशांसि च स्वाहा ॥ ९ ॥
 इमे शङ्खा मृदङ्गाश्च कांस्यवाद्यानि यानि च ॥
 वीणा सपाणिपणवो(वा) नार्यः परिपदं गताः ॥ ११० ॥
 आहता मङ्गलार्थं वै गापन्ते मधुरस्वराः ॥
 इहैकरात्रं दिवसं विजपाय त्वस्प च ॥ ११ ॥
 विविधानि च रूपाणि सम्पग्वद्ध्वा हुताशनैः ॥
 कृ(की)पमाने(णे) निमित्तज्ञो लक्षयित्वा विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥
 कृ(की)पमाणं क्षयं याति योऽग्निश्चित्चिदायते ॥
 छिद्रार्थं पुरुषश्चापि वस्त्रगन्धस्तथैव च ॥ १३ ॥
 अनेकवर्णो भवति अभ्रकाकृतिसंस्थितः ॥
 होतृदाही च यो वह्निर्द्विजानां क्षयमादिशेत् ॥ १४ ॥
 (*कूजमानस्फुलिङ्गाद्योऽक्षयं राज्ये विरूपवान् ॥
 धूमवान्न(न)श्मवान्नाथ चर्मगन्धसमश्च यः ॥ ११५ ॥
 गोमुखाकृतिसंस्थानो गवां स क्षयमादिशेत् ॥)
 अवपक्तवर्णो दुर्गन्धर्विप्रकीर्णशिखोऽनलः ॥ १६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयेद्वाह्रं साम्राज्यं सपुरोहितम् ॥
 रौक्षीमरणमेवापि वसागन्धसमोऽनलः ॥ १७ ॥
 हीनस्वनश्च दीप्ताग्निः कुणपस्येव दक्षते ॥
 संबन्धस्पाच्छिन्नशिखो हतमारुपाति पार्थिवम् ॥ १८ ॥
 श्यामः पापकृतिश्चापि वायसप्रतिनिश्चयः ॥
 राज्ञः कोशविनाशाय युवराजवधाय च ॥ १९ ॥
 एतद्धि कुरुते वह्निरविधूमाकृतिश्चयः ॥
 करे चौरसि दाही च होतृदाही च यद्भवेत् ॥ १२० ॥

* धनुश्चिह्नान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ।

१ क. प्रदेशेषु । २ क. होतृदाहे ।

तत्रार्थहानिं जानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 करीषधूमसंकाश इन्द्रायुधसमद्युतिः ॥ २१ ॥
 हस्तिनां संक्षयं क्षिप्रं तद्विधो बहिरादिशेत् ॥
 कवयः कपिसंस्थानमथ चर्मसगन्धिकः ॥ २२ ॥
 भयनाशं तदाऽऽख्यातिं हूयमानो हुताशनः ॥
 हरिद्वारिद्रवर्णाभो वेपमानो यदाऽनलः ॥ २३ ॥
 निगटाकृतिसंस्थानस्तत्र शङ्खानिलाकृतिः ॥
 पाशाकृतिनिभश्चापि राज्ञो निघनमादिशेत् ॥ २४ ॥
 विच्छिन्नद्रवसूर्याणामाकृतारुदितस्वरः ॥
 वामनो यस्य गन्धौघधूमः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥
 मत्स्यशोणितगन्धस्तु तुत्पौ(?) मज्जश्च यो भवेत् ॥
 राज्ञस्तत्र वधं दद्याच्छास्त्रमोक्तैरिभेभिषक् ॥ २६ ॥
 अशुभान्प्रेषमादीनि निमित्तानि च भूपते ॥
 मासादादिभिरुचाभिः क्षीपदकलशाकृतिः ॥ २७ ॥
 मदक्षिणावर्तशिखोऽससरजोदधिस्वनः ॥
 शङ्खमभवमेघानां मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ २८ ॥
 सुवर्णरजतप्ररूपसीरपायसगन्धवान् ॥
 शस्त्राणां कवचानां च ध्वजानां च महीपते ॥ २९ ॥
 भास्वते तेजसाऽऽत्पर्यं संग्रामे जपमादिशेत् ॥
 महृष्टमनसश्चैव शृङ्गाम्बुघरानपि ॥ ३० ॥
 ईरपेषुः शुभान्मावांस्तज्ज्ञेयं जपलक्षणम् ॥
 यदा त्वशुभोऽपसन्नोऽऽव्यवाहनम् ॥ ३१ ॥
 महाभयं विजानीयात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 छजन्मूत्रपुरीषो वै निद्राम(?)न्दुर्मना गजः ॥ ३२ ॥
 व्याधितात्तेन भूषश्च निर्दिशेच्छासकोविदः ॥
 असंभ्रान्तमना यस्तु निर्गच्छेत्तत्र वारणः ॥ ३३ ॥
 यात्रासिद्धिं विजानीयानृपतेर्जपलक्षणम् ॥
 प्रकृतिः पार्थतो वा मतङ्गजः ॥ ३४ ॥

१ क. 'धूपस' । २ क. 'कृतीरु' । ३ क. तुल्यी । ४ क. यात्रास्तिपत् ।
 ५ क. पृष्ठतः प्रकृतिर्यश्च पार्थतो ।

नवोदकाभिवृष्टापाः पृथिव्या गन्धवद्भवेत् ॥
 (*वृषस्य विजयं विद्याच्छीघ्रोत्पानो विधूमतः ॥ १३५ ॥
 अनिर्गतेराजेनाग रणाद्यदि ॥
 पशुर्मनुष्यो वत्सो वा चापि वा पुरुषर्षभः ॥ ३६ ॥
 विद्याद्वजानां स भयं सारोहपरिकर्मणाम् ॥
 पुरोहितविनाशाय तं निमित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ३७ ॥
 शान्त्यर्थं तस्य पापस्य विधिमन्यं समाचरेत् ॥)
 ऐरावतं समारुह्य यथेन्द्रेण पुराजितः ॥ ३८ ॥
 जयतां पार्थिवाञ्छत्रंस्त्वामारुह्य यथा रणे ॥
 यदि दक्षिणगन्धस्य शस्तं चक्रमणं भवेत् ॥ ३९ ॥
 नागराजस्य वृषतेर्भूलभं तत्र निर्दिशेत् ॥
 शत्रुहानिं विजानीपाद्वामक्रान्ते विपर्ययः ॥ १४० ॥
 छत्रध्वजपताकानामुलकानां दर्शनं तथा ॥
 भेदेन कलशानां च सत्पोत्राणां च छेदने ॥ ४१ ॥
 धात्रीघातो विजानीपात्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥
 तोरणाद्वारमाप्नोति यदि नागो निवर्तते ॥ ४२ ॥
 क्रोधाभिभूतः स गजो विनश्यति न संशयः ॥
 श्रद्धया तु हविःशेषे पिण्डे भुक्ते यदा गजः ॥ ४३ ॥
 महासुभिक्षं जानीपादुभिक्षं छर्दनाद्भवेत् ॥
 महद्भयं तत्र भवेत्तस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ ४४ ॥
 संभः स्निग्धोऽनुनादी च गम्भीरः पण्डितस्तथा ॥
 शरणाप यदा शब्दस्तद्भवेज्जयलक्षणम् ॥ १४५ ॥
 भिन्नोऽल्पशब्दो रूक्षश्च भेरीजर्जरनिस्वनः ॥
 वादित्राणां यदा शब्दस्तदा न जयकल्पते(?) ॥ ४६ ॥
 विस्वरं रचते भूमिः कम्पते स्फुटते तथा ॥
 नीराज्यमाने नागेन्द्रे भर्तारं त्वन्यमिच्छति ॥ ४७ ॥
 निमित्तान्येवमादीनि शुमान्येव निवेदयेत् ॥
 एतेष्वपि च कर्तव्यं शान्तिकर्म निवेशयेत् ॥ ४८ ॥

* धनुर्द्रयान्तरगतो नास्ति पाठः कपुस्तके ॥

आयुर्वेदस्त्विहाध्याये वारणानां समाप्यते ॥
 चतुर्थं चोत्तरं स्थानं परिचाराभिसंज्ञितम् ॥ ४९ ॥
 यस्त्विमं निखिलं वैद्यः शास्त्रं वेत्ति ससंग्रहम् ॥
 यथावत्सपरीवारं प्रापणे न स मुह्यति ॥ १५० ॥
 तस्य राज्ञो गजा नित्यं हस्ते देया जिगीषुणा ॥
 स च योग्यः क्रियां कर्तुं वारणानां भिषग्वरः ॥ ५१ ॥

शुभविधियनुसृत्य यश्चिकित्सां
 निपुणमतिर्नियतं करोति वैद्यः ॥
 स भवति सततं नृपेण पूज्यः
 कृतमति(?) विबुधः समीक्ष्य नागान् ॥ ५२ ॥
 इति राजकुलप्रदिशं चिकित्सा-
 मृषिक्रमः स चकार पालकाप्यः ॥
 तनुरुहचरणाय पृच्छते मां
 सुरपतितोयधनेश्वरोपमाय ॥ १५३ ॥

इति श्रीपालकाप्ये हस्त्यायुर्वेदे महाप्रवचने वृद्धोपदेशे
 उत्तराभिधाने परिवारचतुर्थस्थाने पट्त्रिंशो
 गजशान्त्यध्यायः ॥ ३६ ॥

परिसमाप्तेयं पालकाप्यविरचिता हस्त्यायुर्वेदसंहिता ।